

Évk. : 97. III. 26.



**M  
NY**

# MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

**XCIII.**

ÉVFOLYAM

**1997.**

**1. szám**

---

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG  
ARGUMENTUM KIADÓ  
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:  
**BENKŐ LORÁND**

Szerkesztőbizottság:  
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,  
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,  
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:  
**JUHÁSZ DEZSŐ**

## TARTALOM

<i>Honti László</i> : Lakó György tudományos pályafutása .....	1
<i>Pusztai Ferenc</i> : A lexikográfia helye és helyzete .....	7
<i>Kiss Jenő</i> : Tudományérés és nyelvtudomány .....	14
<i>H. Bottyánfy Éva</i> : A <i>bocsát</i> ige szinonimikája korai bibliafordításainkban .....	28
<i>Sziksztiné Nagy Irma</i> : Leíró jellegű vers szövegtani megközelítése .....	43
<i>Vass László–Boldizsár Klára</i> : Istenes versek analitikus-kreatív megközelítéséhez ..	54
<b>K i s e b b k ö z l e m é n y e k .</b> <i>Elekfi László</i> : Mit tartalmaz a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” című gyűjtemény? — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Még egyszer a Laskai Sorokról és annak Thewrewk-kódex-beli párhuzamos szövegéről .....	63
<b>S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k .</b> <i>Forgács Tamás</i> : Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni. — <i>Kávássy Sándor</i> : Tehetség. — <i>Kiss Lajos</i> : A stájerországi Fürstenfeld magyar nevééről. — <i>Vértes Edit</i> : Ugor örökségünkbe a <i>hét</i> vagy <i>?hét</i> sorolandó? .....	72
<b>É l ő n y e l v .</b> <i>Szabó József</i> : A <i>saraboló</i> és néhány tautonimája a magyar nyelv-járásokban .....	80
<b>S z e m l e .</b> <i>Pléh Csaba</i> : Kiss Jenő, Társadalom és nyelvhasználat. — <i>Hoffmann István</i> : Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. — <i>Fercsik Erzsébet</i> : Adamikné Jászó Anna—Hangay Zoltán, Nyelvi elemzések kézikönyve. — <i>Wacha Balázs</i> : Túl a Kecegárdán .....	84
<b>K ü l d ö n f é l é k .</b> <i>Kabán Annamária</i> : Negyvenéves az erdélyi magyar nyelvtudomány fóruma, a NyIrK. — <i>Schütz Ödön</i> : Ligeti Lajos levele a Kruszkokról. — <i>Kincses Kovács Éva</i> : A Nemzetközi Fonetikai Társaság 1995. évi stockholmi kongresszusa. — Felhívás .....	101
<b>T á r s a s á g i ü g y e k .</b> <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság 92. közgyűlése. — <i>Benkő Loránd</i> : Penavin Olga köszöntése .....	110
<b>N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k .</b> <i>Zelliger Erzsébet</i> : Régi szövegek a Felső-Csalólóköz nyelvjárásából .....	119

## TUDNIVALÓK

### Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat. H-1389 Budapest, Pf. 149. • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte a CompuScript KKT. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

F8244 / 98

# MAGYAR NYELV

XCIII. ÉVF.

1997. MÁRCIUS

1. SZÁM

1996. július 15-én 88 éves korában elhunyt Lakó György akadémikus, nyugalmazott egyetemi tanár, a Magyar Nyelvtudományi Társaság legrégebbi tagja, Társaságunknak hosszú időn át alelnöke, a Magyar Nyelv régi munkatársa. 1996. július 31-én kísértük örök nyugalomra a Farkasréti temetőben Társaságunk tiszteletadása és nagy részvétel mellett. A magyar nyelvtudomány és közelebbről a finnugor nyelvészet nagyérdemű, széles körű nemzetközi megbecsülést és elismerést kiérdemelt munkatársát veszítettük el benne. Emlékét a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai és a Magyar Nyelv munkatársai kegyelettel fogják őrizni.

## Lakó György tudományos pályafutása

1996 nyarán a nemzetközi finnugrisztika veszteséglistájára újabb név került, Lakó Györgyé. Alighanem egy korszak zárult le az ő távoztával. Számomra az ő munkássága olyanokéval asszociálódik, mint Beke Ödön és Fokos-Fuchs Dávid, bár ez utóbbiak Lakónál idősebbek voltak. Lakó György magas kort ért meg, tevékenysége voltaképpen összeköti a századforduló finnugrisztikáját a mai koréval.

Lakó György 1908. szeptember 26-án született tanító fiaként a Bács-Bodrog vármegyei Jánoshalmán, és 1996. július 15-én hunyt el Budapesten. A kis híján 88 életévbe sok minden belefért, az összes e századi nemzeti sorsfordulót megélte: a két világháború, a trianoni tragédia, az orosz megszállás, a kísérlet annak felszámolására, majd a kommunista kalandorság bukása mind-mind személyes élménye is volt. Ennyi nemzeti megrázkódtatás közepette kellett az egyénnek boldogulnia. Lakó annyi társával egyetemben átvészelte a nehéz időköt, közben sikeresen felkészült tudományos pályájára, és végig is haladt azon, eredményesen működött, s az aktív oktatói és kutatói tevékenységtől fokozatosan visszavonulva lezárta életművet hagyott hátra. Amikor eltávozott, nem maradt utána befejezetlen munka, teljesítetlen kötelezettség.

Hosszúnak mondható élete folyamán a pályatársak több ízben is megemlékeztek életének sorsfordulóiról, hol szóban, hol írásban, így életrajza a hazai és külföldi szakmai folyóiratok hasábjairól könnyen megismerhető (anekdotikus részletekre is kitérő életrajzát BALÁZS JÁNOS publikálta a 80 éves Lakó György tiszteletére kiadott egyetemi emlékkönyvben „György Lakó is 80 years old” címen, I. Annales Universitatis Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae 19: 7—28). Főbb vonalaiban mégis érdemes felidézni az életút egyes állomásait.

A gimnáziumot Kiskunhalason végezte, 1926-ban érettségizett. Ezt követően a Pázmány Péter Tudományegyetem diákjaként és a hajdan híres-neves Eötvös Kollégium tagjaként magyar és német szakon folytatott felső szintű tanulmányokat. 1933-ban szerzett magyar—német tanári szakos diplomát, 1934-ben pedig bölcsészdoktori oklevelet. Még ismerte a Budenz-tanítvány Szinnyi Józsefet, a magyar nyelvtudomány nagy öregjét. Mestere azonban Zsirai Miklós volt, aki szívesen foglalkozott a tehetséges és érdek-

lődő diákkal. Az Eötvös Kollégium akkori igazgatója, a mai nyelvészek számára már legendává lett Gombocz Zoltán egyengette útját Finnországba: Lakó lett az első magyar ösztöndíjas, aki a két ország közti csereegyezmény keretében 1930—1931-ben az északi rokonok földjén is kiegészíthette, elmélyíthette az itthon megszerzett szakmai ismereteket. 1933-ban rövid időt Lettországból is eltölthetett lív rokonaink körében, ami bizony nem sok magyar nyelvésznek adatott meg. Voltaképpen igen szerencsésnek mondható a pálya indulása, hiszen a finnországi ösztöndíjat észtországi (1931—1932) és svédországi (1934—1935) is követte (ilyenekről az ő tanítványai az igen kedvezőtlenre fordult hazai politikai rendszer miatt legfeljebb csak álmodozhattak). Életének e meghatározó külföldi útjai az 1930-as évek első felére estek. E három nyelvnek (a finnek, az észtnak és a svédnek) szerelmese lett, kivételesen magas szinten használta őket szóban és írásban, német nyelvtudása is kimagasló volt. (Szinte felesleges is megemlíteni, annyira magától értetődő, hogy anyanyelve használatában is igen igényes volt, kínos precizitással fogalmazta meg gondolatait. Következtesen arra törekedett, hogy tanítványai is helyes és világos magyarsággal írjanak és beszéljenek.)

A tudományosan megalapozott ismeretek és az Eötvös Kollégiumban kifejtett átmeneti, ám sikeres oktatómunka nem jelentettek mégsem tudományos pályára kerülést, biztos megélhetést a hazatért fiatalembernek. 1936-ban Jászapátiba kapott meglehetősen rosszul fizetett óraadó tanári állásra kinevezést. Ezt az időszakot nem tekinthette élete kellemes epizódjának, még évtizedekkel később is felemlgette olykor az akkori nehéz időket. Pár évnyi kitérő után mégis visszakerült a fővárosba, ahol egy ideig középiskolai tanárként, majd akadémiai kutatóként dolgozott. Ismét alkalma nyílt oktatni az Eötvös Kollégiumban, valamint a Bölcsészettudományi Karon is. A második világháború végén az Országos Széchényi Könyvtár kínált neki átmeneti munkalehetőséget, majd a háború után létrehozott Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályának élére nevezték ki. Ez már a népi demokráciának nevezett rémuralom idejére esett, amikor a szerencsén is múlt, ki hogy úszta meg a különféle tisztogatásokat. Nehéz idők jártak akkoriban az olyan apolitikusnak hitt tudományok művelőire is, mint amilyen a nyelvészet, hiszen a dicsőséges szovjet tudomány e téren is hírhedt „forradalmi elmélettel” vétette észre magát, amely N. J. Marr nevéhez fűződött. A magyar finnugrisztika művelői nagy megnyugvással könyvelhetik el, hogy szakmánk akkori művelői passzív rezisztenciájukkal erkölcsileg és tudományosan tisztán vészelték át azt az időszakot, amelynek az összes szovjet tudomány legnagyobb művelője, J. V. Sztalin a rendszer szellemének megfelelően és váratlanul hatalmi szóval vetett véget — az ő szerencséjükre és így a mi szerencsénkire is.

Intézeti tevékenységének maradandó terméke az általa kezdeményezett, három részből és a mutatóból álló etimológiai szótár, „A magyar szókészlet finnugor elemei” (Bp., 1967., 1971., 1978., 1981.), amelynek tudománytörténeti jelentősége aligha becsülhető túl: elsőként adott megbízható áttekintést a magyar szókincs egy bizonyos etimológiai rétegéről, amely jelentős segítségül szolgált a vele egyidejűleg készült, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” c. munkálat uráli, finnugor és ugor vonatkozású szóanyagának kidolgozása során, s ebből nőtt ki a későbbi nagy etimológiai munka, az „Uralisches etymologisches Wörterbuch”, amely tanítványai egyikének, RÉDEI KÁROLY-nak az irányításával jött létre.

Mesterének, Zsirai Miklósnak 1955-ben bekövetkezett halálát követően, 1956-ban Lakót nevezték ki az akkori két budapesti finnugor tanszék egyikének élére (e sorok írója majdnem egy évtizeddel később ebbeli minőségében került kapcsolatba Lakó professzorral), ahonnan 1978-ban vonult nyugalomba. 1964-től mindhárom tudományegyetem bölcsészkarán megindult a finnugor nyelvészeti szak, amelynek programja, tanterve kidolgozásában a Lakó vezette tanszék is részt vett (a javaslatok, elképzelések egységes

koncepciójú tantervvé való kimunkálásával a Hajdú Péter vezette szegedi tanszéket bízta meg az akkori Művelődésügyi Minisztérium).

A szovjet mintára átszervezett Magyar Tudományos Akadémia tagságát az 1940-es évek végén megújították, az akkor még valamelyest működő többpártrendszernek köszönhetően néhány tudós szakember is bekerült a tagok közé, köztük Lakó György 1948-ban levelező tagként, a nem annyira tudományos, hanem főleg ideológiai és politikai kritériumok szerint kiválogatott, „megbízható” személyek mellett; rendes taggá Lakót azonban csak 1970-ben választották meg.

Végigtekintve a lezárult életművön, megállapíthatjuk, Lakó György szorgalmas munkása volt a hivatásul választott tudományos kutatásnak és a magas szintű oktatásnak. Az előbbit mérhetjük publikációinak számával és minőségével, az utóbbit sokkal nehezebb megfogni, hiszen a hajdani diákokra gyakorolt hatást körülményesebb számba venni, inkább csak azok életútjában tudjuk a tudós tanár befolyását nyomon követni, akik az általa is képviselt tudomány művelésére vállalkoztak. A tudományos kutatáson és a finnugrisztikai oktatáson kívül Lakó egyéb területeken is aktív volt. Meg kell említeni tudományszervezői, tudománytörténeti, tudománypopularizációs tevékenységét is. Több mint egy tucat önálló publikáció, mintegy 160 tudományos (köztük számos tudománytörténeti) cikk, kb. 40 ismertetés, több, a nagyközönségnek szánt írás fűződik nevéhez; különféle kiadványokat szerkesztett (mint pl. az említett etimológiai szótár RÉDEI KÁROLY és az ő szerkesztői munkáját dicséri, a svéd—magyar szótárt és sokáig a legrégebb finnugrisztikai folyóiratot, a Nyelvtudományi Közleményeket ő szerkesztette). Tankönyveivel a magyarul tanuló finneket segítette, a hazai magyar és finnugor szakos egyetemi hallgatóknak pedig bevezetésül szolgáló egyetemi jegyzeteket és tankönyveket adott a kezükbe.

Mivel az életmű immár végérvényesen lezárult, érdemes rövid mérleget készítenünk. A szakma művelői ezt mindenképpen megteszik: ki-ki megformálta már véleményét, természetesen kellő szubjektivitással, hiszen érdeklődési területünknek és szakmai ismereteink (vélt) mélységének megfelelően mást és mást tekintünk fontosnak vagy kevésbé maradandónak. Lakó György működési területének egyes szeleteiből vessünk egy-egy futó pillantást néhány műre. Az általam felállított (ugyancsak szubjektív) fontossági sorrendben a következőkre kívánok kitérni: tudományos kutatás, tudománytörténeti vizsgálódások, egyetemi oktatás, tudományszervezés, ismeretterjesztés.

Ami a t u d o m á n y o s k u t a t á s t illeti, úgy vélem, Lakó György publikációi révén jelen van és jelen lesz a magyarországi nyelvtudomány történetében. Érdeklődése és írásai többé-kevésbé talán az összes finnugor nyelvre kiterjedtek. Ha e nyelvek közül azt keresgetem, melyek lehettek számára a legkedvesebbek, valószínűleg a permi nyelveket, a finnségeket és a lappot kell megemlítenem, bár írásaiban nem mindegyik foglal el kitüntetett helyet. Elsősorban a permi nyelvekkel foglalkozott több tanulmányában, a másik két nyelv, illetve nyelvcsoporthoz iránti elkötelezettsége főleg egyetemi előadásaiiban nyilvánult meg. A két permi idióma szolgáltatta bölcsészdoktori értekezésének témáját (A permi nyelvek szavégyi magánhangzói: NyK. 1931—4., és Finnugor Értekezések 2.). E munka sokáig alapműnek számított a finnugor és a permi hangtörténet kutatói számára, eredményei beépültek a téma későbbi és szélesebb körű feldolgozáiba. Mintegy negyven évvel később is a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain aktuális problémaként tárgyaltott Lakó némely tézise. Erre ő a *Finnisch-ugrische Forschungen* 40. évfolyamában a permi imperativusszal kapcsolatos nézeteinek ismertetésével reagált. A lapp nyelv megismertetésének, a hazai — nem különösebben erős — lappológianak „Chrestomathia Lapponica” (Bp., 1986.) c. egyetemi segédkönyvével tette a legnagyobb szolgálatot. Ha valaki magyar nyelven akar megbízható és részletes ismeretek birtokába jutni e különösen bonyolult hang- és alaktanú nyelvről, bizvást fordulhat Lakó művéhez,

amely felveszi a versenyt az e nyelv kutatásában nagy hagyományokkal rendelkező finn és skandináv kutatók leírásaival is. E könyvben különösen megnyilvánulnak Lakó érneyei: a mikrofilológiai pontosság, az adatok feltétlen tisztelete, a belőlük levonható következtetések megalapozottsága. Számos cikkében vizsgálta a magyar és rokon nyelveink szavainak eredetét. Ezekben mindig megtaláljuk az akkor rendelkezésre állott források kínálta nyelvi anyagot, biztosan mozgott a vizsgált nyelvek leíró és történeti hang- és alaktanában, legtöbbszörre maradandó vagy valószínűnek mutakozó etimológiai megoldásai bevonultak (hazai és külföldi) etimológiai szótáraink szócikkeibe.

Az olvasó biztos lehet abban, hogy Lakó a teljes szakirodalom ismeretében alakította ki állásfoglalásait (szakmai körökben sokáig szinte legendaszámba ment etimológiai szakirodalmi cédulagyűjteménye, amely „A magyar szókészlet finnugor elemei” c. szótár szakirodalmi bázisául is szolgált). Etimológiai munkássága és egyetemi oktatói tevékenysége során áttekintést kellett készítenie a magyar nyelv fonémakészletének alapnyelvi előzményeiről és a rokon nyelvekbeli szókincsben fellelhető megfeleléseiről. E munkáját először egyetemi jegyzet formájában, majd a Nyelvtudományi Értekezések 47. füzeteként (A magyar hangállomány finnugor előzményei. Bp., 1965.) és angolul a Uralic and Altaic Series 80. köteteként (Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. Bp. — Bloomington, 1968.) jelentette meg. E rövid áttekintés biztos kalauzul szolgál mindazoknak, akik nem kívánnak a részletekben elmélyedni, hanem csak a legközönségesebb hangfejeményeket és a nyelvcsaládon belüli hangmegfeleléseket kívánják megismerni, például bizonyos etimológiai kérdések hangtörténeti vonatkozásainak megítélése végett.

Több alkalommal is feszegetett alapnyelvi hangtani kérdéseket, ezek egyike a több nyelven is publikált „Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok?” (NyK. 1962.). Az egyes finnugor nyelvek különböző szuffixumainak kialakulása, finnugor alapnyelvi előzményeik problematikája is több tanulmányban foglalkoztatta. Ezek közül az elsők egyike volt akadémiai levelezőtaggá választása alkalmából tartott székfoglalója: „A permi prosecutivusrag és transitivusrag rokon nyelvi megfelelői” (NyK. 1951.). Ezeket nagyrészt PAAVO RAVILÁnak a finnugor alapnyelvi suffixumok történeti hátterét vizsgáló tanulmányai ihlették. Mivel ugyanennek a témakörnek az alaposabb vizsgálatához ugyancsak RAVILA cikkeinek inspiráló hatására FOKOS DÁVID is hozzájárult néhány tanulmánnyal, a magyarországi finnugrisztikai szakirodalomban némelykor a nevezett három finnugrista tanulmányaiból kibontakozó képet egyesek — nem kis túlzással — RAVILA—FOKOS—LAKÓ-féle elméletként emlegették, holott csak RAVILA igyekezett elméleti hátteret vázolni e fejtegetésekhez, FOKOS és LAKÓ inkább további adatok nyelvtörténeti interpretálásával igyekezett RAVILA tételeit még biztosabb alapokra helyezni.

Számomra különösen tanulságos Lakó azon tanulmánya, amelyben a finnugor nyelvek szófajainak kérdését taglalja (Können wir in den finnisch-ugrischen Sprachen von Wortarten sprechen? Göttingen, 1970.), hiszen ebben a különben meglehetősen elhanyagolt finnugor szintaktikai problémák felé fordult. Hogy éppen a finnugor (és egyáltalán az uráli) mondattani kutatások milyen szegényesek, eredményei alig mutatnak túl a nagy általánosságokon, nyilvánvalóvá vált számunkra már diákkorunkban is; a meglehetősen soványka ismeretanyagot elég hamar elsajátíthattuk. Lakó György természetesen tisztában volt ezzel, s már hajlott korában szánta rá magát, hogy finnugor szintaktikai feljegyzéseit egy kis füzetbe foglalva és sajtó alá rendezve kiadja (A magyar mondat szerkezet finnugor sajátosságai. Pécs, 1991.).

A hajdani Szovjetunióba az 1950-es években tett tanulmányútján alkalma volt északi vogul anyagot gyűjteni az akkor kezdő kutató Evdokija Rombandeevától. Néhány cikkben adott igen alapos fonetikai és morfológiai leírást vogul nemzetiségű kolléganőnk

anyanyelvjárásáról; e munkák még ma is forrásértékűek a vogulisták számára. Fontos híradás volt ez akkoriban, hiszen a kommunizmus idején külföldiek szinte csak véletlenszerűen jutottak el a rokonaink által lakott területekre, a nagyvárosokban (Leningrádban és Moszkvában) pedig nehéz volt igazán jó nyelvemesterekre bukkanni.

Tudományos publikációkról beszámolni, kritikusan értékelni őket nehéz és hálátlan feladat: aki recenzió írására vállalkozik, igencsak tájékozottnak kell lennie az ismertetés tárgyául választott mű tematikájában, képesnek kell lennie arra, hogy mérlegelje és megítélje az ott előadottakat. Lakó erre képes is volt, széles körű, adatszerű ismeretei révén értékes kiegészítéseket fűzött az ismertetett munkákhoz, és értéküket illetően legtöbbször hitelesen tájékoztatta a szakmai közönséget. Ebbeli tevékenysége azért is nagyra értékelendő, mert a hazai nyelvtudomány művelői számára kevéssé ismert és alig hozzáférhető finn, észt és svéd nyelvű munkákról is gyakran tájékoztatot.

A tudománytörténeti tanulmányok legalább olyan fontosak az életműben, mint nyelvészeti kutatásai; sőt — munkásságjegyzékén végigtekintve — talán első számú kedvenc kutatási területe a tudománytörténet lehetett. Nyilván mikrofilológiai beállítottsága vezette át a nyelvtörténeti kutatásból a tudománytörténet területére. Ez számomra teljesen érthetőnek is tűnik, hiszen ha valaki egy-egy problémát új megvilágításba kíván állítani, tisztában kell lennie azzal, hogy elképzelése, megoldási javaslata mennyire új, mit írtak arról a kérdéstről az elődök. Aki ismeri szakterülete múltját, az nem eshet abba a hibába, hogy már korábban feltárt dolgokat újra felfedez. Ezen a területen a finnugor összehasonlító nyelvtudomány megszületése, Sajnovics János tevékenységének értékelése volt egyik legkedvesebb témája, akinek felismeréseit és megállapításait kora tudományosságának hátterébe állítva értékelte. Róla (1973), Budenz Józsefről (1980) és Szinyeyi Józsefről (1986) adott ki életműértékelést „A múlt magyar tudósai” c. tudománytörténeti sorozatban. Számon tartotta a vele egy időben működött kollégák nevezetes évfordulóit, szorgalmasan megemlékezett idősebb hazai és külföldi pályatársairól, méltatta tudományos teljesítményüket és többektől ő vett végső búcsút folyóiratok hasábjain. Ezek az írásai olyan tudománytörténeti értékelések és adalékok, amelyek segíthetnek egy-egy életmű lényegének megértésében.

Egyetemi előadásai valószínűleg csak egy viszonylag szűk körnek voltak élvezetesekek, mégpedig azok számára, akik a nyelvi adatokon túl Lakó hozzáértő vezetése mellett a jelenségeket is megértették és tovább akartak gondolkodni azokon. Mindig nagy gondal választotta ki például szemináriumi dolgozataink témáját, segített szakirodalommal, de elvárta nagyon komolyan az önálló munkát. Mindig számíthatunk elismerő szavaira, ha azokat megszolgáltuk munkánkkal, de a kevésbé sikerült munka szerzője nem úszta meg a szemrehányást, a kemény kritikát, sőt olykor szarkazmusával is megismerkedhetünk. Visszagondolva diákéveimre, úgy látom, őszinte köszönettel tartozunk neki szigorúságáért.

A tudományos szervezés sem volt távoli foglalatosság Lakó Györgytől: 1952—1953-ban a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese volt, majd 1953—1954-ben az MTA I. Osztályának titkáráként működött. Feltételezem, hogy az értelmetlen bürokrataságból lehetett elege, hogy a továbbiakban nem vállalkozott ilyesmire. Annál fontosabb volt, hogy Zsirai Miklós utódként viszonylag hosszú időn át (1954—1967) szerkesztette a Nyelvtudományi Közleményeket, a magyar finnugrisztika és egyáltalán a magyarországi nyelvtudomány legrégebb és legnívósabb, legsokoldalúbb folyóiratát. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor Szakosztályának sok éven át volt elnöke majd társelnöke.

Ismeretterjesztő írásaiban rendszerint valamelyik rokon népünkről tájékoztatta a nagyközönséget. A nyelvtudományon kívüli területekre is ki-kirándult, finn irodalmi mű fordítása, irodalomtudományi és kultúrtörténeti eszme-futtatások ennek a nyomai.

Nyilván kell szólnom Lakó Györgyről, az emberről is. Itt eléggé bajban vagyok, mivel diákkoromban — számomra máig sem világos okokból — a köztünk kialakult kapcsolat nem volt felhőtlennek mondható. Talán csak élete kb. utolsó tíz évében kerülünk közelebb egymáshoz, de a körülmények (az ő fokozatosan gyengülő egészsége, a földrajzi távolság) nem igazán kedveztek annak, hogy magánemberként jobban megismerjük egymást (1995 karácsonyára küldött üdvözlőlapján voltaképpen már elbúcsúzott tőlem, bár — amint írta — még egy beszélgetésre szívesen sort kerített volna, amit viszont az én egészségi állapotom nem tett lehetővé, így ez ma már az elszalasztott lehetőségek közé tartozik...) Éppen ezért Lakó Györgynek a hiteles emberi oldalát csak egy-egy villanásnyi epizód és jobbára mások elbeszélései alapján tudom úgy-ahogy megidézni. Legtöbbnyire száraz ember benyomását keltette, de ha kedve kerekedett élményeit előadni, élvezetesen, jó humorral mesélt ifjúkorának eseményeiről, találkozásairól, ritkán még nevetni is láttam. Számomra szinte alig elképzelhető az az általa említett tény, hogy fiatalemberként olykor alkalmi zongoristaként egészítette ki csekély jövedelmét. Elöttem inkább mint nagyon megfontoltan, utánozhatatlanul „lakós” hanglejtéssel beszélő, tekintélyt parancsoló személy jelenik meg. Legelső találkozásaink egyike alkalmával ivódott belém kitörölhetetlenül ez az emlékkép: 1965-ben vagy 1966-ban harmad- vagy negyedik magammal felkerestem az ELTE BTK második emeletén lévő szobájában, hogy előadjuk kívánságunkat, miszerint az 1966—1967-es tanévtől kezdődően szeretnénk a finnugrisztika iránti csillapíthatatlan érdeklődésünknek hivatalosan is kifejezést adni, vagyis hogy ama néhány szerencsés diák közé tartozhassunk, akik harmadik szakként felvehetik a finnugrisztikát. Ez természetesen áldozatvállalást jelentett, mert akkoriban — nagyon helyesen — csak magyar nyelv és irodalom szakos és mindkét addigi szakukon jó tanulmányi eredményű egyetemisták számára volt biztosítva ezen áldozatos kiváltság. Lakó professzor figyelmeztetett bennünket arra, hogy ez milyen sok munkát és időt fog tőlünk követelni, ám alig lesz esélyünk arra, hogy éppen a finnugor szakon megszerzett tudást kamatoztassuk, hogy bármilyen jó tanulmányi eredmények és az esetleg megnyilvánuló tehetség ellenére tudományos pályára kerüljünk (akár az egyetem oktatójaként, akár az MTA kutatójaként). A mai napig is csodálom, hogy e „lelkésítő” szavak, amelyek egyébként az akkori realitásnak tökéletesen megfeleltek, a legcsekélyebb mértékben sem riasztottak el minket...

Természetesen már régen feltettem magamnak a kérdést, mit is köszönhetek egykori professzoromnak. A válasz lényege abban fogalmazható meg, hogy igyekezett engem és minden társamat rázorítani a pontos munkára. Számunkra gyakran feleslegesnek tűnő, aprólékos, részleteket firtató megjegyzéseiről, olykor szórszálhasogatásként érzékelt kifogásairól csak később derült ki számomra, hogy azok bizony nem kukacoskodások voltak, hanem az alapos kutatómunka által megkövetelt pontosság és következetesség megnyilvánulásai. Vitáiban éppen az volt a meggyőző, hogy kijelentéseit mindig tényekkel tudta dokumentálni. Ismereteim szerint egykori diáktársaim lényegében ugyanígy értékelték Lakó György oktatói ténykedését.

Pályáját itthon viták és konfliktusok kísérték, sokak szemében ún. nehéz ember volt, sokan meglehetősen merev embernek ismertük. Külföldi kollégái baráti érzelmeket tápláltak iránta, és igen elismerően szoktak róla nyilatkozni minden tekintetben. Finnországi ösztöndíjként magam is tapasztaltam, milyen jó ajánlólevél volt Lakó tanítványának számítani. Az 1970-es tallinni kongresszuson sok új ész-tisztelője is támadt, amikor



a szovjet megszállás sötét időszakában gesztus értékű, szépen megformált és tartalmas észt nyelvű előadást tartott, az észt nyelvű sajtó is nagyra értékelte szereplését.

Lakó Györgynek a rokon népek nyelvének és kultúrájának megismertetésében kifejtett tevékenységét mind a magyar, mind a finn állam magas kitüntetésekkel ismerte el. A szakma megbecsülése hivatalos formában abban is kifejeződött, hogy a Jyväskyläi Egyetem — ahol a nyári kurzusokon gyakran tanított — díszdoktorrá fogadta, tudományos társaságok választották taggá és tiszteletbeli taggá, amelyek közül természetesen a Magyar Tudományos Akadémia tagsága és a Finn Tudományos Akadémia kültagsága voltak a legrangosabbak.

Lakó tudományos teljesítményét összegezve azt kell megállapítanunk, hogy a filológus pontosságával, az adatok szinte pozitivistá tiszteletével dolgozott, nem elsősorban elméleti jellegű volt a tevékenysége. A hetvenötödik életévének betöltésekor méltatást író MIKKO KORHONEN találóan kései újgrammatikusként (Virittjä 1983: 318) jellemezte. Az élete során jelentkezett és a Magyarországra vagy egyáltalán a finnugrisztikába beszivárgott nyelvtudományi irányzatokról tudott, de valószínűleg nem sok affinitása volt azokhoz; elejtett kritikus megjegyzéseiből arra következtethetünk, hogy erős fenntartásai voltak velük kapcsolatban. Amikor ötödéves hallgatóként közöltem vele, hogy nem a szokásos finnugrisztikai témákból kívánom szakdolgozatomat megírni, hanem inkább strukturalista fogantatású dolgozatra vállalkoznék, mégsem igyekezett eltántorítani, hanem azt tanácsolta, az általános nyelvészekkel konzultálva válasszak nekem tetsző témát, amelynek kidolgozásában már készséggel támogatott tanácsaival.

Lakó György halálával a magyar finnugrisztika utóbbi évtizedeinek egyik meghatározó egyénisége távozott körünkből, akit fiatalabb pályatársai és tanítványai megőriznek emlékezetükben, és akinek írásai a jövőben is ott lesznek a szakma művelőinek könyvespolcán.

HONTI LÁSZLÓ

## A lexikográfia helye és helyzete\*

1. Mondanivalóm címének mintájaként először BENKŐ SAMU művelődéstörténeti kötete, „A helyzettudat változásai” (Bukarest, 1977.) kísértett meg. Nemcsak azért, mert közös tapasztalatunk, hogy a lexikográfia helyzetéről kialakult korszakonkénti kép és a mindenkori tudománytörténeti visszapillantás egyaránt markáns különbségeket, változásokat és változékonyságot mutat, hanem nyilvánvalóan azért is, mert éppen napjainkban szembesülünk ismételen a lexikográfiai helyzettudat változására, illetve módosítására irányuló vélekedésekkel, vitakérdésekkel. Mégis „A lexikográfia helye és helyzete” változat mellett maradtam. Szemléleti megfontolásból is; tudniillik a lexikográfia helyzetének, tehát lehetőségeinek megítélése a lexikográfia nyelvtudományi helyének, tehát (betöltendő) szerepének felismerésén, azaz *e l i s m e r é s é n* alapszik. Tételszerűen summázva: a lexikográfiai tevékenység (igény és teljesítmény) egyrészt adat és probléma szükségszerű összefüggésének, kölcsönösségének szemléleti keretében, másrészt annak tudatában értelmezendő és értékelendő, hogy a szótári forma nem pusztán elrendezés, hanem a szótár típusának megfelelő jellegű és mértékű feldolgozás is; elemzés eredménye.

---

\*A Magyar Nyelvtudományi Társaság 92. közgyűlésén, 1996. december 17-én elhangzott előadás.

2. 1980-ban KÁROLY SÁNDOR a Magyar Szinonimaszótárral és a szinonimitással foglalkozó terjedelmes elemzését ezzel a mondattal kezdte: „A magyar szótárirodalomnak az utolsó húsz év kétségkívül egyik legvirágzóbb szakasza” (MNY. 1980: 143). Igen, mert ekkor születnek meg az azóta újabb, olykor bővített kiadásokban is élő szótárak: értelmező és etimológiai szótáraink, a Földrajzi nevek etimológiai szótára, a Magyar szinonimaszótár. E széles körű és eredményes szótárírói tevékenység korszakos jelentőségét még a Nyelvtudományi Intézetre akasztott, kordokumentummá vált egykori karikatúra-szó, a *szótárgyár* (vö. FODOR ISTVÁN: MTud. 1996: 1477) is érzékelteti. Változott-e a helyzet a „virágzó produktivitás” korszaka után? Lendületében, főként szerves továbbépülésében (legalábbis egyelőre) szerencsére nem. Az idézett megújított kiadásokban jelen levő szótárakon kívül elkészült a német nyelvű magyar etimológiai szótár, az EWUng., és már a 8. kötetét vehetjük kézbe az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-nak. Befejezés felé tartanak az Új magyar tájszótárnak és az átdolgozandó Magyar értelmező kéziszótárnak a munkálatai is.

Az új helyzetnek van két új vonása. Egyrészt új szótártípusok gazdagítják lexicográfánkat, másrészt egyre erősödnek a számítógépes lexicográfia pozíciói. Van már Képes diákszótár (szerkesztette GRÉTSY LÁSZLÓ és KEMÉNY GÁBOR. Bp., 1992.), s van családnévszótárunk (KÁZMÉR MIKLÓS, Régi magyar családnévek szótára. Bp., 1993.), ragozási szótárunk (ELEKFI LÁSZLÓ, Magyar ragozási szótár. Bp., 1994.), az Értelmező kéziszótár anyagával egybeszerkesztett lexikonunk, ún. enciklopédikus szótárunk (Magyar Larousse 1—3. Bp., 1991—1994.), adattár és konkordancia kombinációjából megteremtett írói szókincstárunk (JAKAB LÁSZLÓ—BÖLCSKEI ANDRÁS, Csokonai-szókincstár. I. Debrecen, 1993.); s legújabban van már a hiányzó köznyelvi szókészletet számba vevő nyelvjárási hiányszótárunk (HEGEDŰS ATTILA, Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár. Bp., 1996.) és egy tematikus történeti-etimológiai szótárunk (VÖRÖS ÉVA, Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 1996.). Ez a szemlélés is sejteti, hogy a közeljövőben a szótártípusok további variációira számíthatunk. Akadt már szószólója például egy irodalmi „tanszótárnak” is, amely az irodalmi fogalmak kisszótárának iskolai változata lehetne (vö. SCHEIN GÁBOR: Népszabadság 1996. okt. 25, 15). A *kéziszótár* megnevezésű új szótárainkat (a Helyesírási kéziszótárt, az Idegen szavak és kifejezések kéziszótárát és a Nyelvművelő kéziszótárt) aligha csak a közös terminológia köti össze. Egy szótártípus, egy „közhazsnú” nyelvi ismereteket összegző szótártípus iránti igény is kifejeződik bennük. Ennek az igénynek persze többféleképpen lehet megfelelni. Az eddig kialakult módon, tehát kéziszótári sorozattal is, de például egy testesebb (de feltétlenül egykötetes) középyszótár változattal is, amely nyelvi kalauzként kínálná a kéziszótárak megrostált, egybeszerkesztett anyagát (vö. JEFFREY HARLIG, Javaslat egy új „általános” magyar szótárra. Kézirat, 1996.). Bármilyen folytatása is lesz a kéziszótárak történetének, az bizonyos, hogy az Értelmező kéziszótár későbbi, megújított kiadásait a kéziszótárak családjának tagjaként, tehát velük e g y ü t t kell megtervezni, elkészíteni.

Manapság már nem szorul érvekre az a megállapítás, hogy a lexicográfia jövője számítógépes távlat. Nem is ezt kívánom tehát — a számítógép lexicográfiai térhódításának dokumentálásával — bizonygatni. Arra emlékeztetnék inkább, ugyancsak előre tekintve, hogy a lexicográfia és számítógép, lexicográfus és programozó szoros, szükségszerű együttműködésére nemcsak a lexicográfiában van, illetve lesz szükség. Az adattárak, az egyre hatalmasabb, r e n d e z e t t adattárak mindinkább átszövik életünket, az információs társadalom egészét. Hogy bejárható labirintus legyen ez a zezugos, többszintes információs és szövegvilág, ahhoz a számítógépes követelményeknek, lehetőségeknek és ösztönzéseknek megfelelő lexicográfiai logikára, megoldásokra növekvő mér-

tékben kell támaszkodni. Mondanom se kell, ezzel nem azt kívánom sugallni, hogy a lexikográfia a nyelvtudományon kívüli terepre húzódik át, hanem azt, hogy a lexikográfia hatása, hatékonysága, tehát szerepe tudományunk határain túlra is kiterjed, azaz nem máshol van, hanem más, jelentékenyebb nagyságrendű.

Az új szótártípusokról és a számítógépes lexikográfáról szólva külön és külön nyomatékkal kell beszélnünk a Nagyszótárról. Új, régóta hiányolt típus is lesz, hiszen eddig csak SZABÓ T. ATTILA regionális léptékű nagyszótára valósult meg (vö. KISS LAJOS: MNy. 1994: 399); s az Akadémia Elnökségének 1984-es határozata szerint, mintegy a feladat nagyságához illesztett korszerű követelményként a NSz. számítógépek segítségével is készül (vö. uo. 411). Tudjuk, hogy a körülmények szorításában. De nekünk azt is kell tudnunk, és főként nekünk kell tudatosítanunk — állandóan és mindenütt —, hogy nagy lenne a veszteség is, ha párhuzamos lenne a NSz. életrajza a Magyar Nagylexikonnal. E veszély elhárítása érdekében a Nyelvtudományi Intézet Lexikográfiai Osztálya többször számba vette, megvitatta és véleményeztette a szótár koncepciójának módosítási lehetőségeit. Közülük eggyel magam is egyetértek. A körülményekkel számot vetve ugyanis helyeslem, hogy a NSz. kezdő időhatára ne 1533 legyen, hanem a XVIII. század; ha lehetséges, e század eleje, ha nem, akkor 1772-nél semmiképpen sem későbbi időpont. Ezzel a korlátozással mintegy visszatérünk a majdnem pontosan száz évvel ezelőtti első nagyszótári tervhez, amely 1750-től kívánta gyűjteni a szótár anyagát. Minthogy így a NSz. a Nyelvtörténeti Szótárhoz illeszkedett volna, mi most tulajdonképpen megfordítani kényszerülünk a korábbi sorrendet: nem egy nyelvtörténeti szótárt folytatva készítjük el a NSz.-t, hanem a megírandó NSz. elé kell majd odatennünk egy új nyelvtörténetit. Ennek az első pillérje egyébként el is készült: a „Régi magyar glosszarium” (Bp., 1984.), az 1604-ig közzétett szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. A NSz. időköre felé ívelő híd újabb elemeként lehetségesnek, sőt a szövegtípus szempontjából önmagában is szükségesnek látok egy *k ó d e x s z ó t á r t*, amely az örvendetesen kiteljesedő, a Festetics-kódexszel immár 20. kötetéhez ért sorozat, a Régi Magyar Kódexek főlhasználásával minden korábbinál jobb esélyekkel állítható össze.

3. A lexikográfia tudományos státusára, helyére és helyzetére legutóbb KIEFER FERENCnek az a válasza terelte a figyelmet, amelyet az általa feltett „Értékelhető-e a nyelvtudomány?” (MTud. 1996: 55) kérdésre adott. A „Lexikográfiai vagy egyéb jellegű összefoglaló munkák” című rövid rész így hangzik: „A fenti értékelés alá nem esnek azok a munkák, amelyek jellegüknél fogva egyik kategóriába sem tartoznak; ilyenek például a szótári jellegű összefoglaló munkák (*Etimológiai Szótár, Földrajzi Nevek Szótára, Tájszótár* stb.). Értékelésükhöz külön szempontrendszerre van szükség, hiszen közvetlenül nem értékelhetők. Az ilyen munkák értékeléséhez olyan kísérő munkákra van szükség, amelyek a szóban forgó munka elméleti-módszertani előfeltevéseit tárgyalják, vagy annak elméleti (szószemantikai, alaktani, szófajtnai stb.) tanulságait vonják le. Ilyen kísérő kötet, vagy az elkészült munkához kapcsolódó tanulmányok nélkül a lexikográfiai munka értékelhetetlen” (i. h. 62). A nyilvánosságot is vállaló polemikus reagálásokból WACHA BALÁZS sorait idézem, mert ízről ízre egyetértek velük: „A lexikográfiai munkát Kiefer ... a nyelvtudományon belül önmagában értékelhetetlennek minősíti: ezzel nem értek egyet. A kérdés ilyen felvetését terméketlennek tartom. Nem az a kérdés, hogy értékelhető-e a lexikográfiai munka. A lexikográfia értékelhető, alapvető normáiban kiforrott, ugyanakkor fejlődő diszciplína. A kérdés legfeljebb az, hogy megvannak-e értékelésének elfogadott normái, s ezekkel a szakma él-e” (i. h. 1480). Már ismerjük KIEFER viszontválaszát is: „Mindig is úgy hittem, hogy az általam javasolt értékelési szempontok nem alkalmazhatók egyformán a nyelvtudomány minden területén. A lexikográfiai jelle-

gű munkákkal kapcsolatban meg is jegyeztem, hogy értékelésükhöz külön szempontrendszer kidolgozására van szükség. A szótárak is tudományos tevékenység eredményei, s korszerű egy- és kétnyelvű szótárak létrehozása nemcsak alapvető tudományos feladat, hanem fontos nemzeti érdek is. Az a megjegyzésem, hogy a szótárak önmagukban értékelhetetlenek, csak annyit jelent, hogy az általam javasolt szempontok nem használhatók fel értékelésükhöz (nota bene: az értékelhetetlen semmiképpen sem jelent értéktelent)” (i. h. 1484). Az első publikációtól magam is felszisszentem, mert elevenembe vágott. Nem tagadhatom, tanúk előtt történt. A megfogalmazás tételeessége, a súlyos *értékelhetetlen* szó ríposztra készített. De ezúttal is inkább a tükör elé álltam. Mi is hát a helyzet; illetve WACHA BALÁZS-zsal e tekintetben is azonosulva: mi is a kérdés valójában? Számvetésem mostani summázata tehát nem rögtönzés eredménye, de nem is befejezett mondat — módosítható, bővíthető, folytatható.

Először, januárban két példát szembesítettem KIEFER véleményével. Az egyik a SzófSz. közismert története; amelyből a mi szempontunkból az a mozzanat fontos, hogy BÁRCZI GÉZA „A Magyar Szófejtő Szótár lexikográfiai elvei” című (minden lexikográfus számára izgalmas) tanulmányát a Szótár, a nagyhatású Szófejtő megjelenése után, kerekén negyedszázaddal később írta meg (SzótTan. 9—28). A kikerekedő tanulmánynak több rétege van. Mindenekelőtt az, hogy természetesen határozott, kiforrott elvek álltak és állnak BÁRCZI szótári munkája mögött, illetve a vitatott összefüggésekhez igazított nyomatékkal mondva: zömükben már e munka e l ő t t is. De megmutatkozik itt és így az is, hogy a „módszertani előfeltevéseket tárgyaló kísérő munka” 25 éves késlekedése ellenére a tudományos és a szótárforgató közvélemény is tudta, hogy milyen értékű lexikográfiai művet tart a kezében; tudta, mert ekként hírelte, és mert hitelesítő mércéként használta. Minderre aligha az csupán a magyarázat, hogy a személyiség, BÁRCZI GÉZA maga értékjelző és értékgarantáló volt. A pályakép egészét tekintve inkább azt kell mondanunk, hogy éppen a SzófSz. hozza, teremti meg azt a fordulatot, aminek következtében BÁRCZI GÉZA, aki középiskolai tanárként a budapesti egyetemen az ófrancia nyelv magántanára volt, éppen a Szótár megjelenésének évében, 1941-ben lett a debreceni egyetemen a m a g y a r és a finnugor nyelvészet tanára (vö. SZATHMÁRI ISTVÁN, Bárczi Géza. Bp., 1995. 46—8). BÁRCZI 1966-os tanulmányának van még egy harmadik, kiegészítő tanulsága is. Tudjuk, hogy a SzófSz. egy szótárterv romjaiból emelkedett ki. PINTÉR JENŐ „egy kis, népszerű értelmező szótárt akart készíttetni a vezetése alatt levő középiskolák jobb nevű magyar tanáraival” (SzótTan. 9); ebbe kellett volna BÁRCZINAK szócikkvégi rövid etimológiai megjegyzéseket illeszteni. A Pintér-féle szótár terve azonban hamarosan összeomlott, a munkaközösség feloszlott. Az okra félreérthetetlenül utal BÁRCZI: valószínűleg nem volt előzetes, részletekbe menő terv a szócikkek felépítésére, például a grammatikai szerelésre, a stilisztikai értékelésre, a jelentések szétválasztására (vö. i. h. 10). A történetnek ebből a részletéből az domborodik ki, hogy a szótári munkák pontos terv, gondos tervezés nélkül ingatagok, omlásveszélyesek: torzóban maradásukkal, kudarcukkal lépték- és mértékbeli hibáikat, statikai gyengeségüket leplezik le. Sorssal ítéleznek maguk felett.

A másik januári példám nem egy mű, hanem egy típus, a jövevényszó-monográfiák csoportja volt. Ezek hagyományos, mert célszerűnek bizonyult formája a hosszabb-rövidebb bevezető tanulmányt követő szótár. (BAKOS FERENC „A magyar szókészlet román elemeinek története”-t [Bp., 1982.] összegző könyvében fejezetek szerint tagolva rendezte el, azaz tagolja szét feldolgozott adatait, de rendre ugyancsak betűrendes szótári formában.) KNEZSA ISTVÁN 1955-ös munkáját, „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”-t azért emelem ki, mert nemcsak mintája lett későbbi jövevényszó-monográfiáknak (vö.: FARKAS VILMOS, Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. Bp., 1982.; MOL-

LAY KÁROLY: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982.; stb.), hanem szócikkeinek történeti-etimológiai szerkezetével előképe a TESz.-nek is. Ezekre a monográfiákra így irányul a kérdés: ezek is „értékelhetetlenek” jórészt; ezek is „lexikográfiai vagy egyéb jellegű összefoglaló munkának” tekintendők? Ugy tűnik, igen, mert a hangsúly nem az összefoglalásra, hanem a lexikográfiára teendő, minthogy az idézett alapszöveg „szótári jellegű összefoglaló munkákat” nevez meg és sorol példaként.

Most, decemberben, az értelmező viszontválasz ismeretében kötelességünk újra megvizsgálni, mi is hát a kérdés, mivel is szembesítettünk. Azzal egyetérték ugyan, hogy az *értéktelen* valóban mást jelent, pontosabban mást jelenthet, mint az *értékelhetetlen*, de magát az *értékelhetetlen* szót változatlanul zavaróan árnyékos, pejoratív asszociációkat keltő szónak tartom. A tulajdonképpeni kérdés egyébként akkor is kérdés marad, ha az *értékelhetetlen-t* 'amiről vmely (meghatározott) módon nem lehet értékelő véleményt mondani' jelentéssel értelmezzük. A javaslat szerint ugyanis a lexikográfiai és szótári jellegű összefoglaló munkák „közvetlenül értékelhetővé” végül is kétféleképpen tehető: 1. ha kapcsolódik hozzájuk olyan kísérő kötet, tanulmány, amely az elméleti—módszertani előfeltevéseket fogalmazza meg vagy az elméleti tanulságokat vonja le; és 2. ha van, illetve lesz külön értékelő szempontrendszerük. Azt kell tehát kérdeznünk: hiányoznak-e, illetve jelen vannak-e ezek a kritériumok a magyar lexikográfiában? Ismereteimet, rögzült vélekedéseimet ellenőrzendő átfésültem az ÉrtSz. megjelenése óta eltelt évtizedek magyar szótáriródmának dokumentációját folyóiratainkban. Ebben a tükörbe bele-nézve kijelenthetem, hogy szó sincs értékelhetlenségről vagy értékeletlenségről. Nemcsak nyoma, de kitapintható rendje is van a lexikográfiai teljesítmények értékelésének.

A szótárainkat kísérő munkák sorából emlékezzünk csak a TESz.-t (MNY. 1962: 261—304; 397—421); az ÚMTsz.-t (uo. 1963: 125—43); a FNESz.-t (Nyr. 1970: 334—44); a SzinSz.-t (vö. uo. 1996: 346); az EWUng.-ot (MNY. 1979: 142—7) bemutató közleményekre. Vagy az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ra, amelynek többszörös, előzetes „bemutatókötését” (Pais-Eml. 69—77; MNY. 1972: 1—23; stb.) még egy későbbi is követte, „A Szótörténeti Tár szerkesztése közben” (MNY. 1980: 10—24), hogy SZABÓ T. ATTILA emlékezetes intézeti előadásának publikált címére utaljak. Az elkészült munkákhoz kapcsolódó tanulmányok pedig olyan természetes rajzásban követik a szótárakat és egymást, hogy emlékeztető példálózás helyett elegendő csak a „Szótártani tanulmányok” (Bp., 1966.) beszélő címére és e kötetnek az ÉrtSz.-hoz kötődő tanulmányaira utalni. Nem véletlen, hogy a lexikográfiai értékelések, ismertetések egyik fontos és gyakori mérlegelő szempontja éppen a hasznosíthatóság (vö. WACHA BALÁZS: i. h. 1480, 1483).

A sajátos lexikográfiai értékelési szempontok legmerészebb tömörítésére KISS JENŐ vállalkozott az ÚMTsz.-ről szólván: „két fő kérdés foglalkoztathatja elsősorban a kritikus olvasót: 1. mennyire megbízható a benne foglalt anyag és 2. lehetővé teszi-e a szótár az anyagban való gyors és pontos eligazodást, ad-e sokoldalú információt az anyagról” (MNY. 1980: 428—9). Azért nevezhetjük tömörítésnek a KISS JENŐ által fő kérdésként kiemelteteket, mert hozzájuk kapcsolható a leggyakoribb szempontok nagy része.

Bizonyos, hogy az értékelő, minősítő kategóriák tüzetes számbavételével és elemzésével tanulságos hálózatot rajzolhatnánk meg. Most (a már idézettekén kívül) csak néhány általánosabb használatút emelek ki — listázva és a szótártípusok szerinti különbségek érzékeltetésének mellőzésével. 1. Az előzményekkel, a szótártípus más nyelvű képviselőivel való egybevetés (vö. BENKŐ: MNY. 1976: 44). 2. A szótáriró(k) kitzűzött, vállalt céljainak megvalósulása (vö.: KÁROLY SÁNDOR: MNY. 1980: 151; KISS JENŐ: uo. 435; JUHÁSZ DEZSŐ: uo. 1995: 88). Csak első pillanatra lehet meglepő ez a nagyon gyakori szempont. Egyértelmű kifejezője tudniillik annak is, hogy van világosan megfogalmazott koncepció, módszer, forráskör stb. (A cél természetesen a megvalósulás fokától

függetlenül is véleményezendő és bírálható.) 3. A címszavak kiválasztása, mennyisége, belső arányai; a szögyedítő vagy szöbokrosító típus indokoltsága, illetve következetesége stb. BALÁZS JÁNOS például úgy vélte, hogy a legfőbb feladat éppen „a kidolgozandó címszavak számának gondos körülhatárolása” (MNy. 1977: 268). 4. A szótárra, szótártípusra jellemző minősítések sora; összefüggéseik; (fogalmi körök szerint is) következetes használatuk (vö.: BALÁZS JÁNOS: MNy. 1977: 270; KISS JENŐ: uo. 1980: 430). 5. A jelentéstagolás mélysége, árnyaltsága, következetesége (BENKŐ LORÁND: uo. 1976: 43). 6. Az értelmezés módja, világossága, pontossága (vö. GALÁNTAI ZOLTÁN—SZÉKY JÁNOS: BUKSz. 4. évf. 1. sz. [1992 tavasz] 17, 19—20). 7. Az utalások rendje, mértéke.

Hogyan is összegezte álláspontját WACHA BALÁZS? „A kérdés legfeljebb az, hogy megvannak-e [a lexikográfia] értékelésének elfogadott normái, s ezekkel a szakma él-e.” Így válaszolhatunk: igen, vannak a lexikográfiai értékelésnek normái, amiként alapvető normáiban a lexikográfia is kiforrott. Az értékelés normái éppúgy különböző mértékben érvényesülnek, ahogy különbözőek a szótári teljesítmények is — az alapvetően kiforrott lexikográfiai normákhoz mérve. A lexikográfiai értékelések alapos vizsgálata, árnyalati-lag pontos föltárása, tehát az értékelések értékelése pedig nem vitakérdés, hanem feladat. Ismétlődő és közös feladat. Lássunk hozzá!

4. Számos bizonyítékkal igazolhatjuk azt az állítást, hogy sokszor éppen a lexikográfiaiában, annak dilemmájaként mutatkoznak meg általánosabb vagy összetettebb problémák. Három példát választottam. Olyanokat, amelyeknek a problematikája napjainkban is eleven vagy éppen most bontakozik ki. Az első a szinonimaszótárakkal, a második a regionális tájszótárakkal, a harmadik az értelmező, értelmező jellegű szótárakkal kapcsolatos.

A szinonimia értelmezésében mind a tudományban, mind a szótárhasználók körében nagy tarkaság, sőt kuszaság uralkodik. Ennek a helyzetnek részben egyik forrása, egy idő óta pedig kifejezője a szinonimaszótáraknak a fogalomköri szótárakkal való azonosítása, összekeverése. Ahogy legutóbb RUZSICZKY ÉVA is emlékeztetett rá, a Magyar szinonimaszótár azért okozott egyfajta csalódást, mert „a fogalomköri szótár »gazdagságát« kérték számon” (Nyr. 1996: 349) rajta. A kompromisszumos, mezőösszefüggésekkel is dúsított szinonimaszótár helyett KÁROLY SÁNDOR szótárpárokat pártolt: legyen egy „tisztá” szinonimaszótár, amelybe csak az ún. stilisztikai szinonimák (másoknál csak az ekvivalenciák) kerüljenek be, és legyen egy fogalomszótár (MNy. 1980: 155; vö. még O. NAGY GÁBOR: Nyr. 1970: 3—4). RUZSICZKY ÉVA 1980-ban hozzá is kezdett egy Magyar fogalomköri szótár tervének kidolgozásához. Ez a terv terv maradt (uó.: i. h. 343—59). Jó ideje terjedt a híre ellenben annak, hogy BARTOS TIBOR fordítói műhelyében formálódik egy gazdag szinonimaszótár (vö. Magyar Nemzet 1984. júl. 19, 6.). Legtöbbünk azonban csak pár hete tudhatja, hogy a hír miként igaz, ti. BARTOS TIBOR a Holmi novemberi számában (1534—53) adott először bővebb tájékoztatást gyűjteményéről. Az „Egymást értelmező magyar szavak és fordulatok tára” című közleményében szinonimaszótárról beszél ugyan, de leírásából és mutatóanyagából kiderül, hogy fogalomköri szótárról van szó. Tervei szerint ez a tár (a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával) három év múlva elkészül. Ha elkészül, ha a tüzetes értékelésére sor kerülhet, akkor kaphatunk választ arra, hogy segíti-e egy „tisztá” szinonimaszótár körvonalazását, illetve segíti-e a szinonimafogalmak világosabb meghatározását és megkülönböztetését. A kérdések kérdése persze az, hogy a Magyar szinonimaszótár végül is mit válasszon. Hiszen természetes lehetőség elvileg — ahogy RUZSICZKY ÉVA (i. h. 347—8) is felveti —, hogy annyi szinonimaszótár szülessen, ahány szinonima-meghatározás van. Aligha kívánja azonban mindenki egész szótárral demonstrálni szinonima-felfogását. S bizonyára az sem elegendő-

dő kritérium, hogy az „átlag szótárhasználó azt várja el a szinonimaszótártól, hogy minél gazdagabb szavazástékot nyújtson” (uo.). Nem tudhatjuk még, hogy BARTOS TIBOR fogalomkörüi tára után melyik kérdésünkre lesz jobb válaszuk vagy melyik kérdésünk lesz szabatosabb. Csak az bizonyos, hogy az idézett várakozások jegyében egy szinonimaszótár lehetséges ikerkötetként fogjuk lapozni, elemezni és értékelni.

A regionális tájszótákról „A tájszótárak elmélete és gyakorlata” címmel a közel-múltban HEGEDŰS ATTILA tartott előadást a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. Álláspontja, érvelése élénk visszhangot váltott ki már az ülésen is. Egységes gondolatmenetű előadásából most csak a közvetlenül lexikográfiai érdekű részletet emelem ki. A dialektológiai szakirodalomból jól ismert tény, hogy hosszú ideig a „teljességre törekvő regionális szótárak elkészítése volt a fő cél” (KISS JENŐ: MNy. 1977: 313). A fordulatnak, a teljesség eszményétől való elfordulásnak a fő okát HEGEDŰS a mentés szándékában, kényszerítő hatásában látja. Most, különböző megfontolásokból, újabb fordulatot tart szükségesnek: egy megfordulást — a regionális t e l j e s szótárak irányába. Szándékosan nem nevezem visszafordulásnak, mert sajátos okok állnak mögötte. HEGEDŰS azért jutott erre a következtetésre, mert véleménye szerint a köznyelv egyszerűen csak virtuális nyelvváltozat, illetve mint normatív változat csak egy a sok közül; másrészt a köznyelvet „megtestesítő ÉKsz. minősítéseivel szemben lényeges ellenvetéseket tehetünk”. (A szó szerinti idézetek abból a kéziratból valók, amelyet a szerző készséggel bocsátott rendelkezésemre.) Mindezzel kapcsolatban ezúttal csak néhány észrevételre szorítokozom. A nyelvi rétegekre utaló szótári minősítéseknek a következetlenségei, esetleges hamisságaik annak nevezendők, amik. S ha ekként ismertük föl őket, ha ekként fölismertük őket, korrigálandók. Tehát aligha csak azt a következtetést lehet levonni, hogy „jó regionális tájszótárt egyszerűen lehetetlen írni”. Inkább azt, amit HEGEDŰS ATTILA maga is mondott: „a regionális szókészlet területén szembesíteni kell az ÉKsz. anyagát az ÚMTsz.-ével. Így elkerülhetők lesznek a ... tévedések”. Félreértés ne essék, szavamat a végletes, messzire szaladt következtetés miatt emeltem fel. A minősítések rendje, kapcsolatrendszere (egy-egy szótáron belül és szótárak között egyaránt) a lexikográfia egyik legkínzóbb kulcsproblémája. A lehető leghitelesebb változatának kicsiszolására irányuló törekvés félretolhatatlan feladatunk. Annyira az, hogy még akkor is előttünk áll, ha regionális teljes szótárak megírására vállalkozunk. Minél teljesebb lesz a leírásunk, annál inkább. Már csak azért is, mert a tájnyelvi beszélő kódváltásairól is képet kell adnunk valahogy. Sőt a kódváltások o k a i n a k felderítésében rendre azokkal a kérdésekkel találkozunk, amelyekkel a lexikográfiai minősítések kijelölésében és alkalmazásában is. A vita röpké érzékeltetéséből is kitetszhet, hogy nem belterjes lexikográfiai problémáról van szó, hanem vitakérdések szövedékéről. Olyan sokgyökerű problémáról, amely a lexikográfián kívül a nyelvi norma, a nyelvészociológia kérdéskörének is szerves része, amely nyelvjárás és élőnyelv szemléleti és módszertani viszonyát is a legközvetlenebbül érinti.

Végül, záró példaként napjaink magyar irodalmának lexikográfiai dilemmájára emlékeztetek. Ez abból fakad, hogy irodalmunk legutóbbi nyelvi-stiláris fordulatának lényegét a legfigyelemreméltóbb elemzések az ún. szópoétikától, szóstiliztikától való elfordulásban, sőt eltávolodásban látják. Az új irodalom eszerint a szó önértékét elutasítva, a kontextusba illesztés, egyfajta szintaktikai nyitottság jegyében él és formálódik (vö. MARGÓCSY ISTVÁN: Jelenkor 1995. január: 22, 26—7). A szavak — mondja MARGÓCSY ISTVÁN — „úgyis csak együttesükben, a mondat relativizáló újraértelmezése révén, hiányaikkal, torzításaikkal, szófajváltásukkal, paradox együtthatásukkal ... közösen hordozzák új jelentésüket” (i. h. 26—7). Vélekedjünk bármiképpen mai irodalmunk nyelvi, stiláris sajátosságairól, távlatairól — a megszületett alkotások irodalom-, nyelv- és stílustörténeti tények. Lexikográfiai rögzítésükre, például hozzájuk illő írói szótárak

megírására előbb-utóbb vállalkozni kell. Bizonyos, hogy szemléleti és szótártechnikai problémáink egyaránt lesznek. A gondja már itt van közöttünk. Úgy is, hogy ráirányítja a figyelmet egy adósságunkra, egy magyar vonzatszótár hiányára. Mert az is kellene. S nemcsak a lexikográfusoknak.

PUSZTAI FERENC

## Tudománymérés és nyelvtudomány

1. A tudományos teljesítmények értékelésében, a tudományos minősítésekben a legfontosabb követelmény a szakszerűsége és az objektivitásra való törekvés. Ennek közéletisére — 100%-os megvalósítása lehetetlen, l. alább — több út is kínálkozik. (A tudományos teljesítményeket mindig értékelték valahogy, amióta tudományos produktumok legalább a szűkebb szakma néhány képviselője számára hozzáférhetőek. A különböző rendű és rangú tudományos társaságokba való bejutásnak, tudományos pályázatok elnyerésének régen is voltak — ha nem is explicit — tudományos minőségi követelményei is). E téren ma a tudománymérésnek nevezett eljárás játszik kiemelt szerepet több tudományban is. Mi a tudománymérés (tudománymetria, scientometria)? A tudományos teljesítmények meghatározott kritériumok és jegyek szerinti, mennyiségi mutatókkal történő hivatalos, intézményesített minősítése.

A tudománymérés sokkal összetettebb és fontosabb, következményei miatt pedig súlyosabb kérdéskör, mint ahogy az első pillanatra látszik. Ezt bizonyítják azok a tapasztalatok, amelyekre a tudománymérést már egy ideje alkalmazó tudományok tettek szert (fizika, matematika, orvostudomány például). „A publikációk számlálásának durva mennyiségi szemléletét az idézetek elemzése bizonyos minőségi elemekkel gazdagíthatja” — olvashatjuk harminckét ország természettudományos alapkutatásának összehasonlító elemzésében, amely az idézettségi mutatókból indult ki (SCHUBERT ANDRÁS, GLÄNZEL WOLFGANG, BRAUN TIBOR, Tudománymetriai mutatószámok. A MTA Könyvtárának informatikai és tudományelemzési sorozata. 3. MTA Könyvtára. Bp., 1983. 16), s amelyben egyebek mellett szóba kerül az is, hogy nem az idézetek, hivatkozások számát kellene megállapítani, hanem az idézőkét, a hivatkozókét (i. m. 17). Igazolják továbbá azok a viták, amelyek a tudománymérés némely társadalomtudományban való alkalmazhatóságának a lehetőségeiről és buktatóiról folynak. S éppen mert ezekben a tudományokban a szubjektívizmusnak nagyobb a szerepe, a tudománymérés mint a társadalomtudományok lehetséges új minősítő eljárása pozitív és negatív érzelmeket egyaránt gerjeszt, az érintettek ugyanis az érdekvényesítés és az érdeksérülés lehetőségét egyaránt érzékelik benne. Lelkes, elszánt hívei mellett ott találjuk a hajlíthatatlan ellenzőket. Az egyik póluson már-már szentírásnak, a minőség megfőllebbezhetetlen jelzőműszerének tekintik a tudománymetriát, a másikon a szóban forgó apparátusnak a társadalomtudományi, illetőleg bizonyos társadalomtudományi teljesítmények mérésében vélt vagy való alkalmatlanságára hivatkozó elutasítás képviselői állanak. FINKENSTAEDT például azt gyanítja, hogy az NSZK társadalomtudósainak nagy többsége — becslése szerint 98%-a — a társadalomtudományi teljesítmény mérését nem csupán lehetetlennek, hanem értelmetlennek, inadekvátnak is tartja (Forschungsmessung in den Geisteswissenschaften: Das Beispiel Anglistik. In: R. FISCH—H.-D. DANIEL ed., Messung und Förderung von Forschungsleistung: Person — Team — Institution. Konstanz, 1986. 51).

A tudománymérésnek a hazai nyelvtudományban — nemcsak a hazaiban — előzményei vannak, hagyománya nincs. KIEFER FERENC „Értékelhető-e a nyelvtudomány?”



című tanulmánya (MTud. 1996: 55—68) az első nálunk, amely az USA-ban és Angliában, illetőleg Hollandiában már korábról ismert tudományérés hazai nyelvtudománybeli alkalmazását szorgalmazza konkrét javaslatokat megfogalmazva, egyszersmind bizonyos kérdéseket is fölvetve, másokat nyitva hagyva. (De vö. már korábban KORNAI ANDRÁS—KELEMEN LÁSZLÓ, *Nemzeti nyelv — nemzetközi tudomány*: NyK. 1991: 147—56.) Kiefer az értékelő szempontok összeállításával hasznos munkát végzett. Ezen mitsem változtat az a tény, hogy több ponton vitánk van vagy lehet vele. (Különben is, a tudományban a tárgyszerű vitára igenis szükség van.) Kiefer cikkében több problémát is megfogalmaz, illetőleg érint, azonban kifejtésre több ponton sem vállalkozott, s emiatt is van hiányérzete a kritikus olvasónak, illetőleg ezért is van vagy lehet olyan érzése, hogy a nyelvtudomány bizonyos területei túlzottan a perifériára szorultak szemléletében. Természetesnek tartom, hogy Kiefer cikkéhez, amely elsősorban az elméleti nyelvész pozíciójából közelít a kérdéskörhöz, az ügy fontossága miatt nyilvános hozzászólások várhatók. Sőt, ez nemcsak természetes, hanem — talán az alábbiakból is kiderül — szükséges is. (Kéziratom leadásakor jelent meg a Magyar Tudomány 1996. évi 12. száma DEME LÁSZLÓ, FODOR ISTVÁN, WACHA BALÁZS hozzászólásával, illetőleg KIEFER FERENC újabb cikkével. Ezeket már nem vehettem figyelembe.) Magam csupán néhány problémakörhöz kívánok hozzászólni. Azokhoz, amelyek a várható nyilvános diskurzusban föltehetőleg fontos szerephez jutnak. Ezek pedig: a tudományérés a természet- és a társadalomtudományokban; az értékelés alapelvei tisztázásának szükségessége; a nyelvtudomány differenciáltsága és művelőinek szemléleti különbözősége; a nyelvtudomány egyetemessége, illetőleg külső és belső piaci orientáltság szerinti differenciálódása; a nyelvtudomány nemzetközisége és nemzeti feladatai; differenciált tudományérés a nyelvészetben: magától értetődő konszenzus vagy csupán *pium desiderium*? Észrevételeimet azzal a szándékkal vettem papírra, hogy elősegítsem azt a gondolat- és véleménycserét, amely föltétele annak, hogy a különböző nyelvtudományi irányzatokat, ágazatokat, szemléletmódot, stílust képviselők konszenzusa létrejöhesse. E nélkül az egyetértés nélkül egy jól működő nyelvészeti tudományérés gyakorlat kialakítása merő illúzió.

2. A tudományérés első módszerét 1830-ban egy svájci botanikus, ADOLPH DE CANDOLLE dolgozta ki (BORHIDI ATTILA, *Javaslat a publikációs teljesítmény és a tudományos személyiség átfogó értékelésére*. Az MTA Botanikai Bizottságának és a JPTE TTK Doktori Bizottságának megbízásából készítette ~. Bp., 1996. Kézirat, 1). A tudományos publikációk mennyiségi mérésének a természettudományok egy részében bőven van már hagyománya. A bölcsészeti tudományok esetében ezzel szemben az USA-t, Angliát és Hollandiát nem számítva, ahol az utóbbi időben már a társadalomtudományok egy részét is bevonták, sem hagyományokról, sem tapasztalatokról nem beszélhetünk („the humanities are largely 'terra incognita' to practitioners of bibliometric, or scientometric, research”: R. A. ZWAAN—A. J. NEDERHOF, *Some aspects of scholarly communication in linguistics: An empirical study*: *Language* 1990: 553—7). A társadalomtudományi scientometria az USA-ból és Angliából terjed, s ezt egyebek mellett az is mutatja, hogy — a nyelvtudományon belül maradván — anglisták, amerikanisták a fő szorgalmazói, illetőleg hogy az anglistikai, amerikanisztikai intézetek tevékenységének mérésében próbálták ki egynémely európai országban az új módszert (l. például WALTER PLETTE, *Quantitative Wissenschaftsindikatoren in der deutschen Anglistik*. 1993). A tudományérést az említett három országban ma már külön diszciplínaként művelik. A *Scientometrics* című folyóirat 37. évfolyamában jár, rendszeresen publikálják a külön-

böző „index”-eket (például Social Sciences Citation Index, Science Citation Index, Arts and Humanities Citation Index), könyvek, tanulmányok jelennek meg.

A tudományos teljesítmények értékelésének kialakítását — eredendően tudományon belüli okként — a tudományok magától értetődő minőségigénye, a legújabb kori tudománymetria terjedését, főként pedig intézményesülését a modern kor piacgazdasági koncepciójának az érvényesülése is magyarázza. (Vö. például: BRAUN TIBOR—BUJDOSÓ ERNŐ—RUFF IMRE, A tudomány mint a mérés tárgya. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Informatikai és Tudományelemzési Sorozata. 1. Bp., 1982.; BRAUN TIBOR, BUJDOSÓ ERNŐ szerk., A tudományos kutatás minősége. Idézett sorozat 4. Bp., 1984.; BERÉNYI DÉNES—HARASZTHY ÁGNES—TOLNAI MARTON, Kutatásértékelés — külföldi gyakorlat és hazai tapasztalatok: MTud. 1995: 847—52.) Közismert, hogy a korábbi s mai minősítő eljárásokkal szembeni kifogások, fenntartások növelték és növelik a kvantitatív módszerek iránti igényt mint a kvalitatív értékelést segítő eljárást. Egyrészt a szakvéleményezések (az ún. „peer reviews”) hiányos áttekinthetősége miatt, merthogy ezeknek a kritériumai gyakran nem világosak, illetőleg eltérőek, így aztán az összevetés lehetősége is csorbul, ha egyáltalán megvan. Másrészt a szakértők semlegességével, korrektségével összefüggő bizalmatlanság miatt. Az a vélekedés alakult ki ugyanis, hogy a szakvéleményt adók gyakran nem az adott publikációk minősége, hanem a „reputáció” vitatott kritériuma alapján döntenek. Továbbá az, hogy a szakvéleményezést a véleményező személyi, intézményi, kutatásterületi, társadalmi, sőt politikai függőségei befolyásolják, olykor talán meg is határozzák. Ami a piacgazdasági koncepció érvényesülését illeti, ennek lényegét így foglalhatjuk össze. A nyilvános elszámoltatás igénye a jogállamokra jellemző sajátosság. El kell tehát számolni azzal is, hogy a tudomány, illetőleg az állami tudományos intézmények mire s hogyan használják az adófizetők pénzét. (Vö. Magyarországon is az Akadémia elnökének újabban kétévencént beszámolót kell tartani az Országgyűlésben a testület munkájáról és a magyar tudomány általános helyzetéről.) Az elszámoltatás célja az, hogy megállapítsák, mennyire hatékony a befektetett pénz felhasználása (milyen haszonnal jár az adott kiadás, költség). Egyre inkább érvényesítik az államháztartás éppen aktuális szempontjait, illetőleg a versenyeztetés elveit, így például azt, hogyan lehet azonos juttatásért többet és jobbat teljesíteni, illetőleg hogyan lehet megőrizni a kutatás és az oktatás színvonalát csökkentő államháztartási finanszírozással. (Ez utóbbiról van szó néhány éve nálunk is mind az egyetemek, mind az akadémiai kutatóintézetek esetében — ha igaz.) A versenyre készítés végeredményben a minőség javítását célozza, egyszersmind természetesen okot és alkalmat ad a juttatandó javak elosztásának meghatározott szempontok szerint történő megváltoztatására.

Bármi legyen is a véleményünk arról, hogy a tudományos, különösen a társadalomtudományi kutatás hasonlítható-e egyáltalán az ipari termeléshez, s ha igen, mennyiben, hogy célszerű-e piacosítani (piac- és üzletorientálttá tenni) bármely formában is a tudományos kutatást vagy sem, számolnunk kell azzal, hogy a szóban forgó szemlélet és gyakorlat esetleg mégiscsak terjedni fog. (Nálunk is vannak már jelek. De vö.: „Az Amerikai Egyesült Államokban egyre többen emelik föl a szavukat az ellen, hogy az egyetemeket üzleti vállalkozásokként működtetik”: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, Merre tart az irodalom(tudomány)?: Alföld 1996/2: 18.) És mivel a kutatás és a tudománypolitika egyre kevésbé áttekinthető, természetes módon növekszik az igény a minőség megállapítását segítő mennyiségi — tudniillik áttekinthető vagy legalábbis annak látszó —, objektivitást sugalló és jól egybevethető mérési módok iránt. Ennek ismeretében úgy tűnik, nem a távolságtartó kivárással helyes reakció a társadalomtudományok képviselői részéről, hanem az előkészítésben való érdeklődő, aktív részvétel, mert később esetleg ke-

vesebb lehetőségük lesz az egyes tudományoknak saját sorsuk alakítására — mondja az NSZK viszonyaira PLETTE (i. m. 116).

3. „A társadalomtudományokban végbemenő változásokkal kapcsolatban döntő felismerés, hogy a természettudományok gondolkodásmódjának és módszereinek alkalmazása nem lehet releváns, mert a társadalomtudományok kutatásának tárgya nem azonos a természettudományokéval” (SEGESVÁRY VICTOR, Korszakváltás a társadalomtudományok gondolkodásában és filozófiájában: Valóság 1996/10: 5). A természet- és társadalomtudományok közötti különbségek egyik következményét abban láthatjuk, hogy az előbbieken sikerrel alkalmazott tudánymérési mutatók nem alkalmazhatók egy az egyben az utóbbiakban. Különbségek azonban a szóban forgó tekintetben nemcsak a természet- és a társadalomtudományok között, hanem az egyes természet- és az egyes társadalomtudományok között is vannak. Ami például a fizikában ma iratlan törvény (100 független hivatkozás a föltétel az akadémiai doktorsághoz), az nem érvényes a biológiára. De ami a biológiában érvényes a molekuláris biológiára (magas impaktfaktort követelnek meg), az nem érvényes például a zoológiára. Látni fogjuk, nincs ez másként a nyelvtudományban sem. Ami érvényes az általános nyelvészetre, az nem érvényes egy az egyben a névtanra. Holland tudánymetrikusok hollandiai vizsgálatok alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a bölcsészeti tudományok közül az általános nyelvészeten s az általános irodalomtudományban alkalmazhatók eredményesen a bibliometriai adatok (A. J. NEDERHOF—E. C. M. NOYONS, International Comparison of Departments' Research Performance in the Humanities: Journal of the American Society for Information Science 1992: 254). A tudományok eltéréseiből és differenciáltságából az következik, hogy „el kell ismerni minden egyes tudományág autonómiáját és jellegzetességeit, amelyeknek megfelelően ezek a tudományok kidolgozzák a nekik megfelelő gondolkodásmódot és módszertani elveket” (SEGESVÁRY i. m. 1). Ebből viszont az a következtetés adódik, hogy általános érvényű, egységesen alkalmazható és alkalmazandó tudánymérési paraméterek nincsenek. Vannak olyan társadalomtudományok, amelyekben — úgy tűnik — a tudánymérésnek egyelőre még a gondolatával sem foglalkoznak (esztétika, történettudomány, irodalomtörténet, néprajz, művészettörténet, de említhetjük a nyelvtudomány bizonyos területeit is) — bizonyára nem véletlenül.

A társadalomtudományokra általában nem a váratlan, előzmény nélküli, szenzációs fölfedezések a jellemzőek, jóval inkább az előzményekből való fokozatos, szerves továbbfejlődés, tehát az evolúció s nem a revolúció. De egy-egy új társadalomtudományi megközelítésmód, a (gyökeresen) másként látás jelentkezése sem szokta meghaladottá tenni az előző kutatások valamennyi vagy akár számos eredményét, hanem inkább gazdagítja, finomítja, az általánosítás magasabb fokán vagy új nézőpontból tökéletesíti azokat. A kumulativitás ily módon a társadalomtudományokra jóval jellemzőbb, mint a természettudományokra. (Arról persze nincs szó, hogy a társadalomtudományokra csak a folytonos mennyiségi felhalmozódás volna jellemző. A t ö b b é s m á s ismeret megszerzésére irányuló törekvés, illetőleg a h a g y o m á n y o s mellett az ú j é s ú j s z e r ú l á t á s m ó d együttesen jellemző a társadalomtudományokra). Ennek következtében a társadalomtudományi eredmények általában lassabban avulnak el, mint a természettudományiak (gyakoribb is a régebbi szakirodalomra hivatkozás az előbbieken, mint az utóbbiakban). Van azonban egy fontosabb következmény is: a hagyományhoz való viszonyulásnak a társadalomtudományokban összehasonlíthatatlanul nagyobb a szerepe, mint a természettudományokban. A hagyományhoz való viszonyulás tekintetében a társadalomtudósok egy része két ellentétes csoportot alkot. Voltak és vannak kutatók, akik a hagyomány fontos szerepét vallották és vallják, akik elsősorban retrospektív

irányultságúak, s akik a kutatásban bevált eljárásokat, szemléletet tekintik igazoltnak, „igaz”-nak. Közöttük vannak azok, akik hajlamosak arra, hogy a jelentkező újat múltó, adott esetben akár kártékony divatnak is tekintsék. A másik csoportba a modernséget mindenek fölé helyező kutatók tartoznak, s köztük vannak azok, akik szerint a hagyomány a fejlődést gátló tényező, adott esetben gúzsba kötő béklyó, mely nehezíti vagy éppen lehetetlenné teszi a tudományos előrehaladást. Ez utóbbi szemléletmód „a paradigmák gyártásában érdekelt” és „Prospektív irányultságát a tudományos korszerűség szüntelen és elszánt hangoztatásával igyekszik láthatóvá tenni” (KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *Történetiség, megértés, irodalom. Bp., 1995. 63*). Az előbbi nézetben lévőknek meggyőződése, hogy a hagyomány megújítható, ezért is látnak értéket benne. Az utóbbi szemléletmódúak radikálisabb képviselői mintha tagadnák a hagyomány megújíthatóságát, de legalábbis úgy vélik adott esetekben, hogy a hagyomány nem érdemes arra, hogy megújíttassék. A két szélső pólus hitvallássá merevedett szemléletet tükröz, s elvezethet a tudománybeli hitelvek, értékrendek kialakulásához. Márpedig az egymással ily módon diszharmonióba került diskurzusok közötti fogalmi közvetítésre nincs remény. S arra sem sok, hogy a tudánymérési mutatókat egyetértésen alapon lehessen megállapítani. A kutatók jelentős hányada — talán nem tévedek nagyot — a két szélső pólus között helyezkedik el valahol. Hiszen viszonylag csekély nyelvtudománytörténeti tájékozottság is mindenkit arról győzhet meg, hogy a hagyomány továbbélésének föltétele a megújulás. Ha tehát bárminemű hagyomány továbbél, az már önmagában bizonyítéka megújulásának (tessék például az etimológiára gondolni). Másfelől viszont: folytonos megújítás nélkül nincs előrelépés egyetlen tudományban sem. A tudomány továbbfejlődése pedig az új adatok, az új kérdésfelvetések, az új vizsgálati módszerek, az új technikák és az új elméletek nélkül nem lehetséges. Különösen az utóbbiak játszanak nagy szerepet a tudomány megújításában. Mindebből az következik, hogy nem érthetünk egyet a „hagyományos” és „új” egymást kizáró s abszolutizáló szembeállításával, de nem hihetünk a történet és az elmélet szembeállíthatóságában sem (KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *A magyar irodalom története. Irodalomtörténeti Füzetek 130. sz. Bp., 1994. 21*).

A kétféle szemlélet különbözősége pregnáns módon mutatkozik meg az adatokhoz való viszonyulásban, a „nyelvi adat : nyelvészeti probléma” viszonyának kezelésében. Abban, hogy mennyire tartja elválaszthatónak vagy elválaszthatatlannak őket, hogy egyáltalán mennyire tartja fontosnak az egyiket vagy a másikat. Illetőleg azokban a sommás ítéletekben, amelyek „csak adatközlés”-ekről meg „nyelvtől független spekuláció”-król szólnak. Nyilvánvaló, hogy az adat egyetlen tudományban sem lehet végcél. Gombocz 1925-ben nyilatkozta Kosztolányinak, hogy „Vége annak a nagyon is »pozitív« nyelvészkedésnek, mely csak az anyaggyűjtéssel törődött, folyton szavakat hordott, talicskázott ... Ki tagadja, hogy kell adatgyűjtés is? De ez csak eszköz” (idézte MTud. 1996: 330). A legújabb kori nyelvtudományt nem elsősorban a dolgok, tehát nem is a puszta adatok, sokkal inkább a köztük levő viszonyok foglalkoztatják (l. PAPP FERENC: MTud. 1994: 1208). Ami ma különösen is anakronisztikus volna, az a kizárólagosságokban való gondolkodás. Ugyanis az a vélekedés, hogy a nyelvtudomány fejlődése kizárólag a hozzáférhetővé tett nyelvi adatoktól várható, éppúgy nem fogadható el, ahogy az sem, hogy csak az elméletek, a spekuláció viszi előbbre a tudományt. Attól függően persze, hogy kinek mi a szakterülete, az egyik vagy a másik oldal nagyobb súlyát hangozthatja. Annak a leíró nyelvésznek a számára például, aki saját anyanyelvi kompetenciájára támaszkodva él az introspekció módszerével, s kutatja nemcsak a meglévőt, hanem a lehetségeset is a nyelvben, aki tehát nyitott korpusszal dolgozhat, nem egészen azt jelentik a nyelvi adatok, mint amit a zárt korpusszal dolgozó nyelvtörténésznek jelentenek. Az utóbbi számára ugyanis nem járható út az introspekció, mert a nyelvtörténeti pótkom-

petencia — ha szert is tesz rá — nem helyettesítheti sem a valódi kompetenciát, sem a nyelvi adatokat. A nyelvtörténész számára a nyelvi adat a bizonyosság, a sarkkő, a viszonyítási pont, amely önmagában is értékes lehet, mert új magyarázatot tehet lehetővé, hiányzó láncszemet pótolhat, föltételezéseket cáfolhat vagy erősíthet, illetőleg mert a nyelvenkivüliségről is ad információt. Új adatok elméletek föllállítását és cáfolatát eredményezhetik, azt azonban előre nem lehet tudni, hogy mely adatokra vár ez a szerep. Amikor G. WENKER a német nyelvatlasz adatait kezdte gyűjteni (Spachatlas des Deutschen Reichs), hogy nyelvjárási adatokkal igazolja a hangtörvények kivételtelenségének újgrammatikus tantételét, nem sejtette, hogy adatai pontosan az ellenkezőjét bizonyítják majd. Etimológusok a megmondhatóinak, hogy egyetlen új adat fölbukkanása biztosnak vélt etimológiákat dönthet meg, s hogy adott esetben néhány új eredetmagyarázat hipotéziseket cáfolhat. Ismeretes például, hogy az uráli őshazát (szállásterületet) ugor-török szóegyezések alapján tették Nyugat-Szibériába (a *hatyú*, *homok* és néhány más szó etimológiája alapján). „Az ún. ugor kori török egyezések mindegyikéről kiderült azonban, hogy ... a javasolt etimológia, illetve annak kronológiája nem tartható” (RÓNA-TAS ANDRÁS: MTud. 1996: 919—20), következésképpen tarthatatlanná vált a szóban forgó őstörténeti hipotézis. Magától értődik, hogy a nyelvészeti tudománymérés egyik megoldandó feladata lesz az, hogy a nyelvi adatok közlését és feldolgozását „helyére” tegye. (Az „adatok”-at jelentő röntgenfölvétel s az „adatlírás”-t jelentő röntgenorvosi lelekezés nélkül többnyire sötétben tapogatózna a belgyógyász, a sebész.) Az tehát, hogy egy adott paradigmarendszerben a szótári jellegű összefoglaló munkák „közvetlenül nem értékelhetők” (KIEFER i. m. 62), semmiképpen nem jelenti azt, hogy értéktelenek. Aminthogy az, hogy valami egy adott mérési rendszerrel nem mérhető pontosan, nem jelenti egyúttal azt is, hogy értékelhetetlen.

A nyelv tudományos vizsgálatának három fő irányultsága van. Vizsgálhatjuk a nyelv jelenben való működését és állapotát, kutathatjuk történeti változásait, s nyomozhatjuk, hogy mit vall az őt hordozó közösség anyagi és szellemi műveltségéről. Bár a három kutatási irány sok szállal kapcsolódik vagy kapcsolódhat egymáshoz, lényeges különbségek is vannak közöttük mind a megközelítésmódok, mind a szemlélet, mind pedig a leírási technikák tekintetében. Ezek a különbségek azonban önmagukban nem adnak alapot az olyan szándékú szembeállításokra, amelyek az egyiknek vagy a másiknak eleve tudományosabb voltát igazolnák (BENKŐ: NévtÉrt. 1996: 93).

A legmarkánsabb szemléleti különbséggel a leíró nyelvészetben találkozunk. Nem kevés leegyszerűsítéssel ugyan, de mégiscsak azt mondhatjuk, hogy az egyik irányzat logikai, a másik antropológiai-pszichológiai megközelítésű. Az előbbi szerint a nyelvi rendszer önmagában áll, így is kell vizsgálni. Az ennek megfelelő központi diszciplína pedig a nyelvelmélet, s ehhez képest minden másodlagos. Elméleti kiindulású, s a leírásban az introspekciónak döntő szerepe van. Az utóbbi antropocentrikus: a tényleges nyelvhasználatból indul ki, a beszélő és a nyelv összefüggését, a nyelvhasználat társas és társadalmi meghatározottságát hangsúlyozza, s a leírásban a deskripciónak juttat döntő szerepet (Chomskyval és a szociolingvisztikával kapcsolatban l. például R. WAR-DHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 102.) A két szemlélet között elég nagy a távolság, s ennek következménye, hogy a viták egy része bizony úgy is jellemezhető, hogy kiki mondja a magáét, illetőleg hogy folyik az egymás mellé beszélés (a finn nyelvészekre vonatkozólag legújabbban I. J. LAAKSO, Grundlegende Fragen des sprachwissenschaftlichen Erklärens und der finnischen Forschungstradition: FUF. 1996: 260—7). Ami számunkra itt és most fontos: a közös tudománymérési gyakorlat kialakítását nagyban akadályozhatja, hogy a mindenkori más szemléletű kutatók teljesítménye e l e v e kevésbé értékesnek tartatik (akár értünk az adott szakterülethez, akár nem), mint az általunk

meggyőződéssel követett megközelítésmóddal dolgozóké. (A szemléleti különbségek okozta szembenállásra, illetőleg vitákra úgyszólván valamennyi társadalomtudományi területről lehetne példákat hozni. Az irodalomtudományra I. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY vitaindító előadását: Merre tart az irodalom(tudomány)?: *Alföld* 1996/2: 3—23 és a kapcsolódó korreferátumokat, hozzászólásokat, s a tőle idézettek közül: „Miért az indulat, ha irodalomtudományról van szó? ... Viszály helyett vita legyen a cél!": 104; a néprajzra PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, A néprajzi kutatás jelene és perspektívái: *Ethn.* 1990: 111—30.)

4. A nyelvtudományt ma a nagy fokú differenciáltság jellemzi. Nyelvészeti szaktudományok összessége alkotja a nyelv tudományát, s közöttük olykor olyan nagy a különbség, hogy átjárásról, sőt átjárhatóságról sem igen beszélhetünk. Gondoljunk például az etimológiára és az elméleti nyelvészetre, vagy a fonetikára és a névtanra. A polihisztorok ideje régen lejárt, de nem csak a polihisztoroké. Ma már nincsen olyan tudós, legyen az bármilyen kiemelkedő egyénisége tudományának, aki tudománya egészében kompetens volna, vagy akár csak arra képes volna, hogy naprakészen áttekintse tudománya egészét. A magyar nyelvészetben Gombocz volt a leguniverzálisabb tudós, de már ő sem művelte, nem művelhette a korabeli magyar nyelvtudomány valamennyi ágát. Gomboczék idejéhez képest a mai nyelvtudomány differenciálódása hatalmas méreteket öltött. A ma nyelvésze — a legkiválóbbak, a legtájékozottabbak is — a nyelvészet szerteágazó, hatalmas tartományának bizonyos területeit művelik, fogják át, s ismerik olyan szinten, hogy érdemben hozzá tudnak szólni a problémákhoz. Persze nem csak a nyelvész van így. Így van ma a történész, a jogász, a biológus, az orvos, a fizikus stb. is. Így aztán nem csoda, hogy a döntéshozó, illetőleg véleményező bizottságok nem is kis hányadáról elmondható, hogy a magas fokú inkompetencia állapotában van (Szentágothai János után szabadon). Ilyen körülmények között sem objektív, sem pedig szubjektív oldalról nincsenek adva maradéktalanul azok a föltételek, amelyek egy a nyelvtudomány egészére érvényes, a tudományos publikációkat és teljesítményt adekvát módon mérni képes paraméterrendszer kidolgozásához szükségesek. Ebből viszont az következik, hogy az adott tudomány általánosan alkalmazható mérési szempontjai mellett a tudományágak (vagy inkább -csoportok) mindenkori sajátosságait is figyelembe vevő mérési technikát szükséges kialakítani. Erre a következtetésre jutott BORHIDI ATTILA („bizonyos területek nem átjárhatók, a szilva és az alma nem adható össze": i. m. 2), I. még KIEFER i. m. 68.

5. Minden tudomány egyetemes. Bolyai Jánossal szólván az igazság Kamcsatkában és Marosvásárhelyen ugyanaz. A társadalomtudományok is egyetemesek, mert bár a vizsgált társadalom, nyelv, anyagi és szellemi kultúra, történelem és irodalom stb. más és más lehet a hely és az idő függvényében — szemben például a szabadeséssel, a  $2 \times 2 = 4$  igazságával vagy az emberi vér összetételével —, lényeges jegyeikben megegyeznek, tehát vizsgálatuk módszertani eljárásai azonosak. A tudományok egyetemessége azt is jelenti, hogy a tudományos kutatás eredményei földrészekhez, országokhoz, nyelvekhez, kultúrákhoz nem kötött érdeklődésre, figyelemre tarthatnak igényt. Tehát — hogy nyelvtudományi példát említsek — egy új-zélandi névadási típus elemzése, egy ómagyar kori hangváltozás leírása vagy a vogulok kétnyelvűségének a vizsgálata sem senki másra nem tartozó új-zélandi, magyar vagy vogul ügy. Hiszen a névadás, a hangváltozások és a kétnyelvűség valamennyi természetes nyelvre jellemző jelenségek, ennél fogva bármely nyelvben tanulmányozzuk is őket, az eredmények, tapasztalatok hasznosíthatók az összes többinek a vizsgálatában. Arról nem is beszélve, hogy a konkrét nyelvek elemzése föltétele a nyelvi univerzálék vizsgálatának. Tehát bármely közösséghez tartozzék is a nyelv-

vész, bármely nyelvet tekintsen is elemzése tárgyának, mindig kaphat, tanulhat — adatot, szemléletet, módszert, ötletet — a más nyelve(ke)t kutatóktól, egyszersmind azonban ő maga is adhat a más nyelve(ke)t kutatóknak adatokat, szemléletet, ötleteket, módszert egyaránt.

Közgazdasági megközelítéssel azt mondhatjuk, hogy a tudományos kutatás olyan tevékenység, amely a belső és a külső piacnak egyaránt szól. A belső piac az adott ország, etnikum, (nyelv)közösség, ahol a tudományos kutatás folyik, s amely ország, illetőleg közösség a kutatás eredményeinek elsődleges igénylője, fogyasztója, hasznélvezője, egyszersmind pedig finanszírozója is. A külső piac a külföld. A tudomány egyetemességét nem csorbítja az a tény, hogy egy részének, nevezetesen a társadalomtudományoknak, különösen pedig ez utóbbiak némelyikének a belső piaci igényeltsége és orientáltsága nagyobb, mint más tudományoké (mint például a természettudományoké). Ezek „az elsősorban anyanyelven ható bölcsészettudományok” — írja a botanikus BORHIDI (i. h.). Arról van szó, hogy például az irodalomtörténet, a néprajz, a történelem vagy a nyelvtudomány bizonyos ágai is elsősorban a belső piac érdeklődésére és támogatására tarthatnak igényt. Az oszmán birodalom elleni harcok a brazil, a Szovjetunió és Finnország közötti téli háború az ausztrál történészeket kevésbé foglalkoztatja, mint a közvetlenül érintett népeket. Egy korai ómagyar kori nyelvemlék felbukkanása, egy a magyar családnevek eredetét bemutató könyv megjelenése vagy egy középkori magyar vers keletkezési körülményeinek, szerzője kilétének a bravúros tisztázása nem az USA nyelv- és irodalomtörténészeinek az érdeklődését csigázza föl (elsősorban), hanem a magyarokét. A paprika- és szőlőtermesztés tudományos kérdései a skandináv országok kutatóit kevésbé foglalkoztatják, mint az olaszokat, a rénszarvastenyésztés a norvég, a svéd meg a finn kutatók számára fontosabb, mint a nigériaiak vagy a kubaiak számára. Ezzel szemben egy gyógyíthatatlan betegség leküzdésére szolgáló gyógyszer kidolgozása, vagy új szintetikus anyagok létrehozására irányuló kutatások eredményei, vagy a fizika olyan új eljárásai, amelyek az elektronika továbbfejlesztését teszik lehetővé, minden ország szakembereinek az érdeklődésére egyformán számíthatnak. A nagyobb belső piaci érdekűség és orientáltság természetesen nem jelentheti e tudományok művelői számára, hogy nem tekintenek kívülre, hogy megrekednek a belső piacon, mert ha ezt teszik, előbb vagy utóbb óhatatlanul provincializálódnak. A külső piacon való tájékozódás a korszerűség elemi feltétele. (A belső piaci kötöttség s a külpiaci tájékozódás finn nyelvtudománybeli kapcsolatára l.: „Finnish language research is of course a national science: it is we who bear the primary responsibility for it, and Finland is where its results are most needed. Nevertheless, even Finnish studies cannot function within national circles alone, but as part of the global scientific community”: P. LEINO: Virittájä 1984: 7). Amikor tájékozódást mondok, akkor arra gondolok, hogy a külhoni szakirodalmat olvasva nem vagy elsősorban nem a konkrét nyelvi adatok, hanem az azokból levont vagy levonható általánosítások, következtetések, illetőleg az azokban a tanulmányokban követett vizsgálati szempontok, módszer és szemlélet érdekel bennünket. (H. PAUL számára SIMONYI „Die ungarische Sprache” című könyve azért volt fontos, mert igazolva látta, hogy az újgrammatikus módszer alkalmazható nem indoeurópai nyelvek vizsgálatában is, nem pedig adatai miatt: „Die Anwendbarkeit meiner Prinzipien auf nichtindogermanische Sprachen ist mir besonders durch das vortreffliche Werk von Simonyi über die ungarische Sprache bestätigt” (a Prinzipien 4. kiadásának előszavában, l. Prinzipien der Sprachgeschichte. 6. Auflage. Tübingen, 1960. VII—VIII.) Mint magyarnyelvészt (= az a nyelvész, akinek — fő — vizsgálati tárgya a magyar nyelv) azonban a konkrét magyar nyelvi adatok adott esetben azért is foglalkoztatnak, illetőleg foglalkoztathatnak, mert érdeklődésem a magyar nyelvközösségre is irányul, s a nyelvi adatok megszólaltatásával e közösségről kívá-

nok megtudni valamit, illetőleg tudhatok meg, deríthetek ki többet. (A magyar jelző természetesen bármely más népnévvel behelyettesíthető.) Hogy az utóbbi típusba tartozó kutatási eredmények szűkebb érdeklődési körre számíthatnak, nem szorul magyarázatra.

A nagyobb belső piaci igényeltség és érdekűség jelenti viszont azt az — egyébként eléggé nyilvánvaló — helyzetet, hogy az információáramlás külső piaci feltételei a szóban forgó tudományok, illetőleg részdiszciplínák esetében számottevően rosszabbak. (Rosszabbak persze a szakmai kapcsolattartás lehetőségei is. Márpedig köztudomású, hogy a személyes kapcsolat, ismertség nem elhanyagolható tényező, amikor publikálásról vagy meghívásokról van szó. Miként az is, hogy a nemzetközi pályázatokon sem a nagyobb belső piaci kötöttségű témákat szokták előnyben részesíteni.) Emiatt nemzetközi visszajelzésekre kevésbé számíthatnak a szóban forgó tudományágak. Ha így van, akkor ennek a tudománymérésre vonatkozó következményei is kell, hogy legyenek. Vannak is: „for research which is locally oriented, other measures of research performance would be needed” — írja NEDERHOF és ZWAAN (Quality Judgments of Journals as Indicators of Research Performance in the Humanities and the Social and Behavioral Sciences: Journal of the American Society for Information Science 1991: 333). Ezzel függ össze, hogy a Társadalomtudományi Kuratórium hivatalos javaslatában (1996), amely az elemző bizottságok számára készült az akadémiai kutatóintézetek munkájának az értékeléséhez, ez a szempont is szerepelt: „ha elvárható, milyen a nemzetközi visszhangja”.

Különbségek azonban a „kemény” tudományok területén is mutatkoznak. „Bizonyos tudományokban (pl. orvostudomány, kémia, molekuláris biológia, fizika) a nemzetközi folyóiratok impaktfaktoros rendszere és a citációs index alapján elég megbízhatóan mérhetők a publikációs teljesítmények. De még ezen tudományokon belül is vannak az érdeklődés középpontjában álló, »divatos« szakterületek, amelyekben belül a publikációs stratégia és az információ-áramlás feltételei sokszorosan kedvezőbbek, mint másokéi” (BORHIDI i. m. 1; egy példa: az MTA Doktori Tanácsában egy orvostudományi nagydoktor-jelölt esetében a megszokottnál alacsonyabb hatástényezőt a jelölt szakterületének, az urológiának a helyzetével, jellegével magyarázták).

Összegezve: a z o k n a k a t u d o m á n y o k n a k é s t u d o m á n y á g a k n a k a z e r e d m é n y e i, a m e l y e k n e k a b e l s ő p i a c i i g é n y e l t s é g e é s o r i e n t á c i ó j a n a g y o b b a k ü l s ő p i a c i n á l, n e m m é r h e t ő k u g y a n a z o n m u t a t ó k k a l, a m e l y e k k e l a k ü l s ő é s a b e l s ő p i a c h o z z á v e t ő l e g e s e g y e n s ú l y á t é l v e z ő k u t a t á s o k a t m é r h e t j ü k.

6. Lássuk most annak az országnak a bennünket érdeklő néhány tudománymérési adatát és tapasztalatát, amely ország a kontinentális Európában élenjár a tudománymetria alkalmazásában és kutatásában! (A vonatkozó friss szakirodalom egy részének megküldéséért A. J. Nederhof professzornak, a tudománymérés ismert holland szakemberének tartozom köszönettel.) Nézzük, mit mondanak a tudománymetria holland szakértői!

Egyrészt azt, hogy vannak erősen helyi orientációjú diszciplínák (néhány társadalom-, illetőleg bölcsészeti tudományról van szó), amelyeknek nemzetközi hatása egyáltalán nincs, emiatt nem is mérhetők a nemzetközi hivatkozási adatokkal: „Because of their strong local orientation, some disciplines in the social sciences and the humanities may have only local impact, and do lack international impact completely ... Their »local« research performance cannot be assessed in these cases with ISI [= Institut for Scientific Information] citation data” (NEDERHOF—ZWAAN 1991: 332). Nem csoda hát, hogy a holland nyelvet és irodalmat kutató intézményeknek sincs többnyire nemzetközi hatása: „have almost no international impact (the few citations we counted were almost all in



Dutch journals)” (A. J. NEDERHOF—R. A. ZWAAN—R. E. DE BRUIN—P. J. DEKKER, Assessing the Usefulness of Bibliometric Indicators for the Humanities and the Social and Behavioral Sciences: A Comparative Study. In: *Scientometrics* 1989: 431) — pedig nem is akármilyen helyzetű és szerepű indoeurópai nyelvről van szó! A holland nyelvű holland nyelvészeti publikációknak sincs nemzetközi hatása, a szűkebb közösség számára azonban hasznosak, eredményességük éppen ezért a fontos holland folyóiratokban előforduló hivatkozások alapján mérhető („However, this does not necessarily mean that these publications are not useful; their use is perhaps more of a local nature, and should therefore be assessed by citations counts in important Dutch journals”: NEDERHOF et alii 1989: 432).

A másik megállapításuk: a hatás szempontjából alapvetően fontos a publikáció nyelve. NEDERHOF 385 fős reprezentatív minta alapján azt állapította meg, hogy a nem hollandiai kutatók általában nem ismerik a legtöbb holland nyelvű kiadványt (NEDERHOF és ZWAAN 1991: 334). Tehát nemcsak Graeca non leguntur, Hungarica non leguntur, hanem a legtöbb nyelv „non leguntur”. Azaz a helyi nyelven való közlés az információáramlásnak nagy akadálya, ezért ha azt akarjuk, hogy a kutatási eredmények bekerüljenek a tudomány nemzetközi vérkeringésébe, akkor nemzetközi nyelven, de legjobb, ha — az esetek többségében — angolul publikálunk, ugyanis ma az angol a világnyelv. S ez nem szimpátia, antipátia, jámbor óhaj vagy egyebek kérdése, hanem ténykérdés. (Itt kellene — de hely hiányában nem lehet — szólni annak hangsúlyos fontosságáról, hogy a magyar nyelvtudománynak sokkal jobban bele kell kapcsolódnia a tudomány nemzetközi vérkeringésébe, mint eddig. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a magyar nyelvészek egyrészt minél nagyobb számban megismerik a fontosabb, szakterületükön elért külföldi kutatási eredményeket, másrészt pedig a legfontosabb nemzetközi nyelveken — a nyelvtudományban ez ma az angol, a német és a francia, l. KIEFER 57—8 — hozzáférhetővé teszik saját kutatási eredményeik egy részét. Mert „Nagyonis elképzelhető, hogy a nemzetközi kánon nem a különböző nemzeti hagyományok összegeződéseiként, hanem a legelterjedtebb nyelveken írott művek mind általánosabb elismertségének eredményeként alakul ki” — írja SZEGEDY-MASZÁK az irodalomról szólva (i. m. 15), de szavai mutatis mutandis a nyelvtudományra is vonatkoztathatók, sőt talán a való helyzetnek veendőek. Igenám, csakhogy a helyi kötöttségű, illetőleg orientációjú diszciplínák eredményeinek elsődleges fogyasztói, igénylői — és finanszírozói! — mégiscsak a szűkebb közösség tagjai (tessék itt is az adófizetőkre gondolni!), az ő számukra viszont anyanyelvükön biztosítható a könnyű és gyors hozzáférhetőség (ebben az összefüggésben elsősorban természetesen nem az alap kutatásokra gondolunk). Ennek ismeretében természetes, hogy a természettudományi közlemények jóval nagyobb arányban jelennek meg idegen nyelveken, mint a társadalomtudományiak. Egy fölmérés szerint 1979 és 1981 között Norvégiában például a természettudományi publikációk háromnegyede, a társadalomtudományiaknak ezzel szemben csupán egyharmada jelent meg idegen nyelven (NEDERHOF és ZWAAN 1991: 332). Megvizsgálták a speciális holland nyelvészeti és a holland általános nyelvészeti közleményeket a közlés nyelve és helye szerint. S azt állapították meg, hogy a speciális holland nyelvészeti közlemények 95%-a jelent meg holland, s csak 5%-a nemzetközi folyóiratban. Ezzel szemben az általános nyelvészetieknek csak 74%-a jelent meg holland, viszont 26%-a nemzetközi folyóiratokban. A speciális holland nyelvtudományi közlemények 77%-át, az általános nyelvészetieknek pedig csupán 44%-át tették közzé holland nyelven (NEDERHOF et alii 1989: 433). Hasonló hazai statisztikákról nincs tudomásom.

Nederhofék harmadik — tárgyunk szempontjából fontos — megállapítása az, hogy a publikálás helye, fóruma a közlés nyelvénél is fontosabb (i. h.). Azaz: a tudományszak

vezető nemzetközi folyóiratában vagy folyóirataiban történő közlés biztosítja a legszélesebb potenciális olvasóközönséget, a publikáció legmagasabb rangját és a szakmai visszajelzés legjobb lehetőségét. A nemzetközi folyóiratok természetesen eleve nemzetközi nyelveken közölnek cikkeket. Amire a fenti megállapítás utal, az az, hogy hiába az angol — tehát a tudomány első számú nemzetközi kommunikációs eszköze — a közlés nyelve, ha a folyóiratot nem jegyzik nemzetközileg, akkor nem — vagy kevésbé — vesznek tudomást az angol nyelvű cikkekről sem. Ez a sorsa a holland folyóiratokban megjelent angol nyelvű tanulmányoknak (NEDERHOF et alii 1989: 433). Nyilvánvaló az is, hogy az ALH.-beli angol nyelvű tanulmányok kisebb olvasókörre számíthatnak, mint a német nyelvűek a *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*-ben. Mert jóllehet az angol fontosabb nyelv, mint a német, a ZDL nemzetközi ismertsége és olvasottsága azonban messze fölülmúlja a mi ALH.-nkat.

Azok a folyóiratok a tekintélyesebbek, amelyeket rendszeresen „jegyeznek”, figyelemmel kísérnek nemzetközi periodikák. Egy hazai vonatkozású példa: a *Lexicographica* (International Annual for Lexicography, Tübingen) a magyarországi nyelvtudományi folyóiratok közül az *Acta Linguistica Hungarica*-t és a *Magyar Nyelv-et* jegyzi (Continuous Bibliography, például 1995/11: 231). A legtekintélyesebbek pedig azok, amelyek a nemzetközi adatbázisoknak állandó forrásai. Ezekről írják NEDERHOFÉK, hogy erősen angolszász beállítottságúak (they „are characterized by a heavy Anglosaxon bias in coverage”: NEDERHOF és ZWAAN 1989: 430; NEDERHOF és NOYONS 1992: 251; A. J. NEDERHOF és C. M. ERLINGS, *A Bibliometric Study of Productivity and Impact of Modern Language and Literature Research in the Netherlands, 1982—1991*. Leiden, 1993. Part 1: 7). Ezzel kapcsolatban nem árt két körülményre emlékeztetnünk. Az egyik: a gazdasági-politikai erőközpontok általában kulturális-tudományos erőközpontok is. Az erőközpontoknak mindig van vonzerejük, követésre ösztönző hatásuk, egyszóval presztízszük, s ez a tudomány világára (az USA-val kapcsolatban vö. DÉCSY: *Nyr.* 1993: 240—2), tehát a tudományos folyóiratokra is vonatkozik. Az ezen okból is tekintélyes folyóiratokkal szemben az erőközponton vagy -központokon kívüli tudományos publikációk globális tekintetben presztízis nélküliek, s ennek következtében általában rosszabb is a megítélésük, mint ami az esetek többségében megilletné őket. („Úgy tűnik, hogy elméletet megújítani csak a tudomány nagy nemzeti centrumaiban vagy nyelveken lehet ... intézményesen kijelölt startpozíciónk nem kedvező”: a kérdéskörrel összefüggő, HADAS MIKLÓS szociológussal készített interjú *I. Magyar Nemzet* 1996. XII. 11. 7.) A másik: „Miótan ... a tudományos könyv- és folyóiratkiadás üzlet, a túlzott piacorientáltság olykor a szenzációkeltés irányába hat, ami nem mindig azonos a tudomány értékrendjével. Hiba lenne nem észrevenni az impaktfaktorok csalthatatlanságát sugalló scientometriai nyomásban azt az üzleti szándékot, amely a nagy nemzetek ún. »nemzetközi« folyóiratainak preferálásával a kis nemzetek tudományos kiadványainak visszaszorítására törekszik, aminek eredményességét számos nagy múltú kiadvány megszűnése jelez” (BORHIDI i. m. 1).

A „vezető nemzetközi”, „nemzetközi” és a „nemzeti” vagy „helyi” folyóiratokról (kiadókról, szerkesztőségekről) szólván még a látszatát is jó volna elkerülni annak, hogy az előbbieket a csúcsmínőséget minden körülmények között tévedhetetlen pontossággal képesek kiválasztani és garantálni, s hogy az utóbbiak hozzájuk képest e l e v e alacsonyabb minőséget tudnak csak produkálni. Ugyanis „Egy nagy presztízzsel rendelkező folyóiratban is jelenhet meg gyenge cikk, és fordítva, egy gyenge besorolású folyóiratban is találunk kitűnő tanulmányokat” (KIEFER i. m. 58). Tudvalevő, hogy bár a színvonal betartásának legjobb eszköze kétségtelenül a részletes és alapos bírálat, azonban a szigorú lektoráltatás sem küszöbölheti ki maradéktalanul a szubjektívizmus némely következményét (a paradigmán belüliségről, a folyóirat által képviselt paradigma követel-

ményrendszeréhez való igazodásról és a stílusbeli különbségek szerepéről l. uő.: 57). Éppen ezért úgy vélem, hogy az a tudománymérés, amely a folyóiratokat ugyan tudja átlagolni, besorolni, de a bennük közölt s adott esetben a besorolási értéket felül- vagy alulmúló tanulmányokat nem képes „kiszűrni”, az korrekcióra szorul. Tehát nem elég a folyóiratot nézni, a tanulmányt is nézni kell, azaz szükség van elemző értékelésre is. Mégpedig és elsősorban azért, hogy a minőség akkor is elnyerhesse jutalmát (= a magasabb pontszámot), ha netán nem vezető nemzetközi folyóiratban látja meg a napvilágot. Erre ugyanis van esély. (Matematikusaink mondják, hogy egy jeles magyar kutató — Rényi Alfréd — évtizedekkel ezelőtt egy nemzetközileg nem jegyzett hazai folyóiratban tett közzé egy kitűnő tanulmányt. A tanulmányra ma is hivatkoznak, a folyóiraatra nem.) Föltételezve, hogy a legtöbb, nyelvtudományt is művelő országban néhány nemzetközi szintű nyelvész mégiscsak akad, s föltételezve, hogy évente legjobb tanulmányukat beküldenek a vezető folyóiratoknak, akkor a szóban forgó orgánumok területi korlátai miatt többen is kiszorulnának. Tehát nem minden nemzetközi színvonalú kézirat landol a vezető nemzetközi folyóiratok szerkesztőségeiben. Mi következik ebből? Az, ami a gyakorlat: nemzetközi színvonalú tanulmányok nemzetközileg nem jegyzett folyóiratokban is megjelennek. Sőt, kis nyelveken is, tehát eleve hozzáférhetetlenül a tudományos világ elsőprő többsége számára. De a minőség akkor is minőség, ha csak kevesen tudnak róla! S a tudománymérési paraméterek kidolgozóinak — különösen, ha kis nyelvek tudományát képviselik — magától értetődő módon kell keresniük a szóban forgó minőség megtalálásának és értékelésének a lehetőségét. A dilemma, ami feloldásra vár, ez: van belső piaci minőségi produkció, de nincs külpiazi = nemzetközi megmértetés, hitelesítés. A kérdés ezek után az, milyen — az objektivitást közelítő — módon lehet hitelesíteni a belső piac szóban forgó produktumait. Aligha kérdéses: ha egyáltalán, akkor csakis a szakmai judícium érvényesítésével, elemző értékeléssel. Mert akárhogy is nézzük, a tudományos teljesítmények megítélésében minden viszonylagossága ellenére mégiscsak a széleskörűen tájékozott, tudományukban hiteles és elismert kutatók szakmai judíciuma az alfa és az omega. A jó tudománymérés ebben nagy segítséget jelenthet, ezért a latin mondást („non numerantur, sed ponderantur”) így módosítanám: *ponderantur numerandoque*.

7. „Az értékelési szempontok érvényesítése révén befolyásolhatók a nyelvészeti kutatások” — állapítja meg KIEFER (68). Igen. A tudománymérés akarva-akaratlanul a tudománypolitika eszköze, adott esetben pedig kitüntetett szerepű eszköze. Az értékelési szempontok kiválasztásakor — akár kevésbé tudatosan, akár határozott szándékkal — arra törekedhetnek a minősítési szempontok kidolgozói, hogy a szempontok révén az általuk művelt, illetőleg általuk progresszívnek tartott s ezért favorizált kutatások kerüljenek előnybe, ha kell, a többi rovására. Amikor tehát a szubjektivizmus szerepét csökkentendő a mennyiségi mérés eszközához folyamodunk, föltétlenül kerülni kellene azt a csapdát, hogy a csoport- vagy irányatszubjektivizmus túlzottan érvényesüljön az értékelési szempontok kiválasztásában. Ha ez nem sikerül, biztosak lehetünk abban, hogy részérdekek — akár a divatosság, akár a pillanatnyi személyi és intézményi konstellációk stb. miatti — erősebb érvényesülése bizonyos ágazatok visszaszorulását vonná maga után. Ezt pedig hosszú távon a nyelvtudomány fejlődése sínylené meg.

KIEFER szerint „A fent vázolt [tudniillik a tanulmányában közölt] értékelési szempontok feladata ... a jelenlegi értékrendszerünk szerint progresszívnek tekinthető eredmények támogatása” (68). Én úgy gondolom, hogy az értékelési szempontoknak csupán egyetlen feladata van. Mégpedig annak biztosítása, hogy a tudománymérés a m e n y - n y i s é g i m u t a t ó k s e g í t s é g e v e l minél objektívabb képet adjon

a tudományos teljesítmények minőségéről. Hogy aztán a tudománymérési eredményeket mire és hogyan használják föl, az már nem a tudománymérésnek, hanem a tudománypolitikának, illetőleg a tudományszervezésnek a dolga. Egyetértéssel idézem E. GARFIELDet: „A tudománymetria olyan természetű kvantitatív adatokkal szolgálhat, amelyek a döntéseket hozók számára sokat mondanak. Az ilyen adatokból levonható kvalitatív következtetések helyessége mindig azon múlik majd, hogy mekkora a bölcsesség, amellyel alkalmazzák őket” (BRAUN—BUJDOSÓ—RUFF i. m. 16). Én is úgy vélem viszont, hogy az eredmények általánosíthatósága az értékelésnek igen fontos — de nem kizárólagos — mércéje (uo.). Meggyőződéssel vallom azt is, amit KERTÉSZ ANDRÁS így fogalmazott meg: „a metaszintű kritériumrendszer követelményei hatással lehetnek a nyelvészet keretében folyó tárgy tudományos megismerő tevékenység folyamataira” (i. h.). Ha azonban a tudománymérés értékelési szempontjai csak meghatározott minőség kiemelésére alkalmasak, a tudománymérés akkor is féloldalas lesz, ha az a minőség, amelynek érzékelésére a felállított szempontok alkalmasak, valóban központi fontosságú az adott tudományban. KIEFFER világosan megmondja, milyen alapon tekinti progresszívnek az eredmények egy részét: „Az ideált nem önkényesen állítottuk fel, hanem azzal az állapottal azonosítottuk, amely létrejöhetne akkor, ha a nyelvészet jelenlegi domináns fejlődési tendenciája töretlenül érvényesülne” (68). Bármennyire megokoltnak tűnik is ez a feltételezés, fölmerül a kérdés, hogy érdemes-e, célszerű-e egy tudomány értékelési szempontjait a megelőlegezett, de mégiscsak bizonytalan jövőhöz viszonyítva kialakítani. A tudománynak ugyanis nincsen előre meghatározható iránya, nincs teleológiája. (Arról most nem szólok: bármennyire is meglepőnek tetszhet, talán nincs teljes egyetértés a nyelvészek között abban a tekintetben sem, hogy pontosan mi tartozik a nyelvtudományba. A kör szűkülhet és tágulhat (gondoljunk az utóbbi évtizedek kötőjeles nyelvészeteinek a kialakulására, vagy egy másik területre, az irodalomtudományra, merthogy „még magának az irodalomnak a fogalma is lényegesen megváltozhat a közeljövőben”: SZEGEDY-MASZÁK i. m. 3.) A nyelvtudomány története — ha jól tudom — töretlen érvényesülést nem ismer, s nem zárhatjuk ki, hogy e téren nem lesz változás. Nem zárhatjuk ki tehát, hogy a változás lesz a fő jellemző a jövőben is: változik a szemlélet, a módszerek, a megközelítésmódok, a kérdéscsoportok. De fölmerül egy másik kérdés is, függetlenül attól, hogy teljesen megokolt-e vagy sem azt a szerepet szánnunk az értékelési szempontoknak, amelyről KIEFFER ír. Ez pedig az: mi legyen azokkal a teljesítményekkel, amelyek a szóban forgó értékelési szempontok szerint nem minősülnének progresszívnek? (Tudjuk, ennek finanszírozási következményei is lennének.) Márpedig nem lehet minden egyszerre progresszív a tudományban sem, illetőleg ami nem az, az attól még lehet fontos, hasznos, tehát támogatásra mégiscsak érdemes. S itt elérkeztünk egy fontos ponthoz. Ugyanis mindahányan érezzük annak veszélyét, hogy ebben a tudományokat nem éppen nagyvonalúan támogató politikai-gazdasági környezetben a nyelvtudomány bizonyos ágai könnyen ellehetetlenülhetnek, majd elsorvadhatnak. (Ami a tudomány támogatottságát illeti: Magyarország a millicentenárius évében Albániát megelőzve áll Európában az utolsó előtti helyen.) Nem kell feltétlenül szándékos kiszorításra gondolni! Elegendő abban a szent meggyőződésben lennünk, hogy szempontjaink jók, s akkor az is meggyőződésünk lesz, hogy az így megszülető sorrend objektív. Illetőleg elegendő az, ha ezt a mechanizmust majd a tudomány bürokratái mozgatják. Szomorú vagy sem, tény, hogy a tudományos életre is jellemző s ezért figyelmen kívül nem hagyható az, amit egy botanikustól idézek: „Mínél inkább beszűkülnek a források, annál agresszívbab kísérletek történnek arra, hogy valamely tudomány(terület) a saját értékelési rendjét ráerőltesse a többiekre ... Ma még megvan a lehetőségünk, hogy magunk válasszuk meg értékelésünk módját. Jaj nekünk, ha ezt elmulasztjuk és a bürokraták fognak megítélni bennün-

ket!” (BORHIDI i. m. 2). Aligha járok messze az igazságtól, ha föltételezem, hogy mindenegyres nyelvésznek, akiben a minimális empátia megvan az általa nem művelt s nem ismert nyelvtudományi ágazatok, módszerek és témakörök iránt, meggyőződése az, hogy a nyelvtudomány csak akkor tehet eleget szerteágazó feladatkörének, csak akkor biztosítható kiegyensúlyozott és szerves továbbfejlődése, ha tematikai, módszerbeli és szemléleti sokszínűségét meg tudja őrizni. Ha tehát az éppen új, divatos, sokat ígérő, kipróbálandó és a régebbi témákon egyaránt dolgozik, ha az újak mellett az idő próbáját kiállt s folyton korszerűsített megközelítésmódokkal is él. Akkor is, ha kevés a pénz, akkor is, ha több. Ezért tartom természetesnek, magyarázatra nem szorulónak azt a szemléletet, amely az 1997-ben induló angliai nemzetközi szociolingvisztikai folyóiratnak, a *Journal of Sociolinguistics*-nak is alapelve: „It is open to both established and innovative approaches to sociolinguistic research” (a tájékoztató prospektusból idéztem).

8. A mennyiségi, számszerű mutatók nem cél, csupán eszköz a tudományometriában. Nem a tudományos teljesítmény minősége megállapításának, hanem a minőség, az érték kifejezésének, jelzésének az eszközei. KIEFERT idézem: „Nyelvtudományi teljesítményt pontozással mérni nem lehet. Számszerű adatokra azonban mégis szükség van” (68). A minőség megállapítására a kritériumok szolgálnak, ezért a tudományérés azon áll vagy bukik, hogy sikerül-e kiválasztani az adekvát szempontokat, s hogy ezek súlyuknak megfelelő szerephez jutnak-e a számszerűsítéskor. A jó tudományérés olyan, mint a jó műszer: az adott tudomány valamennyi hullámhosszának az érzékelésére s erősségének jelzésére alkalmas. Tehát kizár mindenféle abszolutizálást és egyoldalúságot, hiszen kellőképpen képes differenciálni. Ezt azért érdemes hangsúlyoznunk, mert nyilvánvaló, hogy a mai nyelvtudománynak a pluralizmus létfeltétele. S ahogy a tudományban általában, akként a nyelvészetben sincs egyedül üdvözítő irány, módszer, szemlélet, sőt nincs eleve jó vagy rossz módszer sem. A döntő kérdés tehát az, hogy meg tudjuk-e állapítani, illetőleg hogyan, milyen kritériumok, jegyek alapján tudjuk tárgyszerűen s az objektivitást közelítő módon megállapítani a tudományos publikációk és teljesítmények minőségét, értékét. Ehhez képest az, hogy hogyan fejezzük ki, hogyan jelenítjük meg mérési eredményeinket, másodlagos. Nem szabad a számmisztika bűvöletébe esnünk. Ha értékelési szempontjaink nem adekvátak, akkor hiába az egzakt számok a maguk átláthatóságával és összemérhetőségével: önmagunkat csapjuk be (= másokat csapunk be, vagy mások csapnak be bennünket, illetőleg másokat is, magunkat is becsapjuk), s zsákutcába jutunk. Meggyőződésem nekem is, hogy a magyar nyelvtudománynak a mainál sokkal jobban bele kell kapcsolódnia a nyelvészet nemzetközi vérkeringésébe. Nem kétséges, hogy ebben az egyik fontos eszköz a szigorú minősítőrendszer lehet a maga közvetett és közvetlen kényszerítő erejével. De csak ha kellően differenciált, amely a nyelvtudomány egésze további korszerűsödését ösztönzi, segíti, nem csak egy-két területét!

A természettudományokhoz (nálunk újabban: műszaki és élettudományokhoz) fogható objektivitás és egzaktitás a társadalomtudományok esetében nem érhető el. Ennek okai a természet- és a társadalomtudományok eltérő természetű vizsgálati tárgyában rejlenek. Az egyik következmény az, hogy a tudományos publikációk minőségének, értékének az objektív mérhetősége korlátozottabb a társadalomtudományokban, mint a természettudományokban. A tudományok differenciáltsága következtében egy-egy tudományon belül is vannak vagy lehetnek olyan különbségek, amelyek az azonos mérési paraméterek alkalmazását nem teszik lehetővé.

Ezek közé tartozik a nyelvtudomány is. A nyelvészet nagyfokú differenciáltsága miatt (nyelvtudomány = nyelvészeti tudományágak összessége) egyetlen területe sem vindikálhatja magának a jogot, hogy a saját területén adekvát s követendőnek tartott mérési összetevők legyenek kötelezőek a tudomány valamennyi területén. Az a paraméterrendszer, amely KIEFER cikkében javaslatként szerepel, bizonyosan kitűnően alkalmazható az elméleti nyelvészetre, tehát a nyelvtudomány azon ágára, amelynek külpiazi orientáltsága és igényeltsége a maga természetéből kifolyólag a legnagyobb (vö. ehhez ZWAAN és NEDERHOF: *Language* 1990: 553—7). Hogy a nyelvtudomány más ágaiban mely mérési számok adekvátak, azt — a hazai és a külföldi tapasztalatok és körülmények gondos mérlegelésével s közös bölcsességgel — csak az egyes szakterület-csoportok kutatóinak a bevonásával lehet megállapítani (l. KIEFER i. m. 68).

KISS JENŐ

## A *bocsát* ige szinonimikája korai bibliafordításainkban

1. Jelen dolgozatomban folytatom (vö. MNy. 1994: 308) rokonértelmű igéink vizsgálatát legrégebbi szójegyzékeink, szótáraink és bibliafordításaink alapján.

Ezúttal a *bocsát* igét és a vele összefüggő jelentésű igéket elemzem. Most is abból indulok ki, hogy a Vulgáta idetartozó rokon jelentésű latin igéit a fordítók milyen kifejezésekkel ültették át magyarra. A Concordantia alapján mindazokat a Vulgátában előforduló igéket megvizsgáltam, amelyek jelzett fordításainkban fellelhetők. Az adatok száma nagy, valamennyinek a közlése szétfeszítené a dolgozat kereteit. Ezért azokból az igékből, amelyekre bőségesen van adat (pl. *derelinquo*, *mitto*), főleg azokat emeltem ki, amelyekre a különböző fordításokban többnyire más és más kifejezéseket találunk. A statisztika csak a közölt adatokra vonatkozik, de így is tükrözi a valóságos arányokat. A modern bibliafordítások adatait most sem vettem be a statisztikába, a történeti adatok legkésőbbi forrása a Károlyi-féle biblia. Azon legkorábbi adatainkat, amelyeknek nincs latin megfelelője, illetve nem a Bibliából valók, ezúttal sem veszem figyelembe. A TESz.-re sem tudok hivatkozni, mert latin értelmezést egyetlen szónál sem ad.

A SzinSz. szerint szűkebb értelemben csak öt, tágabb értelemben hatvanhat ige tartozik a tárgyalt kérdéskörbe. Az előbbi csoportba tartoznak a *bocsát*, *enged*, *ereszt*, *küld* és *hagy* igék igekötőkkel együtt. Az utóbbi csoport igéi valóban csak tágabb értelemben tekinthetők rokonértelmű kifejezéseknek, pl. *bejuttat* 'beenged'; *eltávolít* 'elbocsát'; *elveszít* 'elhagy'. Még távolabbi jelentésmegfelelések: *akadozik* 'kihagy'; *el-néz* 'vkinek vmit megbocsát'; *meglazít* 'megenged'; *testál* 'hagy vkire vmit'. Ezek egy részére a fordításokban is akad példa, legtöbbször azonban újabb nyelvi alakulat.

Történeti adataink példatára igen bőséges, jól látható belőlük igekötők és vonzataik jelentésmódosító szerepe is.

Módszertani megjegyzéseim a MNy. 1991: 422 kk.-ben közölt cikkemben találhatóak. Eltérek az előzőktől annyiban, hogy e dolgozatomban nem a kódexek időrendjében, hanem a Biblia rendje szerint közlöm az adatokat.

2. *derelinquo*. Jelentése napjaink szótáiraiban: 1. 'cserbenhagy', 2. 'elhanyagol'. Előfordulása korai szótárainkban: CAL.: *El hagyom*; MA.: *Elhagyom*; PP.: *El-hagyom*.  
*m e g h a g y* : 2. Mak. 7, 16: „noli autem putare genus nostrum a Deo esse

derelictum”: „Ne akariad alaitãod mv nẽmzẽtonkẽt i fĩtẽntõl mẽghagattatõtnac” (BK. 87) ~ „de ne alit|ad hogy az mi nemzetũnc az I fĩtẽntõl *el hagyattatõtt*” (KárB.) ~ „De ne hidd, hogy Isten *elhagyta* népũnket” (Bibl. 73); Bár. 2, 13: „quia derelicti sumus pauci inter gentes”: „kẽuẽ|ẽn *hagattatõtc* mẽg a nẽmzẽtẽc kõzõt” (BK. 100) ~ „mert keue|en *maradtunc* az poganyoc kõzõt” (KárB.) ~ „Már csak kevesen *maradtunk meg* a pogány népek kõzõt” (Bibl. 73); Óz. 4, 10: „quoniam Dominum dereliquerunt in non custodiendo”: „mert vr i fĩtẽnt *meghattac* õ parãLolatit nẽ õrizõtben” (BK. 186) ~ „mert *el /szakadtac* az Wrtõl, hogy õ néki ne |zolgállyanac” (KárB.) ~ „mert *elhagyták* az Urat, és kicsapongásra adták magukat” (Bibl. 73); Mt. 27, 46: „Deus meus ut quid dereliquisti me”: „ẽn i fĩtẽnẽ hog mirẽ *hattal meg* ẽngemõt” (MK. 35ra) ~ „en i fĩtenem mire *hagal meg (el)* engem” (DK. 441) ~ „En ý|tenem mýre *hagýal el* enghemet” (JordK. 101) ~ „En I fĩtenem, miẽrt *hagýal el* engemet” (KárB.) ~ „ẽn Istenem, miẽrt *hagytál el*” (Bibl. 73); Ps. 36, 8: „et derelinque furorem”: „es merget *hag meg*” (DK. 87) ~ „ees *hagyad meg* te hertelen haragodath” (KeK. 87) ~ „Ne gondolj |emmit az õ eletekkel” (MAZs.) ~ „és *hadd el* bú|ulá|odat” (KárB.) ~ „*Hagyd el* a haragot” (Bibl. 73); Ps. 70, 11: „dicentes: Deus dereliquit eum”: „Mondnak i fĩten *meg hatta õtet*” (AK. 64) ~ „mondvan I fĩten *elhatta | |* ýtet” (DK. 133) ~ „y|ten *meg hagyta* wteth” (KeK. 176) ~ „Mert I fĩten *elhagyta*” (MAZs.) ~ „ezt mondgyác: Az I fĩten *el hadta* õtet” (KárB.) ~ „Azt mondják: *Elhagyta* az Úr” (Bibl. 73); Ps. 88, 31: „Si autem derelinquerint filii eius legem meam”: „Ha ke• *meg haganágak | |* õ fiay en tõrueñemet” (AK. 88) ~ „Ha kedig ý fiai en tõrueñemet *meg haganágak*” (DK. 164) ~ „ha kedeeg *el hagyandyak* w fyay en terwenyemeth” (KeK. 237) ~ „De ha az õ fiai tõrvényem *elhagyják*” (MAZs.) ~ „Ha az õ fiai *el hagyangyác* az ẽn tõruenyemet” (KárB.) ~ „Ha fiai *nem tartják* többẽ tõrvényeimet” (Bibl. 73); Ps. 118, 87: „ego autem non dereliqui mandata tua”: „en ke• *nem hattam meg* paranczolatidat” (AK. 134) ~ „en kedeg te paranczolatidot *meg nem hagam*” (DK. 64) ~ „een kedeeg *el nem hattam* te paranczolatidat” (KeK. 338) ~ „ẽn Mẽg |em *hagyom el* |zent tõrvényedet” (MAZs.) ~ „ẽn *el nem hadtam* az te parant|olatidat” (KárB.) ~ „de nem tágítottam tõrvényeidõt” (Bibl. 73).

**3. dimitto.** Mai szótáraink szerinti jelentése: 1. 'elereszt', 'elbocsát'; 2. 'szétküld'; 3. 'abbahagy'. Elõfordulása régi szótárainkban: CAL.: *Idestova el botsatok, el kwldõk* (item) *el eresztõm, el hagyom*; MA.: *Elküldõm, Elboczatom*; PP.: *El-küldõm, El-botsátom, El-ere /ztem* kezembõl.

(*el*) *ereszt* ~ (*ki*) *ereszt*: Bár. 4, 11: „dimisi autem illos cum fletu et luctu”: „èl èrẽztetẽm kẽdeg azokat |iralommal ẽ gazolattal” (BK. 106) ~ „azokat |iralommal *el bot /átottam*” (KárB.) ~ „de sírva és szomorúan néztem, amint távoztak” (Bibl. 73); Dán. 13. 36: „dimisit a se puellas”: „a• leañokat *ki èrẽztẽ*” (BK. 170) ~ „leañit tũle *el boczáta* volna” (KárB.) ~ „majd *elküldte* a szolgálókat” (Bibl. 73); Lk. 2, 29: „Nunc dimittis servum tuum, Domine”: „ýmar *elèrẽ žted* te žolgadat vram” (MK. 56rb) ~ „Immar *el bochaathod* te zolgaadath vram” (FeK. 135) ~ „Vram Imar beke|eggel *el bočatod* te zolgadot” (DK. 392) ~ „ýmaran *el bočatod* az te zolgadath” (JordK. 115) ~ „Mo|tan *bot /átod el* az te |zolgádat vram” (KárB.) ~ „*Bocsásd el, Uram, zolgádat*” (Bibl. 73); Lk. 23, 18: „dimitte nobis Barrabam”: „èrẽ ždël mũnekõnc barraba|t” (MK. 82vb) ~ „*bocza /d el* mýnekwnk Barraba|t” (JordK. 134) ~ „az Barabbá|t pedig *bot /á /d el*” (KárB.) ~ „*Bocsásd szabadon* Barabást” (Bibl. 73); Ps. 104, 20: „princeps populorum, et dimisit eum”: „nepeknek fedelme es *el erezte* õtet” (AK. 112) ~ „nepnek feiedelme: es *el bočata* ýtet” (DK. 186) ~ „nepeknek feyedelme ees *el bochata* wteth” (KeK. 281) ~ „A népnek regnáló Ura Rabságból õt *kioldozta*” (MAZs.) ~ „az népeknek feiedelme, és *el /zabadítá* õtet” (KárB.) ~ „a népek fejedelme *tette szabaddá*” (Bibl. 73).

(*el*) *hagya*: Mt. 1, 19: „voluit occulte dimittere eam”: „akariauala q̄t̄et titkon *el hadni*” (MK. 8va) ~ „titkon *el akara* v̄tet *hadni*” (DK. 264) ~ „akara hwtet tytkon *elhadni*” (JordK. 86) ~ „akará ötet titkon *el hagyni*” (KárB.) ~ „... hogy titokban *bocsátja el*” (Bibl. 73); Mt. 3, 15: „Tunc dimisit eum (Jesum)”; „Tahat *elhaga* q̄t̄et” (MK. 9 vb) ~ „es tahat *el hága* v̄tet” (DK. 283) ~ „e3t halwan *el vezteglee* hewtet” (JordK. 85) ~ „Es békét *hagya* János nékie” (KárB.) ~ „Erre *engedett* neki” (Bibl. 73); Mt. 5, 31: „Quicumque dimiserit uxorem suam”: „valaki *elhaganga* q̄ felé[eg]et” (MK. 11va) ~ „vala ky *el hagyangya* hew fele[eg]het” (JordK. 88) ~ „valaki *el hagyandgya* az ő fele[ég]ét” (KárB.) ~ „Aki *elbocsátja* feleségét” (Bibl. 73); Mt. 8, 22: „dimitte mortuos sepelire mortuos suos”: „*had a* holtacat tēm̄ē [éc èl q̄ halottakat” (MK. 14va) ~ „es *had a3* hallottakat el temethnȳ hw hallottyt̄” (JordK. 89) ~ „*hadd* teme [éc el az halottac, az ő halottakat” (KárB.) ~ „*hagyd* a halottakra, *hadd* temessék halottaikat” (Bibl. 73); Jn. 10, 12: „et dimittit oves, et fugit”: „*el hagga a* iuhocat ̄ el fút” (MK. 96ra) ~ „es *meg haggá* [ ] az Ivhokot es el fvt̄” (DK. 325) ~ „el fwt hw es *el haggya* az ýohokat” (JordK. 144) ~ „*el hadgya* az iuhokat és el fút” (KárB.) ~ „*othagya* a juhokat és elfút” (Bibl. 73).

*megbocsát*: Mt. 6, 12: „dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus”: „Es *bolá/ad* münèkõnc mü vètètonkèt mikent es mü *bolatonc*” (MK. 12rb) ~ „Es *bocza/ad* mynekwnk mý vetetýnket mýkent mý es *boczathwnk*” (JordK. 88) ~ „Es *bot/á/ad* meg az mi vétkeinket, miképpen mijs *meg bot/átunc* azoknac” (KárB.) ~ „s *bocsásd* meg a vétkeinket, amint mi is *megbocsátunk*” (Bibl. 73); Mt. 6, 14: „Si enim dimiseritis hominibus peccata eorum”: „Mert ha *megbolatangatoc* emberek̄ q̄ bünõkèt” (MK. 12rb) „Mert ha *meg boczatangyatoc* embereknek hew byneket” (JordK. 88) ~ „Mert ha *meg bot/átýatoc* az embereknek az ő bünõket” (KárB.) ~ „Ha *megbocsátjátok* az embereknek, amit ellenetek vétettek” (Bibl. 73).

**4. emitto.** Értelmezése mai szótárainkban: 1. 'kiküld', 'kieresz'; 2. 'hajít'; 3. 'ki-üz'; 4. 'felszabadít'. Korai szótárainkban: CAL.: *Ki bocsátom, ki ensztóm* (!); MA.: *Kibocsátom*; PP.: *Kibocsátom*.

(*ki*) *ereszt*: Bár. 3, 33: „qui emittit lumen et vadit”: „ki *èrézti è* vilagot ̄ elmegen” (BK. 105) ~ „Ki mikoron *ki bot/áttya* az világo [ág]ot” (KárB.) ~ „aki *küldi* a fényt és az eljõn” (Bibl. 73); Dán. 13, 21: „et ob hanc causam emiseric puellas a te”: „es az okert *èréztettèd* te *ki a* leányokat te tõllèd” (BK. 169) ~ „és azért *boczátad el* az leányokat tülled” (KárB.) ~ „azért *küldted ki* a lányokat” (Bibl. 73); Abd. 7: „Usque ad terminum emiseric te”: „mèd hataríglan *Ki èréztettènèc* tegedèt” (BK. 235) ~ „Határodbólis *ki üzneç* tegedèt” (KárB.) ~ „Egészen a határig *üldöztek*” (Bibl. 73); Mt. 27, 50: „Jesus autem... emisit spiritum”: „Ihc ke... *èlèrèzte* q̄ lèlket” (MK. 35 ra) ~ „Je[us] kegeg... *ki boçata* lelket” (DK. 442) ~ „Je[us] ... keaythwan *el boczata* lelkeet” (JordK. 101) ~ „Je[us] pedig... *ki bot/átá* az ő lèkét” (KárB.) ~ „Jézus felkiáltott és *kilèhelte* lèkét” (Bibl. 73); Jn. 10, 4: „cum propias oves emiseric”: „a tulajdon iuhocat *ki èrèztèndi*” (MK. 96ra) ~ „Mikoron tvlaidon iõhait (!) *ki boçatangá*” (DK. 344) ~ „hw twláydon ýohayt *ký boczatangya*” (JordK. 113) ~ „Es mikor *ki bot/áttya* az ő iuhait” (KárB.) ~ „szólítja juhait, és *kivezeti* õket” (Bibl. 73); Ps. 109, 2: „Virgam virtutis tuae emittet Dominus ex Sion”: „Te thetet [egednek vezzeiet *ki erezti* vr [yonbol” (AK. 125) ~ „Te erewdnek wez3ewyeeth *ky boçathya* wr [yonbol” (FestK. 105) ~ „Te erõdnek vezzõet vr [ionbol *ki koldi*” (DK. 198) ~ „Te erewdnek wez3eyeth *ky erezty* wr [yonbol” (KeK. 308) ~ „Az UR a' Sionból *küldi* páltzádat” (MAZs.) ~ „Az te birodalmodnac páltzáiat *ki boczátya* az WR Sionbol” (KárB.) ~ „Az Úr *kinyújtja* hatalmas jogarod Sionból” (Bibl. 73); Ps. 143, 7: „Emitte manum tuam de alto”: „*Erezd ki* te kezèdet ma-



ga[agbol]" (AK. 158) ~ „Fëlön boča[*d* ki te kezeidet" (DK. 223) ~ „Bocha[*f*adky te kezedeth felew]" (KeK. 395) ~ „Segítsmeg, felül kezed hozzám *nyújt/ad*" (MAZs.) ~ „Teriezd ki az te kezedet az maga[*f*ágból]" (KárB.) ~ „Nyújtsd ki kezed a magasból" (Bibl. 73); Ps. 147, 18: „Emittet verbum suum": „Ki *erezti* o igeiet" (AK. 162) ~ „Ký bochatya ew ygeyeth" (FeK. 114) ~ „Ki bočat't'a v igeiet" (DK. 227) ~ „kybochatya w ygeyeth" (KeK. 404) ~ „Ismét mihelyen ő egy [zót /zól]" (MAZs.) ~ „Ki boczátya az ő be[*z*édét" (KárB.) ~ „Szava *elhangzik*" (Bibl. 73).

**5. immitto.** Jelentése szótárainkban: 1. 'beküld', 'beenged'; 2. 'felbujt'; 3. 'elenged'; 4. 'növeszt' (pl. szakállt). Régi szótárainkban: CAL.: *Bé bocsásom* (!), *bé eresztóm*; MA.: *Belébocszatom, Beeresztem*; PP.: *Belé-bocsátom, Bé-ereztem*.

(*b e*) *e r e s z t*: Mik. 7, 18: „Non immittet ultra furorem suum": „Nem *èrèzti* touabba o hirtélénkedetet" (BK. 257) ~ „Nem mind öröké *tarttya meg* az ő haragiát" (KárB.) ~ „Aki nem *haragszol* mindörökre" (Bibl. 73); Mt. 9, 16: „Nemo autem immittit commissuram panni rudis in vestimentum vetus": „Senki [em *èrèzti* ke• v y otröba poztonac folt'at o ruhaba" (MK.15 rb) ~ „[enký nem *vety* az kemeen pozto fotot meg awlth rwhaban" (JordK. 90) ~ „Senki pedig nem *foldgya* v y pozto foltal *bè* az hituán ruhát" (KárB.) ~ „Senki sem *tesz* ócska ruhára új szövetből foltot" (Bibl. 73); Ps. 77, 49: „et tribulationem immissiones per angelos malos": „es tordelmet *be erèztet* gonoz angaloknak miatta" (AK. 37) ~ „v nehez haragiat raiok *bočata* ... pokol angalok mia" (DK. 148) ~ „Ees *bochata* w rayok w nehez haragyath ... gonoz angyaloknak myatta" (KeK. 202) ~ „Minden haragját rajtok kiönté ... ő gonoz Angyali által Kiket öldöklésre rájok *botsáta*" (MAZs.) ~ „*boczátuán* ráioc gonoz Angyalokat" (KárB.) ~ „Haragjának tüzét *szórta* rájuk" (Bibl. 73).

(*r á*) *b o c s á t*: Ter. 2, 21: „Immissit ergo Dominus Deus soporem in Adam": „*Boczata* azerth wr ý[ten almath adamba" (JordK. 2) ~ „Annak okaért az WR I[ten *botáta* nagy mély álmat Adámra" (KárB.) ~ „Ezért az Úristen álmat *bocsátott* az emberre" (Bibl. 73); Kiv. 8, 21: „ecce ego immittam in te ... omne genus muscarum": „ýme en ... *boczatok* mynden felee legýeketh" (JordK. 25) ~ „ímé én *boczátoc* te reád... minden fele ártalmas bogárokat" (KárB.) ~ „akkor böglyöket *bocsátok* rád" (Bibl. 73); Törv. 34, 24: „dentes bestiarum immittam in eos": „Vadoknak fogaith *bočatom* raiok" (DK. 254) ~ „az fene vadaknakis reáioc *boczátom* az ő fogokat" (KárB.) ~ „Rájuk *küldöm* a fenevadak fogát" (Bibl. 73); Iz. 32, 20: „...immittentes pedem bovis et asini": „kic az ti ökrötöcnc és [zamártoknac lábait oda *boczáttátoc*" (KárB.) ~ „szabadjára *engeditek* az ökröt és a szamarat" (Bibl. 73); Ps. 39, 4: „Et immisit in eos meum canticum novum": „Es v y ineket *bočata* en zamba" (DK. 93) ~ „Ees *erezte* een zamba wy yneket" (KeK. 98) ~ „En [zájamba *ada* új éneket" (MAZs.) ~ „És *adá* az én [zámiban wy éneket" (KárB.) ~ „Ajkamra új éneket *adoti*" (Bibl. 73).

*k i k ü l d*: Ps. 33, 8: „Immittet angelus Domini": „korívlé angalit *ki kvldí*" (DK. 81) ~ „*ky ereszty* angyalaath wtheth feeleeknek kernwle" (KeK. 77) ~ „Az I[ten Angyali Hívek környül tábort *járnak*" (MAZs.) ~ „Tábort *iár* az WR Angyala az ötet felöc környül" (KárB.) ~ „Az Úr angyala védőfalat emel" (Bibl. 73).

**6. mitto.** Napjaink szótárai szerinti jelentése: 1. 'hajít', 'dob'; 2. 'küld', 'meneszt'; 3. 'kibocsát', 'áraszt'; 4. 'elenged'; 5. 'abbahagy'. Korábbi szótárainkban: CAL.: *Kwldóm*; MA.: *Küldóm. Bocsátom*; PP.: *Küldöm, Bocsátom, Ere[*z*tem, El-hagyom*.

(*a l á*) *e r e s z t*: Jud. 1, 7: „misit ad omnes qui habitabant in Cilicia": „*èrèzti* mēdénékhöz *kic* lakoznakuala Ciliciaban" (BK. 11.) ~ „*el küldé* Per[íánac minden lakóihoz" (KárB.) ~ „követet *küldött* Perzsia minden lakójához" (Bibl. 73); Jud. 13, 11:

„iussit ut mitteret illud in peram suam”: „paranLola hog èrèztènè azt o (akiaba) (BK. 38) ~ „mikor az, az ő kenyeres táskáiában *be bot/átot vólna*” (KárB.) ~ „Az *betette* táskájába” (Bibl. 73); Am. 1, 4: „Et mittam ignem in domum Azael”: „*èrèztec* tűzèt Azaèlnèc hazaba” (BK. 215) ~ „Es tűzet *bot/átoc* Ha|ael király házára” (KárB.) ~ „tűzet *bocsátok* Hazael házára” (Bibl. 73); Mt. 2, 16: „Et mittens occidit omnes pueros”: „*èrèztuen* megölö mendèn germekekèt” (MK. 9ra) ~ „Es *bočata* meg ölni menden gyermeket” (DK. 275) ~ „Es *el boczathwan* meg ölec mynd az apro germekeket” (JordK. 88) ~ „és *el külduén* ... le vágatá mind az gyermekeket” (KárB.) ~ „Betlehemben ... minden fiúgyermeket megöletett” (Bibl. 73); Mt. 4, 6: „mitte te deorsum”: „*èrèzièd ala* te magadat” (MK. 10ra) ~ „*boča/|ad* le magadot” (DK. 302) ~ „*bocza/|d alaa* magadat” (JordK. 87) ~ „*bot/átkozzál alá* innét” (KárB.) ~ „*vesd le* magad” (Bibl. 73); Mt. 27, 6: „Non licet eos mittere in corbonam”: „Nè illic èzekèt *èrèžtènèc a\* corbanōba*” (MK. 34ra) ~ „Nem illic űket. penz tartoba *vetnōnk*” (DK. 438) ~ „Nem űllýk ezt *vetnűy* az ű|ten zekrenyeben” (JordK. 101) ~ „Nem |zabad ezt az templum kènt|e közzé *tennūnc*” (KárB.) ~ „Nem szabad a templom kincstárába *tenni*” (Bibl. 73); MK. 5, 12: „Mitte nos in porcos”: „*èrèžih* müket à diznocha” (MK. 39vb) ~ „*Bocza/|* mynket a dýznokban” (JordK. 105) ~ „*bot/ás* minket ř dí|znókba” (KárB.) ~ „*Küldj* a sertésekbe” (Bibl. 73); Jn. 18, 11: „Mitte gladium tuum in vaginam”: „*Erèžtèd* te kè|edèt hüüè|ebè” (MK. 104va) ~ „*boča/d* hűvel|ebe te törödöt” (DK. 465) ~ „*Bocza/|ad* hűweleeben the fegýwerödèt” (JordK. 149) ~ „*tedd* az hüelèbe az te |zablyádat” (KárB.) ~ „*Tedd* hüvelyedbe kardodat” (Bibl. 73); Ps. 56, 4: „misit de caelo”: „*Erežtet* menbol” (AK. 43) ~ „Meñbol *kýlde*” (DK. 115) ~ „*Erežthe* menybelel” (KeK. 142) „*Elküld* a’ mennyből” (MAZs.) ~ „*El küld* az menyből” (KárB.) ~ „*Küldjön* segítséget az égből” (Bibl. 73); Ps. 77, 45: „misit in eos coemonyiam”: „*Erežte* o kőzikbe ebleget” (AK. 79) ~ „Es bidős ferget *bočata* ű raiok” (DK. 147) ~ „*Erežthe* w rayok |a|kath” (KeK. 202) ~ „*Bot/áta* reájok |okféle oktalan állatokat” (MAZs.) ~ „*Bot/áta* reáioc |oc fele oktalan állatokat” (KárB.) ~ „Legyeket *küldött* rájuk” (Bibl. 73); Ps. 104, 28: „Misit tenebras et obscuravit”: „*Erežte* |etet|egeket es meg|etete|eite” (AK. 112) ~ „Setetet *bočata*; es vket meg|eteteite” (DK. 186) ~ „*Erežte* |eteth|egeket, ees wket meg homalyo|eyta” (KeK. 282) ~ „*Botsáta* |etét|eget és bé|etétitè azt” (MAZs.) ~ „*Boczáta* |etét|eget és be|etétite azt” (KárB.) „Sötétséget *támasztott*, sötét lett” (Bibl. 73); Ps. 134, 9: „Et misit signa et prodigia”: „*Ki erežtet* földi czudakat es meññ ielen|egeket” (AK. 146) ~ „*ki bočata* ű yelen|egit: es ű čvdait” (DK. 212) ~ „*Erežthe* yegyeketh, ees chodakath” (KeK. 372) ~ „Nagy tsudákat *mútatván*” (MAZs.) ~ „Mikor ieleket es czudákat *boczátott vólna* reiad” (KárB.) ~ „Csodákat és jeleket *hozott rád*” (Bibl. 73).

**7. obaudio ~ oboedio ~ obedio.** Mai szótárainkban: 1. 'meghallgat'; 2. 'engedelmeskedik'; 3. 'alkalmazkodik'. Régi szótárainkban: CAL.: *Engedok*; MA.: *SZotfogadoc, Engedoc*; PP.: *Engedelmeskedem, Szót-fogadok*.

*e n g e d*: Törv. 11, 13: „Si ergo obedieritis mandatis meis”: „ha valóba *engedendetec* az én paranczolatimnac” (KárB.) ~ „Ha *engedelmeskedtek* parancsaimnac” (Bibl. 73); Eszt. 5, 5: „ut Esther obedias voluntati”: „hog *èngèggèn* e|ter akarattanac” (BK. 59) ~ „hog az E|thernec kéuán|ága |zerint czelekedgyéc” (KárB.) ~ „hog teljesítse Eszter kívánságát” (Bibl. 73); Bár. 6, 59: „emissa ad utilitates obaudiunt”: „ki èrèztettèc kellèmete|égekèrè *èngèdnèc*” (BK. 115) ~ „az |zolgálatra ki ere|zetnec öröme|t *engednec*” (KárB.) ~ „az a szerepük, hogy hogy világitanak, *engedelmeskednek*” (Bibl. 73); Dán. 7, 27: „omnes reges seruiet ei, et obedient”: „menden kiraloc zolgálnac a\* fel|ege|nèc *èngèdnèc* onèki” (BK. 151) ~ „minden hatalmoc ő néki |zolgálnac és *engednec*” (KárB.) ~ „és neki *engedelmeskedik* minden uralkodó” (Bibl.

73); Mt. 8, 27: „Qualis est hic, quia venti et mare obediunt ei”: „Minémo èz mèt zèlec ɓ tēnger *èngèdnèc* nèki” (MK. 14va) ~ „minemő ez mert zelek es tenger *enged* v neki” (DK. 288) ~ „Mýnemw ez? Mert ezenkeppen az zelek es az tengher *engedhnek* hwneký” (JordK. 89) ~ „kitsoda ez? hogy mind az |zelec, és az tenger *engednec* nèki” (KárB.) ~ „Ki lehet ez, hogy még a szélvész és a tenger is *engedelmeskednek* neki” (Bibl. 73); Mk. 1, 27: „spiritibus immundis imperat, et oboediant ei”: „paranLol fertezètes zèlletecn<sup>c</sup> ɓ *èngèdn<sup>c</sup>* nèki” (MK. 36vb) ~ „Paranczol az ffertelmes lelkeknek ees ek *engedhnek* hewneký” (JordK. 101) ~ „parant|ol az tisztátalan lelkeknekis, és *engednec* ő nèki” (KárB.) ~ „a tisztátalan lelkeknek is tud parancsolni, s azok *engedelmeskednek* is neki” (Bibl. 73); Ps. 17, 45: „in auditu auris obediuit mihi”: „főle halla|aba *engedet* en nekem” (DK. 38) ~ „halgathnak ees *engednek* nekem” (KeK. 32) ~ „Hizelkedvén magokat *alám adják*” (MAZs.) ~ „Az kic csak meg halhattanakis, *engedtenek* énnékem” (KárB.) ~ „első szavamra *engedelmeskednek*” (Bibl. 73).

**8. parco.** Jelentése napjaink szótáraiban: 1. 'takarékoskodik'; 2. 'kímél'; 3. 'fölhagy vmivel', 'abbahagy'. Régi szótárainkban: CAL.: *Meg botsatok*; MA.: *Kedvezőc, Kimellem, Megboczatoc, Megtartoztatom*; PP.: *Kedvezek, Kímélem, Meg-botsátok, Megtartoztatom*.

*e n g e d*: Jud. 2, 6: „Non paracet oculus tuus ulli regno”: „ne *èngèggen* te zéméd |em egorzágnaç” (BK. 12) ~ „azoknac az te |zemed ne *keduezzen*” (KárB.) ~ „ezek az emberek nem *engedelmeskedtek* parancsomnak” (Bibl. 73); Ez. 9, 5: „non parcat oculus vester”: „ne *keduezzen* az ti |zemetec” (KárB.) ~ „Ne nézzetek rá irgalommal” (Bibl. 73); Joel 2, 17: „Parce, Domine, parce populo tuo”: „*Engèg* vram *èngèg* te nepèdnèc” (BK. 207) ~ „*Bočas* vram. *bočas* te nepednek” (DK. 300) ~ „Légy *kegyelmes* WRam az te népedhöz” (KárB.) ~ „*Könyörülj*, Uram, népeden” (Bibl. 73); Joel 2, 18: „et pepercit populo suo”: „Vr ... *meg èngèdet* ɓnepenèc” (BK. 207) ~ „es *meg boçata* v nepenek” (DK. 300) ~ „WR ... *meg kegyelmez* az ő nepének” (KárB.) ~ „az Úr ... *megkegyelmezett* nepének” (Bibl. 73); Jón. 4, 11: „Et ego non parcam Ninive”: „Es ne *èngèggèc* è Ninieuènc” (BK. 245) ~ „Es én ne |zánám Ninieuét” (KárB.) ~ „Hát akkor én ne *irgalmazzak* Ninivének” (Bibl. 73); Zak. 11, 5: „et pastorem eorum non parcebant eis”: „Es ɓ paztoroc nem *èngèdnècvala* nèkic” (BK. 310) ~ „és az kic azokat legeltetic |emmit nèkic nem *kedueznec*” (KárB.) ~ „Ès pásztoraik is *kíméletlenül bannak* velük” (Bibl. 73); Ps. 71, 13: „Parcet pauperi et inopi”: „*Enged* zegennek es náuala|nak” (AK. 67) ~ „Es zegennek es vaçotlannak *enged*” (DK. 136) ~ „*kedwez* zegennek ees nawalya|nak” (KeK. 179) ~ „*Kőñórvl* az |zegenen es az nómorultő” (BaK. 276) ~ „*Kedvez* a |zegénynek és a |zükölködőnek” (MAZs.) ~ „*Kedvez* az |zegének és az |zükölködőnek” (KárB.) ~ „*megmenti* a szegények életét” (Bibl. 73); Ps. 77, 50: „non pepercit a morte animabus eorum”: „es nem *engedet* ɓ lelkeknek halaltól” (AK. 79) ~ „es v lelkeknek halalanak nem *engede*” (DK. 148) ~ „ees nem *engedee* w lelkekhez halalanak” (KeK. 202) ~ „és nem *tartotta meg* a' haláltól az ő életüket” (MAZs.) ~ „nem *tartotta meg* az haláltól az ő életüket” (KárB.) ~ „nem *kímélte* őket a haláltól” (Bibl. 73).

(*m e g*) *b o c s á t*: Ps. 18, 14: „et ab alienis parce servo tuo”: „ees ydegenekbowl *bocha/megh* the |olgadnak” (FeK. 11) ~ „e| idegenekről *boça* // te zolgadnak” (DK. 40) ~ „ees egyebekrel *bochyas* the zolgadnak” (KeK. 34) ~ „En |ok büneimet Titkos vétkeimet Uram nekem *botsá/d-meg*” (MAZs.) ~ „az én titkos büneimtől *tizticz meg* engemet” (KárB.) ~ „*Örizd meg* szolgálodat a kevélységtől” (Bibl. 73).

**9. permitto.** Jelentése: 1. 'elküld'; 2. 'elenged'; 'ereszt'; 3. 'hajít'. Korai szótárainkban: CAL.: *Meg engedem, zabadsagot adok rea*; MA.: *meg engedem*; PP.: *Által-küldöm, Meg-engedem*.

(*e l e r e s z t*): Mt. 8, 21: „Domine, permitte me primum ire”: „Vram *èrèzièl* engemèt èlòzèr mennem” (MK. 14va) ~ „*bocza/el* ènghemet elezer el mennem” (JordK. 89) ~ „Wram, *Engedd meg* hogy èlòzèr mennyec el” (KárB.) ~ „Uram, *engedd meg*, hogy èlòbb elmenjek” (Bibl. 73); Lk. 8, 51: „non permisit intrare secum quemquam”: „*ne èrèzièl* valakit bè menni o vèle” (MK. 64vb) ~ „[enkýt nem *hagya* hű vele be menny” (JordK. 121) ~ „[enkit nem *bot/áta beę* hanem Petert” (KárB.) ~ „nem *engedett* be senkit, csak Pétert” (Bibl. 73).

(*m e g e n g e d*): Mt. 19, 8: „ad duritiam cordis vestri permisit vobis”: „tù ionhotoc kémen[egerè *èngèttè* tünèktec” (MK. 25ra) ~ „ty zűweteknek kemen[eeghere *enghette* nektek” (JordK. 95) ~ „az ti [zűveteknek kemén[égeiért *engedte vólt meg* nektek” (KárB.) ~ „Mózes szívetek keménységére való tekintettel *engedte meg* nektek” (Bibl. 73); Jn. 19, 38: „Et permisit Pilatus”: „*h èngède* pilat9” (MK. 106va) ~ „Es *megh enghedee* pylatus” (JordK. 150) ~ „mellyet *meg engede* Pilatus” (KárB.) ~ „Pilátus *meg-engedte*” (Bibl. 73); Zsid. 6, 3: „Et hoc faciemus, si quidem permiserit Deus”: „Es ezt miuellyűc, ha az I[ten *engedndi*” (KárB.) ~ „Erre is visszatérünk, ha Isten *megengedi*” (Bibl. 73).

(*m e g*) *h a g y*: 1. Kir. 24, 8: „et non permisit eos, ut consurgerent in Saul”: „és nem *hagya* őket fel támadni az Saulra” (KárB.) ~ „megtiltotta nekik, hogy kezét vessenek Saulra” (Bibl. 73); Rút 2, 16: „et remanere permittite ab usque rubore colligat”: „*h megghaggatoc* maradni hog pirongá[nalkül gűh9n” (BK. 5) ~ „és *hátra hadgyatoc*, hadd [zedgye fel, es meg ne dorgallyátoc ötet” (KárB.) ~ „hullasatok el egynéhány kalászt, hogy fòlszedhesse” (Bibl. 73); Jud. 13, 20: „et non permisit me Dominus ancillam suam coinquinari”: „Es ne *hagot* vr ènget 9zolgalo lañat mégfertèztètne” (BK. 39) ~ „es nem *hagóth* engemet vr, 9 zolgalo leañath, megh zepl9[vlñ9m” (SzékK. 80) ~ „és 9 en velem [emmi vñdoc és fèrtelmes vètket nem czelekedett” (KárB.) ~ „megakadályoztat pusztulásunkat” (Bibl. 73); Mk. 10, 4: „Moyses permisit libellum repudii scribere”: „*Hatta* múnèk9nc hagomannac levèlet adn9nc” (MK. 46ra) ~ „Moý[es *enghedet* meg vtalathnak kenýveet ýrny” (JordK. 108) ~ „az Mo[es *meg engedte*, hogy el válá[ról való leuelet iriunc” (KárB.) ~ „Mózes *megengedte*, hogy válólevelet írva elküldjűk az asszonyt” (Bibl. 73); ApCsel. 16, 7: „et non permisit eos Spiritus Jesu”: „de nem *hagya* Ie [u[ñak zèt lelkee” (JordK. 164) ~ „De az I[ten lelke nem *bot/átá* őket oda” (KárB.) ~ „de Jézus Lelke nem *engedte meg* nekik” (Bibl. 73).

**10. relinquo.** Jelentése szótárainkban: 1. 'hagy', 'otthagy'; 2. 'abbahagy', 'felhagy vmivel'; 3. 'átenged'; 4. 'mellöz'. Korábbi szótárainkban: CAL.: *El hagiom*; MA.: *Elhagyom*; PP.: *Elhagyom, Utánnam hagyom*.

*h a g y*: Abd. 5: „numquid saltem racemum reliquissent tibi”: „Midèné fűrt9lkèkèt nè *hattanac volna* è tenèked” (BK. 235) ~ „auagy nem *hattac volnaé* egy néhány gerezedeket” (KárB.) ~ „talán *hagynának* böngészni valót” (Bibl. 73); Mk. 12, 20: „et mortuus est non relicto semine”: „meghala mağzat nè *haguan*” (MK. 48vb) ~ „meg hala magot nem *hagýwan*” (JordK. 110) ~ „meg haluán magot nem *hagya*” (KárB.) ~ „meghalt utód nélkül” (Bibl. 73); Lk. 10, 40: „quod soror mea reliquit me solam ministrare”: „hog èn huğom ènmagamat *hagot* 9zolgalm9m” (MK. 68ra) ~ „hog en hvgom en 9n magamot *hagot* zolgalm9m” (DK. 404) ~ „a3 en hwgom *el hagýot* en magamat 9zolgalm9m” (JordK. 123) ~ „az én néném *el hagyott* engemet hogy czac én magam [9zoggallyac” (KárB.) ~ „húgom *elnèzi*, hogy egyedűl szolgáljalak ki” (Bibl. 73); Ps. 104,

14: „Non reliquit hominem nocere eis”: „Nem *haga* embert neki artani” (AK. 111) ~ „Ég embert nem *haga*. v nekik artania” (DK. 185) ~ „Nem *hagya* egy emberth bantany wketh” (KeK. 280) ~ „Es az UR mind vélek vala, Hogy népe kárt ne vallana” (MAZs.) ~ „Es nem *engede* hogy [enki áltana nékic” (KárB.) ~ „akkor sem *engedte*, hogy elnyomják őket” (Bibl. 73); Ps. 124, 3: „Quia non reliquet Dominus virgam peccatorum”: „Mert nem *haggya* wr byne [eknek weezzeveyeeth” (FeK. 76) ~ „Mert vr v o[torat binó[óknek nem *haga*” (DK. 207) ~ „Merth wr nem *hagya el* byne [eknek o[torath” (KeK. 359) ~ „Mert az övéit ő nem *haggya* Az hamis kezében” (MAZs.) ~ „Mert nem *marad meg* az gonol[ozoknak birodalmoc az igazakon” (KárB.) ~ „A gonoszság uralma nem *marad meg* azon a földön” (Bibl. 73).

*el h a g y*: Jud. 15, 7: „praedam, quam Assyrii reliquerant”: „fozlatot mellét az élfuto a [irio]oc *élhattanacuala*” (BK. 43) ~ „az ó [ok marhayokot, mel’eket *ott hattak vala*” (SzékK. 90) ~ „azoknak ragadományokból nagy gazdag[ágot nyeréne” (KárB.) ~ „ami (a prédából) *megmaradt*, azt ... szereztek meg” (Bibl. 73); Ps. 48, 11: „et relinquunt alienis divitias suas”: „Es v kazdag[agokot. *el ha[agok idegeneknek*” (DK. 105) ~ „Ees *el haygyak* (!) egyebeknek w kazdag[agyth” (KeK. 122) ~ „Más emberre *marad* ő [ok jó [ázogok” (MAZs.) ~ „és az ő kazdag[agokat má[nac *hadgyác*” (KárB.) ~ „Kincseiket idegenek *kapják*” (Bibl. 73).

*m e g h a g y*: Rút. 1, 16: „Ne adverseris mihi, ut relinquam te”: „Né èllènkéggèl ènnèkè hog *mèghaggalac* tégèdèt” (BK. 2) ~ „Ne kéry engemet hogy *el hadgyalac* tégèdet” (KárB.) ~ „Ne kényszeríts rá, hogy *elhagyjalak*” (Bibl. 73); Bár. 6, 41: „et ipsi eum intellexerint, relinquunt ea”: „Es ok mikor megèrtèndic *meg haggac* azokat” (BK. 113) ~ „holott e[zekben ve[ziç ok, mind az által *el* nem *hagyhatyác*” (KárB.) ~ „Mégsem látják be mindezt, s nem képesek *elhagyni* ezeket az isteneket” (Bibl. 73); Mt. 4, 11: „Tunc reliquit eum diabolus”: „Tahát *meg haga* otet az ordog” (MK. 10ra) ~ „Ottan *el ha[gya* hewtet az erdeg” (JordK. 87) ~ „Ackor *el hagya* otet az ordog” (KárB.) ~ „Erre *otthagytá* a sátán” (Bibl. 73); Mt. 5, 24: „relinque ibi manus tuum ante altare”: „*hadmeg* oth te aiandokodat az oltar èlöt” (MK. 11rb) ~ „*ha[ggad* *meg* ot te aiandokodat az oltar èlöt” (DK. 358) ~ „*hadd el* ot te a[andokodat az oltar èlöt” (JordK. 88) ~ „*Hadd* az oltár èlöt az te aiandokodat” (KárB.) ~ „*hagyd ott* ajándéodat az oltár èlöt” (Bibl. 73); MK. 1, 18: „relictis retibus secuti sunt eum”: „haloioç *meghaguá* k[ouètec otèt” (MK. 36va) ~ „es legottan *el ha[gywan* hew halo[oyokat k[oweteek hwet” (JordK. 102) ~ „Es azoc mindiárát *el ha[gyuán* az ő hálóioakat” (KárB.) ~ „Røgtøn *otthagyták* hálójukat” (Bibl. 73); Jn. 16, 28: „iterum relinquo mundum”: „e[me[*g* *mèghagom* è uilagot” (MK. 103rb) ~ „E[me[*g* *meg ha[gom* ez vilagot” (DK. 331) ~ „e[me[*g* *el ha[gyom* ez v[ylagot” (JordK. 148) ~ „e[me[*t* *el ha[gyom* ez vilagot” (KárB.) ~ „de most itt *hagyom* a vilagot” (Bibl. 73).

*m a r a d*: MK. 13, 2: „Non relinquetur lapis super lapidem”: „nè *marattatic* k[ouon” (MK. 49va) ~ „Nem *ha[gyattat[ik* kew kewen” (JordK. 110) ~ „Nem *marad* egy k[õ más k[ouon” (KárB.) ~ „Nem *marad* itt k[õ k[ovon” (Bibl. 73).

**11. remitto.** Értelmezése mai szótárainkban: 1. 'elenged', 'elereszt', 'elbocsát'; 2. 'visszaad', 'visszaküld'; 3. 'megtágit'; 4. 'enyhit', 'csökkent', 'megenged vmit vkinek'. Régebbi szótárainkban: CAL.: *Vizza k[üldöm, Meg ebiezteti* (!); MA.: *Megküldöm, Vi[3/zaküldöm* Item *Megebrettem* (!), *Megelle[3tem* (!), *alab hagyom*; PP.: „*Vi[3/za-küldöm*, Item, *Meg-botsátom, Alább-hagyom*.

(*m e g*) *e r e s z t*: Jud. 1, 11: „et remisero eos vacuos”: „b heian èrèziètkmèg” (BK. 12) ~ „üre[en gyalázattal *boczatác vi[3/za*” (KárB.) ~ „tehát üres kézzel *küldték vissza*” (Bibl. 73); Lk. 23, 7: „remisit eum ad Herodem”: „èrè[3te otet herodè[he[3” (MK.

82va) ~ *bočata* v̄tet herode[hez]” (DK. 460) ~ „*megh kyldee* h̄wnéký h̄wtet” (JordK. 134) ~ „*küldé* ötet Herodeshöz” (KárB.) ~ „*elküldte* Heródeshez” (Bibl. 73); Lk. 23. 11: „et remisit ad Pilatum”: „*é[még èrèz]te* Pilato[hoz]” (MK. 82va) ~ „Es meg *külde* v̄tet pilato[nak]” (DK. 460) ~ „Es meg *kyldee* h̄wtet p̄ylato[nak]” (JordK. 134) ~ „*vi[3/3a küldé]* Pilatu[nac]” (KárB.) ~ „*aztán visszaküldte* Pilátushoz” (Bibl. 73).

*m e g k ü l d*: I. Kir. 6, 3: „Si remittis arcum Dei Israel”: „Ha *meg külditec* az Izrael I[stenének Ládáiát]” (KárB.) ~ „Ha *vissza akarjátok küldeni* Izrael Istenének ládáját” (Bibl. 73).

*h a g y*: Bölcs. 14, 6: „remisit seculo semen nativitatis”: „ez világnac [zaporodá]ra való magot *hagyott*” (KárB.) ~ „és új nemzedék magvát *hagyta* a világra” (Bibl. 73).

*m e g b o c s á t*: Mt. 9, 2: „remittuntur tibi peccata tua”: „*megboLattatnac* tenéked te b̄nüd” (MK. 14vb) ~ „*meg bočannak* neked te b̄nüd” (DK. 379) ~ „*meg boczattatnac* teneked te b̄neyd” (JordK. 90) ~ „*meg bot[áttatnac]* néked az te b̄neid” (KárB.) ~ „*bocsánatot nyernek* b̄neid” (Bibl. 73); Mt. 18, 35: „si non remisieritis unusquisque fratri suo de cordibus vestris”: „ha egm̄edentec *megnē boLatād* o at[afianak]” (MK. 24vb) ~ „ha *meg nem bočandotoc*. ki mind v̄ at[afianak] ti zivetekben” (DK. 385) ~ „ha *meg nem boczatand* m̄yndentek hw at[affyanak] hw z̄ywezerent” (JordK. 95) ~ „ha *meg nem bot[áttya]* ki ki mind az ő felebaráttyanac ellene való véték” (KárB.) ~ „ha mindegyitek *meg nem bocsát* szívből felebarátjának” (Bibl. 73); Jn. 20, 23: „quorum remisieritis peccata, remittuntur eis”: „Kik<sup>c</sup> *megboLatāgatoc* b̄nøkét *megboLattatnac* on̄ekic” (MK. 107rb) ~ „kiknek *meg bočatangatok* binököt: *meg bočannak* nekik” (DK. 324) ~ „k̄yknec *megh boczatangyatok* b̄nyeket *meg boczatathnak* h̄wnékýk” (JordK. 151) ~ „Valakiknec *meg bot[áttjátoc]* b̄nøköt, *meg bot[áttatnac]* nékic” (KárB.) ~ „Akinek *megbocsátjátoc* b̄neit, az *bocsánatot nyer*” (Bibl. 73); Ps. 31, 1: „Beati quorum remissae sunt iniquitates”: „Bodogok kiknek ő iktelen[igek *megbočatvan vannak*” (DK. 78) ~ „Bodogok kyknec *meg bočattanak* w kegyetlen[igek]” (KeK. 71) ~ „OH melly bódog az olly ember ... I[sten ... *megbotsátta* az ő vétkeit” (MAZs.) ~ „Bodog az kinec az ő hamil[ága *meg boczáttatott*” (KárB.) ~ „Boldog, akinek a b̄ne *megbocsátva*” (Bibl. 73); Ps. 31, 5: „et tu remisisti impietatem peccati mei”: „es te *meg bočatad* en binómnek kegyetlen[egeth]” (DK. 78) ~ „es the *meg bočataad* een kegyetlen[egemeth]” (KeK. 71) ~ „Ottan *botsánatot nyerék* tőled” (MAZs.) ~ „és te *meg boczáttod* az én b̄neimnec hamil[ágát]” (KárB.) ~ „*megbocsátottad* b̄nömöt” (Bibl. 73); Ps. 84, 3: „Remisisti iniquitatem plebis tuae”: „*Meg boczáttad* te nepeidnek hamil[ágokat]” (AK. 81) ~ „Te nepednek hamil[ágat *meg bočattad*” (DK. 157) ~ „*Meg bočhyatad* the nepedethnek (!) kegyetlen[egeth]” (KeK. 222) ~ „Megengedél nékik irgalma[an, B̄nøköt *megbotsátád*, elfedéd” (MAZs.) ~ „Az te népednec álnok[ágát *meg engatted*” (KárB.) ~ „Néped b̄nét *megbocsátottad*” (Bibl. 73).

**12. sino.** A szó jelentése mai szótáraink szerint: 'enged', 'megenged', 'eltűr'. Régebbi szótárainkban: CAL.: *El hagyom, meg engedóm*; MA.: *Hagyom, Megengedem*; PP.: *Hagyom, Meg-engedem*.

*h a g y* (*v h o l*): Dán. 4, 12: „germen radicum eius in terra sinite”: „o gük̄erenec n̄mze[et a] földb̄n *haggatoc*” (BK. 136) ~ „De az ő t̄keiét gyökere[]től à földbe *meg hadgyátoc*” (KárB.) ~ „De gyökereinek a törzsökét *hagyjátoc* meg a földben” (Bibl. 73).

(*e l*) *h a g y*: Mt. 15, 14: „Sinite illos, caeci sunt”: „*Haggatoc èl* azokat mert vakoc” (MK. 21vb) ~ „*Haggjátoc el* hwket, mert vakoc” (JordK. 94) ~ „*Hadgyatoc* bé-

két nékic, az vakoknak vac vezerec” (KárB.) ~ „*Hagyjátok* őket! Vakoknak vak vezetői!” (Bibl. 73); Mt. 23, 13: „nec introeuntes sinitis intrare”: „a• bemenőkét bēmēniēc nē *haggatoc*” (MK. 28vb) ~ „Es kyk be akarnanak menny [em *hagýatok*” (JordK. 98) ~ „az kic bę akarnánac meñi, azokatis nem *bot fátyátoc*” (KárB.) ~ „akik be szeretnének jutni, azokat meg nem *engeditek be*” (Bibl. 73); MK. 14, 6: „Sinite eam, quid illi molesti estis”: „*Haggatoc el* azt mit nēhèzèltec o hozia” (MK. 50va) ~ „*haggátok el* v̄tet: mit zomoreitátok v̄tet” (DK. 444) ~ „*Hagýatok el* h̄vtet, mýt neheze [kettek h̄w reá” (JordK. 111) ~ „*Hadgyátoc* békét néki, miért háborgattyátoc ötet” (KárB.) ~ „*Hagyjátok*. Mit akadékoskodtok?” (Bibl. 73); Jn. 11, 44: „sinite abire eum”: „...qtèt s *haggatoc* èlmenni” (MK. 97vb) ~ „es *haggátok* el menni” (DK. 490) ~ „es *haggyatok* yarnȳ” (JordK. 145) ~ „és *bot fá / fátyoc el*” (KárB.) ~ „Oldjátok fel, hogy tudjon jární” (Bibl. 73).

(*m e g*) *e n g e d*: 1. Kir. 15, 16: „Sine me, et indicabo tibi”: „*Engedd meg* és imé megmondom te néked” (KárB.) ~ „*Hagyd* csak! Azért jöttem, hogy tudtodra adjam!” (Bibl. 73); Mt. 7, 4: „Sine, eiciam festucam de oculo tuo”: „*engeggèd* vè [ [em ki a• kalažt te zemedbøl” (MK. 13ra) ~ „*enghegèd* hoğ ve [ [em kȳ az zelemet te zemedbøl” (JordK. 89) ~ „*hadd* ve [ [em ki az [zalkát az te [zemedbøl” (KárB.) ~ „*hadd* vegyem ki a szemedbøl a szalkát” (Bibl. 73).

*s z ű n i k*: Mt. 3, 15: „Sine modo sic enim decet nos”: „*Zõnnèl* ma mert ig illic nekõnc” (MK. 9vb) ~ „*zinnèl* ma. mert ig illic nekõnc” (DK. 283) ~ „*hadd* vgýan ma mert ýğ ýllýk mýnekwnk” (JordK. 88.) ~ „*Hagy* békét mo [t nékem, mert így illic mi nekünc” (KárB.) ~ „*Hagyd* ezt most! Illõ, hogy mindent megtegyünk” (Bibl. 73); Lk. 6, 42: „Frater, sine eiciam festucam de oculo tuo”: „Aťamfia *zõnnel* vè [ [em ki a kalažt te zemedbøl” (MK. 61rb) ~ „Aťamfia *engeg* ve [ [em ki az zalkát te zemedbøl” (DK. 354) ~ „Aťyámffya *hagýad* hogy ky vongýam az zalkat az te zemedbøl” (JordK. 118) ~ „barátom, *hadd* ve [ [em ki az [zalkát melly az te [zemedben vagyon” (KárB.) ~ „Testvér, *engedd*, hogy kivegyem a szalkát a szemedbøl” (Bibl. 73).

**13. submitto ~ summitto.** Jelentése szótárainkban: 1. 'lebocsát', 'leenged', 'leereszt'; 2. 'mérsekel', 'alábbhagy'; 3. 'aláküld'; 4. 'növeszt', 'tenyészt'; 5. 'titokban segít'. Régi szótárainkban: *submitto*: CAL.: *Alaia botsatom, vetem*; MA.: *Alaja boczatom, Levetõm, Meg alazom*; PP.: *Alája-botsatom, Le-vetem, Meg-alazom, Alattomban küldõm*; *summitto*: CAL.: *Alaia botsatom alattomba be botsatom*; MA.-nál nem fordul elő; PP.: *Alá-botsátom le-von /zom*.

(*a l á*) *b o c s á t*, (*l e*) *b o c s á t*: Jer. 38, 6: „et submiserunt Jeremiam funibus in lacum”: „és *le bot /átac* Ieremiá [t kötelen” (KárB.) ~ „Jeremiást ... kötélen *engedték le* bele” (Bibl. 73); ApCsel. 11, 5: „velut linteam magnum quatuor initiis summitti de caelo”: „mýnt egy nagy lellahoth *alaa boczattanak vona* menyõrzagból” (JordK. 160) ~ „mellyet az égbõl *bot /átac* vala *le*” (KárB.) ~ „Valami lepedõfele *ereszkedett le* egészen elém az égbõl” (Bibl. 73); ApCsel. 27, 17: „summisso vase sic ferebantur”: „az vitorlákat *le bot /átuán*, vgy menne vala” (KárB.) ~ „*lebocsátották* a lassítót, s így sodródtak tovább” (Bibl. 73).

(*a l á*) *e r e s z t*, (*l e*) *e r e s z t*: Ez. 1, 25: „et submittabant alas suas”: „és *le ere /ztic* vala az õ [zárnyokat” (KárB.) ~ „*leeresztették* szárnyukat” (Bibl. 73); MK. 2, 4: „submiserunt grabbatum”: „*ala èreztec* az agat” (MK. 37rb) ~ „*eleybe* *boczatak* a' nozol'at” (JordK. 103) ~ „*le ereztéc* az nyo [zoliat” (KárB.) ~ „a nyíláson át *engedték le* a hordágyat” (Bibl. 73); Lk. 5, 19: „et per tegulas summiserunt eum cum lecto in medium”: „b a• léccék által *ala èrèztéc* azt agual közepbè” (MK. 59va) ~ „az haaz heýara es onnan *boczataak eleyben* h̄w agýaban” (JordK. 117) ~ „és az ház fedele

által *bot/átac* azt mind ágya[tól közikbe” (KárB.) ~ „Ezért a cseréptetőn át *bocsátották* le ágyastul a középbe” (Bibl. 73).

**14.** Vizsgáljuk meg azokat az igéket is, amelyeknek csak szótári vagy csak ritka szövegbeli előfordulásuk, illetőleg más alapjelentésük van.

**ablego.** Jelentése 'elküld', 'elbocsát', 'meneszt'. CAL.: *El kwlđóm vtra botsiatom*, MA.: *Elküldöm, utra boczátom*; PP.: *El-küldöm*. A Vulgátában nem fordul elő.

**absisto.** Jelentése: 1. 'eláll vmitől', 'elmegy'; 2. 'abbahagy'. CAL.: *El hagyom*; MA.: *Elállloc, Elhagyom*; PP.: *El-álllok, El-hagyom*. A Concordantia szerint a Bibliában nem fordul elő.

**absolvo.** Jelentése: 1. 'felold', 'megszabadít'; 2. 'bevégez'; 3. 'előad', 'elmond'; 4. 'elenged vkinek vmit'. SchlSziHort.: *meg engedem*; CAL.: *El szaba ditom, teeg (!) metóm, El vegezóm*; MA.: *El/zabaditom, megmentem, Elvegezem, oldozom*; PP.: *El/zabaditom, Megmentem, óldozom*. 1 Mak. 11, 29: „Et nunc absolvo vos a tributis”: „és minden Sidóknac *meg engedem* az adókat” (KárB.) ~ „és *elengedem* az összes zsidónak az adót” (Bibl. 73).

**admitto.** Jelentése: 1. 'beereszt'; 2. 'elenged'; 3. 'megenged'; 4. 'elkövet'. CAL.: *Jauallom, bé fogadom, reá hagyom*; MA.: *Beboczátom, reahagyom, jovallom, Bűntté/zec*; PP.: *Bé-botsátom. Hozzá-botsátom*. 2. Mak. 6, 20: „destinavit non admittere illicita”: „zérzē ... magat alkalmatlanocba nē èrèztènē” (BK. 91) ~ „...mellyeket nem [zabad kó/olnī” (KárB.) ~ „megtagadták, hogy olyat egyenek, ami nem volt nekik szabad” (Bibl. 73); Mk. 5, 19: „et non admisit eum sed ait illi”: „Ihč ke• nē èrèzte otet de monda qnēki” (MK. 40ra) ~ „Es nē *boczataa* be hwtet De monda hwneký” (JordK. 105) ~ „Je [us pedig nem *engede* nékie, hanem azt monda nékie” (KárB.) ~ „Nem *engedte* meg neki” (Bibl. 73); Mk. 5, 37: „Et non admisit quemquam se sequi nisi Petrum”: „nē èrèzte valakit otet kquètni hanē Lac Petert” (MK. 40va) ~ „Es nem *hagya* [enkýt hwtet kqewethny” (JordK. 105) ~ „Ès nem *engede* hogy [enki otet kquètné, hanem Péter” (KárB.) ~ „...senkinek sem *engedte* meg, hogy oda menjen” (Bibl. 73).

**amitto.** Jelentése: 1. 'elküld', 'elbocsát', 'elereszt'; 2. 'felhagy'; 3. 'elmulaszt'; 4. 'elveszt'. CAL.: *El erezióm*; MA.: *Elve/zitóm, Ere/ztem, bot/átom*; PP.: *El-ere/ztem, Botsátom, Elve/ztem*. Eszt. 2, 7: „et utrumque parentem amiserat”: „Es monno zvlèitol *mègualtuala*” (BK. 51) ~ „mikor meg holt volna az ő atya és anyja” (KárB.) ~ „apját is, anyját is *elvesztette*” (Bibl. 73); Péld. 25, 20: „et amittit pallium in die frigoris”: „ki *le veti* ruháit az hidegnek ideien” (KárB.) ~ „aki hideg napon *leveti* ruháját” (Bibl. 73); Zsid. 10, 35: „Nolite itaque amittere confidentiam vestram”: „Ne *ve/létec* el annakokaért az ti bizodalmatokat” (KárB.) ~ „Ne *veszítetek* hát el bizodalmatokat” (Bibl. 73).

**circummitto.** Jelentése: 'szétküld'. CAL.: *Kórnywl bot/átom*; MA.: *Kórnyúlbo-czatom*. PP. szótárában és a Vulgátában nem fordul elő.

**committo.** Jelentése: 1. 'összeereszt', 'egyesít'; 2. 'belekezd', 'létrehoz'; 3. 'elkövet'; 4. 'átenged'. CAL.: *Rea bízom*; MA. és PP. *Reábízom, vetkezem*. Előfordulásaiban különféle alakokat és jelentéseket találunk. ApCsel. 27, 40: „committebant se mari”: „*bot/átac* az haiót az tengernek” (KárB.) ~ „és *hagyták* a tengerbe veszni” (Bibl. 73). A többi adatban a következő megfeleltetéseket találjuk: Ter. 44, 7: *távol van* vkitől (KárB.); 2. Mak. 12, 10: „*rajta út*” (KárB.); Mt. 27, 27: *pénzt ad* (MK. 31rb; KárB.); Mk. 10, 11: *törvényt tör* (MK. 46ra), *paráználkodik* (KárB.); Lk. 14, 31: *hadat tesz* (MK. 73va), *megütözik* (KárB.).

**concedo.** Szerteágazó jelentései közül kiemeljük az idetartozókat: 'enged', 'elenged', 'hátrál', 'megbocsát'. CAL.: *Meg engedóm*; MA.: *Engedec, Megyec*; PP.: *Engedek, Mégyek*. Szám. 21, 23: „Qui concedere noluit”: „Nem *engede* Sihon az Izraelnek”



(KárB.) ~ „De Szichon nem engedte meg Izraelnek” (Bibl. 73); Eszt. 8, 7: „Domum Aman concessi Esther”: „Amañac hazat *attam* E[ter kiralnénac” (BK. 65) ~ „Ime az Hamannac házát *adtam* E[thernec” (KárB.) ~ „Lám, Ámánnak a házát Eszternek *ajándékoztam*” (Bibl. 73); Jób 9, 18: „Non concedit requiscere spiritum meum”: „Nem *hagjna* czac lélekzetetis vennem” (KárB.) ~ „Nem *hagyja*, hogy kissé lélegzethez jussak” (Bibl. 73); I. Mak. 11, 36: „Omnia ipsis concedimus”: „Egyetembe mindeneket nékic *meg engedünc*” (KárB.) ~ „minderről *lemondunk* a javatokra” (Bibl. 73).

**demitto.** Jelentése: 1. 'lebocsát', 'leküld'; 2. 'lealacsonyodik'; 3. 'belevés'. CAL.: *Alá botsátom*; MA.: *Alaboczatom, lefügge[stem*; PP.: *Alá-botsátom, Le-függe[stem*. Szám. 11, 31: „et demisit in castra”: „[z[el ... *boczáta* az táborra” (KárB.) ~ „hogy ... *leereszke*djenek a tábor fölé” (Bibl. 73); Józs. 2, 15: „Demisit ergo eos per funem de fenestra”: „*Alá boczáta* annac okaért őket kötelen az ablakon” (KárB.) ~ „egy kötélen *leengedte* őket az ablakból” (Bibl. 73).

**desero.** Jelentése: 1. 'elhagy'; 2. 'elhanyagol', 'elmulaszt'. CAL.: *El hagyom*; MA.: *Elhagyom*; PP.: *El-hagyom*. Jud. 5, 8: „Deserentes itaque ceremonias patrum suorum”: „Es vg *még*hagac o attoknac cerimoniaiokat” (BK. 17) ~ „Annak okaert, ezek, *el ha*gván az o at'oknak czelekedetyket” (SzékK. 18) ~ „Annac okaért az o attyoknac ytokról *el haioluán*” (KárB.) ~ „*Le*érték hát őseik útjáról” (Bibl. 73); Jud. 13, 17: „...Deum nostrum, qui non deseruit sperantes in se”: „mv vronc i[t]tēt ki nē *hattam*g obelē rēmēkēdōkēt” (BK. 38) ~ „az mv vrvnkáth, y[tenv]nkóth, ky *el* nem *haga* az o benne byzokat” (SzékK. 79) ~ „Mert az o irlalma[ságát az Izraelnc házától *meg nem vont*a” (KárB.) ~ „nem *fordította* el irlalmát Izrael házától” (Bibl. 73); Ez. 36, 35: „et civitates desertae et destitutae”: „és az *el hagyatott* és pu[ztitott városok]at” (KárB.) ~ „és az *el-pusztított*, feldúlt, lerombolt városok” (Bibl. 73). A többi adatban a magyar megfelelő a *puszta* mn. és fn.

**desino.** Jelentése: 'abbahagy', 'megszűnik'. CAL.: *el hagyó*; MA.: *Meg [szűn]öm, Elhagyom*; PP.: *Meg-[szűn]öm, El-hagyom*. Jud. 3, 2: „Desinat indignatio tua circa nos”: „*Zōnēk*ñg te meltatlākodatod mv ellēnōc” (BK. 14) ~ „*zōnyek* *meg*h az te haragod mv hozyank” (SzékK. 6) ~ „mi velōnc vgy czelekedgyel az mint te néked tettzi” (KárB.) ~ „tēgy velünk, ahogy tetszik” (Bibl. 73); 2. Mak. 7, 38: „desinet Omnipotentis ira”: „a mēdenhatonac haragia *mégzōnic*” (BK. 90) ~ „a mindenhatónac haragia *szűnyec* *meg*” (KárB.) ~ „A Mindenható haragia ... *érjen véget* rajtam” (Bibl. 73); Ps. 36, 8: „Desine ab ira, et derelinque furorem”: „*Szűnel* *meg* haragtv[il]” (DK. 87) ~ „*zenyel* *meg* the haragodtv[il]” (KeK. 87) ~ „Ne haragudjál jó [zerentséjeken Azoknak...]” (MAZs.) ~ „*Szűnyel* *meg* az haragtól” (KárB.) ~ „*Hagyd* *el* a haragot és ne méltatlankodj” (Bibl. 73).

**destituo.** Jelentése: 1. 'odaveszt', 'magára hagy'; 2. 'rászed'. CAL.: *El hagyom, fogadásom meg nem állom*; MA.: *Elhagyom*; PP.: *El-hagyom*. A fordításokban *megfoszt, pusztít, megvet* a magyar megfelelők.

**edo**<sup>2</sup>. Jelentése: 1. 'kiad'; 2. 'szül'; 3. 'közöl', 'terjeszt'; 4. 'ajánl'; 5. 'okoz'. CAL.: *Ki adom, ki botsátom*; MA.: *Ki adom, Ki boczatom*; PP.: *Ki-adom, Ki-botsátom*. Gen. 30, 10: „edente filium”: „[z[üle ... [zolgálo leánya fiat” (KárB.) ~ „fiút *szült* Jákobnak” (Bibl. 73); Ps. 104, 30: „Edidit terra eorum ranas”: „*Meg ada* o földők bekakat” (AK. 112) ~ „v földők || bekakat *teriezte*” (DK. 187) ~ „Ees w feldeken *teryeztee* bekakath” (KeK. 282) ~ „A földre békák *rohanának*” (MAZs.) ~ „Az o földőc békákat *teremtē*” (KárB.) ~ „Békákkal *borította* a földet” (Bibl. 73).

**expedio.** Jelentése: 'megbocsát', 'elnéz vkinek vmit'. CAL.: *Meg szabaditom, meg oldom, el botsátom*; MA.: *Megoldom, [zabaditom, Elboczatom*; PP.: *Meg-óldom, El-*

*botsátom, Szabadítom, El-igazítom.* A szövegekben többnyire *illik, jobb, hasznos* a szó fordítása.

**ignosco.** Jelentése: 'megbocsát', 'elnéz vkinek vmit'. CAL.: *Valóban meg tudom, Meg botsátom*; MA.: *Megboczatoc*; PP.: *Meg-botsátok*. Jón. 3, 9: „Quis scit si convertatur et ignoscat Deus”: „Ki tugga ha megfordollon ɓ *megboLaſſon* iſtèn” (BK. 243) ~ „Ki tudgya talám meg t̄er és. *el váltoſztattya* Isten az gonoszt” (KárB.) ~ „Ki tudja, hátha irgalmas lesz és újra *megbocsát* az Isten” (Bibl. 73); Jón. 4, 2: „Tu Deus ... ignoscens super malitia” „iſtèn ... ɓ *megboLato* gonoſſagokat” (BK. 244) ~ „hogy te kegyelmes és *irgalmas* Iſten vagy” (KárB.) ~ „Ó, Uram ..., hogy jószágos és *irgalmas* Isten vagy” (Bibl. 73); Joel. 2, 14: „Quis scit si convertatur et ignoscat Deus”: „Ki tugga ha meg fordollon ɓ *boLaſſon* iſtèn” (BK. 206) ~ „Ki tudgya ... *meg bánnya* ſzándékát” (KárB.) ~ „Ki tudja, hátha visszatér és *megbocsát*” (Bibl. 73).

**indulgeo.** Jelentése: 1. ‚kedvez’; 2. ‚ápol’, ‚gondoz’; 3. ‚átenged’, ‚ajándékoz’. CAL.: *Engedők, kedvezők*; MA.: *Engedőc, kedvezec*; PP.: *Engedek, kedvezek*. 1. Mak. 10, 29: „et pretia salis indulgeo”: „Sidoknac *meg engedem* az adókat” (KárB.) ~ „*elengedem* az összes zsidónak az adót” (Bibl. 73).

**iniungo.** Jelentése: 1. ‚hozzákapcsol’; 2. ‚ráró’. CAL.: *Meg parantsolom, hagyom*; MA.: *Meghagyom, Paranczolom*; PP.: *Valakihez kötöm, Parantsolom*. Törv. 24, 5: „nec ei quippiam necessitatis inungetur publicae”: „es ſeñi közönſéges terhet *reá* ne *veſſenec*” (KárB.) ~ „nem szabad semmi más terhet sem *róni rá*” (Bibl. 73). Többször a szó nem fordul elő.

**intermitto.** Jelentése: ‚abbahagy’, ‚megszakít’. CAL.: *Közbe huygom (!), közbe botfátom*; MA.: *Közbehagyom, Egy ideig elhagyom*; PP.: *Félben-hagyom, Egy ideig elhagyom*. 2. Krón. 16, 5: „et intermisit opus suum”: „és *el hagyatá* az miuet” (KárB.) ~ „és *beszüntette* a munkáját” (Bibl. 73); Zsid. 6, 1: „Quapropter intermittentes inchoationis Christi sermonem”: „ANnac okaért, *el hagyuan* az keresztyénſégnek kezdetinéc beſzédét” (KárB.) ~ „Ezért *mellőzzük* Krisztus tanításának az elemi részleteit” (Bibl. 73).

**intromitto.** Jelentése: ‚beküld’, ‚bebocsát’. CAL.: *Bé botsátom*; MA.: *Beboczatom, Beereſztem*; PP.: *Bé-botsátom*. Ez. 37, 5: „Ecce ego intromitto in vos spiritum”: „Imé én *boczatoc* ti belétec lelket” (KárB.) ~ „Nézzétek, éltető leheletet adok belétek” (Bibl. 73); Dán. 14, 41: „intromisit in lacum”: „*bé érezte* a vérèmbè” (BK. 177) ~ „Ötet azért az veremből *ki vonatá*” (KárB.) ~ „azokat *dobatta* a barlangba” (Bibl. 73). Többször a szó nem fordul elő.

**iubeo.** Jelentése: 1. ‚kíván’, ‚parancsol’, ‚meghagy vkinek’; 2. ‚elhatároz’. CAL.: *Parantsolom, hagyom*; MA.: *Meghagyom, Paranczolom*; PP.: *Meg-hagyom, Parantsolom*. Rút 2, 2: „Si iubes, vadam in agrum”: „ha *parāLolz* èlmégec a mēzörè” (BK. 3) ~ „*Hadd* mennyec kérlec az mēzöre” (KárB.) ~ „kimennék a mēzöre kalászt szedni, ha volna aki *megengedné*” (Bibl. 73); Mt. 27, 58: „Pilatus iussit reddi corpus”: „Pilatus *paranLola* meg adatni i<sup>na</sup> t<sup>t</sup>èt” (MK. 35rb) ~ „Tahat pilatos *parančola* meg adnia az t<sup>t</sup>èt” (DK. 443) ~ „pylatus neky *hagýaa adny*” (JordK. 102) ~ „és *parantfola* Pilatus, hogy megadnác az ő t<sup>t</sup>èt” (KárB.) ~ „Pilátus *elrendelte*, hogy adják ki neki” (Bibl. 73). A számos adat legtöbbször *parancsol, meghagy* a fordítása.

**laxo.** Jelentése: 1. ‚tágít’, ‚lazít’; 2. ‚megszabadít’. CAL.: *Meg tagítom, meg eresztöm*; MA.: *Tagítom*; PP.: *Tágítom*. Iz. 33, 23: „Laxati sunt funiculi tui”: „*Meg tágultac* az te köteleid” (KárB.) ~ „Mert kötelei *meztágultak*” (Bibl. 73); Lk. 5, 4: „laxate retia vestra in capturam”: „*vèſſetecmeg* tú halotocac a fogadatra” (MK. 59ra) ~ „*teriezzetek* ti halotokat fogaſra” (DK. 355) ~ „*botfáſſatoc* le az ti hálóitokat hal

fogá[ra]” (KárB.) ~ „vessétek ki a hálótokat halfogásra” (Bibl. 73). A szó ötször fordul elő, a másik három adatban hasonló megfeleléseket találunk.

**linquo.** Csak a Burián-féle szótárban van értelmezése: 'hag yok', 'abban hagyok', 'átengedek', 'elhagyok', 'elkerülök'. CAL., MA. és PP.: *Elhag yom*. A Vulgátában csak praefixumos alakjaiban fordul elő: *relinquo, derelinquo* (l. ott).

**mando**<sup>1</sup>. Jelentése: 'átad', 'rábíz', 'meghagy', 'utasít'. CAL.: *Paranczolok, hagiom*; MA.: *Paranczolom, meghag yom*; PP.: *Parantsolom, Meg-hag yom, Rendelé/t té/sek*. Rút 2, 9: „Mandavi enim pueris meis”: „Mét *paranLoltam* én gérmékim<sup>o</sup>” (BK. 4) ~ „*Meg hadtam* az én [3olgaimnac” (KárB.) ~ „*Megparancsoltam* szolgálaimnac” (Bibl. 73). Hasonló alaki megoszlásban a fordításokban nagyon sok adat van.

**obsecundo.** Jelentése: 'kedvében jár', 'enged vkinek'. Csak szótári adata van: CAL.: *Engedek*; MA.: *Engedőc, Szótfogadoc*; PP.: *Engedelmeskedem, Szót-fogadok*.

**obsequor.** Jelentése: 'engedelmeskedik', 'hódol', 'enged vkinek'. CAL.: *Engedők*; MA.: *Engedőc, Szótfogadoc*; PP.: *Engedelmeskedem, Szót fogadok*. Sir. 4, 5: „Qui serviunt ei obsequentes erunt sancto”: „Az kic [3olgnac, [3olgnac az Szentec” (KárB.) ~ „Szentélyben szolgálnek, akik *szolgálják* őt” (Bibl. 73); 1. Mak. 6, 23: „Non decrevimus servire patri tuo, et obsequi edictus eius”: „az te atyádnac [3olgnalni... és hagyá[ánac *engedni*” (KárB.) ~ „szolgáltuk atyádat ... *engedelmeskedtünk* parancsainak” (Bibl. 73).

**obtempero.** Jelentése: 'engedelmeskedik', 'kedvében jár'. CAL.: *Engedek szot fogadok*; MA.: *Engedőc, Szótfogadoc*; PP.: *Engedelmeskedem, Szót fogadok*. Jud. 11, 6: „sed et bestiae agri obtemperant illi”: „Dè mézon<sup>c</sup> vadi es *engedn<sup>c</sup>* anac” (BK. 34) ~ „az mezőknek ő vady es *engednek* ő neky” (SzékK. 69) ~ „nem czac az emberek fognac neki [3olgnalni, de az mezei vadakis” (KárB.) ~ „nemcsak az emberek *szolgál*nak majd neki, hanem a mezők vadjai ... is” (Bibl. 73).

**omitto.** Jelentése: 1. 'elereszt'; 2. 'abbahagy'; 3. 'elhallgat vmit'. CAL.: *El hagiom*; MA.: *Elhag yom*; PP.: *El-hag yom, Belé-hag yom*. 2. Sám. 2, 21: „Noluit autem Asael omittere quin urgeret eum”: „de nem akará ő róla *eltérni* az A[ael]” (KárB.) ~ „De Azahel nem *tágított*” (Bibl. 73); Mt. 23, 23: „Haec oportuit facere, et illos non omitteri”: „ézeket kel uala ténnetec azokat nē *meghagnotoc*” (MK. 29ra) ~ „Ezeket yllöt teeñny es azokat *el* nem *hainny*” (JordK. 98) ~ „amazokat *el* nem kellene *hagyni*” (KárB.) ~ „Ezt meg kell tenni, azt nem szabad *elhagyni*” (Bibl. 73).

**patior.** Jelentése: 'tűr', 'szenved'. CAL.: *zenuedem, tőróm*; MA.: *Tűróc, Szenvedec, Engedec*; PP.: *Szenvedek, Engedek*. Rút 4, 14: „Benedictus Dominus, qui non est passus...”: „Aldot vr ki nem *zènuè[d]ttè...*” (BK. 10) ~ „Aldot az WR ki nem *engedte...*” (KárB.) ~ „Legyen áldott az Úr, aki nem *tagadta meg...*” (Bibl. 73); Eszt. 2, 1: „quae fecisset vel quae passa esset”: „mèllèkèt tötvolna auag mèllèkèt *zènuèdetuolna*” (BK. 50) ~ „mit czelekedett vala, és arról mit *végeztec vól*na felölè” (KárB.) ~ „amit tett, és arra a rendeletre, amit miatta hoztak” (Bibl. 73). Az adatok többségében *szenved* a szó fordítása.

**praecipio.** Jelentése: 1. 'megszab'; 2. 'elrendel'; 3. 'megérez'; 4. 'oktat'. CAL.: *Parantsolom meg hag yom*; MA.: *paranczoloc Meghag yom*; PP.: *Meg-elözöm Eleve el-látom, Parantsolok, Valamit tanítok*. Eszt. 2, 10: „Mardocheus enim praeceperat”: „Mardocheus *paráLoltuala*” (BK. 52) ~ „Mert Mardocheus *meg hatta vala* neki” (KárB.) ~ „Mivel Mardocheus megtöltötte neki” (Bibl. 73); Mt. 11, 1: „Jesus praecipiens duodecim discipulis suis”: „i<sup>c</sup> ... *paranLoluan* ő tizenkét taneituaninac” (MK. 17ra) ~ „Je[us] *paranczoluan* az tizen ket apa[taloknac” (JordK. 91) ~ „mikoron el végezte vólna az tizenkét Apa[taloknac való *parant[olá]fat*” (KárB.) ~ „Amikor Jézus befejezte a tizenkét tanítvány *oktatását*” (Bibl. 73). A legtöbb adatban *parancsol* a latin szó megfelelője.

**praemitto.** Jelentése: 'előrebocsát'. CAL.: *Elól el bocsátom*; MA.: *Elól küldöm, Elólboczatom*; PP.: *Elól el-küldöm, Bocsátom*. Bölc. 19, 2: „quoniam cum ipsi praemisissent”: „béke[éggel el boczáttac vala” (KárB.) ~ „elengedték őket” (Bibl. 73); 2. Mak. 6, 23: „Praemitti se velle in infernum”: „Tuggatoc hog én magamat inkább pokolba érztē” (BK. 91) ~ „ő kę[3 vólna mindiárát az kopor[óba menni” (KárB.) ~ „hogy inkább küldjék az alvilágba” (Bibl. 73); 2. Mak. 12, 21: „praemisit mulieres et filios”: „ki küldé az a[3 zony népeket és gyermekeket” (KárB.) ~ „az asszonyokat és a gyerekeket egy Karnion nevű helységbe küldte” (Bibl. 73).

**praetereo.** Jelentése: 1. 'elhalad mellette'; 2. 'magára hagy'; 3. 'figyelmét elkerüli'; 4. 'felülmúl'. CAL.: *El hagian (!)*; MA.: *Mellette el megyek, Elmulom mellőle, Elhalgatom, Elfeleytem*; PP.: *Mellette el-megyek, El-múlom mellőle, El-halgatom, El-felejetem*. Lk. 10, 32: „viso illo praeterivit”: „latuā otēt ěmula” (MK. 67vb) ~ „es ýtet latnaia el mene” (DK. 369) ~ „lathwan hýtet el hagýaa” (JordK. 123) ~ „és azt látta vólna, el kerülē” (KárB.) ~ „Látta, de továbbsment” (Bibl. 73). A többi adatban *elmúl vmit, elölmúl, elmúlik* a szó fordítása.

**praetermitto.** Jelentése: 1. 'elenged'; 2. 'elhagy', 'elmulaszt'. CAL.: *Ki hagian (!)*; MA.: *Kihagyom, Elhagyom*; PP.: *ki-hagyom, El-hagyom, El-hallgatom*. A Concordantia szerint kétszer fordul elő a Vulgátában. Tób. 4, 6: „Et praetermittas praecepta Domini Dei nostri”: „és elmédet ne háit/ad az bűnre, és az ő paranczolattyánac utalá[ára” (KárB.) ~ „Ne vétkezz, és ne szegd meg parancsait” (Bibl. 73); Eszt. 6, 10: „de his quae locutus es, praetermittas”: „ézecbol mel'l'ekēt bészelléttél megne hag” (BK. 62) ~ „[emmit abban el ne hadgy valamit [3óllottál” (KárB.) ~ „A mondottakból ne mulassz el semmit” (Bibl. 73).

**relego.** Jelentése: 1. 'elküld'; 2. 'visszautasít'. CAL.: *El kwldóm, el wzóom*; MA.: *Elküldóm, elúzóm, Megküldóm, vi[3[3a ere[3tem*; PP.: *Ki-üzöm, El-üzöm, Számkivetem*. A Bibliában nincs rá adat.

**transmitto.** Jelentése: 1. 'átküld', 'átbocsát'; 2. 'átenged vkinek vmit'; 3. 'mellöz'. CAL.: *Altal bocsátom*; MA.: *Altalboczatom*; PP.: *Által-küldöm, Által-mégyek, Helyből helybe által bocsátom*. Jer. 31, 21: „Et amne transmissio pergeret contra montem Galaad”: „által méne az folyó vizen, és a Gilad hegye felé tartá” (KárB.) ~ „átkelt a folyón és a Gilead hegynek vette az irányt” (Bibl. 73). A legtöbb latin szó fordítása a Bibliában intenzív jelentésű: *átkel, átmege*.

15. Összegezve a felsorolt példákat megállapíthatjuk, hogy a latin igék jelentései is közel állnak egymáshoz. Ennek részben az az oka, hogy az alapigék szorosan összefüggnek egymással (pl. *mitto, admitto, demitto, emitto, relinquo, derelinquo, sino, desino* stb.), másrészt a legtöbb ige eleve a tárgyalt kérdéskörbe tartozik (pl. *absolvo, indulgeo, mitto, oboedio, relinquo* stb.). Számos igére csak szótári adatunk van. Ezeket azért vettük fel, mert értelmezéseik között találunk tárgykörünkbe tartozókat, helyel-közzel a fordított szövegekben is.

A fordításokban több olyan magyar igét is találunk, amelyeknek jelentése távol esik a címben tárgyaltaktól. Ilyenek pl. *vet föltot* (ruhába) 'immitto', *kedvez* (a szegénynek) 'parco', *tesz* (kardot hüvelybe) 'mitto' stb. Az ilyen fordítás nem túl gyakori, s némi áttétellel magyarázható is, amit a párhuzamos szövegek többnyire igazolnak.

Mind a latin praefixumok, mind a magyar igekötők sok esetben az igék jelentésváltozásához vezetnek (vö. TESz.). Ezek a változások az adatokból jól felismerhetők (pl. *bocsát vkit vnova > bocsát vmit vkinek a rendelkezésére > megbocsát vkinek; enged vkit vnova > enged vkinek > megenged vkinek vmit* stb.).

A statisztika összeállításakor a jelentéskülönbségeket nem vehettük figyelembe. Előresoroltuk a magyar nyelv szerint összetartozó szavakat, ezután következnek a tágabb értelmű megfelelések, végül azok az igék, amelyeknek jelentése eltér a tárgyaltakétól. A statisztikában a forrásokra nem utalok, ezek az adattárban megtalálhatók.

Témánkhoz szorosan tartozó igék: a *bocsát* és igekötős alakjai (*alá-, által-, be-, belé-, el-, elé-, hozzá-, ki-, körül-, közbe-, le-, meg-, oda-, vissza-*) 161 adattal az *ablego, admitto, circummitto, committo, demitto, dimitto, edo*<sup>2</sup>, *emitto, ignosco, immitto, intermitto, intromitto, mitto, laxo, parco, permitto, praemitto, remitto, summitto, transmitto* latin igék megfelelőiként; — a *hagy* és igekötős alakjai (*alább-, belé-, el-, hátra-, közbe-, meg-, ott-, rá-*) 153 adattal az *absisto, admitto, concedo, derelinquo, desero, desino, destituo, dimitto, iniungo, intermitto, iubeo, linquo, mando, mitto, omitto, permitto, praecipio, praetereo, praetermitto, relinquo, remitto, sino* fordításaként; idetartozik a *hadd* 'sino' igealak is 3 adattal; — az *enged* egyetlen igekötővel (*meg-*) 76 adattal az *absolvo, admitto, concedo, indulgeo, obedio, obsecundo, obsequor, obtempero, parco, patior, permitto, relinquo, remitto* és *sino* fordításaként; a jelentések többsége (*meg*) *enged vkinek vmit*, helyhatározói jelentésben egyszer sem fordul elő; — az *ereszt* és igekötős alakjai (*alá-, alattomban-, be-, el-, ki-, le-, meg-*) 61 adattal az *admitto, dimitto, emitto, immitto, intromitto, laxo, mitto, permitto, praemitto, remitto, summitto* fordításaként; — a *küld* és igekötős alakjai (*által-, el-, elöl-, ki-, meg-, vissza-*) 28 adattal az *ablego, dimitto, emitto, immitto, intromitto, laxo, mitto, permitto, praemitto, remitto, summitto, transmitto* fordításaként. — Itt jegyzem meg, hogy a 'mitto' alapigének legkorábbi bibliafordításainkban következetesen *ereszt* a megfelelője; a DK.-ben, a KeK.-ben és a JordK.-ben többnyire *bocsát*; a *küld* főként a MAZs.-ban és a KárB.-ban jelentkezik.

A tárgyalat jelentésekhez közel álló megfeleltetéseket találjuk a következő igéknél: *engedelmeskedik* 4 adattal az *obedio, obsequor, obtempero, patior* fordításaként; *megkegyelmez* 2 adattal a *parco*; *szótfogad* 8 adattal az *obedio, obsecundo, obsequor, obtempero*; *kedvez* 9 adattal az *indulgeo, parco*; *megkönyörül* 1 adattal a *parco*; *oldoz* 2 adattal az *absolvo* és *dimitto* igék megfelelőiként.

A vizsgált latin igék egy részében az ide tartozó magyar igéktől teljesen eltérő fordításokat is találunk, pl. *admitto*: *befogad, büntet, javall, megvált*; *committo*: *rábíz, vétkezik*; *derelinquo*: *marad, elmarad*; *immitto*: *betold, jár, megtart* stb.

A szinonim latin igékről — számuk 44 — elmondhatjuk tehát, hogy alapjelentésük kevésbé szerteágazó, mint az előző tanulmányaimban tárgyaltaké. Jelentésüket elsősorban praefixumaik és vonzataik módosítják. Ez a megállapítás érvényes a magyar igékre is. A bekövetkezett jelentésmódosulások korai emlékeinkben is fellelhetők.

H. BOTTYÁNFY ÉVA

## Leíró jellegű vers szövegtani megközelítése

József Attila: Falu

Mint egy tányér krumplipaprikás,  
lassan gőzölög lusta,  
langy estében a piros palás,  
rakás falucska.

Itt is, ott is karcsú füst — remény —  
 tűnődni, merre szálljon,  
 áll kicsit a kémény küszöbén  
 és int a tájon.

Akácocskát babrál a homály.  
 A fa telt, kicsi keble  
 beléreszket, csöpp sóhaja száll —  
 levegő-lepke.

S körülem, míg elfed hallgatag  
 a lány borongás bokra,  
 ugatások némán hullanak  
 nagy bársonyokra ...

Lámpát gyűjtanak az asszonyok.  
 És erőlködve, rángva,  
 égbe röppenne, mint elnyomott  
 lélek, a lángja.

El is lobban mind ... Egy fény a rét.  
 Az anyás hold-világa  
 elé nyújtja kövér tenyerét  
 egy bodza-ága.

Örök boldogság forrása mos  
 egy rekedt, csorba téglát.  
 Smaragd Buddha-szobrok harmatos  
 gyeppen a békák.

A vadzab, ki kardot vont elő,  
 fejét mélyen lehajtja.  
 Most a dicsőség és az erő  
 a repedt pajta ...

...Benne csend van. Mintha valami  
 elhangzott volna csengve.  
 Fontolni lehet, nem hallani.  
 Nincs, csak a csendje.

S ahogy földerül az értelem,  
 megérti, hogy itt más szó  
 nem eshetett, mint ami dereng:  
 eke és ásó.

Szó, mert velük szólal a paraszt  
 napnak, esőnek, földnek.  
 Szó, mint szóval mondom én el azt  
 gondos időnek.

Szó, mint csecsemőnek a mosoly.  
 Veregetés a lónak.  
 Szó. De tiszta értelmű, komoly  
 tagja a szónak ...

... Hallgatom az álmodó falut.  
 Szorongó álmok szállnak;  
 meg-megrebbentik az elaludt  
 árnyú fűszálat.

Alszanak az egek, a mezők.  
 Ostorok, csizmák, kések.  
 Lombok közt a tiszta, tág közök.  
 S a levélrések.

Alszanak a nyers, nehéz szavú  
 kiszikkadó parasztok.  
 Dombocskán, mint szívükön a bú,  
 ülök. Virrasztok.

Ez a *s z ö v e g f o r m a* a Medvetánc kötetével (1934.) azonos, részben eltér a Kerekasztal című folyóiratban megjelenő változattól. A strófák tipográfiai képe ki-be ugratott sorainak keresztrímei szabályosságot mutatnak.

A három pontok egyes versszakok végén és a következők elején a tartalmi egységek elkülönítésére szolgáló írásjelek, a szemantikai-grammatikai törésvonalak, a látszólagos inkoherencia formai jelei, ezenkívül asszociációs jelzések is. Funkciójuk az egész versből kikövetkeztethető. Ez a szövegtagolási mód az első szövegvariánsban (a Kerekasztal 1934. novemberi számában) még nem volt meg.

A vers gondolatjelei vizuálisan is elkülönítik és ugyanakkor egymásra vonatkoztatják az értelmi viszonyokat, sőt gondolati megelőző s követő, tehát a jelentés, a gondolatiság határait kiterjesztő jelek, a metaforikus azonosítások két pólusa közt az oszcillálást szembeszökően és takarékos módon jelzik. Szinte szentenciaszerű tömörítést ér el általuk a költő: *füst — remény; csöpp sóhaja száll — levegő-lepke.*

A *s z ö v e g v i l á g* a költői szubjektumon átszűrt szövegen túli világ. Ez az állítás igazolódik abban a tényben, hogy a testvér, Jolán visszaemlékezése szerint József Attilának ez a műve a szabadszállási emlékképekből táplálkozott. Valóban valós falusi táj tárul a szemünk elé a versből, de nem is annyira az erre utaló szavak révén (*falu, pajta, mező, eke, ásó, vadzab, parasztok, ostor, csizma, krumplipaprikás, rét, békák*), hanem sokkal inkább összességében áraszt falusi atmoszférát a mű. A jelentéktelen, kis méretű tárgyak felsorolása (*eke, ásó; Ostorok, csizmák, kések*) a földműves léthez tartozó dolgok együttesét adja. Annak ellenére, hogy a tárgyi világ elemei alapjában véve aprók vagy közömbösek (*akácocska, lámpa, pajta*), mégis a közlés funkciós részei. — József Attila pszichoanalitikus vallomásaiból emlékezhetünk arra, hogy az ostorok stb. félelmet keltettek a gyermek József Attilában, ám az öcsödi lelences kor emlékképeire az idősebb költő kellő távlatból tekint vissza, mintegy szublimálja az öcsödi korszak emlékeit.

Ugyanakkor ismerve a költő származását: anyai ágon paraszti ősei miatt a parasztsággal való belső azonosulását, törekvéseikkel való egyetértést, ebben a költeményben — a tagadhatatlanul sok tárgyias elem ellenére — sem láthatunk tisztán tájleírást, hanem ahogyan az már szokásos a költő hasonló témájú műveiben is (Holt vidék, Tiszazug),

a konkrét táj általánossá, sőt szimbólummá válik. Hogy ez nem pusztán belemagyarázás, a vers második része egyértelművé teszi: ebben ugyanis a pajtában elhangzott szó, tehát egy fogalom lesz strófákon át uralkodóvá. Mindebből egyértelműen következik a műben a síkváltások sokasága: a természeti és a társadalmi, a személyes és az általános, a külső és a belső, a köznapi és az absztrakt sík, a szemlélődő és a résztvevő költői magatartás között. Látható tehát, hogy a József Attila-i szövegvilág állandó síkváltásokból fakadó egység.

A valós világ és a költői én bensőséges kapcsolata tükröződik a szövegvilágban, József Attila szóválasztásában is: a *falu*, az *akácot* helyett a kicsinyítést, de kedveskedést is sugalló *falucska*, *akácocskát* formában benne van a táj kedvelése. Ezzel emberi léptékűvé válik, sajátos intimitást kap. A monumentálisra növelés helyett az emberi arányokra kicsinyítés (például a kis méretre utaló jelzőben: „*kicsi keble, csöpp sóhaja*”) teszi ezt a tájat a mienkké. — A jelenidejűség is egyértelműen jelzi a költő jelenlétét ebben a világban.

A vers második részének ismeretében a valóságosnak tűnő tájelemek is átértékelődnek: reménytelenséget sugallnak. A *füst* eltűnő *remény*, mivel a „füst” természetrajzához ez az absztrakt fogalommal élő metaforikus kép nem véletlenszerűen köthető, hanem szinte megfordítható ez az azonosítás: *a remény füst*, a remény szinte észrevétlenül elszáll. Az *erőlködve égő lámpa* sem véletlenül hasonlít elnyomott lélekhez, hanem a falusi ember lelki kiszolgáltatottságának élménye miatt.

A vers bizonyos szavai más József Attila-költeményeket is felidéznek. Ezek a József Attila-oeuvre-ben visszatérő elemek, egymásra utaló képek többletjelentést sugallnak.

A *füst* motívum az *intertextuális* (szövegvilágok közötti) *kohézió* révén eszünkbe juttatja „A füst” című vers kezdő sorát: *Keményderékü gyárbörtön dús füstje...*, illetve igévé képzett formában a „Holt vidék” első szavát: *Füstöl a víz...* Az utolsó idézet igei csonka metaforája képszerűsége miatt is párhuzamba vonható a *gőzölög lusta, langy estében a piros palás, rakás falucska* kifejezés igei metaforájával.

Az este, az éjszaka képe felidézi bennünk nem egy József Attila-vers riasztó (Külvárosi éj) vagy borzongató (Téli éjszaka) éjszakai képét. Ebben a költeményben azonban nyári melegség árad szét a tájon a hófokot (*langy*) és szint (*piros*) jelző melléknévi jelzőknek köszönhetően. Mindez talán a helyszín különbségéből fakad: a város pereme elidegenítő hatása, a falusi környezet a nagy szegénység ellenére sem „hideg” vidék, de ugyanúgy sejtelmes, mint más József Attila-i nyári este képe (Hazám).

A *bársonyokra* a József Attilát ismerőt szintén legalább három vers soraira emlékezteti: a Hazám szonettciklus indításában a *bársony nesz* szinesztéziára; a Levegőt! című vers sajátos összetett szavára: *bársony-permeteg*; illetve a Favágó-ban a *futnak percek* exmetafora redundanciáját „visszametsző”, formálisan helyet, valójában időt jelentős *bársonyon* határozóra.

A lassúságot, a mozdulatlanságot jelentő *békák* többször „szereplői” a József Attila-verseknek: Klárisok, Áradat, Egy költőre, Németh Andor, (A harisnyája), (Már regésrég).

Az *értelem* is elő-előjövő fogalom József Attila költeményeiben: *Én túllépek e mai kocsmán, / az értelemig és tovább* (Ars poetica); *S mint megnyílt értelembe az ige, / alászállok rejtelseibe!* (Óda).

Milyen *szöveg* típusba illeszthető a Falu című vers? Tájéleíró vers-e ez? Vagy társadalmi kérdésekkel foglalkozó? A tájvers két jól elválasztható típusa a tájkép (Petőfi: A Tisza, Kiskunság) és a táj mint apropó, mint ürügy (Vajda: A vaáli erdőben, Babits: Esti kérdés) az elvont gondolatokhoz. József Attila a kettőt összekapcsolja.



A képszerűség konkrétumai felidéznek és erősítik a gondolatiságot, a szellem szabad kibontakozása tartalmi többletet kölcsönöz a tárgyi világnak. Ennek a két pólusnak az egymást támogató-átható szövedéke adja a József Attila-versek magas fokú intellektualitását. Ezekben a költeményekben nem kizárólag a költő festői ecsetkezése érdemel figyelmet, hanem a tájelemek beszédessé válnak: bennük lappang az egész emberi sors. Ráadásul a tájelem olyan hatású, hogy a vers első, tisztán tájleírásnak ható része is utólag átértelmeződik. Ezért fölöttébb nehéz ennek a költeménynek a szokványos műfajokba sorolása. Ez természetesen nemcsak a József Attila-versekre áll, hanem általában jellemző napjainkra a líra- és prózatípusok megváltozása, újak kifejlődése (pl.: önmegszólító, analízis verstípus stb.).

József Attila úgy véli, hogy a stílus az írásnak csak taktikája, a stratégiája a szerkezet (vö. ÖM. 3: 223), ezért különös figyelmet érdemel a vers struktúrája, amelynek szövegszervező elve az ellentétezés. Ez teljes összhangban áll a költő felfogásával: „...csak disszonancia által lehetséges alkotás” (vö. ÖM. 3: 277). Az ellentét még abban az esetben is fennáll, ha ez explicit nyelvi eszközökkel nincs jelölve, de kétségtelen, hogy az idilli nyugalmas táj tevékenységre sarkalló gondolatokat rejt, vagy még inkább a csak látzólag békés felszín alatt feszítő gondok lappanganak.

A József Attila-i szövegstruktúra háromféle építkezési módot kapcsol egybe: térbeli és időbeli haladást, illetve fogalmi kibontást. A táj bemutatásának legszokványosabb módja az irodalmi leírásokban a térbeli elemek meghatározott sorrendben (Petőfi: *Kiskunság: Alföldi vidékek... Gazdag legelőkön visz az út keresztül... Cserény oldalánál... Itten a lapályon... Szép fővény az alja... Szélén a sötétzöld káka... A vízparton... Amott egy nagy ágas áll... Mellette a gödör... Ott van a délibáb a láthatár szélén... Nagy sokára egy tanya tündez fel... A zöld búza között... Végre ott a város, Közepén a templom... Szanaszét a város végén a szélalmok...*) és időrendben történő bemutatása (Petőfi: *A Tisza: Nyári napnak alkonyulatánál... Késő éjjel... Pár nap múlva...*). József Attila maga is él tájverseiben ezzel a két szerkesztési móddal: a térbelivel (Külvárosi éj: *A melékudvarból... konyhánk... az égen... a város szélénél... a téren... S odébb...*) és időbelivel (Külvárosi éj: *...a fény hálóját lassan emeli... konyhánk már homályos teli... sóhajt az éj*), s ugyanakkor nála a táj is átpolitizált: politikai többlettartalommal telítődik (Nyár: *A mérges rózsza meghajol — vörös, de karcsú még a nyár.*). A tájelemeknek és a politikumnak az össze nem illősége elméletben bizarr lehet, de József Attila gyakorlatában megszokott. A táj és a költői üzenet — jelentős költői alkotásokban soha nem lehet „egymásmelletti”! Hogy a hangulat azonosul-e a tájjal (szerelemmel, politikával, gyűlölettel stb.), vagy a táj váltja-e ki a hangulatot — ez nem esztétikai kérdés, hanem a költői egyéniségtől, módszertől függő. De a kettő elválaszthatatlanul, in statu nascendi van együtt.

A Falu című versben is a tájelemek térbeli sorrendisége a tájversekre jellemzően jelenik meg, a szűkítés és a tágítás szerkesztési elvére építve: a szövegnyitásban a falu teljes képét látatja, majd a falucskát „lefényképező” totálkép után a részleteknél áll meg a költői „kamera” (mert az az olvasó érzése, hogy a költő pozíciója nem változott, csak a láthatatlan kamerát mozgatta, hozta közel a távoli, apró tájelemeket, ezekből alkotva közelképeket): a füstölgő kéményen, az alig mozduló akácán, a lámpát gyújtó asszonyokon, a fénylő réten, a nagy virágú bodzán, a csorba téglán, a zöld békákon, a vadzabon, a repedt pajtán. Végül a parasztoknak a falu nagytotáljába illesztett képével teszi József Attila kerekre zárttá a költeményt. Közben a kamera mozgását imitáló montázképek között a „vágás” (például a 2. és a 3., a 3. és a 4. között) grammatikai és szemantikai elemek híján erőteljes. Ezeket tehát csakis az egységes szövegvilág (a falu képe) tartja össze. — Vagyis a konkrét képegészből indítás, a kívülről befelé haladás és a zárlatban

újból az egész felvillantása hasonlatos más József Attila-versek térbeli elrendezéséhez. De míg a költő azokban már az indító képből benne van (*A rakodópart alsó kövén ültem... Az éjjel hazafelé mentem...*), addig ebben a versben csak a negyedik strófában jelenik meg a költő (*S körülem...*). Annál hangsúlyosabb viszont a jelenléte a záró részben, amelyet a költő személyére utaló igealak nyit és zár (*Hallgatom. ...Virrasztok.*). — A vers egészét összetartó íven belül sokszoros síkváltás adódik a kint-bent váltásokból: *falucska — lámpát gyűjtanak — Egy fény a rét. — a repedt pajta... Benne csend van. — Hallgatom az álmodó falut. — Alszanak a nyers, nehéz szavú / kiszikkadó parasztok. — Dombocskán, mint szívükön a bú / ülök. Virrasztok.*

Az időbeli haladás az estének az éjszakába fordulását követi: *homály, lámpát gyűjtanak, hold-világa.*

A harmadik elrendezést biztosító szál a *szó* fogalmának a kibontása, amely nem szervesen illeszkedik a szövegbe, hanem a *pajta* belsejéig vezető képsorba ágyazódik bele. Hatására viszont a térbeliség alapján zárt szerkezeten belül ellentétek feszülnek: a csönd és a szó, a nyugalom és a tevékenység. Az idillt árasztó nyugalmas felszín: a csöndes, békés falu képe a gőzölgő étel képével olvad egybe; a tevékenység viszont a pajtában elhangzott *szó*-hoz kapcsolódik.

Ez a három szövegszerkezeti szál elkülöníthetősége ellenére is szervesen egybefonódik, a megjelenített tájtól nem választható el a megjelenítés ideje: a falu esti és éjszakai képe, a falu képétől az ott lakók gondolatai.

A vers két nagyobb részre tagolható. Az első szerkezeti egység „tisztá” tájbemutásnak tűnik. A fordulópontot a 8. strófa jelenti a konkrét és elvont összefonódásával. — De ezen a két tartalmi egységen belül is elhatárolhatók jelentéstömbök. Ezek jobbára egybeesnek a három ponttal jelzett helyekkel (a 4. és a 12. versszak végén). Ezenkívül a vers középső strófája tekinthető még külön álló textémának, hiszen nem vonható szervesen az előző három strófához, amely a *fény* fogalmát egymást követő három strófan keresztül bontja ki, de a három ponttal elválik a következő egységtől is.

A szövegszemantikai elemeket vizsgálva illik az első részre József Attila megállapítása: „*c s u p á n t é n y e k b e n á l l í t j a m a g á t*” (József Attila Válogatott levelezése. Bp., 1976. 122), mert a költő a pusztá, közlő szerepű táj-elemekkel, illetve ezek összefüggésével rajzolja meg a falu képét. — A verset a szemantikai síkváltás tagolja részekre:

A szerkezeti egységeket a jelentésmezők jelölik ki: az első a falu külső képe, a második annak belső világa, gondolatvilága. Ebből fakadóan az első részre a tárgyiasság, a másodikra inkább az intellektualitás a jellemző, kijelölve a konkrét és az elvont szemantikai síkokat. Ezek azonban nem zárják ki egymást, hanem egybefonódnak. Így például a tárgyi világ dominanciáját mutató első részben a füstnek, a hold fényének látványát absztrakt fogalmak képiésítik (*remény; Örök boldogság forrása*). A piszlákoló lámpafény vizualitását fogalmi szintű hasonlítás világítja meg (*mint elnyomott lélek*). A *pajtát* fogalmakkal azonosítja a költő (*dicsőség, erő*). — Ennek az ellenkezőjét érvényesíti a költemény második részében, ahol elvont fogalomhoz: *szó* tárgyas hasonlatot társít: *Szó, mint csecsemőnek a mosoly. Veregetés a lónak.*

Az első egység bár az egyéni látványt örökíti meg szubjektív látásmódból fakadó hasonlattal (*Mint egy tányér krumplipaprikás, / lassan gőzölög lusta, / langy estében a piros palás, / rakás falucska*), de ezt implicit módon fejezi ki. Explicit jele is van azonban a költő jelenlétének a tájban: *körülem*. A látvány részei viszont a tárgyi világ valóságos elemei.

A második nagy egység kulcsszava a *szó*, mivel a szemantikai izotópiát a *szó* lexéma nyolcszori előfordulása teremti meg. Ötször zéró toldalékos alakban, háromszor

pedig eltérő ragokkal ismételve (polyptoton) a töismétlés a jelentéstani oldalt hangsúlyozza: kétszer esetraggal (*szónak, szóval*) és egyszer igei formában (*szólal*). Az ezzel ellentétes fogalom: a *csend* kétszer szerepel. A *szó*-hoz nem magától értetődően, hanem sajátosan József Attila-i asszociáció révén kapcsolódik a paraszti munka: nála a „felde-rengő” két szó a paraszti munkaeszközöket jelenti. Ezenkívül az igei (*elhangzott, megér-ti, szó eshetett, mondom*), igenévi (*hallani, csengve*) és névszói (*értelem, értelmű*) alakok is a *szó* köré rendeződnek. A pajtában elhangzott *szó*-val a konkrétum síkja után elvon-tabb a költői kifejezőmód. Az érzések metakommunikációs közléseinek variánsai jelen-nek meg itt: a paraszt szerszámokkal „beszél”, az anya mosollyal, a kocsis veregetéssel.

A második egységet lezáró szerkezeti részt az alvás és az ébrenlét képzetéhez fűző-dő fogalmak teremtik meg igével (*alszanak ↔ hallgatom, ülök, virrasztok*), igenévvvel (*álmodó ↔ elaludt*) és főnévvel (*álmok*). Az *Alszanak az egek, a mezők. / Ostorok, csiz-mák, kések. / Lombok közt a tiszta, tág közök. / S a levélrések.* majdnem mesei hangulatú andalító, megnyugtató jellege miatt az olvasónak, aki József Attila Altató című versét társítja ehhez (*Alszik a széken a kabát, / szunnyadozik a szakadás.*), ugyanakkor mégis felráz a folytatásban megfogalmazódó ellentéttel: *Alszanak a nyers, nehéz szavú / kiszik-kadó parasztok. / Dombocskán, mint szívükön a bú, / ülök. Virrasztok.* A zárlatban meg-valósuló újabb síkváltással a táj embereihez kapcsoltna (*szívükön*) a szubjektum erőteljes hangsúlyozása történik meg (*ülök, virrasztok*).

A szemantikai szövegösszefüggés (konnexitás) ebben a költeményben — mivel montázsképekből épül fel — sajátos módon többnyire egy strófán vagy még kisebb egy-ségen belül érvényesül:

1. alá- és fölérendeltség révén specifikus (faj) és generikus (nem) fogalmakkal (*Akácocskát, a fa*);

2. tartalmi ellentéttel: *hallgatag ↔ ugatás, hallgatom ↔ alszanak, alszanak ↔ ülök, a lángja. El is lobban... Egy fény a rét.*;

3. változatlan ismétléssel: *szó ötször*;

4. variált ismétléssel: azonos töből származó szavakkal: *álmok — álmodó; elaludt — alszanak; csend — csendje; szó — szónak, szóval, szólal*;

5. szinonimákkal: *rét — mező*;

6. felsorolással: *eke, ásó; ostorok, csizmák, kések*;

7. halmozással: *erőlködve, rángva*;

8. azonos jelentésmezőbe tartozással: *füst — kémény; alszanak — álmok; kebel — sóhaj; lámpa — lángja — lobban; fény — holdvilág*;

a) ezenkívül a *paraszt* szó forgalomkörébe szervesen vagy csak asszociatív úton kötődő szavakkal hitelesíti a költő a paraszti élet bemutatását: a paraszti ruházattal: *csiz-ma*; a paraszti eszközökkel: *eke, ásó, ostor, kés*; a paraszti élet, munka színtereivel: *mező, rét, pajta, falu*;

b) az *este* jelentésmezejébe szervesen beletartozik a *homály, a holdvilág* és ter-mészetszerűleg a *lámpagyújtás*; az éjszakához a *csend* és az *alvás* fogalma magától ér-tetődően asszociálódik;

9. fokozással: mély csönd: *elfed hallgatag a lány borongás bokra...*; titokzatos, sejtelmes csönd: *Benne csend van.*; fenyegető csend a hiány miatt: *Nincs, csak a csendje*;

10. képzetársítással: *smaragd — gyep — békák; lomb — tág közök — levélrések*;

11. ellipszissel: *Fontolni lehet, nem hallani.* (ti. az elhangzott szót); *Nincs, csak a csendje.* (ti. az elhangzott szó utáni csend).

Ezenkívül a szemantikai hiány teremti meg a kohéziót a költemény egy-két pontján: *El is lobban mind... Egy fény a rét.* Az első mondatban jelzett lámpák kialvásából ugyanis nem következik a második mondat tartalma, hiába jól formált grammatikailag

a második megállapítás. A szövegelőzményhez látszólagos ellentmondással csatlakozó mondatnak az értelmét majd a következő versmondat adja meg: *Az anyás hold-világa...*

A versmondatok kötése jellegzetesen József Attila-i, a sűrítés érdekében jobbra aszindetonos, azaz formailag jelöletlen. Csak három esetben fűz a költő az előzményekhez explicit módon tisztán kapcsolatos mellérendelést: *S körülem..., És erőlködve..., S ahogy földerül*. A vers szövegmondatainak implicit tartalmi-logikai kötéseai valószínűsíthetően kapcsolatos mellérendelések. Ez a nyelvi is világosan párhuzamba állított gondolatoknak az adekvát megjelenési módja: *Szó, mert ... Szó, mint ... Szó, mint ... Alszanak az egek ... Alszanak a nyers*. Ettől eltérő kapcsolódási mód csak egy-két helyen feltételezhető odaérthető kötőszóval: *...lassan gőzölög lusta, / langy estében a piros palás, / rakás falucska. (azaz) Itt is, ott is karcsú füst... || Benne csend van. Mintha valami / elhangzott volna csengve. / (ezért, csak) Fontolni lehet, nem hallani. (Ugyanis, mert) Nincs csak a csendje*.

A versmondatok közötti szemantikai kötések lazulását, a gondolatok közötti ugrást vagy kihagyást a tipográfiai jelekkel: a három pontokkal is jelöli a költő: *S körülem, míg elfed hallgatag / a lágy borongás bokra, / ugatások némán hullanak / nagy bársonyokra... / ...Lámpát gyűjtanak az asszonyok. || De tiszta értelmű, komoly / tagja a szónak... / ...Hallgatom az álmodó falut. — és a rejtett, de nyilvánvaló ellentéttel: *El is lobban mind... Egy fény a rét. —*, illetve a lappangó és inkább csak feltételezhető ellentéttel: *Most a dicsőség és az erdő / a repedt pajta... / ...Benne csend van*.*

A s z i n t a k t i k a i kötések — mint ahogy lenni szokott — a lineáris konnexitást teremtik meg. A vers első strófájában a falunak messziről-felülről szemlélt összképe után az *itt is, ott is* deixisben már a közelség sejlik fel. Az anaforikus szerepű *mind* általános névmás értelmi egyeztetés miatt az asszonyok által meggyújtott lámpalángokra vonatkozik, és nem az előző mondat egyes számú alanyára.

A névelőknek ebben a műben kevés helyen jut szintaktikai szerep. A cím nem határozott névelősen hangsúlyozza a falu konkrétságát, nem is az *egy-nyel* a határozatlanságot, hanem ezekkel szemben a névelőtlen formája az általánosító jelentést sugallja. De az elvontság ellensúlyozásaképpen ugyanannak a fogalomnak az újbóli előfordulásakor határozott névelő előzi meg a *falucska* szót. — A névelőtlen *karcsú füst* szintagma után a logikai összefüggésben leli magyarázatát az eddig még nem említett *kémény* határozott névelője. Vagyis az ugyanabba a jelentéstani mezőbe tartozó szavak kapcsolódásának a jele a névelőhasználat: az egyik szóval korreferens másik már határozott névelős: *estében* említése miatt *a homály, a lámpa* miatt *a lángja*. — A specifikus főnév után az azonoság érzetése miatt határozott névelős a generikus főnév: *akácocskát — a fa*. — A cím megjelölte fogalom szemantikai előfeltevése miatt határozott névelős már első előfordulásában is több szó: *a rét, a mezők* (mert nyilvánvaló, hogy a falut ez veszi körül), *a paraszt* (ugyanis magától értetődő, hogy a földművesek szoktak a faluban élni), *az asszonyok* (hiszen egyértelmű, hogy ők is laknak a faluban). Hasonlóképpen az előismereteink révén a földünkhöz kapcsolódó egyetlen *holdunk* természetszerűleg határozott névelős. — A jelzők által meghatározott fogalmak szintén határozott névelősek: *a lágy borongás bokra; a tiszta, tág közök*. — A metaforikus azonosítás miatti körülhatároltság indokolja egy-két esetben a határozott névelő kitételét: *Smaragd Buddha-szobrok ... a békák; a dicsőség és az erő a repedt pajta*.

S z ö v e g s t i l i s z t i k a . — A vers zeneiségét több akusztikai tényező is biztosítja:

1. az asszonánc keresztrímek összecsengése;
2. a gyakori alliteráció: *lusta, langy; kicsit a kémény küszöbén; kicsi keble; levegőlepké; borongás bokra; lélek, a lángja; ki kardot; tiszta, tág;*

3. bizonyos sziszegő hangok dominanciája a szuszogás hangját (*Alszanak a nyers, nehéz szavú / kiszikkadó parasztok.*) idézi tudatunkba, az affrikátáké azt a mély csöndet, amelyben az apró neszek is észlelhetők (*Nincs, csak a csendje*); a mássalhangzók kettőzése pedig kombinálódva az *l*-lekkel és hosszú magánhangzókka a lelassuló mozgás képzetét (*Hallgatom az álmodó falut. Szorongó álmok szállnak; / meg-megrebbentik az elaludt / árnyú fűszálat*) sugallja;

4. a magas hangrendűség szembeötlő módon adekvát a sötétség kontrasztját kifejező *Egy fény a rét* megállapítással; a mélyhangrendűség és a szavak végi összecsengés játékoság képzetét kelti: *palás, rakás*;

5. a deviza, mert ugyanakkor a hangcsoportnak a többszöri visszatérése felerősíti annak akusztikai erejét (*Szó, mert velük szólal a paraszt... Szó, mint szóval*).

A falusi tájhoz jól illeszkedik a köznyelvi *bele* forma helyett a népies *belé* igeikötő (*beléreszket*).

A *csepp*-nél színesebb hangzást eredményező *csöpp* a verssor négy ajakréses magánhangzója után (*beléreszket*) kellemes. Ennek éppen az ellenkezője érvényesül a költemény egy másik pontján: a *csönd* helyetti *csend* tovább mélyíti az ajakréses magánhangzók tömörszerűségében (*Benne csend*) a negatív előjelű zajtalanságot az emberi beszéd ellentétéként.

Érdeemes megállnunk egy pillanatra József Attila néhány szóválasztásánál. Többnyire a hosszabb formákat kifejezőbbnek tartjuk. Néha azonban épp az ellenkezője, a rövid, a megrövidített alak a figyelemfelkeltő: *langyos* helyett *langy*. — Egy másik esetben is a rövidített — rag nélküli — alak készíti az olvasót egy pillanatnyi megállásra az értelmezésben, mert a tagmondat egészének nem ismerése miatt ez alanynak tűnik, holott határozó: *míg elfed hallgatag(on)*. Használatát a rímhelyzet magyarázza.

A felnőtt nyelvben ritkán használatosak a kicsinyítő képzők. Ebben a versben alakítani tényezők jelentést támogató szerepét ismerhetjük fel abban a tényben, hogy József Attila *falucská*-t és *akácocská*-t említ. Bizonyára a költő gyengéd, együttérző magatartásának jelei ezek a kicsinyítő képzős formák, és ugyanakkor szemben a nagy távlatokkal a mi világunkká teszik a környezeti dolgait.

A tárgyias-intellektuális stílusnak megfelelően a természeti jelenségek (*hold, ég*), de főként a tárgyak (*eke, ásó, ostor, csizma, kés*) és tájelemek (*falu, domb, mező, rét, akácocská, fa, kémény, vadzab*) a gyakori motívumok, de ezekhez nem ritkán elvont fogalmak (*homály, boldogság forrása, dicsőség, erő, értelem, szó, bú*) is kapcsolódnak.

József Attila képi világától nem idegen a hasonlattal induló verskezdet (Thomas Mann üdvözlése, Mint a mezőn, Mint a motor, Mint a tejút, Tusikának, Tünődő, Ezerfárosnyi végzet stb.). Ez a népi életképelem: *Mint egy tányér krumplipaprikás...* egyrészt a címhez kapcsol, másrészt hitelesíti a paraszti világot. Ennek a hasonlatnak a találó voltát a hasonlítás kételemű alapja biztosítja: a piros szín és a pára kibocsátása. A felütésben a *krumplipaprikás* látványához automatikusan implikált asszociáció a piros szín, és ezzel mintegy el is terelődik a figyelem arról, hogy a *gőzölög* ige lesz egy később következő képhez kötő elem. A *gőzölög* és a *füst* ebben a versben a képiségből fakadóan szemantikai kapcsolatot jelent.

Az indító hasonlatot továbbsozott képpé fejleszti a költő, hiszen az időhatározó (*estében*) *lusta* jelzője melléknévi megszemélyesítő metaforával bővíti a jelentést, miközben erőteljes síkváltás történik egy étel és a háztető között. Sőt a kép még tovább szövődik a következő strófában, és ekkor értjük meg igazán a *gőzölögő falu* képét, melyre helyénvaló — bár nem kifejtett magyarázat — a füstölő kémények látványa.

A *füst* valódi látványából és az ismert szólásunkból (*füstbe ment* 'meghiúsult') József Attila újszerű képet formál azáltal, hogy a konkrét elvonttal azonosító teljes főnévi

metaforához (*füst — remény*) többszörös megszemélyesítést kapcsol (*áll, tűnődni, int, karcsú*). Így lesz az első strófa melegséget, otthonosságot árasztó, étellel teli képe után a *füst* a semmibe tűnő, szertefoszló remények szimbóluma, amely a közbevetésszerűen megfogalmazott metaforikus azonosítás miatt feszültségkeltő is.

A tájleírás következő képe montázsszerűen, laza szállal kapcsolódik a szövegelőzményhez. A *homály* elvont fogalmát teszi érzékletessé a hangulatfestő ige: *babrál*. A stíluskohézió ebben a versmondatban azáltal válik teljessé, hogy a kis dinamikájú, lassú mozgás egy kicsinyítő képzős szóval megnevezett fára irányul. A fa antropomorf szemléletét több egymásba kapcsolódó metafora erősíti: a szemléletességet is fokozó azonosítás főnévi (*lombja=keble*) és az igei (*beléreszket*) csonka fajtája, amely végtelenül finom továbbzott képpé teljesedik ki. Ráadásul sajátos, többszörös egymásra épülés kiindulópontja a *fa sóhaja* birtokos szerkezet, hiszen csonka főnévi metaforája egy olyan teljes főnévi metaforává bomlik ki (*sóhaj — levegő-lepke*), amelyben a szóösszetétel elemei között is metaforikus viszony teremődik meg (*levegő-lepke*).

Ezt követően újabb montázsban a végtelenül mély csönd elterebélyesedését van hivatva érzékeltetni egyrészt a *borongás bokra* hangulatiságot és érzékletességet egyaránt sugalló főnévi csonka metafora, amelyet még tovább színez a szinesztéziára emlékeztető jelzős szintagma (*lágy borongás*), másrészt a szinesztéziába hajló (*ugatások hullanak*) predikatív szerkezet, amelynek két bővítménye: a *némán* és a *bársonyokra* határozó a költemény egyik legcsodálatosabb képét teremti meg. A zajok szertefoszlásának mesteri képe az „*ugatások némán hullanak / nagy bársonyokra*” strófazáró gondolat, amely után éles cezúrával — nem folyamatos szövegmondat — egy újabb részkép következik a lámpát gyújtó asszonyokkal. Azonban a három ponttal történő szétszakítás ellenére sincs igazi törés, hiszen a *homály* fokozódását sejtető *bársonyokra* csonka főnévi metafora már akaratlanul a fekete színre is asszociáltat (vö. Babits: Esti kérdés: *Midőn az est, e lágyan takaró / fekete, síma bársonytakaró...*). A *bársony* egyszersmind puhát is jelent, vagyis a leereszkedő, csendes falusi estében puhán, visszhangtalanul (némán) tűnik el a kutyaugatás. — A *lámpaláng* továbbzott képpé bomlik ki két megszemélyesítő határozói igenévhez (*erőlködve, rángva*) és egy igei csonka metaforához (*röppen*) kapcsolt, hangulatiságot fokozó hasonlat révén (*mint elnyomott lélek*). A petróleumlámpák kicsi lángjának kontrasztjaként feltűnő *holdvilág* mindent beborító fénye miatt summáz így a költő egy azonosító állítmányi, teljes főnévi metaforával: *Egy fény a rét*. Az egész rétet fényével beborító *holdra* a hasonlítás alapjául szolgáló képzettársításunk miatt illik a metaforikus melléknévi jelző (*anyás*). Ehhez a képhez síkváltással kapcsolódik a *bodzaág* csonka igei (*nyújtja*) és főnévi (*tenyerét*) metaforával megszemélyesített képe.

A hetedik versszak egymáshoz lazán kapcsolódó, párhuzamos, miniatűr képeit egységbe a *hold* fonja: hiszen mind a *csorba téglá*, mind a *zöld békák* a holdfénynél válnak figyelemre méltó tájlelemmé, illetve kapnak merőben új jelentést valamiféle pozitív metamorfózison mennek át. Az első apró képből a *holdfény* elvonttal történő azonosítása (*örök boldogság forrása*) látszólag „visszakonkretizálódik” a *mos* igével, valójában ez a megszemélyesítés ’fényvel áraszt el’ jelentésben, tehát átvittven értendő. Az ehhez a képhez fűződő *rekedt téglát* jelzős szintagma szinesztéziás jellege (hang + kép) miatt meglepő. Meghökkenítő izotópiatörés eredménye a strófa második miniatűr képe, de éppen ezért hatásos, mert a magyar falu gyepeinek *békái* teljes főnévi metaforikus névcserevel *Buddha-szobrok*-ként jelennek meg. A hasonlítás alapja alighanem a keleti filozófiákban jártas József Attila merev, meditáló Buddha-képe és a zöld szín (*smaragd*).

A következő strófa is két versmondatban megfogalmazott két kép. Ebben az esetben azonban nyilvánvaló szembeállító ellentétéről van szó, bár ezt kötőszóval nem teszi explicitté a költő. Az igei és főnévi megszemélyesítéssel továbbzott képből (*kardot vont*

*elő, fejét lehajtja*) a *vadzbab* csak az elvont fogalmakkal (*dicsőség, erő*) metaforikusan azonosított *pajta* szomszédságában válik szimbólum erejűvé.

A költemény második részében a suttogva kiejtett, titkokat rejtő *szó* lesz mindenek mozgató rugójává. Ennek kiemelése gondolatritmussal, sejtető szerepe pedig a hiányosan megformált mondatserkesztéssel, a paraszti munkát jelentő felsorolással (*eke, ásó*) hangsúlyozódik. A töisméltásban megjelenő igei alak a grammatikai metaforai jellege miatt feltűnő, hiszen csak a *szól* igeének részeshatározó a vonzata („*napnak, esőnek, földnek*”), a *szólal*-nak nem.

A *szó* kiemelése, többlethangsúlya következtében elvont síkra váltással az utolsó strófa valóságnak tűnő eleme: tudniillik hogy a költő egy dombon ülve virraszt a falu álma fölött, átértékelődik: a *falu* metonimikusan a magyar parasztságot jelenti, a virrasztó költő pedig a magyarság élő lelkiismereteként értelmezhető, vagy esetleg a szülőként a gyereket vigyázó érett felnőtt magatartását jelenti.

A vers három utolsó strófáját az alvás-álmom jelentésmezeje által meghatározott hangulatiság járja át a metonimikus jelzők (*álmódó falu, szorongó álmok*) és a megszemélyesítést hordozó igei természetű szavak (*elaludt árnyú fűszálat... Alszanak az egek...*), illetve az elalvást, elbőbiskolást hatásosan tükröző széttagoló mondatserkesztés által. Szinte a mese világába ragadó sorok (*Alszanak az egek, a mezők. / Ostorok, csizmák, kések. / Lombok közt a tiszta, tág közök. / S a levélrések.*) után újabb síkváltással a vaskos valósággal rázza fel az embert a költő az átvittem értendő jelzőivel: *Alszanak a nyers, nehéz szavú / kiszikkadó parasztok.*

A konkrét és az elvont sík egybeolvadása sajátosan valósul meg József Attila megsemmélyesítéseiben. Például a *vadzbab* ellentétes „tevékenysége” nem absztrahálható: *kardot vont elő, fejét mélyen lehajtja*; illetve az *Alszanak* után *az egek, a mezők, ostorok, csizmák, kések* tárgyias elemsor az absztahálódás ellen hat. A metaforákban megvalósuló síkváltások szemantikai inkongruenciából adódnak.

A széttagoló mondatserkesztés egy ízben elválasztja a fő- és mellékmondatot: *Benne csend van. Mintha...;* háromszor a mellérendelő szintagma elemeit: *Alszanak az egek, a mezők. Ostorok, csizmák, kések. Lombok közt a tiszta, tág közök. S a levélrések.; Szó, mint csecsemőnek a mosoly. Veregetés a lónak;* egy helyen pedig egy szó alkot tagolatlan, szerkesztetlen mondatot: *Szó. Több esetben is fellazul a szabályos mondatserkezet a predikatív szintagma hiánya miatt: Szó, mert velük szólal a paraszt / napnak, esőnek, földnek. / Szó, mint szóval mondom én el azt / gondos időnek. / Szó, mint csecsemőnek a mosoly. / Veregetés a lónak. / Szó. De tiszta értelmű, komoly / tagja a szónak...*

A tartalommal feltűnően adekvátnak látszik a második strófa a maga füstszerűen gomolygó, kanyargó, meg-megszakadó, alanyt és állítmány messzire szakító vonulatával: *Itt is, ott is karcsú füst — remény — / tűnődni, merre szálljon, / áll kicsit a kémény küszöbén / és int a tájon.*

A s z ö v e g p r a g m a t i k a kutatni szokta a szövegek alkotásának a célját. A költői alkotással kapcsolatban ezt megállapítani kockázatos vállalkozás, mivel csak valószínűsíteni lehet az alkotó társadalmi hovatartozása és személyiség-jegyei alapján. Bár a vers háttérül kétségkívül valós élmények szolgálnak, de a versben ábrázolt világ már a szubjektum által alkotott „lelki táj”. A „város érdes részé”-ről származó költő az általa sokszor megörökített vidék: a város pereme helyett most a falu képeinek konkrét elemeiből alkot egy „lehetséges világot”. József Attila a származása, életkörülményei, hányattatása és betegsége által meghatározott hangulatiságú költő bár a külvárosi tájaihoz képest nyugalmasabb képet fest elénk itt a faluról, de a mélyben ez is feszültségekkel teli: nyilvánvaló ez a már jelzett sok ellentét miatt.

Több helyen figyelemre méltó a költemény aktuális tagolása. A rémát adó cím (*falu*) témává az első versmondat utolsó szavában (*falucska*) válik, vagyis a költői művekben nem szokatlan szubjektív tagolásnak: R—T sorrendnek hatásos megvalósulását láthatjuk itt, hiszen a hosszú, részletező hasonlattal indító felütés az új elem. Hasonló még: *Lámpát gyűjtanak az asszonyok. / És erőlködve, rángva, / égbe röppenne, mint elnyomott / lélek, a lángja.*

A szemantikai-stiláris ellentéteknek köszönhetően a meghitt-személyes és az absztrakt-szimbolikus hangulat különös keveréke jön létre ebben a versben.

S z ö v e g f o n e t i k a i szempontból sajátos jellemzője ennek a versnek a sorok közötti áthajlások sokasága. Hangosításkor nem kell akusztikusan visszaadni az enjambement-oknak a szintagmákat széttörő formáját, sőt a sorok végének lezáratlansága éppen előre kell hogy „lendítse” a szemet legalább a szószerkezet végéig: *A telt, kicsi keble / beléreszket... S körülem, míg elfed hallgatag / a lágy borongás bokra...*

Összességében a tudatos-tudattalan egybejátszásából fakadóan sajátos József Attila-i „tájvers” született: a Falu, amelyben a tárgyiasított szubjektív világ és szubjektivizált tárgyi világ egybefonódva teremti meg a „lelki tájat” (vö. KEMÉNY GÁBOR: Nyr. 1982: 307—10). Induktív versépítéssel a konkrét valóságtól, a betű szerinti szinttől jut el a költő a metaforikus-szimbolikus szintre, amely a Juhász Gyulához hasonló, életre nem kelthető, álmodó falut jeleníti meg.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

## Istenes versek analitikus-kreatív megközelítéséhez

Utassy József: Fohász

B e v e z e t ő m e g j e g y z é s e k. — A „Vallásos szövegek szemiotikai textológiai megközelítése” című könyvünkben (Nyelvészeti Füzetek 4. Szeged, 1995.) egyrészt József Attila „Bukj föl az árból” című költeménye, másrészt a „Zakeus” című újszövetségi parabola analitikus-kreatív interpretációjának elmélyítéséhez kívántunk (elsődlegesen gyakorlati céllal) hozzájárulni.

A téma folytatását több szempontból is motiválhatónak tartva, ebben a tanulmányunkban Utassy József „Fohász” című költeményének (I. T) első fokú elméleti explikatív értelmezését kíséreljük meg vázlatosan bemutatni, a jelölő-jelölt szerkezet dominánsnak tekinthető hordozóira szorítkozva. Az elemzés elméleti keretétől ezúttal is a szemiotikai textológia PETŐFI S. JÁNOS által kidolgozott modelljét alkalmazzuk, a mikroszint felől haladva a makroszint felé (l. többek között: PETŐFI, A szemiotikai textológia mint egy *studium generale* egyik lehetséges eleme. In: Magister Emeritus 1993. Szerk. VASS LÁSZLÓ. Szeged, 1994. 85—116; PETŐFI—VASS, A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai szövegtani kutatásban. In: Szemiotikai szövegtan 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok. Szerk. PETŐFI S. JÁNOS — BÉKÉSI IMRE — VASS LÁSZLÓ. Szeged, 1992. 177—95). A vers vehikulumának lelőhelye: Utassy József: Kerveses. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1991. 95.



## T

## FOHÁSZ

Istenek istene,  
mit nem adnék érte,  
ha léteznél,  
ha volnál:  
térdedre ültetnél,  
fölibém hajolnál —  
istenem,  
istenem,  
de boldog is volnék,  
ha lennél,  
ha volnál!

De nem vagy.

Szökik arcomról a mosoly,  
hervad,  
hátat fordít  
hitem is:  
cserbenhagy.

Didergék hiányod hidegében.

Pillámon a könnycsepp  
megfagy.

1. A T-hez rendelhető *vehikulum-imágó*. — A csak neutrális grafikus komponenssel rendelkező *figura* vizuális (primer) imágójának létrehozásakor különbséget tehetünk egy címként felfogható és egy általa dominált szövegrész vehikuluma között. (A szemiotikai textológia terminus technicusaira vonatkozóan l. többek között VASS, Terminológiai szótár a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához. In: Szemiotikai szövegtan I. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése. Szerk. PETŐFI—BÉKÉSI. Szeged, 1990. 85—115.) A címrész és az általa dominált szövegrész vehikulumának betűtípusa nem azonos. — A T szedése nem teljes mértékben felel meg a versekre vonatkozó, konvencionálisnak tekinthető ismereteinknek.

A *notáció* vizuális (primer) imágójának létrehozásakor megállapítható, hogy a címrész egy egyszerű (szóalaknyi) kifejezés, az általa dominált, öt „szabálytalan” versszakra tagolt szövegrész pedig különböző írásjelekkel lezárt szövegmondatokból (kompozícióegységekből [= leFCK.]) áll (lásd a T/4 reprezentáció K. jelű szimbólumait).

Az akusztikus vagy auditív (szekunder) vehikulum-imágó konstitutív tényezői (a figurális és a notációs aspektusokat a lexikai és a poétikai arculatra együttesen vonatkoztatva): a hangsúlyviszonyok, a szólamok, a melódia, szünetek és az alliteráció (*istenem, istenem, hiányod hidegében* stb.). — A továbbiakban a T poétikai arculatának kommentálásától (a lehetőségek szerint) eltekintünk.

2. A T-hez rendelhető *kontextuális formáció*. — A kontextuális formáció *mikroegységei* (lásd T/1 reprezentáció) többé-kevésbé eleget tesz-

nek a konvencionálisnak tekinthető elvárásainknak. A mikroegységek összetevőit a lexikai egységek Sg. 1. és Sg. 2. személyragos, illetőleg birtokos személyjeles alakjai dominálják.

A T/1 reprezentációban a rövidítések nagyjában-egészében megegyeznek a Magyar Értelmező Kéziszótár (ÉKsz.) rövidítéseivel; értelmezésük megkönnyítésül: FőN: főnév, MeN: melléknév, Hsz: határozószó, Nms: névmás, Ksz: kötőszó, Nel: névelő, tn: tárgyatlan, ts: tárgyas stb.

T/1 reprezentáció:

<i>a</i>	Nel	<i>a</i>	
<i>a d</i>	Ige ts (és tn)	<i>adnék</i> <i>ad+né+k</i>	Ige [alanyi ragozás], feltételes mód, jelen idő, Sg. 1.
<i>a r c</i>	FőN	<i>arcomról</i> <i>arc+om+ról</i>	FőN + birt. szem. jel (bs: Sg. 1., bk: egy), + hat. rag
<i>boldog</i> <i>cserbenhagy</i>	MeN Ige ts	<i>boldog</i> <i>cserbenhagy</i> <i>cser+ben+hagy</i>	FőN + hat. rag + Ige, Ige [alanyi ragozás], kijelentő mód, jelen idő, Sg. 3.
<i>de</i> <i>de</i> <i>didereg</i>	Hsz Ksz Ige tn	<i>de</i> <i>de</i> <i>didergek</i> <i>diderg+ek</i>	Ige, kijelentő mód, jelen idő, Sg. 1.
<i>érte</i>	Hsz szem.ragos	<i>érte</i> <i>ért+e</i>	Hsz <i>ért.</i> + szem.rag, Sg. 3.
<i>fohász</i> <i>fordít</i>	FőN Ige ts (és tn)	<i>fohász</i> <i>fordít</i>	Ige [alanyi ragozás], kijelentő mód, jelen idő, Sg. 3.
<i>fölébe</i> nép <i>fölibe</i>	Hsz szem.ragos	<i>fölibém</i> <i>föl+i+bé+m</i>	Hsz + hat.rag + hat.rag + szem.rag, Sg. 1.
<i>ha</i> <i>hajol</i>	Ksz Ige tn	<i>ha</i> <i>hajolnál</i> <i>hajol+ná+l</i>	Ige, feltételes mód, jelen idő, Sg. 2.
<i>hát</i>	FőN	<i>hátat</i> <i>hát+at</i>	FőN + tárgyrag
<i>hervad</i>	Ige tn	<i>hervad</i>	Ige, kijelentő mód, jelen idő, Sg. 3.
<i>hiány</i>	FőN	<i>hiányod</i> <i>hiány+od</i>	FőN + birt. szem.jel (bs: Sg. 2., bk: egy)
<i>hideg</i>	FőN	<i>hidegében</i> <i>hideg+é+ben</i>	FőN + birt. szem.jel (bs: Sg. 3., bk: egy) + hat.rag

<i>hit</i>	FőN	<i>hitem</i> <i>hit+em</i>	FőN + birt. szem.jel (bs: Sg. 1., bk: egy)
<i>is</i> <i>isten</i>	Ksz FőN	<i>is</i> <i>istene</i> <i>isten+e</i>  <i>istenek</i> <i>isten+ek</i> <i>istenem</i> <i>isten+em</i>	FőN + birt. szem.jel (bs: Sg. 3., bk: egy)  FőN + többesjel + Ø gen.rag  FőN + birt. szem.jel (bs: Sg. 1., bk: egy)
<i>könnycsepp</i>	FőN	<i>könnycsepp</i> <i>könny+csep</i>	FőN + FőN
<i>lesz</i>	Ige tn	<i>lennél</i> <i>le+nné+l</i>	Ige, feltételes mód, jelen idő, Sg. 2.
<i>létezik</i>	Ige tn	<i>léteznél</i> <i>létez+né+l</i>	Ige, feltételes mód, jelen idő, Sg. 2.
<i>megfagy</i>	Ige tn	<i>megfagy</i> <i>meg+fagy</i>	IgK + Ige, kijelentő mód, jelen idő, Sg. 3.
<i>mi</i>	Nms kérdő	<i>mit</i> <i>mi+t</i>	Nms + tárgyrag
<i>mosoly</i> <i>nem</i> <i>pilla</i>	FőN Hsz FőN	<i>mosoly</i> <i>nem</i> <i>pillámon</i> <i>pillá+m+on</i>	FőN + birt. szem.jel (bs: Sg. 1., bk: egy) + hat. rag
<i>szökik</i>	Ige tn	<i>szökik</i>	Ige, kijelentő mód, jelen idő, Sg. 3.
<i>térd</i>	FőN	<i>térdedre</i> <i>térd+ed+re</i>	FőN + birt. szem.jel (bs: Sg. 2., bk: egy) + hat. rag
<i>ültet</i>	Ige ts	<i>ültetnél</i> <i>ültet+né+l</i>	Ige [alanyi ragozás], feltételes mód, jelen idő, Sg. 2.
<i>van</i>	Ige tn	<i>vagy</i>  <i>volnál</i> <i>vol+ná+l</i> <i>volnék</i> <i>vol+né+k</i>	Ige, kijelentő mód, jelen idő, Sg. 2.  feltételes mód, jelen idő, Sg. 2.  feltételes mód, jelen idő, Sg. 1.

Ami a kontextuális formáció kommunikációegységeit illeti (lásd a T/2 reprezentációban a k. jelű szimbólumokat), azok közül hiányos szerkezetűek a k14 és a k16. A k01, a k07 és a k08 megszólító funkciójú. A kommunikációegységek összetevőszerkezetével kapcsolatban csupán annyit jegyünk meg, hogy például a k13 jelű, *Szökik*

*arcomról a mosoly* egység „Arcomról szökik a mosoly” elrendezésben stb. is manifesztálódhatna.

T/2 reprezentáció:

[leFck00] FOHÁSZ

[leFck01] Istenek istene,  
 [leFck02] mit nem adnék érte,  
*ha* [leFck03] léteznél,  
*ha* [leFck04] volnál:  
 [leFck05] térdedre ültetnél,  
 [leFck06] fölőbéd hajolnál —  
 [leFck07] istenem,  
 [leFck08] istenem,  
 [leFck09] de boldog *is* volnék,  
*ha* [leFck10] lennél,  
*ha* [leFck11] volnál!

*De* [leFck12] nem vagy.

[leFck13] Szökik arcomról a mosoly,  
 [leFck14] hervad,  
 [leFck15] hátat fordít  
 hitem *is*:  
 [leFck16] cserbenhagy.

[leFck17] Didergek hiányod hidegében.

[leFck18] Pillámon a könnycsepp  
 megfagy.

A kötőszók kurzív szedése a T/2 reprezentációban azt juttatja kifejezésre, hogy azok nem részei a kommunikációegységeknek, csupán a szóban forgó egységek összekapcsolására szolgálnak.

Az egyes kommunikációegységek összetevőkre bontását a T/3 reprezentáció mutatja be, melyben a szögletes zárójelben szereplő szimbólumok azonosak a T/2 reprezentációban alkalmazottakkal; a dőlt betűkkel szedett szimbólumok különféle szerkezeteket jelölnek (*MIÉGJSz*: minőségjelzős szerkezet, *BIRTJSz*: birtokos jelzős szerkezet); az álló nagybetűkkel szedett szimbólumok pedig (szöveg)mondatrészeket minősítenek. Bizonyos „ALANY” vagy „TÁRGY” szimbólumok előtt a \* azt fejezi ki, hogy a szóban forgó mondatrészt implicit módon az igei toldalék tartalmazza.

T/3 reprezentáció:

[leFck00] *Fohász*  
 ALANY  
 [leFck01] *Istenek istene,*  
*BIRTJSz*

- MEGSZ  
 [leFck02] *mit nem adnék érte,*  
 TÁRGY TAGSz ÁLLÍT (\*ALANY [Sg. 1.]) CÉL-H
- [leFck03] *léteznél,*  
 ÁLLÍT (\*ALANY [Sg. 2.])
- [leFck04] *volnál:*  
 ÁLLÍT (\*ALANY [Sg. 2.])
- [leFck05] *térdedre ültetnél,*  
 HELYH ÁLLÍT (\*ALANY [Sg. 2.]) (\*TÁRGY [\*])
- [leFck06] *fölibém hajolnál —*  
 HELYH ÁLLÍT (\*ALANY [Sg. 2.])
- [leFck07] *istenem*  
 MEGSz
- [leFck08] *istenem,*  
 MEGSz
- [leFck09] *de boldog volnék,*  
*Nsz copula*  
 FOK-H ÁLLÍT (\*ALANY [Sg. 1.])
- [leFck10] *lennél,*  
 ÁLLÍT (\*ALANY [Sg. 2.])
- [leFck11] *volnál!*  
 ÁLLÍT (\*ALANY [Sg. 2.])
- [leFck12] *nem vagy.*  
 TAGSz ÁLLÍT (\*ALANY [Sg. 2.])
- [leFck13] *Szökik arcomról a mosoly,*  
 ÁLLÍT HELYH ALANY
- [leFck14] *hervad,*  
 ÁLLÍT (\*ALANY [\*])
- [leFck15] *háta fordít hitem:*  
 TÁRGY ÁLLÍT ALANY
- [leFck16] *cserbenhagy.*  
 ÁLLÍT (\*ALANY [\*])
- [leFck17] *Didergek hiányod hidegében.*  
*BIRTJSz*  
 ÁLLÍT (\*ALANY [Sg. 1.]) HELYH
- [leFck18] *Pillámon a könnycsepp megfagy.*  
 HELYH ALANY ÁLLÍT

A lexikai kontextuális formáció makroszintjének legkisebb egységei a vehikulum önálló egységekként megalkotott szövegmondatai, amiket a szemiotikai textológiában első fokú kompozícióegységeknek nevezünk. Az adott vehikulumnak, illetőleg vehikulum-imágónak ebben az értelemben vett első fokú kompozícióegységekre való bontását a T/4 reprezentáció mutatja. A szóban forgó egységekre a sorszámokkal kiegészített „leFck.” szimbólumok utalnak.

T/4 reprezentáció:

[leFcK0] FOHÁSZ

[leFcK1] Istenek istene,  
mit nem adnék érte,  
ha léteznél,  
ha volnál:  
térdedre ültetnél,  
fölibém hajolnál —  
[leFcK2] istenem,  
istenem,  
de boldog is volnék,  
ha lennél,  
ha volnál!

[leFcK3] De nem vagy.

[leFcK4] Szökik arcomról a mosoly,  
hervad,  
hátat fordít  
hitem is:  
cserbenhagy.

[leFcK 5] Didergek hiányod hidegében.

[leFcK6] Pillámon a könnycsepp  
megfagy.

A T/4 reprezentációból látható, hogy szövegmondatzáró írásjelnek nem csupán pontot és felkiáltójelet tekintettünk, hanem gondolatjelet is az [leFcK1] után. (Az első fokú kompozícióegységek összetevőszerkezetének reprezentálásától terjedelmi okok miatt itt eltekintünk.)

Az első fokú kompozícióegységek magasabb egységekké szerveződését a T/5 reprezentáció mutatja.

T/5 reprezentáció:  $K0^K1^K2$  de  $K3^K4^K5^K6$ .

A T/5 reprezentációban a „^” szimbólum a formális egymáshoz kapcsolttság (konkatenáció) jele.

3. A T-hez rendelhető rendszerszerű formáció. — A rendszerszerű formáció mikroegységeivel (vö. T/1 reprezentáció) kapcsolatban megállapítható, hogy azok többsége eleget tesz a rendszerre vonatkozó tudásunknak. Elemei közül jelentős szövegkonstitutív szerepet különösen a következők todalékai játszanak: *léteznél, volnál, térdedre, ültetnél, hajolnál, lennél, volnál, vagy, hiányod; adnék, fölibém, istenem, istenem, volnék, arcomról, hitem, didergek, pillámon.*

A rendszerszerű formáció kommunikációegységei (vö. T/2 reprezentáció) és azok összetevőszerkezetei (vö. T/3 reprezentáció) konfiguracionálisan lehetnek többér-

telmüek, relacionálisan azonban nem. Nem egyértelmű például az [leFck14], minthogy elliptált alanyával relacionálisan az [leFck13] *mosoly* összetevője éppúgy megfeleltethető, mint az [leFck14] *hitem* összetevője.

A rendszerszerű formáció első fokú kompozícióegységeiben (vö. T/4 reprezentáció) többé-kevésbé „következetes” az írásjelek használata. A K1-et azonban gondolatjellel záródó, önálló egységnek tekintettük. Ami a T rendszerszerű formációja magasabb fokú kompozícióegységeinek (vö. T/5 reprezentáció) elemzését illeti, túlnyomórészt nem szintaktikai rendszerszerű ismeretekre van szükség. Ezek az ismeretek poétikaiak éppúgy lehetnek, mint nyelvi-szemantikaiak, vagy legáltalánosabb értelemben a „világ”-ra vonatkoznak.

4. A T-hez rendelhető rendszerszerű *sensus*. — Ami a rendszerszerű lexikái *sensus* mikroegységeit illeti, elemzésük alapjául a T/6 reprezentáció szolgál. A szótári alakok elemzéséhez tekintsük itt a következő, az ÉKsz.-ből származó példákat az alábbiak szerint.

#### T/6 reprezentáció:

*cserbenhagy* ts ige 1. Bajban (el)hagy, magára h. (...) | Elpártol vkitől, vmitől. (...) 2. *biz*: ~ *vkit vmije*: felmondja a szolgálatot. (...)

*fohász* fn vál 1. *Vall* Rövid ima. 2. *ritk* Fájdalmas sóhaj. (...)

*fordít* ts (és tn) ige 1. (Képzelt) tengelye körül más irányba mozdít. (...) 2. (...) | *Hátat* ~ *vkinek, vminek*: (...) b) elhagyja, elpártol tőle. (...)

*hervad* tn ige 1. <Növény(i rész)> nedveit veszítve fonnyad, szárad. 2. Üdeséget veszte öregedés v. betegség jeleit mutatja. *Arca* ~. 3. *rég vál* Étéke, megbecsülése csökken. (...)

*hiány* fn 1. Vminek meg nem léte, ill. a szükségesnél kisebb mennyiségben v. mértékben való megléte... *vminek a ~ában*: mert nincs vmi. Ebből támadó hiányérzet. (...) 4. *kissé vál* Vminek a teljességét csorbító hiányosság, hézag, hiba.

*hideg* II. fn 1. Kellemetlenül alacsony hőmérséklet(ű levegő). | Hideg időszak, időjárás. (...) 2. Hideg hely. (...) 3. Hideg étel. (...) 4. Hideg érzése, fázás. (...) | Borzongás, borzadás. (...) | Borzongással járó láz. (...)

*hit* fn 1. Olyasmiről való meggyőződés, amit nem tudunk igazolni. (...) | Meggyőződés vmely természetfölötti lény létezéséről. (...) | Bizalom vkinek a jellemében, képességeiben. (...) | Meggyőződés arról, hogy vmi bekövetkezik. (...) 2. *Vall* Vmely vallás tételeinek rendszere. (...) *kitér a ~éből*: a) régi vallását elhagyja; b) szakít az elveivel; c) *tréf* nagyon megbotránkozik. 3. *vál* Eskü(vés). (...)

*isten* fn 1. *Mit* A világ vmely jelenségét megszemélyesítő képzelt emberfölötti lény. (...) 2. (gyak. tulajdonnévszerűen) Egyistenhívó vallások hitvilágában: a világ teremtője, fenntartója, a legtekélyesebb személyiség. (...)

*létezik* tn ige 1. (Vmilyen hatást kifejtő) léte van vminek. (...) 2. Fennáll, van, előfordul. (...)

*megfagy* tn ige 1. Fagyás következtében szilárd halmazállapotot ölt. (...) | A hidegtől megkeményedik. (...) 2. <Élőlény> hidegtől elpusztul. | <Testrész> hidegtől elhal v. károsodást szenved. (...) | *túlzó* Nagyon fázik. (...) 3. *vál* <Derűs arckifejezés> hirtelen az ellenkezőjére változik. *Arcán* ~ *a mosoly*.

*szökik* tn ige 1. Tilalmat megszegve, az ellenőrzést kijátszva távozik. (...) | *biz* Titokban távozik, meglép. (...) 2. *táj v. vál* <Ember, állat> könnyedén ugrik. 3. *vál* <Vízugár> magasba lövell. 4. *vál* <Vér vmely testrészbe> tódul. (...) | *vál*: *Könny* ~ *ik*

a szemébe: hirtelen megtelik a szeme könnyel. (...) 6. *Műsz biz* <Folyadék, gáz, energia> észrevétlenül távozik. (...)

A mikroegységek sensus-szemantikai vizsgálata alapján minimálisan az alábbiakat érdemes kiemelni. Különböző relációk (paralelizmusok, ellentétek stb.) mutathatók ki a lexikai elemek egyes csoportjai között: *fohász, hit, isten; hiány, létezik; cserbenhagy*, (hátat) *fordít, hervad, szökik; arc, könnycsepp, mosoly, pilla; didereg, hideg, megfagy* stb. Az *adnék, volnék, didergek; léteznél, volnál, ültetnél, hajolnál, lennél, volnál*, (nem) *vagy; szökik, hervad, fordít, cserbenhagy, megfagy* lineáris láncok modalitása releváns tényezője a T kommunikációegység-összetevőinek.

Ami a rendszerszerű sensus kommunikációegységeit illeti (vö. T/2 reprezentáció), a k01, a k07 és a k08 megszólítottja egyértelműen sem a „lírai én”-en kívüli valóságként, sem a „lírai én”-en belüli bizonyosságként nem értelmezhető. Ennek következtében nem rendelhető első fokú (közvetlen) jelentés a következő kommunikációegységekhez sem: k03, k04, k05, k06, k10, k11, k12 és k17. Az első fokú interpretáció szintjén a k15 *hátat fordít* összetett kifejezését nem lehet szó szerint értelmezni.

A rendszerszerű sensus (első és) magasabb fokú kompozícióegységei (vö. T/4 és T/5 reprezentáció) között a rendszerszerű értelmi relációk alapja egyrészt a megszólított (Istenre) és a „lírai én”-re vonatkozó elemek és toldalékaik, másrészt a K3 által bevezetett következtető utótagú ellentét. (Az utóbbival kapcsolatban l. többek között BÉKESI, Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Szeged, 1993. 114 kk.)

5. A T-hez rendelhető kontextuális sensus. — A kontextuális sensus mikroegységeivel kapcsolatban a következőket kívánjuk megjegyezni. Az, hogy az adott vehikulumban található szóalakokhoz milyen kontextuális sensusokat rendelünk, elsősorban attól függ, hogy egy-egy adott szóalak szótövéhez a lehetséges lexikai jelentések közül melyiket rendeljük mint feltételezésünk szerint abban realizálódót. Így választhatjuk ki például a *szökik* lexikai szócikkből (lásd T/6 reprezentáció) a 6., a *megfagy* lexikai szócikkből az 1., esetleg a 2. értelmet stb.

A kontextuális sensus kommunikációegységei (vö. T/2 reprezentáció) közül az [leFck14] elliptált alanya következtében nem referencializálható egyértelműen. (Az [leFck15] kontextualizálása a *hátat fordít* konstituens határozói bővítője, az [leFck16]-é pedig tárgyi vonzata explicit megnevezésének hiánya miatt esetleg kétféleképpen is elvégezhető [*neked vs nekem*, illetve *téged vs engem*].) A szóban forgó egységekhez különféle performatív modalitású „szubvilág”-alkotó igék rendelhetők. Az [leFck09]-hez például a ’tud’, az [leFck12]-höz a ’tapasztal’ stb.

A kontextuális sensusban magasabb fokú kompozícióegységeket globálisan jelző elemeknek tekinthetők egyrészt az Istenre és a „lírai én”-re utaló kifejezések, igei toldalékok — ezek kodenotatív és/vagy koreferenciális láncokat képező használata a konvenciókat kielégítőnek tekinthető: *léteznél (te)*, *volnál (te)*, *ültetnél (te)*, *hajolnál (te)*, *lennél (te)*, *volnál (te)*, (nem) *vagy (te)* [Sg. 2. igealakok], *istenem*; *térdedre*, *hiányod* [Sg. 2. birtokos személyjeles alakok]; *istenem*, *arcomról*, *hitem*, *pillámon*, [Sg. 1. birtokos személyjeles alakok], *adnék*, *volnék*, *didergek* [Sg. 1. igealakok] stb.; másrészt a makrokonnektívumokhoz rendelhető interpretációk — a K3-hoz például egy „(te)hát” sensusú kontextuális szemantikai kötőelemmel kapcsolód(hat)nak a K4 (l. T/5 reprezentáció).

6. A T-hez rendelhető relátum-imágó. — A relátum-imágó azon ismeretrendszer alapján alkotható meg, amelyekkel az interpretátor a szöveggel kapcsolatba hozható tényleges vagy fiktív „világfragmentumok”-ra vonatkozóan rendelkezik. A T-hez rendel-



hető relátum-imágó úgy hozható létre, hogy az interpretátor elképzei a T-ben kifejezésre jutó tényállások konfigurációját.

7. Befejező megjegyzések. — A T szimbolikus interpretációja a T-ben kifejezésre jutó (a T-ben leírt vagy a T által létrehozott) frame segítségével a következőképpen fogalmazható meg: „Isten létének vágya vs. Isten egzisztenciális hiánya és következménye”, más szóval: „a lírai én Istennel kapcsolatban áhított vs. átélt érzései, állapota, illetőleg személyes pusztulása”.

VASS LÁSZLÓ — BOLDIZSÁR KLÁRA

## KISEBB KÖZLEMÉNYEK

### Mit tartalmaz a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” című gyűjtemény?

A tavaly megjelent és a Nyelvtudományi Intézetben kapható Magyar ragozási szótár olyan sokrétű és részben rendezett adattáron alapul, mely jóval több adatot tartalmaz, mint ami a RagSz.-ban található. Maga a megjelent szótár egy összevont paradigmarendszer alapján készült, mely korábbi próbálkozások után belefért volna a Magyar értelmező kéziszótárnak kissé bővített kereteibe, de egy 1972. évi intézeti határozat szerint mégis önálló szótárba kívánczolt. 1970 óta az összevont és a részletezőbb paradigmarendszer szerinti kódolás egyidejűleg történt, de a Magyar ragozási szótárba csak az összevontabb rendszer jelölései kerültek be. A két munka együttese „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” címen több mint tíz éven át nagyrészt az intézeti terműk munkák keretében folyt.

1996-ban esedékessé vált a részben már rendezett teljesebb adattár további rendezése és bizonyos részeredményeinek közzététele. Az anyag a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében található (Bp. I., Színház u. 5—7. 230. szoba). A gyűjtemény anyaga különböző alakban tárolt többféle részből áll.

1. Tartalmazza 4 doboznyi, paradigmák szerint rendezett cédulákon — egyetlen példányban — mindazt a 65 610 szót (tehát az eddig 70 000-re becsülnél kevesebbet), melyet a Magyar ragozási szótár a Magyar értelmező kéziszótár címszavai alapján a ragozási paradigmák valamelyikébe besorolt, mégpedig úgy, hogy egyidejűleg nyilvántartja a RagSz.-nak táblázatokban feltüntetett kódjeles 558 paradigmátípusát (ill. a szócikkfejből ettől eltérő további 709 paradigmát) és a valamennyi eltérést számba vevő részletező rendszernek 1764 külön kódolt paradigmáját. A cédulák mindegyik csoportját egy olyan karton előzi meg, melyen megtalálható a részletező rendszer szerinti kódjel és az oda sorolt példaszónak minden számba vett nyelvtani alakja (igéknél 49 helyszámmal — néhol több alakot közösen jelölve — 61, főneveknél 24 helyszámmal jelölt 33 alak, ill. grammatikai származék, melléknéveknél további 3, határozószóknál olykor még 6 alak), de ha a kódjel eltér a RagSz.-étől, külön ott a RagSz.-beli kód vagy másféle jelölés is.

2. Tartalmazza az 1764 kartonon levő anyag pontos másolatát gépelt lapokon (5 példányban) úgy, hogy a paradigmák minden csoportja (s ez megegyezik a RagSz. táblázataiban található csoportokkal és csoportcímeikkel) 4 oldalt foglal el a négy hangrendi osztály szerint. Mindez — a bevezető nyelvtani jellemzésekkel és néhány nagyobb összesítéssel együtt — 240 oldal.

3. Ez az oldalbeosztás irányadó a teljesebb nyelvtani alakrendszernek — egyelőre még nem időszerű — nyomtatásban való közzétételére is. Mivel a paradigmák felsorolása nem tölt be minden paradigmacsoport minden hangrendi osztályában egy teljes oldalt, a lap alján üresen maradt helyekre különféle jellemzéseket és részösszesítéseket teszünk, melyek sok számszerű adatot tartalmaznak az egyes paradigmák, paradigmátípusok népszerűségére, hangrendi megoszlására, a hang-

rendi párhuzamok teljességére vagy hiányosságára, tőtípusokra, toldalékolási tendenciákra, a típus produktivitására stb. Ezek a lap aljára apróbb betűkkel szedendő statisztikák és jellemzések jelenleg két példányban kisebb lapokra gépelt formában vannak meg, az egész lapokhoz gemkapoccsal erősítve.

Ehhez a törzsanyaghoz kiegészítő gyűjtések kapcsolódnak (melyek bemutatása későbbi alkalomra vár). Talán legérdekesebb azoknak az összetett szónak utótag szerint rendezett gyűjteménye, melyek ragozása valamiben eltér az önálló utótag paradigmájától, külön ügyelve azokra a nagyobb különbségekre, melyeket a RagSz. is nyilvántart, és azokra az apróbb, lényegtelennek tekinthető eltérésekre, melyek csak a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszeré”-ben fellelhető pontosabb feltérképezésekben vannak meg. A törzsanyagban tudniillik minden egyes paradigmánál külön cédulán vannak az ún. saját ragozású címszók (s ezek közt olyan összetettek is, melyeknek utótagja eltérő ragozású vagy nem címszó), és külön, utótagjuk szerint rendezve azok az összetételek, melyek az előző cédulán önálló címszóként nyilvántartott utótag ragozását pontosan követik (ún. utótag szerinti összetételek). — Megvan a RagSz. címszavainak teljes homonimajegyzéke (a homonima utótagú összetételek nyilvántartásával), és több borítéknyi nagy lapokon szófajok szerinti nyilvántartások és összesítések.

A 2—3. szakaszban jellemzett törzsanyag beosztását a következő tartalomjegyzék mutatja. (Az indexbetű 10—18 soros melléklapot jelent, mely nyomtatásban apróbb szedéssel a lap aljára kerül, a ferde törtvonal azonos oldalszámot és azonos szedéstípust, nyomtatásban azonos lapon való folytatást.)

Toldalékos alakok mintái I. Igeragozás .....	1
Igeragozási minták 1. (+ 5 <sub>a</sub> , 6 <sub>a-c</sub> , 7 <sub>a-b</sub> ) .....	4
2. csoport (+ 8 <sub>a-b</sub> , 9 <sub>a-b</sub> , 10 <sub>a-b</sub> ) .....	8
(1. és 2. cs. az összevont rendszerben; hangrendi arányok) .....	11
3. csoport (+ 12/a, 13 <sub>a</sub> , 14 <sub>a</sub> , 15 <sub>a-c</sub> ) .....	12
4. csoport (+ 16 <sub>a</sub> , 17 <sub>a</sub> , 18 <sub>a-b</sub> , 19 <sub>a-b</sub> ) .....	16
5. csoport (+ 20 <sub>a</sub> , 21 <sub>a-b</sub> , 22 <sub>a-c</sub> , 23 <sub>a-c</sub> ) .....	20
6. csoport (+ 24 <sub>a</sub> , 25 <sub>a-b</sub> , 26 <sub>a</sub> ) .....	24
(6. cs. jellemzése, osztálystatisztikája, összevonása stb.) .....	27
7. csoport (+ 28 <sub>a</sub> , 29 <sub>a</sub> , 30 <sub>a-b</sub> , 31 <sub>a-b</sub> ) .....	28
8. csoport (+ 32 <sub>a</sub> , 33 <sub>a</sub> , 34 <sub>a-b</sub> ) .....	32
(8. cs. összevonása, tárgyassága, hangrendje, végződése) .....	35
9. csoport (+ 36 <sub>a</sub> , 37 <sub>a</sub> , 38 <sub>a</sub> ) .....	36
(9. cs. párhuzamai, jellemzése, osztálystatisztikája stb.) .....	39
10. csoport (+ 40 <sub>a</sub> , 41 <sub>a-b</sub> , 42 <sub>a</sub> , 43 <sub>a</sub> ) .....	40
11. csoport (+ 44 <sub>a-b</sub> , 45 <sub>a-c</sub> , 46 <sub>a-c</sub> ) .....	44
(1—9. és 11—19. cs. ts és tn igéinek aránya) .....	47
12. csoport (+ 48 <sub>a</sub> , 49 <sub>a</sub> , 50 <sub>a</sub> , 51 <sub>a-c</sub> ) .....	48
13. csoport (+ 52 <sub>a</sub> , 53 <sub>a-b</sub> , 54 <sub>a-c</sub> ) .....	52
(1—2., 7. és 11—12. cs. tárgyatlansága tővégek szerint) .....	55
14. csoport (+ 56/a, 57 <sub>a</sub> , 58 <sub>a</sub> ) .....	56
(14c osztály; csoportjellemzés, osztálystatisztika stb.) .....	59
15. csoport (+ 61 <sub>a-c</sub> , 62 <sub>a</sub> , 63 <sub>a-b</sub> ) .....	60
16. csoport (+ 64/a, 65 <sub>a</sub> , 66/a, 67 <sub>a-b</sub> ) .....	64
17. csoport (+ 68 <sub>a-b</sub> , 69 <sub>a</sub> , 70 <sub>a-c</sub> ) .....	68
(6—8., 16—18. cs. összesítése, tárgyasság szerint is) .....	71
18. csoport (+ 72 <sub>a</sub> , 73/a, 74 <sub>a</sub> , 75 <sub>a-c</sub> ) .....	72
19. csoport (+ 77 <sub>a</sub> , 78/a, 79 <sub>a-c</sub> , 80 <sub>a-c</sub> ) .....	76

20. csoport (+ 81 <sub>a-b</sub> ) .....	81
(Álíkesek, párhuzamok, produktivitás, összevonás stb.) .....	82
II. Névragozás .....	84
Főnévi toldaléktípusok 1. cs. (+ 86 <sub>a-b</sub> , 87 <sub>a-b</sub> , 88 <sub>a-c</sub> , 89 <sub>a-c</sub> ) .....	86
2. csoport (+ 90 <sub>a</sub> , 91 <sub>a-b</sub> , 92 <sub>a-b</sub> , 93 <sub>a-c</sub> ) .....	90
3. csoport (+ 94/a, 95 <sub>a</sub> , 96 <sub>a-b</sub> , 97/a) .....	94
4. csoport (+ 98/a, 99 <sub>a</sub> , 101 <sub>a</sub> ) .....	98
5. csoport (+ 102 <sub>a</sub> , 103/a, 104 <sub>a-c</sub> ) .....	102
(3—5. cs. hangr. arányai, produktivitása, 1—5. cs. mellékevei) .....	105
6. csoport (+ 106 <sub>a</sub> , 107 <sub>a-b</sub> , 108 <sub>a-b</sub> , 109 <sub>a-c</sub> ) .....	106
7. csoport (+ 110/a, 111 <sub>a</sub> , 113 <sub>a-c</sub> ) .....	110
8. csoport (+ 114/a, 115 <sub>a-b</sub> , 117 <sub>a-b</sub> ) .....	114
9. csoport (+ 119 <sub>a-b</sub> , 120/a, 121 <sub>a-b</sub> ) .....	118
10. csoport (+ 122 <sub>a</sub> , 123 <sub>a-b</sub> , 124 <sub>a-b</sub> , 125 <sub>a-b</sub> ) .....	122
Melléknévi toldaléktípusok .....	126
11. csoport (+ 128 <sub>a-b</sub> , 129 <sub>a-c</sub> , 130 <sub>a-b</sub> , 131 <sub>a-c</sub> ) .....	128
12. csoport (+ 132 <sub>a</sub> , 133 <sub>a-b</sub> , 134 <sub>a-b</sub> , 135 <sub>a</sub> ) .....	132
13. csoport (+ 136 <sub>a</sub> , 137 <sub>a-b</sub> , 138 <sub>a-b</sub> , 139 <sub>a-b</sub> ) .....	136
14. csoport (+ 140 <sub>a</sub> , 141 <sub>a-b</sub> , 142 <sub>a-c</sub> , 143 <sub>a-b</sub> ) .....	140
15. csoport (+ 144 <sub>a</sub> , 145 <sub>a-b</sub> , 146 <sub>a</sub> , 147 <sub>a-b</sub> ) .....	144
16. csoport (+ 148 <sub>a-b</sub> , 149 <sub>a-b</sub> ) .....	148
(12—16. cs. hiányos paradigmái) .....	150
17. csoport (+ 152 <sub>a</sub> , 153 <sub>a-c</sub> , 154 <sub>a</sub> , 155 <sub>a-c</sub> ) .....	152
18. csoport (+ 156 <sub>a-b</sub> , 157 <sub>a-b</sub> , 158 <sub>a-b</sub> , 159 <sub>a</sub> ) .....	156
19. csoport (+ 160 <sub>a</sub> , 161 <sub>a</sub> , 162 <sub>a</sub> , 163 <sub>a-b</sub> ) .....	160
20. csoport (+ 164 <sub>a</sub> , 165 <sub>a-b</sub> , 166 <sub>a-b</sub> , 167 <sub>a</sub> ) .....	164
Számnevek, hiányos és vegyes ragozású névszók .....	168
21. csoport (+ 170 <sub>a</sub> , 171 <sub>a-b</sub> , 172 <sub>a-b</sub> , 173 <sub>a</sub> ) .....	170
22. csoport (+ 174 <sub>a</sub> , 175 <sub>a</sub> , 176 <sub>a</sub> , 177 <sub>a-b</sub> ) .....	174
23. csoport (+ 178 <sub>a</sub> , 180 <sub>a-c</sub> , 181 <sub>a-b</sub> ) .....	178
24. csoport (+ 182/a, 182/a <sub>a</sub> , 184 <sub>a-c</sub> , 185 <sub>a-c</sub> ) .....	182
25. csoport (+ 186 <sub>a</sub> , 187 <sub>a</sub> , 188 <sub>a-c</sub> , 189 <sub>a-b</sub> ) .....	186
26. csoport (+ 190 <sub>a</sub> , 191 <sub>a</sub> , 192 <sub>a-b</sub> ) .....	190
(26. cs. párhuzamai, improduktivitása, hiányos paradigmái) .....	193
27. csoport (+ 194 <sub>a-b</sub> , 195 <sub>a-b</sub> ) .....	194
(Személyragozási hiányok áttekintése)	
28. csoport (+198 <sub>a</sub> , 199 <sub>a-b</sub> , 200 <sub>a-b</sub> , 201 <sub>a-b</sub> ) .....	198
29. csoport (+ 202 <sub>a</sub> , 203 <sub>a</sub> , 204 <sub>a-b</sub> ) .....	202
(Váltakozó tövű típuscsoportok összesítése) .....	205
30. csoport (+ 206 <sub>a</sub> , 207/a, 208 <sub>a-b</sub> , 209 <sub>a</sub> ) .....	206
Határozószófélek, mondatszók	
31. csoport (+ 210 <sub>a-b</sub> , 211 <sub>a</sub> ) .....	210
(Személyragos névszók és határozószók összesítése)	
32. csoport (+ 214 <sub>a-b</sub> , 215 <sub>a-b</sub> , 216 <sub>a</sub> ) .....	214
33. csoport (+ 218 <sub>a-b</sub> , 219 <sub>a</sub> ) .....	218
34. csoport (+ 222 <sub>a</sub> , 223 <sub>a</sub> ) .....	222
35. csoport (+ 226 <sub>a-b</sub> , 227 <sub>a</sub> , 228 <sub>a</sub> ) .....	226
36. csoport (+ 230 <sub>a</sub> , 231 <sub>a-b</sub> ) .....	230
III. Ragozhatatlan szavak .....	234

A befejezetlen zárójel azt jelenti, hogy a kijelölt összeállítás még nincs befejezve.

4. A melléklapokon (és néhány üresen maradt teljes lapon) a következő adatok találhatóak:

a) A paradigmacsoportnak lehetőleg minden osztálya alatt az oda tartozó paradigmák szerint ragozott címszók száma, azaz az egyes paradigmák népszerűségi statisztikája, szófaji bontásban, elkülönítve a saját ragozású címszókat az utótagjuk szerint ragozott — és ezért a RagSz.-ban jelöletlenül hagyott — összetételektől („ö.”), igék esetében külön nyilvántartva az igekötős (tehát elváló) igéket („ik.”) és külön a kevés számú nem elváló összetett igéket. Félkövér szám jelöli az illető paradigmába sorolt címszók számát, világos szám az olyan mellékadatokat, melyek szintén a ragozással kapcsolatosak, de nem számítanak be a címszószámba (pl. olyan mellérendelő, párhuzamosan kettős ragozású összetételek utótagja, melyeket előtagjuknál már besoroltunk a címszók számába; vagy sajátos ragozású képzők, melyek mégsem szók; a címszótól eltérő toldalékolású alakváltozatok). A címszók számán belül zárójelben feltüntetünk — ahol volt rá hely — olyan részalmazokat, mint a saját ragozású címszók közt a csak összetételben előfordulók, vagy amelyek ragozása eltér az utótag ragozásától („elt. ö.”, ill. „elt. ik.”), amelyek ragozása csak a részletező rendszerben tér el az utótagétól, a RagSz.-ban nem („alig elt. ö.”).

Ahol a megfelelő oldalon a paradigmák alatt nem fért el ez a népszerűségi statisztika, a csoportnak egy másik, kevesebb paradigmát tartalmazó hangrendi osztálya alá tettük, néha több osztályét is egymás alá. Kivétel a 4. névszói csoport, melynek gazdag és változatos paradigmaanyaga alatt csak a 4A osztály népszerűségi statisztikája fért el, a 4B, 4C, 4D adatai pedig a 14. (melléknévi) csoporthoz kerültek, hiszen a sajátos melléknévi toldalékoktól eltekintve a 14. csoport a 4.-nek mintegy kiegészített folytatása, de sokkal kevesebb további kombinációval.

b) Párhuzamok bemutatása. — Vannak olyan paradigmák — különösen a nagy népszerűségű és gyakran produktív típusok közt —, melyekben két, olykor három, sőt néha négy hangrendi osztály is teljes megfelelést mutat, csupán magánhangzójuk hangrendjében van különbség. Ezeket minden csoportban külön felsoroljuk, de néha olyanokat is, melyek némi kis különbséggel még majdnem párhuzamosaknak tekinthetők. — E párhuzamjellemzések mindegyik paradigmacsoportnak valamelyik osztálya alá elfértek, kivéve a 3. és a 4. névszói csoportét, melyek a 14. csoport alatt találtak helyet, a 13. (melléknévi) csoportét, mely a 14. csoportba került, a 26. csoporté pedig a három hangrendi osztály után szabadon maradt oldalon található.

c) Csoportjellemzés. — A paradigmacsoportokat összefoglaló címen kívül kissé bővebben is megfogalmaztam azokat a sajátosságokat, melyek egy-egy csoportra jellemzők, vagy amelyek esetleg megkülönböztetik egy rokonnak látszó csoporttól. A 10. igei csoport jellemzése helyett az oda sorolt kettős ragozásúaknak tagjaik saját ragozásához való viszonyítása szerepel. A 3. névszói csoport jellemzése a 4.-ével együtt a 4.-nél található.

d) Osztálystatisztika. — A csoport paradigmái szerint ragozott címszók számának hangrendi osztályok szerinti összesítése. Megvan külön-külön mindegyik paradigmacsoportnál (valamelyik paradigmaosztály alatt vagy a csoport végén), de a 3. és a 4. névszói csoporté a 13., illetőleg a 14. csoportba került.

e) Összesítés az összevont (RagSz.-beli) rendszer szerint. — Szöveges részletezésben van meg az 1. és 2. igei csoporté az 1. cs. után, a 8.-é az oda tartozó igei paradigmák alatt, a 11., 15., 18., 19. igei csoporté, a 21., 23., 27. névszói csoporté is az oda tartozó paradigmák alatt, a 24. és 25. névszói csoporté együtt a 25. csoportnál, a 16. és 17. igei csoporté a 17. alatt —, rövid fogalmazásban a 11—20., 26., 28., 29., 31., 33—36. névszói csoportnál, a többi csak táblázatszerűen a saját csoportjánál, de a 7. névszói csoport a szintén váltakozó tövűek 29. csoportja után kapott helyet. A 30. csoportról nem készült ilyen egybevetés.

f) A különböző paradigmátípusok produktivitása. — Ezt elsősorban ott próbáltuk megfogni, hogy melyik típushoz soroltunk be új címszókat. (Újnak itt azt a címszót nevezzük, amely a Kéziszótár szerkesztésekor került be a szótári címszók közé, a hétközetes ÉrtSz.-ban még nem címszó.) Produktívnak akkor tekintjük a ragozási típust, ha az oda tartozó címszóknak 20%-a, mérsékelt

produktívnek akkor, ha legalább 10%-a új. A legnépesebb 1. igei csoportnál még nem adtuk meg ezt a jellemző arányszámot. Általános, rövid jellemzés van a 2. csoportban (melyben a főtipusok produktívak), a 3.-ban (mely nem produktív); a 4. csoportnál felsoroljuk a produktív típusokat, az 5.-nél a régi és az új címszók számát, a nem produktív 6., 8. 9. és az alig produktív 7. csoportnál csak a régi címszók új igekötős összetételeinek száma szerepel. Az ikes igéknél és a névszói csoportoknál is az adott helynek megfelelően van részletezés vagy csak egyszerű arányszám-felsorolás. Itt is kiemeltük azokat a paradigmákat, melyekhez kevés saját ragozású új szó, de sok új összetétel tartozik.

g) Hangrendi arányok. — A két magas hangrendű osztály egybevonásával pársoros számadat a mély és a magas hangrendűek arányáról (persze itt sem a címszók, hanem a toldalékolás hangrendjéről van szó), néhol rövid általános jellemzéssel, névszóknál a D osztály részletezésével: hány ingadozó, hány kettős és hány közömbös hangrendű paradigma tartozik ide. A kettős ragozásúaknál többnyire külön feltüntetjük az A—B (esetleg A—C) és a B—A (ill. C—A) hangrendi kettőséget. Közömbös hangrendűek azok az alig toldalékolható szavak, melyekhez nem járul illeszkedő toldalék.

h) Hiányos ragozások típusainak jellemzése. — Igéknél a legtipikusabb hiányosság a csak tárgyatlanul használt igéké. A két első igeragozási paradigmacsoportnál ezt nem adtuk meg, mert a részletező rendszerben úgyszólván legtöbbször külön típusba kerültek a csak tárgyatlan igék. A 3. és 4. csoportnál feltüntetjük, milyen végződésű igék azok, melyek elsősorban tárgyatlanok, illetve mely típusokban nagyobb a tárgyatlanság aránya. A többenél egyszerűen megadtuk a tárgyatlanok számát, a 6. csoportnál is, de hangrendi osztályok szerint és egy kis jellemzéssel, a 8. tárgyas csoportnál megjelölve azt a két igét, mely sohasem tárgyas, a 9.-nél a tárgyatlanok és egyéb hiányos igék számát. Az ikes csoportoknál, melyek többsége tárgyatlan, a tárgyasokat jelöltük meg külön, vagy pedig a tárgyatlan és a tárgyas típusokat, ahol ilyenek elkülönülnek. — A névszók főnévi csoportjaiban a csak főnévi toldalékokkal ellátható melléknevek számát adtuk meg, hiszen ezek birtokos személyragot a mi rendszerezésünk szerint nem kapnak. A 6., 9. és 10. főnévi csoportban külön tekintettel voltunk a személyragozás korlátaira. A melléknévi csoportoknál külön jellemzésük van a valóban hiányos ragozású szavaknak, és külön azoknak, melyek vagy fokjelet, vagy módhatározó ragot nem kaphatnak. (Amelyek egyiket sem kaphatják, azok a főnévi paradigmák közt szerepelnek.)

i) Jellemző toldalékolással járó szóvégzódések. — Ezek nincsenek külön felsorolva, hanem be vannak építve valamely más jellemzésbe vagy összesítésbe; így az 1. igei csoportnál a párhuzamjellemezésbe, a 2.-nél a hangrendi osztálystatisztikába, a 3.-nál az általános jellemzésbe és a tárgyatlanság jellemzésébe, a 4.-nél, 5.-nél ezen kívül a produktivitás jellemzésébe, a 6., 7. csoportnál a népességi statisztikába, a 7.-nél ezenkívül a tárgyatlansági jellemzésbe. A 8. csoportnál összeállítás van a -z képző előtti tövegekről, a 9.-nél a váltakozó tövegekről. — A névszói csoportoknál részletezés van a birtokos személyrag jelentésének elhomályosulásáról és a tőalakhoz való tapadásáról (6., 9., 10. csoport); a melléknévi csoportok legtöbbjénél a végzódések jellemzése ugyanúgy beépül valamely másféle jellemzésbe, mint az iktelen igéknél. A 20. csoportnál külön jellemzés van a kettős ragozású és külön a belső személyragozású *-beli* képzős melléknevekről. — Ezek a jellemzések támpontokat adnak arra, hogy a szótó hangtani vagy morfológiai alkata mennyire indukálja a toldalékolás típusát. Az összeállítás még nincs befejezve, hanem folytatásra vár. Legteljesebb akkor lesz, ha az így rendezett teljes címszóanyag számítógépre kerül. Az „a tergo” sorrendbe állított és úgy kinyomtatott anyag majd lehetővé teszi a szabályszerűségek pontosabb számbeli kimutatását.

j) Vannak még csoporton túli (azaz több paradigmacsoportot együtt figyelembe vevő) áttekintések, összesítések. Ilyenekről a cikkünkben bemutatott tartalomjegyzék is ad némi ízelítőt.

A 27., valamint a 31—36. csoporthoz tervezett áttekintések, jellemzések egy része még nem készült el.

Az anyag számítógépi tárolása az *i* kezdetűekig teljesen elkészült. Kódolását kb. tíz évvel ezelőtt KOMLÓSY ANDRÁS és PAJZS JÚLIA végezte. KOMLÓSY rögzítette a *k* kezdetű anyag nagy részét, majd VILLÓ ILDIKÓ a betűrend elejét. Korrigálása 1996 decemberében az *e* betű végénél tart. Ha a terv szerint tudunk haladni, négy év alatt befejeződik az adatrögzítés.

A teljes anyagot jelen formájában csak beavatottak tudják kezelni és használni. Vannak könnyebben és vannak nehezebben kezelhető összeállításai. Viszonylag máris könnyű a ragozás részletező paradigmáinak teljes áttekintése a gépelt lapokon, vagy egy-egy szó ragozásának pontosabb ellenőrzése a kéziratos címszójegyzék és a cédulák alapján. A rendezés befejezése és gépi rögzítése után azonban a kész anyag nélkülözhetetlen segédeszköze lesz bármiféle magyar szóalaktani kutatásnak. Szükségük lesz rá mindazoknak, akik új magyar nyelvtan írásához fognak, vagy akik alaktani vonatkozású nyelvhelyességi kérdésekben nyilatkoznak, vagy a különféle ingadozások és eltérő formák közt szabályszerűségeket keresnek.

A Magyar ragozási szótár, bár nyelvtani előismereteket feltételez, mégis inkább a nagyközönségnek szól (vagy akár kétnyelvű középszótárak készítőinek); kevésbé egzakt, mert bizonyos részleteket kénytelen elnagyolni. Aki ennél mélyebben akar behatolni a ragozás körüli alaktani kérdések kutatásába, különféle változatoknak a normához való viszonyára, az — ha már ismeri a RagSz. rendszerét — további részletes útmutatót kaphat a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszeré”-nek egyre több szempontból rendezett (s még rendezendő), különféle statisztikákat is tartalmazó anyagában.

ELEKFI LÁSZLÓ

### Még egyszer a Laskai Sorokról és annak a Thewrewk-kódex-beli párhuzamos szövegről\*

A MNy. 1996. évi első számában tanulmányom jelent meg „A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben” címmel (i. h. 21—32). Ebben HOLL BÉLÁNAK egy igen értékes tanulmányához (Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból: MKsz. 1984: 3—23) kapcsolódtam, amely a LaskS.-at tartalmazó, „Liber Demetrii de Lasko” vagy „Liber scholasticus” címmel ellátott kódexet ismertette és kommentálta részletesen, a benne lévő, 1433-ra datálható magyar vendégszöveget is. Mivel HOLL nem nyelvész, s tanulmánya sem elsősorban nyelvészeti szempontú volt, a LaskS.-ról írtakat még nyelvészetiileg bővíteni és pontosítani lehetett. A horvátországi Sibenikben őrzött kódexben lévő magyar szöveget, mint Holl megírta (i. h. 3), az ottani ferences kolostor kéziratairól egy egyháztörténeti folyóiratban közreadott katalógusban (Rukopisni kodeksi samostana sv. Franje u Šibeniku. Croatia Sacra. Zagreb, 1933, Fasc. 5. 18—61) KRSTO STOŠIĆ már megemlítette, de ez nálunk ismeretlen maradt.

Tanulmányom indítéka az volt, hogy a BALÁZS JUDIT és UHL GABRIELLA által újra publikált ThewrK.-ben a 245. vagy a 123r. lapon megtaláltam a LaskS. párhuzamos szövegét. A két szöveg közti 98 év különbség s az, hogy a szövegek számos kifejezését, tulajdonképpen formuláját más kódexekben, illetve XVII. századi, főleg katolikus egyházi énekekben is meg lehet találni, a magyar egyházi szóbeliség és írásbeliség, sőt az irodalmi igényű magyar nyelv formálódásához nyújt figyelemre méltó szempontokat. A párhuzamos szövegekről, amelyek az oltáriszentséghez szóló imádságok, először napilapcikként írtam, ami aztán a nyíregyházi Keletmagyarország 1995. augusztus 18-i számában jelent meg „Korai magyar nyelvemlékek” címmel. MNy.-beli tanulmányomat összefoglalóan, egy finnországi vendégtanári utam előtt adtam le, de a téma azért még tovább is foglal-

\* Kéziratomban leadása után jelent meg Máta Mária cikke (Verses imádság 1433-ból: Nyr. 1996: 458—68); ezt már nem tudtam hasznosítani.

kozottatott. Tekintve, hogy azóta más adatokhoz is jutottam, s egy-két újabb észrevételem szintén van, s azt is látva, hogy tanulmányomba néhány sajtóhiba került, a közleményhez még korrekciókat és kiegészítéseket fűznék. Először azonban ismét leírom a LaskS.-at:

Oh ýttennek teŧe ýdeŧegh e3 vilagnak otalma  
o tiŧteleteŧ teŧt ma tegedet miltatlan ýmadlak  
hug engwmeth meltaŧ halalomnak ýdeýn eltethny  
Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth [!]  
Teŧed kerlek eŧ v3unlak lelkemeth teŧtemmel ti3tohad

A kódex horvátországi lelőhelye okozta nehézség miatt a MTA Mikrofilmtárából végül is csak 1996 májusában tudtam a LaskS. mikrofilmjéről fényképfelvételt kapni. Ezen jobban látszik a szöveg, mint a MKsz.-ben közölt fakszimilén. Az első sor *ýdeŧegh* szaváról azt írtam, hogy „ý-je felett... inkább vízszintes vonást, mint két pontot” látok (i. m. 21). A fényképről azonban inkább az látszik, hogy Laskai két pontot akart tenni, s azok között futott össze a toll, a tinta, tehát valóban jobb megmaradni a HOLL által közölt *ýdeŧegh* átíratnál. A harmadik sor *ýdeýn* szavának HOLL adta *ideín* olvasata pedig variánsként meghagyandó, a birtokos személyjelben itt *i*-vel vagy *í*-vel ugyancsak számolhatunk (vö. KOROMPAY: TNyt. II/1: 331). A szó olvasata tehát — az okkal feltett hiátustöltő *j*-t is figyelembe véve —: *idejin* (*idein*) vagy *idejín* (*ideín*). Ezenkívül még az alábbi pótlásokat, javításokat teszem. Betűhív átíratomból és az értelmezés kommentárjából kiténik, hogy én a második sort kis *o*-val (*ó*-val) kezdem. Az értelmezésem közlésekor (i. m. 22) azonban ott tévesen mégis nagy *Ó* áll. Az *oh* és *ó* változatok megoszlása általában nem mutat szabályszerűséget (I. I. GALLASSY: TNyt. II/1: 845). A LaskS.-ban magánhangzó előtt *oh* (kétszer), mássalhangzó előtt pedig *o* (egyszer) áll. Ez véletlen is lehet, de élőnyelvi kiejtést szintén tükrözhet. Ugyanezt a sort így értelmeztem: „Ó (o: ó), tiszteletre méltó test, most téged méltatlanul (bár nem vagyok méltó rá)[,] imádkozva kérlek.” Ehhez még a következő, némileg eltérő változatot teszem hozzá: „ó, tiszteletre méltó test, most téged, aki méltatlan vagyok (én, aki nem vagyok méltó rá), imádkozva kérlek.” A latin megfelelő — „Salve sancta caro, te nunc indignus adoro” (I.: HOLL i. m. 17; A. MOLNÁR i. m. 23) — ezt az értelmezést szintén lehetővé teszi. Sőt az még talán valószínűbbé, hogy — noha a következő sorral mindkét értelmezés ellentétet alkot — a kódexekből általam talált párhuzamok „*engem méltatlant* : *engem méltass*” típusúak: GömK. 69—70: „Engemet. az te méltatlan. zolgalo leanyodat. Katerynat. meltoly [m]jegodoznod” (i. m. 30) stb. Ez esetben az olvasatban a *miltatlan* szó vesszők közé kerül. Egyébként ez és a LaskS. más formulái, kifejezései később, ritkábban a protestáns egyházi irodalomban szintén megtalálhatók (I. pl. Ráday Pál: Lelki hódolás. Kassa, 1710., jub. kiad. Bp., 1977. 191—2. és passim). A harmadik, a „hogy engem méltass halalomnak idején táplálni” értelmezésű sorral kapcsolatban megjegyeztem, e kérés egyrészt arra vonatkozik, hogy az imádkozó halálakor és utána részesüljön Krisztus kereszthalálának megváltó kegyelméből, másrészt arra, hogy halálakor magához vehesse az oltáriszentséget. Mindez minden bizonnyal a példáim közt szereplő két esküszövegre is elmondható, amiben a *vég nap* szó. szerkezet szerepel, noha velük kapcsolatban csak az utóbbi lehetőséget említettem (i. m. 26—7).

HOLL (i. m. 19) cikkéhez való hozzászólásában az ötödik sor latin megfelelőjével kapcsolatban JELENITS ISTVÁN szintén beszél az „eucharisztikus Jézus tetтейről”, de megjegyzendő, hogy ezt nyilván a LaskS. harmadik és következő soraira is vonatkoztatja.

A korrektúrajavításaim közül ezúttal néhány elkerülte a figyelmet. Ezért, s a számítógép „megugrása” miatt a tanulmányban maradt egy-két zavaró sajtóhiba: scholasticus (o: scholasticus, i. m. 21), tege d (o: teged; 24), elte(d)t / oh (o: elte(d)tned / oh; 25), elte(d)tned, ohned (o: elte(d)tned, oh; 25), a 245. lapon, mellette és táján (o: a 245. lapon, mellette; 30), *Órókénvaló* (o: *Órókenvaló*; 30), Monda a3 ezt onékik i<sup>o</sup> (o: Monda a3e3t onékik i<sup>o</sup>; 32).

Említett MNY.-beli tanulmányomat (1996: 21—32) a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai című sorozatban bővítve, valamint egy-két helyen korrigálva és a szövegekről fakszimilét is közölve meg szeretném jelentetni. Kérném majd az erre való hivatkozást is. Két pótlólagos dolgot azonban itt szintén hadd említsek meg. A 34. (33.) zsolttár s annak kilencedik verse a legrégebbi áldozási ének (Gustate et videte), „az öske-resztények eredetileg egyetlen Communio-éneke ...: 'Ízleljétek és lássátok, hogy milyen *édés* az Úr! Boldog az az ember, ki Öbenne bízik.'” (Éneklő egyház. Római Katolikus Népénektár. Bp., 1991. 750—1; vö. még az áldozás előtti és utáni, hasonló szövegrészt is tartalmazó imákat uo. 930—1 és pl. Magyar Katolikus Lexikon I. Bp., 1993. *áldozási vers* a.). A 34. (33.) zsolttár kilencedik versének első felét idézem néhány helyről: „gustate et videte quoniam *suavis* est Dominus” (Psalmi iuxta LXX); „gustate et videte quoniam *bonus* Dominus” (Psalmi iuxta Hebraeos) <1. Biblia Sacra. Iuxta Vulgatam Versionem. Recensuit Robertus Weber. Tomus I. Stuttgart, 1969.> vagy: „Gustate et videte quoniam *suavis* est Dominus” (Nova Vulgata. Vatican, 1979.). DöbrK. 81—2: „Kostoll'atok: es lassatok | hoǵ vr *idesseges*”; Vizsolyi (Károlyi-) Bibl.: „Kóftollyatoc meg és láffátoc meg, melly igen *ió* légyen az Wr”; Káldi-Bibl.: „Kóftolyatoc, és láffátoc hogy *édés* az Ur”; új katolikus ford.: „Ízleljétek és lássátok, mily *jóságos* az Úr!” (Bp., 1973.); új protestáns ford.: „Éreztétek, és lássátok, hogy *jó* az ÚR! (Boldog az az ember, aki hozzá menekül.)” (Bp., 1975.). Ezekhez vesd össze még a „Jer, kérjük Isten áldott szent lelkét” kezdetű énekből (Luther „Nun bitten wir den heiligen Geist” kezdetű énekének, átdolgozásának fordításából) az „Ó, Szeretet, áraszd ránk meleged, Hadd kóstoljuk *édességedet*” sorokat (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1986.; 234. ének; l. még: CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN, A református gyülekezeti éneklés. Bp., 1950. 358—9; valamint Ráday i. m. 103) s még például a NySz. egy adatát: 1635: „Hogy az isten *jó-volta* avagy *édessége* tőlünk meg kóstoltathatnék” (Mad: Evang. 461). A 34. zsolttár megfelelő mondata a héberben a következő: „ta'amū ūr'ū ki-*tōb* yhw”. Ebben a *tōb* 'jóság'-ot jelent, a *t'm* pedig 'ízlel'-t, átvitt értelemben pedig 'megítél'-t, 'eldönt'-öt is (FEKETE CSABA átírása és szíves közlése; vö. még: HANS-JOACHIM KRAUS, Psalmen I. Teilband. Neukirchen, 1961. 269). A magyarban a *kóstol*-nak szintén volt 'megpróbál, megismer' jelentése, mint ahogy az átvett német *kosten*-nek is (TESz.; MOLLAY, NMÉR.; EWUng.). Az, hogy egyházi szövegeink gyakran nevezik az ostyát, Krisztust, Krisztus testét édesnek, édességesnek, nyilván összefügg a 34. (33.) zsolttár fordításszövegeivel, és viszont.

A LaskS.-ban és a ThewrK.-ben is meglévő *kérlek és unszollak* szerkezetéről (és e típusról) szólnék még. Ezekre a kódexekből több példát is idéztem. Esetenként a latin megfelelőket is, amelyekben — legalábbis az általam ismertekben — csak a *deprecor* 'kérlek, könyörgök' szó állt: CzechK. 7: „*keerlek ees on- | zollak* mynd ez kenodeerth. | zabadoh engometh myndon | lathatos ees lathatatlan | ellenségömtwl” ~ GyöngyK. 11 ~ ThewrK. 8 ~ PozsK. 5—6: „*deprecor*, ut liberet me ab omnibus inimicis meis visibilus et invisibilus” (A. MOLNÁR i. m. 31) stb. Az ilyen szerkezeteket — amikor is egy idegen (latin) szót két vagy több magyar szinonimával adnak vissza — a TNyt. II/2. a mellérendelő szerkezetek, a sajátos magyarázó szerkezetek alatt fordítási sajátoságként tárgyalja (J. PAPP: 489—92, 476). E szószerkezetek a mondatban halmozott mondatrészek szerepét töltik be. A *kérlek és unszollak*-félékben igei tagok kapcsolódnak és kötőszóval. A TNyt. II/2. hasonló példái: „PéldK. 67—8: „erews embereket... *le haytok es le hullatok*”: „vitalis spiritus ... *reflecto*”; NagyszK. 17: „zerelmes orczamat ... *haǵapalaac es pōgdōfeek*”: „faciem meam amabilem ... *conspuebant*” (uo. 490). A LaskS.-beli *kérlek és uszunlak* — ha az eredetiben fennmaradt szövegeket vesszük — e típus egyik legkorábbi darabja. De nemcsak e típus (vö. pl. a TNyt 1: 727, II/2: 490. helyein a JóKK.-ből J. PAPP által hozott példákat), hanem maga a LaskS.-ban lévő *kérlek és unszollak (uszunlak)* szerkezet is nyilván már jóval előbb kialakult. Itt a megfelelő latin szöveg — „Per te mundetur mens, sensus purificetur” — részben sem tartalmazza, tehát már kész formulaként került az imába (Persze, azt nem lehet kizárni, hogy más, általunk nem ismert latin variánsban volt hasonló szerkezet).



Szinonimákat tartalmazó mellérendelő szerkezeteket a legtöbb nyelvből ismerünk, a héberből, a Bibliából, a latinból is. S más európai nyelvekben is előfordul, hogy a latin szöveg egy szavát fordításkor szinonimákkal adják vissza (l. pl.: J. MAROUZEAU, *Traité de stylistique appliquée au Latin*. Paris, 1935. 232—6; *VilirLex. hendiadion* a.; HORVÁTH, *IrMűvKezd.* 275—8).<sup>1</sup>

A magyarban fordítási sajátásként sajátos magyarázó szerkezeteknek is nevezett mellérendelések kapcsán tehát a latin hatásával szintén számolnunk kell, valamint föltehetőleg némileg más idegen nyelvekével is (pl. az írástudók, az egyháziak egy jó része kezdetben nálunk külföldi). E szerkezetek, akár bizonyos eredeti magyar hagyományoktól, paralel szerkezetektől támogatva, és (majd) a magyarban önállóan is alakulva, a középkori európai írásbeliség jellegzetességei közé tartoznak. A kódexek korára ez a szerkesztésmód kiterébélyesedik, s a latin szövegektől részben függetlenül, éppen azokat bővíti, variálja, sőt még magyar nyelvű misszilisekben is feltűnik (KLev. 90, 122, 211). A legkorábbi időkben azonban e mellérendelő szerkezetünk jó része bizonyára a hasonló latin kifejezések fordítása, ismerete, azoknak esetenként memoriter-szövegekben való használata révén születhetett. S az eredeti latin háttér még később is erősíthette a megfelelő magyar kifejezések használatát. A *kérlek és unszollak*-kal lényegében megegyező szerkezet a latinban is van, így Szent Ágostonnál: „itaque uos hortor et deprecor ut oretis” (Augustinus: *Sermones*, sermo 117., ed. PL. 38. col. 664. linea 54), „quod exhortor ac deprecor” (Sermones, sermo 260A, ed. MiAg. 1. pag. 38. linea 13), s más szerzőknél is: „iterum et hortor et deprecor, ut et moneo, ut tibi uelis consulere” (Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in deum delinquentibus*, cap. 21. linea 31); „hortor et deprecor” (Epistolarium Guiberti — *Epistulae Guiberti*, epist. 51., linea 6). Ugyanakkor kódexeinknek, legalábbis az általam elért megfelelőiben a magyar *kérlek és unszollak* szerkezettel szemben csak a latin *deprecor* áll. Ha a magyar kifejezés végső soron valóban leginkább a latin *hortor et deprecor*-ra megy vissza, és a latinban valóban a látott sorrend az általános, akkor (közben) a magyarban az igék sorrendje is megfordult. Föltehetőleg azért, mert az effajta szerkezetekben többnyire a rövidebb tag van elől.

Ugyancsak az egyházatyáktól, tőlük is, idézhetünk több olyan kifejezést, amelyekben kérést, könyörgést jelentő igék alkotnak mellérendelő szerkezetet. A *deprecor*-hoz társulhatnak többek közt az (*ex*)-oro, *obsecro*, *rogo* és *quaeso* igék, lásd például: Hieronymus: „et iam dixi in centesimo quarto decimo psalmo, ubi habet 'o domine libera animam meam', quod in hebraico habet *anna*, quod interpretatur *rogo aut deprecor*” (Tractatus de psalmis, psalmus 115, linea 132).

A szakirodalom is számon tartja, hogy ez az egyébként a klasszikus latinban (pl. Plautus, Cicero) szintén ismert szerkesztési mód, a szinonimáknak mellérendelő szerkezetben való szerepeltetése, különösen majd az egyházatyáknál, az egyházi szövegekben lesz kedvelt: „En effet, les groupes abondent dans les formes primitives d'énoncé, expressions de la langue religieuse ou rituelle: *oro obsecro, dare dicare...*” (MAROUZEAU i. m. 232, l. még 232—7).

„A latin példa nevelte bele e kezdetleges irodalmi nyelvbe a parallelizmus ösztönét, elannyira, hogy a magyar fordítók, bár tudatosan művészi, széparányú kiképzésre nem törekedtek, már a latintól függetlenül, a latin eredetinek ellenére is éltek formáival. Legfeltűnőbben nyilvánul meg ebbeli hajlamuk a szó-variálásban, a halmozás rendszerének a legkisebb egységre, a szóra is kiterjesztésében. A szóvariálás azonban oly, csaknem a modorosságig jellegzetes bélyege ez irodalmi nyelvnek, hogy lehetetlen a halmozás e parányinál is meg nem állítanunk az olvasót” (HORVÁTH i. m. 275). Hadd állítsam meg én is itt, befejezván a cikket.

A. MOLNÁR FERENC

<sup>1</sup> E problémakörre fokozottabban M. NAGY ILONA hívta föl a figyelmet, aki írni fog erről, úgyhogy én e kérdésről csak röviden szólok.

## SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

**Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni.** A címben jelzett közmondás a mai magyarban már viszonylag ritka, illetve inkább csak egy módosult, szólásszerű változatban (*nem jó vele egy tálból cseresznyét enni*) fordul elő. Az ÉrtSz. (1: 875) is csak ezt közli, 'veszélyes együttműködni v. bizalmas kapcsolatban lenni vele' jelentéssel. Régebb nyelvünkben azonban viszonylag elterjedt volt, ezt jelzi MARGALITS szólásgyűjteményének (Magyar közmondások és közmondásszerű szólások) *cseresnye* (!) címszava is, amelyben korábbi gyűjteményekből számos adat található, melyek valamilyen formában tartalmazzák ezt a népi bölcsességet. A MNy. egy korábbi számában (1950: 175) HORPÁCSI ILLÉS egy rövid írásában foglalkozik is ezzel a frazémával, s megállapítja, hogy „ennek a közmondásnak értelme mindenki előtt világos [...] Nem is kellene ezzel a szólással foglalkozni, ha régebbi, teljesebb változatai meg nem mutatnák, hogy a cseresznyevés nem véletlenül, játszai alakulással került bele ebbe a közmondásba, hanem pillanatfelvételt örökít meg korábbi századok életéből: a XV—XVI. század társadalmi életének egy darabja tükröződik benne”. Idéz is néhány példát a teljesebb változatra, melyből kiderül „milyen körülmények indították a nép fiát ennek a szabálynak a megfogalmazására”. Én most itt csak egy ilyen adatot közlök — Baranyai Decsi Adagiorumából: *Porro a Ioue atque fulmine Wrual ne egyél czereznét, mert az maguáual meg lóuöldöz* (1340. sz. adat). HORPÁCSI ezután így folytatja: „A kép így világoSSá válik: látjuk a cseresznyét evő urakat, akik a jobbágyukat is megkínálják és közben a két újjuk [sic!] közé tett maggal meglövöldöz, mint manapság is szokás még a gyerekek világában. Megint egy példa arra, hogy a szokások melyek valamikor a felnőttek társadalmában divatoztak, tovább élnek a gyermektársadalomba leszállva, mint pl. a pogány magyar vallás egy-két nyoma a kiolvasóversikékben vagy a betlehemezés stb. a középkori misztériumjátékok csökevényeként.”

Nos, azt hiszem, HORPÁCSINAK csak részben van igaza. Lehet ugyanis, hogy a cseresznyével lövöldözés szokása „a felnőttek társadalmából” szállt le „a gyermektársadalomba”, bár ebben sem volnék biztos, lehetne ugyanis fordítva is. Ami azonban szólásunkat illeti, erős a gyanúm, hogy nem teljesen magyar frazeologizmusról van szó, hanem a német *mit ihm ist nicht gut Kirschen essen* szólás tükrörfordításáról. A szólásnak a mai németben éppúgy csak ez a rövidebb változata él, mint a magyarban, ám a régi németben ott is megtaláljuk a hosszabb változatot, amelynek a régi magyar példák pontos megfelelői. RÖHRICH (Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Bd. 2. 512) ezt így adja meg: *Mit großen (hohen) Herren is nich gut Kirschen essen: sie schmeißen (spucken) einem die Kerne (Steine) ins Gesicht*. Ez tökéletesen megfelel a régi nyelvünkben fellelt teljesebb változatoknak (vö. NySz. 1: 417 is).

Egyébként nagyon érdekes, hogy a németben a korai példákban nem a magokat hajigálják az urak, hanem a cseresznye kocsányát. Így például Ulrich Boner Edelstein című munkájában 1350 körül:

Und ist nicht güt  
Mit herren kriesin essen,  
Sie hant sich des vermessen:  
Der sich da nicht huten *wil*,  
Sie werfen im der kriesin *stil*  
In diu ougen. (én emeltem ki — F. T.)

RÖHRICH szerint ennek a különbségnek az lehet az oka, hogy valaha a cseresznye magvát egyszerűen megették a húsával együtt (ezt egyesek ma is megteszik). Több olyan a felnémetből származó adat is van, amelyekben megtalálható a fenti *wil* — *stil* rímpár. Előfordulnak azonban

olyan példák is, amelyekben nem rímeltetik a *stil* szót. Ilyenkor előállhatott az az eset is, hogy a *die stil* alakot félreolvasták, és *diestil*-ként, azaz 'bogáncs'-ként (*Distel*) értelmezték:

Grosser Herr ist gut müssig gehen  
(azaz: aus dem Wege gehen 'félreállni az útjuktól')  
Dann sie werffen eim Distel unter Augen.

Ezt az adatot Eucharius Eying 1604-ben megjelent „Copia proverbium” című nagy szólásgyűjteményéből közli RÖHRICH, és megjegyzi, hogy a félreolvasás arról tanúskodik, hogy a koburgi szerző nyilvánvalóan nem ismerte szóbeli formában az ominózus szólást, amely a jelek szerint csak lassan terjedt el a felnémetből.

De vajon hogyan keletkezhetett a szólás? Vajon miért az urak viselkedéséhez párosul benne a cseresznyemaggal való lövöldözés? Röhrich szerint ennek az lehet a magyarázata, hogy a szólás keletkezése olyan korai időre esik, amikor még a cseresznye természetese nem volt általános, hanem csak a kolostori kertekben és az előkelő urak kertjeiben lehetett megtalálni ezt a gyümölcsöt. Ezért szolgálhatott a gögös és fölényes uraktól való óvakodás kifejezésére.

A magyarba tehát nagy valószínűséggel tükörfordítással jutott be a szólás, mégpedig az eredetibb teljesebb változatban.<sup>1</sup> Létrejöttében és elterjedésében talán olyan magyarországi német kétnyelvűek is szerepet játszhattak, mint Heltai Gáspár. Az ő közkedvelt és sokak számára ismert munkáiban gyakori vendég ez a frazeologizmus. Hogy a teljesebb változathoz a rövidülés, azaz a lövöldözés mozzanatának az elmaradása külön megtörtént-e a magyarban is, vagy a rövidebb változat is csak a rövidült német minta tükörfordítása, az nem dönthető el igazán, mint ahogy az sem, hogy a mai magyarban használatos *nem jó vele cseresznyézni* változat a korábbi forma (*nem jó (nagy) urakkal cseresznyézni*) módosulásaként jött-e létre, úgy, hogy az *urak* helyébe a *vele* névmás lépett, (ezáltal a szentenciaszerű közmondás aktuálisabb, szólásszerű alakot vett fel), vagy ez is a német mintát követi (*mit ihm ist nicht gut Kirschen essen*). Mindenesetre érdekes, hogy a magyarban csak személyekre vonatkoztatható a szólás, a németben azonban az eredeti értelem már olyannyira elhomályosult, hogy már nemcsak élőlényekkel kapcsolatban lehet használni, például *mit dem kranken Knie ist nicht gut Kirschen essen* (vö. RÖHRICH: uo.).<sup>2</sup>

A fentiek fényében el kell gondolkodnunk azon is, nem lehet-e, hogy a *Cseresznyét az úrnak, magvát a tányérnak [parasztinak]* közmondás háttérében is ez a szólásunk áll. O. NAGY GÁBOR (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976. 124) ugyan más jelentést közöl ('minden jó a gazdagoknak, az uraknak jut, a szegény ember meg csak azt kapja, ami hitvány'), s magát a jelentést illetően talán igaza is van. Ám a *magvát a parasztnak* utótagú változat miatt véleményem szerint az sem elképzelhetetlen, hogy eredetileg másról volt itt szó. Ha ez a variáns az eredetibb, akkor lehet, hogy e közmondásunk háttérében is az urakkal való cseresznyezés és a parasztnak meglövöldözésének a mozzanata áll, s csak később, az eredeti jelentés elhomályosodásával került

<sup>1</sup> Csak mellékesen jegyzem meg, hogy szólásgyűjteményében Erdélyi is megadja a *Nem jó nagy úrral egy tálból cseresznyét enni* adat mellett a német *Mit groszen (!) Herren ist nicht gut Kirschen zu essen* alakot, csak ez HORPACSinak nem tűnhetett fel, mert ő erre a szólásgyűjteményre nem hivatkozik.

<sup>2</sup> Nagyon érdekes az is, hogy egy értelmében nagyon hasonló szólás megtalálható a finnben is, csak ott nem *cseresznye* szerepel gyümölcsként, hiszen az nem honos azon az éghajlaton, hanem egyszerűen *bogyó*: *Älä mene herrjoen kanssa marjaan, ne vievät pian marjat ja tuohisen* 'Geh nicht mit den Herren in die Beeren, sie nehmen bald die Beeren und das Körbchen' (vö. INGRID SCHELLBACH-KOPRA (szerk.): Finnisch—deutsches Sprichwörterbuch. Helsinki/Bonn, 1980. 121. Német megfelelője ugyanitt: *Mit großen Herren ist nicht gut Kirschen essen*). A *marja* 'bogyó' címszó alatt egyébként PAPP ISTVÁN Finn—magyar szótára (Budapest, 1962. 404) is megadja a *lähteä herrain kanssa marjan* szólást 'urakkal egy tálból cseresznyézik' jelentéssel.

ennek helyére a *tányér*. Láttuk, hogy a maggal való lövöldözés mozzanata a *nem jó urakkal cseresznyézni* frazémában is háttérbe szorult. Talán ezért került itt is a *paraszrok* helyére a *tányér*, bár esetleg korábban is módosulhatott már a közmondás olyan alapon, hogy a magnak ott a helye, nem pedig a parasztra löve.

FORGÁCS TAMÁS

**Tehetség.** A Jókai-kódex (1372 u./1448. k.) óta követhető *tehetség* szavunk (TESz. 3: 908), melyet ma többnyire 'képesség, hajlam' értelemben használunk, a XVIII. század derekán még merőben gazdasági nevezet, mellyel a falvak és mezővárosok világában a gazdaság folytatására való készültséget, szűkebb értelemben az igaerőt jelölték (WELLMANN IMRE, A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp., 1967. 360). Egyértelműen tanúskodnak erről többek között azok a jegyzőkönyvek is, amik a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezés során az ún. 9 kérdőpontra adott válaszok alapján készültek. Vegyünk néhány példát. 1. „Mivel ezen határban nincsenek a telkek után bizonyos számú ki szakasztott földek, ... a tekintetes földes uraság minden esztendőben osztatya a maga embereinek, kinek-kinek *tehecscségéhez* képest, valamint a szántó földeket, úgy a kaszállókat is” (Szabolcs vm. Oros, 1769. június 20.). 2. „...A tekintetes földes uraság, minden esztendőben, a maga embereinek maga teccésébül, kinek-kinek *tehecsége* szerint osztogattya a földeket és kaszállókat” (Szabolcs vm. Nyirpazony, 1772. augusztus 30.). 3. „...Ezen helységben az telkeknek minémüsége soha sem lévén meg határozva, az földek sem osztattak telkek után, hanem az gazdáknek *tehetsége* és értéke szerint, kinek több, kinek kevesebb” (Szabolcs vm. Szentmihály, 1772. szeptember 16.). Az idézetek TAKÁCS PÉTER, A dadai járás parasztjainak vallomásai 1772. Nyiregyháza. 1987. 138., 147., 180. lapjairól.

Az egyén és házanépe, illetve az egyén és közösség szempontjából oly fontos és oly meghatározó tehetség, mely a források tanúsága szerint lehetett két, négy, esetleg hat ökör, az idézetekből kitetszően is, elsősorban ott és azokon a településeken játszott sorsdöntő szerepet, ahol még nem jött létre telekszervezet, és ehelyett még az évenkénti osztás, azaz földközösség dívott, illetve határozta meg az ott lakók életét, a gazdaság kereteit. Az ilyen osztások azonban már csak a dolog természetéből következően se történhettek kisebb-nagyobb összekoccanások, szóváltás, hangoskodás, netán viták nélkül. Nyilván nem kevesen lehettek, akik „retorikával” igyekeztek pótolni a hiányzó tehetséget, azaz az igaerőt. Bizonyosan ezekre utal a régi szólás is: *Akinek nagy a szája, kicsi a tehetsége*.

KÁVÁSSY SÁNDOR

**A stájerországi Fürstenfeld magyar nevééről.** (Egy kellően számba nem vett exonima életútja). A történelmi stájer—magyar határ túloldalán, a Lapincs (Lafnitz) folyóba ömlő Feistritz fölötti magaslaton IV. Ottokár stájer órgróf (1180-tól herceg) uralkodása idején, 1170 körül az esetleges magyar betörések elhárítására határvédelmi erősség épült *Fürstenfeld* (tkp. 'herceg- vagy fejedelemmező') névvel. 1185-ben már vásárhelyként (Markt) említették. 1215 és 1220 között városi jogot kapott. (L. Brockhaus Enzyklopädie<sup>19</sup> 8: 55.)

ANGYAL DÁVID történész figyelemfelkeltő kis közleménye (MNY. 1942: 199) nyomán MELICH JÁNOS (uo.) kutatta ki, hogy *Fürstenfeld*-nek „a XVI. század végétől (esetleg korábban is) volt magyar neve” (uo.), s e név — *Fölöstöm* — a nyugat-magyarországi magyarok beszédében még a XX. század derekán is járatos volt. Melich tehát 1942-ben még csupán gyanította, hogy a *Fölöstöm* név meglehetett már a XVI. század előtt is. Korai, Árpád-kori használatát ma már okleveles adatokkal lehet igazolni.

Összeállítottam a *Fölöstöm* 'Fürstenfeld' név adattárát az Árpád-kortól egészen napjainkig: 1271/1273: „castri *Frusten*” (UrkBurg. 2: 8); 1273: „sub castro *Frustim*” (i. m. 2: 41); *Furustun*

(Sztj. KritJ. II/2—3: 56); 1280/1332: „castrum *Fulustun*”, „ante portas ipsius *Fulustun*” (UrkBurg. 2: 143); 1336: „ad magnam viam, qua de Kurmend itur in *Fulusthyn*”, „ad magnam viam, que de Kurmend vadit ad *Fulusthun*” (i. m. 4: 213, 214); 1605: „továbbá rablani küldöttem volt mind magyarokat és tatárokat, Staer országban egy erős várost égettek el, kinek neve *Fölöstány*, mely annak az országnak felszél felől fű bástyája volt. Ehez hasonló ott ez földön nincsen.” (Részlet Némethy Gergely hajdúkapitány 1605. január 5-én kelt leveléből. In: Szamosközy István történeti maradványai 1542—1608. Monírók. 25: 342); 1866: „*Furustun* castrum. 1273. V, 2. 117” (CZINÁR. Index 159); 1889: „*Furustun*, *Frustim*, castrum in Teutonia. 1273. IX. 27. XII. 75” (KOVÁCS, Index 246); 1899: „Horváth [Bálint] és Hagymássy [Kristóf] társaságában átcsapott aztán [1605-ben] a kissé elbizakodott Némethy [Gergely hajdúkapitány] Stájerországba és itt rövid időre hatalmába keríté *Fölöstényt*, mint akkor magyarul Fürstenberget [☞ Fürstenfeldet] nevezék” (Károlyi Árpád történeti bevezetőjéből az 1606 januárjában tartott sárvári részgyűlés irományaihoz. In: Magyar Országgyűlési Emlékek 11: 516); 1932: „*Fölöstöm* (Fürstenfeld) és Radafalva közt nagyterjedelmű tó volt s ennek keleti partján a *fölöstömi* hercegek várkastélya állott, melyhez hatalmas vadászterület tartozott.” (SCHWARTZ, NyNH. 51); 1937: „*Fölöstöm*, 1. Fürstenfeld”, „Fürstenfeld = [*Fölöstöm*]” (Á.T.I. Kiszatlasz. Névmutató 44, 46); 1942: „Schwartz Elemér [1890—1962.] egyetemi tanár úrhoz fordultam, s ő szíves volt a következő felvilágosítást adni. Mint nyugatmagyarországi ember gyermekkorá óta ismeri a *Fölöstöm* nevet, amely magyar beszédben e régi határterületen közönségesen ismert. Még német beszédben is hallotta *Fürstenfeld* helyett a *Fölöstöm*-öt — úriembertől, született némettől. [...] Hasonló felvilágosítást kaptam Mikola Sándor [1871—1945.] akadémiai tagtól, régi kedves barátomtól. Mikola Sándor vasmegeyei, péterhegyi születésű, iskoláit szülőhelyén és a soproni evangélikus gimnáziumban végezte. Ő is gyermekkorá óta ismeri 'Fürstenfeld' *Fölöstöm* nevét, és soha másként nem is nevezte e stájer helyet magyar beszédjében, mint *Fölöstöm*-nek. Vidékükön e név közhasználatú.” (MELICH: MNY. 1942: 199—200); 1943/1957: „felvetem a gondolatot, hogy jó volna összegyűjteni a történeti Magyarországon kívül fekvő magyar hangalakú, magyarrá lett, esetleg etimonjukban is magyar eredetű földrajzi neveket. Olyan nevekre gondolok, mint *Bodon* (: *Vidin*), *Galambóc* (: *Golubac*), *Jászvásár* (: *Iasi*), *Ilyvó* (: *Lemberg*), *Ilonca* (: *Ialomita*), *Macsó* (*Macsva*), *Szendrő* (*Smederevo*), *Szeredóc* (*Sofia*), *Varanó* (*Várna*) (SZIKSZAI, Nomencl. 1590. és 1619.), *Szabadszállás* (vln Klein. Rumánien«: Arch. f. slav. Phil. 4: 625), *Regede* (*Radkersburg*), *Fölöstöm* (*Fürstenfeld*) stb. Mind e nevek — ha más tanulság nem volna is belőlük — a magyar nyelv szempontjából igen értékesek. 1943. december.” (MELICH: NytudÉrt. 11. sz. 70); 1948: „Fürstenfeld *Fölöstöm*” (BiblVilágtal. 5. sz. térkép); 1957: „*Fölöstöm* = Fürstenfeld” (NytudÉrt. 11. sz. 71); 1961: „Fürstenfeld (*Frustim*, *Fulustun*, *Furustun*) vár” (Sztj. KritJ. II/2—3: 460); 1965: „Fürstenfeld, Steiermark, castrum *Fulustun*, *Frustim*, *Frusten*, *Furustun*” (UrkBurg. 1: 359); 1985: „*Fulusthin* s. Fürstenfeld”, „Fürstenfeld, *Fulusthyn*” (UrkBurg. 4: 393); 1995: „*Fölöstöm* (Fürstenfeld)” (Stiefel Földrajzi atlasz. Bp., 1995. 4., 6., 8. és 18. sz. térkép).

A magyarba a német *Fürstenfeld*-nek a nyelvjárási (középbajor) *Fürstñfölt* (MNY. 1942: 200) változata került át alighanem úgy, hogy az utótagnak a magyar föld-höz való népetimológiás hozzáigazodásával \**Fürüstönföld*-féle magyar alak keletkezett (vö: 1575: „Stiriaba meg vette vala *Fürstñföldet*”: Helt: Krón. 163), majd az utótag elmaradásával önállósult a *Fürüstön* előtag. A német *-feld* > magyar *-föld*-re és valamely helynévi előtag önállósulására l. a német *Kreynfeld*-ből származó magyar *Kelenföld*-et, amelyről a Gellért-hegy régi *Kelenföldi-hegy* > *Kelen-hegy* nevet nyerte. Az önállósult *Kelen-* névelem felhasználásával, *Kelen-hegy* ellenpárjaként jött létre *Kelen-völgy* 'a Kelenföldi pályaudvartól délre elterülő lapály'. — A *Fürüstön*-ből idővel *Fölöstöm* fejlődött nyiltabbá válással, *r* > *l*, illetőleg *n* > *m* változással.

*Fölöstöm* tehát a határainkon túli hagyományos magyar földrajzi nevek, az ún. exonimák sorába tartozik. Ezekből egy csoportot MELICH mutatott be 1943/1957-ben (l. fent). További példák: *Ágosta* 'Augsburg', *Bákó* 'Bacău', *Bécs* 'Wien', *Bécsújhely* 'Wiener Neustadt', *Boldogasszonyhá-*

za és Rezem ~ Rezen 'Regensburg', *Boroszló* 'Wroclaw, Breslau', *Börön* 'Brünn, Brno', *Dancka* 'Gdańsk, Danzig', *Dömöck* 'Damaszkusz', *Drinápoly* 'Edirne, Hadrianopolis', *Fisemény* 'Fischamend', *Fokváros* 'Cape Town, Kaapstad', *Friszgon* 'Freising', *Gerec* 'Graz', *Hadikfalva* 'Dornești', *Hosszúmező* 'Cimpulung', *Joachimvölgye* 'Joachimsthal, Jáchymov', *Karácsonkő* 'Piatra Neamț', *Királyhegy* 'Königsberg, Kaliningrad', *Kutumbánya* 'Kuttenberg, Kutná Hora', *Lipcse* 'Leipzig', *Magyarbarád* 'Uherský Brod', *Máriahegye* 'Marienburg, Malbork', *Moldvabánya* 'Baia', *Monostor* 'Münster', *Nándorfehérvár* 'Belgrád', *Oroszcsik* 'Rusze, Ruszcsuk', *Palacka* 'Płock', *Rodostó* 'Tekirdağ', *Románvásár* 'Roman (Moldvában)', *Só* 'Tuzla', *Szabács* 'Šabac', *Szentpétervár* 'Sankt-Peterburg', *Szeretvásár* 'Siret (Bukovinában)', *Szörényvár* 'Turnu-Severin', *Tegeya* 'Tighina, Benderi', *Tengerfehérvár* 'Biograd na moru', *Újvásár* 'Nowy Targ', *Velence* 'Venezia' stb. (Ezek jórészt megtalálhatók a FNESz.<sup>4</sup> szócikkeiben, olykor saját címszó alatt.)

Am *Fölöstöm* mellett az Ausztriában hivatalos német *Fürstenfeld* névalak is régen járatos lett a magyarban: 1312: „in *Furstenuelde*” (AnjouOkl. 3: 106); 1575: „Mátyás Király ... Két Hadnagyot boczátá ... Stiriába ..., Hogy ezec meg [3]állanác Rachosburgot, Petaut, és *Fürstenfeldet*” (Helt: Krón. 156v); 1757: „*Fürstenfeld*, Veystriz folyó mellett népes köz helység” (BERTALANFFI. Vil. 486); 1806: *Fürstenfeld* (LIPSZKY térképe IV. szelvény R13); 1816: „*Fürstenfeld*, köfállal körül kerített uralkodó Herczegi vs ... alsó Stiriában” (HÜBNER, Lex. 3: 309); stb. A középkori latinságban *Fürstenfeld* szokásos megjelölése a tükörfordítással keletkezett *Campus Principis* (tkp. 'herceg vagy fejedelem mezeje'; Lexikon des Mittelalters. 4. München—Zürich, 1989, 1038; RepCist. 305, 309) volt, amely a XIV. század óta *Campus Principum* (tkp. 'hercegek vagy fejedelmek mezeje') [1478 és 1481: „*de Campo Principum*”: RepCist. 37, 163] névváltozatban élt tovább.

Az országos használatú *Fürstenfeld*-hez képest szűkebb érvényű *Fölöstöm* inkább csak Délnyugat-Magyarország regionális névhasználatára volt jellemző. De az efféle exonimák is szerves részét alkotják a magyar földrajzinév-kincsnek, s meg kell őket becsülnünk. Elsősorban Takács József (1901—1986.) térképszerkesztőnek, az Á.T.I. Kiszatlasz (1937) és a BiblViláglatl. (1948) egyik fő szerzőjének az érdeme az, hogy a feledésbe merülő régi magyar földrajzi nevek buzgó gyűjtögetése során felfigyelt a vasvörösvári születésű Schwartz Elemértől magától értetődő természetességgel használt *Fölöstöm*-re, s előbb csak egy névmutatóba iktatta be, majd térképre is vitte. Minden bizonnyal az ő nyomán haladtak az új Stiefel Földrajzi atlasz (1995) megfelelő térképlapjainak a szerkesztői akkor, amikor *Fölöstöm*-öt adták meg *Fürstenfeld* magyar egyenértékűjeként, sőt *Fölöstöm*-öt nagyobb betűtípussal írták meg, mint a zárójelbe tett *Fürstenfeld*-et.

KISS LAJOS

**Ugor örökségünkbe a hét vagy ?hét sorolandó?** Mint legtöbb számnevünk etimológiája, *hét* szavunké is STRAHLENBERG óta létezik, eleinte finnugor, majd ugor eredetű szavaink között nyilvántartva. Az utóbbi időben, úgy látszik, ugor eredete — a hangtani nehézségek ellenére is — általánosan elfogadott. Az uráli szavakkal foglalkozó etimológiai szótárak biztos egyeztetésként közlik, kérdőjel nélkül vetik egybe a három ugor nyelv adatait. 1. A magyar szókészlet finnugor elemei, Uralisches etimologisches Wörterbuch (a továbbiakban MSzFE., UEW.), a magyar nyelv etimológiai szótárai (TESz., EWUng.) pedig átveszik ezek megállapításait; hasonlóképpen vélekedik a számnevekről készített igényes monográfiájában HONTI LÁSZLÓ is (BiblUr. 11).

A szökezdő konsonantizmus problémái miatt eltérések mutatkoznak az ugor alapnyelvi alak kikövetkeztetésében. Az MSzFE. Ug. \**sáptə* alakja alapján mind a három ugor nyelvben most magyar *sz-* stb.-nek kellene lennie, a következő sorban olvasható „a szó ugor (?finnugor) kori árja átvétel” azonban rámutat arra, hogy a finn-permi *s-* megfelelői sorába tartozik a szó, tehát az UEW. és HONTI *ʒ-*s kikövetkeztetésével összhangban van. A „szabályos” hangmegfeleléstől való

eltérést lényegileg azonos lehetőségként magyarázza mindegyik idézett forrás. A szóközép konsonantizmusával kapcsolatban pedig sehol sem merül föl probléma.

Mínthogy az uráli mássalhangzók kapcsolódásainak a vizsgálata során \**pt*-t a magyarban csak a *hét* rekonstrukciójában találtam, nemcsak e szóközépi kapcsolat többi előfordulásait gyűjtöttem össze, hanem a *hét* szókezdetének a problémáit is fölülvizsgáltam. Ha Ug. \**ʒ*-ból származtatjuk — az osztják V. *lāwət*, Vj. *jāwət*, DN. *tāpət*, O. *lāpət* nyelvjárási adatok alapján más előzményre gondolni sem lehet —, akkor a vogul és a magyar szókezdet magyarázatra szorul; eddig is minden etimológiai közlésben volt ezekre valamilyen magyarázat. A vogul TJ. *sāt* stb. *s*-szókezdetét a várható, „szabályos” *t*- helyett, régebbi, az etimológiai szótárakban közölt magyarázatait HONTI nem is említi (ez részben a közölt irodalomban történt meg). „Az ősvogulban az eredeti \**s*-a rákövetkező palatális magánhangzó hatására jésült, majd a fgr. \**ʒ*- folytatóival együtt depalatalizálódott: \**s*- > \**ʃ*- > *s*-”: a MSzFE. e magyarázata kronológiai lehetetlenség. A finnugor \**ʃ*- depalatalizációjának föltétlenül még az ugor alapnyelvben kellett bekövetkeznie, hiszen mind a három ugor nyelvben *s* kezdetűek a finn-permi *ʃ* kezdetű szavak megfelelői, sőt a nem szókezdeten levőknél is hasonló a helyzet<sup>1</sup>. Ebből következik, hogy sem az obi-ugor alapnyelvben, sem az ősvogulban a finn-permi *ʃ*-nek megfelelő helyzetben már nem állhatott palatalizált szibiláns. Hasonló meggondolás alapján a finn-permi *s*-nek és *ʃ*-nek megfelelő két hangnak már az ugor alapnyelvben egybe kellett esnie, mert a három ugor nyelvben teljesen azonos a képviseletük. Ha az ugor alapnyelv átvett a ’7’ megjelölésére egy *s* kezdetű szót, felbomlásakor azt a finn-permi *s*- és *ʃ*-kezdetűekhez hasonlóan csakis *ʒ*-val örökíthette leánynyelveire. Az MSzFE. szerint létező hasonló hangfejlődést az *ér*- ’berühren’ és *ev* ’Eiter’ vogul megfelelőiben HONTI is cáfolja, illetve idézi a cáfolatok lelőhelyét (i. m. 105), s hivatkozik még a vog. *sül* ’Baumrinde’ cáfolati helyére is. Az UEW. korai ugor hangváltozással („durch einen Lautwandel von frühugrischem \**s* > *ʃ* (... > *s*”) magyarázza a vogul *s* létrejöttét. Ha ez igaz lenne, akkor mind a három ugor nyelvben *s* lenne a szókezdet, hiszen a korai ugorból a magyar és az obi-ugor leánynyelv is ugyanazt a szókezdetet örökölte volna, mint *szem*, *száj* stb. szavaink esetében. Egyébként bizonyítani kellene, hogy a ’7’ megnevezése nem az ugor alapnyelv felbomlásakor, hanem sokkal előbb került az ugor alapnyelvbe.

HONTI monográfiájában még cáfolatra sem méltatja a vogul *s*- szókezdet fenti kétféle magyarázatát. Ebben igaza is lenne, ha az e magyarázatokat közlő etimológiai szótárak súlya és nemzetközi tekintélye nem tenné szükségessé egy újabb magyarázat közlése előtt az általuk lehetségesnek tartottak visszautasítását. HONTI a várható *t*- helyett a vogul *s*- szókezdetet az ősvogul \**ʒatʒ* szóközepének disszimiláló hatásával indokolja. Még csak fel sem veti azt a kérdést, hogy a szókezdő *s* a szóközépi konsonantizmus megváltozása kronológiai szempontból háromféle sorrendben lehetséges: nemcsak a szóközépi változás előzheti meg a szókezdőt, hanem a fordítottja is lehetséges, az ugor *ʒ*-ból *t*- (vagy adott esetben talán *s*-) fejlődhetett, s ugyanakkor a *s* közepén *m* é g *-pt-* lehetett. vagy a két változás párhuzamosan is elképzelhető, egyidőben változott meg a \**ʒ*- és a \**-pt-*. Az ugor és az ősvogul állapot közé eső obi-ugor szóalakkal a monográfiában HONTI nem

<sup>1</sup> Nekem — a szamojéd—ugor egyezésekre alapozottan — a szibilánsok történetéről más a fölfogásom, l. NyK. 1970: 297—322, LakóEmlk. 214—9. Az én magyarázatom szerint sem képzelhető el a vogulban átmenet a jésítetlen *s* megfelelési sorából a jésítettbe, már csak azért sem, mert az ugor alapnyelvben szerintem csak *s* és *ʒ* lehetett. Mellőzöm ennek részletes kifejlesztését, minthogy legtöbbször úgy vélik, HONTI megcáfolta okfejtésemet (NyK. 1972: 3—6). Erre a cáfolatra majd máskor válaszolok. Most csak arra utalok, hogy *k o m b i n a t o r i k a i* tényközlésemet HONTI az *elvíleg* szó kihagyásával úgy idézte, hogy még pontozással sem utalt a kihagyásra. Van az idézetben további öt kihagyás, melyre szintén nem utalnak pontok s még tíznél több pontatlanság. Ennek eredményeként olyan állításokat tulajdonít nekem, s cáfol meg, melyek cikkeimben nincsenek.

foglalkozik, pedig egy nem sokkal régebbi munkájában az is szerepel: \**ḡāpət* (BiblUr. 6: 138). Az U/FU \*-*p*- és \*-*pp*- is megmaradt a vogulban *p*-nek, sehogyan sem indokolja HONTI, hogy az obi-ugor magánhangzóközi *p* eltűnt, az U/FU \*-*p*-, \*-*pp*- is csak obi-ugor -*p*-n keresztül őrződhetett meg. Ha viszont a monográfia imprimálásakor az volt a véleménye, hogy ugor \*-*pt*- > obi-ugor \*-*pt*- > ősvogul -*t*- volt a fejlődési sorrend — esetleg -*pt*- > -*tt*- > -*t*- fokon keresztül —, akkor elvárható lenne az ok közlése, miért változtatta meg véleményét. Ha bizonyítható vagy legalább valószínűsíthető volna, hogy létezett egy ősvog. \**ḡətɜ*, akkor sem meggyőző a disszimilációs magyarázat. HONTI éppen ugyanott próbálja a vog. *sāj* 'Eiter' *s*-ét a hangszabályok értelmezésében várható, *s* az ott közölt 50 obi-ugor egyeztetésben látható *t*- helyett azzal indokolni, hogy ezáltal elkerülte a nyelv egy homonima létrehozatalát. A '7' esetében a szabályszerű fejlődéskor nem jött volna létre homonima, a *t* helyett található *s* pedig két számnév alakja egybeesésénél eredményezte aránylag nagy vogul területen. Ha csakugyan működik a nyelv történetét folyamán egy a hominimák keletkezését akadályozó erő, annak elsősorban a még szöveggörnyezetben sem megkülönböztethető homonimák esetében kellene működnie. Márpedig '7' és '100' tökéletesen azonos szöveggörnyezetbe helyezhető. Gyöngye érv, hogy 'nagy' jelző használata kiküszöböli a félreértést, hiszen a négy tagú szintagma (*jāniʸ sāt-puŋk χātél*) első két tagja nem '100' jelentésű, hanem a virágvasárnapi utal a 'nagy hét-feje nap' megnevezés, ahogy azt MUNKÁCSI följegyzései alapján posztumusz szótárából láthatjuk.

A vogul '7' szókezdő mássalhangzóját kielégítő módon tehát eddig senki sem tudta ugor *ḡ*-ból levezetni, ezért — szerintem — a vogul szót csak kérdőjellel egyeztethetjük az osztjákkal.

Hasonló a helyzet a magyar *hét* *h*-jával. Két indoklási kísérlet van, így ezek kölcsönösen gyöngítik egymást. Etimológiai szótáraink utalnak arra a lehetőségre, hogy egy (korai) ugor \*-*s*-folytatójában a *hat* számnév hatására a *h*- megőrződhetett (vagyis teljesen biztos ténynek vesznek egy feltételezhető \**ḡ* > \**h* > ∅ fejlődésmenetet), de szinte valószínűbbnek vallják azt a HONTI által is elfogadott magyarázatot, hogy az egykori \**ét* a *hat* analógiájára kapott szókezdő *h*-t. E magyarázat egyik gyöngéje, hogy az \**ét* szövegek csak fikció, sehol sincs hiteles nyoma, a másik pedig az, hogy egyetlen további példánk sincs arra, hogy egymás után mondott szavak közül az első szókezdete átment volna a következőre. Az viszont igaz, hogy a számneveken kívül nincsenek olyan szavak, melyeket adott sorrendben lenne szokás egymás után mondani. Az ikerszavak pedig éppen arra vallanak, hogy vagy magánhangzós-mássalhangzós szókezdettel követik egymást, vagy a hangrend változik meg. Szellemes — jobb híján mondott — magyarázat a *hat* szókezdetéből magyarázni a *hét* *h*-ját, de nem meggyőző. Szerintem *ḡ*-ból való származtatásakor szükséges egy kérdőjel.

A szóban forgó etimológia obi-ugor tagjai szóközépi konzonantizmusának kölcsönös megfeleltetését semmi sem akadályozza, a vogul -*t*-nek más esetben is van osztják -*pət*-*pət* megfelelője egy U és egy FU etimológiában is (UEW. 14). HONTInál az említett U és FU, Ug. etimológia obi-ugor tagjainál (BiblUr. 6, az adattárban N<sup>o</sup> 56, 55, 154) és még két obi-ugor egybevetésnél (N<sup>o</sup> 434, 435) van ilyen megfelelés, ezek közül négy esetben az obi-ugor rekonstruktm szótagtípusa az osztjákéval azonos, egyben (N<sup>o</sup> 56) *VptV* alakú.

Mínt hogy az UEW.-ben csak *hét* szavunk kikövetkeztetett alakjában található \*-*pt*-, más magyar szóiban nem, összeállítottam minden olyan etimológiát, melyben ez a hangkapcsolat megvan. Az eredmény a következő: mindössze hat biztosnak minősített etimológiában fordul elő:



m.	vog.	osztj.	zürj.	Votj.	cser.	mord.	finn	lp.	szam.	UEW.
<i>t</i>	<i>t</i>	<i>-pət</i>								Ug. 844
—	<i>t</i>	<i>-pət</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	<i>pt</i>	—	? <i>t</i>	—		FU 14
—	<i>pt</i>	< <i>-pət</i>	<i>t</i>	—	—	—	—	—		FU 83
—	<i>t</i>	<i>-pət</i>	—	—	<i>p</i>	—	? <i>ps</i> <sup>2</sup> , <i>ht</i>	<i>pt</i>	<i>pt</i>	U 14
			<i>t</i>	<i>t</i>	<i>pt</i>	—	—	—		FP 751
					—	<i>vt</i>	—	<i>pt</i>		FV 796

A táblázatos egybevetésből látható, hogy az obi-ugoron kívül legfőljebb a permi nyelvekről állítható, hogy örökölték U/FU *pt* kapcsolatot. A cseremiszi és a lapp nyelvből csak a finn-permi, illetve a finn-volgai etimológiák figyelembevételével idézhető második *pt*-s kapcsolat, a finn és a mordvin helyzet még rosszabb. A bizonytalan etimológiák adatai sem változtatnak lényegesen a képen:

vog.	osztj.	cser.	finn	lp.	szam.	UEW.
—	? <i>pt</i>	? <i>pt</i>	? <i>t</i>	—	? <i>pt</i>	238
—	—	—	—	? <i>vd</i>	? <i>pt</i>	32
—	—	—	? <i>ht</i>	? <i>kt</i>	? <i>pt</i>	183

Jelenlegi etimológiai ismereteink alapján legszívesebben úgy foglalnám össze a *\*-pt*-hangkapcsolatról alkotható képet, hogy az uráli és a finnugor alapnyelvben *p* és *t* kerülhetett egymás mellé, de nem volt szokványos kapcsolat. A későbbi alapnyelvekben is csak kevéssel szaporodott. Az osztják adatok tanúsága alapján föltehető, hogy az ugor alapnyelvben volt legalább 3 örökölt szóban *-pt*-, tehát nem volt annak akadálya, hogy átvegyen az ugor egy jövevényszót ezzel a hangkapcsolattal. Minthogy a kikövetkeztethető 3 + 1 ugor alapnyelvi szóból a magyarban csak egy őrződött meg, a *\*pt* > m. *t* fejlődés csak valószínűnek látszik, nem föltétlenül biztos. Mindezek után meggondolandó, hogy *hét* szavunk szóközépi konzonantizmusa miatt ellátandó-e kérdőjellel vagy nem. (Lehet az U/FU/Ug. *\*-kt* > magyar *-t*- analógiájára hivatkozni, ez azonban bizonyítéknak aligha tekinthető.)

Egy ugor *Œ*-kezdetű és *pt* szóközepű szóból a mondottak alapján az osztják számnév hangszabályszerűen származtatható, a vogul egy, a magyar két kérdőjellel. Minthogy egy etimológiai egybevetésnél legalább két kérdőjel nélküli tagnak kell lennie, vagy mindenhova teendő kérdőjel, ezért az MSzFE. közlésmódjában megfogalmazva: a megfelelés jelét nem tartom számnévünk etimológiájában alkalmazhatónak, az obi-ugor hetes számnévek problematikusan egyeztethetők egymással, a magyar azonban csak talán egyeztethető velük.

Etimológiai szótárainkkal és HONTival ellentétben szerintem azoknak van igazuk, akik a '7' elnevezését nem ugor kori átvételnek tartják, hanem különnyelvinek a három ugor nyelvben. Ugyanazon forrásból más időben és más közvetítéssel kerülhetett ugyanez a számnév a finn-permi és az ősszamojéd alapnyelvbe is. Ezzel lehet indokolni, hogy hangtanilag sehoggy sem vezethető le egy uráli vagy finnugor alapalakból, de teljesen sem egymástól, sem több más idegen nyelv hetesétől sem szakíthatók el.

VÉRTES EDIT

<sup>2</sup> A fi. *hapsi* 'Haar' két kérdőjele szerintem túlzás.

## ÉLŐ NYELV

### A *saraboló* és néhány tautonimája a magyar nyelvjárásokban\*

Előadásom címében két olyan szó is szerepel (a *saraboló* és a *tautonima*), amelyek nem föltétlenül közismertek, első hallásra talán nem is idéződik föl a pontos jelentésük, vagy csupán használatuk gyakorisága okoz némi bizonytalanságot. Ennek oka nyilván abban rejlik, hogy egyik lexéma sem tartozik aktív szókincsünkbe, mindegyikük — mint sajátos szakszókészletli elem — inkább a passzív szókincs rétegébe sorolható. — A *saraboló* a szőlőművelés tárgykörébe tartozó, főképpen gyomirtásra használt szerszámnak a népnyelvi megnevezése, amely nyelvjárásainkban nagy területen ismeretes, s minthogy köznyelvi megfelelője nincsen, ezért került dolgozatom címébe. A *tautonima* pedig olyan nyelvészeti műszó, amely még nem vert igazán gyökeret a szakirodalomban, noha használatára — elsősorban a dialektológiában — kétségtelenül szükség van. Tudomásom szerint a *tautonima* műszót — JOSEF FILIPECTŐL kölcsönözve — az 1980-as évek legelején IMRE SAMU használta nálunk először (vö. MNy. 1981: 12—3), majd akadémiai székfoglalójában részletesebben is kitért a *szinonima* és a *tautonima* műszók tartalmára és egymástól való elkülönítésére. Véleménye szerint „egyazon fogalomnak a különböző nyelvjárástípusokban élő megnevezéseit nem célszerű szinonimáknak tekinteni és nevezni. Ezzel ugyanis a szinonimák körét túlságosan is kiszélesítenénk, és a *szinonima* műszó tartalmát is némileg bizonytalanná tenénk. Szerintem szinonimákról csak egyazon nyelvváltozaton belül beszélhetünk, és szinonimáknak csak olyan lexémákat tekinthetünk, amelyek az illető nyelvváltozatot beszélő közösség szókincsébe tartoznak” (Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján. Bp., 1987. 8—9). IMRE SAMU véleményét elfogadva az előadásomban tárgyalt *horoló*, *karaszoló*, *kaszirva*, *saraboló*, *vakaró* és *zsula* valódi tájszók tautonimák, hiszen ugyanazon fogalomnak különböző helyi nyelvjárásokban használt megnevezései, ugyanakkor például a szege-di népnyelvben ugyanezen szerszámnak *horoló*, *karaszoló* és *saraboló* megnevezéseit szinonimáknak kell tekintenünk, mivel ezek egy helyi nyelvjárásban egymás mellett élő lexémaváltozatok.

A Magyar Néprajzi Lexikon ötödik kötetének 85. lapján a *szőlő* címszó után a következőket olvashatjuk: „bortermő szőlő (lat. *Vitis vinifera*), az egyik legrégebben termesztett kapásnövényünk és gyümölcsféléseágunk. A borkultúrában betöltött szerepe (fehér, vörös — minőségi és mennyiségi jelleg stb.), eredete (keleti, déli és nyugati) szerint több százra rügő tájnyelvi és növényrendszertani névvel megkülönböztetett csoportja, ill. változata van”. Ha továbblapozunk e lexikonban a *szőlő*-től a 104. lapon található *szőlőüzés* címszóig — nem is szólva arról a nagyszámú néprajzi feldolgozásról, amely a szőlő- és borkultúrával foglalkozik —, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a szőlőművelés és borkezelés szakszókincse településként és tájegységként rendkívüli gazdagságot, elnevezésbeli változatosságot mutat. Ez a tény minden bizonnyal összefügg az- zal, hogy egyrészt őseink már vándorlásuk utolsó századában megismerték a szőlőtermelést (vö. TESz. I: 341), másrészt főképpen azzal magyarázható, hogy a magyar nyelvterület több tájegysége évszázadok óta híres borvidéknek számít, ahol a szőlő- és borkultúrának igen régi hagyományai alakultak ki. A szőlő nagyon régi ismeretét tanúsítja az a tényező, hogy a TESz. szerint a szőlőművelés és a borászat egy-két szókészletli eleme (pl. *bor*, *seprő* ~ *söprő* 'a bor üledéke', *szőlő*, *szűr* ige) ótörök eredetű a magyarban.

Előadásom tárgyául a szőlőművelés különböző munkafolyamatainak szerteágazó részterületeiből és különféle eszközeinek neveiből egyetlen elemet választottam ki, mégpedig annak a szerszámnak a nyelvjárásainkban élő néhány elnevezését, amely ' (főképpen a szőlőskertben) gyomir-

\* Előadásként elhangzott 1994 augusztusában Egerben A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán.

tásra használt, félkör vagy trapéz alakú, nyéllal ellátott acéllemez' jelentésű. Választásom azért esett erre az eszköznévre, mert a szóba kerülő elnevezések némelyikének etimológiájához — talán egy-egy ötlettel, magyarázati lehetőséggel — hozzá is tudok járulni. A rendelkezésemre álló időkelet kevés ahhoz, hogy az ide tartozó eszköznevek mindegyikével foglalkozzam. Kiválasztásuk önkényes, s csupán egyetlen dolog kapcsolja őket össze, mégpedig az, hogy nincs közöttük egyetlenegy sem, amelyet nyelvjárási gyűjtéseim során ne hallottam volna. Közös jellemzőjük ezeknek az elnevezéseknek, hogy egyikük sem él a köznyelvben, a magyar nyelvjárások kisebb-nagyobb területén használatos valódi tájszók ezek, de azt is mondhatom, hogy a szőlőművelésnek olyan szaknyelvi elemei, amelyek vidékenként különböznek, azaz tájnyelvi színezetük van. Közöttük akadnak olyan tájszók, amelyek a magyar nyelvterület nagy részén járatosak, vannak azonban köztük olyan lexémák is, melyeket — tudomásom szerint — csak egy-egy községben ismernek.

Ha annak idején a '(főképpen a szőlőskertben) gyomirtásra használt, félkör vagy trapéz alakú, nyéllal ellátott acéllemez' jelentésű eszköz megnevezése is szerepelt volna A Magyar Nyelvjárások Atlaszában szóföldrajzi kérdőfüzetében, akkor a gyűjtés után megszerkesztett térképlapján — föltételezésem szerint — minden bizonnyal a *saraboló* főnév állt volna címszóként, noha ez az eszköznév és alapszava, a *sarabol* ige maga is nyelvjárási szó. A *saraboló*-nak nincs ugyanis köznyelvi megfelelője, és az e fogalomra használt táji megnevezések közül a magyar nyelvterület legnagyobb részén nagy valószínűséggel a *saraboló* tájszó van leginkább elterjedve. Egyébként a *saraboló*-t az ÉrtSz. és ÉKsz. is népnyelvinek minősíti, vagyis olyan szónak, amely nagy területen használatos. Alapszavát, a *sarabol* igét a TESz. a 'kapar, kaparással tisztít, vakar; (pénzt) összekapar' értelmű bajor-osztrák *schrabben, schrappen* igéből eredezteti, megjegyezve, hogy a 'gyomot irt; jätten | füvet kikapar; Gras reuten' 1. jelentése 'a 'kapar' alapján érthető: a sarabolás mint speciális talajművelési mód erősen felszíni jellegű, kaparásszerű" (3: 488). — A sarabolásnak mint szőlőművelési eljárás módnak a múlt század második felében végbement térhódításáról és táji elnevezéseiről a Magyar Néprajzi Lexikon a következőket írja: „A nyári gyomirtó munkában jelentős változás következett be a 19. sz. második felében a gyorsaságra törekvő munkavégzéssel, a föld felszínén járó új szerszámokkal helyettesítették a második és harmadik kapálást, különösen az alföldi és dunántúli szőlőkben, amely itt a kézi fűszedést váltotta fel. E talajmunka változatos táji elnevezésekkel ismert: *sarabolás* (eredetileg sarló fűvágást jelentett) *csarabulás, porhálás* (Dunántúl), *horolás, hurolás* (É-Mo.), *daraszolás, garaszolás, karaszolás* (Alföld és Erdély)" (5: 95). Noha a *sarabol* előfordulására az első adatok a XIX. század harmincas éveiből valók (vö. TESz. 3: 488), a sarabolásnak mint szőlőművelési módnak a múlt század második felében történt térhódítása adja meg a magyarázatát annak, hogy a *saraboló* és hangtani változatai (pl. *csaraboló, sarabu, sarabuló*) meglehetősen elterjedté váltak.

A *horoló* (*horuló* ~ *huroló* ~ *huruló*) ugyancsak elég nagy területen ismeretes, hiszen az ÚMTsz. 'gyomirtásra használt, félkör vagy trapéz alakú acéllemez, ill. keskeny kapa' jelentésben a Bükkaljáról és viszonylag sok településről (Dunaszentgyörgy, Bugyi, Jánoshalma, Kiskunmajsza, Csány, Cegléd, Nagyléta, Ravadz, Dad, Sióagárd, Zomba, Kaposszekcső és Rábaszentmiklós helységekben) közli (2: 1002—3). A *horoló* alapszava a nyelvjárási *horol* ige, amelynek „*hor-* töve ősi hangutánzó szó a finnugor korból" (TESz. 3: 150), s amely — ugyancsak a TESz. szerint (uo.) — összefüggésben van a *horzol* és a már kipusztult *horhol* igével. A *horol* (*húrol, hurul*) az ómagyar korban 'kapar; kratzen | kapál; hacken' értelemben fordult elő, s ebből könnyen kialakulhatott a '(szőlőben) sarabol' jelentés, a főnevesült *horoló* pedig 'saraboló' értelemben állandósult.

A *karaszoló* és alakváltozatai (pl. *daraszoló, garaszoló, haraszoló* stb.) az ÚMTsz. szerint főképpen az Alföldön és Erdélyben járatosak (vö. 1: 952). Alapszava a *karaszol*, amely egyik alakváltozata a TESz.-ben címszóként szereplő *daraszol* igének. A TESz. szerint (1: 595) ez az ige „Valószínűleg hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a dörzsölés, horzsolás, súrlódás közben keletkező hangot jeleníthette meg. Alakváltozatai is a hangutánzó-hangfestő szavakban szokásos sajátságokat mutatják". Véleményem szerint a *daraszol* alakváltozatokban való gazdagsága (pl.

*döröszöl, duruszol, düriüszöl, garacal, garacol, karaszol, karasol, hasasol*) is a hangutánzó eredet mellett szól. A TESz.-ben a *daraszol* 1. jelentése '(kerti utat, szőlőt) kapával gyomtól, gatzól megtisztít, sarabol; (einen Gartenweg oder Weingarten) mit Hacke entkrauten | a földet sekélyen fölkapálja; die Erde leicht umhacken' és a 2. jelentése 'szőlőt másodszer kapál; Wein zum zweiten Mal behacken' lényegében véve egyaránt megegyezik a *sarabol* ige fogalmi tartalmával. — A *karaszoló* a *horoló*-hoz hasonlóan folyamatos melléknévi igeneves szerkezetből (*karaszolókapá, karaszolószerszám > karaszoló*) válhatott a *saraboló*-val azonos jelentésű főnévvé. — Ha az eddig tárgyalt három elnevezés (*horoló, karaszoló és saraboló*) képzeletbeli szóföldrajzi térképét egymásra vetítjük, nagyjából a Dél-Alföld az a terület, ahol — kisebb-nagyobb gyakoriságbeli eltéréssel — a *horoló, karaszoló* és a *saraboló* eszköznév egyaránt használatos, így például a szegedi népnyelvben is (vö. Szegedi Szótár 1: 692; 2: 387).

A továbbiakban a 'saraboló' fogalmának olyan megnevezéseit veszem sorra, melyek szűkebb területen (esetleg csupán egyetlen községben) fordulnak elő. — Gyermekkori nyelvi emlékeim közé tartoznak azok az esetek, alkalmak, amikor rokoni látogatásra vagy egyéb okból a szülőfalummal, Nagykönyival szomszédos községekben (pl. Értényben, Koppányszántón vagy leggyakrabban Szakacson) jártam, s olykor szóba került, hogy mi, nagykönyiak (ottani szóhasználattal: kőnyiak) másképpen nevezünk meg bizonyos fogalmakat, tárgyakat, mint ők. S ilyenkor nemegyszer hangzott el példaként a *saraboló* eszköznév, melyet Értényben leginkább *sarabulló*-nak, Koppányszántón *vakaró*-nak, Szakacson leggyakrabban *sarabu*-nak hívnak, Nagykönyiban pedig — mindegyik fálutól eltérően — *kaszirva ~ kaszirba* ennek a szerszámnak az elnevezése. Hogy a nekem megszokott *kaszirva ~ kaszirba* lexéma miért hatott s hat ma is furcsa, különös tájszónak, az csak jóval később vált világossá számomra, ugyanis ez a szó — legalábbis 'saraboló' jelentésben — nagy valószínűséggel másutt sincs meg (sem az országban, sem a határainkon túli magyar nyelvjárásokban). Kissé óvatosabban fogalmazva: sem a különböző tájszótárakban és regionális szótárakban, sem az ÚMTsz.-ban nem találtam rá adatot. A *kaszirva ~ kaszirba* is minden bizonnyal azon csekély számú valódi tájszó közé sorolható, melyek csupán egy-egy településen fordulnak elő. — A *kaszirvá*-val megegyező vagy ahhoz hasonló hangalakú tájszó az ÚMTsz. és az eddig megjelent regionális szótárak anyaga alapján — a Keszthelyhez közeli Cserszegtomaj kivételével — a Balatontól délre eső területen található, mégpedig *kaszilva, kaszirva, kasziva* formában. Ami ezeknek a jelentését illeti, közös vonás bennük, hogy valamilyen gyomnövény vagy fűfajta megnevezésére használatosak. Az Ormánsági Szótárban a következő adatot találjuk: „*kaszíva ~ kaszilva* 'Echinochloa crusgalli'. Porcfű. Vastagszárú, porcogós fű, ami eső után hirtelen vörödik a tarlókon. *Az Isten anna egy jó essőt, hogy legalább a tőrő csapna fő éty kis kaszirvát*” (284). — A Nagykönyihoz mintegy 30–40 kilométernyire fekvő Büssü község nyelvjárásában is él a *kaszirva* tájszó, igaz, nem a szóban forgó szőlőművelő szerszám megnevezéseként, hanem 'gyomnövény' értelemben. VÁRKONYI IMRE „Büssüi tájszótár”-ában (a 113. lapon) a következő adat olvasható: „*kaszirva* fn. 'egy gazfajta, gyomnövény'. *Ahun sog vót a kaszirva, a jószágnak kaszátug, de nem szerették*. Nr. Tapadó magja van, a köleshez hasonló. Fajtái: *tápaskaszirva, igyenös kaszirva*”. — Föltevésem szerint egykor a nagykönyi nyelvjárásban is élhetett — szűk körben legalábbis — a *kaszirva* tájszónak 'valamilyen gyomnövény, esetleg fűfajta' jelentése, mégpedig olyan gazfajta neveként fordulhatott elő, amely a szőlőskertek egyik gyakori gyomnövénye lehetett. Aki a szőlőben ennek a gyomnak az eltávolítását, kivágását végezte, arra mondhatták, hogy *kaszirvát*, mint ahogy a nyelvjárásban a *gazul* igének ma is 'gatz, gyomot eltávolít' jelentése él, s ahogy a *gyomlál* ige '(haszonnövényt) beültetett területet) a gyomoktól megtisztít' értelemben használatos (Vö. ÉrtSz. 2: 1110). Az 'egy gazfajta' jelentésű *kaszirva* alapszó valamilyen okból (pl. egy hasonló értelmű szinonima térhódítása miatt) minden bizonnyal visszaszorult, majd kipusztult, a szőlőben végzett 'sarabol' cselekvésfogalomnak a megnevezésére viszont továbbra is megmaradt a *kaszirvát* igealak, s ebből pedig elvonással (*kaszirvát > kaszirva*) a 'saraboló' jelentésű *kaszirva* eszköznév keletkezhetett. Az elvonás — mint ismeretes — a szóalkotásnak analógiás

módja, amelyre régi és újabb keletű példákat egyaránt találunk (pl. *kapál* > *kapa*, *macerál* > *macera*, *zabál* > *zaba*), s amely a nagykönyvi nyelvjárásban más példákkal is illusztrálható (*hajszérull* ~ *hajszéroz* > *hajszér* 'hajszá', *räckéruull* ~ *räckéroz* > *räckér* 'kockázat'; stb.).

A 'saraboló' jelentésű *vakaró*-t egyetlen tájszótárunk sem ismeri, csupán az ÚMTsz. kéziratot anyagában van rá adat a Tolna megyei Koppányszántó községből. Ez is tehát olyan valódi tájszónak látszik, amely csak egy településen ismeretes és használatos. Véleményem szerint joggal föltételezhetjük, hogy Koppányszántó nyelvjárásában a *vakar* ige belső jelentésváltozással vette föl az '(éles eszközzel) tisztítás céljából kapar' jelentésen át a 'sarabol' értelmet, a *vakar* igeből képzett *vakaró* pedig főnevesülve 'saraboló' jelentésben állandósult. A koppányszántói nyelvjárásban egyébként — mint ez az ÚMTsz. cédulaanyagából kiviláglik — a *vakaró* melletti ritka változatként a *csarabulló* szinonima is előfordul a *saraboló* megnevezésére.

A 'saraboló' értelmű *zsula* lexéma sem szerepel egyetlen tájszótárban sem, és az ÚMTsz. cédulaanyagában sincs rá adat. Jómagam is csak 1987-ben hallottam először ezt a tájszót és a vele összefüggő *zsulázik* 'sarabol' igealakot, mégpedig Mélykúton, ahol — mint nyelvjárásszíjzet helyzetű községben — nyelvjárási anyaggyűjtést végeztem, s ennek során a szőlőművelésről készített beszélgetés rögzítésekor került magnetofonszalagra. Föltevésem szerint a *zsula* szerb-horvát eredetű tájszó, amely valószínűleg úgy került Mélykút nyelvjárásába, hogy a XVIII. század első felében újratelepült községbe kisebb számban bunyevácok is beköltöztek. Elképzelésemet támogatja az a tény, hogy MARKO PEIĆ és GRGO BAČLIJA bácskai bunyevác szótárában 'a fű kivágására való szerszám' jelentésű *žuljāč* és 'a fűvet vág (zsuljácscsal)' értelmű *žuljat* ige egyaránt előfordul (vö. Rečnik bačkih bunjevaca. Novi Sad—Subotica, 1990. 444), s mivel az átvétel lehetőségének hangtani és jelentéstan akadályai nem merül föl, megalapozottnak látszik, hogy Mélykút magyar lakossága a velük és a környék más településein élő bunyevácoktól vette át a *zsula* 'saraboló' és a *zsulázik* 'sarabol' lexémákat. Fontosnak tartom még annak megjegyzését, hogy először a *zsulázik* igealak terjedhetett el, majd belőle elvonással (*zsulázik* :-> *zsula*) keletkezett a *zsula* főnév. Mint-hogy bunyevác nyelvi-nyelvjárási hatás más észak-bácskai magyar településeket is érhetett, valószínűnek tartom, hogy Bácsalmás, Baja és Jánoshalma környékén esetleg több községben is előfordulhat a *zsula* 'saraboló' szerszámnév, mégpedig — természetesen — elsősorban olyan falvakban, ahol a szőlőművelésnek régi hagyománya van.

A vizsgálatra kiválasztott hat valódi tájszó és ezeknek — már említett — hangtani változatai remélhetőleg nemcsak azt illusztrálják, hogy a szőlőművelés egy eszközének megnevezésére milyen nagyfokú tagoltság, gazdagság jellemző, hanem talán azt az általános tanulságot is sugallják, hogy a nyelvjárások pusztulása, visszaszorulása ellenére a dialektológusoknak és a néprajzosoknak még mindig van mit gyűjteniük, van mit megmenteniük népünk nyelvi és kulturális értékeiből. Érdemes és fontos tehát újból és újból elszakadni az íróasztali munkától, ha azt akarjuk, hogy frissebb, még föltáratlan adatok kerüljenek felszínre, mert — ha egyre nehezebben hozzáférhetően is — még napjainkban is sok nyelvi kincs rejlik a magyar nyelvjárásokban, olyan értékes anyag, amelyre a tudományos kutatásnak — lényegéből fakadóan — mindenkor szüksége van s mindenkor szüksége lesz.

SZABÓ JÓZSEF

## S Z E M L E

### Kiss Jenő, Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996. 318 lap.

KISS JENŐ munkája elsősorban a magyar szakosok nyelvészeti oktatását segítő tankönyv. Úttörő vállalkozás, mely ahol lehet, magyar anyagon igyekszik megtanítani mindazt, ami a modern szociolingvisztikából fontos. Tantervi órákhoz illeszkedik, nem azoknak szól, akik főfoglalkozásukban kutatni fogják nyelv és társadalom viszonyát, hanem a jövőendő gyakorló tanárnak. Mint ilyen is kettős szerepe kell azonban, hogy legyen. Nemcsak tényanyagot ad át, hanem a pedagógus szociolingvisztikai tudatosságát is kellene növelnie: azt a tudatosságát, mely a kommunikációból élő pedagógus számára a köznap interakciók irányításának fontos önszabályozó mozzanata kellene, hogy legyen. Elő kellene segítenie az ilyen könyvnek nemcsak a szociolingvisztikai ismeretek terjedését, hanem az ezzel kapcsolatos készségeket is. Ehhez persze javasolt helyzetgyakorlatok s feladatok is kellenének, ami sajnos hiányzik a tankönyvből.

A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékkövetőjeként s az ottani szociolingvisztikai doktori program irányítójaként sokat tett azért, hogy a szociolingvisztika kilépjen a tudósok dolgozósobájából. Könyve arra hivatott, hogy az elszórt, illetve nehezen hozzáférhető tudományos közlemények és az ismeretterjesztés helyett megbízható, tanulható és tanítható ismerettár legyen.

A kilenc nagy fejezet javarészt azt tekinti át, amit makroszociolingvisztikának szoktunk nevezni. Ezzel a behatárolással a következőre szeretnék utalni. Kétségtelen, hogy a szociolingvisztika (egyik) nehéz elhatárolási kérdése, hogy vajon a nyelv interakciós és társalgási helyzetekben történő elemzése, az a hagyomány, melyet GOFFMANN, az etnometodológusok és a beszédaktus-elemzés indított el a nyelvvel kapcsolatban, mennyire szervesen tartozik bele a szociolingvisztikába. A nemrég magyarul is megjelent Wardhaugh-tankönyv például ezt teszi. Kiss Jenő azonban, különösebb indoklás nélkül, kihagyja ezt a kutatási irányt. A tankönyvben Goffmann vagy Austin neve még az irodalomban sem szerepel.

Meg lehetne ezt indokolni. Hadd tegye meg a szerző helyett a recenzens. A hazai szociolingvisztika, s a kötet elsődleges referenciakerete ez, a magyar társadalomtudományok egyik jellegzetes gyermekbetegségében szenved. A hiányzó „reprezentatív” adatokat gyűjtve irányelve az extenzív munkára helyezi a hangsúlyt, az intenzív helyett. Olyan ez, mint a korai iparosítás: a fontos a sok embertől beszerezhető nagyszámú adat s az ehhez kapcsolódó taxonómia. Mind az elméleti reflexió, mind a munkaigényes adatgyűjtés hiányzik. Nem kell szégyenkezni, nemcsak a nyelvészet gondja ez. Ugyanezért van olyan kevés interakciós keretben folyó szociálpszichológiai kutatás is.

A Kiss Jenő nyújtotta keret másik jellegzetessége az interdiszciplináris mozzanatok gyűjtőgető felfogása. Mi a viszony a különböző „kötőjeles” nyelvészeti diszciplinák, az etno-, szocio-, pszicho-, pedo-, pato-lingvisztikák között, s hogyan kapcsolódnak ezek a nyelvészet egységének kérdéséhez? Kisajátítóan bontják-e fel a nyelvet ezek (én ezzel foglalkozom, te meg azzal), vagy van egy közös elméletük arról, mi is az emberi nyelv? Hiányoznak ezek a kérdések a könyvből. Érzésem szerint mindezek a kötőjeles területek csak egy általános nyelvelméletben találhatják meg helyüket. A tudományrendszeri kérdés itt sem egyszerűen tanszékek és erőforrások rendezésével kapcsolatos. Magának a tárgynak a természetével kapcsolatos állásfoglalások rejlenek mögötte. Ezek persze sokfélék lehetnek, s több ilyen felfogás létezik ténylegesen is. Az egyik — de csak az egyik — a CHOMSKY hirdette felfogás, amelyben a nyelvi rendszer önmagában álló s vizsgálandó, s az ennek megfelelő centrális diszciplinához, a nyelvelmélethez képest minden másodlagos.

A kötőjeles területek külső köröket vizsgálnak. Vannak azonban olyan felfogások, melyek a nyelvet már kiindulásaként társadalmi, megismerési vagy biológiai rendszerként fogják fel, mások pedig ezen mozzanatok komplex rendszereként. Ez a hozzáállás valamelyik vagy az összes kötőjeles területet központinak tételezi fel.

Jogtalan persze egy részterületet tárgyaló tankönyvön nyelvelméletet számon kérni. Ez kétségtelen. Az azonban nem jogosulatlan igény, hogy a diáknak itt is találkoznia kell azzal a kérdéssel, hogy van nyelvelmélet, s ennek különleges érdekessége van a szociolingvisztika szempontjából. Pusztán taxonómiailag is tudnia kellene a diáknak, milyen a viszony a szociolingvisztika és a stílisztika vagy a pragmatika között (két olyan terület ez, amelyek még mint terminusok sem szerepelnek a könyvben).

A nyelvelméleti beágyazás a szociolingvisztika esetében egyben társadalomtudományi beágyazást és állásfoglalásokat is jelenthetne. A tankönyv két fő taxatív hiányossága megvilágítja ezt számomra. Az egyik az interakciós vagy mikroszociolingvisztika említett szinte teljes hiánya a könyvből (különösen bántó ez például a megszólításoknál). Ennek megfelelő annak az elméleti kérdésnek a kihagyása, hogy az emberi viselkedés „szocio”-meghatározottságában két eltérő kontextust érdemes elkülöníteni: a társas és a társadalmi. Ezek viszonya nemcsak a kutatás extenzív és intenzív stratégiáit illeti, hanem azt a kérdést is, hogy mikor a közvetlen interakciós helyzet, s mikor tágabb szimbolikus összefüggések függvénye viselkedésünk. Hogyan válik a szocializáció során az ember a társaságon át a társadalom részévé, milyen társadalmakban mekkora az egyik és a másik jelentősége. Konkrét megnyilvánulása azután e viszonyításnak a modern társadalmakra vonatkoztatva is a különböző explicit beszédalkalmazkodási modellek megjelenése a szociolingvisztikában. Ezek a társas és a társadalmi játékban próbálják megadni, mi is dönti el, mikor, kivel, miről milyen nyelvet, szerkezeteket, szavakat, hangfekvést használunk.

Egy gyakorlatias kérdés érzékeltetheti mindennek fontosságát. Kiss Jenő amikor a szociolingvisztikát elhelyezi mint a nyelv társadalmi életének tudományát, s hosszan tárgyalja a rétegződés és nyelv, hely és nyelv stb. kapcsolatát, eléggé egydimenziós képet mutat be. A nyelv variabilitását s használati meghatározóit csak a mai ipari vagy modern társadalmakban tárgyalja. Fel sem veti azokat a radikális eltéréseket, amelyek társas és társadalmi viszonyát érintik a hagyományos, immobil közösségekben, az alapvetően orális kultúrájú nyelvközösségekben s így tovább. S ez nemcsak annak a történeti szociolingvisztikának a kérdése, amit a szerző későbbi munkálatokra utal, hanem mai kérdés is. Például a cigányság valódi nyelvi helyzetének megértését akadályozza, ha nem vesszük tekintetbe orális és társas alapú, nem absztrakt szerveződésüket, ahol a szocializáció feltételezett ágensei mindig közvetlenül jelen vannak. Mindez olyan gyakorlatias szociolingvisztikai témák kezelésében is alapvető, mint az ún. nyelvi hátrány problémája, melynek számos társalgáselméleti és narratív értelmezése az absztrakt társadalmival szembeállított konkrét társas szabályozás fogalomparjára támaszkodik.

A beágyazás másik kérdése a szociológiával való viszony. Kiss Jenő számára ez is meglehetősen idegen és távoli. A társadalmi homogenitásról s heterogenitásról szólva nehéz pedig eltekinteni mondjuk a funkcionalizmus és a cselekvésemélet olyan klasszikus modelljeitől, mint Merton vagy Parsons felfogása. A nyelvész számára szemet szűrőbb azonban, hogy Durkheim is kimarad ebből a perspektívából, s ennek nyomán azután Saussure is, akinek még a neve sem kerül említésre, akárcsak a *langue* és *parole* fogalom pár sem. Pedig ők nemcsak történeti hősök vagy zárványok: a mai társadalomtudományi koncepciók alapkérdése is az, hogyan s mennyire mentális és mennyire szociális valóság a nyelv, s a nyelvészet egésze mennyiben a társas reprezentációk vagy éppen a mentális reprezentációk tudománya. A szavak szintjén ez azt is jelenti, hogy nehéz úgy beszélni a kommunikatív kompetenciáról, hogy meg sem említjük magát a kompetencia fogalmát. Mindennek ismét van egy gyakorlati, felhasználói vonzata is. A szociolingvisztika nemcsak a magyar szakosok tárgya, hanem ezernyi szociológia és szociálpolitika szakos diáké is. A tankönyvnek az ő vonatkoztatási rendszerüket is érintenie kellene.

A nyolc szakmai fejezet szisztematikusan rendezi az anyagot. Először a szociolingvisztika adatairól s adatgyűjtéséről kapunk áttekintést. Javarészt metanyelvi adatgyűjtéseket mutat be, a társalgási adatszerzés kérdései, s a megfigyelés és kísérletezés mint a kérdőívvel szembeállított eljárás igazából fel sem merül. Számos kérdésben pedig, melyeket Kiss Jenő is tárgyal — presztízs, nyelvi változás és norma viszonya, nyelv és identitás — sok mindent tudunk ma már finom kísérleti eljárások felhasználásával tisztázni a hagyományos taxonómián (néha így van, néha meg éppen úgy) túlmelve.

A nyelvi variabilitás s nyelvközösségek kapcsolatát tárgyaló fejezetek korrektek. Az olvasónak egy visszatérő gondja van azonban. A tankönyv igen kevésbé foglalkozik szervesen az olvasás és írás szerepével, illetve tágabban a kommunikációs közegek és a nyelvhasználat kapcsolatával. Néhol kapunk laza tényeket mondjuk a rádióhallgatás statisztikájáról. Arról azonban keveset, hogy mit is jelent az írásbeliség a nyelvközösségek átalakulásában, milyen szerepe van a mobilitás új formáinak megjelenésében s persze korlátozásában, s mi lesz az új számítógépes írástudás és a nyelv kapcsolata. Nem divatos „ember és technika” témák ezek pusztán. Az új forradalom veteti észre a filozófiától kezdve (nálunk Nyíri J. Kristóf munkáiban) a szociolingvisztikáig (pl. Réger Zita kutatásaiban) a tudósokkal is a különböző típusú hagyományos szerveződések jelentőségét. Olyan terület ez, ahol a szociolingvisztika megtalálhatja a Kiss Jenő által is hangsúlyozott filozofikus és egalitáriánus mondanivalójának (a nyelvközösségek inhomogenitása s egyenértékűsége, a zűrzavarból kiemelkedő szabályirányítottság, norma és variáció állandó küzdelme) kapcsolatát a mai világ központi átalakulásaival.

Mert mondanivaló, társadalmi vezérelv kell a kötőjeles területeknek s még egy tankönyvnek is. Ennek kérdéskörét legjobban a nyelvi szocializációval foglalkozó V. fejezet mutatja. A meglehetősen részletes fejezet főleg az ún. hátrányos helyzettel foglalkozik. Érdeemes lenne elgondolkozni rajta, mennyire ideologikus volt ez a hetvenes években a nyugati országokban, s nálunk is olyan aktivista egalitáriánus fogalom, mely a korai szociolingvisztika érzelmi s mozgalmi töltetét megadta. Az őszinte beszéd hiányzott: senki sem mondta például azt, hogy a munkásosztály alulfejlesztésének okait keresi. A kilencvenes évek komikus politikai korrektség fogalmazási mániáinak fényében magunkat is komikusnak láthatjuk. Milyen eufemizmus maga a hátrányos helyzet kifejezés, s mi is volt egy már őszintébb korban a SZETA és a HHH, a Szegényeket Támogató Alap és a Halmazottan Hátrányos Helyzetűek kutatása közti különbség. A korrekt nyelvhasználattal küzdő szerencsésebb csillagzat alatt születettek számára a cenzúra esztétikáján felnevelkedettek talán mondhatnak valamit arról, miféle ideológiák is rejlenek tudományos szavaink mögött.

Kiss Jenő világosan látja ezt, amikor a többnyelvű helyzetekkel kapcsolatban Péntek János nyomán tettenéri az uralkodó kultúra eufemizmusait — másoknál. A szociolingvisztika számára is nehéz ezeket az eljárásokat saját magunkon is tetten érünk.

A magyarországi s magyarral kapcsolatos nyelvi helyzetet bemutató statisztikák, térképek gondosak s tankönyvszerűek. Egyedül a szerzői állásfoglalás hiányzik, illetve az ellentmondások világos exponálása. Számos kérdést felvet s nyitva hagy, melyek a diákok számára legalább feladatok kellenének, hogy legyenek. Pl. mennyi is akkor valóságosan a cigány, s hogyan lehet ebben dönteni (140 000 vagy 600 000).

A nyelvi kontaktusokkal foglalkozó VII. fejezet az egyik legszínvonalasabb a könyvben. Jól megismerteti az olvasót a kontaktus-nyelvészet alapkérdéseivel s fogalmaival, a kétnyelvűség mind társadalmilag, mind tudományosan nehéz kérdéseivel. Az egyetlen hiányérzet az életszerűség: igen kevés példát kapunk akár a kétnyelvűség, akár a diglosszia valós, dialogikus érvényesülésére.

A nyelvpolitikával foglalkozó VII. fejezet is korrekt. A nehézségét itt az okozza, hogy manapság minden kormányzat azzal a képalkotással él, hogy az általa javasolt nyelvi megoldás, törvény, eljárás az, amelyre a tudomány megalapoz. Valójában kicsit kínos, de reflektíven érdemes volna a szociolingvisztikának elgondolkoznia azon, hogy mennyire is lehet igaz az értékfüggetlen tudományos megalapozás illúziója. Ez nemcsak a diplomáciai asztaloknál zajló nyelvpolitikára ér-



vényes, hanem a normatív, és a helyzetfeltáró mozzanatok viszonyára tágabban is. A szociolingvisztika egyik izgalmas intellektuális feladata lehet(ne) ennek a társadalomtudományi önreflexiónak az erősítése. Két dolog megmutatását jelenti ez. A normatív mindig része a hétköznapi életnek. Nem arról van szó, hogy lenne egy valóságos élet s egy normáktól eltorzított. A normák konstruálják a társadalmi valóságot. A másik, a kínosabb mozzanat az, hogy maga a tudomány is belép ezekbe a köznapi normatív kontextusokba. Például akkor is, amikor a normatívval a leíró állítja szembe: maga az az attitűd, hogy van egy természetes nyelvallapot és nyelvi helyzet is normatív elgondolás.

Kiss Jenő könyve taxonómikus szakaszt tükröz egy diszciplína fejlődésében. Szükségszerű felfedező, de meghaladandó szakasz ez. A nagyvilág már eljutott ide, s reméljük, hamarosan mi is. Az elméleti rendezés és tisztázás még akkor is fontos lenne egy tankönyvben, ha korai. A taxonómia ugyanis nehezen tanulható, a hipotézisekkel dolgozó elméleti irányultságú bemutatás viszont igen.

Hogyan írjunk tankönyvet, hangzik a végső szociolingvisztikai kérdés a könyv kapcsán. Az átalakuló felsőoktatásban egyre nagyobb szükség lenne tankönyvekre. Olyan területeken, mint a szociolingvisztika, elsődleges lenne a magyar tankönyvek jelentősége. Nincsenek azonban magyar tankönyvírói hagyományok. Kiss Jenő úttörő vállalkozása fontos, de még nehezen használható mint tankönyv. Alacsony a könyv „szerkesztettsége”. Sokrétű ugyan a tagolás, de nem világosan áttekinthető. A segédletek szórványosak, feladatok nincsenek.

A belső szerkesztés — tankönyvkiadóról van szó — igen elhanyagolható. Például nem veszi észre, hogy bántóan kétféle bibliográfiai rendszer van egy tankönyvben: egy szövegközi s egy végjegyzék.

Minden hiányosságával együtt fontos könyv ez: mint első magyar szociolingvisztikai tankönyv sok fiatal nyelvszemléletét fogja komplexebbé tenni.

PLÉH CSABA

## Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése

Nyelvtudományi Értekezések 139. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 66 l.

I. KISS LAJOS az utóbbi évtizedek hazai helynévkutatásának kétségkívül a legkiemelkedőbb alakja, aki elsősorban névfejtő munkásságával, a nagy hagyományú névtörténeti kutatások legjobb hagyományait továbbvivő tevékenységével vívta ki magának a tudományterület művelőinek szakmai elismerését. Kutatásaival a magyar helynévkincs újabb és újabb rétegeit, csoportjait kapcsolja be a tudomány ismeretanyagába. Nemcsak monumentális összegzésének, a Földrajzi nevek etimológiai szótárának egyre bővülő kiadásai bizonyítják ezt, hanem sok más publikációja is. Az utóbbi időben írt több tanulmánya jelezte, hogy szerzőjük elérkezettnek látja az időt arra, hogy egyes névtörténeti jelenségekről rendszeres áttekintést is adjon.

Kiss Lajos a „Földrajzi neveink nyelvi fejlődése” című munkájával a magyar helynevek nyelvi életéről kívánt átfogó képet — a maga szerény megfogalmazásában ugyan csak: vázlatot (3) — adni. Nemcsak a helynévkutatók, de a magyar nyelv történetével foglalkozó szakemberek számára is sok haszonnal szolgál, hogy a szerző gazdag névfejtői, etimológusi tapasztalatait közreadta ebben a valóban tömör, de igen sokszínű nyelvi anyagot tartalmazó munkában. A maga szándékát heurisztikusnak mondja, hiszen a helynevek elemzésében „a rájövés, felfedezés, megoldás lehetőségeire” (uo.) kíván útbaigazítást nyújtani. E szándék mögött a tudós kutató szakmai elkötelezettségét és a tanárember oktató, nevelő szándékát egyszerre érezhetjük jelen lévő hatóerőnek, hiszen mint mondja: „Szeretném hinni, hogy szükségszerűen rövidre fogott, tömör összeállításom vezér-

fonalul tud szolgálni a földrajzi nevek etimológiai természetű problémáinak felismeréséhez és megoldásához, s fejleszteni tudja a történeti helynévkutatással foglalatосkodók problémamegoldó gondolkodását” (uo.).

A Földrajzi nevek etimológiai szótárát használó szakemberek számára régóta világos, hogy a könyvnek az egyes neveket szótárszerű, tehát egyfajta mechanikus rendben tárgyaló szócikkei mögött szerzőjüknek egységes, kiforrott névszemlélete áll. Ha ez nem így lenne, aligha lett volna arra képes, hogy az évszázadnyi hazai és külföldi etimológiai eredményeket egységes műben fogja össze. Kiss Lajos az egyes neveket meggyőzően korszerű szemlélettel elemzi: más nevekhez való viszonyaikban, gazdag külső összefüggéseikben, azaz a névrendszer, sőt általánosabban a nyelvi rendszer elemeként mutatja be. Ezért nem nagyon hiszem, hogy azokat, akik a FNESz.-t sűrűn forgatják, túlzottan meglepte volna, hogy e legújabb munkájában Kiss Lajos a sok ezer névetimológiai tanulságai közül az egyik lehetséges szempont, a nevek nyelvi fejlődése szerint csoportosítva gyűjtötte össze az ezzel összefüggő tapasztalatokat, tudnivalókat. Az, hogy a szerző a helynevek fejlődésének nyelv i tényezőit kiemeli a többi közül (s ezzel látszólag szakít az oly szívesen emlegetett névtani komplexitással), természetesen nem jelent semmiféle szűklátókörűséget, hiszen Kiss Lajos joggal gondolja: a helynevekkel kapcsolatos sokféle tudomány eredményeit a legjobban úgy gazdagíthatja, hogy az általa legjobban ismert tudományterület, a nyelvészet eszköztárát felhasználva járul hozzá ahhoz, hogy „földrajzi neveink nyelvészeti interpretációját a jövőben szilárdabb alapra lehessen helyezni: kevesebb legyen az ötletszerűség, a találgatás, és több legyen a tényeken, analógiákon nyugvó megfontolt érvelés” (4).

A helynevek nyelvi változását — egyik lehetséges vonatkoztatási rendszerként — a közszavakéhoz méri, viszonyítja. Ez alighanem az egyik legizgalmasabb általános névtörténeti kérdést érinti: a tulajdonnevek nyelvi jellege — s ennek történeti vetületeként fejlődése — miben különbözik a szókincs más elemeitől, illetőleg milyen egyezéseket mutat ezekkel. A helynév—közszó viszonyítást minden fejezetben megtartja, úgy, hogy a tárgyalt helynévi jelenséget röviden közszói példákön is bemutatja, sőt legtöbbször még arra is utal, hogy az érdeklődő hol talál e kérdésekről részletesebb ismereteket.

A „Földrajzi neveink nyelvi fejlődése” nyelvi alapanyagát jórészt a FNESz. adja. A szerző néhol azonban jelentősen gazdagítja is az ottani adatokat. Igazi tudós mentalításra vall, hogy saját korábbi nézeteit sem restelli módosítani — s e változtatásokat külön részletezve bemutatni — abban az esetben, ha ezzel megnyugtatóbb megoldást tud kínálni, mint korábban (lásd pl. a *Geletnek*-ről mondottakat a 9. lapon). A FNESz. jellegéből adódik, hogy döntően településnevekkel illusztrálhatja az egyes változási folyamatokat, de más névfajták is bőven vannak képviselve dolgozatában: víznevek, különféle mikrotoponimák stb. Elvértve még a magyar nyelvterületen kívül fekvő helyek magyar megnevezései közül is idéz példákat (*Dancka, Boroszló*). (Az itt idézett névpéldákat a precíz névmutató /45—59/ alapján bárki könnyen megtalálhatja a könyvben. A közszavak külön szómutatóban szerepelnek /60—3/.)

A tárgyalt helynévanyagot időbeli határok sem korlátozzák. A korai ómagyar korból adatolt helynevekre éppúgy találunk példákat, mint a legutóbbi évtizedekben keletkezettekre (ilyen pl. a k o n t a m i n á c i ó egyetlen eseteként említett ferencvárosi *Dzsumbu*j). A vizsgálat természetéből következően persze régi névanyagunk adja a példák többségét. Ezeket — úgy tünik — a szerző főként aszerint válogatta meg, hogy azokat a változásokat vette figyelembe, amelyek a helynevek mai (normatív) alakjában is megmutatkozó eredménnyel jártak. A mai helynévalakok kialakulása persze csak ritkán történt egyirányú, egyenes vonalú fejlődéssel. Régi okleveleink igazolják, hogy hányféle változaton, ingadozáson keresztül jutott el napjainkig egy-egy névalak. A mai helynevek alakí sokszínűsége pedig azt is megmutatja, hogy e változási folyamatok névrendszerünk minden részletét átjárják korunkban is. Ebben persze nincs semmi meglepő: ahogy a változás a nyelvnek univerzális jellemzője, ugyanúgy érvényes annak egy részére, a helynévalománya is.

A dolgozat 43 változástípust mutat be a helynevek köréből. E változások nem az őket kiváltó okok szerint, hanem inkább formai jellegüknek megfelelően vannak elkülönítve. Arra, hogy az egyes jelenségek mögött különféle hatóerők húzódnak, a fejezetekben következetesen, visszatérően utal a szerző. Kiss Lajos nem olyan rendszert kíván az olvasónak átnyújtani, amelynek rekeszeibe az ő szempontjai, mondhatni: használati utasításai, receptje szerint viszonylag könnyen, különösebb mérlegelés nélkül, szinte mechanikusan belerakosgathatjuk az elénk kerülő helyneveket. A rendszerezés során is maga a név áll érdeklődésének középpontjában, az ezekben megmutatkozó jelenségeket veszi vizsgálat alá, s válogatja szét mindazt, ami a valóságban persze mindig együtt jelentkezik, s csak a tudományos absztrakció képes az elkülönítésükre. A nevekben feltáruló jelenségekkel nemcsak az egyes neveket, hanem egyúttal a változási folyamatokat is jellemezni tudja. Analízis és szintézis ily módon kerül összhangba munkájában. Eljárásával, módszerével arra biztatja a nevetek faggató szakembereket, kollégákat, hogy forgassanak meg, vizsgáljanak meg minden oldalról tüzetesen minden egyes tulajdonnevet — még akkor is, ha elsöre nem is tűnik rajta semmi különösnek —, s csak azt követően mondjanak véleményt róla, keressenek kategóriát számára. Az efféle közelítésmódból az is következik, hogy az egyes nevek többféle változási típusba is besorolhatók lesznek: ennek megfelelően a dolgozatban nem egy nevet többféle kategóriában is vizionlátunk. Leggyakrabban persze a névalakulás szempontjából legfontosabb mozzanat szerinti típusban találjuk meg a neveket. A már említett *Geletnek* például az elhasonulás példajaként van megemlítve, noha a szláv \**Glinnik* a magyarba átkerülve többféle változáson is átmert: bontóhang betoldódásával jöhetett létre a \**Gilinnik* forma, elhasonulással a \**Gilidnik*, ebből nyiltabbá válással a *Gelednek*, zöngétlenüléssel pedig a mai *Geletnek*. Emellett még olyan oldalirányú elágazásai is voltak a névalakulásnak, amelyek eredményei bizonyos korban ejtésvariánsként létezhettek, mint például a *Gelednuk* [gelednük].

Kiss Lajos a változástípusok elrendezésében igen egyszerű elvet követ: betűrendben közli őket. A formális elv olyan következetesen érvényesül, hogy „a két nyílt szótagos törvény érvényesülése” például az *a* betűnél van felsorolva. A kategóriák lényegi összefüggéseire, kapcsolataira, rokon jellegére belső utalásokkal hívja fel a figyelmet. Az ismertető azonban talán eltérhet e praktikus tárgyalási rendtől, s haladhat egy másfajta, általa lehetségesnek vélt gondolatsor mentén is.

2. A könyvben tárgyalt változástípusok nagyobbik fele hangtani természetű. A nevek hangalakját érintő változások bemutatásában Kiss Lajos mégsem törekszik teljességre, inkább csak kiemel közülük egyes fontosnak mutatózó folyamatokat. A bemutatott hangalakváltozások jó része a mássalhangzókat érinti. A képzési hely megváltozását a depalatalizáció képviseli. A *ly > l* változás nyelvjárási szinten érvényesül, ezért az ide sorolható példák e csoportban történő bemutatathatósága attól függ, hogy normanyelvi vagy nyelvjárási alakjukban vizsgáljuk-e meg a neveket. Ő maga is említi a *Halyagos* formából való *Halagos* ~ *Hajagos* változatokat, ráirányítva az olyan ellentmondásos helyesírású alakokra a figyelmünket, mint a Veszprém megyei *Hajagos* folyó, illetve a Komárom megyei *Halyagos* hegy neve. A depalatalizáció ezeket természetesen nem érintette, e csoportban csak a Somogyból idézett *Halagos* példát említheti a szerző. A másik itt tárgyalt változás a *gy > d*, nem sorolja azonban ide a szintén gyakori *ny > n* átalakulásokat. Az ellentétes irányú hangtörténeti fejlődésre, a palatalizációra talán még ezeknél is több példa idézhető lenne, közte jó néhány olyan is, amely a mai etimológiai tudatunk számára már nem is mutat összefüggést: *Páli > Pályi*, (*Ábrahám >*) *Ábrám > Ábrán > Ábrány*.

A képzési mód változásai közül az *a f f r i k á l ó d á s t* emeli ki a szerző, mégpedig a *sz > c* és a *s > cs* hangváltozást. Nagyobb számú példát az elsöre idéz. Ezekből kitűnik, hogy e változások különböző korokban mehettek végbe, hiszen például a *Marcal*-nak már a XIII. sz.-tól van *c-s* alakja, de olyan neveket is találunk itt, amelyek réshangú formában nem adatolhatók, az affrikálódás csakis etimológiai előzményük ismeretében állapítható meg (*Cák*, *Cege*). Más névalakokban

e változás viszont minden bizonnyal jóval később történhetett csak meg (*Szénégető* > *Cingető*). Ez utóbbi példa azt is mutatja, hogy a jelenségek gyakran nem egymagukban, tisztán érvényesülnek, hanem egymást átszöve. A *Kadosafalva* > *Kacsóta* változásban ennek megfelelően talán nem is elemezhető az affrikálódás. A képzési módok másfajta változásaira — dezaffrikálódás (*Egyed* > *Enyed*), spirantizálódás (*Csépán* > *Cséfán*) zárhangúsodás (\**Vincenc* > *Bencenc*) — is hozhatók példák a FNESz.-ből.

A mássalhangzók zöngéesség szerinti változásait Kiss Lajos a z ö n g é s ü l é s és a z ö n g é t l e n e d é s csoportjában tárgyalja. A zöngésülést jóval több eset képviseli, ezek döntően *sz* > *z* és *s* > *zs* változások. A példák között csupán három nem ilyen típusú, közülük a *Nemti* > *Némedi* és a *Szeret* > *Szered* morfológiai indíttatású változás is lehet. Feltűnő, hogy a zöngésülés szinte kivétel nélkül etimológiailag nem áttetsző (elhomályosult személynévből való, idegen eredetű) neveket érint. Az *sz* > *z* esetében a régies íráskép is hathatott az ejtés módosulására, ahogy erre Kiss Lajos is utal a *Zala* esetében. Közszt is érintő helynévi példát csak egyet találunk e csoportban: a *Szugló* > *Zugló* bizonyára nem független a *szug* ~ *zug* ejtészváltozatok alakulásától (a közszo zöngés változatára is csak kései adataink vannak). A zöngésülés esetei néhány kivételtől eltekintve szöveleji változások. A zöngétlenedést jóval kevesebb és többféle hatóerő által módosított névvel mutatja be a szerző. Példái között sok a népetimológiásan újraértelmezett földrajzi név: *Százfa* > *Szászfá*, *Keddhely* > *Kethely*, *Fajzad* > *Fajzat*.

S z ó r v á n y o s h a n g v á l t o z á s o k címmel azokat a jelenségeket fogja egybe, amelyek „csékély számú esetre” korlátozódnak. Ezek közül több a hangfejlődési tendenciák eseteként is nyilvántartható lenne: *v* > *b* zárhangúsodás (*Olivántfalva* > *Alibánfa*), *gy* > *ny* dezaffrikálódás (*Egyed* > *Enyed*). Az *e* fejezetben tárgyalt hangváltozások feltűnően sok nagy szonoritású hangot érintenek: *n*  $\lesssim$  *l*, *r*  $\lesssim$  *l(y)*, *n*  $\lesssim$  *m*, *v* > *l*, *v* > *m*. A *t* > *k* típusú változás főleg mássalhangzókapcsolatban ment végbe, a *szt* > *szl* csakis így. Más jelenségnek is felfogható — ahogy erre Kiss Lajos is utal — a *Nadány* > *Ladány*-féle változás: e példákat az elhasonulás fejezetében is megtaláljuk. Bizonyára nemcsak hangtani természetű változás, sőt talán elsősorban nem is az áll az alábbi módosulások hátterében: *Magyfalva* > *Nagyfalva*, *Tolma* > *Tolna*, *Keselyűs* > *Keserűs-hegy*, *Kistaha* > *Kistava*. A szintén itt említett *ht* (~  $\chi t$ ) > *jt* valójában vokalizációs folyamat. Ezek közül a név eleji *v* vokalizációja mássalhangzó előtt — bár csak egyetlen példa (*Vrbó* > *Orbó*) képviseli — önálló csoportként is megjelenik. A vokalizáció egyéb eseteire is említhetnénk példákat. A *v* (~  $\beta$ ) szó belsejében is vokalizálódhatott (*Marót*), de a folyamat más hangokat is érintett (*Boldva* > *Bódva*). A *v*-nek a magyar hangtörténetben megmutatkozó sokszínűségét a helynévi példák is jelzik. Kiss Lajos külön csoportban említi a név eleji *v* e l m a r a d á s á t (*Vigar* > *Igar*) és a *v* előtét hang magánhangzó előtt való megjelenését (*Örs* > *Vörs*). Ez utóbbi példával együtt a *Varsány* kérdését is részletezően tárgyalja, igazolva, hogy a *v*-s és a *v* nélküli változatokat belső nyelvi fejleménynek is tekinthetjük. Az itt említett harmadik névben lezajlott változást (*Émen* > *Véménd*) viszont — településtörténeti megfontolások alapján — szláv hatással magyarázza, bizonyítva ezzel azt is, hogy azonosnak tűnő jelenségek mögött sokféle hatóerő húzódnak.

A hangváltozásokat sokféle rendben, csoportosításban tárgyalhatjuk. A „Földrajzi neveink nyelvi fejlődése” szerzőjének e munkájában nyilván nem lehetett célja, hogy a hangváltozások rendszerezésének elméleti kérdéseit taglalja, hanem inkább egy jól kezelhető, áttekinthető osztályozásban kívánta bemutatni a jelenségeket. Maga Kiss Lajos is említi, hogy az önálló kategóriaként is tárgyalt név eleji *v* elmaradása számon tartható a név eleji h a n g z ó v e s z t é s (a f e r é z i s) egyik eseteként is. Legtöbb példát erre a *jo-lju-lja*- kezdetű nevek köréből hoz, amelyekben — a közszo-i eseteknek megfelelően — *i* folytatja a kérdéses hangokat (*Jolsva* > *Ilsva*). Külön csoportot alkotnak azok a nevek, amelyekben az aferézist a szó eleji mássalhangzótorlódás feloldása magyarázza (*Hrussó* > *Russó*). Az idegen nevek átvétele, másrészt a belső hangfejlődési folyamatok a helynevekben is létrehozhattak olyan mássalhangzócsoportokat, ame-

lyek szokatlanok, ritkák voltak a magyar szavak hangszerkezetében. Ezeket a nyelvtudat a nyelvhasználaton keresztül igyekezett a többségi mintákhoz igazítani. Ez többféleképpen történhetett. A névbelső mássalhangzóvesztés még gyakoribb, mint a név elejéről való elmaradás. Néhány itt említett példa persze akár oda is sorolható lenne, hiszen a szó eleji mássalhangzótorlódást a második mássalhangzó kiesése is feloldhatja. (*Szlatina* > *Szatina*). Gyakran eltűnhet a szótagzáró *l* (*Tibold* > *Tibód*) — ez, mint láttuk, vokalizációnak is felfogható —, vagy három mássalhangzó közül a középső (*Pestkő* > *Peskő*, *Györgyvár* > *Győrvár*). A mássalhangzó-torlódás feloldásának másik útja a bontóhang betoldása. Érthető, hogy e csoportban is többnyire jövevényneveket találunk. A szó eleji mássalhangzó-torlódás előtt a *t h a n g g a l* is feloldódhat. A legtöbb helynévi példában *e* (*Esztár*) és *i* (*Isztimér*) előtétangot találunk, ugyanúgy, ahogy a közsői példák zömében is (vö. NYIRKOS, InetMgh. 29—34), de a ritkább *o-ra* (*Osztopán*) és *ö-re* (*Ösztörmén*) is akad példa. A mássalhangzó-torlódások feloldásának további eseteit láthatjuk a nyújtott alakokról írott fejezetben (*Csongrád* > *Csongorád*, *Pottom* > *Patalom*, *Endréd* > *Enderéd*, *Komló* > *Komoló*).

Mássalhangzók nemcsak kieshetnek, hanem be is toldódhatnak a nevek hangsorába. Az inetimologikus hang beiktatása fejezet ezeket a mássalhangzó-betoldásokat tárgyalja. Leggyakoribbnak az *l* betoldása mutatkozik (*Bábolna*), de inetimologikus hangként gyakori az *n* (*Dalmand*, *Velence*) és az *r* (*Lozsárd*) is. Szélesebb értelemben ide sorolható — ahogy erre maga a szerző is utal — a bontóhang betoldása mássalhangzó-torlódásba, továbbá az előtétang és a v előtétang jelensége is, hiszen ezek mögött hasonló nyelvi hatóerők rejlenek.

A mássalhangzó-kapcsolatokban másfajta változások is végbemehetnek: ilyeneket mutat be a hasonulás és az elhasonulás, valamint a hangátvetés fejezete. A hasonulás (asszimiláció) néhány példája sokféle jelenséget takar. A többségben lévő mássalhangzós esetek mellett néhány magánhangzó-hasonulást is találunk (*Tótör* > *Tötör*), amelyek a hangrendi kiegyenlítő-dés részben is említhetők lennének. Az e fejezetben előforduló jelenségek egy része a közszavakban végbemenő hasonulásokat tükrözi (*Pallag*), mások az etimológiai elhomályosulással függnek össze (*Sédtő* > *Süttő*, *Sálvására* > *Sárvására*). Egyes esetekben a hasonulást a név hangsorában távolabb álló mássalhangzó váltotta ki (*Szemse* > *Semse*). Ellentétes irányú változás az elhasonulás (disszimiláció), amely hosszú mássalhangzóban (*Forrószeg* > *Fornószeg*), mássalhangzó-kapcsolatban (*Komnádi* > *Komját*) vagy távolabbi hangok között (*Nándor* > *Lándor*) következhetett be. A magyarban szokatlan hangkapcsolat hangátvetéssel (*metatézissel*) is igazodhat a gyakoribb kapcsolattípusokhoz. A példák alapján leggyakoribbnak a *kcs* > *csk* tűnik (*Barakcsa* > *Baracska*, *Bikcse* > *Bicske*), de előfordul a közszők köréből is ismert *hny* > *nyh* (*Bohnya* > *Bonyha*) és a távolabbi hangok cseréje is (*Csalános* > *Csanános*). Egy-egy névalak kialakulásához gyakran többféle út is vezethet. Elképzelhető például, hogy a „*Topolca*... hangátvetéssel különült el előzményétől, a déli szláv *Toplica*-tól” (15), de a régiségben előforduló *Topolica*-féle alakok másfajta változások lehetőségét is valószínűsítik.

Távolabbi mássalhangzók kölcsönhatásaként palatalizációcsere és nyelválláscsere is felléphet a helynevekben. A palatalizációcsereben a szerzőtől bemutatott példákban mindig részt vesz egy oldalról a *n* ~ *ny*, leginkább a *t* ~ *ty* és a *l* ~ *ly* hangokkal váltakozva. E nevek egy részét a depalatalizáció esetei között is megtaláljuk. A nyelvállás-cserét képviselő két név (*Sabác* > *Szabács*, *Szánci* > *Sáncsi*) fejlődése helyesírástörténeti okokból bizonytalanabban értékelhető.

3. Az egyes magánhangzókat érintő változások közül mindössze kettőt mutat be Kiss Lajos, a kettőshangzók egyszerűsödését és a kétnyíltszótagos tendenciát. Az ismertető számára nem tűnik indokoltnak ez a kiemelés, hiszen legalább olyan fontos a többi hangfejlődési tendencia (a tövégi magánhangzók eltűnése, a nyíltabbá válás, a labializáció stb.) is helyneveink fejlődésében, mint ez a kettő. Igaz, ha felütjük a magyar hangtörténetek megfelelő fejezeteit, számos helynévi példát ta-

lálunk minden egyes jelenségre. Ám ugyanez igaz a kettőshangzók egyszerűsödésére vagy akár az ismertetett mássalhangzó-változásokra is. A k e t t ő s h a n g z ó k e g y s z e r ű s ö d é s é - n e k példái között labiális utótagú (*yo* > *ó*, *ýu* > *á*, *ýu* > *ó*) és illabiális utótagú (*qi* > *á* > *a*, *qi* > *é*) hangzók egyaránt vannak, de ezek könnyen bővíthetők akár BÁRCZI Hangtörténetének adataival is: *ëü* > *ő* (*Zeulous*), *ou* > *ó* (*Golgouczy*) stb. (i. m. 87—98). Megjegyezzük, hogy a *Deushida* > *Deseda* nem tartozik ebbe a csoportba, de a *Marja*, *Szemerja*-félék sem, mivel \**iq* diftongus nincs a magyarban. Ez utóbbiak alakulásában a kétnyíltszótagos tendencia játszott fontos szerepet: [*márij*a] > *Marja*, [*szentmárij*a] > [*szemmárij*a] > *Szemerija* (erre l. a FNESz. *Zemerija* adatát 1567-ből) > *Szemerja*. A k é t n y í l t s z ó t a g o s t e n d e n c i a példái is gazdagon szaporíthatók, ezért nem szerencsés, hogy a néhány példa között két nem tiszta eset (*Pinkava* > *Pinka*, *Tornova* > *Torna*) is előfordul. Sajnálatos, hogy a többi nagy hangfejlődési tendencia az említés szintjén sem jelenik meg a dolgozatban. Ezek közül talán a labializálható lenne legbővebb anyagon bemutatható, mivel igen sok név alakulását érintette. A nyiltabbá (és a zártabbá) válás esetei helyesírástörténeti okok miatt óvatosabban tárgyalhatók. A tővégi magánhangzók eltűnése igen kicsi névállományból adatható ugyan, de jelentősége nemcsak történeti érteke, hanem az alakszerkezeti átalakulás szempontjából is igen nagy.

A magánhangzókat érintő változások a távolabbi hangkörnyezet hatására is végbemehettek. A h a n g r e n d i k i e g y e n l í t ő d é s közismerten az idegen eredetű szavak és az elhomályosult összetételek körében a leggyakoribb. Gyakran két irányban is végbement: a szláv \**Slanec*-ből így lett *Szalánc*, illetve *Szelénc*, a *Teszár*-ból *Taszár* és *Teszér* vagy a hasonulások között idézett *Sédő* összetételből *Süttő*. Hangrendileg párhuzamos alakokat szép számmal találunk a h a n g r e n d i á t c s a p á s fejezetében is. E párok vizsgálata szinte monografikus feldolgozást igényelne. Bizonyára sok újat tudnánk meg e jelenségről, ha az ide tartozó, vélhetően sok száz nevet a lehető legteljesebb nyelvtörténeti adatolásában vizsgálnánk meg. A tüzetes elemzés nyomán kronológiai és nyelvföldrajzi ismereteink is alighanem gyarapodnának e kérdésben.

Igen érdekes kategória a n é v h a s a d á s é (ezt Kiss Lajos maga dolgozta fel terjedelmesebb tanulmányban), amelyben etimológiailag összetartozó nevek alaki és jelentésbeli elkülönülését tudja bemutatni. A névhasadás alapjául szolgáló alakváltozatok sokféle módon létrejöhetnek: hangrendi átcsapással, a kétnyíltszótagos tendencia révén, egyszerű hangfejlődési tendencia útján, hangbetoldással, hangátvetéssel stb. Így e változások jellege alapján az itt említett nevek besorolhatók lennének a megfelelő változástípusba is. A névhasadás sajátosságát az adja igazából, hogy a változás kiindulópontjául szolgáló forma és az új változat egyaránt használatos helynévként, többnyire úgy, hogy más-más helyet jelölnek, azaz a változás, illetve a változatlanság különböző névhasználói közösségekhez kapcsolódik. A nyelvterület egyes részein *Szuha*, másutt *Cuha* formában rögzült a megfelelő szláv eredetű helynév; van, ahol a *Besenyő*, másutt a *Besnyő* névalak őrzi az egykori megtelepülők emlékét. A névhasadás tehát abban is eltér a többi tárgyalt jelenségtől, hogy a módosulást a névrendszer egészéhez mérve, illetőleg a közös etimológiai gyökerekhez viszonyítva tudjuk definiálni, értelmezni.

A helyneveket erőteljesebb, kevésbé szabályos változások is érthették. Az ö s s z e r á n t ő d á s (n é v b e l s e j i s z ó t a g e l m a r a d á s a) fejezetében láthatunk ilyeneket. E változásforma mögött gyakran egy intervokalikus helyzetből kieső mássalhangzó áll, amely aztán a szomszédos szótagokra is kihatással van. A hiátustöltő hangok eltűnésére többféle példát találunk: kieshet a  $\gamma$  (*Bács*, *Bátor*), a  $\beta$  (*Tárnok*, *Fény*), a  $h$  (*Ábrány*), de a hiátustöltők egymást is helyettesíthetik:  $\beta > j$  (*Keveaszó* > *Kajászó*). Az összerántódással keletkezett alakok között vannak olyanok, amelyek a kétnyíltszótagos törvénnyel magyarázhatók (*Teleki* > *Telki*, *Becsekerek* > *Becsekerek*), de a deetimologizáció is elősegíthette az efféle változásokat: *Berekaszó* > *Berekaszó*, illetőleg *Barkaszó*, *Mézadó* > *Mizdő*. Lényegében hasonló folyamat az e g y s z e r e j t é s (h a p l o l ó g i a) is, amelyet annak megfelelően tárgyal külön csoportban Kiss Lajos, hogy ebben azonos vagy hasonló hangzású hangcsoportok vesznek részt (*Didicháza* > *Dicháza*).

Ellentétes irányú nyelvi fejlődési tendencia okozza a nyújtott alakok kialakulását. A hosszú—rövid változatok elsődlegességét gyakran nem könnyű megítélni. A szláv eredetű *Csongorád* kétségkívül később bővült bontóhanggal, így a *Csongorád* nyújtott alaknak (is) felfogható. A *Fogaras* ~ *Fogros* változatok közül a két szótagos forma adatolható ugyan régebből, mégis ezt az eredeti *Fogoros* ~ *Fogolyos* változatból szabályosan alakult, de végül a nyelvi fejlődésben perifériára került, fenn nem maradt alakváltozatnak tarthatjuk inkább. A nyújtott alakok között külön passzust szentel a szerző — vitatkozva JUHÁSZ DEZSŐ korábban kifejtett elképzelésével — a Krassó vármegyében azonosított *Keveres* ~ *Keres* folyó, illetőleg az ugyanide lokalizált *Keres-köz* táj nevének. Fejtegetéseiben a közölt analógiák figyelemre méltóak ugyan, mégis ezek után is úgy vélem — Juhással szólva —, hogy „a kérdés további vizsgálatot kíván” (NytudÉrt. 126. sz. 87), esetleg újabb etimológiai kapcsolatok bevonásával.

4. A változások egy másik csoportját inkább alaktani természetűnek mondhatjuk. Ahogy azonban az eddigiekben sokszor utaltunk arra, hogy a hangtani változások között tárgyalt helynévalakulások nem mindig magyarázhatók pusztán hangváltozásokkal, ugyanúgy az alaktani módosulásokat is befolyásolják hangtani indítékok. Ilyen például a *t a p a d á s s z ó h a t á r o n* jelensége, amelybe egyrészt az *a* névelőnek a névhez vonódását sorolja a szerző (*Radványpuszta* > *Aradványpuszta*), másrészt a névelő *az* változatának *z*-je is a névhez tapadhat (*Aba* > *Zaba*, *Ergehid* > *Zerge-hid*). Az *e* jelenséggel ellentétes irányú változást, a névelőnek, illetőleg a névelőhöz tartozónak vélt szó eleji *a*-nak és *z*-nek az elmaradását (*Amadéfalva* > *Madéfalva*, *Zanócos* > *Anócos*) a szerző a *t é v e s f e l b o n t á s* (*s z ó h a t á r t é v e s z t é s*) jelenségeként mutatja be. A téves felbontás oka másutt is az etimológiai jelentés elhomályosulása: így lesz ez *Eszen-telek*-ből *Szentelek*, az *Egyházassoká*-ból *Hássoka*. A vármegyenevek kialakulásában is szerepet játszott a téves felbontás, hiszen a *Vasvár megyé*-ből így lett *Vas vármegye*, az *Abaujvár megyé*-ből *Abauj vármegye*. De a további lényeges névmódosulást itt igazán a névelemkiesés okozta: *Abauj vármegye* > *Abauj megye*.

A névalakok végét is gyakran érik alaktani természetű változások. Ezek néha különösen nehezen különíthetők el a hangtani változásoktól (pl. a *ly* ~ *ny* megfelelés). Az inkább hangtani indíttatású *v é g z ő d é s c s e r é t ő l* (*Naszán* > *Naszály*) mint egyik pólustól a képzőmegfelelésig (*Nádasd* > *Nádaska*) sokféle jelenséget képvisel a tucatnyinál több ide sorolt példa. A név végi rövidülés legtipikusabb esete a második névrészen lévő birtokos személyrag (*Martonvására* > *Martonvásár*) vagy ilyen szerepűnek felfogott hang (*Szila* > *Szil*, *Szelnice* > *Szelnic*) elhagyása. Kiss Lajos ide sorolja a KÁZMÉRNÁL több száz példával képviselt *-falva* > *falu* módosulást is (Falu 89—95, 275—86).

A többes számú helynevek érdekessége — bár számarányuk alapján joggal jegyezte meg róluk J. SOLTÉSZ, hogy „nem tarthatjuk őket különlegességeknék” (NÉ. 11 [1986]: 73) — inkább talán elméleti szempontból keltette fel a kutatók figyelmét: a helynév egyedisége és a többesjel funkciója között látszik némi feszültség. A *t ö b b e s j e l - s z i l á r d u l á s n a k* szánja Kiss Lajos könyve egyik legterjedelmesebb fejezetét, amelyben részletesen kidolgozott etimológiákat is bemutat. Talán az egész mű legszebb névadatsorát iktatja ide, *Alsó-* és *Felsőpáhok* nevét elemezve. Ezekhez hozzátehetjük, hogy az egyes számú forma nemcsak családnevekben maradt fenn, hanem helynévben (*Páhi uti*) is élt még a múlt században is (MNyTK. 178. sz. 67). A többesjelszilárdulás kategóriája többféle névalkotási folyamatra utalhat: a *Paládok* a *Palád* helynévből másodlagosan alakult, új jelentéssel bíró forma, *Galambok* neve (talán) a *Galambok hegyé*-ből ellipszissel jött létre. A *Hosszak* *k*-ja igazi névképző elem lehet, hiszen az efféle neveknek ritkán találunk egyes számú előzményét.

A ragszilárdulás bizonyára jóval ritkább jelenség a helynevek körében, mint a közszőknál, hiszen ott egy egész szófaj, a határozószók létrejöttében játszott meghatározó szerepet. Kiss Lajos a legtöbb ide sorolható példát a nyelvek közötti kölcsönzéssel hozza kapcsolatba. Megemlíthető

azonban, hogy a mikrotoponimák között nem ritkák a belső keletkezésű, formailag határozóragos alakulatok. A szakirodalom ezeknél is gyakran utal az — akár csak áttételes — idegen nyelvi hatás lehetőségére (BENKŐ, Nyárádmente 12; J. SOLTÉSZ: NÉ. 11 [1986]: 74—5). A fentivel ellentétes irányú folyamat az elvonás (kikövetkeztetés). A toldaléknak vélt szóvég elhagyása leggyakrabban a határozóraggal való egyezése miatt következik be: elmaradhat így az *n* (Cserenyén > Cserenye), de vele együtt az előtte álló magánhangzó is (Gyálán > Gyál). Ritkán többesjelnek vélik és elvonják a szóvégi *k*-t (Szedenyák > Szedenye) vagy a tárgyraggal egyező *t*-t (Valpót > Valpó).

A mindenkori helynévanyag jó része a beszélők számára morfológiailag elemezhető, tagolható. Ezért természetes, hogy a meglévő nevekhez újabb névrészeket, névelemeket fűzhetnek, vagy éppen elhagyhatnak belőlük (e lehetőségek részletezőbb áttekintését l. tölem: Hungarológia 3: 266—78). Kiss Lajos a változástípusok közül néhányat emel ki. Az utólagos kiegészítésű képzővel vagy képzőszerű elemmel fejezetében legtöbb példát a *-d* és a *-kal/-ke* képzőnek a képzőtlen névformához való kapcsolódásáról mutatja be (Agár > Agárd, Komlós > Komlóska). Kapcsolódhat meglévő helynévhez további néhány képző is. A régiségben — mivel a képzés jóval elterjedtebb szóalkotási mód volt — bőven találunk efféle példákat további képzőkre is, nem ritkán egymással vagy akár közszói utótaggal váltakozva. (Gazdag példatárát találunk erre TÓTH VALÉRIÁNAK a MNyj. 34. kötetében [1997] frissen megjelent „Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében” c. tanulmányában: 147—70.)

A nevek rövidülését okozza az összetélteli tag elmaradása, amelynek leggyakoribb esete a KÁZMÉRTÓL tárgyalt *falva* utótag elhagyása. Itt is több altípust találunk, hiszen a *Batizháza* > *Batiz* változás névrész, az *Ivánkabánháza* > *Bánháza* névelem elmaradásával jár. Közülük az első a névszerkezet alapvető módosulását is maga után vonja. Más esetekben teljes deetimologizálódás követte a folyamatot (Szentadorjánmártír > Mártély). A *Bodroghköz* és a *Muraköz* első fennmaradt előfordulásában nem egy, hanem két folyó neve szerepel ugyan, mégis a sok hasonló szerkezetű, régi név alapján e neveket nem kell feltétlenül másodlagos alakulásának tekintenünk (vö. BENKŐ összeállítását e névtípusról: MNy. 1984: 403—13). Archaizáló, ritkább, kevésbé kifejezővé váló, elszíntelenedő névrészt tartalmazó nevekben az összetélteli tag felcserélése szinonimával is megtörténhet. Szinonim névrészek párhuzamos névadás eredményeképpen is megjelenhetnek a helynevekben, ezért az ilyen nevek fejlődési körülményei csak igen gazdag, egyértelmű adatolással tisztázhatók pontosan. (A leggyakoribb példaként említett *Al-* > *Alsó-*, *Fel-* > *Felső-* változásra a korai ómagyar korból sok adatot tesz közzé RÁCZ ANITA közelmúltbeli tanulmánya: MNyj. 34. [1997]: 125—46.)

5. Leginkább a névformák etimológiai jelentésével, illetőleg annak elhomályosulásával, a motiváció valamely ok miatt történt elhalványulásával függnek össze a beleértés, a népetimológia és a névszépítés esetei. A beleértés közel jár a népetimológiához. Egyes eseteiben a névalak más természetű hangalakváltozásai, a nyelvi elemek véletlenszerűen konvergens fejlődése (Orava > Árva — árva < \*orpa) következtében csupán a konnotáció átalakulásáról, bővüléséről van szó. Máskor viszont a beleértés akár valóságos névadási hullámot is kiválthat: a *füred*-ek története ezt nagyszerűen mutatja. A helynevek körében megfigyelhető népetimológival sokan foglalkoztak. A korábbi kutatásoknak megfelelően Kiss Lajos példái között is sok az idegen eredetű, de még több az elhomályosult etimológiájú belső keletkezésű helynév. Az alakulásmód fontosságát mutatja, hogy sok más csoportba sorolt névnél kiegészítőleg szerepel e változástípus is. A ZELLIGER névfjétéseihez e helyen fűzött megjegyzéseivel alapvetően egyetérthetünk, de az olyan megállapításokkal, hogy a magyar névrendszerben nincsen \*Tölgyed, \*Nádagy talán óvatosabban kell bánni (vö. pl. 1208/1395: *Nadagy*, aqu. [GYÖRFFY 1: 696, 714]). Az eufemizmus (névszépítést) a kellemetlen hangulatú nevek elkerülése motiválja. Érthető,



hogy éppen e fejezetben a legrészletezőbbek a szerzőnek a nevek stílusértékével, nyelvhasználati, névszociológiai vonatkozásaival kapcsolatos megjegyzései.

Névszociológiai tényezők határozzák meg az idegen névalak felülkerelkedését is. Vegyes nyelvű területeken a helyeknek több nevük is lehet a nemzetiségek nyelvének megfelelően. Előfordul, hogy a magyarok névhasználatában az idegen forma kiszorítja az eredeti magyar változatot (*Apáti — Apatin, Farkasd — Balf*). Idegen helynevet tükörfordítás-sal vagy részfordítás-sal is átvehet a nyelv. Efféléket mind a magyar nyelvterületen kívülről (*Bécsújhely, Jászvásár*), mind belülről (*Víziváros, Kopasz-hegy*) bemutat a munka. A tükörfordítás és a párhuzamos névadás eseteit azonban igen nehéz elkülöníteni. A részfordításokra hozott jóval kevesebb példa különösen gazdagon szaporítható a nemzetiségi területek mikrotoponimiai anyagából (ehhez különösen GERSTNER tett hozzá sok adalékot az elmúlt időszakban). A nyelvek kölcsönhatását mutatják a hibrid tautologikus helynevek is (*Ácsteszér, Pécskő*).

6. Az egyes névfejlődési jelenségek elterjedtségének és rendszerének bemutatása a szerző névfejtői alapelvét van hivatva igazolni, azt, hogy „valamely etimológiának ugyanis az analógia a sarokpontja” (22). A nevek elemzésében ily módon alapelve emeli az egyes elemeknek a rendszerben való szemléletét, a névrendszertani megközelítést. Természetesen mindig akadhatnak olyan nevek is, amelyek a sokféle bemutatott változástípussal sem magyarázhatók megnyugtatóan. Ezek azonban nem tehetik érvénytelenné azt a véleményt, amely a sok oldalról, párhuzamos példákkal megtámogatott névfejtéseket tekinti a névtani kutatások biztos kiindulási alapjának.

Kiss Lajos dolgozata fontos munka, mert felhívja a figyelmet azokra a változástípusokra, amelyek szélesebb körű feldolgozást igényelnek. E területek kidolgozása általában is sok tanulsággal járhat a helynevek kutatói számára. Fontos munka azért is, mert jelzi, hogy a magyar hangtörténet újra tárgyalása nem történhet meg a helynévállománynak, főleg az ómagyar kori helynévkincsnek minél teljesebb figyelembevételét lehetővé tevő feldolgozása nélkül.

A könyvecske alapmű azok számára, akik a jövőben helynévetimológiázásra vállalkoznak, hiszen az őket érdeklő analóg példákat akár a tartalommutató alapján is könnyen elő tudják keresni munkájukhoz. S mivel a könyv „csak” vázlat, a könyvet használók megpróbálják saját ismeretanyagukkal is kitölteni paragrafusait, elhelyezni kategóriáiban az általuk ismert jelenségeket. Ezt tette az ismertető is. Ezért a sok megjegyzés, a szokványos ismertetés kereteit néha bizonyára meghaladó reflexió és a kicsit talán bővebb terjedelem. Szolgáljon mentségére, hogy ezekre KISS LAJOS munkája inspirálta.

HOFMANN ISTVÁN

### Adamikné Jászó Anna—Hangay Zoltán, Nyelvi elemzések kézikönyve

Grammatika és jelentéstan tanároknak, tanítóknak, diákoknak.

Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged, 1995. 2471.

A magyar nyelvi felvételi vizsgák emléke még elevenen élt a képzeletemben, amikor a „Nyelvi elemzések kézikönyvé”-t olvasni kezdtem. Közeli volt a felvételizők sokszor riadt, tétova tekintete, amelyet egy-egy grammatikai kérdés eredményezett, és közeli volt saját bosszúságom is, amelyet az évenként makacsul visszatérő nyelvtani tájékozatlanság, műveletlenség okoz, no meg a tehetetlenség, hogy hiába az igyekezet, a segítőnek szánt kérdések — a probléma iránti érzékenység hiánya miatt — inkább zavart keltenek, végképp elnémítják a jelölteket.

Vajon miért ismétlődnek ezek a jelenetek évről évre a magyar nyelvi felvételi vizsgákon? A „Nyelvi elemzések kézikönyvé”-nek bevezetőjében arra utalnak a szerzők (ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA és HANGAY ZOLTÁN), hogy a magyar nyelv tanulásának nagyfokú eredménytelenségét gyakran az okozza, hogy a tanárok, és általuk a diákok, nincsenek mindig tisztában a feladatok megoldási technikájával. Emellett léteznek ún. nyelvtanítási babonák is, amelyek egy része a tankönyvekben kinyomtatva nagy hatással van a mindennapi iskolai gyakorlatra.

A „Nyelvi elemzések kézikönyve” műfaját tekintve szokatlan a mai szakirodalmi kínálatban. Létrejöttében nagy szerepe van annak, hogy szerzői az alsó tagozattól a tanár(tovább)képzésig járatosak az oktatás különböző fokain és látják „a magyar nyelv tanulásának nagyfokú eredménytelenségét”, tapasztalják, hogy „a nyelvi rendszer átlátásának a fokára igen kevesen jutnak el, ezért a legtöbbször számára »alul- vagy oldalnézetből« torzítva jelennek meg a nyelvi tények”. Könyvük két nagy egységre bontható. A terjedelemben mintegy négyötödét foglalja el a „Grammatikai elemzések” (Adamikné Jászó Anna munkája) és egyötödét a „Jelentésvizsgálatok és a szótárak” című rész (Hangay Zoltán munkája).

A „Grammatikai elemzések” felépítése a nyelvi szintek egymásra épülését követi. Sorra veszi az egyes területeken előforduló tévedéseket, tudatlanságokat, mindegyik szinten kiemel néhány problémát, gyakori félreértést. A probléma kifejtése után az elemzések következnek, gyakran kiegészítő megjegyzések kíséretében. Ugyanazt a jelenséget több szempontból is bemutatja a szerző, sokszor nyelvtörténeti, sőt tudománytörténeti adatokkal, érdekességekkel is megvilágítja a magyarázatot. Nemcsak a jelenleg fogalomban lévő, különböző iskolatípusokban használatos magyar nyelvi tankönyvek szemléletére utal, hanem értékeli azok konkrét megoldásait is.

A hangtani tudnivalók között foglalkozik a betű és az írásjegy fogalmával, a hasonulás és az összeolvadás, a rövidülés és a kivetés jelenségével.

Szófajteni fejezetét egy összehasonlító táblázat és annak magyarázata indítja. A szófaji elemzés alapszabályainak ismertetését konkrét példák követik. A szófajok jelenlegi tanításának problémáit az alsóbb iskolafokokon a szerző a tananyag végletes leegyszerűsítésében látja, és abban, hogy a nyelvhasználat-központúság érdekében már-már kimarad a tankönyvekből a grammatika. Ugyanúgy, mint a többi kritikus téma tárgyalásakor, itt is felhívja a tanítók, tanárok figyelmét a referencia-nyelvtanok használatának szükségességére. Segítségükkel ellenőrizhető és felfrissíthető egy-egy anyagrészt szakmai háttérrel. A szófaji elemzéseket néhány probléma elméleti feltárása előzi meg. Szóba kerül többek között a gyűjtőnév, a névelő felismerése, a szófajváltás egyes esetei.

Az alaktani fejezet a tő- és toldalékváltozatok mellett foglalkozik a morfémahatár kérdéseivel is. Az általános szabályok ismertetésén túl tanácsokat ad a tanításban használható módszerek kérdésében is. Megtudhatjuk, meddig érdemes lebontani a szóalakot, érdemes-e az órákon a paszszív vagy fiktív tövekkel is foglalkozni.

Mondattani témájú a grammatikai rész több mint kétharmada. A szerző sorra veszi az utóbbi idők tanítási gyakorlatában, tankönyveiben felbukkanó pontatlanságokat, félreértéseket és ellentmondásokat. Egy-egy jelenséghez kapcsolódva bemutatja a különböző nézeteket, de nem hagyja bizonytalanságban a tanácsot váró olvasót, mindig javasol egy olyan változatot, amelyet az iskolai oktatás számára a leginkább elfogadhatónak tart. Különösen tanulságosak ezek a megoldások akkor, amikor a különböző iskolafokokon, ill. életkorokban tanítható ismeretek egymásra épülése is szóba kerül. Az elemzéseket legtöbbször a „Kontrasztok” című egység követi, amelyben látszólag azonos nyelvi elemek ütköztetése történik. Ezek vizsgálata, helyes megítélése már elmélyült ismereteket, biztos elemzési készséget kíván. Segítség ad a mondat és az állítás megkülönböztetéséhez, a tagolatlan mondat és a tömondat felismeréséhez, a predikatív szerkezet, a különböző állítmányok, az egyes bővítmények elemzéséhez. Részletesen foglalkozik a „nem mondatrészek” felismerésével és ábrázolásával, a szabad és kötött bővítményekkel. Többféle mondatábrázolási módszert ismertetve egyértelműen felhívja a figyelmet arra, hogy az egyes modellek mögött különböző elméleti háttérrel találkozunk. A magyarnyelvtan-órákon a fogalmi alapú mondatelemzési

modell (Adamikné Jászó Anna elnevezése) tanítását javasolja, ezt is csak a betűszimbólumok fokozatos bevezetésével. Egyebek mellett foglalkozik a birtoklás és az ok—okozati viszony kifejezésével. Az elméleti leírások mindig bemutatják a grammatikailag lehetséges kifejezési és értelmezési módokat, kiemelve az elemzés szempontjából fontos megkülönböztető jegyeket. Ez a — könyv egészére jellemző — módszer az olvasót lényeglátásra, problémakeresésre ösztönzi, szinte kényszeríti.

A „Módszertani megjegyzések”-ben a felosztás és a részekre bontás fogalmának tisztázását kísérli meg a szerző, majd felhívja a figyelmet egy kevésbé elterjedt, ám sokszor nagy segítséget nyújtó eljárásra, a transzformációra. A transzformációs elemzés gyakorlati megvalósulására, előnyeire eddig is több példát láthattunk a grammatikai témák tárgyalásakor. Megkönnyítené az olvasók helyzetét, ha erre az egyes esetekben utalások történnének.

Bizonyára sok tanár és diák lesz hálás a szerzőnek a „Pragmatika” című fejezet olvasásakor. Ennek a tudományterületnek nagyon kicsi a magyar nyelvű irodalma, ráadásul legtöbbször a szakembereknek szól, és nem az igényes nagyközönségnek, azaz a tanároknak. Pedig ők napi munkájukban jól használhatnák a ma még nem létező, de ebből a 12 oldalból felsejülő pragmatikai kézikönyvet (kívánjuk, hogy legyen ez a szerző következő fontos munkáinak egyike!).

A szakma művelői bizonyára nem értenek egyet a szerző minden döntésével. Vélekedhetünk másként a szófaji felosztásról, a toldaléktípusok megnevezéséről, a segédige és a segédigenév megnevezéséről, a tagolatlan mondatok elemzéséről vagy akár a pragmatika illetékességi köréről, de ez a könyv arra tanít, hogy vállalnunk kell a döntéssel járó felelősséget, azaz végig kell gondolnunk grammatikai tételeink elemzési következményeit is! Ezért a tanulásáért, a vélemények folyamatos ütköztetéséért, a döntés kényszeréért különösen izgalmas olvasmány lehet a nyelvészek, sőt a kutatók számára is.

Szokatlan szerkesztésű a könyv második részének, a „Jelentésvizsgálatok és a szótárak” című fejezetnek a felépítése. Egymással szemközti oldalain párhuzamosan futnak az ismeretek. Az „Áttekintés” feliratú oldalakon az adott téma elméleti megközelítését olvashatjuk, a „Bemutatás”-ban pedig ugyanahhoz a témához kapcsolódó ötleteket találhatunk. Mindezt „egy önálló, tudatos befogadói és szövegtolmácsoló magatartás kialakításának a céljával — praktikusán”. Éppen emiatt nem foglalkozik a könyv a különféle jelentéstani elméletekkel, inkább megközelítési módokat mutat be, azzal a céllal, hogy az olvasót további elmélyedésre ösztönözze. A tankönyvekben hagyományosan előforduló jelentéstani kérdések mellett (pl. Többjelentésű szavak, A rokonértelműség stb.) több fejezet foglalkozik az egynyelvű szótárak különböző fajtáival (pl. Az értelmező szótár, A szóvégmutato szótár stb.) és felhasználási lehetőségükkel.

Ha a cím alapján a grammatika és a jelentéstan eredményeit összefoglaló művet vár az olvasó, akkor csalódnia fog, hiszen a könyvben nem a kijelölt tudományterületet rendszerező áttekintést találja. Bőségesen kárpótolja azonban, hogy bepillanthat két nagytudású tanáregyéniség műhelyébe. Elemzési technikáik mellett megismerkedhet tanítási módszerükkel is, és a könyvet olvasva önmagán tapasztalhatja, hogy a grammatikai elemzés nem szükségszerűen mechanikus, öncélú folyamat. A könyv stílusa is a magyarázó tanár személyes hangjára emlékeztet. Ez megkönnyíti a befogadók helyzetét, hiszen a szakmai értekezések szigorú nyelve, kötött szerkezete gyakran nemcsak a diákokat, hanem az érdeklődő tanárokat is elriasztja az olvasástól.

Következzék végül a recenzens ábrándja! Bizom benne, hogy a könyv eljut mindazokhoz, akiknek szüksége van rá: tankönyvírókhoz, tanárokhoz, tanárjelöltekhez és diákokhoz. Segíti mindennapi munkájukat, tájékozódásukat, önképzésüket, növeli a grammatikai problémák iránti érzékenységüket, gazdagítja anyanyelvi kultúrájukat.

## Túl a Kecegárdán

Calumet-vidéki amerikai magyar szótár. Gyűjtötte és összeállította VÁZSONYI ENDRÉ. Sajtó alá rendezte és szerkesztette KONTRA MIKLÓS. Kiadja a Teleki László Alapítvány. Budapest, 1995. 244 l.

A szótár megjelenésének előtörténetét meghatározta VÁZSONYI ENDRÉnek és DÉGH LINDÁnak az a közös kutatómunkája, amelynek célja a Magyarországról 1900 és 1928 között kivándorolt mezőgazdasági munkásoknak és a Calumet-vidéken letelepedett leszármazottaiknak, ezek életének, akkulturációjának megismerése. Vázsonyi Endre és Dégh Linda terepmunkája mind a néprajz, mind a nyelvészet figyelmét megérdemli. KONTRA MIKLÓS a nyelvészeti felhasználás érdekében egészítette ki Vázsonyi szótárát; az eredményeknek a nyelvészet vérkeringésébe való bekapcsolása érdekében vállalta a szükséges szervezői és szerkesztői feladatokat. Kontra tevékenységét segítette a munkáját támogató Fulbright-ösztöndíj. — Kontra Bevezetőjéből megtudjuk, hogy Vázsonyi Endre a szótár első felében (*abstéz—izi*) „(e)gykori szerkesztőjének, Zsilinszky Évának számos, gépiratra írt javaslatát, tanácsát megfogadta és hasznosította”. A szótár SGML (Standard Generalized Markup Language) változatát PAJZS JÚLIA készítette el; Kontra az előszóban köszönetet mond FENYVESI ANNÁnak és SÁNDOR KLÁRÁnak a szótár szerkesztése közben nyújtott jelentős szakmai segítségért.

A könyv szerzőségének arányai a lapszámok tükrében nagyjából így festenek: Dégh Linda: 126—55 (—81); Dégh Linda—Vázsonyi: 156—81; Vázsonyi: 26—102, 181—206; Kontra: 6—25; (szócikkek Vázsonyi cédulái alapján:) 102—25. Az angol etimonok mutatójának szerzője (206—19) nincs feltüntetve; Vázsonyiék gyűjtése alapján Kontra állíthatta össze (206—20). A szótár előkészületeit Kontra — a Bevezetőben — 1969-től követi. Vázsonyi Endre bátorítói, tanácsadói, segítői között találjuk Joshua Fishmannak, Moravcsik Editnek, Kerék Andrásnak, Décsy Gyulának, Imre Samunak és Zsilinszky Évának a nevét (l. 8—9). A közösség történetét részint Dégh Linda fejezetéből ismerhetjük meg, részint az adatközlők rövid életrajzaiból. Dégh Linda írása személyes hangú részleteket is tartalmaz; ezt az objektivitást kereső (s mérni vágyó) tudományos közvélemény talán kifogásolja majd. Engem személy szerint segített a könyv egészének megértésében.

A Calumet folyó Chicago közelében, a Calumet tóból folyik a Michigan tóba. A Dégh—Vázsonyi szerzőpár a folyó környékén épült ipari települések lakóinak életét és nyelvhasználatát mutatja be. A főbb városok, városrészek, települések: Calumet City; East Chicago; Gary; Hammond; Indiana Harbor; Highland, Indiana; Crown Point.

Az adatközlők születési, származási helyeként találkozunk a következő helyek említésével: Apácatorna-Tüskevár, Borzavár (Veszprém m.), Bodony (Heves m.), Gyulavári (Békés m.); Budapest; Csongrád; Décs, Ördögorma (Ung m.); Fertőszentmiklós (Sopron m.); Gégény, Mándok, Nagykálló, Nyírbakta, Pócspetri, Újfehértó (Szabolcs m.); Gósfá (Vas m.); Gulács, Jánfalva (Bereg m.); Kérsemlyén, Vencsellő (Szabolcs m.); Komját, Szikszó (Abaúj m.); Korláthelme (Ung m.); Köpec (Háromszék m.); Makránc, Somodi, Szádalmás, Szikszó, Torna (Abaúj m.); Pannonhalma környéke (Győr m.); Pusztakeresztúr (Torontál m.); Mezőtárkány (Borsod m.); Sajóvárvony (Borsod m.); Sarkad (Bihar m.); Sopron m.; Szenc (Nyitra m.); Szilágyosmlyó (Szilágy m.); Nagycsed, Türistvándi, Szatmárcseke (Szatmár m.); Szegedtelke (Szolnok-Doboka); Székelykeresztúr (Udvarhely m.); Nagykőrös (Bács-Kiskun m.); Szőkefalva (Kisküküllő m.); Agyagfalva, Bikafalva, Homoródszentmárton, Kápolnásiskfalva (Udvarhely m.); Tiszakeresztúr, (Ugocsa m.); Recsk (Heves m.); Zápszony (Bereg m.). Minthogy több korosztályról van szó, néhány adatközlő már született amerikai: Cleveland, Gary, Indiana Harbor, West Virginia-i bányatelep is szerepel a születési helyek között.

Nem véletlenül vettem sorra a származási helyeket: a földrajzi szórtásból következik, hogy számos vidék nyelvjárástörténetének mai és majdani kutatói a siker reményében kereshetnek helyhez köthető nyelvjárási elemeket a szótár szócikkeiben, különösen az egyes szavak használatát illusztráló példamondatokban (l. alább is).

Kontra Miklós a Bevezetőben maga jellemzi Vázsonyi szótárát. Összeveti a magyar tájszótárral, PENAVIN OLGA Szlavóniai (kórógyi) szótárát, IMRE SAMU Felsőöri tájszótárát, TÓTH IMRE Ipoly menti palóc tájszótárát említi.

Vázsonyi szótára nem törekszik a teljes szókincs bemutatására. Kontra Miklóst idézve: „A Túl a Kecegárdán azzal a céllal készült, hogy az amerikai magyaroknak csupán az óhazaitól eltérő szóhasználatát rögzítse, tehát a köznyelvinek minősülő szavakra és szójelentésekre nem figyelt”.

Írója „nem céhbéli nyelvész”. Ez megmutatkozik az anyag közlésében való kisebb formai következetlenségekben. De megmutatkozik abban is, hogy amit bárhonnán tudott s érdekesnek tartott, azt rögzítette: a rendszerkényszer nem vezette ismeretinek visszatartására. Hozzáteszem: a következetlenségekben nem fakad áttekinthetlenség vagy előnytelen külalak: a szótár, a könyv könnyen olvasható.

Vázsonyi kétnyelvű magyarok nyelvét vizsgálta: „amerikaiakét, akik a magyar nyelv elvesztésének különböző fokain voltak” — írja Kontra. Ebben a vizsgálatban Vázsonyi, Dégh Linda segítségével, élen jár. A Túl a Kecegárdán élőnyelvi szótár. Benne „majd minden adat magnetofon-szalagra vett beszélgetésből származik.” A mű, amelyhez Kontra szerint Vázsonyi szótára ebben a tekintetben hasonlítható, a COLLINS COBUILD „English Language Dictionaire” című, 1987-ben megjelent szótár. Vázsonyi lemaradása mindössze nyolc év — ha a megjelenés évét vesszük figyelembe.

Dégh Linda így ír a kutatásról, azon belül a gyűjtés módjáról s örömeiről: „A szótár, vagy pontosabban a nyelvi lexikon a calumeti magyarság élőbeszédjének anyagát és a szavak, kifejezések, fogalmak és szólásformulák helyi használatát mutatja be. A szótárnak ez a sajátossága abból következik, hogy az anyagot Vázsonyi Endre a velem együtt végzett etnográfiai terepmunka során a néprajzi-folklorisztikai módszertan szempontjait követve gyűjtötte. Ahogy a gyűjtőmunka — kötetlen, többnyire spontán beszélgetések hangszalagra vétele — előrehaladt, egyre inkább kivilágosodott, hogy a nyelvhasználat sajátos alakulása elidegeníthetetlen része az akkulturációs folyamatnak, amelynek megfigyelését célul tűztük. ... Szívesen látott szállóvendégek voltunk több családnál, és módunkban volt váratlanul betoppanni, csak hogy valamit megkérdezzünk. Amikor a rendszeres gyűjtés annyira előrehaladt, hogy már az anyag feldolgozásának perspektíváit körvonalazni tudtuk, nem egy, hanem két könyvet láttunk kialakulni. Az első: Folklore of a Language — azaz, a nyelvkészlet, nyelvi akkulturáció és annak történeti háttéré és története intencionális, lényegében folklore szövegek alapján. A második könyv az etnikai egység intenzív néprajzi leírása lett volna...”

Lássuk, mit is tartalmaznak a szócikkek! — A magyarországi magyartól különböző címszót félkövér szedésben, pl. *ármí, ászkol, badet, báj-báj, csungám, dájnirum, hammer, Jurop, juzol, lacó 'sok', nektáj, ókantri, rentol, sugar 'cukor', szingel, tekszi, trén, vell, viza 'vízum', zip*. A címszónak több változata is lehet, pl. *ájdi, ejdi; ájris, ájeris 'ír'; biznisz, biznesz, biznic; bodi, badi, bádi; dabel, dóbel, dzsáb, dzsob; refudzsi, refucsi; sufli, safli, savei; televizsn, televizsió, televizió; tivi, tivé*.

A szótár félkövéren számozza és jelentésjelek ('csonka aposztróf') között adja meg a jelentéseket: *bodi, badi, bádi* **1.** fn 'pajtás, cimborá, haver' ... **2.** fn 'alvótárs, munkapartner'; *flór* **1.** fn 'padló' ... **2.** fn 'emelet'. Mint látjuk, jelentésenként szerepel a szófaji minősítés is: fn, hsz, ige, ik, ksz, mn, névm stb. A megadott jelentést és a *modell* szót rövidítő félkövér **M**-et egy nyíl és a címszónak az angol nyelvi mintája követi, az angol nyelvi minta (eredeti) jelentésével. Pl. {*ájdi, ejdi* fn 'ötlet, gondolat, felfogás, gondolkodásmód} **M:** (← *idea* 'ötlet, gondolat, fogalom'). *krénes* fn

'darukezelő' **M:** (← *crane operator* 'darukezelő'). Az angol nyelvű mintát követi a gyakorisági minősítés: Gy: gyakori; A: általános. — Ezek után # jellel bevezetve egy vagy több élőnyelvi példamondat következik, az adatközlő monogramjával. Kontra megjegyzi, hogy a monogramok feloldása nem mindig egyértelmű.

Kontra számon tartja a szótár hiányosságait, következtelenségeit. A szóanyag nem teljes; a felvett jelentések száma is korlátozott; a példamondatoknak nem minden szava jelenik meg címszóként; a gyakoriság szerinti minősítések a D, E betű után fokozatosan megszűnnek.

A szócikkek példamondataiból ezzel szemben sokat meg lehet tudni az „előnyelvjárás” segédigéiről, igéiről, ige- és főnévragozásáról, toldalékolási módjairól is, a megőrződő vagy változó szórendi szabályokról, a mondattani hatásokról, s a változások nemzedékenkénti fokáról, illetve általában vett időigényéről:

*f e l p i k k o l* **1.** ige 'felvesz, felcsíp, felkap' **M:** (← *pick up* <SZD>), *Fel szokom pikkolni* (ti. egy szomszédját az autójára <BJ>). — Az igekező elhelyezése, a *szok(ik)* jelen idejű használata, a mély hangú toldalékolás nem következik a *pick upp* angol mintából. Angol mintájú névelőzést látunk a *Jurop* címszóban. A szórend a magyarországi (köznyelvi) megfelelőt követi a *hómvörk*, *hámvörk* és a *hajvé*, *hajavé*, *hejvé* szavakat tartalmazó idézendő mondatokban.

*f é v e r f i v e r* 'láz' **M:** (← *fever* 'láz') # *Fiverje van, magas* <SZL>, *Már akkor hándred end tu* (← *hundred and two* 'százegy (Fahrenheit)') *fiverje volt*'. — A nyelvjáráskutatónak hasonló esetekben el kell döntenie, hogy a magyar *i ~ é* váltakozás valamiképpen (*i-ző? é-ző?*) alapnyelvjárársra utal-e, vagy pl. az angol írott alak alapján létrejött szokásszerű vagy alkalmi hangcsere. Az *é*-t tartalmazó adat közlője (Szabó Imréné) a Szabolcs megyei Pócsperiben született. Az *i-ző* alakot Csala Istvánnétől jegyezték fel, aki az Udvarhely megyei Homoródszentmártonban született — ezek s az adatközlőre vonatkozó további adatok a példamondatot kísérő monogram alapján vissza-kereshetők. A következtetések levonásának lehetősége vagy feladata viszont már a mű használói-ra marad.

*d é t* **1.** fn 'dátum' **M:** (← *date* 'dátum') # *Erzsikének a születése détyéből számítottam ki* (HM). — A *j*-t tartalmazó birtokos személyjeles alak talán utalhat az anyanyelvjárársra (*léte? létje? réte? rétyje? téte? tétje?*). Magának a birtokviszonynak a megjelenése az angol mintát követi (*date of birth* 'születési idő').

*h a j v é*, *hajavé*, *hejvé* fn 'országút' **M:** (← *highway* 'országút') # *Ment a géppel a hajvén ...* — Ez a sorrend, ezzel a névelőhasználattal, gondolom, a magyarországi köznyelvnek is megfelelően földézendő (egyszeri és konkrét) időszegmentumra utal s folyamatos aspektusértékkel jár. Mindenesetre a szórend itt nem mutat angol hatást.

A szórendnek a megőrzésére jó példákat találunk a *hat*, *hát* 'forró, meleg' és a *hátdog*, *hotdog* szócikkekben is. A *Nagyon hat az idő* magyarországi, köznyelvi megfelelője *Nagyon meleg az idő* — ugyancsak mondatvégi, határozott névelős alannyal, névelős *meleg*-gel (vö.: nincs névelő az ilyen köznyelvi mondatokban: *Nagyon meleg (idő) van*). A magyarországi köznyelvi és a Calumet-vidéki használat szórend szerinti összhangját látjuk a *hat* másik példamondataiban is: *Azt a hat lektrik pedet tette rá:* 'Azt a forró villanytermofört tette rá' — a jelző megelőzi a jelzett szót; a (szerkezetes) tárgy az igét (az igetövet); a *rá* a toldalékos igealakot követi: az angol nyelvi hatás itt csak lexikális szintet érinti. *Ne legyen kul* (← *cool* 'hűvös, hideg'), *ne legyen hát*, (← *hot*), *legyen dzsöszt rájt* (*just right* 'éppen megfelelő'): a felszólító és óhajtó mondatfajta kedvez a névszói elemek tagmondatvégi helyzetének. — A szórend megőrzését esetenként a magyar köznyelvi és az angol szórend hasonlósága is elősegíti. — Az angol szórend áttételes hatását láthatjuk viszont a Kálmán Mariska hosszabb szövegéből vett mondatokban: „...a szüleim mindig beszéltek magyarul... Én mentem iskolába... és többször édesapám akart angolul beszélni... akkor a nagymama meg a nagypapa... ők beszéltek angolul a gyerekekhez, hogy ők tanuljanak, ők bírjanak jobban angolul beszélni. (Az én kiemeléseim, a feltételezett szólamhangsúly szerint. W. B.).

*J u r o p* fn 'Európa' **M:** (← *Europ* 'Európa') # *Elment a Juropba* (JF) *Azt mondta, a Juropba így, meg úgy* (CsJ) ... — A kontinensnév névelőzése angol hatás, akárcsak maga a kontinensnév. A *pb* feltehető hasonulását a szerző nem tünteti fel. A szórend itt nem mutat angol hatást.

Rendkívül tanulságosak azok a szövegek (197—205), amelyekben az adatközlők maguk számolnak be nyelvi gyakorlatukról és a nyelvekhez való viszonyukról. L. pl. Kálmán Mariska (40. tekeres): „Itt nem folytatják a magyar nyelvet... En mentem iskolába, én meg angolu nem tudtam beszélni. Spanyolul meg magyarul. (...) Mikor kezdek beszélni hozzájuk magyarul, azt felelte nekem a kisfiam: „Talk to me in my language... Az én fiam azt mondja nekem, mikor járta ki a ... hájszkult, hogy „Why didn't you force us?” ... Mert iskolába meg akkor a német nyelvet kellett felvegye, mert muszáj volt egy forin lengvicsot venni fel... a hugom most megint Husvétra magyarul tanítja őket a ... a kórust. Magyarul lesz egy ének énekelve templomba...”

Az anyaggyűjtésnek és a szótár összeállításának szempontjait, legjobban maga Vázsonyi Endre foglalja össze. Vázsonyi a dilemmákat is jól érzékelteti: „A válogatás bizonyos mértékig mindig szubjektív. Az ember érzi, hogy a pidgin-magyar szókincs keretében, úgy mintegy idézőjelben mondták-e. Ha ez a benyomás megfelel a statisztikának (általában nem használt szónál), akkor elhagytuk. [Új bekezdés.] Pl. Fábiánné: »Ez már az onokámnak a gyerekei. Már ez grendcsildren.« A családjával csak angolul beszél, ő maga is szinte jobban tud angolul, mint magyarul. Az angol többes szám is mutatja, hogy nem a dialektus keretében használja. Héviziné így mondaná: »a grendcsájdok»”.

A kötet (bevallott, l. fentebb) negatívumának mondhatjuk, hogy nem teljes. Pozitívuma, hogy tartalmas, korrekt, jól van szerkesztve, tartalmazza azoknak az angol szavaknak a mutatóját is, amelyek a szótári részben szereplő köleszönségek mintájául szolgáltak. A nyelvtörténész olvasónak általános képet ad (konkrét adatok formájában) arról, hogyan hat a nyelvek alakulására a nyelvközösségek kétnyelvűsége, megváltozott nyelvi környezete. Megmutatja, hogy néhány nemzedéknyi idő elég ahhoz, hogy ne csak a nyelv szókincsében, hanem hangrendszerében, szintaxisában (a vonzatok, az egyeztetés, a szórend területén) is jelentős változások menjenek végbe. Anyagával új problémákat vet fel a részdizciplínák számára. Az allomorfolk és allofónok nagy változatossága arra utal, hogy pl. a megkülönböztető jegyekre alapozó beszédpercepció mellett fokozottabb kutatást igényelnek a nagyobb egységeket átfogó, globális beszédértés módjai.

WACHA BALÁZS

## KÜLÖNFÉLÉK

### Negyvenéves az erdélyi magyar nyelvtudomány fóruma, a NyIrK.\*

A nyelvtudomány művelése Erdélyben több évszázados hagyományra tekint vissza. A XVII. században már több egyéni művelője volt, de intézményes megszervezésére is már a XVIII. században kísérletet tett Aranka György és köre. Végül is 1859-ben az Erdélyi Múzeum-Egylet mint tudományos egyesület, majd az 1872-ben létesített Kolozsvári Tudományegyetem vált az erdélyi magyar tudományos élet állandó intézményes keretévé.

---

\*Poszterelőadásként szerepelt — módosított címmel — a VIII. Finnugor Kongresszuson, 1995 augusztusában.

Az erdélyi tudományosság korai fórumaként az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyveit tartjuk számon: 1859—1873 között Brassai Sámuel, 1874—1878 között pedig Finály Henrik szerkesztésében. Párhuzamosan 1874-től megindul az Erdélyi Múzeum-Egylet közlönye, az Erdélyi Múzeum, amelyet kezdetben szintén Finály Henrik, jeles nyelvész és történész szerkeszt. Az 1883. évi megszakitástól, valamint az 1884—1891 közötti címváltozástól (Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának Kiadványai) eltekintve, valójában folyamatosan jelent meg 1917-ig, majd 1930-tól 1947-ig, 1990-től újra napjainkig. Szerkesztői időrendi sorrendben: Finály Henrik, Hegedüs István, Szinnyei József, Szádeczky Lajos, Erdélyi Pál, 1930-tól előbb György Lajos, majd Szabó T. Attila, 1990-től pedig szerkesztői: Benkő Samu, Dávid Gyula, Faragó József és Mócsy László, 1993-tól felelős szerkesztője Benkő Samu, 1994-től Csetri Elek.

Az 1918-as hatalomváltás után a magyar állami intézmények román állami intézményekké váltak. Ez megbénította egy időre nemcsak az egyetemi oktatást, hanem az erdélyi tudományos életet is.

1926-tól másik fontos tudományos kiadvány az Erdélyi Tudományos Füzetek, amely György Lajos szerkesztésében Kolozsváron 1926—29 között az Erdélyi Irodalmi Szemle, majd 1930-tól az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelent meg. 1930-tól főleg az Erdélyi Múzeumban közreadott tanulmányokat tartalmazta, gazdag nyelv- és helytörténeti anyagot őriz.

1940-ben a kolozsvári Tudományegyetem újjászervezésekor Teleki Pál személyes kezdeményezésére létrehozták az Erdélyi Tudományos Intézetet is, amely az Erdélyi Múzeum-Egyesület mellett központi irányító műhelyévé vált minden a tájegység múltjára, jelenére és jövőjére vonatkozó kutatásnak. Az intézet tizenegy szakosztályban, köztük a nyelvészeti szakosztályban kezdte el működését.

Az intézeti tervmunkák résztvevői között, illetve az intézeti kiadványok szerzői között találjuk a nyelvész Gáldi Lászlót, Benkő Lorándot, Szabó T. Attilát, Gálffy Mózeszt, Márton Gyulát is. Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványai tudományosságunk jelentős emlékei. Négy évkönyvet jelentettek meg, illetőleg az 1943-ast két kötetben. Az intézet 1941—42 között vállalta a Magyar Népnyelv két évfolyamának a megjelenítését is.

1947-ben az erdélyi magyar tudományos élet valamennyi orgánumát megszüntették. 1950-ben megszüntették az Erdélyi Múzeum-Egyesületet is, az Erdélyi Tudományos Intézetet pedig úgymond beolvasztották az átszervezett román akadémia akkor létrehozott kolozsvári Akadémiai Fiókjába.

1947—1957 között a kutatási eredmények publikálásának bármilyen lehetősége megszűnt, csak 1957-től nyílik erre ismét lehetőség a Román Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézete által megindított és ma is megjelenő magyar nyelvű tudományos szakfolyóiratban, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben (rövidítve NyIrK.).<sup>1</sup> 1957—1990 között, az Erdélyi Múzeum újraindításáig egyedüli ilyen jellegű szakfolyóirat volt.

A NyIrK. tehát a Román Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének, majd Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézetének kiadványa, és az Akadémiai Kiadó jelenteti meg. 1964-ben az intézet neve lekerül ugyan a folyóiratról, és az Akadémiai Kiadó időszaki kiadványainak sorában a folyóirat közvetlenül a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály hatáskörébe kerül, a szerkesztés gondja továbbra is a kolozsvári intézet keretében marad.

A mintegy negyven évi megjelenés alatt több főszerkesztője, illetőleg felelős szerkesztője volt. Az első évfolyam felelős szerkesztője Jancsó Elemér, őt követi 1958-ban Nagy István, 1978-ban a folyóirat főszerkesztője Gáll Ernő, 1984-től pedig Szabó Zoltán. A szerkesztőbizottság nyelv-

<sup>1</sup> Az orgánumról a megjelenését követő évben BENKŐ LORÁND írt terjedelmes méltató tanulmányt „Új magyar nyelv- és irodalomtudományi folyóirat Romániában” címmel (MNy. 1958: 490—503).



vész tagjai a következők voltak: Kelemen Béla, Márton Gyula, Szabó T. Attila, Emil Petrovici; 1964-től Csák László is a szerkesztőbizottság tagja lesz, 1968-ban Emil Petrovici meghal, Csák Lászlót pedig felváltja Murádin László, 1974-ben Szabó T. Attila kiválik a szerkesztőbizottságból, 1978-tól Teiszler Pál is a szerkesztőbizottság tagja lesz 1988-ban bekövetkezett haláláig, 1983-tól pedig Péntek János is szerkesztőbizottsági taggá válik.

A folyóirat profilját elsősorban az a tény határozza meg, hogy a NyIrK. a romániai tudományos élet egyetlen nyelv- és irodalomtudományi szakfolyóirata. Közleményei ezért szükségszerűen megoszlanak e két tudományág között, sőt olyan társadalomtudományoktól, mint például a néprajz, a filozófia és a művelődéstörténet sem zárkózik el.

Ami a folyóirat intézményi keretét, munkatársi gárdáját illeti, azok természetszerűen a kolozsvári Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézet és kutatói, valamint a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke és oktatói. Kevés külső munkatársa is van, elsősorban doktorandusok és államvizsga-dolgozatok szerzői. Minthogy a NyIrK. hosszú ideig az erdélyi magyar nyelvtudomány egyetlen fóruma volt, kirajzolódik benne a négy évtizednyi erdélyi nyelvtudományi kutatások helyzete, színvonala. A továbbiakban ezért megpróbálom számbavenni az egyes nyelvtudományi részdiszciplínák szerint a közleményeket.

Voltaképpen a jelenlegi intézetbe beolvadt Erdélyi Tudományos Intézet és Erdélyi Múzeum-Egyesület által kijelölt feladatok és célkitűzések továbbvitele körvonalazódik. Eszerint olyan nyelvtudományi szakágak művelése kerül előtérbe, amelyek egy közösség nyelvi és kulturális önazonosságának megismerésére, ápolására szolgálnak. Szabó T. Attila ezt így fogalmazta meg: „...az egyetem tanárainak minden erejükkel azon kell lenniük, hogy tudományos munkásságuk fő részét Erdély tudományos kutatása, az erdélyi kérdésekben való töprengésből születő eredmények tegyék ki” (Kialtó Szó 1941: 8). Az erdélyi nyelvtudományi munkálatok kérdéskörének és célkitűzéseinek meghatározásakor a tervek az erdélyi magyarság nyelvi valóságának kutatására jelölték ki. Erre azért is szükség volt, mert a romániai magyar nyelvészek száma kevés volt ahhoz, hogy a kutatásokat a nyelvtudomány egész területén lehetővé tegye. Természetszerűen tehát a legtöbb közlemény a nyelvjárásban, a névtan és a nyelvtörténet köréből került ki.

A nyelvjárásban közlemények között találunk néhány nagyon fontos kutatási feladatot kijelölő cikket. Ezekből kiderül, hogy a módszerek kidolgozását és a tervszerűen irányított egységes szempontrendszert tartják fontosnak a nyelvjárás gyűjtések során. Az erdélyi nyelvjárások vizsgálatában ezek szerint a nyelvföldrajzi kutatásokon alapuló nyelvatlaszok megszerkesztését, a nyelvjárás jelenségmonográfiák feldolgozását és a tájszóanyag-közléseket szorgalmazzák.

A publikációk tanúságtétele alapján a tájnyelvi atlaszok anyagának a gyűjtése folytatódott. Több tanulmány is beszámol az 1949-ben megindult és 1962-ben befejezett moldvai csángó nyelvjárás, nyelvföldrajzi anyaggyűjtésről (GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA—SZABÓ T. ATTILA, Tájékoztató a moldvai csángó tájnyelvi térképről: 7 [1963.]: 216—28; MÁRTON GYULA, Ellenőrző kiszállás a moldvai csángók között: 6 [1962.]: 384—5), a székely nyelvjárások nyelvföldrajzi anyagának gyűjtéséről: Csík, Gyergyó, Háromszék, Udvarhelyszék, a Felső-Marosmente, a Nyárádszék és Aranyosszék nyelvföldrajzi helyzetének felderítéséről (például GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Mutatvány „Csík és Gyergyó tájnyelvi atlaszá”-ból: 1 [1957.]: 63—74, 173—223; MURÁDIN LÁSZLÓ, Mutatvány az „Aranyosszéki tájnyelvi atlasz”-ból: 2 [1958.]: 171—91).

1955-ben a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet tervmunkái közé iktatta a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszához szükséges gyűjtéseket és az atlasz megszerkesztését (SZABÓ T. ATTILA, A Román Népköltészet magyar nyelvjárásai nyelvtérképének előkészítése: 1 [1957.]: 13—26).

A nyelvatlasz-munkálatokkal egyidőben elkezdődött a nyelvjárás jelenségmonográfiák anyagának a gyűjtése és feldolgozása is (például GÁLFFY MÓZES, A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere: 8 [1964.]: 31—44; MÁRTON GYULA, A háromszéki tájszólás veláris magánhangzói: 16 [1972.]: 5—22, 211—30; MURÁDIN LÁSZLÓ, Az *ö/e* és *e/ö* fonémaváltakozás az

aranyosszéki nyelvjárásban: 13 [1969.]: 9—20; VÁMSZER MÁRTA, A jövő idő kifejezése a kalotaszegi nyelvjárásban: 7 [1963.]: 249—57; VÖÖ ISTVÁN, A bánsági nyelvjárás labiális *ö*-zése: 13 [1969.]: 241—52), valamint az eltűnőben levő népi mesterségek szakszókincsének nyelvföldrajzi jellegű összegyűjtése is. Kutatócsoport számol be a fazekasság magyar szakszókincsének az ország területén való előfordulásáról (például KÓSA FERENC, A zilahi fazekasmesterség régi szakszókincséből: 19 [1975.]: 85—94; VÖÖ ISTVÁN, Korsó-elnevezések az RNK-beli fazekasság magyar szakszókincsében: 8 [1964.]: 93—6).

Nagyon sok közlemény a névtan köréből kerül ki. A legtöbb helynévkutatással foglalkozik, ugyanis a helynevek éppen a gazdasági-társadalmi változások miatt állandó alakulásnak vannak kitéve; de szép számmal találunk személynév-kutatással foglalkozó tanulmányt is. A történeti helynévanyag, valamint a korabeli helynevek és személynévek összegyűjtését, feldolgozását és közlését többen is vállalják. Főként egy-egy vidék, sőt egy-egy település helynévanyagának és személynévanyagának összegyűjtésére, települési egységenként és vidékenként való monografikus feldolgozására találunk példákat (CSÁK LÁSZLÓ, Bélfényér jelenkori helynevei: 11 [1967.]: 320—5; TIBÁD LEVENTE, Székelyudvarhely régi utcanevei: 29 [1985.]: 21—29; SZABÓ T. ATTILA, A marosvásárhelyi személynévanyag bece-jellegű elemei a XVII. század első felében: 15 [1971.]: 21—33, 235—44; B. GERGELY PIROSKA, Inaktelke mai személynévrendszere: 12 [1964.]: 33—44, 14 1970, 39—58, 15 1971, 35—50).

Igen fontosak a folyóirat nyelvtörténeti közleményei is, ugyanis a gazdag erdélyi magyar nyelvemlékanyag feltárására és feldolgozására vállalkoznak (például SZABÓ T. ATTILA, Daczó Máté fogarasi várnagy három levele Nádasdy Tamáshoz: 6 [1962.]: 373—6; Széljegyzetek két kolozsvári XVI. századi nyelvemlékhez: 14 [1970.]: 361—3; KÓSA FERENC, A magánhangzók jelölése Apor Péter kézírataiban: 13 [1969.]: 101—9).

A gazdag nyelvtörténeti anyag szótárszerű feldolgozásáról, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár munkálatairól, illetőleg a tár egyes szócikkeinek nyelvtörténeti feldolgozásáról is több tanulmány olvasható (például SZABÓ T. ATTILA, Mutatvány az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szócikkeiből: 16 [1972.]: 121—30, 307—15; B. GERGELY PIROSKA, Az *idő* főnév időhatározói alakulatainak történetéből: 27 [1983.]: 47—53; ZSEMLYEI JÁNOS, A *haszon* és *kár* antonimapár az erdélyi régiségben: 27 [1983.]: 125—33).

Másik alapvető kutatási és publikációs téma a nyelvi kölcsönhatások vizsgálata. Egy kisebb munkaközösség keretében megindult a romániai magyar nyelvjárások román kölcsönszavainak kutatása (például MÁRTON GYULA—PÉNTEK JÁNOS—VÖÖ ISTVÁN, Mutatvány „A mai magyar nyelv román kölcsönszavai”-ból: 17 [1973.]: 339—52), egy másik munkaközösség pedig a román—magyar nyelvi kölcsönhatás történeti anyagának összegyűjtésére és feldolgozására vállalkozott (SZABÓ T. ATTILA, A magyar szókincs feudalizmuskori román kölcsönelemei vizsgálatának tervmunkája: 5 [1961.]: 170—3). Jóval szerényebbek azonban az eredmények a magyar—szász, illetőleg a magyar—román—szász kölcsönhatás vizsgálatában. Itt egyedül NAGY JENŐ írásai említhetők.

A mai magyar leíró nyelvészeti kutatások és ezek eredményeinek publikálása elenyésző (például GÁLFFY MÓZES, A másodlagos árnyalatú jelzői mellékmondatok kérdéséhez: 5 [1961.]: 39—49; SZABÓ ZOLTÁN, A magyar igei aspektus kérdéséhez: 3 [1959.]: 81—90).

Víszonylag sok tanulmány foglalkozik azonban stilisztikai kérdésekkel, például BARTHA JÁNOS, Az orális stílusról: 8 [1964.]: 227—33; BRAUCH MAGDA, A nominális szerkesztésmód mint stilisztikai eljárás: 14 [1970.]: 343—7; P. DOMBI ERZSÉBET, Az Őszikék stílustörténeti helyéről: 11 [1967.]: 99—104; J. NAGY MÁRIA, A melléknév poétizációja Vajda János lírájában: 18 [1974.]: 103—10; SZABÓ ZOLTÁN, A modern stilisztika vitás kérdései: 2 [1958.]: 263—8, hogy csak néhányat említsék.

A nyolcvanas évek közepétől a szemiotikai, szövegtani tanulmányok száma is megnő (SZABÓ ZOLTÁN, Mikszáth Kálmán: A néhai bárány – stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti ala-

pon: 28 [1984.]: 121—7; KABÁN ANNAMÁRIA, A szöveg szemiotikai megközelítéséhez: 33 [1989.]: 69—77; A tudományos stílus szemiotikájából: 34 [1990.]: 67—71).

A közel negyven megjelent évfolyamban kevés általános nyelvészeti közleményt találtam, de finnugrisztikai, szociolingvisztikai tanulmány is csak egy-kettő akad.

A tanulmányok mellett két másik rovata a folyóiratnak a könyvismertetés és az adattár. A könyvismertetések azért nagyon fontosak, mert a romániai nyelvészeti szakkönyvek mellett a Magyarországon, illetőleg a világ bármely országában megjelent nyelvészeti szakkönyveket mutatják be a jóval elszigeteltebben élő erdélyi nyelvészeknek. Az adattár pedig az erdélyi tájegységek, települések nyelvi adatait (helynevek, személynévek, tájszók) menti át a jövő számára.

Ha összevetjük a NyIrK. 1989 előtti és 1989 utáni közleményeit, megállapíthatjuk, hogy egyfajta hangsúlyeltolódás figyelhető meg az egyes részdiszciplínák művelésében a stilisztikai és a szövegtani publikációk javára, másrészt viszont nyitás a modernebb és az elméleti nyelvészeti szakágak felé, mint amilyen a kommunikációelmélet, szemiotika, szövegtan. A munkatársi gárda az utóbbi időkben erősen szűkül; ezt egyrészt az idősebb nyelvészeink elvesztése, másrészt az újabb publikálási lehetőségek megszorodása magyarázza.

KABÁN ANNAMÁRIA

### Ligeti Lajos levele a Kruzsokról\*

Budapest 1985. február 23.

Kedves Barátom!

Tegnap az éjjeli órákban véletlenül a Petőfin a Bagoly c. adás előre nem látható programjában meghallgattam a kruzsokról szóló érdekes közvetítést. Feltűnt, hogy mennyire homályba borult a kruzsok keletkezésének, sőt történetének számos részlete. Melich János meghívására 1924-ben, negyedéves egyetemi hallgató koromban kerültem a kruzsokba. Talán a legrégebbi kruzsoktagok közé tartozom, s talán egyedül vagyok tudója olyan dolgoknak, amelyek fiatal koromban köztudottnak számítottak. Ezért is szántam magam arra, hogy a következőket ne előszóval, de írásban juttassam el Hozzád: kár volna, ha azok teljesen feledésbe merülnének.

A kruzsok nevet mindenki szépen megetimologizálja, de úgy látom, senki sem tud felelni arra a kérdésre, miért éppen ez az orosz szó szolgál e nyelvész baráti társaság megjelölésére. Információm alighanem Szinnyeire megy vissza; nem tőle hallottam, hanem vagy Zsirai Miklóstól, vagy Pais Dezsőtől, akkor ezt különben mindenki tudta. Az elnevezés Budenztól származik, alapja a következő: Budenz mint finnugor nyelvész Budapesten hamar ráébredt arra, hogy tudományos kutatásaihoz elengedhetetlen az orosz nyelv tudása. Valahogy megismerkedett a budapesti orosz konzullal, vele folytatandó orosz nyelvű beszélgetés lebonyolításának legalkalmasabb módjának a fehér asztal melletti rendszeres találkozás látszott. Kettejükhez mások is csatlakoztak, akkor még nem esett szó ezeken az összejöveteleken tudományról. Egyik asztaltársasági tag például bíró volt, emlékéért egy sikamlós latinra torzított bemondás őrizte (sub iudice Lisi est). A konzult persze hivatali előírásának következményeként elhelyezték Budapestről. (Tudvalevőleg orosz követség csak Bécsben volt akkoriban, Budapesten orosz konzulátus működött.) Az utóddal Budenz nem vette fel a kapcsolatot. Erre a homályos, évszámokhoz nem kötött időkre nyúlik vissza a kruzsok tudományos jellegének kialakulása.

Budenz halálával megszakadt a kruzsok folytonossága. A régi gárdához tartozhatott az akkor még fiatal Szinnyi és Munkácsi. Számunkra a kruzsok elnevezést alighanem Szinnyi őrizte meg.

---

\* A levelet Ligeti Lajos Schütz Ödönnek írta.

Ez a nyelvész asztaltársaság valójában csak az első világháború után alakult olyanná, amilyennek ma még sokak emlékében él. A *kruzsok* elnevezés folyamatosságát Melich tartotta fenn, aki mint szlavista szívesen keltette új életre ezt az orosz szót.

Úgy látszik, ma már feledésbe merült, hogy az első világháború után a nyelvész-posztok betöltésében radikális változás következett be. Szinnyeit 19-ben elmozdították helyéről, katedrájára Munkácsit nevezték ki. Munkácsi tapintatos volt, felkereste Szinnyeit s közölte vele, hogy csak egy rosszabb megoldás elhárítására vállalta el a megbízatást, melyet átmenetinek tart. Rövidesen Szinnyei csakugyan visszakerült a helyére, Munkácsival szemben nem került sor „megtorlásra”, de valahogy az új felállásban apránként kihült körülötte a levegő. E nagy fantáziájú (nem eléggé szigorú kritikájú), termékeny tudós valóban katedrát érdemelt volna. Erre nem került sor nemcsak azért, mert a lehető helyekre mások is aspiráltak, hanem mert tudós nimbusza erősen megkopott: az ÁKE második kötetét Asbóth kíméletlen kritikája csírájában megfojtotta, nyelvünk török elemeinek kutatása körül végzett szerteágazó, minden lényeges lehetőséget kibányászó munkásságát Gombocz a BTL.w.-rel egyik napról a másikra elavította.

Így alakult ki az új hierarchia, azt tükrözte a hamvaiból felélesztett *kruzsok*. Középen ült Szinnyei, tőle jobbra Gombocz, balra Melich. Gombocztól jobbra foglalt helyet a náluk jóval fiatalabb Németh Gyula, aki 26 éves korában Szinnyei hatásos közreműködésével katedrára került (felesége is Szinnyei-tanítvány volt). Eckhardt Sándor maró gunyorossággal az asztal professori sorát *falasoknak* nevezte, velük szemben ültek a sarzsi nélküli *hátasok*. Neki korán joga lett volna a falasok közé ülni, tündetőleg közénk, hátasok közé ült. Paisnak, mint „beosztott középiskolai tanárnak”, köztünk, hátasok közt lett volna a helye. Híven lázadó természetéhez nem oda ült, hanem a falasok szélére; nagyobb kockázat elkerülése végett mindig igen későn, a *kruzsok* szétszéledése előtt érkezett meg.

A *kruzsok* redivivus ugyanis délutáni asztaltársaság volt, ahol feketét vagy uzsonnakávét volt szokás fogyasztani, szó sem volt italozásról mint Budenz, vagy a kései időkben Kniezsa korában.

1925 szeptemberében személyes élményeim fonala megszakad. Hat évig nem voltam idehaza, ennek felét Párizsban, felét Mongóliában töltöttem. 1931 decemberében kerültem vissza a *kruzsokba*. Új csillagként akkor tűnt fel Laziczius Gyula, a prágai fonológia egyszerre nagynevűvé vált képviselőjeként. Korábbi munkahelye, a Kohner bankház az akkori világgazdasági krízis egyik hazai áldozataként megszűnt, s ő a tudomány akkor minden korábnál sivárabb viszonyai közt próbált új ekzisztenciát teremteni.

A *kruzsok* tekintélye számomra szemelláthatóan megnőtt. Gyakran megjelentek asztalunknál más tudományterületek jeles képviselői: Zichy István, Hóman Bálint, és más történészek, néprajzosok, régészek. Bartoniek Géza, az Eötvös kollégium igazgatója akkor már nem élt, helyére Gombocz Zoltán került, aki közben egy esztendő a berlini egyetemen töltött vendégprofesszorként (akkoriban az efféle megtiszteltetés még ritkaságszámba ment). E lazább kötöttségű, sok protokollkötelezettséggel járó esztendő folyamánként Gombocznak mintha valamelyest meglazult volna a tudományhoz való kapcsolata, viszont szemelláthatólag megnőtt a társas érintkezés iránti érdeklődése.

A *kruzsok* életében ekkor következett egy újabb szakasz. Az Erzsébet-ben a társas együttlélés a megszokott formák közt zajlott továbbra is. Az uzsonnázás befejezése után, Melich asztalt bontott. A *kruzsok* alaptörvényei közé tartozott, hogy az előlülő főszemély, így Szinnyei jó darabig anekdotáival traktált bennünket, melyet figyelmesen illett meghallgatni, még akkor is, amikor a repertoár fogytával ugyanazt az anekdotát már ötször vagy hatszor hallottuk. Szerepét utána Melich vette át. Ő szakított a korábbi hagyománnyal, nem anekdotázott, hanem saját, éppen munkában lévő dolgozatait adta elő lelkesen. Ezek az „előadások” nem voltak haszon nélkül.

Asztalbontás után Melich, nyomában a hátasok zöme hazavonult. Gombocz, Németh, Pais, csekélységem, Zichy, olykor az öreg Károlyi Árpád testületileg átvonult az Üllői út elején lévő

Potzmann-étterembe vacsorázni. Itt az amúgy kötelező protokoll feszessége feloldódott. A sztár itt Gombocz volt, aki szédületes memóriájával mindent és mindenkit lehengetelt. Kedvenc vesszőparipája az operák szövege volt. Rozsdás hangon a melódiát is dúdolta (ő a helyes dallamot hallotta), szövegtudása kifogyhatatlan volt. Ugyanannak az operának ismerte magyar, német, francia, sőt olasz szövegét is. Időről-időre szívesen produkálta magát, egyszer próbálta meg Németh Gyula a viadalt, amely azonban számára csúfos kudarcba fulladt.

Gombocz halála után Németh Gyulát kértem meg: vállalja Gombocz szerepét, és folytassuk a Potzmann-vacsorákat. Ő azonban nyersen kitért kérésem teljesítése elől: „nincs köztetek tekintélyes ember, nem megyek”. Ez az előzménye, magyarázata a DNYT megalakulásának. Mi, „tekintély nélküli emberek” heten (Bárcki tévesen hatra emlékezik) a délutáni hagyományos kruzok befejezése után együtt vacsoráztunk, többé nem a Potzmannban, hanem az Erzsébetben, a hátulsó traktusban. A hét név: Bárcki Géza, Fekete Lajos (nyilván az ő neve esett ki B. memóriájából, mert nem volt nyelvész, de ő volt a dupla fekete Lui, Tamás volt t. i. a szimpla fekete, magam a sárga Lui), Kniezsa István, Laziczius Gyula, Ligeti Lajos, Pais Dezső és Tamás Lajos.

A DNYT éveire szívesen, szeretettel gondolok vissza, e véleményemmel nem álltam egyedül. Szinte kizárólag tudományos kérdésekről folyt a szó, vitatkoztunk, s nagy haszonnal hallgattuk egymás érvelését: mindegyikünk mögött más tudományos terület állott. Az egyetértés sajnos nem maradt tartós. Az első, helyrehozhatatlan törést Laziczius kiválása okozta. Pais Dezső, a Magyar Nyelv szerkesztője egyik vacsoránk során szóba hozta Lazicziusnak Kodály ellen írt cikkét, melyet a MNy.-ben szándékozott közzélni. Pais Laziczius gúnyos, sértő kifejezéseit megpróbálta szépszerivel lealkudni az epés szerzőtől. Ez azonban egyre nehezebben ment, a végén Laziczius elvesztette önuralmát, megfelelő szöveg kíséretében ott látványosan összetépte kéziratát. Többé nem jött közénk.

Gombocz halála után katedrájára igényt tartott Pais Dezső is, Laziczius Gyula is. A néma küzdelemből Pais került ki győztesen (keserű szájjal, mert csak ny. rk. tanár lett), de katedrához jutott Laziczius is. A feszültség csökkent, nem szűnt meg, sőt fokozódott.

Pais azonban kibékült a sorssal, tekintélyében egyre gyarapodott, annak növeléséhez hozzájárult Bárcki Géza is, aki Debrecenből Budapestre került egy második magyar nyelvészeti katedra vezetőjeként. Pais Dezső szerepe külön fejezet a kruzok történetében, nevéhez fűződik a kruzok tündöklése és bukása. Az egykori együtt uszonnázó, tudományról diskuráló összejövetelből vacsorázó asztaltársaság lett, nem kevés ital bevetésével. A résztvevők száma egészségtelenül megnőtt, minden alkalommal legalább negyvenen vettek részt ezeken az esti szimpozionokon. Ennyi ember már nem tud figyelni egy központi személyre, kisebb góccok keletkeztek múlthatatlanul, a tudományos nézetkülönbségekből személyi ellentétek keletkeztek.

Ez a széthúzáshoz vezető folyamat először Pais és Kniezsa közt jelentkezett. Kniezsa joggal tartotta Szláv jövevényszavainkról írt művét opus magnumnak, s joggal sérelmezte, hogy Pais apró okvetetlenkedésekkel (írásban is) megpróbálta bagatellizálni Kniezsa teljesítményét. Itt is szakadás lett az egyre inkább személyi vonatkozású vita vége: Kniezsa kivált a Pais-féle kruzokból, s megalapította a havonta egyszer összeülő szláv kruzokot.

Felnőtt tanítványok közreműködésével megalakult az orientalista kruzok is, mely először a Százévesben, majd a Pílvaxban, végül a Bölcs bagolyban gyűlt össze.

A kruzok bukása Pais Dezső nyugalombavonulásakor következett be, amit tovább mélyített az Erzsébet bezárása. Pais Dezső végleges agglégény volt, mindennap az Erzsébetben vacsorázott, számára az Erzsébet folyamatos kruzokot jelentett. Halálakor az étterem vezetősége emléktáblával jelölte meg törzsasztalának a helyét; kár volna, ha a rekonstruált szálló új vezetősége megfedkezne erről a tábláról.

A vég keserű pohár volt Pais számára. Hatalma, befolyása csúcán nem lehetett széket kapni, hogy helyet foglaljanak asztalánál. Bukásakor mintha hirtelen támadt tornádó söpörte volna el

a népes asztaltársaságot. A bizonytalan új helyzetben alig ketten-hárman merészkedtek vissza Pais Dezsőhöz, azok is inkább egymást váltogatva inspekcióztak a keddi estéken.

Akkortájt az orientalista kruzsook színhelye éppen a Pilvax volt. Mi persze a dolgok természeténél fogva nem voltunk sokan, de ötven-hatan mindig megjelentek asztalunknál a tanítványok közül. Mi is keddenként jöttünk össze. Ilyenkor a szemben lévő asztalnál másod-harmadmagában gubbasztott Pais Dezső az egykor oly fényes kruzsook romjain. Javaslatomra ekkor „fuzionáltunk”. A szövetség nem tartott sokáig, Pais Dezső rövidesen itt hagyott bennünket örökre.

Baráti szeretettel köszönt

L. L.

U. i. A DNYT kültagjaként időről-időre megjelent Zsirai Miklós. Egy alkalommal felkeresett még bennünket Bartucz Lajos. A kellemesen eltöltött este végén megkérdezte: mi lesz az ő neve, mert három Lui már van? Erre Tamás Lajos villámgyorsan reagált: te leszel az emberszabású Lui. Nem tetszhetett neki, mert nem jött többet.

Közléteszi: SCHÜTZ ÖDÖN

## A Nemzetközi Fonetikai Társaság 1995. évi stockholmi kongresszusa

1995. aug. 14—18.

A fent jelzett kongresszus kisszámú magyar résztvevőinek sorában alkalmam nyílt — jóllehet csak helyszíni, szervező bizottsági engedéllyel — előadást tartani.

Előjáróban néhány szót szentelek a szervezés és lebonyolítás bemutatására, mivel mindkettő világviszonylatban is igen magas színvonalú volt. Tudni kell, hogy az első ilyen kongresszust 1932-ben Amsterdamban szervezték, majd ezt követően 3—4 évenként folyamatosan össze tudták hívni a világ fonetikusait egy-egy európai nagyvárosba (London, Gent, Helsinki, Münster, Prága, Leeds, Koppenhága, Utrecht, Tallinn, Aix-en-Provence), ill. egy ízben Európán kívülre, Montréalba (Kanada). A mostani rendezvény már a 13. volt a kongresszusok sorában.

E kongresszusokon több neves magyar résztvevő is megjelent a múltban; az 1938-as genti kongresszuson például Laziczius Gyula vett részt a „Die Scheidung langue — parole in der Lautforschung” című előadásával. Ebben Laziczius jelzi, hogy az ő felfogása, főleg az alapkérdések tekintetében, eléggé eltér a „fonológiai iskola” képviselőinek nézeteitől. Itt elsősorban a fonetikai variánsok rendszerbeli funkciói jelzik Laziczius különálló felfogásának lényegét.

Azt is érdemes tudni, hogy Stockholm a magyar nyelvtudomány szempontjából jelentős egyetemi város, hiszen itt működött 1935—1947 között Lotz János, akiről a fent említett előadásom szólt, s aki szinte egymaga alapította meg a Stockholmi Magyar Intézetet.

A kongresszus anyaga 4 terjedelmes kötet formájában már a kongresszus első napján a résztvevők rendelkezésére állt.

A kötetekben egyetlen magyar előadónak, GÓSY MÁRIÁNAK az előadását találjuk meg, aki „Sentence comprehension and text comprehension: children’s strategies” címmel beszélt a gyermeknyelvi szekcióban. Gósy — mint ismeretes — legfőképpen a hang- és a szupraszegmentális hangszerkezetek kutatását végezte korábbi pályafutása során, a szavak felismerésével csak esetlegesen foglalkozott. Jelen előadása, ámbár ezúttal is a gyermeknyelvnél maradván, e korábbi tematikákon túlhaladva nagyobb, szemantikailag összefüggő nyelvi egységek, így a mondat és a szöveg megértési folyamatát tanulmányozta.

Az „Északi népek nyelve és kultúrája” c. sorozat szerkesztőjeként szerettem volna a Lotz-ananyag sorsának nemzetközi megismertetését elérni. Előadásom témája a speciálisan svéd—magyar kapcsolatokat is bemutató „John Lotz in Sweden” című kutatási téma volt, melyhez a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéziratárában levő nagyszámú Lotz-levelet is felhasználtam. A Lotz-hagyaték sorsa a magyar tudomány egésze szempontjából sem közömbös; ennek jelentős része jelenleg az Osakai Gaidai Egyetemen található.

Ha az egyes résztvevők számát és kongresszusi megnyilatkozásait tekintve összevetést végzünk az egyes országok részvételi súlyát illetően, akkor sajnálatos tényként kell megállapítanunk, hogy a magyar részvétel nem tükrözte a hazai fonetikai-fonológiai kutatások arányait és eredményességét. De ilyen aránytalanságok más népek vonatkozásában is voltak. Például a rokon finnnekhez képest, akik 14 előadással szerepelhettek, Szlovénia, Hong-Kong és más államok a magyarokhoz hasonlóan csak egy-egy előadással jutottak be a kongresszusi kötetekbe. Ugyanakkor az USA-ból 115, Franciaországból 82, Angliából 72, Németországból 54, Japánból, illetve Kanadából 23—23 előadó előadását fogadták el. Olyan nagy országok, mint Oroszország vagy Kína is csak 5—10 előadással voltak képviselve.

Az északi országok magas részvételi arányához, különösen Finnorszáéhoz hozzájárult természetesen a földrajzi közelség és az areális nyelvi kapcsolat, de számos esetben a részvételi lehetőséget az előadó anyagi helyzete is befolyásolta (pl. elsőként fizette be a meglehetősen magas kongresszusi díjat és a különféle szolgáltatások árát).

A kongresszusnak nem volt ugyan központi témája, de a 94 szekció a fonetika és a fonológia minden ágát áttekintette nemzetközi viszonylatban. Számunkra egy ilyen hatalmas anyagot megmozgató kongresszus kapcsán fontos annak az ismerete, hogy a külföldi szerzők előadásai milyen mértékben kapcsolódtak a hazánkban folyó kiemelt kutatásokhoz. Például — igen színvonalas anyag bemutatásával — két szekció is foglalkozott az intonáció kérdésével, ami hazai viszonylatban is központi téma. Sokat lehetett hallani a zenei nyelv fonetikájáról is; ez annál is inkább érdekes, mivel a zenének még a kongresszust megnyitó főelőadásban is szerepe volt (Johan Sundlay: Swedish voices in music). A hagyományos témák (magánhangzórendszerek, mássalhangzórendszerek leírása, afázia és fonológia, fiziológiai modellek stb.) mellett bemutatták a mesterséges beszéd magas technikai szintű megvalósításának lehetőségét, az ún. vocodert. A beszéd-szintézis már eléggé előrehaladt állapotot mutat világszerte (sőt mint közismert: hazai viszonylatban is, pl. mesterséges hangú telefoninformációk, pontos idő stb.), de ennek ellentétjét, a mesterséges beszéd-felismerést, lejegyzést még alig tudták megvalósítani. Ám e téren is előrelépést mutatott néhány előadás, valamint a kongresszushoz kapcsolódó poszterelőadás. Ezeket a szekcióelőadások szünetében hallgathatta a közönség. A kongresszuson — a hazai svédek mellett — az egyik legkiemelkedőbb csoport a grenobliak csoportja volt. Előadásai nemcsak értékes tartalmukkal, de látványosságukkal, technikai bravúrjaikkal is kiténtek.

A kongresszus anyagát képező 4 kötet alig néhány példányban van meg az országban (a résztvevőknel magántulajdonban, az MTA Nyelvtudományi Intézete könyvtárában). — A következő kongresszust az USA-ban, előreláthatólag Los Angelesben rendezik meg, amelyen remélhetően nagyobb számú magyar előadó vehet majd részt.

KINCSES KOVÁCS ÉVA

## Európai terminológia

Nemzetközi konferencia 1998. május 20—22.

### 1. számú körlevél

A Modern Filológiai Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság Modern Filológiai Szakosztálya nemzetközi konferenciát szervez 1998. május hó 20—22-én.

**A k o n f e r e n c i a t é m á j a :** A terminológiai szókincs kialakulása az európai népeknél. A tudományos, hivatali és más szakterminológia, különösen a jogi közigazgatási, katonai, vasúti, kommunikációs, postai, kereskedelmi, reklám-, sport- és modern technikai-technológiai szókincs kialakításának folyamata az európai népeknél a XVIII. század második felétől napjainkig tart. Ebben a témakörben számítunk elsősorban nyelvészek, irodalmárok és történészek közreműködésére. A rövid (15 soros) rezümével történő jelentkezés határideje 1997. szeptember 30. Az előadásokra való felkérés a benyújtott rezümék alapján történik.

**A k o n f e r e n c i a n y e l v e :** magyar, angol és orosz. A konferencia részvételi díja 100 USD, mely indokolt esetben mérsékelhető.

**J e l e n t k e z é s e k e t** a következő címre kérjük: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 1052 Budapest, Piarista köz 1. — Tel/fax: (00—36—1) 2—663—342, email: KALMANZ@osiris.elte.hu.

## TÁRSASÁGI ÜGYEK

### A Magyar Nyelvtudományi Társaság 92. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1996. december 17-én tartotta meg 92. közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának a tanácstermében.

**I. B e n k ő L o r á n d** elnöki megnyitója után **P u s z t a i F e r e n c** egyetemi docens tartott előadást „A lexográfia helye és helyzete” címen.

**2.** Az előadást követően **K i s s J e n ő** terjesztette elő főtítkári jelentését a Társaság 1996. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

I. A millicentenáriumi évében vagyunk. Abban az esztendőben, amely e nagy lehetőségű jubileumhoz való felemás viszonyulásunk eredményeként felemás eredményeket hozott a magyarság több oldalú és reális bemutatása terén. De saját portánkon maradva elmondhatom, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság számára magától értetődő kötelesség volt egy olyan tudományos ülészak megszervezése, amely a honfoglalás és az azt követő időszak nyelvi kérdéseit tekintette fő vizsgálati tárgyának. Mivel a ködbe vesző múlt föltárása csak az érintett tudományok összefogásával lehetséges, természetesnek véltük, hogy rokontudományok képviselőit előadókként is meghívjuk az ünnepi alkalomra. A Társaság millicentenáriumi ünnepi tudományos ülészakán november 19-én az ELTE BTK Tanácstermében elnökünk bevezető szavai után négy neves tudós előadását hallhatta a nagy termet zsúfolásig megtöltő, sőt részben a folyosóra kiszorult, tehát nagy számú



hallgatóság. KRISTÓ GYULA „A Kárpát-medence X. századi helyneveiről”, KÓSA LÁSZLÓ „Az őstörténet és a honfoglalás képeinek változása a néprajz kutatásában” címmel, BENKŐ LORÁND „Anonymus beszélő személynevei”, KISS LAJOS pedig „Hegyevek a történelmi Magyarországon” címen tartott érdekes, tanulságos, nagy figyelemmel kísért előadást. Az előadások iránti nagy érdeklődésre való tekintettel a négy előadást a Társaság kiadványsorozatában külön kötetként kívánjuk megjelentetni s az érdeklődők számára hozzáférhetővé tenni.

„Anyanyelv és iskola az ezredfordulón” volt a címe az idei Országos Anyanyelvoktatási napoknak, amelyet ezúttal is Egerben, az ottani főiskolának, s mindenekelőtt a főiskola magyar nyelvészeti tanszéke áldozatvállalásának köszönhetően tarthattunk meg, s amely eredményességben semmivel sem maradt el a korábbiaktól. S hogy ez így volt, az egri kollégáink jó szervezését és példás vendégszeretetét dicséri. A július 8-tól 11-éig tartó konferencia a számunkra is kedves város patinás épületében, az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola központi épületében zajlott. Az előadások száma meghaladta a nyolcvanot, s a visszajelzések alapján joggal következtethetjük, hogy hasznos, eredményes konferencia volt. Ez pedig egyértelműen a folytatás szükségessége mellett szól. Föltétlenül arra kell törekednünk, hogy már a legközelebbi alkalommal legyen lehetőség az előadásokat követő hozzászólásokra, vitára, mégpedig nem csupán néhány percben. Vargáné Raisz Rózsának s munkatársainak köszönhetően az előadások külön kötetben — s immár hagyományosan a Társaság kiadványsorozatában — közelesen napvilágot is látnak. Így nemcsak a résztvevők olvashatják majd az ott elhangzottakat (ők automatikusan megkapják a kötetet), hanem valamennyi érdeklődő.

A Magyar Irodalomtörténeti Társasághoz csatlakozva vettünk részt egy konferencián, amely Hévízen volt október 11-én, s amely a „Tájak, várak, városok” címet viselte. Társaságunkat Benkő Loránd, Fábian Pál, Juhász Dezső és Ördög Ferenc képviselte.

Idén központi szervezésben — bizony mondhatom — sok előadás hangzott el: szám szerint 29. A következő megoszlásban: magyar nyelvi szakosztály 9, fonetika és beszédművelési 5, általános nyelvészeti és finnugor 4-4, nyelvoktatási és szaknyelvi 3-3, szlavisztikai 2, névtani és szemiotikai 1-1 (3 előadás közös rendezésű volt).

Vidéki csoportjaink közül első helyen a Heves megyeit kell említenem, mert az országos anyanyelv-oktatási napok megszervezésében való igencsak aktív közreműködésükkel rengeteg munkát vállaltak magukra s azt teljesítették is. Azon kívül megrendezték december 6-án és 7-én a pedagógusjelöltek országos, Nagy J. Béláról elnevezett helyesírási versenyét, s tartottak egy felolvasó ülést is. Szegedi csoportunk 2 rendezvényt szervezett. Egy szövegtani ülést, s egyet, amelyen Deme Lászlót köszöntötték 75. születésnapja alkalmából.

Debreceni csoportunk május 21-én millicentenáriumi kiskonferenciát rendezett a civisvárosban „A magyarság eredetének útvesztőiben” címmel. Október 10-én ugyanott, november 1-jén Nyírbátorban tartottak előadásokkal kísért könyvbemutatót KÁLNÁSI ÁRPÁD „Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük” című könyvének megjelenése alkalmából. Ezenkívül egy felolvasó ülést szerveztek decemberben. (A többi csoport működéséről azért nem tudom tájékoztatni Önöket, mert az ilyenkor esedékes beszámolók még nem futottak be.)

2. Vissza-visszatérő gond volt, hogy vajon célszerű-e — bármennyire is megokolt tudományos szempontból — a szakosztályok nagy fokú tagoltsága. Hosszas előkészítő véleménycserék után végül is úgy döntött a választmány, hogy az erők összpontosítására törekedve a korábbinál kevesebb szakosztályt működtet. Utolsó választmányi ülésünkön pont került valamennyi ügy végére, így most arról tájékoztathatom a közgyűlést, hogy négy szakosztályunk van a következő vezetőkkel: magyar nyelvi (elnök: Fábian Pál, titkár: Gerstner Károly), finnugor (elnök: Mikola Tibor, titkár: Csepregi Márta), általános nyelvészeti (elnök: Péter Mihály, titkár: Ladányi Mária), idegennyelvi (elnök: Nyomárkay István, titkár: Fábian Zsuzsa). Természetesen egyetlen szakterület sem szorul le a palettáról, hiszen nincsen olyan nyelvészeti téma, amely egyik vagy másik — esetleg egyidejűleg több — szakosztály illetékességi körébe ne tartozna.

3. Ebben az évben is 3 választmányi ülésünk volt: május 14-én, október 8-án és december 11-én. Ezeken véglegesítettük az új szakosztályi fölállást, választottuk meg az új elnököket és titkárokat, ezeken küldtük ki a különböző bizottságokat, éspedig a következőket. A Bärcki-díj bizottsága: elnök E. Abaffy Erzsébet, tagok: Fábíán Pál, Grétsy László, B. Lőrinczy Éva és Sebestyén Árpád. A Csúry-emlékérem és -díj bizottságának elnöke Hajdú Mihály, tagjai pedig Balogh Lajos, Pesti János, Szabó Géza és Szabó József. A Fokos-díjra a következő összetételű bizottság tesz javaslatot: elnök Hajdú Péter, tagok: Mikola Tibor, Pusztay János, Szij Enikő és Vértes Edit. A Kosztolányi-bizottság elnöke Szathmári István, tagjai pedig Büky László, Éder Zoltán, Gáspári László és V. Raisz Rózsa. A Pais-díjra javaslatot a Kiss Lajos elnökletével működő bizottság tesz, amelynek tagjai Hoffmann István, Gerstner Károly, Ördög Ferenc és Zala megye képviselője. A megemlékezési bizottság elnöke Bolla Kálmán, a tagok pedig Békési Imre, Elekfi László, K. Keszler Borbála és Nyomárkay István. Májusi választmányi ülésünkön véglegesítettük, hogy milicentenárium ünnepi tudományos ülésszakot rendezünk. Természetesen szó volt a kiadványokról és szavaztunk a tagfelvételekről, illetőleg az emlékérmek és díjak odaítéléséről is.

4. Idén lett volna 90 éves Szabó T. Attila, ha megérhette volna. Július 28-án az erdélyi Fehéregyházán órá emlékeztek tisztelői, tanítványai, munkatársai. Társaságunkat elnökünk, Benkő Loránd képviselte. Október 19-én Zilahon volt emlékülés Márton Gyula születésének 80., halálának 20. évében. Másnap szülőfalujában, Nagymonban felavatták emléktábláját. Újvidéken, az ot-tani egyetem magyar tanszékén tudományos ülésszak keretében október 23-án köszöntötték Penav-in Olga professzorasszonyt 80. születésnapja alkalmából. A magyar nyelvjáráskutatás nagyszonyának, a páratlan eredményességű nyelvjárásgyűjtőnek a munkásságát Benkő Loránd méltatta. Rajta kívül Hajdú Mihály és Vörös Ottó képviselte Társaságunkat Magyarországról. Idén 12 tag-társunkat köszönhetünk abból az alkalomból, hogy betöltötte 70. vagy 80. életévét. Decemberi választmányi ülésünkön köszöntöttük a 70 éves B. Lőrinczy Évát (a hivatalos köszöntő alelnökünk, Szathmári István volt). Szakosztályi ülésen fejeztük ki jókívánásainkat a 80 éves Schütz Ödönnek, a 70 éves Hegedűs Józsefnek és Máté Jakabnak. Levélben köszöntöttük a 80 éves Horváth Károlyt, Szabó Lászlót, Szenci Szabó Jánost és Szentgyörgyvári Artúrt, a 70 éves Bánóczi Györgynét és Kerekes Lászlót. Gregor Ferencet, aki szintén betöltötte 70. életévét, a Szláv Filológiai Tanszék családias rendezvényén köszöntöttük. Itt említem meg, hogy két nagy nyelvészünk emlékét megörökítő és hirdető emléktábla avatásán vettünk részt az elmúlt időszakban. November 23-án Munkácsi Bernát (VI. kerület, Szondi u. 9.), december 10-én pedig Fokos-Fuchs Dávid Rafael (VII. kerület, Dózsa György u. 60.) emléktábláját avattuk föl. Az előbbi esetben a Terézvárosi Művelődési Közalapítvány, az utóbbiban Erzsébetváros Önkormányzata volt a szervező. Mindkét helyen Hajdú Péter méltatta a jeles elődök munkásságát és életútját. Egy jubileumra legyen szabad itt fölhívnom a figyelmet. Trócsányi Zoltán születésének 110. évfordulója idén december 25-én lesz. A jelenlévők jól tudják, hogy Trócsányi Zoltán Társaságunk alapító tagja s a magyar nyelvnek, művelődésnek érdemes munkása volt.

5. Kiadványainkról szólva első helyen megintcsak a Magyar Nyelvet említem. S most is azzal a megnyugtató érzéssel, hogy a felelős szerkesztő és a szerkesztő gondos munkájának köszönhetően időben jelent meg (az idei 4. szám megjelenését a következő héten reméljük). Nem változtattunk — magyarán: nem emeltünk — semmit sem a MNY. előfizetési árán, sem a társasági tagdíjon. Megtévesztő lehet viszont, hogy a MNY. 1997. évi első félévi előfizetésére 500 forintot szedtek be tőlünk, előfizetőktől. Rajtunk kívül álló okokból történt ez, de közbenjárásunkra azzal az utólagos korrekcióval, hogy a második félévre csak 100 forint előfizetési díjat szednek majd. Az elsősorban a terjesztés és az előfizetés körüli anomáliák miatt sok előfizetőt elveszítettünk. Ma már nem 1000. csupán 800 példányban készül a MNY., s ez kevés. Ezért e helyről is legyen szabad kérnem azt, hogy folyóiratunkat, s ezen keresztül a magyar nyelvtudományt támogassa minden tagtársunk, akinek ez nem jelent nehézséget. (Emlékeztetőül: 600 forint az előfizetési díj, egy szám ára pedig 150 forint.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozatunkban idén

három kötet is napvilágot látott: GUTTMANN MIKLÓS „A táji jelenségek vizsgálata tíz és tizenégy évesek beszélt nyelvében” (202. sz.), BOKOR JÓZSEF „Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen” (203. sz.) és RÁCZ JÁNOS „A magyar nyelv halnevei” (205. sz.) című kiadványa. GUTTMANN kötete már el is fogyott, nem kapható. Egyik kötet megjelentetését sem társaságunk finanszírozta. Önálló kiadványként jelent meg „A romániai magyar nyelvjárások atlasza”-nak immáron 2. kötete JUHÁSZ DEZSŐ szerkesztésében. Aki látta már és forgatta lapjait, meggyőződhetett a benne közölt adatok fontosságáról s arról, hogy mennyi kutatási lehetőséget rejt ez az atlasz is. Legfrissebb kiadványunk a Régi Magyar Kódexek egyre tekintélyesebbé váló sorozatának 20. számaként közzétett Festetics Kódex 1494 előtről (alcíme: Kinizsi Pálné imádságoskönyve).

6. Nem múlik el úgy év, hogy ne lennének halottaink. Idén veszítettük el egyik alelnökünket, Lakó György akadémikust, az ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének volt vezetőjét, a nemzetközi híru finnugor nyelvészt. Czeglédy Károlyt, a hazai arabisztika kitűnőségét, a magyar történet neves kutatóját. Papp Lászlót, aki a névtan, az etimológia, a nyelvjárástörténet területén alkotott maradandót. Bakos Ferencet, a jeles lexikográfust és romanistát, a magyar nyelv román jövevényszavait modern szintézisben feldolgozó nyelvészt, a Nyelvtudományi Intézet nyugalmazott munkatársát. G. Varga Györgyit, a kitűnő tanárt, a nyelvművelés, a nyelvtörténet és a regionális köznyelviség érdemes kutatóját. Rot Sándort, aki anglisztikai és szlavisztikai témái mellett egyre többet foglalkozott a magyar nyelvvel kapcsolatos areális kérdésekkel is, s közvetítette a hazai eredményeket gyakori külföldi előadásain, s akinek a nevéhez fűződik az első nemzetközi dialektológiai és geolingvisztikai kongresszusnak a budapesti megrendezése. Idén hunyt el Fajcsék Magda tanárnő, aki Szende Aladárral együtt írt egy színvonalas tudománynpszerűsítő kötetet (Miről vallanak a magyar szavak? Bp., 1966.), valamint Füves Ödön. Emléküket kegyelettel őrizzük.

7. Megnyugtató tényként mondhatom, hogy társaságunk adminisztrációjában nincs változás, s hogy Bakonyiné Tóth Gabriella — kitanulván már a társasági ügyintézés minden csínját-bínját — ügyesen intézi Társaságunk dolgait. Ami a taglétszámot illeti, adminisztrátorunk kimutatása szerint jelen pillanatban 728 bejegyzett tagunk van. Szóba szoktam hozni a tagdíjfizetés ügyét is. Követvén e hagyományt, arról tájékoztatom Önöket, hogy a mai napig 427 tagtársunk fizette be tagdíját, s ez a tavalyi 368-hoz képest számottevő haladásnak tekinthető. Köszönet mindenkinek, aki tagdíjának időben történő befizetésével segíti a Társaság ügyvitelét.

8. Tisztelt Tagtársak! Beszámolóm végére értem. Mindnyájuknak békés ünnepeket, az új esztendőre pedig erőt, egészséget, alkotókedvet kívánok.

Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a jelentést elfogadta. Ezután B a l o g h L a j o s olvasta föl a pénztárosi jelentést. E szerint a társaság pénzforgalma így alakult 1996-ban:

#### A) Kiadások

Főfoglalkozásuk bére	481 700,—
Társadalombiztosítási járulék	200 820,—
Szolidaritási alap	25 059,—
Alkalmi megbízások	21 800,—
<hr/>	
Személyi kiadások összesen	729 349,—
Nyomdaköltség	47 750,—
Postaköltség	93 812,—

Irodaszer, nyomtatvány	69 326,—
Egyéb	42 197,—
<hr/>	
Dologi kiadások összesen	253 085,—
Kiadások összesen	982 434,—

## B) Bevételek

MTA támogatás	339 000,—
Tagdíj	99 850,—
Kiadványértékesítés	159 628,—
Adomány, egyéb	383 000,—
<hr/>	
Bevételek összesen	981 478,—

1996-ban a bevételeink és kiadásaink nagyjából egyensúlyban voltak.

4. Ezt követően Sz. Bakró Marianne ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését (a bizottság tagja volt még D. Máta Mária és A. Molnár Ferenc). A bizottság átnézte a társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait, és azokat rendben találta.

5. Ismét Balogh Lajos következett, az 1997-re vonatkozó, tervezett pénzforgalomról adott tájékoztatást, emígyen:

## A) Kiadások

Főfoglalkozásúak bére	481 700,—
Társadalombiztosítási járulék	200 820,—
Szolidaritási alap	25 059,—
Alkalmi megbízások	18 000,—
<hr/>	
Személyi kiadások összesen	725 579,—
Nyomdaköltség	50 000,—
Postaköltség	95 000,—
Irodaszer, nyomtatvány	50 000,—
Egyéb	50 000,—
<hr/>	
Dologi kiadások összesen	245 000,—
Kiadások összesen	970 579,—

## B) Bevételek

MTA támogatás	339 000,—
Tagdíj	105 000,—
Kiadványértékesítés	180 000,—
Adomány, egyéb	160 000,—
<hr/>	
Bevételek összesen	794 000,—

Reméljük, hogy bevételeinket és kiadásainkat jövőre is egyensúlyban tudjuk tartani. A sajnós még mindig várható jelentős inflációt módosító tényezőként figyelembe kell vennünk.

6. A közgyűlés utolsó, ünnepélyes napirendi pontja hagyományosan a Társaság emlékérmekének és díjainak a kiosztása. A választmány határozata alapján B e n k ő L o r á n d elnök méltató szavak kíséretében következő tagtársainkat tüntette ki: Bárczi-díj: Penavin Olga nyugalmazott professzorasszony (Újvidék), Csűry Bálint-emlékérem és -díj: Kolláth Anna főiskola adjunktus (Szombathely) és Zsigmond Győző tanár (Bukarest), Fokos-díj: Schmidt Éva (Budapest), Kosztolányi-díj: Szabó Zoltán professzor (Kolozsvár—Miskolc), Pais-díj: Elekfi László nyugalmazott tudományos munkatárs (Nyelvtudományi Intézet). A közgyűlés elnöki zárszóval ért véget.

Összeállította: KISS JENŐ

### Penavin Olga köszöntése\*

A legnagyobb örömmel teszek eleget annak a felkérésnek, hogy Penavin Olgát, a jugoszláviai magyar kultúra, tudomány és felsőoktatás kiváló egyéniségét ebből az ünnepi alkalomból, nyolcvanadik születésnapján köszönthessem. A megtisztelő feladat teljesítését nagyban megkönnyíti az a sok évtizedes ismeretség, sőt mondhatni meleg baráti kapcsolat, mely engem az ünnepelthez fűz és az az őszinte elismerés, tisztelet, mellyel az ő tudósi, tanári és emberi kvalitásokkal teljes életműve iránt oly régóta viseltem. Némi problémát most csak az jelenthet számomra, hogy annak a teljesítménynek a súlya és méretei, amelyet kedves jubilánsunk eddig véghezvitt — s amely, merjük remélni, még korántsem teljesebb be —, túlhaladják az én illő méltatásom idő szabta és ismeretanyag korlátozta lehetőségeit.

Penavinné Borsy Olga arról a debreceni tájról származik, ahol a nyelvi hagyományok őrzése, a nyelvi jellegzetességek érzékelésének, a nyelvi ízekre való figyelésnek mély népi gyökerei vannak. És a tősgyökeresen debreceni szellemiségű Dóczi-gimnázium elvégzése után azon a debreceni egyetemen tanult magyar—latin—olasz szakos hallgatóként, ahol a népi élet és benne a népnyelv — elsősorban Csűry Bálint érdeméből — a tudományos tanulmányozás szintjén is lényegében iskolateremtő jelleggel honosodott meg és sugárzott széjjel a magyar nyelvtudományban. Penavin Olga ugyan nem volt úgy közvetlenül Csűry-tanítvány, mint többen a kiváló tudós és tudósnevelő professzor környezetében, de az alig lehet kétséges, hogy a szülőföldnek és az egyetemmel bezáródó iskolázatásnak ezek a debreceni tradíciói szerepet játszottak az ő tudományos törekvéseinek kisarjadzásában, majd klasszikus nemzeti tudományainknak, a magyar nyelvészetnek és a magyar néprajznak a művelése terén való kiteljesedésében.

Túlzás nélkül lehet mondani, hogy a magyar nyelvjáráskutatásnak és a magyar néprajzi stúdiumoknak nagy szerencséje, hogy Penavin Olgát sorsa olyan vidékre vitte el, ide hozta, ahol egyrészt mind a magyar népnyelvi, mind a néprajzi kutatás tudománytörténeti alakulása folytán sok volt a még elvégzetlen feladat, sok a felderítetlen fehér folt; másrészt ahol a történeti, etnikai, nyelvi, művelődési viszonyok sajátos alakulása folytán különleges helyzetek, körülmények, fejlődések felderítésére kínálkoznak szerfölött érdekes adottságok. És nagy szerencse, hogy vagy tudatosan is érzékelté, vagy kutatási hajlamai vezérelték az elhatározásra, vagy mind a két szempont munkált benne: az tudniillik, hogy az adott helyzetben az elsőrendű feladat a minden további kutatás alapját képező anyaggyűjtés, a szikrón fellelhető nyelvi és néprajzi anyag minél bővebb és szakszerűbb birtokbavétele és közreadása; lévén mind a népi, mind a nyelvi hagyományok történeti kategóriák, tehát saját természetüknél fogva változók és múlandók, s amikor a történeti helyzet maga is a letmentés abszolút szükségességére és időszerűségére int akár az elméleti konstrukciók rovására is.

\* Elhangzott az újvidéki egyetem bölcsészettudományi karán, a Penavin Olgát nyolcvanadik születésnapján köszöntő ülésen, 1996. október 23-án.

Annak a feladatnak felismerése és vállalása, hogy mindenekeelőtt gyűjteni, gyűjteni, gyűjteni, s a gyűjtött anyagot rendbetéve közreadni, közreadni, közreadni, önmagában kevés lett volna, ha a véghezvitelhez nem járultak volna hozzá egyéniségéből következő további kedvező, szerencsés adottságok. Ilyen az, hogy Olga asszony látszólag törekeny alkatában nemcsak hallatlan elszántság, akarat erő, hanem a testi fáradalmakkal megbirkózni kész és képes szívósság, fáradhatatlanság is lakozott. Aligha túlzunk, ha azt mondjuk, hogy Penavin Olga fél életét töltötte az úgynevezett „terepen”, hogy gyűjtött anyagából kitetszően nemigen lehet olyan jugoszláviai magyarlakta település, ahol ő meg ne fordult volna, nemegyen hosszabb ideig is tartózkodva. S ha valaki éppen csak belekóstolt is a folytonos vidékjárásnak, ide-oda vándorlásnak, szüntelenül új helyzetekkel, körülményekkel szembetalálkozásnak a nehézségeibe, erős testi és nemegyszer lelki megpróbáltatásaiba, az tudja igazán érzékelní azt a teljesítményt, amit ő megcselekedett. Ha csupán a mennyiségi mutatókat néznénk is, azt kell mondanunk, hogy Penavin Olga a magyar tájnyelvi kutatás legkiemelkedőbb gyűjtő egyéniségei közé tartozik, s biztosak lehetünk benne, hogy ebbéli teljesítményét a magyar nyelvtudomány-történet mindig is jegyezni fogja.

Egy másik szerencsés körülmény, mely megadatott számára, hogy előbb mint az újvidéki tanárképző főiskola tanárának, majd az újvidéki egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszéke professzorának évtizedeken keresztül alkalma volt tanítványok nevelésére, s képessége volt bennük a népnyelvi és néprajzi kutatások iránti érdeklődést fölkelteni. Mert bár a gyűjtőmunka dandárjának terheit magára vállalta. eredményes nevelő munkája folytán tudós vénájú, szorgos társakat is maga mellé gyűjtött, akik hathatósan tudták segíteni, kiegészíteni az ő fő tevékenységét. Kitűnő pedagógiai érzékkel persze nemcsak nyelvjárási és néprajzi kutatókat nevelt ki, hanem a jugoszláviai magyar nyelvtudomány más érdeklődésű mai képviselői is így vagy úgy jórészt az ő tanítványainak is tekinthetik magukat.

Nyelvi gyűjtőmunkája publikussá vált eredményeinek akár a pusztá bibliografikus felsorolása is jelezhetné tevékenysége impozáns méreteit. Hadd emeljek ki azonban ebbéli munkásságából csupán két nyelvészetiileg jelentős és maradandó mozzanatot.

Három olyan területnek teljes, tehát minden számottevő magyarságú helységet felölelő nyelvtérképét állította össze, amely a magyar nyelvjáráskutatás és tegyük hozzá: a magyar nyelvtörténet szempontjából is kulcsfontosságú peremnyelvjárásokat érintett. Ide tartozik a Drávaszögnek, a korai magyar protestantizmus talán legfontosabb területének jellegzetes nyelvviségét is őrző, rögzítő térképe. Ilyen a tőle horvátországi (szlavóniai) jelzővel illetett magyar nyelvi csoport atlasza, amelybe ugyan földrajzi helyzetüknél fogva viszonylag kései telepes községek is bekerültek, magja. különleges értéke azonban kétségkívül az a négy község Eszék-től délre-délkeletre, amely a középkorban erősen magyar lakosságú Valkó megye magyarságából a hódoltságot átvészelte, s amelynek nyelve a magyar nyelvjárástörténet egyik gyöngyszemét hozta el a mába. Végül, de nem utolsósorban ide tartozik a Szlovéniába eső Muravidék magyarságának atlasza, amely egy ma is számos községre kiterjedő ő-ző nyelvjárássziget részletes felderítésével nagy valószínűséggel az Árpád-kori magyar gyepüvédelem tervszerű telepítéseinek nyelvi maradványát és tanúságtételét rögzítette. Mindhárom peremnyelvjárás nyelvi jellemzőinek: archaizmusainak és neologizmusainak részletes elemzése, tanulságainak nyelvészetiileg, nyelvtörténeti és településtörténeti kiértékelése még a jövő fontos feladata.

Szintén három nyelvátlasz-gyűjteménye más jellegű, de nyelvészetiileg nem kevésbé érdekes és értékes területek mai magyar nyelvállapotát deríti föl. Másfélék ezek az előbbieknél annyiban, hogy új, hódoltság utáni, sőt részben — a székely telepítések esetén — csupán évszázadnyi helyi múlttal rendelkező nyelvi részlegeket érintenek. E körbe tartozik a szeremiségi magyar nyelvészegtekről felgyűjtött térképes anyag, az al-dunai székely telepeknek Matijevis Lajossal közösen létrehozott nyelvátlasza, és összes e nemű művei közül a legtöbb helységet érintő, illetőleg a legnagyobb nyelvi anyagot közreadó bácskai nyelvátlasz. E gyűjteményeknek lényegében mindegyikében, de különösen a bácskai atlaszban, különleges problémákat kellett a gyűjtőnek megoldania

az egyes helységek jórészt többfelől települt, más-más helyi nyelvjárási hagyományokkal rendelkező lakosságának még ma sem mindig egységes nyelvállapota birtokbavételével, nem is szólva az itteni nyelvi interferenciáknak a sokféle szövevényéről. De éppen ezekben az Európában szinte páratlan nyelvi tarkaságokból eredő másnyelvi kölcsönhatásokban, ebben az ötvöződések magyar nyelvi jellegben, az újabb nyelvi mozgásoknak ezekben a helyi tükröződéseiben rejlik e nyelvjárási részlegek nyelvészeti, közelebbről nyelvtörténeti és nyelvészociológiai sajátossága és érdekessége, melynek beható tanulmányozása még szintén sok és színes feladatot jelenthet a további kutatás számára.

A székely telepéseknek az utóbbi időben nagymértékű kivándorlása, valamint a Kórógy vidéki magyarságnak szemünk előtt lejátszódott szomorú sorsa csak még inkább aláhúzza annak a nyelvi leletmentésnek az aktualitását és nagy tudományos fontosságát, amelyet Penavin Olga atlasz-munkálataival elvégzett.

Abból a nyelvatalasz-kollekcióból, amellyel Penavin Olga a korábbi Jugoszlávia magyarlakta területeinek ilyen nagy hányadát jól átgondolt földrajzi és nyelvészeti megfontolásokból tervszerűen behálózta, a legutóbbi időkig csak egy vidéknek, az al-dunai székely településeken kívüli Bánság magyar lakosságú falvainak nyelvtérképe hiányzott. Olga asszony akaraterejét, energiáját, hallatlan munkabírást tanúsítja, hogy legújabb nagy gyűjtőmunkájának eredményeként elkészítette és nemrégiben megjelentette „A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlaszá”-t, mely még a bácskai magyar települések helyzeténél is bonyolultabb nemzetiségű, ugyancsak hatalmas terület 31 magyarlakta helységének nyelvéről ad képet. Az ügyes, gazdaságos közlésmóddal megoldott, bő nyelvi anyagon kívül nagy értéke e munkának, hogy a Bánság újratelepítésének kronológiájáról és a települések származási helyéről is tájékoztatást nyújt.

Ha már nyelvatalasz-ügyekről beszélünk, személyes okokból sem tudok elmenni annak a megemlékezés mellett, milyen nagy segítséget adott Penavin Olga annak idején, a hatvanas évek elején „A magyar nyelvjárási atlasza” jugoszláviai anyagának Lőrincze Lajostól és tőlem végzett gyűjtőmunkájához. Akkor tapasztaltuk meg először a mi istápolásunk céljából szinte mindig velünk levő Olgának olyan emberi tulajdonságait, mint a szinte észrevétlenül is hatékony segítőkészség és segítségnyújtás a gyűjtéssel együtt járó minden ügyes-bajos dolgunkban, a kitűnő szervezőkészség, a hallatlan tapintat, a közvetlen emberi kapcsolatokat teremtő képesség, a töretlen jókedv, a humorérzék. És akkor érzékeltük nemcsak kiváló helyismereteit, hanem azt a kedvességet, szeretetet, amellyel őt annyi helyen mint régi jó ismerőst, olykor szinte mint családtagot fogadták a falusi környezetekben. Hogy ennek, a romániai gyűjtéseinkkel ellentétben lényegében zökkenőmentes — és sok tekintetben éppen neki köszönhetően zökkenőmentes — gyűjtési időszaknak, a vele eltöltött huzamos együttlétnek a sok kedves emléke mennyire élt bennünk, azt a Lőrinczével erről később folytatott, vissza-visszatérő beszélgetéseink tanúsíthatják, s tanúsíthatná Lajos barátom is, ha még élne.

Penavin Olga nyelvészeti munkássága persze jól tudvalevően nem merült ki nyelvatalasz-sorozatainak előállításában. A nyelvi rendszer elemein belül láthatóan legjobban a szókinccs érdekelt, nyilvánvalóan azért, mert — a népi élet körülményei, mindennapjai iránti érdeklődésének megfelelően — a szavakban mint közvetlen szemantikai tartalmakat hordozó nyelvi jelekben tudta leginkább érzékelni azt az emberi közösséget, azt a mikrotársadalmat, amely a maga hagyományai, gondolat- és érzésvilágával a nyelvhasználat mögött van. E felfogásáról legjellemzőbben szlavóniai nyelvatalaszának bevezetője vall: „Tudott dolog, hogy a nyelvet beszélő ember nélkül nem lehet vizsgálni a nyelvet. Nincs valamilyen absztrakt, kilúgozott, a külső körülmények hatásától megszabadított és megszabadult nyelv. Ha a nyelvtudósok próbálnak is viszonyulni ilyen módon a nyelvhez, a nyelv tényeihez, ez a vizsgálati mód csakis a nyelv pusztá megragadását, matematikai képletekbe kényszerítését eredményezheti. Nincs mögötte a beszélő ember s beszélő társa a maga körülményeinek bonyolultságával, megnyilvánulásának számos apró finomságával...”.

A népi élet valóságának nyelvi tükröztetése a munkássága nyilván főművének tekinthető „Szlavóniai (kórógyi) szótár”-ában öltött testet. Ez a mű a nagy műlra visszatekintő és szerencsére már egész sorozattá kinövő magyar tájszótár-irodalom egyik legelesebb, leggazdagabb tartalmú darabja, melynek nemcsak az adja meg a jelentőségét, hogy egy történetileg és nyelvileg különleges nyelvjárássziget szókinéséről nyújt kimerítő képet, hanem az is, hogy benne a szerző — hajlaimaihoz, törekvéseihez híven — a szóhasználat néprajzi hátteréről, anyagi és szellemi művelődési vonatkozásairól, az adódó tárgy történeti, folklorisztikai kapcsolatokról is kitűnő példamondatok sorozatával, nemegyszer népnyelvi szövegrészek idézésével is szól. A nyelvi anyag lejegyzésmódja itt is — mint egyéb műveiben — kiváló fonetikai hallóképességéről, a nyelvi valóság pontos, megbízható akusztikai tükrözéséről tesz tanúbizonyságot. A közölt hatalmas méretű nyelvi anyagból, a sok mondat-, és szövegrészletből a kórógyi nyelvjárás teljes nyelvtani rendszere előállítható, mint erre rövid foglalatokban a szerző a szótár bevezetőjében ad is bizonyos ízelítőt; de az egész anyag maga, mint elsőrendű forrás ez irányban még további részletező munkára is ösztönöz.

Kisebb terjedelmű, ám felölelt anyagának speciális nyelvi jellege folytán szintén nevezetes munka az a mintegy háromezer tájszót tartalmazó „Szekely szójegyzék”, amelyet Penavin Olga hűséges tanítványával, segítő társával, a tragikus sorsú Matijevis Lajossal állított össze, aki sajnos, már nem folytathatja mesterének örökségét.

Penavin Olga néprajzi munkássága, amelyet nálam hivatottabbak tudnak érdemben megítélni, abból a szempontból mindenképpen harmonikusan illeszkedik nyelvtudományi tevékenységéhez, hogy jelképezi az ő tájat, népet, nyelvet egységben látási képességét, és tükrözteti a nyelvi anyagnak a néprajzi munkában való alapvető fontossága felismerését. Az a nagy mesegyűjtemény, amelyet a „Jugoszláviai magyar népmesék” két kötetében adott közre, föltétlenül kitűnik az e műfajú magyar kiadványok szokványos sorában azzal, hogy nem a mondanivaló „irodalmi” hatásosságát célzó, íróasztal mellett kifinomított, stilizált szövegeket tár elénk, hanem a beszélt nyelv természetességét, ha tetszik, pongyolaságát nyújtja, s így mint nyelvtudományi szempontból is számon tartható kiadvány fontos alapanyaga lehet többféle szempontú beszélt nyelvi vizsgálatoknak, különösképpen a népnyelvi szöveg tan kutatásának. A gyűjtemény anyaga tökéletesen lefedi azt, amit a mű bevezetésében e szövegek készültének elvi és metodikai hátteréről ír: „A magneton-felvételeket teljes hűséggel vetítettük papírra. Ez persze sokszor nem vált előnyére a szövegnek, de mégis tartottuk magunkat álláspontunkhoz, hisz nem parádés mesegyűjteményt adunk közre, hanem olyan élő népnyelvi közléseket, melyekből érzik a spontaneitás, a közvetlenség, távol áll tőle minden rafinált kiszámítottság, hatásvadás stilizálás. Az egyszerű ember szól hozzánk az ő tájának, vidékének mindennapi élő nyelvén.”

Szólhatnak még Penavin Olga többretű nemzetközi kapcsolatairól, külföldi kongresszusokon, konferenciákon való kitűnő szerepléseiről. De hadd emeljem ki e tekintetben csupán az ő munkásságának tematikája miatt legjelentősebbet és legnevezetesebbet: szoros szakmai és emberi kapcsolatát a magyarországi tudományossággal, a magyar nyelvészettel és néprajzzal. Méltán kapott erről a részről nagyon megérdemelt elismeréseket.

Kedves Olga! Most, amikor hosszú és eredményes, de reményeink szerint nem lezárt tudósi és tanári pályája egynemely, általam különösen kiemelkedőnek vélhető vonásain futólag végigtekintettem, hadd tolmácsoljam minden magyar nyelvésznek s külön is a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a legmelegebb jókívánságait további életéhez és munkálkodásához, és mindnyájunk legőszintébb köszönetét mindazért, amit a magyar nyelvtudomány, különösképpen a magyar nyelvjáráskutatás előbbrevitelében oly eredményesen véghezvitt. És hadd tegyem hozzá mindehhez a magam kollegiális, baráti és szeretetteljes kívánságait is jó egészsége, munka- és életkedve, tudományunkhoz való hűsége minél további fenntartásának reményében.

BENKŐ LORÁND



# NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

## Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából

A fenti címen 1983-ban két részletben jelentettem meg nyelvjárástörténeti értékű szövegeket (MNy. 1983: 249—56 és 379—82). A most és a következőkben publikálásra kerülő anyag ugyanabból a forrásból való. A szövegközlés betűhű; az eredetiben áthúzott szavak ( )-ben, a közzétévő javításai [ ]-ben vannak. Az olvasati, értelmezési problémákra [!] hívja fel a figyelmet. A sorvégeket | jelzi.

A szövegeket ezúttal a Pázmány Péter Katolikus Egyetem hallgatói, a régi szövegek olvasásával foglalkozó szakszemináriumom tagjai írták le. A kérdéses eseteket konzultációkon tisztáztuk, és a megjelenés előtt magam is egybevettem a leírt szövegeket az eredetivel.

A szövegek közzétévői: Faragó Anita (III. évf.) 5., 6., 8. szöveg, Kinyó F. Tamás (IV. évf.) 1., 3. szöveg, Kovács Andrea (III. évf.) 7., 9. szöveg és Kovacsics Diána (III. évf.) 2., 4. szöveg. A 10. szövegé: Sub A: Kovács Andrea (III. évf.); Sub B: Bartha Zsuzsanna, Faragó Tímea, Farkas Mónika, Kovacsics Diána, Szász Éva, Tóth Andrea és Zentai Rita (IV. évf.); továbbá Farkas Mónika „Ad 2<sup>dum</sup>” őrszói, Kovacsics Diána „undokoskodtak” őrszói, Szász Éva „okot” őrszói, Bartha Zsuzsanna (részben Zentai Rita is) „magokat oltalmazjak és reserval” tagmondattig, Tóth Andrea „Ingo” őrszói és Faragó Tímea innen végig.

### 1.

Hirdetmény Somorja város és Szabó György közötti elszámolásról 1707/1735.

Mi Samariai Birák. és az egész Nemes Tanáts | adgyuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, hogy | mink. ā Város Szükségére, percipiáltunk vólt Nem- | zetes Szabó György Fő Tanáts Urtúl eő kġlmétül, Zab- | búl, Buzaúl, és Arpaúl Hatvan Rhenis Forintokat, | és 25. Pénzt, a3 a3 f. 60.25 k. Ellenben pedig eő | kġlmeis Bor és Sőr árrával adós vólt a Nemes | Városnak f. 25: 18 k: Melly Summat ā fellyül | Specificált Summárul defalcálván, marat ā Ne- | mes Város említett Szabó György Úrk eő kġlmék | Restantiarius f. 35; és 7 k. ezen Summát | pedig köteles lészen ā Nemes Város leg első | adandó jó alkalmatossággal, Pör és Patvar nél- | kül, eő Kġlme , vagyis a3 eő Kġlme Maradé- | kinak, és Successorinak Le - tennyi: Melly nagyob | bizonyoságnak okáért attuk ezen Város Petséttel | meg erősített Levelünket. Actum Samarjae | diē 5. Meñ Februarý 1707.

f. 35: 7 k.

L. S. Extradat per Josephum |  
Bognár Juratum Praeactactij |  
Oppidi Notarium m. s.

1707. dtu [c: die] 21. Februar | felöl irt Summarul de- | falcáltatott 6 f. 65 k. | és így marad ā Város | adossa f. 28: 42 k. | 1708. die 22. Octobr. | defalcáltatott újonnan | Bor Rovással f. 2: 77 k. |

Praesentem Copiam cum vero Suo Originali coram e | producto eidemq̄ per omnia conformen esse attestor. | Actum Viennae die 26. May 1735. |

Sigismundus Marczell S.<sup>ae</sup> C.<sup>ae</sup> R.<sup>ae</sup> q |  
Mattis Excelsae Cancellariae Regiae |  
Hungarico-Aulicae Jurat Notarius ms. |

[A dátum alatt piros pecsét: indákkal övezett stilizált női alak, feje mellett S. M. betűk. Fölül és a nőalak testén kardot markoló kar.]

## 2.

Martony János özvegyének panasza 1737.

1737 Die 19 Novembris

Én Martony Janos Uramnak megh hagyot Özvegye az én, | Panasomnak és Dolgomnak mi volta így Következik. | melyet terjesztek az Kegyelmetek Szine eliben. | Elsöben hogy öszve Kelvén az én Urammal Martony Janossal | hozot az én hazamhoz. | 4 Ökröt | 1 Vasas Szekeret. | Hozot egy tulkot negyed füvet. | Hozot egy nőstény Uszöt melynek megh borja nem léven. | 4 Sörtést is hozot. | Egy Sütő Tekenyöt 2 Hordot és egy Ladat. | Ezen föllýül emlitet vasas Szekeret melyet én hozam hozot. | azon Szekeret ujitottak és hasznat véven ekorai (ugy) | adta Martony Janos Uram ö fianak Martony Mihálnak. | Hasonlo Képpen ezen Föllýül emlitet negy Okörbül melyet. | hozam hozot adot ö Kegyelme Martony Ferencsnek [!] Két ökröt | Ezen negy Ökörbül edgyik el esöt mindgyart akkor. és | én magam Saját penzembül alitottam egy ökröt helette. | Jol lehet én az Hazamat el advan és az én Gyerme kimnek. | részet ki adtam. az én magam részet ö Kegyelme föl- | véven 34 f: és azon pénzel Harb Andrastul földeket valtót- | Ki ezen hazhoz valot, melyben mostand Lakunk. De mind | az által, azon 34 forentokat ennekem megh adta ö Kegye- | elme, De ilyen penzbül hogy Két ökröt el advan az. | Gazdasagbul és engem meg eligitöt rola. | Volt ö Kegyelmének Martony Janos Uramnak Gabonajais | valami 60 Köröstösig valo, melynek az Szöme az én | Hazamhoz jöven. | Mikor penigh ö Kegyelme Martony Janos Uram hozzam | jöven az én hazomnal ezeket talalta rend Szerint. | Volt 4 ökör | Volt 1 Vasas uj Szekér. | Volt 1 Uj Fogas | Volt 4 Tehén | Volt 1 Lo melyet el adtunk 13 Talleron és abbul vöttünk | egy<sup>1</sup> Kancsa Lovat és az haznal maradot és Szaporitot. | melynek jo Hasznat is vévén. | Volt 13 Sörtés | Volt Gabona az Kertben Asztagban 10b [!] Köröstös | fél buza Az mely is termöt Bekei Hataron és Kis | pakai Földön | Volt Buzas Arpa 78 Köröstös az mely termöt, az | magam haza Utan valo földön és Felix Janosen Ador- | jani Gergelen és Guz Janos haza utan valo Földekben. | Az Adossagoknak penigh Kit én ö Kegyelmével Segitöttem | meg fizetny így Következik | Patonyban nagy Istvannenak fiztettem edgyeris maszoris |

	f: —
aprodonként	70,, 50
Meszaros Mihálnak fiztettem	32,, —
Toczler Janos Uramnak	26,, —
Farkas Janosné Aszonyomnak	6
	134,,50,,

Az én Szegeny Anyam Aszony adot Martony Janos Uramnak 30 for- | entokat Kölcsön, mely 30 forentokbul hagyot Szegény anyám- | aszony Martony Mihálnak 10 f: | Martony Ferencsnek 10 f: | ugy ennekem is Martony Janosnének ezen penzbül hagyot. | 10 forentokat az mely 10 forentom az Gazdasagban maradot. | Ugy 1 Hold föld volt nalam Zalogban az Guz Janos haza Utan. | melyet Ki Valtotak 12 forentokal az is az én Uramnak. | Martony Janosnak Kezehez mévén és az haznal maradot. | Gazdasagban. | Volt Kezem alat 30 forent az hova mi Szükség volt ki adtam | és el Költ az haznal hogy öszve Költünk. |

<sup>1</sup> Az *e* *i*-ből javítva.

Az én Kivansagom penig ez. | Hogy az mínemű 4 Ökröt az hazhoz vittem Saját jóságom |  
 ugy egy vasas Szekeret. | Es egy Tehenyet Kit az Testamentomban megh hagyot. | Egy Hordoban  
 27 Szapu Rosos Buza | Ugy egy Veremben 47 Szapu Zab. | Valami Keves Listis vagyon légyen  
 Szükségemre. | Az pomle allai Két Hold földnek az ő termését | nekem ajánlotta Betegségében. |  
 (Ez Ugy azt) Ez is Kivansagom hogy még maradasom | és eletem lészen Esztendőnként 6 Szapu  
 Buza. | adatassék az Két fiutul Martony Ferencstul és | Martony Mihaltul. | Es valami Két Sörtestis  
 légyen Szabad tartanom. | Az minemű Szolmat takarítottam légyen az Marham | elesegere, ugy az  
 Ökröknek maradasa ugy Legyen | mint annak előtte volt. | Két Tehenyemnekis egy kis Helye lé-  
 gyen az hova | Kis Armyekot csinálhásak nekie. |

## 3.

## Hirdetmény 1740.

En alább irt adom tuttára mindenekek á kiknek illik, hogy Nagy Ma., | gyaron lakozó Sálcs  
 Antal névű borbélt előmben hivatván, voltaké., | pèn még examináltam azon dologh végett, melyét  
 valamely rofz nyel., | vű emberek. Somoriaj Hulcz Mátyás böcsületes Varga mestér ember., | nek  
 leányára Eva Annára költöttek, hogy tudniillik az fentt névezett borbél azt mondotta volna valaki  
előtt hogy az leánynak gyermeké lett | volna Nagy Magyaron. Meg examináltam mondam, Dè az  
 borbély val., | Iya, Söt ha Szükséges fogh lénni, hité lé tételivel is fogja confirmal., | ni, hogy azon  
 tizen három hétig Curaja alatt lévő böcsületes lé., | ánzonak Soha á félélt legh kifjsebbet is,  
 böcsülete ellén nem Szól., | lott, nem is gondolt. Melynek nagyobb el hitelére attam ezén sa., | ját  
 pecsetemmel, ekezem írásaval meg erősített testimonialist. | Nagy Magyaron 12 Juny 1740. |

Banko István |  
 Nagy Magyar Plebanos |  
 m. s.

[Az aláírás alatt piros pecsét: indákkal övezett stilizált női alak (?) a feje mellett S. B. betűk-  
 kel. Fölötte kiterjesztett szárnyú madár a csőrében ággal (?), a nőalak testén gázlómadárral. Az áb-  
 ra egyéb részeit nem tudom azonosítani.]

## 4.

## Rendelkezés rozsos búza és zab összehordására 1741.

Isten áldgya megh Kegyelmeteket Portális Birák | Minemű Repártivt avagy is föl vetést tett  
 Légyen ā Nemes | Varmegyé az Magazinumban cõszve hordando Rosos Buza | és Zab iránt, aztat ā  
 véghre Küldöttem megh KKK, hogy | azon föl vetett buzát és Zabot, minden Helységhek reajok |  
 jutott Competenciát mentül hamaréb Ki Szedgyék és Ké- | szen tartsák hogy Kj jövén az Nemes  
 Varmegyé Parancsolatya | oda, ā hová Szükséghecs Lészen Késedelem nélkül vitejék | mely föl  
 vetett Rosos Buza és Zab az Portionak Quantumban | bé fogh vétetõdnyj Ezzel Isten tartsa KKK jo  
 Egebéghben |

Kegyelmetek  
 Uőor Die 15 9bris  
 741

Maradok  
 szolgálo jo Akaroja  
 Naszvadj Lászlo Szolga  
 Biro

## P O R T Á K

	Egész	1/4	1/8	1/16	1/32	1/64	1/128	Ros	Zab
								Szapu	Szapu
Uőor	—	—	—	—	—	—	—	2 "	14 "5" 6
Somorja	—	—	—	—	—	—	—	" 148 "	" i4 280 " 2
Kilithj	—	—	—	—	—	—	—	" 22 "	" 7 42 " 3
Csólóőő	—	—	—	—	—	—	—	" 4 "	" 8 8 " 2
Nagy Szarva	—	—	—	—	—	—	—	" 6 "	" 3 ii " i0
Tárnok	—	—	—	—	—	—	—	" 8 "	" i0 i6 " 2
Maczháza	—	—	—	—	—	—	—	" 2 "	" 2 4 " 1
Nagy Paka	—	—	—	—	—	—	—	" 15 "	" i2 29 " 2
Kis Paka	—	—	—	—	—	—	—	" 4 "	" 13 8 " i5
Vayás Vata	—	—	—	—	—	—	—	" 7 "	" 3 i3 " 7
Tonkháza	—	—	—	—	—	—	—	" 4 "	" ä9ä 8 " 2
Nagy Magyar	—	—	—	—	—	—	—	" 3 "	" 2 5 " i4
Alsó Jányok	—	—	—	—	—	—	—	" 7 "	" 10 i4 " 5/16
Főlső Jányok	—	—	—	—	—	—	—	" 5 "	" i5 ii " 3
Madarász	—	—	—	—	—	—	—	" z[!]	" 6 4 " 8
Vőök	—	—	—	—	—	—	—	" 5 "	" i5 ii " 3
Csákán	—	—	—	—	—	—	—	" 5 "	" 1 9 " 7
Csőtőrtök	—	—	—	—	—	—	—	" 25 "	" ii 40 " 12

## 5.

## Vásárlási jegyzék 1741.

## A 1741 Die 2 xbß Katonak Számáro valo Vásárlás

	ft	k
2 lovat Szerencsés Istvan Úrtul meg Vőttünk	50	—
2 lovat Richter Andrásul	66	
2 lovat Cvickel Adamtul	56	
1 lovat Bakaj Plebanusul	45	
1 lovat Hodosj Embertul Kozmér névő	50	
26 Réf pősztat itt valo Poszto Csinalotul vőttünk a gl 24	31	20
7 Sinor Vőrös ővet Aszta Janoŕtul f2 k35	16	45
14 Ref Vaszon Tako Mihálnétul a k 11		
19 Ref Vaszon oberauer Martontul a k i0		
1 Nyereg az Városé		
5 Nyeregre valo Szerszámot papperpergeltul a f 5		
1 Nyeregre valo Szerszám Máhr Miháltul a f 5		
Hajpacher Jánosul i Nyereg fát k 85		
7 Mente Varragŕtul [c: Varragŕtul] Szaboŕŕ a k 60		
4 <sup>3</sup> Dollman Varragŕtul a k 80		
7 Nadrag Varragŕtul a k 25		

<sup>2</sup> Elmaszatolva.<sup>3</sup> 3-ból javítva.

- 7 Koponyeg (Varrajtul) f 4 k 50  
 6 pakroc f 2 k 30  
 1 pakroc f 2 k 75  
 7 Zak a k 21  
 7 karabin f 7  
 7 Szabla f 4

## 6.

Naszvadi László körlevele hajdúk kiállításáról 1742.

Isten alya megh Kglteket Portalis | Birák | Méltóságos Palatinus jo Kglmes Feő Ispány | Urunk eő Excellentiája keményen Sürgetvén | az Hajdukk elő állítását; Arra valo nézve | ezen Currenem vitélével minden helységbélj | Biro<sup>4</sup> azon légyen tellyes Igyekezettel, hogy ma,, | gha Hajduját hallogatás nélkül, minden kē,, | Bülettel, ugy mint ket pár Fejér ruhával, és | hat Forint Ho pinzel elő allitván, Posonyba | föll vinni és Coñissarius Noßdroviczky | Uramnak bē jelenteni el ne mulajfa. Az | melly Biro pedigh ezen Parantsolatban hátra | maradonak fogh tapaßtaltatni bizonyos lehet | benne hogy Eskütjeivel együtt megh kötöztetvén | ugy fogom az Coñijfariatus eleibe küldē,, | ni. Ezel maradok |

Kglmetekk |  
 Cselle 29. Jan |  
 1742. |

Szolgálo jo Akaroja |  
 Naßvady Láßlo |  
 Szolgha Biro ms. |

## 7.

Hatos István levele 1742.

Nagy jó akaró Notarius Uram! | Imé az 20. Személ Executorok Paletájokat | megh Küldöttém, ā mint az el múlt Szom,, | baton bizodalmajsan reqviraltam va,, | la Kglđt. ugy mastis Szépen Kérem, | né térheltenék Kglđ az ott lévő Ka,, | pitány Uram kezéhez őket ajsignál,, | nj és nevemel Szépen kößöntenj, | hogy az föl jedzett helségekrē | Küldenē el az Executorokat, megh | hagyván nekik hogy valamelly Exceř,, | sust né Köveřsenek el. Kapitány | Uramnak is irtam volna dē ā nevét | nem tuttam, és az attrebēt. Ebēli | jó akarattyát kk megh Szolgálnom | el nem mulatom. Magamat pé,, | dig Kglđ affectiojába továbbis bizodal,, | mařsan recoñendalván, maradok |

Nagy jo Uramk kk  
 Szász, die 12. Febr.  
 1742.

Igaz köteles Szolgája  
 Hatos István ms.

[a borítékon:]

[a boríték hátoldalán:]

Nemzetes, és Vitézlő Kecs,,	178
kés István Uramnak.	<u>42</u>
Nemes Somorja Várossa	136
Notariussának, nekem	
jó akaró Uramnak ő Kk	

Ha Notarius Uř otthon |  
 nem lenne, tehát ottvaló |  
 Biró Uř nissa föl ez |  
 Levelet, és a Paletákat |  
 Kapitány Uram kezé |

<sup>4</sup> A B betű u-ból javítva.

böcsülettel adassék. |  
Somorjában.

Probatio  
L

hez adgya. |  
Perceptor  
[kézjegy]

[A borítékot lezáró pecséten: pajzs ágaskodó lóval (?).]

## 8.

Vallomás fogalmazványa tüzesetről 1743.

Anno 1743 Die 6. Novembf: Vallya Bokros Mihály hogy | Eva Modits koštoleczy Samuel Házasa Társa, midön | az el mult October Holnapnak, második Napján az | Város el éget volna, estve (hozza) Házához jött. és (ezt) | (mondotta) m(idön túl) kérdezte „(volna) „tüle<sup>5</sup> ugyan Eva kitül | jött ki az<sup>5</sup> Tüz, arra azt felelte mi haña tagadnam, ugyan | csak Levaj Györgytul jött ki azon Tüz, mellyekre | az N: Tanáts eleibe citáltatott, és (az) Smidön az | Bokros Mihály ezen Vallását Szemébe mondotta vol., | na (nékie), azt felelte nékie nem igazán mondya eö | Señitsem Szollot vele effelöl, ha nem valamint Haté | után vallott, most is azt valya hogy Bartalos Fe., | rencz Istáloja legh elsőben éget. | Eskußbem az élő Inñek, Attyának Fiunak, és Sz: Lélek | Ur Innek. hogy aminémü Tüz el mult Octobernek | Holnapnak második Napján Házaink Között támo., | dot, azon Tüz nem Gondviseletlenségem miátt, támodot, | nem is tudom kitül jött ki, vagy ki által okoßta., | tott, erre engem úgy Segélyen Sz Háromságh, egy bi., | zony Isten.

## 9.

Csakler János végrendelete 1744.

Samarie A 1744 Die 27 febr | Én Czakler Márton mivel Ijten eö Szént Föl | sége Sullyos Nyavalakkal meg Látogatott tehát | az én kevés Jozságomrul akarok rendelést teñj | Elsőben Ajánlom az én Lelkemet az én meg Válto Jésus | Chrißtusomnak áldott Szent Kezeiben | Az Testem penig Takarettassék az Földben | Vagyon egy Egész Házam öszj Vetessel égyütt | Mejtersegben Valo Eszköz j Vass Fazék és egy Tabla | az kj is meg ér ..... 20 ft  
Vagyon pénzem az Allmárjomban talám..... 10

Az menny Szánto Földeim vanak Zálogban és Reten így következik ..... ft

j Hold Hoszszu Hold Szerencsés Ijtvánál..... i0

2 Hold kettosj Föld Merj pálnál ..... 20

I Hold Pomlé alatt Szerencsés Ijtvánál ..... 10

I Hold Becskedben Szerencsés Ijtvánál ..... 10

I Hold Ugyan Becskedben Merj pálnál ..... 10

4 Hold Saidomban Mérj pálnál ..... 40

öreg Rét az Varosnál..... 60

osztál Rét Mérj Pálnál..... i3

Vagyok ados posonban ft 8 k 50 Ezen | adosságot Kemény Ijtván és Károl Varga | Tartoznak meg fizetni |

ft  
Hagyok az Nemes Tanácsnak..... 32

Samarjaj öreg Templomra Hagyok..... 20

posonj Lutherános Német Templomra Hagyok..... 20

<sup>5</sup> A sor fölé írt betoldás.

Itt valo Ispitalra Hagyk.....	20
Szegényeknek kj osztassék.....	10
Midl névő Leánynak Ha Terhben vagyon hgyk .....	100
Ezt azért hagyom Hogy az gyermekk jól gondgyát visellye	
Hogy ha peniglen Terhben nem volna avagy Gyermeke nem lenne Tehat légyen .....	30
Mind azon által ezen föl tett Akaratomat   avagy Szándekomat Hagyom az Nemes Tanácsra	

Fillo János  
Barabás György

## 10.

Snajder János és feleségének a pere Filep János posztómető és felesége ellen 1741–1742.

Sub A<sup>6</sup>

Az

Nemzetes Filo János Somorja |  
városa Erdemes Bíraja |  
és az egész N. Tancz nak. |  
elébz be adott panaszköny |  
mélyre Sati {factio varokk ε |  
cum Termino õfígeñ. ||

Nemzetes Biró Uram es Ege{z Nemes Tanacz | Nekem álábis irtt Snajder Janosnak é{ Fe-  
le{égemnek Filep | Janos Po{zto métó é{ Fele{ege ellen kegyelmetek előtt ilyen | büntetesre  
mélto el Szenvethetetlen paná{zom Vagyon. |

Primó Emleret Po{zto métó e{ Fele{ege minek elõtte aß mult hol | napokban it Somorjaban  
Lévó Majorunkban Zöllérségul | laktanak Signanter A<sup>i</sup> 1741 Circa Djem 28<sup>nd</sup> 9<sup>bris</sup> | é{ subsegvalt  
napokon, Se mágam Se Fele{egem okot nem | adván aß Sem tekintvén hogy házunkban Zsölleri  
Sorsul | laknak. nyukhatatlan indulyokbul Fõ keppen azon Po{zto | métó Fele{ége Hazÿ Ga{zda  
Aszonyat, aß Fele{egemet csuff | é{ vexe képpen hol nagyságos Aszonynak hol küldus | nak ne-  
ve{zvéen enyihány izben az utan Disznonak mondotta | é{ az Szajára szoval undokoskodott. é{ más  
külömb | külömb fele rut moczkos szokkal illette. |

Secundó Mind Po{zto Métó mind Fele{ege magok felül rosz gyanako | da{ra valo méltó  
dolgott. kiáltottak, fenyegettek signanter | megh láttyatok mi törtenik az éjél veleték. |

Ternó Azon Po{zto métóne az Fele{egemnek böstelen{eghre czé | loszván kiáltotta, vigá{z  
ugy mond mogadra hogyugy ne | járy mind az Apadjárt. |

Qvarto Ugyan azon Po{zto métóne mind mágam mind maradekim | böc{ületét fõ képpen  
megh Sértő {zokkal moczkolta | mondván nem elég h az hogy egy{zer Béczbz Ezér öt {za{z |  
foréntokott. büntetésül fizettél tálám má{od{zoris akars | fizetnyi illenekkel é{ többekkel  
bö{telenetvén ||

Qvinto azon údõre meghlen az Házomban lakott. semmi fizetest | nem adott mellyert tartozik  
alku{zerent ft k<sup>7</sup> |

Sexto Festék főző fáiban rakatott fázekamat megharulta | ugyan de egy penzt sem adott. és ot  
laktaban usualta | é{ rontotta az utan maga hatalmaval az falámott. | Ki törvén mind az fázekat  
mind pedigh fázék | tartalékjaru alája alkalma{ztatott. és bé csinalto- | tott egy foréntos és 17 k szál

<sup>6</sup> A félbehajtott hátlap felső felén.

<sup>7</sup> A számok nem látszanak.

vá[amat hatalmas]ul | el vitte, az Fazekat ugyan vissza hozottá de az | Szál vá[ maj napighj] kósztok  
maradott azis ft 1k<sup>8</sup> 17 |

Kire nézvé k[ö]lmeteket mind az Nemes városb[3] el rendelt | Birott é[ Magistatust kérem  
hogy az fönt Specifi | calt b[ö]stelenétesekért hatalmas[kodasokért é[ Kará | kert azon Po[3]zto métó  
e[<sup>9</sup> Fele[ege ellen egy bizonyo] | Terminust rendelvén Citalto[3]ak. é[ e[ö]ket, az külö[m | bözö  
büntetésre méltó dolgogért külömb külömb képpen | mara[3]zta[3]nak valo[3]agos Executiojatisel vá-  
ram Ma | radok |

Nemzetes Biro Uk' és az Egesz

N: Tanacznok

Mindenkor ke[3]z Szolga[3]ta [!]

Snajder Janos

Fele[3]egemel ms

[A félbehajtott hátlap alsó felén:]

Nemzetes Schneider János Uram Instantiajára Phillip | János ittvalo Po[3]zto métónek Felesé-  
gével együtt ezen | 1742 folyoi E[3]tend[3]nek Martius Havanak 6. Nap- | ja ide Somoria Városában  
Terminusnak [3]figálta | tik Melly Nappon, és helyen emléket Po[3]zto Métó Fe- | leségével együtt,  
illend[3] képen compare[3]lnj, és maghát | törvénye[3]fen oltalmaznj el ne mulassa. Aetum in Ses- |  
sione N.a<sup>10</sup> Mag[3]tuali. Samariae die 26. Feb[3]r : 1742. |

Stephanus Keczk[3]s |

Jur: Notarius ibidem ms ||

[Az irat hátlapján:]

Sub B

Anno 1741 Dje 15 Xbris in oppido S. Mariae | peraita est Inq[3]sitió [!] p parti & ad  
Instantiam p rudentis ac Circumspecti Ioannis Snajder Civis | & Incohe ejusdem oppidi Samariae  
consortisq[3] Suae | Elisabetha Snajder in Juxta Subnexa Deco Utri | puncta.

#### DECO Utrum

1<sup>o</sup> Vallya megh hiti utan az Tanu miképpen A 1741. | Circa djem 28<sup>an</sup> 9bris az ylött Instans |  
Somorjaj Marjor. házánal lakozo Poszto | méto Zsöllerjek Felesegestül minémö alkal |  
matlanságot. Cseleketek azon major háznál. | nem denem fönt nevezet házy Aszonyokott Rut |  
undok mocskos szokkál illettek (So K Szaja | ban rend) jelesül pedig minémö Szokat. |

2<sup>di</sup> Nemdenem Instans Uromottis nagyon b[ö]stelené | tetek mondván már bécsb[3] fizetet Ezér  
ött | szász foréntokott. Rossz cselekedetiért de megh | mászoris akar t[3]lan fizetnyi. |

3<sup>iu</sup> Nem denem ez p[3]rlekedest és mocskolodast Emleret | poszto métóne maga Roszaságabul  
Keszdette és | Instansok okott nem attak aszollyan mocs | Kos szokra.

4<sup>11 12</sup> Nemdenem Instansok Katlanban le csinált festek | főzö Fazekjokottis magak hatalmasval  
ki vettek. | az f[3]lbol,<sup>12</sup> „és mind egy nagy szal vassal el vittek. ||

<sup>8</sup> Kissé följebb írva.

<sup>9</sup> Az / javítva.

<sup>10</sup> A második betű többször átírva, javítva.

<sup>11</sup> 3-ból javítva 4-re.



5<sup>to</sup> Nemdenem emlétet Poszto métöne gyanakodásra | méltó keppen fenegette Instansokat mondvan | megh lattatok mi történik az Ejel veletek. | és nem denem az tis mondotta Instans Aszonymnak. | te sem halsz (job) szép hállállal mind az Apad.

Primus<sup>13</sup> Testis. Phillipus Preisz, Murarius & Inco- | la hujús Annos circiter 34. Iuratus exa- | minatus ad 1<sup>uum</sup> De eo utri punctum valya | hogy azon Poszto Métő Feleségé(stül) az kik | az előtt Instans Uram Majorjában lak(tak)<sup>14</sup> | in Anno & Die Suprascripto, Instans Aszszonyt | rut undok motskos Szokkal illeté(k),<sup>15</sup> kivált-|képen Disznonak nevezté(k),<sup>15</sup> és hogy S. V. az | Szájára toi(na)k.

Ad 2<sup>dum</sup> Punctum nihil Scit referre.

Ad 3<sup>ium</sup> Punctum valya, hogy Instansok señi okot | nem adtak ezen Veszekedésre és Motskolo-|dásra, ha nem magha emlétet Poszto Métöne | kezdte. |

Ad 4<sup>um</sup> Punctum Señitsem valyhat mivel señit-| sem lattot el vittéki<sup>16</sup> azon festő fazokat vas-|sal együtt vagy sem.

Ad 5<sup>um</sup> Punctum valya joly hallotta a midön emlét-|tet Poszto Métöne az Instansokat fenegette | volna mondván megh lattatok mi történnék | az Éjjel veletek, azt is mondotta most nevezet | Posztometöné. ||

Poszto Métöne Instans Aszszonymnak vigyázon | maghára hogy ugy ne járyon valamint az | Apja járt. |

Secundus Testis. Antonius Conducj Inqvilinus & | Crematuros Coctor Supra memorati Dni In- | stantis Annos circiter 32. Iuratus exami- | natus. ad 1<sup>uum</sup> Punctum Señitsem valy, mi- | vel akori veszekedésre nem halgatot hanem | Dolgához láttot. |

Ad 2<sup>dum</sup> Punctū. Nihil scit. |

Ad 3<sup>ium</sup> Punctum. quoz nihil scit. |

Ad qartum Punctū. Nihil |

Ad 5<sup>um</sup> Punctum. Valya joly hallotta hogy azon | Poszto Métöné<sup>17</sup> a ki az előtt Instans Uram | Majorjában lakot azt mondotta Instans Asz- | szonymnak, ha Gazdag vagy is, de még h ugy jár- | hatsz valamint Apád járt

Anno 1742. Dje 6<sup>ta</sup> Marty az Nemes Varos Ma | gistratualis Sessioja előtt mely napon tudnya illik | az Parsok Citalottak az (satisfactione) rerifione Caæ | (...) Satisfactionak impentiojara |

Föl vetetvén böcsületes Snajder Janos ezē Nemes Város Pur- | geranak és az eő Kglmē házas tarsának. Fraj Erse | beth Aszonymnak. mind föl pörössöknek |

Ugyan ezen Nemes Városban lakozo Filep János Poszto métő | és Felesege<sup>18</sup> ellen. mind ál pörössökellen<sup>19</sup> |

És az emletet Föl Pörös reszerül Nemzetes Saaghy Imre | Proctor. mághát pvocalván az ennek előtte az | Nemes Magistratus eléb3be adott. Panász lévelere | és actiojára mellyetis Sub A. pducual(t). Kiván | ván (töle) továbbis hogy az al porosokott. az actio | ban vagyis Panasz lévelben bővebben föl jegyzet | valoban bösztelenető Szókért [!] az Emendalinqvab3 | vagyis roszy nyelvek

<sup>12</sup> A b k-ból javítva; az *falbol* sor eleji betoldás, erre utal az a fölötti " és a következő szó előtti . . . ez utóbbi áthúzva.

<sup>13</sup> Innentől kezdve más kéz írása.

<sup>14</sup> Más tollal följéje írva: *ott*.

<sup>15</sup> Az ékezet áthúzva.

<sup>16</sup> Az *i* betoldás.

<sup>17</sup> A második *é* ékezte áthúzva.

<sup>18</sup> A sor elejére írt betoldás más kéztől.

<sup>19</sup> Az *ellen* javítás.

büntetéséb3 Sententia szerent | convinctalossanak. respectu Singularū nem Különb3 | az Actiob3 denotalt árénda restantiojab3. Festek főző | fazék alá alkalmaztatot Szál vásnak. hátálmas | san el vit büntetéséb3 és vissza adasab3 egy Szovát | Költségb3 melyet mind edigh. és ez után okozhat | azon Convictionak. Executiojatis el várom. és refer | ralok.

Az<sup>20</sup> Al Pöresek Személye Szerint Compareálván azt fele- | lik.

Ad j<sup>mum</sup> Punctum tagadyák |

Ad 2<sup>dum</sup> ||

Ad 2<sup>dum</sup> Punctum etiam negat. |

Ad 3<sup>tium</sup> Qvalificat, azt mondotta volna, mivel az Asz- | szony igen haragos volt, csudálkozik hogy halál | nem történik rajta az nagy Haragjából. |

Ad 4<sup>tum</sup> Qvalificat, azt mondya hogy az Asszl: Szájá- | bul azt hallotta volna, hogy az Ura, az Pinzébül | tizen ött Száz Forintokat el költet volna |

Ad qvintum. Azt mondya nem fizettek Ház Bért, mivel | Idő előtt az Szállást föll mondották. |

Ad Sextum. Mondyak hogy az Fazek Arát megh akar- | ták adnj de nem vették föll a pinzt erette, a Falat | ki köllétet törnj mivel az Fazék Ára Szerint övė | volt, az Szál Vasakat az előbbenj Poszto Mětőtül | megh vették és azért (is) most is magoknál<sup>21</sup> tartják |

(Folytatjuk.)

ZELLIGER ERZSÉBET

---

<sup>20</sup> Innentől kezdve új kéz (a Sub B 2. keze) írása.

<sup>21</sup> *magokéról* javítva *magoknál*-ra.

## A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

—————	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
=====	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.)

*A szerkesztőség*

### TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft; nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekkzámlájára.

### A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

137. **Balázs Géza**: Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130.– Ft.
138. **Hadrovics László**: A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. 1994. 220.– Ft.
139. **Kiss Lajos**: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220.– Ft.
140. **Szathmári István**: Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246.– Ft.
141. **Keszler Borbála**: A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448.– Ft.

### A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: **Borzsák István, Kecskeméti Gábor**. 1993. 150.– Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva**. 1994. 200.– Ft.
201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995. 100.– Ft.
202. **Guttman Miklós**: A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. 1995. 200.– Ft.
203. **Bokor József**: Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200.– Ft.
205. **Rácz János**: A magyar nyelv halnevei. 1996. 200.– Ft.

## A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

### A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.  
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.  
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.  
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.  
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.  
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.  
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.  
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.  
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,- Ft.  
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.  
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

### A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).  
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.  
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.  
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.  
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.  
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.  
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.  
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.  
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.  
Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.  
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.  
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.  
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.  
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I-II. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)  
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Év. : 97. VI. 11.



**M  
NY**

# MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

**XCIH.**

ÉVFOLYAM

**1997.**

**2. szám**

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG  
ARGUMENTUM KIADÓ  
BUDAPEST

**E**

Felelős szerkesztő:  
**BENKŐ LORÁND**

Szerkesztőbizottság:  
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,  
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,  
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:  
**JUHÁSZ DEZSŐ**

## TARTALOM

<i>Kristó Gyula</i> : A Kárpát-medence X. századi helyneveiről .....	129
<i>Kósa László</i> : Az őstörténet és a honfoglalás képeinek változása a néprajzi kutatásban ....	135
<i>Benkő Loránd</i> : Anonymus beszélő személynevei .....	144
<i>Kiss Lajos</i> : Hegynevek a történelmi Magyarországon .....	154
<i>Kiss Jenő</i> : Német nyelvű magyar etimológiai szótár .....	168
<i>Elekfi László</i> : Nagyszótári tervek és lehetőségek .....	183
<i>Juhász Dezső</i> : A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból .....	199
<i>A. Molnár Ferenc</i> : A Halotti Beszéd magyarázatához .....	207
<b>K i s e b b k ö z l e m é n y e k.</b> <i>Szabó Zoltán</i> : Lehetséges-e a szóképzés stílustörténeti megközelítése? .....	216
<b>S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k.</b> <i>Lévai Béla</i> : Nyelves út, Nyelves-hegy, Nyelves-erdő. — <i>Zoltán András</i> : Öböl .....	219
<b>É l ő n y e l v.</b> <i>Kontra Miklós</i> : Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? — <i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Nyelvjárási szöveg Sorokpolányból .....	224
<b>S z e m l e.</b> <i>Deme László</i> : A Romániai magyar nyelvjárások atlasza I. kötetről. — <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Szilágyi N. Sándor, Hogyan teremtsünk világot? — <i>Szabó Zoltán</i> : Elena Dragoș, Elemente de sintaxă istorică românească. — <i>Bán Ervin</i> : Nina Catach, La ponctuation .....	235
<b>T á r s a s á g i ü g y e k.</b> <i>Nagy L. János</i> : Török Gábor nélkül. — <i>Szathmári István</i> : Gergely Jánosra emlékezve. — B. Lőrinczy Éva köszöntése születésnapján. <i>Békési Imre</i> : Máté Jakab 70. születésnapjára .....	249

## TUDNIVALÓK

### Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, 11-1389 Budapest, Pf. 149. • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte a CompuScript KKT. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

# MAGYAR NYELV

XCIII. ÉVF.

1997. JÚNIUS

2. SZÁM

1996. november 19-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság a rokon tudományok jeles személyiségeinek bevonásával ünnepi millecentenáriumi emlékülést rendezett az ELTE BTK Tanácstermében. Az emlékülés anyagát e szám első négy cikke tartalmazza. Az alábbiakban az előadások szövegét az elhangzás sorrendjében adjuk közre.

## A Kárpát-medence X. századi helyneveiről

A Kárpát-medence X. századi helyneveiről (ezen belül is döntően településneveiről) előadást tartani nem kis kihívást jelent. Ha ugyanis a görög nyelvű veszprémvölgyi alapító oklevelet nem a X. századból, annak végéről, hanem a XI. századból eredeztetjük, nincs egyetlen pozitív adatunk sem a térség X. századi helységneveiről. Úgy kell tehát egy témáról szólnom, hogy nem áll rendelkezésünkre forrás. Vajon van-e egyáltalán lehetőség arra, hogy egy ilyen téma, illetve konkrétan e téma megoldását megkísérelhessük? A válasz megadása kétségtelenül annak függvénye, hogy mily mértékben tekintjük magunkra nézve kötelezőnek a forráskritika általánosan elfogadott normáit. Ennek egyik alapszabálya szerint csak az tekinthető tudományos témának, aminek tudományosan igazolt forrásanyaga van. Bármennyire is szívemhez közel álló lenne például cikket írnom a magyarok Kr. u. — mondjuk — IV. századi történetéről, ezt azért nem tehetem, mert e pillanatban egyetlen olyan forrás sem áll — legalábbis nekem — rendelkezésemre, amely a téma megoldásához felhasználható lenne. Ilyen módon a magyarok Kr. u. IV. századi históriájáról nem írhatok tudományos értekezést, legfeljebb regényt, verset vagy más, nem a tudomány körébe tartozó alkotást. Annak, hogy mit tekintünk egy korszak forrásanyagához tartozónak, szigorúan meghatározott kritériumai vannak. Bizonyíthatóan abból a korból kell származnia, illetve igazolható módon arra a korszakra kell vonatkoznia, s az ezt célzó vizsgálódások során ki kell állnia a történeti hitelesség, a megbízhatóság próbáját.

Az elmúlt évtizedekben bizonyos szerzőknél a X. századi magyar történelem tárgyalása során megkülönböztetett figyelmet kaptak a helynevek. A dolog természetéből adódóan nem X. századi helységnevek, hiszen ilyenek nem ismeretesek. Olyan településnevek játszottak a X. századi história felvázolásában főszerepet, amelyek a későbbi évszázadokból maradtak ránk, de azokat külön bizonyítás nélkül visszavezették a X. századba. Elegendő felütni a tízkötetes „Magyarország története” 1. kötetét, hogy világossá váljék: mily mértékben a helynevek határozták meg ennek az évszázadnak az eseményeit, belső viszonyait. Így — csak egy példát említve — innen arról szerünk tudomást: Kurszán kende téli szállása emléké a középkorban Kurszánvárának mondott, a régi Óbuda belterületétől délre feltárt római katonai amfiteátrum, nyári szállása nyomát az 1268-ból adatolt csallóközi Korzan víz őrizte, Árpád gyula téli szállását a mai Pécs melletti Árpád

falunév jelzi, nyári szállása pedig Anonymus alapján a Csepel-szigetre helyezhető GYÖRFFY GYÖRGY in: Magyarország története tíz kötetben. I/1. Bp., 1984. 617). Az ezen kutatói eljárást szélkében alkalmazó GYÖRFFY GYÖRGY számára a kétség legkisebb gyanúja sem merült fel, hogy ezek a helynevek alkalmasint nem a magyar honfoglalás pillanatában keletkeztek, hanem az arra következő évtizedekben vagy esetleg évszázadokban jöttek létre. Még legutóbb is ezt írta: „a vezérek folyó menti elhelyezkedésének és téli-nyári szállásváltásának ... gyakorlatát magyar viszonylatban a vezérek nevéből képzett helynevek szinte kövületként őrzik” (GYÖRFFY GYÖRGY, *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok*. Bp., 1993. 219). Pedig ha a helynévadás történeti volta, időben elhúzódó jellege nem is, az mindenesetre meggondolkodásra inthette volna GYÖRFFYt, hogy sem Kurszánvárában, sem Pécs környékén nem került elő honfoglalás kori régészeti leletanyag, a csallóközi Korzan víz pedig a Duna Óbudával ellentétes partján folyt (tehát a kettő közti utat megjáróknak évente kétszer át kellett volna kelniük a Dunán), ráadásul e Korzan víz környéke annyira ingoványos területnek tekinthető, hogy száraz lábbal gyakorlatilag megközelíthetetlen volt (KRISTÓ GYULA, *Honfoglalás és társadalom*. Bp., 1996. 95, 104).

GYÖRFFY (*Krónikáink és a magyar őstörténet*, i. m. 219) nem kevés iróniával állapította meg: „a névkutatás nyereségének tekintem, hogy KRISTÓ ... elhatárolta magát a korai helynevek történeti felhasználásától, mert azzal a felkészültséggel, kritikai vénával és elfogultsággal, amellyel e témát megközelítette, csak szaporította volna az ötletek számát”. Ha ezzel GYÖRFFY maga elismerte azt, hogy saját, helynevekre építő megállapításai csupán ötleteknek tekinthetők, egyetérték vele. Valóban nincs szükség további — bár szellemes, de a valóságtól igen nagy távolságra levő — ötletekre. Ezért nem is merészkedtem soha arra az útra, amely kizárólag ilyen ötletek gyártásához vezethet csak el. Szó sincs azonban arról, hogy magam elhatárolódtam volna a helynevek korai időszakra való felhasználásától, mindössze azok k r i t i k á t l a n felhasználásától határoltam el magam. Az alábbi vizsgálódásaim is ezt bizonyíthatják. Ezek során a helyneveket (döntően településneveket) a kutatásnak nem végcéljául, hanem eszközül tekintem, s arra törekszem, hogy segítségükkel a honfoglalás körüli idők népszerűségére és annak életmódjára sajátos fényt vessék.

Ha a X. századi kárpát-medencei helynevekre vonatkozóan kívánok következtetéseket levonni olyan helyzetben, amikor egyetlen, e korbéli adatot sem ismerünk, két irányból közelíthetők a téma felé: a IX. és a XI. század felől. Ami a IX. századi településneveket illeti, a térség nyugati feléből, a frank Pannónia területéről bizonytalan számú (de nem elhanyagolhatóan kevés) adat áll rendelkezésünkre. Ezek nagyobbik része a 871 körül keletkezett „*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*” (A bajorok és a karantanok megtérése) című „fehér könyv”-ben (HERWIG WOLFRAM, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Wien—Köln—Graz, 1979. 34—59), kisebbik része e térségre vonatkozó IX. századi frank oklevelekben (WILLIBALD HAUTHALER—FRANZ MARTIN, *Salzburger Urkundenbuch*. 1—2. Salzburg, 1898—1916.; HANS WAGNER, *Urkundenbuch des Burgenlandes*. 1. Graz—Köln, 1955.) fordul elő. A helynevek számának bizonytalanságát az okozza, hogy alig néhánynak az azonosítása tekinthető igazoltnak vagy legalább erősen valószínűnek, a többség földrajzi lokalizációja, ennél fogva mai helynevekkel fennálló kapcsolata kétes. BOGYAY TAMÁS, aki több írásában is foglalkozott e településnevek topográfiai elhelyezkedésével (pl. *Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum: Südost-Forschungen* 1960: 52—70), élete vége felé így foglalt állást: „32 egyházas helyből többé-kevésbé biztosnak ma is csak hetet tarthatok. Ezek: Ablanza, emléket ma már csak egy Ablanc nevű dülő őrzi; Savaria — Szombathely; Durnauua, amit Györffy György azonosított a későbbi Tornova ~ Tornával, ma Somlóvásárhely;



Salapiugin, pontosan Zalakanyarnak fordítható, tehát Zalabér táján kereshető; Mosapurc — Zalavár; Ortahu — Veszprém; végül *Quinque basilicae* — Pécs” (BOGYAY TAMÁS; A Karoling-kori Veszprém problémája. Veszprém, 1994. 7). HERWIG WOLFRAMnak a salzburgi egyház „fehér könyv”-e kétnyelvű kiadásához mellékelt térképe a Dunántúlon nyolc, a *Conversio*ban található helynevet tüntet fel, hatot Bogayval egyezően és külön megjelölés nélkül, kérdőjelesen szerepelteti viszont Wittimar birtokát Fenékpusztaként és Keisit (Balaton-)Keneseként (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, i. m. 151). Más kutatóknál egy-egy további *Conversio*-adat dunántúli helységekkel való azonosítása fordul elő. Így pl. Fizkere helyet FRITZ ZIMMERMANN (*Der Donaauraum* 1976. 190) a Moson megyei Halászival, Termperhc helyet RÓNA-TAS ANDRÁS (in: Kelet és Nyugat között. Szeged, 1995. 424—5) a Baranya megyei Teremhegygel vélte egyeztethetőnek. A Dunántúlon kívül, de a középkori Magyarországon feküdt a *Conversio Nitrava* helye, ami a mai szlovákiai Nyitrával azonos. A IX. századi frank oklevelekben az itt már említett helynevek közül több előfordul, de számos olyan is akad, amely a *Conversio*ban nem jön elő, ám a névkontinuitás bizonyosságául szolgálhat. Ilyen Német Lajos keleti frank király 860. évi oklevelében az a Uuitinesberc nevű hegy, amelyet a burgenlandi magyar népnyelv máig Vütömnek nevez (GERHARD PFERSCHY, *Blätter für Heimatkunde* 1963: 102—5). Ilyen az a 890. évi, pápai levélben előforduló Omuntesberch hely, amelyet KISS LAJOS (MTud. 1996: 965) a pannonhalmi apátságtól északra emelkedő, ma Amand-hegy nevű domb nevével kapcsolt össze. Nem lehet feladatomból, hogy további lehetséges, de problematikus, nem mindenben igazoltnak tűnő azonosításokra kitérjek, így — mások mellett — egy IX. századi frank oklevél *Odinburchja* és a Sopron német neveként ismert *Ödenburg* azonosságára.

Milyen következtetések vonhatók le a több-kevesebb bizonyossággal lokalizálható IX. századi kárpát-medencei helynevekből? A legfontosabb tanulság, amelynek a honfoglalás értékelése szempontjából egyenesen perdöntő értéke van, abban ragadható meg, hogy a *Conversio*ban egyetlen egy finnugor eredetű, tehát a magyar nyelvből levezethető helynévre sem bukkanunk. Ennek a *n e g a t í v u m n a k* — a hallgatásból eredő érvekkel szembeni szinte kötelező óvatosság ellenére — azért van nagyon nagy súlya, mivel nem szolgáltat bizonyosságot a kettős honfoglalás mellett. Ha ugyanis a Kárpát-medencében már a IX. században (sőt, mint ismeretes, a 670-es évektől kezdve) magyar nyelvet beszélő tömegek éltek volna, joggal lenne elvárható, hogy éppen azon a területen, ahol e „magyarok” jelenlétének bizonyítékául tekintett *Uuangariorum marcha* (OLAJOS TERÉZ: *Antik Tanulmányok* 1969: 88) 860-ban felbukkan (éppen Uuitinesberc, azaz Vötüm szomszédságában, illetve annak tágabb környékén), finnugor eredetű helynevek fordulnának elő, bizonyosságot téve a térségben régebb óta lakó finnugor nyelvű magyarok helynévadó szerepéről. Azt a feltevést ugyanis, hogy a Dunántúlon (és a Kárpát-medencében másutt is) magyarul beszélő népesség élt a VII. század második fele óta, nem az etnikai szempontból néma régészeti hagyatéknak, hanem a nyelvi szempontból meghatározó jelentőségű adatoknak, főként a 895—900. évi magyar honfoglalást megelőző időből való, magyarból levezethető helységneveknek kellene bizonyítaniuk. Ilyenek azonban sem a *Conversio*ban, sem a IX. századi frank oklevelekben nincsenek. Ezek szláv és német eredetűek, bizonyítva, hogy a térségben ilyen nyelvű etnikumokkal számolhatunk a magyar honfoglalás küszöbén.

A tanulságok másik része a helynévi kontinuitással kapcsolatos (erre l.: KRISTÓ GYULA in: MNyTK. 170. sz. 15—22; KISS LAJOS, *Víz- és helységnevek kontinuitása*. Előadás az V. Magyar Névtudományi Konferencián Miskolcon 1995. augusztus 29-én; Uő.: MNy. 1994: 192—4). A biztosan lokalizálható helynevek közül ide sorolható az *Ablanza* ~ *Ablánc*, a *Durnauua* ~ *Torna*, a *Nitrava* ~ *Nyitra* adatpár. E nevek azonban

eredendően folyónevet jelentettek (esetleg az *Ablánc* szolgálhat kivételként), s így ugyanabba a kategóriába sorolhatók, mint pl. a *Sala ~ Zala*, illetve a *Mursella ~ Marcal* víznevek (GYÖRFFY GYÖRGY: Történelmi Szemle 1972: 295). Ugyancsak folyónévre megy vissza Győr neve, amelyet egy 890. évi hamis oklevél *Ad Rapam* levő udvarházként említett (GYÖRFFY, TörtFöldr. 2: 589). A víznevek közismerten hosszú életűek, erősen kontinuusak, hiszen „az ősi indoeurópai (kelta, dák, germán, gót stb.) eredetű víznevek közül szláv közvetítéssel került a magyarba a *Duna, Tisza, Dráva, Száva, Maros, Szamos, Körös, Temes, Olt, Vág, Garam, Nyitra, Ikva, Rába, Marcal, Zala, Kerka, Mura*, német közvetítéssel az *Ipoly, Lajta, Lapincs* neve” (FNESz. 1—2<sup>4</sup>. alapján KRISTÓ GYULA, A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. 264), vagyis a Kárpát-medence szinte valamennyi nagyobb folyójának neve régi idő óta folytonos. Az a körülmény, hogy e folyókat a magyarok döntően szlávból, kisebb mértékben németből átvett névalakokkal nevezték meg, ugyanarra mutat, mint a *Conversio* és a IX. századi frank pannóniai oklevelés anyag: a térség magyar honfoglalás előtti lakossága szláv, illetve német nyelvet beszélt. Már említettem, hogy hegységek kontinuitását két adat, a felsőóri Vütöm és a Pannonhalmához közeli Amand-hegy neve bizonyítja.

Nehezebb a helyzetünk, ha településnevek folytonosságát kíséreljük meg igazolni. Mint KISS LAJOS (MTud. 1996: 967) írta: „*Keszthely < Kesztel* esetében ... gyaníthatunk névkontinuitást, hiszen e név abból a latin *castellum* 'erősség, vár' köznévből származhat szláv közvetítéssel, amellyel a római korban a közeli Fenékpusztán feltárt hatalmas erődített telepet jelölhették. Egyházi használatban megőrződött a *Savaria* 'Szombathely', valamint a *Quinque Ecclesiae* 'Pécs' városnév”. A településnévi folyamatosság példája lehet talán ez utóbbi említett város vulgáryelvi *Pécs* neve is. Ez a hely a *Conversio*ban *Quinque basilicae*, egy 890. évre hamisított (de hiteles előképre visszavezethető) frank oklevélben pedig *V. aecclisiae* alakban olvasható, jelentése tehát 'öt templom, öt egyház'; a *Pécs* név pedig egy indoeurópai (szláv?) nyelven jelenti az 'öt' számnevet. A honfoglaló magyarok az ott élő (szláv) nép körében használt *Pécs* nevet vették át, míg a magyarországi latin nyelvű írásbeliség továbbra is a *Quinqueecclesiae* formát részesítette előnyben. Jellemző, hogy a *Pécs* névforma hiteles forrásban csak az 1290-es években fordul elő, 400 évvel a magyar honfoglalás után. Mivel a magyarok soha nem nevezték magyarul Pécszet \**Ötegyház*-nak, így joggal feltehető, hogy átvették a település korábbi népnyelvi *Pécs* nevét (KRISTÓ: MNyTK. 170. sz. 17—8).

Ugyanakkor arra is fel kell figyelnünk, hogy számos IX. századi helységnév nem őrződött meg a magyar honfoglalás után. Önmagában az diszkontinuitásra vall, hogy feltűnően sok a ma már azonosít(hat)atlan frank pannóniai helynév. A biztosan helyhez köthető településnevek közül nem élt tovább a *Mosapurc*, illetve ennek feltett szláv előképe, a \**Власть градъ*, amelynek jelentése 'mocsárvár', ezt a magyarok *Zalavár*-nak nevezték, viszont a szláv név első eleme fentmaradt a *Balaton* neveként (FNESz. 1<sup>4</sup>: 148, 2<sup>4</sup>: 798—9). Az *Ortahu* (németből megfejthető jelentése 'földnyelv[et körül folyó] víz') nevet (BOGYAY, A Karoling-kori Veszprém ... 6—7) egy szláv személynévi eredetű név, a *Veszprém* váltotta fel. Ugyancsak nem öröklődött tovább a *Salapiugin* név sem, az ennek közelében levő *Zalabér* név etimológiailag nem függ össze vele. Érdekes, hogy általában a német nevek, amilyen a *Mosapurc*, az *Ortahu*, a *Salapiugin* nem éltek tovább; talán azzal lehet ez kapcsolatos, hogy a feltehetően amúgy sem nagy számú pannóniai németiség jelentős része elhagyta a Dunántúlt a magyar honfoglalás után. Sokkal inkább folyamatosak a szláv helynevek (település- és víznevek), olyanok, mint az *Ablánc, Tor-na, Pécs*, mutatván, hogy a névadó szlávtság a magyar honfoglalás után is ebben a formában használta és adta át a magyaroknak azokat. A Kárpát-medence nyugati felében a X.

században tehát bizonyítottan elsősorban szláv vagy szláv közvetítéssel átvett helynevek voltak.

Hogy milyen helységnevekkel számolhatunk a Dunától keletre eső területeken ugyanebben az időszakban, az csak közvetett módon és kevesebb bizonyossággal deríthető fel. Mivel ezzel már korábban több írásomban foglalkoztam (ActaUnivSzeg. Dissertationes Slavicae. Suppl. [Szeged] 1983: 27—37, NÉ. 1986: 31—41., MNyTK. 170. sz. 19—20, A magyar állam megszületése 267—8, Székesfehérvár legkorábbi nevééről, sajtó alatt), most a részletes kifejtés helyett rövid összeggést adok. Egy sor olyan helynév van e térségben, amely csak szláv nyelvi megnevezéssel rendelkezik (ezt olykor latinra fordítják, de magyarra soha). Ilyen pl. a *Csongrád*, *Visegrád*, *Nógrád*, *Zemplén*. Ezek várak elnevezései, amelyek közül egyik-másik a IX. században b o l g á r erősség lehetett, így Csongrád és Nógrád esetében környékük földrajzinév-anyaga ezt igen valószínűvé teszi. Közülük *Csongrád* és *Visegrád* már a XI. században oklevelesen előfordul, vagyis bizton kizárható kései, mondjuk XIII. századi keletkezésűk. Különben is a honfoglaláskor itt talált szlávok néhány évszázad alatt beolvadt a magyarságba, helynévadása éppen nem a XIII. században, hanem akkor lehetett igen aktív, amikor nagyobb létszámban élt ott, tehát a honfoglaláshoz közeli időben, akár annak előtte is. Ugyanakkor vannak olyan helynevek, amelyeknek egyaránt ismerjük a korai évszázadokban magyar és szláv megfelelőit. Ilyen a *Székesfehérvár* ~ *Bellegrava*, *Gyulafehérvár* ~ *Bellegrava*, *Dunaföldvár* ~ *Zemomy* névpár. Ezek egyéni elbírálást igényelnek; magam részletes vizsgálat eredményeképpen úgy ítéltém meg, hogy Székes- és Gyulafehérvár eredeti neve a szláv *Belgrád* volt, s csak ebből való magyar fordítással kapták *Fehérvár* nevüket. Ugyancsak hajlok arra, hogy az 1009-ben már *Zemogny* alakban előforduló *Dunaföldvár* nevének eredeti alakját szintén a 'föld[ből] való vár' jelentésű *Zemomy*-ban lássam. Székesfehérvár eredeti szláv *Belgrád* neve nem vezethető vissza a honfoglalás előtti időre, de Gyulafehérváré a legnagyobb valószínűség szerint igen, a magyarban *Nándorfehérvár*-nak nevezett *Belgrád*-é pedig egészen bizonyosan (legalább) IX. századi eredetű. Vagyis — ha sokkal áttételesebb formában és kevesebb bizonyossággal — a Dunától keletre fekvő kárpát-medencei területek esetében is valószínűsíthető lehet a névkontinuitást a IX. század és a magyar honfoglalás utáni idő között. Ebben a térségben is döntően szláv település- és folyónevek fogadták a 895-ben ide érkező magyarokat. Ez egyszerűen a Kárpát-medence egészére is érvényes a IX. században.

Hogy a XI. század elején mi jellemezte a helynevek alapján a térséget, azt a közmúltban a legkorábbi magyarországi oklevelek — a veszprémvölgyi, a veszprémi, a pécsi, a pannonhalmi és a tihanyi — helyneveinek etimológiai vizsgálata révén igyekeztem tisztázni (NÉ. 1993: 200—5). Ennek rövid foglalata az, hogy időnek haladtával megfigyelhető a finnugor nyelvű magyarság sajátosan reá valló, tehát finnugor elemeket tükröző névadási aktivitásának rohamos gyarapodása. Az ezek közül legkorábbinak tekinthető veszprémvölgyi oklevél 13 helyneve közül túlsúlyban vannak a szláv eredetűek, s mivel szláv közszói eredetűek is vannak közöttük, aligha vitatható el, hogy a névadók szlávok voltak, s az általuk adott nevet a magyarok átvették. Ugyanakkor sokatmondó, hogy a településnevek között egyetlen uráli (vagy finnugor) etimonra visszavezethető sincs. Némi túlzással azt lehetne mondanom: ha nem tudnánk, hogy ezek a helynevek a veszprémvölgyi alapítólevélben, közel száz évvel a magyar honfoglalás után, jobbra a Dunántúl középső területéről maradtak ránk, bizony bármily olyan területre is gondolhatnánk, ahol döntően szláv népesség élt. Mindenesetre a veszprémvölgyi oklevél alapján, amelyet magam a X. század vége állapotának illusztrálására alkalmasnak ítélek, az a kép bontakozik ki, hogy a jelzett térségben elsősorban szlávok adtak nevet letelepült életmódot feltételező, szilárdan rögzült, immár nem változó határú falvaiknak. A veszpré-

rémi, a pécsi és a pannonhalmi oklevélben már viszonylag nagy számban vannak képviselve uráli (finnugor, ugor, ősmagyar) eredetű közszavakra visszamenő helynevek, de szláv köznevekből alakult megnevezésekkel is találkozunk. A XI. század közepéről való tihanyi alapítólevél 76 helyneve közül túlsúlyban vannak az uráli, finnugor stb. eredetűek, vagyis a helynévadás egyre inkább karakterisztikusan magyar jelleget vesz fel, amit kiváltképpen hangsúlyoz az a körülmény, hogy a magyarok immár a szláv eredetű településnévhez tartozó mikrotoponimákat is — ami intenzív „belakásra” vall — saját nyelvükön alkották meg. Mindezen vizsgálatok eredményeképpen jutottam arra a feltételezésre: az önálló magyar (finnugoros jellegű) helynévadás történetében a veszprémvölgyi és a tihanyi oklevél — azaz a 985—1055 — közti mintegy két-három emberöltőnyi idő d ö n t ő fontosságú: a kialakulás és a megerősödés időszaka ez.

Ez azt jelentené, hogy a X. század túlnyomó részében a Kárpát-medencében nem is lettek volna magyar, még pontosabban: magyarok adta településnevek? Ahhoz, hogy ilyen értelemben vett, tehát magyaroktól származó településnevekkel számolhassunk, őáltaluk lakott településeket kellene kimutatnunk a X. századból. Úgy gondolom, a század nagyobbik felében ilyenek valóban nem léteztek. Egy alig két évtizede ismertté vált, a X. század közepére vonatkozó arab forrás szerint a magyarok „nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken” (A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1995. 65). S hogy az arab irodalom a beduinokat milyennek látta, azt Jákuttól tudhatjuk meg: „sátorpillérekkel ellátva utazgatnak és ütnek tábor” (uo. 20). Ha térképre vetítjük a honfoglalók első és második nemzedékének, tehát a X. század első felében élő magyar népességnek a szállásait, amelyeket régészeti leletek, embertani adatok alapján állapíthatunk meg, ez nagyjából olyan térséget zár közre, amely síkvidéki (legfeljebb enyhén dombos), homokkal és löszsel borított terület, nagy kiterjedésű erdői úgyszólván nem voltak, s azon a szárazsághatáron belül feküdt, ahol az évi csapadékmennyiség felső határa nem lépte túl az 500 mm-t (KRISTÓ GYULA in: Honfoglaló őseink. Szerk. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 1996. 219). Az így kirajzolódó terület — rövid távon — nomadizálásra alkalmas volt (amint ezt a magyarokat megelőzően itt élt lovasnomád népek, a hunok és az avarok példája meggyőzően mutatja). Az arab forrásban — és más helyeken — nomádként említett magyarok szállásai tehát valóban nomadizálást lehetővé tevő területen voltak. A magyarok a nomád gyakorlatnak megfelelően sátrakban, sátorközösségekben éltek, olyan legelőváltó rendszerben, amelyben — a 870—940 közti időszakból három forrás által is bizonyítottan — ekkor még nem alakult ki az állandóan ugyanazon a helyen levő téli szállás (KRISTÓ GYULA, A magyar állam megszületése 105). Szilárd települések híján szilárd településnevekkel sem számolhatunk. MOÓR ELEMÉR (NéNy. 1936: 110) szemléletesen utalt erre a helyzetre: a nomadizálás korában „csak valakihez lehetett menni, de nem valahová”. Ez magyarázza meg azt, hogy a Kárpát-medencében élt népek közül egyedül a magyarságnál figyelhető meg a puszta személynévvel egyező helynevek típusa, amely más itteni népek — németek, szlávok (I. MELICH JÁNOS: MNy. 1929: 135) — névadásától teljesen eltér. A magyarázat kézenfekvő, hiszen ezek a népek nem nomadizáltak, így körükben az a névadási gyakorlat, amely személyek nevével ö n m a - g á b a n helyet jelölt meg, nem verhetett gyökeret. KERTÉSZ MANÓ (Nyr. 1939: 33—5) elfogadta MOÓR véleményét, hogy ez a névadási mód a magyarság keletről hozott gyakorlata, s ennek eleven volta nagyjából egybeesik a magyarság történetének nomadizáló korszakával, továbbá — szerinte — „az azonos név embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását jelenti”.

Magam tehát úgy vélem: a honfoglaló és a X. század első felében élt magyarok életmódja éppen azt a helyzetet feltételezi a névadásban, amit forrásaink tükröznek, és

fordítva: a forrásokból kirajzolódó kép, hogy tudniillik csak a X. század végével vett nagyobb lendületet a magyar helységnévadás, igazolja a korszak magyar nomadizmusáról más kútfőkből szerzett információk megbízható voltát. Van egy halvány szál, amely tovább erősítheti azt a feltevést, hogy magyaroktól származó, szilárdan egyazon helyhez kötött településnevekkel csak a X. század második felétől kezdve számolhatunk. Ez pedig az a körülmény, hogy a X. század közepén Bíborbanszületett Konstantin császár munkájában még Kürtgyarmat törzsről olvashatunk, viszont a Kárpát-medencében már csak külön *Kürt* és külön *Gyarmat* helynevek fordulnak elő. Ha a Kürtgyarmat törzs hosszabb időre visszatekintő és nem röviddel 950 előtt alkalmilag létrehozott alakulat volt (ám mivel ezt nem tudjuk, emiatt nem teljes értékű a bizonyító ereje), továbbá ha a törzsnévi helynevek már 950 előtt is keletkeztek, akkor \**Kürtgyarmat* nevet viselő helyneveknek (is) kellene lenniük. Ilyenek híján nem alaptalan arra gondolni, hogy a „törzsnéves helynevek legkorábbi rétege is csak (jóval) 950 utánról eredeztethető, amikor felbomlott a 10. század közepén még egyben levő Kürtgyarmat törzs” (KRISTÓ GYULA, A magyar állam megszületése 272).

A Kárpát-medence X. századi helyneveiről tehát összefoglalóan azt mondhatom: ezek kisebb mértékben német, nagyobb mértékben szláv helynevek voltak, közülük sokan (főleg a víznevek, de településnevek is) kontinuusak a 895 előtti megnevezésekkel. A X. század túlnyomó részében a magyarok a mozgásban levő, nomadizáló személyt nevezhették meg akkor is, amikor helyre akartak utalni. Mivel ez a névadási rendszer már Levediában és Etelközben is élhetett — amit a *Levedi* személynév és szálláshelynév egybeesése mutat —, kialakulása régebbi a kárpát-medencei betelepedésnél. A pusztaszerű helynévadás e korai szakaszán a személy és a hely tökéletesen azonosult, a döntő tényező azonban ebben a dichotómiában a személy volt, hiszen az ő tartózkodása határozta meg a vele azonosított hely fekvését, ugyanis a névvel jelzett hely időről időre, a nomadizálás ciklusainak megfelelően változott. A kocka csak a X. század utolsó évtizedeiben fordult, amikor állandóan azonos helyen maradó téli szállások alakultak ki, amelyek már szinte falunak tekinthetők. Ettől kezdve a személy neve mindig ugyanazt a helyet jelölte, immár akkor is, amikor a személy nem élt. Ilyen értelemben tekintem a X. századot a magyar helységnévadás kialakulása korszakának. Ez azonban nem lakatlan térségekben, nem steril környezetben ment végbe, hanem más népek által már névvel ellátott „erőtérben”, régiókban történt, ahol az eltérő névadási szokások hatottak egymásra.

KRISTÓ GYULA

## **Az őstörténet és a honfoglalás képének változása a néprajzi kutatásban**

Akik a magyar néprajzot valamelyest közelebbről ismerik, azok tudják, hogy születése, majd kibontakozása és önállóvá válása szorosan összefüggött azzal, hogy kezdetől elsősorban őstörténeti tudománynak tekintették, és saját magáról kialakított képében hosszú ideig meghatározó szerepe volt hozzájárulni a nemcsak magyar szemmel, hanem európai összehasonlításban is rejtélyes magyar őstörténet megvilágításához. A vonatkozó kezdeményezések és gondolatfölvetések színes és gazdag világából most három historiográfiai csomópontot emelünk ki. Jelentőségüket az adja, hogy mindháromszor legszélesebb értelemben vett eredményeit kívánta összegezni a tudományszak. Ilyen nagyságrendű

szintézisre többször eddig nem is került sor, az egyes alkalmak között így is átlagosan fél évszázad telt el.

Az első alkalom lényegesen különbözik a következő kettőtől. A teljesnek mondható első összegzés kísérletének az ezredéves kiállítás kínált keretét. Második összegzésnek az 1933—1937-ben megjelent kézikönyvet, „A magyarság néprajza” négy kötetét tartjuk, a harmadiknak pedig a jelenleg kiadás alatt lévő újabb kézikönyvet, a „Magyar néprajz”-ot, melynek első darabja 1987-ben látott napvilágot. Az első szintéziskísérlet előzményeivel kissé hosszabban foglalkozunk, a következő kettő megvalósulását tömörebben mutatjuk be.

A hasonló vállalkozások különben tudományterületenként eltérő formát öltenek. Míg a történetírás lényegéből adódóan kronologikus rendben adja elő tárgyát, s ugyanezt teszik az irodalomtörténet vagy más művészettörténeti ágazatok művelői, ha eredményeik legbővebb áttekintését kívánják megvalósítani, addig a nyelvtudományban a legteljesebb fokú összegzés klasszikusnak mondható formái a nyelvtan és a szótár. S természetesen készülnek nyelvtörténetek is. Látni fogjuk, hogy a néprajzra a vizsgált időben erőteljes tematikai tagolódás jellemző, ami a kronológiai közelítés ellenében érvényesül a legszélesebb értelemben vett összegzéseken belül is.

A néprajz paradoxona, hogy indíttatása ellenére máig nem készült nagyszabású munka, mely egységes egészben tárná elénk őstörténeti következtetéseit. Mivel ebben a formában a problémafölvetés mára idejét múlta, nem is számolunk őstörténeti néprajz jövőbeni elkészülésével. Ha korábban írtak volna ilyet, gazdagabb lenne a tudománytörténet, ám belehelyezkedve abba a korba, amelyben a néprajz még őstörténeti diszciplínának számított, jól megmagyarázható, miért nem született meg sohasem a néprajz őstörténeti föltevéseinek összegző áttekintése.

Amikor — visszapillantva — elvárható lett volna, a néprajz még nem volt önálló tudomány. Jól ismert, hogy a romantikus ihletés miképpen ösztönözte az írásos forrásokkal meg nem közelíthető korok iránti érdeklődést, és a bontakozó modern nemzeti érzés — a régiséget kiemelkedő értéknek tartván — mennyire szükségesnek vélte a műveltség legkorábbi rétegeinek megismerését. Az őstörténet és őskultúra korabeli megragadása nem egyetlen szaktudomány, hanem a történeti tudományok közös programja volt. Jó példa Ipolyi Arnold, aki a művelődéstörténetet „archeológiának” nevezte, amibe élete egyes szakaszain befoglalta az ősvalláskutatást, az irodalomtörténetet, a művészettörténetet, az egyháztörténetet. Éppen ez a szemlélet az oka, hogy mégsem létezett valamiféle „protoetnográfia” vagy „-etnológia”, netán általános „ősnéptudomány”, amely megalakította volna az említett magyar őstörténeti néprajzot. Amikor pedig már volt önálló néprajz, az őstörténeti érdekltség mellett — mint látni fogjuk — más illetékességei is kiformalódtak. Egyébként pedig a témakörön belül a történetírás, a nyelvtörténet, majd pedig a korral foglalkozó régészet kialakította karakteres saját kutatási területeit és feladatait.

Ugyanakkor az ágazati differenciálódás során a tudományfejlődésben más irányú mozgások is megfigyelhetők. A történetírásban, az irodalomtudományban, a földrajzban és a nyelvészeti kutatásban megjelentek azok a csírák, amelyek később fölnövekedvén, az önálló néprajzban fonódtak össze. Kezdetben azonban egyik fontos forrásterület művelői sem gondoltak a majdani találkozásra, a párhuzamos és rokon jelenségeket csupán az utókor kapcsolta össze. ERDÉLYI JÁNOS például közmondásgyűjteményéhez írott tanulmányában ismertette a vonatkozó kutatások történetét (Közmondásokról. Magyar közmondások könyve. Pest, 1851. 435—61), és biztosra vehetjük, hogy a Kisfaludy Társaságban elhangzó székfoglalója is (Népköltészetről. 1842.) az összes addig megjelent hazai gyűjtőfölvívás és népköltészet-értelmezés ismeretében készült. IPOLYI ARNOLD

„Magyar Mythologia” c. könyvének elején ugyancsak nagy terjedelmet szánt az ősvallás-kutatás előzményeinek (1854.). Ám semmi nyoma nincs, hogy akár ő, aki történetírónak vallotta magát, akár az irodalomtudós és bölcsele Erdélyi gondoltak volna rá, hogy munkájukat a valamikori jövőben egy önálló tudományszak egymás mellett fogja értékes tradíciójának tekinteni. Kapcsolódásuk ettől függetlenül más síkon tudatosult: mindketten a nemzeti műveltséget kívánták gyarapítani. Erdélyi a nyelv teremtő gazdagságát mutatta be, a folklór költészetet megújító hivatása mellett szólal föl, Ipolyi a magyar kultúra elvesztett tartományát vélte rekonstruálni. Míg azonban az utóbbi közvetlenül őstörténetkutatói célt valósított meg, az előbbinél nagy szerepe volt az ideologikus szempontnak, azaz a költészetnek az ősi, legeredetibb hagyományból kell megújulnia, s ez az őstörténeti alap gondolat közvetett érvényesülését jelentette. Bár valószínű, hogy olvasták a tanulmányt, sőt ismerhették személyesen magát az idős szerzőt is, arra azonban egészen bizonyosan nem gondoltak — ennek sincs nyoma —, hogy KÁLLAI FERENC már 1823-ban, Ipolyi születése évében fölvetette az életmódkutatás őstörténeti jelentőségét (Magyar régiségek nyomozása: TudGyűjt. 1823/7: 3—38). Pedig Ipolyi úttörő módon mitológiai kútfőnek tekintette a tárgyi világot is.

Évtizedek teltek el, amíg a magyar néprajz művelőiben tudatosodott, hogy a több-eredetű tudománynak, melyben dolgoznak, rendszerezhető, egybeszerkeszthető múltja van. Nem véletlen, hogy ekkorra már megtörtént a néprajz szervezeti önállósulása. Igaz, a népköltési gyűjtés első története még nem külön munka, SEBESTYÉN GYULA az ezredéves ünnepre készítette el a BEÖTHY ZSOLT-féle képes magyar irodalomtörténet számára (A magyar népköltészet gyűjtői.<sup>3</sup> 2: 216—60). Egyidejűleg KATONA LAJOS is javában dolgozott a romantikus folklorisztika kritikáján, aminek legtermészetesebb keretétül kínálkozott — most már nem a kutatási múlt áttekintése, hanem annál mélyebb elméleti megközelítés — a magyar néprajzban első ízben a tudománytörténet (A magyar mythologia irodalma: Ethn. 1897: 54—73, 266—79, A magyar népmese irodalma: Ethn. 1901: 337—43, 433—9). Az alapos és türelmes, ugyanakkor elnézéssel, részrehajlással nem vádolható Katona filológiai érvekkel éppen az őstörténeti kompetenciákat vonta kétségbe. Nem az ősvallás emlékeinek néphitbeli kutatását kérdőjelezte meg, hanem az Ipolyi által legmagasabb fokon megvalósított kísérlet, a teljes tudományos rekonstrukció kivitelezhetőségét.

A tényleges, azaz összefüggő és átfogó tudománytörténeti gondolkodás azonban még sokáig várat magára, majd csak a 30-as években jelenik meg, ez azonban most nem tartozik vizsgálati körünkbe. Az 1880-as évek végén és a következő évtizedek elején a szenvedélyesen szervező Herrmann Antal mellett éppen szintén Katona Lajos az, aki teoretikusan igyekszik megalapozni a létrehívott Magyarországi Néprajzi Társaságot. Hamarosan megjelenik annak folyóirata, az Ethnographia, formálódik a Nemzeti Múzeumon belül a külön néprajzi osztály, immár — ha szervezetileg teljesen nem is —, de ténylegesen szakmúzeum, szakgyűjtemény. Így születik meg a hazai néprajztudomány intézményi önállósága.

Egyik nézőpontból jól látszik, mennyire beleillik ez az intézményesülés a kiegyezés utáni hazai tudományfejlődésbe, azaz egymás után alakultak meg a hosszabb-rövidebb életű, olykor máig létező tudományos társaságok és indultak folyóirataik. Egy másik nézőpontból tekintve pedig a közelgő ezredéves ünnepségek adták a lendítő erőt. Hiszen egy magát őstörténetinek valló tudomány nem hiányozhatott az átfogónak szánt megemlékezésről és bemutatóról.

Tudjuk, hogy kezdetben nem terveztek a gazdasági profilúnak elgondolt kiállításon történeti részlegeket, hanem a legutóbbi, az 1885. évi országos kiállítást kívánták jóval magasabb fokon megismételni. Azután ahogyan egyre nagyobb nyomatókat kapott a köz-

élet színterein az ezer esztendőre emlékezés, egyre inkább teret nyert a história igénye is. A néprajznak keresve sem lehetett volna jobb alkalmat találnia a nagy nyilvánosság elé lépésre. A nevezetes Néprajzi Falu, az egyik legelső európai szabadtéri múzeum még csupán a jelen megismertetésének elképzelésébe illeszkedett, hiszen Jankó János irányításával az épületeket a helyszíneken nem múzeális, hanem ország- és életmódbemutatói célból válogatták ki (JANKÓ JÁNOS, *A millenniumi falu. Facsimile. Bp., 1989.*). A néprajz részvételének másik súlypontja az ősfoglalkozások tárgyainak kiállítása volt, amelyet Herman Ottó a Néprajzi Társaságban kezdeményezett, és a kiállítás történeti részlegében kapott helyet. A kettőt nemcsak az kötötte össze, hogy a falu közelében a Városliget-távon állították föl az archaikus halásztanyát, hanem a faluközpontban fölépített kalotaszegi templom berendezése is. Az eredeti elgondolástól eltérően paraszti munkaeszközök helyett ebben állították ki gróf Zichy Jenő kaukázusi utazásán beszerzett tárgygyűjteményét. A gondolat nyilvánvaló: a falu magyar utcájának építményei ugyan a kortársi állapotokat örökítik meg, de a bennük lakók „keleti” örökségét képviselik az ősfoglalkozások archaikus szerszámai, amit nyomatékosít a kaukázusi kollekció, minthogy akkor még tényként kezelték a vándorló magyarok észak-kaukázusi őshazáját.

Az az „ösműveltségről” alkotott kép, amely a néprajz jóvoltából az ezredéves kiállítás látogatói elé tárult, még ha az újdonság élménye el is fedte, magán viselte a rögtönzés jeleit, és csonka volt. Tervezés közben alakult ki. Bár a tudománytörténet mérlegén nagy jelentőségű, nem feledhetjük, hogy viszonylag csekély közvetlen előmunkálatra támaszkodhatott.

E közvetlen előzmények közül szempontunkból igen fontos HERMAN OTTÓ nagy-szabású műve, a magyar tárgyi néprajzot megalapozó „A magyar halászat könyve” (1—2. Bp., 1887—88.). Azt mondhatjuk, szinte véletlen folytán indult el megírása. A szívesen témát váltó, tekintélyes, de mégis autodidakta tudós természetrajzi, sőt egészen pontosan nyelvészeti érdeklődéssel fogott a halászat tanulmányozásához és nem magyar őstörténeti vagy etnográfiai ösztönzéssel. PETÉNYI JÁNOS SALAMON által följegyzett „népies” halnevek után kutatott a Balaton mellékén, amikor megragadták figyelmét a halászszerszámok. Valójában az indulás mégsem volt egészen véletlen. Nemszak azért, mert közeledett a millennium, hanem Herman korábbi tudományos tájékozódása miatt is. Herman ismerte az emberiség őstörténetére vonatkozó korabeli nemzetközi szakirodalmat, amelyben a természettudományos szemlélet határozta meg a társadalomtudományok irányát. A két területet tehát nem az ő polihisztori egyénisége kapcsolta össze, hanem inkább a kortársi inspirációk formálták benne a természethistorikus közeledését a történetkutatáshoz.

A halászeszközök megpillantása prehisztorikus párhuzamokat idézett föl benne, és összekapcsolódott az évtizedes gondolattal: a néphagyomány írástalan korok emlékeinek őrzője. „Amidőn én e történelmi vázlat megírásához hozzáfogok, egy nagy igazságot tartok szem előtt, s ez az, hogy ősi népfoglalkozásokról csak akkor írhatunk történelmet a szó igaz értelmében, ha azoknak jelenét minél alaposabban megismertük; mert ez a jelen, az emberöltők szerves kapcsolatának révén, sok ősi dolgot — mesterségszót, szerszámot, fogást, szokást — őriz, amelynek ismerete nélkül a múltak nem egy része vagy homályban marad vagy hamis alakban tűnik föl” — olvassuk „A magyar halászat könyvé”-ben (1: 62).

Maga a mű (pontosabban annak első kötete) kiemelkedően jelentős adatgyűjtemény, három nagy szempont körül logikusan elrendezve: a társadalom, az ember és a „magyareMBER” viszonya a halhoz. A halászat eredményessége a hal természetének, viselkedésének (etológia) és a természeti környezetnek (ökológia) évezredes megfigyelésén alapul, ez alakította az eszközöket és a fogási módokat is. Őstörténeti következtetése



mégsem több, mint „...hogya bárhonnan jött legyen a magyarság, halászó vidékről kellett jönnie s hogy az emberiség ősfoglalkozása, a halászat, mindenesetre e nemzetnek is ősfoglalkozásai közé tartozott s tartozik ma is” (65). Ehhez fűzi hozzá azt a mai szemmel is teljes mértékben korszerű észrevételt, amiről utóbb nem egy alkalommal elfeledkezett a kutatás: „A magyarság hősiességét elismeri minden történeti kútforrás, de hogy az az örökös hősködés, amelyben irodalmunk és képzőművészetünk oly nagyon gyönyörködik, túlságosan és nagyon egyoldalú, az bizonyos.” A történetírás sajnálatosan elhanyagolta „...annak a munkának a történetét ..., amely e nemzetet egy évezred óta a föld, tehát hazája birtokában megtartotta..., melynek még alig van történelme, noha nagyon is megérdemli” (63—4). Nem más ez, mint állásfoglalás abban a nemesi történetiszemlélettől örökölt vitás kérdésben, hogy vajon a köznép is a honfoglaló ősök leszármazottja-e, vagy csupán a nemesség utódai azok.

Csoda-e, ha a halászati munkát az agg Hunfalvy Pál méltatta az Akadémián mint az „ugor párt” igaza mellett szóló újabb eredményt? Az öregedéssel tudományos judiciumát fokozatosan elvesztő Herman azonban hamarosan más irányba fordult. Nem tagadta meg azt, hogy a halászat a magyarok „ősfoglalkozása”, de nem is elégedett meg ennyivel, hamarosan „második”, sőt „nagy ősfoglalkozásról” beszélt és írt, amit az állattartásban s vele kapcsolatban a pásztorkodásban jelölt meg. A „nagy” jelző kétséget kizáróan a halászati tételt ellensúlyozza és licitálja túl. Az immár céltudatosan az ezredéves kiállításra újabb országos utazással anyagot gyűjtő Hermant fokozatosan hatalmába keríti a nomád romantika, nem elégedvén meg a halászó ősökkel, harcos és előkelő pusztai elődöket keres, és éppenséggel Vámbéry Ármin van rá hatással. Elképzeléseit azonban már nem tudja színvonalasan formába önteni. A halála előtt megjelenő kötetek nem egyebek rendezetlen, a korszerű tudományos mértéktől messze elrugaszkodott, délibábosan értelmezett, habár nem minden részletükben értéktelen adathalmazoknál (A magyarok nagy ősfoglalkozása. Bp., 1909., A magyar pásztorok nyelvkincse. Bp., 1914.).

Egyelőre azonban térjünk vissza az ezredéves kiállításához azért, hogy összegzően megállapíthassuk: a siker ellenére a magyar néprajztudomány ekkor még nem került abba a helyzetbe, hogy akár a tudóstársadalom, akár a szélesebb közvélemény a történetírás, most már az irodalomtörténet, sőt a nyelvtudomány mellett szintén nemzeti tudománynak tekintse. Ehhez túl fiatal volt, intézményi önállósága még nem oldott ki számára minden fontos szálát „társtudományaiból”, s bármily gazdag eredményt vehetett számba az Ethnographia 1896-i évfolyamában MUNKÁCSI BERNÁT (Néprajzi eredményeink és törekvéseink: Ethn. 1896: 1—21), aki saját személyében egyik megtestesítője volt az interdiszciplináris összefonódásnak, egy szintézisnek a körvonalai sem derengtek. Ezért beszélünk fentebb kísérletről.

A hiányok érzékelését, akár Munkácsinál, akár másoknál nem követte csüggedés, hanem épp annak ellenkezője történt. Herman imént említett kései munkái ugyanúgy bizonyítják ezt, mint Jankó János tevékenysége. A Néprajzi Falu robbanásszerűen megnövelte a magyarországi parasztház tudományos forrásanyagát, s az akkor már terjedelmes német szakirodalom közvetett hatására igen éles vitát váltott ki Herman és Jankó között a magyar ház eredetéről. Ennek is megvolt az őstörténeti tétje. A mechanikusan evolucionista Herman magával ragadó, de igazolhatatlan elmélettel a pásztorszállás és a kisnemesi kúria között genetikus összefüggést tételezett föl. Jankó viszont európai, közelebbről német minta átvételében gondolkodott, ami nem feltételezte a nomadizáló magyarok szilárd építményeinek meglétét (JANKÓ JÁNOS, A székely ház: Ethn. 1895: 18—37).

Ismeretes, hogy Jankó Herman és Munkácsi könyveire, valamint oroszországi kutatóútjának tapasztalataira támaszkodva írta meg könyvét a magyar halászat eredetéről. Herman művének nemzetközi hatása is volt, hasonló horvát, román és finn munkák ke-



egyes tanulmányokon belül. A bevezető-tájékoztatóban VISKI KÁROLY bizonyos finomításokkal a néprajz születésének előző századból ismert, legfontosabb gondolatait ismétli meg. Célja változatlanul a legkorábbi műveltségállapotok földterítése. Az egyetemes néprajz a „természeti népek” jelenéből indul ki, és következtet a kultúrák őállapotára. A magyar néprajz módszere hasonló: „E szerint az ősi tárgyi hagyatékokat és a szellemi hagyományt nemcsak a természeti népek őrzik, hanem a legműveltebb nemzetek alsó rétegei is... Ha tehát a mai magyarság európai műveltségű, sokrétű társadalmában a néprajzot érdeklő műveltségörökség megtartóit keressük, elsősorban a ma is ősfoglalkozásokat folytató társadalmi rétegeket, vagy e rétegek töredékeit kell szemügyre vennünk.” (2. kiadás, Bp., 1941—1943. 1: 13.) VISKI számos korábbi értekezéssel szemben nem gondolja, hogy az ősfoglalkozásokat őrző változatlan formában őrzik az írástalan történelem állapotát, hanem éppen a változás figyelembevételére int, és a történetileg egymásra rakódó műveltségrétegek szétbontását szorgalmazza.

Am a szerzők, köztük ő is, alig szívlelték meg ezt a módszertani útbaigazítást, talán azért sem, mert utólag kerülhetett a tanulmánygyűjtemények elé. Egyedül KODÁLY ZOLTÁN népzenei fejezete tartalmazza a tárgynak a magyar őstörténettől a jelenig történeti rétegekre bontását is. Nem tekintve azokat a fejezeteket, amelyek témája nem őstörténeti vonatkozású — pl. GYÖRGY ALAJOS a magyar anekdota történetéről ír, SOLYMOSSY a történeti mondáknak nem a keletkezését vizsgálja, hanem tartalmuk szerint sorolja őket időrendbe —, a szerzők többsége legalább néhány megjegyzés erejéig nyilatkozik a legkorábbi állapotról. Akár rövid megjegyzések ezek, akár hosszabb kifejtések, semmiképpen nem rajzolódnak ki belőlük a magyar művelődés legkorábbi fokának körvonalai. Nemcsak a töredékesség okán, hanem mert a következtetések a változó szempontok és megközelítések miatt nem vonatkoztathatók egymásra. Így többnyire csupán sejthetjük, hogy az időrendben legkorábbi adatok és megállapítások a honfoglalás előttre vonatkoznak. Még a két első, a két másodikhoz képest jóval egységesebb kötet szerzői, BÁTKY ZSIGMOND, GYÖRFFY ISTVÁN és VISKI KÁROLY sem egyeztettek álláspontjukat. Azonban tagadhatatlan, hogy mindhárman történeti nézőpontból tekintik át anyagukat. BÁTKY számos nyelvészeti adattal próbálja a táplálkozási és a lakáskultúra legkorábbi állapotát kikövetkeztetni. VISKI bütörtörténete inkább okleveles anyagra támaszkodik a néprajzit kiegészítendő. GYÖRFFY életművének kiemelkedő teljesítménye a terjedelmes gazdálkodás fejezet, nomád elméletének legteljesebb megfogalmazása. Ma már egyöntetű annak fölismerése a néprajzi irodalomban, hogy a nomád műveltség, amit a település és a gazdálkodás összefüggő rendszerében vélt fölfedezni, nála a honfoglaló magyarok magukkal hozott és a Kárpát-medencében továbbélő, feltételezett keleti örökségét jelenti.

A folklórkötetek egyes fejezeteiben további, egymástól különböző megoldásokkal találkozunk. BERZE NAGY JÁNOS a mese ősvallási elemeit részesíti előnyben, SOLYMOSSY az „ősi hitvilágról” értekezve szinte kizárólagosan a finnugor és török népek köréből származó adatokkal igazolja a magyar anyagot. Kissé leegyszerűsítve a dolgot nagyjából két jelentékeny történeti réteg léte, illetőleg elképzelése bontakozik ki, egy régebbi, archaikus, eredetében a honfoglalás előttre datálható, többé-kevésbé változatlanul századokig fennmaradó, és a másik, amely a XX. század elejéről visszatekintve bizonytalan időben, de a közelmúltban az előző bomlásából vagy bomlása után jött létre.

A magyarság néprajza már megjelenésekor komoly szakkritikákat kapott, hiányait és idejétmúlta szemléletét bírálták. Aligha lehet ezekkel az elmarasztalásokkal vitázni, arról azonban nem hallgathatunk, hogy a tudomány iránt érdeklődő, művelt közvélemény — neki is szólt a négy kötet — miként a korabeli viszonyok közt nagy példányszámú háromszori kiadás pusztán, önmagában tanúsítja, elismeréssel fogadta. Más oldalról próbáját jelentette, hogy a „Magyar történet” újabb kiadásainak bővített könyvészetében

föltűnt néhány fejezetének megjelölése. Igaz, legkevésbé az őstörténetnél hivatkoztak rá és más néprajzi eredményekre, inkább a középkori-koraújkori analógiáknál és példáknál. (L. a 3. kiadás mutatóit! Bp., 1936. Például 1: 615—6; 3: 632.) A néprajz mai historiográfiai álláspontja is az, hogy nem egyszer jóval későbbi századokra érvényesek az őstörténeti vagy középkor eleji következtetések, mint legszemléletesebben a GYÖRFFY ISTVÁN által körvonalozott, imént idézett nomád hagyomány.

Az első kézikönyv értéke nem az őstörténeti kérdésekre adott felemás vagy bizonytalan válaszokban áll, hanem abban, hogy az ipari forradalom hatásainak eluralkodása előtti paraszti kultúráról meglévő ismereteket próbálja összefoglalni. A nemzetközi szakirodalomban is ez jelöli ki a helyét. Az 1920-as, 1930-as években Észak- és Közép-Európában sorra jelentek meg szinte azonos szemléletű — bár a nemzeti tradíciók természetének megfelelően — egymástól különböző, leíró-elemző összegzések az egyes népek paraszti kultúrájának a magyarhoz hasonló történeti állapotáról. Szerzőik közt találjuk például az észti MANNINENT, a svéd ERIXONT, a finn SIRELIUST, a horvát GAVAZZIT, a román VUIÁT és az erdélyi szász ADOLF SCHULLERUST is.

Egy „új magyarság néprajza”-nak megírása szinte a „régii” utolsó kötetének megjelenésétől napirenden volt. A magyar néprajz harmadik nemzedékének egy csoportja egészen fiatalon megpróbált legalább vázlatként rögzíteni egy elképzelést a BARTUCZ LAJOS szerkesztette népszerű, „A magyar nép” című (Bp., 1943.) tanulmánykötetben. Ezúttal a fizikai antropológiai fejezet, a szerkesztő munkája kivételével szinte teljesen mellőzték az őstörténeti szempontot.

Többszöri kezdeményezés után azonban csak 1975-től került sor az új kézikönyv folyamatos munkálataira. 1996-ig a tervezett nyolc kötetnek a fele látott napvilágot, a kézművességről szóló (3. k.), amely nem tartalmaz vizsgálatunk számára szemlélni valót, és a folklórt a legszélesebb fogalmi értelmezésben felölelő három kötet (5., 6., 7. k.).

Az elhúzódog megvalósítás külön kérdésként veti föl, mennyiben lehet nemzedéki teljesítményről beszélni. Harmadik nemzedéken értjük a BÁLINT SÁNDOR, GUNDA BÉLA, ORTUTAY GYULA, TÁLASI ISTVÁN egyetemi tanárok nevével jegyzett korosztályokat. A megjelent kötetekben e nemzedék kiemelkedő tagjai közül csupán VARGYAS LAJOS, DÖMÖTÖR TEKLA és a későbbi születésű TAKÁCS LAJOS tanulmányaival találkozunk. Magunk nem ismerjük pontosan a tervezetet és az elkészült kéziratok fejezeteket, de aligha tévedünk, ha állítjuk, hogy a fenti lista sok névvel nem fog bővülni a sorozat kiadásának majdani lezárulásakor.

Hálátlan és kockázatos vállalkozás felerészben kiadott műről véleményt mondani. Részint ismerve a tervezés némelyik szakaszát, részint látva a meglévő köteteket, fenntartás nélkül elmondhatjuk, hogy a teljes munka szerkezetét, belső tagolódását és beosztását még a harmadik nemzedék tagjai határozták meg, de jórészt nem ők írták vagy fogják megírni az egyes fejezeteket, hanem tanítványaik, egykori hallgatóik vagy követőik, a negyedik, sőt az ötödik nemzedékhez tartozók.

Az okok taglalásának nem a mostani előadás szolgál alkalmul. A kibontakozó kép azt mutatja, hogy adva van egy több évtizeddel korábban kialakított keret, amely valójában és fő vonásaiban „A magyarság néprajza”-ra emlékeztet. Más szempontból közelítve úgy is fogalmazhatunk, hogy ez a mű sokkalta egységesebb lenne, ha az eltervező generáció készíti el. A tematikus beosztás ugyan tetemesen bővült, számos teljesen új fejezet jelent meg, de a folklórkötetek beosztását változatlanul dominálja a műfajok szerinti megközelítés. Az 5. kötetben csekély eltérést képvisel, hogy a népköltészeti műfajok mellett egy-egy korosztályi (gyermekkor) és rétegbeli (munkásfolklór) szempont is önálló fejezetet kapott. Ezek azonban társtalanok. Ez a szerkezet a továbbiakban is a közelmúltban a magyar néprajzban általános érvényű történeti-összehasonlítóval való

ható meg adekvát módon. Az időközben meggyökeresedett más szaktudományi módszerek és szemlélet alkalmazása — például műfajelméletek, hermeneutika, szemiotika — csak részletkérdésekben érvényesülhetnek. Továbbá: a harmadik és a negyedik nemzedék pályakezdése között olyan hatalmas politikai-társadalmi változásokon esett át Magyarország és földrajzi környezete, hogy az nemcsak a szaktudományi-módszertani kérdés, hanem a valóságélmény nagyfokú különbözőségeit is jelenti. Talán nem túlzás mondani, hogy a teljes előző évszázadban megközelítően sem volt ilyen arányú és ennyire gyors a változás. Elegendő csupán a legfontosabb néprajzi forrás, a kelet-közép-európai agrár-népesség kultúrájának sorsára gondolni s természetesen magukra a kultúra hordozóira.

Nem feladatunk a készülő mű részletes kritikai elemzése. Ígértünkhez híven még egy rövid áttekintést nyújtunk tradicionálisan őstörténeti vonatkozásairól.

Az egyik összefoglaló megállapításunk itt nem szorul külön bizonyításra. Ma már a magyar néprajzot nem tekintik őstörténeti érdekű tudományágnak, s magának a tudományszaknak sem szerepel az önmeghatározásában az őstörténeti kutatás. Ám részint a tudománytörténeti tradíció ereje, részint a történetiség elve, az, hogy történeti rétegvizsgálatra általában törekednek a kutatók, magában foglalja az illető tárgyról szóló legkorábbi ismereteket is. Csakhogy ezek különböző történeti korokra datálhatók. Például a mese, a monda és a lírai népköltészet története a honfoglalás előttre nyúlik vissza, a balladéé viszont nem. Ez utóbbi vizsgálatában ellenben a hősepika emlékei foglalkoztatják a szerzőt, tehát szintén kiterjeszti a történeti érdeklődést a honfoglalást megelőző időkre. Ugyanakkor az egyik legrégebbi múltú lírai műfajról, a siratóról szóló fejezet tisztán funkcionális-strukturális módszert alkalmaz, szinte tüntetően alig nyilatkozik a történetről. Az antikvitásból származó anekdota s a jórészt ugyancsak innen eredő proverbium és rejtvény fejezetei értelemszerűen nem tartják feladatuknak magyar őstörténeti vonatkozások tárgyalását.

A zene és a tánc kötete (6.) sokkalta egységesebb szerkezetű, mint a népköltészeti kötet (5.). A történeti rétegek bemutatása szervesen illeszkedik az értekezésekbe és a két nagy területet tekintve párhuzamos. A népzene-történet éppen az imént más vonatkozásban hiányolt siratóval kezdődik, a tánc-történet szerzője elegendő forrás hiányában a legkorábbi állapotok datálásánál igen óvatos. A néphit, a népszokás és a szakrális vallási néprajz tárgyalása szintén érinti a pogány kort (7.).

Ezek után leszűrhető a másik összegző következtetés. Ha megpróbálnánk a magyar kultúra írásbeliség előtti állapotára vonatkozó megállapításokat a három folklórkötetből kiemelni és egymás mellé rakni, éppen úgy igencsak heterogén képet kapnánk, mintha ugyanezt megtennénk „A magyarság néprajza”-val. Ezúttal azonban egészen más, korántsem akkora a jelentősége egy ilyen képzeletbeli próbának, mint lett volna 30-as években, hiszen a szintézis egy magát nem őstörténetinek deklaráló tudományszak reprezentatív teljesítménye.

A „Magyar néprajz” sorozat kibontakozó jelentősége alighanem az, hogy egy lezárt életmód és műveltség, az újkori magyar népi (paraszti) kultúra átfogó képét örökíti meg. Ilyen céllal egyre kevesebb munka készül Európában, a közelmúltból ide sorolhatjuk például az EMÍLIA HORVÁTHOVÁ és VIERA URBANCOVÁ által szerkesztett kötetet (Die slowakische Volkskunde. Bratislava, 1972.), ION VLADUTIU könyvét (Etnografia românească. Bucuresti, 1973.), VEIKO ANTILLA és ILMAR TALVE összegzését (Finnische Volkskunde. Hamburg, 1980.). Nem zárjuk ki, hogy a jövőben is készülnek majd hasonló magyar szintézisek. Az azonban valószínű, hogy ilyen terjedelműek nem, de más szempontokat érvényesítő, más módszereket alkalmazó művek igen. Nem a mostani munka lebecsülése részemről, hanem a megismerés vágya mondatja velem, hogy legyenek a jövő munkái a tárgyanban még inkább elmélyülők, mondjanak el róla még többet.

Bármerre fordul az útja a magyar néprajztudománynak, bármilyen újabb módszerek honosodnak meg benne, nem tartom valószínűnek a történeti kutatások teljes föladását és eltűnését. Remélem, egyszer elkészül a magyar népi kultúra és előzményeinek teljes és részletes története is, ahol az őstörténeti értékű következtetések kimondottan a néprajzi tematikában kapnak helyet, más tudományterületeknek csakis ezután szolgálnak majd adalékokat.

KÓSA LÁSZLÓ

## Anonymus beszélő személynevei

1. Névtani szakirodalmunkban a *beszélő név* terminust TOLNAI VILMOS használta először (Minerva 1926: 346; MNy. 1931: 176), majd nyomában többen mások is: KOVALOVSKY MIKLÓS (MNy. 1934: 277); MIKESY SÁNDOR (MNy. 1955: 227); stb. Elsősorban személynevekre alkalmazták olyankor, amikor a szereplő személy és a hozzá kapcsolt körülmények: tulajdonság, helyzet, származás, hivatás, cselekmény stb. szemantikai összefüggésben vannak egymással. Ez az élőszóbeli, népköltészeti hagyományban és az irodalomban egyaránt gyakori jelenség persze a helynevek viszonylatában lényegében ugyanilyen jelleggel érvényesül, csak ott inkább a népetimológia és a „tudós” etimológia témakörében szokott megjelenni.

Bár a név és a hozzá fűződő körülmények korrelációjában a képzettársításnak, az emberi fantáziának van elsőrendű szerepe, történeti témákban a képzelet, a kitalálás mellett valóságselemek is belépnek, beléphetnek a képbe. Ez utóbbinak magától értetődően kitűnő terepe a régi magyar geszta- és krónikairódalom; de még abban is különleges helyet foglal el a magyar honfoglalás nagy mesemondójának, P. magiszternek a műve, mind a beszélő nevekkal kapcsolatos jelenség mennyiségi, mind változatossági, színességi mutatói tekintetében.

Anonymus — mint ismeretes — elsősorban a helynevekkel kapcsolatban élte ki magyarázó szenvedélyét, illetőleg valószínűleg meg az elbeszélés érdekességét fokozó és hitelbeli látszatát keltő igyekezetét. Mivel e helynévi problematikával az eddigi szakirodalom is többet foglalkozott, meg az egyes esetek is jobban köztudomásúak, az ide vágó kérdésekre most nem térnek ki. Nem sokkal marad el azonban mindettől a Magiszter személynévanyagának ügye sem, legföljebb — egy-két nagyon szembevetendő, de tőle erősen hangsúlyozott esetet kivéve, mint amilyen például az Álmos-probléma — kevésbé került az érdeklődés előterébe. Éppen ezért most csak a személynévi tartományba vágó dolgokról kívánok beszélni.

Annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert Anonymus gesztájában a személy nevének és a hozzá kapcsolódó körülménynek a korrelatív viszonya általában jórészt kevésbé kiszínezett, sőt többnyire jóval rejtettebb is a helynevekénél, a problematika itt lényegesen komplikáltabb. Helyneveire nézve ugyanis a képlet eléggé világos és egyirányú: a gesztájában felhasználta, saját korában is élő, valóságos helynévanyagnak túlnyomórészt abszolút nyelvi és tárgyi-földrajzi hitelességével szemben a kapcsolt körülményeknek általában kitalált volta, történeti hiteltelensége áll szemben — még ha Magiszterünk beállítása legtöbbször ellenkező irányú is (pl. a *Lapincs* patak P. magiszter szerint onnan kapta nevét, hogy a magyarok elől menekülő rómaiak *latenter*, azaz anyanyelvi megfelelőire utalással „lopva”, „lappangva” úsztak át rajta: a hely és neve valóságos, a történet szereplői költöztek). Ezzel ellentétben a Mester személyeinek és neveiknek a kapcsolódó körülményekhez való viszonya nem ilyen egyszerű, részben a korrelatív

viszony mindkét oldalán fennálló forrásbeli, történeti hitelességbeli bizonytalanságok miatt, részben a nevek tényleges etimonjainak és Anonymus ezekbe való beleértéseinek a helynevekénél jóval nehezebb meghatározhatósága okából, és mindezek következtében a korrelatív viszony két oldala egymásra hatásának irányait illetően. Mindezek szövevényét látjuk majd a következőkben, még ha az esetek sokasága miatt nem is fogok tudni belemenni sokszor alapvető fontosságú filológiai részletekbe, s csupán a témát meghatározó legszükségesebb tudnivalók közlésére kell szorítkoznom.<sup>1</sup>

2. A legnépesebb és egyúttal legegyszerűbb problematikájú csoportot Anonymus a p a n e v e i képezik, a kérdéses személyek neve jelentésbeli háttérének és apaszerep-be állításuknak korrelációjában.

*Ügyek*, apja Álmosnak: An. 1.: „*vgek p a t e r* almi ducis”, l. még sokszor, 2—8. is stb. Kézainál (26.: *Vger*) és a XIV. századi krónikaegyüttesben (26.: *Vgeg*, 28.: *Ugeg*), a pozsonyi krónikában (24.: *Vgek*, 33.: *Wgud*) stb. részben rontott alakokban írva azonban csak nagyapja Álmosnak. A név ’tiszteletre méltó, jó, szent’ jelentésű, elavult *id ~ igy* szavunk kicsinyítő képzős származéka (l. PAIS, MAn. 146 is). Ilyen személynévnek a magyar régiségben nincs teljesen megfelelő párja; az 1327: *Vgech* (MNY. 1914: 428) legfőljebb ugyanez etimon más képzős változata; vö. még 1324: *Ige* hn. (CSÁNKI 1: 516). Maga a személy a magyar őstörténet mondai alakjai közé tartozhat, P. mester az apához illő jelentésű nevet korábbi forrásból meríthette, de közvetlenül Álmos apjává tétele saját ötletének látszik, ha nem egyszerűen írott sorrendet össze, vagy más élő hagyomány zavarta meg. A Magiszter némi zavarára mutathat itt, hogy *Ügyeket* többször is „de genere magog regis” (5., 7.), egyszer azonban „de genere athile regis” (8.) származásúnak jelzi (bár persze ez sem kirívó ellentét, hiszen Attilát is Magóg nemzetségéből sarjadtnak mondja: 1.). Az *Ügyek* névnek szótörténeti, hangtörténeti, alaktani okokból teljesen valószínűtlen a tör. *öge, üge* ’bölcs’ szóból való magyarázata (l. GYÖRFFY, Krónikáink 41; ellene NÉMETH, HonfKial. 275).

*Előd*, apja Szabolcsnak: An. 6.: „*Eleud p a t [ e r ]* zobol[u]”, l. még 20., 50., 56. Kézai (27.: *Elad*) és minden további krónika: XIV. sz.-i krónikaegyüttes (26.: *Eleud*, 28.: *Elev*), Chr. Monacense (8.: *Eleud*), Chr. Knauzianum (*Elud*) stb. Álmos apjának mondja. A név legvalószínűbben az ’első, elől levő, kezdő’, illetve ’első rész, kezdet’ jelentésű *elő -d* kicsinyítősz származéka, nem lehet azonban kizárni más etimonjait sem (pl. *él* igénk igeneve), a krónikasok azonban mindenesetre az *elő*-t érezhették bele. A név, más képzőkkel is, az egész Árpád-korban használatos volt: 1138/1329: *Eleedi* (MNY. 1936: 203), 1211: *Elud* (PRT. 10: 511), 1244: *Eleud* (ÁÚO. 7: 174) stb. Van nyilván személynévből lett helynévi megfelelője is: 1420 k.: *Eleud* (CSÁNKI 1: 696: elpusztult, Csanád m.). A személynévnek Konsztantinosz *Αεβεδίας*-ával való, újabban ismét felelevenített azonosítása (l. GYÖRFFY: MNY. 92: 465—7) nyelvészetileg tarthatatlan, pusztá feltevés. A krónikák *Előd*-jének a korai magyar személynév-struktúrába

<sup>1</sup> Mivel az egyes nevekre vonatkozó szakirodalom rendkívül terjedelmes és szerteágazó, a következőkben csak az elkerülhetetlen hivatkozásokat adom meg. A kérdéskör egyes részleteire még elsősorban a következő összefoglaló munkákat érdemes figyelembe venni: PAIS DEZSŐ, Magyar Anonymus. Bp., 1926., 102—50; Scriptorum Rerum Hungaricarum. Bp., 1937. 1: 3—17, részben JAKUBOVICH, részben PAIS jegyzetei; GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948.; KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFÜ LÁSZLÓ, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. 1. Bp., 1973.; Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994., az egyes neveknek megfelelő címszók; BENKŐ LORÁND, Anonymus élő nyelvi forrásai: A honfoglaláskor írott forrásai. Bp., 1996. 221—47.

ugyan beleillő nevű, feltehetően írott és szóbeli hagyományokra visszamenő alakja aligha valószínű személy. Anonymus az Árpád-ősök eredetibb mondai genealógiájából (*Ügyek* → *Előd* → *Álmos* → *Árpád* stb.) — mivel Álmosnak előbb már más apát adott — Elődöt kiemelte, s honfoglaló vezérré tette, de a nevet persze szintén apa-szerepben foglalta le. Mint saját korában is ismert névvel talán szabadabban is mert variálni. Elődnek Szabolccsal való származásbeli kapcsolata nem bizonyítható.

*Ő s e*, apja Örkönnek: An. 49.: „*eu/ee p a t [ e r ] urcun*”, l. még 50., 56, egyszerű valószínűleg másolói tévedésből *cu/ee*: 48. Egyetlen más krónikában sem szerepel. A név ’múltból származó’, illetve ’távoli előd’ jelentésű *ős* szavunk *-e* kicsinyítő képzős származéka; a szó másodlagos, hosszú tövokálisú változatát rejti; vö. még *Ősbő*. Egyike leggyakoribb Árpád-kori személyneveinknek: 1138/1329: *Ese*, 1199: *Euse* (OkI Sz.), 1211: *Vseh* (PRT. 10: 512), 1229/1550: *W/e* (VR. 247.) stb., igen sokszor alapelakban és más képzőkkel is. Mivel Ősét Anonymus nem részesíti Árpád adományában, aligha nemzetségi hagyományt közvetít. Mind a személy, mind a név a Mester saját találmánya lehet, korabeli névismerete és a név apaszerepre jól alkalmazhatósága alapján. Mivel e vezér honfoglalás-kori ténykedését Veszprém vára környékére viszi, személyalkotásában és névválasztásában minden bizonnyal elsőrendű szerepet játszottak ezek a Veszprém vidéki helynevek: +1082/1267: *Euse* (DHA. 289), 1429: *Eusy* (CSÁNKI 3: 245), ma *Ősi*; +1082/1267: *Es* (DHA. 289), 1488: *Ews* (CSÁNKI 3: 245), ma *Őskü*; stb.

*Ő s b ő*, apja Szalóknak: An. 19.: „*v/ubu p a t [ e r ] zoloucu*”, l. még 48., 49., 52. stb. A krónikákban ismeretlen, de ilyen személynevről rajtuk kívül sincs adat. Nyilvánvalóan P. mester saját alkotása: összetétel az *Ős* és a *Bő* tulajdonnevek alapján. Az előtagra, mely a nevet viselőjének apaszerepe kifejezésére alkalmassá teszi l. *Őse*; helyesírása arra vall, hogy itt a köznévi alapszó eredetibb rövid kiejtésváltozata szerepel; vö. HB.: *i/emucut*, 1082/1267: *Ws* vinitor (DHA. 289) stb. Utótagja ’bőséges, gazdag’ jelentésű *bő* szavunkkal azonos, mely tisztségnévként is élt a korai időkben ’főember, birtokos’ jelentésben, és melyből igen nagy személy- és helynévi család fejlődött ki; az alapnévre l. pl.: 1138/1329: *Behi* (MNY. 1936: 204), 1359: *Beu* (OkI Sz.) stb. szn.-ek; 1229: *Behu* (SZENTPÉTERY 1: 201), 1257/1361: *Bew* (GYÖRFFY 3: 74) stb. hn.-ek. A személynek és nevének megalkotásában és *Ősbő* vezér ténykedésének fiával, Szalókkal, valamint vezértársával, Ősével Veszprém vidékére helyezésében a Magiszter nagy valószínűséggel e táj helynévismerete irányította; az itteni *Őse* helynéven kívül l. még az Ősihez közeli *Szalók*-ot (1271: *Zlouk* (CSÁNKI 3: 251, ma *Nemesszalók*) is. Nyilván az sem véletlen, hogy a Ménmarót ellen menő *Ősbőt* éppen a *Bődi* révnél keleti át a Tiszán („in porta *beuldu*”). (Az *Ős* és *Bő* => *Ősbő* kérdésre l. PAIS: MNY. 1928: 92 kk., 169 kk.). Helynevek összetételéből létrehozott, az Árpád-kori névadásban egyébként eléggé szokatlan személynévi alakulatokra éppen Névtelenünk ad néhány mesterséges csinálmányt mutató példát; *Ősbő* legközelebbi névpárja is a Komárom vidéki helység *Alop*-ból (ez ide való nemzetség neve is) és a szintén Komárom vidéki helység *Tolmá*-ból (l. még szintén Komárom m.-ben 1280 k.: *Tulma Babuna*: GYÖRFFY 3: 405, ma Bábolna) összehozott, másutt szintén soha elő nem forduló névvel ellátott *Aloptolma* (An. 15.: *oluptulma*), kun vezér fia, akivel persze éppen Komárom várát építteti föl. Az *Ősbő* utótagjához természetesen még *Bő* helyneveink sokasága is nyújthatott alapot a Magiszter számára. Vö. ezen kívül az analógiaként szintén közrejátszható *Őlbő* helyneveket is.

*Ő c s á d*, apja Örsúrnak: An. 8.: „*ou/fad p a t e r ur|uur*”, l. még 10., 32. A krónikákban ismeretlen személynév. Végző soron a ’rég, múltbeli’ jelentésű *ó* melléknév rejlik benne, ennek főként *-csa* kicsinyítő képzős személy- és helynévi származékai ismertek voltak az Árpád-korban: 1237—40: *Olcha* szn. (PRT. 1: 780), 1247 u.: *Oucha* hn. (GYÖRFFY 3: 445, ma *Nemesócsa*, Komárom m.) stb. A Magiszter ezek korabeli



ismerete alapján kreálta a „cumanus”-nak mondott személyt és nevét, az utóbbit a mind a két névcsoportban rendkívül gyakori *-d* kicsinyítő képző hozzáadásával. Az *Ócsád* név török származtatása (l. pl. NÉMETH, HonfKial.<sup>2</sup> 269: < tör. *oη* 'jó, jobb') elsősorban névtani és morfológiai okokból teljesen hibás, valamint az *Acsád*-féle nevekkal való összekombinálása bizonyosan hosszú és hangsúlyos *ó*-ja miatt téves.

*Ó n d*, apja Etének: An. 6.: „*Ound p a t [ e r ] e t e*” l. még 15., 16., 40. Krónikáinkban ismeretlen név. Valószínűleg a 'rég, múltbeli' *ó* melléknév *-n* + *-d* kicsinyítőszó származéka; vö. egyfelől *Ócsád*, másfelől *Botond*, *vakond* stb. Tulajdonnévként igen ritka: 1138/1329: *Oundi* szn. (MNY. 32: 132); az *And* helynevek hangtörténeti okokból semmiképpen nem vonhatók ide. Jóval kevésbé jöhet a név közszói alapjául számításba az *ón* fémnév; vö. mégis: 1296: *Olnod* (GYÖRFFY 1: 796, ma *Ónod*), továbbá a *Vas*, *Arany* stb.-féle személyneveket. Anonymus éppen arra a tőle nagyon jól ismert dél-keleti tájra, Szerencs és Tokaj vidékére viszi *Ónd* vezér első szerepeltetését, melynek tőzsomszédságában a szintén egyedi jellegű *Ónd* helység volt és van (1247/1359: *Ound* (ÁÚO. 7: 223). Ez a körülmény — tekintve a Mester ily összefüggéseinek szerfölött gyakori voltát — jelezheti névadásának elsőrendű indítékát, illetőleg a személy és neve általa teremtett voltát. Mivel azonban *Ónd*nak Árpáddal a Tisza folyása mellett, Alpár táján földet adományoztat, és Csongrád várát is a vezérrel építteti föl, gondolni lehet a Mester névadásának nemzetségi hagyományaira is, tekintve hogy szerinte *Ónd*tól származott a „gen[us] *calan* et col[oy]” (6.), s Alpár—Csongrád vidékén voltak a *Bor-Kalán* nemzetségi késő Árpád-kori birtokai (l. GYÖRFFY 1: 882; vö. még GYÖRFFY, Krónikáink 111.). A lényeges azonban témánkkal kapcsolatban az, hogy a névben rejlő 'ős, régi' jelentésnek és viselője apa-szerepének valószínű az összefüggése.

A Magiszter szövegében előfordul még egy olyan név, amelyben expressis verbis utalás van ugyan viselőjének apaszerepére, s ez a személynévben az előbbiekhöz hasonlóan ki is fejeződik; a különbség amazokhoz képest csak annyi, hogy itt a fiú megnevezése kétséges, talán *Agmand*. Ez a név az *Apafarkas*: An. 25.: „*p a t r e m opaforco / ogmand*”, és még néhány sorral alább: ugyanez a személy „*pater ogmand*”. A szöveg, illetőleg a névviszonyok annyira homályosak, hogy amúgy is eléggé reménytelen megoldási lehetőségeibe nem érdemes itt belemenni. Témánk szempontjából fontos két dolog. Az egyik az, hogy az *Apafarkas* személynév, mely máshonnan — Árpád-kori névanyagunk óriási bősége ellenére — adatolhatatlan, biztosan Anonymus csinálománya. De nem alap nélkül. Tudniillik a *Farkas-Agmand* nemzetségnévre a XIV. században van utalás, éppen a Szamos alsó folyásának vidékéről (l. JAKUBOVICH: Turul 1914: 43), és éppen itt van *Apa* helység (1213/1550: *Apa*: VárReg. 165.); P. mester pedig éppen itt szerepelteti Tögyötöm kémét, *Apafarkas*-t. E névnek feltett török nyelvi vonatkozásai (vö. MNY. 28: 11) légbőlkapottak, s a valóban török eredetű *Tonuzobá*-hoz sincs semmi köze. A másik lényeges dolog: *Apafarkas* a Mester szerint kétségtelenül *pater*, a mester apanévadási elveinek teljesen megfelelően.

Anonymus apaneveinek ez a viszonylag tetemes sora a maga azonos vagy legalábbis összefüggő szemantikai mezőre mutató személyneveivel és ehhez párosított apai szereppel nem véletlenül áll ilyen rendszerben össze, hanem nyilvánvalóan tudatos írói törekvés eredménye: a tárgyalt nevek egytől egyig következetesen „*pater*”-ek, és véletlenül sem „*filius*”-ok. Kitűnik a sorozatból, hogy P. mester honfoglalás-történetében a számbavett nevek jelentéstartalmának és az apaság körülményének ilyen rendszeres korrelációja a szerző átgondolt, koncepcionális ténykedésén alapul. Ezen mit sem változtat, hogy egyes apaneveket valószínűleg hagyományokra támaszkodva emelt be művébe, másokat — feltehető többségüket — pedig saját szándéka, ötlete alapján helyezett el honfoglalás-történetében. A hagyományozott nevek valamikori keletkezésének termé-

szetesen ugyanaz a lélektani-gondolati motívuma, amely P. mester ebbéli igyekezetében is munkált: az elődök, a régiség, az öregség, a bölcsesség stb. tisztelete. S a korreláció itt úgy teljes, ha az apasághoz azt kifejező név illik, az ilyen név pedig viselőjének apaszerepbe állítását igényli.

3. Van a Magisztertől előadott történetben néhány olyan — az előbb bemutatottakkal némileg rokon — asszociáció is, amely nevek közti viszonylatban utal származásra.

Bizonyosan ide tartozik *Magog*-nak és a *magyar* népnévnek az azonosítása: An. 1.: „gens illa [ti. Scithia lakói] *amagog* rege uocata e[st] *moger*”. Kézaitól kezdve a krónikákban már *Magor* és *Mogor* szerepel, de a XIV. sz.-i krónikaegyüttesben egyszer felbukkan a *Magog* is. Külön-külön a bibliai *Magog*-nak és a magyarság ősi nevének ősi hagyományainkban való fölmerítése magától értetődően nem P. mester „műve”, csupán az a kérdés, hogy maga a kétségkívül tudós etimologizálás, vélt névegyezés alapján létrejött képzetársítás Névtelenünk szüleménye-e. GYÖRFFY (Krónikáink 39) szerint itt Anonymus legsajátabb ötletéről van szó. Bizonyos, hogy közte és a későbbi krónikák közt vannak az ügyben ellentétek: P. mesternél *Magog* Japhet fia, és nincs testvére; a krónikákban általában *Nimród*, *Menrót* stb. *gigas* az apa, és belép *Hunor*. Hogy azonban a Budai krónikában megjelenik Japhet fia *Magog* (3., 1. még 4. is), komoly gyanút kelthet arra, hogy Anonymus itt mégis korábbi magyar íráshagyományra támaszkodott, és nyilván kapva kapott a magyarázó elveinek nagyon megfelelő ötleten. — Hogy a Magiszternek ilyen formájában saját találmányú *Ménmarót*-jában is — alkalmasint korábbi források ismeretében — ott bujkálhatott a bibliai *Nimród* nevének sugallata (amit egyes későbbi krónikák ki is használnak), arra alább, a *Ménmarót* kérdésnél még visszatérek.

Mint nem érdektelen lehetőséget említem meg, hogy fennállhat bizonyos összefüggés az apanévként szereplő *Tonuzoba* és az Anonymus által hozzá kapcsolt *Tomaj* nemzetségnév között is: An. 57.: „*thonuzoba p a t e r vrcund a q[uo] de[scendit] gen[us] thomoy*”. A hapax-név kilóg a magyar névstruktúrából, a törökből azonban valószínűleg nem, mivel mint összetétel elemeiben török lehet, és erre az összetétel-típusra vannak is török analógiák (MELICH: MNy. 1907: 167; GOMBOCZ: MNy. 1914: 300). P. mester éppen vehette korábbi forrásból, esetleg nemzetségi hagyományból, hiszen Taksonnal birtokot adat neki. Vannak azonban körülmények, amelyek a teljes *Tonuzoba* név — és vele persze a X. századba helyezett személy — anonymusi alkotására mutathatnak. Mindekelőtt az, hogy *Toniz*-féle személynév realitás volt a XIII—XIV. században (1292: *Thonyz*: ZalaOkl. 1: 103; 1343: *Thanyz*: MNy. 1914: 300), s a *Tomaj* nemzetség is nagyon ismert volt a XIII. században (pl. 1216: „de genere *Tumoy*”: BánffyOkl. 1: 2). Az apanév-ügy pedig úgy kerül ide, hogy a dús fantáziájú Magiszter a *Toniz* és a *Tomaj* között névazonosságot vagy névhasonlóságot könnyen érezhetett. Tudniillik Örkönd apjának nemzetségneve, a *Tomaj* -*aj* képzős származék, mely képző Anonymus korában még produktív morfológiai elem volt, *Tom/Ton* előtagra meg igen sok képzőszembenállásos korabeli személynévi példa van: 1240: *Toncus* (ÁÚO. 2: 112), 1293: *Tonc* (ÁÚO. 10: 126) stb.; ezek -*k* képzőeleme *Tom* alapnevet rejthet. Hogy a Mester beleérzése nem pusztán feltételezés, azt jelzi, hogy *Tonuzobá*-t a *Tomaj* nemzetségből származtatja, amelyre csak ő a bizonyíték (!), azonkívül éppen ott temetteti el, ahol a *Tomaj* nemzetség XIII. századi birtokai voltak (l. GYÖRFFY 3: 54). De a nem Aba-nemzetségbeli *Tonuzoba* -*obá*-járól az Abád-révi (An. 57.: „portu[m] *obad*”) temetkezés anonymusi hagyománya is világosan beszél. Így hát a Magiszternek éppen lett volna miből összeraknia a *Tonuzoba* nevet, és volt oka a személy cselekményét Heves megye Tisza-melléki helyére vinni. Szükséges azonban itt még megjegyezni, hogy a *Tonuzoba* név utótagját — bármennyire jól jönne is teóriánk szempontjából — nem lehet viselője anonymusi apa-szerepe bizony-

ságául felhozni; a névben ugyanis a Mester nemigen érezhette bele a török *aba* 'apa' szót, hiszen szövegében semmi jele nincs az ő töröki tudásának (l. még alább: *Aba*).

4. Anonymus honfoglalás-történetében a nem közvetlenül magyar vonatkozású és egyébként is helynévbe foglalt 'Kleopátra városa' (An. 45.: „ad *cleopatram* ciuitatem” megjelölésen kívül csupán egyetlen női név fordul elő: az *Emesü* vagy *Emecsü*; ez azonban anyanév, és pontosan illik témánkba: An. 3.: „... filiam eunedubeliani ducis nomine *eme*/u. De qua genuit fili[um]. . . almus”. A körje szőtt monda túllontúl ismeretes ahhoz, hogy most részletezni kellene. Néhány megjegyzés azonban ide kívánczok. Mindenekelőtt az, hogy a név olvasata — hapax lévén is — bizonytalan: az általánosan elfogadott *Emesü*-vel (és a hibás *Emesé*-vel) szemben legalább olyan valószínűséggel lehet *Emecsü* is. P. mester a *cs* hangot teljes következetességgel *s* betűvel jelöli, s ha a későbbi krónikáktól szintén ősanyánknak beállított, de nem Ügyek, hanem Nimród ~ Menrót feleségének mondott *Eneth* [ɔ: *Enech*] (Kézai), *Eueth* [ɔ: *Enech*, írásváltozata is *Enech*] (XIV. sz.-i kompozíció), *Enoch* [ɔ: *Enech*] (Pozsonyi krónika) stb. nem választható el *Emesu*-tól, akkor ezek az *Enecs*-ek is a Magiszter nevének *Emecsü* alakját erősítik. Ez azonban csak a névalak filológiai problémája, a mi szempontunkból az a lényeges, hogy Anonymus anyaneve 'anyaállat, anyadisznó' jelentésű *eme* szavunkra megy vissza, vagy *-cs*, vagy *-s*, egyébként azonos etimonú kicsinyítő képzővel megtoldva (vö. az *emének emse* ~ *emcse* párját is). Érdekes, bár a régi magyar személynévadásban nem szokatlan, hogy ez az állatnév férfinevekben is jelentkezik (amennyiben itt nem az *Emre* ~ *Imre* kicsinyítője): 1138/1329: *Emis* (MNY. 1936: 203), 1211: *Emus* (PRT. 10: 511), 1296: *Emech* (ÁÚO. 12: 584), 1297: *Emech* (ÁÚO. 10: 260) stb. A krónikák *Enecs*-ei éppúgy mondai forrásra utalnak, mint Anonymus *Emes* ~ *Emecs*-e, csak az a kérdés, hogy ugyanarra-e? GYÖRFFY (Krónikáink 38, 41) P. mester *Emesu*-je és a krónikák *Eneth*-e [ɔ: *Enecs*-e] között nem lát közösséget; én azonban ezt a lehetőséget nem tenném félre, hiszen Anonymus *Emesu*-történetének fő motívumai kevésbé színesen ugyan, de megjelennek a krónikákban is: Álmos születésében az álom szerepe és a madár „közreműködése” stb. Így az ősanyaság dolga a krónikák *Enecs*-e és P. mester *Emesü* ~ *Emecsü*-je nevéhez kapcsolódóan vagy csak véletlen egyezés a korrelációban, vagy az *eme* és a személynévek alakai hasonlósága hívta azt életre; a Magiszter *Emesü* ~ *Emecsü*-je viszont vagy *Enecs* előzmény ismeretében annak tudatos változtatása az *eme* képére és a születés-történet aláfestésére, ami Anonymus etimológizálási hajlamait ismerve egyáltalán nem lehetetlen, vagy előzményektől függetlenül az ő leleménye a hozzáfűzött színes mondai „anyaság—szülés”-történet névi megerősítése kedvéért.

5. Tulajdonképpen fölvetődhetne a kérdés, hogy ha Anonymus oly sorozatosan aknáztta ki apaszerepbe állított személyeinek és szemantikai háttérükkel az apaságra utaló neveinek a kapcsolási lehetőségeit, sőt nyilvánvalóan megtette ezt az anyaság vonatkozásában *Emesü* ~ *Emecsü*-vel is, nem meríthetők-e fel ilyen motívumok fiúszerepbe állított neveire vonatkozóan is. Van is olyan név a gesztában, amely esetleg ezt a lehetőséget kínálhatná: a fiú szerepű *Bors* (18.: „*bor*/u. fili[us] bunger”). A borsnak a kicsinységhez fűződő képzete számos nyelv szólásaiban realizálódik, s hogy P. magiszter nyelvérzéke számára is felvetődhetett éppen ez az asszociáció, azt jelezhetné, hogy a *Borsod* várával kapcsolatban annak kicsiségére való utalása esetleg nem egyedül a *-d* képző funkciójának megérezéséhez kapcsolódik. Sőt, éppen a kicsiség fogalmának a fiú-szerephez társítására a későbbi krónikairódalomban is lehet példát találni: Kézai 31.: „Cund ... huius filii *Cusid*”, XIV. sz.-i kr. 28.: „*Kusid* filium Kund” stb.

Bár azt a lehetőséget, hogy Anonymus fejében is megfordulhatott: Bors vezér azért legyen „filius”, mert oda kapcsolja a neve, illetőleg fordítva: a *Bors* jelentése a személy

„filius”-sá tevésére adhat ösztönzést, a minden ilyesmire fogékony Magiszter szövege alapján sem lehet kizárni, a korrelációnak a fiú-problémára nála utalható ezen egyetlen példája nem elegendő messzebbmenő következtetések levonására. Könnyen lehet ez véletlen egybeesés is, csupán látszat-párhuzam az apa-szerepű személyek neveinek csoportjával. Csak azért említettem, hogy ne essen ki azért teljesen a problémakörből.

Feltűnő egyébként, hogy a Magiszter szövegében — minden magyar krónikához viszonyítva — mennyire feldúsul az apa—fiú kapcsolat névpárokban való kiemelése, mind mennyiségi tekintetben, mind a rendszeres, tüzetes megjelölést illetően. Ez a ténykedése két vonatkozásában is beleillik írói koncepciójába: egyfelől a főemberek szerepe és jogai hangsúlyozásának törekvésebe, másfelől a történeti hitelesség látszatának erősítésébe.

6. Most térjünk át az asszociációk egy más típusú csoportjára. P. mester nemcsak származási kapcsolatokban alkalmazza ugyanis a személynév jelentése és a körülmény jellege közti szemantikai korrelációt, hanem egész sor olyan esetben, amikor a személy neve és a vele kapcsolatos esemény, tárgy stb. függesztődik össze. Ezek a helyek — amelyekhez *Emes ~ Emecs* előbbi problematikája tulajdonképpen átmenetet képez —, már színesebbek, és a Magiszter által jórészt szövegében meg is okoltak, alá is festettek.

*Álmos*, aki álom révén született: An. 3.: „...ab euentu diuino e[st] nominat[us] *almus*. q[ui]a mat[ri] ei[us] p[re]gnanti p[er] [er] [om p ni u [m] apparuit diuina ui[io] in forma a[tur]is... Q[ui]a [er]g[o] [om p ni u m] in ling[ua] hungarica dicit[ur] *almu* et illi[us] ort[us] p[er] [er] [om p ni u [m] fuit p[ro]no[ti]ca) tum ideo ip[s]e uocat[us] e[st] *alm[us]*.”, l. még utalásként a névadásra: An. Bevezetés. A történet további körítései is annyira ismeretesek, hogy — mint már utaltam rá — a szöveget tovább részletezni nem érdemes. Arról azonban szólni kell, hogy Anonymus mind a történetileg hiteles személynévet (l. Konsztantinosz: *σαλμουύτζης* ∴ *'αλμουύτζης*), mind az álomlátással kapcsolatos eseménysort a magyar mondai — esetleg írásban is rögzített — hagyományból merítette, s a hagyományban már nyilván meglevő jelentésbeli korreláció sem az ő találmánya, hiszen a totemisztikus jellegű mesét alighanem a névalak hívhatta életre, bár az indukció iránya éppen fordítva is elképzelhető. A monda eredeti névalakja azonban — tekintve Konsztantinosznál a név háromszori *τζ*-s írásmódját — inkább *Almucs* vagy *Almucsi* lehetett (GYÖNI, Görög felj. 17; NÉMETH, HonfKial.<sup>2</sup> 275), ami azt sem zárja ki teljesen, hogy a név talán mégsem magyar eredetű, s etimonjában nem a magyar *álom* rejtőzik. De a személynévet persze már a magyar totemisztikus hagyomány *s*-ezővé formálhatta, vö. a krónikák mindig *s*-sel írott formáját is. P. mester névalakja is kétségtelenül *s*-ező; ezt tanúsítja második magyarázata (l. alább), valamint az a tény, hogy jól ismerhette a korabeli *Álmos* tulajdonneveket (1138/1329: *Almus* szn.: MNy. 1936: 131; 1281: *Almus* hn.: GYÖRFFY 1: 593), főként pedig *Álmos* hercegnek, Kálmán király öccsének hírnevét. A többi *Álmos* név azonban korántsem bizonyosan Árpád apjának névhagyománya, hanem ezek — főként az ide tartozó szolganevek — az *álom* „egyszerű” származékai lehetnek. Különbösen is, Anonymus *Álmos*-a csak az ő gesztájában lett — nyilván az Árpád-ház szerepének kiemelési törekvése jegyében — a Kárpát-medencei honfoglalás kezdeteinek hangsúlyozott főalakja; középkori gesztairódmunk efféle szerepét nemigen ismeri, inkább a bizánci császártól adott kronológiát bizonyítja. Úgy látszik, a Mester különlegesen előtérbe tett Álmos-koncepciója idézhette elő a születés-történetnek nála megjelenő kicirkalmazását is.

*Álmos* mint a latin *almus* megfelelője: An. 3.: „Vel id[e]o uocat[us] e[st] *alm[us]* id e[st] [ [ a n ] c [ t u s ] q[ui]a ex p[ro]genie ei[us] [ [ a n ] c [ t i ] reges et duces erant na[ci]turi.” Ennek, az előbbi magyarázathoz hozzátett szövegrésznek, amely gyökeres ellentéte amannak, és egyúttal — már megtörtént névadásnak leendő születé-

sekkel asszociált megokolása mellett — azért is logikai bukfenc, mert honfoglalás-kori személy nevét a latinból származtatja, megvan a Magiszternél a maga sajátos funkciója. A furcsa jelentéspárhuzamra: a magyar *Álmos* és a latin *almus* összehozására azért volt a Mesternek nagyon tudatosan szüksége, hogy az Álmos—Árpád dinasztiából származó vezérek és királyok jelentőségét ezzel is kiemelhesse, és az „id est sanctus”-szal egyszerűsind a pogány kori történetet a jövőendő felvillantásával keresztényíthesse (vö. GYÖRFFY, Krónikáink 41 is). A latin *almus*-nak az eredeti, klasszikus jelentése egyébként ’tápláló, étető; áldást hozó, boldogító, jótékony, jóságos’. Anonymusnak a ’szent, megszentelt, tiszta erkölcsű stb.’ jelentésű *sanctus*-szal azonosítása kissé erőltetett, láthatóan a koncepció kedvéért van fölhozva, bár a hazai egyházi latin terminológiában később igen szórványosan a ’szent’ jelentés is feltűnik (l. LexLatHung. 1/2: 137). Ez az anonymusi történetfelfogásban szintén fontos jelentéskorreláció a másik, „mutatósabb” magyarázat mellett az újabb kori Álmos-hagyományban nagyon elsikkadt: a szakirodalom magyar őstörténeti koncepcióiban mint zavaró mozzanatra nem volt rá szükség...

*Ménmarót*, a több asszonnyal bírás jelképe: An. 11.: „dux morout. cui[us] nepos dict[us] e[st] ab hungaris *menumorout*. eo q[uo]d p l u r e s h a b e b a t a m i c a s.”, a neve még igen sokszor a szövegben. E nevet egyedül Anonymus ismeri, s a névvel együtt persze a személy is költött, de nem előzmény nélküli. A Magiszter kombinálta össze a korai magyar hagyomány két nevéből, melyeket a krónikák külön-külön öriztek meg. Az egyik hangátvetéses változatokban maradt fenn (Kézai 4.: *Menrot*, *Menroth*, Pozsonyi kr. 2.: *Memroth* stb.; illetve Budai kr. 4.: *Nempróth*, Mügelni Henrik kr.-ja 2.: *Nemprot* stb.) mint mondai ő, és vagy eredetében, vagy analógiásan a bibliai *Nimród*-hoz van köze. A másik egyes krónikáinkban Szvatopluk apjaként szerepel (14. sz.-i kompozíció 23.: *Morot*, Pozsonyi kr. 21.: *Morot* stb.), mely a m. *morva* népnév régi magyar változatával azonos. *Marót*-ot P. mester is megemlegeti mint *Ménmarót* nagyapját, jelölve forrásait e személyre és névre vonatkozó ismeretének. A Mester névkombinációja, illetőleg a névbe a *mén* szó beleszerkesztése, beleértése egyrészt a *Menrot* előzményen, annak előtagján, másrészt azon alapul, hogy Menrotnak a hagyomány szerint több felesége volt; vö. pl. Kézai 4. „gigans [!] Menroth uxores alias sine Eneth perhibetur habuisse”. Az ötlet jól jött a Magiszternek is, mert színesíthette a történetet azzal, hogy *Ménmarót* nevét a sok szeretőt tartás meséjével összeköthesse, és így „*mén*-tulajdonosságát” magyarázhatta. Az eredetileg *Ménmarót* névbe a nagyapára is utaló *Marót* elem bevitele elvezethet Anonymus történetének ahhoz a mozzanatához is, hogy *Ménmarót* miért helyezi határozottan a Kőrösök tájára, és mondja „bihari vezér”-nek (An. 19.: „De duce býcorien [y]”), holott kitalált személy kitalált történetéről van szó. A tőle nagyon jól ismert bihari vidéken (l. BENKŐ: Jakó-Eml. 65—77) ugyanis akkor ilyen nevű helységek voltak: 1336: *Marouch* [ɔ: *Marouth*] (GYÖRFFY 1: 642); 1354: *Marouthlaka* (Károlyi Okl. 1: 225), s e helynévi alapok beleillettek az ő személynévadási és elbeszélő szokásaiba.

*Aba* mint a kegyesség megtestesítője: An. 32.: „rex [amuel... q[ui] p[ro] [u a p i e t a t e o b a u o c a b a t [ u r ]”. E királyunk nevét csak P. mester hozza ilyen jelentéstartású összefüggésbe, sőt vele ellentétben a személyt nagyobbrészt negatív ítéli meg a hagyomány. Bár az *Aba* mint személynév és mint nemzetségnév (l.: 1086: „*Oba* arator”: DHA. 253, 1222/1550: „de genere *Oba*”: VR. 245. stb.) a török *oba* ’apa’ megfelelője lehet, a szóban levő szövegben a Mester erre az összefüggésre nem gondolhatott, hiszen — mint a *Tonuzoba*-val kapcsolatban már említettem — törökül tudásának nincs semmi jele, s *Aba* Sámuel nem is apaként szerepel a szövegben. Tudott persze, mégpedig jól latinul, s a ’pietas’ jelentését nyilván a latinban kell keresni, ugyanúgy, mint azt *Álmos* nevénél *almus* ’sanctus’ értelmezésében tette. Így hát az EtSz. (1: 2) jár a helyes nyomon, tudniillik, hogy Anonymus itt a lat. *abbas* klat. *abba* változatával azonosított. Ezt csak

két vonatkozásban kell némileg finomítanunk: 1. a k. lat., egyh. lat. *abbas* ~ *abba*-nak volt rövid *b*-s változata is (l.: DU CANGE 1: 10—6; LexLatHung. 1: 2); 2. az egyházi latin szó 'atya, pap, szerzetes' jelentése alapján a 'pietas' nem az apai tekintélyre, mint inkább a szerzetesi értelemben vett jámborságra, kegyességre való hivatkozás. Anonymus az Aba-nemzetség szerepét nagyon kiemelte, esetleg közelebbi kapcsolatban is volt velük, innen adódhat Aba (Sámuel) egyértelműen kedvező beállítása. Egyébként a nemzetség elképzelt őseinek, a „cumanus”-okként szerepeltetett Ednek és Edömennek nem véletlenül adat Árpáddal éppen a Mátra aljában földet, hiszen itt voltak az Aba-nemzetség fő birtokai.

*L é l*, a kürtös: An. 39.: „lelu fili[us] to[ ] u t u b a c e c i n i t”, a név maga még többször, a kürt-motívum nélkül. Kézai is ismerte a kürt-mondát, de elveti hitelét (40.), viszont a XIV. sz.-i krónikaegyüttes Anonymusnál sokkal részletesebben kiszínezi (60.), majd ezt a teljesebb változatot viszi tovább számos krónika. A Magiszter a személyt, aki hiteles történeti figura, X. századi kalandozó vezér volt, továbbá a nevét, amely a monda életre keltője lehetett, valamint magát a kürtfújás meséjét korábbi élőszóbeli és/vagy írott forrásokból készen kapta; azt a korrelációt tehát, amely a valamikor biztosan élt *lél* szónak (mint a *lélek* alapszavának) eredeti 'fújás, lélekzet, pára' jelentése és a kürtfújás művelete közt fennáll, ő csak felhasználta, de — érdekes módon — élénk fantáziáját nem mozgatta meg eléggé, csupán egy rövid utalás erejéig. A nevet saját korából is ismerhette, hiszen mind személynévi, mind ebből alakult helynévi formában nem volt ritka abban az időben: l. pl.: 1315: *Leel* szn. (MonStrig. 2: 701); 1266: *Leel* hn. (CD. 4/3: 319); stb. A kiszínezésre alkalmas történet viszonylag kurta elintézésének P. mesternél az lehet az oka, hogy e kürtmonda feltehetően többféle variációban, zavaros kronológiával, többféle körülmény hozzáadásával élhetett a XIII. században, mígnem később teljesebb formájában megállapodott. Erre nemcsak az szolgáltathat alapos gyanút, hogy *Lél* személye a krónikákban is többféle minőségben szerepel, hanem P. mesternek körülötte látható zavar is. Honfoglaló vezéréknt is fellépteti a Szalan elleni harcokban (39.), de az Inn melletti csatában [o: Augsburnnál, 955] újra szerepelteti (55.), és Bulcsúval és Léellel furcsa módon szerepet is cseréltet: egyszer a csatában *Lél* fújja a kürtöt és Bulcsú emeli a zászlót (39.), másszor *Lél* emeli a zászlót, és Bulcsú [!] fújja meg a kürtöt (41.).

*B o t o n d*, aki a „dolabrum”-mal beveri Bizánc aranykapuját: An. 42.: „... portam auream c[on]tanti(no)polis *botondiu[m]* c[um] d o l a b r o [uo incidit] e.”, a név még igen sokszor. A tárgykörünkbe tartozó esetek közül ez az egyetlen, ahol P. mester a forrást is megjelöli, mégpedig feltűnő módon negatívan és pozitívan egyaránt: azt mondja, hogy nem könyvekből vette, hanem parasztok hamis meséiből hallotta, de hozzászól: ennek ellenére mégis szükségesnek tartotta feljegyezni. A kitétel ugyan arra mutat, hogy a Botond-történet mondai hagyományát — ami különben éppen nem meglepő — élőszóban terjesztették; de ettől még korántsem bizonyos, hogy Anonymus volt első írásos említője, sőt talán még az sem, hogy ő erről semmit nem olvasott. Tekintetbe kell venni ugyanis, hogy Kézai (42.), a XIV. sz.-i krónikaegyüttes (310.) stb. más epizóddal is színezetten és nagyjából egyezően adják elő a történetet, s bár legalábbis az aranykapu bevágásának mozzanata nagyon egyezik, kevésbé valószínű, hogy a mesét a Magiszter szövegéből vették — ha egyáltalán vehették — volna. A névnek és a cselekménynek az együtt szerepeltetése tehát aligha Anonymus találmánya, de mindenesetre nála konkretizálható először. A párhuzamban vagy valószínűs, vagy beleértett szemantikai korreláció van, amelyiknek bármelyik pólus lehet a kiindulópontja. Az ómagyarban ugyanis *bot* szavunk egyik fő jelentése 'buzogány', esetleg 'bárd' volt; l. pl.: GörIGl.: „Bozogán, *Both*”, Verancsics 20.: „*Both*, Bozogán”, Com: Jan. 150: „tollas *botoc*” (vö. KolGl. II.: „tollas *bozogán*” is) stb. A *bot*-ból képzett személyneveknek nagy a magyar családja:

1138/1329: *Both* (MNY. 1936: 203), 1211: *Bota* (PRT. 10: 504), 1213/1550: *Bothfa* (VR. 259), 1226/1550: *Boton* (VR. 340), és nem hiányzik a *Botond* sem a sorból, mind a személy-, mind a helynevekben: 1281: *Bothond* szn. (ÁÚO. 9: 306), 1432: *Bothond* hn. (CSÁNKI 1: 59) stb. A *Botond* név végén kicsinyítő képző van; vö. *vakond*, tulajdonnevekben is: 1243: *Bechend* szn. (ÁÚO. 7: 133), 1221: *Petend* szn. > hn. (CD. 5/1: 300), 1291: *Kuend* hn. (SzékOkl. 1: 27) stb. A név és a tárggyal történő cselekvés összefüggését a Magiszter is világosan érezhette, a *dolabrum*-mal jól is adja vissza: a lat. *dolabra* ~ *delabra*, k. lat. *dolabrum* ~ *delabrum* különféle nyeles hadiszerszámok: fejsze, bárd, buzogány, csákány, lándzsa jelölője volt (DU CANGE 3: 156; 3/3: 223; stb.). Hogy a Mester Botond személyét és nevét nem véletlenül meríti föl történetében először a régi Bodrog megye északnyugati részén, valamint hogy a *Bot* és *Botond* nevek mily szorosan összefüggenek, annak fontos bizonyítékai vannak. Anonymus a 41. capitulumban elmeséli, hogy Árpád serege „infra thy[ciam et danubium ... ad partes budrug ... iuxta fluui[u]m] uoyo[ ]” tábornak ütött, s ott Árpád nagy földet adományozott Kölpénnek, Botond apjának. Ez a terület az egykori Bodrog várának környéke, a Duna és a Vajas mente, amely P. magiszter idejében a *Bot* és *Botond* személy- és helyneveknek valóságos gyűjtőhelye volt; l. pl.: 1231: *Botond* szn. (ÁÚO. 11: 224), 1278: *Botond* szn. (HazOkl. 83), 1323: *Bothond* szn. (GYÖRFFY 1: 723); 1231: „villa *Botond*” (ÁÚO. 11: 224), 1270/1350: *Botmonustra* (GYÖRFFY 1: 709), 1272: „villa *Both*” (MonStrig. 3: 708); 1323: *Bothaliascenthetur* (GYÖRFFY 1: 726), 1334: *Bothalma* (uo. 714); stb. stb.; vö. továbbá, hogy a Becse-Gergely nemzetségből származó Bot ispán (1193: „*Both comite*”: ÓMolv. 61) itt építtetett nemzetségi monostort, itt voltak a nemzetség birtokai (GYÖRFFY 1: 702). De nem véletlenül szerepelteti Anonymus Botond apját, Kölpént sem éppen e vidéken, hiszen ugyane tájon volt a székesfehérvári keresztetek birtokában a *Kölpénerdő* is (1193: „*filuam [ancti benedictij. que uocatur Culpen*”: ÓMolv. 59; GYÖRFFY 3: 319 tévesen helyezi ezt az erdőt Keve megyébe).

7. A felsorakoztatott anyag — úgy vélem — önmagáért vall. Ha a beszélő nevek adta lehetőségek kihasználása terén Anonymus nem is jutott el mostani témánkban addig, ameddig ezt helynévanyagával megtette — hiszen a helynevek voltak igazán az ő szíve csücskében, azok gyűjtötták ki jobban a fantáziáját —, az nemigen lehet kétséges, hogy a név és a körülmények, cselekmények korrelációba állítása személynévanyagának kiválasztásában, megformálásában is mindenkor tudatos írói törekvésének eredménye. Mint ahogy a helynevekkel is tette, a kapcsolatok érzékeltetésével itt is kettős célt igyekezett elérni: a bemutatott történet olvasójában egyfelől a biztos értesültség, a hitelesség látszatát kelteni, másfelől az olvasó elé minél több érdekességet tárni, erre stíluseszközül a személynevek egész sorát is fölhasználva.

Az ugyan filológiaiilag, névtanilag roppant érdekes kérdés — ha nem is lehet benne mindig jól eligazodni —, hogy a felhasznált névanyagból mit kapott készen, örökségbe, s mi az ő egyéni, legsajátabb találmánya, de az igazi lényege a dolognak mégis inkább a nevekkel aláfestés iránti kimondott érzékének, hallatlan fogékonyságának a tanúsítása. Hogy mi, személyneveinek mai olvasói, vizsgálói mit érzünk neveinek szemantikai hátterében, különösen pedig, hogy milyen jelentés rejlik a név valóságos etimonjában, az tulajdonképpen mellékes; a téma szempontjából az az elsődleges, hogy meg tudjuk-e fogni, ki tudjuk-e deríteni, mit látott ő nevei jelentéstartalmában, és főként hogy milyen tudattal, milyen kifejezési szándékkal építette azt be mondanivalójába. Ez az, amit problémaként körüljárhatunk, sejthetünk, bár teljesen biztosak alkalmasint sohasem lehetünk abban, hogy ő is minden esetben úgy gondolta-e a felmerített korrelációkat, mint ahogy mi neki tulajdonítjuk. Mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy bármilyen fontos lenne biztosabban ki-

bogozni — némelykor lehet is —, hogy a név és a körülmények korrelációjában mi nála a kiinduló, mi az indukáló elem, írói felfogását tekintve a lényeges talán itt is inkább az, ha megközelítő valószínűséggel rá tudunk tapintani, hogy nagy mesemondónk az adódható asszociációkat igen sokszor, nagy nyelvi találékonyssággal megérezte és kihasználta.

Valamikor tudósaink, köztük igen neves nyelvészek is szinte vakon hittek a P. mester históriájában előadottakban, nem utolsósorban éppen személyeinek és neveinek történeti és névtani valóság tartalmában, melyet etimológiai magyarázatokkal próbáltak alátámasztani. Ennek a hitnek és ezeknek a névmagyarázatoknak a reminiscenciái nemegyszer napjainkig visszaköszönek. Szeretném remélni, hogy a most felvázolt — legtöbbszörre a Magiszter fantáziájából életre kelt — összefüggések a hatalmas anonymusi ismeretanyag e picinyke szeptetében segítettek egyúttal valóságos helyére tenni a történeti és névtani hitelesség ügyét is: a képzelet — a mondai és írói képzelet — terére vinni mindazt, ami oda tartozik.

Félreértés azonban nehogyan essék. A történeti, névtani, kronológiai hitelesség kérdése nem tévesztendő össze a nyelvi—névadásbeli értékek ügyével. Amit jó öreg Anonymusunk képzelete a nevekkal és a hozzá kapcsolt eseményekkel művel, az nem ok arra, hogy regényes gesztájának egészét és benne különösen tulajdonneveinek óriási bőségét ne tekintsük a történeti magyar nyelvtudomány és névtan megbecsülhetetlen értékű, széles tudományos problematikát magában foglaló tárházának, és nem ok arra, hogy művének e vonatkozásait ne tekintsük az írói alkotás műhelytitkait rejtő, a nemzeti romantika korai irodalmi jelentkezését élénken mutató remek teljesítménynek.

BENKŐ LORÁND

## Hegynevek a történelmi Magyarországon

„Szép vagy o hon, bérc, völgy változnak gazdag öledben,  
Téridet országos négy folyam árja szegi;  
Ám természettől mindez lelketlen ajándék:  
Naggyá csak fiaid szent akaratja tehet.”

Vörösmarty Mihály: Magyarország címere (1832)

1. H á r m a s h a l o m a m a g y a r c í m e r e n. — Magyarország államcímere olyan hasított, azaz függőleges vonallal kettéosztott pajzs, amelynek címertani jobb oldalán nyolc vörös—ezüst vízszintes mező (pólya) váltakozik, bal oldalán pedig vörös mezőben hármás zöld halmon álló aranyos koronából kiemelkedő ezüst kettős kereszt látható. Ehhez az államcímerhez idővel az a népies, heraldikailag meg nem alapozott magyarázat kezdett kapcsolódni, hogy bizonyos összetevői az országterület egyes részeit, alkotóelemeit szimbolizálják. Egy 1502-ből való királyi oklevél az országcímer négy ezüst pólyáját a négy legnevezetesebb folyóval, a Dunával, a Tiszával, a Drávával és a Szávával értelmezi. Timon Sámuel jezsuita történétíró 1734-ben az államcímer hármás halmáról állapította meg, hogy az a Tátrát, a Fátrát és a Mátrát ábrázolja. Ezt a felfogást tették magukévá a szlovákok is, akik államcímerükké a magyar kis címer bal felét tették meg, elhagyva a hármás halom tetejéről a koronát, s a hármás halom zöld színét kékre, a kettős kereszt ezüst színét pedig fehérre változtatva azért, hogy összhangot teremtsenek állami zászlajuk fehér-kék-piros színével.

A történelmi Magyarország hegyneveiről szólva mindenekelőtt vegyük szemügyre e három nagyhirű hegységnevünket, a *Tátrá-t*, a *Fátrá-t* és a *Mátrá-t*. A *Mátra* eredetileg



a Kékesnek, a *Fátra* pedig az *Árvának* a *Vágba* torkollásával szemben emelkedő, 932 m magas *Fátra* hegynek volt a neve, s hegység, hegyláncolat nevévé csak az idők folyamán vált. Lehetséges, hogy a *Tátra* is előbb egy hegyet jelölt, ám e hegyet közelebről megjelölni nem tudjuk. Feltehetően a Magas-Tátra valamelyik jeles csúcsa (Lomnici-csúcs?) volt.

Különös hangzású, sugallatos három név ez a *Tátra*, *Fátra*, *Mátra*. Tisztán, szabatosan rímelnek. Csupán kezdő mássalhangzójuk tér el egymástól, többi négy hangjuk tökéletesen azonos. Lehetséges volna, hogy ugyanazon a nyelven beszélők alkották meg őket mint furcsa hármas névikeket, vagy pedig keletkezésük is, életkoruk is más és más? Vizsgáljuk meg őket kissé közelebről külön-külön.

A *Tátra* hegység neve a Prágai Kozmától megalkotott első csehországi latin krónikában a 999. év alatt bukkant fel „*Tritri montes*” alakban. Anonymus is emlegette *Turtur* néven. Az északi szlávból a magyarba átvett *Turtur* > *Tartal* alakot idővel egy újabb szláv (lengyel) névváltozat szorította ki, amely *Tátra*-ként élt meg nálunk. A régi *Tritri*, *Turtur* alakok feltűnően összecsengenek egy balkáni hegynek, a Mostartól délnyugatra emelkedő 689 m magas *Trtra*-nak a nevével. (L. még görög *Táτραπος* 'az viláág mint a kárhozat helye'.) A két hegynév — *Tritri* és *Trtra* — tövében bizonyára az indoeurópai \**ter-* 'túlhalad, túllép' tő kereshető, amelyből kelták, illírek, esetleg dákok formálhattak hegynevet a szlávok betelepédése előtt. Tehát a *Tátra* esetében ősi, talán ókori, de mindenképpen preszláv hegynévvel lehet dolgunk. Szláv alapon nem etimologizálható. Az ukrán nyelvjárási (bojkó) *toutry* 'görgetegkő' köznévvé maga való a hegynévből, s nem megfordítva.

A *Fátra* hegynév csupán 1425 óta adatolható, de már a XIII. század végéről ismeretes olyan személy, akinek megkülönböztető dictus-os néveleme feltevészerűen azonosítható a *Fátra* hegynévvel: 1284/1291: „Nicolaus dictus *Fatra* filius Petri” (ÁÚO. 9: 380; vö. 1283/1284: „Péter fia *Fatra* (dictus) Miklós”: GYÖRFFY 3: 463 *Vas[i]* a.); 1289/1291: „mortem Nycolai fratris sui dicti *Fatra*” (ÁÚO. 9: 494). A hegynév bizonyára a XII. században keletkezett a német *Vater* ~ *Vatter* (tkp. 'anya') köznévből. L. 1686: *Klein Vatter* 'Kis-Fátra' (LothK. 419). Tehát olyasféle jelentéskörből van vépe, mint a német *Altvater* (tkp. 'ősapa') ~ cseh *Pradéd* ('ua.'), német *Vaterberg* (tkp. 'apahegy'), német *Mönch* (tkp. 'szerzetes, barát') ~ szlovák *Mnich* ('ua.'), német *Landgraf* (tkp. 'tartománygróf'), szlovák *Baba* (tkp. 'vénaasszony, banya'), szlovák *Kmotra* (tkp. 'komaasszony'), román *Bătrîna* (tkp. 'öregasszony'), francia *Aiguille du Moine* (tkp. 'szerzetes- vagy barát-csúcs'), francia *L'Evêque* (tkp. 'a püspök') stb. hegynév. Különös figyelmet érdemel a XIX. század közepéig a legmagasabb Tátra-csúcsnak tartott Lomnici-csúcs régi német *Vater* (tkp. 'apa') és *Großvater* (tkp. 'nagyapa') neve. (1644-ből, illetőleg 1683-ból adatolja őket ZJČ. 185.) A német *Vater* ~ *Vatter* hegynévből a szlovákban *Fatra* alakult, s a szlovákából átkerült a magyarba *Fátra*-ként. — Más, de kevésbé meggyőző feltevés szerint a *Fatra* hegynév szlovák névadás terméke, s összetartozik a Kelet-Szlovákiában gyakori *Patria* hegynévvel, illetőleg annak köznévi előzményével, a keleti szlovák *patrija* 'kilátóhely, kilátótorony' főnévvel, amely a *patrij* 'néz' származéka. A *p* > *f* spirantizálódás szórványosan előfordul a szlovákban. — A *Fátra* tehát viszonylag fiatal hegynév, amelynek megalkotásában és elterjesztésében a németeknek és a szlovákoknak volt szerepük.

Az Anonymus óta adatolható *Mátra* hegynév meglehetően már a magyar honfoglalás idején is. Etimológiája vitatott. Összevetették a Rajnába ömlő Moder folyó régi *Matra* alakjával, a szlovák nyelvjárási *matera* 'anya' főnévvel, egy hipotetikus szlovák \**matra* 'kilátóhegy' (vö. összsláv \**motriti* 'néz') főnévvel, de a baszk *mutur* 'pofa, állati orr', francia nyelvjárási *meutro* 'domb' és olasz nyelvjárási *motra* 'domb' főnévvel is. Nekem

magamnak az a feltevésem, hogy a magyarba egy déli szláv \**Matora* (ti. *gora* vagy *planina*), tkp. 'öreg, azaz nagy (ti. hegy)' került át, és szabályosan *Mátrá*-vá fejlődött. Szemléleti háttérét abban keresem, hogy a maga 1 000 m körüli magasságával a peremhelyzetű hegység jóformán átmenet nélkül emelkedik az Alföld rónasága fölé. Eszerint a *Mátrá*-t déli szláv eredetű hegyneveink közé sorolhatjuk.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a *Tátra*, *Fátra* és *Mátra* név közül a *Tátra* a legrégebb, a *Fátra* a legfiatalabb. Keletkezésükben egymástól függetlenek. Összecsengenésük a véletlennek, illetőleg a gyakori egymás mellett való használatnak a műve.

2. Ó k o r i h e g y n e v e k. — A Közép-Duna-medencét körülölelő *Kárpátok* neve már az ókorban is használatos volt (l. görög *Καρπάτης ὄρος*). Tővének etimológiájához l. alban *kárpë* 'szikla'. Ám a hegységnév nem valamely élő nyelv közvetítésével került át a magyarba, hanem irodalmi úton, a középkori magyarországi latin *Carpatus*-ának az átvételeként. — Ugyancsak ókori régiségű a Szerémség északi részén nyugat—keleti irányban húzódó, ma *Fruska Gorá*-nak hívott szigetegység görög *Ἄλμυς*, latin *Almus mons* neve. Az erdővel borított és termékeny lejtőjű hegy nevében talán az indoeurópai \**al-* 'növekszik, nő' kelta vagy illír folytatásának származéka kereshető. Vö. görög *ἄλμα* 'liget' és latin *almus* 'termékeny, tápláló'. Az '*Almus mons*' még a XVI. századi magyarországi latinságban is használatos volt, de az élő nyelvekben nem maradt nyoma. A XVI. században a szerémségi Ruma község akkori magyar *Árpatarló* nevével jelölték a hegységet, de arra is van XVI. századi adat, hogy a kitűnő borokat termő hegységet *Tarcal*-nak hívták, tehát ugyanúgy, mint valamikor a Tokaji-(Kopasz)-hegyet. A XVI. század után kizárólagossá vált a szerb *Fruška gora*. Ez azzal magyarázható, hogy a hegység déli nyúlványainál fekvő *Nagyolaszi* (> szerb *Mandjelos*) helység táján a XII. században milánói olasz vendégek telepedtek meg. Ezeknek a hazai latinban *Franci*, a szerbben *Frugy* ~ *Fruzi* volt a nevük. Feltehető, hogy a magyar *Olaszi* ~ középkori latin *Franca villa* helységnév szerb fordítása \**Fruška* (ti. *vas*, *varoš*, *varošica*) volt, s a szerbek a község nevével jelölték a közeli hegységet is. Végeredményben tehát *Fruška gora* 'Olaszi-hegy'-ként értelmezhető.

3. K a r o l i n g - k o r i h e g y n e v e k. — A Dunántúlon néhány Karoling-kori, honfoglalás előtti hegynév honosodhatott meg a magyarban.

A Kőszegi-hegység Felsőőrben megőrződött *Vütöm* nevében Pannónia megmaradt Karoling-kori bajor lakossága és a honfoglaló magyarság együttélésének szerény nyoma maradt fenn. Előzményéhez l. óbajor 860: *Uuitinesberc* (UrkBurg. 1: 6). Ennek előtagjában ugyanaz a *Vitin* személynév rejlik, mint a *Witineshaim* (Först.<sup>2</sup> 1565; FörstOn. 2: 1307) helynév előtagjában.

V. István pápa (ur. 885—891) Szvatopluk (frank nevén Zventibald) morva fejedelemhez (meghalt 894-ben) levelet intézett 890. március 19-e előtt. Az elveszett levél tartalmát a Fuldai Évkönyvek őrizték meg a 890. év alatt. Ott szerepel egy pannóniai hegy a következő szövegösszefüggésben: „rex [= Karintiai Arnulf keleti frank király] Pannoniam proficiscens, generalem conventum cum Zuentibaldo duce, loco, qui vulgo appellatur *Omuntesperch*, habuit” [= a király, Pannóniába menvén, Zventibald fejedelemmel tanácsot tartott azon a helyen, amelyet közönségesen *Omuntesperch*-nek hívnak] (CDES. 1: 31). Az 'Omunt hegye' értelmű német hegynév elülső elemében egy régi szláv \**Ōmōrb* személynév (kb. 'turbator, zavargó'; vö. orosz *ómym* 'örvény, forgatag'; azonos tőből: lengyel *zamęt* 'zűrzavar, összevisszaság', *Zamęt* személynév) kereshető. Nos, e Karoling-kori hegynév összekapcsolható annak a dunántúli dombnak a magyar nevével, amely a pannonhalmi főapátságtól északra emelkedik; l.: 1926: *Amandhegy* '246 m ma-

gas domb' (Győr. 1: 75 000-es térkép); 1973: *Ámánd* 'Pannonhalmához tartozó lakott hely 9 lakossal' (Hnt. 635). A magyarban a név hozzáidomult az *Amand* [1214/1530: nomine *Amando*: VárReg. 327.; 1733: *Ámánd* 'egy tisztelendő atya a pannonhalmi monostorban': PRT. 5: 662] személynévhez, amely a 'szeretetre méltó, szeretendő' jelentésű latin *Amandus* személynévként a magyar változata.

4. **Hegyevek a magyar középkorból.** — A magyar állam megizmosodásával párhuzamosan az okleveles gyakorlatban egyre gyakoribbá váltak a határleírások, s bennük fel-feltűnedeztek hegynevek is. Az alacsonyabb dombvidékek és hegységek magaslatait jobbra magyarok, a bükk- és fenyőerdő határán felüli csúcsokat pedig inkább ottani szlávok, illetőleg — főleg Erdélyben, de néhol az Északkeleti-, sőt Északnyugati-Kárpátokban is — költözködő pásztorkodást folytató vlachok nevezték el. A sokféle indítékból keletkezett magyar hegyneveket szemléltethetik a következők: *Avas, Bükk, Cserehát, Csóványos, Egyes-kő, Fekete-hegy, Kelemen-havasok, Kőrishegy, Kopaszka, Meleg-hegy, Mező-havas, Oltárkő, Pipis-hegy, Pizskés-tető, Ság, Somló, Tar-kő, Tetétlen, Zengő* stb. Szlávoktól, közelebből lengyelektől, szlovákoktól, ruszinoktól származnak az efféle hegynevek: *Babia Góra, Beszkidek, Branyiszko, Chopok, Hoverla, Kriván, Pieninek, Popadja, Pop Ivan, Prasiva, Vepor, Vihorlát* stb. Jellegzetesen román hegynevek főleg a havasi legelők magassági szintjén találhatók: *Batrina, Bucsecs, Detonáta, Gajna, Kicsera, Kucsuláta, Magura, Mencsul, Pietusz, Retyezát, Vlegyásza* stb. — Legrégibbről dokumentálható hegyneveink közül időrendben bemutatok néhányat, és megadom etimológiájukat.

Az Arad megyében a Maros északi oldalán húzódó bortermő Aradi-Hegyalja régi neve *Makra* volt; vö. 1023—38/15. sz.: *Macra* (DHA. 1: 120); 1067 k./1267: *Macra* (DHA. 1: 184); 1302: „in monte *Macra*” (GYÖRFFY 1: 181). A hegynév egy szláv *mokra* (ti. *gora*) 'nedves (ti. hegy)' átvétele.

A bakonybéli apátság 1037-re keltezett hamis, ám bizonyosan Szent István korabeli tényeket tartalmazó oklevele négy sziklacsúcsot nevez meg az apátság birtokainak határára: +1037/+1246: „Sunt ... quatuor lapides ..., qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur: *Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, Oduoskw*” (DHA. 1: 119). Ma is megvan mindegyik: a kúpos alakjáról a nevet kapott *Heges-kő* Bakonybél belterületétől dél-délelre, s ugyanabban az irányban, kissé távolabb pedig a hatalmas fehér sziklacsoporthoz álló *Fehér-kő*. A Bakonybél-től észak-északnyugatra található *Odvas-kő* oldalában egy barlang (ómagyar nevén *odú*) tátong. *Kertes-kő* a 'bekerített, körülkerített' jelentésű *kertes* melléknévként és a *kő* 'szikla' főnévként az összetétele. Eredetileg a ma *Oltárkő*-nek hívott sziklacsoporthoz vonatkozhatott. Talán egykori pogány áldozati hely emlékét őrzi. Ma külterületi helyet jelöl Pénteszgyőrtől nyugatra. (Ennek korábbi neve *Antalháza* volt Rainprecht Antal veszprémi főispánról.)

A Pannonhalma körüli dombság és időlegesen egy-egy ottani falu *Sokoró* [1061/1257/... 17. sz.: *Sokorow*: GYÖRFFY 2: 623] neve a *zsugorodik* ige alapszavának egyik változatából alakult 'át- meg átszeldelt, változatos felszínű terület' jelentéssel (FNESZ.<sup>4</sup> 2: 480).

A Sebes-Körös és a Berettyó közötti Réz-hegység régi magyar neve *Igyfon* ~ *Igyfan* [1074/1358: *Igyfan*: DHA. 1: 191]. Az összetétel előtagja a magyar *igy* ~ *egy* 'szent' (vö. *egyház*), utótagja a magyar *fan* 'fanszörzet; sűrű'. Tkp. értelme tehát 'szent sűrű, szent erdő'. Pogány áldozati helyre utalhat. Az újkeletű *Réz-hegység* a *Réz-hegy*-ről kapta nevét. Ennek előtagjához 1. magyar nyelvjárási *rez* 'föcsúcs; fennsík; erdőbeli tisztás'.

A garamszentbenedeki bencés apátság 1075-ben kelt alapítóleveléből kiemelek néhány fontos hegynevet. A mai Sziatnyával azonosítható *Surkuscher* [1075/+1217: „per

silvam Huntiensem, que hungarice *Surkuscher* vocatur”: DHA. 1: 213] neve némelyek szerint *Szurkos-cser*-nek (TESz. 3: 806), mások szerint *Sarkos-cser*-nek (GYÖRFFY 3: 150) értelmezendő. A ma helyette használatos *Szitnya* [1245: *Cytun*: GYÖRFFY 3: 174] szlovák eredetű hegynév. Tkp. értelme ’szittyóval benőtt hely, szittyós’. — A Vác fölött emelkedő *Naszály* [1075/+1217: „Iuxta silvam *Nazal*”: DHA. 1: 215] neve egy személy- és hegynévként is alkalmazott északi szláv *nosal* ’nagy orrú (ember)’ köznévből alakult. — A Garamtolmácstól (Tlmače) nyugatra emelkedő *Plesovica* [1075/+1217: „ad verticem montis *Plesiuicze*”: DHA. 1: 213] neve egy szlovák *Plešivica* (tkp. ’Kopasz-hegy’) átvétele. (L.: STANISLAV, SlovJuh. 2: 414; GYÖRFFY 1: 443.)

A tihanyi *Orosz-kő* [+1092/1274: „in loco *Hurozku*”: DHA. 1: 282] azt a hegyi barlangkolostort jelölte, amelyet kijevei mintára I. Endre király alapíthatott Oroszországból áttelepült bazilita szerzetesek számára. Utolsó említése 1329-ből való. Helyét barát- vagy barlanglakásokként jelölik a mai részletes térképek. (KMTL. 676.)

A ma *Szent György-hegy*-nek hívott Balaton-felvidéki hegy korábbi neve *Hegymagas* [1093—5: *Vgmogos*: DHA. 1: 301] volt. Tkp. értelme ’hegy teteje’. Idővel átvonódott a hegy lábánál fekvő falura.

A Szent István által a Nyitrától észak-északkeletre emelkedő Zobor hegyen alapított bencés apátság korai birtokait 1111-ben és 1113-ban kelt oklevelek sorolják fel. Az oklevelekben hegynevek is előfordulnak. *Zobor* [1111: „de monte *Zobur*”: DHA. 382] déli szláv eredetű neve elsődlegesen remeték vagy szerzetesek gyülekezőhelyére, konventjére vonatkozhatott, s később tapadhatott a hegyre. Vö. óegyházi szláv *zborъ* ’gyülekezet, zsinat’. — A Nyitrától délnyugatra fekvő Mocsonok (Močenok) határában egy emelkedésnek *Reza* [1113: „In monte *Reza*”: DHA. 1: 393] volt a neve. (Ma e néven ismeretlen.) Vö. talán magyar népnyelvi *rez* ’föcsúc; fennsík; erdőbeli tisztás’ (l. *Rezi*, *Rézhegység*). Ez szláv eredetűnek látszik, bár a szláv \**rézъ* ’vágás’ főnév folytatásainak nincs megfelelő jelentésük. — A Zobor hegy felől északkeleti irányban húzódó és legmagasabb csúcsáról elnevezett *Tribecs* [1113: „silva, que vocatur *Trebisc*”: DHA. 1: 395] hegység neve szláv eredetű és ’erdőirtás, irtvány’ értelmű. Vö. ósszláv \**terbiti* ’irt, tisztít’.

Az idővel hegységnévvé vált *Vértes* [1146: „monti *Wirthis* adiacet”: PRT. 1: 599] elsődlegesen egy vértesszentkereszti magaslattal jelölt. Köznévi előzménye a személynévként is alkalmazott *vértés* ’pajzshordó; vértműves’ lehetett (FNESz.<sup>4</sup> 2: 755).

A Pilisszentkeresztől nyugatra emelkedő *Pilis* [1187: „silua ..., que vulgo *Ples* nuncupatur”: MonStrig: 1: 133] szláv eredetű nevet visel. Tkp. jelentése ’kopasz hegytető; növényzet nélküli kopár hely’. Etimológiailag azonos a magyar *pilis* ’tonzúra’ szláv előzményével.

A Tokodtól délnyugatra emelkedő *Hegyes-kő* nevű sziklás dombra a székesfehérvári keresztetek javainak 1193. évi megerősítő levelében van a legkorábbi adat: 1193: „ad *hýgi/keu*” (ÓMOlv. 58). A *hegyes* ’csúcson’ melléknévként és a *kő* ’szikla, sziklás hegy’ főnévként az összetétele (FNESz.<sup>4</sup> 1: 578). Ugyanebben az oklevélben fordul elő az a *Köves-hegy* [1193: *cue/híg*: ÓMOlv. 57], amely talán ugyanazt a magaslattal jelölte, mint a mai *Kövecses-hegy* (GYÖRFFY 2: 410; FNESz.<sup>4</sup> 1: 800) Velegtől keletre.

A Kulpától délre húzódó erdős *Petrova gora* hegység régi magyar neve *Petür-goz* (An. 43.) volt. Ez a horvát hegységnevé részfordításszerű átalakítása. A magyar *gaz*-nak nyelvjárásainkban ma is van ’erdő’ jelentése.

Az Árpád-kori Komárom megyét északkeleten Bars és Esztergom megye felé a *Törzsök-erdő* [1200 k./13—14. sz.: „ultra silvam *Tursoc*”: An. 35.; 1460: silva *Thwrsékfew*: GYÖRFFY 3: 385] hegyes vonulata határolta. A névben a magyar *törzsök* ’fatörzs’ rejlik. Ősi erdőirtási módszerrel, a fák föld feletti részének levágásával és alkalmas fatörzsek kiválogatásával kapcsolatos. (Erre l. CSÖRE: ErdTört. 136.) Névadási párhuzamként

I. a Hegyhátszentpéter határában levő *Törzsök* nevű tölgyest (VMFN. 552), ahol: „A fák egy részének a törzsét levágták, *létörzsökűtik*” (uo.).

Az Erdélyi-medencét északnyugat felé határoló *Meszes* hegységet a középkorban főleg a *Meszesi-kapu*, azaz a Zilah és Alsóegregy között a hegységen átvivő út tette nevezetessé; I. 1200 k./13—14. sz.: „ad portas *meszinas*” (An. 21.). Mészköszikláiról kapta nevét.

A Cserhát közepén emelkedő Szanda-hegynek a középkorban *Bolhád* (An. 33.), Szandaváraljának pedig *Bolhádajla* (ZsigmOkI. 1: 29) volt a neve. A névadáskor feltűnően sok bolha lehetett arra felé.

A Zágrábtól északra húzódó Medvednica hegységnek, amely a déli részén emelt Medvevárról kapta nevét, Szemelem a legmagasabb pontja. E három földrajzi név érdekes adalékokkal szolgál az Árpád-kori magyar—horvát együttélésből adódó kétnyelvűség vizsgálatához. (Ehhez I. Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz HADROVICS LÁSZLÓ válogatott írásaiból. Bp., 1994. 272—5.) *Medvevár* neve a magyar *medve* és *vár* összetételéből keletkezett. Horvát tükörképe a *Medvedgrad*, részfordítása a *Medvegrad*. A horvát *Medvednica* hegységnevén változatlan alakban honosodhatott meg a magyarban. A magyar *Szelemen* hegynév [+1209: „ad verticem montis, qui vulgo dicitur *Zelemen*”: ÁÚO. 11: 91] úgy jöhetett létre, hogy a kaj-horvát *Sljeme* hegynevet hozzáigazították az etimológiailag vele azonos, szláv eredetű magyar *szelemen*-hez. Ám annak is van számos jele, hogy a középkorban nemcsak a kaj-horvát *sljeme*-nek, hanem a magyar *szelemen*-nek is volt elsődleges ’vízszintes fagerenda a tetőszerkezetben’ jelentésén kívül másodlagos ’hegygerinc, hegytető, bérc’ jelentése, tehát *Szelemen*-féle hegynevek akár magyar névadáson is alapulhatnak; vö. 1250/1392: „In sumpmitate montis Pasaga [= Pozsega havasa, ma Papuk] qui vulgo *Zelemen* dicitur” (OkI Sz. 905). (A FNESz.<sup>4</sup> *Medvednica*, *Medvevár* és *Sljeme* szócikkében megadott irodalomhoz I. még különösen HADROVICS: I. OK. 10: 161—3.)

Az erdélyi *Kelemen-havasok* [1228/1378: „ad *alpes Clementis*”: GYÖRFFY 3: 373] egy *Kelemen* nevű személyre emlékeztet. (FNESz.<sup>4</sup> 2: 708.)

Pelsőc (Plešivec) 1243. évi határleírásában ma is használatos hegynevek találhatók. L. 1243/1335/17. sz.: „ad *Leankeo*”, „ad *costam Beternik* (Veternyik!)” (GYÖRFFY 2: 533). *Leány-kő* a magyar *leány* és *kő* ’sziklacsoport’ összetétele. Szlovákra fordított névváltozata *Dievcenská skala*. *Veternyik* a szlovák *Veternik* (tkp. ’szeles hely’) átvétele (FNESz.<sup>4</sup> 2: 759).

IV. Béla 1249. évi oklevele tartalmazza a Villányi-hegység legmagasabb (442 m) pontjának nevét: 1249/1291: „montem ... *Saarsumlu*” GYÖRFFY 1: 313). Az összetett hegynév utótagja a magyar nyelvterületen többfelé megtalálható *Somló* ~ *Somlyó* földrajzi név [I. már +1015/1220 k.: *Sumlow* ’falu Pécsvárad közelében’: GYÖRFFY 1: 379]. Egyedül Krassó megye síkságán két kúpszerű hegy kapta a magyar *Somló* ~ *Somlyó* nevet; alattuk *Ér(d)somlyó* (ma Versec) és *Mezősomlyó* (ma Sümeghegy) létesült. Melich (NytudÉrt. 41. sz. 105) meggyőző véleménye szerint „a *Somló* ~ *Somlyó* hegynév a *somlik* ~ *somlyik* ige származékának, a \**somló* ~ \**somlyó* igenévnék az őrzője; az ige annyit is jelentett, esetleg ma is jelent: ’csúszik, omlik’. Jelentése: ’lassan omladozó hegy’”. *Szárсомlyó* előtagja, a *szár* melléknév ’tar, kopasz’ értelmű. A hegy teteje és déli oldala ma is kopár. A *Szárсомlyó* összetétel egymagában cáfolja azt a feltevést (TESz. 3: 572), hogy a *Somló* ~ *Somlyó* hegynév a zöld erdővegetációból kiemelkedő kopasz, sziklás hegyrészekre utal. Ha maga a *Somló* is kopár hegyet jelölne, felesleges lett volna *szár* jelzővel megtoldani. — Az EWUng. (2: 1344 *som*<sup>1</sup> a.) *Somló* alapszavát egy *som* ’schlagen’ igében keresi, de a hegynév szemléleti hátterére nem tér ki.

Egy 1262-ben megejtett határjárásban a Tisza és a Túr közötti Avas hegységben egy *Szép-hegy*-nek (*Ziphigh*: SZABÓ, Ugocsa m. 483; SUCIU 2: 435; ComMarmÜg. 208) hívott magaslatnál találkozunk. A lábánál települt falut a hegyről nevezték el *Széphegy*-nek [1378: *Zephegh*: DocVal. 282]. Ha a hegynévből előtagként szereplő *szép* melléknévet szokványos, 'gyönyörködtető, tetszést keltő' jelentésében fogjuk fel, akkor a *Szép-hegy*-nek 'mons pulcher' a jelentése. (Vö. német *Schönberg*, olasz *Monte Bello*, szlovák *Krásna hora*, szlovén *Lepo brdo*, román *Dealul Frumos* stb.) L. még *Szép-havas* [1353/1360: *Zephauas*: DocRom. 127], *Cibles* < *Szép-les* [1373/1384: *Zepleshauasa*: DocRom. 249] stb. Am a német *Schönberg* kapcsán felmerült annak lehetősége, hogy a hegységekben szereplő *schön*-t nem 'pulcher, szép', hanem 'splendens, fulgens; fényes, ragyogó' jelentésben kell venni. Ez az értelmezés jól illik az olyan magaslatokra, amelyeken napkeltekor elsőnek jelenik meg a hajnalpír, napnyugtakor pedig legtovább lát-szik az alkonyati fény. (BACH, DtNam. 2/1: 271.)

Gyöngyöstarjának 1275-re kiállított határjárási oklevelében találkozunk két ma is használatos hegynévvvel: +1275/14. sz.: „c[ir]ca montem *Vylagus*”, „ad montem *Gala*” (GYÖRFFY 3: 139). A *Világos-hegy* talán csúcsának kopárságáról kapta nevét. Az egykori *Gala* (ma *Galya-tető*) egy régi szlovák \**Gol'a* hegynév átvétele. Tkp. értelme 'fátlan, füves hegy, hegyi legelő'.

A Celldömöltkől délnyugatra emelkedő 291 m magas hegynek *Ság* a neve. A hegy északi oldalán állhatott 1275 körül *Ságsomlyó* vára: „insuper monte *Sagsumlowa* cum castro” (UrkBurg. 2: 80). Somló keleti lábánál fekszik Alsóság, amely már 1272-ben *Ság* (ÁÚO. 8: 400) néven szerepelt. Az országszerte nagy számban jelentkező *Ság* helynevekben [l. 1075/+1217: *Sagi*: CDES. 1: 56] egy vitatott, talán finnugor eredetű magyar \**ság* 'domb, magaslat' rejlik.

A Salgótarjától északkeletre emelkedő *Medves* [1290/1479: *Medus*: ILA 2: 236; 1341: *Medues*: uo.] bazaltfennsík egy időnként kiszáradó patakról kaphatta nevét. Töve összekapcsolható a *meddő* melléknévvvel és *Kecskemét* utótagjával. A Szentgotthárd vidéki Nemesmedves egy *Medus* [1157/1230 k.: fluvius *Medus*: PRT. 1: 604] nevű patak mellett fekszik.

Az erdélyi Zalatnától keletre eső Fenes 1299. évi határleírásában fordulnak elő a következő hegynevek: 1299/1369/1571: „super lapide *Zyurkw*”, „in *Elesberch*”, „ad locum ... *Velkenhawasa*”, „in *Licaskew*” (GYÖRFFY 2: 159). *Szür-kő* a *szür* 'szürke' és *kő* 'szikla' összetétele (FNESz.<sup>4</sup> 2: 604). *Éles-bérc* az *éles* 'kis szögben, élben végződő' melléknévvnek és a *bérc* 'hegyhát' főnévvnek az összetétele (FNESz.<sup>4</sup> 1: 415). *Velken havasa* (tkp. 'Velken havasi legelője') személynévi eleméhez l. német *Wilken* csn. < *Wilhelm* szn. (BRECHENMACHER 2: 813). A *Likas-kő* azzal kapcsolatos, hogy a sziklacsoporton ablakszerű lyuk van (FNESz.<sup>4</sup> 2: 35).

A tatárjárás után több vár épült *Salgó* nevű hegyen: 1322: „castrum *Salgo*” 'királyi vár Szeben megyében Orlától északnyugatra' (GYÖRFFY 2: 182); 1331: „castellano de *Salgo*” 'királyi vár a Börzsönyben Perőcsénytől délre a Vár-bércen (715 m)' (GYÖRFFY 3: 232); 1341/1447: „Castrum *Salgov*” 'királyi vár egy 625 m magas hegyen Salgótarjától északkeletre' (FEJÉR, CD. 8/4: 504). A hegynév a magyar *sajog* ~ *salyog* 'fénylik, ragyog' ige folyamatos melléknévi igenevéből keletkezett. Tkp. értelme 'verőfényes, ragyogó'.

A Salgótarjától északra emelkedő *Karancs* [1335: *Korunchalya*: CSÁNKI 1: 100] neve nincs kellően tisztázva. Személynévből való származtatása bizonytalan. Az is felvetődött, hogy a *garancs* ~ *göröncs* 'göröngy' főnévvvel van kapcsolatban (FNESz.<sup>4</sup> 1: 687). A motiváció tekintetében analógiával szolgálhat a Gerecse hegységnek (vagy egy részének) régi *Rugus* [1225: „silvam, que vocatur *Rugus*”: UrkBurg. 1: 106; l. még

GYÖRFFY 3: 385, 456] neve. Ennek alapszava a magyar rög 'göröngy'. (L. tölem: MNy. 86: 169 és NytudÉrt. 139. sz. 35.)

A Torontál megyei Báka határában volt egy *Kun-korhány*, azaz kun temetkezési hely fölé emelt halom; l. 1338: „ad montem *Konkorhan*” (GYÖRFFY 3: 314). A kunok szállásterülete kiterjedt a Temes-vidékre is, és a Temes síkját korhányok, újabb, bizonyára irodalmi úton keletkezett névvel: kunhalmok teszik változatossá. (TESz. 2: 669; FNESz.<sup>4</sup> 1: 779; GYÖRFFY 3: 306, 310, 529.) A *Kun-korhány* érdekes előképe a tőle függetlenül megalkotott *kunhalom*-nak.

**5. A Börzsöny, a Bükk és a Heves — Borsodi-dombság hegyei.** — A sokfelől összegyűjtött régi hegyevek reprezentatív csoportjának bemutatása után körülhatárolt területekre összpontosítok, és történeti, valamint származásbeli rétegződésük szempontjából kissé közelebbről megvizsgálom három hegyvidékünk hegyeit.

Az Ipoly, a Duna és a Cserhát között elterülő Börzsöny hegység régi hegyeveire az Árpád-kor óta vannak szórványos adataink. Honttól délre emelkedik a ma is *Kőkapu*-nak [1866: *Kőkapu*: PESTY Hont m. *Honth* a., de l. 1245: ad *Portam Lapideam*: GYÖRFFY 3: 150 is] hívott hegy, amely egy szűk sziklaszorosról kapta nevét. — Ipolytölgyes környékén volt a *Homloló-kő* [+1258: *Homlolo kw*: GYÖRFFY 3: 241; 1318: *Homlolokw*: i. m. 3: 242] nevű köszirt. Újabb névalakja *Homlok-kő* [1865: *Homlokkő*: PESTY: Hont m. *Börzsöny* a.]. A *Homloló-kő* előtagja a régi *homlol* 'ledönt, felforgat, elpusztít' ige folyamatos melléknévi igeneve. A *Homlok-kő* egyszerűzettel és népetimológias átformálással jött létre. — Ugyancsak Ipolytölgyes határában emelkedett a *Sertés-hegy*-nek hívott magaslat [+1258: ad montem *Sertes heyg*: GYÖRFFY 3: 241; 1318: *Serteshyg*: i. m. 3: 242]. Bizonyára sertéseket makkoltattak arrafelé. — A Börzsöny belsőjében, Királyházától keletre emelkedik *Bugyihó* hegye [1283: montem *Budihohege*: GYÖRFFY 3: 205]. Előzménye egy szláv \**Budichovъ vьrchъ* (tkp. 'Budichъ hegye') volt. — A Duna és az Ipoly nyugati szögletében, Helemba határában volt egy *Nyerges-bérc* [1262: *Nergesberch*: GYÖRFFY 3: 199] nevű hegy, amely nyeregyszerű bemélyedéséről kapta nevét. Ma is megvan mint *Nyerges-oldal* [1865: Pesty: Hont m. *Helemba* a.]. Ugyancsak Helemba határában volt két kis kötömb, amelyet az erdőóvók *Iker-kő*-nek [1262: *Ykurku*: GYÖRFFY 3: 200] hívták. Volt arrafelé egy *Ór-hegy*-nek [1262: *Heur-hegh*: i. h.] hívott hegy is, ahonnan bizonyára jól szemmel lehetett tartani a környéket. — A Bernecei-patak mentén emelkedett a *Szlovik köve* bérc [1281/1416: *Berch Slovykkeve*: GYÖRFFY 3: 188]. A hegynev egy szláv *Slavik* (tkp. 'fülemüle, csalogány') személynevet foglalt magában. — Az Árpád-kor végétől Mohácsig terjedő korból adatolható a Kemenctől délre emelkedő *Halyagos* [1505: *Halagos* Bercz: BAKÁCS 133]. E hegyen a névadáskor feltűnően sok lehetett a hólyagfa. A *Pogány-hegy* [1526 előtt: *Poganhegye*: uo.] előtagja bizonyára ősi áldozati vagy temetkezési helyre utal. — A Mohács utáni korból származnak a Börzsöny legtöbb mai hegynevének első írásos följegyzései: *Csóványos* (*csóvány* 'csalán'), *Nagy-* és *Kis-Hideg-hegy*, *Magas-Tax* (vö. német *Taxanne* 'lucfenyő'), *Nagy-* és *Kis-Inóc* (vö. szlovák *inovec* 'fagyos, északi szél'), *Inovec* hegy: GeogrNázv. 3: 43), *Jelenc-hegy* (vö. szlovák *jelen* 'szarvas'), *Jelenc* hegy: GeogrNázv. 3: 45), *Kámor* (vö. lengyel *Kamor* [tkp. 'szúnyog'] szn.), *Hegyes-tető*, *Szent Mihály-hegy* stb.

Az Eger pataktól és a Sajó folyótól körülfogott *Bükk* hegység hegyeveire az Árpád- és Anjou-kor óta vannak adataink. Tardona falu 1240. évi határleírásában maga a hegység csak „*deserta silua*” [= lakatlan erdő: ÁÚO. 7: 102] megjelöléssel szerepel, de az erdős hegységnek később nevet adó *byk* fanév már ekkor, ebben az oklevélben előfor-

dul, mégpedig érdekes módon azzal jellemezve, hogy a szóban forgó bükkfába bele van vésvé a korábbi birtokosnak, Kán nembeli Gyula bánnak a címere. A viszontagságos életű Kán nembeli Gyula két ízben is nádori méltóságra emelkedett, majd a szlavón bán tisztségét töltötte be, de IV. Béla király uralkodása idején hűtlenség vádjával fogságba került, s 1237 táján fogságban végezte életét. A Gyula bán címerével jelölt bükkfáról az oklevél ekként tudósít: 1240: „signatum est super una arbore, que *byk* uocatur signum clipei Jule bani” (i. h.; l. még GYÖRFFY 1: 810). Határfákba vágott címereket később is szívesen alkalmaztak hatalmi jelvényként, hogy szembeötlően tanúsítsák valakinek birtokjogát, földesúri jelenlétét. (L. TAKÁCS LAJOS, Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Bp., 1987. 65.) Felvetődhet a kérdés, vajon nem játszott-e bele az országos hírvő főúrnak, Gyula bánnak a címerével ellátott s ezért nevezetes, oklevélben is megörökített tardonai határbükkfa abba is, hogy később a bükkerdővel borított egész hegységet magát is a bükk nevével kezdték jelölni? Az érdekesség kedvéért kitérek arra, hogy a Gyula bánnal kapcsolatba hozott Bükk erdő és hegység bizonyos fokig társítható egy erdélyi helységgel, mégpedig a Kolozsvár és Torda közötti *Bányabükk*-kel, amelynek eredeti névalakja nem feltétlenül *Bányabükk* (így KNIEZSA: MagyRom. 1: 284 és — nyomában — FNESz.<sup>4</sup> 1: 163), hanem esetleg *Bánabükke* volt, előtagjában a személynévi alkalmazású *bán* méltóságnév kicsinyítő képzős *Bána* [1228/1378: „terrae comitatus *Bana*”: BánffyOkl. 1: 5] származékával, utótagjában pedig a birtokos személyraggal ellátott *bükk* fa-, illetőleg erdőnévvel. (SZABÓ T. ATTILA: ErdMúz. 51 [1946]: 79—80. A közleményre MURÁDIN LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet.) Az utóbbi felfogás szerint a *Bánabükke* > *Bányabükk* változás a *Bána* személynév elavulásának és a *bánya* főnév népetimológiai hatásának tulajdonítható. — Az 1240. évi tardonai határjárásban olvasható hegynevek közül több ma is használatos: *Kemesnye-hegy* [1240: „in siluam in capite *Kamunusna* potoka”: ÁÚO. 7: 101] arról a szláv eredetű és ’köves patak’ értelmű vízfolyásról kapta nevét, amely az oldalából ered. — *Oszra* [1240: „de monte *Oztro*”: uo.] szláv eredetű nevének ’hegyes, csúcsos’ a jelentése. — A szomszédos Varbó 1303. évi határjárásában a mai hegynevek közül már ott találjuk *Csókás*-t [1303/.../1450: „sub monte *Chokas*” (GYÖRFFY 1: 815), ahol a névadáskor feltűnően sok lehetett a csóka madár, a *Kunna-tető*-t [1303/.../1450: „inter 2 montes *Kwna* et *Oztra* vocatos”: GYÖRFFY 1: 815], amelynek nevében a személynévként is alkalmazott szláv *kuna* ’nyest’ (l. 1240: *Kuna* szn.: ÁÚO. 7: 101) kereshető, a *Nagy-Mész-tető*-t [1303/.../1450: „in fine montis *Meez* vocati” (GYÖRFFY 1: 815), amelyen feltűnő mészkösziklák voltak láthatók. — De nemcsak a Bükk északi részén, hanem déli részén is számos Árpád-kori hegynév él ma is szinte változatlan alakban. Cserépfalu 1248. évi határjárásában található meg a következők: *Nagy-* és *Kis-Bodzás* [1248/1326: *Bozias*-heg: GYÖRFFY 1: 767] bodzabokrairól kapott nevet. — *Miklós-luga* [1248/1326: „montem, qui *Myklousluga* vocatur”: uo.] ’Miklós erdei rétéj’-nek értelmezhető. A hegynév második néveleme egy szláv eredetű magyar \**lug* köznév birtokos személyraggal ellátott alakjával azonosítható. — *Nagy- és Kis-Farkas-kő* [1248/1328: *Forkosku*: uo.] a *farkas* és a *kő* ’szikla’ főnévnek az összetétele. — *Füzér-kő* [1248/1326: *Fyuzerku*: GYÖRFFY 1: 768] neve füzérszerű sziklasorral kapcsolatos. — *Szaduszka* [1248/1326: „in ... vallem *Zuduskafeye*: GYÖRFFY 1: 767] elsődlegesen azt a mély szurdokvölgyet jelölte, amelynek ma *Felső-szoros* a neve. Végső nyelvi forrása egy szláv \**sq-těska* ’szurdok’ (tkp. ’összeszorulat’). — Miskolcot 1325-ben körülhatároltatták a szomszédos birtokosok. Az oklevélben szerepelnek ma is használatos hegynevek: 1325/1347: „in montem *Lukow*”, „ad monticulum *Nyres*”, „ad latus montis *Kysgala*”, „ad superiorem *Puklustheluk*”, „ad montem *Noggala*” (GYÖRFFY 1: 789). *Lukó* szláv eredetű. Magyarázatához l. *Lyukó-völgy* (FNESz.<sup>4</sup> 2: 58). *Nyires* a magyar *nyír* fanév -s képzős származéka (FNESz.<sup>4</sup> 2: 256 *Nyírjes* a.). A Lillafüredtől



észak felé emelkedő Kis- és Nagygyalya utótagjaként a magyar nyelvjárási *gyalya* 'hegyi tisztás; erdőtlen, kopár hegy' köznévi jöhet számításba. Ennek előzménye a régi szlovák \**gol'a* 'fátlan, füves hegy, havasi legelő'. (L. FNEsz.<sup>4</sup> 1: 495 *Galya-tető* a. és NytudÉrt. 126. sz. 76 *Galyaság* a.) *Poklosteleik* folytatója a mai *Poklos-tető*. A *Poklos-* előtag fekete, szurkos földre utalhat. (L. FNEsz.<sup>4</sup> 2: 359 *Poklos-tető* a.) — A további évszázadok meghozták a Bükk egyéb magaslatainak is a nevét. Zömük a magyarból származik (*Istállós-kő, Bálvány, Büszkés-hegy, Odor-hegy, Ibolyás-tető, Őr-kő, Három-kő, Tar-kő, Fehér-kő-lápa, Kis-árvány, Örvény-kő, Bél-kő, Nagy-verő, (Zsérci-) Nagy-Dél* stb.), de főleg a huták, massák környékén később betelepített szlávok is adtak hegyeknek nevet (*Borovnyák, Nagy- és Kis-Piliske, Nagy- és Kis-Hetemér* (l. cseh *Chotěmir* szn., lengyel *Chociemir* szn.) stb. Így teljesedett ki az évszázadok folyamán a Bükk mai gazdag hegynévrendszere.

A Bükkhöz és a Mátrához észak felől csatlakozó Heves—Borsodi-dombság régi, de ma is használatos hegyneveiből Pétervására 1341. évi határleírása nyújt izelítőt: *Fertősfő* [1341/1347: „ad montem *Fertysfeu*”: GYÖRFFY 3: 124] olyan helyet jelöl, ahol a névadáskor fetrengő, azaz fürdő volt állatok számára (MNY. 87: 76). — *Hagymás-bérc* [1341/1347: *Hagmaskwzbercze*: GYÖRFFY 3: 125] 'vadhagymával benőtt hegyhát' értelmű (MNY. 87: 76). — *Kápolna bérce* [1341/1347: *Capulnaberche*: GYÖRFFY 3: 125] olyan hegygerincet, hegyhátra vonatkozott, ahol kápolna állott vagy amely valami más módon volt kapcsolatban egy kápolnával. Jelenleg egy nyugat—keleti irányú völgy, a *Kápolna-völgy* örzi emléket Ivádtól északnyugatra (MNY. 87: 76). — *Nagy-Dél-verő* [1341/1347: „ad montem *Nogdelwereie*”: GYÖRFFY 3: 125] egy déli fekvésű, verőfényes nagy hegynek a neve (FNEsz.<sup>4</sup> 2: 219 *Nagy-verő* és 817 *Zsérci-Nagy-Dél* a.). Téves az a nézet, hogy a hegynévben szereplő *dél* főnév nyelvi forrása a szláv \**děľ* 'rész; hegyvonulat, hegyhát; hegy, domb', illetőleg a szláv eredetű román *deal* 'domb, hegy' volna.

6. A h e g y n é v a d á s i n d í t é k a i. — A hegyek, hegységek neveinek vizsgálatakor többféle szabályszerűséget állapíthatunk meg. Különösen tanulságos, szinte példa értékű a Magas-Tátra csúcsainak az a névrendszere, amely tökéletesen azonos indítékú, egymással párhuzamos keletkezésű magyar, német, és szlovák elnevezésekből tevődik össze. A Magas-Tátra egy-egy csúcsa gyakran arról a településről kapta nevét, amely az illető csúcs lábánál fekszik, s amely felé a csúcs közelében eredő patak lefut. Hunfalva fölött találjuk a *Hunfalvi-csúcs*-ot (*Hunsdorfer Spitze, Huncovský štít*), Késmárk fölött a *Késmárki-csúcs*-ot (*Kesmarker Spitze, Kežmarský štít*), Kakaslomnic felett a *Lomnici-csúcs*-ot (*Lomnitzer Spitze, Lomnický štít*), Felka felett a *Felkai-csúcs*-ot (*Felker Spitze, Velický štít*), Gerlachfalva felett a *Gerlachfalvi-csúcs*-ot (*Gerlsdorfer Spitze, Gerlachovský štít*), Batizfalva felett a *Batizfalvi-csúcs*-ot (*Botzdorfer Spitze, Batizovský štít*), Menguszfalva felett a *Menguszfalvi-csúcs*-ot (*Mengsdorfer Spitze, Mengusovský štít*), Csorba felett a *Csorbai-csúcs*-ot (*Csorbaer Spitze, Štrbský štít*). — A Magas-Tátra csúcsainak e névadási rendszerére támaszkodva máshol is kiindulhatunk egy-egy hegynév magyarázatakor a hegy alatti helység nevéből. — A *Börzsöny* hegység nevét Nagybörzsöny község nevéből származtatom. A Braziliának nevet adó börzsönyfa nevével való összekapcsolás (TESz. 1: 365; EWUng. 1: 136) minden realitást nélkülöz. A börzsöny- vagy berzsényfa mintegy 60 faja kizárólag a meleg égövön tenyészik. — Az Abasár fölött emelkedő *Sár-hegy* Abasárról kapta nevét, s nem a települést nevezték el a hegyről, amint azt némelyek vélik. — A Mátrában, Pásztótól délkeletre emelkedő *Muzsla* a hegy lábánál levő Muzslapusztáról kapta nevét. — További példák: *Bakony* (a névadó falu Isztimértől nyugatra, a mai Burok-völgy táján feketett), *Bél-kő, Csíki-hegyek, Kab-hegy, Keresztény-havas,*

*Körtvélyes* (a Vértesben), *Nagy-Csákány* (a Vértesben), *Öreg-Kovács* (a Vértesben), *Szanda* (a Cserhátban), *Tamás-hegy* (a Vértesben), *Vulkán* (a Déli-Kárpátokban) stb. Am ismeretesek olyan névpárok is, amelyekben a hegynév bizonyul elsődlegesnek a helység-névhez képest. *Tarcal* eredetileg a Tokaji-(Kopasz)-hegyet jelölte, s később vonódott át a hegy nyugati lábánál épült településre. De *Bodajk*, *Pákoz*, *Hegymagas*, *(Alsó)ság*, *(Sebes)salgó*, *(Apáca)somló* (ma Somlóvásárhely), *(Szilágy)somlyó* stb. is előbb hegyet, magaslatot jelölt, s csak utóbb vált helységnévvé. Sőt meg vagyok győződve arról is, hogy a *Torbágy* (ma Biatorbágy) helységnév előzménye az erdős Katalin-hegy régi *silva Turobag* neve volt, s ez etimológiailag azonos a régi magyar *turbagh* 'domb' földrajzi köznévvvel.

Am a hegyeknek nagyszámú egyéb névadási indítéka is lehet. Ilyenek például a követezők. (Azok a hegynevek, amelyeket forrásjelzés vagy lokalizálás nélkül közlök, megtalálhatók a FNESz.<sup>4</sup>-ben.)

A név a hegy alakjára utal: *Asztag-kő* (MNYTK. 181. sz. 66), *Csúcs-hegy*, *Csűr-kő* ('csűr alakú szikla': ÁRVAY 59), *Ebhát*, *Éles-bérc* (SZABÓ T. A., Kal. 56), *Füzér-kő*, *Halom-hegy*, *Három-kő* (a Bükkben), *Hegyes-bérc* (SZT. 5: 6), *Hegyes-csúp* (uo.), *Hegyes-domb* (uo.), *Hegyes-halom* (uo.), *Hegyes-hegy* (uo.), *Hegyes-kő* (uo.), *Hegyes-mál* (uo.), *Kalapos-tető*, *Káva-hegy*, *Kerek-domb* (JAKÓ, KolMon. 2: 226), *Kerek-hegy*, *Kerengő* (ILA 2: 162), *Keresztes-havas*, *Kétágú-hegy*, *Koszorú-domb*, *Küszöb-orr*, *Lapos-bérc* (SZABÓ T. A., Kal. 56), *Nyerges-bérc* (Oklsz. 695), *Nyerges-hegy* (uo.), *Sátor-hegy*, *Székreny-hegy*, *Tetétlen*, *Tompa-kő* (ILA 4: 100), *Üstök-hegy* stb.

A hegy növénytakarójával kapcsolatos: *Bálványos* („Sok ecetfa, vagyis bálványfa van még ma is errefelé”: MNYTK. 156. sz. 191), *Boncsos-tető*, *Bükk*, *Cserhát*, *Cseresznyés-hát*, *Cserhát*, *Csihányos*, *Csipkés-tető* (MNYTK. 125. sz. 97), *Csóványos*, *Galagonyás*, *Gyakar-som*, *Gyopáros-bérc* (ILA 2: 20), *Halyagos*, *Hangás*, *Ibolyás* (MNYTK. 125. sz. 133), *Iharos* (Biatorbágyon), *Istenfa-tető*, *Kikircses* (ILA 4: 74), *Kőris-hegy*, *Pátrácos*, *Piszkés-tető*, *Som-hegy*, *Szederjes-tető* („Ma is sok itt a szeder”: MNYTK. 181. sz. 31), *Szőke-bikk*, *Szőlő-mál* [1219: „ad montem ... vulgo ... Zevlevmal”: GYÖRFFY 3: 250], *Tölgves-bérc* (SZABÓ T. A., Kal. 233), *Tönkölös-hegy*, *Tű-hegy* (*tű* 'tüske'), *Tüses* ('tövises') stb.

A hegy állatvilágával kapcsolatos: *Bagó-hegy*, *Bagoly-bérc*, *Begyen-bérc* (*begyen* 'bölény': ÁRVAY 140), *Bise-kő*, *Bolhád*, *Csókás*, *Disznó-hegy*, *Fajdas-hegy*, *Farkas-hegy*, *Güzü-hegy*, *Hollófészek*, *Kánya-hegy*, *Méhes-domb* („Sok volt itt a vadméh”: MNYTK. 181. sz. 267), *Pipis-hegy*, *Rigó-hegy*, *Rókarántó*, *Sas-kő*, *Szarvas-bérc* (MNYTK. 181. sz. 75), *Ünő-kő*, *Ürge-hegy* stb.

A magaslat helyzetével, fekvésével kapcsolatos: *Alsó-hegy* (ILA 4: 73), *Első-hegy* (MNYTK. 181. sz. 249), *Észak-hegy*, *Felső-hegy* (ILA 4: 73), *Innenső-hegy* (JAKÓ, KolMon. 2: 296), *Közép-bérc*, *Sor-hegy*, *Székső-bérc* ('szélső': MNYTK. 181. sz. 75), *Vég-hegy* stb.

A hegy méretével, nagyságával kapcsolatos: *Derék-bérc* (SZT. 2: 325), *Hosszú-bérc* (ILA 4: 74), *Hosszú-kő*, *Kis-árnyék*, *Kis-bérc* (ÁRVAY 186), *Kurta-hegy* (SZT. 7: 655), *Magas-kő* (ILA 2: 300), *Magos-hegy*, *Nagy-hegy* (SZT. 5: 5), *Nagy-verő*, *Óriás-hegy* (a Szekszárdi-dombvidék legmagasabb, 285 m-es pontja) stb.

Térszíni formával kapcsolatos: *Bérc* (JAKÓ, KolMon. 2: 78), *Csúp* ('domb teteje, hegy csúcsa': SZT. 2: 226—7), *Dobogó-kő* (*dobogó* 'hegyhát ellaposodó része'), *Előhegy*, *Fekete-mart* (Oklsz. 620), *Gyűr-hegy*, *Gyűr-tető*, *Hágó-bérc* (SZT. 4: 886), *Hegyes-magas* (Oklsz. 604), *Hegymagas* 'Szent György-hegy',

*Hoportyó* (*hoporty* 'hepehupa'), *Kő-szirt* (Oklsz. 531), *Köves-lejtő* (CSÁNKI 5: 403; SzT. 7: 969), *Magasi, Omlás, Part* (Oklsz. 750), *Ponk* ('kis bérc': ÁRVAY 74), *Ropó hegye* (SZABÓ T. A., Kal. 317), *Ság, Závov* stb.

A hegy felszínének, lejtőjének milyenségére utal: *Kopár-hegy, Kopaszka, Lapis, Ló(f)ingató, Meredek-hegy* (BAKÁCS 121), *Mezítelen-hegy* (SzT. 5: 4), *Mező-havas, Sík-hegy, Szár-hegy* (SZABÓ T. A., Kal. 189), *Tarkő, Tér-hegy* stb.

A magaslat köves, sziklás voltára utal: *Kő halma, Kő-hegy, Kő orra, Kőpíte-hegy, Kő-szeg, Kövecses-hegy, Köves-hegy* stb.

A hegy talajának, kőzetének jellegzetességére utal: *Agyagos-tető* (SzT. 1: 131), *Cserapes, Csipa-hegy, Fövényes, Homokos-tető* (MNYTK. 181. sz. 93), *Írott-kő* (sziklatömb a Nagy-kő-havas tetejétől keletre; ÁRVAY 63); *Kőporos, Malomkő-bérc* (MNYTK. 181. sz. 64), *Mohos-kő* (ILA 3: 246), *Nagy-Mész-tető, Poklos-tető, Rothadt-kő* (omladékony szikláiról; ÁRVAY 194), *Somló, Tűzköves-tető* (ILA 4: 107).

A hegy oldalának barlangjával kapcsolatos: *Borlő, Búdös-hegy, Istállós-kő, Odvas-kő, Pes-kő, Szoba-kő* stb.

A hegy színére utal: *Barna-máj, Fehér-kő, Fejér-hegy, Fekete-hegy, Hamvas-kő, Kékes, Szőke-hegy, Szür-kő* (GYÖRFFY 2: 159), *Veres-hegy* (ILA 2: 165), *Vörös-kő, Vörös-domb* („dombja vörös agyag”: VMFN. 560) stb.

A hegyen levő építménnyel (várral, templommal stb.) kapcsolatos: *Agasvár, Jakab-hegy, Kálvária-domb, Pusztavár, Rozália-hegység, Sánc-hegy, Szent Mihály-domb, Szent Vid, Vár-hegy* stb.

Időjárással, csapadékviszonyokkal kapcsolatos: *Fagyos-oldal* (SZABÓ T. A., Kal. 112), *Felleg-hegy* (SzT. 3: 1000), *Havas, Hideg-havas* (ILA 3: 225), *Hideg-oldal, Jeges-mál* (SzT. 5: 955), *Jóidő-hegy* (MNYTK. 181. sz. 32), *Nagy-Hideg-hegy, Szeles-domb* („huzatos hely”: MNYTK. 125. sz. 35), *Szél-hegy* („Nagyon széljárta hely”: MNYTK. 125. sz. 160), *Szomjú-bérc* (ILA 2: 20) stb.

A hegy napos, verőfényes lejtőjére utal: *Hé-hegy* (MNYTK. 74. sz. 31), *Meleg-hegy, Meleges-hegy, Meleg-máj, Nagy-Dél-verő, Salgó, Szász-bérc verőfénye* (ÁRVAY 212), *Verő-máj* stb.

Hangjelenséggel, visszhanggal, csenddel kapcsolatos: *Csengő-hegy, Csergő, Durrogós-tető, Hallgató* (tkp. 'olyan hegy, amelynek öreg szálerdejében valósággal templomi csend szokott lenni'), *Hangos-hegy, Üvöltő* („Nagy szélben a fák »üvöltének«”: MNYTK. 181. sz. 64), *Zengő* stb.

A magaslatról nyíló tágas kilátással kapcsolatos: *Csudáló-kő, Belátó-hegy, Egerlátó, Messzelátó* (a Bükkben), *Pápalátó-kő, Szép-kilátó, Tekintő-hegy* (SZABÓ T. A., Kal. 28) stb.

Örszolgálat, őrhellyel kapcsolatos: *Őr-hegy, Őr-kő* (a Bükkben), *Strázsa-hegy, Tűzörző-hegy, Vigyázó* stb.

Valamely vízfolyás, szárazpatak, vízállás neve átvonódott egy hegyre: *Kemesnye-hegy, Medves, Rakottás-tető, Székhalom, Üver-tető* stb.

A magaslat alatt húzódó völgy, szoros neve átvonódott a hegyre: *Áj-bérc* (*áj* 'szűk völgy': ÁRVAY 52), *Balla-hegy, Kőkapu, Szaduszka-tető, Szakadát-tető* (Árvay 195), *Szurdok-tető* (MNYTK. 181. sz. 152) stb.

Személynévből alakult: *Kelemen-havasok, Margita, Marhád, Mecsek, Sinka-tető, Tátika, Terbete* stb.

Családnévből alakult: *Bartalos, Csuhas, Kandikó, Móroc-tető, Öreg-Futóné, Pattantyús, Porkoláb* stb.

Valamely eseménnyel kapcsolatos: *Akasztófa-bérc* (SZABÓ T. A.: Kal. 160), *Bajtetetés, Basa-halom, Dalos-hegy* (Sopronban), *Gellért-hegy, Gyilkos-hegy, Menedékkő, Nagysándor halma, Nyakvágó* (JAKÓ, KolMon. 2: 614), *Nyakvágó-halom, Sváb-hegy, Székely-kő, Tábor-hegy* (PESTY, MoHn. 388) stb.

Hitvilággal, babonasággal, áldozati hellyel, pogánysággal kapcsolatos: *Boszorkány dombja* (SZABÓ: Ugocsa m. 534), *Igyfon 'Réz-hegység', Kertes-kő, Ördög-halma, Ördög-halma* (SZABÓ T. A., Kal. 288), *Ördöngös-tető* (i. m. 233), *Pogány-hegy, Pogány-vár* (ILA 3: 81) stb.

Birtoklástörténettel kapcsolatos: *Foglal-tető, Király-erdő, Paraszt-hát, Papod, Pörös-tető* (MNYTK. 169. sz. 123), *Szent Mihály-hegy* (Zebe-génynél) stb.

Állattartással, pásztorkodással kapcsolatos: *Déllő-domb* (SZABÓ T. A., Kal. 271), *Disznózállás, Eszténa-domb* (SzT. 3: 471), *Hálás-tető* (MNYTK. 181. sz. 75), *Heverő-domb* (SZABÓ T. A., Kal. 26), *Juhkosár-tető, Kec-kekosár* (NyudÉrt. 70. sz. 215), *Kosár-hegy* (SZABÓ T. A., Kal. 190), *Ló-havas* (NyudÉrt. 70. sz. 215), *Ökörhugyos-domb* (i. m. 79), *Sónyaló-tető* (ILA 3: 9) stb.

Erdőgazdálkodással kapcsolatos: *Aszalás-bérc* (ILA 3: 67), *Avas, Csutkós-tető* (SzT. 2: 234), *Égett-vágás* („Erdőtűz volt itt, s utána következett a vágás”: MNYTK. 181. sz. 32), *Eregető, Ereszvény-tető* (MNYTK. 125. sz. 44), *Irta-vány-tető* (SzT. 5: 779), *Ortás-orom* (MNYTK. 125. sz. 91), *Ortvány-tető* (i. m. 71), *Tenkes, Tési-Rakató, Törzsök* (VMFN. 552), *Tusakos* (MNYTK. 178. sz. 82), *Zsilyeb-tető* (*zsilyeb* 'facsúztató vályú'?; ILA 4: 110) stb. — Itt említem meg, hogy fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdaságilag különlegesen értékes hegyeink, hegységeink gyakran szerepeltek latin nyelvű középkori okleveleinkben mint *silva* 'erdő', s nem mint *mons* 'hegy'. Példák: *silva Bersen* 'Börzsöny', *silva Bocon* 'Bakony', *silva Vertus* 'Vértes', *silva Matra* 'Mátra', *silva Ples* 'Pilis', *silva Igfon* 'Réz-hegység' stb. A fenyőerdős Alacsony-Tátra és a Gömör-Szepesi-érchegység a *Fekete-erdő* nevet viselte, de így hívták a Gyalui-havasokat is. (A *fekete erdő* népi értelmezésére rávilágít a következő adalék: 1830: „Havasoknak a' magas *fekete erdőt* szokták nevezni, a' hol fenyőfák vagynak”: SzT. 4: 1232.) A bihari hegyek *erdő*-nek neveztettek az összetett *Erdőelve* 'Erdély' előtagjában. Ezt tükrözi a középkori magyarországi latin *Transsylvania* név. A horvátországi *Petrova gora* hegységnevet a magyar *Petür-goz* adta vissza, utótagjában a magyar *gaz* 'erdő' főnévvel.

Vadászattal, leshellyel kapcsolatos: *Ispanlesuy ~ Spanlesy* (SzT. 7: 1044), *Király lese* (Oklsz. 585), *Les-bérc* (SzT. 7: 1044), *Les-bikk, Les-hegy ~ Les havasa* (Oklsz. 585), *Leső-hegy* (SzT. 7: 1047), *Magasles* (MNYTK. 181. sz. 75), *Tóbiás lesi* (ILA 2: 549), *Vadverem* '765 m magas hegy Bányabükkől északra' (a román *D. Odverem* a magyarból való) stb.

Ipari tevékenységgel kapcsolatos: *Bánya-hegy* (MNYTK. 125. sz. 108), *Fűrész éle* (ÁRVAY 117), *Kővágó-hegy* (Oklsz. 531), *Malom dombja* („név az alatta fekvő vizimalomtól nyerte”: ÁRVAY 70), *Malom-bérc* (JAKÓ, KolMon. 1: 658), *Malom-hegy* (i. m. 1: 620), *Szalajkás-tető* (MNYTK. 181. sz. 74), *Szénégető-hegy* (SZABÓ T. A., Kal. 8), *Zsindely-hegy* (ÁRVAY 170) stb.

Tükröfordítás eredménye: *Bölcső-hegy, Cukorsüveg, Írott-kő* (a Kőszegi-hegységben), *Király-hegy, Ördög lakodalma, Rózsadomb, Tarajka, Urak asztala* stb. A Bélai-havasokban (Belianske Tatry) emelkedő *Bolond Gerő* (Törichter

*Gern*; *Hlúpy*) nevének német előképe volt; l. 1876: *Thörichter Gern* (KolbMTátr.) és 1893: *Bolond Gerő* (PallasLex. 3: 22).

Részfordítás eredménye: *Róna-havas, Ruszka-havas.*

Felemás eredetű tautologikus (szószaporító) összetétel: *Góric-domb* (StudSl. 25: 232), *Hórkatető* (uo.), *Kamon-kő* stb.

A hegységre átvonódott valamely csúcs neve: *Csergő, Cserhát, Csukás, Gerecse, Gete, Hargita, Mátra, Mecsek, Nagy-Fátra, Papuk, Pilis, Réz-hegység, Vértes, Vihorlát* stb.

Irodalmi olvasmányélményből született: *Királyné szoknyája.*

Személyekre emlékeztető tiszteleti hegynevek: A tájjal valamiféle reális kapcsolatban levő, természetes úton keletkezett hegyneveken kívül vannak mesterségesen, hatósági úton, esetleg tudományos körökben alkotott hegynevek. Idetartoznak az adott korban kiemelkedőnek számító személyekre emlékeztető tiszteleti nevek. Néhány példa. — Attól a gondolatától vezéreltetve, hogy „a hegyek királyát csak királyi név illetheti meg”, a millenium évében, Ferenc József király hatvanhatodik születésnapjára (1896. augusztus 18.) a Magyarországi Kárpát Egyesület kezdeményezésére a Magas-Tátra s egyben az egész történelmi Magyarország legmagasabb hegycsúcsának, a *Gerlachfalvi-csúcs*-nak a nevét *Ferenc József-csúcs*-ra változtatták. A második világháború után, 1949-től *Sztálin-csúcs* lett a hegy neve, de az sem bizonyult hosszú életűnek. Visszaállították a régi megnevezést, a *Gerlachfalvi-csúcs*-ot. — A *Zöld-tavi-csúcs*-ot (*Grünseespitze, Baranie rohy*) Késmárk városa *Kossuth Lajos-csúcs*-nak nevezte el. Nem lett közkeletű. — Észak-Erdély és a Székelyföld 1940. évi visszacsatolását követően a Radnai-havasokban levő *Nagy-Pietrosz* [1402: *Petrooz*: MárDipl. 124] lett a megnagyobbodott Magyarország legmagasabb hegye. *Horthy-csúcs*-nak nevezték el Horthy Miklós kormányzóról. Ugyanakkor a Kelemen-havasokban levő *Pietrosz* Teleki Pál miniszterelnökről a *Teleki-csúcs*, a *Kis-Pietrosz* pedig Csáky István ülügymiszterről a *Csáky-csúcs* nevet kapta. Mára ezek a hegynevek használaton kívül kerültek. — Német hatásra nálunk is meghonosodott az a szokás, hogy névtelen hegycsúcsok első megmászóik nevét kapták. Pl. a Magas-Tátrában az Öt-tó katlanának egyik csúcsát, a *Déry-csúcs*-ot (*Déry-Spitze, Spišský štít*) Déry József mászta meg elsőnek 1896. július 21-én; innen a neve. A Magas-Tátra főgerincén emelkedő *Simon-torony* (*Simon-Turm, Žabí kôň*) névadója az a Simon Häberlein volt, aki Käthe Broske társaságában elsőnek mászta meg 1905. szeptember 12-én. Az efféle újkeletű hegynevekkel a hegyvidékek lakossága mindig nehezen barátkozik meg.

Idegen hangzású hegynevek magyarosítása. — 1941-ben az akkori honvéd Térképészeti Intézet névrajzi bizottsága kezdeményezte a történelmi Magyarország hegy-, víz- és tájneveinek egységesítését, hangsúlyosan magyarosító irányzatossággal. Egyebek között meg kívánták honosítani a következő hegyneveket: *Branyiszko* helyett *Toborzós*, *Bucsecs* helyett *Búcsúzó*, *Detonáta* helyett *Kőorgona*, *Drócsa* helyett *Solymos*, *Hoverla* helyett *Hóvár*, *Negoj* helyett *Juhász-kő*, *Popadja* helyett *Papágya*, *Pop Ivan* helyett *Paphavas*, *Ptacsnik* helyett *Madaras*, *Reteyzát* helyett *Csapott bérc*, *Vepor* helyett *Eperhát*, *Vihorlát* helyett *Viharlátó*, *Vlegyásza* helyett *Vigyázó* stb. Közülük csupán a már korábban is felbukkanó *Madaras* és *Vigyázó*, valamint a *Solymos* maradt meg a mai térképi használatban is.

A hegynevek keletkezésének, alakulásának egyéb típusai is vannak. De azok is többnyire a világ realitásait, a való élet tényeit tükrözik. Kevés bennük a romantika.

7. I r o d a l o m. — ÁRVAY JÓZSEF, A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943. — BENKŐ LORÁND, A Nyárárdmente földrajzi nevei. Budapest, 1947. (MNYTK.)

74. sz.) — CZIRBUSZ GÉZA, A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei. Nagybecskerek, 1908. (Különnyomat a nagybecskereki községi főgimnázium 1907—1908. évi értesítőjéből.) MELICH JÁNOS (MNY. 1909: 231) szerint: „magyarzatai között alig van elfogadható.” — DAUZAT, ALBERT—DESLANDES, GASTON—ROSTAING, CHARLES, Dictionnaire étymologique des noms de rivières et de montagnes en France. Paris, 1978. — DICKENMANN, ERNST, Kroatische Bergnamen. In: Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge (Heidelberg) 4 (1969): 231—54. — GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.—. Budapest, 1963.—. — KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Budapest, 1967. — KISCH, GUSTAV, Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpathenländer. Leipzig, 1929. — KISS LAJOS, Szilágysági hegynevek: Nyr. 1981: 97—101; Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. Budapest, 1988.; Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből: MNY. 1991: 73—7. — KNEZSA ISTVÁN, Keletmagyarország helynevei. In: Magyarok és románok. Szerkesztette DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. I. Budapest, 1943. 111—313. — KRANZMAYER, EBERHARD, Die Bergnamen Österreichs. Zweite, um einen Namenweiser vermehrte Auflage. Wien, 1968. — LUTTERER, IVAN—MAJTÁN, MILAN—ŠRÁMEK, RUDOLF, Zeměpisná jména Československa. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje. Praha, 1982. — MAJTÁN, MILAN, Z lexiky slovenskej oronymie: Acta Onomastica 31 (1995): 129—33. — MELICH JÁNOS, A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925—1929.; Dolgozatok II. Budapest, 1963. (NytudÉrt. 41. sz.) — PESTY FRIGYES, Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. Budapest, 1888. — PETROVICI, EMIL, Oronymes à base d'anthroponymes dans les Carpates roumain. In: PETROVICI, EMIL, Studii de dialectologie și toponimie. București, 1970. 276—83. — RÉSŐ ENSEL SÁNDOR, A helynevek magyarzója. I—IV. Budapest, 1861—1893. SZABÓ T. ATTILA (VálTan. 7: 35) szerint „alig van egynéhány, a valóságot megközelítő magyarázata”. — SCHRAMM, GOTTFRIED, Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. Stuttgart, 1981. — SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Kolozsvár, 1942. — UHLÁR, VLADIMÍR, Über Bergnamen des Liptover Gebietes in der Slowakei: Namenkundliche Informationen (Leipzig) 47. sz. (1985.) 34—48. — [Zehnter] 10. Internationaler Kongress für Namenforschung. Wien 8.—13. IX. 1969. Abhandlungen. Disputationes ad montium vocabula aliorumque nominum significationes pertinentes. I—II. Wien, 1969. — ZOLTAI LAJOS, Debreceni halmok, hegyek, egyéb mesterséges és természetes emelkedések ú. m. laponyagok, telkek, ülések, dombok, gerendek és háta a város határában, valamint külső birtokain. Debrecen, 1938.

KISS LAJOS

## Német nyelvű magyar etimológiai szótár

1. A tudománytörténeti jelentőségű „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (1967—1976.) közzététele után tizenkilenc évvel napvilágot látott az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” befejező füzeté is. Elkészült tehát s hozzáférhető az első nemzetközi nyelvű, modern magyar etimológiai szótár. Mint minden szótárra, az EWUng.-ra (így rövidítjük) is áll, hogy használva derül ki róla, milyen. Az azonban már ma is látható, hogy nemzetközi mércével mérten is színvonalas szintézissel gazdagodott az etimológiai irodalom. Ugyanis az eddig megjelent hazai és külföldi ismertetések, recenziók kritikus szerzőitől kiállított bizonyítvány egyértelműen pozitív s elismerő.

Az új szótárt már nem kell bemutatni. Az a nagy számú ismertetés, recenzió, amely hazai és külföldi szakfolyóiratokban jelent meg — a szerzők között neves etimológusok is vannak — ennek a feladatnak nagyrészt eleget tett. (BÜKY BÉLÁNAK tartozom köszönettel azért, hogy volt szíves rendelkezésemre bocsátani a szóban forgó közlemények bibliográfiai adatait, szám szerint huszonötét: 1996 végi állapot.) Arról nem is beszélve, hogy a szótár iránt érdeklődőknek egy ideje van már módja részleteiben is megismerkedni a művel. Ezért a jelen közlemény nem ismertetés, s nem is egyes szócikkekhez fűzött észrevételek gyűjteménye. Soraimmal azt kívánom elősegíteni, hogy az EWUng. helyét és szerepét elsősorban bizonyos általános szempontok alapján, szélesebb összefüggésekbe helyezve mérlegelhesük.

2. A magyar olvasót, aki a TESz.-t ismeri, illetőleg használja, elsősorban az érdekli, hogy mi a különbség a két szótár között. Magyarán az foglalkoztatja, hogy az EWUng. hoz-e, s ha igen, miben hoz újat, többet, mást a TESz.-hez képest. Ha ugyanis a német nyelvű szótár — új lexikográfiai megoldásai ellenére is — a TESz.-nek csupán fordítása vagy tömörített változata volna, akkor az új szótár honi körökben érdektelenségre volna kárhoztatva.

Az EWUng. sem nem fordítása, sem nem rövidített változata a TESz.-nek, bár érhető módon erős köldökzsinór köti hozzá. Nem kevés olyan címszó van az EWUng.-ban, ami nincs meg a TESz.-ben (például: régiek: *ardó, bocsár, miatyánk, mizser, nándor, nyögér, oláh, silling, úz, verfelye, varég*; újabbak: *blatt, diszkó, fólia, galeri, hamburger, kégli, kóla, kuplung, szauna, videó, xerox* stb.), illetőleg fordítva (*bertáfol, bóna, cinkográfia, derendócia, fluszpapír, gemecs, haszura, koncér, lipántos, makáma, nitt, omboly* stb.). Új szavak nem címszavakként is bekerültek az EWUng.-ba, mint például a *flakon* → *flaska, kecmec* → *kecmereg, klotyó* → *klozett, laszti* → *labda, média* → *médium, sifriroz* → *cifra, szipózik* → *szippant* és így tovább. (GERSTNER KÁROLY, az EWUng. egyik szerkesztője 1996. I. 18-án az ELTE-n a Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport rendezésében hozzászólásokkal kísért előadást tartott a két szótár viszonyáról. A fentebb említett példákat az ő előadása alapján közlöm.) Kevésbé szembeötlő, összességében azonban fontosabb különbséget jelentenek azok a TESz.-beliekhez képest új és módosított etimológiák, amelyek szócikkek százaiban bújnak meg. Zaicz Gábor számításai szerint „átlagosan minden harmadik címszóban” van eltérés a TESz. és az EWUng. között (Benkő-Eml. 658). A legnagyobb változás a belső keletkezésű szavak minősítésében tapasztalható. Számottevőnek mondható a csökkenés az onomatopoeitikus és részben az ismeretlen eredetű szavak körében. De érzékelhetők a változások a jövevényszavak minősítésében is. Gerstner Károly például úgy véli, hogy a német, illetőleg német vonatkozású jövevényszavaknak körülbelül 23%-át érintette valamilyen módosítás (MNY. 1996: 163). Mindez összességében bizony nagy változás. Még akkor is, ha az esetek többségében nem új eredetmagyarazatokról, csupán módosításokról, pontosításokról van szó. Ezek a változtatások mindenekelőtt az EWUng.-nak a TESz.-hez képest módosult etimológiai szemléletéből (erre l. alább is) következnek, különös tekintettel arra, hogy az eredetmeghatározást a szótár a szavak közvetlen származási előzményeihez viszonyítva adja meg az esetek többségében, másrészt pedig abból, hogy az elmúlt három évtized is érzékelhető előrehaladást hozott a magyar szókincs eredetvizsgálatában. Említésre méltó a TESz.-éhez képest korábbi első adatok, illetőleg új alakváltozatok és jelentések EWUng.-beli közlése is: ez a nyelvelmékek, illetőleg a szótörténet korszerű feldolgozásával van a legszorosabb összefüggésben. A két etimológiai szintézis közötti további különbségekre l. ZAICZ GÁBOR és GERSTNER KÁROLY tanulmányát (Megjelenés előtt

első idegen nyelvű etimológiai szótárunk: Benkő-Eml. 655—59 és Német jövevényszók a TESz.-ben, illetve az EWUng.-ban: MNy. 1996: 158—63).

A fentiekből is nyilvánvaló, hogy az EWUng. a magyar szavak eredete iránt érdeklődő s a TESz.-t használó magyar szakembereknek is megkerülhetetlen új szintézis. De tegyük hozzá: a TESz. sem vált fölöslegessé. Ha ugyanis a részletesebb szótörténet, adott esetben a részletezőbb etimológiai magyarázat, a szótörténeti adatok lelőhelyei, a bővebb bibliográfia, s az EWUng.-hoz képest többletként jelentkező címszavak érdekelnek bennünket, akkor továbbra is a TESz.-hez kell fordulnunk.

3. Közhely, hogy a tudomány nemzetközi vérkeringésébe csak azok a kutatási eredmények jutnak be, amelyeket világ-, illetőleg nemzetközi nyelveken tesznek közzé. Sok más nyelv és nyelvközösség mellett a magyarról is elmondható, hogy a nyelvi elzártság az e nyelven közzétett tudományos eredmények ismertté válásának legfőbb akadályai („Hungarica non leguntur” — szoktuk volt idézni, s jellemző esetként idézhetjük BÁRCZIT, aki a Szófsz.-ral kapcsolatban írta: „egy ... talán Dél-Amerikából érkezett levél megkérdezte, hogy van-e a szótárban a magyar szavaknak idegen értelmezésük, mert bár őket /kutatóintézet/ minden etimológiai szótár érdekelné, merőben magyar nyelvű munkát nem használhatnak”: in ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., Szótártani tanulmányok. Bp., 1966. 19). Azt is emlegetjük olykor, hogy bizonyos tudományos eredményeink nemzetközi ismertsége elmarad attól, amit megérdemelve. Ebben nem is annyira több-kevesebb elfogultságtól általában nem mentes saját vélekedésünkre, hanem külföldi tudósok véleményére támaszkodunk (l.: KISS LAJOS: MNy. 1966: 370; BENKŐ LORÁND: MNy. 1991: 13; l. még MNy. 1971: 170). Kétségtelen, hogy korábban s főként a szomszédos országokban többen tudtak a külföldi nyelvészek közül magyarul, mint napjainkban. A magyar nyelvű publikációk korábbi, a maihoz viszonyított nagyobb ismertsége a magyar nyelv nagyobb presztízsével, földrajzi értelemben is szélesebb használati körével függött össze elsősorban. Tudvalevő, hogy a századforduló magyar nyelvének elsősorban gazdasági, politikai és kulturális okokból volt nagyobb presztízse, s ugyanezen okokból kisebb ma. Ez viszont azt jelenti, hogy manapság még kevésbé remélhetjük, hogy a magyar nyelvű publikációknak rendszeresen külföldi, nem magyar anyanyelvű olvasói is lesznek. Más szavakkal pedig azt, hogy a nemzetközi nyelveken való publikálás a magyar nyelvtudománynak a korábnál is fontosabb feladata. Az új magyar etimológiai szótár nemzetközi nyelven való közzétételét csak helyeselni lehet. Az EWUng. megjelenését a német nyelvterület érintett kutatói örömmel fogadták. Egy osztrák germanista, M. HORNUNG például azt írta, hogy „Für den Germanisten ist es von unschätzbarem Wert, dass diese neue Werk in deutscher Sprache abgefasst ist und sich daher den des Ungarischen nicht Kundigen mühelos heranziehen lässt” (In: Im Zeichen der ungeteilten Philologie. Festschrift für Professor Dr. sc. Karl Mollay zum 80. Geburtstag. Hrsg. P. BASSOLA, R. HESSKY und L. TARNÓI. Budapest Beiträge zur Germanistik 24. Bp., 1993. 138).

Fölmerül persze a kérdés, miért nem angolul jelent meg a szótár, mi döntött a német mellett. Az előszó a német nyelvnek az etimológiában való nagy szerepét, máig élő hagyományát hangsúlyozza, megemlítvén azt is, hogy a munkaközösséghez is ez a nyelv állt legközelebb, magyarán: a munkatársak ebben voltak leginkább járatosak a számbajöhető nyelvek közül. Hozzátehetjük: az a külföldi kör, amely egy magyar etimológiai szótár potenciális használója, elsősorban azon nyelvek kutatóinak a körében keresendő, amely nyelvek a magyarral kapcsolatban voltak és/vagy vannak — s természetesen az uralisták körében. Márpedig a szóban forgó nyelvek etimológusai, szótörténészei németül általában tudnak, hiszen a német nyelvnek ebben a régióban évszázadokon át nagy szerepe volt, s nem csak tudományos téren. Szerepe volt továbbá — láttuk — annak is,



hogy térségünkben a németnek mint az etimológia még mindig nélkülözhetetlen, sőt talán első számú közvetítő nyelvének (gondoljunk a germanisztikára, szlavisztikára, finnugrisztikára) a hagyomány erejénél fogva is változatlanul nagy presztízse van.

A mai körülmények között, amikor a tudományokat is információözön árasztja el, jól meg kell tudni választani a közvetítés módját (nyelvét és eszközét, valamint mikéntjét), ha azt akarjuk, hogy ismertté váljanak szélesebb szakmai körökben is a kutatási eredmények. A nagy nyelvek továbbra is kiemelt szerepet játszanak az etimológiában. Ezért nem osztom Y. MALKIEL véleményét, aki szerint eltűnik az etimológiai szótárnak az a típusa, hogy X nyelvről Y nyelven jelentetnek meg szófejtő szótárt (Etymology. Cambridge, 1993. 105). Az EWUng. és a MAGISTE-féle észt etimológiai szótár (Estnisches Etymologisches Wörterbuch. Helsinki, 1982—83. I—XII) német nyelvűsége, az oroszországi finnugor nyelvek egy része szófejtő szótárainak orosz nyelvűsége szolgáljon igazolásul. Egyszersmind pedig például arra, hogy az etimológiai szótárak célkitűzésétől (kiknek szól) függően változhat a publikáció nyelve. A nemzetközi nyelven való közlés egyébiránt szükséges, de nem elégséges föltétel ahhoz, hogy a nemzetközi ismertség biztosítva legyen. Figyelembe kell venni a tudományos információközvetítés piaci törvényeit is. Például azt, hogy elsőbbséget élveznek azok a kiadványok, sorozatok, amelyeket nemzetközileg jegyzett kiadók jelentetnek meg, merthogy ezek a cégek a világméretű terjesztés biztosítékai. Ha az EWUng. úgy jelent, jelenhetett volna meg, hogy az Akadémiai Kiadó társult volna valamely említett kiadóval, akkor a hírverés és a terjesztés eredményesebb lett volna, mint amilyen volt. Arról persze szó sincs, hogy a magyar vagy a hozzá hasonló nyelvek nemzetközi nyelven megjelentetett szófejtő szótárai a vezető könyvkiadók és -terjesztők jóvoltából szakmai körökben általánosan ismertté válhatnak szerte a világon. (A W. BRIGHTól kiadott International Encyclopedia of Linguistics etimológiai részében egyetlenegy uráli nyelv etimológiai szótára sincs megemlítve). Az etimológiai szótárak ugyanis a nyelvészeti kiadványoknak abba a kategóriájába tartoznak, amelyeknek potenciális érdeklődési köre erősebben kötődik az érintett nyelvközösséghez. (Ahhoz viszont valóban kötődik. Bizonyosságul említem, hogy a nyelvészeti kiadványok között a szófejtéssel foglalkozók viszonylag nagy számban szoktak elkelní a könyvpiacra. A TESZ. e szempontból sikerkönyvnek számít Magyarországon, a „Földrajzi nevek etimológiai szótárá”-ról nem is beszélve. Egy németországi fölmerés szerint a szótárakhoz forduló laikusoktól keresett információk gyakorisági sorrendjében a szavak eredete az előkelő harmadik helyen áll — a jelentések és a helyesírás után, I. M. RIPPFL, Wörterbuchbenutzung bei Muttersprachlern. Untersuchungsbericht über eine Befragung erwachsener muttersprachlicher Sprecher zur Wörterbuchbenutzung: Lexikographica 1990: 237—51.) Az etimológiai szótárakban többnyire egy konkrét nyelv szavainak eredetéről és szótörténetéről olvashatunk, s a szócikkekben gyakran találkozunk a nyelv külső történetére utaló magyarázatokkal. Ez a más nyelvűek közül elsősorban azokat érdekelheti, akik saját etimológiáikhoz keresnek idegen nyelvi bizonyító anyagot (például hasonló eseteket), akik olyan nyelvek szavainak eredetét vizsgálják, amely nyelvek kapcsolatban voltak vagy vannak az adott, a szótárban feldolgozott nyelvvel (jövevényszókatutatók, illetőleg általában a nyelvi kontaktusok vizsgálói és az alapnyelvel foglalkozók), valamint akik a jelentésváltozások iránt érdeklődnek. Ami az etimológiából általánosabb érdeklődésre tart igényt, az nem más, mint a szófejtés elvei és módszerei, illetőleg az etimológiai szótárak lexikográfiai eljárásai. Ezeket viszont célszerű összefoglalni s megfelelő módon (tanulmányok, tanulmánykötetek, kongresszusi előadások) közzétenni. Ugyanis másként azok sem vesznek róluk tudomást, akiket ez a problémakör érdekel. Merthogy nem vállalják azt a sok munkát, amit az egész szótár meghatározott szempontú átbúvárlása s elemzése jelent. (Gondoljunk például arra, egy germanistát az

érdeklí, hogy az onomatopoetikus szavak eredetvizsgálatában milyen szófejtési elveket és eljárás módokat követnek a magyar etimológusok.)

4. Egy idegen — nemzetközi — nyelvű magyar etimologikon kiadásának ötlete már korábban is fölmerült, s éppen a TESz. készítésének idején öltött egyre határozottabb formát. BENKŐ LORÁND egyik, a TESz.-t bemutató tanulmányában írt arról, hogy a TESz. tömörített változatát valószínűleg a hetvenes években adják majd ki (FUF. 1966: 250). Az 1974-es budapesti etimológiai konferencia záró tanácskozásán kiemelten fontos feladatként emlegették a külföldnek szánt kiadást, mondván, „különösen nagy hiányt pótolna, hiszen a nyelvünk iránt érdeklődő külföldiek számára elérhető magyar nyelvtörténeti-etimológiai forrásanyag rendkívül kevés, és zömében elavult” (NytudÉrt. 89. sz. 307). Nos: a kezdetben remélhez képest ugyan másfél-két évtizeddel később vált valóra a terv, ez azonban javára vált. Egyrészt azért, mert így nem egyszerűen a TESz. tömörített, kivonatolt változatát kaptuk, hanem az újabb kutatási eredményeket következetesen érvényesíteni törekvő, egységes szemléletű s koncepciójú szótárt, amely ennek következtében nemcsak a külföld tájékoztatására szolgál, hanem a magyar kutatók számára is kikerülhetetlen, mert a TESz.-hez képest több tekintetben is új szófejtő szintézis. Másrészt azért, mert a két évtizeddel korábbinál kedvezőbb tudománytörténeti kontextusban jelent meg, hiszen az etimológia körüli, bizonyos szakkörökben divatos, de nagyrészt alaptalan fenntartások és sommás elmarasztalások hitelvesztése egyre nyilvánvalóbb. Harmadrészt pedig azért, mert az új szótár készítőitől remélhető azoknak az etimológiai kutatással összefüggő elvi és módszerbeli tapasztalatoknak az általánosító igényű összefoglalása, illetőleg kifejtése, amelyekre a szótár megalkotói szert tettek (l. például BENKŐ LORÁND kitűnő tanulmányát, amely mögött több évtizedes nyelvtörténeti-etimológiai kutatásnak és etimológiai szótárszerkesztésnek az aranyfedezete áll: „Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben”: MNyTK. 201. sz. 5—12), s amelyeknek az összegzésére a TESz. elkészülte után nem került sor az elvárható mértékben, s amelyek iránt éppen manapság nemzetközi viszonylatban is nyilvánvaló érdeklődés mutatkozik.

5. Élő, tehát nem lezárt korpuszú nyelvek történeti-etimológiai szótárainak záros határidőn belül való elkészítése ma már csak munkaközösségektől remélhető. Az újabbak (például a német, a finn stb.) is így születtek. Az EWUng. is. Mégpedig úgy, hogy különböző területekre specializálódott szakemberek vesznek részt a munkában. A „The Barnhart Dictionary of Etymology” (Ed. ROBERT K. BARNHART. The H. W. Wilson Company, 1988.) előszava az USA-ra vonatkoztatva ezt hangsúlyozandónak is tartja: „This is the first dictionary of etymology to be produced by an editorial staff in collaboration with American scholars from various fields of language study” (VII). A munkaközösségek megszervezése, irányítása, a szótárírói vállalkozás személyi, anyagi, intézményi feltételeinek a biztosítása összetett, számos buktatóval járó, felelősségteljes munka. Ami az EWUng.-ot illeti, elmondhatjuk, hogy a vállalkozás példás szervezettséggel s kitűnő irányítással folyt, s a közbejött hátráltató tényezők (elhalálozások, kutató-cserék, az intézeti osztály költözései) ellenére nem szenvedett számottevő késedelmet. Sikerült olyan munkaközösséget létrehozni, amely fegyelmezetten tette a dolgát, amelyben három kutató-nemzedék is képviselve volt, tehát a tapasztalatátadás ideális körülmények között folyhatott, s amely külső munkatársaiul olyan kitűnő szakembereket tudhatott maga mellett, mint BAKOS FERENC, BORZSÁK ISTVÁN, CSÚCS SÁNDOR, HAZAI GYÖRGY, IMRE SAMU, KISS LAJOS, MOLLAY KÁROLY, RÓNA-TAS ANDRÁS és TÖTTÖSY CSABA. Leszögezhetjük ezért: az EWUng. munkálatainak a megszervezése, irányítása és időben történő véghezvitele, a munkatársak kitartása és odaadó, színvonalas munkája minden elismerést meg-

érdemel. M. MAYRHOFER az új német etimológiai szótákról írván (*Die neuen etymologischen Wörterbücher des Deutschen: Lexikographica* 1991: 25—37) fölteszi a kérdést: mit várunk el egy modern nyelv etimológiai szótárától? Azt válaszolja, hogy sokat, teljesíthetetlenül sokat. S hozzáteszi: éppen ezért nagy tisztelet jár bátorságukért azoknak a kollégáknak, akik etimológiai szótárral lépnek a nyilvánosság elé (27). Illesse tehát tisztelet az EWUng. munkatársait is: BÜKY BÉLÁT, GERSTNER KÁROLYT, S. HÁMORI ANTÓNIÁT, HEXENDORF EDITET, HORVÁTH LÁSZLÓT és ZAICZ GÁBORT! Ha BENKŐ LORÁND nevét külön kiemelem, akkor ez azért van, mert a magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának, a magyar nyelv történeti nyelvtanának és a német nyelvű magyar etimológiai szótárnak az irányítójaként-főszerkesztőjeként való ténykedése tudomány-történeti perspektívában nézve is kiemelkedő (HADROVICS: MTud. 1996: 1164). Nemkülönben kiemelésre kívánkozik az a szerep, amelyet BENKŐ a belső keletkezésű magyar szókészlet eredet- és történeti morfológiai vizsgálatában végzett, s amelynek az EWUng. mondhatni első számú haszonélvezője volt. S megemlítendőnek vélem azt is: helyesen döntöttek azok a fórumok, bizottságok és személyek, amelyek és akik az EWUng. támogatása, finanszírozása mellett voksoltak. S helyesen járt el az Akadémiai Kiadó is, hogy ezt a jelentős vállalkozást közzétette. Úgy vélem, az EWUng.-hoz hasonló színvonalú és fontosságú hazai szintézisek nemzetközi nyelven való közzététele az Akadémiai Kiadó feladatai közé tartozik a jövőben is.

6. Ideális etimológiai szótár nincs. (Ha volna, több kritériumnak is maradéktalanul meg kellene felelnie, I. J. A. DEBRUNNER: *Kratylos* 1: 34, ismertette: KISS LAJOS: *NyutudÉrt.* 89. sz. 41.) Pontosabban: ideális etimológiai szótár sincs. Nem is lehet. Két okból sem. Egyrészt, mert a szavak betűrendes közlésének vagy onomasziológiai alapú elrendezésének a dilemmájából nem születhet tökéletes megoldás — márpedig ez a két fő rendező elv. Másrészt azért, mert nincsen ideális szótárhasználó (ahogy egyébiránt nincsen ideális /anyanyelvi/ beszélő sem), akire szabni lehetne a szótárt. Ebből viszont az következik, hogy ahány etimológiai szótár, szigorúan véve annyiféle kombináció, hiszen nincs két olyan szófejtő szótár, amely pontosan ugyanazon körülmények között születne, s ezért ugyanazon szempontokat kellene pontosan megegyező súllyal érvényesítenie. Amikor tehát az etimológiai szótárakat értékeljük, akkor ezt az adott körülmények és feltételek figyelembevételével célszerű tennünk. A szakembereknek szóló szófejtő szótárakban például lehet sok rövidítést használni, a nagyközönségnek (is) szólókban nem. Az EWUng. eljárását, hogy tudniillik sok rövidítést használ, a körülmények ismeretében nem kifogásolhatjuk. A kimerítő szakirodalmi tájékoztatás az etimológiai szótárakban luxus általában, a szakembereknek szólókban azonban szükség van legalább a lényegi és friss irodalmi tájékoztatásra. Az EWUng. praktikus és helytakarékos módszert követett: csak a legfontosabb XX. századi irodalmat adja meg, s ez az esetek többségében s érthető módon a TESz. volt. Az ellentett vélemények jelzése lehetséges, de nem szükséges tartozéka az etimológiai szótáraknak. Viszont azokat az eltérő eredetbeli magyarázati lehetőségeket, amelyeknek a valószínűsége nagyjából azonos, illetőleg amelyek komolyan szóba jöhetnek, valószínűségi fokuk szerint rangsorolva célszerű megadni, elsősorban éppen a szakembereknek szóló szótárakban. (A kérdéskörre I. Y. MALKIEL, *Das etymologische Wörterbuch von Informanten- und Korpusssprachen*. In: *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Tübingen, 1990. Band 5. 2. 1323—34.) Továbbmenve: csak laikus megközelítéssel lehet azt mondani, hogy minél több szót minősítenek ismeretlen eredetűnek egy etimológiai szótárban, az egyértelműen a szótár gyenge voltát, illetőleg az adott nyelvtudomány szófejtő kutatásainak alacsony színvonalát mutatja (ez is ok lehet persze, de lehet a szigorúbb,

módszeresebb szófejtés következménye is). Az újlatin nyelvek például a maguk szótörténeti adatoltságával, alapnyelvüknek, a latinnak a messzemenő ismertségével egészen más lehetőségeket kínálnak az etimológusnak, mint mondjuk az uralistáknak az uráli nyelvek. Azon nyelvek esetében, amelyek viszonylag fiatalok, s amelyeknek emiatt nyelvtörténetük is nagyrészt adatolt (például a francia), jóval könnyebb az etimológus dolga, mint az olyan nyelvek esetében, amelyek régiek s történetük nagyobbik része adattalan (ilyen a magyar is: mintegy három évezredes történetéből kettő nyelvemlékelen, szövegeimlékei pedig csak az utóbbi kilenc évszázadból vannak). A nehézségek természetesen nemcsak hátrányt jelenthetnek, hanem kihívást is, s így elősegíthetik az etimológia finomodását. Úgy vélem, a magyar etimológia hagyományosan magas színvonalra ezzel a körülménnyel is összefügg. Erre utalt Bárczi moszkvai előadásában, amikor azt mondta, hogy az általa felsorolt szófejtő „elveket persze másutt is ismerik és használják, noha talán nem mindig és nem mindenütt olyan szigorúan, mint nálunk” (MNY. 1967: 287).

7. Saussure megrótta az etimológiát, mivel az nem szentelt kellő figyelmet azon műveletek elemzésének, amelyekkel a szavak eredetvizsgálatakor él (Bev. 233; KISS LAJOS: *NytudÉrt.* 58. sz. 128; de l. még HEXENDORF i. m. 89. sz. 127). Ez a sommás véleményem nem általánosítható, a múltra sem, az utóbbi évtizedekre pedig különösen nem. Idézzük csak emlékezetünkbe, hogy mit írt BUDENZ a Magyar—Ugor Szótár bevezetőjében: „csak olyan szófejtésben lehet köszönet, amely a maga műveleteiről számot is tud adni” (VI; vö. még: HALÁSZ: *NyK.* 1903: 1—44, 139—63; illetőleg HADROVICS: MNY. 1968: 147—51; KISS LAJOS in: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből.* (1850—1920). Bp., 1970. 47—59; BENKŐ: *NytudÉrt.* 89. sz. 15—26). Az utóbbi évtizedek tudományos ülésszakok, konferenciák, kongresszusok sorát hozták. Köztük olyan nemzetközi tanácskozásokat is, amelyeken az etimológia elveiről és módszeréről, sőt elméletéről szóltak a résztvevők. Négy ilyen célkitűzésű európai etimológiai konferenciáról van tudomásom. Az első 1967-ben Moszkvában tartották („A szláv etimológiai kutatások kérdései a modern etimológia általános problematikájával kapcsolatban”; ezen hangzott el BÁRCZI előadása: MNY. 1967: 285—92), a második 1972-ben Lipcsében („A szláv szókinccs történeti és etimológiai vizsgálata”; ezekre l. KISS LAJOS: *NytudÉrt.* 89. sz. 43). A harmadik Budapesten volt 1974-ben ezzel a címmel: „Az etimológia elmélete és módszertana” (az anyag meg is jelent: *NytudÉrt.* 89. sz. Bp., 1976.), végül pedig a negyedik 1982-ben a németországi Eichstättben (l. ALFRED BAMMESBERGER ed., *Das etymologische Wörterbuch. Fragen der Konzeption und Gestaltung. Eichstätt Beiträge. Band 8. Regensburg, 1983.*). A budapesti konferenciát lezáró értekezlet résztvevői tanácskoztak a jövő feladatairól is, és szükségesnek vélték az etimológiai szótárak (tudniillik A magyar szókészlet finnugor elemei és A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára címűek) elkészítése során leszűrődött módszertani tapasztalatok és tanulságok rendszerezését és közzétételét (*NytudÉrt.* 89. sz. 307). Kritikusan meg kell állapítanunk, hogy ez nem történt meg a várt mélységben és módon. Annál nagyobb érdeklődéssel várjuk azokat az említett indítékú és célzatú tanulmányokat, amelyek az *Acta Linguistica* 1998. évi kötetében s az EWUng. munkatársainak a tollából jelennek majd meg a tervek szerint.

Van-e elmélete az etimológiai kutatásoknak? (Az említett etimológiai konferenciák közül ezzel a kérdéssel a budapestin több előadó is foglalkozott.) Van — abban az értelemben, ha elméleten ezt értjük: 'tapasztalatilag szerzett ismeretek, gondolatok elvi általánosítása' (l. ÉKsz.). E szerint tehát az etimológia elmélete = általános módszertani elvek összessége. Ilyen értelemben szólt BENKŐ az „elméletileg is igényesebb jellegű,

teljes etimológiai szótár"-ról (i. m. 6), amelynek legújabb képviselője az EWUng. Ha azonban úgy értem az elméletet, hogy 'a tények összefüggéseinek (igazolható) föltevésekkel való magyarázata' (ÉKsz. ez is), akkor nem. Tehát az az elmélet-fogalom, amellyel az elméleti nyelvészet dolgozik, más (l. KIEFER in: Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Nyiregyháza, 1991. 2: 831). Az persze, hogy az etimológiának olyan, az elméleti nyelvészetnek meg ilyen elmélete van, a kutatási tárgy természetéből következik. Ezzel kapcsolatban két dolgot említek: a) a grammatika rendszerszerűségével, zártságával a szókészlet nagy fokú kötetlensége és nyitottsága („minden szónak külön története van”) áll szemben; b) amíg a nyelvtan kizárólag belső nyelvészeti kezeléssel vizsgálható, a tudományos szófejtés nem nélkülözheti a nyelvenkívüliség figyelembe vételét. Ezért mutatják az etimológiai vizsgálatok is egyértelműen, hogy nem lehet általában, a konkrét kutatási feladattól elvonatkoztatva helyes, jó elvekről és módszerről beszélni. Az ismeretek elvi általánosítására viszont két, egymással összefüggő okból is szükség van. Egyrészt azért, mert a tudomány előrehaladásának ez igen fontos motorja. Másrészt pedig azért, mert a színvonalbeli követelmények így válnak előbb-utóbb kötelező normává az adott szakterületen.

8. A mai etimológia ún. r e n d s z e r e s e t i m o l ó g i a (l. E. SEEBOLD in: BAMMESBERGER i. m. 263). Ez azt jelenti, hogy elvi megalapozottságú és következetes-ségű. A szófejtés komplex voltát szem előtt tartva épít valamennyi, a szavak eredetvizsgálatát segítő diszciplinára, mindenekelőtt természetszerűleg a történeti hang-, alak- és jelentéstanra, s abból indul ki, hogy etimológia nincs szótörténet nélkül. Az elvi megalapozottság és következetesség jellemzi lexikográfiai gyakorlatában is. Tehát — szótárról lévén szó — a) a címszavak kiválasztásában, illetőleg b) a szócikkek felépítésében, azaz a szótörténeti adatok közlésében, az eredetmagyarázatban és a szakirodalmi hivatkozásokban, valamint az utalózásban (REICHMANN i. m. 2193).

Lássuk most az EWUng.-ot mint lexikográfiai alkotást! A címszavak kiválasztásán a fő szempontja adva volt ebben az esetben, bázisul ugyanis a köznyelvi alapszókincs szolgált. Ebben az összefüggésben említésre méltó, hogy az utóbbi két évtized lexikai neologizmusainak fontosabbjai is bekerültek a szótárba (például: *hamburger, sort, szipózik, xerox*). Minthogy körülbelül 10 000 szócikkben hozzávetőlegesen 50 000 magyar szó kerül terítékre, elmondható, hogy nem csak a köznyelvi alapszókincs kapott helyet a szótárban. Kérdés azonban, milyen szempontok alapján s milyen arányban került be a periferikus lexika. Tapasztalati tény ugyanis, hogy ebben a tekintetben feltűnő aránytalanságok szoktak előfordulni az etimológiai szótárakban az egyes részlegek (archaizmusok, idegen szavak, neologizmusok, regionalizmusok, szakszavak) képviselője között. Az persze nem lehet eleve elrendelt kiindulási szempont, hogy a köznyelvi alapszókincsen kívüli részlegeket csak azonos arányban lehet, tanácsos szerepeltetni a szófejtő szótárakban. Az azonban mégiscsak elvárható, hogy a köznyelvre összpontosító etimológiai szótár a bővítésben egyrészt mértéket, másrészt pedig viszonylagos arányt tartson. A régi Kluge egyik címszaválasztási szempontja REICHMANN szerint az volt, hogy volt-e elfogadható eredetmagyarázata az adott szónak vagy sem (i. m. 2193). Ez egy modern általános etimológiai szótárban ma már nem lehet szempont, legfőljebb a periferikus lexika elemeinek kiválasztásában, ám ott is csupán másodlagos, tehát alárendelt szerepet játszhat. Úgy látom, az EWUng. ebben a tekintetben is elvszerűen volt következetes, tehát a címszaválasztásban az eredetbeli magyarázottság legfőljebb alárendelt szerephez juthatott csak. Az EWUng.-ba nagy számban bekerültek kihalt és visszaszorult szavak, valamint területi kötöttségűek, köztük számos jövevényszó, olyan szavak tehát, amelyeket a mai magyar anyanyelvű beszélő általában nem ismer.

A legkisebb csoportot a szakszavak alkotják (például *skart*, *skíz* mint kártyázási műszók). A periférikus szókinccs elemei közül az archaizmusoké (nagy részük kihalt) a legszámosabb réteg. Megértem, sőt osztom a szerkesztők döntését. Zömmel ugyanis olyan archaizmusokról van szó, amelyek a magyarságnak a környező népekkel és nyelvekkel való többrendbeli és szoros kapcsolatát dokumentálják, tehát egy a külföldnek szóló nemzetközi nyelvű szótárban igencsak jó helyen vannak (például: *dervis*, *diéta*, *früstök*, *furmány*, *furt*, *fuszekli*, *harámbasa*, *katona*, *nándor*, *olajkár*, *porkoláb*, *skandalum*, *spagát*, *spikanárd*, *stallum*, *tretina*, *úz*).

Ha egy szó változatokban él (márpedig soknak van fonológiai eltérést mutató variánsa), akkor a köznyelvi, illetőleg a köznyelvben leginkább használatos lett címszóvá. Tehát a *csoda*, *csuda*, illetőleg a *fel-*, *föl-* közül az előbbieket. Egy címszóválasztással nem értek egyet: a *pöszméte* címszavasítását nem tartom megokoltnak a *köszmété*-vel szemben (a szakkönyvek az előbbit egyáltalán nem használják).

A szótörténeti adatolás világosan mutatja: az EWUng. komolyan vette, hogy az etimológia fundamentuma a szótörténet. Az EWUng. szemlélete szerint ugyanis — ez ma már axióma — az etimológia mindig szótörténet is. Tehát a szótörténeti adatok minél szélesebb körű, a régiségre vonatkozóan pedig a teljesség igényével való feldolgozása alapvetően fontos. A TESz.-hez képest új adatok tömegének a fölvetelét ez magyarázza. Az adatokhoz való ragaszkodás nem földhöz kötöttség, mert a legjobb ötlet is csak annyit ér, amennyit adatokkal — lehetőség szerint konkrét adatokkal — igazolni tudunk. (Vö.: PAPP LÁSZLÓ: „az etimológia »költészet«-e pusztá játékká válik a szótörténet »valóság«-a nélkül”: NytudÉrt. 58. sz. 165; TERHO ITKONEN: „In der Etymologie braucht man ordentliches Material: zu Einsichten kann man auch durch Überlegungen kommen, doch ohne Dokumentierung lohnt es sich nicht, sie zu Papier zu bringen”: FUF. 1987: 21.)

A szótörténeti adatokat — beleértve az alakváltozatokat is — az EWUng. évszámokkal közli (nem tekintve a XIX. század vége óta adatolható nyelvjárási változatokat). Ez vonatkozik a fontosabb jelentésekre is. A szócsaládos szócikkekben az alcímszavak közlési sorrendjét — helyesen — az első adatolás időbeli sorrendje szabja meg, nem pedig az, hogy köznyelvi, ma is élő szóról, névszóról, ígéről vagy másról van-e szó.

9. Az eredetminősítés az etimológiai szótár lényege, a pont az i-n. Némi túlzással akár azt is mondhatnánk, hogy neki van alárendelve, azt szolgálja minden más, amit a szótár közöl. Alapvetően fontos tehát, hogy milyen minősítőrendszerrel él az etimológiai szótár, s hogy következetesen él-e vele.

Az EWUng. az eredetre vonatkozó mindazon lényegi tudnivalót közli, amely tudnivalók a szavak egyes, morfémaszintű elemeinek, hangtani és jelentésbeli sajátosságainak és a szavak egésze kialakulásának a megértéséhez szükségesek (adott esetben utalás segítségével). Az etimológiai szempontból minden lényeges mozzanat magyarázatának elve az EWUng. szerzőinek azon korszerű szemléletéből következik, amely szerint az eredetmeghatározást a szavak közvetlen származási előzményeihez viszonyítva kell megadni, de nem szabad elhanyagolni „akár a visszafelé kiindulási alapként tekintendő töetimonnak, akár a visszafelé követhető legkorábbi rokon vagy idegen nyelvi kiindulásnak” (BENKŐ i. m. 8) a vizsgálatát sem. Ez a szemlélet a régebbi, a szótővekre, az etimonra összpontosító s az újabb, a lexémák egészét, tehát teljes szerkezetét módszeresen vizsgáló etimológiai nézőpont ötvözete. Mondjuk ki: az EWUng. az eredetmagyarázatok tekintetében példás módon kiszolgálja az olvasót! Mert a szóeredet szempontjából fontos mozzanatokat megmagyarázza mind az etimon vonatkozásában (szótővek, tőszavak), mind pedig a morfológiai alakulásmód (a motivált szavak, azaz az összetételek, száрма-

zékok, stb.) tekintetében. Ezt — értelemszerűen — szükség szerint teszi. Amikor tehát problémátlan alapnyelvi eredetű, jövevény vagy onomatopoeitikus lexémáról van szó (például *él*<sup>1</sup>, *galéri* és *jaj* a.), akkor nincs semmiféle magyarázat, csak eredetbeli alapminősítés, illetőleg bizonyító adatok. Minden más esetben van magyarázat. Egyrészt a szó alakulásmódjára (milyen töből s milyen alaktani megoldással jött létre), másrészt a jelentésváltozásokra, harmadrészt az onomasziológiai okokra (az utóbbiakra l. például *bőregér*, *csalogány* és *királydinnye* a.).

Az az elv, hogy az eredetmeghatározást a szavak közvetlen származási előzményeihez viszonyítva kell megadni, elsősorban a belső keletkezésű szavak vizsgálatában kristályosodott ki, s ennek a számos — a legszámosabb — tagot számláló szókészleteti rétegnek az etimológiai elemzésében hozott számottevő eredményeket. Ez persze természetes. Az alapnyelvi eredetű és a jövevénytiszta szavak eredetvizsgálata ugyanis az esetek többségében az etimónnak, a végső tőnek a magyarázatát jelenti, a belső keletkezésű szavak esetében viszont igen gyakran mást is: a mindenkori szóelemek lexémává alakulásának, válásának vizsgálatát is. Ez azért van így, mert a belső keletkezésű szókészlet messze túlnyomó része a szóalkotás valamely módjával jött létre, így hát e lexémák körében a szavak szerkezeti felépítésének és jelentésfejlődésének az elvszerű elemzése nélkül nincs, nem lehet megnyugtató, a szó egészére vonatkozó eredetmagyarázat. Egy példa: a *vánszorog*-ról tudjuk, hogy közvetlen előzménye a *vánszor*-, tudjuk tehát, hogy a szó származék. A *vánszor*-ról viszont azt, hogy relatív tő, merthogy neki is van előzménye, mégpedig az abszolút tő *ván*-, tudjuk tehát azt is, hogy a *vánszor*- a *ván*- továbbképzése. Az igazi eredetkérdés azonban az etimonra vonatkozik: milyen eredetű az abszolút tő, a *ván*-? (Az EWUng. szerint ismeretlen, esetleg finnugor: *vánszorog* a.). A morfológiai szempont szükségszerű előtérbe kerülése (a modern etimológiai vizsgálatokban játszott szerepét l. KISS LAJOS: NytudÉrt. 89. sz. 33—4) magával hozza bizonyos morfológiai terminusoknak az etimológiai szótárakban való megjelenését, illetőleg gyakori használatát. E terminusok egy része a dolog természetéből következőleg azonban nem tesz különbséget folyamat és eredmény között (l. EWUng. I: XIV): a *deriváció*, *elvonás*, *összetétel*, *összerántás* és társai ezt is, azt is jelölik.

Az EWUng. említett szemléletének természetesen jól érzékelhető lexikográfiai következményei is vannak. Nevezetesen: 1. a „tisztá” eredetbeli minősítések („alapnyelvi eredetű”, „jövevénytiszta”, „belső fejlemény”) mellett a szóalakulás mikéntjét (a folyamatot és eredményt) jelölő morfológiai és jelentéstani természetű kifejezésekkel is igen gyakran találkozunk („származékszó”, „összetétel”, „elvonás”, „szóhasadás”, „hangrendi átcsapás”, illetőleg „jelentéskülönülés”, „jelentésszűkülés”, „jelentéstágulás”, „szófajváltás”, stb.) Sőt: ezek egy része bevezető minősítésben is gyakorta szerepel. Azaz az EWUng.-ban a morfológiai szempont — az etimológiai szótárakra nem jellemző módon — nagy súllyal van jelen. — 2. Az etimológiai alapminősítések (= a bevezető eredetminősítés) úgyszintén gyakran nem csupán egy, hanem kettő, sőt olykor annál több eredetbeli minősítést is tartalmaznak. Példák: „jövevénytiszta az olaszból, magyar képzéssel” (*lugas*), „alapnyelvi örökség, töve az ugor korból való, magyar képzéssel” (*táltos*), „fiktív tő származékából szófajváltással jött létre” (*csüllő*). — 3. A Benkőtől tárgyalt átmeneti típusokba tartozó szavak eredetminősítésében többnyire az etimonból indultak ki („alapnyelvi eredetű”, s ezt követte, hogy „magyar képzéssel”: *fárad*), ritkábban volt a lexéma egésze kiindulópont („belső fejlemény” vagy „származékszó”, s csak ezután következett, hogy alapnyelvi eredetű tő továbbképzéséről van szó: például *keres*).

A szóban forgó szemlélet egyik szembeötlő következménye a *fiktív tő*-nek a bevezetése az EWUng.-ban. A *fiktív tő* nem eredetbeli, hanem morfológiai kategória. A fiktív tövűséggel jellemezhető magyar szavakról azt tudhatjuk, hogy a) a magyarban alakultak

ki, hogy b) származékok, s hogy c) tövük önállóan nem adatosolható, legfőbb utólagos elvonás eredményeként (EWUng. i. h.). A „fiktív tövűség” tehát a tö, illetőleg a tövek jellegéről és a szó alakulásmódjáról ad felvilágosítást, s nem az abszolút tö eredetéről. Az EWUng. azonban — ezért etimológiai szótár — mindig állást foglal az abszolút tö eredete kérdésében. Etimológiai szótárról lévén szó magától értetődik az is, hogy a szó-töveket nem mai nyelvi, hanem történeti alapon kell megállapítani (mintegy nyomon követve a szavak alakulását az időben). A *fárad* : *fáraszt* például ma fiktív tövűként jelenik meg (*fár-* töve önállóan nem fordul elő, a két ige viszont egyértelműen képzős alakulat), az etimológiai elemzés azonban kimutatta, hogy egy alapnyelvi ige továbbképzései, igazolta tehát a tö — egykori — előfordulását. Az *óbégat* leíró szempontból tőszó, sőt szótő, történetileg nézve viszont jövevényszóból képzett származék (< ném. *o weh*). Ezekben az esetekben — a definíció értelmében — nem fordul elő a *fiktív tö* terminus az EWUng. magyarázataiban.

Mi a helyzet az onomatopoetikus szavakkal? Ha tőszavak (például *bumm*, *csitt*, *kakukk*, *ri*, *rop*, *sír*), illetőleg olyan tőszavak, amelyeknek végződése képzővel azonos, de képzőszembenállás hiányában tövük nem különíthető el (például *csámcsog*, *csárog*, *dong*, *hetyeg*, *hüppög*, *krárog*, *liheg*, *ugat*), akkor az „onomatopoetikus” minősítést kapták. Azoknak az onomatopoetikus igéknek a szócikkében pedig, amelyek szócsaládot alkotnak (= két vagy több, képzőszembenállásos tag áll egymás mellett), szintén nem fordul elő a *fiktív tö* terminus, hanem — vagy egyedül, vagy különböző kíséző információkkal ellátva — az „onomatopoetikus” minősítés (l. *csatang*, *csattan*, *köhög* a.). Ezzel szemben azok a névszók, amelyeknek azonos tövű igei származékpárjaik is vannak, a „fiktív töből alakult származék” minősítést kapták (például *csacsi*, *csiszár*), de utalással az onomatopoetikusnak minősített igei párra (a *csacsog*-ra és a *csiszol*-ra), azaz ezekben az esetekben onomatopoetikus tövekből létrejött névszói származékokról van szó. A „fiktív tö” tehát nem eredetbeli kategória, s kiváltképp nem az „ismeretlen eredetű” szinonimája.

A fiktív tövűség mint (történeti) morfológiai kategória a magyar szókészlet jelentős hányadát jellemzi, s az idetartozó szavak eredetvizsgálatában nélkülözhetetlenné teszi a szigorúan következetes történeti alaktani elemzést. Emlékeztetőül: „az ősmagyar korban a deverbális igeképzés rohamos terjedése nagy mértékben csökkentette, pontosabban túlhaladta az eredetibb tőigei állományt, s ezek az őmagyar kort jórészt már csak fiktív tövű származékigékként, valamint a köznévi tartományban is, de főként a személynevekben fennmaradt igenévi relictumok minőségében, tehát morfológiailag ... átminősülve érték meg” (BENKŐ: Rédei-Festschrift 69). Nyilvánvaló, hogy az abszolút tőhöz csatlakozó különböző morfémák kilétének s az így létrejött szavak jelentésviszonyainak a tisztázásával, precíz elemzésével elősegítjük az abszolút tö vizsgálatát is, hiszen többnyire csak az előbbieket elvégzésével derül fény arra, hogy mi is valójában, illetőleg hogy nagy valószínűséggel mi is az „igazi” tö. Az EWUng. minden esetben nyilatkozik — ha ilyen megállapítható volt — az abszolút tö eredetéről. Vagy úgy, hogy megnevez valamely eredetbeli kategóriát (*csüllő*: „a tö onomatopoetikus”), vagy úgy, hogy utal a vizsgált szó abszolút tövével összefüggő szóra (*csuporít* → *csoport*), illetőleg az eredetbeli minősítést tartalmazó szócikk címszavára (például *cáfol*, *cammog*, *csacsi*, *csiszár* a.).

10. Az eredetminősítési rendszer következetes alkalmazási igényének és a különböző megítélési szempontok ütközésének szükségszerű velejárói azok a dilemmák, amelyekkel az általános etimológiai szótárak szerzői óhatatlanul szembesülnek, s amelyekről BENKŐ nyomatékkal szolt többször hivatkozott tanulmányában. A megközelítési szempontoktól, illetőleg e szempontok sorrendezésétől, súlyozásától függően egy-egy szó



ilyen vagy olyan minősítést egyaránt kaphat. Például: a vizsgált szó adott esetben „ősi eredetű” vagy „belső fejlemény” (*néz*), „hangutánzó” vagy „származékszó” (*sikolt*), „jövevényszó” vagy „magyar derivátum” (*lugas*) minősítésű egyformán lehet. Sőt: a *fecske* a következő minősítéseket is megkaphatná: „onomatopoetikus”, „alapnyelvi eredetű”, „szóhasadás eredménye”, „igenévi származék, amely szófajváltáson ment keresztül” stb. (BENKŐ i. m. 9—12). BENKŐ így summázza a szótáriró etimológus feladatát: „Világos, hogy a minősítő állásfoglalás természete e [tudniillik származásbeli megközelítési] szempontok bezúfolását nem teszi lehetővé, valamilyen irányban (irányokban) dönteni kell, mit (miket) tartunk a szóeredetre legjellemzőbbnek, mit akarunk, tudunk kiemelni” (i. m. 10).

A szavak kategorizálása általában véve is nehéz, s adott esetben eredetbeli besorolásuk is problematikus lehet. Mi legyen ezekkel? BENKŐ több példát is említ, s hozzáteszi: „Ha ősi eredetűnek vesszük őket, belső magyar továbbképzésüket sikkasztjuk el, ha meg származékszóként tekintjük, rokon nyelvekhez való kapcsolatukat szorítjuk háttérbe” (i. m. 10); a TESz. „hol a hangutánzó, hol a származékszó minősítést használja, s biztos választóvonalat húzni közöttük teljességgel lehetetlen is volna”, illetőleg névszók között vannak olyan példák, „ahol kétségeink lehetnek: jövevényszóknak vagy magyar derivátumoknak minősítendő-e” (BENKŐ i. m. 11). A kérdés mármost az, lehet-e, érdemes-e „kifogástalan következetességgel” (BENKŐ i. m. 9) alkalmazni a származási minősítés kidolgozott rendszerét. Az EWUng. teljesen következetesen járt el a tekintetben, hogy az eredetre vonatkozó minden lényeges mozzanatot megmagyarázott. Az eredetre vonatkozó minősítések alkalmazásában az átmeneti típusok esetében azonban némelykor nem volt teljesen következetes (megokolásul l. BENKŐ többször idézett tanulmányát). Mert például a *csillog*, *fárad*, *farag*, *fazék* alapminősítése „alapnyelvi örökség”, a *keres*-é viszont „származék”, jóllehet mindegyik esetben ugyanarról, tudniillik alapnyelvi tö magyar továbbképzéséről van szó. Ez persze mindig világosan kiderül, s végül is ez a lényeg. Mindazonáltal fölvehető, hogy talán célravezetőbb, a szótár használói (különösen a nem magyar olvasók) számára némileg praktikusabb — mert könnyebben áttekinthető — megoldás lehetett volna, ha a szótár az eredetbeli alapminősítések tekintetében maradéktalanul követte volna azt a rendezőelvet, hogy ilyen minősítésként csak a legáltalánosabb eredetbeli kategóriákra lett volna tekintettel („alapnyelvi eredetű”, „jövevényszó”, „belső fejlemény”).

11. Minthogy az EWUng. elsősorban a külföldi tudományos szakkörök és érdeklődők tájékoztatására készült, lehetséges elvárásként megfogalmazható, hogy adjon többkevesebb tájékoztatást arról is, hogy mely szavak kerültek át a magyarból a szomszédos nyelvekbe. Magától értetődik, hogy itt nem szócikkszerű feldolgozásról, csupán a magyarból való kölcsönzés tényének, illetőleg az átvétel valószínűségének a jelzéséről van szó. Ha a szótár a magyarból való kölcsönzés jelzésének feladatát magára vállalja, akkor értéke s potenciális használói köre egyaránt növekszik. Nos: az EWUng. követi a TESz. dicséretes eljárását, s gyakorta jelzi, mely magyar szavak kerültek át a szomszédos nyelvekbe (amikor forrásai alapján megállapítható volt, hogy megvan az átvevő nyelv standardjában, illetőleg tájszóként szélesebb elterjedtségű: I, XV). A *város*-ról szólván például e műveltség szó szerb-horvát, szlovén, román és albán, a *kocsi* esetében pedig német, angol, francia, olasz, szerb-horvát és oszmánli megfelelőjét említi.

Utánanézttem, hogy a szótár milyen német nyelvbeli magyar jövevényszavakat nevez meg. A következőket: *Attila*: *atilla* a., *Pekesche*: *bekecs* a., *Schabracke*: *cafrang* a., *Tschako*: *csákó* a., *Tscharda* és *Tschardasch*: *csárda* a., *Tschikosch*: *csikó* a., *Dolman*: *dolmány* a., *Gespan*: *ispán* a., *Heiduck*: *hajdú* a., *Honvéd*: *honvéd* a., *Husar*: *huszár* a.,

*Kandare: kantár<sup>2</sup> a., Kutsche: kocsi a., Letscho: lecsó a., Palatschinke: palacsinta a., Pallasch: pallos a., Pandur: pandúr a., Paprika: paprika a., Pörkelt, Pörkölt: pörkölt a., Primas: primás<sup>2</sup> a., Puli: puli a., Puŝta: puszta a., Säbel: szablya a., Schill: süllő a.* Említi ugyan a szótár a ném. *Dolmetscher, Karbatsche, Kollatsche* szavakat is (*tolmács, korbács, kalács<sup>1</sup> a.*), de csupán mint a magyar szavak megfelelőit, mert a magyarból való átvételt nem látta igazoltnak, illetőleg valószínűsítettnek. Az EWUng. a szomszédos nyelvekbeli magyar jövevényszavakból csak azokat vette föl, amelyeket forrásai alapján köznyelvinek, vagy széles elterjedtségű regionális szónak tekinthetett. Szigorúbban járt el tehát a TESz.-nél, emiatt aztán nincsenek említve sem például a következő, a németben a magyarból származó, illetőleg föltehetően magyar közvetítésű szavak: *Fillér, Forint, Gulasch, Magyare, Pengő, Schinakel, Szekler, Tokajer, Tolpatsch, Tschismen*, illetőleg *Kalpak, Tschibuk*. A következetesség érthető, de talán jobb lett volna a megokolt bővítés, tehát adott esetben a kapu szélesebbre nyitása. Márcsak azért is, mert a magyarból elsősorban éppen német közvetítéssel kerültek szavak Nyugat- és Észak-Európába, tehát a távolabbi nyelvek vonatkozó szavai eredetének a kibogozásához a német kikerülhetetlen. Az említett elv miatt rosszabbul áll a szótár az orosz nyelv magyar jövevényszavainak az említésével: a *dolmány, hajdú, huszár* megfelelőjét közli, de nem említi például a *csárda, csárdás, gulyás, kocsi* megfelelőit. (A The Concise Oxford Dictionary of English Etymology — ed. T. F. HOAD. Oxford, 1986. 81 — a *kocsi*-ról azt írja, hogy a XVI. század óta közös európai szó.) Kár, hogy HOLLÓS ATTILA igen alapos monográfiájának (Az orosz szókinés magyar elemei. MNyTK. 206. sz. Bp., 1996.) a közzététele éveket késett, így az EWUng. nem használhatta föl.

A szomszédos nyelvekbe — köznyelvekbe, illetőleg írásbeliségbe — átkerült magyar szavak meghatározott részének a jelzésével az EWUng. hasznos szolgálatot tett, hiszen nyelvek, etnikumok közötti kapcsolatok alaposabb tanulmányozásához nyújt fontos segítséget. Éspedig egy olyan régióban, amelyet nyelvek, kultúrák, vallások, ideológiák sokfélesége és változatos történelem jellemez. Az EWUng. ezzel olyan értéktöbbletet adott, amely kevés etimológiai szótárra jellemző.

12. Ami a szinkrón nyelvrész számára nyilvánvalóan egytűvé tartozik, az kerüljön lehetőleg egy szócikkbe: ezt az elvet követve szócsaládosított — csak helyeseltető módon — az EWUng. Ennek egyik lexikográfiai következménye az, hogy módosult, módosulni kényszerült az eredetbeli alapminősítés más esetekben szokásos módja. A szócsaládok esetében ugyanis nem egy, hanem kettő vagy több szó keletkezéséről, kialakulásáról kell nyilatkozni, s a szócsaládok tagjai etimológiai problémáitól függően az eredetbeli minősítések és magyarázatok hosszabbak és változatosabbak lehetnek. A *köhög, köhint, köhécsel* esetében az alapminősítés: „onomatopoetikus” (*köhög a.*), *rikolt, rikkant, rikkongat, rikkancs, rikkant*-éban: „a szócsalád igéi onomatopoetikusak” (*rikolt a.*), a *roskad, roskaszt, roskatag* esetében: „a szócsalád kiindulósavai, az igék: fiktív tö származékai” (*roskad a.*), a *katolikus, katolizál, katolicizmus*-éban: „a szócsalád kronológiailag első tagja, a *katolikus*: jövevényszó a latinból” (*katolikus a.*), a *jubileum, jubilál, jubiláns* esetében pedig: „jövevényszavak a latinból” (*jubileum a.*). Az EWUng. ezekben az esetekben is minden lényeges információt megad, az olvasó tehát pontos tájékoztatást kap.

A szócsaládos szócikkek egy részében az eredetminősítő mondatban szerepel a *Wfamilie = szócsalád* terminus (például *katolikus, rikolt, roskad a.*), más esetekben nem (például *köhög, jubileum a.*). A „szócsalád” EWUng.-beli értelmezését az előszóban nem olvashatjuk, de nyilván az volt a kiindulópont, hogy amely szócikkben a címszó

mellett egy alcímszó van, akkor már szócsaláddal van dolgunk (tehát szócsalád a *röffen*, *röfög*: *röffen* a. és a *favorizál*, *favorit*: *favorit* a.).

13. A szavak közötti etimológiai összefüggések jelzésére, láttatására több lehetőség is van. A nyilvánvalóan összefüggő szavak együvé tartozását a szócsaládosítás mint lexicográfiai eljárás fejezi ki, kezelheti legjobban. Ezt teszi az EWUng. is, amikor egy szócikkben tárgyalja példának okáért a *rezeg*, *rezzen*, *rezget*, *rezdül*, *rezdít*, *rezzed*, *rezeszt* szavakat (*rezeszt* a.). Az, hogy meddig érdemes elmenni a távolabbi etimológiai összefüggések jelölésében, jelzésében, az a mindenkori szótár célkitűzésétől függ. Itt viszont már egyértelműen az utalózás (utalások, utalócímszók), illetőleg a mutatókötet(ek) játszószák a fő szerepet. Egyetértek HORVÁTH LÁSZLÓval: az utalózás „formálisnak tűnő, de valójában nagyon is tartalmi kérdéskör” (MNy. 1995: 453). Az EWUng. az etimológiai magyarázatokban gyakran alkalmaz utalásokat (a *beszerika* szócikkében utal például a *baziliká*-ra), de nem tekintette feladatának az etimológiai összefüggések következetes (utalásos) föltérképezését. A TESz.-hez szokván sajnálom ugyan én is a szócikkvégi utalószók elmaradását, de megértem a szerkesztők döntését. Ugyanis a közelesen megjelenő mutatókötetnek lesz egy olyan része (Verzeichnis der etymologischen Zusammenhänge), amely mutatni fogja azokat az etimológiai összefüggéseket is, amelyekre a szócikkekben nincs utalás (EWUng. 1: X). Tudvalevő, hogy az utalózás nagyban tágíthatja a szótár látókörét. Az utalások hálózatával pedig egyenesen ismeretlen összefüggések sora nyílnak meg az olvasó előtt. Az utalások hálózata többféleképpen is fölépíthető (l. HORVÁTH LÁSZLÓ említett tanulmányán kívül Benkő- emlékkönyvbeli cikkét is: 276), a mutatókötet azonban nem választhat térképre emlékeztető ábrázolást, neki a szótárszerű megoldást célszerű, kell követnie — ahogy az EWUng. mutatókötete is teszi.

A hellyel való takarékoság kényszerítő parancsa a magyarázata a többrendbeli rövidítésnek (az általános rövidítések három oldalon fértek el, a nyelvek, nyelvjárások rövidítései öt oldalt tesznek ki). Való igaz, az elején zavaró az etimológiai magyarázó részben is gyakorta felbukkanó sok rövidítés, de a rendszeres használat, illetőleg bizonyos szintű német nyelvtudás esetén nem jelent már gondot. Némi helyet lehetett volna megtakarítani, ha a jövevényszavas szócikkekben a szokásos megoldás („Lehnw aus dem Dt ⊗ Dt *egal*”: *egál* a.) helyett csak ennyi állna: „Lehnw ⊗ Dt. *egal*”. Tudniillik azokban, amelyekben az átadó nyelv s az átvett szó egyértelműen megállapítható.

A szótár használja a *Wschöpfung* = *Wortschöpfung* terminust, és pedig nyelvújítási szavak eredetminősítésében is, például „Abl durch bewusste Wschöpfung...”, azaz tudatos szóteremtéssel létrejött származék, alapszava azonos az *édes* alapszavával. Nyelvújítási alkotás (*édeleg* a., l. még *csőr*, *forradalom*, *közeg*, *zongora* stb. a.). A ném. *Wortschöpfung*-ot azonban valójában csak az onomatopoeitikus szavakra és az indulatszavakra szokták vonatkoztatni, ezért a germanisták számára e terminus tágabb értelmű használata zavaró (lehet). L.: „**Wortschöpfung** erstmalige Verwendung eines bisher nicht gebrauchten Lautkomplexes mit einer bestimmten Bedeutung, Entstehung einer neuen Wortwurzel, die sich nicht an bereits bestehende Wurzeln anschließen lässt; nur noch nachzuweisen bei onomatopoeischen Wörtern oder Interjektionen (sofern diesen Wortcharakter zugestanden wird)” (R. CONRAD Hrsg., Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini. Leipzig, 1988<sup>2</sup>. *Wortschöpfung* a.).

A szótár bevezetője tömör tájékoztatást ad a szótár használatához. Úgy vélem azonban, hogy nem vette figyelembe a szükséges mértékben a megcélzott használói kör magyarrá vonatkozó ismereteit. A bevezető azzal, hogy bizonyos tényeket nem közöl a magyar nyelvről és a magyar történelemről, mintha föltételezné, hogy a külföldi olvasóktól is ismert dolgokról van szó. Ez pedig tévedés. Éppen ezért a bevezetőben dióhéj

ban szólni kellett volna a magyar történelemről, mondjuk egy elnagyolt időtábla formájában, hogy a legfontosabb, a magyar történelemben jól ismert fogalmakat és dátumokat a szótár nem magyar olvasója is megismerhesse, helyére tehesse. Ebből ki kellett volna derülnie annak, mióta van magyar nyelv, mikor volt a honfoglalás (vissza-visszatérő fogalom az ősmagyar kori jövevényszavak eredetminősítésében, hogy „Lehnw. ... vor der Landnahme”, vagyis: honfoglalás előtti jövevényszó, például *gyúr* a. De honnan tudná a nem magyar olvasó, mikor volt az?) Vagy honnan tudná, mikor volt az „Árpádenzeit” (l. például *székely* a.)? Célszerű lett volna táblázatos formában tájékoztatást adni arról is, hogy a magyarral mely nyelvek mely századokban érintkeztek. Így kiderült volna például, mikor és miért kerültek át az oszmán-török jövevényszavak a magyarba. A mai helyzetet könnyen visszavetíti az ember a múltba. A mai államhatárok alapján például a kellőképpen nem tájékozottak nemcsak a nyelvterület jelenére, hanem múltjára is következtetnek. Ezért fontosnak tartottam volna, hogy a Kárpát-medence nyelvi helyzetéről néhány térkép bekerült volna a bevezetőbe. Ez azért is szükséges lett volna, hogy a kárpát-medencei nyelvi kontaktusok, a szókészleti kölcsönzések nyelvföldrajzi alapjáról kaphattak volna képet a szótár olvasói. Kívánatosnak tartottam volna azt is, hogy — úgy-szintén táblázatos formában — az etimológiai minősítésekről (alap- és kiegészítő minősítések) is áttekintést kapjanak az EWUng. (külföldi) használói.

14. Az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* a „rendszeres etimológia” elvén alapuló, korszerű szintézis a magyar alapszókincsről és a kiegészítő szókészlet meghatározott elemeiről. Egybehangzó vélekedés kül- és belföldi szakemberek körében egyaránt, hogy a szótár magas tudományos színvonalú. Vitán felül áll: ez a legfontosabb, amit sommás összegzésként megfogalmazhatunk. Az EWUng.-ot mind etimológiai ítéleteiben, minősítéseiben, mind pedig következtetéseiben és föltevéseiben körültekintő alaposág és megfontoltság, józan mértéktartás jellemzi. A szótár írói elkerülték a hiperkriticizmusnak és a csapongó, szárnyaló fantáziának a csapdáit, tudatosan tartózkodván megalapozatlan ötletek fölvetésétől, szándékosan nem bonyolódván bele túlkövetkeztetésekbe. A fő szemléleti jellemző ily módon a kiegyensúlyozott mérlegelés, a kritikus alapállás volt. Az EWUng. szigorúbb s következetesebb etimológiai szótár, mint a TESz. Ez azonban nagyban a TESz.-nek köszönhető, mivel a TESz. nélkül ezen a színvonalon semmiképpen sem készülhetett volna semmilyen magyar etimológiai szótár. A TESz. biztosította ugyanis a magyar szókészletre való rálátás kitűnő lehetőségét, felszínre hozva az egyenetlenségeket, kijelölve a megoldandó feladatokat, a továbbhaladás irányait. Az EWUng. éppen ezért a kreatív, nem pedig az adaptív etimológiai szintézisek közé tartozik. Mert bár tanult külföldi etimológiai szótárak érényéből és hibáiból is, lényegében mégiscsak a magas színvonalú hazai etimológiai hagyomány szerves folytatása, s a magyar szókészlet speciális problematikája alapján való továbbfejlesztése. KISS LAJOS szerint „az etimológia állandó megújulásban és tökéletesedésben van. Az idő nem járt el fölötte” (NytudÉrt. 89. sz. 44). Hogy ez valóban így van, arra az EWUng. a legújabb ékes bizonyosság.

Az EWUng. legfőbb szemléleti újítása abban van, hogy a szavak szerkezeti felépítésének elemzését az etimológiai magyarázat szerves részévé tette. Továbbá, hogy abból indult ki: az eredetmeghatározást a szavak közvetlen származási előzményeihez viszonyítva kell megadni. Ez a szemlélet mindenképp előtti a belső keletkezésű szavak kialakulásának a korábbinál komplexebb és mélyebb vizsgálatát teszi lehetővé. Tehát az etimológiai szempontból többszörösen problematikus onomatopoetikus szórészleg pontosabb elkülönítését is. (Az új finn etimológiai szótárra — *Suomen sanojen alkuperä* — kapcsolatban ez kívánalomként fogalmazódott meg, I. O. NIKKILÄ: UAJb. 1993: 281.)

Az EWUng. elsősorban a külföldi szakkörök tájékoztatására készült. Ha a szótárról HADROVICS LÁSZLÓ azt írja, hogy „Nyugodtan állíthatom, hogy ez a munka mind a feldolgozott anyag bőségével, mind szigorú tudományos következetességével, mind pedig információinak gazdagságával messze felülmúlja a velünk szomszédos népek hasonló vállalkozásait” (MTud. 1993: 1412), akkor biztosak lehetünk abban, hogy a szótár legfontosabb rendeltetésének, a külföld színvonalas tájékoztatásának is megfelel. Arra kérdésre meg, hogy hogyan és miben viszi előbbre a szótár a magyar szókészlet eredetbeli kutatását, hogy ösztönző hatása mennyire érvényesül, hogy a történeti nyelvtudomány érintkező ágainak vizsgálatát mennyire lendíti előre, a jövő adhat csak választ.

KISS JENŐ

## Nagyszótári tervek és lehetőségek

### I.

1. Az akadémiai nagyszótárnak 1985-ben megindult új, számítógépre írt adatgyűjtéséről részletesen beszámolt PAJZS JÚLIA (MNy. 1994: 287). Ez a beszámoló mindjárt bevezető szakaszában úgy tünteti fel az új gyűjtést, mintha ez az adatbázis lenne a nagyszótár egyetlen alapja.<sup>1</sup> Pedig a teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a számítógépi gyűjtéssel egy időben új lendületet vett a csaknem száz év óta cédulákon gyűjtött anyag rendezése is. A régi anyag rendezéséről az Akadémia a gépi gyűjtés megindításakor sem mondott le (I. PAPP FERENC—HEXENDORF EDIT: MTud. 1985: 36), és maga PAJZS JÚLIA is társszerzője annak a cikknek, mely szerint „sajátos célú szókészlettörténeti kutatásokban továbbra is nélkülözhetetlen marad ... az archivális nagyszótári cédulaanyag is” (KISS LAJOS—PAJZS JÚLIA: MNy. 1989: 131).

Kiss Lajos, aki időközben átvette a nagyszótári munkák irányítását (míg Papp Ferenc tudományos tanácsadóként tevékenykedett tovább, Hexendorf Edit pedig a régi gyűjtésnek maradt a felelőse), a munka lendületének láttán először mert határidőt megjelölni a NSz. elkészültére: a 2030. évet. Akkor (több mint tíz évvel ezelőtt) ez az időpont roppant távolinak tűnt; tudtuk, hogy a mi nemzedékünk ezt már nem éri meg. Tíz év után, az Akadémia átszervezése és az új meg új gazdasági megszorítások következményeként, már az is kétségesnek látszik, hogy ez a távoli határidő egyáltalán tartható-e.

Amikor tehát a következőkben beszámolót szeretnék adni arról a lexikográfiai szemináriumról, melyet Kiss Lajos kezdeményezésére 1993-ban a Nyelvtudományi Intézetben tartottunk, és arról a szakmai tanácskozásról, mely próbaszócikkek elkészítése után ezt a szemináriumot 1994-ben követte, ebből az is kiérződik, hogy a mai helyzetnél jóval derülátóbb szemlélettel jártuk körül a terveket és a lehetőségeket. Ez a mérsékelt derülátás jellemző azokra a tervekre és elgondolásokra is, melyek e tanácskozás eredményeként születtek.

2. Beszámolónk a következő részekből áll:

A) Az 1993. évi lexikográfiai szeminárium rövid bemutatása.

B) A tanácskozásra szétküldött próbaszócikkek jellemzése és a meghívottakhoz intézett kérdések.

<sup>1</sup> A szótár hivatalos neve: „A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára.” Ehhez a továbbiakban szeretnék megjegyzést és javaslatot tenni. (Ezzel a hosszadalmas címmel más munkatársunk, így CSENGERY KINGA sem ért egyet.) Egyelőre éljünk az elfogadott rövidítéssel: NSz.

- C) Elekfi László vitaindítója.
- D) Feljegyzés a tanácskozásról.
- E) A vita utólagos összefoglalása és értékelése.
- F) Újabb fejlemények; kiegészített szerkesztési utasítás, teljes próbaszócikk.

## II.

### A) Lexikográfiai szeminárium 1993.

Januártól decemberig (havi egy-két alkalommal) a következőkről volt szó (nagy-részt Kiss Lajos javaslata alapján; a lehetőleg gépirással vagy nyomtatott alakban is elkészített anyagot most tematikus rendben mutatjuk be, mely nem volt azonos az időbeli sorrenddel):

1. A Nagyszótár címszójegyzékéről (22 oldal). — Előadója: KISS GÁBOR. Bevezetése szerint az első kötet nyomdába adásakor el kell készülnie a végleges változatnak, de ez csak az utolsó kötet megjelenésekor válik teljesen megváltozhatatlanná. Kiss Gábor feltüntette 14 magyar (vagy magyar kezdetű) szótár címszóállományának nagyságát Szenczi Molnár Alberttől a Képes diákszótárig. Összehasonlította hat nagy kétnyelvű szótár magyar anyagát abból a szempontból, hogy melyikükben szerepelnek azonos magyar címszók és melyikükben eltérők, és mely szavak fordulnak elő csak egyetlen szótárban. A GÁLDI (Nyr. 1960: 182—96) által közölt mintaszócikkek terjedelméből arra a következtetésre jutott, hogy ilyen arányok esetén az ÉrtSz. 58 000 szócikke 80 kötetnyire duzzadna. Meg kell tehát határozni a NSz. tervezett kötetszámát és a szócikkek kidolgozottsági terjedelmét. Sürgette az archivális cédulanyag ábécébe rendezésének befejezését is, új szavak gyűjtését is. Címszójegyzék-mintát mutatott be korábbi címszójegyzékek egyesítéséből, majd szemelvényeket válogatott össze a NSz. korábbi tervezeteiből (ORSZÁGH 1955., GÁLDI—WACHA 1957., GÁLDI 1960., IMRE 1977., KISS—PAJZS 1989.), összesített adatokat mutatott be az 1200 céduladoboz céduláinak becsült és címszavainak föltehető számáról, végül egy összehasonlító mintát a cédulán és a számítógépen található címszók arányáról.

2. A szócikk fölépítése egy történeti szótárban (25 oldal: TÓTH LAJOS). — A szótárt BLOOMFIELD nyomán úgy tekinti, mint a nyelv szabálytalanságainak gyűjteményét. Mégis keresi a szabályba foglalható összefüggéseket a szókincs motivált és motiválatlan tagjai közt, az <alak, jelentés> pár kikövetkeztetett viszonyában és ennek véletlenszerű történeti sorrendjében. A szócikk típusai közt külön foglalkozott az önálló és az utaló (pl. alak- vagy írásváltozatot tartalmazó) szócikk viszonyával, a szintaktikai kategóriával, mindezek szerepével a szócikk felépítésében. Az idézetek mellé a forrásmegjelölésen kívül odatenne egy szógyakoriség-mutatót is. Felvázolta elképzeléseit az utalórendszerrel, melyben szerepet kapna a származékszó mellett az alapszó megfelelő jelentésére való utalás, a lexikalizálódott frázisok mint átlátszatlan szemantikai egységek mellett pedig okvetlen szükségesnek látja egy történeti szótárban az eredeti motiváció megjelölését. Minden <alak, jelentés> egységnél jónak lát minden évszázadból egy idézetet és szógyakoriség-mutatót, a szócikk végén pedig egy rövid szótörténetet.

3. A jelentésmagyarázatok fölosztása rendeltetésük, terjedelmük és módszerük szerint (20 oldal). — TÓTH LAJOS BALÁZS JÁNOS nyomán (NyudÉrt. 36. sz. 1962. 68 skk.) egyszavas és körülíró értelmezéseket különböztetett meg; ez utóbbiak rendeltetésük szerint lehetnek szótáriak vagy enciklopédikusak, az értelmezés módszere szerint pedig tízfélék. A főbb típusokat példákkal világitotta meg, majd külön fejtegette a szótár és a lexikon különbségét és a kettőnek az egybemosódását a terminológiában és a gyakorlatban. Szólt a szójelentések összegyűjtésének problémái

ról, a nyelvművelő szótárról és néhány gyakorlati következményről, így arról, hogy nagy szerepet kell szánni a magyar—német, —angol, —francia, —oros szótárak egyesített forrásállományának.

4. **Gyakorlati megjegyzések** az Akadémiai Nagyszótár projektumhoz (3 oldal). — TÓTH LAJOS számolt egyrészt arról, hogy a NSz. elkészültének legkorábbi időpontja 2010, másrészt azzal, hogy az ezredforduló után a szótárak elsődleges hordozói inkább a számítógépek lesznek, mint a könyvek. A számítógépi feldolgozást a XVI. századi anyaggal kellene kezdeni, mert a XIX. századra épülő gyűjtés nem eléggé diakrón jellegű. A TESz. forrásanyagának kiaknázását fontosnak tartotta. A NSz.-t 12 kötetesre tervezné, 1200 oldalas kötetekben; ez az ÉrtSz. terjedelmének mintegy két és félszerese, de címszóanyaga csak kétszerese lenne, sok irodalmi idézettel. A XVI—XVIII. századi anyag bevitelére három évet látott szükségesnek, ugyanennyit a cédulaanyag teljes rendezésére.

5. **A Nagyszótár megtervezésének szempontjai és a szócikkjelentések tagolása** (12 oldal). — ELEKFI LÁSZLÓ e dolgozatának a rövidített változata volt az 1994-ben rendezett szakmai vita bevezetője; l. a következő részben.

6. **A fogalomszók értelmezése** (7 oldal). — PAIS JUDIT GORCY (Jelentésmegkülönböztetés az egy nyelvű szótárakban) franciából leszűrt elmélete alapján és az ORSZÁGH szerkesztette könyvecske (A szótárírás elmélete és gyakorlata ...) anyagára építve fejtekte ki, mit nevez fogalomszónak; példákön mutatta be, az ÉrtSz. melyik szócikkében hogyan érvényesült az elsődleges jelentés megállapítása, a szisztematikus, a történeti-logikai, illetőleg a gyakorisági sorrend. A szócikken belüli jelentések árnyalt elkülönítésére bemutatta a szó tipikus környezetéből, a retorikai és a stilisztikai kategóriákból és a disztribúciós kiegészítésekből (jelentéskategóriák, vonzatok) adódó eljárásokat.

7. **Az értelmezés** (7 oldal). — GYENESE ILONA: „A szótári szócikk olyan kijelentés, amelynek alanya és/vagy topikja a címszó, állítmánya pedig az értelmezés.” Ha a címszó a világnak egy tárgya, az értelmezés pedig elősorolja a (fizikai, kulturális, ideológiai stb.) tárgy tulajdonságait, ez szubsztanciális értelmezés. Ha a címszó a nyelvnek egy szava, az értelmezés pedig a címszóval egyenértékű szavakat ad, ez formális értelmezés. Mindkettőben kritérium a behelyettesíthetőség (szemantikai-logikai és szintaktikai értelemben is). Az értelmezést szükségszerűen kiegészíti a szó használatának korlátaira, illetőleg szokott környezetére való utalás. Az értelmezés szövege legyen didaktikus, de ne túlmagyarázott.

8. **Állandósult szókapcsolatok az egy nyelvű szótárakban** (17 oldal). — BANKI JUDIT ilyeneknek, frazeológiai egységeknek tekinti azokat a kötött szerkezeteket, amelyekben az egyes elemek részben vagy egészen elveszítik önálló jelentéstartalmukat. Megvizsgálta néhány angol, francia, német és magyar egy nyelvű szótár megoldásait. Több szótár egyáltalán nem tájékoztat arról, milyen szókapcsolatokat vesz fel és hogyan. Elnevezésük is különböző: *Übertragung*, *Redensart*; *syntagme figuée*, *locution*; *idioms*, *phrasal verbs*; — ezek különbségeit nem fejtik ki. A magyar lexikográfiában — O. NAGY GÁBOR egyedülálló kutatásai nyomán — megkülönböztetjük az értelmezett szókapcsolatot, a szójárást, a szólást, szóláshasonlatot és a közmondást. Ezek kezelésének módját jellemezte értelmező szótárainkban, az ÚMTsz.-ban, a Magyar szinonimaszótárban és írói szótárainkban. Vizsgálta azt, hogy melyik frazeológiai egység milyen címszó alá kerül, hol a helyük a szócikken belül és milyen az értelmezésük. Összefoglalásul javaslatot tett a NSz. munkálataihoz. Ez a szótár nem vállalkozhat szállóigék és nyelvi közphelyek felvételére. A közmondások felvételét vitathatónak tekintette, az állan-

dószult kapcsolatoknál pedig azt látta kérdésesnek, melyik címszónál legyenek kifejtve. Legelső helyre állította azt a kérdést, hogy hol húzzuk meg a határt a még szótározható egységek és a már más tudományágak tárgykörébe tartozó frazeológiai egységek közt. Nem tartotta követhetőnek a NSz. fa mintaszócikkét (Nyr. 1960: 184), ahol csak a szólások és közmondások hét oldalt tesznek ki. De az sem lenne jó, ha a gazdag anyag kihasználatlan maradna a frazeologizmusok szempontjából.

9. A régi nagyszótári gyűjtés cédulaanyagáról (17 oldal). — HEXENDORF EDIT beszámolt nagyszótári munkájának kezdetéről: arról a feladatról, amellyel 1979-ben megbízták, hogy a régi nagyszótári cédulagyűjteménynek még nem egészen rendezett anyagából a kutatók számára jól használható adattár alakuljon. A szókészleti kutatások sajátos szempontjainak körvonalazását FLUDOROVITS JOLÁN dolgozatában látta (Szótan — szótártn). A szótörténetet — mely a TESz. egyik főfeladata — kibővítené szókészlettörténeté, és ennek kitűnő forrása lehet a nagyszótári archívum. Csak megemlítette a NSz. régebbi történetét (melyről 1974-ben R. HUTÁS MAGDOLNA írt dolgozatot), mégis kiemelte ZOLNAI GYULA kezdeti elgondolását (1898-tól), mely túlzottan teljességre törekedett, de kihagyta az idegennek ítélt és a XVIII. századnál régebbi anyagot; majd TOLNAI VILMOST, aki az anyaggyűjtést a XVIII. sz. középtől jelölte ki és különös figyelmet szentelt a nyelvújítás utáni irodalmi és társalgási nyelveknek, végül SÁGI ISTVÁNT, aki Gombocz Zoltán és Melich János helyett 1925-től irányította a gyűjtést. Szólt még az 1950-ben az ÉrtSz. részére kiemelt anyagról, a GÁLDI LÁSZLÓ irányításával végzett XX. századi gyűjtésről és ennek hiányairól. Az 1960-as évek elején lényegében leállt a gyűjtés, csak a rendezés folyt tovább. — 1976-ban IMRE SAMU egy akadémiai osztályülésen kifejtette (l. MNy. 1977: 281—7), miért nem látja a cédulagyűjtést alkalmasnak arra, hogy korszerű nagyszótár készüljön belőle; új gyűjtést látott szükségesnek, a felölelt időkor elejét pedig 1526-ban jelölte meg. — HEXENDORF EDIT a továbbiakban megemlítette, hogy az 1979-ben végzett felmérés szerint a mintegy 1200 doboznyi anyag használhatóvá rendezése kb. 100 000 munkaóra volt tervezhető. A gyűjtés ingadozó menetét azzal jellemezte, hogy például Csokonai műveiből az első gyűjtés kis számú adatait újabb, bővebb gyűjtéssel egészítették ki, melynek során előfordult, hogy ugyanazt a szövegrészt többször is kiírták, más-más kiadásból. Ő aztán megtervezte az anyagrendezés két főfázisát: 1. a pótlólagos gyűjtések közös betűrendbe sorolása, 2. ennek a törzsanyaggal való egyesítése és egyúttal címszójegyzék készítése. KISS LAJOS irányítása alatt aztán ez a munka több mint tíz évig tervszerűen folyt. E munka során HEXENDORF EDIT sok utaló cédulát is beiktatott, hogy a szókincs tagjainak összefüggését eredményesen lehessen kutatni.

10. Az új Nagyszótár forrásjegyzéke (12 oldal). — CSENGERY KINGA szerint a NSz. korai fázisait az egységes koncepció hiánya jellemzi. Az 1986-ban irodalomtörténészek által összeállított forrásjegyzékeket is megelőzte két sikertelen kísérlet: HEXENDORF EDITÉ és TUSKE MARGITÉ. Ezzel szemben az érvényes útmutatás azt tartalmazza, hogy nem csupán a szépirodalmi nyelv szótára lesz ez a mű, hanem felöleli mindazt az általános érdekű szókincset is, amely a nyomtatásban megjelent munkákban jelentkezik; a szerzők kiválasztásának alapja ne a gyakran változó irodalomtörténeti értékelés legyen, hanem a szerző vagy a mű nyelvtörténeti értéke. Értelmes egységeket dolgozunk fel: műrészleteket, kivételesen teljes műveket (Vizsolyi Biblia, Pázmány, Apáczai, Arany). Idegen nyelvből fordított művek is fontosak lehetnek. Kizárólag nyomtatásban megjelent művek szerepelnek, többnyire első vagy az eredeti kézíraton alapuló kiadásból, lehetőleg betűhíven. A különböző műfajok elosztása öt évszázadon belül nem egyenletes, erre nem is kell törekedni. Nincs még egyértelmű döntés a tankönyvek, szójegyzékek, szótárak, időszaki sajtó felhasználásáról. A tervszerű



gyűjtés 1986-ban kezdődött. Az Irodalomtudományi Intézetből KÖSZEGHY PÉTER vállalta a XVI. és XVII. sz. forrásjegyzékének összeállítását, SZABÓ ZOLTÁN a XIX., TVERDOTA TAMÁS a XX. századét; a XVIII. sz. listájára a próbajegyzéket már korábban is készítő SZILÁGYI FERENC kapott megbízást. A XVII. századi műfajok és a XVI. századi forrástípusok rövid jellemzése után e két lista lektorainak elismerő véleményéről szolt CSENGERY KINGA. A XVIII. századi forrásjegyzék KÓKAY GYÖRGY, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ és BENKŐ LORÁND javaslatai alapján vált véglegessé 1987 után. A XIX. századi jegyzéket KOVALOVSZKY MIKLÓS és ÉDER ZOLTÁN kitűnőnek találta. — Végül az előadó a XX. századi gyűjtés problémáit részletezte. POMOGÁTS BÉLA hiányolta Jugoszlávia, Kárpátalja és a nyugati magyarság irodalmát, és hogy nem kaptak teret a legújabb magyar irodalom újító törekvései. 1992-ben TVERDOTA sokoldalú listájához még egy kiegészítő lista készült, amelyben — az előadó jelentős közreműködésével — kiszélesítették a nyelvi spektrumot a gyermek-, ifjúsági és ponyvairodalommal, a korszerű élet gyakorlati szakismereteinek anyagával, a korábban zárolt anyagok, a határainkon túli magyarság kimaradt irodalmával, száznyi tételt tartalmazó folyóirat- és újságjegyzékkel.

11. **Beszámoló a számítógépes adatgyűjtés és feldolgozás helyzetéről** (4 oldal, 1993. január). — PAJZS JÚLIA összeállítása az addig rögzített szövegmennyiségről: XVI. századból 600 000 szövegszó; XVII. sz. 30 000; XVIII. sz. 100 000; XIX. sz. 6 900 000; XX. sz. 5 400 000 szövegszó. A szövegszavak címszók szerinti rendezésére PRÓSZÉKY GÁBOR rendszertanulmánya alapján (Magyar szövegek számítógépes morfológiai elemzése. 1985. Kézirat) TIHANYI LÁSZLÓ készített programot (PRÓSZÉKY—TIHANYI, Papers in Computational Lexicography. 1992. 275—8). Ennek tótári része az ÉrtSz., a Szépprózai gyakorisági szótár, az ÉKsz., a Helyesírási kézisztár és a Szinonimasztár címszavaiból alakult, morfológiai kódokkal. A toldaléktár magában foglalja valamennyi magyar ragot és jelet és a produktív képzőket, kódolva aszerint, hogy milyen típusú tövekhez járulhatnak és milyen toldalék követheti őket. PAJZS JÚLIA felvázolt olyan eljárásokat, melyekkel a homográfok elkülöníthetők egymástól, végül röviden jellemezte a szövegek lekérdezésének és koncordanciák készítésének a módját.

12. **A régebbi századok anyagának számítógépes feldolgozása** (2 oldal). — TÓTH LAJOS röviden felvázolta annak az okát, hogy a XVII. és XVIII. századi anyagból a tervezetnek miért csak néhány százalékát sikerült feldolgozni 1992-ig: A jelenlegi elemző program nem alkalmas a mai alaktól eltérő rengeteg mellékjeles betűforma, írás- és alakváltozat kódolására. (A XVI. sz. anyagának jelentős része a Vizsolyi Biblia Újszövetsége; ennek rögzítése már megtörtént.)

13. **Keresés a Nyelvtudományi Intézet Korpuszában** (5 oldal). — TIHANYI LÁSZLÓ ismertette az 1993. július végi állapotot, az akkor már lekérdezhető korpuszokat (7 millió szavas XIX. századi és 4 millió szavas XX. századi anyag), az ékezetes betűk Prószéky-kódjeleit, majd a keresés eszközeül szolgáló Pat szöveges adatbázis-kezelő programot. Megmutatta a keresésnek és az eredmények tárolásának módját, és rámutatott a továbbfejlesztés tervezhető lehetőségeire. (Erről a programról, mely a kanadai Open Text Corporation terméke, további leírást találunk PAJZS JÚLIA cikkében: MNy. 1994: 288.)

14. **Szócikkírás hagyományos módon és számítógépen** (5 oldal). — VILLÓ ILDIKÓ a számítógépes szócikkírás alapjait az ÚMTsz. szerkesztésekor tanulta. Ez egyelőre még csak szócikkírási technika; akkor is alkalmazható, ha a nagyszótári cédulaanyagot kell feldolgozni. A hagyományos cédula — mint gyűjtés végeredménye — mögött áll a források kijelölése, a cédulázó koncepcióját vagy

ízlését tükröző szelekció. Ilyesmit a számítógépen konkordanciakereső programmal, egy-egy konkordancia képében állítanak elő. Ez megfelelő előkészülettel a cédula egyéb információit is magába foglalhatja (évszám, forrás stb.). A konkordancia bármelyik információ szempontjából lekérdezhető, kivéve magát a jelentést. A konkordanciákat a szócikkíró szelektálja. Meg kell küzdenie a bőség zavarával. A nagyszámú előfordulás sokszor redundáns. A szógyakoriság nem azonos a szójelentés-gyakorisággal. Előfordul, hogy egy jelentést — amely nem alkalmi, egyedi — egyetlen adat képvisel. Az egyes adatok, előfordulások értéke egymáshoz képest viszonylagos. VILLÓ ILDIKÓ nem ért egyet azzal, hogy formális szempont szerint limitáljuk a közölhető példamondatok számát. A példamondat illusztrálja a kifejtett értelmezést, informálhat a szó használati értékéről, szótárban ki nem fejtető szintaktikai viselkedéséről stb. — A konvencionális szócikkszerkezeten egyelőre nem érdemes változtatni. Alapvetően jelentések szerint kell tagolni az adatokat, és ez nem algoritmizálható. Szemantikai elemzőt elvben nem tud elképzelni.

15. *A és B betűs szócikkek* (6 oldal). — VILLÓ ILDIKÓ kidolgozott szócikkei megvannak a tanácskozára kijelölt anyagban.

16. *Tipográfiai vázlatok a NSz.-hoz* (15 oldal). — KISS GÁBOR számítógépes szedésmintái is szerepelnek a tanácskozára szétküldött anyagban.

17. *A nagyszótári szócikk felépítése* (3 oldal). — ELEKFI LÁSZLÓ tervezett szerkesztési utasításainak kidolgozottabb változatát I. a próbaszócikkkel kapcsolatban.

18—19. *Szótárírói munkaállomás; a szócikkprogram bemutatása I—II.* (18 oldal). — PAJZS JÚLIA a szemléltető bemutatáshoz készített mellékleteket azóta közzétette: MNy. 1994: 288—90, ill. 300—302.

Az összesen 190 oldalnyi, szerkesztésre előkészített anyag hiteles példánya a Nyelvtudományi Intézet lexikográfiai osztályán található.

## B) Első próbaszócikkek

A Nyelvtudományi Intézet igazgatója a nagyszótári munkálatok felmérése végett 1994-re próbaszócikkek kidolgozását sürgette. Ez kétféle módon történt. VILLÓ ILDIKÓ, mint számítógépi rögzítéshez kiválóan értő gyakorlott szótáríró vállalkozott arra, hogy néhány *a* és *b* kezdetű szón bemutassa, hogyan képzei el a számítógépre vitt korpuszból — kiegészítve az archivális cédulaanyaggal — néhány kisebb szócikk megírását. Ehhez kapcsolódik KISS GÁBOR gyakorlati kivitelezése: többféle tipográfiai megoldása az új gépi nyomtatórendszerrel. A régi cédulás gyűjtés alapján pedig ELEKFI LÁSZLÓ készítette el az *út* szó anyagának egy töredékéből az előreláthatólag nagy terjedelmű szócikknek nem egészen negyedrészt. Ugyancsak e sorok írója fogalmazta meg azokat a kérdéseket, melyekre a választ a szócikkminták megvitatására egybehívandó szakemberektől vártuk.

1. A kiküldött anyagból itt közzéteszünk 14 kisebb próbaszócikket, az eltérő tipográfiai megoldások 7 oldalából a 3 első oldalt, az *út* nagy cikkének 6 oldalából a legelső.

2. Lexikográfiai szakértőinktől elsősorban a következő kérdésekre kértünk választ:

a) Mennyiben látják reálisnak a Nagyszótár tervezett terjedelmét és az anyag felhasználásának vélhető korlátait?

b) A kisebb szócikkek számát korlátoznák-e inkább (a teljes címszójegyzék megrostálásával) vagy a nagy szócikkek terjedelmét (a bemutatott frazeológia csökkentésével)?

c) Ez utóbbi esetben mit hagynának el az *út* szócikk közzétett részletéből? (Kérjük, jelöljék meg a kiküldött példányon.)

## Kisebb próbaszócikkek

## (a XIX–XX. század számítógépes korpusza és az archivális cédulagyűjtemény alapján)

**alabástromfehér** mn *alabastromfehér* 'alabástromhoz hasonlóan szép fehér színű': ... igen sovány nyaka volt és hosszú; de különben gyönyörű bájos szemekkel, szép alabástromfehér fogakkal (1872/1955. Déryné: Eml. 1: 63). ... az alabastrom fehér arcz...szeliden néz le reánk (1884. # Jókai: Magyarföld. 56).

**alantas**

**I. mn 1.** 'alacsony, alacsonyan levő, fekvő': ... a vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csakis jótékony befolyással lehetett mi reánk gyengébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve (1824–1844/1887. Podmaniczky: Napl. 128). ...ezek a bástyatornyok még most is fenyegetnek szakállas ágyúikkal az alantas síkságot (1882/1897. # Jókai: 68: 281) **2.** 'alacsony társadalmi állású, hivatali beosztású': A vendéglő kertjében, mely a promenád felé terült el a lejtőn, szerényen leült a tipegő polgármester, és egy ideig mélézva nézte a kuglizó társaságot, a zöldhajtókás tiszteket, a fürgé alantas tisztviselőket... (1893/1957. PappD: Muzs. 58). A történet abban a nagyvárosban játszódik, ahol szeretni és dalolni csupán az alantas néposztályban szokás (1913. # Krúdy: Postak. 6) **3.** 'alacsonyrendű, közönséges': A hiba az én kicsinyes, alantas lelkemben rejtett (1893. # Kabos: Éjsz. 13). S ez a mozdulata, ez a magatartása olyasmit fejezett ki, hogy ugyan mi köze is van néki az ilyen alantas dolgokhoz, mint terhesség, gyerekszülés? (1961. FüstM: Parn. 156).

**II. fn** 'alárendelt, beosztott személy'. Valahányszor a nagy urak valami galyibába keverednek, annak a levét az alantasok isszák meg (1910/1911. # Mikszáth: Fekvár. 1: 81). És mindenkivel beszélt és mindenkit irányított. Munkatársai, alantasai el voltak ragadtatva tőle (1922. Karinthy: Cap. 49).

**alantos** mn **1.** 'mély <hang>': Egy a' legfontosabb ismejele a' dühösségnek a' hangváltozás ugatásban; hangja nyersül, rekedt, majd magos, majd alantos, szorongós, és visszás (1846. Mihálka: Orvk. 42) **2.** 'alacsonyan fekvő, elhelyezkedő': A város utczáin a víz miatt körülbelül 2 óráig jární nem lehetett s az alantosabb helyeken fekvő házakból az embereket a vízár kiszorította (1887. # Nemzet)

**bocsát** ts ige *bocsájt* **1.** 'vmit vhova (kül. lejjebb levő helyre) juttat, tesz, helyez': Szent Isten! kiálta föl, a levelet ölébe bocsátva (1857. BeöLN. 2: 155). A templom perselyébe minden alkalommal bocsátott valamit (1864. # Kazár: Csend 7) **1.1.** *fejét vhova ~ja*: 'f. lehajtja': Az álom szemének pilláját el lepte Vakondturásra bocsátotta fejét (1844/1951. # Petőfi: ÖM. 1: 187) (Megszem): fejét egyik vállára bocsátá A pufók kemence (1847. Petőfi: ÖM. 2: ) **1.2.** *vmibe ~ja magát*: 'beleereszkedik, beleül vmibe': ... szép óvatosan bocsátva magát vissza a karszékebe, mintha attól is bocsánatot akarna kérni, hogy elég vakmerő beleülni (1853–54. Jókai: ÖM. 6: 99) **1.3.** *Mat* 'vmilyen egyenest húz egy másik egyeneshez': ... innét pedig függélyest bocsátunk a metszéki tengelyre (1864. Corzan 2) **2.** 'enged, ereszt': Kit családi, vagy hivatali kötelesség a csatamezőre nem bocsát, szívére tett kézzel becsülje meg: hogy mennyit ér rá nézve a haza, s tegye le annak árát (1848/1967. Jókai: Cikk. 172). Már táncol a gömb, mint betyár lova, Kit nem bocsát a csárda oszlopa (1861/1951. Arany: ÖM. 1: 305), *szabadon ~*: 'fogságából kienged': ... szabadon bocsátják, mint olyan bolondot, a ki nem tudja, mit beszél? (1860/1894. Jókai 15: 404).

*szabadra* ~: ua.: ... ti gyakran egy törvényhozási nap vita-terhes határozataiba egy század jövedőjét szorították be – mint a magus szeszés üvegébe azon szellemet, mely szabadra bocsátva, csoda-erővel ront és alkot (1843. Kemény: Kortcs. 32) 3. 'küld vkit vhoval': II. Fridrik, aki mindég a más földén szeretet hadakozni, már Aprilisban, három felől bocsátotta hadait Cseh országnak (1833. Buday 129). ... szemvedély s ingerültség nőttön nő, s tetőpontját éri, midőn az adott jelre a kakasokat egymásra bocsátják (1861. Rosti 7). Decimus Lucretius Valens, a fia, 10 pár gladiatort bocsát harcba Pompejiben április 8–9–10–11–12-én (1973 Cast: Pomp. 107) 3.1. '<levelet, üzenetet> küld, intéz vkihez': Nyilatkozványt bocsátott a tizenhárom megyéhez, melyben őket összetartásra intette (1861–1866. Szalay: Magy. 5:184). ... ha én hallgatok, hetekig, évekig nem bocsátanak hozzám egy árva sorocskát (1870. Szemere: Lev. 103) 4. 'áradni, áramolni (vhoval kerülni) enged vmit': ... még egy kis jótékony vízsugarat bocsát a virágokra és a fűre (1936/1940. Bálint: Ért. 6) 4.1. 'folyékony v. légnemű anyagot enged magából': A nállunk esmeretes pókoknak az a természetek, hogy a hátuljokból fonalat bocsátanak (1816. # Pethe: Időpr. 16) 4.2. 'folyadékot önt, vegyít vmibe': ... a lassankint lúggá vált vizet a katlanon levő vasfazékba bocsátják (1911. Malonyai 3: 198) 4.3. '<hangot> kiad, hallat': ... minden iránt részvétlen, se panaszt, se sohajt nem bocsát magából, vagy csak igen ritkán (1861. Mátray: Szav. 83) 4.4. '<növény> 'szárat, levelet stb. hajt': Virágok nyílnak lábaid nyomán, Termő rügyet bocsát a sziklapadmaly (1881/1910. Komjáthy: Hom. 7) 5. *vhoval, vmibe, vmi alá* ~: 'engedi, hogy a (fn-ben megjelölt) cselekvés, folyamat végbemenjen rajta': ... az összeirottak helyett más ingókat bocsáthat árverés alá, csak hogy a megállapított kielégítési összeg teljen megkerüljön (1872. Dárdai: Végreh. 76).

**bodega** fn 'hideg ételeket is árusító italmérés': A bécsi kávéházon kívül hódít a müncheni sörház, a spanyol bodega (1895. # Ágai: Vizen 1: 223). Ez volt az első bodega az egész Szepességben; sörház, vendéglő, szálloda akadt másfelé is, de az első igazi bodegát megnyitni csak Faykiss merészelte (1929. # Krúdy: Úrfik. 22).

**bódít** ige 1. tn 'kábulatot, önkívületet okoz': Oh a' szerelem Édes, de bódít; ront szívet, fejet És részegítőbb mint a' bor' hatalma (1834/1971 Vörösm ÖM. 10: 8). Szemképrázta minden s még ... az illatárban úszó levegő is bódít (1901/1955 # Ady ÖPM. 2: 265) 2. ts 'ámít, bolondít': Ez a' sophisma sok századokig bódította az emberi nemzetet (1832 Udvardy 166).

**bodobács** fn (táj *bodobács, budabácsi*) 1. *Áll* 'fekete foltos, piros színű mezei poloska' (Pyrrhocoris). Láttatok é már bodobácsok tarka rajzatát, midőn ... körülgyöngyözik a fa derekát? (1848. # Kolmnár: Nők 180) 2. *táj* 'katicabogár': A kis Budabácsit Tenyeremre teszem, Aztán repüljön el (1857. # Csermelyi: Hegyh. 70).

### **bodor**

**I. mn 1.** 'göndör, fűrtős': ... a vörös bodorhaju Zorobabel urfi lépett be (1844. # Jósika: Békesi 1: 184). 1.1. göndör hajhoz hasonló: Nézd a ... gallyat, ama sebes Kék csermelyke bodor hajjai, mint viszik! (1805. # Farkas: Mulat. 47)... a vetés is bodor kalászféjekkel Diszlenni kezd ám a növekvő meleggel (1840–1849/1893. Kriza: Költ. 189) 2. 'karikákban szálló': Por, por, por! Oly kavargó, oly bodor, Jár az utcán majd mint felhő, Melyben megful a langy szellő (1855/1856. Ney F.: 37). Azután pedig bodor füstöket bocsátva heverészünk rügypamlagunkon (1869. Orbán: Székelyf. 2: 143) 3. 'fiatalos(an friss)': nem betegenn, mint akkor voltam, hanem olly bodor egészenben, a' millyet most az Egeknek koszonok (1802/1891. # Kazinczy: Lev. 543).

**II. fn 1.** 'göndör hajfűrt': .... magasra fésült szőke haja bodorokban rezgett (1927/1948–52 Móricz: Úri 226) 2. 'karika alakban kifűjt dohányfűrt': ... szájában pedig uj tajtpipa melegült,

kék bodorban elhaló füstjében fuladván meg egy árvának igazsága (1847. Vas G.: Életk. 15)  
 3. 'fodor': ... kiaszott ujjaival fehér főkötőjének bodrait babrálta (1877. # Margitay: Feltám. 37).

**borogat** ts ige *burogat* 1. 'több tárgyat v. többször borít vmire': ... bemetszéseket kell a pokolvarba tenni, s reá a ragályt terjesztő nedvesség kiszívata végett köppölyt borogatni (1861. Lengyel Orv. 213). A zsarátnokra egy-két ágacsát borogatott az imént, az hirtelen fellobbant (1895. Gaál: Mtört. 81) 1.1. '(be)burkol vmibe/vmivel': ... nehéz selyembe borogatott vastag, vagyis kövéres asszonyosság (1842. # Athen. 1: 827) 2. 'beteg testrészt gyógyító hatású anyaggal befed, beborít': Szelidebb természetű száraz sömörnél elég azokat összetört dióbéllel borogatni, friss dióolajjal kengetni (1861. Lengyel: Orv. 209).

### **borong**<sup>1</sup> l. **barang**

**borong**<sup>2</sup> ige 1. tn 'sötétlik, sötétnek, borúsnak látszik': A' hegy boltozatin néma homály borong. Bíbor thyrusain nem mosolyog gerezd (1804 u./1979. Berzsenyi: ÖM. 74). Köd lepi a Bakonyt, köd lepi a Vértest, Köd borong a messze dunai síkságon (1860. Thaly: Költ. 18). Királyok alkonya borong a földön (1929/1940. # Juhász Gy. ÖV. 316) 1.1. tn *vmire* ~: 'sötéten (rá)borul': Gyászfűz borong a' lányka hült porára (1843. Király: Athen 1: 40) 1.2. ts 'sötét színével beborít': Köd borongta az alanti vidéket (1868. # Fáy: Hulló 63) 2. '<idő> befelhősödik, (be) borul': Csak szép időnk legyen; mert eddig vagy borongott vagy esett (1834/1900. Vörösm: Emlk. 318) 3. tn 'szomorkodik, szomorúan töpreng, tünődik (vmin)': De mihaszna borong rajta képzeletem (1879. Arany: Toldisz. 7: 23). Mért kinoznám szívemet örökké, Hogy borongjon a multakon? (1900k. Tóth E. Műv. 3:114) 3.1. tn 'szomorúan, rosszkedvűen szól, mond vmit': Ilyen rossz világ még nem járt – borongott olykor a szabó, – senki se varrat új ruhát (1925. Gárdonyi: Kürt 215) 4. tn '<szomorúság, rosszkedv> látszik, kifejeződik vkin, vkinek az arcán': Föl és alá járt a hajó fedélzeten, s nagy elgondolkodás borongott az arcán (1916/1926. Gárdonyi: Szunyoghy 23)

**fehérary** fn 'platina': Az éreny vagy platina, vagy fehér valamivel acélszürkébe menő színe miatt fehérary (1859. # Peregriny: Termtört 427).

**fehéredik** tn ige *fejéredik* 1. '<haj> öszül': A' haj bánatában jókorább fejéredett (1841. # Eötvös: Karth 4: 294) 2. 'lassan, fokozatosan fehér(ebbé) válik': ... szemlátomást fehéredett a természet, de ez a fehérség rosszabb volt a feketeségnél; köd volt, mely leöntötte a falusi házakat (1895–97/1958. Mikszáth: Reg 8: 228) 3. 'sápad, sápadtabbá válik': ... egyszerre csak elkezdett halaványodni, fehéredni, zöld lenni, kék lenni, s a hideg veritékcsöppek kiültek homlokára (1884. Endrödi: Bal 45) 4. 'fehér színével feltűnik, fehérlík': Ott is egy sir sötétedik, Ott is egy árny fehéredik (1859. Thaly: Zengő 1: 132). Aztán ott a préház, az őszi hangulatok tanyája, fenn a dombon fehéredik nyájasan (1890. Justh: Napl. 374) 5. 'világosodik': Nézd szürkület dereng a füstön át s fehéredik (1891. # Szász – Dante 247).

**fehérlík** tn ige *fejérlík* 'fehér színével feltűnik, fehérek látszik': ... hanem a falu végén fejérlík egy kőház, ottan kell segítséget kérni (1843. Kisfaludy K. 5: 135). És hosszú rendje apró sűrű háznak Fehérlík sorba' mint gyepen a vásznak (1861/1951. Arany: ÖM. 1: 306).

**fehérmájú** mn 'gyáva, pipogya' (azzal a hiedelemmel összefüggésben, hogy a máj a bátorság székhelye): ... piposítsd ki félszedet, fehér Májú kölyök (1867. # Szász K.– Shakesp. 13).

## Tipográfiai vázlatok a NSz.-hoz

### 1. minta

**alabástromfehér** mn alabástromfehér 'alabástromhoz hasonlóan szép fehér színű': *igen sovány nyaka volt és hosszú; de különben gyönyörű bájos szemekkel, szép alabástromfehér fogakkal* [1872/1955. DérynéEml. 1: 63]. ... *az alabástrom fehér arcz ... szeliden néz le reánk* [1884. # JókaiMagyfeld. 56].

#### alantas

I. mn 1. 'alacsony, alacsonyan levő, fekvő': ... *a vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csakis jótékony befolyással lehetett mi reánk gyengébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve* [1824-1844/1887. PodmaniczkyNapl. 128] ...*ezek a bátyatörnyök még most is fenyegetnének szakállas ügyűikkel az alantas síkságot* [1882/1897. # Jókai. 68: 281] 2. 'alacsony társadalmi állású, hivatali beosztású': *A vendéglő kertjében, mely a promenád felé terült el a lejtőn, szerényen leült a tipegő polgármester, és egy ideig mélázva nézte a kuglizó társaságot, a zöldhajtokás tiszteteket, a fürge alantas tisztviselőket...* [1893/1957. PappD Muzs. 58]. *A történet abban a nagyvárosban játszódik, ahol szeretni és dalolni csupán az alantas néposztályban szokás* [1913. # KrúdyPostak. 6] 3. 'alacsonyrendű, közönséges': *A hiba az én kicsinyes, alantas lelkemben rejtett* [1893. # Kabos Éjsz. 13]. *S ez a mozdulata, ez a magatartása olyasmint fejezett ki, hogy ugyan mi köze is van néki az ilyen alantas dolgokhoz, mint terhesség, gyerekszülés?* [1961. FüstM Parn. 156]

II. fn 'alárendelt, beosztott személy'. *Valahányszor a nagy urak valami galyibába keverednek, annak a levét az alantasok isszák meg* [1910/1911. # MikszáthFekvár. 1: 81]. *És mindenki vel beszélt és mindenkit irányított. Munkatársai, alantassai el voltak ragadtatva tőle* [1922. KarintyCap. 49].

**alantos** mn 1. 'mély': *Egy a' legfontosabb ismejele a' dühösségnek a'hangváltozás ugatásban; hangja nyersül, rekedt, majd magos, majd alantos, szorongós, és visszás* [1846. MihálkaOrvk. 42] 2. 'alacsonyan fekvő, elhelyezkedő': *A város utcáin a víz miatt körülbelül 2 óráig jární nem lehetett s az alantabb helyeken fekvő házakból az embereket a vízár kiszorította* [1887. # Nemzet]

**apránként** hsz 1. 'fokozatosan, lassanként, fokról fokra'. ... *szeszélye vagy szolgálószákmány az a természetben, hogy kigyót, békát, férget túlszámban szaporít, míg a nemesb állatfajok lassú tenyészetben apránként kivesznek?* [1847/1902. KuthyRejt. 2: 83]. *A dalam nem apránként keletkezik az idő folyamán, hanem mint egységes egész, megvan már az első hang felhangzásánál* [1905. AngyalRákóczi. 234] 2. 'kis részletekben, részenként': ... *minden fának gödreit teletöltöttem vízzel, úgy állítottam bele a fácskát, s apránként hintettem rá a földet* [1858/1873. Táncsics 1: 70]. *Nagyban nem tudsz pusztítani, Hát apránként, kicsinyben kezded* [1909. Palágyi Faust 63].

**apródonként** hsz apródonkint 1. 'kis részletekben, darabonként, részenként': *Sokkal többet költ a' fősvény; Csakhogy az apródonként Nem húzza úgy az erszényt* [1825 # BallaZsebtük 95]. *Ismeritek bizonyára Daudet mélységesen igaz meséjét az aranyagyú emberről, aki apródonként viszi vásárra az agya girusait, hogy élni tudjon hogy kenyeret szerezzen és hogy az ő arany veleje árán a másik palotákat emeljen, pohosodjék és gyarapodjék* [1919/1969. JuhászGyÖM 6: 122] 2. 'fokozatosan, fokról fokra, lassanként': *Az idő apródonként szépen kitavaszkodik* [1846 #]. *A hószakadás szünite után apródonként feltűnt a szűk völgybe és parti hegyekekre épült város* [1864-1868/1985. Erdélyi Útikép 89]. [*Jókai*] *Apródonként valóságos társas lényvé alakul át, tarokkozni megtanul a vidéki nemes uraktól* [1906/1907 # Mikszáth Jókai 2: 39].

**aprókereskedő** fn 'kiskereskedő': *Voltak mesteremberek, kész ruhákkal, apró és nem apró kereskedők, kocsmái bábos, komédiások, színészek* [1842/1985. Erdélyi Útikép. 109]. Vö. aprólékos 2.1.

#### aprólékos

I. mn 1. 'kicsi, apró': *Nizza felé azomban aprólékos Seregeket küldött* [1807 # Szekér Marengo 20] ... *aprólékos ajándékokkal alig sikerült némely hölgy ...vonzalmát ... magának biztosítani* [1843 # Vachot Alm. 176] ... *járja pedig Mirmi Jánoskéval, Benua udvarának hat és félhüvelykenyi aprólékos szakácsával* [1851 # Bernát Freskó 3: 41]. *Odabent azalatt készülődik az asszony aprólékos süteményekkel* [1883 # Tóth Erdélyiek 175] 1.1. ~ keres-

alabástromfehér

3

2. minta

**ALABÁSTROMFEHÉR** mn **alabástromfehér** 'alabástromhoz hasonlóan szép fehér színű': igen sovány nyaka volt és hosszú; de különben gyönyörű bájos szemekkel, szép alabástromfehér fogakkal (1872/1955. DÉRYNÉ-EML. 1: 63). ... az alabástrom fehér arcz ... szeliden néz le reánk (1884. # JÓKAI MAGYFÖLD. 56).

**ALANTAS**

I. mn 1. 'alacsony, alacsonyan levő, fekvő': ... a vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csakis játékonos befolyással lehetett mi reánk gyengébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve (1824–1844/1887. PODMANICZKY NAPL. 128) ... ezek a bátyatornyok még most is fenyegetnek szakállas ágyúikkal az alantas síkságot (1882-/1897. # JÓKAI. 68: 281) 2. 'alacsony társadalmi állású, hivatali beosztású': A vendéglő kertjében, mely a promenád felé terült el a lejtőn, szerényen leült a tipegő polgármester, és egy ideig mélézva nézte a kuglizó társaságot, a zöldhajtókás tiszteteket, a ferge alantas tisztviselőket... (1893/1957. PAPPD MUZS. 58). A történet abban a nagyvárosban játszódik, ahol szeretni és dalolni csupán az alantas néposztályban szokás (1913. # KRÚDY-POSTAK. 6) 3. 'alacsonyrendű, közönséges': A hiba az én kicsinyem, alantas lelkemben rejlett (1893. # KABOS ÉJSZ. 13). S ez a mozdulata, ez a magatartása olyasmit fejezett ki, hogy ugyan mi köze is van néki az ilyen alantas dolgokhoz, mint terheség, gyerek-szülés? (1961. FÜSTM PARN. 156)

II. fn 'alárendelt, beosztott személy'. Valahányszor a nagy urak valami galyibába keverednek, annak a levét az alantasok isszák meg (1910/1911. # MIKSZÁTHFEKVÁR. 1: 81). És mindenkivel beszélt és mindenkit irányított. Munkatársai, alantasai el voltak ragadtatva tőle (1922. KARINTHYCAP. 49).

**ALANTOS** mn 1. 'mély': Egy a' legfontosabb ismejele a' dühösségnek a'hangváltozás ugatásban; hangja nyersül, rekedt, majd magos, majd alantos, szorongós, és visszás (1846. MIHÁLKÁORVK. 42) 2. 'alacsonyan fekvő, elhelyezkedő': A város utczáin a víz miatt körülbelül 2 óráig járni nem lehetett s az

alantosabb helyeken fekvő házakból az embereket a vizár kiszorította (1887. # NEMZET)

**APRÁNKÉNT** hsz 1. 'fokozatosan, lassanként, fokról fokra': ... szeszély-e vagy szolgaszakmány az a természetben, hogy kigyót, békát, férget túlszámban szaporít, míg a nemesb állatfajok lassú tenyészetben apránként kivesznek? (1847/1902. KUTHYREJT. 2: 83). A dallam nem apránként keletkezik az idő folyamán, hanem mint egységes egész, megvan már az első hang felhangzásánál (1905. ANGYALRÁKÓCZI. 234) 2. 'kis részletekben, részenként': ... minden fának gödreit teletöltöttem vízzel, úgy állítottam bele a fácskát, s apránként hintettem rá a földet (1858/1873 TÁNCSCS 1: 70). Nagyban nem tudsz pusztítani, Hát apránként, kicsinyben kezded (1909 PALÁGYI FAUST 63).

**APRÓDONKÉNT** hsz **apródonkint** 1. 'kis részletekben, darabonként, részenként': Sokkal többet költ a' fősvény; Csakhogy az apródonként Nem húzza úgy az erszényt (1825 # BALLAZSEBTÜK 95). Ismeritek bizonyára Daudet mélységesen igaz meséjét az aranyagyú emberről, aki apródonként viszi vásárra az agya girusait, hogy élni tudjon hogy kenyeret szerezzen és hogy az ő arany veleje árán a másik palotákat emeljen, pohosodjék és gyarapodjék (1919/1969 JUHÁSZGYÖM 6: 122) 2. 'fokozatosan, fokról fokra, lassanként': Az idő apródonként szépen kitavasozódik (1846 #). A hószakadás szünete után apródonként feltűnt a szűk völgybe és parti hegyekre épült város (1864–1868/1985 ERDÉLYI ÚTIKÉP 89). [Jókai] Apródonkint valóságos társas lényenyé alakul át, tarokkozni megtanul a vidéki nemes uraktól (1906/1907 # MIKSZÁTH JÓKAI 2: 39).

**APRÓKERESKEDŐ** fn 'kiskereskedő': Voltak mesteremberek, kész ruhákkal, apró és nem apró kereskedők, kocsmái bábos, komédiások, színészek (1842/1985 ERDÉLYI ÚTIKÉP. 109). Vö. aprólékos 2.1.

**APRÓLÉKOS**

I. mn 1. 'kicsi, apró': Nizza felé azomban aprólékos Seregeket küldött (1807 # SZEKÉR MARENGO 20) ... aprólékos ajándékokkal alig sikerült némelly hölgy ...vonzalmát ... magának biztosítani (1843 # VACHOT ALM. 176) ... járja pedig Mirmi Jánoskával, Benua udvarának hat és félhüvelyknyi aprólékos

## alabástromfehér

5

## 3. minta

## alabástromfehér mn alabastromfehér

'alabástromhoz hasonlóan szép fehér színű': igen sovány nyaka volt és hosszú; de különben gyönyörű bájos szemekkel, szép alabástromfehér fogakkal [1872/1955. DérynéEml. 1: 63]. ... az alabastrom fehér arcz ... szeliden néz le reánk [1884. # Jókai-Magyföld. 56].

## alantas

I. mn 1. 'alacsony, alacsonyban levő, fekvő': ... a vele való folytonos érintkezés s együtt tanulás csakis jótékony befolyással lehetett mi reánk gyengébbekre s a fejlettség sokkal alantasabb fokán állókra nézve [1824-1844/1887. PodmaniczkyNapl. 128] ... ezek a bástyatornyok még most is fenyegetnék szakállas ágyúikkal az alantas síkságot [1882/1897. # Jókai. 68: 281]

2. 'alacsony társadalmi állású, hivatali beosztású': A vendéglő kertjében, mely a promenád felé terült el a lejtőn, szerényen leült a tipegő polgármester, és egy ideig mélézva nézte a kuglizó társaságot, a zöldhajtókás tiszteteket, a fürge alantas tisztviselőket... [1893/1957. PappD Muzs. 58]. A történet abban a nagyvárosban játszódik, ahol szeretni és dalolni csupán az alantas néposztályban szokás [1913. # KrúdyPostak. 6]

3. 'alacsonyrendű, közönséges': A hiba az én kicsinyes, alantas lelkemben rejlett [1893. # Kabos Éjsz. 13]. S ez a mozdulata, ez a magatartása olyasmit fejezett ki, hogy ugyan mi köze is van néki az ilyen alantas dolgokhoz, mint terhesség, gyerekszülés? [1961. FüstM Parn. 156]

II. fn 'alarendelt, beosztott személy'. Valahányszor a nagy urak valami galyibába keverednek, annak a levét az alantasok isszák meg [1910/1911. # MikszáthFekvár. 1: 81]. És mindenkivel beszélt és mindenkit irányított. Munkatársai, alantaisai el voltak ragadtatva tőle [1922. KarintyCap. 49].

## alantos mn

1. 'mély ': Egy a' legfontosabb ismejele a' dühösségnek a'hangváltozás ugatásban; hangja nyersül, rekedt, majd magos, majd

alantos, szorongós, és visszás [1846. MihálkaOrvk. 42]

2. 'alacsonyban fekvő, elhelyezkedő': A város utczáin a víz miatt körülbelül 2 óráig járni nem lehetett s az alantosabb helyeken fekvő házakból az embereket a vizár kiszorította [1887. # Nemzet]

## apránként hsz

1. 'fokozatosan, lassanként, fokról fokra'. ... szeszély-e vagy szolgaszákmány az a természetben, hogy kigyót, békát, férget túlszámaban szaporít, míg a nemesb állatfajok lassú tenyészetben apránként kivesznek? [1847/1902. KuthyRejt. 2: 83]. A dallam nem apránként keletkezik az idő folyamán, hanem mint egységes egész, megvan már az első hang felhangzásánál [1905. AngyalRákóczi. 234]

2. 'kis részletekben, részenként': ... minden fának gödreit teletöltöttem vízzel, úgy állítottam bele a fácskát, s apránként hintettem rá a földet [1858/1873 Tánccsics 1: 70]. Nagyban nem tudsz pusztítani, Hát apránként, kicsinyben kezded [1909 Palágyi Faust 63].

## apródonként hsz apródonkint

1. 'kis részletekben, darabonként, részenként': Sokkal többet költ a' fősvény; Csakhogy az apródonként Nem húzza úgy az erszényt [1825 # BallaZsebtük 95]. Ismeritek bizonyára Daudet mélységesen igaz meséjét az aranyagyú emberről, aki apródonként viszi vásárra az agya girusait, hogy élni tudjon hogy kényeret szerezzen és hogy az ő arany velleje árán a másik palotákat emeljen, pohosodjék és gyarapodjék [1919/1969 JuhászGyÖM 6: 122]

2. 'fokozatosan, fokról fokra, lassanként': Az idő apródonként szépen kitavasodék [1846 #]. A hószakadás szünte után apródonként feltűnt a szűk völgybe és parti hegyekre épült város [1864-1868/1985 Erdélyi Útikép 89]. [Jókai] Apródonkint valószínű társas lénynek alakul át, tarokkozni megtanul a vidéki nemes uraktól [1906/1907 # Mikszáth Jókai 2: 39].



**Részlet az út terjedelmes szócikkből**  
(az archivális cédulagyűjtemény alapján)

út fn

1. 'a szárazföldi közlekedés számára a föld felszínén épített sáv': ... az utakat tsinálók ... egygy meg-fagyott aszszonyt ... talaltanak a hóbann (1781. □ HorváthÁ Péld. 76). Ezen az úton itt vajjon hova jutnak? (1844/1951. □ Petőfi ÖM. 210). Elhagyta az ösvényt, másik utat keres (1852. □ Arany NCz. II. 32.). Téged látlak, ha úton fölkaavart por száll (1875. □ SzászK Göthe 100). ... röpködtek végig a uton Tréfás falevelek (1909–19/50. □ Ady ÖV. 67). A út mellett pipacs és szarkaláb (1907/1927. □ GárdJózanság 147). Van kertem, a kerti rogyó fák sutto gva hajolnak utamra (1920/1943. □ Koszt ÖV. 189). Az úton rendőr, motyogó munkás (1922–37/50. □ József ÖV. 226). ... úgy tűnt fel nekem, mintha az az út a világ vége felé indulna (1939. □ MóriczÉletem 250). ... télen, ha leesik a hó,még a házból is alig lehet kimozdulni, annyira rossz az utak (1947. □ SzF. júl.20). | (Jelzővel) A hóakadályok eltávolítását a 28 behavazott útról azonnal megkezdték (1963. □ Nszab. febr. 21). ... a kárpátfalvi vadaskert végéhez értek, mely kétfelől a nagy jejenyefákkal beszegett út mellett terült (1854/1894. □ Jókai VI. 331). ... a csúszós utakon ... lassabban közlekedtek a járművek (1963. □ Nszab. febr. 2). ... arra ment a deszkás úton (1865. □ PapGy Palóc 144). Döztökés út pro Döztögös út. Via aspera, salebrosa (1808. □ Sándor Told. 476). Kertje, melly rész szerint egyenes útakra van szedve ... mulattatott leginkább (1805/1905. □ Kaz. ItK. XV. 330); A legegyszerűsebb út a legrövidebb (1877/95. Jókai XXVII. 162). Én csak az egyenes, kitaposott utakat ismerem (1908/50. □ Mikszáth I. 203). Válasz út; el-ágazó út Semita declinans (?1795. □ TakátsR Told. O. v.). A felhők ... Mint némely halk fogat, mely a siket Fakockás uton lágy zajjal üget (?1928/1943. □ TóthÁ ÖV. 206). Az ostromi munkák ... már a' sz. lőrincz-foki fedeles utig jutottak (1832. □ Helme c zy Jelenkor I/II. 807). ... (portalan) főközlekedési úton (1947. □ SzN. okt. 19). Midőn eljött az ősz, ...már korán fényleni kezdett a hold a mély hegyiút felett (1919. □ Krúdy Tótágas 104). ... a hordott úton is oly lassan döcög (1867. □ Tolnai A nyomorék 3.) Menj Isten hírével! Jó utat, a hol sár nincs (1888? □ Benedek Mesemondó 56.) Kacsaringós úton kanyarog velem a kocs i brány felé (1947. □ SzF. okt. 9). ... a' paraszt ereje még épen nem elegendő arra, hogy kátyútlan és homoktalan utaink legyenek (1844. □ Beöthy Követvál. 43). ... közel az asztalhoz, hol e levél készül, egy kömelet van, melynek laptetejére kívül kerengő út viszen (1834/1900. □ VörösmEmlékkönyv 316). ... a' kereskedési utakat csinátlanul hagyják (1841. □ Eöt.KeletNépe 102). ... vóltanak benne sok keresztül való utak (1791. □ PétzeliEkk l. III. 145). A krétás homokból csinált kerti utat kövér iriszek szegélyezték (1907/1927. □ GárdJózanság 33); keskeny kerti ut, amely egy idegen telek szívébe fut (1925/1937. □ BabitsÖsszegy. I. 314). A kikövezett utak hiányát különösen a tanyasi nép érezte meg (1947. □ SzF. júl. 13). A nagy kontinentális ut ... kezdődött Lengyelországban és ... a magyar határt érintve Bécsig vezetett (1912. □ KrúdyJakobinusok 49–50). ... kővel kirakott út (1823. □ Márton Lexikon I, 377). S a nagy országút ... kőves útján Jönnek A távoli szekerek (1912/1955. □ Ady ÖV. I. 419). Lovamra patkót senki sem veret ... Kocogok, lógok követlen úton (1913/1955. Ady ÖV. II. 44.). ... kövezett útról Magyarországon akkor

d) Ha megmarad az értelmezésre nem szoruló szókapcsolatok kiemelése, szükségesnek látják-e a szintagmatípusok szerinti rendezést (s csak ezen belül tartva meg az időrendet)?

e) Milyen tipográfiai javaslatot látnak célszerűnek?

f) Egyetértenek-e a forrásjelzésnek olyan mértékű megrövidítésével, mely még éppen lehetővé teszi a műre való ráismerést (tehát pontok, kettőspontok elhagyása)?

g) Ajánlatos-e az idézett kiadás szerinti lelőhely mellett a cím pontos megadása is (mint vers- vagy fejezetcím, ének vagy fejezet sorszáma stb.)?

h) Helyeslik-e szótári előfordulás idézését, ha az a legrégebbi adat, vagy ha találó, tömör értelmezést tartalmaz?

i) Hogyan látnák hasznosnak és megoldhatónak az utalást tartalmilag érintkező szavakra vagy kifejezésekre (különösen szinonimákra)?

3. A tanácskozáskor mellékelt vázlatos szerkesztési utasítások a próbaszócikkek felépítéséből szűrődtek le. Tartalmazták a forrásjelzésnek — sok részletben még nem egységesített — rövid módját, az idézetek megrövidítésének lehetőségeit, a cédulaanyagból vett idézet megkülönböztető jelét, valamint a tipikus (de külön értelmezésre nem szoruló) szókapcsolatok és a sajátos jelentésű (tehát értelmezendő) szókapcsolatok bemutatásában a hasonlóságokat és az eltéréseket. (Az *út* cikkének 1. oldalán még nincsenek értelmezett szókapcsolatok. Ezek bemutatására a vita ismertetése után, átdolgozott változatban kerül sor az *út* teljes cikkében. Ahhoz mellékeljük az utasításoknak kidolgozottabb változatát.)

### C) Elekfi László vita indítója

(A Nagyszótár megtervezése és próbaszócikkei. Elhangzott: 1994. április 21.)

1. Mikor KISS LAJOS ki mert mondani egy évszámot: 2030, ezzel megindított egy olyan eszmélkedést, mely már nem az anyaggyűjtés, hanem a szótárírás körül forog. Ha megfelelő hely és ember rendelkezésre áll, akkor ez az időpont a Nagyszótár teljes befejezését jelentheti. Ehhez meg kell tervezni először is a leendő szótár terjedelmét. A magyar szókincs mérhetetlenül gazdag, nem lehetünk szűkmarkúak. De már nem úszthatjuk el a szótárt további határtalanságban. Javaslatom szerint az Akadémia 2000-től kezdve jelentessen meg évről évre 1 kötetet, hogy 30 év alatt elkészüljön 30 kötetben az a nagyszótár, mely azonban így is csak egy részét fogja tartalmazni a cédulákra és számítógépi tárolóeszközre gyűjtött adathalmaznak.

A cédulás anyagból 1 kötet kb. 600 olyan szedésű oldalra tervezhető, mint az Értelmező Szótár; ez a számítógépes anyaggal megnöhet 900-ra, 1000-re, ami még jól forogatható.

Mennyiségi adatok mintavétele, címszójegyzékek összehasonlítása alapján oda jutottam, hogy pl. az *u* kezdetűekből tízszer annyi címszónak, mint az ÉrtSz.-é, kellene elférni kétszer annyi helyen. A teljes ÉrtSz. 7350 oldalán van 58 000 értelmezett címszó, a nagyszótári anyag 1140 dobozából kikerül jelenlegi becslésünk szerint 540 000 címszó. Ha ezeket a becsült arányokat vesszük, az ÉrtSz. terjedelmének négyszeresén kell bemutatni majdnem tízszer annyi címszót.

Az adatok bőségét és a helynek viszonylagos szűkösségét kiegyenlíteni csak megfelelő válogatással sikerülhet. A legnagyobb szócikkek terjedelmét nem kell túlságosan növelni; például az *ügy* cikkét, melyet KELEMEN JÓZSEFÉK máris 4,5 oldalnyi cikké dolgoztak ki, legfeljebb 6 oldalra szabad bővíteni. Az *út* ilyen számítás szerint 2 oldalnyiról 3-ra nőhet. A kevésbé vagy rosszul dokumentált, nem jelentős írótló való és a szókészlet története szempontjából sem fontos címszókat el kell hagyni. Az ÉrtSz. négyszerese és a 30 kötet valóban a felső határ legyen!

Az értelmezésben rövid fogalmazásra ajánlatos törekedni, a Kézisztár felhasználásával. A Nagyszótár is értelmező típusú szótár, de nem az értelmezés a legfőbb célja. Meg kell találni a helyes arányt az írói szótárakra jellemző pontosság, a lexikonok tárgyi értelmezése és a kézisztári tömörség között. A Nagyszótár történeti és forrásjelölő szótár legyen. Mutassa be egy-egy szó alakulását, használatát, felbukkanását vagy kihalását mintegy 3 évszázad folyamán. (Az időbeli határokról még külön szölok.) Célszerű tehát legkorábbi és legutóbbi előfordulását egyaránt idézeteken bemutatni.

Szerencsésnek tartom a Petőfi-szótárban következetesen alkalmazott módszert: alcímszókként kezelni az igei címszó igeneveit, értelmezés nélkül az ige után; hasonlóan a melléknév fokozott alakjait.

A szócikkfej általában rövidebb, mint a normatív Értelmező Szótárban. Nincs kiejtésjelölés. Stílus vagy szakma jelölése csak szükséges esetben legyen (ha az idézet jellegéből nem derül ki). Paradigmatikus alakot külön nem kell adni, de a példaanyag válogatásához egyik szempont legyen a sajátos nyelvtani alakok bemutatása. (A paradigmára esetleg a ragozási szótár megjelenése után lehetne utalni annak a kódjeleivel.)

A példaanyagot mindig az idézett kiadás helyesírásával közöljük, de csak egészen sajtóságos és gyakori írásváltozatot érdemes a szócikkfejbe tenni. Viszont az alakváltozatok közül meg kellene adni a gyakoriakat és a más betűvel kezdődőket.

Mivel a század eleje óta gyűjtött teljes anyag önmagában is nagy segítséget ad a nyelvtörténeti, szótörténeti kutatáshoz, számolni kell az itteni munka kettéválasztásával. Egyrészt be kell fejezni az anyag teljes rendezését (és kezelhető archívummá alakítását), másrészt meg kell kezdeni a nagyszótári kötetekben közzeendő anyag kiválasztását. (És persze a számítógépes adatbázis is elkülönül a belőle kiválasztott szótári anyagtól.)

A történetiséget különbözőképpen lehet felfogni. TÓTH LAJOS munkatársunk szerint 250 év még szinkrón állapotnak számít. De a szókincs alakulása szempontjából már fél évszázad is diakrónia. Tóth Lajos évszázadokban, szinte az etimológiai szótár léptékével méri a diakroniát. Pedig a régi gyűjtés anyagát tanulmányozva észrevehetjük, hány szó és ezer szó bukkant fel a 18. sz. végén s ezek, valamint a régebbiek közül milyen sok elavult a 19. sz. közepétől fogva. Más szavaknak az alakja vagy a jelentése változott meg annyira, hogy magyarázat nélkül ma alig ismerünk rájuk.

Van egy gyakorlati szempont is, mely amellet szól, hogy hagyjunk fel a XVIII. századnál korábbi anyag gyűjtésével. Olyan sok a helyesírási, nyelvtani és tipográfiai változat a XVI. és XVII. század szövegeiben, hogy számítógépes kódolónk a mai napig sem tudtak vele igazán megbirkózni. Azt javaslom, hogy korai nyomtatványaink anyagát egy másik munkaközösség vegye kezelésbe és kezdjen hozzá — akár egy távolabbi jövőben — egy Magyar történeti szótár készítéséhez, mely sajátos, még külön kidolgozandó módszert kíván, felhasználva a TESz.-nél szerzett tapasztalatokat. A most nálunk működő gárda pedig koncentráljon a XVIII., majd a XX. századra, hiszen a XIX. sz. van legjobban feldolgozva.

Mindezek a megfontolások arra készítetnek, hogy kimondjam a véleményemet: válasszunk meg olyan nagyszótárt, amelyet azok képzeltek el, akik a múlt század kilencvenes éveiben elkezdett gyűjtés folytatóiként először tűztek ki reálisnak mondható tervet. Amint HEXENDORF EDIT tavaly januárban felvázolta: TOLNAI VILMOSÉK úgy folytatták a kezdetben határozatlan és ellentmondásos koncepciót, hogy bemutassák, hogyan alakult, fejlődött szókincsünk a felvilágosodás és a nyelvújítás időszakában és azt követően. A felvilágosodás koráig már van egy Nyelvtörténeti Szótárunk, jól-rosszul megszerkesztve, de mégis kiinduló forrásul szolgálva minden további szótörténeti kutatáshoz. A Nagyszótár anyagát nem a régebbi múlt, hanem a jelen felé haladva kellene bővíteni, akár e század végéig. Ez a korszak és irodalmi nyelvhasználat nem azonos azzal, amelyet

A magyar nyelv értelmező szótára felőlel. Annak középpontjában az 1950—60 közt mának tekintett nyelvállapot, az élő nyelvhasználat áll, leíró jelleggel, de egyúttal normatív szempontokat is érvényesítve. Ezt az aktív szókincset csak kiegészíti az az írásművekben dokumentált passzív szókészlet a XIX. századból és a XX. sz. elejéről, amellyel a XX. sz. magyar olvasói könnyen találkozhattak. A nagyszótár viszont már eredetileg is a XVIII. és a XIX. század írott forrásait helyezte a középpontba, nem normatív jelleggel. A történetiséget pedig most már 300 évre terjesztjük ki, a Nyelvtörténeti Szótárral ölelkező módon visszanyúlva a XVIII. sz. elejéig.

Szócikkpróbáinkban még nem egységesítettük a források rövidítését, a kötetszám és oldalszám közti írásjelet, a keletkezési és kiadási évszám teljes vagy rövidített voltát; hátravan még nem egy bizonytalan esetben az idézett forrással való pontos egybevetés is. Ezek vitatása helyett inkább néhány tipográfiai kérdésre szeretném felhívni szíves figyelmüket.

2. Eddigi próbák szerint valószínű, hogy a szótár anyagának kb. kétharmada a cédulás gyűjtésből kerül ki. Tipográfiaiilag mégis az látszik egyszerűbbnek, ha a cédulákról vett idézet kap külön jelet. Az ÉrtSz. négyeszőggel vezette be az irodalmi idézeteket. Nagyszótári idézeteink közt csak a cédulás gyűjtés adatai kaptak ehhez hasonló négyeszőget (az évszám után), mert ez mutatkozik kifejezőbbnek. (Kisebb próbaszócikkben ehelyett # — korábban: NSz. — áll.)

Egyéb tipográfiai ötletek is felmerültek. Ha nem az ÉrtSz. és a MNy. stb. formátumát, hanem az Új Magyar Lexikon nagyobb alakját választjuk, akkor a nagyobb tükörben akár háromhasábos is lehet a szedés, és gyakrabban tagolhatók a szócikkek bekezdésekkel. Kisebb betűvel több szöveg elfér, de a magyar papír minősége általában nem teszi jól olvashatóvá a nagyon apró betűket. A most bemutatottak közt csak két- és egyhasábos változatok fordulnak elő, de némelyiken többféle betűnagyság is váltakozik. Nekem tetszik például egy olyan megoldás, amelyet itt nem adtunk közre: a szerző neve apró kapitálchennel, de ez csak egyéni véleményem.

Egyéni véleményem az is, hogy az idézetek ne legyenek végig kurzív típusal, mert akkor a kurzív szedés kiemelő jellege elvész. Nem kurzíválnám az idézetben belül a címszót sem (ahogy GÁLDIék tették az ötvenes évek próbaszócikkeiben), hanem kísérletet tettem a tipikus szókapcsolatok (frazeológiai, de nem lexikológiai egységek) kiemelésére (ritkítással). Javaslatom szerint kurzív lenne a címszó kiemelt alakváltozata és az önálló stílusminősítés, valamint az értelmezést kívánó, mert szemantikai egységet alkotó és így lexikológiai egységnek tekinthető szókapcsolatok mindegyike.

3. A szótár terjedelme nem csupán címszósószám kérdése. Sokkal nehezebb kérdés a frazeológia bemutatása. Annyi bizonyos, hogy a közmondásgyűjtemény külön műfaj, nem feladata még egy nagyszótárnak sem. (De ha egy szójelentést jól illusztrál, persze közmondást is bemutatathatunk.) A szólások — és részben a szóláshasonlatok — azonban már lexikológiai egységek, és így átmenetül szolgálnak a lexémákhoz. Más olyan szókapcsolatok is vannak, melyek egyik elemüknek sajátos jelentése miatt értelmezésre szorúlnak, és ha sok van belőlük, ajánlatos szintagmatípusok szerint rendezni őket. De mi legyen azokkal a jellegzetes szókapcsolatokkal, melyek jelentése voltaképpen azonos a tagjai egy-egy jelentésének összegével, tipikus voltuk miatt mégis említésre érdemesek, talán azért, mert jelöltjük, a tárgyi valóságélem is tipikus és sajátos? Ilyenek lexikalizálódásából még alakulhatnak sajátos lexikológiai egységek. Ezekből próbáltam az *út* cikkében a szó használatát jellemző idézetek után, de az értelmezett szókapcsolatok előtt a legsajátosabbakat sorban bemutatni. Az eredmény az lett, hogy az *út* cikknek elkészült részlete csak egynegyede a kidolgozandó teljes cikknek. Összehasonlítottam a GÁLDI—WACHA szerkesztette *fa* cikkével, és örömmel állapítottam ugyan meg, hogy a *fa* ennél

kétszerte terjedelmesebb, de a bevezetőmben említett 3 oldal helyett az *út* 15-öt foglalna el (csak a cédulákból, számítógépes anyag nélkül!), tehát az ErtSz.-beli cikknek nem a tervezetem szerinti másfélszerese, hanem annak legalább ötszöröse lenne. Nagy arányú rövidítést csak úgy tudom elképzelni, hogy elhagyjuk azt a számos idézetet, mely értelmezést nem kívánó jellegzetes szókapcsolatokat mutat be. Némelyiket meg lehetne hagyni, mint magát a címszót illusztráló előfordulást, de azt Önöktől kérdezném: melyiket?

(Folytatjuk.)

ELEKFI LÁSZLÓ

## A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból\*

1. Ha kulcsszavakat keresnénk az elmúlt félszázad erdélyi nyelvöldrajzi kutatásainak jellemzésére, leginkább talán a *grandiózus munkák — halvány remények* ellentétpárral ragadhatnánk meg a lényegét. Mert azt az ideális — akár így is fogalmazhatnánk: idealista — elképzelést, hogy egy nyelvterületet egyszerre kell dialektológiailag feltárni sűrű kutatópont-hálózatú *k i s a t l a s z o k k a l* és szintetikus szemléletű, szélesebb léptékű *n a g y a t l a s s z a l*, a kolozsvári nyelvészek kisebb hiányoktól eltekintve már meg is valósították. De az is tény, hogy ebből a félelmetesen nagy és gyönyörű nyelvi gyűjteményből — Romániában — mindeddig csak egy kis példányszámú egyetemi jegyzet, VÖÖ ISTVÁN „Hétfalu nyelvjárás atlasza” (Kolozsvár, 1971.) látott napvilágot. Ahhoz, hogy a kiadás halvány reményei ne zuhanjanak teljes reménytelenségbe, a magyarországi nyelvtudomány pártfogására volt szükség. Így jelenhetett meg először 1987-ben „szótárásítva”, kényszerű kompromisszumként a székely nyelvátlasz lexikai anyaga, a „Székely nyelvöldrajzi szótár” (Bp., GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA gyűjtéséből), majd 1991-ben „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” (MNYTK. 193. sz.), a kéziratot térképlapok egyszerű sokszorosításával. — A regionális atlaszok publikálásának megindításával még csupán felsejlett a Kolozsváron felhalmozott népnyelvi kincsek tömege, valódi arányai azonban csak most kezdenek megmutatkozni, mikor kezünkbe vehetjük annak az új sorozatnak az első két kötetét, amely a romániai magyar nyelvjárások átfogó képét tárja elénk.

Amikor igent mondtam a Nyelvtudományi Társaság Magyar nyelvi szakosztályának felkérésére, hogy tartsak előadást olyan kérdésekről, amelyek éppen foglalkoztatnak, arra gondoltam, hogy a nyilvános megszólalás alkalmát mindenekelőtt jó értelemben vett reklámra kell felhasználnom. A romániai magyar nyelvjárások atlaszára szeretném a tudományos közvélemény figyelmét még inkább felhívni. S bár tehetném ezt önös érdekből is, hiszen az utóbbi években jelentős energiát fektettem ebbe a munkálatba, remélem, ki fog derülni, hogy e mű főhőse MURÁDIN LÁSZLÓ, aki életének javát: négy évtizedet áldozott a gyűjtésre, anyagrendezésre és előszerkesztésre. De meg kell emlékeznem azokról az emberekről is, akik a kiadás ügyét — történelmi szerepet vállalva — felkarolták, a kézirat első felét Budapestre hozatták és a kiadás anyagi hátterét biztosították; továbbá azokról a fiatalokról, akik a számítógépes adatrögzítés, ellenőrzés és térképezés fázisát, nagy figyelmet és felelősséget kívánó munkáját végezték, illetve végzik.

\* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1996. november 26-i ülésén.

2. Előadásom következő szakaszában a mű kéziratának elkészüléséről és a kézirat néhány jellemzőjéről szeretnék rövid tájékoztatást adni. — A romániai magyar nyelvatlasz történetének első fontos dátuma 1955, amikor a Román Tudományos Akadémia kolozsvári nyelvtudományi intézete kutatási tervfeladatai közé iktatta a vállalkozást. A biztató kezdetben nagy szerepe volt az intézet nemzeti elfogultságtól mentes akkori igazgatójának, a magyarul is kiválóan tudó Emil Petrovicinak. A munkálatok vezetőjéül a közmegebecsülésnek örvendő Szabó T. Attilát kérték fel, és két főállású kutatót, Gazda Ferencet és Nagy Jenőt adták mellé munkatársnak. A lelkes kezds után a lendület megtorpant, mivel 1957-ben Gazda Ferencet, 1959 elején pedig Nagy Jenőt távolították el politikai okokból a munkacsoportból, s később Szabó T. Attila intézeti mellékállását is felszámolták. Itt akár véget is érhetett volna a nagyreményű kezdeményezés, ha 1957 végén nem nevezik ki Gazda Ferenc helyére Murádin Lászlót. Murádinak csupán egy év, az 1958-as adatott meg, hogy Nagy Jenővel kettesben munkálkodjék. 1959-től már egyedül kellett végeznie mindazt a feladatot, amit eredetileg egy munkacsoport számára, kollektív kivitelezésre terveztek. A személyi feltételek később sem fordultak kedvezőbbre, s jellemző tényként könyvelhetjük el, hogy a kolozsvári nyelvtudományi intézet egyetlen magyar nyelvész munkatársa ma is a nyugdíjazás előtt álló Murádin László.

Egy átlagos „elszántságú” kutató körülmények között talán már feladta volna a harcot, joggal hárítva a felelősséget a külső körülményekre. Murádin László azonban végigcsinálta a gyűjtés és anyagrendezés heroikus munkáját, s bár az eredetileg tervezett 220—250 kutatópontból csak 136 maradt meg, a kérdőív 3540 tételt számláló első változata csupán elenyésző mértékben redukálódott, hiszen a végső lista 3379 kérdést tartalmaz. Ha a romániai magyar nyelvatlasz felgyűjtött adatmennyiségét A magyar nyelvjárások atlaszához viszonyítva akarjuk jellemezni, durván azt mondhatjuk, hogy a mintegy harmada kutatóponton (MNyA. 395: RMNyA. 136) mintegy háromszoros terjedelmű kérdőívvel végzett gyűjtés (MNyA. 1162 megjelent térkép) arányaiban hasonló, a magyar nagyatlaszt megközelítő eredményt jelez.

A terepmunka 1957-től 1967-ig, tehát egy évtizedig tartott, s természetesen összekapcsolódott állandó kísérletezéssel és szakmai konzultációkkal. Megbeszélést folytattak többek között a magyar nagyatlasz Erdélyben gyűjtő munkatársaival, Benkő Loránddal és Lőrincze Lajossal is. Mind a magyarországi, mind a kolozsvári nyelvészek egybehangzó véleménye szerint Murádin László az egyik legjobb fülű dialektológus, akinek finom lejegyzési technikája nemcsak eléri, hanem meg is haladja a magyar nagyatlasz gyakorlatát. A füleknek és a gyűjtési elveknek közös kiszállásokon történt összehangolása biztosítja azt a legfontosabb feltételt, hogy a két általános atlasz adatai gond nélkül összehasonlíthatók legyenek.

Az összehasonlíthatóságot tartották szem előtt az erdélyi kollektíva tagjai, amikor a tervezés szakaszában a kérdőívet úgy állították össze, hogy a magyar nagyatlasz teljes címszóanyaga a romániaiakban is benne foglaltassék. De figyelemmel voltak a párhuzamosan készülő regionális atlaszokra is, mert például a székely és csángó kérdőív ugyancsak részét képezi a romániai nagyatlasznak. Egy bölcs és előrelátó döntés értelmében, még az ötvenes években olyan munkamegosztás jött létre, hogy a romániai kisatlaszok elkészítése, illetőleg irányítása a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének munkatársaira hárult, a romániai nagyatlasz ügye pedig a helyi nyelvtudományi intézetbe került. A munkamegosztással azonban a szakmai együttműködés nem szűnt meg. Nem szakadt meg a kapcsolat a magyarországi kutatókkal sem, de az intézményes lehetőségek hamar bezárultak. 1959-ben, Nagy Jenő eltávolításának évében már a magyarországi kutatóknak is félbe kellett szakítani az erdélyi gyűjtést. Mint az közismert, A magyar nyelvjárások atlasza munkatársainak mindössze 22 romániai kutatópontról adatott meg az adatfelvételt

elkészíteni, s ez mind a földrajzi terület nagyságát, mind a magyarság arányát tekintve messze elmaradt a kívánatos mértéktől.

Ilyen körülmények közepette A romániai magyar nyelvjárások atlaszának szerepe kétszeresen is felértékelődik: tekinthetjük egyrészt az általános magyar nagyatlász keleti irányú befejezésének, kiteljesítésének, másrészt olyan alapnak, amely nélkül a romániai kisatlászok is elvesztenék érzékelhető beágyazottságukat a nagyobb hatókörű magyar nyelvjárás tendenciákba.

Persze ezeket az alapfeladatokat az adattár csak atlasz formájában tudja ellátni, ezért — bár a megjelentetésre már a hatvanas években sem látszott sok remény — a gyűjtés befejeztével a szerző azonnal nekilátott a térképezés előkészítésének. A kérdőív nyomán 3379 tasakot készített, és minden tasakba elhelyezte azt a 136 cédulát, amely kutatópontként nyilvántartja a gyűjtött anyagot. Ezután kezdte el a kéziratos térképek elkészítését úgy, hogy a fontosabb nyelvi variánsokat más-más színű ceruzával írta fel az előnyomatott lapra. Így készült el — egyetlen példányban — 1200 térkép a 70-es évek folyamán a megjelenés kedvező fordulatát várva. Hiába. De a munka nem állt meg. Erről idézzük Murádin Lászlónak az atlasz I. kötetében írt tudománytörténeti bevezetőjét [bekezdés]: „Akkoriban, a hetvenes évek végén, politikai okokból egyre valószínűleg nebbé vált, hogy erdélyi magyar nyelvtérképet, bizonyos mértékig az erdélyi magyarság településeit felmutató nyelvatlászt meg lehessen jelentetni. A táji nyelvatlászokat szerkesztő Márton Gyulával arra a következtetésre jutottunk, ha a gyűjtött nyelvföldrajzi anyagot térképlapokon szemléltetve nyelvatlászként nincs módunkban közzé tenni (a táji nyelvatlászok anyagát sem), akkor térképezetlen anyagként, adattárként tegyük közzé. Hiszen a szócikkekben közölt nyelvjárás adatok alapján bárki, utólag is szemléltető térképlapot szerkeszthet. [...] A nyelvföldrajzi anyag megmentése és közkinccsé tétele érdekében kezdtem el szerkeszteni »A romániai magyar nyelvjárások nyelvföldrajzi adattárát«-t. Az irodalmi címszó alatt felsorakoztattam a nyelvjárás anyagot, bekezdésekkel tagolva a morfémaváltozatokat, jelölve, hogy az adott szóalakok és ezen belül a hangváltozataik milyen kutatópontokon fordulnak elő. Ebben a formában az anyag egésze feldolgozásra került, s a nyolcvanas évek végére mintegy kétezer lapos kézirat várt a kiadás lehetőségére. Bár ez a kényszerűségből készült feldolgozás sokkal áttekinthetőbb, mint az időközben kiadott, Gálffy Mózes-től és Márton Gyulától szerkesztett Székely nyelvföldrajzi szótár (1987.), e kötet bizonyította, nyelvföldrajzi anyagot csakis eredeti céljának megfelelően, térképlapokon érdemes szemléltetni.” (RMNyA. 8.)

A kiadás ügye azonban még egy évtizedig tapodtat sem haladt előre. De Murádin László munkája nem veszett kárba. A gyűjtött anyag rendezése és nyelvi szempontú csoportosítása, tehát a nyelvföldrajzi adattár elkészítése nélkül ugyanis a későbbi, korszerű számítógépes tárolás és térképezés sem valósulhatott volna meg. (Mert tegyük fel azt az egyszerű, de nem ritka esetet, hogy egy térképlapon van 50 egyforma nyelvi adat: ezt az adattár rögzítése során csupán egyszer kell a számítógépbe írni, utána már csak a kutatópontok változó számait kell megadni, majd a térképezéskor nyomon követni.)

3. De innen már az atlasz történetének új fejezete indul; mégpedig azzal, hogy valamikor a rendszerváltást követő időben a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségének kezdeményezésére megkezdődött a gépiratos adattár indigós másodpéldányának Magyarországra szállítása. A kéziratos térképek áthozataláról a dolog kockázatos volta miatt ekkor még nem volt szó.

1993-ban, a Történeti Nyelvtan egyetemi munkálatainak elcsitulása után Benkő Loránd professzor úr engem kért meg a nyelvatlász kiadásának megtervezésére és megszervezésére. A döntést pályázat követte, és az OTKA támogatásának birtokában elkezd-

dődhetett a kiadás előkészítése. (Az elnyert pályázatok számai: F 6624, T 14831, T 19136.)

A budapesti nemzetközi dialektológiai és geolingvisztikai kongresszuson már felűnt nekem néhány önzetlen és rátermett egyetemi hallgató, aki lelkes munkával segítette a szervezést és lebonyolítást. Őket választottam ki a munkacsoport első tagjainak. (Név szerint Várnai Zsuzsáról, Czapári Beátáról és Császári Viktóriáról van szó, akik vállalták is az adatrögzítés fásasztó munkáját.) Később mások is csatlakoztak (közülük Hegedűs Andrea és Terbe Erika vállalt a legtöbbet). A számítógépes térképezési műveletek kidolgozása és az első kötet térképeinek elkészítése Tóth Tamás érdeme, aki jelenleg a Cartographia Kft munkatársa.

4. A célunk az, hogy a korlátozott anyagi eszközökkel minél korszerűbb kivitelezésű nyelvatlasz készüljön. Ezért döntöttünk a számítógépes technika alkalmazása mellett. Az új technikai lehetőségekkel való ismerkedés, a speciális nyelvjárási anyag rögzítésére, térképezésére alkalmas alapprogramok kifejlesztése egy éves előkészítést igényelt. Mivel jórészt járatlan úton haladtunk, néha zsákutcába is jutottunk. Nem vált be például az a kezdeti kísérletünk, hogy a betűk alá és fölé kerülő mellékjelek mozgathatók legyenek, és a karakter végső formája az adatbevitel folyamán alakuljon ki. Így megterveztünk és kódszámmal láttunk el minden — a magyar ábécéből hiányzó — mellékjeles betűt, továbbá számos szemléltető és tagoló funkciójú grafikai jelet. A jelek elkészítésére a Fontographer 3.1 programot használtuk, s így jött létre a ma használatos három ún. TrueType karakterkészlet. Az adatrögzítés programját — a kiadási igényekhez igazítva — a Microsoft Word for Windows szövegszerkesztőjére alapoztuk (eleinte a 2.0, majd a 6.0 változatra). A szövegszerkesztői környezetet a betűkészletek könnyebb elérését szolgáló gombokkal egészítettük ki. Grafikus térképrajzoló programként a CorelDRAW! egyre fejlettebb változatait használtuk (3.0, 4.0, 5.0). Keretrendszerként a Ms Windows 3.1-et alkalmaztuk. Mivel az egyre fejlettebb programoknak egyre nagyobb volt a számítógépes hardverigénye és egyre több anyagot rögzítettünk, fokozatosan bővíteni kellett a számítógépet is, amin a munkát végeztük (AT386/DX-40, 4 MB RAM, 200 MB winchester > AT486/DX4-100, 8 MB RAM, 850 MB winchester).

A kidolgozott technika a korábbiakhoz képest számos előnnyel jár. Mindenekelőtt látványos különbség tapasztalható a korábbi atlaszok kézzel írt térképei és a számítógéppel szedett, illetve printelt térképek között: olvashatóságban, esztétikus formában, egyöntetűségben. Nem is szólva arról, hogy a gépi adatrögzítéskor az ellenőrzés és korrigálás folyamata túlnyomórészt a térképezést megelőző munkafázisokba tevődik át. A korrigálás fő színtere a printerrel kinyomtatott szócikk, amely a kézirattal könnyen összevethető. A hibátlan adattár kerül aztán a számítógépes térképezőhöz, aki a rögzített szavakat a megfelelő kutatópontokhoz illeszti. (A szövegszerkesztőből a megfelelő szóalakok a vágólapon keresztül jutnak a térképre.)

A térképezéskor szétbontott adattár azonban mágneslemezen egyben is megmarad, s a térképek kiadásának lezárulásával különböző feldolgozó programokkal vizsgálható, illetőleg a címszók betűrendjébe állítva, utalószókkal kiegészítve viszonylag könnyen tényleges szótárrá szerkeszthető. Nyomtatásban egyelőre csak a térképre nem kerülő szócikkek öltenek szótárszerű formát az atlaszkötetek függelékében. Azokat a szócikkeket tehát, amelyek anyaga kismértékű nyelvföldrajzi differenciáltságot mutat, takarékosági okokból nem vittük térképre, hanem egy külön egységben közöljük.

5. A szócikkek és térképek felépítése a következő: A címszó után áll a szócikk sorszáma. Ez a térképen a felső sarkokban jelenik meg. A sorszám után román és francia



értelmezés áll. Ezzel a mű nemzetközi felhasználhatóságát akartuk növelni, illetőleg az ebben legközvetlenebbül érdekelt román nyelvész kollégák munkáját szerettük volna megkönnyíteni. Az értelmezéseket a kérdőív kérdőmondata követi szögletes zárójelben. A kérdezés során ezt a mondatot alkalmanként rajz is helyettesíthette vagy kísérhette. A kérdőmondat előtt meghagytuk az eredeti, kérdőívbeli sorszámot is. A kérdőív anyaga a munkálatok során módosult, így az eredeti számozás hézagossá vált. (Többek között ezért kellett a szócikkeket újraszámozni.) A kérdőmondat után következik az adattár, amely a nyelvileg azonos, illetve közeli realizációkat eredetileg külön bekezdésekben közölte. A kiadásra való előkészítés során ezeket a tömböket jórészt megtartottuk, de a bekezdések helyett tagolás céljából grafikai jeleket, szimbólumokat alkalmaztunk. A térképezés során a szimbólumok a szóadatokkal együtt kerültek a kutatópontok mellé. (Így a leendő szótár és az atlasz adatsorozatjai is könnyen egymásra vonatkoztathatók lesznek.)

A szimbólumok alkalmazásának tehát többféle célja van: az adattárban tagolnak, szakaszokat választanak el, illetve jelölnek meg, a térképeken pedig elsősorban a térbeli szóródást teszik vizuálisan követhetővé. Alkalmazásuk azonban nem volt automatikus: ha a szócikket egyetlen főváltozat uralja, és kevés mellékváltozat van, akkor a főváltozat mellé nem rendeltünk szimbólumot. Ilyenkor az ettől való eltérésnek van jelentősége. Természetesen olyan térképek is vannak, amelyek lexikai megoszlás hiányában nem tartalmaznak szimbólumokat. Az adattár szócikkeinek szimbólumokkal tagolt csoportjai tehát — kevés kivételtől eltekintve — l e x i k a i különbségeket tükröznek.

Szeretném hangsúlyozni: a szimbólumokkal a térbeli tájékozódásnak csupán első lépését kívánjuk segíteni. A fonológiai, fonetikai megoszlás jelekkel történő ábrázolására nem vállalkozhattunk. A mellékelt üres munkatérkép segítségével minden kutató a saját céljainak megfelelő ábrázolást készíthet. Főleg a határidők szorítása és bizonyos technikai akadályok miatt sajnos nem követhettük a korábbi szakirodalom azon javaslatát (l. DEME, Nyatlfunkc. 49—74 stb.), miszerint a térképi szimbólumok úgy legyenek megformálva, hogy alakjuk módosulásával az adatok nyelvi távolsága, csoportosulása is kifejezhető legyen. (E módszer előnyeiről és hátrányairól jól tájékoztat a DEME könyvéhez csatolt vitaanyag: i. m. 317—47.) — A tervezés szakaszában felmerült annak a gondolata is, hogy a nagyszámú lexikai variánst tartalmazó, jellegzetes földrajzi megoszlást mutató térképeket különböző színek alkalmazásával is differenciáljuk. A számítógépes kódolás ezt lehetővé tette volna, de a magas nyomdaköltségek miatt az ötletet el kellett vetnünk.

6. Mindez a sok küzdelem, vajúdás persze akkor éri el végső célját, ha a megjelent mű nem lesz holt anyag, amely jelentőségteljesen porosodik avagy impozánsan terpeszkedik valamely alkalmas méretű, leszakadással nem fenyegető könyvespolcon. (Sajnos A magyar nyelvjárások atlaszát szemlélve gyakran támad az embernek ilyen gondolata.) A romániai magyar nyelvjárások atlasza azonban e téren máris megelőzte korát. Amikor ugyanis kérésre Murádin László összeállította az atlasz munkálataira vonatkozó vagy annak adatait feldolgozó tanulmányok jegyzékét, meglepetésemre egy több mint hatvan szakirodalmi tételt számláló lista kerekedett ki. Talán nem meglepő, hogy ennek nagy részét maga Murádin publikálta a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain. Szerintem ezek a kiváló írások megérdemelnék a külön kötetben való megjelentetést, mert valljuk be, kevesen ismerjük őket. Most csupán néhány címet, témakört emelek ki közülük a lelőhely pontos megjelölése nélkül (erre l. az atlasz 17—8. lapját).

H a n g t a n: Egy mezősségi mássalhangzó-változás; Az *e/ë* fonémakülönbség megléte és megoszlása a romániai magyar nyelvjárásokban; Az asszociatív *â*-zás elterjedtsége a romániai magyar nyelvjárásokban; Az *í* (*i*)-zés erdélyi elterjedtsége; Az *e/ö*

hangviszony a mezősegi nyelvjárásban; A mezősegi *a*-zás; A tővégi *ny* : *n* váltakozás a romániai magyar nyelvjárásokban; stb. — **M o r f e m a t i k a**: A *v* tövű igék egy csoportja a romániai magyar nyelvjárásokban; A *-ni*, *-nitt*, *-nul*, *-nül* határozórag-csoport funkciója és erdélyi elterjedtsége; Az *-ít* igeképző erdélyi nyelvjárás hangalakja és alakulásmódja; A „suksük nyelv” az erdélyi nyelvjárásokban; stb. — **L e x i k a, s z ó - s z e m a n t i k a**: Nyelv földrajzi adatok a magyar parasztság rétgazdálkodásának szókincséhez; Háziállatok tartására szolgáló épületek neveinek belső és területi összefüggéseihöz; Állathívogató és -üző szavak erdélyi nyelv földrajza; A jelentésmező tagolása és a nyelvjárás izoglosszái; Az *ellik* és rokon értelmű társainak jelentésköre; A 'tulajdont őrző személy' jelentésmező tagolása a romániai magyar nyelvjárásokban; stb.

A lexikai, szemantikai vizsgálatok közismerten jó terepet kínálnak az **i n t e r - d i s z c i p l i n á r i s** módszerre, mindenekelőtt a néprajztudományhoz való kapcsolódásra. A földművelés és állattartás fentebb említett témaköréhez még ilyen tanulmányok sorolhatók, mint A szekér és részeinek nyelvjárás szókincséből; Nyelv földrajzi adatok az ekés földművelés szókincséhez; Nyelv földrajzi adatok a *kukorica* szókincséhez; A kerítés és fajtáinak megnevezései az erdélyi magyar nyelvjárásokban. A vizsgálat horizontjának kiszélesítését jelzik az ilyen címek, mint A rovarnevek nyelvjárás szókincséből; Néhány apróvad neveinek erdélyi nyelv földrajza; Adalékok a „Szent herverdelnap” nyelvjárás elnevezéseinek ismeretéhez; stb.

7. Magától értetődik, hogy az adattár szerkesztése közben, de még inkább a térképek korrigálása kapcsán nekem is számos izgalmas ötletem támadt, de a folyamatos technikai és szervezési problémák közepette és a határidők állandó szorításában nem engedhettem meg magamnak, hogy ezek kidolgozásánál megálljak. Egy idő után viszont elkezdtem gyűjtögetni azokat a cédulákat, amelyekre futtában felírtam kisebb-nagyobb gondolataimat. Ezek egy részének kidolgozására a közeljövőben feltétlenül sort fogok keríteni. Ha a szervező és ellenőrző munkában egy állandó segítőtársat kaphatnék — erre most ígéretet is kaptam —, akkor nemcsak a kiadás folyamata válhatna kiegyensúlyozottabbá, hanem egy új típusú műhelymunka kezdődhetne, amely magába foglalna bizonyos elemzési feladatokat is, például összegző jelenségtérképek elkészítését vagy a térbeli jelenségek mozgását multimédiás eszközökkel szemléltető, a számítógép képernyőjén modelláló rendszerek előállítását.

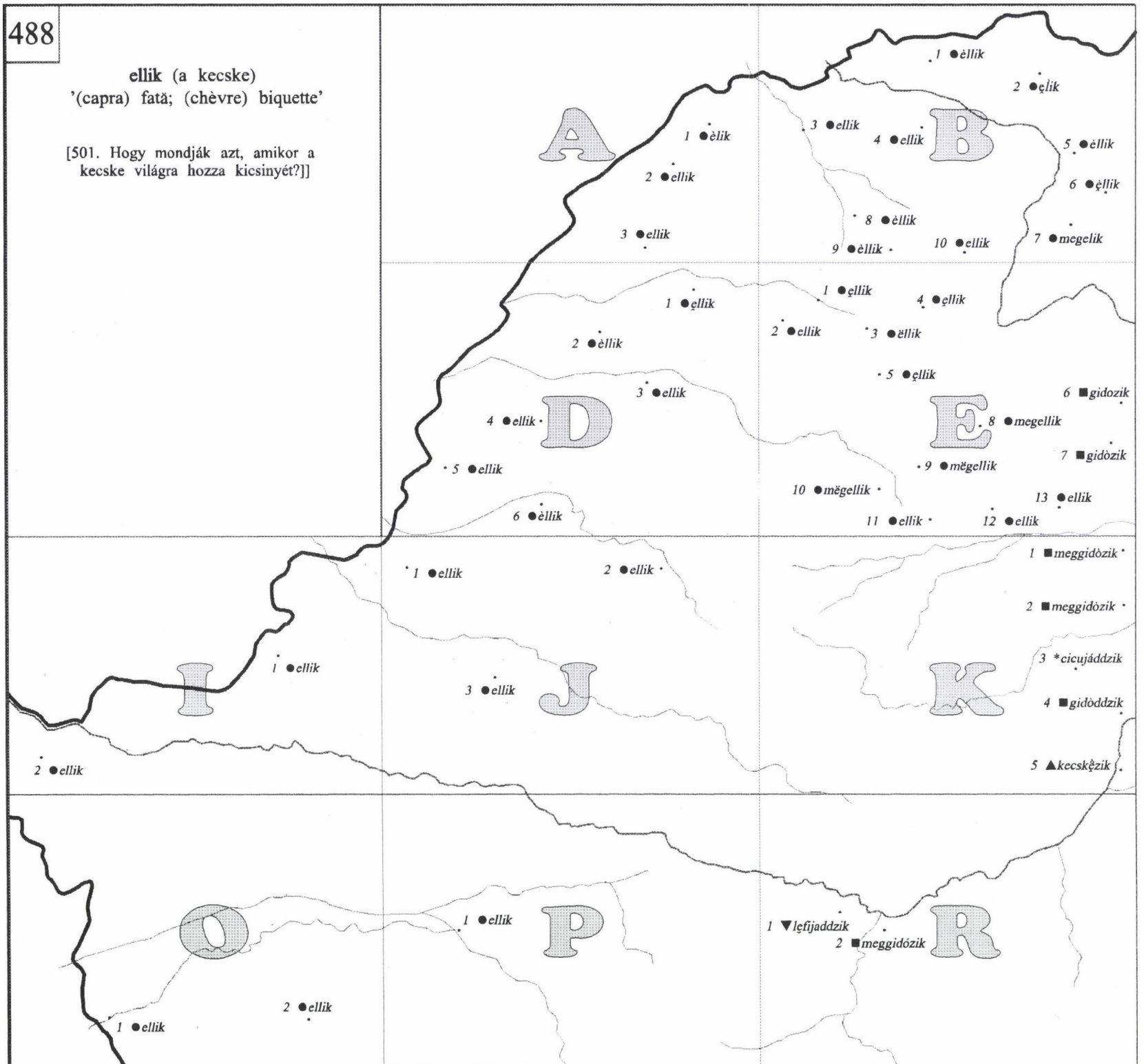
De ha az efféle vérmes reményeinket félretesszük is, sürgős és aktuális feladat lenne a romániai magyar nyelvjárások korszerű tipológiájának megírása, hiszen ez Imre Samu könyvéből (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.) az említett kényszerű okok (keves kutatópont) miatt kimaradt. Addig is, míg ehhez kellő számú nyelvátlaszkötet megjelenik, szaporítani lehet a jelenségtanulmányok, részösszegzések számát, kitérve nyelvtörténeti, általános nyelvészeti szempontokra, sőt a nyelven kívüli tanúságokra is, mindenekelőtt a legizgalmasabb településtörténeti kérdések tisztázására. Szerintem máris kiváló alkalom nyílik a székelyek és csángók történeti mozgásának pontosítására és a nyelvjárászigetek szűkebb forrásvidékének meghatározására.

Előadásom végén az idő szűkös volta miatt most csak három térképlap rövid bemutatására és kommentálására vállalkozhatom.

a) Az első a 488. számú, az *ellik* (a kecske) lapja. Ez jól mutatja az atlaszban gyakran szemléltethető nagytáji tagozódást: nyugaton, az alföldi területek felől kiindulva az *ellik*, *megellik* a kizárólagos változat, amely Erdély természeti határáig hatol, azaz a kelet—nyugati vízválasztónál áll meg. Erdély belsejében már nem ilyen élesek a határok, de a két jellegzetes középtáj, a Mezőség és a Székelyföld elég szépen elválík a *(meg)gidozik*, illetőleg *(meg)ollózik* főváltozatokkal. Ezekben belül figyelemre méltó alcsoporto-

**ellik** (a kecske)  
'(capra) fatá; (chèvre) biquette'

[501. Hogy mondják azt, amikor a kecske világra hozza kicsinyét?]



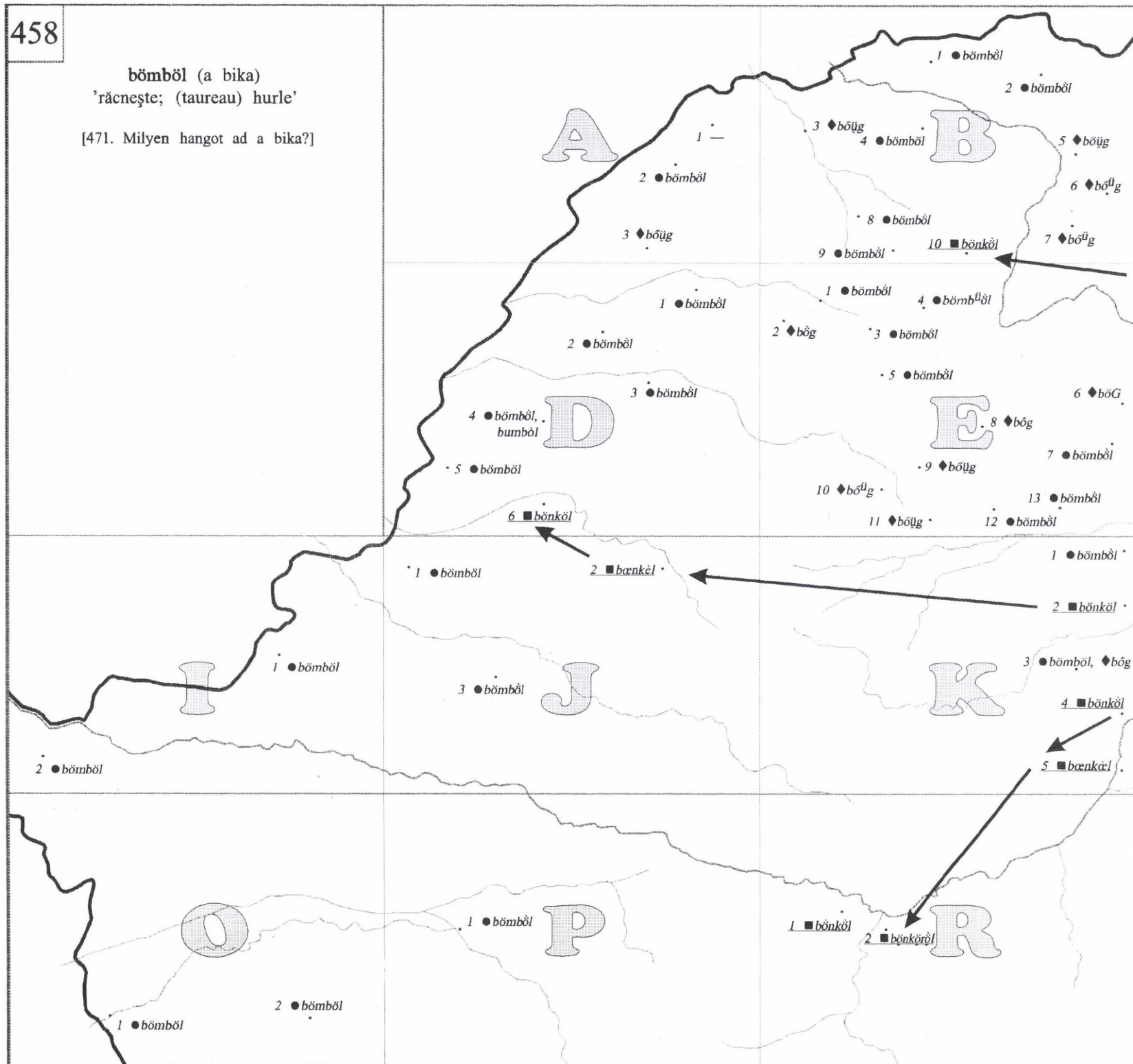






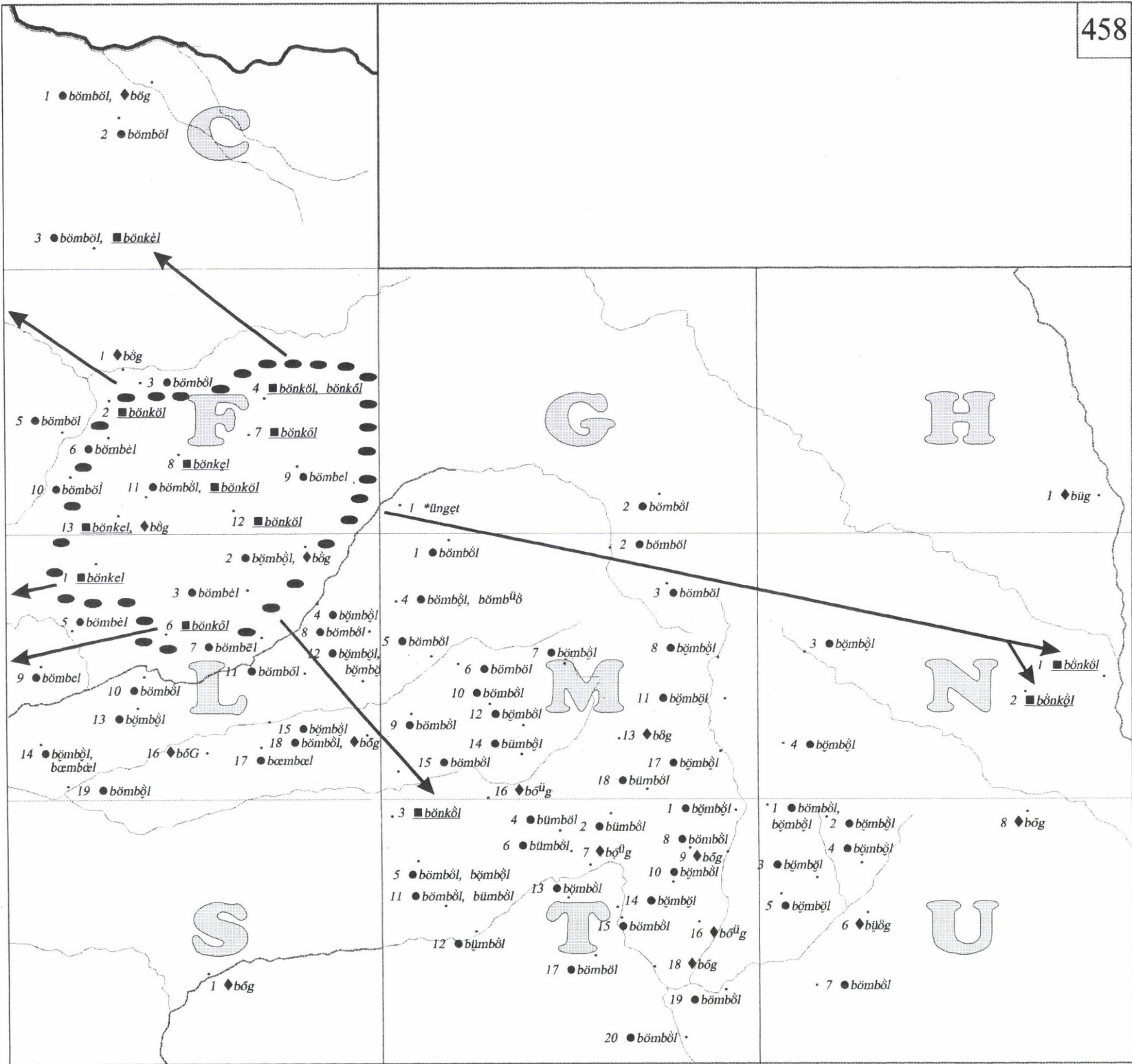
**bömböl** (a bika)  
'rácneşte; (taureau) hurle'

[471. Milyen hangot ad a bika?]

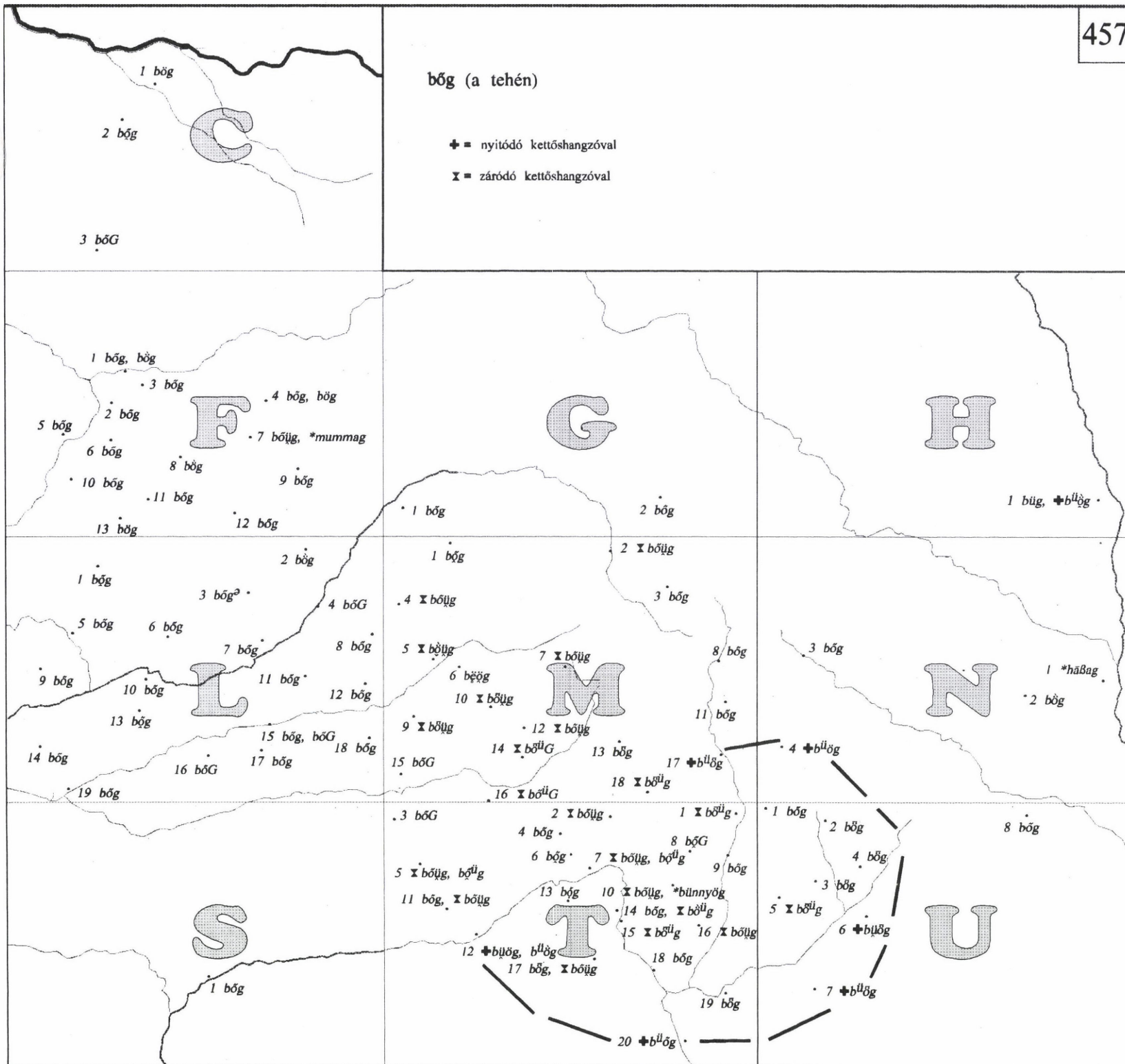














kat képeznek még a dél-mezőségi, Maros menti *bárányzik* (L: 3, 5, 6, 7), valamint a szélesebb szétszórtságot mutató (*megfiazik*, amelynek góca az északi székelységben van, a Maros, Olt, Küküllők forrásvidékén. Néhány nyelvjárásziget és moldvai kutatópont nyelvi kötődése is leolvasható: Lozsád (R: 2) mezőségi, Oltszakadát (S: 1) és a moldvai Diószeg (U: 8) székely gyökerei. Az ugyancsak moldvai Pusztina (N: 2) is a Székelyföldhöz húz a *fjádzzik* lexémával, de kötődése inkább északnyugati irányú.

b) A következő lap a 458. számú *bömböl* (a bika). Azt mutatja nagyon szemléletesen, hogy a Mezőség milyen irányokban bocsátott ki telepeseket. A *bönköl* alakváltozat jellegzetesen mezőségi gócu, tehát nyugodtan támaszkodhatunk a tanúságtételére.

Az utólag berajzolt nyilak nyomán jól követhető, hogy minden égtáj irányában volt kirajzás, nem is elhanyagolható mértékű. (Hogy a migrációnak milyen okai voltak — népefelesleg, kedvezőbb természeti, gazdasági környezet keresése, gypévédelem stb. — annak megállapítása jellegzetesen interdiszciplináris feladat.)

A legkeletibb pontok Moldvában vannak: Bogdánfalva (N: 1), Pusztina (N: 2), a csángóság földrajzi középpontjában. Ez a vidék ma már inkább a székelyes sajtóságok hordozója, de nyelvében jól kivehető mezőségi vonások is vannak: vagy megőrzött régiségként, vagy észak—déli irányú intradialektális hatásként. (Mindenekelőtt BENKŐ LORÁND idevágó kutatásaiból tudjuk, hogy a moldvai magyarság első hulláma a Mezőségről érkezett a (XIII—)XIV. század tájékán; a nagyobb tömegű székelység kivándorlása csak ez után vált jellemzővé; vö. BENKŐ, A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. MNyTK. 188. sz. 1990.) A mezőségi alapokat jobban őrző északi csángóságot atlaszunkban Szabófalva (H: 1) képviseli, de várakozásainkkal némileg ellentétben ezen a térképen a *büg* 'bög' alak- és lexémaváltozatot mutatja. Ennek a szónak szintén vannak mezőségi párhuzamai, jóllehet jóval kisebb számban (l. pl. F: 1, 13, L: 2), viszont a távolabbi szóródást sem hagyhatjuk figyelmen kívül (l. pl. a Szamos közepső folyásánál: B: 5—7, ill. ettől délre: E: 6, 8—11).

BENKŐ óvatosan felveti a korai moldvai telepek esetleges gypévédelmi szerepét (i. m.), és párhuzamként említi a dél-erdélyi nyelvjárászigeteket (uo.). Közülük nyilvánvaló mezőségi alapokról tanúskodik térképünkön Csernakeresztúr és Lozsád (R: 1, 2), ahová a Maros völgyén át vándoroltak le a magyarok a középkor folyamán. Az ide vezető út felénél, a Küküllő torkolatától északra másik két Maros-parti település, Miriszló és Magyarkapud szintén ugyanezt a képletet mutatja. (Az utóbbi nevével is egyértelműen mutatja a gypévédelmi rendeltetést: <: *kapu* 'átjáró a gypün'.)

A nyugati irányú elvándorlás feltehetőleg már nem tartozik a gypévédelmi telepítések sorába. Az Aranyos völgyében felhúzódo mezőségi magyarság egyik nyugati irányú állomása volt Tordatúr (K: 2). De nem a legnyugatibb! Az Aranyos mentén végighaladva elérték a Fekete-Körös felső völgyét, és megalapították Köröstárkányt, amely ma is nagyon erős mezőségi dialektális jellegzetességeket mutat. Valójában ezt tekinthetjük e nyelvjárástípus legnyugatibb rendszerszerű képviselőjének. (Térképünkön ugyan van egy még nyugatibb pont, az ugyancsak Fekete-Körös völgyi Bélfenyér, amely a *bönköl* változatot mutatja, de ez a falu tipikus nyelvjárási vonásait tekintve már az alföldi-tiszántúli régió képviselője. A *bönköl* előfordulása azt sejteti, hogy lakossága köröstárkányi „továbbköltözőket” is befogadhatott.)

Északnyugati irányban a Szamos völgyén keresztül vezetett az út. Itt az utolsó állomás — legalábbis térképünk szerint — a szilágysági Völcsök. A hatás azonban Bélfenyérhez hasonlóan gyengének értékelhető, mert a fő vonások itt az északkeleti nyelvjárástípus irányába mutatnak. — A felsoroltakon kívül északi irányban Domokos (C: 3), déli-délkeleti irányban Sárpatok (T: 3) fogadta még be a mezőségi eredetű *bönköl*-t (mindkettő a nyelvterület peremén helyezkedik el). — Megjegyzésre érdemes még, hogy

a legáltalánosabb *bömböl* lexémának is vannak olyan *h a n g t a n i* variánsai, amelyek mezősegi jellegzetességeket tükröznek. Ilyen például az *ö* hang nyíltabb *æ* változata (l. a Küküllők vidékén L: 14: *bæmbæ̀l*, 17: *bæmbæ̀l*), illetve a hangsúlytalan szótagi *ö* > *e* váltás (l. pl. L: 9: *bömbel*, L: 5: *bömbèl*, L: 7: *bömbèl* stb., vö. még C: 3: *bönkèl*, J: 2: *bænkèl*).

c) A harmadik példám fonetikai jellegű kérdéshez kapcsolódik. A 457. sorszámú térképen, amely a *bög* (a tehén) ejtését mutatja, jól szemlélhetjük a Székelyföldnek és szomszédságának diftongusos és monoftongusos településeit. Különösen figyelemre méltó a nyitódó és záródó diftongusok térbeli elhelyezkedése, egymáshoz való nyelvöldrajzi viszonya.

A Székelyföld falvai — bár monoftongusos kutatópontok is szép számmal találhatók köztük — többségükben diftongáló nyelvjárásúak. A diftongusos területek nyugati határa nagyjából egybeesik a Mezőséget és a Maros—Küküllő-vidéket a Székelyföldtől elválasztó vonallal (térképünkön az M és T keresőnégyzetek nyugati éle). Ettől keletre a kettőshangzós és monoftongusos települések meglehetősen szeszélyességgel változtatják egymást — már ez a tény is előrevetíti a változatos településtörténeti tényezők kiemelt fontosságát —, de a nyitódó és záródó diftongusok elkülönülése plasztikus; véleményem szerint nyelven kívüli (mindenekelőtt történelmi) okokkal magyarázható.

Nagy a valószínűsége annak, hogy ha a diftongálás helyi keletkezésű lenne, akkor 1. nem regisztrálhatnánk ma ilyen erős diftongus—monoftongus kevertséget a jelzett területen; 2. nem indult volna meg ellentétes irányú diftongálás egy tájegységen belül, több egymástól független kutatóponton is. (Most nem az egy hangrendszeren belül fonológiai alapon létrejött „nyitódó—záródó” ellentétpárról van szó!) Abból a tényből, hogy a nyitódó kettőshangzóval diftongáló kutatópontok — M: 17, N: 4, U: 6, 7, T: 12, 20 — az erdélyi nyelvterület peremén, még hozzá a délkeleti íven helyezkednek el, a településtörténeti előismereteink alapján arra következtethetünk, hogy ezek voltak a magyarság délkeleti-keleti irányú Kárpát-medencei terjeszkedésének utolsó állomásai. Forrásuk a nyelvterület nyugati széle, az úgynevezett nyugati nyelvjárástípus, amelynek egyik legjellegzetesebb sajátossága ma is a nyitódó kettőshangzó.

ERDÉLYI LAJOS és BENKŐ LORÁND kutatásai alapján ma már elfogadott, tudományosan megalapozott, adatokkal igazolt tényként könyvelhetjük el, hogy a legnyugatibb magyar nyelvterület nem elhanyagolható mértékű telepes népességet bocsátott ki a Székelyföld irányába. (E megállapítás legfőbb támasza az, hogy rendszerszerűen összefüggő jelenség-halmazok párhuzamos előfordulása mutatható ki; vö. BENKŐ, A nyelvöldrajz történeti tanulságai: I. OK. 1967: 29—49 — egyéb területi kapcsolatokra is alkalmazva.) — Érdekes, hogy miközben a nyelvöldrajzi alapú településtörténet szépen haladt előre a maga útján, a vele összefüggő hangtörténeti-kronológiai kérdések egy része nem lett újragondolva. Szerintem ezek közé tartozik a nyitódó kettőshangzók keletkezéstörténete is.

BENKŐ LORÁND „Magyar nyelvjárástörténet” (Bp., 1957.) című könyvében ezzel kapcsolatban a következőket mondja: „Úgy látszik, számolnunk kell az ómagyar nyelvjárások korában olyan kettőshangzó-keletkezéssel is, amelynek semmi köze nincs a korszak első felének kettőshangzó-rendszeréhez. A *X V . s z á z a d r a* tehető ugyanis a Nyugat-Dunántúlon annak a nyitódó diftongizációnak [...] a megindulása, amely a nyugati magyar nyelvterületen ma is igen eleven [...]. E diftongizáció első ismert példája: 1421: *Sye* (Sé helység); a XVI. századból már több adat is igazolja” (i. m. — az én kiemelésemmel: J. D.). A következő nyelvtörténeti korszak jellemzése során XVI. századi példákat is olvashatunk (i. m. 96), majd a következő kiegészítést találjuk: „Nyitódó diftongizáció keletkezett — a n y u g a t i t ó l p e r s z e t e l j e s e n f ü g -

g e t l e n ü l — a Székelyföld keleti és déli részén, több dél-erdélyi nyelvjárászigeten és még néhány kisebb nyelvjárási részlegben. Ezek idejéről közelebbit nem mondhatunk” (uo.). Ugyancsak nem foglal állást — „az írásbeliség teljes nem jelölése miatt” (uo.) — a záródó diftongusok korát illetően, de sejtéseire utalva megjegyzi: „a tiszántúli-észak-keleti területen aligha lehet fiatal”.

Nos, a nyelvemlékek rendkívül szórványos diftongusjelölése valóban kötelező óvatosságra int, de ugyanígy vigyázni kell a hiperkritikus negatív megállapításokkal is. Azaz: abból, hogy a nyelvemlékek jelölésmódjukkal nem (vagy alig) követik az élő nyelv diftongálását, még nem kell föltétlenül a kettőshangzók hiányára következtetnünk. Konkrétabban: ha megengedjük a nyitódó diftongusok XIII—XIV. századi keletkezését, akkor elhárul annak az akadálya, hogy ezt a jelenséget is „hozott” nyelvjárási sajátságnak tekintsük, hiszen — mint máshol BENKŐ írja — „Kászon, Alcsík, Felcsík és különösen Gyergyó székely betelepülésének vége [...] alkalmasint a XIV. századba is benyúlt” (Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez: Magyar Múzeum 1991: 60). Mivel a nyitódó diftongusos települések — helyzetükből is következően — szintén az utolsó települési hullámhoz tartoztak,<sup>1</sup> elég későn jöttek létre ahhoz, hogy lehetőségük legyen a szóban forgó nyugati nyelvjárási újítás „átmentésére”. E megállapítás lényegét az sem befolyásolja, hogy jól tudjuk: nyitódó diftongusos rendszerek ritkán egymástól függetlenül is keletkezhetnek (l. pl. a moldvai Szabófalva [H: 1] *b<sup>h</sup> ög* ejtészváltozatát, amely mezőségi gyökerei miatt nyilván nincs összefüggésben az előbb említettekkel).

Végül szeretném hangsúlyozni: az ehhez hasonló gondolatok, ötletek határozottabb megfogalmazásához föltétlenül nagyobb anyag módszeres átvizsgálása és sokoldalú értékelése szükséges. Ennek értelmében elemi tudományos érdekünk, hogy az atlasz kiadási folyamata ne törjön meg, és a nehéz gazdasági feltételek közepette is legyen ember, pénz és kellő közakarat a munka bevezetésére.

JUHÁSZ DEZSŐ

## A Halotti Beszéd magyarázatához (1.)

(halalnec e| puculnec feze. e| mend w nemenec.)

Ez a szerkezet, mint ismeretes, a HB. következő részében fordul elő: „Horogucev isten. e| veteve wt e3 munca| világbele. e| levn halalnec e| puculnec feze. e| mend w nemenec. Kic o3vc. miv vogmuc.”. Az igen sokat vitatott *feze* szóról, az azt tartalmazó mondatról a szakirodalmat is részletesen tárgyaló tanulmányt írtam, s arra az eredményre jutottam, hogy a *feze* íráshiba *feye* ’kezdeté, kútfeje, eredete, ősapja’ helyett, a mondat pedig leginkább így értelmezhető: „[Ádám] a halálnak és a kárhozatnak (bűnnek, pokolnak) lett a kezdeté, és az ő egész fajtájának”, vagy például: „És Ádámtól származott el a halál és a kárhozat (vagy: bűn), és tőle eredt egész fajtája is”. Magyarázatom alapötle

<sup>1</sup> Utólag jegyzem meg: a településtörténeti adatok egy kutatópont kivételével megerősítik, ill. megengedik a fenti hipotézist. Az első okleveles említések a FNESz.<sup>4</sup> alapján: Csíkszögöd (M: 17): 1567, Csikménaság (N: 4): 1567, Gelence (U: 6): 1567, Zágon (U: 7): 1567, Tatrang (T: 20): 1484. Árpád-kori adatunk csak Halmágyra (T: 12) van 1211-ből. A magyarság — nyilván gyepűvédelmi célból — itt, az Olt völgyében már korán telepet hozhatott létre (erre utal a -gy helynévképző kronológiai tanúságtétele is). Nem zárható azonban ki, hogy az Árpád-kor után a falu lakosságát újabb telepítéssel erősítették meg. Ez a pont is még további tüzetes vizsgálatot kíván.

tének a megszületése után, a szélesebb szakirodalmat tanulmányozva láttam, hogy a *feze* (☉: *feye*) íráshiba lehetőségével már SAJNOVICS és/vagy FALUDI is számolt, a HB. első közlésében, a Demonstratio nagyszombati kiadásában a *feze* szóhoz a következő lábjegyzetet fűzik: „Quidam legit: *Feje* quasi caput, fons, origo”. Igaz, ezt nem magyarázák, magát a mondatot és környezetét pedig részben tévesen értelmezik (L. A. MOLNÁR: MNy. 1986: 169—90). Később, egy vitacikkre (JAKAB: Folia Uralica Debreceniensia 2 [1991]: 57—61) reagálva, ismét írtam e témáról (Lehet-e íráshibát feltenni a Halotti Beszéd *feze* szavában?: FUD. 3 [1994]: 79—83). Most azonban a legutóbbi évek eltérő álláspontot képviselő szakirodalmára hadd ne válaszoljak részletesebben (erre l. FUD. 3. i. h. is). Nem azért, mert az MNy.-beli tanulmányomra érdemben nem reagáltak, hanem azért, mert e témakörrel később még bővebben szeretnék foglalkozni, s most csak röviden írnék róla. És úgy látom, véleményemet a *feze*-vel kapcsolatban nem szükséges módosítani. GALGÓCZI LÁSZLÓ (Bárcai Géza centenárium. Szerk. BÉKÉSI IMRE és H. TÓTH IMRE. Szeged, 1994. 15—32), egyébként új szempontokat is alkalmazva, például megmarad a *feze* egyik korábbi értelmezésénél: ’fészke’ (a világra értve). Tudománytörténeti áttekintésemben ennek a véleménynek a nehézségeiről is szóltam. GALGÓCZINAK pedig azt az egyik kiindulópontját, miszerint a HB. *verem* (*vermut*) szava a földi világot, azt is jelentené, nem tudom elfogadni, az a sírra, a sírgödörre vonatkozik. Ilyen értelemben különben a *verem* szó másutt is előfordul (MargL. 103; LányiK. 393—4; PPB. stb.). Megemlítem, hogy tanulmányomra egyetértő reagálásokat ugyancsak kaptam: CZEGLÉDY SÁNDOR ny. református teológiai professzor (1990. jún. 15.), HADROVICS LÁSZLÓ (1993. júl. 6.), GÁL FERENC, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem rektora (1996. máj. 23.) a jelzett időpontokban írt levelei stb.

Az alábbiakban az utóbbi években összegyűlt anyagomból publikálok több adatot. S emlékeztetek még arra, hogy MNy.-beli tanulmányomban régi magyar bibliafordításokból, egyházi szövegekből nemegy olyan idézetet hoztam, amely Krisztust a feltámasztás kezdetének, első fejének, a feltámadottak közül elsőszülöttnek, főnek mondja. Ez azért fontos, mert az eredendő-áteredő bűnből és a halálból megváltó Krisztust az egyházi tanítás második, új Ádámként tipológiailag gyakran szembeállítja az ősszülő, első, ó Ádámmal, akit pedig így nyilván nevezhettek a halál (és a pokol) fejének, kezdetének. S a *fej* szó ’kezdet, forrás, ősapa’ értelmére egyéb adatokat is idéztem (pl. Kainra, Hámra vonatkozóan).

További ide vonható adatok például magyarországi szövegekből: 1535: „de mind ennek *feie* ah Chrí|tusban ualo hwt” ... „zent Hieronymus íg magiarazza. Homo peccati in quo fons omnium peccatorum est / et filius perditionis id est diaboli / ipse enim vniver|orum perditio / qui aduer|atur Chrí|to / et ideo vocatur Antichrí|tus... Ah bwnnek w *feie* kiben, ah bwnnek minden *kut feie* uagion, ki mondatik uezedelemnek fianak, mert w mindeneknek uezedelme, ki ah Christu|nak ellen|ége es az okaert huiattatik Antichri|tu|nak” ... „ezt mongia zent Ambrus. (in ed. Paulo. ad Colo|bi.) Ante omnes est et cuncta ip|si constant / quia in omnibus ip|e primatum tenet” ... „hic enim vnus est filius Dei / caput omnis principatus / et principij” ... „Mindennek elotte uagion, tunni illik ah Chrí|tus, es mindonek w általa uannak, mert w mindoneknek feiedelme” ... „mert ez eg az I|stennek fia, minden feiedelem|egnek es kezdetnek *feie*” (Ozorai: De Christo... Miii, Cc, Zvi, vii) stb.; 1573: „Jézus üdvösségnek *feje*” (Huszár Gál: A keresztyni gywlekezethen valo diczeretec es imadsagoc, l. RMNyt. 353: 234b; 878. 1.); 1577, 1601: „[Fons vitae] Az eletnec *kv|feie*” (könyvcímek Krisztus-illusztrációval; l. RMNyt. 373, 871; vö. még 308B, 337B, 453, 623); stb.

Latin szövegekből — amelyek az európai anyanyelvi szövegeknek kezdetben többnyire mintái — ugyancsak hozhatunk adatokat: „Adam qui fuit *caput mortis nostrae*



[! — M. F.], et Christi qui est *caput salutis nostrae*<sup>1</sup> (Avrelii Avgvstini Opera. Pars X, 2; Enarr. in Psalmos LI-C. LXXI, 6; Tvrnholti, MCMLVI, 975); „Et ideo dicatur locus Caluarie id est capitis propter *caput humani generis* ut resurrectionem inueniat cum populo uniuerso per resurrectionem Christi protoplastus ipse” (Paschasius Radbertus: Expositio in Matheo. Libri XII., linea 3244). A *protoplastus* szó jelentése ’a legelőbb alkotott = Ádám’, többes számban pedig Ádám és Éva (l. FINÁLY, LatMSz.). Szent Jeromos a remeték életformájával kapcsolatban írja: „inter multos saepe dubitatum est a quo potissimum monachorum eremus habitari coepta sit. ... alii autem, in quam opinionem uulgo omne consentit, asserunt antonium huius propositi *caput*” (Hieronymus: Vita sancti Pauli. par. 1, col. 17). Magyarra ezt így fordították: „Sokan sokat töprengtek azon, ki volt az a szerzetes, akinek nyomán benépesült a sivatag. ... Mások azonban, akiknek véleményével az egyszerű nép egyhangúlag egyetért, azt állítják, hogy Antal volt e hivatás *feje*” (Szent Jeromos: »Nehéz az emberi léleknek nem szeretni«. Ford., jegyz., utószó ADAMIK TAMÁS. Bp., 1991. 42). Egy jelentéstanilag ide vonható adatot is hozok a sok közül: „christus est *fons uitae*” (Augustinus: Sermones., sermo 233, ed.: PL. 38, col.: 1113, linea 23). További latin példákat lásd még FUD 3: 80; stb.

Az Ádám : Krisztus tipológiai szembeállítás mellett a kevésbé ismert, de ugyancsak elterjedt Éva : Mária szembeállítás szintén megvizsgálandó témánk szempontjából. Az alábbiakban Máriára vonatkozó megnevezéseket, körülírásokat említek: „Causa vitae, sicut Heva causa mortis — Az élet okozója, amint Éva a halálé” (Szalamini Szent Epiphaniosz); „Heva nova — Új Éva” (Ruspei Szent Fulgentius); „*Caput salutis nostrae* — Üdvösségünk *kútfeje*” (Nikomediai Georgiosz); „*Caput omnium bonorum* — Minden jónak *kútfeje*” (VII. Szent Gergely pápa); „*Fons vitae* — Az élet *forrása*” (Thesszalonikai Izidor); „*Caput misericordiae* — Az irgalom *kútfeje*” (Szent Antoninusz) stb. (L. Máriát dicsérje lelkünk. Összeáll., ford. PUSKELY MÁRIA. Bp., 1994. 18, 30, 50, 56, 92, 99. Az egy olaszországi mű < CAELIUS DALMATIUS, Mariophilus Seraphicus. Romae, 1954.> alapján készült népszerű gyűjtemény, ha a lelőhelyet feltünteti, azt csak tágabban adja meg, és a szövegösszefüggést nem közli.). Vesd össze még: PeerK. 245: „O dychó[é]ges azzoñ o meñor[á]gnak kernalne azzonnya o kegelme[é]gnek ees irgalma[é]gnak feye”; DomK. 184: „azzon[ny]onk maria ... irgalmassagnak *anj[á]*” stb.

A tudományos szakirodalomból ugyancsak hozhatunk tanulságos példákat: „Ihm [Irenaeus — M. F., l. előbb] ist Adam der Gattungsmensch, das *Haupt* des Geschlechtes” (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. Hg. ALBERT HAUCK. Leipzig, 1896. Band 1, 160); „... azért Ádám többnyire úgy szerepel, mint a bukott *emberiség feje*, aki a bűnt képviseli, míg vele szemben Krisztus a megváltást és az életet hozza. ... Az Ádám—Krisztus párhuzam nem azt mondja, hogy Krisztus az első ember bűnéért nyújtott elégtételt, hanem csak azt, hogy ő kegyelmi rendben éppúgy *feje* az emberiségnek, mint ahogy Ádám *feje* a testi rendben” (GÁL FERENC, Dogmatika. 1. köt. Bp., 1990. 192, 204). „A fő és a test kapcsolata tekintetében könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy Krisztus, a gyülekezet *feje*, a gyülekezetnek, mint testnek a legfontosabb testrésze. Ez az értelmezés azonban nem helytálló. ... Pál mindig átvitt értelemben beszél a főről, anélkül, hogy az odatartozó test gondolatát belevinné a képhe: Isten a Krisztus *feje*, Krisztus minden férfi *feje*, a férj az asszony *feje* (1Kor 1 [:: 11], 3). ... Aki a *fő*, annak hatalma van (Ef 5, 22). Krisztus esetében ennek az az alapja, hogy ő váltotta meg a testet, azaz a gyülekezetet. A gyülekezet eredete tehát Krisztusban van [,] és azért van vele függő viszonyban, mert az ő megváltó munkája hozta létre (vö. 1Kor

<sup>1</sup> TEGYEY IMRÉTŐL kapott adat, amit igen köszönök. A [!] a kifejezésnek a HB.-belihez való közelségére utal.

11, 3.8.10.12.: az asszony a férfiből lett). A *fő* tehát nemcsak fölényre és hatalomra utal, hanem a minden egyebet meghatározó kezdetre is. Kol 1, 15—18 szerint ugyanez a kapcsolat áll fenn Krisztus és minden teremtmény (uralmak, fejedelemségek és hatalmasságok) között, mert Krisztus az első, akiben, mint minden teremtmény elsőszületésében minden egybefoglaltatik. ... Pál az »Isten népe« kifejezésben lévő korporatív egység gondolatát kibővíti azzal, hogy nem csupán a pogányokat vonja bele ebbe az egységbe, hanem Ábrahámon túl Ádámot is. Krisztust mint »második Ádámot«, a gyülekezetet pedig mint »új teremtést« (ld. ott) jelöli. Ebben a keretben Krisztus a »kezdet«, az elsőszülető, a »második Ádám«, az »üdvözítő«, a gyülekezet, a test »feje« (Keresztyén bibliai lexikon. 1. köt., Szerk. [ifj.] BARTHA TIBOR. Bp., 1995. 94, a Krisztus teste címszó V[LA-DÁR] G[ÁBOR]tól). Ehhez vedd össze korábbi tanulmányomban a Kol. 1/18-nak különböző fordításából való idézést: Komjáti: SzPál. 326: „és ű [Jézus] az anya[entegyha]z te[tenek feye ky az fel tamada[nak el[ű feie (kezdete) [a görögben: ὅς ἐστιν ἀρχή, a latinban: qui est *principium*] halottak kűzwl el[ű magzath, hogy ű legien myndenegeben el[ű (zenge)“ stb. (l. MNy. 1986: 188). Egy angol kézikönyvben egyes Ádámmal kapcsolatos szólásokról ezt olvashatjuk: „*The old Adam; beat the offending Adam out of thee; the first Adam. Adam, as the head of unredeemed man, stands for 'original sin', or 'man without regenerating grace'. The second Adam; the new Adam, etc.; I will give you the new Adam. Jesus Christ, as the covenant head, is so called; also the 'new birth unto righteousness.'*” (E. COBHAM BREWER, *The Dictionary of Phrase and Fable*. Leicester, 1993.).

Szólnék még a *mend w nemeneç* szerkezetéről is. Tanulmányomban azokhoz csatlakoztam, akik ezt birtokos jelzőnek vették, de, a szakirodalom alapján is, azt sem zártam ki, hogy a szerkezet dativusi funkciójú („... és az ő egész fajtája számára” értelmezéssel). Ezzel az utóbbi lehetőséggel most már nem számolnék. Két vagy több birtokos jelzőnek a *halalnec e/ puculnec feze. e/ mend w nemeneç* szerkezethez hasonló használatára magam is nemegy régi példát hoztam. Nem mutattam rá azonban, hogy az ilyen kifejezéseket a szakirodalom, szórendi szimmetriának nevezve, külön is számon tartja (l. KÁROLY: MNy. 1953: 165—7; már tanulmányom megjelenése után: J. PAPP: TNYt. 1: 726, 2/2: 492—4). J. PAPP a HB. e szerkezetét, mint az egyik legkorábbi adatot, a szórendi szimmetria példái közé sorolja.

Végül a *halalnec es puculnec (feze)* szerkezetéről, szerkezetéről mondtakat egészíteném ki. Anélkül, hogy ebbe a bonyolult kérdésbe részletesebben belemennék, megjegyzem, hogy a *pokol* szónak, különösen a régi magyarban, nemcsak az a vallási vonatkozású jelentése volt, amit például a TESz., az ÉKsz. és az ÉrtSz., az utóbbit szó szerint idézve, így tart számon: „<Némely vallás tanítása szerint> az a túlvilági hely, ahova haláluk után az örök szenvedésre kárhozottak jutnak.” Bibliai, egyházi szövegekben a *pokol* szó gyakran 'a holtak hazája, alvilág' értelmű is (volt). A zsidó és a keresztény vallásban a túlvilági életéről szóló tanítás nincs pontosan részletezve. Az ószövetségi héber *seól*, eredetileg ugyancsak a holtak hazáját, az alvilágot jelenti. Később azonban a róla való felfogás fokozatosan differenciálódik, kialakul a gonoszok büntetésének és a jók jutalmazásának a helye. Ez átkerül a keresztény vallásba is, és részben tovább differenciálódik (L. és vö. pl. Bibliai lexikon <Bp., 1931.>; Katolikus lexikon; A keresztény művészet lexikona. Szerk. JUTTA SEIBERT. Bp., 1986.; Keresztyén bibliai lexikon; Magyar katolikus lexikon; *alvilág, pokol, seól* a., vö. még *Ábrahám kebele, abüsszosz, limbus, mélység, Krisztus a pokol tornácán* a.). Mindenesetre a *pokol* szó régi egyházi szövegeinkben (is) sokszor szinte csak a *halál* szinonimája, és '(a feltámadás idejéig) a holtak tartózkodási helye, a halál állapota, alvilág' jelentésű. Hasonlóan, mint a *seól* (*Seól*) és sokszor a latin *infer(n)us*. Ilyen értelemben szerepel a *pokol* az apostoli hitval-

lásban (credo, hiszekegy) is (l. pl.: Katolikus lexikon *pokolraszállás* a.; SEIBERT i. m. 184—5): „... Szálla alá *poklokra* [Jézus Krisztus]; harmadnapon halottaiból feltámadta, felméne mennyekbe...” (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1986. 592; a Szentírásbeli és hitvallási részek c. függelékben); „Alászállt a *poklokra*, harmadnapon feltámadt a halottak közül, felment a mennybe” (javasolt ökumenikus szöveg; Confessio 1983/3: 23; ue. in: Szentségimádás. Katolikus imakönyv. Összeáll. BÁNK JÓZSEF. 10. kiad., Bp., 1994. 21); „Alászállt a *poklokra*, harmadnapon feltámadt a halottak közül, fölment a mennybe” (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1993. 592). Legalábbis a katolikus imakönyv itt bizonyára hagyományból maradt meg a *poklokra* szónál, hasonló esetekben az új katolikus bibliafordítás általában az *alvilág* szót használja (l. lentebb). Megjegyzem, hogy a hiszekegynek például az 1986-ban jóváhagyott finn evangélikus énekeskönyv függelékében lévő szövegében (és már korábban is) itt az 'alvilág' jelentésű *tuonela* szó áll: „astui alas *tuonelaan*, / nousi kolmantena päivänä kuolleista, / astui ylös taivasiin” (Suomen evankelis-luterilaisen kirkon virsikirja. Helsinki, 1987. [866]). A finn értelmező szótárnak is (Nykysuomen sanakirja. Helsinki, 1966.) a *tuonela* 'a holtak tartózkodási helye, alvilág' szóra az egyik példája épp a „Krisztuksen *t:an* astuminen” 'Krisztus pokolraszállása'. A finn *tuonela* szóra l. még a Kalevala szótár (A. TURUNEN, Kalevalan sanakirja. Helsinki, 1949.; 2. kiad. 1981.) *Tuonela* szócikkét. A „szálla alá *poklokra*” az ÉrtSz. példái közt is szerepel (*pokol* a.), de — tekintve a szónak az ÉrtSz.-ben megadott, fentebb idézett jelentését — azt kell mondanunk, hogy nem egészen helyesen.

Visszatérve a HB.-re, föltehető tehát egy olyan értelmezés is, amely szerint a HB. idézett helyén a *pucul* 'a holtak hazája' jelentésű, illetve lényegében a *halál* szinonimája.

Mellérendelő, párhuzamos szerkezetekben gyakoriak a szinonimák, az egymáshoz szemantikailag, hangulatilag közel álló szavak (l. pl.: BENKŐ, ÁrpSzöv. 374; J. PAPP: TNyt. 1: 725, 2/2: 476, 487), köztük a *halál* és a *pokol* is: Zsolt. 116(114)/3: „circumdederunt me dolores *mortis* pericula *inferni* invenerunt me” (Psalmi iuxta LXX); „circumdederunt me funes *mortis* et munitiones *inferni* invenerunt me” (Psalmi iuxta Hebraeos) <l. Biblia Sacra. Iuxta Vulgatum Versionem. Recensuit ROBERTUS WEBER. Tomus 1. Stuttgart, 1969.>; „Circumdederunt me funes *mortis*, et angustiae *inferni* invenerunt me” (Nova Vulgata. Vatican, 1979.); DöbrK. 203: „halálnak banati kórniol vönek engem: es *pokolnak* vezeli lelenek engemet”; KeszthK. 318: „Meg kernekezenek engemeth *halálnak* [erelmy, ees *pokolnak* wezedelmy meg lelenek engemeth”; ~ KulcsK. 295; Károlyi (Vizsolyi) Bibl.: „Környül vöttec vala engemet az *halálnac* kötelei és az *pokolnac* ke[erü]égi el foglaltac vala engemet”; KáldiBibl.: „Környül-vöttek engem a' *halál* fáj-dalmi: és a' *pokol* ve[zedelmi reám-találtak”; revideált Károlyi-ford. (Bp., 1989.): „Körülvettek engem a *halál* kötelei, és a *pokol* szorongattatásai támadtak meg engem”; új katolikus ford. (Bp., 1973.): „Körülvettek a *halál* kötelékei s az *alvilág* csapdái”; új protestáns ford. (Bp., 1975.): „Körülvettek a *halál* kötelei, a *sírtól* való rettegés fogott el engem”. A protestáns bibliakommentár (Jubileumi kommentár a Szentírás magyarázatához. Szerk. BARTHA TIBOR vezetésével a Zsinati Bizottság. Bp., 1968—1974. 573) a 116. zsoltár 3. és 4. verséhez ezt a magyarázatot fűzi: „Körül vettek a *halál* kötelei. Halálos veszedelemből kiáltott, illetve megmentéséért, a Seól mezsgyéjén állott a zsoltáros”.

Tanulságos megnézni ezt a szentírási helyet például a finn bibliafordításokban is. A Zsoltárok első, Agricola készítette fordításában a *kuolema* 'halál' szó mellett még a *helvetti* 'pokol' szó áll, akárcsak az első teljes finn bibliafordításban. Az újabb, e századi fordításokban a *helvetti* 'pokol' szó helyére a *tuonela* 'alvilág, holtak birodalma' szó kerül: „Ne *Cooleman* Paulat ouat minun ymberipiritenyet / Ja ne *Heluetin* adhi [toxtet [!]

ouat minun leutenyet” (Agricola 1551-es fordítása; fakszimile: 1931.); „*Kuoleman* paulat owat minun piirittänet ja *helweitin* ahdi [tukset owat minun löytänet” (1642-es kiad., fakszimile: 1971.; a szöveg modernizált helyesírással ugyanez pl. egy 1867-es kiad.-ban is); „*Kuoleman* paulat piirittivätminut, *tuonelan* ahdistukset kohtasivat minua” (1933-as kiad.); „*Kuoleman* köydet kiertyivät ympäriileni, *tuonelan* kauhut ahdistivat minua” (1992-es kiad.).

E helyütt is szerepel az ’alvilág, holtak birodalma, seol’ jelentésű szó például a következő más nyelvű (újabb) bibliafordításokban: bolgár, 1924-es kiad., reprint (*шеолъ*); észt, 1968-as kiad. (*surmavalla*); angol, The Jerusalem Bible. London, 1974. (*Sheol*); Die Bibel... nach der Übersetzung Martin Luthers. Stuttgart, 1978. (*Totenreich*). Az utóbbi kettőt mondatban is idézem: „Death’s cords were tightening round me, the nooses of *Sheol*; distress and anguish gripped me;”, „Stricke des Todes hatten mich umfassen, des *Totenreichs* Schrecken hatten mich getroffen”. Megjegyzendő azonban, hogy korábbi angol és német fordítások szintén a ma ’pokol’ jelentésű szót használják: „The sorrows of death compassed me, and the pains of *hell* gat hold upon me.” (The Holy Bible. Cambridge, 1871.); „Stricke des todes hatten mich vmbfassen / vnd ang[er]t der *hellen* hatten mich troffen” (Biblia... das i[st] die gantze heilige Schrifft Deudsch. Mart. Luth. ... MDXXXIII, reprint: Leipzig, 1983.).

A Zsolt. 116/3-al összevethetjük a Zsolt. 18(17)/5—6-ot: „circumdederunt me dolores *mortis* et torrentes iniquitatis conturbaverunt me / dolores *inferni* circumdederunt me praeoccupaverunt me laquei *mortis*” (Psalmi iuxta LXX); „circumdederunt me funes *mortis* et torrentes diabuli terruerunt me / funes *inferi* circumdederunt me praevennerunt me laquei *mortis*” (Psalmi iuxta Hebraeos) <l. Vulgata id. kiad.>; „Circumdederunt me fluctus *mortis*, et torrentes Belial conturbaverunt me; / funes *inferni* circumdederunt me, praeoccupaverunt me laquei *mortis*” (Nova Vulgata id. kiad.); DöbrK. 34—5: „*Halálnac* banati kørnøl vonec engem. es hamossagnac arya meg haborgata engem *pokolnac* banati kørnøl vonec engem *halálnac* keteli meg foglalanan engem”; KeszthK. 27: „Meg kernekezenc engemeth *halálnac* [erelmy, ees kegyetlen]egnek bew[egy] haborgatanac engemeth. *Pokolnak* [erelmy kernekezenc]engemeth meg ketelezenac engemeth *halálnac* ketely.” ~ KulcsK. 40; Károlyi(Vizsolyi)Bibl.: „Környül vettenec vólt engemet az *halálnac* kötelei, és az álnoc embereknek [ok]ága róttent vala engemet. Az *pokolnak* kötelei környül vöttenece vólt engemet, előmet vöttec vólt az *halálnac* törei”; KáldiBibl.: „Környül-vettec engem a *halál*-fájdalmi: és a’ hami[ság] *pataki* háborítottac engem. A’ *pokol* fájdalmi meg-környékeztek engem: elől-vöttec engem a’ *halál* törei”; revideált Károlyi-ford.: „*Halál* kötelei vettek körül, s az istentelenség árjai rettentettek engem. A *Seol* kötelei vettek körül; a *halál* törei fogtak meg engem”; új katolikus ford.: „Körülvettek a *halál* örvényei, vést hozó hullámok rémítettek, az *alvilág* kötelékei körülfontak, a *halálos* hurkok rám csapódtak.”; új protestáns fordítás: „Körülvettek a *halál* kötelei, pusztító áradat rettent engem. A *sír* kötelei fonódtak rám, a *halál* csapdái meredtek rám.” A 18. (17.) zsoltár e része egy másik változatban az ismert *Circumdederunt me* kezdetű ének. „Kiegészítve: gemitus *mortis*. Dolores *inferni* circumdederunt me (lat., körülvettek engem a *halál* fájdalmi: a *pokol* fájdalmi megkörnyékeztek engem), a 17. zsoltár egy része, melyet a 94. zsoltárral felváltva szoktak énekelni a katolikus temetési szertartásoknál” (RévLex.). „Dallama ösrégi Invitatorium-dallam” (KatLex.).<sup>2</sup>

<sup>2</sup> Csak érdekességként említem, hogy Márai Sándor 1950-ben írt híres „Halotti beszéd” című verse többek közt így szól a külföldre emigrált, kivándorolt magyarság fogyásáról: „Látjátok feleim szem’tekkal, mik vagyunk. / Por és hamu vagyunk. / Emlékeink szétesnek, mint a régi szövedek. ... Szívverésünk titkos beszéd, álmunk zsványoké, / A gyerekek *Toldit* olvasod és azt fele-

Egy másik példa az Énekek énekéből: 8/6: „quia fortis est ut *mors* dilectio dura sicut *inferus* aemulatio” (Vulgata id. kiad.). A következő négy adatot egy népszerűsítő, de az eredeti szöveget és hangalakat megtartó kiadásból idézem: DöbrK.: „mert szeretet olyan erős, ment *halál*, kedvelés kemény, ment *pokol*”; HeltaiBibl.: „Mert a szeretet erős, mint a *halál* és a házosi (Alias, a haragos) szerelem kemény mint a *pokol*”; Bogáti verses parafrázisa: „mert erősen hozzád szerelmem kötve, | *halálnak* sincs ennél nagyobb ereje. || Kemény a szeretet, kemény mint *pokol*”; KároliBibl.: „mert erős az szeretet mint az *halál*, kemény mint az *koporsó* az buzgó szerelem” (Énekek éneke... Sajtó alá rend., utószó: KOMORÓCZY GÉZA. Bp., 1969. 30, 43, 64, 20—1); KáldiBibl.: „mert erős mint a *halál* a' [zeret, kemény mint a' *pokol* a' buzgó [zerelem]; rev. Károlyi-ford.: „mert erős a szeretet, mint a *halál*, kemény, mint a *sír* a buzgó szerelem”; új kat. ford.: „Mert mint a *halál* olyan erős a szerelem, olyan a szenvedély, mint az *alvilág*”; új protestáns ford.: „Bizony erős a szeretet, mint a *halál*, legyőzhetetlen a szenvedély, akár a *sír*”. A Vizsolyi Bibliában és sokszor a régi magyarban a *koporsó* szó 'sír' jelentésű. Mint az említett protestáns bibliakommentár is írja, e versben Isten féltő, féltékeny szeretetéről van szó: „S ahogyan a Seól nem engedi el zsákmányát, a szerető féltés is hatalmas erővel, keményen tart fogva”. Az új katolikus fordítás jegyzetanyaga pedig a *szenvedély* szóval kapcsolatban arról ír, hogy Jahve 'szenvedélyes', 'féltékeny Isten', az „akár az *alvilág*” szerkezethez meg ezt fűzi hozzá: „(= a halál): olyan könnyörtelen”. További bibliai helyek például a revidéált Károlyi-fordításból: 2Sám. 22/6, Jób 28/22, 1Kor. 15/55, Jel. 1/18, 6/8, 20/13, 14; a Jób 28/22, illetve a Jel. 20/13, 14-ből idézve is: „A *pokol* és a *halál* azt mondják:”, illetve „és a *halál* és a *pokol* is kiadja a halottakat, a kik ő nálok voltak; és megítéltetének mindnyájan az ő cselekedeteik szerint. A *pokol* pedig és a *halál* vettetének a tűznek távába. Ez a második *halál*, a tűznek tava”.

A Jel. 20/13, 14-et különböző fordításainkban megnézve, azt láthatjuk, hogy a JordK., Sylvester UT-a, a Károlyi(Vizsolyi)- és a Káldi-féle átültetés a revidéált Károlyi és az új protestáns fordítás itt a *pokol* szót használja (az utóbbi megszemélyesítve nagybetűvel), amelynek itt 'alvilág' jelentése van. Ezt az új katolikus fordítás tükrözi is: „A *halál* és az *alvilág* is visszaadta halottjait, és mindenki fölött ítéletet tartottak a tettei alapján. A *halált* és az *alvilágot* a tüzes tóba vetették. A tüzes tó a második *halál*”. Az újabb finn bibliafordításokban itt is a *tuonela* áll, a bolgárban a *Шеолъ*, a Jeruzsálemi Biblia angol kiadásában a *Hades*, a revidéált Luther-féle átültetésben pedig a (*Tod und sein*) *Reich*. Ugyanakkor az idézett korábbi finn fordításokban a *helvetii*, az angolban a *hell*, Luthernél pedig a *helle* szerepel.

Idézem még az 1Kor 15/55-öt, amely a görögben, illetve a latinban a következő: „*ποῦ σου, θάνατε, τὸ νῆκος; ποῦ σου, θάνατε, τὸ κέντρον*”, illetve: „ubi est *mors* victoria tua ubi est *mors* stimulus tuus”. A latin (és a görög) szöveg alapján Káldi, az új katolikus és az új protestáns fordítás mindkét szer a *halál* szót használja, az utóbbi így: „*Halál*, hol a te diadalod? *Halál*, hol a te fullánkod?”. Ugyanakkor a Vizsolyi Bibliában a *halál* és a *koporsó* 'sír' szó szerepel, a revidéált Károlyi-fordításban pedig ez a szöveg: „*Halál!* hol a te fullánkod? *Pokol!* hol a te diadalmad?”. A *pokol* szót használja Komjáthi: SztPál-ja, illetve Sylvester UT-a is: „hol vagyon *halal* a te fulakod? hol vagyon *pokol* a te gyűzedelmed?”, illetve: „Holott vagon *halál* az te fulakod? holott vagon *pokol* az te gőzedelmed?”. A kettős szóhasználatnak az (is) a magyarázata, hogy a görög szövegben a *θάνατε* 'halál' (voc.) szó helyett variánsként a *ᾗδη* 'alvilág' (voc.) szó is állhat (NESTLE—ALAND, Novum Testamentum Graece. Stuttgart, 1981.; Görög—

li: *oké*. / A pap már spanyolul morogja koporsónk felett: 'A *halál* gyötrelmei körülvettek engemet!...'”.

magyar szótár az Újszövetség irataihoz. Szerkesztette VARGA ZSIGMOND J. Budapest, 1991.).

Az 1Kor 15/55 részben Hós 13/14-re megy vissza: Vulgata (id. kiad.): „ero mors tua o mors ero morsus tuus inferne”; VizsolyiBibl.: „halál te ve[zedelmed lé[zec én, koporsó romlá[od lé[zec én tenéked.” (lapszéli jegyzet: „Az az, nem lehetne olly ve[bedelem, mellytől meg nem szabadítanam, mind *Pokoltul, halaltul*”; a *koporsó* 'sír' szónak, mint látható, a jegyzetben a *halál* szó mellett álló *pokol* a szinonimája.); Káldi-ford.: „haláloed lé[zec ő *halál*, te harapá[od lé[zec *pokol*”; revideált Károlyi-ford.: „Hol van a te veszedelmed, oh *halál*?! Hol van a te romlásod, óh *Seol*?!”; új katolikus ford.: „*Halál*, hol van a mérged? *Alvilág*, hol a fullánkod?”; új protestáns ford.: „Hol van a tövised, *halál*? Hol a fullánkod, *holtak hazája*?”.

A *mors* és az *infernus* mellérendelő szerkezetben az egyházatyáknál is előfordul (Augustinus: De ciuitate Dei. lib.: 20, cap.: 14, linea 58 stb.), MNy.-beli cikkemben pedig régi egyházi énekekből és más szövegekből is hoztam példákat arra, hogy a *halál* és a *pokol* (valamint a *kárhozat* és a *bűn*) lehetnek egymás szinonimái (1986: 186—7; a *pokol* esetenként 'alvilág' értelmű is lehet).

És számos más bibliai példát is hozhatnék még a régebbi bibliafordításokból is, mert az újabbakban a *pokol* szót már sokszor az *alvilág* (katolikus fordítások) vagy a *sír* (protestáns fordítások) helyettesítik.

Megjegyzem még, hogy a ritka használatú *pokoljárás* szóban a *pokol* ugyancsak az *alvilág* szinonimája: „*Pokolraszállás*. az apostoli hitvallásba foglalt dogma, mely szerint Krisztus emberi lelke a halál után az *alvilágba* szállt alá ('szállá alá *poklokra*', descendit ad inferos) ... Az igazaknak [Ádámnak is — M. F.] tudtul adta a megváltás örömhírét, és mindjárt alkalmazta is reájuk annak gyümölcsét; az egész *alvilággal* pedig elismertette királyi dicsőségét”. (H[ALANKA] GY[ULA]: Katolikus lexikon. Szerk. BANGHA BÉLA. 4. köt. Bp., 1933. *pokolraszállás* a.); „Krisztus *pokolraszállása* az apostoli hitvallásba is bekerült (»szállá alá *poklokra*«). Apokrif ókeresztény iratokban részletesen leírják, hogyan száll le Krisztus a *holtak birodalmába*. Ezt az árnyékbirodalmat, (a *pokol tornácát*), ami nem azonos a kárhozottak poklával, az ókori görög Hádész szóval (héb. seol, lat. limbus) jelölik. Krisztus betöri a halál kapuit... megszabadítja a halál kötelékeitől az Ószövetség pátriárkáit, királyait és prófétáit — beleértve az utolsó prófétát, Keresztelő Szt. Jánost... Elsőként az emberiség ösatyjának, Ádámnak nyújtja kezét, és felhúzza magához, majd a többiekhez fordul... A megváltottakat Mihály arkangyal vezeti a Paradicsomba” (SEIBERT i. m. *Krisztus a pokol tornácán* a.); „Az irodalomban megörökített *alvilágjárások* (*pokoljárások*) közül, Odüsszeusz, Aineiász, Orpheusz, Dante, a magyar irodalomban Tar Lőrinc története a legismertebb” (Magyar nagylexikon. 1. köt. Bp., 1993. *alvilág* a.); stb.

Sajnálatos, hogy szótárirodalmunk (CZF., ÉrtSz., ÉKsz., NySz., TESz., EWUng.) *pokol* szavunknak vallási értelemben csak a 'Hölle' értelmét tartja számon. Ezért nem pontos, nem szerencsés az ÉKsz.-nak és az ÉrtSz.-nak a *pokoljárás* szóra adott jelentésmeghatározása sem, az előbbi szerint: 'képzelt utazás a pokolban'.

A fentiek alapján is, ismételjük, azt szintén föl lehet tenni, hogy az „e[ levn *halalnec* e[ *puculnec* feze. e[ mend w nemenec.” mondatban a *pucul* 'a holtak hazája' és névátvitellel 'a halál állapota' jelentésű, s akkor a mondat így értelmezendő: „és a halálnak és a holtak hazájának lett a kezdete, és az ő egész fajtájának”, vagy oldottabban: „és tőle származott el a halál és a holtak hazája, a halál állapota, és tőle eredt egész fajtája is”; vagy inkább: „és általa jött be, tőle származott el a halál és a halál állapota, és tőle származott az egész emberi nem” stb. Az is lehet azonban, hogy a *puculnec* csak

a *halalnec* szó pusztá szinonimája, sőt csupán a magyar szöveg bővítése. Ismert stilisztikai, illetve elterjedt fordítási sajátosság ugyanis, hogy mellérendelt kapcsolatos szerkezetekben szinonimák állnak, illetve, hogy régi szövegeink egy (vagy két) latin szót két vagy több rokonértelmű szóval adnak vissza. [J.] PAPP ezeket a TNyt. 2/2-ben (476) a mellérendelő szerkezetek alatt, a kapcsolatos viszonyú szerkezetek között, illetve sajátos magyarázó szerkezetként, fordítási sajátosságként tartja nyilván: BirK. 4a: „riuiden es keues bezeddel”; MargL. 12: „labokat meg mossa vala *nag alazatosagal es aytatossagal es nagy siralmal*”: lavabat pedes ... *cum magna humilitate* (UÖ.: TNyt. 2/2: 491; l. még pl. PéldK. 67: „e[meryetewk meg az ty *ky meneftewket es halaltokat*”: *Discernetis exitum* (J. PAPP: Benkő-Eml. Bp., 1981. 50; HORVÁTH, IrMűvKezd. 275—8). Láttuk, Szent Ágoston Ádámot csak a halálunk fejének mondja („*caput mortis nostrae*”), s a HB. első felében Ádám vétkének következményeként is csak a halál említetik („*halalnec halalaa hol3. Hadlaua choltat*”; „*halalut evec*”). Ha itt valóban e sajátos mellérendelés-típussal van dolgunk, akkor ez a magyarból az (egyik) legelső adat. Ezekben az esetekben az értelmezésben a *puclnec* még nehezebben lenne visszaadható, csupán a *halalnec*-et variálná. Ekkor is tanácsos lenne talán a már említett 'a halál állapota' jelentéssel számolni, vagy talán inkább meghagyni a *pokol* szót, csak tudni, hogy mit jelent, mi a funkciója.

Noha a *puclnec* szóval kapcsolatos bemutatott értelmezési lehetőségek nekem föltehetőnek, valószínűnek látszanak, ez nem jelenti a korábbi vélemények elutasítását. A *pokol*-nak az ÉrtSz.-ből már idézett, legismertebb 'a kárhozat, a bűnhődés helye' jelentését (átvitt értelemben) magam itt szintén elképzelhetőnek tartom. Én korábban a 'kárhozat, bűn, (kárhozat általi fenyegetettség)' jelentéssel számoltam (MNY. 1986: 181—9), de már HUNFALVY sem a konkrét jelentésre, hanem annak megszemélyesített használatára gondolt (NyK. 1865: 445). Igaz, a legtöbb értelmezés a *pokol* szó itteni használatára nem tér ki, a HB. fordításai is 'a pokol, a kárhozat, a bűnhődés helye' értelmezést mutatják, lapp: „*jabmim ja helvet baessen*”; finn: „*kuoleman ja helvetin pesäksi*” (O. A. F. BLOMSTEDT, *Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertaleivia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä*. Helsinki, 1869. 11; „*kuoleman ja helvetin pesä*” (I. PAPP, *Unkarin kielen historia*. Helsinki, 1968. 29); német: „*Anfang des Todes und der Hölle*” (JOHANNES SAJNOVICS, *Beweis, daß die Sprache der Ungarn und Lappen dieselbe ist. Übertragen* MONIKA EHLERS. Wiesbaden, 1972. 17). A *pokol* szó később is előfordul a HB.-ben. A pap azért könyörög, azért hív fel könyörgésre, hogy a halott megszabaduljon az ördög üldözésétől és a *pokol* kinszenvedésétől („*E[ ]zoboducha wt urdung ildetuitvl. e[ ]pucl kin3otviatwl*”). Itt a *pokol* kétségtelenül 'a bűnhődés, a kárhozat helye; Hölle' jelentésben fordul elő, s mint már HUNFALVY említette (NyK. 1865: 445), megszemélyesített használatú.<sup>3</sup>

<sup>3</sup> Cikkem lezártakor MAYER GYULÁTÓL több, a cikkem első részével kapcsolatos adatot kaptam. Ezeket hálásan köszönöm, és a későbbiekben föl fogom használni őket. Közülük kettőt idézek: „*nec ego, nec tu sed ille adam fuerit caput horum* [az emberi élet nyomorúságainak — M. F.] *et causa malorum*” (Agustinus, *Contra Iulianum opus imperfectum*. lib.: 2, par.: 104, pag. CSEL: 236, linea 30); „*Et quia mulier fuerat mali caput, causa mortis*” (Petrus Chrysologus, *Collectio sermonum*. SL 24A, sermo: 64, linea 33).

Legrégibb szövegméleink kutatásakor, tanulmányozásakor megszokhattuk, hogy egyes részeknek többféle értelmezése is lehetséges. Ezeket jó számon tartanunk, mérlegelnünk — és tovább gondolkodni rajtuk.<sup>4</sup>

A. MOLNÁR FERENC

## KISEBB KÖZLEMÉNYEK

### Lehetséges-e a szóképzés stílustörténeti megközelítése?

A szóképzést leíró stilisztikai szempontból többen is vizsgálták (például KISS JENŐ, RUZSICZKY ÉVA, SZABÓ ZOLTÁN). Diakronikus szempontú megközelítéséről viszont nagyon keveset tudunk, amit az is bizonyít, hogy mind ez ideig e vizsgálat elveit, lehetőségeit érdemben még nem tárgyalták. A szóba jöhető történeti tanulmányozás két lehetőségét különíthetjük el.

Az egyik a történeti stilisztika tárgykörébe tartozik: a képzők stílusértékének a változásai. Ennek jogosultságát különösebben nem is kell bizonygatnunk, nem kell már csak azért sem, mert lényegének megvilágításához a nyelvtörténet ágai jó analógiaként szolgálhatnak (gondoljunk például a történeti alaktan tárgy- és feladatkörére). Emellett a szóképzést is magába foglaló történeti stilisztika kifejlesztéséhez a nyelvtörténeti kutatások eddigi eredményeit jó kiindulópontnak tekinthetjük, például: MÉSZÖLY GEDEON idevágó kezdeményezései általában, de néhány esetben a képzőkre vonatkoztatva is (Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata. Kolozsvár, 1944.; Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956.) vagy a képzők jelentésváltozásainak magyarázatai, amelyek segítségével a stílusérték változásainak felfedezéséhez, értelmezéséhez juthatunk el (pl. D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. Bp., 1958.).

A másik a stílustörténet tárgykörébe tartozik: stílusirányzati sajátosságok felfedése a szóképzés történetében. Ilyen szempontú vizsgálatról alig tudunk valamit. Éppen ezért jogosult lehet a kérdés: lehetséges-e ez? Hogy lehetséges, jogosult, újabb kutatásaim eredményeivel próbálom bizonyítani.

1. Kezdjük a kódexirodalom stílusával, a gótikával. Itt a sajátos additív, az alkotóelemeket egymás mellé helyező technikának megfelelően a szó szerkezetében is van halmozás. A kódexek

<sup>4</sup> A továbbgondolás 1996. őszén tett finnországi tanulmányutamon folytatódott, s még utólag a következőket fűzném a kéziratához. A már idézett finn *kuolema* ja *helvetti* (vagy *tuonela*) 'halál és pokol (alvilág)' jóval bővebb, finn kollégáktól is kapott és nem csak bibliai adatolása, az általam Finnországban jobban megismert szakirodalom (és német, észt stb. adatok) alapján is, most már szinte biztos vagyok benne, hogy a HB.-beli *halalnec e / puculnec* szerkezetben a 'holtak hazája, alvilág' jelentésű *pokol* tulajdonképpen a *halál* szinonimája, azt nyomósítja. A *halalnec e / puculnec* szó szerinti fordítással vagy analógiás bővüléssel létrejött, szinonimákból álló szerkezet (ezekre l. [J.] PAPP: TNyt. 2/2: 476, 487, 489—91), amely olykor tovább bővülhet: + *bűn, kárhózat, ördög* (vö. A. MOLNÁR: MNy. 1986: 186—7). Az e típusú, hendiadioinnak, paratagmának is nevezett szerkezetekről korábban a LaskS. *kérlek és unszollak (uszunlak)* kifejezésével kapcsolatban szóltam (l. A. MOLNÁR: MNy. 1997: 71). Minden bizonnyal hasonló szerkezet a HB.-ban a „*pur e / chomuv uogmuc*” is. Erről, illetve finnországi gyűjtésem alapján is még inkább a *halalnec e / puculnec* szerkezetéről még írnék a HB. és K.-ról tervezett cikksorozatomban. Mivel azonban ez bizonyára nem a legközelebbi jövőben lesz, szükségesnek tartottam ezt a megjegyzést. E kérdésről egyébként a helsinki, a jyvaskyläi és a joensuu egyetemeken tartott „Suomalainen ja unkarilainen filologia toistensa apuna” (A finn és a magyar filológia egymás segítőjeként) című előadásom egy részében beszéltem is.



jellegetes származékaiban megfigyelhető halmazások túlképzések: *boldogtalanságos, kívánatosság, magasságos, malasztosság, szorgalmatosság* (NySz., TESz.). Fölös továbbképzések, hisz a származék jelentése lényegében azonos az alapszóéval: a *boldogtalanságos* nem több, mint a *boldogtalan*. Mégis mindegyik ilyen képzés stilisztikailag indokolt, mert nyomatékosítja az alapszó értelmét.

Ugyanakkor a képzők halmazásának — mint mindegyik más nyelvi elem, főleg a mondatok halmazásának — díszítő funkciója is van, ami hasonlít a gótika más művészeti alkotásainak zsúfolt ornamentikájához, ahhoz, amit például a templomok csücsíveinek egymásra rakott ékei alkotnak. És nyilván összefügg a halmazást biztosító, a gótikára ugyancsak jellemző szerkezeti nyitottsággal: az alkotóelemek egymáshoz toldását semmilyen kompozíciós elv sem korlátozza.

2. A barokk korban (pontosabban a XVII. században, de közvetlenül előtte és utána is) feltűnő gyakorisága van a *-dogál/-degél/-dögél* igeképzőnek, amit az akkori szótárak gazdag anyaga is igazol, például: *biztatdogál, evezdegél, készülődgél, sípoldogál, súgdogál, uralkoddogál, változdogál* (NySz.).

A viszonylag hosszabb hangtestű képző és ugyanúgy a főleg két- és háromtagú, tehát hosszabb alapszóból (*biztat, uralkodik*) alkotott sok származék egyik alakító eszköze a barokkra oly annyira jellemző terjedelmességnek, ami leginkább a hosszú, tekervényes mondat- és szövegszerkezetekben figyelhető meg, ami miatt a barokk sajátos mondatformáját „mondatszövevénynek” nevezik. Megvan ez más művészeti ágban is (a barokk paloták tágas dísztermei, a zenében a hosszú, kígyózó dallamvonalak, a hosszú fűgák).

E mellett arra is gondolhatunk, hogy a *-dogál* gyakorító igeképző a barokk stílusra ugyancsak jellemző mozgalmasság egyik alakító eszköze. Ilyen funkcióját leginkább olyan szövegrészekben figyelhetjük meg, amelyekben a stílus dinamizálásnak fő forrása egy valóságos zuhatagként ható szóhalmazás: „Keserűség, inség, emésztő epedtség *érdegél* bennünket, / Nyomorít, szomorít, keserít, sanyarít, környül veszen minket” (Koháry István: Minnyájunknak meg kell egyszer halnunk).

3. A szóban forgó igeképző dinamizáló szerepe a rokokóban is folytatódik. Kifejező formája egy rokokó sajátosságának, annak, hogy az érzéki érzetek mozgásképzetekkel társulnak: „Halkal ingó lanyha pára! / *szálldogáló* harmatok” (Fazekas Mihály: Nyári esti dal), „A kis törpe violácska / *Édesen mosolydogála*” (Ráday Gedeon: A violácska és a rózsza).

A rokokó legfeltűnőbb sajátosságának, a miniatűr-kultusznak a fő alakító eszköze a kicsinyítő képző: „Szép *virágszálócška*, / Mind terülj alá! / Híves *árnyékocška*, / Szállj lebegve rá!” (Csokonai: Az alvó Lilla felett). Hasonló szerepük lehet a kicsinyítő képzők hangalakjához hasonló gyakorító képzőknek is: „Csak piciny lantom *cicorázzon*” (Csokonai: A békekötésre). De arra is van példánk, hogy az egymást követő *-gat/-get* igeképzős származékok csökkentik a cselekvés intenzitását, aminek velejárója a finomítás, és ehhez rendszerint a báj, a kellem, a kedveskedés hangulata társul, így ez szintén része lehet a miniatűr-kultusznak: „A madárkák felszerkennek, / *Rázogatják* szárnyokat, / Éneklésre *készülgetnek*, / *Próbálgatják* torkokat” (Faludi Ferenc: Hajnal).

4. Az 1820-as évek elejétől, a romantikával párhuzamosan ható almanachlira, az irodalmi biedermeier stílusára a finomság, a keresettség jellemző, aminek a sok *báj-* és *láng-* előtagú összetétel (pl. *bájfény, bájhíd, lángszív, lángérzet*) mellett egyik alakító eszköze a szóképzés, pontosabban a képzők és a származékok ritkasága, szokatlansága: *eseng, járdal, tünelg, tüzelg, nyögél, csüggendez, csörgendez, zengedez, zengelet*. Szövegben: „Árnyas völgynek kútfejéből, / Szende forrás *csörgendez*, Hűvös habja andalítón / S oly epedve *zengedez*” (Szemere Miklós: A szerelemhez).

5. A népies stílusforradalmat kibontakoztató Arany János stílusparódiája, „Az elveszett alkotmány” arról tájékoztat, hogy az újítás érdekében Petőfivel együtt mit vetettek el a múlt stílusából. Elvetették többek között a nyelvújítás mesterkélttségét, a mindennapi nyelvben még meg nem honosodott új szavakat. A nyelvújítás fattyúhajtásainak kifigurázására Arany feltűnő szavakat,

köztük képzeteket is alkotott: *csigázdó* (égre csigázdó forgószej), *olvasnok*, *testtöremény*, *Rohanász*, *Pörgedy*.

6. A századforduló egyik stílusában, a szecesszióban jellegzetes stilustechnika a stilizáció. Lényege az, hogy bizonyos szavakat, főleg a díszítő motívumokat alkotó szavakat (pl. *piros reménység*, *fehér zene*) gyakran ismétlik, aminek egyik funkciója az, hogy segítségével az ismétlődő szavakból kikerekedő jelentést lényegi vonásaira lehet egyszerűsíteni, redukálni. Ezt a lényegre való egyszerűsítést mint egyfajta összegezést az ismétlődő szó (példánkban a *piros* és a *fehér*) gyűjtő értelmű *-ság/-ség* képzős származéka külön is jelzi: „Kertem *pirossága* átragyog a sötéten” (Ady: Tamás a piros kertben). Az összegezésnek itt más eszköze is van: „*pirosak a piros kertek*”, ami feltehetőleg jól tájékoztat a képző itteni sajátos funkciójáról: a gyűjtő értelemmel összefüggő összegező tömörítésről és a nyomatékosításról, kiemelésről. További példa: „Ugye szép itt, mi ez a *fehérség*?” (Bródy: Az ezüst kecske).

7. Az expresszionizmusra (más, kevésbé ismert megnevezéssel, az igestílusra) nagyfokú dinamizálás jellemző, aminek sokféle eszközt és eljárását ismerjük. Hogy növelni tudják a mozgást jelentő igék számát, különböző denominális igeképzőkkel igésítették a névszókat: „hitek *máglyáznak*” (Kassák Lajos: Máglyák énekelnek), *legmegpintérültebb jános*, *nekijánosultak*, *világgá görögtüezte*, *rám alpesedett* (Szabó Dezső).

A szóban forgó dinamizálásban kiemelkedő szerepük van a valamilyen erős hangadást kifejező igeképzős hangutvázó igéknek: a *víz bögött* (Szabó Dezső), *üvöltő* tengerek (József Attila), *sikoltozó* hullámok (Szabó Lőrinc).

8. Ady gondolati lírájában — ami részben egybeesik szimbolizmusával vagy legalábbis közel áll hozzá — gyakori és sajátos az elvontságok érzékeltetése képzett főnevekkel: „Soká lesz a *célságból cél már*” (Nagyon közelbe kerültünk). Ez a *célság* határozatlanabb, elvontabb és általánosabb, mint a *cél*, és távolabb áll a megvalósítástól.

Ebben az összefüggésben az említett főneveknek a szimbolizmussal való kapcsolatára főleg a megszemélyesített absztrakciók utalnak, köztük több főnévi származék is: „szörnyű buta *balság* / ült le mellünkre jeges üleppel” (Csak egy perc). Ennél is inkább a szimbolizmushoz való közelségről tanúskodik az Ady alkotta *ellovan* igei származék: „S a rossz úton, mert minden *ellovan*, / Felüti fejét a lovam” (A ló kérdez). Az *ellovan* értelme — mint oly sok absztrakcióé és főleg szimbólumé — nem egészen világos, és minden bizonnyal emiatt is a szimbóluméhoz hasonló megéreztető, sejtető funkciója van. Lényeges persze az is, hogy a szóban forgó származék — ugyanúgy, mint a szimbólum — különböző asszociációkat indít el: alapszava a *ló*-hoz kapcsolja, mozzanatos képzője és a származék kontextuális jelentés-összefüggései pedig az *elsuhan*, *elillan* igére utalnak, de idevonhatjuk az *ellovagol* igét is (I. erről ZOLNAI BÉLA, Nyelv és stílus. Bp., 1957. 182).

A szecesszió — ugyanúgy, mint a századforduló másik két irányzata (a szimbolizmus, impresszionizmus) — a Nyugat újító irányzata, a korábbi irányzatok, az „unt stílusok” tagadása, ami új szavak alkotásával is járt. Ezt az újító kedvet nevezi Ady „érdekes bátorság”-nak.

De más indítékra is gondolhatunk. Jellegzetes századfordulói életérzés volt a tagadás, az elutasítás, az érzelmi, az individuális lázadás, aminek egyik megnyilvánulása a küzdelem a megszokottság ellen, a mindennapiságnak, a szürkeségnek az elvetése. Így érthető, hogy Ady újító igekezeletében a szépítő szecessziós díszítő motívumok („Sebeim aranypikkelyek”), az impresszionista szinesztéziák („fehér csönd”), a megérezkítő és sejtető szimbólumok („lelkem ódon, babonás vár”) mellett, illetőleg ezek körén belül sok olyan új szót, köztük képzett származékokat alkotott, amelyek valóban kiemelkednek a mindennapiságból: *grammás-diák* (Hunn, új legenda), *lengeteg* asszonyok (Öreg suhanc vágyakozása), *pamlagos* életem (uo.), *halás*, a *(meg)hal* ige származéka (Könyörgés víg halásért és A szépítő öregség).

Ugyanezt a szóalkotási igyekezetet fedhetjük fel a Nyugat stílusújításában aktív költőtársainál is, például Babitsnál: (a herceg dáma) „*kibimbul* / *dagadozó* krinolinbul” (Gálans ünnepség),

„az álom rózsákba *hullatag* ... mint rózsza töve télen / rejtőzik *fullatag*” (Csipkerózsza), vagy Kosztolányinál: „*hullámzatos*, sötét hajam” (Erdőben), „*szünes-szüntelen*” (Mostan színes tintáról álmodom).

9. A két világháború közötti korszak reprezentatív irányzata a tárgyias-intellektuális stílus (fő képviselői: József Attila, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Radnóti Miklós, Németh László). Az intellektualitásnak megfelelően jellegzetesek az elvontságok, amelyek kifejező formái között főnévi származékok is szerepelnek: „adj *emberséget* az embernek, / adj *magyarságot* a magyarnak” (József Attila: Hazám 7).

A tárgyias-intellektuális stílus egyik változata a sűrítő stílusforma, amelynek igen fontos része a tömör lírai kép. Egy ilyen kép alkotóeleme sűrítő funkciójú képzett szó is lehet, mint amilyen például a József Attila alkotta *pikkelylik* ige: „Poros a víz, nincs kedve kéklenni, / Zörrenő fák közt *pikkelylik* az út” (Határ). Ezt a 'pikkelyesnek látszik' jelentésű származékot a költő a megelőző sor *kéklík* 'kéknek látszik' analógiájára alkothatta. A *kéklík*-nek és társainak (*fehérlik*, *barnállík*) jelentéséből kikerekedő vizualitás a haltest felületéhez való hasonlóságot, a pikkelyszerűséget sugallja, amihez a költő szemléletében a fák mozgásából adódóan az út felületén a fény- és árnyékoltok játéka hasonlít. Látható tehát: hogy a kép jelentését értelmezhesük, tömörségét fel kell oldanunk.

Irányzatunkban egy nagy fejlődéstörténeti átváltás eredményeként az addig többségben levő szemantikai stíluseszközök (alakzatok) után a grammatikai eszközök uralma következett. Köztük képzős alakokat is találhatni, például ismétlésben, töismétlésben: „*Recsegett, reccsent és lehullt / újra egy óra a toronyból*” (Illyés Gyula: Falu az éjben), „*fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjszakában*” (Radnóti Miklós: Éjszaka), vagy a hasonló hangalakúságból fakadó párhuzamban: „*Sohse sejtethed az igazit, / de tán maga az út eligazit*” (Szabó Lőrinc: Csavargók).

10. Azt kutattuk, hogy néhány irányzat stiláris sajátosságai hogyan tükröződnek a szóképzésben, illetőleg hogy a szóképzés hogyan lehet irányzati sajátosságok alakító eszköze. Nem mind-egyik irányzatot fogtuk vallatóra, aminek nemcsak terjedelmi, hanem más oka is van, elsősorban az, hogy nem mindegyik releváns, felvilágosító erejű a szóképzés szempontjából.

De talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy az így felfogott stílustörténeti megközelítés lehetséges, jogosult és szükséges is. Persze az is nyilvánvaló, hogy további vizsgálatok után átfogóbb és világosabb képet alkothatunk majd a szóképzés stílustörténeti megközelítésének lehetőségeiről.

SZABÓ ZOLTÁN

## SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

**Nyelves út, Nyelves-hegy, Nyelves-erdő.** A *nyelves* szónak a címben idézett földrajzi nevekben nincs köze a 'fecsegő, böbeszedű, nyelvelő' jelentésű *nyelves* melléknévhez, de nem is olyan objektumokat jelöl, amelyeknek „nyelvük” volna (vö. a TESz. és az ÉrtSz. megfelelő adataival). Szótáraink a *nyelves* szónak az alábbiakban kifejtendő jelentését — bizonyára adatok hiányában — nem közlik.

Legrégibb forrásunk, amelyben a *Nyelves* egy erdő rész neve, 1741-ből való. Hajdúböszörmény város magisztratusának jegyzőkönyvében olvashatjuk: „Tudgya-é bizonyosan és hallotta-é a Tanu, hogy a Pallagi Föld között Nemes Debreczen Várossa és Hatház Várossa szomszédságában *Nyelves* nevű egy Darab szakasz erdőt Böszörmény Várossa sok Esztendőtül fogva birt és usualt... Sok Esztendőtül fogvast birta usualta Böszörmény Várossa a *Nyelves* nevű egy darab szakasz erdőt... Elejtül fogvast azon *Nyelves* nevű rész Darab földet hallotta, hogy N. Böszörmény

Várossa birta... Debreczenyiek úgy mond vágják most a *Nyelvest*” (H. FEKETE PÉTER, Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. Bp., 1959. 90).

A fenti szövegből nem derül ki, hogy honnan ered és mit jelent a *nyelves* szó. Egy negyedszázaddal későbbi adatból azonban egyértelművé válik, hogy az erdőrészt neve másodlagos, eredetileg a mellette elhaladó szekérutat neveztek *nyelvesnek*. „*Nyelves út*: út a hadházi Cserén. Mint a neve is mutatja, a Sámsoni útnak *kétfelé ágazása*” (É. KISS SÁNDOR, Hajdúhadház helynevei. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen, 1970. 472). A Sámsoni út a Hajdúböszörményhez tartozó Zelemérről vezetett Hajdúsámson felé, a XVIII. századi zeleméri kéziratos térképek mindegyikén megtaláljuk.

A Sámsoni út kétfelé ágazását egy nagy homokdomb, a *Nyelves-hegy* okozta. É. KISS SÁNDOR a következőket írja a dombról: „*Nyelves-hegy*. Homokhegy Pallagon, a Rucás-dűlő és a hadházi Nagy-erdő határán. Pallag 1835. évi és 1883-as kataszteri térképe is megnevezi. Ha két út hegyesszögben jön össze, *nyelves útnak* is mondják, s a bezárt szög az *út nyelve*. Ez a hegy is az út nyelvében volt valamikor, azért lett *Nyelves-hegy*.” Először tehát a kétfelé ágazó utat neveztek *nyelvesnek*, majd az út nyelvében álló homokdombot, végül pedig a dombra telepített erdőt.

Hajdúhadházon és környékén ma is él az „utca nyelve” kifejezés. „Két hegyesszögben összejövő utcával bezárt terület csúcsa az utca nyelve, s aki a szög csúcsában lakik, az az utca nyelvében lakik” — állapítja meg É. KISS SÁNDOR. A XIX. század második felében Alsójózsán is ismerték a *nyelves* szót: a Zsindely és az Aranykapu utcák szögletében álló szárazmalmot *Nyelves malom*-nak, a mellette épült lakóházat pedig *nyelves ház*-nak neveztek. A *nyelves* szó fentebb vázolt jelentése bizonyára összefügg a körmörői *Nyelű-szeg* helynév jelentésével: ’nyelvhez hasonló szeglet’. „A történeti hangtan vallomása szerint igen régi név a körmörői *Nyelű-szeg*... A *nyelv* szónak ez az eredetibb, hosszú magánhangzóra végződő változata a kódexek korának hangállapotát idézi (vö. Jókk. 93: *nelew*, olv. *nyelű*—*nyelő*. JUHÁSZ: MNy. 82: 376)” — írja KÁLNÁSI ÁRPÁD a Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük című könyvében (Debrecen, 1996. 81). A *nyelves* szónak ’nyelvhez hasonló, elágazó’ jelentésben való használata szintén igen régi lehet.

LÉVAI BÉLA

**Öböl.** Ez a szavunk mind a TESz. (3: 20), mind pedig az EWUng. (2: 1078) szerint ismeretlen eredetű. Mai köznyelvi jelentései (1. ’tavaknak, tengereknek a szárazföldre szélesen, rendszeren k e r e k d e d e n benyúló része’; 2. [valaminek az öble:] ’vmely edénynek v. más üreges testnek k i d o m b o r o d ó fala által alkotott tágasabb, belső ürege’ — ÉrtSz. 5: 454, a ritkítás itt és a továbbiakban is mindig tölem. — Z. A.) viszonylag későn bukkannak fel a nyelvelmékekben: a térszínforma elnevezése például csak 1673 óta (Com: Jan. 14, a lat. *sinus* fordításaként, NySz. 2: 1167, vö. TESz., EWUng., i. h.) adatható, a ’vminek az öble, ürege’ jelentés legkorábbi adatát az idézett szótárak az *öblös* melléknév alapján rekonstruálva teszik 1578-ra („mint egy tölcsér vgyan *ablyós*, az leuele a szárán” — Mél: Herb. 53: NySz. 2: 1167; ez az *ablyós* a TESz. szerint *öblyós*-nek olvasandó), maga az *öböl* főnév ebben a jelentésben valójában csak 1645 óta adatható (NySz., i. h.). A szó legrégebbről dokumentált jelentése a ’kebel’, illetve az ’öl’ (e két jelentés a régiségben gyakran nehezen különíthető el egymástól), ebben az értelemben az *öböl* a Döbrenteikódex (1508) zsoldárfordításában fordul elő először, mégpedig összesen ötször és mind az ötször a lat. *sinus* fordításaként (a lat. *sinus* pedig mind az ötször a gör. *κόλπος* megfelelőjeként fordul elő): Zsolt 34 (35), 13: „En lolkemet bojtbe alazomvala: es en imlagom enon *öblyombe* [LXX: εις *κόλπον* μου, Vulg.: in *sinu* meo] fordul” (DöbrK. 84, vö. NySz. 2: 1166; vö. KeszthK. 81: „ees een ymadsagom een *kebelembe* fordwla”); Zsolt 73 (74), 11: „Mire haitod el te kezedet: es te iogodot te *öbld<nk>nek* [LXX: εκ μέσου του *κόλπου* σου, Vulg.: de medio *sinu* tuo] kopeziról” (DöbrK. 139, vö. NySz. 2: 1166, TESz. 3: 19; vö. KeszthK. 186: „the yogodath the *ke-*

*belednek kezepybewl*”, Károli: Bibl. 1: 569v: „az te iob kezedet az te *kebeledböl*”); Zsolt 78 (79), 12: „Es mi zomzedinknak *ő oblokbe* [LXX: εις τὸν κόλπον αὐτῶν, Vulg.: in *sinum* eorum] het añhat fizess” (vö. KeszthK. 209: „heet anyath w *kebelekbe*”, Károli: Bibl. 1: 573: „fizess meg az mi ellenseginknec *kebelekbe* het képpen”); Zsolt 88 (89), 51: „kit en *oblombe* [LXX: ἐν τῷ κόλπῳ μου, Vulg.: in *sinu* meo] meg tvrek sok nemzeteket” (DöbrK. 166, vö. AporK. 48: „mit vi eltem en *kebeleben* fok nemzeteket”, Károli: Bibl. 1: 577: „hogy fok népeknec gyalázattyokat hordoztam az én *kebeleben*”); Zsolt 128 (129), 7: „Kiböl arto v kezett be nem tolti: es v *oblet* [LXX: τὸν κόλπον αὐτοῦ, Vulg.: *sinum* suum] ki koveket zed” (DöbrK. 209, az új kiadás átírásában — Régi Magyar Kódexek 19. sz., Bp., 1995. 457. — e helyütt tévesen *odlet* olvasat szerepel; vö. KeszthK. 364: „kybewl nem telty meg w kezeeth, az ky arath, ees w *kebeleet* ky kewekek gyeyth”, AporK. 101: „kiböl nem tolti be ő kezett ki aratt’a: es ő *kebelet* ki ő keueiet fel giuti”, Károli: Bibl. 1: 594v: „Mellyel az arató meg nem tolti az ő markat: sem az ő *ölét* az kéue kötö”). A XVI. században tehát az *öböl* a *kebel* és az *öl* szinonimája volt. Az *öl* ilyen értelmű, ma már szokatlannak tűnő használata BEKE ÖDÖN magyarázata szerint úgy érthető, hogy „tkp. két öle van az embernek: az egyik ülő helyzetben, a két combja, hasa, melle és két karja közt, álló helyzetben pedig az ölelő kar és a mell között” (Nyr. 69 [1940]: 5; vö. ÉrtSz. 5: 460, 1—2. jelentés); ez utóbbi „övon felüli” *öl* emlékét őrzik a BEKE ÖDÖN (i. h.) által tárgyalt *ölbe kap*, valamint az *ölre megy* ’birookra kel’ (ÉrtSz. 5: 460) kifejezések. Ezért a szegény Lázárt a régi bibliafordításokban hol Ábrahám „k e b e l é b e”, hol pedig az „ö l é b e” viszik az angyalok (Lk 16, 22—23: εις τὸν κόλπον Ἀβραάμ, in *sinum* Abrahæ), vö. pl. „vitétne az angaloctol abrahacmann *olébè* [...] lata mészóq Abrahacmot τ lazaqt q *olébèn*” (MünchK. 75rb), „es az angaloktul az Abrahacmann *kebelibe* vitetnek be [...] látā az Abrahāmot tāuul, es az Lāzārt az ū *kebeliben*” (Sylv: UT, 109v). Hogy itt nem értelmezési különbség van a fordítók között, hanem az *öl* és a *kebel* a korban valóban szinonimák voltak, az Pesti Gábor fordításából egyértelműen kiderül: „ees az angyaloktol wytetnek Abrahacmann *kebelebe* [...] lata tawol Abrahacmot, ees Lazart az ew *ewlebe*” (Pesti: Ntest., 158v). Ennek megfelelően a *kebel* nemcsak a lat. *sinus*, hanem a lat. *gremium* fordítása is lehet: „Gremium : *Grembo*: Die *fchooß*: *Krilo*: *Kebelem*” (Ver. 43); „Öböl: *Sinus Gremium*. vide *Kebel der Schoos*” (PPB.<sup>2</sup> 2: 282), „*Kebel*: *Sinus Gremium*. der *Schooß*” (PPB.<sup>2</sup> 2: 171). Az *öböl* egyes délnyugat-dunántúli nyelvjárásokban ma is szerepelhet a *kebel* ’a ruházat övon felüli, kibuggyosodó része’ jelentésében: vö. „*öblibe* tette”, „*ümög öble*” (MTsz. 2: 32, példák az Őrségből, Göcsejből, Somogyból). Ez a jelentés természetesen az *öböl* ’mell’ jelentéséből alakult ki, vö. OrmSz. 415: „Az ifjú édesanya első útja kicsikéjével édesanyjához vezetett. Ott, hogy böven legyen teje, hazára két tojást, picike sót, mög ety szelet kényeret duktak az *öblébe*.” Az *öböl* régebben lehetett a mai értelemben vett *öl* szinonimája is: „Nyallyák-fallyák, *öblökben* rengetik a gyermeket” (Fal: NA. 155, NySz. 2: 1167). A lat. *sinus* (*maris* v. *maritimus*) többek között földrajzi szakkifejezéssé is vált (akárcsak a gör. *κολπος*) ’öböl’ jelentésben, az Újszövetségben egy helyütt (ApCsel 27, 39: *κολπον*, *sinum*) ez a jelentés is előfordul, Heltai Gáspár és Károli Gáspár egyaránt a *kebel* szóval fordítja itt is: „egy tenger *kebelt* látának” (Helt: UT. o7, NySz. 2: 142), „egy tenger *kebelét* [ayditnac vala]” (Károli: Bibl. 2: 133; vö. „egg nimi *βakadik* tengert”, Sylv. UT. 206v). Az *öböl* szót ’tenger keble’-ként értelmezi még Boros István 1819—1824-ből fennmaradt kéziratosa „Szókönyve” is (TÖRÖK GÁBOR: Nyr. 1958: 89). A XVIII. század végén és a XIX. század első felében a matematikai szókinés megmagyarosítására irányuló törekvések nem kerültek el a trigonometriából ismert *sinus* és *cosinus* terminusokat sem. Megoldásként az *öböl* és a *kebel* kínálkozott, mivel e két szó még ekkor is szinonimapárt alkotott: „*Kebel*, *Öböl*, *Térés*, *Hajlás*, *Tenger*’ *kerületi öbli*” (PPB.<sup>2</sup> 1: 568; a *kerületi* pontosításra itt valószínűleg azért van szükség, mert szó lehetett e korban a „tenger mélységes *öblé*”-ről is, vö. Fal: BE. 569, NySz. 2: 1167). Így lehetett Dugonicsnál (1784) a *sinus*: *közöböl*, a *cosinus*: *közöböl-mássá*. Györynél (1822) a *sinus*: *kebel*, a *cosinus*: *más-kebel*, a „Mathematikai Műszótár”-ban (1834) *pótkebel*, Sárvári Pál debreceni főiskolai tanár 1828-ban diktált jegyzetében a *sinus*: *öböl*, a *cosinus*: *pótöböl*. Ennek megfelelően a *sinus* versus

lehetett különböző szerzőknél *kis öböl*, *visszás kebel* vagy *fordított kebel*, a *cosinus versus* pedig *kis öböl*’ *más*, *fordított pótkebel* vagy *visszás pótkebel*. 1847-ben Vállas Péter „nem ellenzi pl. ha valakinek kedve van a sinust *kebelnek*, a cosinust *pótkebelnek* nevezni [...], de hibásnak tartja formulákban *sinx*, *cosx* stb. helyett *kebx*, *pkebx*, stb. írni” (KERESZTESI: Mat. 34, a többi matematikai vonatkozású példa is ebből a munkából való; vö. még: KOVALOVSKY MIKLÓS: RefNy. 300). Mint látjuk, az *öböl*, a *kebel* és részben az *öl* jelentésfejlődése a magyarban elválaszthatatlan a lat. *sinus*-tól. E három szinonima közül egyedül az *öl*-nek van megnyugtató (finnugor) etimológiája (TESz. 3: 24—25), a *kebel* (~ *keleb*) az *öböl*-höz hasonlóan ismeretlen eredetű (TESz. 2: 417), mindkét szó azonban lényegesen korábban jelenik meg a nyelvelmékekben (XII. sz.), mint az *öböl* (XVI. sz. eleje). A TESz. és az EWUng. szerint az *öböl* „jelentéseinek kronológiája tisztázatlan, az azonban valószínű, hogy mindegyik egy korábbi ’hajlat, domborulat, homorulat’-féle alapjelentésre megy vissza” (TESz. 3: 20). A fentiekből azonban kiviláglik, hogy a TESz. és az EWUng. nem a magyar *öböl*, illetve a hasonló módon eredetileg ’hajlás, öblösség’ jelentésűnek tartott *kebel* (TESz. 2: 417), hanem a latin *sinus* alapjelentését „találta meg” (vö. „domboros gömbölyűség, görbülés, dombor, ránc, buggy” — FIN. 1832), amelyet az *sinuo* ’hajlít, görbit’ ige motívál a latinban. A magyar *öböl* alapjelentése nem volt más, mint ami a legkorábbi adatokból kiderül, vagyis ’kebel’, ebből egyrészt a hasonlóságon, illetve az érintkezésen alapuló jelentésátvitellel lettek ’az edény öble’, ill. ’a ruha öble, buggya’ típusú jelentések, míg a térszínformát jelentő *öböl* a magyarban éppúgy a lat. *sinus (maris)* tükörfordítása, mint az ol. *seno (di mare)* ’(tenger)öböl’ < *seno* ’kebel, mell’ (HERCZEG: OIMSz. 2: 1187), a ném. *Meerbusen* (a XVII. sz. elejétől), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Erarbeitet [...] unter der Leitung von WOLFGANG PFEIFER. Berlin, 1989. 1: 236; vö. DudenEtym.<sup>2</sup> 107, GRIMM: Wb. 6: 1845) vagy a holland *boezem* (l. ’kebel, mell’, 2. ’tengeröböl’, vö. ZUGOR ISTVÁN, Holland—magyar szótár. Bp., 1993<sup>7</sup>. 149). A ’(női) mell’ > ’(tenger)öböl’ hasonlóságon alapuló jelentésátvitel az ógörögig nyúlik vissza, vö. gör. *κόλπος* ’kebel, mell, öl’; ’anyaméh’; ’ránc, redő (ruhán), buggy, buggyos rész (a ruhaöv felett)’; ’a tenger öle/mélye’; ’öböl’; ’mély völgy, mélyedés’ stb. (vö. Ógörög—magyar nagyszótár. Szerk. GYÖRKÖSY ALAJOS, KAPITÁNYFfy ISTVÁN, TEGYEY IMRE. Bp., 1990. 596), újgör. *κόλπος* ’kebel’; ’öböl’ (vö. MOHAY ANDRÁS, Újgörög—magyar kéziszótár. Bp., 1988. 338). A gör. *κόλπος* ’öböl’ a k.-lat. *colphus* közvetítésével *golfo* alakban jövevényszóként is meghonosodott az olaszban, majd innen a németben (*Golf*, a XIV. sz. óta, vö. DudenEtym.<sup>2</sup> 248), az angolban (*gulf*) és földrajzi szakkifejezésként — a német *Golfstrom* részfordításával — ’a Mexikói-öbölből (*Golf* von Mexiko) kiinduló tengeráramlás’ *Golf-áram* (-áramlás, -áramlat) nevében a magyarban is. BAKOS FERENC (IdSzKéz. 1994. 288) szerint a *golf* ’(tenger)öböl’ jelentésben köznévként is előfordul a magyarban (szerinte nálunk olasz eredetű, ami nem valószínű). A németben a különböző korú és eredetű ’öböl’ jelentésű szavak (*Bai*, *Bucht*, *Golf*, *Meerbusen*) az *öböl* nagysága, ill. alakja szerint differenciálódtak, a (*Meer*)*busen* elsősorban ’a partba mélyen benyomuló tengeröböl’ (Wahrig: Wb. 793 *Busen* a.), mint pl. a *Botanischer Meerbusen* ’Botteni-öböl’, a *Finnischer Meerbusen* ’Finn-öböl’ és a *Riga(sch)er Meerbusen* ’Rigai-öböl’. A *sinus maris* fordításaként a németben korábban (XVI. sz.) a *Meerschöß* összetételt is használták (Grimm: Wb. 6: 1859), ez szerepel Verancsicsnál is az ’öböl’ jelentésű lat. *sinus* német értelmezéseként: *Sinus: Golfo: Meer-/schöß: Luka: Veülgy* (ő ugyanis már szétválasztja és külön sorban hozza a latin szó két jelentését: *Sinus: Seno: Derbne len: Nyidro: Keübelem*, Ver. 98; a *völgy* úgy lehet Verancsicsnál ’öböl’, ahogy a *szakadék* Sylvester Jánosnál a fentebb idézett újszövetségi helyen: a függőleges sík vízszintesbe fordításával). A magyarban a *sinus (maris)* egyetlen megfelelője végül az *öböl* lett, melynek ’kebel’ jelentése a XIX. század folyamán a köznyelvből kiavult. Az *öböl* egykori ’kebel, mellkas’ jelentése örződik véleményem szerint azonban mindmáig az *öblös hang* ’olyan mély és erős <hang>, amelynek színét vmely üreges hangforrás rezonanciája adja’ (ÉrtSz. 5: 454) jelzőjében is, vö. ném. *aus voller Brust singen* (Wahrig: Wb. 771). Aligha lehet helytálló az a magyarázat, hogy az *öblös hang* „olyanszerű benyomást tesz az emberre, mintha kiejtésénél a száj öblöszerű üreget alkotna”

(SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND: Nyr. 35 [1906]: 168), egyrészt azért, mert a magyarban talán az egyetlen *hm* szó kivételével mindenféle beszédtevékenységnek előfeltétele az, hogy „a száj öböl-szerű üreget alkosson” (vagyis hogy kinyissuk a szánkat), másrészt egy vékonydongájú ember aligha fog *öblös hangon* megszólalni: ehhez megfelelő térfogatú mellkas (egy neves operaénekesnőnk szakszerű megfogalmazásában: *kasztni* [ $<$  ném. *Brustkasten*]) kell. — Az ÉrtSz. (i. h.) idézett *öblös szólások* ’nagy hangon mondott, üres frázisok’ kifejezésben az *öblös* a lat. *sinuosus* átvitt értelmű használatát („*Sinuo* [a oratio: *Szövevényes, Tekervényes be* /*zed*”: PPB.<sup>2</sup> 1: 568, „narratio s[inuosa], *melyben sok kitérés és kicsapongás van*”: FIN. 1832) tükrözi.

Az *öböl*-nek a TESz. és az EWUng. által elutasított korábbi megfejtési kísérletei közül csak JUHÁSZ JENŐÉRE (MNY. 1933: 180—1) kell röviden kitérni, mivel ezt a TESz. nem tartja teljesen reménytelennek, amikor úgy fogalmaz, hogy „az *öböl*-nek az *öblít, öblöget* stb. szavakkal való esetleges etimológiai összefüggése további vizsgálatot igényel” (ez az EWUng.-ból — szerintem helyesen — kimaradt). JUHÁSZ JENŐ ugyanis az *öböl* jelentéseinek fentebb vázolt kronológiáját mintegy a feje tetejére állítva az *öböl* mai (’*Bucht*’) jelentését tekinti elsődlegesnek, ehhez „hasonlít üregszerűségével az ’emberi öl, kebel’ jelentésű *öböl* is, az *öregháló öble* is. Az *öböl* tehát üregszerű mélyedés, amelyben a víz, esetleg a hang *ö b l ő g e t*, azaz kavargva forog vagy megfordul”. Mint láttuk, ennek pont az ellenkezője az igaz, ráadásul „üregerű mélyedésnek” legfeljebb az *öl* fogható fel (különösen annak költői, eufemisztikus használatában, mint pl. Vörösmartynál: „Tiszta szemérmében gyarapítsd a gyöngye leánytót, Hogy pártája alatt szűz legyen édes *öle*” — ÉrtSz. 5: 460, 4. jelentés), a *kebel* aligha. Az *öblít, öblöget* igéket — éppen JUHÁSZ JENŐ idézett cikke nyomán — a TESz. (3: 19) is hangutánzó eredetűnek véli; ezzel kapcsolatban csak azt szeretném jelezni, hogy Verancsics régi etimológiáját (*obliti*  $>$  *eblitenni*, Ver. 120), vagyis hogy a m. *öblít* a szláv *obliti* ’leönt’ igéből származnék, tudomásom szerint senki sem cáfolta meg, JUHÁSZ JENŐ megjegyzése („e magyarázattal vitáznunk sem kell”) nem nevezhető cáfolatnak.

A m. *öböl* ’kebel’, *öblös* ’olyan <tárgy>, amelynek *k e r e k d e d e n* kidomborodó v. homorúan hajló fala (nagyobb) üreget alkot’ (ÉrtSz. 5: 454; a domborúság és a homorúság nézőpont kérdése, a *homorú*-nak is volt egykor ’domború’ jelentése, vö. TESz. 2: 139) eredetét keresve szembetűnő a m. *öböl* főnév és a szláv *obylb* melléknév hangtani, a m. *öblös* melléknév és e szláv melléknév szemantikai egyezése. A m. *öböl* éppúgy származhat egy szláv *obylb*-ből, mint ahogy az *öszön* a szláv *ostynb*-ből, tehát egy kaj-h. vagy szln. *obel* alakon keresztül (vö. TESz. 3: 44); ennek a m. N. *öböl* ’kebel’ idézett nyelvföldrajzi adatai nem mondanak ellent. A szláv *obylb* (<\**obylb*) az *ob* ’körül’ praefixummal a *valiti* ’dönt, (egyik oldaláról a másikra) fordít’, illetve a gyakorító *valjati* ’hengerít’ ige más ablaut-fokú *vb*-tőváltozatából képzett melléknév (vö. lit. *apvalūs* ’kerek, gömbölyű’), jelentése eredetileg ’henger alakú, olyan, amit hengeríteni lehet’ (VASMER, RussEtWb. 2: 241); ez öröködik az or. R., N. *облыū* melléknév ’henger alakú’ (DAL<sup>2</sup> 1955, 2: 598), a le. *obly* ’hengerded, ovális; kidomborodó’ (pl. *piers obla a naprzód wydana* ’kidomborodó és előre álló kebel’, VarsóiSz. 3: 486), az ukr. N. *віблуū* ’hengerded, kerek’ (EtSIUkrM. 1: 388) jelentéseiben. A szó minden szláv nyelvben megvan, ezért csak a szomszédos szláv nyelvek fontosabb adataira utalunk: szlk. *oblý* ’öblös; ívelő, hajlott; gömbölyű, gömbölyded’ (HVOZDIK 1: 691), *oblé prsia, oblá hrud’* ’gömbölyű keblek’ (SISJ. 2: 432); szln. *obel, obla, -o* ’domború’ (pl. könyv gerince, szénaboglya stb., *oble prsi* ’telt keblek’, SSKJ. 3: 183); szb.-hv. *ðbao/ðbal, ðbla/ðbla (ðbli)* ’kerek (formájú), hengerded, öblös, pufók, gömbölyded’, *obline tela* ’a test gömbölyűsége(i), domborulata(i)’ (SzbhvMSz. 2: 189—190, 206). Látjuk tehát, hogy a szláv \**obylb* melléknév jelentésénél fogva a mai szláv nyelvekben gyakran lehet a ’(női) kebel, mell’ jelentésű szavak jelzője, nincs okunk kételkedni benne, hogy ez a múltban is így volt. Lehetett tehát a magyar *öböl* ’kebel’ ennek a — ha nem is állandó, de gyakori — jelzőnek az átvétele is, ezért válhatott a szláv melléknévből a magyarban főnév. Elképzelhető azonban más megoldás is: a magyarba a szláv melléknév -s honosító képzővel jött át, mint a *szabados* vagy a *negédes* (vö. HADROVICS

LÁSZLÓ: NytdÉrt. 88: 17; Magyar történeti jelentéstan. Bp., 1992. 123) és a magyarban vonták már el az *öböl* főnevet az *öblös* melléknévből. A nyelvemlékekben való felbukkanás időrendje az első megoldást támogatja, de az *öblös* melléknév sem annyival később bukkan fel, hogy a második megoldás kizárható lenne.

ZOLTÁN ANDRÁS

## ÉLŐ NYELV

### Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul?\*

1. Nyelvészeti kérdés ez? — Elképzelhető olyan vélemény, amely szerint a címben feltett kérdésekre adandó válaszok nem a nyelvészet körébe tartoznak. Egyesek esetleg az esztétikát tartják illetékesnek a válaszadásra. Mások alapvetően humánus, egalitáriánus (végső soron tehát kulturális—szociális) megfontolásokból zárhatják ki a nyelvészetből e kérdéseket, mondván, hogy „minden nyelv vagy nyelvváltozat, amit emberek használnak, egyformán jó, logikus, szép stb.” Aki pedig CHOMSKY (*Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass., MIT Press, 1965. 3) nyomán az ideális beszélőt/hallgatót vizsgálja egy teljesen homogénnek föltételezett beszélőközösségben, eleve kizárja a nyelvészet (Chomsky nyelvelméletet [= linguistic theory] mond) területéről az ilyen kérdéseket.

Néhány éve, a perceptuális dialektológiáról írt könyve előszavában DENNIS R. PRESTON (*Perceptual Dialectology: Nonlinguists' Views of Areal Linguistics*. Dordrecht/Providence, R. I., Foris Publications, 1989. xi) megindokolta, miért tartja a nyelvészethez tartozónak laikusok nyelvvel kapcsolatos vélekedéseinek vizsgálatát. Az indoklás elejét idézem csupán: „I am convinced (as some of even my best friends are not) that this work is linguistics. I admit that it is a broadly conceived linguistics — ethnographic, sociolinguistic, social psychological, but I believe that such facts themselves constitute a part of the most central, theoretical concerns of language. For example, where does language change come from?”

2. Imre Samu tanulmánya (1963). — 1963-ban IMRE SAMU (Hol beszélnek legszebben magyarul? Nyr. 1963: 279—83) megkísérelte megválaszolni, hol beszélnek szépen magyarul. Imre a nyelvatlasz adatközlőitől gyűjtött adatok alapján, tehát „szinte kizárólag falusi parasztemberekől” szerzett tapasztalatai alapján, továbbá az általa „kizárásos módszer”-nek nevezett módon vizsgálódott. Ennek lényege a következő. Ha egy táj nyelvjárásának van egy vagy több olyan jellegzetessége, amelyet „általában nem tartanak szépnek” a Nyatl. adatközlői, akkor ez a nyelvjárás „kiesik a szép beszédért folyó versenyből.” Például az *i*-zést sokan durvának, gorombának vagy „parasztosnak” tartották a Nyatl. adatközlői közül, ezért az *i*-zű nyelvjárások, pl. a hajdú-bihari, nem „szépek”.

Imre Samu írásának általánosításait érdemes felidézni az alább bemutatandó eredmények árnyalásához. Öt ilyen általánosítást fogalmazott meg a szerző: 1. A „szép beszéd” fogalma elsődlegesen a kiejtésre vonatkozik; 2. A nyelvjárási adatközlők szerint a „szép beszéd” ideális normája nem a beszélt köznyelv, hanem a helyesírás által szabályozott írott nyelv, „a szó szoros értelmében, egészen a betűejtésig”; 3. A nyelvileg „helyes” és a nyelvileg „szép” fogalma az adatközlők

\* Elhangzott Szegeden, a Károly Sándor születésének 75. évfordulójára rendezett emlékülésen 1995. április 27-én. A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alap (T 018272) anyagi támogatásával készült. Köszönöm Szende Tamásnak, Cseresy Lászlónak és Hunyadi Lászlónak egy korábbi változathoz fűzött kritikai észrevételeiket.



metanyelvi megjegyzéseiben szinte egyáltalán nem válik szét; 4. Úgyszólván senki sem tartja szépnek a „pesti nyelv”-et; 5. Saját anyanyelvjárását szinte minden adatközlő elég szépnek tartja.

A „köznyelvi kiejtési norma” alapján kizáró oknak tekintette Imre például „az erős ő-zést”, ezért a Nagykanizsa—Marcali—Siótorkolat—Csepel-sziget déli része—Nagykőrös—Orosháza—Makó vonaltól délre eső terület is kiesett a szépségversenyből. Végül is Imre Samu szerint a legszébben Sárospatak környékén beszélnek, 2. helyre kerül Budapest, 3.-ra Budapest környéke. A fővárosiak közül a „pesti” hanglejtéssel beszélőket a szerző „természetesen” kizárja.<sup>1</sup>

Cikke végén Imre Samu még bemutat egy gondolat kísérlet-féjét. Ha nem a köznyelvi kiejtés ideális normája lenne a szépség mércéje, hanem a „jó hangzás”, akkor talán a Szeged-környéki ő-ző nyelvjárást tenné az első helyre.

Imre kizárásos módszerének részletesebb kritikájától itt eltekintek, de megjegyzem, hogy annak egyik gyengéje az, hogy minden egyes nyelvjárási vonást a megítélésben azonos súlyúnak tekint, vagyis nem differenciál. A nyelvhasználó emberek azonban differenciálnak, az egyik jelenséget csúnyábbnak tartják a másikkal, például a mai magyar társadalomban a *szukszük*-ölés sokkal kevésbé stigmatizált, mint a *suksük*-ölés (vö. KONTRA és VARADI, Suksükölő értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében: *Mozgó Világ* 1991/2: 61—70).

3. T e r e s t y é n i T a m á s v i z s g á l a t a (1987). — 1983—84-ben a 18 éven felüli magyar lakosság 1000 fős országos, a nem, az életkor, az iskolázottság és a lakóhely típusa szerint reprezentatív mintáján TERESTYÉNI TAMÁS (Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon. Bp., Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987.) egyebek mellett az embereknek egymás verbális megnyilatkozásaival kapcsolatos véleményeit, attitűdjeit is megvizsgálta. E vizsgálatnak a „Hol beszélnek szebben?” (i. m. 44—5) részét idézzük itt: „Vizsgálati mintánk 43 százaléka szerint Budapesten, 36 százaléka szerint faluhelyen beszélnek szebben az emberek, 21 százalék szerint pedig nincs különbség a fővárosban és a faluhelyen hallható beszéd között (N = 983). A nők nagyobb arányban tartották szebbnek a budapesti nyelvhasználatot (férfiak: 38 százalék, nők: 48 százalék), a férfiak viszont a faluhelyen hallhatót (férfiak: 42 százalék, nők: 30 százalék). [Bekezdés.] A lakóhely, de még inkább az iskolázottság, ennél a kérdéskörnél is erőteljesen befolyásolta a véleményeket. Budapesten a vidékhez képest nagyobb arányban fordult elő az a vélemény, hogy faluhelyen szebben beszélnek az emberek. Vidéken viszont, ámbár kisebb volt azok hányada, akik szerint egyáltalán van különbség, dominált az a nézet, hogy szebb a budapesti nyelvhasználat. Úgy tűnik tehát, míg a budapestiek a faluhelyi, addig a vidéken élők a budapesti nyelvhasználathoz éreznek valamiféle vonzódást. [Bekezdés.] Minél alacsonyabb az iskolázottság, annál erősebb az a vélemény, hogy Budapesten beszélnek szebben az emberek, és fordítva: minél magasabb a képzettség, annál dominánsabb az a nézet, hogy faluhelyen szebb a nyelvhasználat.”

4. K i k beszélnek szépen, illetve csúnyán? — Arra vonatkozóan, hogy k i k beszélnek szépen vagy csúnyán, szinte mindenkinek van valamilyen véleménye. Ízfeltől íme néhány.

Egy újságíró a Magyar Rádió nyelvi bizottságával elégedetlenkedve kifejti, hogy riportereknek nem lenne szabad „nyelvjárási elemeket” használni (GÓZ JÓZSEF, Mit csinál a bizottság? Magyar Nemzet 1990. március 9., Melléklet, 3. l.).

Egy másik gróf Bethlen István (1994-ig országgyűlési képviselő) német akcentusát kifogásolja (I. TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS, Bethlen gróf kiejtése: Magyar Hírlap 1990. március 19., 6. l.).

Sokan emlékszünk még arra az újsághírrre, ami arról tudósított, hogy Magyarország belügy-

<sup>1</sup> ÉDER (NyKk. 1: 1189—90) IMRE 1963-i cikkét pontatlanul foglalja össze, amikor ezt írja: „Eszerint legtöbbször a Budapesten és környékén, valamint a Sárospatakon és környékén beszélt magyar nyelvet (de nem a pesties hangsúlyozást!) tartják szépnek.”

minisztere egy balatonfüredi várospolitikai fórumon „Hangot adott annak a véleményének, hogy egészséges, vidéki magyar gyerekek kellene a televízióba, rádióba, akik szebben beszélnek magyarul.” (J. B., Egészséges, vidéki, magyar gyerekek kellene a tévébe: Magyar Hírlap, 1993. november 13., 3. 1.)

Később Boross Péter egy interjúban így árnyalta véleményét: „A Magyar Televízióban a táj-egységek ízeinek is jelen kell lenniük. Egy korábbi nyilatkozatomban utaltam Mádi Szabó Gábor szép kelet-magyarországi hangsúlyaira.” (Lantai András: „Elítélem a sajtó gorombaságait!” — beszélgetés Dr. Boross Péter volt kormányfővel: Élet és Irodalom 1994. november 18., 8. 1.)

Ezekből a véleményekből az emelhető ki általánosításként, hogy „a vidéki nyelv szép, a pesti csúnya.”<sup>2</sup> A fővárosi nyelvhasználat idegenszerűségeinek 1910-es—20-as évekbeli megítélését értékes eredeti források alapján mutatja be GYÁNTI GÁBOR (Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón. Bp., Városháza, 1995. 76—84). Egészen más szociológiai töltete van annak, amit KONRÁD GYÖRGY „A városalapító” c. regényében ír (Bp., Pesti Szalon Könyvkiadó, 1992. 112—3): „nem akarom a várost, ahol [...] a nyelvhelyességi hibák ajánlólevelek a felső szervekhez” [...]<sup>3</sup>

Az MTA 1994. évi közgyűlésén a tudós testület egyik osztályelnöke kifejtette, hogy a magyar országgyűlési képviselők között van olyan, aki „nem ismeri az *ami* és az *amely* használatának szabályát”. Az illető ezt elretentő példaként idézte, érzelmileg felfűtött hangon, a hiperkorrekt *könyörgöm* igealakkal kezdve egyik mondatát.

Földrajzi vonatkozásokra utal, laikustól szokatlan pontossággal, DINNYÉS JÓZSEF „daltulajdonos” egy nyilatkozatában: „Amikor elindultam, egy szögedi embőr indult neki a nagyvilágnak. Mindenütt kicsúfoltak. Kecskeméten, Hódmezővásárhelyen még nem. Kaposváron sem. De Budapesten már mindenütt. Ezután már csak daczból is, igyekeztem megismerni a többi magyar nyelvjárást is. Tehát amikor már megismertem a hazai nyelvjárásokat, akkor jöttem rá, Magyarországon élek, és hogy ez az ország nem ér véget a határoknál, sőt számomra akkora, ameddig értik a szavamot.” (Tátray Barna: Madárnak lenni átok, madárnak lenni ékes: Szeged [Várostörténeti, Kulturális és Közéleti Magazin] 1992/5: 9.)

Dinnyés utolsó mondata átvezet a határon túli magyar nyelvhasználat megítéléséhez. Ezzel kapcsolatban most csak annyit jegyezzünk meg, hogy a magyarországi mítoszok (pl. „Erdélyben beszélnek az igazit, romlatlan, tiszta magyart”) és az emberek nyelvi attitűdjei, viselkedése éles konfliktusban lehetnek egymással (l. BARTHA, Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai: Regio 2/1 [1991]: 77—87).

5. Hol beszélnek a legszebben s hol a legcsúnyább a magyarul? — A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (vö. pl. KONTRA, Milyen hatása van a mai magyar nyelvművelésnek?: MNy. 1994: 333—45 és KONTRA—PLÉH szerk., Hungarian Sociolinguistics [= International Journal of the Sociology of Language No. 111.] során 1988-ban többek között azt kérdeztük a felnőtt magyarországi lakosok egy rétegét

<sup>2</sup> ÉDER (NyKk. 1: 1189) más álláspontot propagál: „Ami a nyelvjárási kiejtést illeti: egyfelől ma már semmiesetre sem fogadhatjuk el azt a régebbi álláspontot, amely burkoltan vagy olykor nyíltan is azt vallja, hogy a nyelvjárási ejtés helyes, a köznyelvi pedig helytelen. Másfelől nem helyezkedhetünk az ellentétes álláspontra sem: nem nyilváníthatjuk a nyelvjárási ejtést eleve helytelennek. A nyelvjárás ugyanis nem úgy áll szemben a köznyelvvvel, mint a rossz magyar nyelv a jó magyar nyelvvel. [...] A helyes — vagy ha úgy tetszik: a norma — tehát a köznyelvi ejtés; a nyelvjárási nem helytelen ugyan, de vidékies ízű, ezért csak megfelelő környezetben fogadható el.”

<sup>3</sup> Konrád itt nem a „szép”, hanem a „helyes” nyelvhasználatra utal, de a szép és a helyes nyelv — legalábbis a Nyatl. adatközlői esetében, l. az IMRÉTŐL fentebb idézettek — nemigen válik szét.

reprezentatív mintájától, hogy *Az ország különböző részein különbözőképpen beszélnek az emberek. Melyik vidéken beszélnek a legszebben? És hol beszélnek a legcsúnyábban?* Válaszként csak egy konkrét tájegység, megye vagy település nevét fogadtuk el.

A kapott válaszok értékeléséhez szükségünk van egy olyan nyelvjárási térképre, amely nem annyira részletező, mint IMRE SAMUÉ (MNyJR.), aki 30-nál több nyelvjárástípust különített el, de nem is olyan elnagyolt, mint pl. KÁLMÁN BÉLAÉ (Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 119), amelyben a pécsi, a szegedi és a budapesti beszélők egyaránt a „déli” nyelvjárásba tartoznak. Ez utóbbi felosztás azért problematikus, mert a pécsiek a szegedieket aligha tartják velük azonos nyelvjárást beszélőknek, és mindkét tájnyelvet beszélők eltérőnek ítélik saját beszédüket a fővárosi, illetve főváros környéki beszédétől.

A mondott nyelvjárási térképet e vizsgálat céljaira BALOGH LAJOS volt szíves elkészíteni a következőképpen. A 100 kutatópont (vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai, 74. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa, Bp., 1988. október) mindegyikét bejelölte a Magyar Köztársaság 1994-ben kapható közigazgatási munkatérképére, majd dialektológiai tapasztalatai alapján minden egyes települést besorolt hat nyelvjárásterület valamelyikébe, illetve a nem egyértelműen besorolható településeket kétségesnek jelölte. Balogh összesen 24 települést ítelt nyelvjárási hovatartozás szempontjából problematikusnak, ezeket az elemzésekből kizártuk: Budapest, Cegléd, Dunajváros, Eger, Fót, Gödöllő, Helvécia, Kaposvár, Karakószörcsök, Kazincbarcika, Kilimán, Mezőtárkány, Miskolc, Osztopán, Pécs, Pilisborosjenő, Salgótarján, Somogyvámos, Szigetszentmiklós, Tatabánya, Tápióbicske, Vése, Vönöck, Zalaszentgrót.

Így végül 76 települést 6 nyelvjárásterületbe osztott be:

1. N y u g a t i nyelvjárásterület (10 településen 35 adatközlő): Magyarszecsőd, Máriakálnok, Nagykanizsa, Páka, Rábatonana, Sárvár, Sopron, Szombathely, Zalacséb, Zalaegerszeg.

2. D u n á n t ú l i nyelvjárásterület (13 településen 73 adatközlő): Alsóörs, Bakonybél, Győr, Nagylók, Oroszlány, Pápa, Pázmándfalu, Sárszentlőrinc, Székesfehérvár, Tapolca, Velence, Veszprém, Zámoly.

3. D é l i vagy ö-ző nyelvjárásterület (20 településen 128 adatközlő): Baja, Bácsalmás, Bogyiszló, Bonyhád, Csongrád, Gálosfa, Hódmezővásárhely, Kátoly, Kecskemét, Kétújfalu, Kishajmás, Kiskunmajsa, Kiszombor, Lábod, Miske, Mórahalom, Nyergesújfalu, Szeged, Töttös, Vajszló.

4. P a l ó c nyelvjárásterület (7 településen 53 adatközlő): Bélapátfalva, Gyöngyös, Holkő, Múcsony, Nőtincs, Sajógalgóc, Tura.

5. É s z a k k e l e t i nyelvjárásterület (17 településen 132 adatközlő): Berettyóújfalu, Bodroghalom, Debrecen, Derecske, Fülöp, Hadháztéglás, Mándok, Nyírcsászári, Nyíregyháza, Nyírgelse, Sárospatak, Tiszaeszlár, Tiszafüred, Tiszakeszi, Tiszarád, Vámosatya, Vámosújfalu.

6. T i s z a i nyelvjárásterület (9 településen 73 adatközlő): Békéscsaba, Füzesgyarmat, Gyomaendrőd, Mezőtúr, Orosháza, Rákóczi falva, Szolnok, Taktakenéz, Zagyvarékas.

Összesen 76 településen 494 adatközlőt vontunk be a vizsgálatba; 338-at (cca. 40%) ki kellett hagynunk, mivel nyelvjárási szempontból nem centrális, hanem perifériális/átmeneti településen lagnak. — Az eredményeket egyszerű gyakorisági adatokkal közöljük. Felsoroljuk, hogy egy-egy nyelvjárásterület beszélői melyik három táj/megye/település beszélőit tartják a legszebben, s melyik háromét a legcsúnyábban beszélőknek.

**A nyugatiak**

Legszebbnek ítélték	Elemzés	%	Legcsúnyábbnak ítélték	Elemzés	%
Szeged	7	20	Észak-Magyarország	5	14
Borsod	3	9	Nógrád	3	9
Budapest	3	9	Vas	3	9

**A dunántúliak**

Legszebbnek ítélték	Elemzés	%	Legcsúnyábbnak ítélték	Elemzés	%
Budapest	15	21	Bács-Kiskun	16	13
Heves	7	10	Budapest	10	8
Pest megye	7	10	Békés megye	9	7

**A déliek**

Legszebbnek ítélték	Elemzés	%	Legcsúnyábbnak ítélték	Elemzés	%
Bács-Kiskun	16	13	Szeged	13	10
Budapest	10	8	Szabolcs	9	7
Békés megye	9	7	Zala	9	7

**A palócok**

Legszebbnek ítélték	Elemzés	%	Legcsúnyábbnak ítélték	Elemzés	%
Budapest	8	15	Nógrád	5	9
Pest megye	7	13	Szabolcs	4	8
Szabolcs	6	11	Vas	4	8

**Az északkeletiek**

Legszebbnek ítélték	Elemzés	%	Legcsúnyábbnak ítélték	Elemzés	%
Pest megye	14	11	Vas	16	12
Budapest	13	10	Nógrád	15	11
Dunántúl	11	8	Szabolcs	10	8

**A tiszaiak**

Legszebbnek ítélték	Elemzés	%	Legcsúnyábbnak ítélték	Elemzés	%
Borsod	19	26	Nógrád	13	18
Budapest	10	14	Észak-Magyarország	12	16
Fejér	4	6	Szabolcs	8	11
Szolnok megye	4	6			
Zala	4	6			

Végül a nyelvjárási szempontból ugyan problematikus, de más okok miatt igen fontos fővárosi adatközlőinek véleménye következik:

### Budapest

Legszebbnek ítélték	Elemsszám	%	Legcsúnyábbnak ítélték	Elemsszám	%
Baranya	23	15	Szabolcs	21	14
Budapest	20	13	Nógrád	17	11
Szeged	19	13	Budapest	15	10

Ha az 1. helyre helyezett település/megye/táj 3 pontot, a 2.-ra helyezett 2 pontot és a 3.-ra helyezett 1 pontot kap, akkor a legszebben beszélő település/megye/táj a fentiek szerint Budapest, 13 ponttal. Két régió adatközlője az első helyre helyezték (a dunántúliak és a palócok), három nyelvjáróterület (a déli, az északkeleti és a tiszai) beszélői a második helyre, a nyugatiak pedig a 3. helyre. Budapest első helyét erősíti az is, hogy Pest megyét 6 ponttal a második legszebben beszélő régióknak ítélték.

A legcsúnyábban beszélő régióknak Nógrádot tartják az adatközlők, 10 ponttal. Két nyelvjáróterület (a palócok és a tiszaiak) adatközlője szerint a legcsúnyábban beszélők rangsorában Nógrád az 1., két terület (a nyugatiak és az északkeletiek) szerint pedig második. A kissé nehezebben értelmezhető Észak-Magyarország 5 ponttal a 3—4. helyen áll a rangsorban — ez is erősítheti a nógrádi, tehát palóc beszédéről alkotott, általánosan negatív véleményeket. Szabolcs 6 ponttal a második legcsúnyábban beszélőnek tartott régió (a déliek és a palócok 2. helyre helyezték, az északkeletiek és a tiszaiak 3.-ra). Vas megye 5 ponttal osztozik a 3—4. helyen Észak-Magyarországgal.

Ha az egyes nyelvjáróterületek adatközlőinek saját beszédük szépségéről vagy csúnyaságáról alkotott véleményeit vizsgáljuk, kitűnik, hogy a déli vagy ő-ző nyelvjáróterület adatközlője a Bács-Kiskun megyei beszédet a legszebbnek, a szegedit a legcsúnyábbnak tartják. Erre az elmentmondásra később még visszatérek. A budapestieknek is van presztízsztudatuk: a saját beszédüket a második legszebb beszédnek ítélték. Megfigyelhető azonban bizonyos önstigmatizáció is: a fővárosi adatközlők szerint a harmadik legcsúnyábban beszélő területe az országnak: Budapest. Erős önstigmatizációt látunk a palóc nyelvjáróterület esetében (ahol a nógrádi beszédet ítélték a legcsúnyábbnak) és a már említett déli vagy ő-ző területen (ahol a szegedi beszédet tartják a legcsúnyábbnak). Gyengébb fokú negatív vélemény él a helyi beszédéről a nyugati régióban és az északkeletiben, ahol a Vas megyei, illetve a szabolcsi beszédet a 3. legcsúnyábbnak ítélték.

A déli vagy ő-ző nyelvjáróterület paradoxona, hogy az itteni adatközlők saját beszédüknek egy lokalizált változatát (a bács-kiskunit) a legszebbnek, másrészt egy másik változatát (a szegedit) a legcsúnyábbnak ítélték. E paradoxon feloldására a következő elemzést végeztem el. A BALOGH LAJOS szerint a déli nyelvjáróterületre eső 20 kutatópontunkat az IMRE SAMU (MNyjR.) szerinti nyelvjárási térképre vetítettem (megállapítva, hogy Imre szerint melyik nyelvjáróterületbe tartoznak). Így négy nyelvjáróterületbe soroltam 17 kutatópontot: 1. Baja környékiek: Baja, Bácsalmás, Miske; 2. Észak-baranyaiak: Bogviszló, Bonyhád, Gálosfa, Kátoly, Kétújfalú, Kishajmás, Töttös; 3. Kiskunságiak: Csongrád, Kecskemét, Kiskunmajsa; 4. Szeged környékiek: Hódmezővásárhely, Kiszombor, Mórahalom, Szeged. Három kutatópontot (Nyergesújfalut, Vajszlót és Lábodot) kirekesztettem a vizsgálatból, mert véleményem szerint nem sorolhatók be az iménti négy nyelvjáróterület egyikébe sem. (A nyelvjáróterületek földrajzi határainak pontos megrajzolására IMRE SAMU [MNyjR. 331] sem vállalkozott.) Ezek után a négy nyelvjáróterületbe tartozó kutatópontok válasszait elemeztem nyelvjáróterületenként.

Ha a válaszok közül a leggyakoribbakat vesszük számba, tehát azokat, amelyeket egy-egy kutatóponton a legtöbben említettek, akkor kitűnik, hogy a „Hol beszélnek a legszebben?” kérdésre 3 észak-baranyai kutatóponton összesen 9-szer említették Bács-Kiskunt, egy kiskunsági (Kecskeméten) pedig 3-szor. A „Hol beszélnek a legcsúnyábban?” kérdésre egy Baja környéki kutatóponton 2-szer említették Szegedet, maguk a szegediek pedig 3-szor. A szegedit még 6 kutatóponton tartotta egy-egy adatközlő a legcsúnyább beszédnek.

A déli vagy ő-ző nyelvjáróterülethez tartozó adatközlők látszólag tudathasadásos ítéletei tehát abban nyelik magyarázatukat, hogy az e nyelvjáróterülethez tartozó észak-baranyai és kiskunsági nyelvjárótípust beszélők a Bács-Kiskun megyei beszédet tartják a legszebbnek, a Baja környéki és Szeged környéki nyelvjárótípusokat beszélők viszont a szegedit tartják a legcsúnyábbnak. Két város, Kecskemét és Szeged vonatkozásában megemlítem, hogy adatközlőink válaszaiból ítélhetően az előbbiben magas a helyi beszéd presztízse (6-ból 3-an ítélték a legszebbnek a kecskeméti beszédet), az utóbbiban viszont alacsony (14-ből 3-an ítélték a legcsúnyábbnak a szegedi beszédet, míg a budapestit és a nógrádit csak két-két adatközlő említette).

A fenti eredmények a nyelvjárásilag jól meghatározott adatközlők (N=494) ítéleteit mutatják. Ezek az ítéletek persze a nyelvjárásilag átmeneti/vegyes vidékek beszédére is vonatkoznak — a dolog, avagy a perceptuális dialektológia természetéből következően.

Összehasonlításként megvizsgáltam azt is, hogy a teljes minta (N=832) ítéletei mit mutatnak. Íme az első hat helyezett:

#### Legszebb

Nyelvjárásilag definiált		Teljes minta	
1. Budapest	13 pont	1. Budapest	95 fő (11,4%)
2. Pest megye	6 pont	2. Szeged	63 fő (7,6%)
3. Borsod megye	5 pont	3. Pest megye	58 fő (7,0%)
4-5. Szeged	3 pont	4. Bács-Kiskun	48 fő (5,8%)
4-5. Bács-Kiskun	3 pont	5. Szabolcs	37 fő (4,4%)
6. Heves	2 pont	6. Borsod	34 fő (4,1%)

#### Legcsúnyább

Nyelvjárásilag definiált		Teljes minta	
1. Nógrád	10 pont	1. Nógrád	90 fő (10,8%)
2. Szabolcs	6 pont	2. Szabolcs	75 fő (9,0%)
3-4. Észak-Magyarország	5 pont	3. Észak-Magyarország	66 fő (7,9%)
3-4. Vas	5 pont	4. Vas	55 fő (6,6%)
5-6. Bács-Kiskun	3 pont	5. Szeged	49 fő (5,9%)
5-6. Szeged	3 pont	6. Budapest	44 fő (5,3%)

Látható, hogy a legcsúnyább változatok rangsorai közel azonosak, de a legszebb változatok rangsorai nem. A teljes mintában Szeged a 2. legszebben beszélő település/táj, a nyelvjárásilag definiált mintában azonban csak a 4—5. helyen áll. A kétféle eljárás összehasonlító elemzése azonban kívül esik e dolgozat keretein.

Főlmerül a kérdés, hogy a kiemelkedően szép beszédűnek ítélt Budapest 1. helye és a kiemelkedően csúnya beszédűnek ítélt Nógrád 1. helye a véletlennek tulajdonítható-e vagy nem. Másképp: a Budapestre szavazók száma eléggé eltér-e az egyéb településekre/tájakra szavazóktól ahhoz, hogy nagy valószínűséggel állíthassuk azt, hogy Budapest 1. helye nem a véletlennek, ha-

nem valamilyen létező, statisztikailag szignifikáns hatásnak tulajdonítható. (Mutatis mutandis ugyanez a kérdés Nógrád „kiemelkedően csúnyának” ítélt beszédével kapcsolatban.)

E kérdést megválaszolandó a következőképpen járunk el. A „legszebb” és a „legcsúnyább” gyakorisági lista tetejét, a hat legtöbb szavazatot kapott települést/tájat vesszük figyelembe. Ennek az az indoklása, hogy a listán szereplő kisebb szavazatok figyelembevétele nem szükséges a legszebb beszédűnek, illetve a legcsúnyább beszédűnek ítélt település/táj meghatározásához. Ha föl-tételeznénk, hogy az első hat helyre került települések/tájak között semmilyen különbség nincs beszédük szépsége vagy csúnyasága tekintetében, akkor az első hat helyre eső szavazatok összegének egyhatoda jutna minden egyes településre/tájra. Ez a „szépséglista” esetén 335 : 6, kerekítve 56 szavazatot; a „csúnyasági lista” esetén 379 : 6, kerekítve 63 szavazatot jelentene. Ha a kapott értékekre most alkalmazzuk a khi-négyzet próbát (vö. pl. KONTRA: MNY. 1994: 333 kk.), azt találjuk, hogy a szépséglista esetén a khi-négyzet = 44,33; szabadság fok = 5; és  $p < 0,01$ . Vagyis: egy százaléknál kisebb a valószínűsége annak, hogy a válaszok ilyen megoszlása a véletlennek köszönhető és nem annak, hogy a megkérdezettek a budapesti beszédet valóban szépnek ítélik. A „csúnyasági listán” Nógrád kiemelkedő helye ugyanilyen szinten szignifikáns (khi-négyzet = 23,85; szabadság fok = 5;  $p < 0,01$ ).

Ezt az eljárást kifogásolni lehetne például azon az alapon, hogy lehetséges, hogy Budapest 1. helye a minta azon sajátosságának köszönhető, hogy a válaszadók zöme saját beszédét itéli szépnek, s mivel a minta közel egyötöde fővárosiakat tartalmaz, a főváros 1. helye egyenesen következik a budapestiek mintabeli arányából. Ezt a kifogást azonban elvethetjük, mivel például a budapesti adatközlők közül 20 (13%) a fővárosi beszédet a legszebbnek ítélte, de 17 (11%) a legcsúnyábbnak (l. fentebb).

6. E p i l ó g u s . — A Károly Sándor emlékülésnek a szervezők „A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei” címet adták. Az itt bemutatott vizsgálat módszertani eljárásait megvilágítandó, mielőtt előadásomat megtartottam, megkértem a konferencia hallgatóságát, hogy egy-egy cédulán válaszolják meg ugyanazt a két kérdést, amelyet az országos vizsgálat adatközlői megválasztak. Az alábbi „közönséglistában” a zárójelbe tett számok a szavazatokat mutatják:

Legcsúnyább	Legszebb
1. Budapest (13)	1. Budapest (3)
2. Szabolcs (2)	2. Hódmezővásárhely (2)
3. Salgótarján (1)	3. Győr-Sopron (2)
	4. Szeged (2)
	5-10. Erdély, Zemplén, Szatmár, Sárospatak, Csongrád, Tolna (1-1 szavazat)

Néhányan nem válaszoltak, s volt, aki azt írta a papírra, hogy ne tegyünk fel ilyen kérdést, más szerint pedig a kérdések „nem értelmezhetőek”.

Ha most úgy járnék el, ahogy a konferencia egyik előadója, aki az igekötők kettőzését vizsgálva például az \**össze-összefér*-t megcsillagozta mint helytelen, az ?*utána-utánamegy*-et megkérdőjelezte mint vitatható helyességű igét, és az *el-eljár* szót helyesnek ítélte (pl. *El-eljárt hozzá*), akkor példának okáért Budapestet kétségtelenül nevezhetném a legcsúnyább beszédűként megítélt településnek, Szabolcs esetében kétségeim lennének (használhatnám a ?-et), és mondjuk Erdély elé tehetnék egy \*-ot, mivel azt senki sem jelölte meg mint olyan helyet, ahol csúnyán beszélnek magyarul.

Ez az eljárás annyiban sántítana csak, hogy a grammatikalitási ítéleteket alkotó „informánsoktól” konkrétan megkérdezték: helyesnek tartják-e az *össze-összefér*-t, de én nyílt végű kérdést

tettem fel, tehát Erdély megcsillagozása (= senki sem tartotta csúnya beszédű vidéknek) csak egy kikövetkeztetett adat lenne. Ám mikor Budapest elé nem írnék semmit, és Szabolcs elé ?-et írnék, ugyanúgy járnék el, mint az említett előadó. Mindezt azon az alapon tenném, hogy „Megkérdeztem informánsokat: egyetemistákat és nyelvészeket”.

Ha így járnék el, nem felelnék meg egyetlen olyan kritériumnak sem, amelyek ma a kvantitatív szociolingvisztika alapkövetelményei. Az így nyert adatok ugyanis szociológiailag (s egyszerűsmind statisztikailag) értelmezhetetlenek lennének, mivel „informánsaim”-nak sem életkorát, sem egyéb fontos társadalmi jellemzőit nem ismerném. Mindössze annyit tudnék, hogy a 16 válaszoló egy része férfi, más része nő volt, életkoruk kb. 22 és 65 év közé esett. És tudnám még azt, hogy mindannyian nyelvészek.

Mínthogy adatközlőimről jószerivel semmit sem tudnék, vizsgálatom megismételhetetlen, tehát ellenőrizhetetlen lenne. De mivel nem a potenciális, hanem a létező nyelvhasználatot (nyelvi attitűdöket) vizsgáltam, igyekeztem megfelelni a kvantitatív szociolingvisztika vezető folyóirata, a *Language Variation and Change* azon minimális közlési feltételének, mely szerint „the reported findings should be fully replicable from the information provided.”

KONTRA MIKLÓS

### Nyelvjárási szöveg Sorokpolányból

Az itt bemutatásra kerülő szövegfölvételt BÖLCSKEI GYÖRGYI magyar—ének szakos főiskolai hallgató, a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke tudományos diákkörének tagja készítette 1986. február 27-én Sorokpolányban.

A település Vas megyei község. Szombathelytől délre, tíz kilométerre, viszonylag lapályos vidéken, a Rába folyótól nem messze foglal helyet (vö. Vas megye térképe. Kartográfiai Váll., Bp., 1979.<sup>3</sup>). Lakóinak száma 778 fő (l. 1990. évi népszámlálás. 20. Vas megye adatai. KSH, Bp., 1992. 308). Sorokpolányt két régi magyar faluból, a Sorok-patak melletti Újfaluból és Polányból vonták össze századunkban (vö. FÉNYES E., MGSz. 3: 247; 4: 231; BALOGH L.—VÉGH J. szerk., Vas megye földrajzi nevei. Szombathely, 1982. 185).

Az adatközlő Horváth János, helyi lakos. 1923. október 2-án született Sorkiújfaluban. Paraszti származású. Lakóhelyén dolgozott fiatal korában az uradalomban, később traktorosként a térszben. A felvétel idején már nyugdíjas (l. BÖLCSKEI GY., Sorokpolány nyelvének nyelvészeti-nyelv földrajzi vizsgálata. Szakdolgozat. Konzulens: dr. Szabó Géza tszv. főiskolai tanár. BDTF, Szombathely, 1988. 15).

A szövegfölvétel szókészleti kérdőfüzet kikérdezése közben készült. MOLNÁR ZOLTÁN jegyezte le 1992. október 18. és november 20. között. A felvétel néhány pontján nehezen érthető egy-egy kifejezés néha az adatközlőnek gyorsabb tempóra való váltása, néha pedig a gyűjtés egyébként jó körülményeinek pillanatnyi megváltozása miatt. Jelzik ezt a lejegyzett szöveg zárójeles közbeszúrásai.

*Ugy<sup>e</sup> nyári idő alatt is mént a munka a báróná mer nyári aratás vot akkor mindig v<sup>o</sup>t mindenkinek a nyári időbe a ziskolaszünedbe a gyerekeknek is munka. Téhát má akkor abba a két-három h<sup>o</sup>onabba is mént a munka a gyerekeknek. Utánno osztá vigé lett a ziskoláknak akkor ékerütünk ak ki má férfigyerekek 'em má d<sup>o</sup>gosztam tizenhat éves koromba 'em má, hortam a zsákot mék kaszátom még minden hajtottam a zökröket még osztá lovakat. Ut<sup>o</sup>b még má osztá traktorra ütem még min | gyerek még ijen cs<sup>o</sup>pütem a kaszáigra (?) hogyn<sup>e</sup>. Em még [= az adatközlő felesége] emént tözsönyi (?) itt a bár<sup>o</sup>ojik a szittönek a ittenek a zuradalm<sup>o</sup> av v<sup>o</sup>t a faluba, enná sz<sup>o</sup>ogát itt a kastib<sup>o</sup>.*



— Akkor most megkérem, hogy mutatkozzon be.

*Horvát János* vagyok, kilencévszuszonzháromba születtem Sorokkisfaluban. Azuta asztá<sup>i</sup> em mindik csag dolgoztunk még dolgoztunk asztá<sup>2</sup> közbe összekerütünk mégismertök égyomás<sup>1</sup> akkor szüretett<sup>1</sup> K'ed családun osztá<sup>1</sup> akor, ék kizs zukhejën mēkh<sup>o</sup> az is a báró ipület<sup>1</sup> v<sup>o</sup>ot, no akko ebbül a lakásbol nēm ebbül ami itt<sup>o</sup> ot éty hosszu lakás elköltöztek a z<sup>d</sup>össep Szombathelre<sup>o</sup> osztá<sup>1</sup> még is halta<sup>k</sup>, mi akkor eszt megvettük asztán, ál'épütök azuta it lakunk k'ecs családun születet em má azok is f'érhe<sup>s</sup> vannag van K'ed család<sup>1</sup> ə zēgyyiket a mási<sup>k</sup> éty kis fiu. Éggyik Szombathejën van éggyik it van a faluba<sup>n</sup> (...).

— És a nagyszüleik milyen származásúak?

*Azok is azok v<sup>o</sup>otak. A bár<sup>o</sup> uradalmábo d<sup>o</sup>ogosztak azok is a zenyim is mæg a zasszony is mind a kett<sup>o</sup> önek.*

— A gyerekek mivel foglalkoznak?

*Most á ... [A felesége veszi át a szót. Aztán az adatgyűjtő szókészleti kérdőfüzet alapján kérdez.] Mindenkinek ak kö lēnnyi, ami az aptya v<sup>o</sup>ot. Nē, nē tanullon más mestérségēt mindēnki lēgyen az, ami a zaptya v<sup>o</sup>ot. H<sup>o</sup>át osztá<sup>1</sup> v<sup>o</sup>ot az ə az<sup>r</sup> a<sup>k</sup> emēt<sup>o</sup> (...) v<sup>o</sup>ot tēheccsig'gyék d<sup>o</sup> am min<sup>k</sup> mégmarattunk csak tilleg ot ahun, ékeszték a, izē szüleink átatt<sup>o</sup> a munkát. Oszta<sup>1</sup> lassan fönönövögettünk, nēm v<sup>o</sup>ot az a nēm tuom mijen de, vasárnaponkiny azir együttünk ám asztán diután a kocsmábo is. Persze át ugyē, a szülök v<sup>o</sup>otak a izék a zalkalmazottak mink mēk pinzēr d<sup>o</sup>ogosztunk, uh ho mindēn szombaton aszt a pinszt kifizettik. Aki irēdē (?) cselēd v<sup>o</sup>ot annak csak l'ēves szintēn négyed'ēvenkint fizettik aszt a bizonyos gabonát még a kárt még mindēnnap<sup>o</sup> a t'ēpinszt, még a négyed'ēvenkint a fērtápinszt osztá<sup>1</sup>, aki napszámoz v<sup>o</sup>ot annak, mindēn h'ētēn kifü'ettik a pinszt. UtyhoGY, ijen apr<sup>o</sup> pinc'fēlesig az'ēr v<sup>o</sup>ot etuttung gyünni sz<sup>o</sup>orakoznyi. It v<sup>o</sup>ot, az a mási<sup>k</sup> ipület mīg ezēn tul mégvan mos kulturház de azon onnan v<sup>o</sup>ot é<sup>y</sup> ot vot a bád<sup>o</sup>ona<sup>k</sup> [bárónak?], éty hejisig'gyē osz átalakitottá, mozinak.*

— Igen?

*Hógy<sup>o</sup>! Asztán ez vēt idē mozi [nyel közben], gípet kezel<sup>o</sup> öjē is v<sup>o</sup>ot idē jártung be mozira mindēn vasárnap diután mer n'ēmafilmēk v<sup>o</sup>otak, akkor m'ég nēm v<sup>o</sup>ot hangos fi<sup>1</sup>. N'ēm<sup>o</sup> de, "ot [= volt] látogat<sup>o</sup> oja. V<sup>o</sup>ot hógynē! Itt a környikēn mind idegyüttek mer l'ēre nēm v<sup>o</sup>ocs csēhō'. UthoGY, sz<sup>o</sup>orakozásd biszitosította asztá<sup>1</sup> akkor v<sup>o</sup>ot az a mási<sup>k</sup> ipület mast a zuj hej, abba v<sup>o</sup>ot ott olla, ə kocsmá még a b<sup>o</sup>ot az elejibe de ijen mēvv<sup>o</sup>ot a natyhejisi<sup>o</sup> a táncterēm osztá<sup>1</sup>, h<sup>o</sup>ätt ott ugyē, mindig v<sup>o</sup>ot majnēm mulaccsáG zene fiatalok osztá<sup>1</sup> még v<sup>o</sup>ot ojjan, ziskola, (...) [edénycsörömpölés miatt nem hallható egy kifejezés] mindik szindarabokat is, asztá<sup>1</sup> v<sup>o</sup>otak, l'ēlēm még ezēk a, tombolákat járták m'ég uj'ēvkor ilen malaco<sup>1</sup> is iz'ētek sorsutak ēn mē<sup>o</sup> uho, sz<sup>o</sup>orakoznyi léhetēt még a v<sup>o</sup>odvu is v<sup>o</sup>ot ə vala [otthon is volt valami?] oztá<sup>1</sup> így étellēttek a z'ēvek z'ēr. [A felesége is beszél a moziról.] It v<sup>o</sup>ot az a tanit<sup>o</sup>o asztánēk ugyē az a, filmēt elolvasta, vajis aki irta annak a d<sup>o</sup>ogot asztá asz szokta hozzámagyarázni l'ēm<sup>o</sup> öbe, ahogyan a film forgott am mēk hozzámagyarásza ũ sz<sup>o</sup>oban. [Megint szól a felesége is.] Ny<sup>o</sup>ocvan fill'ēr még ép peng<sup>o</sup> v<sup>o</sup>ot éty napi napszám. Az ojjan pinz v<sup>o</sup>ot, sokat köllött ám d<sup>o</sup>ogoznyi l'ērtē mer regge napkētiū naptypunktáiG nēm ám mas ho lēd<sup>o</sup>ogozzok a ny<sup>o</sup>oc<sup>o</sup> orát min<sup>1</sup> mos<sup>1</sup> van nēm. Régge korát<sup>o</sup> este k'ēs<sup>o</sup> o' [= későig]. [Újból a feleség beszél.] Az a, gépeket hajszútam mindig asztán hamarossan odakerütem az iz'ēk heln'ē, a kazánho asztá masinát. T'ēñöt l'ēves koromba, gyereg vuotam m'ē<sup>o</sup>, szinn [= kinn?] a mezzejē lēnyulat Rád<sup>o</sup>ocik ha járt ara messzi, asztán kihurcukottunk a gíppel, e<sup>1</sup>kesztünk csipél k<sup>o</sup> [= két] nak kazal közē v<sup>o</sup>ot huza a tüzes kazá ezērháromszázhetvenes csipelő, 'án [= aztán] mégindult a sz'él, ekkora v<sup>o</sup>ot a szalmakazal, nēm tutunk masinyáni mer evittē a sz'él a fehē (?) harmadik határbo. K'ēt h'ētik fujt a sz'él nekēm ot köllött lēnnyi ijje-nappa ekkora embēr v<sup>o</sup>otam ni. J'árnyikok<sup>o</sup> mégijtettem elősször. Ot köllött alunni mer gípet nēm léhetēt othadni. Íjje még gyüttek a csöndjörök kerestek kiabátok elősszō magamba sz<sup>o</sup>ollak nekik nē szuollak ēccē<sup>o</sup> csak kiabálok it vagyok. Hun? ət. Mæggyüttem. Ki vagyok mi vagyok mondom nekik. Aszongyák, nē haggva jám itt a gípet dehoty hagyom itt ugyē ak<sup>o</sup> zuri réncēr v<sup>o</sup>ot akkor a csönd<sup>o</sup>örökēt azok füzettik a zura<sup>k</sup> asztá, majnēm*

minden ijje még'gyütté<sup>k</sup>, asztá más viláG jött akkor a, pëlva pucuva csinátom helet ha nem fujt a szé mer akko vá'aki bebotott (?) ott a, pëlávə (...) hotyha j<sup>o</sup> id<sup>o</sup> 't [= volt] akko még a, kazal mijen alacson vot a pëjvává feküttem be v<sup>o</sup>t a zes<sup>o</sup>. De minden ijf' még'gyütték. Mindik kiabátok, ja. Montam nekik mas má haggyanak bikin, sënki nem gyütt arra fiatal v<sup>o</sup>tam, hád gondo fite, két h'etiG, m'ég a madarak sē röpütek ara nem embër. Nëm, nëm. Országut is messzi v<sup>o</sup>t kinn a mezz<sup>o</sup> közepebe ot ez a, két kazán hogy masináni kölot két h'etig od v<sup>o</sup>t (...) lë tuttuk masiná (...) Ako kesztem el asztá gippel ola d'ogot á (...) Asztá mëkkedvetem ám utánno takszra (?) gyütt, elöb bevonutam (...) asztá hazakerütem akko mëk há<sup>t</sup> mëkszünt az a viláG. [Közben a felesége beszél a sorsukról.] Eszt is uty köllöt mëgvënyyi ám eszt a hejet. Elöször itt ëk közös ház v<sup>o</sup>t asztá uv vëtték mëg asztán akko szijje tráncs'erosztoz asztán uGY, ipítették. [Újból szókészletli kérdések válaszaik jönnek. A végén megint szövegfelvétel következnek.]

— Hol ismerte meg a Mariska nénit? Milyen volt az esküvő?

N'ëzze ez uv v<sup>o</sup>t hogy egyë, má ott, ot v<sup>o</sup>tak szüleink mind a kett<sup>o</sup> önkne mëg osztá ot ny<sup>o</sup> öttünk. Osztá, hát akko csak hat osztál v<sup>o</sup>t ugyë. <sup>o</sup>asztá gyerekkorábo a zembër rá [= már?] ottanak, kezdët kacskarúni a lányok köz<sup>o</sup>. A lányok is ám fiuk közöt mer maga is ollan lëssz, (...) azajta (?) 'enelüttem. No asztán ugyë, ez uv van hoGY, ëggyik nëm a másikat hajtya na át 'öszi<sup>n</sup> 'ën mëk kö mondanyi. Aki ëggyáltollán, 'ërdëkli aszhoGY mëg akar n<sup>o</sup> 'ösünyi na mer mondok mámo is idë it fiatal embërek má mëgid<sup>o</sup> öskoruattak leginyëk asztá nëm 'ërdëkli üket asztán<sup>o</sup> mëg is marannak szipën a zanyaszëntëtyháznak a kebelibe. Asztá mëkhal a zanyok nincsen aki rájog gondot visejjen, együnek ide a kocsmábo de<sup>o</sup> át it m'ég j<sup>o</sup> o hov van közös ko<sup>o</sup> [= konyha] asztá befizet asztá f<sup>o</sup>zetheti mer ahol lütocs (?) csë ott a probl<sup>o</sup>m<sup>o</sup>. Hát asztán ugyë, ëjárunk iskolábo ut<sup>o</sup> obb asztá, ez ëjárt akkor idë, bár<sup>o</sup> d'ëkho 'ën d'ogoszta ott a [elhalkul, talán gondolkozik. majd folytatja] a majorba, ut<sup>o</sup> ob asztá mëG, j<sup>o</sup> ovakka [= lovakkal] traktorra gippe kazánne csípütem 'ën ot má tizenöt 'ëves koromba fütto v<sup>o</sup>tam, kis köves kajábo [= kazánban?]. Szohalatt [Szóval haladt?] a zid<sup>o</sup> ö, akkor abbu a dologbu nëm lét sëmmi së m'ég mer 'ën emëntem katonáno (...) av v<sup>o</sup>t ugyë a fontə [= front?] asztá, miko a'akerütem azután lettëm a ... Akkor mëg el is mëntem ujbu bevonutam h<sup>o</sup> ay hazd'üttem fokság<sup>o</sup>. Bevonutattak jobban monva. Asztá, akko<sup>o</sup> lëszeretem ötven, kett<sup>o</sup> öbe, azután mëg emëntem m'ég Gy<sup>o</sup> örbë d'ogoz<sup>o</sup>. Hazagyüttem [feleségének kiszól:] T<sup>o</sup> öcs mëk csak! Ön csak [= önts csak] më<sup>o</sup>!, asztán asztán azután okko összerütünk.

— És milyen volt akkor a lakodalom vagy az esküvő?

Az ugyë az akkor uv v<sup>o</sup>t hoGY, ugyë el<sup>o</sup> öre a, mer akkor osztá a kötelez<sup>o</sup> ö v<sup>o</sup>t ám a fiataloknak a ziskolásoknak is templomba járnyi, nëm mim most. Asztá, utyhoGY, aki, nëtán negyedik osztájos korábo má Barátai v<sup>o</sup>tak akik elmëntek, iz'ëbe, <sup>a</sup>z ijæn akkor a polgárinak monták aszt. Azok, negyedik osztájos korogba emëntek, mink më hat<sup>o</sup> jártok asztán akkor m'ë köllött ismütü<sup>o</sup>, két 'ëvet [— Három évet ismételték — szölt közbe a felesége.] Vaty hármód de aszt minden szombaton, csak ëh h'ëtën ëccë. ə hat osztájt lét'itá<sup>o</sup> gy<sup>o</sup> [hadarva: letöltötte?] utám më, három ism'ëtlöd de minden h'ëtën ëccë szombato<sup>o</sup>. [— De akkor egész napos iskolák voltak ám — szölt közbe megint a felesége.] Egisz egisz, egisz nap v<sup>o</sup>t. [— Három-négy kilométerre volt a falu a majortól — mondja a felesége.] Idëjártok iskolábo onnájd idë jártok, itt a templom mellett v<sup>o</sup>t a ziskola de ugyë, nëm akkor<sup>o</sup> v<sup>o</sup>t, mast itt a ziskola ebbe a...

— Ja igen, ebben a kastélyban.

Igen itt a parton lënn. Na asztá aszt akarom m'ég mondanyi ho<sup>o</sup>, el<sup>o</sup> övëttik ám a zembërt akkor ha nëm mënt e templomba, a pap, mikor hittan<sup>o</sup> oráro gyütt osztán ə szerütü<sup>o</sup> ö gyerekek v<sup>o</sup>tunk tartották a nagyobbak a e<sup>o</sup> 'ëket a, 'öszi szüretü mulaccság<sup>o</sup> 'ëre körbe a faluBa, ëz<sup>o</sup> ökrösszekerekën mëk számaron mëg më-më eszt<sup>o</sup> így nëm a litániáro mëntünk ám mi emëntünk azokka körbe. A'á gyütt a szërda, élárútag bennünket hon nëm v<sup>o</sup>tunk ott a, litániá<sup>o</sup>. Mingyá mongya a pap szërdán, na ki v<sup>o</sup>t el aszongya ki nëm v<sup>o</sup>t itt aszongya. Nëm nëm jelënkészünk. Asztá szipën, "olítot kifëlün<sup>o</sup> a padok köz'ë asztá, zösszes hittan<sup>o</sup> oranak a zidejit ot köllött

*l'erdepinő, ə. Még attán minekűn köllöt felényi mindēnrű akig büntetetteg v<sup>o</sup>t<sup>u</sup> hōgynē. Ajám. Osztá<sup>n</sup>, számon v<sup>o</sup>t<sup>u</sup> Kērvē mindik hoGY, templomba e köllöt mēnnyi azok<sup>o</sup> əgy<sup>u</sup> [hadarva] mondom ho nēgyedik osztálos korugba emēntek iz<sup>i</sup>ēbe polgáriba ot kezd<sup>u</sup>ödött, azoknak mēg mindēn vasárnap, ebéd után v<sup>o</sup>t<sup>u</sup> ek kis könyvűk, az o oda köllöt vinnyi osztá belemijēdűtek hogy itt v<sup>o</sup>t<sup>u</sup> a zistentisztēlet. Hō<sup>o</sup>, máskülōmben nēm mēnt, any<sup>o</sup> ə (?) a ziskolábu is kivákták ha nēm mēnt<sup>e</sup> az az. [Megint közbeavatkozik a felesége, az unokájukról szólván.] Asztá, ojan akkor, nēm, a papok a papok, vezínyűtek hogy<sup>u</sup> őszint<sup>ē</sup>n lēgyűnk. Mer a háromnēgyed riszē a birtoknak [a felesége szól neki, hogy nem erről kellene beszélni], birtoknak a iz<sup>i</sup>ēbe a zországbo azok kezín v<sup>o</sup>t<sup>u</sup>. Tē<sup>h</sup>át azog vezínyűtek mindēnfēlē vonatkozásbo. Uh hō<sup>o</sup>, aki nēm hajút<sup>k</sup>er<sup>l</sup>nek (?) ugyē a<sup>o</sup>okat asztán intisztik ám mer ez a pap aki v<sup>o</sup>t<sup>u</sup> akko minekipe<sup>n</sup> mindig asz<sup>l</sup> magyarászto ho...*

(— Megfordítom [a kazettát], Jani bácsi.)

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

## S Z E M L E

### A romániai magyar nyelvjárások atlasza I. kötetéről

Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: MURÁDIN LÁSZLÓ. — Szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította: JUHÁSZ DEZSŐ. — A kiadás munkálatai az OTKA pályázat keretében folytak. — Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995. 543 lap.

Négy évtized kitaró munkájának, reménytelenségének és reménykedésének folyamata lépett új szakaszába e tizenegy részesre tervezett sorozat első darabjának megjelenésével.

1. Szerzőjének rövid, de minden fontos részletre kiterjedő Bevezetőjéből (5—8; franciául: 9—12) megtudjuk, hogy a most kézbe vett eredmény, fogantatásában, 1955-re nyúlik vissza. A Kolozsvári Nyelvtudományi Intézet akkori vezetőjének, Emil Petrovici professzornak megértő támogatásával abban az évben került az intézmény tervébe e munkálat megindítása, Szabó T. Attila professzor tudományos irányításával, és két — e feladatkörre kinevezett — munkatárs beállítással. Közülük azonban először Gazda Ferenc, s később Nagy Jenő is, kizorult a munkából, akkor szokásos politikai vádaskodások következményeként; s így (az 1956. évi próbagyűjtések lezárása után az intézményhez került) Murádin László 1957—59 között Nagy Jenővel kettesben, majd annak eltávolítása után egymagában látta el a gyűjtés feladatát. Ez 1966-ban lényegében lezárult; s a gyűjtő — továbbra is magányosan — nekifogott a publikáció előkészítésének.

A következő két év folyamán megírt mintegy 1200 munkatérképre fordított idő azonban elfecséreltnek látszott: az anyagnak térképeken, földrajzi megjelenítésben való kiadása — politikai okokból — reménytelennek bizonyult. Így született meg a következő munkafázisban, a nyolcvanas években — mint Gálffy Mózes és Márton Gyula székely anyagából (lásd: Székely nyelvöldrajzi szótár. Bp., 1987.) — az a forma, amely 3379 címszónak egyenként 136 kutatópontról származó adatanyagát tartalmazza „nyelvöldrajzi adattár”-ként; leírva mintegy 2000 lapnyi terjedelemben.

2. S most ugornunk kell; időben néhány évet, térben pedig Budapestre, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani tanszékére. Mint a szerkesztői tájékoztatóban (A kiadásról: 13—14, franciául: 14—15) olvashatjuk: a Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából, az OTKA által biztosított anyagi segítség felhasználásával, itt alakult meg és lépett működésbe — Juhász Dezső vezetésével — az a fiatalokból álló munkacsoport, amely Murádin László cédulaanyagát

számítógépre, majd onnan térképre vitette, s rész munkaidőben, de teljes odaadással, gondosan szerkesztett és igényesen kiállított kiadványként, valódi atlaszként bocsátotta közre.

A kiadás folyamatáról a munkálat irányítója által adott rövid, de tömör és tartalmas tájékoztató szerint: a szótárrá szerkesztett anyagban talált tipizálást elfogadták; az azonos vagy csekély eltérésük ellenére azonosítható adatoknak egy-egy szimbólumot adtak (geometriai formákat). A térkép formátumát két egymáshoz csatlakozó (páros + páratlan) lapon, szerencsésen, úgy választották meg, hogy sikerült elhelyezniük rajta — bár, mint jelzik, némi vízszintes irányú eltolódással — a magyar, illetőleg a jugoszláv határtól a Kárpátokig nyúló nyelvterületet, sőt a moldvai csángóságot is. A terület, a bevált módszer szerint, 20 (betűjelekkel ellátott) kockára oszlik, s azokon belül a számozás újrakezdődik; így maga a jelzet (pl. D: 3, L: 11, T: 20 stb.) is ad némi tájékoztatást a kutatópont földrajzi elhelyezkedéséről. Úgyes a technikai elrendezés is: a község helyét apró pont jelzi a térképen, az adatok ennek környékén találhatóak — alatta, fölötte, előtte, mögötte, ahogy a levegős elhelyezés érdekei kívánták —, vonalszerű egymásutánban, a következő rendben: a kutatópont száma, a típust képviselő szimbólum (ahol van), a nyelvi adat. Ha adatváltozat is van, ez vagy követi az elsőt, vagy alája kerül; de úgy elhelyezve, hogy a hovatarozása sohasem kétséges.

3. A külső történetet megismervén, pillantsunk a műnek „belsőbb” történetére is. A tervezet, az előzmények és előmunkálatok tanulságainak számbavétele után, két részre választotta, két kérdőfüzetre osztotta és két gyűjtőre szabta a feladatot. Ebben az első változatban 3540 tétel szerepelt, de az anyag a próbagyűjtések tapasztalatai alapján 3379-re csökkent, azaz nem egészen 5%-kal. A kutatópontok számát a tudományos irányító 220—250 között kívánta megszabni; ez a körülmények folytán 136-ra redukálódott, ami az eredeti elgondoláshoz képest 55—60%-nyi arány. Valljuk meg: ekkora kérdésanyagnak ennyi községben való kikérdezése, egyetlen gyűjtővel számolva, még így is hősi teljesítmény.

Egy tizenegy részesre tervezett sorozat első darabja alapján nehéz volna felmérni: milyen hangtani, alaktani és lexikai jelenségek terjed ki a gondos körültekintéssel kialakított kérdőív. Az összeállítás szempontjaira nézve azonban kellő tájékoztatást ad a szerző a Bevezetőben, elmondván: kiindulásul felhasználták a korábbi erdélyi nyelvföldrajzi gyűjtések kérdőfüzeit; s hogy a várható eredmény bizonyos tekintetben egybevethető legyen más magyar atlaszok anyagával, egészében felvették A magyar nyelvjárások atlasza kérdésanyagát, s beledolgozták a teljes hálózati csángó és székely nyelvföldrajzi kérdőívet is.

Az egyetlen gyűjtős megoldás szükségéből előnyre vált abban, hogy a kérdésfeltevés és a hallás-lejegyzés egységes volta biztosítva volt általa. S ez utóbbi területen Murádin László, finom érzékelési és fejlett rögzítési adottságainak gyümölcsötzetésével, tovább tudta fejleszteni egyezményes hangjelölési rendszerünket, melyet az egység érdekében alapul elfogadott. S hogy a magányos gyűjtő egységes hallása ne váljék „egységes torzítássá”, azt a több alkalommal beiktatott páros és csoportos gyűjtések eredményeinek egybevetése révén sikerült biztosítani. — Egyéb módszertani kérdésekben — mint például: az adatközlők kiválasztása, alapkérdés adattömbönként, ennek ellenőrzése a következő adatközlő segítségével, majd a kétségesnek tűnők továbbkérdézetése stb. — a gyűjtő jó hasznát vette a nemzetközi tapasztalatok felhasználásával és a saját gyakorlatunk összegezésével kialakított és módszertani tanulmánykötetünkben rögzített fogások alkalmazásának; s a saját praxisából leszűrtekel folyamatosan tovább is fejlesztette őket.

4. A romániai magyar nyelvjárások atlaszát nem könnyű elhelyezni a felölelt területről készített különféle nyelvföldrajzi anyagközlések sorában. A magyar nyelvjárások atlaszához képest, amelynek mindössze 22 romániai magyar kutatópontja van (ennyit sikerült rögzítenie és közzétennie), ez akár sűrű hálózati regionális atlasznak volna tekinthető. Ám a Székely nyelvföldrajzi szótárnak — valójában atlasz jellegű és értékű — anyagát látva, melynek 315 kutatópontjából ez

mindössze 28-at vehetett fel, és tudva más erdélyi részeknek szintén teljes hálózati regionális feldolgozásairól is, e most kiadásnak indult sorozat inkább egy erdélyi nagyatlasz benyomását kelti. Számokban kifejezve: a székely atlasz 315 kutatópontjából a romániai magyar atlaszban 28 szerepel (= 8,9%), a magyar nagyatlaszban mindössze 4 (= 1,2%). A háromnak mindössze 2 közös kutatópontja van. S egy másik egybevetés: a romániai magyar atlasz 136 kutatópontjával szemben a magyar nagyatlaszban „Ro” jelzetű, azaz romániai mindössze 22 (= 16,67%), de közös csupán 8, ami az új atlaszhoz képest = 5,88%.

A korábbi és a vele párhuzamosan készülő atlaszokhoz való alkalmazkodás jól érezhető a címszavak megválasztásában. A magyar nagyatlaszéval azonos anyag általában az ott található címszavakat viseli, legfőljebb árnyalati eltérésekkel. Például a nagyatlasznak *legfelső kéve* (183) címszava itt: *borító kéve* (224); az ottani *az oldal alsó fája* (145) itt: *alsófa (az oldalé)* (106), viszont az ottani *vánkos (a taligáé)* (134) itt: *taligavánkos* (88). Tartalmilag túlnyomórészt megfelelnek egymásnak a két atlasz gyűjtésekor feltett kérdések is. (Efféle összehasonlítást a székely nyelvöldrajzi szótárral nehéz tenni: az itteni címszavak közül abban csak elvétve találni néhányat, a kérdéseket pedig az a kötet nem is közli.)

Komoly próbája a korábbi, az erdélyi anyagot is tartalmazó nagyatlasznak (innenről: N), hogy az új, a hatszor annyi kutatópontról készült romániai (innenről: R) atlaszsal azonos kérdést feldolgozó lapjain milyen mértékben mutat azonos, és milyenben eltérő adatokat. Próbára érdemes volt megnézni néhányat, s talán nem érdektelen summázni az eredményt.

Az azonos kutatópontok:

N	R	N	R
(a) Ro-3	C: 3 = Domokos	(e) Ro-18	R: 2 = Lozsád
(b) Ro-5	J: 2 = Köröstárkány	(f) Ro-19	S: 1 = Oltszakadát
(c) Ro-8	F: 9 = Zsejk	(g) Ro-20	T: 12 = Halmágy
(d) Ro-15	U: 2 = Kászonaltiz	(h) Ro-22	U: 7 = Zágón

Lássunk néhány példát közelebről!

A *foszt (kukoricát)* két lapjának (N 48 : R 70) adatai között az (e) jelzetű ponton találunk a romániai atlaszban a *tisztít* mellett egy *tisztígat* variánst többletként; az (f) jelzetűn viszont hiányzik a *bont* mellől a nagyatlasz *kibont* adata; ugyanígy a (g) jelzetű ponton; s végül a (h) jelzetűn a *bont* mellől a *felbont*. A két atlasz lexikai adatai s azok fonematikus reprezentációi egyébként teljes megfelelésben vannak; s az igeikötős alakoknak a nagyatlaszba való bekerülése lehet gyűjtéstechnikai, azaz kérdezésmódbeli különbségek eredménye is.

Nem nagyobb az eltérés a *morzsol (kukoricát)* lappárjának (N 49 : R 71) adatai között sem. A (d) jelzetű kutatóponton a romániai atlaszban pluszként jelenik meg, a közös *súrol* mellett, egy *morzsol* típusú lexikai változat (ezt a környezet kevésbé igazolja); ugyanezt találjuk benne többletként az (f) jelzetű ponton a közös *bont* mellett, illetőleg a nagyatlaszban változatként található *lebont* helyén; hiányzik viszont ez a *lebont* a (g) jelzetű ponton és a (h) jelzetűn is; ez utóbbin a romániai atlaszban egy *súrol* jelentkezik helyette, illetőleg pluszként. (Az igeikötős alakok meglétére-hiányára lásd az imént mondottakat.)

Nagyjából hasonló fokú az egyezések-különbségek adta kép az *ekefej* (N 129 : R 81) és a *csoroszlya* (N 125 : R 77) lapjain. — Lexikai anyagában is lényegesebb eltéréseket mutat a *ka-szaék* (N 280 : R 183) és a *kocsikenőcs* (N 165 : R 137) kérdéseire összegyűjtött anyag. Ezeken egy-két kutatópontot találni csak, ahol a kapott válaszok teljes lexikai megfelelést mutatnak. Ennek oka érdekes nyomozási feladat az egybevetéseket vállaló utókor számára. — Akik majd ne feledjék el: az ő, a későbbi feldolgozók érdemeinek alapja és előfeltétele az volt, hogy ehhez számukra összegyűjtötték az anyagokat, aztán rendezték, majd térképre vitték, s végül publikálták elődeik; tehát majdani bölcsességüknek a gyűjtő, az előszerkesztő és a kiadást gondozó közösség áldozata munkája volt a nélkülözhetetlen előzménye, sőt feltétele.

5. A láthatóan nagy gonddal, szeretettel és pontossággal elvégzett térképezési munkának érezhetően a szemléltetéssel, a szimbólumok használatával való küzdelem volt a legnehezebb része. Saját atlaszunk tervezésekor, jó négy évtizede már, e kérdéssel magam is sokat küszködtem. Áttekintve az addig megjelent atlaszokban tükröződő lehetőségeket (vö. Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956.) úgy láttam: a pontszerű adatközlés az igazán forrásértékű, nem a foltszerű; s ezen belül is az adatbeírás az, amelyik a felhasználhatóság tekintetében felette áll a pusztán szemléltető megoldásnak. Kísérletképpen felvettem — s néhány térképlapon be is mutattam — azt a lehetőséget, hogy az adatbeíró és a szemléltető módszer hogyan volna kombinálható.

A dolgozat kandidátusi vita alapjául szolgált; az opponensi vélemények (a rájuk adott válasszal együtt) függeléként megjelentek könyvemben (317—47). Ott látható: bírálóm a gondolatnak nem voltak ellene, csupán a szemléltetés előkészítésének hosszadalmas és a technikai megoldásnak nehézkes voltát érezték aggályosnak. Módszertani elgondolásomat később kipróbálta VÉGH JÓZSEF (lásd: Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp., 1959.). Kísérletéből kitűnt: tágabb tér, azaz nagyobb papírfelület kell ehhez az eljáráshoz, mint amekkorát ő használhatott; és kockázatos arra törekedni, hogy a szemléltetés minden lehető szempontot egyszerre igyekezzék tükrözni.

Előtörténet tehát volna. Ám úgy látom: a most megjelenő romániai magyar nyelvatlasz nem ennek a folytatója. Mint „A kiadásról” című bevezető részben olvassuk, a gyűjtő, illetőleg akkor már kéziratkészítő, Murádin László, „a nyelvileg azonos, illetve közeli realizációkat eredetileg külön bekezdésekben közölte. A kiadásra való előkészítés során ezeket a tömböket jórészt megtartottuk, de a bekezdések helyett tagolás céljából grafikai jeleket, szimbólumokat alkalmaztunk. A térképezés során a szimbólumok a szóadatokkal együtt kerültek a kutatópontok mellé” (13). Szándékuk szerint „Az adattár szócikkeinek szimbólumokkal tagolt csoportjai tehát — kevés kivételtől eltekintve — lexikai különbségeket tükröznek” (14); ami értelemszerűen azt jelenti: a térképeken az egyes adatoknak azonos, illetőleg eltérő lexikai csoportba tartozását jelzik; hozzátéve: „A kivételeket néhány jellegzetes to- és toldalékalternáns megjelölése képezi morfológiai típusú kérdésekben” (uo.).

A szerkesztők szándéka szerint tehát a szimbólum csupán elválasztó eszköz; nem a hasonlóság és különbözőség fokát sejteti, csak az azonosság vagy nem azonosság (azonosíthatóság vagy nem azonosíthatóság) tényét. Így érthető az a — gazdaságos — megoldás is, hogy ahol nincsenek lexikai változatok, ott nincsenek szimbólumok sem: ilyen például a 263. (*kapor*), a 269. (*cukorrépa*) térképlap, s a szócikként közölték között például a 227. (*kalálka*). S ennek folytatása, hogy ahol a szócikket (s tegyük hozzá: a térképlapot) egyetlen fő változat uralja, ott annak nincs szimbóluma, csak az attól eltérő variánsoknak. Példa erre a térképlapok közt a 65. (*címere, a kukoricái*), a 235. (*kazal*); s a szócikkek között a 116. (*rúd*).

6. Hogy egy szótári szócikkben hogyan alakulnak és válnak el egymástól az azonos tárgy vagy fogalom különféle megnevezései: ez technikai kérdés. A bekezdésekre tagolás nem kíván állásfoglalást arra nézvést, hogy az egyes elválasztott s így külön csoportként kezelt részek milyen mértékben függenek össze, illetőleg térnek el. De a szimbólumok használata már szótári szócikkekben is összefüggést sugall a szimbólumok hasonlóságának vagy eltérésének foka és a változatoknak egymáshoz való viszonya között; ha akarja ezt a közlétező, ha sem.

Vegyünk egy egyszerű példát! A 128. térképlapon (*kerékagy*) a következő adattípusokat találni: *agy, kerékagy; fej, kerékfej, kerékfő*. Ez az öt érezhetően kétszer kettő: *agy* magában és *agy* előtaggal; *fej* magában és *fej* előtaggal; s e legutóbbi maga is kettős az egyszerű szóival szemben: az utótag kétféle változatban jelentkezik. Adódnék hát, hogy a két alapszó, az *agy* és a *fej* kapjon egymástól eltérő alapjelet (mondjuk: az egyik üres négyzetet, a másik üres kört); az előtaggal való ellátottság (ahol az előtag történetesen azonos) ezeknek feketére való kitöltését; s a *-fej* és *-fő* közti eltérésre (ami persze már nem lexikai) esetleg valami mellékjel figyelmeztessen. — Mit találunk? Az *agy* üres négyzet, a *kerékagy* tele kör; a *fej* tele rombusz, a *kerékfej* tele háromszög felső csúcs-

csal, a *kerékfő* üres háromszög, ugyancsak felső csúccsal. Ez utóbbi megoldás némileg utal a két alak rokonságára, de a többi szimbólum eltérése (az első és másodiké, s a harmadiké a negyedikétől meg az ötödiktől) alakjában, illetőleg hasonlósága (az első és az utolsóé) ürességében, nem csupán ötletszerű, hanem kimondottan meglepésztő.

S ha egybevetjük ezt például a 136. lap (*talpfa*) megoldásaival, még inkább zavarba jövünk. Itt hatféle adatnak négyféle szimbóluma van: a *talp* és *keréktalp* egyazon üres négyzettel, a *fal* és a *kerékfal* egyazon tele rombuszsal képviseltetik; a *talpfa* egy tele körrel, a *falfa* egy tele háromszöggel. Tehát: az egyszerű szótól az előtagos összetettet itt nem különbözteti meg semmi; az utótagos összetételnek az egyszerű szóval és az előtagossal való összetartozására, s az utótagosnak egymással való kapcsolatára viszont még csak nem is utalnak a választott szimbólumok.

Számos térképlapot átböngésztem, keresvén valamiféle logikát a lexikai változatok rokonsága-idegensége és a szimbólumok részleges hasonlósága vagy teljes eltérése között. Úgy látom azonban: a szerkesztőknek efféle (tükrözési) szándékuk nem volt. Pedig nem mindegy, hogy az egyes „lexikai változatok” milyen viszonyban állnak egymással.

Legyen példa a 104. (*szekéroidal*) lap anyaga. Itt alapvetően három teljesen lexikai megoldás dominál: az *oldal*, a *lajtorja* és a *bőrfá*. Ha így írnám: (-)lajtorja és: (-)oldal, világossá válnék: a térképlap témája szempontjából közömbös vagy legalábbis másodlagos jegy az előtag megléte vagy hiánya, illetőleg az előtagok különbözősége (ami a *szekér* lapjának fő témája). Nem indokolt tehát, hogy az *oldal* és az *előtag* + *oldal*, illetőleg a *lajtorja* és *előtag* + *lajtorja* alapvető azonosságára nem utal semmi a szemléltetésben; s hogy még az *előtag* + *oldal* típuson belül sem tűnik ki a *kocsioldal* és a *szekéroidal* minőségi azonossága; aminthogy ez utóbinak a *szekérlajtorja* megnevezéshez fűződő rokonságára sem utal semmi.

Ha azt várnánk ezek után, hogy a kérdéses térképlapon hat — bár egymással összefüggésbe nem hozható — szimbólum van (ami magában is indokolatlan), tudniillik az *oldal*, a *kocsioldal*, a *szekéroidal*, a *lajtorja*, a *szekérlajtorja* és a *bőrfá* jelölésére: tévednénk. Még két további figura található, mégpedig a *lajtorja* mellett a *létarja* és a *rajto(r)ja* változat külön-külön jeleként; ismét csak hasonlósági utalás nélkül az elsővel, illetőleg egymással észlelhető lexikai azonosságra.

Nem tűnik világosnak az sem, hogy a 30. (*tarbúza*) lapon mik miért kapnak azonos, és mik miért külön-külön szimbólumot. Azonosat kap a *kopaszbúza* és a *kopaszfejű búza*; a *purdibúza* és a *purdifejű búza*; a *csurdébúza* és a *csurdéfejű búza*; más-más szimbóllummal képviseltetik viszont az ezekkel azonos szerkezeti viszonyban álló *csórébúza* és *csóréfejű búza* párnak mindkét tagja. (Az összetett jelzős előtagúaknak a jelzett szóval való egybeírását az atlaszban nem kifogásolom, de itt nem követtem.)

Még egyet a számos végigkínlódott lap közül! A 31. (*hányja a fejét*) lapon magam alapvetően két fő típust látok: az igei származékkal (*kalászol*, *kalászozik* és *fejezik*, *fejzik*) meg a szókapcsolattal való megjelölést (*hányja a fejit*, *hányja a kalászázt*; *dobja a fejit*, *dobja a kalászázt*; *hajtja a kalászt*, *hajtja a szkikját*; *veti a kalászázt*). Mint interpunkciómmal jelezni próbáltam: szerintem e második főtípusban, a szókapcsolatosban, négy csoport van, mert a különbséget a négy ige hordozza; s hogy mit hány, dob, vet, hajt, az a kalász térképlapjának alaptémája, itt annak függvényében álló másodlagos kérdés. Amiképpen a *kalászol*, *kalászozik* és a *fejezik* különbsége is másodrendű jellemző az igés megoldáson belül, ugyancsak a megnevező némen függvényében. — A két főtípusra, s azokon belül a két, illetőleg négy altípusra, s ezek alapvető rokonságára és másodlagos különbségeire utaló, tehát összesen hat szükséges szimbólum helyett a lapon nyolcat találunk: sajátos módon a két eltérő tárggyal álló *hajtja* és *dobja* azonos jelet kapott, a két *hányja* ige, nyilván a kapcsolt némen eltérése miatt, ezzel szemben egymástól eltérőt. S ráadásul figurálisan mind-egyikük egyformán idegen a többitől.

7. Nem tudom: hogy áll a további lapok szerkesztése, van-e mód még valamelyes szemléltetés-módszertani átállásra. Mert kései bölcselkedésekbe nem szeretnék bocsátkozni. Csak visszautalnék a már említett négy, illetőleg majdnem három évtizedes (lehet, hogy özönvíz előtti) előz-

ményekre. Az ott kidolgozott elvek és gyakorlatban bemutatott minták itt ilyesféle lehetőséget sugallnának (persze: vételkényszer nélkül).

Az alkalmazott jelek:

- ▲ *fej(e)zik*
- ◆ *kalászol, kalászozik*
- ◊ *hányja a fejít*
- *hányja a kalászat*
- ✕ *(ki)dobja a fejít,*  
*dobja a kalászat*
- *hajtja a kalászat,*  
*hajtja a szikiját*
- ▽ *veti a kalászat*

A javasolható rendszer:

- *fej(e)zik*
- *kalászol, kalászozik*
- △ *hányja a fejít*
- ▲ *hányja a kalászat*
- ▽ *(ki)dobja a fejít*
- ▼ *dobja a kalászat*
- ◄ *hajtja a kalászat*
- ◀ *hajtja a szikiját*
- ▶ *veti a kalászat*

Rövid magyarázatul ennyit: Az igés megoldásnak — mondjuk — kör alakú szimbólumot adnék; ezen belül a *kalász* alapúnak tele, a *fej* alapúnak üres formát. A szókapcsolatos megoldásnak minden formáját egyenlő oldalú háromszög képviselné; a négy ige megkülönböztetésére felfelé, lefelé, balra, illetőleg jobbra mutató csúccsal. Itt is kihasználható az a lehetőség, hogy a nominális résznek megfelelően bármelyik figura tele (*kalász*) vagy üres (*fej*) megoldású. Így a különbségek mellett azért bizonyos egyezések is érzékeltethetők. Merthogy — példának mondván — valóban jó éreztetni, hogy az alma nem körte és a búza nem rozs, és egyikük sem könyvszekrény. De nem árt látni-láttatni azt sem, hogy a két első azért gyümölcs, a két második kalászos vetemény, az utolsó pedig bútordarab. Ami — épp a nyelvföldrajzban — korántsem érdektelen információ.

Ami pedig a morfológiai jelenségeknek szemléltetett vagy nem szemléltetett voltát illeti, ez az eljárás sem tűnik következetesnek. Azt helyeslem, hogy a 97. (*szeke(r)ük*) lapon külön-külön szimbólum képviseli az *-ük*, az *-ök*, az *-ek/ék* és az *-ik* formájú megoldást. De nem látom okát: a 12. (*földjük*) lapon miért jelöletlen ugyanez a különbségsor. — S ha a 24. (*vetjük*) lapon, teljes joggal, a *vetjük* és a *vessük* típusú megoldások mellett önálló szimbólumot kapott a — morfológiailag nagyon is önálló típusú, hiszen az előbbiekkal szemben *-j* nélküli — *vetik* forma, akkor miért nem jutott differenciatív jel ugyanennek a jelenségnek másutt, például a 298. (*kapáljuk*) lapon a *kapáluk* típusú, vagy a (csupán listázott) 188. (*kaszáljuk*) szócikkben a *kaszáluk* típusú adatoknak?

S nem kapott szemléltetést a 93. (*szeke(r)*) és a 127. (*kerék*) lapon a *szeke(r)*, illetőleg *kerek* változat. Pedig eltérésük korántsem hangtani, hanem morfológiai (tótani) jelenség. Hiszen ezek a szavak a köznyelvben s a nyelvjárások jó részében a többeli időtartamváltók csoportjába tartoznak (pl. *szeke(r)*, *szeke(r)en*, *szeke(r)re*; de: *szeke(ri)et*, *szeke(ri)ünk* stb.); a kérdéses területen viszont az egyalaku tövek közé (*szeke(r)*, *szeke(ri)en*, *szeke(ri)re*, és: *szeke(ri)et*, *szeke(ri)ük* stb.).<sup>1</sup>

8. De A romániai magyar nyelvjárások atlasza végső értékét nem a szemléltetés, hanem az anyag adja. S mint forrás, örök életű; — legalábbis azok számára, akik a valóság tényeit kívánják tanulmányozni, nem pedig saját agymozgásukat megcsodálni és megcsodáltatni (amíg még meleg). — A kiadvány értékét nagyban növeli a kis terjedelmű, de igen hasznos segédapparátus: a bibliográfia (17—18), a hangjelölési eligazító (19—21), az egyéb jelzések, jelölések magyarázó listája

<sup>1</sup> Nem okoskodom és nem akaszokdom tovább. Csak sajnálnám, ha a hajdan folyamatosságaról, az előirodalom kínos tisztelétéről híres magyar nyelvészet is eljutna oda, hogy a szakirodalom elévülése (pontosabban az erre vezető emlékeztetvéstésnek, művek és szerzők „leírásának” határideje) öt-tíz év lenne mindössze; és — például — négy évtized olyan irtatlan mélységű régmúltnak számítana, amelyben egy-egy új vállalkozáshoz már nincs értelme előzményt, támpontot keresni.



(22); a címszavaknak számszabados (23—24) és betűrendben (25—26), majd a kutatópontoknak jelzéseik rendjében (27) és betűrendben (28) megadott jegyzéke.

Nagyítóval keresve is mindössze annyi hibát találtam benne (ha valóban az), hogy a 24. (vejtük) lap T: 10, a 96. (szekérre) lap U: 6 és a 269. (cukorrépa) lap L: 6 kutatópontján sem adatot nem találok, sem az adathiányt jelző kihúzást (= gondolatjelet).<sup>2</sup>

Summázatul: Murádin Lászlónak hosszú, gondos, áldozatos és eredményes gyűjtői és előké-szítói, nemkevésbé a Juhász Dezső vezette szerkesztő közösség figyelmes, odaadó és igényes befeje-zői munkája révén olyan sorozat első darabja került most a kezünkbe, amely maradandó emléke lesz a sajnálatosan mulandónak, s immár rögzített és rögzítő őrizője az elröppenőnek. Pontos és esztétikus alkotás, amelynek izgalommal várjuk az ígért további tíz kötetét.

DEME LÁSZLÓ

### Szilágyi N. Sándor, *Hogyan teremtünk világot?*

Erdélyi Tankönyvtanács, 1996. 114 l.

SZILÁGYI N. SÁNDOR korábbi munkáira már fölfigyeltek azok, akik hajlandók a magyar nyelvészeti szakirodalom mindenkori fejleményeit követni. S e pályatársak azt is megállapíthatták, hogy a magyar nyelvterület külsőbb részein, kisebbségi helyzetben egy újabb eredeti gondolkodó jelent meg, eredeti eszmékkel, szellemes, könnyed stílussal. Most, legújabb könyvének elolvasása után sem csalogódhat senki az erdélyi nyelvészben: első magyar nyelvű kifejtését adja egy még friss, kialakulóban lévő nyelvméleti iránynak, a kognitív nyelvészetnek (úgy, hogy az irodalomjegyzék két kolozsvári szakdolgozati tétele már a formálódó iskolát mutatja). Jelezve mindjárt azt is, hogy nem törvényszerű a lemaradás az új és termékeny külföldi szellemtudományi belátások mögött, sőt azokhoz korábbi vagy jelen idejű kutatási eredményekkel hasznosan lehet kapcsolódni.

E kezdetnél már pontosíthatunk is: Szilágyi N. Sándor könyve kifejtés, de nem ismertetés, nem szajkózás, hanem önálló, alkotó feldolgozása és legfőképp továbbépítése a nyelvtudományi diskurzus egy ágának, a kognitív nyelvtannak, vagyis magyar nyelven a magyar nyelvre való ki-dolgozásának egyik kezdeti lépése. Szilágyi hangsúlyozza, hogy munkája elsősorban RONALD LANGACKER, GEORGE LAKOFF, MARK JOHNSON és ELEONOR ROSCH kutatásaira épül, azonban a könyv olvastakor az a meggyőződés alakul ki a szemlélőben, hogy mindez, a kognitív tudomány amerikai holisztikus irányának horizontba vétele tulajdonképpen megerősítés, maga a szöveg önálló, következetes gondolkodás eredménye.

S valóban: Szilágyi könyve pontról pontra halad, az egyes részek pontosan és szigorúan egymásra épülnek, a kifejtés szinte tankönyvszerű (nem negatív értelemben). Nem is árt ez a szer-kesztésmód, mert a kognitív nyelvészet számos újdonságot fogalmaz meg, olyanokat is, amelyek szokatlanul hatnak a magyar nyelvtudomány művelőinek nagy része számára. Ez a gondolati szigor igencsak indokolt egy olyan közösségben, amelynek jó része még a generatív grammatikát sem dolgozta föl tisztességesen. Pedig a kognitív grammatika nem „idegen” (tudományos szempontból természetesen a többivel sem emiatt volt gond, ha volt), éppen Szilágyi N. Sándor munkája bizo-nyítja, hogy egy összefüggő elmélet mennyire ösztönzően hathat, itt újra az indoeurópai és izoláló, ill. flektáló közegekből egy finnugor és agglutináló közegebe áthelyezve. Igaz, a kognitív nyelvtan irányzatai hangsúlyozzák a nyelv kultúra- és különösen a szemantika nyelvspecifikus voltát.

<sup>2</sup> Ezen technikai eredetű hiányoknak a pótlása megtalálható a most megjelent 2. kötet (Bp., 1996.) végén (540. lap).

Szilágyi könyvének fő gondolatmenete a következő. Elsőként a kognitív nyelvtan alapelveit rögzíti: a nyelv egységet alkot a kognitív folyamatokkal (észlelés, észlelések feldolgozása, fogalomalkotás stb.), ezek a folyamatok a nyelvi jelentésekben és szerkezetekben tükröződnek; a nyelvi kifejezés nem a külvilág „objektív tükrözése”, hanem a kategorizáció segítségével történik (Szilágyi itt a kognitív struktúráknak a LAKOFF-féle bemutatására, az idealizált kognitív modellekre — ICM — hivatkozik, ám talán jobb lett volna ROSCH prototípuselméletéből kiindulni, így ugyanis a LANGACKER-féle modell is jobban tárgyalható lenne, s méginkább: ez az az alaptézis, amely által a kognitív megközelítés alapvetően elkülönböződik a strukturalista és generatív irányok kartézianus szemléletétől); a gondolkodás lényege szerint metaforikus (7—9). Szilágyi összegzőként logikusan (és idézett irodalma egyik legfontosabb gondolatával egyezően) állapítja meg, hogy mindebből a világ nyelvi megismerése, nyelvi értelmezése következik, vagyis az anyanyelvi beszélő egy implicit nyelvi világmodell alakít ki és kap a nyelvi hagyományból, és működteti azt nyelvi gyakorlatában. Itteni egyetlen kérdésünk arra vonatkozik, hogy ha a világ észlelése és értelmezése ily mértékig beépül a nyelvbe (s ennek az állításnak az igazságértéke mindjobban igazolódik, s nem csupán HEIDEGGER és GADAMER hermeneutikájában), akkor hogyan történhet „A nyelvi világmodell feltárása és leírása kizárólag a nyelvi jelentésstruktúrák alapján” (8)? Hasonló elhatároló gondolat olvasható a 48. oldalon, ahol LAKOFF könyvének címe kapcsán az elmének és a nyelvnek a kategóriákhoz való viszonyában meglévő különbségre utal Szilágyi. A kognitív tudomány moduláris változatának kidolgozói (pl. J. FODOR) valóban hangsúlyozzák e különbséget, a holisztikus irány művelői, éppen LAKOFF és LANGACKER azonban a kettő összefüggéseit, párhuzamos vagy analóg voltukat emelik ki. És egyáltalán: hol van a határ nyelv és világ között?

Ezek után Szilágyi az értékjelentés fogalmát vezeti be (például a *nátrium-klorid* szóval szemben a *só*-nak lehet pozitív értékjelentése: *sótlan ember*). Az értékjelentés kiindulópont: a kifejtés itteni középpontjában a vertikális térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák rendszere áll, a *fent* és a *lent*. S bár a gondolat maga LAKOFF és JOHNSON mára híressé vált, a metaforát az amerikai nyelvészet számára újra (egy-két helyen kissé felületesen) fölfedező könyvéből származik, a bemutatás minden további részletében eredeti, nagyszerűen következetes és a szó szoros értelmében izgalmas. A magyar nyelv igekötői egyedüli módon reprezentálják ezt a kérdéskört, ilyen értelmű feldolgozásuk már itt is fontos eredményeket hoz. Az alapséma szerint a *fent* a pozitív, a *lent* a negatív sarok (vö. pl. *felélénkit* — *lehangol*). Szilágyi e viszonyrendszert az érzelmi aktivitás, a hangulati aktivitás, a hőmérséklettel kapcsolatos kifejezések, a hangerővel kapcsolatos kifejezések, a nagyság — kicsiség, a hierarchikus rendszerek vertikális elrendeződése, az állítás és tagadás, valamint az erkölcsi értékek dimenziójának vertikális szerveződése keretében tárgyalja mind mai, mind nyelvtörténeti anyagon. S a szerző itt nem áll meg (LAKOFF — JOHNSON igyekszik minden metaforikus kifejezést a *fent* — *lent* kettősségére visszavezetni), hanem hasonlóan részletezi a közel — távol, a *kint* — *bent* és az *elöl* — *hátnál* térdimenziókban szerveződő jelentésstruktúrákat, valamint azok kapcsolódásainak kifejezésformáit, megalkotva az első magyar térdimenziós leírást (a Raumlinguistik a kognitív megközelítések egyik kedvelt terepe, hiszen a térérzékelés kognitív folyamatai és azok nyelvi reprezentációja viszonylag könnyen közelíthető meg, l. pl. BIERWISCH, VATER és mások munkáit). Meg is kellene jelentetni angolul vagy németül, bekapcsolva azt helyére, az élvonalbeli nyelvészetbe.

Szilágyi N. Sándor könyvének második, nagyobb része a denotatív jelentések és a nyelvi világ kapcsolatát mutatja be. A szerzőnek itt nehezebb dolga van, hiszen a kérdéskört egy jelentés- és egy grammatikameghatározás keretében vázolhatja, éppen annak a kognitív tételnek a bizonyítására, hogy a szemantika és a grammatika (szintaxis) nem válik el olyan végletes mértékben, mint ahogy azt a strukturalista és generatív felfogások tételezik. Az első nagy fejezet állításaiból következik, hogy a környezetet az anyanyelvi beszélő tagolja, e tagolás az észlelések és azok feldolgozása alapján történik, megnevezésük pedig a kategóriába soroláskor nyelvi minősítésként értelmezhető. Ebből vezeti le Szilágyi N. Sándor a kognitív nyelvtannal és saját keretével összhangban,

hogy „a jelentés a nyelvi minősítés ismérveinek együttese” (39). S itt sajnálhatjuk, hogy a szerző nem részletezte tovább a denotatív jelentés kérdését akár LANGACKER, akár LAKOFF vagy más, akár a saját elméleti keretében. Így ugyanis egyrészt kevesebbet kap az olvasó, mint amennyit remélhet az előzmények alapján, hiszen a kifejtetlenség sokat ígér. Másrészt pedig egyes pontokon formális logikai irányba mozdul el az okfejtés. Ez önmagában nem mond ellent a kognitív elméletnek, viszont a formális logikai világszemlélet, a Descartes-féle egy igazság és annak matematikai (é. logikai) levezethetősége már igen. Ilyen fejtegetés a 40. lapon az a rész, amely a „valamit valamilyen nevének észlelünk” jelenségét mutatja be, majd a részletesebb magyarázat hiánya miatt hasonló a szubsztancia- és akcendenciajelentések megkülönböztetése, amelynek eredete kétségkívül a középkori skolasztikában található, ez az eszmerendszer pedig éppen az ókori és a modern logika közötti összekötő elem volt.

Annál is inkább sajnálhatjuk ezt (bár Szilágyi a bevezetőben hangsúlyozza, hogy rávezetést és nem bevezetést kapunk), mert az utána következő jelentéselemzés, a *pipa* szó ÉrtSz.-beli nyolc jelentését bemutató kognitív értelmezés a könyv másik nagy újdonsága és kitűnően megírt része (41—53). A nyelvi minősítés ismérvei a nyelvi észlelésben érvényesülnek, tehát akkor, amikor valamit észlelünk és ennek az észlelésnek az alapján megnevezzük azt a dolgot. A begyakorlott, konvencionizált jelentések esetében ezek nyelvi észlelési feltételekként érvényesülnek (40), amelyek eldöntik, hogy az adott név megfelel-e a megnevezett dolognak. A szellemes leírás, amely tartalmazza a metaforikus és metonimikus viszonyokat is, a kognitív nyelvten egy másik fontos, szemantikai belátásához vezet el az olvasót: a jelentés elemi egységei (LANGACKERNÉL a basic domain, a bázisartomány, más névvel hasonlóan J. FODOR, BARWISE és ETCHEMENDY vagy RICKHEIT, M. SCWARZ és mások kutatásaiban) a jelölt dolgok (észlelhető) elemi tulajdonságai (a 47. oldalon látható táblázat jól mutatja ezt). E belátás egyúttal érthetőbbé teszi a ROSCH-féle prototípuselméletet is, amely a *pipa* elemzésében jól alkalmazva helyet kap. Így ugyanis pontosabban magyarázhatók a metaforikus kapcsolatok.

E fejezetben külön rész a *nemzet* főnév elemzése (54—8, 92—5), amely rövidege ellenére sem csupán a szemantika, hanem a nyelvpolitika, az előítélet iránt érdeklődők, a konfliktuskutatók számára is fontos üzenetet közvetít.

A második rész következő nagyobb egysége a nyelvi kategorizációt mint a nyelvi világ szerveződésének alapját tárgyalja. A nyelvi világot fölépítő nyelvi kategorizáció eszerint: nyelvi alapú; tagolja a tagolatlan környezetet; nyelvspecifikus; hasonló, analóg kategóriákat ad; dinamikus folyamat (újakat hoz létre, a korábbiakat módosítja) (59). Szilágyi a nyelvi világmodellt itt KUHN paradigmafogalmához hasonlítja, azzal a — magyar nyelvtudományban eddig nemigen méltányolt — nagyon fontos gondolattal, hogy a világot, a világ dolgait mindig valamilyen szempontból szemléljük, s ez a szempont adja a nyelvi világmodell keretét. (T. GIVÓN a mindenkori szempont, keret, nézőpont fölismérésében és tekintetbe vételében adja meg a pragmatika lényegét, a nem kartézianus, a kontextuális nyelv szemlélet alapelveként, melyet számos jelentős iskola fogad el.) Az iméntiekhez képest viszont kissé merevnek tűnik az a megjegyzés, amely szerint „a nyelvi észlelés során mindent csak a nyelvben társadalmi igénnyel meghatározott perspektívából észlelhetek” (59), itt ugyanis elvész a jellemzőként említett dinamika, s az egyén ugyanabba a helyzetbe kerül, mint a SAUSSURE- vagy a CHOMSKY-féle elméletben: ki van szolgáltatva a „társadalomnak” (jobb lenne egyébként általánosan teljes nyelvközösséget és kisebb beszélőközösségeket háttérül adni (ez utóbbi a könyv későbbi részében fontos szerepet kap), elkerülendő az ellentmondásokat, ti. a magyar nyelvet is több társadalomban, de egy nyelvközösségben beszélük).

Szilágyi rendszerében — miképp a kognitív modellekben — ez a nyelvi kategorizáció válik azután a nyelvten felépítésének alapozásává. A nyelvi világban megkülönböztetett szubsztanciák (dolgok) és akcenciák (tulajdonságok), viselkedések és birtoklások lesznek azok a kategóriák, amelyek a grammatikai kategorizációt, a mondatbeli viszonyt létrehozzák. Szilágyi N. Sándor gondolatmenetében itt tapasztalható a következő legfontosabb mozzanat: a nyelvi kategorizáció

a világ dolgait minősíti, a grammatikai kategorizáció pedig a szavakat; nyelvelméletenként pontosíthatnánk persze: a szóalakokat, a csoportokat (NP, VP) vagy leginkább ideillő módon a szimbolikus egységeket (symbolic units, LANGACKERNÉL). A szerző mindezek alapján elemi mondat-szerkezeteket vezet le, amelyek — úgy tűnik — némi kényszerrel viselik magukon a hagyományos egyszerű modell jegyeit: valami van, arról állítunk valamit. A Szilágyi-féle elgondolásnak ezt az összetevőjét még ki kell dolgozni. Az igazán elgondolkodtató mozzanat e részben a nyelvi világ és a grammatika növekvő elkülönülése, majd újbóli egybekapcsolása: a grammatikai szabály arra való, „hogyan amit a kategorizáció szétválaszt, azt mi ismét összerakhassuk, és pedig a mindenkori nyelvi észlelésnek megfelelően” (65). Az lehet az olvasó érzése, hogy itt egy kissé elsikkad a kognitív megközelítések egyik jellegzetes belátása, az, hogy nem csupán a nyelvi kategorizáció (tehát a dolgok, tulajdonságok, cselekvések szótárbeli megnevezése), hanem a belőlük létrehozott nyelvi szerkezetek, kifejezések is összefüggésben vannak a nyelvi világmodell specifikumaival, így végső soron azzal a mindenkori kerettel, nézőponttal, ahogy a világot általában és éppen látjuk, s amelyeknek alapján azt a mondatban és a szövegben nyelvtani szerkezetű formáljuk, azaz reprezentáljuk. A 74. lapon például azt olvassuk: „Mi ugyanis itt csak a mondatbeli viszonyok grammatikájával bajlódunk, mert ez tartozik hozzá a nyelvi világmodellhez, nem a beszédbeli viszonyok grammatikájával”. A kognitív megközelítésnek az lenne az egyik előnye, hogy e második szempontot nem számúzi a grammatikából, hozzáátéve, hogy itt nem a langue—parole megkülönböztetésről van szó, hanem a mondat belső szerkezete és az abból eredő jelentése (mondatbeli viszonyok) és a beszédsituáció (beszédbeli viszonyok) közötti különbségről. Pedig a könyv egyes részlein ez a szemléletmód érvényesül, például a nyelvi észlelést taglaló első részben (60), ahol az egész grammatikai résznek szemléletesen példákat adó egér-situáció elemzése elkezdődik (két beszélő előtt átszalad egy egér az úton: az ebből a helyzetből és folytatásából eredő megnyilatkozások adják a mondatnyi rész példáit).

Szilágyi N. Sándor a második rész harmadik egységéként a reális világ és a nyelvi világ kapcsolata tárgyalja. A reális világot a nyelvitől az különbözteti meg, hogy az elsőt érzékszerveinkkel észleljük (ahogy tőlünk függetlenül létezik), míg a másodikat a már jelzett módon nyelvi kategorizációval alkotjuk meg. A könyv e ponton az európai filozófiai gondolkodás egyik leggyakrabban vitatott kérdését veti föl, s ad rá egyszerű választ. Ez a válasz azonban természetesen további bonyodalmakat okoz: lehet-e ilyen egyszerűen a két világot szétválasztani, lehet-e így az észlelést elkülöníteni a kategorizációtól, vagyis a típusalkotástól, amely konceptuális jellegű, reprezentál a kognícióban, s így alapja a megnevezésnek? Tehát végső soron a mindennapi (nem tudományos) észlelés nem ugyanúgy egy adott nézőpontból történik-e, mint a nyelvi világban végbemenő kategorizáció, s ezáltal akkor nem érvényesül-e analógia itt (miképp az idézett szerzők egyébként állítják)? Maga a szöveg is ez utóbbit látszik igazolni, hiszen azt állítja a 79. lapon, hogy a zöld szín (nem a megnevezése) önmagában nem létezik, hanem csak az észlelésben. S további kérdés: kimondható-e egyszerűen, hogy az elvont dolgok a reális világban nem léteznek, csak a nyelvből, vajon az olyan jelenségeket, mint *fehérség*, *hit* vagy *személyiség*, valóban csak nyelvi érzékeljük? (Erre érdemes lenne valamilyen összetettebb magyarázóelvet háttérül adni, például HEIDEGGER hermeneutikai ontológiáját.)

A reális világ két régióra bomlik e rendszerben: nem viselkedők és viselkedők tartoznak ide. A nyelvi világ régiói párhuzamba állíthatók ezzel, kiegészítve egy harmadik régióval, amely az elvont dolgokat tartalmazza (például az *-ás/-és* képzős főneveket). A nyelvi világ régiói közül a második, a viselkedők (a viselkedni, cselekedni képes lényeké, állaté, emberé) a központi régió, Szilágyi szerint ugyanis az igék alapvetően és elsőrendűen a viselkedők nyelvi világához tartoznak; a dolgok, a tárgyak nem képesek cselekedni (ezért alkotnak külön régiót). A dolgokra a második régió nyelvi rendszerét alkalmazzuk, zoomorfizmus jellemző ezért a nyelvi világra, ebből következően „grammatikai szabály csak a 2. régió relációira van” (87). Ez a „Hogyan teremtsünk világot?” rendszerében nem metafora, „az első régióbéli nem viselkedő — helyi érvénnyel — egy

»viselkedő« attribútumot kap” (87). Szilágyi érve itt abban áll, hogy a dolgokra (nem viselkedőkre) vonatkozó állítások csak a viselkedőkre vonatkozó nyelvi reprezentációs formákkal lehetségesek: az „A felhő eltakarja a napot” mondat alapstruktúrája „valami [viselkedő] eltakar valamit” (87), s ezt nem lehet úgy leírni semmilyen nyelven, hogy a „viselkedő” összetevő kimaradjon. Amennyiben azonban azt a tényt vesszük alapul, hogy a dolgok (fizikai tárgyak) alaptulajdonsága a mozgás (ezt a könyv is említi egy helyütt), s e mozgásnak valamilyen körülró vagy tudományos (de nem fizikai jelnyelvi) leírását szemléljük, akkor kételyeink támadhatnak. Mondhatjuk például: „Egy bizonyos helyen egy bizonyos időszakaszban a föld felszíne felett az erős szél fizikai hatására a föld felszínével egyenlő távolságban elmozduló (helyváltoztatást elszenvedő) felhő a föld és a nap közötti helyzetbe kerül, s ezáltal a nap átmenetileg láthatatlanná válik az emberi szem számára”.

Fontos és megszívlelendő, ahogy a szerző bemutatja, mennyire magától értetődőnek vesszük a nem viselkedők (átmeneti) viselkedő attribútumait és az elvont dolgok dologi létezését a nyelvi világban (az elvont dolgokat például tér- és időrendszerben helyezük el), s hogy ezeknek nyelvi következményeit tapasztalhatjuk.

A második nagy részben utolsó egységként végül a szerző a nyelvi világ és a nyelvi világmodell közötti különbséget elemzi. Eszerint a nyelvi világ „beszédből rekonstruálható világ. Nincs mint olyan, hanem darabonként lesz minden pillanatban” (99). E megfogalmazás erőteljesen hasonlít a hermeneutika által (is) előszeretettel idézett HUMBOLDT utolsó nagy, posztumusz művének nyelvszemléletére. A nyelvi világmodell pedig „a beszéd hogyanjára vonatkozó szabályok gyűjteménye” (105), azoké a szabályoké, amelyek meghatározzák, hogy „milyenné mondhatjuk egyáltalán” a világot. Szilágyi itt háttérként az együttműködési alapelvet adja meg (e megnevezés nélkül), amelynek közösségképző ereje kognitív keretben talán még nyilvánvalóbb. A viselkedésirányítás rövid vázlatában a szerző már a beszélőközösség jelentőségéről beszél.

SZILÁGYI N. SÁNDOR könyve nem csupán a magyar szellemtudományi diskurzus újat, eredetit és fontosat nyújtó munkája, hanem élvezetes olvasmány, amelyben a szerző nem tagadja meg saját stílusát, amelyben érvényesíti (ahogy Halliday mondaná) anyanyelvváltozatának egyedi fordulatait, a jelenetszerű példák szemléletességét, humorát. Idézzünk erre egyetlen részt, amely retorikailag zárójeles kitérő, valójában azonban igen fontos elméleti megjegyzés, s amely a grammatikai kifejtés egér-példájának elején olvasható: „(Chomsky tanár úr talán megbocsátja nekem — mint beszélőnek —, ha én ehhez a mondathoz [»(Ez) egér.«] nem úgy jutottam el, hogy S — NP + VP, stb., de nekem erre most nem volt érkezésem, mert az egér gyorsan szaladt: mire kimondtam, így is eltűnt. Ha számítógép lettem volna, valószínűleg a generatív grammatikai szabályokat alkalmazva is álltam volna a versenyt, de az én emberi neuronjaim túlságosan lassúak ehhez, ezért nekem az alkalmasabb, ha rögtön mondom is, mihelyt észlelek valamit.)” (60). Mindez a kifejtő jelleggel együtt érthetővé teszi a munkát, s ezt a tulajdonságot ma sajnos nem minden tudományos írásról lehet elmondani.

Csak örülhet minden érdeklődő, hogy az erdélyi magyar tudományos és tankönyvkiadás sanyarú körülmények között ilyen, kiállításában is izléses teljesítményekre képes. Némi szorongással gondolhatunk ellenben arra, hogy a „kézirat gyanánt sokszorosított 350 példány” a munkának kijáró hatással lesz-e a magyar nyelvtudományon belül, s azon túl is.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

## Elena Dragoș, *Elemente de sintaxă istorică românească*

București, 1995. Editura didactică și pedagogică R. A. 175 l.

ELENA DRAGOȘ könyve egy szempontokban is új román történeti mondattan. Elsődleges alapja a régi román nyelv mondattanára vonatkozó újabb kutatások sok jól hasznosítható eredménye, amelyek jórészt a régi szövegemlékek (pl. *Catehismul coresian 1559.*, *Lettres roumaines de la fin du XVI<sup>e</sup> et du début du XVII<sup>e</sup> siècle tirées des archives de Bistritza*) feldolgozásából fakadnak. Ezeket kellett a szerzőnek a korábbi eredmények kiegészítéseként diakronikus megközelítésben vizsgálnia.

A szerző magát a szintaxist szemiotikai diszciplinának tekinti, hisz szerinte a tárgykörét alkotó jelenségekben felfedhető a jelölő és a jelölt viszonya. Továbbá: a mondattan a „megnyilatkozás” szerkezetének a tanulmányozása, aminek része (lehet) az alaktan egy része is, mindennek előtt a flexió. Az így felfogott mondattan diakronikus vizsgálatában a szerző egy átfogó kettősséggel számol: 1. a szintaxis mint a latinból a románba való átváltás eredménye, 2. az eredeti szövegemlékek mondattani jelenségeinek, mondatszerkezeteinek kialakulása, kibővülése a fordítások, valamint az élőnyelv, a beszélt nyelv elemeivel és ugyanúgy egyéni, rendszerint a fordító alkotásaival.

De a vizsgálat egyik esetben sem függetleníthető az interpretáló személyétől. Emiatt (is) különös jelentősége van egy ugyancsak szemiotikai ágnek, a pragmatikának. Így egészül ki a szintaxis a pragmatikával és főleg ezen át a stilisztikával, retorikával. Ez persze sajátosan mondattani okok miatt is szükséges, hisz nem egy mondattani jelenség, például a szórend pragmatikai megvilágításban is vizsgálendő, azaz számolnunk kell a nyelvhasználattal összefüggő, valamint nyelven kívüli tényezőkkel. Mindebből következik, hogy a szövegszintig kell eljutni, hogy figyelemmel kell lenni a szövegegészre, ami viszont a szöveg belső és külső kontextusainak a vizsgálatát is feltételezi. És ez egy újabb érv a stilisztika és retorika fontosságának a bizonyítására, arra, hogy egy történeti mondattan tárgy- és feladatkörébe a mondatszint feletti alakzatok vizsgálata is beletartozik.

Mindebből adódik a könyv sajátos felépítése: Előszó, Bevezetés I. Mondattan és pragmatika, II. Mondattan és stilisztika [= az alakzatok számbavétele]; A román nyelv történeti mondattana I. A vulgáris latinból örökölt mondattani jelenségek, II. A román szintaxis nemlatin elemei, III. A régi dákorómánra jellemző fő mondattani jelenségek.

A bevezetés második fejezetében (Mondattan és stilisztika) a szintaktikai alakzatokat tárgyalja, mint amilyen például az ismétlés, a fokozás, felsorolás, a chiazmus, kötőszóhalmozás, kötőszó-elhagyás stb. Vizsgálatuk itt leíró jellegű. De a következtetések során LEVINSON funkcionálisnak tekinthető pragmatikája alapján előre jelez két diakronikus lehetőséget.

Az egyik a rendszerkényszer, ami megfigyelhető a latinból a románba való átváltás mozzanataiban, eredményeiben. Ezek egy részében expresszivitásbeli indítékokkal is számol (többek között innen a pragmatika és a vele összefüggő stilisztika, retorika funkcionális jelentősége).

A másik pedig a rituális kényszernek nevezett folyamat, amely a nyelvi kommunikációnak társadalmi vonatkozásaival függ össze. Különösen fontos ez ott, ahol — mint a román művelődéstörténet kezdeti szakaszában — kommunikációról csak egy bizonyos „ritualizálás” alapján beszélhetünk: elsősorban az egyházi szertartással foglalkozó szövegekben, főleg a XVI. századbeli szövegemlékekben. A román történeti mondattan legtöbb adata ezekből a szövegekből származik. Ez a rituális kényszer más „kényszerekkel” is összefügg, többek között a stilisztikaival és retorikaival.

Mindkettőnek különös jelentősége van a román nyelvnek írásban való rögzítésében, de abban is, hogy segítségükkel lehet felfedni mondattani jelenségek expresszív értékeit, amelyek egy része a fordításokban a forrásnyelvből való átvétel is lehet. Minderről szólva a szerző fontos diak-

ronikus tézisként fogalmazza meg azt, hogy a retorika a román irodalmi nyelv kialakulásának egyik fontos alapja volt.

A könyv következő része a tulajdonképpeni történeti mondattan, amelynek tárgyát a szerző szerint kétféle jelenségsoport vizsgálata alkotja: 1. a „genetikus folytonosságból” adódó, azaz az alapnyelvből örökölt elemek; 2. más nyelvekből átvett, más nyelvek hatására kialakult elemek vagy pedig újítások, újabb belső fejlemények. Mindkettőt néhány példával világítom meg.

A latinból származó mondattani jelenségek egy része megmaradt eredeti funkciójában, más része viszont módosult. Megmaradt például a gerundium használata (l. pl. latin *legendo librum*, román *citind cartea* ‘a könyvet olvasva’). Módosult viszont a flexió, funkciója, intenzitása sokat gyengült, ezzel szemben az előljárók funkciója bővült, erősödött. Vagy a latin szórend egykori expresszív inverziói semlegesültek, normatívvá, mindennapivá lettek.

A latin eredetű mondattani jelenségek változásainak vagy nem változásainak vizsgálata után következik a nem latin, a románba más nyelvekből bekerült elemek tárgyalása. Az átvételek fő forrása az egykori fordításirodalom. Az egyik idetartozó legjelentősebb változás az infinitivusnak kötőmóddal való helyettesítése a bolgár, görög, albán és más délszláv nyelvek hatására. Ható nyelvként említi a szerző a magyart is. A *foarte* szórendjét (*foarte mulțumesc, nagyon köszönöm*) magyar hatással magyarázza.

Az ezt követő harmadik (egyben a könyv legerjedelmesebb) fejezetében a régi dákorománra jellemző fő mondattani jelenségeket tárgyalja. A vizsgálat forrása itt is ugyanaz: a szövegelemlek, jórészt fordítások, jórészt vallások, egyházi irodalom, de az eredetit képviselő világi, népi kultúra sem jelentéktelen. A szerző gyakran utal arra, hogy a fordítások mondattani sajátosságai eltérnek a mindennapi nyelv jellemző vonásaitól. Egybeesés persze azért van.

A szerző itt nagyon sok mondattani tényt közöl történeti megvilágításban. Ezek közül is jelentősek azok, amelyek mint újabb fejlemények a román nyelvnek más neolatin nyelvektől eltérő sajátosságai, mint amilyen például az, hogy a tárgynak és a részeshatározónak az állítmány előtti előfordulása a személyes névmás rövid alakjainak a használatával jár együtt (l. pl. *Pe Petru l-am văzut*). Persze vannak más természetű változások is, mint például az összetett mondat tagmondattainak a sorrendje, ami a fordításokban a szláv nyelvek hatására alakult ki.

Itt szöveggrammatikai (szöveg szintaxisbeli) kérdések is szóba kerülnek, mindenekelőtt az, hogy hogyan alakult és módosult a szövegalkotás, és hogy mi volt ebben a szerepe a szövegkohézióknak és egyáltalán a mondat szint feletti, mondat sorozatok összekötő erőnek, illetőleg, hogy milyen „ellenerők” gyengítették a szövegkohézió funkcióját.

A szerző egyik legfontosabb idevágó következtetése a kultúra szövegvilágának a szférájába tartozik: hogyan szorult ki fokozatosan az ószláv (egyházi szláv), és hogyan lett a kultúra hordozója a román nyelv, az élő nyelv.

A fejezetet három szövegelemlek elemzése zárja: Tetraevanghelul lui Coresi (1561), Scrisoarea nr. 8 (az ismertetés elején említett beszercei levelekből) és Antim Ivireanutól a La duminica vameșului, cuvânt de invățatură (1711).

ELENA DRAGOȘ román történeti mondattana több nómumával is a szóban forgó diszciplína fejlődéséről tanúskodik. Ezek közül hármát emelnék ki. Az egyik a szövegtani szemlélet: számol a mondat szint feletti, sőt a szövegbeli jelenségekkel, a szövegalkotással és a szövegbefogadással. Ez utóbbin belül a szerző szerint elsősorban az értelmezés és az értelmező szerepe a pragmatika bevonásával jár. Ez a második újszerűsége egyrészt jogosult, másrészt pedig nem meglepő, már csak azért sem, mert a szerző eddigi munkásságában a pragmatika jelentős forrás volt (l. pl. egyik korábbi munkáját: „Pragmatica și literatura” 1994.). Végül a harmadik újdonsága a stilisztikai és retorikai szempont érvényesítése. Könyvének idevágó fejezetei egy román történeti stilisztika alapjául szolgálhatnak. Könyvének legnagyobb érdeme ezekben az újításokban rejlik.

## Nina Catach, La punctuation

Presses Universitaires de France, Paris, 1994. 128 l.

A központozás (ponctuation) a nyelvhasználat ritmusszabályozója. Mutatja a mondat, a szöveg tagolását, tartalmi súlyelosztását, folyamatosságát vagy megszakítottságát. NINA CATACH könyve szerint nemcsak az írást szabályozza, hanem a szóbeliséget is. A rádió, a televízió bemon-dója a számára leírt szöveget az írásjelek „irányításával” olvassa fel; ezeket a jeleket a hallgató, néző nem látja, de ha nem „működnek” jól, zavaros, kellemetlen, esetleg érthetetlen lehet a közle-mény. Előfordul bármilyen szóbeliségben, hogy az írásjel mintegy láthatóvá, helyesebben: hallha-tóvá válik, például: „Zárójelben mondom”, „Idézem”, „Idézőjel bezárva”.

A szerző meghatározása szerint írásjel minden olyan, a szövegben szereplő jel, amely a szö-veget tagolja vagy belső súlyelosztását mutatja. Szűkebb értelemben írásjel a pont, vessző stb., szóval, amit mi is annak tartunk, továbbá a nagy kezdőbetű. Tágabb értelemben pedig mindaz, ami a szövegben nem betű, tehát például a szavak közötti hézag, a táblázatok körüli szabad hely, a be-kezdés első sorának beljebb történő kezdése és még sok más — a fogalom számunkra meglepő kitágítása. A központozás így az írásnak a betűvel egyenrangú szereplője lesz, a szöveg tehát két-szereplős jelenség, az ábécé az egyik, az ábécén kívüli jelek rendszere a másik szereplője.

A könyv első része az írásjelek történetét mondja el. Megtudjuk, hogy múltja közel három-ezer éves, a görögök használtak először írásjeleket — sokkal kevesebbet, mint mi. De a további részekben is sűrűn esik szó a múltrol; az állítások próbaköve nagyjából az egész második évezred.

A „nyersanyagot” a francia helyesírás adja, néhányszori kitekintéssel az angolra, továbbá egy-két, a spanyolra, németre vonatkozó utalással. (Hiányolhatjuk, hogy az antik görögön kívül nem ad példát egyetlen nem latinbetűs nyelvből sem.) De nem a francia rendszert akarja leírni, mindenkül általános nyelvészeti következtetést von le. Így a fejtegetések java része elvont jellegű, nyelvészeti és logikai összefüggései nagy figyelmet kívánnak az olvasótól. Nézzük meg egy pél-dán. Többféle pont van, s ezeket rangsorolni kell. A mondatzáró pont magasabb szerepű, mint a rövidítést jelölő, ezért az utóbbinak kell eltűnnie, amikor együtt jelennének meg. Magyarra átté-ve: „Volt ott mindenféle könyv, ismeretterjesztő, bűnügyi, képzőművészeti stb.” Gyakorlatilag egyszerű, hogy a *stb.* után csak egy pontot írunk, a logikai minősítés szempontjából azonban két pontnak a funkciója van jelen, s a kisebb „rangú” nem kap alakot.

Az utolsó fejezetben az irodalom sajátos írásjelhasználatáról olvashatunk. A szerző többfé-leképpen osztályozza az írásjeleket. Ad egyebek között formai felosztást (egyszerű, kettős stb.); a szerkezeti osztályozás alapja az, hogy az írásjel mit kapcsol: mondatokat (szövegszintű) vagy szavakat (mondatszintű). Van még történeti és egy-két egyéb osztályozási szempont. A funkciók között szerepel a szóhelyettesítés. A szerzőnek ezzel kapcsolatos példái helyett nézzünk egy magyar példát: „János nem vette meg az öltönyt, nem volt pénze.” A vessző itt a *mert* vagy *mivel* kötőszót helyettesíti. (Anyanyelvünkben ez kevésbé jelentős, mint a franciában vagy az angolban, mert mi rendszerint vesszőt teszünk a tagmondatok közé akkor is, ha van kötőszó.)

A könyvben nincs magyar utalás. Összehasonlítás segítségével mégis levonhatunk a megál-lapításából néhány magyar érdekű tanulságot.

A mi írásunk viszonylag sok írásjelet használ, így a magyar szöveg jól tagolható, hangos olvasása könnyebb, mint a „takarékosabb” nyelveken írt szövegeké. Talán ez is oka, hogy, a recen-zens észlelése szerint, napjaink magyar irodalmában kevesebb az írásjeleket részben vagy majd-nem teljesen elhagyó mű, mint a nyugati posztmodern irodalomban. — N. Catach szerint a betűtí-pus megválasztása is a „ponctuation” jogkörébe tartozik. Érdekes, hogy Arany János milyen gyakran használ dölt betűt, gondolatjelet, ezzel a versszöveget szinte beszédessé teszi.

A magyar írásjelek állományában, használati szabályaiban megtaláljuk az európai íráskultúra közös örökségét, de természetesen vannak nemzeti sajátosságai is, ugyanúgy, mint a többi európai



nép írásszabályainak. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy — a különbségek ellenére — az egyének jól kell ismernie a magyar írásszabályokat, ha az idegen nyelvét meg akarja érteni.

N. CATACH sokmindent lapalji jegyzetben mond el, ez megnehezíti művének amúgy sem könnyű olvasását. A könyvet mint a *Que sais-je?* tudományos-ismeretterjesztő sorozat 2818. kötetét megtalálhatják az olvasók a Francia Intézet (Institut Français en Hongrie) könyvtárában, ha jelenleg még nem, a közeli jövőben bizonyosan. Könyvtáraink szűkös pénzellátása miatt kevés a remény, hogy magyar igazgatású könyvtárak megvásárolják.

BÁN ERVIN

## TÁRSASÁGI ÜGYEK

### Török Gábor nélkül

*Harangszó ömlik a Tiszába,  
frissen, nyujtózva kel a lárma...  
(József Attila: Reggeli)*

Gábor napja közeledik, s Török Gábor nincs már közöttünk. Elment hirtelen. És hirtelen, mert így rendelte: ne adják a nyilvánosság tudtára elköltözésének híret. A felvidéki nyelvjárás elemzője, a József Attila-életmű egyik leghivatottabb kutatója, a különböző médiumokkal alkotó művészet stílusának elméletírója — távozott. Meghagyta, hogy hamvait szórják vizeinkbe.

*Mint a halak s az istenek,  
tengerben és egekben élek...  
(József Attila: Már régegrég ...)*

Török Gábor — tanár volt. Olyan tanár, aki a szellemi függetlenségének igényét tette első számú feltétellé az értelmiségi lét számára. Hogy az ember autonóm emberré váljék. Ez az autonóm cél vezérelte egész pályáján a Lónyay Gimnáziumtól kezdve. Ez az elvi alap, ez az eszmei biztonság tette őt meg nem alkuvóvá mind a szakmai vitákban (a viták nem könnyed nézeteltérések voltak!), mind a közügyek fórumán (akkor is, ha egzisztenciális hátrányok sora következett megszólalásából, állásfoglalásából). S ha nem nála vagy nem csak nála volt az igazság: bajvívó ősei virtusával csatázott, örök küzdőként.

*Én nem fogom be pörös számat ...  
(József Attila: Ars poetica)*

Nem volt híve a tekintélytisztletnek — a régi és az új tekintélyek udvarias eltűrésével, különösen nem körüludvarolásával. Nem vonzották a tetszetős féligazságok a meg nem gondolt gondolatok légkörében. Nem volt hajlandó engedni a látszatnak: sem a kutatásban, sem a köz dolgában, sem a magánéletben. Nem tűrte a mellébeszélést, az értéktelenség elburjánzását: a mondvacsinált kiválóságok nagyképű prédikálásai helyett az igazolt, megfoghatóan bizonyított összefüggések érvényesítéséért szólt, írt, tett.

*A csöndbe térnek a dalok,  
kitágul, mint az űr, az elme ...  
(József Attila: Majd)*

Mi az igazság? Török Gábor számára: a verifikált, reális alap és a rá épülő valószínűségek hipotézisei. Ezért — Ő, a marxista — a Miatyánk szövegében visszament a „szent nyelvek” bizo-

nyftékaiig, hogy igazolja: a nyelvi tények fordítási hibákra vezethetők vissza. Nyelvileg hibás, tehát teológiaiilag sem lehet igaz: „*És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek.*” És ugyanarra jutott, amire a vatikáni Katekizmus teológus értelmezése: *'és így mi is megbocsátunk...'*

*Mi föld vagyunk s ha meghalunk,  
minket nem is kell eltemetni ...*

(József Attila: Illyés Gyulának)

Ki volt a jövő évezred értelmisége számára Török Gábor? És ki lesz, évtizedek múltán? Termékeny humuszként ható kutatója, elemzője, vizsgálója lesz a jövőben is a nyelvi rendszer múltjának, jelenének, használatának. Egyedülállóan sikeres feltörője a pecséteknek, s a jövőendő generációk segítője is az irodalmi szöveg pecséteinek feltörésében. A leendő olvasók számára Török Gábor kalauzt nyújt József Attila pontos szenvedéseinek, Kassák Lajos szenvedélyeinek, Weöres Sándor egysorosainak, Tandori Dezső fantasztikus ötleteinek megelevenítésében, hitelesítésében és értelmezési lehetőségeiben. Igényességével lehetővé teszi — azoknak is, akik nem értenek vele egyet — a költő elképzeléseinek valóra váltását.

*És szépet, tisztát kell már egyszer  
Fölmutatni az embereknek ...*

(József Attila: A távol új s új egeket szór)

NAGY L. JÁNOS

## Gergely Jánosra emlékezve

1996. szeptember hetedikén párizsi otthonában elhunyt Gergely János, a L'Institut National des Langues et Civilisations Orientales nyugalmazott professzora, zenetudós és zeneszerző, az Association pour le Développement des Etudes Finno-Ougriennes tiszteletbeli elnöke és mindezekelőtt: a magyar nyelvnek és kultúrájának egy életen át lelkes franciaországi terjesztője. Még nyolc évvel ezelőtt — mondhatnánk — nyelvtudomány-történeti tanulmányban „Pais Dezső és párizsi hívei” címen emlékezett meg Pais professzorral való 1930-as első találkozásáról — amikor a pesti egyetemen mint magyar—francia szakos tanárjelölt részt vett Pais professzor akkori leíró nyelvtani óráin —, illetve negyven év múltán a kruzsokbeli együttlétről, amikor meg közösen idézték fel Aurélien Sauvageot emlékéit, aki Pais Dezsőt „grand sorcier”-nak és „grand sourcier”-nak, vagyis „nagy sámán”-nak és „nagy forráskutató”-nak nevezte (MNy. 1988: 110—4). Aztán a nyáron, az augusztusi Kruzsookban még terveiről beszélt — hogy folytatja Bartók-kutatásait, tanulmányt ír Kossuth dunai konföderációs elképzeléseiről — ... és rá alig egy hónap múlva jött a megmásíthatatlan szomorú hír: Gergely János nincs többé...

Gergely János — Aurélien Sauvageot mellett és az ő halála után mintegy az örökét folytatva — egész pályáját a magyar zenének, a magyar nyelvnek, a magyar kultúrájának szentelte. Mint írja (MNy. 1988: 111), a harmincas években Párizsba vetődött, és ott is telepedett meg. 1938-tól 21 éven át az ottani Magyar Intézetnek volt a munkatársa. Közben az 1949/1950-es tanév közepétől — 18 éven át Sauvageot professzor mellett — a Keleti Nyelvek Főiskoláján töltötte be a magyar lektor szerepét. Máig és — reméljük — a jövőre is kiható fontos esemény az Association pour le Développement des Etudes Finno-Ougriennes 1961-es megalapítása és 1963-ban az Etudes Finno-Ougriennes évkönyv megindítása. Mindkettőben alapítóként és Sauvageot oldalán vett

részt, továbbá hozzátehetjük: mindig szívügye volt ez a nemzetközi egyesület és a finnugor tanulmányokat tartalmazó lapnak a léte, valamint felvirágoztatásuk.

Gergely János munkásságát számba véve, először szóljunk a tanárról. A nyelv zenei oldalára különösen sokat adva, igen jó pedagógiai érzékkel nevelte az egyetemi hallgatók nemzedékeit a magyar nyelv, a magyar irodalom, a történelem, a zene és a néprajz, vagyis a magyar kultúra megismerésére, továbbá szeretetére. Ami a kutató és tudós Gergely Jánost illeti, elsősorban muzsikusként mondta magát. Három könyve jelent meg Bartókról („Béla Bartók vivant. Souvenirs, études et témoignages”; — „Conscience musicale ou conscience humaine? Vie, oeuvre et héritage spirituel de Béla Bartók”, Jean Viguével együtt; — „Béla Bartók. Éléments d’un autoportrait”) mindegyik a „Bibliothèque Finno-Ougriennes” sorozatban. Ezenkívül csaknem tíz tanulmánya, illetve csaknem 20 recenziója látott napvilágot az Etudes Finno-Ougriennes egyes évfolyamaiban, elsősorban a magyar zeneszerzőkről, a magyar népzeneről, illetve magyar tudósok idevágó munkáiról.

A magyar nyelvtudományon belül mindenekelőtt a szupraszegmentális eszközök vizsgálata és a kétnyelvűség problematikája érdekelt. Kongresszusainkon általában jelen volt, és a jelzett témakörből adott elő (I. pl. Beszéddallam és hanglejtés: A magyar nyelv grammatikája. NytudÉrt. 104. sz. 345—50; Megfigyelések a Franciaországban élő magyarok magyar beszédéről: MNy. 1970: 367—73). Tanulmányt jelentetett meg továbbá Kassákról (EFO. 6—7: 73—91), Kosztolányiról (EFO. 20: 159—77), illetve kiadta egy kanadai magyar kivándorlónak a verses elbeszélését század eleji kivándorlásának és megletelepedésének a körülményeiről (Un chant épique de la prairie. A Bibliothèque Finno-Ougriennes sorozatban). És említhetnénk még néprajzi, művelődéstörténeti stb. dolgozatait.

Azzal búcsúzunk Gergely Jánostól, kultúránk franciaországi „követőtől”, a kedves kollégától és a hűséges baráttól, hogy emlékéit kegyelettel megőrizzük.

SZATHMÁRI ISTVÁN

## B. Lőrinczy Éva köszöntése születésnapján\*

Elnök Úr! Tisztelt Választmány! Kedves Éva!

1. Vagy szokásosabban, a Bácszi-tanszéki hagyományoknak megfelelően: Kedves Bogár, sőt az akkori közvetlenséget, családias meghittséget még jobban visszaidézve: Kedves Bogárca! És már ott is vagyunk a negyvenes évek második felében Debrecenben, a Nagyerdőn, az egyetemi Magyar Nyelvészeti Tanszéken és az alagsori Népnyelvkutató Intézetben... Egymás után tolulnak elém az emlékek. Most éppen az jut eszembe, hogy amikor Bácszi tanár úr irányításával a körülöttünk lévő tárgyak nevének az eredetét kellett kitalálni és indokolni, akkor Lőrinczy Éva mindig élen járt. Aztán nemegyszer kemény csatát vívott Bácszi professzor úrral egy-egy nyelvészeti kérdés kapcsán, egyébként annál keményebben csak Abaffy Erzsike, alias Kutyafej csatázott, miközben Andi (Hídvégi Andrea) és jómagam inkább csendesesen hallgattunk. Az is eszembe jut, milyen szerencsés voltam Anatole France-nak a „Les dieux ont soif” című regényével, illetve Marcel Pagnolnak a „Topaze” című drámájával foglalatostoktunk, professzor úr — mindenekelőtt a hölgyeket kedvelvén — őket nyaggatta, én pedig sziesztáztam, vagy éppen a Svájc-ból, illetve Belgiumból hozott és a háború után itthon egyáltalán nem kapható csokoládékat eszegettem...

2. Komolyra fordítva a szót: ünnepeltünk eredményes kutatóként, kiváló tudósként és nem mindennapi szervezőként áll előttünk, a háta mögött három önálló tudományos könyvvel, egy

\* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi ülésén, 1996. december 11-én.

dokumentumregénnyel, egy publicisztikai jellegű cikkgyűjteménnyel, egy könyvméretű műrészlettel, egy szakfordítással, mintegy százhatvan tanulmánnyal, továbbá az Új Magyar Tájszótár hatalmas kötetének az útra bocsátásával.

Induljunk ki a következőkből: rendszerint messzire nyúlnak vissza annak a gyökerei, hogy valaki egy meghatározott pályát kiválaszt, amellel egy életre elkötelezi magát, és azt — a tudománytörténet mérlegére téve is — kiemelkedő teljesítménnyel műveli. Nincs ez másként Lőrinczy Éva esetében sem. A debreceni polgári családban való nevelkedés, a Dóczi Leánynevelőintézet, Juhász Géza, majd Bárczi Géza hatása, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének a rendje, mind, mind hozzájárult ahhoz, hogy ünnepeltünkben olyan emberi és a tudásra is kiható vonások erősödjének fel vagy éppen alakuljanak ki, mint a realitásérzék, a munkaszeretet, a tisztesség, az erkölcsi és egyéb értékek megbecsülése, más embereknek és véleményeknek a tiszteletben tartása, a célratörés és akaraterő, a nyitottság minden — különösen minden jó — irányában, és még sorolhatnám tovább.

Egy kissé részletezve: már kezdő egyetemistaként „felfedezi” például apai nagyanyjának az *i*-zését, a diftongusait, az *l* és *r* előtt megnyúlt magánhangzóit, és ugyanakkor változatos, egyéni nyelvi fordulatait, színes beszédét, továbbá dicséri erős akarátát, erkölcsi tartását, amellyel munkára, tisztességre, mások megbecsülésére nevelte hat gyermekét. (L. Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Bp., 1996. 39—40.) Juhász Gézára, a Dóczi tanárára meg így emlékezik vissza: „Irodalommal kívántam foglalkozni..., szinte attól a perctől kezdve, hogy Juhász Géza magyartanárként belépett az osztályunkba, s lett nemcsak tanárom, hanem első mesterem, nevelőm, atyai jóbarátom. Sokat kellene róla írnom, hogyan csempészte be szinte még gyermeki tudatunkba a (nem csak irodalmi) értékek tiszteletét, felismerésük módszereit; hogyan dobott be bennünket a remekművek mélyvizébe, hogy tett igényessé mindennel szemben, ami kultúra, és ami az egész emberi élet minősége; hogyan volt egyszerre nemzeti és európai...” (Szubjektív pályakép objektív elemekkel: A nyelvészetről — egyes szám első személyben. Szerk. SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS. Bp., 1995. 163.) A szó teljes értelmében döntő — a Lőrinczy Éva további életpályáját is eldöntő — találkozást azonban Bárczi Géza egyetemi előadásai, szemináriumai, a vele való beszélgetések jelentették számára. Ezt így idézi vissza: „A nyelvészeti órák és szemináriumok egyre jobban vonzottak, a nyelvtörténet egyenesen elbűvölt, hiszen Bárczi Gézától ebből kaptunk a legtöbbet. Megszerettem a nyelvi tényeket, megnyugtatót objektív vizsgálhatóságuk lehetősége... szakdolgozati témát harmadéves koromban már Bárczi Gézától kértem, Illyés Gyulát pedig, akiről korábban írni akartam, kedves írómként őriztem tovább a szívemben. Juhász Géza első mesteri mivoltához méltó módon engedett át engem a másik mesternek, akit ő is igen nagyra becsült.” (Uo. 164—5.) De a nyelvtörténetnek immár elkötelezett Lőrinczy Éva sokat tanult az akadémiai leíró nyelvtan három jelentős fejezetének (a szóösszetételeknek, a határozóknak és a határozói mellékmondatoknak) a megírása közben, a Nyelvtudományi Intézet új munkaközösségébe kerülve is: „... a Bárczi-iskola után egy másfajta, a nyelvészetnek egy számomra addig szinte ismeretlen ágába beavató, de megint csak áldásosan kemény és nevelő erejű iskolát jelentettek számomra. A nyelvszemléletem változott meg, pontosabban egészült ki ezeken a megbeszéléseken... Ma is azt vallom, hogy az akadémiai leíró nyelvtan nagy elrugaszkodás volt az ideje lejárt előzményektől, s hogy nélküle sokkal nehezebben nyílt volna meg az út az akkoriban már ante portas állott modern irányzatok előtt...” (Uo. 166—7.) A legnagyobb, a legtöbbet hozó iskola viszont — ezt már én állapítom meg — az a maga teremtette iskola volt, amelyet az Új Magyar Tájszótár szerkesztő műhelyének a megszervezése, pontosabban ennek a többi hasonló szótárral együtt halhatatlan műnek a létrehozása jelentett és jelent.

Ünnepeltünk tudósi egyéniségének a kialakulásához természetesen még sok minden hozzájárult, amelyek közül a legfontosabbakat is ezúttal csupán felsorolhatom: a rövid, de annál eredményesebb középiskolai tanítás (ezt közvetlenül tanúsíthatom, mivel magam is abban az iskolában tanítottam akkoriban); aztán később SAUSSURE „Cours de linguistique générale”-jának — több

tekintetben is — embert próbáló lefordítása; az új protestáns Biblia nyelvi lektorálása; a valójában szépirói és a magas szintű publicisztikai tevékenység...

Összefoglalóan: mintha Lőrinczy Éva a nyelvtörténettől elindulva, de minden irányban nyitottan a nyelvnek, anyanyelvünknek a sokoldalú feltárását valósította volna meg, azét a nyelvért, amelyről Bárczi Géza ódái stílusban hirdette, hogy sokkal több, mint közlési eszköz: az emberi tudás felhalmozódásának tárháza, aztán esztétikumot hordozó művészi eszköz, továbbá a nemzeti tudat egyik fontos letéteményese, amely érzelmi szálakkal is hozzánk kötődik.

3. Hogy ünnepeltünk eddigi pályáján milyen eredményeket mondhat magáénak, arra — ha nagyon utalásszerűen is — már rámutattam. Most végezetül csupán két jellemző dolgot emelek ki. Nemrégiben a Magyar Nyelv utolsó számában megjelent, „Gondolkodás — közlés — nyelvi/beszédbeli tények. (Az Új Magyar Tájszótár üzenete)” című tanulmányában — mint korábban is gyakran — a jó értelemben vett általános nyelvészet síkjára helyezkedve tanulságos üzenetet tolmácsol: „A magyar nyelvjárások szókincsének ez az irodalmi és köznyelven kívüli szó- és frázis-anyaga sem nyelvi/beszédbeli megvalósulásaiban, sem a gondolkodás és a közlés viszonylatában nem h o m o g é n, de ugyanakkor nem is egymástól független egyedeknek minden kohéziót nélkülöző h a l m a z a. Nem, összességén belül egyfajta t ö m b ö s ö d é s útján kialakult n a g y o b b e g y s é g e k körvonalai fedezhetők fel, amelyeken belül azonos vagy legalábbis hasonló jellemzőkkel bíró adatok helyezkednek el, szinte kikövetelve maguknak egy, l é n y e g é b e n a z o n o s szótározási módot.” (MNY. 1996: 298.) És a továbbiakban a *tébláb* valódi tájszónak feltárja a teljes nyelvi problematikáját (jelentései, szófaja, eredete stb.), nem hallgatva el a még fennálló bizonytalanságokat sem (uo. 301).

A másik jellemző sajátás: ünnepeltünk stílusa. Mert mondjuk ki nyíltan, az írói véna — tudtommal egyetlenként a Bárczi-tanítványok között — ünnepeltünkben tagadhatatlanul benne van. Nem alaptalanul írta tehát „szubjektív pályaképében”, hogy 14 éves korától második egyetemi éveigi irodalmárnak készült, „amibe — mint megjegyzi — a magyartanárságtól az irodalomtörténelemszig és esztétáig sok minden belefért. Eleinte tán még az íráság is ...” (i. h. 163). És bár arról is beszámol itt, hogy „a magas tanári mérce és az erős önkontroll igen hamar elhozta a kijózanodás pillanatát...”, ebből az „íráság”-ból — hála Istennek — sok minden megmaradt. Erről nemcsak a sajátos hangvételű „Meddig még?” című dokumentumregény (Magvető K., 1980.) és a „Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Publicisztikák és más effélék” (MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1996.) című munka tanúskodik, hanem az a tény is, hogy ünnepeltünk mindig szépen, választékosan ír a legelvontabb nyelvészeti témáról is.

4. Kedves Éva! Végezetül mit kívánhatnék kis ünnepségünk alkalmával? Azt, hogy a Maga által is idézett Candide szavaival: művelje a kertjét még nagyon sokáig, az eddigiekhez hasonló eredménnyel. Isten éltesse!

SZATHMÁRI ISTVÁN

### Máté Jakab 70. születésnapjára\*

Egy tudós életének 70. életéve akkor is megállásra, főhajtásra s számbavételre készítő idő, ha ennek alkotó félszázadát pályatársakként azonos helyen s azonos körülmények között éltük meg; különösen figyelemre méltó a 70. év akkor — miként a jelen esetben is —, ha a tudományos pályának jobbára csak a velünk együtt futó szakaszát ismerjük közelebbről. Máté Jakabról s tudományos eredményeiről korábban is tudtunk ugyan egy-egy magyarországi publikációja kapcsán, nemzetközi konferenciák előadójaként pedig személyesen is találkozhattunk vele. Felfigyelni rá,

\* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1996. november 26-i ülésén.

közelebből megismerni őt igazán akkor kezdtük, miután 1977 őszén Romániából áttelepült Magyarországra, vagyis amióta — az ő kifejezésével — „visszahonosított” állampolgára Magyarországnak. S egy ideig még akkor sem elméleti tájékozottságával, témakezelésének modern hangvételével hívta fel magára a figyelmet, hanem rokonszenves egyéniségével: érdeklődésének önzetlenségével, személyiségének nálunk szokatlan nyíltságával, amely rangtól függetlenül nyilvánított értéknek mindent s rokonszenvesnek mindenkit, ami, illetőleg aki az ő szemében értékes és rokonszenves volt. Tanulmányainak immár itthoni közlése mellett azonnal föl vállalta a magyar nyelvre vonatkozó (hazai és külföldi) kutatások bibliográfiájának folyamatos összeállítását és közlését a *Hungarológiai Értesítőben* és az *Analecta Linguistica*-ban (A Selected Bibliography of Linguistics in Hungary, 1977—1980.). Nem véletlen tehát, hogy Máté Jakab 20 évvel ezelőtt az itt eltöltött első éveiben leginkább a rácsodálkozó kérdésekként létezett. Honnan származik benne ez a mi égtájunkon szokatlan figyelem, érdeklődés; miből ered benne a kedvesség, a humor, a mások iránti jóindulat és értékisztelet?

Az érdeklődés és a jóindulat fakad a személyiségből; a személyiség gyökerei erednek a régi Csík megyéből, egészen pontosan Csíkközmaszról, ahol Máté Jakab 1926. november 14-én egy kovácmesterséghez is értő földműves családjában, a hét gyermek egyikeként megszületett. Erdélyben magyarnak születni 1926-ban annyit jelentett, mint majd végigélni egy megíratlan kötetet Tamási Áron *Ábel-történetfolyamából*. Máté Jakab esetében e történet meghatározó kerete 1938 és 1948 között a Csíkszeredai Római Katolikus Segítő Mária Gimnázium, e kereten belül a háború, a háborún belül honvédelmi munkatábor, katonai szolgálát, végül 28 hónapos szovjet hadifogság a Donyeci szénmedencében. Ha az orosz nyelv iránti érdeklődése csákányozás közben nem is egészen önként ébredt fel a fiatal Máté Jakabban, de az eközben folytatott dialógusoknak lett annyi értelmük, hogy szerencsésen hazakerülvén leérettségizett, s 1948 és 1952 között a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Nyelvtudományi Karán orosz nyelv és irodalom szakból középiskolai tanári oklevelet szerzett, sőt benn is tartották a tanszéken, ahol 1977-ig, Magyarországra történt visszahonosodásáig tanársegédként, majd adjunktusként oktatott és kutatott.

Ha a kolozsvári korszakában publikált tanulmányait nézzük, akkor a mögöttünk lévő 30 év legkorszerűbb témáit találjuk köztük: matematikai modellek nyelvtudományi alkalmazhatóságát, az elektronikus számítógép fordítási lehetőségeinek vizsgálatát; klasszikus elméleti témák szemiotikai, szociolingvisztikai, etnolingvisztikai megközelítését. Közülük — mivel itthon kevésbé válhattak ismertté — többet is felsorolok. Először a t a n u l m á n y o k közül:

Cercetări preliminare pentru construirea unei limbi intermediare a traducerii cu mașina electronică de calcul. (Előzetes vizsgálatok az elektronikus számítógépek segítségével történő gépi fordításhoz szükséges közvetítő nyelv megteremtéséhez.) In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Philologia, Fasc. 1. 1963: 85—93.* (Társszerző: SCHVEIGER PAUL.) — *Analyse d'information de la déclinaison du substantif en hongrois du point de vue de la traduction automatique.* In: *Cahiers de linguistique théorique et appliquée: 2. 1965: 263—6.* (Társszerző: SCHVEIGER PAUL.) — *A magyar igeragozás független analízisének egy modelljéről.* In: *A magyar nyelv története és rendszere: NytudÉrt. 58. sz. 449—503.* — *A gépi fordítás néhány általános nyelvészeti kérdése: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1966: 299—309.* (Társszerző: SCHVEIGER PAUL.) — *L'analyse microcontextuelle du hongrois: CLTA. 1967: 97—106.* (Társszerző: SCHVEIGER PAUL.) — *Concerning the Formal Description of Language for Translation with Electronic Computer: Computational Linguistics 5. sz. 1966. 122—8.* (Társszerző: SCHVEIGER PAUL.) — *A szintaxis és a szemantika néhány általános kérdése a generatív transzformációs grammatikában: Nyírk. 1969: 223—40.* — *Relația dintre componentul sintactic și cel semantic in grammatica generativă. (A szintaktikai és a szemantikai komponens közötti kapcsolat a generatív transzformációs grammatikában.)* In: *Cercetări de lingvistică, 15 [1970/2]: 239—52.* — *The Structure and Semantics of the Verbal Government.* In: *Collection of Abstract of Papers, Preprint Nr. 62, Stockholm, sept. 1969.* — *A felszíni és mélyszerkezet néhány kérdése a generatív transzformációs grammatikában:*

NyIrK. 1970: 273—88. — Aşa-numitele converseive și unele probleme legate de tratarea lor în gramatica generativă transformatională. (Az ún. konverzívakkal kapcsolatos néhány kérdés megközelítési módja a generatív transzformációs grammatikában.) In: StUBB. Series Phil. Fasc. 2. 1971. 69—79. — K voprosu o struktornom opisani predloženija v ruskom jazyke: Slavica [Debrecen] 1971: 5—15. — Antonymy—Conversivity and Synonymy—Homonymy in the Grammar of Language: Revue roumaine de linguistique, 17 [1972/2]: 141—58. (Társszerző: SCHVEIGER PAUL.) — A konverzívák néhány szemantikai és szintaktikai kérdése: NytudÉrt. 83. sz. 364—9. — A szociolingvisztika helye a nyelvtudományi diszciplínák rendszerében. In: Szociolingvisztika és anyanyelvi oktatás. Budapest—Nyíregyháza. (Előadás, 1973. aug.). — Leíró és történeti szempont a modern nyelvtudományban: Korunk 1966: 1341—7. — Az etnolingvisztika néhány kérdése: Korunk 1967: 1209—17. — A generatív nyelvelméletéről: Korunk 1970: 1342—51. — A jelentéstan múltja és jelene: Korunk 1971: 1472—9. — A humaniorák középpontjában: a nyelvészet: Korunk 1975: 661—72. (A kerekasztal-beszélgetésen részt vettek Cs. Gyimesi Éva, J. Nagy Mária, Máté Jakab, Péntek János, Schweiger Paul, Szabó Zoltán és Teiszler Pál.) — Modern nyelvtudomány—nyelvművelés. In: Anyanyelvünk művelése. Kriterion, Bukarest, 1975. 13—9.

A kolozsvári időszakban publikált *k ö n y v e k*: Az orosz nyelv kézikönyve. Hangtan és alaktan. Bukarest, 1956. 391 lap (öt fejezet kidolgozása). — Nyelvészet és matematika (Társszerző: SCHVEIGER PAUL.) Dacia, Kolozsvár—Napoca, 1977. 100 lap. — Solomon Marcus: A nyelvi szépség matematikája. Válogatta, szerkesztette, részben fordította, a bevezető tanulmányt írta, a bibliográfiát összeállította és a jegyzeteket készítette: MÁTÉ JAKAB. Gondolat Kiadó, Bp., 1977. 399 lap. E három könyvet közül — jóllehet a Nyelvészet és matematika is máig használható mű — a legnagyobb figyelmet a Solomon Marcus-kötet váltotta ki. Számos ismertetés és értékelés jelent meg róla (VOIGT VILMOS: Valóság 1978/5: 123—6., VEKERDI LÁSZLÓ: Élet és Irodalom 1978/7: 10; SZABÓ ZOLTÁN: NyIrK. 1978/2: 234—5; HELLER MÁRIA: Pedagógiai Szemle 1978/9: 850—1).

Máté Jakab nyelvtudományi munkássága 1977-től napjainkig — a 70-es éveknél már említett s később is folytatott bibliográfiai tevékenysége mellett — egyrészt korábbi témáiban épült tovább (általános nyelvészeti, grammatikaelméleti, szintaktikai, szemantikai s — különösképpen — nyelvtudomány-történeti kérdések); és Budapesten kezdett behatóbban foglalkozni a szövegtannal, főként a magyar és az egyetemes szövegtan történetével. E témák nem függetlenek a tudományos-oktatói műhelyektől: a Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetében és az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékén Máté Jakab jó környezetben tölthette el aktív pályafutásának legutóbbi 20 évét. Ezt a következő *t a n u l m á n y o k* hitelesítik. Közülük legjellemzőbbek azok, amelyek nyelvelméleti, szövegtani, illetőleg nyelvtudomány-történeti kérdéseket tárgyalnak: A nyelvtudomány helye a tudományok rendszerében. In: Nyelvpedagógiai Írások 2. Bp., MKKE, 1979. 10—22. — A szójelentés és a mondatjelentés a Chomsky utáni nyelvészetben. In: Nyelvpedagógiai Írások 3. Bp., MKKE, 1982. 200—24. — A nyelvi kölcsönhatások és a két- vagy többnyelvűség kérdései a XX. század nyelvtudományában. In: Nyelvpedagógiai Írások 4. Bp., MKKE, 1983. 32—53. — A magyar metanyelvészet helyzete, avagy van-e szükségünk egy nyelvészeti terminológiai szótárra?: MNy. 1984: 276—90, 239—55. — A szövegnyelvészet helye és szerepe a korszerű nyelvészeti kutatásokban. In: Nyelvpedagógiai Írások 5. Bp., MKKE, 1983. 202—25. — A 20. század hetvenes éve a nyelvtudományban. Történeti előzmények, irányzatok és fejlődési tendenciák. In: Körkép a hetvenes évek nyelvtudományáról. Bp., MKKE Nyelvi Intézetének kiadványsorozata 1981. 1—51. — Differenciálódási és integrálódási folyamatok a 20. század nyelvtudományában. In: Norma—átlag—eltérés. Pécs, 1986. 75—88. — Nyelvi és nyelvészeti eszmélkedésünk útjai: MNy. 1988: 468—77. — A magyar szövegnyelvészet mai helyzete. In: Szemiotikai szövegtan 2. (Első rész) 1991. 73—116; Szemiotikai szövegtan 3. (Második rész) 1991. 105—43. — A szemiotikai textológia néhány kérdése a viták tükrében. In: Szemiotikai szövegtan 8. (Harmadik rész) 1995. 190—96. — *K ö n y v e k* : A 19. századi nyelvtudomány törté-

ténete. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. — A 20. századi nyelvtudomány története. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998. Present State of Text Linguistic Research in Hungary. Buske Verlag, Hamburg, 216 lap. (Mindhárom könyv megjelenőben.)

Tisztelt Kollégák! Egy születésnap megemlékezésbe nemigen fér több bibliográfiai tétel, jóllehet az itteni is már igen megritkított lista; egy műfajról azonban — Máté Jakab esetében — nem mondhatunk le. Ez az ismertetések, hozzászólások, megemlékezések, köszöntések műfaja, amelyben Máté Jakabnál figyelmesebb, jóindulatúbb, kedvesebb kolléga kevés szólalt meg a magyar nyelvtudomány életében. Köszöntő tanulmányt írt — a teljes felsorolás lehetetlen — Zsilka János, Kovács Ferenc, Hajdú Mihály, Fülel-Szántó Endre, Szépe György, Szabó Zoltán és más kollégák születésnapja alkalmából. Nemcsak az általa felköszöntöttek nevében s egyáltalán nem egyszerű viszonzásként — hiszen a személyiség Erdélyből származó baráti hajlamát viszonzni úgysem tudhatjuk —, de annak a szándéknak a kinyilvánításával, hogy képesek voltunk észlelni egy jeles kortársunk rokonszenves egyéniségét, szeretnénk nyugtázni a pályatárs mintegy negyven éven át tartó nyelvtudományi munkásságát. Töretlen folytatásához a jelen lévők s a megjelenni éppen nem tudók nevében kívánok Máté Jakabnak erőt és kedvet — és a figyelmet figyelemmel, a jó szót jó szóval viszonzó újabb és újabb pályatársakat.

BÉKÉSI IMRE



## A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

—————	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
=====	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségdöbbllettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.)

*A szerkesztőség*

### TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft; nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekkszámájára.

### A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220.– Ft.
140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246.– Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448.– Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380.– Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286.– Ft.

### A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995. 100.– Ft.
202. **Guttman Miklós:** A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. 1995. 200.– Ft.
203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200.– Ft.
205. **Rác János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200.– Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókinés magyar elemei. 1996. 300.– Ft.
207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8–11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200.– Ft.
208. **Rác János:** Kétszáz magyar szólónév. 1997. 200.– Ft.

## A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

### A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.  
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.  
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.  
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.  
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.  
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.  
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.  
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.  
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,- Ft.  
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.  
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.  
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

### A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).  
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.  
Vítkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.  
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.  
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.  
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.  
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.  
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.  
Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.  
Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.  
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.  
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.  
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.  
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—II. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)  
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.



# MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

**XCIH.**

ÉVFOLYAM

**1997.**

**3. szám**

---

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG  
ARGUMENTUM KIADÓ  
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:  
**BENKŐ LORÁND**

Szerkesztőbizottság:  
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,  
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,  
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:  
**JUHÁSZ DEZSŐ**

## TARTALOM

<i>Benkő Loránd—Stanislav Marjanović—Németh G. Béla—Nyomárkay István:</i> Búcsú Hadrovics Lászlótól .....	257
<i>Forgács Tamás:</i> Észrevételek Hadrovics Lászlónak „A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága” című tanulmányával kapcsolatban .....	265
<i>Kiefer Ferenc:</i> Laziczius Gyula .....	281
<i>Szépe György:</i> Laziczius mint fonetikus .....	287
<i>Vértes Edit:</i> Laziczius, a professzor, a tudós, az ember .....	293
<i>Elekfi László:</i> Nagyszótári tervek és lehetőségek .....	296
<i>Thomas Szende:</i> Széljegyzetek a készülő magyar—francia szótárhoz .....	311
<i>Jeffrey Harlig:</i> Javaslatok egy új „általános” magyar szótárra .....	323
<b>K i s e b b k ö z l e m é n y e k.</b> <i>Honti László:</i> A szócsaladok minősítése az „Uralisches etymologisches Wörterbuch”-ban. — <i>Nagy L. János:</i> Parafrasztikai megközelítések Weöres Sándor egysorosaiban. — <i>Kerényi Ferenc:</i> A régi magyar színésznők névhasználatáról .....	336
<b>S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k.</b> <i>Futaky István:</i> Kantair. — <i>Zilahi Lajos:</i> Kórógy .....	346
<b>É l ő n y e l v.</b> <i>Balogh Lajos:</i> A magyar nyelvjárások és a suksükölés .....	354
<b>N y e l v m ű v e l é s.</b> <i>Forgács Erzsébet:</i> Proverbiumok a reklám nyelvében .....	360
<b>S z e m l e.</b> <i>Kiss Lajos:</i> Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. — <i>Juhász Dezső:</i> Kiss Lajos három könyve nagy magyar szlavistákról. — <i>Szathmári István:</i> Kemény Gábor két munkájáról. — <i>Hegedűs Attila:</i> Bokor József, Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen ..	367
<b>K ü l ö n f é l é k.</b> <i>Király Péter:</i> Adalék az I. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Kongresszus történetéhez .....	381
<b>N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k.</b> <i>Zelliger Erzsébet:</i> Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából. ....	382
<b>L e v é l s z e k r é n y.</b> Az <i>Argumentum</i> Kiadó írja .....	384

## TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149. • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte a CompuScript KKT. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

F 5244/98

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság  
mélységes fájdalommal jelenti, hogy**

**Hadrovics László,**

**a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja,  
nyugalmazott egyetemi tanár,  
Társaságunk alelnöke és legrégebbi tagja  
életének 87. évében 1997. június 13-án elhunyt.**



**A magyar nyelvtudomány munkásai örökké emlékezni fognak  
nemes személyiségére és kiemelkedő tudományos eredményeire.**



# MAGYAR NYELV

XCIII. ÉVF.

1997. SZEPTEMBER

3. SZÁM

## Búcsú Hadrovics Lászlótól

### I.

A Magyar Tudományos Akadémia nevében búcsúzom Hadrovics Lászlótól, akit e testület egy év híján kerek fél évszázaddal ezelőtt választott tagjai sorába, s aki tudós életművével és egész életének személyes példájával méltán nyerte el e testület legmagasabb elismerését, az akadémiai aranyérmet. Búcsúzom az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya nevében mindnyájunk által mélyen tisztelt és szeretett tagtársunktól, aki Osztályunk messze legrégebbi tagjaként segítette bölcs tanácsaival, állásfoglalásaival testületünk munkáját, de aki jelenlétének üléseinken nincs már többé módunk örülni. És búcsúzom Hadrovics Lászlótól a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében attól a nyelvtudóstól, aki mindig oly odaadóan viselte szívén a Társaság ügyét, hosszú időn át haláláig tevékeny alelnökként is sokoldalúan segítve munkánkat, de aki immár örökre itthagott bennünket.

Nehéz a végső búcsú illő és méltó szavait megtalálni annak a hamvai előtt, aki a tudomány eszközeivel is maga volt a szavak mestere, a szavak szerepének, tartalmának, ízeinek legértőbb vizsgálója, a nyelv mélységeinek, szövevényének legavatottabb tudója. Még nehezebb egy tudósi életpálya egyenként is nagyszerű teljesítményeit kellő súllyal méltatni, amikor meg vagyunk győződve arról, hogy akit most temetünk, azt tudós személyisége egészében tarthatjuk a jelen idők magyar nyelvtudománya legkiemelkedőbb alakjának, fölötte állóan a még halandó szakmai társak ítéleteinek. S a legnehezebb beleenyugodni abba, hogy az, akit a természetes öregedés és a vele járó apróbb testi bajok ellenére még nemrég is teljes szellemi frissességében láttunk magunk között, aki csodálatos módon ideje előrehaladtával egyre fokozódóbb munkairamban újabb és újabb nagy művekkel lepett meg bennünket és töltött el ezzel további tudós alkotásaira nézvést is bizakodással, már nem lehet többé tudományunk gyarapítója.

Aggódva láttuk a jeleket, melyek néhány hónap alatt egészségének rohamos hanyatlását mutatták; szorongással lestük a róla szóló legújabb kedvezőtlen híreket, mély részvéttel gondolva azokra a hányattatásokra, amelyeket egy igaz ember számára a sors igazságtalansága élete legvégén betegségén kívül is osztályrészül juttatott. És most már a könnyörtelen halál csak a megmásíthatatlan tényt állítja eléink, már csak az elsiratás, az emlékezés lehetőségét adja meg nekünk.

Mi más jeleníthetné meg jobban a gyász napján is a tudós alakját, életútját, mint ha felidézünk alkotó munkásságának legfontosabb mozzanatait, eredményeit?

Hadrovics László tudományos pályáját sok tekintetben eleve meghatározták mindezelőtt szülőföldjének nyelvi-etnikai viszonyai, azok sokrétűsége és történelmi háttere.

Befolyásolták továbbá tőle szélesre tágitott egyetemi tanulmányai, melyeket magyar—latin tanári szakosként végzett, de hozzá vette német szaktárgyi stúdiumait és a szlavisztikát, mely utóbbiból a magyar nyelvészet mellett doktorált is. És tudományos életútjának alakulásához hozzájárult végül az Eötvös-kollégium szellemisége, közelebbről ennek az intézménynek filológiai-nyelvtudományi hagyománya. Ezekből a forrásokból, hozományokból, hatásokból fakadtak hamar kibontakozó alkotó munkásságának legfontosabb vonásai: az együtt élő nyelvek és műveltségi tradíciók közti kapcsolatok, egymásra hatások iránti fogékonyság; az interdiszciplináris szemléletmód, a nyelvi tények mögött az emberi-társadalmi valóság fürkészesének igénye, mellyel a nyelvtudomány kereteit a történettudomány, az irodalomtörténet, a művelődéstörténet, a néprajz felé oly hathatósan kitágította; a nyelv történetéhez kapcsolódó új forrásanyag minél szélesebb körű feltárására való törekvés és az ehhez járuló filológiai készség és szorgosság; a nemcsak tételes kutatási eredményeinek, hanem az azokkal párosuló, azokból adódó elvi következtetései- nek is mindig konkrét nyelvi anyagból való elvonása; végezetül, de nem utolsósorban a legjobb magyar, illetőleg magyarországi nyelvészeti hagyományok nyomvonalán való haladás, párosulva az újítás, továbbfejlesztés kifejezett igényével, és sikerével.

Első publikációja — egyben egyetemi doktori értekezése — 1934-ből, „A Muraköz helynevei” (NyK. 1931—4: 403—34) címével és tárgyával: tágabb pátriája nagyrészt a szlovénhez közel álló kaj-horvát eredetű helységneveknek feldolgozásával, magyarázataival már jelezte jövőendő munkásságának egyik legfontosabb területét, a délszláv nyelvi-történeti problematika iránti megkülönböztetett figyelmét.

Tudományos tevékenységének főként korábbi időszakaiiban előszeretettel foglalkozott kimondottan szlavisztikai kérdésekkel. Több tucatnyi e tárgyú írása közül nem lehet említés nélkül hagyni legalább négy könyvét, illetőleg könyvméretű tanulmányát. Két korai német nyelvű műve horvát stúdiumokat tartalmaz: 1942-ben a horvát irodalmi nyelv egységének megteremtéséért folytatott küzdelmeket mutatta be (Zur Geschichte der einheitlichen kroatischen Schriftsprache); s 1944-ben jelentette meg a felvilágosodás kori horvát helyesírási reformról szóló tanulmányát (Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert). A történeti háttér, a politikai szerep és a szellemi művelődés nagyívű rajza az az 1947-ben Párizsban publikált munkája (Le peuple serbe et son Église sous la domination turque), amely a szerb egyház török uralom alatti életét tárta föl. Mindezek közül és után különösen érdekes az a jóval későbbi, 1974-ben Bécsben kiadott, nagyszabású, közel félszáz lapos műve, melyben a XVI. században nyugat-magyarországi területre menekült horvátság elszigetelődött nyelviségét tárgyalta a történeti-művelődési háttér teljes komplexitásával (Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert).

Mind e nagyon fontos művek mellett is egyre jobban a szlavisztikához kapcsolódó magyar vonatkozások felé fordult a figyelme, folytatva ezzel legjobb nem hungarológus nyelvészeink magyar érdeklődésű hagyományait, köztük is természetesen kiváló szlavista elődeinek, Asbóth Oszkárnak, Melich Jánosnak, Kniezsa Istvánnak a magyar—szláv nyelvi—művelődési érintkezés kutatásában kifejtett munkálkodását. E tárgyban első nagyobb szabású műve még 1944-ből való: a „Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok” címében is pontosan jelzi tanulmánya komplex jellegű tartalmát. Igen nevezetes és irodalomtörténeti vonatkozásaival is széles körű figyelmet felkeltő két tanulmánya: „Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban” (1954-ből: I. OK. 5: 79—175; I. még Der südslawische Trojaroman und seine ungarische Vorlage: StSl. 1: 49—135), valamint „A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk” (1960-ból: I. OK. 16: 235—93), melyekben a mikrofilológiáig elmenő bravúros szövegkritikai elemzésekkel mutatta ki, hogy a középkori szerb és horvát irodalom részben a bolgárba és az oroszba



is átment, regényes szövegei végső soron korai klasszikus nyelvi előzményeiket nem közvetlenül vitték tovább a szláv vulgáris nyelvekbe, hanem mind a szerbben, mind a horvátban részben latinból, részben görögből fordított kései Árpád-kori, illetőleg Anjou-kori magyar nyelvű áttételek közvetítésével készültek; e nyomozásaival a korai magyar írásbeliség hazai szakirodalmunkban addig nem is sejtett, elvesztett termékeire vetett fényt. 1985-ben jelentette meg nagy szótörténeti-etimológiai monográfiáját, az „Ungarische Elemente im Serbokroatischen”-t, melyben sokszáz, gazdag adatolású, tüzetesen kidolgozott szócikk mellett a jövevényszó-kutatás számos fontos elvi-módszertani kérdését is behatóan taglalta. Nagyon kiterjedt, alapos forráskutatásokra támaszkodó, sok ötletességgel fűszerezett etimológiai vizsgálataiban nem szorítkozott csupán a magyar—szláv kapcsolatokra, hanem a közép-európai nyelvi régióból a magyart ért sokrétű szókincsahatás szálait bogozgatta nagy hozzáértéssel, különösen olaszból és németből vett kölcsönzésekre figyelve. E bűvárlatait két jeles gyűjteményes kötetében fűzte csokorba: „Jövevényszó-vizsgálatok” (1965: *NyudÉrt.* 50. sz.) és „Szavak és szólások” (1975: *NyudÉrt.* 88. sz.). E sorozat utolsó állomása „A magyar huszita biblia német és cseh rokonsága” (1994: *NyudÉrt.* 138. sz.), melyben szótörténeti, frazeológiai és stilisztikai érvrendszerrel, de ugyanakkor széles körű teológiai jártassággal és magyar kódexirodalmi ismeretekkel oldott meg fontos kultúrtörténeti kérdéseket.

A hatvanas évek végétől kezdve Hadrovics László tudományos munkásságában érdekes változás, szinte fordulat következett be. Figyelmének előterébe egyre inkább kimondottan hungarológiai nyelvészeti témák kerültek. Egymás után jöttek elő munkaasztaláról azok a monumentális művek, melyek a magyar történeti nyelvtudomány egy-egy fontos területét fogták át, s nemcsak feldolgozott konkrét anyaguk óriási bőségével, hanem sajátos, egyéni, újszerű látásmódjukkal, további kutatásokat ösztönző, megtermékenyítő voltukkal is a legjobb hazai nyelvtudományi teljesítmények élére kívánkoznak. Ide sorakoznak „A funkcionális magyar mondattan alapjai” (1969.), a „Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat” (1992.) és a „Magyar frazeológia. Történeti áttekintés” (1995.) című könyvei. Mindegyiknek a hőse tulajdonképpen a szó, illetőleg a szófaj, mely köré épülnek az alaktantól a mondattanig, a frazeológiától a stilisztikáig terjedő kutatási tereimok.

Erről a tudósi teljesítményről szóló megemlékezésbe az életmű épületének csak a legnagyobb építőkövei férnek, százakra menő közleményeinek további szerteágazó tematikát rejtő mozaikja nem. De munkásságának képe mégsem volna teljes, ha legalább egy utalás erejéig ne szólnánk arról, a tudomány közhasznú vetületeibe tartozó teljesítményéről, melyet Hadrovics László különböző méretű, típusú magyar—orosz és magyar—szerbhorvát szótárai, valamint szerbhorvát nyelvtanai képviselnek.

Felejthetetlen emlékü halottunk tudományos munkásságát — főként életének későbbi szakaszaiban, a fogyó idő szorítását is érezve — hihetetlen előrelátással, beosztással, rá mindenben jellemző precizitással tervezte meg. Nem egy ízben sok évvel előre jelezte megírandó műveit, kijelölve tematikájukat, velük elérendő tudományos céljait. Bizonyos, de elejtett szavaiból is tudjuk, hogy voltak még tervei, melyeket élete fonalának elszakadása — nyelvtudományunk nagy veszteségére — már nem tett számára megvalósíthatóvá. Voltaképpen eltervezett műveinek megírásai szándéka, idejét, energiáját zavartalan körülmények között, csak a tudomány művelésére szentelésének igénye vezette őt arra az elhatározásra, hogy oly eredményes tanári munkáját, oktató, nevelő, tudományos közösséget teremtő tevékenységét is hajlandó volt megszakítani, s idő előtt, saját kérésére nyugállományba vonulni. Ez az anyagi áldozatokkal is járó lépése nagyon rávall egész tudósi habitusára, és tegyük hozzá: emberi nagyságára.

Messze állt tőle minden funkciókereső hivalkodás, minden közéleti szereplési vágy. Műveinek nyugodt, zavartalan készítésében találta meg igazi örömét és élethivatását, ez az alkotó munka jelentett számára mindennél előbb való gyönyörűséget. Ha valakire nyelvtudományunk történetében ráillett az, hogy szeretett tudományára tette föl életét, akkor az éppen Hadrovics László. Pedig ennek ellenére sem volt zárkózott szobatudós. Figyelte és ismerte a körülötte levő világot, megvolt róla a maga nagyon is határozott véleménye is; kedvét lelte sokoldalú technikai készségének gyakorlati sikereiben, kivételes kezűgyessége produktumaiban, kerti munkálkodásának eredményeiben.

Mások véleményét tisztelő, mások eredményeit számon tartó, megbecsülő magatartása, szelíd, nyugodt egyénisége fogalom volt köreinkben. Nem volt a tudományos élet szövevényeibe belevesző, harcos egyéniség. De mégsem rejtette határozott véleményét sem előszóban, sem írásban soha véka alá, ha jó ügyeket tudott vele szolgálni, vagy aggályosnak véltekkel volt kénytelen ellenkezni. Nagy kitartással ragaszkodott barátaihoz, tanítványaihoz, képviselte érdekeiket mindenhol, amikor ennek szükségét látta, még ha nem is volt mindig módja véleményének érvényt is szereznie. Nem takarékoskodott a dicsérő szavakkal, ha tudományos felfogásának megfelelő, valóságos teljesítményeket volt alkalma megítélnie, de adott esetekben határozottan bírálta a nyelv lényegét szerinte megragadni kevésbé képes, adaptáló ténykedéseket, és a jövőt féltve szemlélte a nyelvtudomány megoszlását tükröző jelenségeket. De választott tudományának szenvedélyes pártfogásán túlmenően is örködött a magyar nyelv épsége fölött: öncélúnak, fölöslegesnek, zavarónak ítélte a tudományban az importált terminológia elburjánzását, és fel-emelte szavát a köznyelvünket előzőnlő, meghonosodott magyar elemeket kiszorító idegenszerűségek ellen, „az írástudók árulásának” minősítve e folyamat elősegítését.

Mi, akik a szomorúságnak ebben az órájában, e fájdalmas alkalomból itt most összegyűltünk Hadrovics László hamvai körül: szakmai társai, barátai, tisztelői, abban a mély meggyőződésben búcsúzunk e kiváló tudóstól és igaz embertől, hogy amit életművével alkotott, az nemcsak tudományunk jelenében tette őt a legnagyobbá, hanem kutatási eredményei, gondolatai, szellemisége a messzi jövőben is fentmaradnak, és hatni fognak mindaddig, míg lesz magyar nyelvtudomány.

Drága halottunk, kedves barátom, szeretve tisztelt Laci bátyám! Az én búcsúszavaim erőtlenek kifejezni mindazt, amit elmúltad iránt érzünk és most keserűen átélünk. Hadd szóljanak ezért végezetül helyettem a veled oly sokban rokon lelkületű Arany Jánosnak kedves halottját egykor elsirató gyönyörű sorai:

„Midőn a roncsolt anyagon  
Diadalmas lelked megállt:  
S megnézve bátran a halált,  
Hittel, reménnyel gazdagon  
Indult nem földi úton,  
Egy volt közös, szent vígaszunk:  
A LÉLEK ÉL, találkozunk!”

BENKŐ LORÁND

## II.

A legtisztább ember és tudós, Hadrovics László átlépte a földi lét küszöbét és a Menyneknek kapuja elé állt. Miután a halál győzedelmeskedett élete felett, lelke most ott lel megnyugvást, ahol a mindenütt jelen lévő tudományos munkásságával kivívott őszinte

kollegiális szeretet és baráti tisztelet többé nem ismer határokat, ahol emberségét el nem veszítheti. Immáron új életet és új világosságot sugároz felénk onnan, hogy minket, horvátországi tisztelőit példájával bátorítson és tökéletesítsen, egyszóval, hogy örködjék mindannyiunk felett.

E legfájdalmasabb utolsó találkozáskor nehéz, ám megkerülhetetlen kötelességünk, hogy a Horvát Tudományos Akadémia nevében, amelynek maga is tevékeny tagja volt, kiváltképpen pedig annak Filológiai Osztálya és Irodalmi Osztálya, továbbá a Horvát Filológiai Társaság és a Horvát Írószövetség nevében tőle most búcsút vegyünk, fejet hajtva előtte és köszönetet mondva hatalmas kroatisztikai munkásságáért.

Amikor 1995. november 18-án a budapesti Horvát Nagykövetségen átvette a Horvát Filológiai Társaság Vatroslav Jagićről, a nagy horvát tudósról és a szlavisztika történetének egyik legkiemelkedőbb alakjáról elnevezett emlékérmét, amelyet a Pulában megrendezett Első Horvát Szlavisztikai Kongresszus ítelt oda neki a horvát nyelv és irodalom kutatása és előmozdítása érdekében kifejtett rendkívüli tevékenységéért, Hadrovics László, a magyar hungarológus nem mulasztotta el hangsúlyozni családjának horvát származását, s azt sem, hogy családja körében intenzíven tanulta a horvát nyelvet; de szólt tudományos munkásságának kezdetéről, 1934-ről, amikor horvát irodalomból és magyar nyelvészetből doktorált, s ettől kezdve kerek hat évtizedet szentelt magyar és horvát témáknak, a délszláv filológiának és a szlavisztikának. Így születtek sorra a magyar irodalmi nyelvvel, a burgenlandi horvátok és a kaj-horvátok nyelvével és irodalmával foglalkozó etimológiai, névtani és nyelvtörténeti tanulmányai, valamint alapvető fontosságú szintaktikai, szókinccszemantikai és frazeológiai monográfiái is.

A Muraköz helyneveiről szóló disszertációjának a megjelentetésétől egészen a Vatroslav Jagić emlékérem átadásáig Hadrovics László olyan hungarológussá, szlavistává és sokoldalú filológussá vált, aki teljes egészében ifjúkora ideáljainak szentelte életét: a szomszédos, kiváltképpen a délszláv népek kulturális kapcsolatainak kutatásának és erősítésének. Könyvtárnyi műve a jószomszédság szolgálatában áll, a világ összehasonlító szlavistái körében pedig vezető kroatistának számít, akinek működését tudományos sikerek és ropant értékes felfedezések teszik egyedülállónak. Mindezekhez a felismerésekhez saját népe és a horvátság közötti, valamint saját kulturális öröksége és a horvát nyelvi és irodalmi kultúrával mint közös értékkel történő érintkezéseknek köszönhetően jutott, amelyekben az évszázados közös államiság történelmi együttléte ellenére mindezek a nyilvánosság előtt oly sokáig rejtve maradtak.

Hadrovics Lászlónak mint a legnagyobb szlavisták és kroatisták egyikének nemcsak azért vannak nagy érdemei, mert az alkotó szlavisták körében évtizedeken keresztül vezető szerepet játszott, hanem azért is, mert kiépítette a magyar—horvát kulturális kapcsolatok addig kidolgozatlan kutatásának stúdiumát, és kijelölte az együttműködésnek azokat a támpontjait, amelyek mentén eredeti, tartósan elemző és monografikus módon kutatható a humán tudományok teljes egésze, mégpedig oly jelentős mélységben és intenzitással, hogy mindennek köszönhetően a magyar történészek, kulturoológusok és szlavista filológusok a horvátok előtt járhattak. A szlavisztikába, kiváltképpen a nyelvészetbe és az irodalomba vetett hite, kérlelhetetlen igazságszeretete, embersége és derűje nem csupán neki magának szolgáltak támaszul abban, hogy életének komorabb időszakait átvészelve, személyiségének jótéteményei másokat is bátorítottak és a szlavisztikai munkára ösztönöztek.

Hadrovics László egyetemi tanár és akadémikus emberi arca a leghitelesebben oktatói és tudományos munkásságában jelenik meg előttünk. Munkatársait és kollégáit nemesítette, kiváltképpen a szlavisztikai tanszék hallgatóit és fiatalabb kollégáit, akiket önálló tudományos gondolkodásra és tisztos, dolgos szakmai és tudományos kitartásra

nevelt. Munkássága a szlavisztika legrangosabb követelményeinek és elvárásainak is megfelel. Vatroslav Jagić iránti tisztelete filológiai programjából is következett, de sok tekintetben hasonlított is őrá: mindketten a kroatisztika, a délszláv nyelvek és szlavisztika külön fejezetét jelentik, mindketten népeik és országaik kiemelkedő hazafiai, Jagić a horvátoké, Hadrovics a magyaroké; mindketten az élőszó forrásai és a filológiai kutatások által kitöltött tér kellős közepén állnak, mindketten világnyelveken írtak és európai folyóiratokban mozdították elő a szláv tudományt a nem szláv körökben; mindketten hidakat vertek a kroatisztika és a szlavisztika számára saját nemzeti határaik és az európai határok között.

Munkásságuk együtt él. Jagićé is Hadrovics által. „Készen van a nagy mű, igen, / a gép forog, az alkotó pihen.” — írta Madách Imre. Mintha Hadrovics Lászlóra is mondta volna mindezt helyettünk.

Kísérje őt utolsó útjára végtelen hálánk és utolsó istenhozzádunk! Tegye láthatóvá művének ragyogása az utat, ahova távozik! Halhatatlan és porladó nemes szíve, mely egykor tudósi hévvel izzott, változzék aranyporrá!

Ezentúl hálánk mellett kísérje Tisztelet és Dicsőség mindörökké!

Mert pásztor nélkül maradtunk, ki mindig szívéhez szorított minket is.

Sírfelirat helyett álljon itt egy sor a „Cantilena pro sabatho” című régi horvát passióénekből, amelyet ő fedezett fel és mutatott be a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémián:

Álmát lélek hadd altassa,  
Isten békében nyugtassa.

STANISLAV MARJANOVIĆ

### III.

A kiváló, az európai híré, nagy munkásságú tudóstól való két szép búcsúvétel után én a közös alma mater, mégpedig a kettősen közös alma mater, meg a szűkebb értelemben vett közös szülőföld nevében hadd mondjak néhány egyszerű, bensőséges búcsúsót. Mert mindketten azonos táj szülőttei s két azonos iskola neveltjei vagyunk. Ő ugyan az egykor a legnagyobb megyék közé számító Zala délnyugati részén, Alsólendván született, de atyja, az impériumváltás után, a Balatonfelvidékre került jegyzőnek. Erre a csodálatos tájra, amelyet joggal mondanak a magyar Toskánának. Közel az én szülőföldemhez, ugyane táj északi széléhez. Történeti, művészi emlékekkel gazdagon telített ez a vidék, s művelődésben is a java magyar tájak közé tartozik, mely — az elmúlt negyven évet leszámítva — sohasem volt idegen megszállás alatt.

A magyarsággal békében, benső sorsközösségben élt e megyében horvát, szlovén s német lakosság. Volt falu — ő maga mesélt nekem nem egyszer erről —, amelyben a magyar nevéek a szlovént vagy a horvátot, s a horvát, a német vagy a szlovén nevéek a magyart mondták anyanyelvüknek.

S ha történeti emlékekben bővelkedett szülőföldje, a történelmi s kulturális légkört s az együttélés természetszerűségét meghatározta iskolavárosa, az egyik legszebb magyar oppidum, a kicsi, szabad királyi Kőszeg három gimnáziumával, tanítóképzőjével, zeneiskolájával, híres katonai nevelőintézetével. Magyarok, németek, horvátok, katolikusok, evangélikusok, zsidók éltek itt együtt, s mondhattak magukénak magas műemlékértékű gótikus, reneszánsz, barokk épületeket, templomokat s klasszicista zsinagógát és nagy múltú iskolákat. A bencések tágas, jól fölszerelt intézetét, amelynek új, modern

épületét az első háború előtti évben fejezték be, s amelyben ő is tanult, a rend legjobb gimnáziumának tartották. A középkori freskós Szent Jakab-templomban gregoriánt énekelünk, az evangélikusok templomában Händel- és Bach-muzsikát hallgattunk. A polgárt itt munkája s tisztessége alapján becsülték. Művelődéstörténeti érdeklődését és érzékenységét s munka- és magatartás alapján ítélő etikáját, az otthon mellett, alighanem innét is hozta.

Véle én először Eötvös Collégiumi fölvételi vizsgám alkalmával találkoztam. Elküldtek hozzá is, de miután kiderült, hogy nem kívántam szlavista lenni, látva papírjaimat, barátságosan arról kérdezett, megvan-e még a „kerti iskola” Kőszegen. A hegyekbe nyúló iskolakertnek egy óriás szelídgesztenye-fája alá iskolapadokat állítottak, s az enyhe, csöndes szeptemberi meleg napokon egyszer-egyszer minden tanár kivitte oda osztályát, s meghitt beszélgető órát tartottak.

Kollégiumi tanítványai őszinte szeretettel és nagy elismeréssel beszéltek róla, aki egyszerre tudott barátságos hangulatú és ugyanakkor szigorúan szakszerű, nagy távlatú órákat tartani. Újra én a 70-es évek végén, a 80-asok elején kerültem igazán személyes, egyre inkább baráti kapcsolatba véle. Ekkor már mögötte voltak nagy történeti fölismerései, teljesítményei, tanulmányai mind a horvát, s tágabban a délszláv, mind a magyar irodalmat, mind a német és a délszláv irodalmak kapcsolatait illetően. Szívesen vette és részletesen válaszolt is idevágó kérdéseimre, s még az Eötvös könyvtári helyet, a címeiket és az adatokat is fölírta. Dedikálva adott könyvei közül egy viszonylag kis terjedelműnek különösen örültem. Nem nyelvészeti volt ez, hanem történeti-művelődéstörténeti. Ily magvasan s meggyőzően sehol sem láttam a késő bizánci szellem társadalmi, egyházi, állami érvényesülését és következményeit bemutatva, mint ahogy ő itt a szerb egyházi gondolkodás teológiai elszegényedését, szertartási formákra csökkenését s állami függőségét tömören és meggyőzően fölvázolta.

Kortársairól is mindig őszintén, de még a kevésbé jelesekéről is emberségesen, bár mindig tárgyias őszinteséggel beszélt. Halk, csöndes hangnem jellemezte s valami kedves finom humor. Egy-egy diák-, egyetemista- vagy tanárkori mulatságos esetét is szívesen, visszatekintő, kicsit meg-meg zökkenő derűvel mesélte, adta elő. Nem kedvelte a fontoskodó, a magamutogató beszédet, az örökös vitázókat, a megállíthatatlan, a mindenhez hozzászólókat. A szezon időre fölkapott, az éves hírességek újdonságait is erős kiritikával kezelte. Egy mondata különösen megmaradt bennem: szeretem a jó elméletirókat, de eleve elvetem azokat, akik elméleteiket az igazság végleges, bizonyos és egyetlen igaz foglalatának tartják. De a tapintat még a minden újdonságon lihegve kapó tanítványai s tudóstársai iránt is jellemzője volt.

Néhány alkalommal közösen vettünk részt ún. minősítő vitákon. Egyik ilyen utolsó alkalommal ő elnök volt, én opponens. A vita után azt mondta, örülök, hogy nem hallgattad el ellenvetéseidet; én is ezeket gondoltam, de sem koromnál, sem tisztlemnél fogva, úgy véltem, nem illett volna mondanom, mert talán ártottam volna is az ítéletalkotásnál, s fölényesnek is látszhattam volna.

Külön kedvenc beszédtemánk volt kertje. Igaz, utolsó éveiben panaszkodott, hogy fásasztja s szívesen megszabadulna tőle. Szerette a jó beszélgetést, a természethez való közelséget, de a csöndes eszmélkedő szemlélődést is. Az Eötvös Collégiumban nevelkedő tudós mintaszerű megtestesítője volt a tárgyias, a minden tényt számba vevő kutató példája. Utolsó könyvét dedikálva, kicsi mosollyal azt mondta, nézd meg a névmutatót. Első, még harmadéves koromban írt cikkemre találtam ott hivatkozást. Semmiben sem a divat, a rang, hanem a tények vezették ítéletei, felfogása, konklúziói alakításában. A magyar tudomány mindenkor igazi jelesei között örzi meg emlékét, s ezen belül az Eötvös Collégium mindig büszkén sorolja nevét nagy neveltjei listájába, s mond most is,

rajtam keresztül végső, de nem felejtő Istenhozzádót. Adjon neked az Úr, kedves Hadrovics professzor úr, kedves Laci bácsi, kedves barátunk, igaz jutalmat!

NÉMETH G. BÉLA

#### IV.

Kedves családtagok, barátok, kollégák, tisztelt gyászoló gyülekezet! Arat a halál. Ezen a tavaszon veszítettük el Mollay Károly professzort, s most azért jöttünk össze, hogy búcsút vegyünk Hadrovics Lászlótól, hogy megadjuk neki a végtisztességet. Pár héttel ezelőtt, még kórházi kezelése alatt jegyezte meg beszélgetésünk közben, nem elkeseredve, inkább rezignáltan, hogy a nyelvészek 86 éves korukban szoktak meghalni. Mikor ellenpéldaként Melich Jánost hoztam fel, csak legyintett rá. Pedig szeretett volna élni még, vagy talán inkább úgy mondanám, megnyugodott körülmények között munkálkodni, hiszen voltak még tervei! Ez sajnos már nem adatott meg számára. Átköltözött a látható és érzékelhető világból a láthatatlanba.

Most azonban tulajdonképpen mégsem búcsúzunk tőle, csupán tiszteletünket rójuk le így, együtt, csupán megbecsülésünknek és szeretetünknek igyekszünk gyarló módon hangot adni. Igaz, hogy kedves, nyugalmat és derűs megelégedettséget árasztó alakja fizikai valóságában nem lesz már érzékelhető, nem fog többé jellegzetes járása a negyedik emeleti folyosó végén feltűnni, nem jelenik meg többé tanszéki eseményeinken, könyvbemutatóinkon, s nem kérhetjük már ki munkáiról véleményét élőszóban! Szellemi valójában azonban közöttünk marad, — talán még sokkal inkább, sokkal határozottabban, mint eddig. Tudjuk, hogy tanácsért, iránymutatásért ezután csak munkáit faggathatjuk, s ha a maga kutatási területén valamelyikünk méltó munkát végez, az elismerő szemhunyorítást is művei közvetítik csupán.

Fizikai valójában nagyon fog hiányozni. Akik azonban találkoztak vele az elmúlt hónapokban, s látták, sőt érezték azt a kilátástalan harcot, amelyet az elfáradt test a még mindig friss szellem és lélek támogatásával a megmaradásért folytatott, bizonyára úgy gondolják, jobb így.

Azért mégsem gyásznap csupán ez a mai nap. Ha visszagondolunk arra, hány alkotó esztendő adatott meg a professzor úrnak, mennyien élvezhettük társaságát, csodálhattuk mindig eredeti gondolatait, akár mint hallgatók az egyetemen, akár mint annak idején kezdő, ifjú kutatók konzultációkon, majd tanítványból igaz barátá nemesített kollégák meghitt Dinnye utcai beszélgetések során, régmúlt kedélyes csevegő-sütéseken Izbégen vagy a kruzok családi asztaltársaságában — nos, akkor azt hiszem, inkább örülnünk kellene, hogy ennyi közös évtizedben volt részünk.

Hadrovics László nem volt a szavak embere. Nem szívesen szerepelt nyilvánosan, mégis egy jó esztendővel ezelőtt, amikor a József Attila Tudományegyetem díszdoktorává avatta, több mint félórás előadásában summázta hosszú alkotói pályája tanulságait. Sokan szinte áhitattal itták szavait, mintha megérezték volna, hogy utolsó nyilvános szereplésének kiváltságában részesülnek. Örökölt hagyta számunkra a kutatás etikusságát, a tények abszolút tiszteletét, a hallatlan munkabírást, a lelkesedést, a minden akadályt leküzdő szorgalmat. Frazeológiája hátlapján a kézírás már nem az, ami akár csak pár év előtti is volt, de a szellem kisugárzása ugyanolyan friss. Jó, mondjuk fájdalommal, de belenyugvással: igyekszünk mindezeket elsajátítani, hiszen mindez eltanulható és begyakorolható. Egy valami azonban nem tanulható meg, egy valamit csak csodálni lehet, egy valamire csak kivételes percekben lehet rádöbbsenni: valóban, tényleg! — ez pedig a ve-

leszületett teremtő erő, az invenció. Igyekszünk ebből is meríteni, s a magunk területén munkáinkban érvényesíteni — amennyire tőlünk telik. Igyekszünk megtanulni mindenek felett való nyugalmat, mert azt mondta, hogy a tudományban a tények beszélnek, a művek döntenek, s csak ritkán vagy soha a túlhajszolt vita, sőt az érzékenységen alapuló nézeteltérés. Szélsőségesnek vagy akár tőlünk idegennek érzett irányzatok ellen — szokta volt mondani, s mondattanának utószavában le is írta — harcolni nem nagyon érdemes, az idő fog majd mindent eldönteni. Azt hiszem, az ő műveiről már döntött is.

Tanulnivalónk tehát bőven van. S mi nem mondhatunk mást, közvetlen vagy közvetett tanítványok, hogy igyekszünk megmaradni abban, amit tanultunk, tudván, kitől tanultuk.

Kedves Professzor Úr, nem válunk el egymástól, szellemileg egy pillanatra sem, s lehet, hogy amúgy is csak ideig-óráig. Professzor úr, Isten vele!

NYOMÁRKAY ISTVÁN

### **Észrevételek Hadrovics Lászlónak „A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága” című tanulmányával kapcsolatban**

1. A Nyelvtudományi Értekezések 138. számában (Bp., 1994.) HADROVICS LÁSZLÓ behatóan foglalkozik a magyar huszita biblia forrásainak kérdésével. Dolgozatában az első magyar bibliafordítással kapcsolatos korábbi szakirodalmi munkák komoly hibájaként rója fel, hogy azok a három kódex szövegének forrásául egyedül a latin nyelvű Vulgátát tekintették, a magyar fordítást csak ezzel vetették össze, és „nem kezdeményezték a magyar szövegek részletes összehasonlítását olyan német és cseh bibliafordításokkal, amilyenekkel a Prágában tanuló klerikusaink ott megismerkedhettek, illetve tanulmányaik befejezése után onnan magukkal hozhattak” (i. m. 5, a továbbiakban Hadrovics munkájára csak a lapszámmal utalok).

Ráadásul részletes latin—magyar összehasonlítás is csak egy készült (VÉGH J. MIHÁLY, A Münchener Kódex magyar szövegének és párhuzamosan közölt latin megfelelőjének összehasonlítása. In: *A Münchener Kódex 1466-ból*. Szerk. NYÍRI ANTAL. Bp., 1971. 59—72), jóllehet — mint Hadrovics megjegyzi (17) — ez nagyon is szükséges volna a másik két kódexről is.

Hadrovics megállapítja: „kétségtelen, hogy a fordítók fő forrása a latin szöveg volt, de ebből nem lehet mindent megmagyarázni. Az eddigi kutatás fő hiányossága az volt, hogy ahol a magyar valami olyan sajátosságot mutatott, ami a latinnak nem felelt meg közvetlenül, az elemzés nem lépett tovább” (17). Ezért ő az eddigi eredményeket azzal próbálja továbbvinni, hogy a fő latin szöveg mellett értelmezési segítségként bevon a vizsgálatba egykorú vagy közel egykorú német és cseh szövegeket és szójegyzékeket is, és azokból igyekszik magyarázni a magyar szövegnek a latintól eltérő fordítási megoldásait. Mint munkájának összefoglalásában írja (106), a magyar fordítók prágai tanulmányaiból szinte kínálkozott ez a lehetőség, de előtte senki sem gondolt ilyen irányú szövegösszehasonlításra. Hadrovics is csak BÜKY BÉLA kandidátusi vitájára készülve figyelt fel latin—német glosszáriumok adatai között olyan német kifejezésekre, „amelyek kétségtelenül mintái lehetnek magyar megoldásoknak” (uo.). A korabeli német bibliafordításokat behatóbban tanulmányozva sikerült is a Münchener Kódexhez egy 1435-ben másolt korai újfelnémet szöveget találnia (Viler-féle újszövetségfordítás), „amelynek valamely

megelőző változatát használhatták a magyar fordítók. Ez a szöveg tartalmazza szinte mindazon magyar kifejezések mintáját, amelyeket a latinból nem lehet megmagyarázni, mint pl. a *farizeusok*-nak *leváltak* neve, a *scandalum*-nak *gonoszbolat* fordítása és számos más eset” (uo.).

A régi cseh fordítások között Hadrovics nem talált olyan közeli rokon szöveget, mint az előbb említett német munka, de mivel az összehasonlításból kiderült, hogy „a magyar fordítók számos szláv jövevényszavunkat azonos helyeken használják, mint a csehek a megfelelő cseh szót, így pl. a latin *tunica*-nak megfelelően a csehben *sukne*, a magyarban *szoknya* áll, a latin *sagena* a csehben *vrs*, a magyarban *varsa*”, feltételezi, hogy „a magyar fordítóknak cseh szöveget is kellett ismerniök” (uo.).

Ezen túl Hadrovics megállapítja még, hogy „ahol nem kell közvetlen német vagy cseh közvetítést feltételeznünk, a hasonlóságok olyan típusú variáns latin szövegekre utalnak, amelyek Csehországban a német és cseh fordítások alapjául szolgáltak” (uo.).

A Müncheneri Kódex testvérkódexei közül az Apor-kódexet vizsgálta meg behatóbban Hadrovics, a Bécsi Kódex tüzetes elemzését a fiatalabb nemzedékre hagyta. Az Apor-kódexhez „nem sikerült olyan közeli rokon idegen szöveget találni, mint az evangéliumokhoz” (i. m. 95), de az összehasonlítás alapján Hadrovics feltételezi, hogy „a magyar fordítók nagy valószínűséggel olyan latin szövegvariánsból dolgoztak, amely abban a német—cseh közegben, ahol tanultak, forgalomban volt” (106).

Az eddigiekből látható, hogy Hadrovics a Huszita Bibliával kapcsolatos filológiát valóban új alapokra igyekszik helyezni azáltal, hogy a latintól való eltéréseket német, illetve cseh szövegekből próbálja magyarázni. Ez a kísérlet inkább a Müncheneri Kódex esetében jár sikerrel, az Apor-kódex esetében csak a fordítók prágai szellemi környezetében forgalomban volt latin szövegvariáns hatására gondolhatunk. A Müncheneri Kódex evangéliumainak a Vulgátától való eltérését azonban Hadrovics túlnyomórészt meg tudja magyarázni a Viler-féle újszövetségfordításból, illetve ahol ez nem lehetséges, ott is főként középkori latin—német glosszáriumok hatására gyanakszik (ezek anyagát főként DIFENBACH „Glossarium Latino—Germanicum mediae et infimae aetatis” /Frankfurt am Main, 1857./ című kétkötetes szótárából véve). Három fokozatot állapít meg az egyezések terén: a) vannak a magyar fordításban olyan visszatérő kifejezések, amelyek egész világosan a német mintát követik; b) vannak olyan magányos kifejezések, amelyekre ugyan a Viler-szöveg nem mindig ad magyarázatot, de más német glosszáriumok igen; c) közvetett bizonyítékként kezeli azokat az eseteket is, amelyekben a magyar fordításban bizonyos latin kifejezések megfelelőjeként német jövevényszó áll, jóllehet létezett az illető fogalomra más szavunk is. Nyilvánvaló, hogy a három fokozatnak a Müncheneri Kódex forrásaira vonatkozó bizonyító értéke is különböző: a legerősebb az első csoporté, a leggyengébb a harmadiké. Ezt Hadrovics is így látja, hiszen a harmadik csoportról maga is megjegyzi: „A mi esetünkben a német és szláv jövevényszók jelenléte a kérdéses helyeken nem döntő bizonyítéka, inkább csak természetes kísérőjelensége az egyébként is kimutatható német, ill. cseh hatásnak” (46). Ugyanakkor — mint írja (26—7) — „a különböző típusú esetek következetesen egy irányba mutatnak. Nem lehet tehát szó véletlen egybeesésről, hanem csakis egy német fordításnak vagy valamilyen latin—német szójegyzéknek állandó használatáról”. A továbbiakban tanulmányomban ezzel az állásponttal kapcsolatban bizonyos kételyeimet igyekszem megfogalmazni, ugyanis véleményem szerint nemcsak az a baj, hogy a fent említett harmadik csoport bizonyító ereje csekélyebb a másik kettőnél, hanem hogy a másik két csoportba sorolt példák egy részének bizonyító értéke is megkérdőjelezhető. Ez nem jelenti azt, hogy a huszita bibliának ne lehettek volna német, esetleg cseh kapcsolatai, ám kutatásaim azt mutatják, hogy a Hadro-



vics által bemutatott kifejezések túlnyomó részével kapcsolatban más magyarázat is felvethető.

2. Kezdjük az első típussal! Ebbe a csoportba Hadrovics azokat az ismétlődő, szinte már a „hitelesített szakszó benyomását” (26) keltő kifejezéseket sorolja be, amelyek elternek a latin mintától, de Vilernél, esetleg más német szövegekben (többnyire glosszákban) kimutathatók. Az alábbiakban azt igyekszem bizonyítani, hogy a kifejezések egy részét felkészült, képzett teológus maga is megalkothatta a magyarban, illetve hogy régi glosszáink tanúbizonysága szerint egy részük talán már a magyarországi fordításirodalomban is élhetett ebben az időben.

1. Hadrovics első példája a latin *pharisei* kifejezés különös fordítása a *leváltak* elnevezéssel. Ennek a más bibliafordításainkban valóban elő nem forduló terminusnak a forrását Hadrovics a németben véli felfedezni. A német fordítások zöme ugyan fordítatlanul hagyja a szót, legfeljebb alakját németesítik *Pharisäer*-re, viszont a Viler-szövegben következetesen *die abgescheiden* vagy *abgeschiden* (azaz: *die Abgeschiedenen*) áll, „aminek magyar megfelelője a magyar *leváltak lesz*” (27). (Mellékesen megjegyzi még, hogy a német kifejezés jelentése a mai németben ’az elhunytak, az elköltözöttek’, uo.) Hadrovics ezt a szóhasználatot azzal magyarázza, hogy a farizeusok „szinte az írástudók szervezett kísérete lettek, és a köznéptől elkülönültek”. Aki tehát bevezette a *die abgescheiden* kifejezést, annak képzett teológusnak kellett lennie, jól kellett ismernie az egykorú zsidó társadalmi viszonyokat. „Nem kétséges, hogy a magyar kifejezés tükörszava a németnek” (uo.). Nos, ezzel kapcsolatban a következőket jegyezném meg: kétségtelen, hogy a német kifejezés első használója képzett teológus lehetett. Ám nem feltétlenül a korabeli zsidó társadalmi viszonyokat kellett jól ismernie, hanem a *farizeus* szó eredeti jelentését: a kifejezés ugyanis a héber *p<sup>e</sup>rūsīm*-ra megy vissza, ennek eredeti jelentése pedig ’elkülönült, elzárkózó’ (vö. KLUGE, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*<sup>22</sup>. Berlin—New York, 1989. 543, ill. *Bibliai nevek és fogalmak*. Bp., 1988. 71). Nem véletlen tehát, hogy „a mai német teológia nyelvén ők »die Abgesonderten, die Separatisten« voltak” (Hadrovics: uo.), hiszen ez a szó eredeti jelentése. Ennek a jelentésnek a visszaadását kísérelte meg a Viler-szöveg fordítója a *die abgescheiden* kifejezéssel, az *abscheiden* igének ugyanis a Hadrovics által említett ’elhuny, elköltözik’ átvitt jelentésen túl megvan a németben a ’[sich] von jmdm. absondern, abtrennen’, azaz ’elkülönül’ jelentése is (vö. *Duden Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim/Wien/Zürich, 1989. 67). A német fordító tehát a héber *p<sup>e</sup>rūsīm* (ill. a görög *Pharisaios*) tükörfordítását alkotta meg, s ugyanezt megtehetette egy jól képzett magyar teológus is. Nem állítom tehát, hogy a *leváltak* alak nem lehet a német kifejezés tükörfordítása, de azt igen, hogy ugyanennyire lehet a héber szóé is. Valószínűleg az sem véletlen egyébként, hogy a magyar fordító erre az értelemlre a *válik* ige származékát használta — vö. RMG1. *válás, választ, választás, válik* címszók. (Megjegyzem egyébként, hogy néha a JordK. is lefordítja a *farizeus* szót, pl. Lk 18:10: *zerzetes /ido* [591 — a Toldy-kiadás lapszáma] vagy ebből tapadással: *zerzetes*, pl. Mt 23:25—7 [428]. A szerzethez tartozás hangsúlyozása nyilvánvalóan itt is a nagy többségtől való elkülönültség kifejezését szolgálja.)

2. Hadrovics a latin *scriba*, illetve a többes számú *scribae* magyar *írástudók* megfelelőjében is a Viler-fordítás hatását véli felfedezni. Mint írja (i. m. 27—8), a német fordítások zömében itt a *schreiber* szót találjuk, de a Viler-szöveg — tudatosan elszakadva a hagyománytól — a *die schriftweisen* kifejezést alkalmazza, mivel ki akarja fejezni, hogy itt nem egyszerű írnokokról van szó, hanem a főpapokkal és a vénekkel együtt a legfőbb tanácsot alkotó törvénytudókról, írásmagyarázókról. A német példa nélkül pedig szerinte a magyar fordítónak nem juthatott volna eszébe, hogy az egyszerű latin

*scriba*-t az összetett magyar *írástudó* szóval fordítsa. Ezzel kapcsolatban ismét meg kell jegyeznem, hogy *írástudó*-nak fordítja a *scriba*-t a JordK., Sylvester, Pesti Gábor, Károli is, tehát inkább valamiféle fordítói hagyományról lehet itt szó. Sőt, a RMGL. **tudó** szócikéből látható az is, hogy az *írástudó* nemcsak a *scriba* megfelelőjeként élhetett nyelvünkben. A GyöngyGl. 198. adatában ugyanis ezt olvashatjuk: *competenter literatus: alkolmas irastudo*. A kifejezés tehát lehet tisztán magyar alkotás is, jelentése valóban több az egyszerű 'írni tudó'-nál: '(szent vagy egyéb régi) írásokban, törvényekben magát kiismerő ember'. Hasonló szerkesztésmóddal van tehát dolgunk, mint a *grammatica tudó* (Murm. 2348), *törvény-tudó* 'legislator', *égforgás-tudó* 'astronomus', *természet-tudó* 'physicus', *szentírás-tudó* 'theologus' stb. (az utóbbiakra vö. NySz. 3: 794). Még egy megjegyzés: igaza van Hadrovicsnak, hogy a Bécsi Kódexben *író* és *írástudó* egyaránt előfordul, de azért ott is csak egyszer felel meg a *scriba*-nak az *író*, és háromszor az *írástudó*.

3. Elgondolkodtató az is, amit Hadrovics a *publicanus* kifejezés fordítása kapcsán megállapít. Ennek a 'vamos' jelentésű szónak ugyanis a Münchener Kódexben több megfelelője is van: *jeles bünös*, *jeles bünös művelkedetbeli* és *jelenvaló bünös művelkedetbeli*. Ennek mintáját is a németben véli felfedezni, ott ugyanis a nyomtatott fordításokban többnyire *offener sünder*, Vilernél pedig *offenbarer sünder* áll. Ennek a furcsa fordításmódnak az oka az, hogy a *publicanus* szó értelmét keresve „a német fordítók etimologizálva a *publicus* melléknévből indultak ki és 'nyilvános, közönséges, köz-' jelentést tulajdonítottak neki” (i. m. 28). A *bünös* megnevezés pedig a vámosok gyakori csalásai és egyéb vétkei, illetve egy konkrét bibliai hely (Lk 18:13) alapján kerülhetett a jelző mellé. Ez így mind igaz is, csak szerintem nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy míg a *farizeus* kifejezést a német fordítások — Vilert kivéve — fordítatlanul hagyják, addig itt számos német nyomtatott fordításban is ezt a megoldást találjuk, azaz viszonylag gyakori megoldásról van szó. De nemcsak a németben van ez így: a Münchener Kódexen kívül több magyar fordítás is tartalmazza ezt a megoldást: a JordK. *nylwan valo bynes*-ekről ír. Ugyanezt találjuk Pesti Gábornál is, pl. 125b: *lata egü nylwan walo bynest, Leui neuvt*; de a KönSzj. 484. számú adatában is ez áll a *publicani et peccatores* megfelelőjeként: *niluan ualo es bineseckh*. A NySz. *jeles* szócikében (2: 40) a Guarykódexből is van adat *ielos binos embor*-re, de még Faludytól is találunk egy ilyen alakot: *nyilván való jeles lator*. Megint nem lehet ugyan kizárni, hogy ezek a formák német hatásra jöttek létre, de az, hogy több helyen is megtalálhatók, inkább arra mutat, hogy a *publicanus publicus*-ra való magyarázata a magyarban is bekövetkezhetett.

4. Nagyon érdekes az is, amit Hadrovics az *adulterium*, *adulterari adulter* stb. kódexünkbeli *törvénytörés*, *törvényt tör*, *törvény-törő* megfelelői kapcsán megállapít. Mivel a Bécsi Kódexben a *házaskodik*, *házasság* kifejezések már megtalálhatók, Hadrovics szerint valami különleges oka lehet annak, hogy a magyar fordító az *adulterium* megfelelőjeként nem a *házasságtörés*, hanem a *törvénytörés* kifejezést használta. Ezt abban véli felfedezni, hogy a német *Ehe* szónak ebben az időben még elsősorban 'törvény', s csak másodsorban 'házasság' az értelme. Igaz ugyan, hogy a Viler-szövegben a latin *lex* helyén mindig a *ge/etz* szó áll, az *ee* 'törvény' értelemben nem is fordul elő benne, van viszont *ebrechung*, *ebrecherey* (*adulterium*), *eprecher* (*adulter*) és *eebrechen* (*adulterari*). Ezért szerinte a magyar fordítónak „valahonnan máshonnan ismernie kellett az *ee* szó 'törvény' jelentését, és ahol a német szövegben *ee*- vagy *e*- összetételű szóval találkozott, következetesen a magyar *törvény*-t alkalmazta” (31). Végül hozzáteszi még azt is, hogy a törvény és házasság azonosításával a magyar fordítók nem voltak egyedül, mert pl. „a szlovénben ugyancsak a német *ehe* hatása alatt a *zákon* jelentése egyrészt 'törvény', másrészt 'házasság' lett” (uo.).

A magyarázat kétségkívül nagyon kézenfekvő és elgondolkodtató. Ám ezzel együtt sem vagyok biztos benne, hogy csak német hatásra jöhetett létre ez a fordítási mód. Számomra még az is kérdéses, hogy vajon a Vilémnél levő *ebrechnung* stb. kifejezések biztosan 'házasságtörés'-ként értelmezendők-e, nem lehetséges-e az, hogy a német fordító ezekbe még beleérezhette az *Ehe* régibb 'törvény' értelmét, s ugyanúgy 'törvénytörés'-ként használta ezeket, mint a magyar fordítás. Igaz, hogy nála a *lex* helyén mindig *Gesetz* áll, ám nem lehetetlen, hogy az összetételben megőrződött a szinonima-pár másik tagjának, az *ehe*-nek az eredetibb jelentése. Ez annál is inkább lehetséges szerintem, mert a két szó közül az *ehe* a korábbi. KLUGE etimológiai szótára (*Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin/New York, 1989.) szerint ugyanis az *ehe* előzményei 'Sitte', majd 'Recht' értelemben már a germán nyelvekből, majd az ófelnémetből is kimutathatók (166), a *setzen* igéből származó *Gesetz* azonban csak a középfelnémetben jelenik meg (263). KLUGE szerint ugyancsak a középfelnémetben történik meg az *Ehe* jelentésének a specializálódása a mai érteleme, ebben nyilván nagy szerepe lehetett a *Gesetz* megjelenésének is, hiszen így ugyanarra a fogalomra két szó is rendelkezésre állt, s közismert nyelvtörténeti tény, hogy ilyenkor az egyik alak vagy kivész a nyelvhasználatból (ha nincs rá szükség), vagy pedig specializált jelentésben él tovább. A kérdés tehát az, hogyan lehetséges, hogy egy 'törvény' jelentésű szó 'házasság' értelmet is felvehessen. Erre véleményem szerint talán éppen a bibliának a házassággal, annak tisztaságával kapcsolatos előírásai adhatnak magyarázatot. Így például már magában a tízparancsolatban is benne van: *Non moechaberis*, amit ugyan a legtöbb fordítás így ad vissza: *ne paráználkodj*, ám a *paráználkodik*-nak ebben az időben még nem csupán 'kicsapongó nemi életet él' a jelentése, hanem 'házasságot tör' is. A RMG1. ugyan a szó jelentését 'Unkeuschheit treiben'-ként adja vissza, ám a szócikkben a Pesti Gábor Nomenclaturájából származó *Luxuriari: Geilheit* [!] *treiben: Paraznalkodni* adat mellett ott van a *Non moechaberis: ne paraznalkogial: Brich kein ehe* is, és a **parázna** szócikkében is találunk olyan adatokat, amelyekben a magyar szó megfelelője *adulter*, *Ein ehebrecher*, ill. *Moechus: Einehebrecher*. Hogy a *moechor* és az *adultero* bizonyos fokig a latinban is szinonimák e tekintetben, arra álljon itt a következő részlet Mk 10:19-ből: *Praecepta nosti: ne adulteres* (én emeltem ki — F. T.), *ne occidas, ne falsum testimonium dixeris, ne fraudem feceris, honora patrem tuum et matrem*. Látható, hogy itt a tízparancsolat szövegét idézi a szöveg, csakhogy Mózes második könyvében, mikor az Úr kihirdeti a parancsolatokat, azt mondja: *Non moechaberis* (20:14). Az ószövetségben (régii magyar *ó-törvény*) azonban nemcsak a tízparancsolatban találunk a házasságra vonatkozó előírásokat, hanem számos más helyen is, például Mózes harmadik könyvében (20. fejezet) és az ötödikben is, amelynek már görög neve (*Deuteronomium*) is azt jelenti 'második törvény' (vö. Bibliai nevek és fogalmak 53). Az ötödik könyv 24. fejezetében van szó például az ún. hagyománylevéllel való válás szabályáról, amely az Újszövetségben is több helyen megemlítődik (pl. Mt 19: 1—10; Mk 10: 1—12 stb.). Idézzük itt Mt 5: 31—33-t a Müncheni Kódexből: *Monduā vagō ke• a• venecn<sup>c</sup> / valaki èlhanganga o felè/eget / agga annac hagomannac leuèlèt / En ke mōdom tūnèctec / mezt mēdz ki èlhanganga o felè/eget pažazna/agnac okanalkul / a• paražnalkottatta qtèt / ь ki až èlhangottat vendi tožuent tož E/meg hallottatoc mezt monduan vagō a• venecn<sup>c</sup> ne è/keggel hami/šan / de megaggad te è/edet vžnac*. A latinban a *törvényt tör* megfelelője *adulterat*, ám az egész kontextus azt sugallja, hogy itt valóban valamiféle törvény megszegéséről van szó, hiszen ilyen törvényi előírás a hagyománylevél adása is, ugyanakkor a paráználkodást, azaz a házasságtörést tiltja a tízparancsolat szövege is, ugyanúgy mint a hamistanúságot. Nem lehetetlen tehát, hogy a magyar fordítók nem pusztán német mintára alkották meg az *adultero* magyar megfelelőjeként a *törvényt tör* szókapcsolatot,

hanem mert a házasságtörésben valóban az ószövetségi törvények megszegését látták, s ezt igyekeztek a magyarban is kifejezni. Ez annál is inkább lehetséges, mert az *adultero* és származékai az Újszövetség szövegében a legtöbbször valami hasonló, az ószövetségi előírásokra utaló kontextusban fordulnak elő. Egyébként az előbbi részlet átültetésekor a JordK. is *törvényt tör*-ként magyarítja az *adulterat* formát (367), jóllehet a JordK. általában a *paráználdodik* valamilyen származékával adja vissza az *adultero*-t és származékait. Mindez azt mutatja tehát, hogy a Münchener Kódex fordítói nem állnak teljesen egyedül ezzel az eljárással. (Egyébként egyszer a Münchener Kódex is a *paráználdodik*-ot használja: Mt 12:39: *Generatio mala et adultera — E gonož nem žet ъ è pažna.*)

5. Ami a *parabola* magyar *példabeszéd* megfelelőjét illeti, véleményem szerint valóban lehet szerepe a magyar kifejezés létrejöttében a német *beispiel*-nek, ugyanakkor a huszita biblia német kapcsolatait illetően nincs igazán bizonyító ereje, hiszen maga Hadrovics is elismeri, hogy „a magyar szó már korábról megörögződhetett a használatban, mert a latin *proverbium*-ot is fordítják vele, ahol Vilernél *wort* vagy *sprichwort* van” (32). Ezt csak megerősíti a RMG1. *beszéd* szócikke (111), amelyben a SermDom. adatai között is számos olyat találunk, ahol a latin *parabola* magyar megfelelője *példabeszéd*, azaz valóban vehették a mintát fordítóink magyarországi szójegyzékből is.

6. Hadrovics megállapítja azt is, hogy a latin *capillus*, illetve *crinis* helyett az „ember állandóan a *haj* szót várná, ezzel szemben a legtöbb helyen *hajfonat* vagy *fürt* áll” (32). A németben van *hare*, de van *czopff* és *lock* is. Hadrovics idéz olyan példát, amelyben a *hajfonat* német megfelelője *Zopf*, de bemutat két másikat is, amelyekben a magyarban ugyan *hajfonat* áll, ugyanakkor a németben a *lock*-ot találjuk. Máskor viszont a *lock* megfelelője *fürt*. Éppen mert nem egységes a magyar és német szavak viszonya egymáshoz, kevésbé tartom valószínűnek, hogy itt a *fürt* és a *hajfonat* megkülönböztetése a németre volna visszavezethető. Véleményem szerint talán inkább értelmi fordítással lehet dolgunk: a *hajfonat* a magyarban ugyanis három esetben fordul csupán elő, s ezek mindegyike egy olyan szituációt ír le, amelyekben egy asszony a hajával törölgeti Jézus lábát. Ehhez pedig nyilván hosszú hajra van szükség, márpedig akinek be van fonva a haja, annak hosszú haja kell hogy legyen. Ugyanakkor a *fürt* öt előfordulásából négyben a latinban ugyan *capillus* áll, ám a szöveg értelme a 'hajtincs' jelentést kívánja (ezt pedig ebben a korban a *fürt*-tel lehetett leginkább kifejezni, hiszen *tincs* szavunk csak jóval későbből adatolható — vö. TESz. 3: 920): pl. Mt 10:30: *Tù fëtecn<sup>c</sup> ke• mēdž fűzti megžamlaltattac* vagy Lk 21:18: *z fűzt tù fëtecroł èlnē vèž*. Az ötödik példa ugyan eltér ettől a gyakorlattól, mert ott Jézus lábát törlik *fürt*-tel, ám ez csak egy kivétel, míg a *hajfonat* csak egyszer felel meg a Viler-szövegbeli *czopf*-nak, kétszer *lock* áll a helyén a németben. (Mivel akkoriban gyakorlatilag általános a hosszú hajviselet, nyilvánvaló, hogy egy *fürt*-tel éppúgy meg lehetett valakinek törölni a lábát, mint a hajfonattal. Fordítva azonban nem igaz ez a tétel: a *hajfonat* — éppen mert viszonylag sok, ráadásul összefonot hajból áll — nem igazán alkalmas a fenti 'tincs' jelentés kifejezésére.)

7. Ugyancsak német hatással magyarázza Hadrovics a kódexben meglevő *házi atya*, illetve *házi madár* kifejezéseket is (33). Ezek közül az első a latin *paterfamilias*, a második az *altilis* (tsz. *altilia*) megfelelője. Mivel a *paterfamilias* fordításaként Viler is alkalmazza a *hausvater* szót (bár néhol *gesind/e/ vater*-nek fordítja), s más német fordításokban, valamint glosszáriumokban is megtalálható ez a forma, Hadrovics ezt a megoldást is a német minta követésével magyarázza. Ugyanezt teszi az *altilis* — *házi madár* megfelelőis kapcsán, hiszen Vilernél is *hausvogel*-t lehet találni, míg más német fordításokban csupán *vogel* áll. (Igaz, latin—német glosszáriumokban előfordul *huß-fogel*, *haws-vogel* formában is.) Nos, ezekkel kapcsolatban is meg kell jegyeznem, hogy valóban lehet szó Viler vagy német glosszáriumok közvetlen hatásáról, ám ugyanolyan valószínűséggel ar-

ról is, hogy magyarországi latin—magyar glosszáriumok mintáit követték a fordítók. A *paterfamilias* megfelelőjeként ugyan többnyire *házas ember*, *házasember* áll a magyar glosszáriumokban (pl. SermDom. 1: 320: *aduersus patremfamilias i. e. hominem habentem multam familiam: az hasasember ellen*, vö. még RMGl. **ember**, ill. **házas** címszó), tehát itt valóban lehetne szó közvetlen német hatásról is, az *ember* — *atya* különbségtétel azonban azzal is összefügghet, hogy — mint az A Münchener Kódex magyar—latin szótárából (Szerk. NYÍRI ANTAL. Bp., 1993.) kitűnik — a kódex fordítói, a tőlük megszokott módon, meglehetősen jól elkülönítik a két kifejezést: eszerint az *atya* latin megfelelője szinte kizárólag a *pater*, míg az *ember*-é csaknem mindig a *homo* (vö. 38, ill. 77). Esetleg tehát ezzel is magyarázható, hogy nem alkalmazták a magyar glosszáriumok *házasember* szavát a *paterfamilias* átültetésére.

Az *altilis*-nak *házi madár*-ral való fordítását azonban a fordítók egyértelműen vehették magyarországi latin—magyar szójegyzékekből is, erre bizonyítékul szolgálhat például a SchlSzj. 1811. sz. adata: *altilis: hazi madar*, sőt, a RMGl. **madár** címszavának tanúsága szerint a SermDom. 704. sz. adatában éppen a Hadrovicstól idézett bibliai helyet (Mt 22:4 fordítását) találjuk ily módon: *tauri mei et altilia occisa sc. mea [en hazy madarajm]*.

8. A latin *febris* magyar *hideglelet* megfelelőjét Hadrovics egyes német glosszáriumok *die kalt sucht*, *dye kalde seuche* kifejezéseiből magyarázza, de megjegyzi (33), hogy a magyar kifejezés nyilván nem e fordítás alkalmával keletkezett, hanem régebről volt használatos, hiszen a *febricitare* igének *febricitans* participiumát is ezzel a kifejezéssel fordítják. Nos, a RMGl. **hideg**, **hidegség** és **lel**, **lelés** címszavai (324, ill. 453—4) is arról tanúskodnak, hogy igenis vehették a magyar fordítók ezeket a kifejezéseket magyar glosszáriumokból is. Így a *febris* megfelelőjeként több esetben megtalálható a *hideg*, ill. a *hideglelés*: pl. SchlSzj. 1981: *febris: hidek*; NagyVGl. 263: *Socrus a<sup>f</sup>m symo<sup>n</sup>is tenebat<sup>ur</sup> magnis febrib<sup>us</sup>: zent pete<sup>n</sup>nek napa azzont hydeg lely vala*, Murm. 975. *Febris a feruendo dicta: das fieber ader kalde: Hidekleles* stb.

9. Nem tudok azzal sem teljesen egyetérteni, hogy a *parasceve* kifejezés magyar *készület* fordítása is a német mintát követné. Szerintem ugyanis — hasonlóan a *leváltak* esetéhez — itt is könnyen elképzelhető, hogy egy felkészült magyar teológus is ismerhette a görög, illetve latin kifejezés eredeti '(a szombatra való) felkészülés' értelmét. Hogy ez az értelem többek számára világos volt, azt az is bizonyítja, hogy a németben sem csak a Viler-szövegben találni meg, hanem számos nyomtatott fordításban is. De a magyarban sem csak a Münchener Kódexben lelhető fel. Sylvester ugyan az evangéliumok fordításában meghagyja a *parasceve* alakot, de munkája végén *Az nehez ighiknek mağar āgarul* szóló fejezetben a *P* betű alatt ezt írja: *Parasceue görögül / magyarul /ok /zoual ki /zūletnek napianak mondhatnok / ez napon ki /zūlnek vala az ūdnepre az Sidok*. Pesti Gábor pedig a szövegben is lefordítja a szót, igaz, némiképp helytelenül, hiszen nem a szombatra, hanem a húsvétra való felkészülés napjának nevezi: pl. Mk 15:42: *... mjert hogū hw /swetre walo ke zūle /nek napya wala* (108a).

10. Ugyanígy nem biztos, hogy a latin *paralyticus* *köszvényes*-sel való fordításában a Viler-szöveg hatását kell keresnünk. Ugyanis már az 1380 körül született KönSzj. 54. sz. adatában is ezt találjuk: *paralitic<sup>us</sup>: küzwynusch*, hasonlóan a SermDom. 2: 543 adathoz: *qui habet manus dissolutas i. e. infirmas et paralyticas (kezuenes)*. Más szójegyzékeinkben — helyesen — a *podagricus*, *podagrosus* megfelelője a *köszvényes* — vö. RMGl. 432. Ennek a félreértelmezésnek az is oka lehet, hogy a *köszvényes* beteg — komoly végtagfájdalmi lévén — nyilván alig mozgott, súlyosabb állapotban pedig szinte mozdulatlanúságra volt kárhozthatva, akárcsak azok, akiknek valamely végtagjuk megbénult. A „Régi magyar orvosi könyv” is leír a *podagra*, azaz *köszvény* tárgyalása során

ilyen esetet (392): *Bayrus doctor azth irya kenýweben, hogý annýra volth eo raytha az kezwený, hogý Szekben hordoztak, es mynden chontajnak Izeýben benne volt az kezwený, chýak az Nyelwet forgathatta.* A bénaság és a köszvényesség tehát bizonyos fokig rokon fogalmak lehettek. Hadrovics is megjegyzi (35) egyébként, hogy „a ’járni nem tudó beteg’ fogalma alapján a német bibliák is nagyon különbözöképpen fordítják a kifejezést”, pl. *lidsuchtig, lamsuchtig, bettris*, valamint *gichtig, gichtpruchig, gichtsuchtig* (ez utóbbi típusnak felel meg a *köszvényes* fordításmód). Mint látjuk tehát, a *paralyticus*-t a németben is fordítják a bénaságra utaló kifejezéssel ugyanúgy, mint a köszvényre utalóval. Szójegyzékeink szerint (l. fent) ez a gyakorlat a magyar fordítóktól sem volt idegen, a Münchener Kódex fordítói tehát nemcsak német bibliafordításokból vehették mintájukat.

11. Hadrovics szerint az is „a német minta hatására vezethető vissza, hogy a latin *similis* fordítása leggyakrabban *egyenlő*” (35). Mivel ebben az időben már megvan a magyarban a *hasznaló* melléknév is, az *egyenlő* gyakori használatát ebben a jelentésben azzal magyarázza, hogy a Viler-szövegben, de a nyomtatott német fordításokban is a latin *aequalis* és *par*, valamint a *similis* megfelelője egyaránt a *gleich, gleich*. Nos, valóban lehet itt szó a német bibliafordítások hatásáról, azonban a RMG1. 171. lapjának tanúbizonysága szerint korabeli magyar glosszáriumból is vehették mintájukat. Így például a SermDom. 1: 320 adatában is ez olvasható: *pares illos nobis fecisti i. e. similes vel aequales: egenleue*; de a valamivel későbbi GyöngySzt. 618. sz. adatában is ez áll: *aequaliter, similiter, pariter: Egyenlő (!) keppen: aszonj keppen*; további példákat l. a RMG1.-ban.

3. Az eddig tárgyalt állandóan visszatérő kifejezések mellett Hadrovics a továbbiakban (40—46) bemutat egy sor olyan ritkábban vagy csak egyszer előforduló „magányos kifejezést”, amelyek fordítását illetően „a magyar szöveg ugyancsak nem közvetlenül a latint, hanem a németet követi” (40). Ezek esetében még többször előfordul, hogy a Viler-szöveg nem ad mindenre magyarázatot, hanem más német fordításokat, illetve glosszáriumokat is figyelembe kell venni. Bemutatott példái szerinte „kifejezeten német mintájú fordítások”, véleményem szerint azonban ezek között is vannak olyanok, amelyek például a latin szövegben előforduló héber nevek eredeti jelentésének ismeretével magyarázhatók, illetve ezek többségéről is elmondható, hogy az adott latin kifejezés kódexünkben található magyarítása nem közvetlenül német mintával magyarázható csupán, hiszen korabeli latin—magyar glosszáriumok, szójegyzékek is tartalmazzák őket. — De lássunk ebből a csoportból is néhány példát:

1. A Münchener Kódex szövegének áttétetői lefordítják a *Rama* tulajdonnevet a Mt 2:18 alatt található *Vox in Rama audita est* kifejezésben (*zo maga // agoóban hallatot* — 9rb). Hadrovics szerint ezt német mintákból vehették, szerintem viszont egy jól felkészült magyar teológus maga is ismerhette a héber *Rama* ’magaslat’ jelentését. Így például Sylvester is megadja a „Nehez ighiknek mağar [āgarul]” szülő fejezetben: *Rama — maga // hel*, vö. még Bibliái nevek és fogalmak 199).

2. A *ventilabrum* kifejezés *szórolapát*-tal való fordítása sem feltétlenül német mintát követ, hiszen a magyar glosszáriumban is ezt a kifejezést találjuk, pl. SchlSzt. 2095: *ventinabr<sup>um</sup> (!): zoro lapath*, vö. még RMG1. 447. Így fordítja egyébként a kifejezést Sylvester is, l. pl. 5v). Különösen érthető ez a fordítási mód akkor, ha figyelembe vesszük a gabona cséplés utáni tisztításának régi módszerét, s hogy Szikszai Fabricius Nomenclaturájában a ’Lüfter’ jelentésű *ventilator* magyar megfelelője is *Szoro* (RMG1. 663).

3. A „*hic est filius meus dilectus — It vagon èn zèrètõ fiam*” megfelelésben is a Viler-szöveg hatását látja Hadrovics, hiszen más német és cseh fordítások — a görög eredetinek megfelelően — az *ez* névmást használják. Nos, szerintem korántsem biztos, hogy német hatásról van itt szó, hiszen a *hic* — ahogy ma is, vö. pl. *hic et nunc* — régi nyelvünkben is fordítható volt *itt*-tel, l. a RMG1. *itt* címszavát.

4. Hadrovics azt is a német mintának tulajdonítja, hogy a *zona* megfeleléseként a magyar fordító a *mazzag* kifejezést alkalmazza, az *öv* helyett, „amely pedig már a JókK.-ben is előfordul mint a latin *corda, cordula* megfelelője” (41). Csakhogy itt nem a *corda* áll, hanem a *zona*, ennek megfeleléseként pedig már a SchlSjz.-ben is (2120) megtalálható a *madzag: stupazona: mazag*.

5. Kétségtelenül érdekes és elgondolkoztató az is, amit Hadrovics az *assis* — *félpénz* megfelelés kapcsán feltételez, tudniillik, hogy a *félpénz* elnevezés *fél-* előtagja itt az egyes német fordításokban felbukkanó *helbeling* elnevezésben megbúvó „*halb*” alapszó értelmét követi (42). Könnyen lehet, hogy valóban erről van szó, de azért azon kell gondolkoznunk, hogy az *as* (másként *assis*) nagyon kis értékű pénz volt, Sylvester szerint (Az pinzeknek nemirül) „az *Denarnak tizedik ri[zi]t iri vala*”. (Ő ezért a Hadrovicstól idézett két bibliai helyen *kisded*, illetve *kis pénznek* fordítja az *as*-t, pl. Mt 10:29: *Nemde ket verebeczket egg küsded pinzeñ adnakiel / mell' pinz a[fnak] mondatik* (15v)). Ezen az alapon viszont esetleg belső szóalkotással is létrejöhetett a *félpénz* elnevezés, hiszen ismeretes, hogy a *fél* főnév bizonyos kifejezésekben nem egyszerűen valaminek az egyik felére utal, hanem kifejezheti valaminek a kismértékűségét, csökkent értékű voltát, tökéletlenségét is, pl. *fél fogára sem elég, fél szóból is ért*, vö. még *féllábú, félszemű, félszeg* 'csonka, béna'. (Egyébként CALEPINUSnál is megtalálható a *fel penz* alak (966), de nála a *semisis* (< *semi assis*) tükörfordításaként.)

6. A mustármag parabolájában (Mt 13:32, Mk 4:32) a latin *holus* 'vetemény, zöldség' magyar megfelelője *káposzta*, a német bibliákban többnyire a *kraut* kifejezést találjuk. Hadrovics szerint „a magyar fordító a latin *holus*-t azért adta vissza *káposztá*-val, mert a német *kraut*-nak csak a szűkebb értelmét érezte, az általánosanbb 'fű, zöldség' jelentésre nem gondolt. Szerintem nem pusztán erről lehet szó, hanem esetleg latin—magyar szójegyzékekből is vehette a kifejezést. A RMG1. *káposzta* címszavának (380) tanúbizonysága szerint ugyanis már az 1395 körülre datált BesztSjz. 415. adatában is ezt találjuk: *olus: verescapusta* (vö. még SchlSjz. 939.: *olis: cauzta* (!); StrassbGl.: *olus: kapoztha*), de a német *kraut*-ot is gyakran fordítják szójegyzékeink *káposztá*-val. Eszerint tehát nem a Müncheni Kódex fordítójának újításával állunk szemben. Megjegyzem még, hogy KLUGE „*Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*” (22Berlin/New York, 1989.) **Kraut**<sup>1</sup> címszava (411) szerint a német kifejezés eredeti jelentése 'Blattpflanze', „dann [wurde] im Süden zu 'Kohl', sonst 'Gemüse'”. Talán nem véletlen tehát az sem, hogy vannak olyan német fordítások, ahol az említett latin részletben a *Kraut* helyett a *Kohl, Kohle* kifejezés áll (vö. Hadrovics uo.).

7. Hadrovics a latin *margarita* 'gyöngy' kódexünkbeli magyar *nemes kő*, illetve *drágalátos kő* megfelelése alapján azt írja (42), hogy itt (Mt 13:45 és 13:46) „a magyar sem a latinnak, sem a németnek nem felel meg” (ott ugyanis *veinperlein* alakot találunk). Ráadásul másutt „a *margarita* megfelelője *gyöngy*” (Mt 7:6). Szerinte csak a német *Edelstein* mintájával lehet itt dolgunk, ám ez a bibliákban nem szerepel ezen a helyen, de pl. DIEFENBACHnál van a *margaritá*-nak *ein dir stein*, azaz 'drágakő' értelmezése. Szerintem megint nem kell ilyen messzire menni: a gyöngyöt ugyanis — ritkasága és ebből fakadó drágasága folytán — ugyanúgy használták és használják ékszerkészítésre, mint a ritka ásványokat. Keménysége folytán ráadásul anyaga is hasonló azokéhoz. Ebből fakad, hogy esetleg anyagi, de talán még inkább a funkcion alapuló névátvitellel a *gyöngy* szí-

nonimájaként használhatták erre is a *nemes* vagy *drága kő* elnevezést. Hogy e tekintetben megint csak nem a Münchener Kódex fordítói járhattak el így, arra álljon itt Murmellius 1548. számú adata: *Margarita: eyn perlin: Draga kő; Margaritum idem; Vnio idem.* (Mint látjuk, MURMELLIUS a 'nagy gyöngy' jelentésű *unio*-t is *drágakő*-nek nevezi.) Ez a gyakorlat nem egyedül, vö. CALEPINUS 639: *margarita: Druga (!) kő, gyöngy;* 1137: *vnio: gióngy, vnio dragakó.*

8. Hadrovics az 'egy ország negyedének uralkodója' jelentésű latin *tetrarcha* kifejezés *negyedlő* magyarítását is a németre vezetheti vissza, hiszen német bibliák többnyire a *vierdeling*, ill. *vierdeling fürst* kifejezéssel fordítják le. Lehet, hogy igaza van, de megjegyzem, a Münchener Kódexen kívül akadnak más magyar fordítások is, amelyekben lefordítják a latin kifejezést. Sylvester például így fordítja: Mt 14:1: ... *Herodes / ki az nig' fejedelemnek éggik vala;* Lk 3:1: ... *Herodes / ki az or'zagnak negedik ri'zit biria vala.* Ezenkívül — ha nem is *negyedlő*, de *negyedes* formában előfordul másoknál (Szenczi Molnár, Pápai Páriz, Heltai, Pázmány) is, pl. *Galileának negyedes ura lévén Herodes, Filep pedig az ő atyafia Ituréa és Trachonitis tartományának negyedese* (Pázm.: Préd. 76 — vö. NySz. 2: 942).

9. A *proselytus*-nak a magyar *újhitű* kifejezéssel való fordítása kétségtől a Hadrovics által idézett német mintát (*ein neuer Gläubiger*) követi, de azért — noha sem a latin szó, sem görög megfelelője „nem tartalmazza, sem az 'új', sem a 'hit' fogalmát” (43) — nem lehet kizárni, hogy egyes fordítók ismerhették a kifejezésnek a 'járulékos, hozzájött, zsidótárs' értelmét. A Bibliai nevek és fogalmak **prozelita** címszava (197) szerint a kifejezés az Újszövetségben olyan pogány származású embert jelöl, „aki felvette a zsidó hitet, akár Palesztinában, akár másutt lakott”. S bár Sylvester és Pesti Gábor is *proselyt*-nek fordítják, a JordK. így magyarítja a Hadrovicstól is idézett részt: Mt 23:15: ... *körwl kerenghytek az tenghert es a feldet / hogy zerezyetek egy hytethlent* (427).

10. Rendkívül érdekes megfigyelést tesz Hadrovics a *nutriens* magyar *szülő* fordítása kapcsán is (pl. Mt 24:19: *Vae autem praegnantibus et nutrientibus* — *lay ketèrhè'ecnè' ь zuločnè'*). Mivel a magyar megoldás sem a latinak, sem a németnek nem felel meg, feltételezi, hogy a fordító esetleg egy előtte fekvő német fordítás *seugenden* 'Säugenden' szava helyett esetleg *zeugenden*-t olvasott, annak pedig — mint tudjuk — régi nyelvünkben nemcsak a *nemz* felelhet meg, hanem a *szül* is. Lehet, hogy így van, de a *szül* csak akkor jelenthet 'nemz'-et, ha a mellette levő alany férfi, nem pedig nő (lásd pl. Jézus nemzetségtábláját a kódexben — Mt 1:1—17), ebben a kontextusban pedig — a terhések mellett inkább nőket várnánk az igenév alanyaként. Ezenkívül a kódexben három helyen is előfordul ez a megoldás, ez pedig némileg csökkenti annak a valószínűségét, hogy a német szöveg félreolvasásából fakad ez a fordítási hiba. Még érdekesebb azonban, hogy a RMG1. *szül* szócikkében a GyöngySzt. 1003. adatában találunk egy olyan példát, amely szerint esetleg nem is hibával állunk szemben: *Alo: alis: lui (!): alitüm (!): Vnde alitus: vel altus significat nutrio: alimentis sustento: Szwlek: Taplallak, Tartlak.* Ha ez az adat, amelyhez hasonlóra másutt nincs példánk, nem a szótártöredék szerkesztőjének tévedésén alapul, akkor elképzelhető, hogy a Münchener Kódexben sem tévedéssel van dolgunk, hanem a *szül* igének bizonyos nyelvjárásokban létezhett 'szoptat' jelentése is, tehát érthető volna a *nutriens*-nek a *szül*-lel való fordítása. Ha ez így van, akkor esetleg oksági összefüggésben alapuló metonimikus névátvitellel lehet dolgunk ('gyermeket világra hoz' → 'gyermeket szoptatva táplál'), amely azonban zavaró homonimiát eredményezett, ennél fogva nem tudott meghonosodni, mint ahogy később kihalt a *szül* 'nemz' jelentése is. Mindez persze csak találgatás, hiszen a GyöngySzt. adata hapax, ill. párja legfeljebb a Münchener Kódex három idevágó *szülő* igenevében kereshető. Felvethető volna persze, hogy a szótártöredékbeli adat olvasata nem *szüllek*, ha-



nem *szülek*, ez esetben viszont nem tudjuk mihez kötni az igét. A *szí*, *szív* ugyan jelentésben idevágó volna (vö. *saugen*), ennek még nyelvjárási *szil* változata is létezik, tehát csak a labializációt kellene megmagyaráznunk. Mivel azonban a szóban veláris *i*-vel van dolgunk (vö. még *szovárvány* 'szivárvány', ill. 'szivacs'), nem változhatott egyszerűen *ü*-re a *tő* magánhangzója, legfeljebb valamiféle elhasonulásról lehet szó. Ugyanakkor azonban a *szív* etimológiája bizonytalan, s az egyik magyarázat (ugor eredet) szerint palatális magánhangzót tartalmazhatott (vö. TESz. 3: 768), tehát azt sem lehet teljesen kizárni, hogy mégis labializációval és valamilyen nyelvjárási különfejlődéssel állunk szemben.

11. Az *ave* — *üdvöz légy* megfelelésről csak annyit, hogy jöllehet a magyar fordítás itt „a Viler-szöveg pontos megfelelője” (43), megint nem zárható ki, hogy ez véletlen egybeesés. Az *ave* ilyen módon való fordítása ugyanis az egyik legfontosabb imádságon, az *Üdvözlégy*-en keresztül is elterjedhetett. Az persze nem zárható ki, hogy magának a fordítási megoldásnak a létrejöttében esetleg szerepe lehet a németnek (*sei gegrüßt!*, vö. a RMGL. *üdvözlégy* címszavával is), de ez a hatás nagy valószínűséggel nem a Müncheneri Kódex fordítása során jött létre, hanem már korábban. Egyébként a Hadrovics által idézett bibliai helyeken a JordK., Sylvester és Pesti is az *idvezlégy* köszöntést alkalmazza, de a NySz. 3: 879. *üdvöz* címszava szerint gyakorlatilag minden kódexünkben megtalálható ez a formula.

12. Ami a *nyakcsapás* 'colaphus' német „*hals-slag*” megfelelését illeti, kétségtelenül lehet szó tükörfordításról. Hadrovics szerint ugyanez a helyzet az *arcul csapás* 'alapa' — német *Backenschlag* megfelelés kapcsán is. Könnyen lehet, hogy így van, de azért megjegyezném, hogy az első esetben jelöletlen határozós formával van dolgunk, a másodikban jelölttel (*arcol*), holott a németben ott is jelöletlen az összetétel. Emellett a NySz. 1: 381—2 szerint — igaz, az adatai későbbiek — létezett a jelöletlen *arccsapás*, valamint a jelölt *nyakon csapás* is nyelvünkben, tehát elképzelhető, hogy a fordítónak lett volna lehetősége egységes megoldást is választania.

13. Ami a *Calvaria* magyar *kopaszlat* fordítását illeti, ennek mintáját Hadrovics nem találja Vilernél, és más német fordításokban sem, ráakad azonban DIFENBACH latin—német glosszáriumok anyagát feldolgozó szótárában: *calicheit, kahlheit* 'kopasztság'. Az egyezés kétségtelen, ugyanakkor nem vagyok biztos benne, hogy a latin *calvus, calvities* 'kopasztság' és *Calvaria* (< *calva* 'koponya') etimológiai összefüggéséből fakadóan a magyarban ugyanígy ne jöhetett volna létre egy tudós etimologizáláson alapuló fordítási megoldás, mint az talán — mint láttuk — a *publicanus* esetében is történt. Ezt alátámasztja az is, hogy Mt 27:33-at a JordK. is így fordítja: *Es yvtwan a' herre kynek neue golgotha, ky hvattatyk koppazto hegynek* (447). Ugyanez Márknál (15:22): *Es vyveek hwtet golgata new herre, ky magyaraztatyk Copaz hegynek* (510); Jánosnál (19:17): *meene ky az herre, ky mondatyk kalvarie, magyarwl koppaztonak, Sydoul kedyglen golgotha* (694) /Lukácsnál (23:33) csak *ky hvattatyk kalwarienek* áll (614). Mint látjuk tehát, a JordK. magyarítója is nagyjából ugyanazzal a megoldással ülteti át a *Calvaria* alakot, mint a Müncheneri Kódexé, ez pedig nem lehet véletlen. Már csak azért sem, mert a NySz. *kopaszt, koppaszt* címszava szerint (2: 350) másutt is előfordul ez a megfelelés, így Szenczi Molnár Albertnél: *Koppasztó hely : calvaria*, Geleji Katonánál: *Koppasztó hegy : Golgota*. A végső bizonyítékot ismét Sylvester fordításának „Az nehez ighiknek magar[agarul]” szóló fejezetében találjuk: *Golgotha fidoul / magyarul fűkaponának hele [...] ez helt hýak vala fűkaponának helinek / hoğ az meg holt embe-reknek tetemekuel fel tólt vala / mell tetemek közótt miuel hoğ fű az fűkaponá / az fű tetemrűl attanak vala nevet az helnek nem az egéb tetemekrűl [...] Ez helt kopa[to] hegnek magarazták mind ez ideiglen az barátok csak az diak [zora nizuin / es femmi*

külömb /*ighet nem aljtuau lenni ez két diak /30 kőzött caluicies calvaria / mell /3oknak az éggik kopa / /agot iegez / az mā /ik fűkapoñát.*

Mindez talán érthetővé teszi azt is, hogy a Münchener Kódexben Máténál (27:33) — eltérően a másik három evangéliumtól — nem *kopaszlat*, illetve *kopaszlatnak helye a Calvaria* megfelelése, hanem *koppattak helye*. Ezt a megoldást ugyan Hadrovics másolási hibának tartja *kopaszlat* helyett, „minthogy a régi *t* és *c* nagyon könnyen összetéveszthető” (44), ám véleményem szerint másról lehet itt szó. A régi *t* és *c* összecserélése valóban az egyik leggyakoribb másolási hiba, csakhogy a *kopaszlat*-ban *sz*-et és nem *c*-t találunk, mégpedig mind a három előfordulási helyén *ž*-szel írva (*kopážlat* — vö. NYÍRI i. m. 1994: 189—90). Nem valószínű tehát, hogy íráshibával állunk szemben, sokkal inkább lehet szó a Máté-evangélium fordítójától megszokott — valószínűleg a *kopasz* és a *koppadt* (vö. NySz. 2: 348) szinonimikáján alapuló — nyelvi újításról.

14. A *discumbentes* — *egybe v. egyembe evők* megfelelés esetében maga Hadrovics is azt állítja (44), hogy az átvitel természetes, mert „akik együtt *feküdtek* asztalhoz [a *discumbere* jelentése: 'asztalhoz feküdni' — F. T.], azok együtt is *ettek*”, viszont szerintem nem valószínű, hogy a magyar kifejezés a német minta (*die mite /fenden*) nélkül is ugyanígy alakult volna. Szerintem viszont kizárni sem lehet ezt a lehetőséget, hiszen a fordítók ismerhették a régi római gazdagok étkezési szokásait, azt tudniillik, hogy keverten fekvő, csoportosan étkeztek.

15. A *pugillaris* — *toll* megfelelés esetében (Lk 1:63) Vilernél az általános értelmű *schreibgezeug* áll, ám DIFENBACH szótárának tanúbizonyossága szerint egyes latin—német glosszáriumokban *schrib-feder*, *schreyb vedir* is található a 'táblácska' értelmű *pugillaris* értelmezéseként. Ez kétségkívül megmagyarázza, miért van a Münchener Kódexben *toll* ezen a helyen, ám véleményem szerint ismét felvetődhet más magyarázat is. Egyrészt lehet szó esetleg értelmi fordításról. Tulajdonképpen Viler *schreibgezeug* kifejezése is értelmi fordításnak minősül, s talán ilyen a *toll* is: írni ugyanis csak *valamire* és *valamivel* lehet, azaz például egy táblácskára íróvesszővel vagy tollal. Itt tehát esetleg az írás egyik kelléke (*tábla*) helyett a másikat (*toll*) szerepelteti a fordító. (Vélhetően egyébként ugyanilyen értelmi fordításként jöhetett létre a német glosszáriumokban található *schreib-feder* is, hiszen a *pugillaris* jelentése 'írótábla'.) Mindez persze nem bizonyítható, ám véleményem szerint nagyon könnyen elképzelhető.

A másik magyarázat még ennél is egyszerűbb: esetleg másolási hibával állunk szemben. A kódexben ugyanis ez áll: *tollat kérvén i2a — et postulans pugillarem scripsit*. Szerintem nem zárható ki, hogy a kódex eredetijében a *tollat* helyett *tblat* vagy *tblat* állhatott, s ez a másoló, Németi György kezén romlott *toll*-ra. Ez ugyan nem tartozik a tipikus íráshibák közé, ám szerintem mégis könnyen elképzelhető, annál is inkább, mivel az íráshoz tollra éppúgy szüksége lehetett Zakariásnak, mint táblára, a másoló előtt ráadásul már nyilván csak a magyar szöveg volt, abból pedig nem volt látható, hogy a latinban *pugillaris* áll.

16. A Lk 8:6 alatti *et natum aruit, quia non habebat umorem* részletet a Münchener Kódexben így fordítják magyarra: *ṽ ki kèluen megažot mèt nem vallot /írt*. A német fordításokban az *umor* helyén *feichtigkeit*, illetőleg *feucht* vagy *die feuchte* áll. Hadrovics szerint ezek helyett olvashatott a magyar fordító *feistigkeit*, illetve *fett* alakot, a latin *umor*, *humor*-nak ugyanis „sehogy sem lehet a magyar fordítása *zsír*” (45). A RMG1. 791 tanúsága szerint ugyanakkor a KolG1. egyik adatában ez áll: *humor terrae: az föld syria; humor: sirr*, de a SermDom. I, 355 adatában is ezt találjuk: *pinguedinem terrae attestatur: syrus voltat*. Ez szerintem egyébként nem is olyan különös fordításmód, hiszen a tápanyagokban gazdag földet ma is *zsíros*-nak nevezzük.

17. A latin *profecto*-nak a *kételkedetlen* kifejezéssel való fordítását Hadrovics ismét a Viler-szövegben, illetve egyes német glosszáriumokban található *anzweiffel*, *on zweyfel*, *sonder tzwyuel* alakokból magyarázza ebben a részletben: Lk 11:20: *Biżon ha èn i /stenn<sup>c</sup> vvaual vetecki ożdożokèt / kételkedètlèn tù kożitecbè iutot i /stenn<sup>c</sup> orżága — ... profecto pervenit in vos regnum Dei.* Ez valóban lehetséges, azonban megint csak felvetődhetnek kételemek is. A BibleWorks 2.01 verziószámú számítógépes konkordanciaszótár tanúbizonysága szerint ugyanis a *profecto* még egyszer előfordul az Újszövetség szövegében, mégpedig ugyanebben a bibliai fejezetben: Lk 11:48: *Profecto testificamini, quod consentitis operibus patrum vestrorum.* Ezt azonban a magyar fordító így ülteti át: *Biżonaba tanoll'latoc / mert kedvèlètèc tù a'aitocnac miuèlkèdètekèt.* Ha tehát a *profecto* megfelelőjeként fordítónk német mintára alkotta a *kételkedetlen* alakot, akkor felvetődik a kérdés, itt miért nem tette ugyanezt. Talán azért, mert mégis a saját alkotása a *kételkedetlen*? Felmerülhetne még az a kérdés is, hogy az *ohne Zweifel* megfelelőjeként miért nem inkább a *kételkedet nélkül* formát használja, ez ugyanis megvan a Bécsi Kódexben: Rúth 3:13: *èn tegèdèt mèndż kétèlkèdètnèlkùl vézlèc — ego te absque ulla dubitatione suscipiam.* A latinból azonban látható, hogy itt nem nyomósítást kifejező módosítószó értékben szerepel a *kételkedet nélkül*, hanem — a latin szerkezet pontos másaként — névutós főnévről van szó. Fordítónk tehát vélhetően a két szóalak eltérő formájával is jelezni próbálja a kétféle használat közti különbséget, ez pedig megint amellettszólhat, hogy nem feltétlenül német mintára alkotta a *kételkedetlen* formát. (Maga a *kételkedetlen* kifejezés egyébként a NySz. 2: 269 szerint másutt is megtalálható, sőt *kételkedhetetlen* változata is van, ám a máshonnan származó példák mind jelzői szerepűek.)

18. Hadrovics következő példája a 'kemence' jelentésű *clibanus*-nak a 'szénaboglya' jelentésű *kalangya* kifejezéssel való fordítása. Megállapítja, hogy a magyar szöveg itt sem a latinnal, sem Viler fordításával nem egyezik (ott ugyanis — helyesen — *pack-offen* található), ám egyes latin glosszáriumokban *hev-schober*, *hev-huff*, *hev-huffe* áll, „ami megfelel a magyar *kalangyá*-nak” (45). Megemlíti még, hogy lektora, Kiss Lajos szerint „a kemence helyett kalangya a palesztinai viszonyok nem ismeretéből érthető. Ott a füvet nem kaszálták és száraz fűvel tüzeltek is, nálunk a levágott füvet szénának *kalangyába* rakták” (uo.). Szerintem megint nem biztos, hogy csak a német mintából volna magyarázható ez a fordításmód. Vegyük ugyanis szemügyre az egész mondatot, amelyben ez a részlet található! Lk 12:28: *Ha ażezt a• ženat ki ma a• mèżon vagon / ь holnap a• kalongaba èzè žtètic i /stèn ig ruhazia ment inkab tütokèt kèues hütquèc — Si autem faenum, quod hodie est in agro et cras in clibanum mittitur. Deus sic vestit, quanto magis vos pusillae fidei.* A szöveg tehát a szénával kapcsolatban láthatóan ellentétre épít: ma a mezőn van (és nincs levágva, azaz él), de holnap a kemencébe vetik (azaz: levágják, elpusztítják, nem él tovább). A széna esetében azonban a „lábon állásnak” már az is elmenté, ha levágják, és szénakazalba, boglyába rakják. Véleményem szerint tehát ismét csak lehet szó értelmi fordításról is, mint ahogy a német 'Heuhaufen' értelmű változatok is csak ezzel magyarázhatók. Aki így fordította a *clibanus*-t, az vagy nem ismerte annak 'kemence' jelentését, s azért választotta a szöveg értelméből fakadó fordításmódot, vagy ismerte, de esetleg úgy érezte, a „lábon álló” szénának inkább ellentéte a kalangyába gyűjtött, mint az elégetett, annál is inkább, mert mint Kiss Lajos is megállapítja, Magyarországon nem volt szokás szénával tüzelni. A bibliai szövegek esetében ugyan inkább az a jellemző, hogy a fordítók túlzottan is ragaszkodnak a latin eredetihez, mintsem szándékosan eltérjenek tőle, ezért elvileg nagyobb a valószínűsége annak, hogy a fordítók nem ismerték a *clibanus* jelentését, ám azt sem lehet kizárni, hogy a Lukács-evangélium fordítója ezúttal „önkényesen” módosított a szövegen. A *clibanus* ugyanis a fentebb említett konkordanciaszótár szerint másutt is előfordul a bibliában, s a lelőhelyek között megra-

lálható Hóseás próféta könyve is, amely megvan a Bécsi Kódexben. Hóseásnál háromszor is előfordul a *clibanus* (7:4; 7:6; 7:7), s érdekes módon mindháromszor *kemencé*-nek fordítják. Ez tehát arra utal, hogy a magyar fordítók ismerhették a latin szó jelentését, csak Lukács fordítója itt a szöveg értelméhez közelebb állónak érezte a kalangyába rakás műveletét, talán éppen az említett kultúrák közti különbségből fakadóan. Lehet persze, hogy csak egyikük ismerte a kifejezést, Máté fordítója ugyanis lefordíthatatlanul hagyja: 6:30: *a• clibano /ba èzè žtètic*. (MOKÁNY SÁNDOR kollégám hívta fel a figyelmemet arra, hogy esetleg még egy további magyarázat is lehetséges. Szerinte talán lehet itt szó valamilyen hasonlóságon alapuló névátvitelről is. Ezt a véleményt tükrözi egyébként CzF. szótárának *kalangya* címszava is: „3) A müncheni kódexben am. mint kemence. Úgy látszik azonban, hogy a kemence alakja miatt neveztetik itt kalangyának, valamint sok helyen most is *boglyá*-nak v. *boglyas*-nak hívják a boglyához hasonló kemencét” (3: 337). Kétségtől lehetséges ez a megoldás is, mivel azonban máshonnan nincs ilyen értelmű adat a *kalangyá*-ra, én mégis inkább az értelmi fordításra gyanakszom.)

19. Szintén német mintát lát Hadrovics a *chaos* magyar *közlet* fordításában (Lk 16:26), ott ugyanis egyes esetekben *vnter /scheid, vnder /scheidung* áll, ami megfelel a magyar kifejezésnek. Ám itt is felmerülhet más — szerintem kézenfekvőbb — magyarázat. Egyrészt vehették a fordítók ezt az értelmezést magyar szójegyzékből is. A Sermdom. 2: 453. adatában ugyanis — éppen az ominózus bibliai helyet értelmezve — ezt találjuk: *et in his omnibus i. e. inter haec omnia quae excusant ne tibi subveniam (mynd ezekben) inter nos sp. in limbo existentes et vos sp. in inferno existentes (mÿ kezetten [!]) es tÿ kwzuttetek) chaos magnum i. e. distantia (nagy kwz) firmatm est (erwswltetwth)* — vö. RMGI. 436. De ez esetben még arra sincs feltétlenül szükségünk, hogy feltételezzük, a magyar fordító valamilyen latin—magyar szójegyzékből vette mintáját. Ugyanis ha választ próbálunk adni arra, hogyan lehet az ’üres és határtalan tér’ jelentésű *chaos*-nak *köz*, illetve *közlet* megfelelője a magyarban, azt látjuk, hogy a *chaos* csak egyes Vulgata-variánsokban áll ezen a helyen, másutt *chasma* található (az említett konkordanciaszótár is ezt közli), ennek pedig például Calepinusnál is ez a megfelelője: *köz, husadás* [!].

20. Ami a *dare elárultatik*-kal való fordítását illeti (Lk 22:19: *Hoc est corpus meum, quod pro vobis datur — Ez èn tè /stem ki tú èztètec èlaroltatic*), kétségtelen, hogy nagyon kézenfekvő az a magyarázat, hogy Vilernél ezen a helyen a *veratten wirt* [*veraten wird*] található. Ám megint felvetődhet az értelmi fordítás lehetősége is. Az *eláru*l ige jelentése ugyanis ebben az időben, így kódexünkben is még nemcsak ’trado; verraten’, hanem ’vendo; verkaufen’ is, pl. Mt 13:44: *èlmègèn ̄ èlazoll’a mènènet mie vagon / ̄ megueži a zantoföldèt — vadit et vendit omnia quae habet et emit agrum illum*. Ugyanígy megvolt az *elad*-nak is mind a két említett jelentése. Így például két vesssel odébb ugyanezt a mondatot már így találjuk: Mt 13:46: *megen ̄ èl agga mènènet mie vagon — vendidit omnia quae habuit*, viszont Mt 4:12-ben a *trado*-nak felel meg az *elad*: *Miko2 ke• hallottavolna ř hog Iang èladatotvolna mene galileaba — Cum autem audisset Iesus quod Iohannes traditus esset, secessit in Galileam*. Ez azt jelenti, hogy az *elad* és az *eláru*l ebben az időben többjelentésűek és egymás teljesértékű szinonimái. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy az árulásért többnyire jutalom jár, a bibliai történetben pedig Júdás a közmondásossá vált harminc ezüstpénzért *adta/árulta el* Jézust, akkor belátható, hogy esetleg a némettől függetlenül is létrejöhetett ez a fordításmód. (Különösen, ha figyelembe vesszük a latin *vendo* és *trado* etimológiai kapcsolatát a *do*-val, ami a magyar fordító számára is világos lehetett.)

21. Ami az *avello* — *eltávozik* megfelelést illeti, véleményem szerint megint nem kell német hatásra gyanakodnunk. Igaz ugyan, hogy a Nyíri-féle szótár (328) szerint az *eltávozik* többnyire a *discedo*-nak, illetve a *recedo*-nak felel meg, ám az *avello*-nak a Fi-

nály-szótár tanúbizonysága szerint (224) van 'elválaszt, eltávolít' jelentése, nem látom tehát be, miért ne lehetne az *avulsus est ab eis* szerkezetet német minták nélkül is az *eltávolzik* igével fordítani. Egyébként több más fordítás is ugyanezzel az igével adja vissza, pl. JordK. 608: *Hw kedyglen el tawozeek hw thwlók*; Károli 2: 76v: *Es ő el táuožéc tőlőc*.

22. Az *altus* — *magas* megfeleléssel kapcsolatban is az a véleményem, hogy megint csak nem biztos, hogy a Viler-szöveg követéséről van szó. Ahogyan tévedett ugyanis a német szöveg fordítója, amikor a *puteus altus est* szerkezetet *der galckbrue* [galgbrunnen] *ist hoh*-ként adja vissza, ugyanúgy tévedhetett — magától is — a Münchener Kódex fordítója, amikor itt a *kut magas* szerkezetet alkalmazta. A tévedésnek ugyanis a német fordító esetében is az lehetett az alapja, hogy az *altus* jelentése 'magas' és 'mély' is lehet, attól függően, hogy alulról felfelé vagy fentről lefelé szemléljük-e a szóban forgó dolgot. Tulajdonképpen persze lehet egy kutat alulról fölfelé is szemlélni, gondoljunk csak a gémeskutakra, ezekkel kapcsolatban végül is tehetünk olyan állítást, hogy a *kút magas*. A Viler-szövegben található *galgbrunnen* kifejezés is arra utal, hogy a fordító esetleg így értelmezhetette ezt a mondatot, s nem lehet kizárni, hogy a magyar fordítóknak is valamilyen „ösztvővér kútágas hórihorgas gémjét” idézte fel a *puteus altus est* kijelentés. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy ez a fordításmód itt hibás, hiszen a példázatban a szármárai asszony éppen arról panaszkodik, hogy nincs mivel vizet merítsen Jézusnak, a kút pedig mély. Ebben az esetben a kutat tehát nyilván fentről lefelé kell szemlélnünk, ezért a *magas* kifejezés ez esetben mindenképpen helytelen. Ez a hiba azonban nemcsak a Viler-szöveg követéséből fakadhat, hanem abból is, hogy a magyar fordító is gondolatott a gémeskút magas voltára, vagy abból, hogy nem tudja mindig helyesen alkalmazni az *altus* két jelentését. Annál is inkább, mert máshol is elkövet ilyen jellegű hibát, pl. Mk 4:5: „*de egebi [ti. mag] è set a kouè / 2è hol nē vallot / ōc földèt / ь legottan ki kolt me2t nē val'la uala földn<sup>c</sup> m a g a / a g a t — ... quoniam non habebat altitudinem terrae*”. Ezen a helyen mind a JordK., mind Sylvester, mind Károli a *mély* szót használja. De nem csak a Münchener Kódex fordítójánál fordul elő ilyesféle hiba. Lk 16:15 alatt ugyanis ez áll a latinban: ... *quia quod hominibus a l t u m e s t , abominatio est ante Deum*. Ezt a Münchener Kódex — ezúttal helyesen — így magyarítja: *me2t mel' embe2ecnèl m a g a / b vndoc i / ènnèl* (75ra). Sylvester a *felsőleges* kifejezést használja, a JordK. viszont így fordít: *vala my embereknèl m e e l / e g h e s , az wtalatos wr y / ènnèl*.

23. A latin *manna* kifejezést a magyar fordítás következetesen a *menna* szóval adja vissza. Mivel mindig ez az alak szerepel, nem lehet szó íráshibáról, ebben Hadrovicsnak teljesen igaza van. Szerinte a *menna* alak „a latin szónak szándékos népetimológiai közelítése a magyar *meny* szóhoz, ez annál is inkább könnyű lehetett, mert a *manna* a *meny*-ből szállt alá: *Menbøl keñèžèt adot onèkic* (J 6, 31). Ezenkívül a magyar fordítót ösztönözhetette a német *himelbrot* vagy *himlisch brot* is” (46). Nos, ezzel kapcsolatban megint több kérdés vetődik fel. Lehetséges, hogy népetimológiai alakulattal van dolgunk, ám a NySz. 2: 677 *manna* címszavának tanúbizonysága szerint számos más régi fordításunkban előfordul ez a vegyes hangrendű alak, ha tehát népetimológiáról volna is szó, akkor sem egyszerűen a Münchener Kódex fordítójának egyéni leleményével van dolgunk, ezáltal valószínűtlen az is, hogy a német *himelbrot* mintájára jött volna létre a *menna* változat. De — éppen a NySz. adatai alapján — azon is komolyan el kell gondolkoznunk, vajon valóban *menná*-nak kell-e olvasnunk az ominózus szót. Több emlékünkből ugyanis egyértelműen *ménna* alakban szerepel, pl. JordK. 644: *meenna*, ugyanígy ÉrdyK. 277 és KulcsK. 190 is, Heltai Gáspár Zsoltárában *ména*, ugyanígy Pázmánynál is. Előfordulnak ezenkívül *i*-ző változatok is (*minna* — Komjáthy Benedek, Sylvester), ezek pedig megint csak amellettszólnak, hogy esetleg nem is *menna*, hanem *ménna* formával

van itt dolgunk. Hogy ez valamiféle népetimológias alakulat lehet-e, nem tudom, de ha az volna is, nem hiszem, hogy a *menny* szóhoz kapcsolható, hiszen abban rövid az *e* hangértéke. Hogy miért változik a mély hangrendű *manna* vegyes hangrendűre, azt persze nehéz volna megmondani. Lehet, hogy egyszerűen elhasonulással állunk szemben (vö. pl. 1367: *Germa* 'Gyarmat', *gyertya*, *gyertyán* stb.), amit aztán az *e*-nek hangsúlyos helyzetben való megnyúlása követett, ennek az *é*-nek lépett aztán helyébe *i*-ző nyelvjárásokban az *í*, már legalábbis akkor, ha az adatokban szereplő rövid *i*-vel írott *minna* formák olvasata *mínna*. Lehet persze, hogy ezek rövid *i*-vel olvasandók, ez viszont újabb (vissza)rövidülést jelentene, de az is elképzelhető, hogy valami más magyarázata van e jelenségnek. A *ménna*, illetve *mínna* (*minna*?) alakok magyarázata tehát nehéz, ugyanakkor valószínűtlen, hogy létrejöttükhöz a *menny* szónak, vagy a német fordításokban levő 'égi kenyér' jelentésű *himlisch brot*-nak köze volna.

4. Hadrovics harmadik bizonyíték-csoportjába olyan esetek tartoznak, amelyekben a fordítók egyes latin kifejezéseket olyan magyar szavakkal ültetnek át, amelyek a magyarban német jövevényszók. Ezekkel nem foglalkozom, hiszen azokról ő is kijelenti, hogy „a mi esetünkben a német és szláv jövevényszók jelenléte a kérdéses helyeken nem döntő bizonyítéka, inkább csak természetes kísérőjelensége az egyébként is kimutatható német, ill. cseh hatásnak” (46). Ehhez még hozzátenném azt is, hogy példáinak zöme a RMG1. megfelelő címszóinak tanúbizonyossága szerint viszonylag korai szójegyzékeinkből (Brassói Szótártöredék, Sermones Dominicales) is kimutatható, tehát itt is vehették fordítóink a mintát magyarországi szójegyzékből is. Nem foglalkozom a téves fordításokkal (52—56), másolási hibákkal (57) és a feltehetően valamilyen latin szövegvariánssra visszavezethető esetekkel (58—73) sem, hiszen ezek irrelevánsak a magyar huszita biblia német kapcsolatait illetően (ugyanakkor kétségtelenül nagy értéket képviselnek a kódex minél pontosabb filológiai feltárásának tekintetében).

5. Összegezve az elmondottakat, azt hiszem, megállapíthatjuk, hogy Hadrovics László kétségtelenül új alapokra helyezte a magyar huszita bibliával kapcsolatos filológiát, amikor annak német és cseh kapcsolatait kezdte kutatni. Teljesen igaza van abban, hogy a fordítók prágai tanulmányai „szinte önként kínálták ezt a kutatási irányt, de sajátos módon a magyar tudósok mindeddig nem gondoltak szövegösszehasonlításra” (106). Hadrovics elsősorban a Münchener Kódex esetében próbálja bizonyítani a német hatást, az Apor-kódex tekintetében ilyen direkt hatást nem tud kimutatni, a Bécsi Kódexet pedig nem vizsgálta. A Münchener Kódex esetében főként egyes ismétlődő kifejezések (*leváltak*, *hajfonat*, *fürt* stb.) és viszonylag sok magányos kifejezés (*szórólapat*, *negyedlő*, *közlet* stb.) kapcsán igyekszik bizonyítani, hogy a Vulgata és a kódex szövegének az eltérései a németből magyarázhatók. Véleményem szerint viszont az általam fentebb írottak azt bizonyítják, hogy ezek túlnyomó többségével szemben más magyarázati lehetőség is felvethető. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy Hadrovicsnak nem lehet igaza a huszita biblia német kapcsolatait illetően, hanem azt, hogy nem lehet olyan egyértelmű bizonyítéknak tekinteni az általa bemutatott eseteket. Kétségtelenül van olyan példája is, amelynek tekintetében meglehetősen valószínű a német kapcsolat. Ilyen például a *meggonoszbéjt*, *gonoszbolat* kifejezések kapcsán tett rendkívül invenciózus megfigyelése, hogy a magyar kifejezésekben található középfokú melléknév azzal magyarázható, hogy a latin *scandalizare*, illetve *scandalum* német megfelelője többnyire *Árgernis geben*, vagy *Árgernis*; ebben pedig megtalálható az *arg* melléknév középfokú *erger* alakja, amit a magyar ugyancsak *gonoszb* középfokkal ad vissza (29). Mivel azonban példáinak túlnyomó többségével kapcsolatban másféle magyarázat is felmerülhet, azt hiszem, hogy

a Müncheneri Kódex német kapcsolatait óvatosabban kell kezelnünk. Ismétlem, ez nem azt jelenti, hogy ilyenek nem lehetnek, hiszen az eltéréseknek lehet a magyarázata az is, amit Hadrovics állít. Ám ha a példák zöme másként is magyarázható, akkor azért nagyon vigyáznunk kell a következtetések levonásakor. Azokkal a példákkal kapcsolatban pedig, amelyeket a fordítók korabeli, Magyarországon fellelhető glosszáriumbokból is vehettek, esetleg felvethető közvetett német hatás is, hiszen ezek a latin—magyar szójegyzékek is születettek latin—német glosszáriumok felhasználásával, sőt néha nem is csak latin—magyar, hanem latin—német—magyar szójegyzékkel is találkozunk.

FORGÁCS TAMÁS

### Lazicius Gyula\* (1896—1957)

1. Lazicius Gyula, akinek, kissé megkésve, most ünnepeljük születésének centenáriumát, mint tudjuk, a strukturalista nyelvtudománynak nemzetközileg is ismert művelője volt. Első figyelmet keltő, fonológiai tárgyú munkája 1930-ban látott napvilágot, melyet hamarosan egy másik dolgozat követett, amely a magyar nyelv egy hangtörténeti aspektusát vizsgálta fonológiai eszközökkel. Ezekben a munkákban elsősorban SAUSSURE hatása érezhető, de tetten érhetők bennük TRUBETZKOY és JAKOBSON gondolatai is. Lazicius az amerikai nyelvtudományt is jól ismerte; az amerikaiak közül mindenekelőtt Sapirt becsülte nagyra. Fonológiai munkáiban gyakran támaszkodott SAPIR „Sound Patterns in Language” c. tanulmányára. 1932-ben jelent meg a „Bevezetés a fonológiába” c. könyve, amely a strukturalista fonológia első rendszeres tárgyalását nyújtotta. Lazicius könyvéből elküldött egy-egy példányt Mathesiusnak és a Prágai Kör néhány más tagjának. A kör egyik tagja, L'UDOVIT NOVÁK, aki jól tudott magyarul, a Kör tagjai számára összefoglalta Lazicius legfontosabb mondanivalóját. Ennek az lett a következménye, hogy Laziciust meghívták Prágába, ahol személyesen is megismerkedett a Kör tagjaival. Ettől kezdve a Kör több tagjával — elsősorban Trubetzkoyjal és Jakobsonnal — állandó kapcsolatot tartott fenn.

Második nagyobb munkája az 1942-ben megjelent „Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések” c. könyve. A könyv fejezetcímeit érdemes szó szerint idéznünk: 1. A nyelvtudomány önállósága, 2. A nyelvtudomány tárgya, 3. Bühler harmadik axiómája. A nyelvtudomány helye, 4. A nyelvi tények jelszerűsége, 5. A nyelvi tények rendszerszerűsége, 6. A nyelvi rendszer tagozódása, 7. A nyelvi egység, 8. A *langue* és *parole* megkülönböztetése mint módszertani elv, 9. A jelszerűség mint módszertani elv, 10. Értelemkifejezés, érzelmerkifejezés, 11. A synchronia és diachronia megkülönböztetése, 12. Egyéb módszertani hibák. — Lazicius könyvében megtaláljuk a strukturalizmus különféle irányzatainak (glosszematika, Prágai iskola, amerikai strukturalizmus és genfi iskola) legfontosabb gondolatait, eredményeit. Ennek ellenére Lazicius „Általános nyelvészet”-e nem vádolható eklekticizmussal; a szerzőnek sikerült a különféle nézeteket egységbe olvasztania, saját elképzelésébe beépítenie. Munkájában igen sok az eredeti meglátás, nem egy közülük semmit sem veszített aktualitásából. Mint hamarosan látni fogjuk, ebben a munkában megtaláljuk a mai nyelvtudomány számtalan központi

\* Az alább következő három közlemény az 1997. március 10-én, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, Budapesten rendezett Lazicius-emlékülés előadásait tartalmazza. — A szerk.

gondolatát. Laziczius „Általános nyelvészet”-e bizonyára nemzetközileg is sikert aratott volna, ha idegen nyelven is megjelent/megjelenhetett volna. Idehaza viszont alig volt visszhangja: a magyarországi nyelvtudomány nem vett róla tudomást. Laziczius — már a kedvezőtlen külső körülmények miatt sem — nem tudott iskolát teremteni, követői nem voltak. A strukturalizmus sajnálatos módon kimaradt a magyar nyelvtudomány történetéből: Laziczius munkássága elszigetelt jelenség maradt.

## 2. Hadd idézzünk most Laziczius „Általános nyelvészet”-éből néhány gondolatot!

Laziczius meg volt győződve arról, hogy a nyelvtudomány mint önálló tudomány Saussure-nél kezdődik. A nyelvtudomány története folyamán különböző, a nyelvtudománytól idegen tudományok követelményeihez próbált igazodni. „Az egyik irányzat pl. a logika gyámkodását akarta biztosítani a nyelvészet felett. Réges régi előzmények után még a múlt század derekán is akadtak hirdetői annak a felfogásnak, hogy a nyelv volta-képpen maga a testet öltött gondolat, a mondat egy logikai ítélet kifejezése, a szó pedig a hangok külsőségeiben jelentkező fogalom, tehát a szó fejlődése azonos a fogalom fejlődésével.” „Egy másik irányzat a természettudományok közé igyekezett beszorítani a nyelvészetet. [...] a nyelv organizmus, amely épp úgy él, fejlődik, pusztul, mint bármely más természeti organizmus. A nyelv organikus életének, organikus fejlődésének megállapítható törvényszerűségei vannak, és ezek ugyanolyanok, mint a természeti törvények.” „Kísérlet történt arra is, hogy a nyelvészetet a lélektan alá rendeljék.” E felfogás szerint „csak a lélektan nyújtja a nyelvtudomány számára azokat a törvényeket, amelyeknek a segítségével a nyelvi jelenségek oki kapcsolatait felismerhetjük.” „Egyesek azt is megkísérelték, hogy a történettudomány segédtudományává tegyék meg a nyelvészetet.” „...a nyelvnek nincsenek és nem is lehetnek más problémái, csak történetiek. Más szemmel nem is szabad közeledni a nyelvhez, csak történetivel” (i. m. 5—7). Majd ezt írja: „A XIX. század nyelvtudománya tehát egész sereg szomszédnál kopogtatott, és kínálta a maga anyagát. A legkülönbözőbb helyekről várta a segítséget, hogy megbirkózhassék azzal az anyaggal, amit oly nagy buzgalommal gyűjtött. Pedig ha jól meggondoljuk, az a tudomány, amely szempontjaiért, elveiért, módszereiért a szomszédba megy, aligha érdemi meg a tudomány nevet. Minden tudomány igazi élete az önállósággal kezdődik, amikor anyagának kérdéseit otthon, a saját eszközeivel akarja és tudja is megoldani. [...] A nyelvészeti anyag megszólaltatása első ízben De Saussure-nek sikerült” (i. m. 8—9).

Saussure volt az első, aki a nyelvtudomány tárgyát egyértelműen meghatározta. „Nagyon érdekes és hasznos lehet vizsgálni például, hogy van-e összefüggés a nyelv története és a politikai történet között. Érdekes és sokszor hasznos nyomozni azt is, hogy mikép tükröződnek bizonyos művelődéstörténeti mozzanatok a nyelvben. De ezek és az ehhez hasonlóak csak külső feladatai a nyelvtudománynak, a belső feladatok ennél sokszorta fontosabbak. A belső feladatok egytől-egyig magára a nyelvre, magukra a nyelvi tényekre vonatkoznak” (i. m. 9).

Lazicziusnak a nyelvtudomány szinte minden területéről van saját mondanivalója. Ez még abban az esetben is áll, amikor a kifejtett gondolat magja a strukturalista elődök-nél is megtalálható.

Laziczius vérbeli strukturalistaként a rendszer vizsgálatát tekinti a nyelvtudomány elsődleges feladatának. A rendszer viszont csak szinkrón síkon közelíthető meg. A nyelvtörténetet is fontosnak tartja, de úgy véli, hogy „a nyelvtörténet igazi ereje az adatokban rejlik. Ahol adatok vannak, ott a nyelvtörténész biztos talajon áll, s ilyenkor nehéz vele perbe szállni, mert megállapításait konkrét tényekkel tudja támogatni. Mihelyt azonban elfogynak az adatok, és megkezdődik a következtető munka, a biztonság egyszerűen megcsappan, mert a következtetésekben, ha még oly óvatosak és még oly logikusak is,



mindig van egy bizonytalansági együttható, ami kétkedésre csábít, vagy más elgondolásokra ösztönöz...” (i. m. 98—99). Véleménye szerint a nyelvi rendszer teljes egészében sohasem rekonstruálható. „A szókészlet leglényegesebb tartozéka az a viszonyhálózat, amely az egyes szavakat összefűzi. Ezt a rendszert visszaállítani nem áll módjában a diachronikus vizsgálatnak” (i. m. 204). Ugyanez vonatkozik az alaktanra és a szintaktikai szerkezetekre is. „Természetesen a grammatika esetében is ez a helyzet, sőt talán még fokozottabban. Izolált nyelvtani alakokat talán tud rekonstruálni a nyelvtörténész, olyan időre visszamenőleg is, amelyben cserbenhagyják a feljegyzett adatok, de az a viszonyhálózat, amely ezeket összetartotta egykor, rendszerint kisiklik a kezeügyéből, pedig ezen a viszonyhálózaton múlik itt minden, még inkább, mint a szókészletnél, hisz — mondjuk — egy rag még kevésbé önálló egysége a grammatikai rendszernek, mint a szó a szókészletnek. A ragot mindenestül az a rendszer határozza meg, amelyből való, nemcsak használati körét illetőleg, hanem még alakilag is” (i. m. 100).

Laziciusnak a szintaxisal kapcsolatos felfogása a bühleri 'Zweiklassensystem' fogalmán alapszik. A nyelv ábrázoló funkciója két módon érvényesül. Egyrészt a nyelv a tényállások tárgyakra, folyamatokra, cselekvésekre stb. bontja, azaz olyan dolgokra, amelyeket a nyelvnek ábrázolnia kell, és ezekhez nyelvi jeleket rendel hozzá. Másrészt, a nyelvnek olyan eszközei is vannak, amelyek ezeket a jeleket egymáshoz kapcsolják. Ezek az eszközök alkotják a nyelv szintaxisát. A kettős ábrázolást egy VENDRYÈS-től kölcsönzött példán mutatja be. Egy amerikai indián nyelvben, a chinookban a mondatok két részből állnak. Az első rész tartalmazza a relációs elemeket (névmásokat, névelőket, viszonzókat stb.), a második rész a tárgyak, tevékenységek, folyamatok neveit, jeleit. Egy chinook mondat tehát így fest (Die Kernfrage der Syntax. In: Selected Writings of Gyula Lazicius. Ed. TH. SEBEEK, The Hague, Mouton, 1966. 112): *lui elle cela avec // tuer homme femme couteau*. A mondat jelentése: 'L'homme a tué la femme avec un couteau'.

A nyelvészt csak a szintaktikai eszközök érdekelhetik, de nem maguk a produktumok, a mondatok. Értelmetlen lenne például mindazokat a mondatokat megvizsgálnunk, amelyek az *accusativus cum infinitivo*-t példázzák, ez ráadásul lehetetlen is volna. Fontos azonban magának a szerkezetnek a leírása. Ezért tehát a szintaxis nem foglalkozik mondatokkal, hanem csak szerkezetekkel, azaz azokkal az eszközökkel, amelyeket a beszélő a mondatalkotásban felhasznál.

Ezekben a gondolatokban, főleg a szerkezetek vizsgálatának hangsúlyozásában, a lexikai elemek és a szerkezet szétválasztásában, megtalálhatók a generatív nyelvelmélet alapvető feltételezései.

A strukturalista szószemantika (mindenekelőtt WEISGERBER) eredményeiről Lazicius elismerően nyilatkozik, de hibájául rója fel, hogy megreked a szójelentés vizsgálatánál. Márpedig a szónál nagyobb egységeknek is van jelentése, a szójelentésen kívül tehát foglalkozni kell a „szintaktikai” jelentéssel is. WEISGERBERNél sajnálatos módon hiányzik a szótan és a szintaxis közötti összekötő kapocs vizsgálata. Mint láthatjuk, Lazicius meglepően korán ismerte fel a mondatsemantika jelentőségét. Gondoljunk csak arra, hogy a hatvanas évekig a jelentéstan csak szószemantikával foglalkozott! Mivel a jelentés elszakíthatatlan része a formának, Lazicius úgy véli, hogy a jelentéstan nem önálló nyelvészeti stúdium, hanem inkább „csak alfejezete” a szótannak és a szintaxisnak (Általános nyelvészet 59). Ez abból az egyébként helyes felfogásból adódik, mely szerint mind a szónak, mind pedig a mondatnak két oldala van: egy formai és egy tartalmi. Lazicius következtetése azonban nem meggyőző: a tartalmi oldal éppúgy tanulmányozható önmagában, mint a formai.

A nyelvi jel funkciójának vizsgálata elvezeti Lazicziust a pragmatika jelentőségének felismeréséhez is. Szerinte a nyelvi jel új értéket kaphat a szövegösszefüggés és a helyzet alapján (i. m. 44—5). Ezt írja: „A magára álló szó is teljes nyelvi megnyilatkozássá tud válni, ha megfelelő helyzetbe van beágyazva. [...] Minél egyértelműbb a helyzet, annál rövidebbre foghatom a mondókámat, minél többértelmű, annál teljesebbnek kell lennie a nyelvi szövegezésnek.” Bizonyos esetekben „A szó köré nem kell szöveget kerítenem, mert a helyzet éppen úgy teljesíti mezőhivatását, mint egy más esetben a szövegösszefüggés.” A helyzet (értsd: beszédhelyzet) nem teljesen nyelvi kategória. De „A szintaxis eszközei és a helyzet alkotják azt a mezőt, amelybe a szavak belekerülnek.” Laziczius szóhasználata ma már kissé idegennek tűnhet, ez azonban a lényegen nem változtat.

A szociolingvisztika néhány gondolata in nuce — természetesen más köntösbe öltöztetve — szintén megtalálható Laziczius munkájában. Laziczius ugyanis rámutat arra, hogy a nyelvi tények azt a környezetet is képesek felidézni, amelyből származnak. Ezt írja: „A nyelv rendkívül gazdag rétegeződésű. Külön nyelve van a mindennapos életnek és külön nyelve az ünnepélyes alkalomnak. Külön nyelve van a nagy irodalomnak és külön a sajtónak. Külön nyelve van az egyes műveltségi köröknek, a foglalkozási ágaknak, tevékenységeknek. Külön nyelve van az egyes vidékeknek, külön a falvaknak és a nagy városoknak. Minden ilyen nyelv saját szó- és kifejezőkészlettel, sőt esetleg saját grammatikával is rendelkezik” (i. m. 81). „Ha egy ... szó vagy kifejezés olyan környezetben hangzik el, ahol nem helyénvaló, olyan szövegbe kerül, melynek tónusából ... kirí, akkor előáll az a hatás, melyet BALLY *effet par évocation du milieu*-nek, környezetfelidező hatásnak hív. Az idegen környezetbe került szó vagy kifejezés mintegy magával hozza otthonos környezetének levegőjét...” (i. m. 82). „Természetesen nemcsak egy szónak, hanem egy ejtési sajátságának is lehet ilyen hatása” (i. m. 83).

3. Mindenekelőtt azonban a fonológia volt az a terület, ahol Laziczius — gyakran TRUBETZKOY-jal is vitatkozva — legtöbbször újított. Nemzetközi hírnevét is elsősorban fonológiai munkáinak köszönhette (THOMAS A. SEBEOK, *Obituary of Gyula Laziczius: Word* 1959: 175—82). Mik is voltak tehát legfontosabb fonológiai gondolatai?

1. A Trubetzkoy-iskola véleménye szerint csak a „fonémek” tartoznak a *langue* állandó részébe, a változatok tiszta *parole*-tények. Ennek megfelelően a hangtant is két részre bontották: a „fonémekkel” foglalkozó fonológiát a *linguistique de langue* körébe utalták, a fonetikát viszont úgy tekintették, mint a *linguistique de parole* megtestesítőjét a hangkutatásban. Laziczius ellenérvei a következők: a) A változatokat nem lehet mellőzni a rendszernyelvészetben, mert „ami a nyelv szempontjából ma foném, az holnap változat lehet, és megfordítva: ami ma még változat, az holnap már fonémmé léphet elő” (Általános nyelvészet 65—6). b) Vannak igazi és egyéni változatok. Az igazi változatok nyelvi tények: „az *ŋ* a magyarban nem egyéni ejtéssajátossággként fordul elő, hanem a *k* és *g* előtt, ilyen szavakban, mint *bong, leng, inga, minket* stb. társadalmi adottság: minden magyarul beszélő ejti ezt a hangot” (i. m. 67). „Az igazi változatok épp úgy a *langue* állandó részébe tartoznak, mint a fonémek...” (uo.). Az egyéni változatok (pl. a nyelvi normától való eltérő ejtés, a „hangárnyalatok”) ezzel szemben tiszta beszéd-tények. Csak az utóbbiak tartozhatnak tehát a *parole*-nyelvészetbe.

2. TRUBETZKOY a fonetikát a természettudományok körébe sorolta. Laziczius ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a fonetika és a fonológia közt nincs „elvi” különbség. A két tudomány közti látszólagos szakadék eltűnik, amint a fonetikai kutatásokban funkcionális szempontokat is figyelembe veszünk. A fonetika legfontosabb eredményei is úgy születtek, hogy a kísérleteket nyelvészeti megfontolások vezérelték. A fonetika egész

története is TRUBETZKOYt cáfolja. És tegyük hozzá: Lazicius saját fonetikájával is azt bizonyította, hogy van következetesen funkcionalista fonetika.

3. Lazicius TRUBETZKOY fonéma-fogalmát sem osztotta. TRUBETZKOY ugyanis a fonémát pszichológiai entitásnak tartotta, ami Lazicius szerint a korábbi korok nyelvészetében uralkodó pszichológiai orientáltságnak a maradványa (és részben BAUDOUIN DE COURTENAY és ŠČERBA öröksége). Lazicius ezzel szemben inkább az orosz nyelvészetben szintén jelenlevő (VINOKUR, ŠOR) szociológiai megközelítést tartotta helyesnek („Le phonème est le contenu social du son”), amely szerinte jobban megfelel a strukturalizmus szellemének és SAUSSURE tanításának. (Phonétique et phonologie. Selected Writings 96).

4. Lazicius a fonémát BÜHLER ismert hármaskörének a segítségével jellemzi. Szerinte a fonémáknak megvan mind a három Bühler-féle funkciója: az ábrázoló (‘Darstellung’), a kifejező (‘Kundgabe’) és a felhívás (‘Appell’) funkció. A *hamu* és *hamvas* szavunkban szereplő két *m* nem azonos értékű, az első bilabiális orrhang, a második ezzel szemben dentilabiális képzésű. A két hang nem különbözik az ábrázolás szintjén, mivel ezzel a különbséggel nem lehet a magyarban szavakat egymástól megkülönböztetni. De nincs köztük különbség a felhívás szempontjából sem. Ugyanakkor viszont a két hang különbözik egymástól a kifejezés szintjén (Általános nyelvészet 73). A Trubetzkoy-iskola tévedése abban állt, hogy a „fonémákat” csak egy nyelvi funkció, az ábrázolás szempontjából nézte.

5. Legtöbb vitát Lazicius „emfatikum”-elmélete váltotta ki. Az emfatikumról ezt írja: „A magyar *nagy* szót igen gyakran hallhatjuk az érzelmileg erősen színezett beszédben hosszú magánhangzóval *nágy*-nak ejtve. [...] Ezt a szót, hogy *gyönyörű*, sokszor hallhatjuk így ejteni: *gyönyörű*. Ez is csak olyankor fordul elő, amikor a beszélő érzelmeitől erősen befolyásolva használja ezt a kifejezést valamire, ami nagyon megdöbbent neki. Ugyancsak erős affektivitás nyilvánul meg abban is, ha valaki a *borzasztó*-t *börzasztó*-nak ejti. [...] ... mert a magyarban igazán gyakori jelenség, hogy egy szó intellektuális alakja mellett van egy affektív alak is...” A különbség itt a magánhangzók időtartamán múlik. Látszólag tehát ugyanaz a helyzet, mint pl. a *kor* — *kór*, *tör* — *tór* szópárok esetében. Ha azonban tüzetesebben megvizsgáljuk a dolgot, rögtön kiderül, hogy a *kor* — *kór* esetében az időtartamnak köze van az ábrázoláshoz, míg a *nagy* — *nágy* esetében erről szó sem lehet. „A *nagy* — *nágy* pár magánhangzónak időtartam különbsége ... fontos a kifejezés és felhívás szempontjából, az ábrázolás tekintetében azonban mellékes.” „Az ilyen különbségek részesei az emfatikumok” (i. m. 72—3). TRUBETZKOY az emfatikumokat stilisztikai változatoknak nevezte, és alighanem igaza is volt. De még ha Lazicius ebben az esetben tévedett is, az emfatikum körüli viták nagyban hozzájárultak a fonostilisztika kialakulásához.

Egyébként Lazicius az új fonológiai iskolával kapcsolatban nem szívesen használta a *Prágai iskola* elnevezést, mert úgy vélte, hogy a fonológia „A világháború utáni orosz forradalmak menekültjei, orosz nyelvészek, Trubetzkoy herceg, Jakobson és Karcevskij” találmánya. „A cseh nyelvészek a maguk részéről alig-alig tettek hozzá magához a gondolathoz, azonban jókor felismerték a jelentőségét. Egy kiadvány sorozatot bocsátottak Trubetzkoy és társai rendelkezésére, a *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*-ot, s ennek a révén úgy tálalták Európa elé a fonológiát, mint a cseh nyelvészet vívmányát. Ez nagyon ügyes tudománypolitikai sakkhúzásnak bizonyult, mert egy-két év múlva a nyelvészeti folyóiratok már egyszerűen a ’prágai iskola’ tanításaként kezdték emlegetni a fonológiát, azt a gondolatsort, melynek megfogalmazásához Prága — úgy szólván — semmivel sem járult hozzá, legfeljebb a terjesztéséhez adott segítséget” (i. m. 63). Lazicius ezért a „prágai iskola” elnevezéssel szemben a „Trubetzkoy-iskola” elnevezést részesíti előnyben.

Laziczius „Általános nyelvészet”-ét állandóan kiegészítette, átdolgozta (még utolsó aktív évében, az 1948/49-es tanévben is). Az átdolgozott változat kézírata (kb. 500 lap) az Akadémia kéziratárában található. Általános nyelvészetével egy négy kötetesre tervezett munkának az alapjait kívánta lerakni (Fonetika, Fonológia, Lexikológia (morfológia) és Szintaxis). Fonetikája 1944-ben jelent meg, az 1932-ben megjelent fonológiáját is számos újabb jegyzettel és kiegészítéssel látta el. Az átdolgozott változatban külön fejezetet szánt a történeti fonológiának. Az irattárban levő Laziczius-anyagban az alakítani és szótani kézirat 350 lap, a mondattani kb. 200 lap terjedelmű. Laziczius minden előadását leírta, kézírása szép, tiszta, könnyen olvasható. Kívánatos lenne, ha a kézíratos anyagnak legalább egy része a közeljövőben nyomtatott formában is hozzáférhetővé válna, nemcsak azért, mert Laziczius fontos állomása a magyar nyelvtudomány történetének, hanem azért is, mert mondanivalójának számos vonatkozása ma is aktuális.

4. Laziczius szinte mindenkivel vitába szállt, ha úgy érezte, hogy az illető módszertanilag téved, általános nyelvészeti szempontból helytelen úton jár.

A hagyományos nyelvjáráskutatást azért hibáztatta, hogy elhanyagolta a nyelv funkcionális szempontjait, és hogy nem használta a fonéma fogalmát, minek következtében nem lehet megállapítani, hogy két nyelvjárás között rendszerbeli (azaz fonológiai), vagy csak akcidentális különbségek vannak. A nyelvjáráskutatókat avval vádolta, hogy a fától nem látják az erdőt. Fonológiai alapon új osztályozást javasolt, és ezzel megvetette a magyar nyelvjárások fonológiai alapú kutatásának alapjait. Laziczius dialektológiai munkáját sok bíráló érte, ennek ellenére érdemei ezen a területen sem vitathatók el. IMRE SAMU írja róla: „...Laziczius Gyula volt a modern magyar dialektológia egyik úttörője, a fonológiai szemlélet első alkalmazója a magyar nyelvjáráskutatásban. A magyar nyelvjárások osztályozásáról írt munkáiban található elméleti-módszertani pozitívumok ma is előremutatók, a hasonló célú kutatásokban ma is igen jól felhasználhatók” (IMRE SAMU, Laziczius Gyula és a magyar nyelvjáráskutatás: NyK. 1976/2: 338—45).

A finnugristákat azért marasztalta el, hogy a transzkripciónál felesleges és érdektelen részleteknek túl nagy figyelmet szentelnek (A finnugor hangjelölés kérdéséhez: NyK. 1936: 218—26). „a beszédhangok utáni hajszában könnyen elsikkadhat a nyelv hangjainak vizsgálata” — írja. A „furor phoneticus” olyan szélsőséges eredményeket produkált, mint például nyolc hosszúsági fok vagy hat *o* hang megkülönböztetése. Egyáltalán nem meglepő, mondja, hogy a finnugristáknak nem sikerült egyetlen egy finnugor nyelv fonológiai rendszerét sem megállapítaniuk.

Nyelvhelyességi kérdésekben Laziczius Kodály Zoltánnal is vitába szállt. Kodály ugyanis „A magyar kiejtés romlásáról” szóló füzetében arról ír, hogy „a magyar ejtés az idegenek tömeges beolvadása, az idegen nyelvek térhódítása és a beszédkultúra hiánya miatt romlásnak indult”. Kodály például félti a magyar beszédhangok kvantitását, mely szerinte pusztul: „*kellemes, szellemes* helyett *kelemes, szelemes*, ejtés járja”. A helyzet Kodály szerint „fölköttebb veszélyes, mert bizony belehal a nyelv, ha ki nem hal ez a rút hiba”. Laziczius ezzel szemben helyesen jegyzi meg, hogy „abba még egy nyelv sem halt bele, hogy elpusztult a kvantitása. A fejlődés sok nyelvben elenyészette az időtartam értelemmegkülönböztető szerepét. Az összsláv kvantitás pl. az orosz hangfejlődésben felszívódott. Az orosz ma sem tud az időtartammal szavakat megkülönböztetni, de azért mégis megvan” (A magyar kiejtésről: MNy. 1938: 307—16). Még egy nyelv sem tűnt el azért, mert elvesztette a kvantitást. A nyelvi változás természetes folyamat, amibe a nyelvésznek nem szabad beavatkoznia. Kodály abban is téved, hogy nem veszi figyelembe az emberi kommunikáció tulajdonságait, mechanizmusát. Kodály említett cikkében ti. arra is rámutat, hogy a beszélők lépten-nyomon igen sok hibát követnek el, amiben szintén

a nyelv romlását látja. Laziczius ellenérve az, hogy a beszélők nem előregyártott mondatakat használnak, amikor beszélnek, hanem az adott beszédhelyzetben hozzák létre mondataikat, és ezért egészen természetes, hogy a mondatalkotás nem lesz mindig tökéletes. „A mindennapi élet úgyszólván szüntelenül fogalmazási villámfeladatok elé állítja a beszélőt, legtöbbször villámfeladatok elé, amelyeket pillanatok alatt kell megoldania. Az aktív beszélő sohasem köbe vési mondanivalóját, mégcsak nem is íróasztalnál csiszolja mondatait. »Kapásból« fogalmaz, és igazán nem csoda, ha egy-egy mondata nem sikerült” (i. m. 311). Ettől azonban a kommunikáció még lehet eredményes, hiszen a hallgató a beszédhelyzet ismeretében saját nyelvi kompetenciájának felhasználásával többnyire helyesen tudja értelmezni a beszélő megnyilatkozását. A mindennapi beszédben előforduló hibákból — ma úgy mondanánk: „performancia-hibákból” — nem szabad tehát messzemenő következtetéseket levonni.

Laziczius állást foglal a nyelvművelés ügyében is. Leszögezi, hogy a nyelvtudomány és a nyelvművelés két külön dolog. (Magyar nyelvtudomány!: MNy. 1939: 129—35.) A nyelvtudomány nem nyelvművelés, a nyelvművelés nem nyelvtudomány. Ez azonban nem valamiféle pejoratív megállapítás, mert a nyelvművelést igen nagyra értékeli és rendkívül fontos feladatnak tartja. Szerinte a nyelvművelés feladatai közé tartozik az idegen szavak és szerkezetek elleni küzdelem éppúgy, mint a különböző nyelvi normák vizsgálata. Ugyanakkor azonban a nyelvművelést nem tekintette nyelvtudományi tevékenységnek.

5. Laziczius sajátos technikával dolgozott. FÓNAGY IVÁN ezt a módszert így jellemzi (Fonetika 1963. Útószó 200): „Minden kézikönyv szerzője a tárgyalt kérdés, véleménye szerint, leghelyesebb megoldását ismerteti részletesen, de ugyanakkor utal az esetleges ellenvéleményekre is. Megemlíti talán azt is, hogy ki képviselte először a helyesnek bizonyult felfogást. Laziczius Gyula »Fonetiká«-ját olvasva lényegesen többet tudunk meg ennél. [...] Laziczius úgy ismerteti, úgy bontja ki a problémát, [...] hogy a tárgyalásban egyúttal bennefoglaltatik a tárgyalt jelenség kutatásának menete is. Vagy olyan módon ismerteti a kérdés — így például a szótag kérdésének — történetét [...], hogy lépésről lépésre jutunk közelebb a szótag mibenlétének megértéséhez. A bonyolult, szétágazó vitán keresztül a jelenség bonyolultságát, a jelenség belső ellentmondásait ismerjük meg. Ez a hegeli módszer jellemzi Laziczius sok más írását [...], ez tette kalandregényszerűen izgalmassá »száraz«, a tárgyra szorító szórakoztató kitérőkkel sohasem élénkített egyetemi előadásait. Hiszen semmiféle anekdóta sem lehet olyan érdekes, olyan izgató, mint az ellentétes felfogásokból a szemünk láttára kibontakozó valóság.”

KIEFER FERENC

## Laziczius mint fonetikus

1. Akár az oppozíciók révén negatívumokkal dolgozó prágai klasszikus fonológia, akár a POPPER révén elterjedt „falszifikáció” (cáfolási módszer) hatása alapján, negatívumokkal kell kezdenem.

Én nem vagyok fonetikus. Megjegyzem, Laziczius sem szokványosan volt fonetikus; rövid előadásomnak épp az a célja, hogy azt a paradoxont járjam körül: hogyan lehetett Laziczius jelentős fonetikai alkotó anélkül, hogy szabályszerű kísérleti fonetikus lett volna.

Egyébként a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak legalább húsz tagja lett volna illetékesebb ezen előadás megtartására. Hogy mégis engem kértek fel erre, annak nyilván az lehetett az oka, hogy a hivatásos fonetikusok már mind elmondották a véleményüket Laziciussal kapcsolatban.

Továbbá: én soha sem találkoztam Laziciussal; épp akkor távolították el a budapesti egyetemről, amikor én Pestre kerültem. (Bár az is igaz, hogy a legelső kezembe került egyetemi katalógusban — 1947-ben — találkoztam a nevével.) Egyszer beszéltem vele telefonon, amikor Németh Gyula kért meg arra, hogy szervezzem meg egy Acta Linguisticában megjelenő tanulmány kivonatának oroszra fordítását.

Azok közé tartoztam, akik nagy irigységgel figyelték azoknak az elbeszéléseit, akik az akkor még élő — de fordításokból tengődő — Laziciussal való találkozásokról tudtak beszámolni. (Ilyen volt például Antal László, akinek aztán opponense lett Lazicius, és meglepő jó diagnózist adott a nemrég külföldön elhunyt Antal László tagtársunk tudományos munkájának bizonyos aspektusairól.)

Egyébként ha jól emlékszem, akkor először Bárczi Gézától Debrecenben, majd Gáldi Lászlótól Budapesten hallottam Lazicius Gyuláról.

2. Rátérve érdeminek szánt megjegyzéseimre, legelőször megpróbálom rekonstruálni, hogy mit jelentett a harmincas és negyvenes években fonetikusnak lenni Magyarországon.

Azért kell ezt a kérdést feltenni, mert 1938-ban Lazicius Gyula számára egy — akkoriban egyedülálló — általános nyelvészeti és fonetikai tanszékot állítottak fel a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Ez a tanszék aztán kényszerű eltávozása következtében megszűnt, és csak az ötvenes évek végén állítottak fel általános nyelvészeti tanszékot a pesti egyetemen, majd később egy fonetikai tanszékot. (Itt meg kell jegyezni, hogy a „tanszék” a harmincas években személyes pozíció volt, az ötvenes években viszont már egy felsőoktatási szervezeti egység.)

A fonetikai tanszék általában együtt jár egy kísérleti fonetikai laboratóriummal; egy „általános nyelvészeti és fonetikai” tanszék azonban nem feltétlenül implicál kísérleti fonetikát. Lazicius Gyula tanszéke mellett hivatalosan létezett egy Fonetikai Intézet is, amelynek a tevékenységéről nem sok információhoz jutottam.

Magyarországon — ha jól tudom — először Balassa József szervezett fonetikai laboratóriumot a Keleti Kereskedelmi Főiskola keretében. Az országban — s elsősorban Budapesten — kiváló gyógypedagógiai képzésnek és kutatásnak egyik része a logopédia volt; ennek mindig megvolt a diagnosztikai célokat is szolgáló eszközfonetikai, illetve ennél szélesebb komplex laboratóriumi háttere; ez azonban az egyetemen kívül talált helyet. — Egyébként fizikusok és orvos-fiziológusok révén össze lehetett volna hozni egy interdiszciplináris fonetikai bázist az akkor még orvostudományi karral is rendelkező Pázmány Péter Tudományegyetemen is — ha ilyesmi errefelé szokásban lett volna.

S Magyarországon működött — ha jól tudom, a Postakísérleti Intézetben — Békésy György (akinek a műveit Lazicius Gyula jól ismerte); kettőjük között — ahogy az emlékülésen hallottuk Vértes Edittől — Tarnóczy Tamás révén volt meg a kapcsolat. Mint ismeretes, a később amerikaivá vált Békésy György lett a fonetikai szakterület első Nobel-díjasa.

A század első felének legjelentősebb magyar nyelvésze, Gombocz Zoltán is belekóstolt a fonetikai kísérletezésbe (igaz, hogy külföldön); s ha jól látom, akkor Gombocz a nyelv egész „hangdomíniumának” kellő figyelmet szentelt, s ezen belül hozzájárult a század elején a fonetika mítoszána kialakulásához. (Ne felejtsük, hogy Bernard Shaw Pygmalionja 1912-ben jelent meg: a század elején már kialakult a „fonetikus” legendája).

Ekkoriban már mind az angol, mind a ránk közvetlenül ható német és francia (majd finn, svéd, cseh stb.) nyelvterületen működtek fonetikai tanszékek.

Lazicius — ha jól tudom — nem volt kísérleti fonetikus. Úgy kell ezt venni, mint a sebészetet, ahol nem mindegyik kiváló sebész egyúttal kimagasló operatőr (bár általában tudnak operálni). Egy neves sebészprofesszorról azt hallottam, hogy ő „a legjobb fejű, de nem a legjobb kezű sebész”. Lazicius kétségtelenül „a legjobb fejű” fonetikus volt.

3. Egyáltalában miben áll a kísérleti fonetika? A fonetika jellemzésében természetesen TRUBETZKOY véleménye továbbra is kiindulópontul szolgál: természettudományi alapú (inter)diszciplínának számít; ehhez azonban szükséges egy, Lazicius szellemében fogalmazott kiegészítés: vagyis az, hogy a nyelvészetnek, par excellence fonológiának a rendező keretei elengedhetetlenek az emberi kommunikáció szempontját vizsgáló — funkcionális igényű — fonetika számára. Hogy úgy mondjam: ilyen módon állhat helyre — magasabb szinten — a hangtan egysége, amelyet a századforduló idején épp a természettudományos megalapozottságú fonetika szüntetett meg. (Természetesen ezt megelőzően is voltak egyetemes tételei a hangkutatásnak; gondoljunk csak Kempelen Farkasra, aki a felvilágosodás univerzalizmusa alapján produkált — technikailag is kiemelkedő — eredményeket a beszélőgéppel. Itt jegyzem meg, hogy Lazicius Gyula a fonetika történetének mindmáig egyik legélvezetesebb áttekintését nyújtja Fonetikájában.)

Az egyetemi természettudományi kutatás a múlt század végén empirikus kutatás volt, különösképpen laboratóriumi kísérletek formájában. A fonetikai kutatás tárgya a) mindenütt az anyanyelv egzakt igényű leírása volt (beleértve a sztenderdizált és a nyelvjárási változatokat), b) s az adott kutatóegység által olyan, különböző okokból figyelemmel kísért nyelvek vizsgálata, amelyek általában nem rendelkeztek anyanyelvű kutatókkal. Természetesen ezek mellett, ezek révén a fonetikusok igyekeztek az egyetemes emberi beszéd megismeréséhez is hozzájárulni.

A felemelkedő természettudományok egzakt, objektív, megismételhető és reprezentatív eredményeket ígértek a hangzó beszéddel kapcsolatos vizsgálatokban is. Egy adott történeti korszakban az alaptudományi kutatási eszközök és felhasználási módszereik finomodtak, de az elméleti keretek viszonylag hosszú ideig szilárdan megmaradtak. (Azért használom a „hangzó beszéd” kifejezést, mert a fonetikában nem volt szükségesszerű a saussure-i fordulat következtében kialakult „langue/parole” megkülönböztetés.)

Itt kell megemlíteni azt a körülményt, hogy a nyelvtudománynak voltaképpen nem alakult ki saját kísérleti ága (vagy kísérleti szintje); a fonetika, illetve kisebb mértékben a kísérleti pszichológia, majd pedig a pszicholingvisztika látta el ezt a feladatot.

Ez már más. Ilyen módon nem „jó fejű sebész”-hez, hanem a kísérleteket értő, értelmező „fiziológus”-hoz hasonlítható Lazicius Gyula.

A fonetikai kísérletről csak annyit, hogy „in vitro”, vagyis laboratóriumi keretekben történik 1. a jelenségnek, a mi esetünkben a beszédkommunikációnak a modellálása; 2. s bizonyos metszeteinek a vizsgálata. (Hadd jegyezzem meg, hogy az élőbeszéd-vizsgálatok, illetve az eszközfonetikai módszereket is felhasználó dialektológia keretében „in vivo” is folyik kutatás.)

Tegyük még hozzá, hogy a kísérleti módszer megkívánja az elemzést, amelyet vagy maga a kísérletező végez el, vagy a „team”-nek (csapatnak) egy másik kutatója (aki kritikailag megrostálja az adatokat). Nos, Lazicius talán tekinthető egy „virtuális (európai) fonetikai kísérletező csapat” egyik kiemelkedő kritikai elemzőjének.

4. S mi kell egy laboratóriumhoz? Visszaulok a magyarországi helyzetre, ahol hosszú éveken át voltaképpen a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Laboratóriuma látta el egyedül az egész szakma számára a fonetikai kísérletező bázis feladatait.

Egy fonetikai laboratórium létrehozásához koncepció, szakértelem, pénz, a folyamatos működést biztosító szervezeti keret, de főleg megfelelő infrastruktúra szükséges. (Az ipari kutatás és fejlesztés intézményeiben ez könnyebben elérhető, mint az egyetemi kutatásban.)

Egyre nagyobb szerephez jutnak a műszerek; manapság egy olyan technológia került előtérbe, amely már szorosan a számítástechnikához kapcsolódik, s amelynek segítségével lényegében egy régi középüzem erejét elérő kutatás folyik.

Laziczius idején még Európa ezen részein kisüzemben folyt mindez. (A demonstrációs célra eszközöket felhasználó fonetikai oktatás és a fonetikai kutatólaboratórium egy irányban haladnak, csakhogy közöttük két nagyságrendi különbség található.)

5. A következő kérdés abban áll, hogyan tudta/tudhatta Laziczius Gyula ilyen szinten szintetizálni a fonetikához szükséges természettudományi ismereteket? Vannak magától értetődő műveltségi elemek, amelyek terjedelme nyilván időről-időre változik. Ne felejtjük el, hogy Laziczius Gyula nagyon korán csatlakozott a prágai körhöz, amelynek tagjai között az európai elitel került kapcsolatba: nemcsak nyelvészekkel, hanem filozófusokkal, pszichológusokkal és olyanokkal, akik a tudományelméletben is a kor élvonalában álltak. Nem is beszélve olyan nagy sokoldalú renaissance-egyéniségekről, mint például Roman Jakobson, akivel személyes barátságban is állt. (Laziczius Gyula egyébként humán szakemberként: filozófusként, esztétaként és irodalomtörténészként indult.)

Dehát miért ne tanulhatná meg egy nyelvész professzor egy másik tudományból mindazt, ami az ő számára szükséges? (Ez egyre nehezebb, de talán még ma sem lehetetlen.) Mindig is voltak, ma is vannak erre példák: Ernst Pulgram amerikai iranista írta a sonagraphról az első olvasható könyvet; Charles Hockett amerikai sinológus, klasszika-filológus és általános nyelvész kiváló akusztikai fonetikai könyvet írt (s meglepő antropológiai ismeretekkel rendelkezett). Wiktor Jassem lengyel anglista-fonetikus annyira megtanulta a rezgéseméletet, hogy azt a fizikusoknak is előadta; gondoljunk aztán Lotz Jánosra és egy-két japán nyelvész-fonetikusra. Aztán Fónagy Iván párizsi orvosi tanulmányait volt kénytelen megszakítani; fonetikai tevékenységében ennek pozitív nyoma maradt (pszichiátriai tudásáról nem is beszélve). Sebeok Tamás pedig már érett nyelvészként (szemiotikusként) alapos biológiai és orvosi tanulmányokat folytatott, amelyek nagy mértékben hozzájárultak a bio-szemiotika diszciplínájának létrehozásához. (S hadd tegyük hozzá, hogy a magyarországi nyelvész kutatók közül Kicska Emil szemorvos volt, Szily Kálmán és Tarnóczy Tamás fizikus, Vértes Edit, Kiefer Ferenc és Petőfi S. János matematikus; s voltak a nyelvvel is eredményesen foglalkozó polihistorok, mint Brassai Sámuel, Kalmár László vagy Vekerdi László.)

Quod erat demonstrandum: másnak is sikerült elsajátítani a szükséges természettudományi ismereteket: tehát ebben Laziczius esetében sincs szó valamilyen különleges csodáról. (Az ebben megnyilvánuló szakmai határokon átívelő érdeklődésének mélységével azonban egy nemzedékkel megelőzte a szokványos kelet-közép-európai nyelvészek nagy részét.)

6. A fonológia születése körül bábáskodók között akadt néhány tudománytörténetileg rendkívüli kutató. A fonológia kialakulása egyébként szinte teljesen egybeesett a húszas évek tudományelméleti fordulataival. (Szinte közhely, hogy a „fonéma” tekinthető az



„atom” nyelvészeti megfelelőjének.) A nyelvészetben belül — Ferdinand de Saussure posztumusz munkájának előkészítése után — voltaképpen a fonológiai által képviselt fordulat billentette el a kutatás súlypontját a XIX. században uralomra jutott történeti szemlélettől a funkcionális leíró szemléletre. A harmincas években a Travaux du Cercle Linguistique de Prague kötetekben találkoztak a világ különböző országainak kiváló tudósai (nemcsak nyelvészek). Laziczius Gyula személyesen nagyon is jelen volt ennek a körnek a vitáin: még akkor is, hogyha a publikációkban a maga útját járta.

A fonológia ebben az időben (vagyis a harmincas és negyvenes években) tehát tudományelméletileg olyan helyzetben volt, hogy képes volt a hangállománnyal és a hangjelenségekkel kapcsolatos mindenféle adatok összegezésére. A fonológia volt ennek a szakterületnek az elméleti kerete vagy — ahogy később jellemezték volna ezt a helyzetet — a „vezértudománya”.

Laziczius azonban nem egyszerűen fonológus volt (a fenti értelemben), hanem mindenekelőtt általános nyelvész, röviden nyelvész.

Negyed évszázaddal később a generatív nyelvészet új tudományelméleti stádiumot hozott létre; ezt azok is elismerik, akik nem rokonszenveznek ezzel az irányzattal.

A prágai nyelvészskört voltaképpen be lehet iktatni a generatív nyelvészet felé vezető tudományelméleti-tudománytörténeti keretbe: egy részleges elméletéről van szó, amely aztán a 1. Jakobson—Fant—Halle, majd 2. Jakobson—Halle, végül a 3. Chomsky—Halle szintéziseinek útján „belépegetett” a teljesebb elméletek sorába.

Egyébként Laziczius nyelvészeti is nagyon széles műveltséggel rendelkezett. Voltaképpen átfogta korának szinte egész nyelvi problematikáját.

7. Laziczius Fonetikája hivatalosan tankönyv; egyetemi tankönyv. Dehát mi is az az egyetemi tankönyv? (Nem árt néha ilyen kérdéseket feltenni épp akkor, amikor az előadás elhangzásának időpontjában minden egyetemen tankönyvpályázatot írnak az oktatók.)

Most tegyük félre az orvosi és jogi egyetemi tankönyvek ügyét, mert ezekre a tömeges képzésben szükség volt. A külön bölcsész (humán) egyetemi tankönyvek viszonylag újabb keletűek. Voltaképpen olyan tudományos szintézisekről van szó, amelyeknek biztosan megvan az olvasóközönségük. Egy ilyen kiterjedtségű nyelvterületen, mint a magyar, a negyvenes évek elején nem volt magasabb szintű szintézise egy szakterületnek, mint egy jó egyetemi tankönyv. Ha egyáltalában akadt, aki ilyennek a megírására vállalkozott. Ha nem akadt, akkor a) régebbi szintézisek, b) tudományos cikkek, c) apokrif „scriptumok” [vagyis kézről kézre járó előadás-jegyzetelések], d) de leginkább német kézikönyvek pótolták ezt a hiányt.

Nagyobb hallgatóság esetén kifejezetten előnyös volt egy jó tankönyv; kisebb szakok esetén mintha nem erőltették volna ezt a dolgot. (A bölcsészkar ugyanis a német-osztrák egyetemi hagyományban nem elsősorban oktatási intézménynek számított a mai értelemben, hanem olyan, a tudományos utánpótlás kiképzésére szolgáló tudományos műhely volt/lett volna, amely mellel (a tanárképző intézettel együtt) tanári képesítést is adott. Persze ma már anakronisztikusak mindazok a friss törekvések, amelyek most akarják ezt a rendszert visszahozni Magyarországon. Hogy tiltakozna az ilyenek ellen Laziczius, ha ma élne...)

Pais Dezső — aki zseniális szemináriumokat tartott (részt vettem rajtuk) — az előadásait felolvasta, néha az írásjelekkel együtt; előfordult, hogy ugyanazt és ugyanúgy olvasta fel, mint a rá következő héten az akadémiai felolvasó ülésen. Pedagógiai szempontból ez abszurd lett volna, ha nem lett volna (Magyarországon) új, amit felolvas.

Laziczius könyve nemcsak tudományosan volt magas színvonalú szintézis, hanem szépen megírt könyv, jó olvasmány — helyenként izgalmas dráma formájában —, és teljesen új. Egyes pontjain a tézis—antitézis—szintézis dramaturgiája kifejezetten érdekfeszítővé teszi még ma is ezt a klasszikus könyvet. Megkockáztatom, hogy magyar nyelven még ma sincs nála jobb ebben a műfajban. (Az MTA Nyelvtudományi Intézete és a pécsi egyetem közös kiadásában megjelenő KASSAI ILONA-féle szintézis több mint fél évszázad óta az első olyan kísérlet, amely az egyetemi szférában versenybe száll vele.)

Ma már azonban jóformán lehetetlen olyan egyszemélyes vállalkozás, amely minden szinten el merné látni a szintézist. A legutolsó sikeres mű — a KAISER-féle — a hatvanas években kollektív vállalkozás volt.

Laziczius Fonetikája nemcsak a magyar glóbuszon volt új a maga idején. Ha akkor megjelenik németül vagy angolul, akkor világsiker lehetett volna; erre SEBEOK TAMÁS is utal nevezetes nekrológiájában.

Wolfgang Steinitz német kiadása eléggé megkésett; közben másfélszer megfordult a világ. Így is hasznos volt, s abban a korlátozott német világban, amit az NDK jelentett, eseményszámba ment az, hogy az NDK Tudományos Akadémiájának második embere lefordított egy magyar szintézist. — Kétségtelenül volt ennek rehabilitációs célzata is. Steinitz, aki maga is fonológus volt, 1956 nyarán — Harmatta Jánossal együtt — sokat dolgozott Laziczius rehabilitálásán. Jórészt ennek eredményeként kapta volna vissza a katedráját 1957-ben; ezt azonban — mint hallottuk — már nem érte meg.

8. Mint alkalmazott nyelvész hadd említsem meg azt, hogy Laziczius odafigyelt a magyar kiejtés ügyére is; erre vonatkozó rövid írásának (MNY. 1938: 306—16) szociolingvisztikai és alkalmazott nyelvészeti következtetései megelőzték korát. Ezáltal voltaképpen a kiejtés normalizálásának (és a hozzá kapcsolódó komplex fejlesztési és pedagógiai tevékenységnek) azon vonala létrehozásában vett részt, amelyet Bárczi Géza és a nyelvészek folytatnak. (Ez nem áll feltétlenül szemben a nyelvművelés/beszédművelés/helyesejtés művelőinek nézeteivel, de jelentősen különbözik attól.)

9. Nem érdemes olyasmin töprengeni, hogy „mi lett volna ha” 1. Laziczius 1957-ben elfoglalja a tanszékét, 2. ha megéri a magyarországi nyelvészeti modernizmus kibontakozását a hatvanas években. Tíz éven át valószínűleg kevesebb modern nyelvész jutott volna tudományos fokozathoz, de talán szigorúbb normák honosodtak volna meg errefelé (a modern és klasszikus nyelvészetben egyaránt). S megszületett volna az általa tervezett általános nyelvészeti tetralógia hiányzó két kötete. S talán Budapestről magas szinten vitatkozott volna egy tudós (esetleg iskolájával együtt) a modern nyelvészet különféle irányzataival.

10. I r o d a l o m (az előadás összeállításában a következő művekre támaszkodtam külön hivatkozások nélkül): DUKKON ÁGNES, Az irodalomtörténész Laziczius: MNY. 1990: 16—23. — FÓNAGY IVÁN, Utószó. In: Laziczius Gyula, Fonetika. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Bp., 1978. 189—206. — HAJDÚ PÉTER szerk., Emlékkönyv Laziczius Gyula születésének nyolcvanadik évfordulójára: NyK. 1976: 497. [A kötetből csak azokra az írásokra hivatkozom, amelyeket ehhez a témához valamilyen formában felhasználtam.] — ÜÖ., Szerkesztői bevezetés: NyK. 1976: 223—4. — HALLE, MORRIS, Remarks on the scientific revolution in linguistics 1926—1929: Sopostavitelno ezikoznanie 1986: 31—41. — HARMATTA JÁNOS, Laziczius Gyula 1896—1957: NyK. 1958: 210—3. — IMRE SAMU, Laziczius Gyula és a magyar nyelvjáráskutatás: NyK. 1986: 338—45. — JAKOBSON, ROMAN, Metalanguage as a linguistic problem: NyK. 1976: 346—52. — KASSAI

ILONA, Laziczius Gyula hangtani munkássága: MNy. 1990: 13—6. — KÁROLY SÁNDOR, Laziczius Gyula utolsó nyelvészeti tevékenysége: NyK. 1976: 364—70. — KIEFER FERENC, Laziczius Gyula és az általános nyelvészet. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, Budapest, 1997. március 11-én. [L. ebben a számban.] — KOVÁCS FERENC, Laziczius Gyula: NyK. 1976: 226—42. — LAZICZIUS GYULA, Fonetika<sup>2</sup>. Bp., 1978. Tankönyvkiadó. Uő., A magyar kiejtésről: MNy. 1938: 306—16. — NAGY PÉTER, Lazacra emlékezve: NyK. 1976: 401—3. — SEBEOK, THOMAS A., Introduction. In: Selected Writings of Gyula Laziczius. Hága—Párizs, 1966. Mouton, 11—21. [Eredetileg megjelent nekrológiaként: Word 1959: 175—82.] — SZÉPE GYÖRGY, Recenzió a „Selected Writings of Gyula Laziczius” című könyvről: NyK. 1968: 268—70. Uő., Notes on linguistics in Hungary: MAKKAI ÁDÁM szerk.: Toward a Theory of Context in Linguistics and Literature. Hága—Párizs, 1976. Mouton, 135—62. — TARNÓCZY TAMÁS, Julius von Laziczius: Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 1957: 302—3. — VACHEK, JOSEF, Gyula Laziczius and the early Prague phonology: NyK. 1976: 480—3. — VÉRTES EDIT, Laziczius, a professor, a tudós, az ember. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, Budapest, 1997. március 11-én. [L. ebben a számban.] — VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Bp., 1980. Akadémiai Kiadó.

SZÉPE GYÖRGY

## Laziczius, a professor, a tudós, az ember

Laziczius centenáriuma és az én kényszerbérletem fölszámolása időbelileg egybeesett. Azért vállalkoztam mégis — noha könyveimhez, jegyzeteimhez nem tudok hozzájutni — egy c s a k az emlékeim alapján megtartható előadásra, mert többször hallottam Fuchs-Fokos Dávid színes, ízes előadásait kortársairól, elődeiről, s mindig sajnálattal gondolok arra, hogy ezek a tudományos munkákban nyomot nem hagyó, az emberekre jellegzetes tulajdonságok az utókor számára teljesen ismeretlenek lesznek. Minthogy már nem vagyunk sokan, akik ismertük Lazicziust, személyes kapcsolatban álltunk vele, úgy gondolom, kötelességem ezekről az emberi jellemvonásokról beszámolnom.

Lazicziust akkor ismertem meg, amikor még nem volt professor, hanem a dékáni hivatalban tisztviselő. Nem emlékszem rá, milyen volt a kapcsolata az egyetemi hallgatókkal, mert erről az időről más emlékeim vannak róla, melyek mellett erre a hivatalos kapcsolatra vonatkozó minden emlék, benyomás eltűnt.

A Zsirai meghirdette prosezemináriumot vettem föl első éves koromban, s ennek Laziczius volt a vezetője. Hárman voltunk hallgatói: két angolkisasszony meg én. A prosezemináriumot délután, a dékáni hivatalban tartotta, amikor az ottani munkája már befejeződött. Zsirai akkor megjelent könyvét, a „Finnugor rokonságunk” címűt beszéltek meg. Ezek a prosezemináriumok teljesen mások voltak, mint Györke későbbi prosezemináriumai a tanszék könyvtárában, melyeken a finnugor nyelvtudomány irodalmának a forgatásával kellett megismerkedni (azokon én könyvtárosi-szeniori minőségben voltam jelen). Laziczius a könyv anyagát gyakran saját, a hadifogságban szerzett tapasztalataival, emlékeivel egészítette ki. Noha a Szovjetunióban élő finnugorságról Zsirai néhány szóval mindegyik nyelvokonunk akkori helyzetét, művelődési lehetőségeit ecsetelve objektív képet adott, a prosezemináriumokon ennél többet kaptunk, majd rendszerint hosszabb beszélgetések következtek. Néha az volt az érzésem, Laziczius meg akarja botránkoztatni

a két kedvesnővért; érvei aligha kerülhettek volna bele egy „nihil obstat” jelzetű könyvbe, a beszélgetések lezárásakor azonban mindig a hívő ember felfogását vallotta.

Úgy gondolom, dékáni hivatali beosztásának gondosan tehetett eleget, erre egyetlen adatot tudok idézni: T. Lovas Rózsa Gombocznál doktorált s dolgozott. Akkoriban vidéken élt. Valahányszor Budapestre jött, s Gombocz professzorral, aki akkortájt dékán volt, beszélni akart, Laziczius késedelem nélkül jelentette őt a dékánnak.

Másodéves koromban Laziczius már professzor volt. A hallgatóság úgy tudta, Gombocz hirtelen bekövetkezett halálakor Zsirainak kellett üresen maradt helyének betöltésére javaslatot tennie. Zsirai meg azt indítványozta, osszák ketté a tanszékét. A hungarológia előadására nevezzék ki Pais Dezsőt, ez meg is történt. Az általános nyelvészet oktatására pedig általános nyelvészeti és fonetikai tanszék alapítandó, melyet Lazicziusra kell bízni. Némi késéssel ez is megtörtént.

Laziczius sok tekintetben elkülönült a nyelvész és irodalmár professzoroktól. Abban az időben a tanszéken nem volt senki a professzoron kívül, a könyvtár gondozása egy díjtalan gyakornok, a szenior dolga volt csaknem minden tanszéken. Lazicziusnak volt egy beosztottja, aki a fonetika oktatásakor bemutatott—használt műszereket kezelte, s azonkívül Laziczius órái előtt bevitte az előadó terem katedrájára a sajtóságos olvasó pulpitust, vagy nem tudom, minek nevezzem azt az állványt, melyre Laziczius a kéziratát egyetemi óráin, a Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásain helyezte, s mögéje állva onnan fölolvast. Az előadások kiemelés nélkül, csaknem egyhangúan zajlottak. Sokkal később jöttem rá, hogy Laziczius a közölt tényeket, adataikat akarta megszólaltatni, azoknak kellett a hallgatóságot meggyőzniök; helytelenített minden stílárís érv bevételét. Ő maga a háttérben akart és tudott maradni.

Laziczius nemcsak előadásmódjának külsőségeiben különbözött kollégáitól, hanem sok egyébben is. A többi professzorról tudták a hallgatók, kik vannak egymással jóban vagy rosszban, óra semmit nem tudunk. A legtöbb nyelvész járt kedd esténként a Kruzsokba, ebbe a Budenz alapította nyelvész körbe, melybe néhány irodalmár is bejáratos volt; Lazicziusról nem hallottuk, hogy odajárna, talán még azt sem, hogy akár egyszer is ott lett volna.

Az általános nyelvészeti és a fonetikai előadásoknak természetesen mindig nagy volt a C épület első emeleti termében a közönsége, hiszen e tárgyakat minden nyelv hallgatóinak fel kellett venniük. Szemináriumának a látogatottsága sokkal kisebb volt, kevesen választották Lazicziust vizsgáztató professzoruknak. Én szívesen dolgoztam volna nála — egész életemben az ő tanítványának vallottam magam —, minthogy azonban uralisztikával akartam foglalkozni, az ő tárgyait a doktorátushoz csak melléktárgynak vehettem föl. Kamocsayné Lévy Ágnes is nála szeretett volna dolgozni, amikor azonban erre rájött, már készítette az obi-ugor színvevekről szakdolgozatát, melyet csak akart, de sohasem dolgozott föl disszertációnak. Szabolcsi Miklós is az ő tanítványa kívánt lenni, aztán, mint tudjuk, irodalmár lett. A nála készült dolgozatoknál igen igényes volt, megkövetelte az általa megadott irodalom teljes ismeretét; arra nem lehetett hivatkozni, hogy egy mű olyan nyelven jelent meg, melyet nem ismerünk.

Laziczius nemcsak maga érdeklődött a társtudományok iránt, hanem azt is szívesen látta, ha nem nyelvész akart vele együtt dolgozni. Így nem zárkózott el az elől, hogy Tarnóczy Tamás, aki Szegeden Bay Zoltán és Kerékjártó Béla tanítványaként matematikus-fizikusként végzett, de mint akusztikus a magyar magánhangzókkal foglalkozott, az ő sorozatában publikáljon.

Egy érdekes esetben a hallgatóság hatott döntő módon Lazicziusra. Időnként volt nála katalógus. Egy alkalommal szétosztotta az aláírandó íveket, s a katedrán állva némán várta, hogy azok aláírva hozzá visszakerüljenek. Aztán rövid idő után kijelentette:

ilyet még nem tapasztalt: a fejszámolás eggyel nagyobb számot eredményezett, mint az aláírások megszámolása. Ekkor felállt egy fiatalember, s kijelentette, ő nem írta alá az ívet, mert nem hallgatója az előadásnak (azt hiszem, jogász volt). Laziczius többet nem tartott katalógust.

A háború után az ő nyugdíjaztatására hamarosan sor került, noha régebben őt is, Zsirait is baloldalinak tartották. Laziczius azonban túlságosan szókimondó volt, nem tartotta pozícióját egy elgondolásainak meg nem felelő rendszerben. Ő maga panaszkodott nekem, hogy az ifjúság minden bizonyítás helyett egy állítás helyességét valamilyen létező, de még inkább nem is létező Sztálin-idézet közlésével igyekszik elintézni. Ilyen alkalommal ő megkérdezte: Ki az a Sztálin, ilyen nyelvészt ő nem ismer. Aki kijelentésekben óhajt hinni, fáradjon át a hittudományi karra, nyelvészetből vizsgázni csak az állítások bizonyításával lehet, vagy bukás következik. Így idézte elő saját bukását, elküldését az egyetemről, kizárását az akadémiáról.

Mint félreállított nyugdíjas megélhetését egyrészt orosz tudásával biztosította, másrészt jó, de szigorú kritikája miatt a folyóiratok szívesen kérték föl lektorálásokra. A magam részéről, ha csak egy mód volt rá, az ALH.-hoz benyújtott minden cikkemnél azt kértem, neki küldjék lektorálásra, mert az ő bírálatából sokat lehetett tanulni. Ezt a kérést mindig teljesítették, hiszen a legtöbben éppen azt akarták elkerülni, hogy írásuk kiadhatóságát ő döntse el. Minthogy disszertációm és első cikkeim bírálója ő volt, megmaradt számomra egész életemre mértéknek, hogy egy cikket csak akkor adhatok ki a kezemből, ha azt Laziczius is elfogadhatónak látja. Vele kapcsolatosan ez nem jelentette azt, hogy az ő állításait el kell fogadni, hiszen ő mindig a tényeket, az adatokat nézte, nem pedig azt, hogy kinek az állításai. Lehetőleg érte mentem lektori véleményeieért, ilyenkor hosszan elbeszélgettünk. Ekkor mint tudóst és mint embert jobban megismertem, emberileg sokkal közelebb kerültünk egymáshoz.

Panaszkodott, hogy nem tud munkájával haladni, csak negatív, közölhetetlen eredményekre jut, mert egy általános nyelvésznek most nem az a föladata, hogy az etimológiák számát növelje, vagy meglevőket cáfoljon, hanem a kor uralkodó filozófiai áramlatainak a nyelvészeti használhatóságát kell vizsgálnia, s ő ezekkel csak negatív eredményekre jutott.

Ekkoriban tudtam meg, hogy kutyabarát, méghozzá hozzám hasonló módon: nem a szép kutyát, hanem a k u t y á t szerette. Kérte, különösen amikor már beteg volt s nem járhatott el hazulról, hogy látogatásaimra vigyem magammal a kutyámat. Tőle tanultam a sétatéri kutyafajta megnevezést.

Több konkrét esettel kapcsolatosan ismerhettem meg közelebbről felfogását, véleményét. Beszélgettünk arról, hogy nekem munkám miatt be kellene adnom egy kandidátusi dolgozatot. Ez a beszélgetés természetesen 1952 után zajlott le, amikor én már a Nyelvtudományi Intézetben dolgoztam, vagyis az után, hogy őt és még sok más régebbi tagot az akadémiáról kizártak. Én vonakodtam a kandidátusi fokozat megpályázásától, mert Laziczius és Fuchs-Fokos akkor kandidátus volt. Neki erről az volt a véleménye, szégyelljék magukat azok, akik róluk ezt a döntést hozták, én ne törődjek ezzel, adjam be nyugodtan kandidátusi disszertációm.

Tanúja voltam egy telefonbeszélgetésének, melyet a TMB-vel folytatott Fónagy Iván kedvezőtlen eredménnyel záruló kandidátusi vitája után. Az ő erőteljes állásfoglalása valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy Fónagy megkapta akkor a kandidátusi címet.

A vitákról az volt a véleménye, hogy nem az a lényegük, kinek van benne igaza, hanem hogy a tudományt előbbre viszik-e, mert akkor szükségesek, de ha nem, akkor fölöslegesek.

Humorérzéke nem volt, legalábbis egy esetet tudok, melyben semmi megértést nem mutatott. Egyszer betelefonált a Nyelvtudományi Intézetbe, s a telefont Fabricius-Kovács Ferenc vette föl, aki Lazicziusnak nagy tisztelője volt. Akkor a telefonban összetévesztette Laziczius hangját valakiével, s a kérdésre, hogy ki van a telefontól, azt válaszolta, hogy egy Kovács Ferenc nevű egyén. Laziczius ezen a válaszon rendkívül fölháborodott, nem volt hajlandó semmi magyarázat elfogadására.

Steinitz nagyon sokra becsülte Laziczius munkásságát, fonetikáját ki is adta németül. Ez azonban nem ment egészen simán. A német fordítás a kiküldésekor elveszett. Laziczius, aki akkor már nagyon beteg volt, emiatt rettenetesen kétségbeesett. Mikor mondtam neki, hogy ez még nem pótolhatatlan baj, nyilván van a német fordításról másolata, kiderült, hogy a kor papírhiányának következtében a fordítás egyetlen egy példányban készült. Szerencsére az elveszett fordítás megkerült, ezt még megérte Laziczius.

Nagy örömmel töltötte el 56 után a rehabilitációja, visszahívása az egyetemre. Ez volt egyik utolsó öröme, gyakorlatilag ugyan nem mehetett vissza, élete utolsó napjait mégis megszépítette ez a tudat.

Van Lazicziusszal kapcsolatosan egy emlékem, mely nem illik bele és soha sem illett bele a róla alkotott képbe. A háború alatt egyik nyáron Siófokon a Matrózcsárdában voltam anyámmal, nagynénémmel. Odajött Laziczius az egyik fiával, s leültek valamelyik szomszéd asztalnál. Legnagyobb csodálkozásomra Laziczius fölkerít engem táncolni. Mondta, hogy ő ugyan nem tud táncolni, de amilyen kicsiny a tánchely és amilyen sok a táncoló, az itteni lehetőségek között megetheti.

VÉRTES EDIT

## Nagyszótári tervek és lehetőségek\*

**D) Feljegyzés a nagyszótári próbaszócikkeket megvitató tanácskozásról**

Idő: 1994. árpilis 21. Hely: Budapest I., Színház u. 5—9. II. em. 218. (Könyvtár.) Jelen voltak a meghívottak közül Kiefer Ferenc igazgató, Bakos Ferenc, Pusztai Ferenc, Bokorné Lőrinczy Éva, Bánki Judit, Gyenese Ilona, rövidebb ideig Wacha Imre. A lexicográfiai osztály részéről Kiss Lajos osztályvezető, Papp Ferenc akadémikus, Csengery Kinga, Elekfi László, Hexendorf Edit, Kiss Gábor, Pais Judit, Pajzs Júlia, Tihanyi László, Tóth Lajos, Villó Ildikó.

KISS LAJOS sajnálattal közli, hogy a tanácskozásra meghívott lexicográfusok közül Benkő Lászlónak ezen a héten volt a temetése. Néma felállással tisztelgünk az emlékének.

ELEKFI LÁSZLÓ bevezető tájékoztatójának teljes szövegét l. MNy. 1997: 196—9.

E tájékoztató után KISS LAJOS azzal a megjegyzéssel adja át a szót a megjelenteknek, hogy az 1980-as évek őskonceptiója a megvalósítás gyakorlatában korrekcióra szorul.

BAKOS FERENC abból indul ki, hogy az akadémiai nagyszótár történeti szótár, csak az a vitás, mekkora korszakot öleljen fel. A régi (XVIII. századi és korábbi) anyag kódolásában technikai problémák mutatkoznak a nyomdák, karaktertípusok sokfélesége miatt. Képtelenségnek tartja, hogy visszamenjünk a könyvnyomtatás kezdeti koráig. Pázmány Péterrel vagy Faludi Ferencsel kellene kezdeni. Nincs még egy olyan szótár Európában, mely a szavak egész történetét reprezentálni tudja, kivéve a nagy múltú Oxford English Dictionaryt és a román szótárt, mely felgyűjtötte a cirillbetűs korszak nyelv-

\* L. MNy. 1997: 183—99.

emlékeit. Az IMBS-féle, (talán legnagyobb) francia szótári vállalkozás is kénytelen volt lemondani a régi anyagról. Más nyugati szótárakban is nagy gond az *embarras de richesse*. — B. F. a kiküldött próbaszócikkekről nem tud nyilatkozni, csak annyit mond, hogy ha öt karaktertípus áll rendelkezésünkre, akkor a címszó legyen kövér, az alakváltozat félkövér, a szófaj dölt szedésű. Nem tudja, szerepeljen-e etimológia, averbo. Az egyes jelentéseket félkövér arab szám jelölje, az értelmezés legyen álló betűvel, félidézőjelben. Utána álljon zárójelben az első és az utolsó előfordulás évszáma. Legyen ott az első szótári előfordulás is. A példák kurzívák legyenek, a forrásjelzés kapitelchen. Főlöleges az olyan hosszú idézet, mint az *alabástromfehér*-nél. Az egy jelentésnél felsorolt példák száma hét-nyolcnál ne legyen több. Az aljelentések 1. a), b), c) típusú jelölést kapjanak. Fontosak az állandósult szókapcsolatok és a jelentésváltoztató összetételek. Mindegyik szerepeljen külön sorban, de értelmezés csak ott legyen, ahol szükség van rá. A nagy szócikkek kidolgozását túlságba vinni nem kell. A középszótárak szinonimákat is sorolnak fel.

KISS LAJOS emlékeztet SZABÓ T. ATTILA szótárára, mely az előfordulásokból jelentésenkint és századonkint idéz legalább egyet. A Nagyszótár nem olyan adatközlő típusú, mint pl. az ÚMTsz. is, melyben minden gyűjtött adat szerepel.

PUSZTAI FERENC előbb a feltett kérdésekre válaszol. a) A szótár időhatáraihoz megjegyzi, hogy tapasztalata szerint a középmagyar kor kikerül a figyelem teréből. Ezért lenne kívánatos, hogy a nagyszótár ne mondjon le róla. De feldolgozásához megfelelő ember, idő és pénz kellene. Ki kell még dolgozni hozzá a számítógépes gyűjtés módját. Ha csak a XVIII. századig megyünk vissza, akkor ez nem Nagyszótár, hanem Újmagyar szótörténeti tár lesz. Akkor pedig az illeszkedés lehetőségeiről most kell gondolkodni. Pusztai F. nem tartja mellékesnek az erőfeszítést a régi anyag gyűjtésére. SZABÓ T. A. szótára sajátos nyelvtörténeti nagyszótár, de ajánlatos meggondolni, hogy ezt a szótárt miben nem kellene követni. — b) Helyet takarítunk meg az utalásokkal, pl. a szókapcsolatoknál. — d) Nem szükséges a szintagmatípusok szerinti rendezésük, mert az olvasó magát a címszót fogja keresni. — e) Pusztai a 2. tipográfiai mintát kedveli, mert a sok kurzív idézet agyonnyomja a szöveget; de a címszót nem szedetné csupa nagybetűvel. — f) A forrásjelzés jobban rövidíthető, csak az a fontos, hogy ráismerjünk a műre. — h) Szótári idézetet is adjunk, ha első előfordulásról van szó. — Szó szerkezet csak akkor legyen címszó, ha később összetétellel lett (összetétel-előzmény), de ehhez sok konkrét elemzést kell elvégezni.

Pusztai egyéb megjegyzései, melyek a rövidítést célozzák: 1. Két pont a kihagyás jelzésére, mint a Toldi-szótárban, hiszen a három pont a szövegben is előfordulhat. — 2. A □ jelet elhagyná, a forrásjegyzékbe tenné. — 3. Kurzív kiemelésű legyen idézet belüli az értelmezést nem kívánó szókapcsolat is, sőt a címszót nem is kellene kiemelni, csak a másik elemet. — 4. Helyes, hogy nagyon ritkán alkalmazunk stílusminősítést, hiszen nem tudjuk, mihez képest van a szónak stílusértéke. — 5. Nehéz elképzelni, hogy az adatok számával kifejezzük az előfordulás gyakoriságát. — Egy Jókai-idézetben („legegyenesebb út a legrövidebb”) tetten érhetünk egy közmondást. Az nem jó, hogy ugyanaz a kapcsolat a jelentésnél is, a szókapcsolatok közt is előfordul. Ezeket el kellene különíteni, pl. csillaggal.

KISS LAJOS megjegyzi, hogy ha már összeállt egy olyan társaság, mely megcsinálja a száz év óta vajúdo szótárt, akkor ne vágjuk középen ketté az anyagot.

PAPP FERENC szerint a régi cédulaanyag nem megbízható, ezért ne keverjük a géppel ellenőrizhető adatokkal. Inkább a nagy szócikkek terjedelmét korlátozná, mint a kicsik számát. A 3. tipográfiai minta felé hajlik, de Lengyel Zsolt kísérletei nyomán olvasási próbáknak vetné alá az egyes verziókat. Azt javasolja, hogy a tipográfia ne nagyon

térjen el az eddigi egynyelvű szótárakétól. Nélkülözhetetlennek tartja a szócikkfej nyelvtani részét (szófaji osztály, csoport megjelölése, toldalékos alakok). Elekfi nyelvtanát ehhez kiváló előkészítésnek látja.

B. LŐRINCZY ÉVA szerint vannak a magyar nyelvtörténetnek kevésbé preferált területei; éppen ezért nehéz lemondani a XVIII. sz. előtti időszakról. De ha már rákényszerülünk a tárgyalt korszak lerövidítésére, törekedjünk az illeszthetőségre. Meg kell teremteni az előző korszakkal összekötő szálakat. — A szintagmatípusok szerinti rendezést az időrendi mögé helyezné. A 3. tipográfiai megoldást tartja követendőnek, a forrásjelzést pedig a legrövidebb formában. A locus megadása legyen pontos, verscím stb. nem kell. Helyesli az első szótári előfordulás idézését. A szinonimák megadását megvalósíthatatlannak érzi. Kis szócikkekben főlegesen minden szófajt külön bekezdésbe tenni. Furcsállja, hogy a *borong*<sup>1</sup> utaló megelőzi a tartalmas *borong*<sup>2</sup> szócikket.

VILLÓ ILDIKÓ elismeri, hogy ez meg gondolatlanúság volt.

LŐRINCZY ÉVA kurzíválná az alakváltozatokat, de nem a teljes példaanyagot. Zavarónak találja a jelet, mert sok helyet foglal el. Nem látja világosan, hogy ugyanaz a szókapcsolat hány helyre kerülhet. Ami a *döckés* stb. jelzőket illeti, azok ne az *út* cikkebe kerüljenek. Sokszor nehéz a döntés, hogy a szókapcsolatot melyik tagjánál kell értelmezni.

WACHA IMRE elmondja, hogy a Petőfi-szótár félmillió adatát 25 évig szerkesztették, ezért nem javasolja az adatanyag túlságos kiterjesztését, inkább az összeilleszthetőséget tartja kívánatosnak. Feldúsítaná a kisebb szócikkek számát, mert gazdagságot csak így tudunk felmutatni. A készülő Jókai-szótár címszószáma, mely csak az íróra és korára sajátosan jellemző vagy magyarázatra szoruló szavakat tartalmazza, ezzel a válogatással is 24 000 körül mozog, annyi, mint a Petőfi-szótár egésze. A nagy terjedelmen úgy lehet segíteni, hogy a közlésmódot tesszük gazdaságosabbá. Sok pont, hosszú forrásjelzés nem kell. A 3. tipográfiai változatot ajánlja, de kevesebb félkövér szedéssel. Az idézeteket nem kurzíválná, bennük nem ritkítana. A frazeológiai egységek megszerkesztését a Petőfi-szótár nyomán képzei el. A nyilazás rendszerét jónak tartja, de felhívja a figyelmet az utalások gondos ellenőrzésére. A szótári előfordulást fontosnak tartja. A gyakoriságra utalást adna a szócikkfejben. A szinonimákkal nem vesződne.

KISS LAJOS megszívlelendőnek tartja Wacha megjegyzéseit, aki a lexikográfiai kontinuitást képviseli Gáldi óta, és egy József Attila-szótárt is elkezdett.

VILLÓ ILDIKÓ ott látja a régi anyag feldolgozásában a problémát, hogy ami nyelvészetileg nincs feldolgozva, azt nehéz szótározni. Nyomdai betűtípusok szerint tucatnyi alakváltozat van a régi forrásokban. Lassan, nehezen tudjuk számítógépen rögzíteni, azal a tudattal, hogy egyszer valamikor lehet majd vele valamit kezdeni. Megvan a Vizsolyi Biblia és még néhány szöveg. A cédulás anyag is komoly adattár. Egy-egy szóra gyakran csak cédulás adat van, a gépi gyűjtés viszont sokszor redundáns. A cédulás anyagból az mentődik meg, ami nyomtatott alakban megjelenik. A Nagyszótár egy bizonyos korszak írásbeliségének a szótára. Szavai tartozhatnak a legalacsonyabb stílusrétegbe is, ha írásos dokumentum van rájuk. — Az idézetek terjedelmével a szócikkíráskor az volt a célja, hogy szép, illusztratív mondatok legyenek. — Ha 1533-mal kezdjük a legrégebbi adatolást, a nyelv életében ez az előfordulás is csak relatíve első. Ilyen korterjedellel a korpuszt feldolgozni nem fogjuk tudni.

KISS LAJOS figyelmeztet, hogy Villó Ildikónak van a legnagyobb tapasztalata abban, hogyan lehet a heterogén anyagból szócikket írni számítógépen. De ami nincs benne az adattárban, azt nem közölheti.

KISS GÁBOR először is megjegyzi, hogy a tipográfián könnyen lehet változtatni. Lehet, hogy a 2. és 4. változathoz összegyűrt új tipográfia lesz a végleges. — Ellene van



a rövidítéseknek, mert nehezen olvashatóvá teszik a szótárt. — Az archivális anyag 1200 dobozán végzett mélyfűrés eredménye az a megállapítás, hogy 1 dobozban átlag 500 címszónyi anyag van, összesen kb. 600 000 címszónyi. Kb. 350 000 címszóra csak egyetlen cédula van. Kérdés, hogy ez mind bekerüljön-e a szótárba. A számítógépes anyag szegényebb ugyan, de a cédulák gazdagsága csak álgazdagság. Az anyagnak háromnegyed részére ötnél kevesebb cédula van. Annyi bizonyos, hogy a kétféle anyag jól kiegészíti egymást, összedolgozható.

KISS LAJOS emlékeztet Kosztolányira, akinek élményt jelentett egy szótár lapozgatása. Amikor pedig megjelent a Magyar szövejtő szótár, nagyon szép ismertetést írt róla Illés Endre, megjegyezve: „szeretném olvasmány hírét kelteni”.

PAJZS JÜLIÁNAK első kívánsága: próbáljuk eldönteni, mikortól kezdjük a szótárt. Tizedik éve gyűjtjük az anyagot, és volt idő, mikor hárman-négyen is rögzítették a XVI—XVII. századi adatokat. Ezzel a munkával elértük azt, hogy visszakereshetővé tudjuk tenni az anyagot. Ilyen tempóban 30 év múlva tudnánk gépre vinni az egészet, ha lenne még egy Tóth Lajosunk, aki ilyen gondosan rögzít régi adatokat. XIX—XX. századi anyagból próbált P. Júlia szócikket írni, de a sok adatból alig talált olyan idézetet, mely bevihető a szótárba. Erőnkből most arra telik, hogy a XVIII. századi gyűjtést befejezzük, és a XX. sz. befejezésével öt év múlva nekikezdhethünk a szótárírásnak. Kevés erőnket ne próbáljuk reménytelen feladatokra fordítani. — Ami a tipográfiát illeti, most csak egy munkatipográfiában kellene megegyeznünk. Az idézetek száma egy-egy jelentéshez századonkint legalább egy, de kérdés, mennyi legyen legfeljebb. — Külön listát készíthetnénk az 1—3 adatos címszokról. A számítógépes korpuszból kellene kiindulni és a forráslistákat összehasonlítani.

KISS LAJOS a vélemények megoszlását abban összegezi, hogy vannak a) számítógépesek, akik szinkroniában gondolkoznak, b) nyelvtörténészek.

KIEFER FERENC a franciákra hivatkozik, akik lemondtak arról, hogy a régibb anyagot feldolgozzák, pedig náluk nem voltak nyelvtörténeti problémák, hiszen a francia nyelv egész története ki van dolgozva, nálunk pedig még vannak hiányok. Ezért majdnem egyértelmű, hogy le kell mondani a régi anyag szótározásáról. Hozzáfűzi azonban, hogy a jövő évezredben már nem könyvekben fogunk gondolkozni. Mire a nagyszótár elkészül, már nem fogunk szótárakat nyomtatni. A megjelent könyvön már nem lehet változtatni, a számítógépre vitt anyag azonban bármikor bővíthető. A nyomtatott francia trésort is számítógépre viszik, kiegészítése nem fog könyvalakban megjelenni.

KISS LAJOS hozzáteszi, hogy a mi kis közösségünk nem mérhető a francia nagyszótárhoz, melynek egy egész ház áll rendelkezésére, nagyszámú szakembergárdával. Terveink megvalósítása végső soron a pénztől függ (nervus rerum gerendarum).

Utólag küldte el hozzászólását Hadrovics László akadémikus, aki betegsége miatt nem tudott eljönni, továbbá Ruzsiczky Éva, Juhász József és Benkő Loránd.

HADROVICS LÁSZLÓ megjegyzései tömörítve:

I. a) A terjedelemről nem nyilatkozhat, mert a kapott anyagban erről nincs szó. — b) Ne korlátozzuk a kisebb szócikkek számát, se a frazeológiát, hanem az érdektelen szókapcsolatokat kell kihagyni. (Ezt a visszaküldött mellékleten meg is jelölte.) — c) A megjelöltnél többet is ki lehetne hagyni. — d) Helyesnek tartja a szintagmák szerinti elrendezést. — e) Az 1. tipográfiát látja jónak, néhány módosítással. — f) A forrásjelzéseket jó volna rövidíteni. — g) A lelőhely idézésén kívül fölösleges más utalás. — h) A megfelelő szótári adat felveendő. — i) A szinonimákra való utalás csak újabb nehezségeket okozna.

II. 1. Több jelentésű szavaknál a jelentés előtti szám elé gondolatjel kellene. — 2. Az *alantas* 1. 1. jelentésénél a példa rövidíthető. — 3. Nem szerencsés a *bódit* 1. jelentésénél

a *tn* jelzés. — 5. A *borong*<sup>2</sup> 3. jelentésében van egy rejtélyes jelzés.<sup>1</sup> — 6. Ha szükséges a régi gyűjtés megjelölése, nagy négyzet helyett szerényebb jelet kellene alkalmazni. — Az *út* szókapcsolatainak felsorolásában a formális abc helyett jelentések szerinti differenciálás volna jó. Magyarázat kellene pl. a *deszkás út, fedeles út* kapcsolathoz. Több fontos frazeológiai kapcsolat hiányzik.

RUZSICZKY ÉVA észreveszi, hogy a 25 kis szócikk értelmezés és tipográfia szempontjából nem egységes. Egységes állásfoglalást javasol. A nagy szócikk rövidebb értelmezési módjával egyetért, de nem mondana le a pontosságra törekvésről: a *bocsát* néhány értelmezését elnagyoltnak tartja. Túlzottnak találja a közzétett szócikkek terjedelmét, különösen az *út*-ét. A címszókészletet és a nagy szócikkek terjedelmét egyaránt csökkentené. Az *út* cikkében inkább adattárat lát, mint szótárat. Megkérdőjelezi a szókapcsolatoknak szintagmatípusok szerinti elrendezését. A tipográfiai változatok közül az 1.-ből indulna ki, de módosításokkal. Egyetért a forrásjelzések erősebb megrövidítésével, a verscím, éneksorszám stb. megadásával, a legrégibb szótári előfordulás idézésével. Az utalások rendszerbe foglalásához előzetes felmérést lát szükségesnek. Kérdésként veti fel: mikorra remélhető a nagy szócikkekhez való gépi anyag felhasználhatóvá tétele?

JUHÁSZ JÓZSEF szerint az *út* cikkét radikálisan át kellene dolgozni, mert terjedelme elképesztő, nehezen áttekinthető. Tisztázni kellene a szerkesztési elveket. A szintaktikai megközelítést el kell vetni. Azt javasolja, hogy egy-egy jelentés mellett csak egy mondatkontextusos példa legyen, utána már elegendő csak szókapcsolatokat idézni, a szerző és az évszám megjelölésével. A rövidebb szócikkek számát nem csökkentené. Hiányol sajátos frazeológiai fordulokat és közmondásokat az *út* cikkében. Ezek beillesztésének módját előtanulmányok után lehetne tisztázni. A kéthasábos szedést és az idézetek kurzíválását javasolja.

Juhász József írásban közli BAKOS FERENC három utólagos megjegyzését. Ezek közül különösen a szavak gyakoriságának feltüntetése érdemel figyelmet.

BENKŐ LORÁND akadémikus megdöbbenően kérdésesnek tekinti azt, hogy a feldolgozott anyag a XVIII. sz. végével kezdődjék. De még így is erősen foghíjásnak látja a próbaszócikkek anyagát. A kis szócikkek terjedelmének korlátozását kevésbé javallja. A nagy szócikkek közül többet kellene szelektálni, de a kötött szókapcsolatokat megőrizni. Az értelmezésre nem szoruló szókapcsolatokat időrendbe sorolná. A forrásjelzés nagy mértékű rövidítésével nem ért egyet, de összehangolásukat szükségesnek látja. A forrásjelzés pontosítását nem komplikálná tovább. Szótári előfordulások idézését a legnagyobb mértékben helyesli, ellenben nagyon óvna a szinonimákra való utalástól. — A kisebb szócikkekben nem ért egyet az *alantas* és az *alantos* szétválasztásával. A többiben hiányol igen sok korábbi és szótári előfordulást. A tipográfiai minták közül csak a 3. változatot tartja jónak. Indokolatlanul helypazarlónak minősíti a szókapcsolatok ritkított kiemelését.

**E) Elekfi László utólagos válasza: a hozzászólók megjegyzéseinek értékelése** (1994. május 19. — június 13.)

A felszólalások sorrendjében kezdem, de közben kitérek a további felszólalók megjegyzéseire is, ha a kérdés megvilágítása ezt kívánja.

Bakos Ferenc hozzászólásából az tűnik ki: több indítéka is van arra, hogy egy nagyszótár időterjedelmét három századra korlátozzuk. A francia példára hivatkozott Kiefer Ferenc, de ilyen irányban nyilatkozott Villó Ildikó és Pajzs Júlia is. A XVIII. századnál

<sup>1</sup> Néhány ilyen következetlenséget, mely a vitára bocsátott anyagban még benne volt, VILLÓ ILDIKÓ közben kijavított; jelen közleményünkben ez a kissé javított változat olvasható.

régibb nyomtatott anyag gyűjtésére akadémiai tervehatózat kötelez, de szívügyének tekintik Kiss Lajos osztályvezető és Tóth Lajos is. Ugyancsak fontosnak tartja még Pusztai Ferenc, B. Lőrinczy Éva, de ha ez mégis megvalósíthatatlan, mindketten és Wacha Imre is kívánatosnak tartják a régi és az újabb századok illeszkedésének kidolgozását.

Megoldási javaslatom a következő. Mivel csak az a munka igazán értékes, amit valaki kedvvel csinál, folytassa a régi anyag kódolását és géprevitelét az, aki eddig is szívesen csinálta (Tóth Lajos) és akit az osztályvezető ezzel külön megbízott, de annak tudatában, hogy ez az anyag rész esetleg néhány év múlva leválik a többről. 1-2 év alatt így fel tudjuk mutatni, hogy a régi anyag is feldolgozható, de az is ki fog derülni, hogy ennek szótározása nagyon késői időre tolódnak ki. Aki nincs teljesen meggyőződve ennek szükségességéről és célszerűségéről, az koncentráljon a XVIII. századra, ahol még szintén bőven vannak írásváltozatok, és a XX.-ra, amelynek nehézségét az anyag óriási tömege adja. Az illeszthetőséget az szolgálja, ha a régi és az újabb anyag feldolgozása lehetőleg azonos módon történik, a szétválaszthatóságot pedig az, ha a XVIII. sz.-nál régibb anyag olyan megkülönböztető jelzést kap, mellyel a törzsanyagtól könnyen leválasztható. Pázmány Péterrel csak akkor kezdhetnénk a jelenig tartó új korszakot, ha a nyelvtörténészek egyértelműen bizonyítják, hogy vele kezdődik az újmagyar kor. Amíg ekörül viták vannak, jobb mechanikusan a XVIII. századdal, tehát nem egy kiemelkedő stílusú személyiséggel, hanem például a Rákóczi-kori publicisztikával kezdeni, és csak akkor visszanyúlni korábbi adathoz, ha a szócikk első jelentésében valami hiányt találunk (pl. kell lennie egy konkrét jelentésnek, de csak átvitt használatra van adatunk). Pázmány nyelve van olyan jelentős, hogy központi magja lehet egy olyan (középmagyar és talán korai újmagyar) korszaknak, melynek elején Sylvester és Komjáti, közepén még Bornemisza és Senczi Molnár, a végén kuruckori írók állnak.

Betűtípusból — Kiss Gábor tájékoztatása és mintái alapján — sokkal több fajtával rendelkezhetünk, mint az az öt, melyre Bakos Ferenc gondol. A címszót kövérrrel vagy nagyobb félkövérrrel kellene szedni. Az alakváltozat lehetne félkövér, az esetleges stílusminősítés világos dőlt szedésű. A szófajjelzést egynyelvű szótáraink világos állóval szedték, ettől nem kellene eltérni. Az első és az utolsó előfordulás évszámát csak akkor kellene a szócikkfejben külön megadni, ha valamilyen okból ezeket a helyeket nem tudjuk idézni. Az első szótári előfordulás megadását Bakos Ferenc után úgyszólván mind egyik hozzászóló javasolta. (Gáldi László szorgalmazta a szótárakból való gyűjtés kiegészítését.) A példák kurziválását Bakos előtt inkább csak Villó Ildikó javasolta, így van 1. tipográfiai mintánkban is, ezt pártolja Hadrovics László. Többen vannak, akik, velem együtt, az idézetek álló szedését javasolják: Lőrinczy Éva, Pusztai Ferenc, Wacha Imre. Hogy a forrásjelzés kapitelchen legyen, azzal Kiefer Ferencen kívül magam is egyetértek, de még jobbnak látom, ha csak a szerző neve lenne ilyen szedésű, mégpedig az 1. minta szerinti apróbb változatban.

A túl hosszú idézeteket valóban rövidíteném, de nem az *alabástromfehér*-nél, ahol a pontosvessző előtti rész elhagyásával a mondat állítmány nélkül maradna, a mellérendelő szerkezet első tagjának elhagyásával pedig az egész sokat veszítene esztétikai értékéből, mely pedig ennek a szónak lényeges hangulati velejárója. De pl. az *apródonként* Juhász-idézetéből a *másik* és a *gyarapodjék* közti részt kipontoznám. (Hadrovics L. az *út* cikkében áthúzott egész idézeteket, de sehol sem hagyta el idézetrészletet.) Az egy jelentésnél felsorolt 7-8 példa sok, ha a jelentés nem tagolódik. De ahol kiemelünk értelmezett — sőt akár értelmezetlen — szókapcsolatokat, ennyi példa többnyire kevés, ha mindegyik szókapcsolatra (pl. az *út* 1. jelentésénél 66 értelmezetlenre és az értelmezett 16-ra) akár csak egy-egy példát adunk.

Az aljelentések a), b) betűs jelzését azért nem látom célszerűnek, mert a betűket több jelentésű szókapcsolatok értelmezésében használjuk.

A nagy szócikkek terjedelmének csökkentését több hozzászóló is úgy látja megoldhatónak, hogy az értelmezetlen szókapcsolatok számát erősen korlátozzuk. Egy részük nem nagyon jellegzetes, egy másik részük úgyis inkább a szókapcsolat másik eleménél kereshető (pl. *döckés, fakockás*) és a kisebb szócikkekben könnyebben megtalálható. Itt persze le kell mondanunk arról, hogy a szókapcsolatra minden századból adjunk egy példát. Nem látom célszerűnek az állandó szókapcsolatok külön sorba szedését, amikor Lőrinczy Éva még a II. szófajnak új sorát is helypazarlásnak tartja. A „jelentésváltoztató” összetételek pedig nem külön sorba, hanem külön cikkbe kerülnek a maguk betűrendi helyén. Kérdés inkább a jelentéstöbbletet alig adó, teljesen motivált összetételek elhelyezése.

Pusztai Ferencnek azt a javaslatát, hogy időbeli korlátozás esetén a nagyszótár neve legyen Újmagyar szótörténeti tár, egyelőre nem pártolom. Lehet, hogy az lesz belőle, mégis inkább amondó vagyok, hogy az előző korszak anyagát tartalmazó szótár legyen Középmagyar történeti szótár, a *történeti* jelzőbe beleértve azt is, hogy minden történeti forrásmű anyagát feldolgozza (Bethlen Miklós, Apor Péter stb.) és az akkori tudományos szakmunkákat is, pl. Apáczai Csere János műveit, és általában jóval kevésbé szorítkozik a szépirodalomra, mint az újabb három század szótára, melybe a jelen felé haladva egyre kevesebb szakszóanyag fér bele. Ez a középmagyar szótár legfőljebb néhány kötetből fog állni; ezért az 1700-tól napjainkig terjedő szókincset felölelő szótártól így sem vitatható el a Nagyszótár név. A szintagmatípusok szerinti rendezést csak az értelmezetlen szókapcsolatok esetében hanyagolhatjuk el, főleg ha ezek számát jelentősen csökkentjük. Akkor nem fontos, hogy milyen szó a kapcsolat másik tagja; elég, ha ezek is beleilleszkednek az időrendi sorba és csak az idézetben belüli kiemelés kelti fel a figyelmet a kapcsolat tipikus voltára. Ezt a kiemélést ne ritkítással tegyük (mert az helypazarlás), de ne is kurzíválással (mert összetéveszthető az eredeti szövegben is esetleg meglévő kurzív szedéssel), hanem olyasféle eltérő betűtípussal, mint a 3. tipográfiai mintában az értelmezések. — A 2. tipográfiai mintáról nekem is ugyanaz a véleményem: kiindulásnak jó, de az újabb szótárírás tudatosan kerüli a verzálissal szedett címszót, mert így nem tudjuk megjelölni az esetleges tulajdonneveket; ehelyett nagyobb vagy egészen vastag betűformátum kellene. Az értelmezések semmiképpen se legyenek kurzívák; eléggé elhatárolja őket a féldézőjel és utánuk a kettőspont.

A forrásjelzés rövidítésében a legtöbben egyetértünk Pusztai Ferencel: írásjeleket lehetőleg elhagyva rövidítünk annyira, hogy még ráismerjünk. Kiss Gábor rövidítésellenességét én inkább úgy módosítanám: ne legyenek olyan kódjelek és számok, amelyek csak kulcs segítségével fejthetők meg, mint a Petőfi-szótár lelőhelyei. (Eleg, ha esetleg a paradigmakód utal a ragozási mintára, más kódszerű jelzésrendszer ne legyen.) — Igen hasznosnak látom a két pontot a kihagyás jeléül, ezzel Kiss Gábor is egyetért, és hozzáteszem Wacha Imre javaslatát: az idézet kisbetűs kezdete önmagában is elég annak a jelzésére, hogy ott nem mondategész kezdődik. A négyszöget azonban semmiképp sem hagyom el. Megszívlelendő Papp Ferenc véleménye: ne keverjük a kétféle anyagot! Ezt nem úgy értem, hogy ne lehetne mind a két anyag felhasználásával szócikkeket írni, hanem úgy, hogy a kettőnek összedolgozása ne okozzon teljes egybemosódást. Aki netalán az adattárban akarja visszakeresni, tudja, hol és mi módon keresse. A terjedelem csökkenését azzal érhetjük el, ha nagy alakú négyzet helyett keskeny álló kis téglalapot teszünk, azt az évszámhoz pont nélkül szorosan zárjuk, és talán utána is semmi vagy minimális közt hagyunk. Ilyen nagy munkához megéri egy új karakter létesítése.

Pusztai Ferenc és mások sem értették meg igazán az olyan nagy szócikkek frazeológiai problémáit, mint az *út*, mert még nem tudtam bemutatni a teljes szócikket. Bizony vannak olyan szókapcsolatok, melyek egyik jelentésnél és egy másiknál is szerepelnek az ÉrtSz.-ban. Az ilyeneket — de csak az ilyeneket — talán ki lehetne emelni a megfelelő jelentést illusztráló anyagból, és ahogy Bakos Ferenc javasolta, külön sorba (esetleg a két jelentés közé) tenni, ott megadni egymás után az eltérő jelentéseit s azokhoz az idézeteket. Az előfordulások számát, mivel nem olyan lezárt és pontosan mérhető korpuszról van szó, mint a Petőfi-szótár, általában illuzórikusnak tartom. Ha mégis akarunk róla valami hozzávetőleges tájékoztatást adni, akkor ilyesféle kategóriákat lehet megjelölni: a) egyetlen adat (ha feltehetően hapax, ti. hogy az olvasó gondolkodjék, miért vettük fel mégis címszónak), b) csak 2-3 adat, c) legfeljebb 10 adat, d) 10—100 közti, e) száz és ezer közti, f) 1000-nél több adat. A szólásra vagy közmondásra emlékeztető idézetet minden megjegyzés nélkül felvehetjük, a művelt olvasó úgyszólván ráismerhet a megfelelő szólás vagy közmondás alkalmi változatára. — A csillagot nem a szókapcsolatok elkülönítésére, hanem más figyelemfelhívó eszközként kellene alkalmazni, egyelőre inkább a XVIII. századnál korábbi adatokra.

Papp Ferenc figyelmeztetésére részben már reflektáltam: a kétféle anyagot öszedolgozhatjuk, de különbözőségüket okvetlen jelöljük meg. Villó Ildikóval és másokkal azt vallom, hogy a régi anyag komoly alapja lesz a nagyszótár cikkeinek és sok szempontból megbízható. Gyanús vagy hiányos kijegyzéseket persze ellenőrizni kell. De ellenőrizni kell a gépi memóriában tárolt adatokat is, mégpedig legalább háromszor (mint egy korrektúralevonatot). Ellenőrzés nélkül a gépi rögzítés sem megbízható. Hibás lehet a kódolás. Melléüthet az adatrögzítő, gépi üzemzavar is előfordulhat. Az egzaktásnak szigorú követelményei vannak. Fizikusok, mérnökök tudják, hogy egy mérés nem mérés. Ami pedig a nyelvtani szerelést illeti, nem tudom, Papp tanár úr mire gondol. A szófaji osztályt persze jelölni kell, a legfontosabb alosztályokat is (pl. egy főnév jelzői használatát, mely a melléknévi szófaj felé mutat, a számnév főnévi önálló és melléknévszerű értékét, a névmási kategóriákat). De nekem nincs saját nyelvtanom, csak nyelvtani elgondolásaim, melyekből egyet-mást kinyilvánítottam cikkekben, előadásokban, hozzászólásokban, és egy tíz éve elkészült könyvkéziratban, egy másik részét pedig beledolgoztam Petőfi versmondatairól szóló könyvembe. Összefüggő egészzé csak a magyar ragozás alaktani rendszerét dolgoztam ki és alkalmaztam a Magyar értelmező kéziszótárra. Ebből lett 1972. évi intézeti döntés alapján a Magyar ragozási szótár. Van ennek egy még embrionális állapotban levő (azaz pontosabban: még sok különálló, de összetartozó részből álló, saját életet még nem élő) testvére, egy teljesebb paradigmát figyelembe vevő, részletesebb alakrendszer, melynek kódtáblázatát megvette és egy ideig használta is a nagyszótári osztály. Ennek is van egy szótári vetülete, melynek egy kis részét számítógépre vitte Komlósy András és Villó Ildikó. Ha a ragozási szótár kedvező visszhangra talál, akkor annak táblázatait mellékelhetjük a nagyszótárhoz és kódjait bevihetjük egyes szócikkfejekbe, többnyire kiegészítő megjegyzésekkel, pótlásokkal, melyek régi, elavult alakokat tartalmazhatnak.

Lőrinczy Évának az időhatárokról kifejtett véleményére már válaszoltam, a forrásjelzés rövidítésére nézve is. A forrásjegyzéknek pontosan meg kell adnia a használt kiadás könyvészeti adatait, mert a kiadási évszám alapján az idézet csak így kereshető vissza. Ebben valóban hitelesebb az újabb számítógépes gyűjtés, mint a régi cédulák. A forrásjegyzékben a cédula is, a számítógép is kaphatna megkülönböztető jelzést, mert előfordulhat, hogy ugyanaz a kiadás itt is, ott is szerepel (s akkor kettős jelzést kap). A régi gyűjtés hiányos céduláit időnyerés végett vagy az adatok bősége miatt sokszor el-

hanyagolhatjuk, de ha okvetlen szükséges az utánajárás, nehezen hozzáférhető kiadás esetén azt is érdemes hozzátenni, hogy melyik könyvtárban található.

Az alakváltozatokat nem kurzíválnám, mert azok a lexemát képviselik (s így félkövér kiemelés érdemelnek), hanem fenntartanám a kurzív szedést a kötött nyelvtani alakokra (értelmezett szókapcsolatok az idézet elé kiemelve, esetleg értelmezetlenek az idézeten belül; ragozott alakok akár értelmezéssel, akár az esetleges szócikkfejbeli a verbo, ill. paradigmatis alakokban). Ebben követésre méltónak találom eddigi szótárainkat. Igen hasznos megjegyzést tett B. Lőrinczy Éva az értelmezetlen szókapcsolatok számának apasztására; tehermentesítsük a nagy szócikket akkor, ha a szókapcsolat másik tagjának a kis cikkébe illik. Különben általában annak a tagnak a cikkében szerepel a szókapcsolat, amely sajátos jelentésű lévén, értelmezést kíván.

Wacha Imre megjegyzései megerősítik a már-már többségi véleményt az adatanyag korlátozásáról, a régi korhoz való illeszthetőségről, a kis szócikkek fontosságáról, a közlésmódnak, különösen a forrásjelzéseknek a lerövidítéséről, a 3. tipográfiai mintáról. Figyelemre méltó, hogy a frazeológiai egységek megszerkesztéséhez a Petőfi-szótárt ajánlja mintának. Az utalások igen nagy jelentőségűek, de csak akkor érnek valamit, ha pontosak. Mint a Petőfi-szótárnak egyik és a Nyelvművelő kézikönyvnek fő utalófelelőse merem állítani, hogy az utalás háromfázisú munkamenet: 1. az utalás kijelölése (az egyik szócikknél, ahonnan utalunk), 2. az utalás végrehajtása (betenni a példát vagy szókapcsolatot oda, ahova utaltuk és egyúttal megjelölni, honnan utaltunk), 3. az utalás ellenőrzése (a szócikk végleges megszerkesztésekor mindkét helyen megnézni a kölcsönös megfelelést). Ez utóbbira külön embert kell megbízni, akinek ez a fő feladata. Ha olyan cikket módosítunk, amelyre már utaltunk, meg kell nézni mindazt a cikket, ahonnan utalás van.

Villó Ildikó, mint szintén tapasztalt lexikográfus, szeretettel és aggodalommal nézi a cédulás anyag sorsát. Igaz, hogy a nagyközönség számára csak az mentődik meg, ami abból nyomtatásban megjelenik, de a későbbi korok kutatói számára nem szabad veszni hagyni azt a hatalmas adattömeget, melyet elődeink és kortársaink 90 éven át gyűjtöttek s melynek használhatóvá tételéért Hexendorf Edit és kis csoportja több mint tíz év óta nagy gonddal fáradozik. Meg kell tenni mindent, hogy találjunk olyan tekintélyes embert az irodalombarát nyelvészek közt, aki egy Benkő Loránd korábbi erélyével tudja képviselni felsőbb szervek előtt ennek a nyelvi archívumnak pótolhatatlan értékét. Ha a Nyelvtudományi Intézet ennek érdekvédelmét nem tudja felvállalni, találni kell valakit a Nyelvtudományi Bizottságban, aki meg tudja győzni az ügy fontosságáról az I. osztályt s ennek révén az Akadémia vezetőségét. Ha esetleg a Nyelvtudományi Intézet léte forog kockán, akkor létesíteni kell egy Magyar Nyelvi Archívumot, de akár ennek, akár az intézetnek a végleges elhelyezése már nem is akadémiai, hanem kormányzati feladat.

Nagyon találóan mondta Ildikó, hogy ez a nagyszótár egy bizonyos korszak írásbeliségének a szótára. Kezdetől fogva írásos dokumentációra épül. Éppen ezért a címéből is el kellene hagyni a köznyelvre való utalást. Köznyelv nincs beszélt nyelv nélkül, márpedig a beszélt nyelvi adatok teljesen hiányzanak a gyűjtött adattárból. Külön műfajba tartozik a beszélt nyelvre is támaszkodó köznyelvi szótár. A jövő század magyarjai majd megírhatják a XX. század szótárát, figyelembe véve az első fonográf-felvételeket és bizonyos kézzel írt magánleveleket. Ez nem lesz azonos azzal a kéziszóttárral, melynek átdolgozott kiadását most készítik elő Pusztai Ferencék, de jobban fog hozzá hasonlítani, mint a Nagyszótárhoz. A cím legyen rövid: Magyar Akadémiai Nagyszótár. Hogy az irodalmiságra támaszkodik, azt az előszó bevezetésében kell megírni, és azt is, hogy a köznyelvből csak a nyomtatott szövegekre van tekintettel.

Kiss Gábor megjegyzéseit már az eddigiekben figyelembe vettem. Kérdésére, hogy az egyetlen adattal dokumentált szó bekerüljön-e a szótárba, azt válaszolom, hogy ez nem mennyiségi kérdés. Ha a szó érdekes, találó, vagy a szókincs története szempontjából megvilágító vagy kiegészítő értékű, legyen benne. Ha egészen egyéni hapaxnak és alkalminak vagy éppen hibásnak vagy elírásnak látszik, akkor nem kell. De ha az a gyanúnk, hogy az író egyéni szókincsére jellemző, esetleg érdemes utánanézni, nem használja-e többször is.

Amikor Kiss Lajos emlékeztet Kosztolányira és más szótárolvasó írókra, ezzel olyan indítást ad a szótáríráshoz, melynek éppen ellenkezője Kiefer Ferenc lehangoló jóslata: hogy a jövő században már nem fognak szótárakat nyomtatni. Erre igazgatónk-nak adandó válaszomban még visszatérek.

Pajzs Júlia azok közé tartozik, aki szívesen és nagy hozzáértéssel vállalták kezdetül fogva a kibernetika és a lexikográfia összekötőjének szerepét; ilyen minőségében nekifogott a XVI. századi anyag géprevitelének. A munka nehéz és lassú voltát a saját bőrén tapasztalta, ezért kijelentéseit, óhajait és aggályait igencsak érdemes figyelembe venni, akár a kódolásról, akár a szócikkírásról nyilatkozik. Az idézetek számáról a kisebb szócikkeknél nem volt vita, annál inkább a nagy szócikkekéiről, melyekben alighanem az *út* közreadott részének zsugorítása lesz követendő. Nem tudom, a szócikkek írásában a számítógépes vagy a cédulás anyagból jobb-e kiindulni. Aki a számítógéphez jobban ért, készítsen előbb abból szócikket, aki pedig a cédulákat ismeri jobban, állítson elő abból egy ideiglenes cikket. Kölcsönös tapasztalatcsere után mindegyik kiegészíthető a másikkal, de ahol sok a cédula, érdemesebb azzal kezdeni.

Kiefer Ferenc a francia példával inkább azt a nézetet támogatja, hogy a régi nyelv adatai külön történeti feldolgozást kívánnak, de az a jövőszemlélete, hogy mire elkészül a szótárunk, már nem fogunk szótárakat nyomtatni, nagyon egyoldalúnak látszik. Igazolja azt, amivel Kiss Lajos jellemezte a véleményeket: a számítógépesek szinkroniában gondolkoznak, a nyelvtörténészek pedig fejlődésben. Kiefer megvallotta, hogy szinkroniában és adatokban gondolkodik, szemben azokkal, akik a történetre és a szövegekre koncentrálnak. Véleményem szerint nagy társadalmi harcra számíthatunk már ebben az évtizedben, de különösen a jövő évezredben. A humán műveltségnek harcot kell vívnia a technika uralmával. Ha nem tudja szolgálatába állítani, eszközzé tenni a technikát, az a humánumnak nagy mértékű elcsökevényesedésévé válhat. De szerintem a jövő században is lesznek, akik a fejlettebb technikát nem tudják elsajátítani és inkább könyveket olvasnak, mint számítógépen keresgélnek. Ezért tartom egyaránt fontosnak a kétféle gyűjtött anyagnak kétféle tárolását és az adatokból szótári kötetekké szerkesztett nagyszabású minta megjelentetését. Az OTKA-pénzről nem szabad lemondani, de az eredményes munkához ennél jóval többre lesz szükség.

Külön köszönöm Hadrovics László írásbeli hozzászólását. Ő az egyetlen, aki a küldött anyagot visszajuttatva pontosan megjelölte, mit hogyan módosítana, rövidítene. Megegyezik az a nézetet, hogy ne csökkentsük a kisebb szócikkek számát, a frazeológia jelentéstani egységeit is feltüntessük, hanem az érdektelennek nevezett (vagyis értelmezésre nem szoruló) szókapcsolatok nagy részét kihagyhatjuk. Örülök, hogy a frazeológiának nevezett sajátos jelentésű szókapcsolatokban helyesli a szintagmák szerinti elrendezést. Mert hát hogyan találjuk meg szókapcsolatok tucatjai közt azt, amit keresünk, ha nincsenek szintagmatípusok szerint és ezeken belül ábécében rendezve? Ezt a rendet követi O. Nagy Gábor javaslatára az ÉrtSz. is, mégpedig BIRÓ—SCHLANDT magyar—német szólásgyűjteményének a mintája szerint.

Tipográfiai javaslatai közül érdemes elfogadni a jelentésszám előtti gondolatjelet ott, ahol az új jelentés nincs új bekezdésben. A *bódít* ígére tett kifogást én már korábban

megtettem. Ez egyik típusa az olyan helyzetnek, ahol át kell lépünk a gyűjtött korpusz határát és adatot keresünk más forrásból. Korpuszunk esetlegességei miatt ne zárjuk a szótárt áthághatatlan korlátok közé! Hiszen a sokmilliós adattár is csak minta a szövegszók megszámlálhatatlan mennyiségéből. Fontosabb a szócikk ésszerű és nyelvszerű felépítése. A régi gyűjtés jelét valóban egységesíteni kell: a korábbi NSz. és a későbbi # vagy □ helyett keskenyebb, jól tapadó, az írógépen szoros szögletes zárójellel ábrázolható jelet: [] A legnagyobb kérdés most is a szókapcsolatok sorrendje marad, mert a betűrenden belül a fogalmi csoportosítás a keresésben újabb nehézséget okozhat. A tanár úr által hiányolt szókapcsolatok pedig meglesznek az *út* további jelentéseinél, melyeket még nem volt módomban leírni.

Ruzsiczky Évának, Juhász Józsefnek és Benkő Lorándnak később érkezett megjegyzéseire a következőkben válaszolok.

Természetes, hogy a különböző szempontok alapján, különböző szótáríróktól származó, de kb. egyidejű szócikkeket még egységesíteni kell. Erre az előzőkben már utaltam. A szócikkek szerkesztési módja a felhasznált példaanyag természetétől is függött. Egyik cikknek sincs még lezárt forrásanyaga; az *út*-hoz tartozó számítógépi adattár számomra nem volt hozzáférhető. A nagyszótári szójelentések elhatárolásában az értelmezés szabatosága kevésbé fontos, mint az azt bemutató idézet. A bocsát 1.3. értelmezésének lazaságát pontosítja a rá következő példamondat.

A nagy szócikkeket rövidebben kell bemutatni, ebben mindnyájan egyetértünk. De Ruzsiczky Éva a teljes címszójegyzéket is megrostálná, és ebben is némileg igazat tudok adni neki. Az egy vagy igen kevés adattal dokumentált szavaknál mérlegelni kell annak a szónak a jelentőségét. A nagy szócikkek adattár jellegét a már javasolt módon közelíthetnének a szótár műfajához: a jellemző szókapcsolatok közül csak a sajátos jelentésűeket mutassuk be teljes számban, a többieket erősen megsűrve. (Így sikerülhet az *út* bemutatott első két oldalnyi anyagát 1 oldalra összevonni. Maga a cédulás adattár ugyanis sokszorosa a bemutatott idézetanyagának.) — A szintagmatípusok szerinti rendezés a bemutatott anyagban nem keresztezi a jelentéstani, hiszen e szókapcsolatok a címszónak ugyanazt az 1. jelentését tartalmazzák vagy abból közvetlenül levezethetők.

Egyetlen pont van, melyre nézve Ruzsiczky Éva a többiektől eltérően vélekedik: a vers- v. fejezetcím megadását, az ének sorszámát is helyesli. Erre a kérdésre azért érdemes visszatérni, mert sok olyan cédulánk van, melyen nem kiadási oldalszám, hanem a vers címe található (pl. Ady, József A. versei) vagy pl. a Toldi, a Buda halála megfelelő énekének és számozott versszakának sorszáma. — Az utalások rendszerezésével, mint már említettem, külön szakértőt kell megbízni. Az utalozás három fázisán kívül meg kell különböztetni a szótárírók belső használatára szánt figyelmeztető utalásokat azoktól, amelyeket a szótár olvasója számára feltüntetünk.

A gépi anyag felhasználhatóvá tétele akkor válik teljessé, amikor a tárolt anyagból címszójegyzék készül. Ennek pedig az a feltétele, hogy a teljes anyag címszavak szerint bármikor rendezhető legyen.

Akik a nagyszótári munkálatokban nem vettek részt és a meghirdetett tanácskozáson sem voltak jelen — így Juhász József és Benkő Loránd is —, a kiküldött anyag alapján hiányos képet kaptak az egész szótárról. Nem vehették figyelembe azt, amire félórás bevezetőmben igyekeztem rádobbenteni a résztvevőket: a) hogy milyen óriási mennyiségű az az anyag, amelynek kétféle rendezésével még most sem vagyunk készen, b) hogy milyen mérhetetlenül nagy és időigényes munkát jelent ennek szótárrá dolgozása.

Juhász József javaslatával mélységesen egyetérttek: az *út* cikkét gyökeresen át kell dolgozni. Bele is fogtam az átdolgozásba. 8 órai munkával elértem azt, hogy az első két lap anyagát sikerült 1 lapra tömöríteni. De hátravan még a 2—7. jelentést bemutató anyag,



a jelentések alá nem sorolható szólások, esetleg közmondások kiválogatása. 120 munkaórát töltöttem el azzal, hogy az *út* mintegy 3000 cédulájának csaknem teljes doboznyi anyagát a főbb jelentéscsoportok szerint szétválogassam, az egyes jelentéseknél idézhetőket egy helyre csoportosítsam, a sajátos jelentésű szókapcsolatokat kiemeljem, az eleve elhanyagolhatónak látszó adatokat kiszűrjem, az egész cédulaanyag elrendezésének technikáját megtervezzem. A további szűrésre nem jutott időm, ezért a nem elhanyagolandónak mutatózó adatokat bizonyos rendezés után folyamatosan leírtam. A próbaszócikkek letisztázása, korrigálása miatt arra sem maradt időm, hogy az *út* valamennyi adatát jelentések szerint elhelyezzem; jó egynegyede még feldolgozatlan.

A szintagmatípusok szerinti elrendezést persze Juhász József is csak a nem értelmezettekkel kapcsolatban kifogásolja. A frazeológiában már éppenséggel hiányol bizonyos szókapcsolatokat. Nem veszi észre, hogy az *útra kel* stb. kapcsolat az *út*-nak nem az 1., hanem a 3. jelentését példázza, az pedig még meg sincs említve ebben a kb. negyedrészyi, csak az 1. jelentést teljességében bemutató mintában. A 3. jelentésnél az ÉrtSz. 35 szókapcsolatot értelmez, némelyiket több értelemben is. Ha ezeket nem rendezzük szintagmatípusok szerint, miféle betűrendbe állítsuk, hogy megtalálhatók legyenek? Meggondolandó azonban az a javaslata, hogy egy-egy szókapcsolatra csak egy mondatpéldát kellene idézni, többi előfordulási helyére pedig csak utalni.

Egyéb javaslataira, valamint Bakos Ferenc utólagos közlésére előző válaszaimban már reflektáltam.

Benkő Lorándot abban meg tudom nyugtatni, hogy a kezdő időhatár mindenképpen korábbi lesz a XVIII. sz. végénél. Hogy azonban a XVIII. sz. elejénél korábbi anyag feldolgozása micsoda nehézséget jelent, azt kivülem mások is többen kifejtették. Kérem Benkő Lorándot és mindazokat, akik felelősséget viselnek a nagyszótári koncepcióért: gondolják át újra, hogy a régi századok anyagának bedolgozása úgy elúsztathatja az egész szótár megjelenését, hogy sem a 2000. évi kezdés, sem a 2030.-i befejezés nem lesz megvalósítható. Volt egy elgondolás (s ezt főleg Szabó Dénes képviselte), hogy minden századnak külön meg kellene csinálni a szótárát. Ezt túlzott elaprózásnak tartom. A másik véglet viszont — a teljes nyomtatott korszak együttes kezelése és feldolgozása — egyelőre megvalósíthatatlan. A Nagyszótár akkor sem tud teljes szótörténetet adni, ha anyagát a könyvnyomtatással kezdi. A magyar nyelv nem a nyomtatással kezdődött. Három kornak külön-külön megragadását látom reálisan megoldhatónak: egyik mű feldolgozza a könyvnyomtatás előtti (mondjuk: ómagyar) szókincset, egy másik, többkötetes mű a korai nyomtatott könyveket (a középmagyar kortól a kuruckor végéig), egy harmadik, sokkötetes mű a publicisztika megjelenésével kezdődő kort (a szorosabb értelemben vett újmagyart).

Benkő Loránd egyéb megjegyzéseire részben már megadtam a választ (azaz hogy szócikkeink kísérleti jellegűek, egyik sem a teljes dokumentumanyag felhasználásával készült), részben pedig nagyon is egyetértek velük, kivéve talán a verses művek forrásjelzését. Az *alantas* és az *alantos* értelmező szótárainkban két cikk, mert részleges szóhasadás áll fenn. Végleges döntést azonban csak a teljes dokumentáció számbavételével hozhatunk. — A címszó idézetben belüli dőlt kiemelésének gondolata köztünk is felmerült, de a többség elvetette.

## F) Ú j a b b f e j l e m é n y e k

Mikor a tanácskozás óta eltelt évek alatt sikerült befejeznem az *út* cikkét, sajnálattal kellett tapasztalnom, hogy a kívánatosnak tartott terjedelmi korlátokat képtelen voltam megtartani. A tanácskozásig fel nem dolgozott anyag oly bőséggel ontotta a tipikus szókapcsolatokat és sajátos frazeológiai egységeket, hogy az 1. jelentésben végrehajtott és

másutt is hasonlóan alkalmazott összevonás ellenére is 40 oldalnyira nőtt a szócikk a maga 7 főjelentésével és szócikket záró frazeológiájával, utalásaival. Ezért ezt a szócikket a MNy. következő számában tudjuk csak elhelyezni. Jelen közleményünkbe már csak a kibővített szerkesztési utasítások és a szótár körüli újabb fejleményekről való tájékoztatás férnek bele, néhány elgondolkoztató további megjegyzéssel.

**1. Ideiglenes szerkesztési utasítás.**<sup>2</sup> Minden szócikk kövér (vagy nagyobb félkövér) szedésű címszóval kezdődik. Vele azonos sorban következik a szófajjelölés világos álló betűvel rövidítve, majd (ha van) az alakváltozat félkövérrel. (Ha ennek — dőlt szedésű — stílusminősítése is van, azzal együtt zárójelben.) Folytatólag — de ha alakváltozat is van, vagy ha az első jelentések sok adatot, sok értelmezett szókapcsolatot tartalmaznak, inkább új sorban — az 1. jelentés félkövér sorszáma. Ha csak egy jelentése van a címszónak, mindjárt az értelmezés következik valamivel kisebb méretű világos álló betűvel, félidézőjelben, majd kettőspont után az idézet álló betűvel. Ha XVIII. századinál korábbi idézettel kezdjük, azt csillag előzze meg. Ha nem mondategésszel kezdjük az idézetet, akkor pontok nélkül kisbetűvel vezetjük be. A végét nem kell ponttal lezárni, hanem utána zárójelben következik a szöveg megjelenésének évszáma (s ha újabb kiadásból idézzük, ferde törtvonal után a kiadási év száma), utána pont nélküli betűközzel, céduláról vett idézet esetén köz nélkül [ ] jellel a forrás rövidített jelzése pont nélkül, majd az előfordulási hely oldalszáma; több kötetes mű esetén azt a kötet sorszáma és kettőspont előzi meg. A forrásjelzések egyelőre kerek (később talán szögletes) zárójelben; rövidítésük még külön egységesítendő, mégpedig a kétféle forrásjegyzék összedolgozásakor: a szerző teljes vezetékneve kapitélchennel, szükség esetén hozzátéve keresztnevének kezdőbetűjét, máskor a műcím rövidítésének nagybetűjét. A forrásjelzést befejező zárójel után következik az idézett dokumentumot lezáró pont. Több idézet így folyamatosan követheti egymást, az eredeti évszámok sorrendjében.

A főjelentéshez tartozó esetleges aljelentést kisebb szócikkekben elválasztójel nélkül, általában folyamatosan, **1.1.**, **1.2.** típusú decimális számozással vezetjük be. E számok elé nem, de a nem első jelentés egyjegyű száma elé gondolatjelet teszünk, ha nem bekezdés élén áll. A 2. és többi jelentéshez tartozó idézetek külön-külön időrendben következnek, és külön az aljelentéseket, a szókapcsolatokat bemutató idézetek. Sok jelentésű, sok szókapcsolatot értelmező szócikkekben az aljelentéseket is új bekezdésbe tesszük, hogy megtörjük az oldalnyi bekezdések egyhangúságát.

Ha az idézetben belül a jobb megértés végett kiegészítés szükséges, az álló betűkkel szögletes zárójelben van. De lehetőleg kerüljük azt a rövidítő eljárást, hogy kipontozással jelölt, elhagyott részek helyett adunk ilyen zárójeles pótlást. Hosszú mondatból elhagyhatunk olyan részeket, melyek nem szükségesek a címszó adott jelentésének megvilágításához. Csak az a fontos, hogy elhagyással ne hamisítsuk meg a szerző mondanivalóját. A kihagyott rész helyére két pontot teszünk.

Ahol nyelvtani megjegyzés szükséges, az a szófajjelzés vagy a jelentésszám után van, csúcsos zárójelben.

A tipikus, de értelmezést nem kívánó szókapcsolatok előfordulási adatai függőleges elválasztó jel után kerüljenek a megfelelő jelentéshez vagy jelentésárnyalathoz, külön időrendben (s az idézetben belül írógéppel szaggatottan aláhúzva, szedésben árnyalatlan groteszk betűkkel). Ezekhez nem szükségesek mondatnyi idézetek; sokszor elég a kifejezések értelmét megvilágító bővebb szókapcsolattömb is, néha még az sem kell, csak maga a kiemelt kapcsolat.

<sup>2</sup> Összeállította Elekfi László, Bp., 1996. január 19.

Mivel a szótári idézetek kiválogatásával egyidejűleg az archivális anyag dobozaiba bele kell nyúlnunk, arra is gondolnunk kell, hogy a nem szótárba kerülő adatok cédulái is rendezett állapotban hozzáférhetők legyenek a kutatók számára. Különösen a nagy (100 cédulánál többet tartalmazó) cikkek anyagában fontos a megtalálhatóság szerinti rendezés. Ezért minden cédulát, melyet a szótárban felhasználtunk, a megfelelő jelentés sorszámával ellátott borítékba teszünk, és a boríték mögé helyezzük ugyanilyen sorrendben azokat a cédulákat, melyeket a szótárban nem használunk fel. A sok olyan cédulát, mely értelmetlen, de sajátos (tipikus, azaz gyakran előforduló, esetleg a korra vagy a szerzőre sajátosan jellemző) szókapcsolatot tartalmaz, akkor is célszerű az értelmezett kapcsolatok rendjében sorakoztatni, ha magában a szótárban a kevés értelmetlen adatot időrendbe állítjuk.

Az értelmezett — mert egyik tagjának jelentéséből sem következő értelmű — szókapcsolatok adatai az értelmetlenek után következnek, mégpedig a kéttagú kapcsolatoknak bizonyos nyelvtani típusain belül abécérendben. Az első értelmezett kapcsolatot kettős, a többit egyszerű függőleges vonallal választjuk el a megelőző adatoktól, dőlt szedéssel az idézet elé tesszük (s benne a címszót tildével helyettesítjük), álló szedéssel félidézőjelben értelmezzük. Kettőspontot csak az értelmezést lezáró félidézőjel után teszünk. Ha egy szókapcsolatnak több jelentése van, azok értelmezését álló a), b) típusú betűvel vezetjük be, közbülső idézeteik után pont helyett pontosvesszőt teszünk. Ha mindegyik jelentésre kivételesen csak egy-egy adatot adunk, az idézetek a szókapcsolat után időrendben követik egymást; rendszerint azonban egy jelentésre több idézet következik, mindegyik értelmezést külön követik az idézetei. Minden így kiemelt szókapcsolatot függőlegessel választunk el az előzőtől. De ha több olyan szókapcsolat követi egymást, melynek értelmezését másik eleménél adjuk meg (s erre eléje tett föl- vagy lefelé mutató nyílal utalunk), akkor közéjük pontosvessző is elég.

A szókapcsolatok sorrendje (korábbi szótárak és szólástárak nyomán):

mellérendelő kapcsolatok (bármely szófajú címszónál);

(főnév szócikkében:)

jelzős kapcsolatok;

birtokos szerkezetű kapcsolatok:

a) a címszó birtokosként,

b) a címszó birtokszóként,

c) a címszó névutóval;

határozós kapcsolatok;

állítmányos kapcsolatok (a címszó 0 morfémával);

egyéb ígés kapcsolatok a ragmorfémák betűrendjében, ezen belül a jeltelen tövek megelőzik a többesjeles és személyjeles töveket (tehát pl. *útba*, *útban*, *útjában*, *úton*, *útján*, *útnak*, *utaknak*, *útra*, *utakra*, *útjára*, *utat*, *utakat*, *úttal*); azonos főnévi ragú szókapcsolatok az ígék betűrendjében.

Azok a szókapcsolatok, melyek egyik jelentésükben az egyik, másikban egy másik szójelentéshez tartoznának (tehát nem vihetők be egyetlen jelentéshez), kerüljenek az első jelentésük szerinti tömb után külön bekezdésbe; ha több ilyen szókapcsolat van, mindegyik új bekezdésbe.

A sok forrásból adatolt közmondásokat, ha a címszó valamelyik jelentéséhez besorolhatók, a jelentéshez tartozó értelmezett szókapcsolatok után új bekezdésbe tesszük **Km**: bevezetéssel. Mindegyik közmondásnak csak az első és az utolsó előfordulását közöljük, változatok esetén legfeljebb három változatot. Ha csak egy közmondás van, azt besoroljuk időrendi helyére a többi idézet közé.

A szócikk végleges kialakításakor törekedni kell arra, hogy a konkrét jelentés megelőzze az átvittet, esetleg az időrend rovására is, de lehetőleg találni kell a jelentésánilag elsődleges jelentésre időben is korábbi idézetet. Eddig gyűjtött anyagunkban nem szereplő, de egyébként ismert szóra, szójelentésre szintén meg kell keresni az idézhető forrását.

Stílusminősítést ritkán alkalmazunk. A hangulati vagy szakmai különbségnek ki kell derülnie magából az idézetből vagy a forrás jellegéből, műfajából. Az időbeli korlátokat vagy kötöttségeket megmutatják az első és az utolsó előfordulás évszámai. Leginkább a táji, földrajzi kötöttséget adjuk meg, ahol ez egyértelműen kimutatható.

Ahol részleges szóhasadás, de jelentéskeveredés is van két hasonló alakú szó közt, ott két önálló szócikkbe kerül az anyag. Alakváltozatnak csak azt tekintjük, ami csupán hangalaki különbségben mutatkozik, minden jelentésbeli elkülönülés nélkül.

Ha anyagunk világossá teszi teljesen azonos alakú szavak elkülönülését, homonimákat vehetünk fel ott is, ahol az ÉrtSz. vagy akár a TESz. csak egy címszót tartalmaz.

Próbáljuk meg az igenévi adatokat alcímszóként az ige után tenni (külön értelmezés nélkül), hogy a nyelvtanilag külön szófajnak tekintett igenévi ne olvadjon bele teljesen az ige szócikkébe. Ha nincs olyan jó igenévi idézet az ige megfelelő jelentésére, akkor nem kell igenévi alcímszót adni. Hasonló a helyzet a *-hat*, *-het* képzős igékkel és talán a melléknév fokjeles alakjaival is.

Az idézetek száma csak nagyjából tükrözi az előfordulás gyakoriságát. A szótárnak, bármilyen nagyra tervezzük is, terjedelmi korlátai vannak.

Szókapcsolat csak akkor tekinthető szónak, tehát címszónak, ha egyrészt nyelvtani szerkezete megengedi az egybeírását, másrészt jelentése megfelel annak, amit ma összetételként egybeírunk: Pl.: *ugró esztendő* (mert 'szökőév' és van *ugróegér*), *új fajtájú* (mert 'újfajta' és van *újhitű*). Ha ez bizonytalan, akkor inkább tekintsük tagjaik szócikkében szókapcsolatnak, mert anakronizmus a mai nyelvállapotot rávetíteni pl. a XVIII. századra, mely sokkal kevesebb összetett szót ismert. Gyakrabban tehetünk meg szókapcsolatot címszóvá, mint értelmező szótáraink, de azért ajánlatos mértéket tartani.

A forrásjelzések egyelőre még nincsenek szabványosítva. A cédulákon található rövidítéseket általában átvehetjük, de a római számokat csak akkor alakítjuk arab számokká (utánuk kettősponttal), ha sorozat vagy folyóirat kötetének sorszámát jelentik. Ahol a cédulán ének- vagy fejezetszámot jelent, ott megtartjuk a római számot, utána ponttal. Ezeket a jelzéseket a források jegyzéke alapján még ellenőrizni és egységesíteni kell. A szerzőnek teljesen kiírt, kapitelchen szedésű családneve után a keresztnévet elhagyjuk vagy rövidítjük, a mű címét pedig — ha nem többkötetes, gyűjteményes kiadásból idézzük — úgy rövidíthetjük, hogy könnyen felismerhető legyen. A cím szerkezetétől, terjedelmétől függően akár hézag nélkül hozzáírhatjuk a rövid vagy rövidített címet a szerző nevéhez, hosszabb cím vagy félreérthetőség esetén kettősponttal választva el tőle. Kettőspontot csak a szerző által adott cím elé teszünk, folyóirat vagy gyűjtemény stb. címe elé vesszõ kell. Ahol nem a szerző nevével jelezzük a forrást, ott nincs kapitelchen. Fordításból vett idézet esetén csak a fordító neve legyen kapitelchen, mert a szó az övé, nem az eredeti (idegen nyelvű) szerzőé.

Elválasztó jelek:

/ (ferde vonal, előtte és utána betűköz) verses idézetek folyamatosan szedett verssorai közt, ha szükséges (ti. a nagybetű rendszerint úgyis jelzi az új verssort).

⋮ (pontosított függőleges) új oldal kezdetét jelenti a forrásul vett szövegben az idézetben belül; ha két szó közé esik, előtte is, utána is betűköz kell; szó belsejében közvetlenül a kötőjel követi.

2. Örvendetes fejlemény, hogy Korompay Klára kidolgozta a XVI. és XVII. század nyelvtanai és nyomtatványai alapján az akkori magyar nyelv toldalékolási és tipográfiai változatainak elérhető teljes rendszerét (és be is mutatta 1994 májusában a nagyszótári munkaközösségnek), s ezzel lehetővé tette gépi kódolásukat. Ezzel megnyílt ugyan a lehetőség az anyagnak az ősnymtatványok korától kezdődő feldolgozására; mindez mégsem jelenti azt, hogy ez a munka gyors eredménnyel jár. Fáradságos, időrabló a kódolás is, a tárolás és rendezés is. Ezért javaslatomat továbbra is fenntartom: a középnyelvi szótárt válasszuk le a XVIII. századdal kezdődő Nagyszótártól!

Elkeserítő viszont az az intézkedés, mellyel a Nyelvtudományi Intézet vezetősége 1995 júliusával megszüntette az archivális anyag további rendezését. Három év kellett volna hozzá, hogy az a négy-öt tagú kis közösség, mely Hexendorf Edit irányításával nagy kedvvel és hozzáértéssel végezte munkáját, azt be is fejezze, de 12 év után kénytelen volt ezt abbahagyni. (Megérdemlik, hogy a nevüket felsoroljam: Ács Hedvig, Bolla József, Hexendorf Aliz nyugdíjasok, Szabó Kristóf tudományos segédező; a sokoldalú tájékozottságra szert tett fiatal Károly Edit egészségügyi okból már korábban megvált e munkától.) Félbenmaradt a teljes címszójegyzék, mely így a *k*, *l*, *m* és *p*, *r*, *t* betűkezdeteknél hiányos, az *s* kezdetűeké pedig egészen hiányzik. A két helyiséget, melyben ez a munka folyt, más tudományos osztály foglalta el. A dobozokban tárolt, rendezés alatt álló anyag arra a helyre került, ahol ezernél több doboznyi társa eddig is volt: az igazgatóság előtti széles folyosóra, mely átmeneti munkahelynek rövid időre alkalmas ugyan, de az anyag tárolása szempontjából nem biztonságos: néha egyetemi hallgatók tucatjai lepik el a folyosót (ahonnan az elméleti nyelvészeti szakcsoporthelyiségei is nyílnak), és még a dohányzástól sem tartózkodnak. Már ezért is egyre sürgetőbb lett, amit az elmúlt években javasoltam: gondoskodni kell a Nyelvtudományi Intézet végleges elhelyezéséről; ha pedig az intézet nem tudja vállalni a nagyszótári anyag szakszerű tárolását és kezelését, önálló Magyar nyelvi archívumot kell létesíteni, melyre külön felelős személy felügyel, vagy pedig — a munka hosszabb szüneteltetése esetén — az egész anyagot az Akadémiai Könyvtár kéziratárában elhelyezni, ahogy már Hexendorf Edit is javasolta. Különben félok, hogy ez a Gáldi irányítása alatt gazdagított és azóta egyre használhatóbbá tett anyag olyan mostoha sorsra jut, mint Budapest ostroma után volt.

ELEKFI LÁSZLÓ

## Széjlegyzetek a készülő magyar—francia szótárhoz

*„Ó, de boldog vagyok, hogy látom” — mondta a grófnő,  
franciásan ropogtatva az r-eket.*

1. A magyarországi franciaoktatás, a (korántsem lebecsülendő) franciaországi és belgiumi magyaroktatás, továbbá az e területen működő fordítók, tolmácsok, nyelvészek mindennapos tapasztalata, hogy a jelenleg széles körben használatos Eckhardt-szótár (ECKHARDT SÁNDOR, Magyar—Francia Szótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958.; Francia—Magyar Szótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960.) felett bizony eljárt az idő. Aligha kell különösebben indokolni, hogy a monumentális mű e g y e t e m e s é r t é k k é n t került szellemi köztulajdonunkba. Az évtizedek óta gyakorlatilag változatlan — kizárólag függelékkel bővített — kiadásokban megjelentetett Eckhardt-szótár azonban századunk közepéhez szolt: címszóállománya és szerkesztési alapkonceptiója nem felel meg a mai igényeknek.

Az elmúlt évtizedek minden jelentős magyar—francia kontrasztív nyelvészeti és fordítói tanácskozásán szóba került a szótár ügye. A hivatásos szótárhasználók körét alkotó szakemberek, magyarok és franciák egyaránt, jelezték az Eckhardt-szótár (szükségszerű, de az évek múlásával egyre fájóbb) fogyatékoságait, ellentmondásait, mindazokat a gyötrő és már-már feloldhatatlan nehézségeket, amelyekkel különösen a magyarról franciára fordítók manapság szembesülni kényszerülnek.

A kilencvenes évek elejére halaszthatatlanul sürgetővé vált egy olyan új magyar—francia / francia—magyar szótár elkészítése számítógépes támogatással, amely messze menően ki tudja elégíteni a mai szükségleteket; tehát: kellően tükrözi a jelenkor tényleges nyelvhasználatát, a legkorszerűbb nyelvészeti irányzatokat és lexikográfiai eljárásokat.

A magyarországi nyelvész körökben is jól ismert JEAN PERROT-nak, az MTA tiszteleti tagjának kezdeményezésére 1991-ben végre beindultak az új magyar—francia / francia—magyar szótár munkálatai. A francia—magyar szótári rész PÁLFY MIKLÓS irányításával Szegeden, a József Attila Tudományegyetem Francia Nyelvi és Irodalmi Tanácskén készül, magyar nyelvi közegben. A magyar—francia szótári rész szervezeti kereteit a Paris III — Sorbonne Nouvelle Egyetemen működő Hungarológiai Központ biztosítja. A szótár az ezredforduló táján, várhatóan az Akadémiai Kiadó és méltó franciaországi párja, a Le Robert kiadó együttes gondozásában jelenik majd meg.

Az alábbiakban kizárólag a magyar—francia szótár Párizsban, francia nyelvi közegben folyó munkálatait ismertetem, és a kétnyelvű szótárak írása során felmerülő általános problémák közül is kiemelek néhányat.

Perrot professzor felkérését örömmel fogadva a párizsi finnugor tanszék tanáráként fogtam hozzá 1991 őszen egy lexikográfiai munkaközösség létrehozásához. Azóta folyamatosan irányítom a párizsi szótári munkálatokat.

Két teljes év a módszertani elvek kimunkálásával, mintaszócikkek megtervezésével telt el. 1993-ban lezárult az előszerkesztés fázisa és megkezdődhetett a szótár írása. Elképzeléseink szerint a szótár mintegy 50 000 önálló szócikket és elényésző számú utaló szócikket tartalmaz majd. Az érdemi munka beindulása óta a teljes szótári anyagnak mintegy a fele (beszámolóink készítésekor [1996-ban] megközelítőleg 27 000 szócikk) immár számítógépre került és a munkálatok lezárásához, a jelenlegi ütemet tartva még körülbelül három-négy évre van szükség.

Hiba lenne tagadni, a kezdetek kezdetén összeállított „Szerkesztési útmutatóban” (Protocole de rédaction) ünnepélyesen lefektetett, akkor szigorúnak vélt elvek, tételek egyike-másika ma már nem állja meg a helyét: a nyomasztó mennyiségű nyelvi anyaggal birkózva, a lexikográfiai szakirodalommal való alaposabb megismerkedés nyomán folyamatosan gazdagodtak az elkészítendő szótárral kapcsolatos nézeteink. A szótárkészítés nem csupán adatok elrendezése, összegereblyézése. KISS JENŐ a közelmúltban emlékeztetett arra, hogy: „...a szótárirás mindig föltételez valamely koncepciót, elképzelést arról, hogy mit, miért és hogyan foglaljunk szótárba. Ez azonban nem mindig fejeződik ki explicit módon...” (KISS JENŐ, Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról: MNy. 1995: 177). Nem keveset köszönhetünk azoknak a rendszeres konzultációknak, amelyeket az Akadémiai Kiadó franciául is kiválóan tudó lexikográfusaival, ZIGÁNYI JUDIT főszerkesztővel és munkatársával, KISS LÁSZLÓval folytattunk és folytatunk. Tekintettel a várható magyar—francia közös kiadásra, nem elhanyagolható szempont ennek a Franciaországban készülő szótárnak az összhangba hozása a lexikográfia magyarországi fejlődésével, eredményeivel, a megfelelő szótárszerkesztési hagyományokkal.

Nyelvi-tartalmi vonatkozásban vállalkozásunk nincs előzmények nélkül: a legkorszerűbb szótári anyag is többnyire a múltból építkezik. A szócikkek előállításának tech-

nikája szempontjából viszont gyakorlatilag járatlan úton haladunk. A szócikkek szerkesztése ugyanis IBM-kompatibilis mikroszámítógépek képernyőjén zajlik. De a szigorú szerkesztési fegyelmet követelő szótárszerkesztő program-együttesünk (WRITER STATION, PAT) nemcsak a szócikkeknek az adatbázisba történő kényelmes bevitelét biztosítja; a rendszer folyamatosan szolgáltatja mindazokat az információkat is, amelyekre a szerkesztőknek a munka során szükségük lehet. Ezen túlmenően forrásául szolgálhat mind a hagyományos, mind az elektronikus verzióknak, továbbá lehetővé teszi a már elkészült avagy készülöben lévő szócikkek, az egymásba ágyazódó szerkezeti elemek gyors és hatékony áttekintését, menet közbeni javítását, aktualizálását, az adatok megbízható tárolását, az azonosított és kódolt elemi szótári egységek tetszőleges csoportosítását, átrendezését, visszakeresését.

Az informatikának a szótárszerkesztésben betöltött szerepére, a rugalmas szövegkezelési lehetőségekre, az elektronikus változat már most folyó előkészítésére és várható előnyeire nem kívánok a továbbiakban kitérni. Az idevágó kérdéskörrel, az egy- és kétnyelvű szótárak számítógépes, adatbankszerű megvalósításával, a CD-ROM formátumban való megjelenítés biztató perspektíváival informatikusunk, PAJZS JÚLIA több alapvető fontosságú tanulmányában foglalkozott (vö. pl. Számítógép és lexikográfia. *Linguistica, Series A.*, 4., MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1990.).

Szótárunk annak figyelembevételével készül, hogy magyar és francia anyanyelvűek számára egyaránt használható legyen. A jelen körülmények között ugyanis nincs módunk arra, hogy külön kötetben szóljunk a franciára fordító magyarokhoz és a magyar nyelv megértésén fáradozó francia anyanyelvűekhez. A lexikográfusnak így tudomásul kell vennie: ha valóban egyforma érvénnyel akar fordulni egyidejűleg mindenkire, nem fényűzés, ha egy-egy nyelvi adat a szótárhasználók egy meghatározott része szempontjából fölöslegesen kerül be a szótárba, és az is megeshet, hogy a másik használói csoport esetleg hiányolni fog a szótárból bizonyos információkat. Átgondolt szerkesztéssel biztosítható, hogy a különböző célzatú, egyfelől hiányos, másfelől redundáns adatok jól megférjenek egymással.

2. Végérvényesen le kellett mondanunk az Eckhardt-féle extenzív szótárírási gyakorlatról, amely a szókészlet teljességre törekvő számbavételén és a szakszótárak összegezésén alapult. Az Eckhardt-szótárhoz viszonyítva jelentős mértékben csökkenni fog a magyar—francia szótár címszóállománya; véleményünk szerint ugyanis gondos mérlegelést igényel annak eldöntése, hogy a szókészlet mely elemei kerülhetnek egy kétnyelvű szótárba. Olyan általános szótárt tervezünk, amely terjedelmét tekintve a jelenlegi közép-szótár és a nagyszótár között foglal majd helyet.

Több tekintetben, így a címszavak kiválasztásánál, a szófaji megjelölésnél, az értelmezéseknél figyelembe vesszük, és ahol csak lehet, követjük az elsődleges és viszonyító forrásul használt, 1972-ben megjelent ÉKsz. adatait. Az értelmező szótár sajnos igen kevés — és gyakran elavult — példával szemlélteti a címszóállományt. Sok tanulságot meríthetünk azonban az Akadémiai Kiadó elmúlt években közzétett kétnyelvű szótárai-ból; így nagy haszonnal lapozgatjuk a MAGAY TAMÁS és KISS LÁSZLÓ által szerkesztett Magyar—Angol Zsebszótárt (Akadémiai Kiadó—Scriptum Kft, Budapest—Szeged, 1991.).

Az ÉKsz., az ÉrtSz., a Képes diákszótár, a Helyesírási kéziszlótár, a különböző — meglehetősen eltérő színvonalú — szaknyelvi kiadványok, lexikonok révén hozzávetőleges ismereteink ugyan vannak az elmúlt évtizedek szókészletbeli fejlődéséről, szavak születéséről, visszaszorulásáról, ám ez semmit nem változtat a lényegen: rengeteg szó és jelentés szótározása maradt el.

Számítógépes adatbázisunk a kereskedelmi forgalomban lévő szótáraknál pontosabban képet ad a ma használatos magyar nyelvről. A WORD CRUNCHER nevű rugalmas lekérdező program naprakészen tájékoztat a szavak tényleges előfordulásáról. A Nyelvtudományi Intézettel közösen kialakított korpusz alapján képet kaphatunk a mai magyar nyelv szó- és kifejezőkészletéről, neologizmusokról, szójelentések átértékelődéséről, a köznyelv átrétegződéséről. A korpusz gerincét mindenekelőtt három műfaj (az elmúlt harminc-negyven év szépprózai termése, tudományos, ismeretterjesztő és népszerűítő kiadványok anyaga, a rendszerváltás óta eltelt időszak újságnyelve) alkotja. Az adatbázis megfelelő méretű szöveggörnyezeteti segítenek a szavak jelentésbeli és főhasználatbeli gazdagságának a feltárásában. Külön lista tájékoztat arról, hogy az egyes szóalakok hány műben, illetve szövegben található meg, mégpedig csökkenő gyakorisági sorrendben.

A szótár nyersanyaga (beleértve a számítógépes korpuszon felhalmozott szövegeket) kizárólag nyomtatásban megjelent művekből, munkákból származik, de a gyűjtés során meghatározó szerep jut a szótárkészítő saját anyanyelvi tudatának, élményeinek.

Egy szótár címszóállományának a kialakítását, módosítását a természetes nyelvfejlődés figyelembevétele mellett az a szándék is indokolhatja, hogy egyes nyelvi zónák szó- és kifejezésanyaga hangsúlyozottan kapjon helyet a műben.

A mai nyelvállapot rögzítésekor fokozottan vesszük figyelembe a magyarországi társadalmi, politikai és gazdasági élet nyelvezetét. Nem foglalkozhatunk viszont a kérészetű nyelvi jelenségekkel, divatszavakkal (ki tudja megmondani: az *átvilágítás*, *ejtőernyős*, *csúsztatás* típusú manapság fölkapott szavak, jelentések beépülnek-e valaha a nyelvi normába?). Az új szavakat, szójelentéseket általában csak akkor tekintjük szótárazhatónak, ha a korpusz alapján több évre visszamenően igazolást nyernek; módszerezen kiostáljuk a köznyelvet megerhelő erőltetett névszói összetételeket. Az elavulóban lévő szavakra, népies kifejezésekre, a szaknyelvi szókincre csak korlátozott mértékben lehetünk tekintettel.

Ugyanakkor gondot kell fordítani a középiskolákban és a felsőoktatásban, a nyelvórákon és tananyagokban használatos kifejezések szisztematikus felvételére. Nem hagyhatók figyelmen kívül az ún. idegen szavak, különös tekintettel arra, hogy jelentésük, írás- és ejtőmódjuk esetenként kiszámíthatatlan, az ekvivalensek pedig francia szempontból nem idegen szavak: műveltségyszavak. Hasonlóképpen törekszünk a köznyelvben úton-útfélen előforduló és viszonylagosan meggyökeresedett argónyelvi elemek regisztrálására, így számos, eddig nyelvi tabunak számító, durva kifejezés, szitok- és szeméremszó némileg korlátozott szótározására. A kétnyelvű szótár is bizonyos tekintetben színtere a normatív szabályozásnak. De egy konkrét nyelvi tény csak azért ne kerüljön a szótárba, mert szalonképes; mindenkor az elterjedtség kritériumát tartjuk szem előtt.

A címszóanyag szigorú betűrendben kerül a szótárba. A homonimák megkülönböztetése a címszó előtt elhelyezett számmal történik. Az olyan szavakat, amelyek kizárólag szókapcsolatokban élnek, címszóként közöljük, és használatukat ekvivalens nélkül, releváns példákban mutatjuk be. Többtagú kifejezés címszóként nem szerepel a szótárban; kivételt képeznek az *agyonzabálja magát* típusú igék. A határozószókat általában a megfelelő melléknév szócikkében helyezzük el.

Alapvető törekvésünk: a használó minimális keresés után találjon kérdésre határozott választ a szótárban. Amint fentebb már említettük, igen mérsékeltén élünk az utalás lehetőségével. A valóban veszély nélkül felcserélhető szavakat persze csak egy helyen értelmezzük, ilyenkor a másik szó betűrendi helyén kizárólag utalást találunk.

Az igekötők, az önálló szóként nem élő szóösszetételi előtagok, a képzők, a ragok nem kerülnek a szótár törzsanyagába. Elképzeléseink szerint a grammatikai morfémák



jelentéséről, továbbá a legfontosabb ige- és névszórágózási típusokról a szótár végén táblázatok nyújtanak majd áttekintést (közismert, hogy a toldalékolás, a viszonyragok helyes alkalmazása mennyi fejtörést okoz a magyarul tanuló külföldieknek). A szótári résztől elkülönítve nyelvi illetan kialakítását is tervezzük (a Robert—Collins angol—francia szótárak „*language in use / grammare active*”-nak nevezik az effajta — pedagógiai szempontból különösen hasznos — összefoglalókat); itt a leglényegesebb beszédaktusok, levélminták, köszöneti és megszólítási módok, apróhirdetés-modellek stb. kapnának helyet. Nem soroljuk a címszók közé a tulajdonneveket és a közmondásokat; mindezek, sőt a mozaikszók és a közkeletű rövidítések is fűgglékbe kerülnek.

3. Az eddig elmondottakból kiderült: szerkesztési elveink egy részében nem térünk el az általános szótárírói gyakorlattól. A készülő szótár újszerűségét a legszembetűnőben talán a szócikkek belső felépítése, szerkesztettsége mutatja majd.

Egy szótár szócikkeinek sajátos belvilága, logikája van. A szócikkek működtetéséhez, a szavak különböző jelentéseinek következetes szótári prezentálásához elengedhetetlen a bizonyos mértékű tagolás. A szemantikai osztályok és alszótályok létrehozása a szótári munkának semmiképpen nem a legszilárdabb alapokon nyugvó része. A tartópillérek elhelyezése, a szócikkekben megjelenő szemantikai információk, a jelentések csoportosítása, kifejtése nemritkán az esetlegesség érzését hagyja a szótárszerkesztőben. A jelenség arra utal, hogy a legmintaszerűbb szócikk sem más, mint a lehetséges változatok egyike.

A szócikkek felépítésében — kétnyelvű szótárról lévén szó — nem lehet kizárólagos rendező elv a forrásnyelvi lexikográfiai munkák jelentéscsoportosítása. A szótár mikrostruktúráját, az önálló jelentések és a jelentésárnyalatok világos elkülönítését a cél nyelv szemantikai jellemzőire is ügyelve kell megszerkeszteni. Az itt következő példák jól illusztrálják, hogy az egyes szójelentések elhatárolása jelentős mértékben módosulhat az egynyelvű forrásmunkák, esetünkben az ÉrtSz.-hoz képest:

	ÉrtSz.		magyar—francia szótár
<i>ária</i>	<i>dalmű részlete</i>	⇒	1. ( <i>opera</i> ) „air”
		⇒	2. ( <i>oratórium</i> ) „aria”
<i>autóbuszvezető</i>	<i>autóbusz vezetésére alkalmas gépkocsivezető</i>	⇒	1. ( <i>városi</i> ) „machiniste”;
		⇒	„conducteur de bus”
		⇒	2. ( <i>vidéki</i> ) „chauffeur de car”
<i>angóra</i>	1. <i>angóragyapjú</i>	⇒	„angora”
	2. <i>angórafonal</i>		
	3. <i>angóranyúl</i>		
	4. <i>angóramacska</i>		
<i>baba</i>	1. <i>játék-baba</i>	⇒	1. ( <i>játékszer</i> ) „poupée”
	2. <i>csecsemő; kisbaba</i>		2. ( <i>csecsemő</i> ) „bébé”
	3. <i>szerelmes; szerető</i>		3. ( <i>szerető</i> ) „chéri, -e”
	4. <i>tekebáb</i>		
	5. <i>földbaba</i>		
	6. <i>csomó; zsúp</i>		
	7. <i>gombolyag fonalból</i>		
	8. <i>bak</i>		
	9. <i>próbababa</i>		

A magyar címszavak egyes jelentéseit szótárunkban arab számjegyek különítik el egymástól. Amikor egy szócikken belül szófajváltásra akarjuk felhívni a figyelmet, a tagolást római számok jelzik. Ha egy kifejezésnek több élesen elhatárolható jelentése is van, ezeket a), b), stb. betűjellel látjuk el.

A címszót a szócikken belül a tilde helyettesíti, de csak akkor, ha a szóban hangváltozás nem történt. Ha például a címszó szóvégi magánhangzója valamely toldalék előtt megnyúlik, a szótári hagyományoktól eltérően a tildére nem próbálunk ékezetet tenni, hanem — didaktikai megfontolásból — kiírjuk a teljes toldalékos alakot. Ugyanígy járunk el minden olyan helyzetben, amikor a toldalék nem a címszóként szereplő szóalakhoz, hanem a szónak egy másik töv változatához kapcsolódik.

A jelentések sorrendjének megállapításában a gyakoriság és a szemantikai-logikai szempont a meghatározó. A szaknyelvi jelentéseket, ha csak lehetséges, a köznyelvi jelentéseket követően vesszük fel a szócikkbe. Az ekvivalensek regisztrálásakor — igaz, csak jelzésszerűen — figyelemmel vagyunk a francia nyelv bizonyos területi változataira is, mindenekelőtt a belgumi, a svájci és a kanadai sajátosságokra.

A jelentésfeltárást segítő rövid magyar nyelvű információk legfőképpen a magyar használó számára könnyítik meg a szükséges francia szó kiválasztását:

<i>bömböl (oroszlán)</i>	⇒	„rugir”
<i>(tenger; vihar)</i>	⇒	„mugir”
<i>ej (bosszúság)</i>	⇒	„mais enfin”
<i>(meglepetés)</i>	⇒	„oh”
<i>(vágyakozás)</i>	⇒	„ah”, stb.

Bizonyos esetekben francia nyelvű értelmezésre is szükség lehet a francia ekvivalens jelentésének azonosításához, használati szabályainak a megértéséhez:

<i>cipőtalp</i>	⇒	„semelle ( <i>de chaussure</i> )”
<i>elhajózik vmi előtt</i>	⇒	„longer qc ( <i>en bateau</i> )” stb.

A zárójelben megadott magyar, ill. francia nyelvű magyarázat (*indication sémantique*) csak annyi információt közöl, amennyi az adott jelentés körülhatárolásához, az egyértelmű megkülönböztetéshez okvetlenül szükséges.

Oktatóként rendszeresen tapasztalom: a magyarról franciára fordított szövegek a nyelvtudás magasabb szintjein is hemzsegnak a szóhasználati és stilisztikai tévedésektől. A szótárak differenciálatlanul megadott, stilisztikailag nem egyező idegen nyelvi megfelelői mulatságos vagy bosszantó, nem egy esetben durva félrefordításokhoz vezethetnek.

Kétségtelen tény, hogy a stílusminősítés a szótári munka talán leingoványosabb területe. A tüzetes stílusvizsgálat természetesen nem lehet feladatunk, de a szótárhasználó dolgának megkönnyítése érdekében rá kell mutatnunk a szavaknak és kifejezéseknek a különféle stílusrétegekhez való tartozására. A köznyelvi használatot jelöletlenül hagyjuk. Ellenben az eddigieknél pontosabban kell jelölnünk a köznyelvitől eltérő használati szinteket: *bizalmas (fam)*, *választékos (soutenu)*, *irodalmi (litt)* stb. Célszerű utalni egy-egy szó hangulati jellegére is: *tréfás (plaisant)*, *pejoratív (péj)*, *gúnyos (iron)* stb. Nagy gondot fordítunk a magyar címszó és a francia ekvivalensek stílus-azonosságára, hangulati egyezésére. A felvett nyelvi anyag stílusértékének megítélésében — ha lehetséges — kiindulópontként francia részről a Petit Robert-re, magyar részről az ÉKsz.-re támaszkodunk.

Nem mindig tüntetjük fel, mely ismereti terület, tudományág illetékességi köréhez tartozik az adott szó. A szavak használatának szakmai, fogalmi körét csak akkor jelezzük, ha sajátos színezetük, stílusértékük van. A szakmai, fogalmi köröket az értelmező szótár alapján határozzuk meg. Megemlíteném, hogy az ÉrtSz. jelölési szisztémája egyszerű-egyszer nehezen követhető. Francia anyanyelvű kollégáink hívták fel például figyelmünket a Biológia/Anatómia/Orvostudomány megkülönböztetés párhuzamos alkalmazásának problematikus voltára.

A nyelv szókészletének állandó változása a stílus-hangulati értékek és használati körök módosulását is jelenti. A szóhasználati minősítések tekintetében rendszeresen — és szükségszerűen — eltérünk az értelmező szótár adataitól: mint minden szótári információ esetében, végső soron itt is a biztos anyanyelvi tudat a meghatározó.

Az alkalmazási körök, jelentés- és stílusárnyalatok jelzése mellett, a helyes használathoz elengedhetetlen, hogy bizonyos nyelvtani útbaigazításokat is iktassunk szócikkünkbe.

Magyar oldalon mindig jelezzük az igék tárgyatlan, tárgyias voltát vagy uralkodóan tárgyatlan, tárgyias voltát, a kötelező vonzatokat. Ha indokolt, a címszó és a szófaj között szögletes zárójelben feltüntetjük a helyes kiejtést: [eggy], [ju], [cse] stb. A szótárban szereplő minden egyes francia főnévi ekvivalens mellett kötelező érvénnyel megjelenik annak grammatikai neme, a melléknevek nőnemű alakja, és ha szükséges, példák segítségével jelezzük a rendhagyó többes számú alakokat. Francia oldalon is említést teszünk a szintaktikai kötöttségekről:

- árulkodik* v intr 1. ~ VKIRE „dénoncer qn”; „cafardeur qn”  
2. ~ VMIRŐL „révéler qc”; „trahir qc”  
*bánkódik* v intr 1. ~ VKI UTÁN ⇒ „se languir de qn”  
2. ~ VMIN ⇒ „s’affliger de qc”; „être affligé par qc”

Egy kétnyelvű szótárnak persze nem lehet feladata, hogy az érintett grammatikai rendszerek egészéről tájékoztasson. Adhat némi eligazítást a szókészleti elemek helyes használatáról, szemantikai és szintaktikai jellemzőiről, elsődleges funkciója mégis az, hogy tipikus fordítási nehézségek megoldásához nyújtson segítséget.

Az Eckhardt-szótártól eltérően kerüljük a rokon értelmű szavak értelmetlen halmozását, hiszen tudvalévő, hogy a jelentéstartományok csak részlegesen esnek egybe: két, lényegében azonos értékű szó között stílusbeli és szókapcsolatbeli eltérések is lehetségesek. A (*buta* ⇒) „bête”, „idiot”, „imbécile”, „stupide” stb. francia szinonimasornak nincs semleges tagja; igaz, valamennyi negatív értékelést fejez ki. A különbség mindenekelőtt az értékelés határfokában, lendületében rejlik. A tartalmi árnyalatokon túl arra is felfigyelhetünk, hogy a szinonimasor tagjai más szövegek környezetben használatosak, nem feltétlenül ugyanazokkal a szavakkal kapcsolódnak tipikusan:

- nem is olyan buta* ⇒ „il n’est pas si *bête*”  
*ne légy buta!* ⇒ „ne sois pas *stupide!*”  
*buta fejjel azt mondtam, hogy* ⇒ „et moi comme un *idiot*, j’ai dit que”  
*bután viselkedik* ⇒ „se conduire comme un *imbécile*” stb.

Az Eckhardt-szótárban rendszertelen a jelentéstagolás, szórványos a jelentésmegkülönböztetés; a használó gyakorta képtelen választani az ömlesztve megadott jelentések között. A sokszor alkalmi megfelelések nem adnak általánosítható útbaigazítást a gyakori szókapcsolatok pontos fordításához. Az iménti kiragadott példa is világosan mutatja: hiá-

ba találjuk meg a keresett szót a szótárban, ha utána nem tudjuk helyesen alkalmazni. A kétnyelvű szótárakra is vonatkozik a Kosztolányi-törvényként emlegetett alapkövetelmény, mely szerint az olvasót egy pillanatig sem szabad homályban, bizonytalanságban hagyni.

A fentiekből logikusan következik: a kétnyelvű szótárak egyik legfontosabb feladata, hogy az ekvivalensek, a nyelvi variánsok közötti választásra nevelje az idegen nyelvet jól-rosszul tudó szótárhasználót. Hiszen tudjuk: a lexikai hibák nem kis része a szinonimák helytelen kiválasztására vezethető vissza.

A használati szabályok hiteles leírásának egyik legmegfelelőbb eszköze a kontextus. A szavak igazi tartalma többnyire csak a nyelvhasználat természetes közegeiben válik világossá, értelmezhetővé. A címszó felhasználásával létrejövő jellegzetes szerkezetek, a tágabb és szorosabb értelemben vett elevenen élő, állandósult szókapcsolatok feltárása elsődleges szótárírói feladat. A szótáríróknak azt is el kell mondania, legalább megközelítőleg, hogy mi mihez kapcsolódik az anyanyelvi beszélő tudatában.

A szavak több-kevesebb gyakorisággal jelennek meg egymás mellett. A szótárba persze elsősorban nem az alkalomszerű, szabad szókapcsolatok kerülnek, hanem azok az összeforrottság különböző fokán álló (lazább vagy kötöttebb) állandósult, társadalmi érvényű struktúrák, amelyek előre gyártott elemként állnak mozgósításra készen az anyanyelvi beszélő tudatában:

— *bankjegy* ⇒ „billet de banque”

*százforintos/százaz* ⇒ „billet de cent (forints)”

*bankjegyeket bocsát ki* ⇒ „émettre des billets de banque”

*a sérült bankjegyeket kivonják a forgalomból* ⇒ „les billets abîmés sont retirés de la circulation”

— *benyomás* ⇒ „impression”, „sentiment”

*kedvező/kedvezőtlen* ~ ⇒ „impression favorable/défavorable”

*az a benyomásom, hogy* ⇒ „j'ai l'impression / le sentiment que”

*olyan benyomást kelt, mintha* ⇒ „il donne l'impression de + inf” stb.

Mindemellett úgy gondoljuk, mértéktartóan kell eljárni a jelentések szemléltetésében. Példákkal mindenekelőtt a legfontosabb köznyelvi szavakat és szójelentéseket, továbbá a kontrasztív szempontból indokolható, az eltérő nyelvtani rendszerből és szemléletből, szóképzési sajátosságokból fakadó idioszinkretikus alakokat kell illusztrálnunk. Ebben a tekintetben sem követjük az Eckhardt-szótár nagyvonalúságát, már-már öncélú túlírtóságát. Az Eckhardt-szótár példáinak nem elhanyagolható része — érzésünk szerint — a mindenáron való visszafordítás igyekezetét mutatja. A kuriózumokra való figyelés helyett igyekszünk az adott nyelvi közlés konkrét szituációban való alkalmazhatóságára, jellegzetes, termékeny használati mintaként szolgáló, didaktikailag is alátámasztható példák felvételére koncentrálni.

A szótárírás gyakorlata a címszóval létrejövő szókapcsolatokat különböző módon kezeli. Nem tartjuk magunkat ahhoz a gyakran alkalmazott elvhez, amelynek értelmében a szókapcsolatok a kétnyelvű szótárakban csak egyszer kaphatnak fordítást. Való igaz, számítunk a szótárforgató bizonyos fokú grammatikai műveltségére. Tapasztalataink szerint mégsem várható el a használótól, hogy szemantikai elemzéssel állapítsa meg, melyik az adott szókapcsolat vezérszava, legmarkánsabb eleme. Praktikusabbnak látszik tehát — éppen a szótárhasználó igényeiből kiindulva — ha szükség esetén, két vagy akár több helyen szerepeltetjük a legfontosabb köznyelvi fordulatokat.

Az intenzív értékelést kifejező állandósult jelzői szókapcsolatok megszerkesztése például szinte lehetetlen feladat a nyelvet tanuló számára: *testi-lelki jó barát* ⇒ „ami intime” | *megrögzött alkoholista* ⇒ „alcoolique invétéré” | *esküdt ellenség* ⇒ „ennemi juré” | *céges gazember* ⇒ „fieffé coquin” stb. Az ilyen kifejezéseknek helyük van nemcsak a szemléletes stilushatású értékelő jelzői komponensnél, hanem a jelzett alapszónál is (vö. pl. I. A. MEL'CUK—A. CLAS—A. POLGUERE, Introduction à la lexicologie explicative et combinatoire. Duculot, Louvain-la-Neuve, 1995.).

A szókészlet számbavételekor érdeklődésünk homlokterében állnak az idiomatikus kifejezések. Az állandósult szókapcsolatok, szólások, szóláshasonlatok többnyire elkülönült jelentésegységként épülnek bele a szócikkekbe. A szótár frazeológiai anyagának kialakításánál jól hasznosítjuk BÁRDOSI VILMOS nemrégiben megjelent szólásgyűjteményét (De fil en aiguille. 1000 francia szólás és magyar megfelelője. Tematikus szólásszótár és gyakorlókönyv. ELTE BTK, 1995.) és tegyük hozzá: annak rendkívüli igénnyel megírt előszavát.

4. Szótárunk szerkesztése során a szavak és a velük alkotott közkeletű szókapcsolatok feldolgozásának legfontosabb momentum a francia nyelvű megfelelők számbavétele. A szótáríró számára az a legáltalánosabb fordítási helyzet, amikor nem talál közvetlen és egyértelmű szimmetriát a két vizsgált nyelv között. Minimális idegen nyelvi tapasztalat birtokában is belátható, hogy egy adott szónak és idegen nyelvű megfelelőjének a jelentése csak részben egyezik (konvergencia-tartomány), másrésztől viszont különbözik (divergencia-tartomány).

Szótárkészítési alapigazság, hogy a párhuzamba állított forrásnyelvi és a célnyelvi rendszer, sem az elemek számát, sem ezek elrendezését, illetve működési és kapcsolódási szabályait illetően nem azonos. A rendszerbeli és szemléleti különbségek, az egyik nyelvben meglévő és a másik nyelvből hiányzó grammatikai kategóriák (nemek, prepozíció, komplex igeidőrendszer stb. a franciában; névutó, igeikötő, névszói viszonyragozás stb. a magyarban) alapvetően befolyásolják a fordítás folyamatát. A szótáríró a legfinomabb árnyalatokat is igyekszik kifejteni, ha szükséges, összetett kategóriaváltások útján; ime néhány példa az *át* igeikötő francia megfeleltetésére:

— <i>ázik</i>	⇒ „tremper”
— <i>átázott a cipője</i>	⇒ „ses chaussures ont pris l'eau”
— <i>átél</i>	⇒ „vivre”
— <i>nehéz időket élt át</i>	⇒ „il a traversé des périodes difficiles”
— <i>fut</i>	⇒ „courir”
— <i>átfut az udvaron</i>	⇒ „traverser la cour en courant” stb.

Az itt következő változatos forrásnyelvi struktúrák pedig mind a *de* prepozíció segítségével fordítandók franciára: *egy pohár víz* ⇒ „un verre d'eau” | *a bécsi gyors* ⇒ „l'express de Vienne” | *éjszaka ment el* ⇒ „il est parti de nuit” | *harminc éves vagyok* ⇒ „je suis âgé de trente ans” stb.

A nagyszámú eltérés ellenére, még az egymástól genetikailag és tipológiailag távol eső nyelvek között is találunk azonos elrendezésű, azonos szabályok szerint működő és kapcsolódó elemeket. A forrásnyelv és a célnyelv lexikai egységei és grammatikai struktúrái között lehetséges a közvetlen ekvivalencia. A közvetlen lexikai ekvivalencia kategóriájába tartoznak a tulajdonnevek, a számnevek és a szakszók jelentős része.

A metaforák rendszere, láncolata is gyakran mutat meglepő hasonlóságot a nyelvek között. A „folyadék”-metaforasor például jellegzetes tartozéka mind a magyar, mind

a francia nyelvű érzelemábrázolásnak. A „folyékonyság” képzetéhez kapcsolódnak az olyan kifejezések, mint: *forr a mérge* ⇒ „bouillir de colère”; *egy cseppnyi... sem* ⇒ „pas une goutte de...”; *úszik a boldogságban* ⇒ „nager dans le bonheur”; *megrészegül az örömtől* ⇒ „être ivre de joie”; stb. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a felsorolt kifejezésekben a magyar és francia nyelv nagyon hasonlóan modellálja a valóságot. Az egyik nyelvből a másikba való átlépés itt gyakorlatilag problémamentes.

A fordítói helyzetek jelentős részében valamely tárgy, jelenség leírására a célnyelvben kevesebb avagy több, ráadásul különböző fajta nyelvi eszköz áll rendelkezésre, és a szótárírónak kell mérlegelnie ezek megfeleltethetőségét, tényleges ekvivalencia-fokát.

A legtermészetesebb jelenség, hogy a forrásnyelv két vagy több szavának egy-egy jelentése a célnyelvben azonos szóval kifejezhető: *fenntartás/rezervátum/tartalék* ⇒ „réserves”, *küldetés/kiküldetés/misszió* ⇒ „mission” stb., illetve, hogy a forrásnyelv egy szavának különböző jelentései a célnyelvben eltérő szavakkal jutnak kifejezésre (mondanunk sem kell: az anyanyelvi beszélő nyelvérzéke nem feltétlenül érzi az adott szót polyszémnek: *egészséges (nem beteg)* ⇒ „en bonne santé”, „en forme”, „bien portant”; *egészséges (gyógyult)* ⇒ „guéri”, „rétabli”; *egészséges (jót tesz az egészségnek)* ⇒ „sain, salubre, bon pour la santé” | *egészségügyi dolgozó* ⇒ „membre d’une profession de santé”; *egészségügyi okokból* ⇒ „par mesure d’hygiène”; *egészségügyi betét* ⇒ „serviette hygiénique”; stb.

A szótári fordítás lexikai, grammatikai és kulturális művelet. Struktúraváltás eltérő szerkezetek, társadalmi, politikai, művelődéstörténeti hagyományok, civilizációs kulcsfogalmak között. A struktúraváltás pontos folyamatát a célnyelv eszköztára, szerkezeti felépítése határozza meg.

Agglutináló természetéből következően a magyar nyelv alapvetően tömörítő jellegű. Az *alulnézetből* ⇒ „vu de dessous”, *állítólag* ⇒ „il paraît que”, *aznapi* ⇒ „de ce jour-là” stb. típusú formák fordításakor újra és újra meggyőződhetünk arról, hogy az indoeurópai nyelvek családjába tartozó francia jellegzetesen analitikus módon igyekszik kifejezni magát. Jól tudjuk, hogy a francia nyelv a magyarnál elvontabban gondolkodik, és nem magát a cselekvést-történést, inkább annak eredményét szereti megfogalmazni: *befagyott az ablak* ⇒ „la vitre est couverte de givre/glace”, *bekerül a szótárba* ⇒ „apparaître/figurer dans le dictionnaire”, *beleizzadt az ingébe* ⇒ „sa chemise est trempée de sueur” stb.

Ismert tény az is, hogy a magyar nyelv képzőrendszere, a rendkívül gazdag igekötői rendszer igen finom árnyalatok érzékeltetésére képes. A magyar ige sokrétű jelentést képes magába olvasztani; a francia nyelvre való fordítás felbontást igényel: *elfenekel* ⇒ „donner la fessée à qn”, *elgáncsol* ⇒ „faire un croche-pied à qn”, *elgépiesedik* ⇒ „devenir mécanique” stb.

Az ekvivalens nélküli lexikai elemek szótárazásakor, tehát minden olyan esetben, amikor egy tárgynak vagy jelenségnek, kifejezni kívánt valóságszeletnek nincs általánosan ismert vagy elfogadott megnevezése a célnyelvben, azt a szótárírónak kell megfogalmaznia, megalkotnia az adott tárgy, jelenség, valóságszelet ismerete alapján, többnyire valamilyen hasonló célnyelvi reáliával való megfeleltetés, viszonyítás útján. A nem fordítható nyelvi egységek kezelésére több lehetőség kínálkozik, de egyik megoldás sem igazán kielégítő.

Egy kétnyelvű szótárnak nem feladata, hogy a kor rendelkezésre álló ismeretanyagát, intézményrendszerét tagolja, tárgyalja. A csúcsos zárójelbe tett, lehetőség szerint tömören és találóan megfogalmazott értelmezések, fordítást pótoló magyarázatok, nyelvészetben túlmutató kulturális, művelődéstörténeti jellegű hivatkozások megkerülhetetlen voltán azonban aligha kell vitatkozni: *alsó tagozat* ⇒ <école primaire>, *betlehemes játék*

⇒ <représentation par des enfants de la scène de la Nativité>, *bográcsgulyás* ⇒ <goulache en chaudron> stb.

A forrásnyelvi szó/kifejezés szemantikai elemzését és a célnyelvi szó, kifejezés megformálását, felépítését — magyar és francia anyanyelvű munkatársak — közösen végezzük. Nem törekedhetünk minden egyes széma maradéktalan visszaadására, de valamennyi címszó fordításakor fel kell tennünk a kérdést: sikerült-e legalább a leglényegesebb komponensek átültetése. (A német mintára keletkezett tükörszókhoz a magyar—német/német—francia szótárak bevonásával sem mindig sikerül korrekert megfelelőt találnunk.)

A lexikográfiai jellegű fordításra is érvényes a célnyelvi elfogadhatóság követelménye. A célnyelvi megfelelők csak a forrásnyelvi egység mögött álló lehetséges beszédhelyzetek, kommunikációs célok, a legkülönbözőbb pragmatikai tényezők figyelembevételével, az adott nyelvi rendszerben és kulturális közegben elfoglalt helyük, stílusértékük, a „lefedett” valóságvonatokhoz szerint fogalmazhatók meg.

Fentebb már szóltunk arról, hogy a szavak potenciális jelentése a nyelvhasználatban, kommunikációs helyzetekben aktualizálódik, ami nemegyszer a jelentésstruktúrák átrendeződésével, a szémák helyértékének megváltozásával, konnotációs elemek belépésével, gyengülésével vagy megerősödésével jár.

PÉTER MIHÁLYNAK egy néhány évvel ezelőtti példáját idézve: ha egy nőre metaforikus használatnál azt mondjuk, hogy „macska”, az egyidejűleg utalhat (+) és (–) érzelmiértékelő jelentésmozzanatra. A lexikográfus hozzáteszi: az adott helyzetnek megfelelően változik a célnyelvi megfelelő: *macska* (+) ⇒ „minou”, „petit chat” stb.; *macska* (–) ⇒ „tigresse”, „harpie” stb.

A szótárírásban nincsenek egyszer s mindenkorra érvényes receptek, maradnak el nem döntött kérdések. Másrésztől viszont az is kétségtelen, hogy a látszólag esetleges fordítói döntések sorozatában objektív törvényszerűségek érvényesülnek: a célnyelv és forrásnyelv közötti szótári megfelelések bizonyos mértékig előre jelezhetők, rendszerezhetők. E kérdéskörre a franciaországi szakirodalomban a nyelvész-műfordító GEORGES KASSAI, a magyar szakfolyóiratokban pedig KLAUDY KINGA irányította a figyelmünket.

5. A munka megszervezésének praktikus kérdéseivel nincs terünk foglalkozni. Itt csak néhány lényeges mozzanatra hívnánk fel a figyelmet:

a) Elengedhetetlen az egységes szemlélet, a következetesség a címszavak, nyelvi adatok felvételében, jelölésében, társadalmi érvényük szerinti minősítésében, a mikrostruktúra kidolgozásánál.

b) A szótárírás feltételezi a vizsgált nyelvi és kulturális közösségek, továbbá az adott nyelvek tanítására vonatkozó nyelvészeti, didaktikai kérdések alapos ismeretét.

c) Munkánk valamennyi fázisában igyekszünk érvényesíteni a magyar és francia szótárhasználók eltérő szempontjait (kétarcú szótár készül Párizsban: szakítottunk az Eckhardt-szótár magyarközpontúságával).

d) Szótárunk hitele szempontjából természetesen meghatározó, hogy eleven, célnyelvi környezetben, franciaországi egyetemen készül.

Az új magyar—francia szótár nem egy lexikográfus (élet)műve lesz. Bármilyen magától értetődőnek tűnik, ki kell mondani: korszerű magyar—francia szótár kizárólag magyar és francia anyanyelvű nyelvészek, fordítók, tanárok, továbbá számítástechnikai szakemberek szoros, éveken át tartó, napi együttműködésével valósítható meg.

Utolsóként említjük, pedig az élre kívánkozna a szótár megalkotására szervezett közösség. Rögzítsük e helyütt név szerint a munkacsoport jelenlegi, kiváló felkészültségű és odaadóan tevékenykedő francia anyanyelvű (JOËLLE DUFEUILLY, EMILIE MOLNOS,

JEAN-LÉON MULLER, CHANTAL PHILIPPE, DOMINIQUE RADANYI), ill. magyar anyanyelvű (ERÖSS VIKTÓRIA, MOLNÁR ANDREA, ZIMONYI PÉTER) tagjait. A munkatársi közösséggel folytatott szüntelen és alkotó dialógus a várhatóan nyolc-tíz évig tartó szótárszerkesztés minden nehézségeért kárpótol. Bár még évek választanak el bennünket a munka befejezésétől, már ma is látható, hogy a magyar szókészlet franciára történő fordításának ügye talán nem fog elakadni a mű megjelenésével. Reményeink szerint a párizsi csapat (legalábbis egy része) a magyarországi nyelvi változások egyfajta obszervatóriumaként fennmarad, és a rendelkezésre álló számítógépes háttérrel igénybe véve a szótár állandó gondozójává válik: folyamatos adatgyűjtéssel, a szükségessé vált módosítások és bővítések elvégzésével, a nyelvi adatok naprakész tárolásával előkészíti az újabb kiadásokat.

(A szótár jövőjének másik biztosítéka a kellő anyagi, társadalmi megbecsülés, a rendszeres — forintra, frankra is átváltható — támogatás volna. E megkerülhetetlen kérdés tárgyalása túlzózet ismertetésünk keretein.)

Ö s s z e f o g l a l v a :

a) A „nincs is igazán használható magyar—francia szótár” sajnálatos helyzetében a legszelesebb nagyközönség sürgeti joggal az új szótári mű megjelenését.

b) Minden szótárszerkesztőnek egyik fő gondja, hogyan egyeztetni össze a viszonylagos teljesség követelményét a terjedelmi korlátokkal, miként érvényesíti egyidejűleg az olvashatóság nézőpontját a tudományosságával. Munkacsoportunk áttekinthető, könnyen kezelhető szótárt óhajt a nyelvtanulók, tanárok, fordítók és nyelvészek kezébe adni. Ugyanakkor a szótár készítése során a legmesszebbmenőkig figyelembe vesszük a jövőben használók számára elengedhetetlen nyelvidaditkai szempontokat: a szótár mindenekelőtt azoknak nyújtson segítséget, akik gyakorolni, használni vagy fejleszteni akarják nyelvtudásukat.

c) E cél érdekében olyan magyar—francia szótárt igyekszünk szerkeszteni, amely világos szócikktagolással, tömören és árnyaltan, egyértelmű fogalmakkal, grammatikai és civilizációs fogódzkodókkal, magyarázó szövegekörnyezetekkel segíti a jelentésfeltárást, a stílusértékek fölmérését, a szavak és az elevenen élő szókapcsolatok fordítását, a tipikus felhasználási módok regisztrálását, értelmezését. Reményeink szerint a készülő munka gondosan kiválasztott, hiteles és természetes nyelvi anyagával, áttekinthető utasításával nélkülözhetetlen segédeszköze lesz a magyar és francia kultúra közvetítésének, hozzájárul a nyelvi, politikai, gazdasági elzárttság földoldásához, hasznára lesz az oktatásnak és a tudománynak egyaránt.

d) Hagyományosan a lexikográfiai források a lexikológiai vizsgálódások alapját képezik elsősorban, de egy szótár hatása kisugározhat a nyelvtudomány egészére. A készülő szótári mű írott és számítógépes-interaktív változatára, a több százezernyi kódolt — és ezáltal mozgósítható — adatra, referenciára építve tanulmányok, szakdolgozatok, disszertációk szülehetnek. A magyar szólajstrom, a példatár, az információs apparátus megszerkesztettségén és használhatóságán, a franciául közreadott ekvivalensek megformálásán és nyelvi megbízhatóságán múlik tehát az is, hogy milyen mélységű és irányú megfigyelések végezhetők el majd az ezredforduló táján és azt követően a magyar—francia kontrasztív nyelvészet hazai és külföldi műhelyeiben.

THOMAS SZENDE



## Javaslatok egy új „általános” magyar szótárra

**1. Bevezetés.** — Három fő tézisem van ebben a cikkben: 1. Magyarországon a potenciális szótárhasználókör jóval heterogénebb, mint amilyenek a mai magyar szótárak állománya alapján látszik. Olyan emberek is e körbe tartoznak, akik a nyelvészetben és a lexicográfia konvencióiban kevésbé járatosak; akik nem rendelkeznek a szorgalommal és türelemmel, amelyet a szótár-rendszer ma elvár tőlük; akiket nemcsak az irodalmi nyelvi és köznyelvi jelenségek érdekelnek, hanem a mai élőnyelvek is (beleértve a szlenget és a bulvárlapok nyelvét is); vagy akik nem nyelvi iránnyitást, hanem hiteles tanácsot keresnének egy szótárban. 2. Ha ennek a nagy csoportnak és az általános hatékonyságnak követelményeit figyelembe vesszük, akkor világossá válik, hogy a magyar nyelv-művelési hagyományban lényegesnek tartott lexicográfiai információkat könnyebben, célszerűbben, hatékonyabban, és nem utolsósorban „barátságosabban” lehet közölni, mint ahogyan eddig elképzelték. 3. De hagyományos előírások jobb átadásán túl, a legújabb szociolingvisztikai vizsgálatokat — így a társadalmi és területi nyelvi változatokon végzett kutatások eredményeit — tükröztetni kellene, persze mérsékelt módon, egy új szótárban.<sup>1</sup>

Ezzel a cikkel egy új szótárkészítő szemléletet szeretnék népszerűsíteni Magyarországon. Olyan szemléletet, amely nemcsak egy, hanem egy egész sor lehetséges szótárt eredményezhetne. Különböző szerkesztők, különböző kiadók más és más módon közelíthetnek a fentebb említett elvekhez, a szociolingvisztikában és a dialektológiában elért eredményekhez stb.; ugyancsak válogathatnak az alábbi konkrét javaslatokból és mintákból is, és remélem, továbbfejlesztik őket. Bár nagyon igyekeztem a dolgozatban a kritikus hangot mellőzni és az új módszerek előnyeit hangsúlyozni, az is igaz, hogy nem lesz „rendszer-váltás”, ha a magyar lexicográfia nem veszi figyelembe, hogy a meglévő és a közeljövőben várható magyar szótárak nem tesznek eleget és nem is tudnak eleget tenni a nyelv-művelés és hű nyelvészeti leírás kívánalmainak.

Egy új szótárnak a következő ismereteken és tényeken kellene alapulnia:

1. A legújabb szociolingvisztikai felméréseken:<sup>2</sup> melyek, milyenek a legszembetűnőbb változások a mai magyar nyelv-közösség nyelvhasználatában?

2. Közoktatási tanulmányokon és felméréseken a helyesírási és nyelvtani ismeretek köréből: milyen mértékben hibáznak nyelvilag az iskolások, a tanárok, a laikus emberek? Melyek azok az előíró szabályok, amelyeket csak nagy nehezen tudnak követni, és miért?

3. Közvélemény- és marketing-kutatáson: mely tulajdonságokat vár el az olvasóközönség egy szótártól? Mit tart fontosnak, hasznosnak? Mit tart fölöslegesnek?

Az első ponthoz több fontos adatot kínálnak az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályán folyt és folyó, valamint bizonyos dialektológiai kutatások (pl.: BALOGH LAJOS—KONTRA MIKLÓS szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*. Bp., 1990. KISS JENŐ—SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Bp.,

<sup>1</sup> Angol nyelven írt dolgozatom magyar nyelvű változata elkészítésének szorgalmazásáért, illetve szakmai és nyelvi segítségéért Kiss Jenőnek mondok köszönetet. Köszönet illeti Kontra Miklóst, Pusztai Ferencet, Gerstner Károlyt, Várad Tamást és Juhász Andreát is, akik hasznos megjegyzéseket tettek a korábbi változathoz.

<sup>2</sup> Itt fontos megértenünk, hogy a szótár nem idézne nyers szociolingvisztikai adatokat, tényeket, formákat sem, hanem ezeket átgondolva a szerkesztők eldöntenék, hogy mely kiejtési, betűzési, formai, használati, és jelentési változatokat kell felsorolniuk a szótárban.

1992.). Ezek jól mutatják a hangtani, lexikai és alaktani változatosságot a mai magyar nyelvben, és fontos képet adnak a magyar nyelvközösség meghatározott részeinek nyelvi attitűdjeiről. Az ő módszereikkel az új szótár készítői részletesebben megvizsgálhatják az egyes szavak viselkedését. Sajnos, a második ponthoz tartozó irodalmat nem ismerem személyesen. Azt pedig nagyon kétkeltem, hogy a harmadik pontról vannak adatok egyáltalán.

Mostanában egyre több amerikai és nyugat-európai jön Magyarországra, hogy különböző területeken mutassák be a „helyes” módszereket a magyaroknak. Sokszor nem rendelkeznek a magyar helyzet kellő ismeretével. Igazat adhatunk azoknak, akik szerint a magyarok bele fognak fulladni az idegen termékekbe és eljárásokba. Amikor olyan oktató könyvekről van szó, mint például ez a szótár, még aggasztóbbá válik ez a probléma. Igaz, hogy egyre növekvő számban jelennek meg angol, német és francia lexikonok és ismeretterjesztő könyvek magyar fordításban. Nyilvánvalóan maga az az elgondolás, amely szerint kellene olyan magyar szótár, amely gyakorlatilag egy másik ország és egy másik nyelv szótárának az átdolgozása, már eleve felháborító sokak számára. Remélem, hogy be tudom bizonyítani, nem ilyen szótárra gondolok itt. Elképzelt szótáram lényeges vonásaiban a Magyar értelmező kéziszótárhoz hasonlít. Javaslataim olyan nyelvhasználati problémákat próbálnak kezelni, amelyeket az elmúlt években magyar kutatók — nyelvművelők és szociolingvisták egyaránt — fedeztek fel, és fontosnak tartanak. Remélem, hogy a magyar nyelv iránti érdeklődésemet, és itt tett javaslataimat nem tartják felületesnek kritikus olvasóim sem. Alapul több éves magyar nyelvészeti kutatásaim és magyartanulási tapasztalataim szolgálnak, valamint a magyar szótárakkal, nyelvi kézikönyvekkel való rendszeres kapcsolatom (ez utóbbi az ÉKsz.-ral csak részben mondható sikeresnek).

2. A „h a s z n á l h a t ó s á g r ó l”. — Egy szótárnak lehet néhány egyszerű praktikus jellegzetessége, amely jelentősen megnöveli hasznosságát. Ha egy új magyar általános szótárra gondolunk, akkor rögtön látjuk, hogy egy egész információrendszert, itt a nyelvművelő szabály- és tanácsrendszer értékes részét egységesíthetnénk egy kötetben, a lényeges, megfelelő információkat az egyes szócikkekbe beleépítve. Nyilvánvaló, hogy egy helyen könnyebb segítséget keresni, mint több helyen, és feltehető, hogy minél könnyebb a kívánt tanácsot megtalálni, a használók annál gyakrabban veszik igénybe a keresési lehetőséget. Erre vonatkozólag lásd a következő szakaszt.

Tehát elképezhető egy igazán nagy „unabridged” (‘csonkítatlan’), de legalábbis egykötetes szótár, és tulajdonképpen ez az egyik javaslatom. De emellett kell egy *h o r d o z h a t ó* szótár is. A magyar könyvpiacról még mindig hiányzik egy olyan egynyelvű szótár, amely azokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, melyek már régóta és most egyre gyakrabban jellemzik a kétnyelvű szótárakat. Igazi zsebszótáraknak számítanak az Akadémia Kiadó „Kisszótár sorozat” termékei. A különböző „Útiszótárak” az előbbieknél még könnyebbek, mert puha kötésűek. Az új Park Kiadó „Angol—magyar iskolai szótár” című kiadványa (szerkesztette SZENTIRMAY LYANE, 1995.) ezeknél valamivel nagyobb, de azért még hordozható egy akta- vagy iskolai táskában, és ugyancsak fűzött könyv.<sup>3</sup> De nincs hordozható, puha kötésű magyar értelmező típusú szótár. Miért ne volna ugyanannyira előnyös a praktikus szótár az anyanyelv ápolásában, mint amennyire az az idegennyelvek oktatásában?

<sup>3</sup> Nem véletlenül írták e könyv hátsó borítólapjára, hogy „ideális méretű: elfér az iskolatáskában.”

Tehát nem magáról a terjedelemtől van itt szó, hanem az adatok teljességéről. A fentebb említett új nagy szótár és a zsebszótár (valamint egy esetleges kézisztár) között csak az lenne a különbség, hogy hány szót tartalmaz. Hogy láthassuk, mennyivel kívánatosabb lenne az egységes szótár, nézzük meg most a magyar nyelvű lexikográfiai művek közötti munkamegosztást! Az alábbi listán azokat a lexikográfiai információkat sorolom fel, amelyek a tipikus amerikai vagy brit angol, továbbá néhány nyugat-európai szótárban található. Fontos szem előtt tartani, hogy — legalábbis az amerikai szótárak esetében — ezeket az információkat minden szótár tartalmazza, a nagyságtól függetlenül; így a szótár terjedelmének, formátumának nincs döntő szerepe: 1. Helyesírási (betűzési) változatok; 2. elválasztás; 3. kiejtés(ek); 4. szófaj; 5. fontosabb ragozott formák (ha rendhagyók vagy más betűzési/kiemelési változtatásokat igényelnek); 6. stilisztikai minősítés; 7. értelmezések; 8. a szó származékai, más toldalékos/képzett alakjai (az 5. pont alatti megjegyzéseknek megfelelően); 9. szinonimák, antonimák; 10. etimológiák.

Ezek a szószerű tényezők természetesen fontosak a magyar nyelvű művelésben is. De furcsa módon a magyar szótártani hagyomány ezeket az információkat legalább h é t f o r r á s k ö z ö t t osztja meg, ahogy a következő táblázat mutatja:

**Szótártani információk rendszeres bemutatása  
a magyar nyelvű szótárakban, illetve nyelvművelő művekben**

	Magyar értelmező kézisztár (ÉKsz.)	Helyesírási kézisztár <sup>4</sup>	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.)	A magyar helyesírás szabályai (AkH.)	Magyar szinonima-szótár	Nyelvművelő kézikönyv (NyKk.) (próza leírás)	Magyar kiejtési szótár
Helyesírási (betűzési) változók	—	—	+	—	—	+	—
Elválasztás	—	—	—	szabályok formájában	—	+	—
Kiejtés(ek)	—	—	—	—	—	—	+
Szófaj	+	—	—	—	—	—	—
Fontosabb ragozott formák	—	+	—	szabályok formájában	—	—	—
Stilisztikai minősítés	+	—	—	—	—	+	—
Értelmezések	+	—	+	—	—	—	—
A szó származékai, más toldalékos/képzett alakjai	—	+	—	—	—	—	—
Szinonimák, antonimák	—	—	—	—	+	—	—
Etimológia	„pedigré”-ként	—	+	—	—	—	—

<sup>4</sup> Az elődjét, a HTSz.-t beleértve.

A táblázatban látható, hogy egyik mű sem tartalmaz négyfajta adatnál többet (ez az ÉKsz.), és hogy öt műnek kellene kéznél lennie ahhoz, hogy az olvasó megtalálhassa mind a tíz kategóriát.<sup>5</sup> Az a gyanúm, hogy ez a széles megosztás egészen véletlenül alakult ki, s két különböző tényezőnek az eredménye. Először is a magyar lexicográfia — mint számos más ország hagyománya is — a speciális szótárak és a kétnyelvű szótárak készítéséhez ragaszkodik: az általános, mindent magába foglaló, egynyelvű szótár fogalma nem igazán létezik a magyar hagyományban. (Vö. ORSZÁGH LÁSZLÓ cikkét az ÉrtSz. készítéséről, ahol azt írja, hogy Magyarországon létezik egy „general aversion to the genre of descriptive dictionar[ies]” [ALH. 1961: 215—6]; ez az idegenkedés majdnem 40 év múltán sem változott.) Másodsor pedig az ilyen fogalom hiánya, illetve az eféle lehetséges szótár hiánya nem okozhatott nagy bajt a lexicográfusoknak, hiszen a magyar nyelvűvelők elvárták és most is elvárják a publikumtól, hogy mindent tegyen meg a helyes magyar nyelvhasználat érdekében. Tehát ha gondoltak volna rá egyáltalán, akkor sem sajnálták volna azt, hogy a magyar tanítónak, a titkárnőnek, a dolgozatot író főiskolai hallgatónak, a helyi szakszervezet elnökének stb., bele kell temetkeznie abba a hét vagy több kötetbe, hogy helyesen használja, írja, válassza el, ejtse ki az írni-, illetve mondanivalóját. Azon felül a második világháború utáni magyarországi szótárkészítő munkaközösségeknek sosem kellett versenyképes szótárt elképzelniük, készíteniük sem. A nyugati, különösen az angolszász lexicográfusok pedig, úgy látszik, sokkal praktikusabbak. Nem tételezik fel, hogy a nagy anyanyelvszeretet teljes „bevetésre” készíteti a szótárhasználót, sőt, nem is számítanak arra, hogy a szótár használójának van ilyen nyelvi attitűdje. Ugyanakkor tudják, hogy szótárunk csak egy a sok közül; ha nem elégíti ki a leendő vevő kívánságait sem a tartalom, sem a könnyű használhatóság szempontjából, akkor az egy másik kiadó szótárát veszi meg. Bár nem tudományos érv, de fontos lenne a magyar szótárkészítőknek az is, ha észre kellene venniük azt, és s z á m o t k e l l e n e a d n i u k a r r ó l, hogy szótáraik esetleg nemcsak az emberek könyvespolcain fekszenek használatlanul, hanem eladatlanul hevernek a boltok polcain is.

Összefoglalva: ebben a részben nem állt szándékomban kritizálni a speciális, részletező szótárakat. A magas tudományos szintű szótáraknak mindig megvan a szerepük, különösen a szakemberek számára. De szükség van olyan szótárra is, amely az összes, a mindennapi nyelvhasználattal kapcsolatos fontos tudnivalót tartalmazná a laikus emberek számára is. A továbbiakban a fentebb felsorolt 1., 2., 3., 5. és 6. elemekről fogok beszélni. Ezekben mutatkoznak meg ugyanis legjobban a szociolingvisztikai tényezők és a használhatóság kérdései. Bár itt nem beszélek a szószármazékokról, a szinonimákról vagy az etimológiákról, ezeknek is lenne helyük a szótárban.

**3. Ismert kiejtési, helyesírási (betűzési), és ragozási problémák.** — Mivel a legtöbb európai nyelv az angolnál sokkal előnyösebb helyzetben van a hang—betű összefüggésének tekintetében, nincs szükségünk arra, hogy az angol kiejtést jelölő hagyományt hozzuk be teljes mértékben, amely

<sup>5</sup> A táblázat címében szereplő „rendszeres” szó jelentéséhez szigorúan ragaszkodva, azokon a helyeken is a mínusz jelet használtam, ahol az adott mű helyenként adja meg a leírt információt. Kísérletként próbáltam ezeket a mínuszokat plusszal helyettesíteni, hátha ez az eljárás talán „igazságosabb”. Ez esetben az ÉKsz. hat pontot tartalmaz, és a TESz. hetet. Ezt az utóbbit — látszólagos teljességének ellenére — persze még nem tekinthetjük mindennapi, laikus emberek által használható szótárnak.

szerint minden szónál megadják az elfogadott kiejtés(ek)e)t.<sup>6</sup> A magyar szótárban csak azokat a szavakat vagy szórészeket kell jelölni, amelyekben nem állnak fenn az általános kiejtési-betűzési viszonyok. Ezt a megoldást alkalmazza pl. a Duden Deutsches Universal-Wörterbuch (1983.), a Brockhaus Wahrig Deutsches Wörterbuch (1980.), a Funk és Wagnalls Vocabolario illustrato della Lingua Italiana (1967.) és számos más európai szótár is. Maga az ÉKsz. több olyan esetben ad meg (részleges) kiejtést, ahol a szó kiejtése eltér az írott formától. Néhány példa erre az *m* szakaszból: *millió* [ili] (és így tovább a *milli*-vel képzett szavaknál); *megegyezés* [eggy] (és máshol a megfelelő *egy* származékainál); *malachit* [ahi], *mindjárt* [gy]; stb.

Ebben a részben csak annyit szeretnék javasolni, hogy a jelenlegi magyar szótári készlet s a mai nyelvművelő hagyomány ennél sokkal több kiejtés-jelölést igényel. A majdnem 11 000 címszavas Magyar kiejtési szótár (FEKETE LÁSZLÓ, Bp., 1992.) — nem is beszélve az iskolai tankönyvek erre fordított figyelméről, az AkH. számos új kiadásáról, a háttérükben zajló megszámlálhatatlan akadémiai és a folyóiratokban folytatott vitáiról — hitelesen és nyomatékosan tanúskodik amellett, hogy óriási szükség van a részletesebb, kibővített kiejtés-jelölésre egy általános szótárban. Később pedig szeretném bemutatni, hogy át kell gondolnunk a kiejtés jelölését, tekintetbe véve azt is, hogy mennyire felelnek meg az „elfogadott” formák a mai valóságnak; hogy a mai magyar társadalomban kiknek van joguk az elfogadott formákat meghatározni, és mindenekelőtt azt, hogy nem ajánlatosabb-e, felelősebb-e olyan kiejtési változatokat (is) jelölni, amelyek — hivatalos elfogadhatóságuktól eltekintve — területi és/vagy társadalmi elterjedtségük miatt egy bizonyos polgárjogot már régen elnyertek.

A) **Helyesírási-kiejtési eltérések.** — 1. A magyar helyesírás nem következetes a magánhangzók tényleges kiejtésének jelölésében. Közismert, hogy a helyesírás, amelyben jelöletlen az /ë/ fonéma, leginkább a budapesti beszédnek felel meg, amelyből szintén hiányzik az /ë/; általában azonban a helyesírás nem tükrözi az „Educated Colloquial Hungarian” (ECH) jellegzetességeit, amelyeket NÁDASDY ÁDÁM és SIPTÁR PÉTER a művelt budapesti beszélőknek tulajdonítanak (NÁDASDY ÁDÁM, Segmental phonology and morphophonology, in: KENESEI ISTVÁN szerk., Approaches to Hungarian I. Data and descriptions. Szeged, 1985. 225—46; SIPTÁR PÉTER, Proceedings of the XIIth International Congress of Phonetic Sciences, vol. 3/5. 1991. 214—7).<sup>7</sup> Valójában egyetlen valódi tájszólást vagy társadalmi változatot sem tükröz a helyesírás, bár ez elfogadható és általános megoldás az alfabetikus helyesírások között.

KÁLMÁN BÉLA szerint a magyar nyelvterület jelentős része különbséget tesz *e* és *ë* között (KÁLMÁN BÉLA: The Hungarian Language, 1972.), pl. *hëgyes* 'hegyvidékes' vs. *hëgyës* 'csúcsos'. (Mind a kettő persze *hegyes* a hivatalos helyesírásban.) Olyan szótár, amely megfelelően végzi el leíró feladatát, minden bizonnyal megjelölné az *ë*-hangot mint valgyagos kiejtést, ahogy éppen a Kiejtési szótár (FEKETE LÁSZLÓ i. m.) vagy régebben az ÉrtSz.

2. Egy további lehetséges, a kiejtéstől való helyesírási eltérés a hosszúnak írt zárt magánhangzók (*í, ú, ü*) gyakori rövid hangzása (KÁLMÁN BÉLA i. m., NÁDASDY ÁDÁM i. m., KASSAI ILONA, On vowel length variability in Hungarian, in: SZENDE TAMÁS szerk., Proceedings of the „Speech Research '89” International Conference [Magyar Fonetikai Füzetek 21. sz.] 1990. 96—9). NÁDASDY szerint egészen általános az ECH-ban az első

<sup>6</sup> Az egyszerűség kedvéért most csak az *e l f o g a d o t t* kiejtésről beszélek, de rövidebben más, széles körben elterjedt kiejtésekről is szó lesz.

<sup>7</sup> Természetesen érdemes az MTA „Strukturális magyar nyelvtan. Fonológia” c. kötetének leírásait figyelembe venni.

szótagon kívüli hosszú zárt magánhangzók rövidítése: [hosszu], [fésű] stb. Ez a jelenség nemcsak Budapestre jellemző, hanem az egész nyugati magyar nyelvterületre is.<sup>8</sup> Továbbá más zavarok is léteznek a magánhangzók tartamával kapcsolatban: *bölcsőde* ~ *bölcőde*; *körút* ~ *kőrút* (esetleg *kőrut* is); *zsüri* ~ *zsüri* (l. KASSAI i. m.).

3. Kevésbé ismert és sokkal kevésbé kutatott terület az „alfonémák” előfordulása és kezelése. SIPTÁR (i. m. 215—6) több olyan alakot említ, mint [általános],<sup>9</sup> [vásárváros], [spájz], és [háló] ’halló’, ahol egy /ál/ rövidítve jelenhet meg, de körülbelül ugyanazzal a nyelvéllással, mint a hosszú változata. Olyanokat is felsorol, mint [ēre] ’erre’ és [āra] ’arra’, ahol meghosszabbodik egy rövid nyílt magánhangzó. Persze ez a kérdés sokkal több kutatást igényel, de arra mutat, hogy sok bonyolult fonológiai kérdéssel és ennek mai társadalmi jelentőségével kell szembenézniük a lexikográfusoknak.

Ami a kiejtések hű és részletesebb jelölését illeti (itt főleg a magánhangzókról van szó), három elvet, illetve lehetőséget látok. Elsősorban persze a legelfogadhatóbb kiejtést kell jelölnünk szótárunkban, de mivel csak „problematikus” kiejtések fogunk feljegyezni, meg kell határozunk, hogy van(nak)-e mindegyik szó elfogadható kiejtésének komoly riválisa(i). Ha pedig találunk komoly riválist — ez már a második pont —, rögtön el kell döntenünk, nem érdemes-e ezt a változatot is feljegyezni, és ha igen, akkor mint egyenrangú vagy csak mint másodlagos lehetőséget. Végül, jónéhány esetben meg kell adnunk, hogy a „rivális” már nem is az, mert nincs mivel versenyeznie: a betű szerinti kiejtés egyszerűen nem vagy alig létezik.

Persze a mássalhangzókkal is akadnak problémák. Mint állandó eltérés csak a rövidnek írt *dz*, *dzs* hosszú volta lehet zavaros. Ezen kívül főleg a hasonulási folyamatok eredményezhetnek olyan helyzeteket, ahol egyes hangezek keresnek majd tanácsot a szótárban:

a) Sokszor vitatott kérdés az intervokális és szóvégi *dz*, *dzs* hosszú ejtése és annak jelölése (DEME LÁSZLÓ: MNy. 1984: 215—20; G. VARGA GYÖRGYI: MNy. 1984: 220—1). A hosszúság csak a morféma határain van jelölve: *bridzsel* [briddzsel] ’bridzset játszik’, *pedzi* [peddzi] de *peddze* [peddze] [*< pedz + je*].

b) A magyarban több mássalhangzó (kölcsön)hasonulás történik a morfémák határán, különösen a palatalizáció a „mélyszerkezetű” *j* hatására ( $t + j \Rightarrow [tj]$ ,  $d + j \Rightarrow [ggy]$ ,  $ny + j \Rightarrow [nny]$ ,  $l + j \Rightarrow [lj]$  stb.). Itt talán némi bizonytalanság található a lakosság körében a betűejtési elv miatt, ami megerősödhetett Kádár János híres *út-ja*-féle kiejtésének a következtében. Ezeket jelölni kell, ahol lehetséges. Ugyanakkor azonban a teljesen automatikus (megjósolható) hasonulási folyamatokat, mint például a zöngesség szerinti hasonulás ([zsepkendő], [arzbőr] stb. valószínűleg nem kell jelölni a szótárban.<sup>10</sup>

B) T i s z t á n h e l y e s í r á s i n e h é z s é g e k. — A kiejtési problémák mellett van egy másik osztályozás, amely csak az írott magyart érinti. Itt legalább három jelenségről van szó: (1.) az elválasztás; (2.) a teljesen hasonló suffixumok he-

<sup>8</sup> GERSTNER KÁROLY személyes megjegyzése. L. pl. RÓNAI BÉLA recenzióját GUTTMANN MIKLÓS „A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon” c. könyvéről: MNy. 1996: 211—4. GUTTMANN felmérése szerint a dunántúli iskolások között is 95%-osan rövidül az *í*, *ú*, *ű* a szó végén.

<sup>9</sup> Itt a magyar dialektológiából ismert jeleket használom (*á*, *ē* stb.), mert valószínűleg ezek szerepelhetnek a vázolt szótárban. SIPTÁR az IPA jeleit használja cikkében. Továbbá én fonetikai átírásban közlöm azoknak a szavaknak kiejtését, amelyet SIPTÁR csak prózáilag ír le.

<sup>10</sup> FEKETE LÁSZLÓ kiejtési szótára (i. m.) átírást ad ebben az esetben is. Arról, hogy ez bizonyos tanulmányok alapján indokolt-e, vagy csak abból a feltevésből indul ki, hogy itt is a hiperkorrekciós betűejtés veszélye áll fenn, a szerző nem ad felvilágosítást.

lyesírása idegen betű(csoport) esetében; (3.) az egybe-, illetve különírás. Itt többé-kevésbé csak a legjobb tájékoztatási mód kitalálásáról van szó, mert alig beszélhetünk szociolingvisztikai jelenségről: nem valószínű, hogy például szabályosan társadalmilag rétegződött elválasztási szokásokat találunk, ha keresnénk. Ez viszont nem azt jelenti, hogy itt már nem érdemes közelebről megvizsgálni a tipikus író vagy egyszerűen gépelő személy elvárásait, eddigi tapasztalatait és felfogási képességét a helyesírási szabályokat illetően.

1. Itt a kiinduló feltételezéseim a következők: a magyar elválasztási szabályok meglehetősen bonyolultak; továbbá több esetben alaposan ütköznek még a művelt ember nyelvérzékével is; végül számos kivételt is tartalmaznak. Ezért nem szabad elvárnunk, hogy a tipikus használó hosszú távon emlékezzen az AkH.-ban vagy NyKk.-ben prózai formában közölt elválasztási szabályokra, vagy ezeket alkalmazza frissen talált szavak elválasztásakor. Az AkH. és a Helyesírási szótár ugyan elválaszt bizonyos szavakat, de szinte kivételesen; nem biztos, hogy a használó megtalálja, amit keres. Sokkal célszerűbb, ha minden, a legkevésbé is kérdéses szó elválasztása fel van sorolva, és ugyanazon a helyen, ahol a további kívánt információk is találhatóak: az „általános” szótárban.<sup>11</sup> Alább majd megmutatom, hogyan lehet ezt az információt is megadni minimális tér felhasználásával. Most csak a különböző elválasztási nehézségeket mutatom be.

Bár igaz, hogy van általános „algoritmus” az elválasztásra (válasszunk két mássalhangzó között, illetve egy magánhangzó és mássalhangzó között), az is igaz, hogy ennek a szabálynak több kivétele van. Például a szóalkotás szerinti elválasztás megelőzi a fenti szabályt, úgy, hogy a szóelemzés szerint kétféle módon választható ugyanaz a betűsor, pl. *me-gint* 'újra' de *meg-int* 'figyelmeztet'; *gépe-lem* (ige) vs. *gép-elem* (főnév) (AkH. 1994: 93). Ugyanakkor a szóképzés és a ragozás nem érvénytelenítheti a szóban forgó szabályt: úgy kell írunk, hogy *fele-let*, holott az *-at/-et* toldalék számos szóhoz járul.

Az is igaz, hogy a mai felnőtt lakosság körében sokan vannak, akiknek két vagy több jelentős szabályozási változást vagy „mozgalmat” kellett átélniük. Például a *dz*, *dzs* többjegyű betűk gyakran képezték vita tárgyát az évek folyamán (l. DEME i. m., G. VARGA i. m.). Aki 1954 előtt fejezte be az iskolát, azt tanulta, hogy a *dz*-vel végződő igetövek, pl. a *fogódzik* felszólító módú elválasztott formája így irandó: *fogódz-zon*; 1954 után pedig ez a szabály érvénytelenné vált, és a javasolt forma azóta a következő: *fogódz-dzon*, tehát nemcsak az elválasztás, hanem a betűzés is megváltozott. Ezzel viszont nem volt vége a *dz*, *dzs* sorsának, hiszen az MTA Helyesírási Bizottsága 1954-ben folytatta a szimpla *dz*, *dzs* korábbi elválasztási szabályát, mely szerint ezek két magánhangzó közti helyen így választandók el: *mad-zag*, *lopód-zik*, *maharadzsa* stb. (AkH. 10. kiadása, 321.§). Harminc évvel később, 1984-ben megváltoztatták ezt a szabályt is, és az AkH. 11. kiadása szerint a *dz*, *dzs* most így kezelendő: *ma-dzag*, *lopó-dz[ik]*, *mahara-dzsa* stb. (AkH. 11. kiadása, 227.§). Tehát azokban az emberekben is, akik szorgalmasan megtanulták a szabályokat, és ezekre még emlékeznek is, elég nagy bizonytalanság keletkezhet(ett).

2. A teljesen hasonló ragok (*-vá/-vé*, *-val/-vel*) helyes betűzése, kiejtése idegen betűknél, betűcsoportoknál korántsem világos. Pl. *almanach* [-ah] + *vá* ⇒ *almanachhá* [-ahha:]; *fix* [fiksz] + *vel* ⇒ *fixszel* [fikszel]. Ez a probléma viszont többnyire az idegen személy- és helyneveknél fordul elő. Valószínűleg az itt javasolt szótár(típus) sem kezel-

<sup>11</sup> A konkrét vizsgálatra várva, azt javasolnám, hogy (C)VVCV(C) szótagok között (pl. *fésű*, *teher*), nem azonos szimpla magánhangzók között (*irni*, *jelentés*), valamint azonos jegyű hosszú magánhangzók között (*kettő*, *fillér*) — különösen monomorfematikus szavakban — nem kell az elválasztási lokuszt megjelölni. Majdnem minden más helyzetben pedig ajánlatosnak tűnik nekem.

heti ezt a problémát, azt a nemzetközi lexikográfiai gyakorlatot számba véve, hogy egy általános célú szótár ne tartalmazzon tulajdonneveket.

3. Van a magyarban szép számmal olyan szóösszetétel, illetve kifejezés, amelyet külön, kötőjellel, vagy egybe kell írni. Bizonyos esetekben állítólagos jelentéskülönbség van az egybeírt és a különírt forma között. Néhány példa: *gyorsírás* 'sztenográfia' vs. *gyors írás* 'sebes írás'; *sokszög* 'poligon' vs. *sok szög* 'számos szög'; *fenn maradt* (a padlason) vs. *fennmaradt* (a neve) (AkH. 11. kiadása, 95.§); *írnivaló* 'amit írni kell' vs. *írni való* 'megírandó'. Itt nemcsak hajszalnyi jelentéskülönbségekkel van dolgunk, hanem részben önkényes, gyakran megváltoztatott megoldásokkal is. Ezért érdemes ezt az információt is megadni a szótárban, valószínűleg a szócikk testében.

C) **M o r f o f o n e m a t i k u s ( r a g o z á s i ) v á l t o z á s o k é s n e h é z s é g e k .** — 1. A suksükölés a magyar nyelv legerősebben stigmatizált folyamatainak egyike. Az úgynevezett szuksükölés iránt csak némileg kevesebb ellen-szenvet érez a nyelvűvelő hagyomány (KONTRA MIKLÓS—VÁRADI TAMÁS, Degrees of stigmatization: *t*-final verbs in Hungarian. In: Verhandlungen des Internationalen Dialektologenkongresses Bamberg 1990 [ZDL-Beiheft 77], 1995. 132—43). A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat felmérései kiderítették, hogy a magyar lakosság több mint fele helyesnek talál(na) bizonyos suksükölő formákat (pl. *Nem szeretem, ha elhagylaszák a döntést.* (KONTRA MIKLÓS, Does the educational level of speakers matter in Hungarian language use?. In: Verhandlungen des Internationalen Dialektologenkongresses Bamberg 1990 [ZDL-Beiheft 77], 1995. 61—9). Persze itt is felmerülhet a kérdés, hogy ha a beszélőközösség több mint 50%-a egy bizonyos nyelvi formát használ, nem ez-e a (jövendő) helyes forma? Ehelyett a radikális javaslat helyett csak annyit mondok, hogy a jelek szerint komoly orvoslásra van szükség, ha ennek a folyamatnak ellent akarunk állni. Ebben talán segíthet egy-két „helyesen” ragozott forma közlése. A következő ábra ezt a jól ismert jelenséget csak annak érdekében mutatja, hogy láthassuk, mit lesz érdemes majd mutatni egy szócikkben ebből a jelenségből.

	<b>sztenderd</b>	<b>nemsztenderd</b>
kijelentő mód:	<i>arat+ja</i> ⇒ <i>aratja</i> [-attya]	<i>arat+ja</i> ⇒ <i>arassa</i>
felszólító mód:	<i>arat+ja</i> ⇒ <i>arassa</i>	
kijelentő mód:	<i>halaszt+ja</i> ⇒ <i>halasztja</i> [-asztya]	<i>halaszt+ja</i> ⇒ <i>halassza</i>
felszólító mód:	<i>halaszt+ja</i> ⇒ <i>halassza</i>	

2. Az ikes igék is bizonyos kezelést igényelnek. Itt szintén elég erős mind a társadalmi szintű bizonytalanság (HORVÁTH VERA—REMÉNYI ANDREA ÁGNES, Az ikes ragozásról, in: BALOGH—KONTRA i. m. 9—19), mind a nyelvűvelők aggodalma. Az egyes számú, első személyű, ikes ragozás már elavulóban van több gyakori igénél, így az *eszek*, *iszok*, *gondolkodok* formák már egészen elterjedtek, de talán megvan az az általános érzés, hogy ezek nem illendőek a formálisabb nyelvi kontextusokban. Mostanában az egyes számú, harmadik személyű, felszólító alak általában nem szerepel „ikesen” (pl. *foglalkozzon*, nem *foglalkozzék*), de talán még érdemes megemlíteni, hogy az utóbbi ikes alaknak a nagyon választékos nyelvhasználatban megvan a helye, de **c s a k o t t**.

3. Még egy olyan terület, ahol bizonyos ingadozás mutatkozik, a magánhangzó-illeszkedés. Különösen az idegen vegyes hangrendű jövevényszavak okoznak problémát, ahogy KONTRA és RINGEN dolgozatai ezt bizonyítják (pl. KONTRA MIKLÓS—CATHERINE RINGEN, Hungarian vowel harmony: The evidence from loanwords: UAJb. 58 [1986.]: 1—14). Az ingadozás a sztenderd nyelv, a dialektusok, és az egyéni nyelvhasználat szintjén is megvan (PAPP FERENC, A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere. Bp.,



1975.; ROBERT VAGO, *The Sound Pattern of Hungarian*. Washington, 1976.), pl. *hotel-nak/hotelnek; slágernak/slágernek; szamojédnak/szamojédnek*. Így nagyon valószínű, hogy nem hiába keressük itt azt a módot, amellyel ezt az információt tovább lehet adni.

4. Mit tegyünk be az átdolgozott általános szótárba? — A fentiek csak kis ízelítőt adnak a számos következetlenségből, a különböző változatokból és más ismert nehézségekből a magyar kiejtés, ragozás, és helyesírás területén. Lehetne, és kell, hogy legyen egy egységes szótár, amely jobb leírást és jobb felvilágosítást ad mindezen területeken. A változtatás ellenzői rögtön azt fogják mondani, hogy javaslataim megnövelik a szótár terjedelmét. Ezzel egyetértek, de a következő ellenérvekkel tudok válaszolni. Először: néhány változtatás (pl. az elválasztások jelölése) csak nagyon kevés helyet venne igénybe, mert magában a címszóban lehet jelölni. Másodsor: a betűtípus, a szedés, a margók szélességének kellő módosításával és a nagyszámú stílusminősítés túlnyomó többségének a kiküszöbölésével (l. alább), kb. 20%-ot takaríthatnánk meg a jelen ÉKsz. terjedelméből. Utoljára, de nem utolsóként, bizonyos információk és célok esetében azt mondhatjuk, hogy ez az egyetlen mű 3-5 létező szótárt és szótár jellegű kézikönyvet helyettesíthetne. Aki komplex, szószint fölötti kérdésekre keres választ, vagy egyszerűen szeret prózai leírásokat olvasni, az nyugodtan lapozgathat továbbra is a NyKk.-ben, az AkH.-ban és más nagy kézikönyvekben. Ugyanakkor azonban, ha a vázolt szótárt gondosan szerkesztik meg, szinte minden betűzési, kiejtési, elválasztási és mindennapi szóhasználati kérdésre tanácsot tud adni. Ha továbbá a szótár a megfelelő szavak egy-két közeli szinonimáját, rövid, de felvilágosító etimológiáját tartalmazná, akkor a használnak valóban csak nagyon ritkán kellene más szótárhoz nyúlnia. Ez azt jelenti, hogy ez az egy mű jóval kisebb terjedelmű lenne, mint a jelenlegi szótárak állománya.

A) R a g o z á s i m i n t á k . — A 2. részben rámutattam, hogy a nyelvűvelő hagyomány aggályai és az újabb szociolingvisztikai kutatások tükrében nagy szükség van az észszerű, takarékos nyelvtani felvilágosításra. Ez nem könnyű feladat. PETER SHERWOOD szerint „in the case of a fundamentally agglutinating language like Hungarian, the spatial cost of providing all inflected forms is prohibitively high: most nouns have several hundred [forms] and most finite verbs at least several dozen” (Grammar in the bilingual dictionary, with special reference to English and Hungarian, in: MAGAY—ZIGÁNY szerk., *Budalex '88 Proceedings*. Bp., 1990. 131). Természetesen az összes paradigmát nem kell megadni. Úgy tűnik, nem túl nagy nehézséggel be tudjuk tenni azokat az alakokat, amelyek a kétnyelvű szótárakban szoktak szerepelni (némi pótlással). Az igéknél a leghasznosabb alakok meghatározása az ige típusától függ. A legtöbb ige nem is igényli a ragozott alakok felsorolását. Ikes igék esetében az egyes szám, első személyű, alanyi alak szükséges, ha a kutatások azt mutatják, hogy jelentős ingadozás van (társadalomszerte) az ikes és iktelen változatok között, vagy pedig azt, hogy az iktelen változat már a természetesebb. Aztán az általában nagyon választékos egyes számú, harmadik személyű, alanyi felszólító módú ikes alakot is megadhatjuk. Így a *gondolkodik* igénél ezt találjuk a címszó végén: „**gondolkodom (-ok, koll<sup>12</sup>)**, **gondolkodjék vál.**”<sup>13</sup> A *-t*-vel végződő igékre vonatkozóan, ha az egyes számú, harmadik személyű, tárgyias kijelentő és felszólító módú alakot adjuk meg, ez legalább figyelmeztetheti az olvasót

<sup>12</sup> A „koll” azt jelenti, hogy ’kollokvialis’, a „vál” azt, hogy ’választékos’. Lásd az 5. pont alatt.

<sup>13</sup> A helyzet tulajdonképpen más és más lehet mindegyik „ikes” igénél, ami azt jelenti, hogy szótárunk szerkesztőségének minden ikes igét külön kell megvizsgálni ebből a szempontból.

a suksükölés „veszélyére”. Tehát a *halaszt* igénél a következő ragozott alakokat találunk: „**halasztja, halassza**”.

B) **H a s z n á l a t i t a n á c s**. — Véleményem szerint értékes módosítása lenne a szótárnak, ha bizonyos szócikkekben semleges, tárgyilagos tanácsadó sorokat közölne. Ilyen található például az American Heritage Dictionary 3. kiadásában (vö. „usage essay” ott). Ezekben a rövid „esszében” olyan használati zavarokról adnak felvilágosítást a szerkesztők, mint például a *disinterested* ~ *uninterested* előíró különbségről. Az előíró értelmezés szerint a *disinterested* szónak a helyes jelentése ’pártatlan’; az *uninterested* inkább azt jelenti, hogy ’valamivel nem törődő’. De ismert tény, hogy sokan — állítólag helytelenül — a *disinterested*-et is használják az utóbbi értelemben. A *disinterested*-hez tartozó usage essay-ban a szótár szerkesztői erre a véleményre hívják fel az olvasó figyelmét. Fontos, hogy nem hagyják ki a „helytelen” jelentést a szótárból, de nem is helytelenítik egyértelműen; csak tanácsot adnak. A Robert Dictionnaire d’aujourd’hui-ban is találunk különálló tanácsadó sorokat. Ezek eltérnek az American Heritage-étől abban, hogy a Robert szerkesztői jóval határozottabban adják meg az előíró szabályokat. Bár nem értek egyet ezzel a megoldással, igaz, hogy mind a két szótár sokkal jobban kielégíti a világos bemutatás követelményeit, mint a meg nem magyarázott „pongyola”, „helyes(ebb)en” stb. kifejezések használata a Képes diákszótárban, valamint az ÉKsz.-ban és az átdolgozott kiadásában.

Magyarországon a szóhasználatban, valamint a helyesírásban való látszólagos bizonytalanság (most főleg a nyelvművelő cikkek tanúsága alapján beszélnek) világosan indokolja a „használati tanács” hozzáadását. Itt például ilyen jelenségekről lehet tanácsot adni, mint a *végett* ~ *miatt* összetévesztéséről (PLÉH CSABA, A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról, in: BALOGH LAJOS—KONTRA MIKLÓS szerk., Élőnyelvi tanulmányok. Bp., 1990. 55—75), vagy a „főlöszleges”, illetve „rosszul használt” igeikötőkről (*[ki]exportál, [be]importál; megbetegszik ~ lebetegszik*; l. pl. MAGASSY LÁSZLÓ, Leíró magyar nyelvtan. Bp., 1993. 91). Ezt a lehetőséget természetesen tapintatosan kell igénybe venni, mert túlhasználata újra bevezetheti a régi, nemkívánt előíró hangnemet. (Ezzel kapcsolatban l. a következő részt is.)

5. **A m i t k i l e h e t h a g y n i**. — Ahogy fentebb említettem, némi helyet nyernének az általam javasolt bővítéseknek, ha a jelen és készülő ÉKsz.-ben használt stilisztikai minősítések (ang. *status* vagy *usage labels*) száma drasztikusan csökkenne, és takarékosabban alkalmaznák őket. Ezt érdemes megemlítenünk nemcsak a terjedelmi következmények miatt, hanem eszmei megfontolásból is: ezzel némileg csökkenthetnénk a szótárak erősen előíró (normatív) hangulatát. Amit írok, az persze semmiféleképpen sem alaptalan „deskriptivista” támadás a hagyomány ellen, hanem teljesen jogos javaslat, ha összevetjük az ÉKsz.-et (ebben 19 stilisztikai minősítés van<sup>14</sup>) az amerikai szótárakkal, ahol csak 3-7 ilyen minősítés használatos. Stilisztikai minősítések:

1. **H á r o m** stilisztikai minősítés van a Webster’s Third International Dictionary-ben (a legkevésbé szigorú a jól ismert amerikai szótárak közül): slang (szleng), substandard (‘sztenderd alatti’), nonstandard (nem sztenderd).

2. **H é t** stilisztikai minősítés található az American Heritage Dictionary 3. kiadásában (a legszigorúbban előíró amerikai szótár): informal (közvetlen; fesztelen), slang, nonstandard, vulgar (vulgáris, durva), obscene (trágár, obszcén), offensive (sértő az etnikai, faji, nemi viszonyokat illetően), „usage problem” (‘használati probléma’ — az olva-

<sup>14</sup> Saját elemzésem szerint: az ÉKsz. nem ad külön nevet ezeknek a terminusoknak, sem nem sorolja fel őket külön.

sőt egy rövid, közvetlenül a szócikk után álló „usage essay”-hez, vagyis tanácsadó alcikkhez irányítja).

3. T i z e n k i l e n c stilisztikai minősítés van a Magyar értelmező kéziszótárban:<sup>15</sup> argó, bizalmas, durva, gúnyos, gyermeknyelvi, hivatalos, irodalmi, kedveskedő, nem hivatalos, népies, pejoratív, ritka, sajtónyelvi, szépítő, tréfás, túlzó, választékos, vulgáris, \*[az általános „stigmatizáltság” jele].<sup>16</sup>

Véleményem szerint legalább is a *bizalmas, durva, gúnyos, kedveskedő, szépítő és túlzó* minősítés „mikroszociolingvisztikai”. Ez azt jelenti, hogy átlépték a szokásos határt a szavak társadalmi és beszéd szintű értéke között. Ezekkel a szerkesztők mintegy ki akarják találni, mit érez az, aki használja az így minősített szót. Nem hiszem, hogy ez a szótár(készítő) feladata. Szerintem sok minősítés a többi közül csak a burkolt elítélés eszköze; alkalmazásuk megtévesztő, egyáltalán nem segít a használatban. És nemcsak a minősítések túlhasználata a probléma, hanem ezek értelmezhetetlen halmozása: meglepően sok helyen két, sőt három egymást követő minősítést is találunk, pl. „nép[ies] durva pejor[atív]”, néha további módosítással együtt, pl. „kissé vál[asztékos]”.

Erős szűrés után tulajdonképpen a következő öt terminus bőven elégséges lenne a legfontosabb stilisztikai szintek jelölésére (státuszuk szerint csökkenő sorrendben): *irodalmi, fesztelen, nem sztenderd, szleng* (vagy *argó*) és *vulgáris*. A lényeg itt az, hogy csak a legszükségesebb esetekben használjuk ezeket. A legtöbb szó (ill. jelentés) jelöletlen lesz. A jelölés célja nem a gyanakvó attitűd fölkelése bizonyos szavak ellen leendő használóinkban (sokszor úgy érzem, hogy ezt kívánja az ÉKsz., és általában a nyelvvelő művek). A szótár inkább saját nyelvérzékére bízza a használatot. Ne tételezze fel, hogy a használó nem ismeri saját szókészlete stilisztikai értékét. Csak enyhe figyelmeztetést adjon arra az esetre, amikor a használatban egy valóban kevésbé ismerős szót kell használnia.

6. A z á t d o l g o z o t t s z ó c i k k e k í z e l í t ő j e. — Most néhány példa következik a fentebb javasolt változtatásokból. Úgy közlöm őket, ahogy ténylegesen megjelenhetnének egy új szótárban, bár csak azt a részt, amely lényegesen eltérne a forgalomban levő értelmező szótár mintájától. A példákban a szófaj elnevezéseit, valamint a részleges értelmezéseket közvetlenül a jelen ÉKsz.-ből idézem. Mint látható, több esetben nagyon könnyen és viszonylag elegánsan mutathatjuk be az új információkat. Az „elegáns” szón csak annyit értek, hogy eléggé kevés helyet kell igénybe vennünk, és hogy néhány esetben több adatot adhatunk ugyanazon a helyen (pl. a helyes betűzés és helyes elválasztás egyben az instrumentális raggal ellátott formáknál, l. alább). Az alábbi szavaknál az elválasztási helyeket a ’’ jellel határoljuk el.

Az erős bírálatom után az olvasó talán azt várná el, hogy részletes példákat adjak meg a javasolt szótár lehetséges szócikkeiből; különösen izgalmasak talán a szleng és az újabb szavak lennének. A teljes, szilárd nyelvészeti és lexikográfiai adatok hiányában viszont nem írhatnék meg teljes szócikkeket, mert akkor ugyanazt a súlyos hibát követném el, amelyet e cikkben kritizálok. Stilisztikai minősítéseimet csak a jelen nyelvvelési kézikönyvek alapján tudnám idézni, de ezeket nem tartom megfelelő forrásoknak, a már fentebb vázolt okok miatt.

I. Kiejtési változatok és lehetséges megítéléseik (*bp* = ’budapesti’, *fesz* = ’fesztelen, informális’):

<sup>15</sup> Az itt közölt, nagyjából egyszavas terminusokat bizonyos esetekben a többszavas, ÉKsz.-ben levő leírásokból szűrtem ki.

<sup>16</sup> A csillag elmarad az átdolgozott ÉKsz.-ből.

fésű [fészű, bp] fn ...

hos<z>szű [hosszu, bp] m ...

miért [mér, feszk] k ... [más variáns is elképzelhető, vö. SZENDE TAMÁS, Phonological representation and lenition processes: Magyar Fonetikai Füzetek 24. sz. 1992. 250]

me'gint [megin, fesz] hsz ...

II. Elválasztás:

ki'lo'gramm fn ... [vs.] te'leg'ram fn ...

fel'ad ige ... [vs.] fe'lel ige

ex'klu'zív mn ... [Ennél a szónál és a hasonló szavaknál kell az elválasztás, mert az átlagos használó az ejtett szótagolás szerint, a művelt ember talán a (latin vagy más idegen) szóképzés szerint választaná el őket (itt *ex'klu'zív*).]

III. Elválasztás, kiejtés és betűzés a *dz*-nél és *dzs*-nél (itt a *-val/-vel*, *-vá/-vé* kezelésével együtt) és más hosszú többjegyű betűknél. A csúcsos zárójeleket ('<...>') Brockhaus Wahrig Deutsches Wörterbuch-jának alapján alkalmazom (pl. **Bettuch** <-tt-> = *Bett-/tuch*). Itt azt jelentik, hogy a közbevetett betűsor csak akkor jelenik meg, amikor elválasztjuk a szót: **bridzs** fn Kártyajáték... . **brid<z>dzsel**, vö. **brid'zsel** [-ddzs-] tn ige Bridzset játszik.

pedz [-ddz] ts ige (tn is) Harapni kezd... . **pe'dzi** [-ddz-], **ped<z>dze**

**men<y>nye'zet** fn 1. Födém, az alatta levő helyiség felől tekintve ...

IV. Morfofonematikus és ragozási nehézségek:

1. A *-t* hasonulása:

**lát** ts (és tn) ige 1. Vkit, vmit szemével érzékel, s róla képet alkot a tudatában ...

**látja** [-tty-], **lássá**

2. Ingadozás a magánhangzó illeszkedésében (l. KONTRA—RINGEN 1986. i. m.):

**szamojéd** fn ... ~ok v ~ek

V. Egybe- és különírt jelentések bemutatása a szócikken belül:

**írnivaló** fn Amit írni kell. **írni való** m megírandó: *Adtak-e írni való leckét?...*

VI. Gyakran „felcserélt” szópárok [*h. t.* = 'használati tanács']:]

**miatt** nu 1. Vmely ok következtében. ... 2. ... felől. 3. Vmilyen céllal, vminek az ügyében, l. végett. **h. t.:** Nyelvművelő hagyományunk szerint a célkijelölésre csak a *végett* alkalmas: *Üzleti tárgyalások ~ külföldre utazott. A miatt* szót leginkább okok kifejezésére használjuk: *Az eső ~ lekésték a vonatot*, de a mindennapi használatban a célkijelölésre is használatos. Tanácsadóbizottságunk 70%-a fogadta el a *miatt* szót 'végett' hagyományos értelmében, míg 20%-a tartotta helyesnek a *végett* használatát a 'miatt' jelentésével.<sup>17</sup>

7. B e f e j e z é s . — A fentiekben olyan szótárt próbáltam vázolni, amely (1.) a legfontosabb szószintű információkat, így a kiejtést, mindenfajta helyesírási tudnivalót, lényeges ragozási mintákat és az értelmes szóhasználatra, szóválogatásra szükséges tájékoztatást tömören, hatékonyan és mindenekelelt e g y f e d ő l a p o n mutatja be; (2.) a mai magyar nyelv valóságos helyzetét, társadalmi és területi rétegződését veszi figyelembe, minimális előítélettel; és (3.) tiszteletben tartja a szótár használóját, és elhiszi, hogy az

<sup>17</sup> Nem tudhatom, hogyan, milyen arányban reagálna a tanácsadóbizottság, amíg nem választják ki. Összevethetjük a 1988-as Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat országos felmérését, amelyben a lakosság 60%-a fogadta el a *miatt* szót a következő mondatban: *Kati továbbtanulás miatt jelentkezett a főiskolára*. Ugyanakkor 42%-ban fogadták el a *végett*-et ebben a mondatban: *Az eső végett beálltam az eresz alá* (PLÉH CSABA i. m. 68—9). A tanácsadóbizottságról lásd közvetlenül alább.

képes saját döntéseket hozni nyelvi ügyekben. Ezek alapján egy olyan szótár jöhet létre, amely nem cenzúrázza az élőnyelvet; nem emel piederasztálra egyetlen nyelvi változatot sem, akár valódi, akár eszményített; csak feljegyzi a nyelvet, terjedelmének és a financiális feltételeknek megfelelően, és h i t e l e s e n ítéli meg a feljegyzett formákat.

Most felmerül a kérdés, honnan ered ez a hitelesség a használó számára? Elsősorban abból a tudatból, hogy egy igazán reprezentatív nyelvi minta került a szótárba. A nem-nyelvész ezt úgy érti meg, hogy saját nyelve is szerepel az oldalakon, neki tetsző arányban. Továbbá abból, hogy a szerkesztők hangja megítélő, de nem elítélő. Ezt a két feladatot egy jó szándékú, jól képzett, nyitott gondolkodású nyelvész- és lexikográfuscsoport tudja teljesíteni. Most azonban bemutatok még egy új koncepciót a magyar szótárkészítésben. A szerkesztőség jó tulajdonságaitól eltekintve, ezek az emberek ismeretlenek maradnak a használók számára. Vajon mérvadó-e a szerkesztőség nyelvi ízlése? Ezt az olvasó nem tudhatja. Azért ajánlatos egy tanácsadóbizottságot is alkotni, amely segít a szerkesztőségnek. Ez a bizottság olyan emberekből állna, akiknek beszéde, kiejtése, nyelvhasználata, és/vagy nyelvérzéke példás a magyar közéletben. Így a kiadó jól ismert szépirodalmi szerzőket, publicistákat, politikusokat és tanárokat, valamint szónokokat, bemondókat és színészeket választana a bizottságba, és nevüket felsorolná a szótárban.<sup>18</sup>

Szokásos a szótárakat „nyelvi normát” bemutató műveknek tartani. Ez a szótár ugyancsak megadhat egy normát, csak az nem lesz előre kialakított változat. Ebben a szótárban a lexikográfusok által megszabott norma teljesen attól függ, hogy mely szóbeli és írásbeli forrásokra építik fel a korpuszukat. A „norma” ennek a korpusznak a normája lesz. Ezt a kidolgozott normát pedig ki kell egyensúlyozni a javasolt tanácsadóbizottság többségi véleményével. A bizottság véleménye újra beleönti a hagyományos nyelvi koncepciót a szótárba de — ideális helyzetben — ezt a véleményt az ő tapasztalatuk már átalakította realisztikusabb irányba, mint egy főleg nyelvművelőkből álló szerkesztőségé.

Hosszú gondolkodás után arra a következtetésre jutottam, hogy a mai helyzetben ezt a fajta szótárt egy magánkiadó könnyebben és gyorsabban tető alá hozhatná, mert a magánkiadókat nem vagy kevésbé kötik az olykor bizony megkövült hagyományok. Nem mintha a Nyelvtudományi Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia nem tudna jó szótárt készíteni; azt már többször bebizonyította, és ez nyilván így lesz a jövőben is. Úgy vélem, arról van szó, hogy nem készek más szótárt írni. Ez persze egyrészt az eddigi gyakorlatuknak és tapasztalataiknak a következménye. Másrészt azonban nem is biztos, hogy a magyar szótárak történelmi szerepe miatt más szótárt készíthetnének. Annak a szótárnak, amelyet az MTA állami pénzekben készít,<sup>19</sup> „nemzeti szimbólumnak” kell lennie, a magyar nyelv „védelmét” kell szolgálnia. Egy magánkiadónak nem kell ilyen elvárásoknak megfelelnie.

Most, a cikk végén, bevallhatom, hogy nincs semmi baj a hagyományos, „normát” tartalmazó szótárakkal. Sőt, a szabad könyvpiacra ez a fajta szótár is eleget tesz egy bizonyos fogyasztórétet követelményeinek. De szerintem egy sokkal nagyobb csoport fog érdeklődni az új szótár iránt, és jó esetben hasznára válik nyelvileg. Ez szép eredmény lenne, mert — szerintem — egy nyelvet tisztelni nem más, mint beszélőit tisztelni.

JEFFREY HARLIG

<sup>18</sup> Ez az ötlet szintén az American Heritage Dictionary módszerein alapul. Általában is igaz, hogy az amerikai szótárak sokkal több ember véleményén alapszanak, mint a magyarok.

<sup>19</sup> Ez azt tételezi fel, hogy az állam tud — és akar — pénzt adni egy új szótár készítésére, ami egyáltalán nem biztos.

## KISEBB KÖZLEMÉNYEK

### A szócsaládok minősítése az „Uralisches etymologisches Wörterbuch”-ban\* (Javaslatok egy esetleges újabb kiadáshoz)

Jól ismert közhellyel kezdem: minden tudományos mű elavultnak tekinthető megjelenésének pillanatában, legalábbis bizonyos fokig. Ez teljesen természetes, mint ahogy az is, hogy egy kollektív munka, mint amilyen az „Uralisches etymologisches Wörterbuch” (UEW.), a munkatársak esetleg eltérő nézeteinek ütköztetésével kialakított állásfoglalásokat tartalmaz, amelyek megformálásában természetesen a munkálat vezetőjének van döntő szava, s így alapvetően az övé az erkölcsi és tudományos felelősség is. Így egy ilyen nagy mű nem szükségszerűen tükrözi pontosan minden egyes munkatárs véleményét, amely vélemény időközben természetesen változhat is, s amennyiben ennek nyilvánosan kifejezést ad, az a szakemberek körében nem szokott megütközést kiváltani.<sup>1</sup>

A szótár egykori munkatársaként némely etimológiát ma már én is másként ítélek meg, mint a szócikkek írásakor, nyilván kollégáim is másként látnak ma már egy-egy részletkérdést, beleértve természetesen a munkálat vezetőjét is. Eltekintve egyes etimológiai részproblémáktól, úgy vélem, hogy főleg az egyes szócikkek minősítését és az egyes szócsaládokba sorolt uráli nyelvi adatok odatartozásának minősítését kellene jobban összhangba hozni egymással egy esetleges javított kiadásra gondolva. Egy ilyen átdolgozott kiadást indokolna, hogy a kézirat lezárását követően születtek újabb lényeges etimológiai felismerések, továbbá ki kellene gyomlálni bizonyos következtelenségeket és az időközben felismert tévedéseket. S hogy a szó legteljesebb értelmében „uráli” legyen a szótár, a csak szamojéd réteget is tárgyalni kellene benne.<sup>2</sup>

A következőkben csak egy problémára szorítok: azzal foglalkozom, hogy az egyes szócsaládok tagjai összetartozásának valószínűsége, az etimológia biztos vagy bizonytalan voltának minősítése miként legyen viszonylag egzakttá módon interpretálható. Ezzel a problémával akkor szembesültem, amikor az UEW. anyagát statisztikailag kiértékeltem (l. HONTI LÁSZLÓ, Statistisches zum Uralischen etymologischen Wörterbuch: LU. 29: 241—58). Úgy találtam, hogy a szótár nem mindenkor teszi lehetővé az egyes szócikkeknek és a hozzájuk tartozó nyelvi adatoknak az olyan szempontú interpretálását, hogy az etimológia egésze, illetve az egyes nyelvi adatoknak a szócsaládhoz való tartozása mennyire tekinthető biztosnak; így némelykor szükséges volt a szótárban közöltek céljaimra értelmezhetővé tennem. Ez mégsem járt azzal a következménnyel — legalábbis reményeim szerint nem —, hogy a szótárban foglaltakról torzított képet adtam volna, hanem csak értelemszerűen javítottam. Úgy vélem, ennek a munkának az elvégzésére mint az UEW. belső problémáit elég jól ismerő egykori munkatárs joggal vállalkozhattam. Ugyanezen okból adom elő módosítási javaslataimat e helyütt.

Egy-egy szócsalád és a hozzá tartozó rokon nyelvi adatok származásáról vallott felfogásukat háromféleképpen is közöltük. Az első kettő a szócsalád egészére, a harmadik az egyes adatokra

\* Előadásként elhangzott 1994 augusztusában Egerben A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán.

<sup>1</sup> A Magyar Tudomány 1994. évfolyamában találkoztam ugyan egy ezzel ellentétes nézetet tükröző írással, de hát az illető folyóirat a legnagyobb jóindulattal sem tekinthető nyelvtudományi szakfolyóiratnak.

<sup>2</sup> Lehet, hogy csak az egykori munkatársak tudnak arról, hogy az eredeti tervek szerint ez is belekerült volna a szótárba, de bizonyos technikai természetű akadály miatt erről mégis le kellett mondanunk.

vonatkozik: 1. az alapalak nyomdatechnikai megformáltsága (félkövér vagy normál betűtípus, pl. **kurz** vagy *kurz*), 2. az alapnyelvi réteg szimbólumának nyomdatechnikai megformáltsága (félkövér vagy normál betűtípus, pl. **FU** vagy: FU) és a szimbólum előtt elhelyezett esetleges kérdőjel(ek) (pl. FU vagy: ?FU vagy: ??FU), 3. a szócikkekben az illető nyelv vagy nyelvi adat elé tett kérdőjel(ek) (pl. ung. vagy: ?ung vagy: ??ung).

1. Az alapalakok nyomdatechnikai megformáltságuknak megfelelően csak kétféle minősítést tükröznek, az UEW. szavaival szólva: „Grundform und Abkürzung der Schicht (U, FU usw.) sind bei sicheren Etymologien halbfett, bei unsicheren kursiv gesetzt”<sup>3</sup> (UEW. 1: XV), vagyis:

- a) félkövér alapalak = biztos egyeztetés, illetve rekonstruktum,
- b) nem félkövér alapalak = kevésbé biztos vagy éppen bizonytalan alapalak, illetve rekonstruktum.

2. Az UEW. szócikkeinek fejléce egyértelműen tudatja az olvasóval, hogy a szerkesztő, illetve munkaközösség szerint mely alapnyelvi réteghez tartoznak az egyes szócsaládok: U = uráli, FU = finnugor, FP = finn-permi, FW = finn-volgai, Ug. = ugor. Arról is tájékoztat a fejléc, hogy mennyire tekinthető biztosnak az egyes szócsaládok bizonyos alapnyelvi rétegekhez való tartozása, mégpedig a) a rekonstruált alapalak és b) az alapnyelvi minősítés ad erről felvilágosítást (l. a fenti idézetet). Az ún. bizonytalan etimológiákat illetően a következőt olvashatjuk: „Ist die etymologische Zugehörigkeit eines Wortes unsicher, so stehen ein oder zwei Fragezeichen vor der Abkürzung der betreffenden Sprache. Wenn zu einer Grundform nur zwei miteinander unsicher zusammenhängende etymologische Glieder gehören, so stehen vor beiden Sprachabkürzungen ein oder zwei Fragezeichen. Ist die Zugehörigkeit von zwei oder mehreren miteinander etymologisch zusammenhängenden Wörtern zu einem etymologischen Zusammenhang unsicher, so werden diese Belege in eckige Klammern gesetzt und vor den Klammern steht ein Fragezeichen. Wenn aus einer Sprache alternativ zwei miteinander genetisch nicht zusammengehörende Wörter zu einer Etymologie gehören können, so werden die möglichen Entsprechungen numeriert...” (UEW 1: XVI). Éppen e bizonytalansági fok tükröztetése tesz szükségessé bizonyos finomításokat. Ha az alapnyelvi minősítések előtt kérdőjel van, vagy egy, vagy kettő található, pl. „?U”, „??U”. Az UEW. előszava ezekről nem szól, de nyilván úgy értendő ezek alkalmazása, hogy az „?U” valamivel biztosabb uráli eredetű szócsaládra utal, mint a „??U”. Így összesen négy minősítés lehetséges, és ténylegesen ennyi is fordul elő, pl. U, U, ?U, ??U. Ezek lehetséges értelmezése:

- a) félkövér U stb. = biztosan U stb. kori szócsalád,
- b) U stb. = valószínűleg U stb. kori szócsalád,
- c) ?U stb. = bizonytalan U stb. kori szócsalád,
- d) ??U stb. = igen bizonytalan U stb. kori szócsalád.

E legutóbbi típus viszonylag ritkán fordul elő.

A szótár előszava nem részletezi explicit módon e minősítések mindegyikének konkrét jelentését.

3. Az etimológiai szócsaládok egyes tagjainak besorolása tekintetében az UEW.-ben a következő fokozatokat használtuk:

- a) ? nélküli nyelv vagy adat = b i z t o s tagja az etimológiának,
- b) ?-es nyelv vagy adat = v a l ó s z í n ű tagja a szócsaládnak,
- c) ??-es nyelv vagy adat = b i z o n y t a l a n tagja a szócsaládnak.

A szótár előszava azt sem részletezi, hogy milyen közvetlen megfelelési viszony van az egyes szócsaládokhoz tartozó szavak és az alapnyelvi hovatarozás (alapnyelvi rétegbe sorolás) „biztossági foka” között. Erre t a l á n nem is volt feltétlenül szükség, hiszen az egyezményes jelzések önmagukért beszélnek. Viszont az is igaz, ha a szócsalád alapnyelvi minősítése és az egyes nyelveknek vagy nyelvi adatoknak az illető szócsaládhoz való etimológiai odatarozásának

<sup>3</sup> Ez részben lapsus, hiszen a nyelvi réteg szimbólumait sohasem jelöltük kurzív betűtípussal.

minősítése közti összefüggésre, kölcsönös megfelelésére nagyobb figyelmet fordítottunk volna, nem kerülne szembe a szótár felhasználója értelmezési problémákkal. A kérdőjelek alkalmazásában és az egyes alapalakoknak és szócikkeknek ebből eredő biztos vagy bizonytalan voltának közlésében ugyanis nem mindig jártunk el következetesen. Például ha egy (nem félkövérrel szedett) „FU” minősítésű szócsaládnak finn, vogul és magyar tagja van, akkor a FU alapnyelv szempontjából mindegyik elé legalább egy „?”-et kell írunk, hiszen egy a fenti összeállítású, csak valószínűleg FU kori szöveggyüttesnek egyik tagja sem lehet biztos FU szó, ha nincs legalább még egy biztos tagja az etimológiának. Íme néhány példa az efféle következetlenségekre, és az általam javasolt módosítások:

*arpa* 'irgendein Wahrsagungs-, Zaubermittel' FU: ??[finn.; est.; liv. | lapp.] | ??ung. ⇒ ?FU  
*at3* 'ache, Ding' FU: ?Finn.; ?est. | lapp. | ostj. | ?wog. | ?ung. ⇒ FU: ?[Finn.; est.] | lapp. | ostj. | ?wog. | ?ung.

*očt3-r3* 'Schöbling, Gerte, Rute; Peitsche' Ug., ??FU: ??Tscher. | wog. | ung. ⇒ Ug., ?FU: ??Tscher. | wog. | ung.

Ha az etimológia biztos vagy kevésbé biztos minősítését tekintjük, a fenti szempontoknak minél pontosabb korrelációban kellene állniuk egymással. Voltaképpen az alapalak nyomdatechnikai megformáltsága (félkövér vagy nem félkövér) nem játszik szerepet, hiszen csak két fokozatot tükröz, és így nem alkalmas a kellő finomságú distinkcióra. Az alapnyelvi minősítések és az etimológia biztos vagy kevésbé biztos voltát meghatározó szavak összetartozása között az alábbi korrelációnak kell(ene) lennie ahhoz, hogy akár külön-külön, akár együtt megbízható és állandó értékű információt közöljenek a szótár használójával, ha pl. egy finnugor alapnyelvi kori szócikkben legalább egy finn-permi és legalább egy ugor szó szerepel mint biztosan odatartozó, tehát „?” nélküli tag van, akkor az alapnyelvi minősítés biztos, azaz félkövérrel van szedve. A szótárban előforduló kombinációk az alábbi korrelációs sorba állíthatók:

- |                   |   |                  |   |  |
|-------------------|---|------------------|---|--|
| a) ? nélküli adat | = | félkövér FU stb. | = | biztosan FU stb. kori szócsalád,         |
| b) ?-es adat      | = | FU stb.          | = | valószínűleg FU stb. kori szócsalád,     |
| c) ??-es adat     | = | ?FU stb.         | = | bizonytalan FU stb. kori szócsalád,      |
| d)                | = | ??FU stb.        | = | igen bizonytalan FU stb. kori szócsalád. |

Azt látjuk tehát, hogy a d) bizonytalansági fokozat nincs jelölve az adaton, nem is érdemes, hiszen az már voltaképpen valószínűtlen egyeztetés. Éppen ezért javaslom a megszüntetését, vagyis maradjunk a három fokozat mellett, mert az áttekinthető: a) biztos, b) valószínű, c) bizonytalan egyeztetés. Persze nem is mindig könnyű teljesen tárgyilagosan, egzakt módon meghatározni, hogy miért csak egy vagy esetleg két „?”-lel kell ellátni egy adatot. A d) típus azonban előfordul a szótárban, olyankor, ha nyelvi adat vagy adatok „??”-es minősítésűek. Ez és az egyéb esetekben tapasztalható nem szigorúan következetes korrelációk voltaképpen a szócikk írójának és/vagy szerkesztőjének bizonytalankodását, szubjektívizmusát tükrözik, ami teljesen nem is kúszbólható ki, de a formalizmusra való fokozott törekvés megbízhatóbb, áttekinthetőbb minősítéseket eredményezhetett volna, illetve eredményezhet egy majdani új UEW.-ben.

A másik problémát abban látom, hogy nincs közvetlen megfelelés az adatok és az alapnyelvi minősítés között, aminek a kettős eljárás az oka: félkövér vagy normál betűtípus, illetve a kérdőjelek esetleges alkalmazása. Ha lemondunk a félkövér minősítésről, igen egyszerűen és áttekinthető módon fejezhetjük ki egy-egy szócsalád etimológiai besorolásának biztos vagy bizonytalan voltát. Ha egy szócikkben az összes tag:

a) ? nélküli adat, akkor annak minősítése: FU stb., aminek a jelentése: biztosan FU stb. kori szócsalád,

b) ?-es adat, akkor annak minősítése: ?FU stb., aminek a jelentése: valószínűleg FU stb. kori szócsalád,

c) ??-es adat, akkor annak minősítése: ??FU stb., aminek a jelentése: bizonytalan FU stb. kori szócsalád.



Ennek alapján a fentebb példaként említett szócikkek így módosulnának:

*arpa* 'irgendein Wahrsagungs-, Zaubermittel' FU: ??[finn.; est.; liv. | lapp.] | ??ung. ⇒ ??FU;

*at3* 'Sache, Ding' FU: ?Finn.; ?est. | lapp. | ostj. | ?wog. | ?ung. ⇒ FU: ?[Finn.; est.] | lapp. | ostj. | ?wog. | ?ung.;

*oáts-r3* 'Schößling, Gerte, Rute; Peitsche' Ug., ??FU: ??Tscher. | wog. | ung. ⇒ Ug., ??FU: ??Tscher. | wog. | ung.

Végezetül szükségesnek látom megjegyezni, hogy bánjunk csínján a „nomen-verbum” minősítéssel. Az elnevezés azt sugallja, mintha egy olyan szófaji kategóriáról lenne szó, amely sem nem névszó, sem nem ige, ám mégis egyszerre mindkettő. Továbbá távolról sem kifejezetten valami uráli sajátosságról van szó, más nyelvcsaládok is ismernek kétarcú szótöveket. Az UEW. által feldolgozott szókincsben a kétarcúként rekonstruált tövek nem különböznek fonológiailag, fonotaktikailag az egyéb rekonstruktumoktól. Legfeljebb szemantikailag különíthetők el bizonyos mértékig, de ez is csak negatív jellemzés, tudniillik a nomen-verbumnak jelzett szavak körében nincsenek testrés-, rokonság-, növény- és állatnevek, hiányoznak továbbá az elemi cselekvések és a mozgásformák megnevezései (l. VAN STIPRIAAN: LU. 32: 10).

A fentiekben előadott megoldási javaslatok alapvetően technikai jellegűek, de általuk úgy közölhetjük majd az egyes etimológiákkal összefüggő álláspontunkat, hogy a szótár felhasználójában legalább azzal kapcsolatban ne támadjanak kétségek, hogy mikor és miért minősítünk valamit így vagy úgy. Egy javított kiadás előkészítését pedig azért látom sürgető feladatnak, mert ma még az egykori munkaközösségnek legalább egy része rendelkezésre állna, hogy az elkövetkezendő kutatások számára egy a már meglévőnél is megbízhatóbb munkát bocsássunk a rendelkezésére. Persze ezt már csak számítógéppel volna érdemes elkészíteni, hogy az anyag állandóan módosuló ismereteinkhez igazítható és akár könnyen sokszorosítható legyen.

HONTI LÁSZLÓ

## Parafrazstikai megközelítések Weöres Sándor egysorosaiban\*

*A délibáb mily valószínű*

*a valóság mily valószínűtlen*

(W. S.: Politika)

A következő gondolatmenet folytatja azokat a vizsgálatokat, amelyek során számos kitűnő elemzés született Weöres Sándor verseiről. Csupán említem ezek között FÖNAGY IVÁN művét, „A költői nyelv hangtanából”-t (reprint, 1989.); PETŐFI SÁNDOR JÁNOS tanulmányait a „Szemiotikai szövegtan”-ban, elemzéseit az „Elkallódni, megkerülni” (1992.), a „Szövegtan és verselemzés” (1993.) lapjain; a didaktikai feldolgozások közül például BENE KÁLMÁN munkáját: „Kalauz a versértelmezéshez” (1991.); a tizenéves korosztályra is figyelő TÖRÖK GÁBOR kitűnő kötetét: „A pecsétek feltörése” (1983.). Magam korábbi dolgozataimban és disszertációmiban (MNY., Nyr., Magyar-tanítás, „Ismétlésszerkezetek nyelvi-stilisztikai értelmezései” (1993.) foglalkoztam Weöres Sándor rövidebb szövegeivel, de az egysoros verseket éppen csak érintettem. Ezúttal csupán az *e g y e t l e n s z ó b ó l á l l ó* egysoros versekkel foglalkozom. Megjelentek önállóan is (Szántó Tibor grafikáival), a legutóbbi pedig az „Egybegyűjtött írások”-ban (3. kiadás, 1975. 2: 15 és kk., 3: 167 és kk.), a *Rongyszőnyeg* ciklus egy-egy darabjaként stb. Itteni korpuszunk 17 egysoros tartalmaz: Álomajtó, Árnyék, Bimbósütés, Égkő, Hóló, Jégfésű, Királyország, Liliom-

\* Elhangzott A Magyar Nyelvészek Nemzetközi Kongresszusán Egerben, 1994. augusztus 25-én.

szörny, Páratövis, Remetebál, Sugárpehely, Szárnysötét, Szélkristály, Tojáséj, Veszéjjeles, Világhaj, Vizegő. Ezek adták a leginkább tömör témát, sajátos jellemzőik is elkülönítik őket a némileg hosszabb egysorosoktól.

A cím parafrasztikai megközelítéseket ígért. A Világirodalmi Lexikon 10. kötetében FÓ-NAGY IVÁN így ír: „a parafrasztikus elemzés a mondaton túlmenő nyelvi és szemiotikai elemzés ... az időtengely mentén a mondatok közötti összefüggéseket keresi, az elméleti síkon a közlés egészének keretében működik.” (133.) Az első szempontunk, a mondaton túlmenő jelleg úgy fog érvényesülni, hogy igyekszünk megragadni a kiválasztott egysoros versek közös és eltérő sajátosságait. Szóba jöhetne természetesen Weöres összes egysoros versének keretében végzett vizsgálat is. Erre most nincs lehetőség. A nyelvi és szemiotikai elemzés itt valóban nyelvi és szemiotikai elemzést jelent, ebből a szempontból főként PETŐFI SÁNDOR JÁNOS szemiotikaiteológiai elmélete alapján. Ami a közlés egészének keretét illeti, e szempontból utalni szeretnénk a kommunikációs-situáció-összetevőire, ezek közül fontos tényezőnk lesz a b e f o g a d ó s z e r i n t i t é m a. (A kommunikációs-situáció jellemzésére l. Nyr. 1988: 222.) Ugyanott — és a Szemiotikai szöveg-tan kötetében — a jelegyüttes összetevőiről a multimedialitás következetes figyelembevételével jelenik meg az elméleti keret.

A VilLex. tizedik kötetében a *parafrázis modi* érdekes módon párhuzamos lehetőségeket mutat a retorikai alakzatokkal: *addíció—detrakció—kommutáció—immutáció*. Ezek a jelen előadásban kevésbé jutnak szerephez.

A módszer, minthogy nyelvi és szemiotikai elemzésre törekszünk, PETŐFI SÁNDOR JÁNOS szemiotikai interpretációs jelegyüttesének négy fő tényezője szerint haladva tárja föl az egysorosok jellemzőit. A négy kategória rendre: a jelhordozó fizikai megjelenése (VEHICULUM), ennek megformáltsága (FORMATIO), nyelvi-szemantikai értelme (SENSUS) és a világdarab, amelyre vonatkozik (RELATUM). Tegyük egy megszorítást: inkább csak megemlíjük a témákat, ezekről egy-egy külön előadás szólhatna.

1. A szóban forgó egyszavas egysorosok fizikai megjelenése az írásban egyetlen szóalakot jelent. Mindegyik két elemből összetett alakulat, ilyen módon az összetett szavak nyelvi kategóriáival jellemezhetők. Szembetűnő a formai szokatlanságuk, erre nézve kiváló cikket írt ÖRKÉNY ISTVÁN a Magyar Orpheus lapjain (231—6). Ilyen típusú összetételekre hívta fel a figyelmemet TOLCSVAI NAGY GÁBOR (Finnegan's wake, Szentkuthy Miklós), és PACSAI IMRE (német, kínai... stb. példák).

A szokatlan összetételek igen gyakori jellemzője, hogy a két fél hangzási ellentétben áll. Ebből a szempontból a palatális—veláris oppozíció tipikus: *Árnyének; Páratövis; Remetebál; Sugárpehely; Szárnysötét; Tojáséj*; stb. Ezek között lehetséges mennyiségi különbség is: rövidebb veláris + hosszabb palatális, és az ellenkezője is előfordul. A hangrendi oppozícióhoz kapcsolódhat szokatlan morféma-változat. Ennek egyik esete az *Égkő*. A kiejtett forma az *ékkő* és a leírt *égkő* együttese: az előző tehát kiejtésbeli homonimához vezet, az utóbbi pedig éppen a megkülönböztetésre törekszik. Még különösebb a *Veszéjjeles*. A kiejtés szerint azt érthetnénk rajta: 'szíznahanagú'. Amikor azonban látjuk az írásképet, az áttagoló játék is hat: az összetétel határa átvédődik, legalábbis átvédődhetik a *vesz-éjjeles* helyre. Sőt, ez úgy történik, hogy az előbbi *veszély-jeles* sem tűnik el: együtt maradnak, együtt hatnak. Az eddigiektől is eltér a *Vizegő*. Ebben a *levegő* és a *víz* morféma-közül az egyik egy szótagot elveszít, így keletkezik az egysoros. Amint összevetjük a Weöres választotta megoldást a többivel, kiderül, hogy a legtetszetősebb a *Vizegő*. (Hasonló: *Haladás. Adás. Ás. Hal.*)

Természetesen a hangzás és az ellentét jelentkezik a mássalhangzók körében is. Erre vonatkozó megállapításunk volt az *Égkő*-re, a zöngétlenné váló *g*-re gondolva. (Hasonló a *Jégfésű*. Itt is a *g* zöngétlenedik.) A *Bimbósütés* előtagja csupa zöngés, utótagja csupa zöngétlen konzonánst tartalmaz. A *Hóló* azonos magánhangzóhoz társít zöngétlen, majd zöngés hangot. A hangzás kellemes—kellemetlen párja figyelhető meg a *Liliom-szörny* összekapcsolásban. Folytathatnánk az eddigieket, de térjünk rá a megformálásnak itt-ott már elkezdett vizsgálatára.

2. A fizikai jelhordozó megformálása és megformáltsága kétarcú tényező: egyik szempontja a vehiculumban, a másik a sensusban kötődik. A figura (a jelhordozó vizuális/akusztikai megjelenési formája) egysorosaink esetében a nyomtatott betűalakokat és a szabvány formákat jelenti. Az értelmi elemek megformáltsága (a NOTATIO) hozhat a számunkra érdekességeket.

Egyetlen szempontot vetek föl: az elemek sorrendjének, megfordításának kérdését. Ebből kiindulva akkor tárhatjuk föl a költő választotta megoldás eredetiségét és hatásait, ha megkíséreljük ugyanezeket az elemeket fordítva összeilleszteni. A lehetséges, persze más jelentő példáktól egészen a megfordíthatatlanokig vezet a lista. Tűri a fordított sorrendet pl. az *Álomajtó — Ajtó-álmom*; a *Liliomszörny — Szörnyliliom*; stb. Igen furcsa viszont a *Hóló — Lóhó*; a *Jégfészű — Fészű-jég*, s lehetetlennek tűnik a *Sütésbimbó*, a valamiféle *Levegiz*. Abban, hogy a költő éppen az adott szöveget választotta, igen jelentős szerepe van a magyar szóhangsúly szabályainak.

3. Az értelem tényezője felől, mint szóösszetételeket szemlélve az egysorosokat, a hagyományos nyelvtan hívei a szintaktikailag pontosan nem elemezhető, jelentéstömörítő összetételek közé sorolhatják Weöres alkotásait. (L. B. LŐRINCZY ÉVA tanulmányát: MNy. 1960: 63—75.) Az, hogy ezek az összetételek többféle értelmezésben tagolhatók, segíti az irodalmiságukat. Itt nem kívánjuk ezeket rendre elemezni, csupán jelezzük, hogy a közös és eltérő vonásokat azokkal a transzformációkkal tárhatjuk fel, amelyekkel megadjuk az értelmezést. Pl. *Liliomszörny*: 1. 'liliomszerű szörny'; 2. 'liliomból való szörny'; 3. 'liliom is, szörny is' stb.

Az alábbiakban megjegyzéseinket a szófaji jelentés, a HUMÁN jegy, a szó szerinti—retorikai—szimbolikus jelentés, az értelmezés hasonlat—ellentét tartalmi körében kívánjuk elmondani.

A szófaji jelentés felől nézve tipikusan főnév és főnév együttese az egyszavasok. A *Veszéjjeles* és a *Szárnyötlét* — utótagjuk miatt — melléknevek, legalábbis inkább melléknevek. Különös, egyedüli nomen acti a *Bimbósütés*. (Illetőleg egyszerre nomen actionis és nomen acti, elválaszthatatlanul.) Külön érdekessége ezeknek az egysorosoknak, hogy nemigen dönthető el egyértelműen, mondattani szerepüket tekintve inkább témaszóként, megnevezőként fogjuk-e fel őket, vagy ellenkezőleg: valamely jelenség minősítésére, jellemzésére, azaz állítványként vesszük őket.

A HUMÁN jegy megléte, illetve hiánya szerint érdekes, hogy főként –HUMÁN alakulatókat látunk: *Égkő*; *Hóló*; *Liliomszörny*; stb. Kevesebb együttes a +HUMÁN jegyű, pl. *Álomajtó*; *Árnyének*.

Ami a jelentés közvetlenségét illeti, a tárgyiassághoz közeli a *Jégfészű*; a *Hóló*. A retorikai jelentéshez az egyik elem átvitt értelemben vétele szükséges, ilyen lehet a *Páratövis*; a *Sugárpehely*. A szimbolikus jelentés, amelyben mindkét elem átvitt értelmű, nehezen képzelhető el ezekben az egysorosokban: az egyetlen példa a *Vizegő* lehet, ekkor az őselem, az arché kap helyet mindkét pozícióban. Így lehet e két nélkülözhetetlen, az emberi élet számára szükséges elem együtt, egyetlen szóban. (S közvetlen értelme is, pl. 'pára'.)

Amikor értelmezzük az irodalmi szöveget, különösen a verset, akkor természetes szokás a m i n t h a értelmezés. Egy példával: a *Liliomszörny* 'olyan lilium, mintha szörny lenne', vagy 'olyan szörny, mintha lilium lenne'. Egyszerűbb a *Jégfészű*: 'olyan (formájú) jég, mintha fészű lenne'. Ebbe az értelmezési típusba sorolható a legtöbb egyszavas. Jellemző típus az is, amelyben az értelmezést nehezíti és színesíti a lexikai oppozíció az előtag és az utótag között. Ha tehát az előbbiek szerint értelmezzünk, akkor a megengedő „bár x, olyan x, mintha y lenne” formulával élhetünk. Példa legyen a *Páratövis*. Valamelyik eleme e l l e n é r e érvényes a másik. A +HUMÁN jegyűek közül a *Remetébál* lehet ilyen, bár ez 'remete számára rendezett bál; egyedüli bál' egyaránt lehet.

A paradox hasonlat az értelmezésben nem véletlenül jelenik meg. A szokatlanság, a társítás váratlansága, a meghökkentés intenciója sem ritka Weöres műveiben. Számomra a legváratlanabb a *Bimbósütés*. Az ismereteim szerint a *kelbimbó* süthető, a rakott kelben. Túl egyszerű, túl szimpla lenne ennyi az egysorosok között; a *bimbó* = 'valami a létének, életének elején, a kezdetén van' értelemben képzelem inkább. Ezzel nem párhuzamos az az értelmezés, amelyben a *bimbó* 'mell-

bimbó', ekkor az érzéki vágy forrósága jelenik meg az együttesben. Előbb a *bimbó* objektum, utóbb birtokos: birtoka a cselekvésnév.

4. Az a fő kérdés, mire vonatkoznak-vonatkozhatnak az adott egysorosok. Ehhez úgy jut el az értelmező, hogy — rövidesen szerint az intencióban — „*A szó kergeti jelentését*”. A szintaktikailag, szemantikailag pontosan nem elemezhető összetételek különös költői világában az értelmező mindig valamilyen témára vonatkoztatja az egysorosot, s ebben a valóságra vonatkoztatásban igen nagy szerepe van a témáról meglévő tudásának, ismereteinek, tapasztalatainak. PETŐFI SÁNDOR JÁNOS egyik példája: *Minden ajtó be van zárva*. (W. S.) Aki csak hallotta, 90%-ban úgy értette: 'Nem lehet bemenni'. (Az utalás PETŐFI 1992. októberi pécsi előadásából való.) És ha valaki volt már bezárva, pláne börtönben, akár csak klausztrófiás... Ugye, természetesen gondolhat arra: 'Nem lehet kimenni'.

Azt se felejtjük el, amire ugyancsak Weöres céloz:

Minden szakadatlan növésben-fogyásban  
mi sem egyenlő önmagával  
vagy több, vagy kevesebb.

(A = A ± DIFF)

Így hát az egysorosok irodalmiságából következik, hogy a közvetlen értelem is átadhatja a helyét másnak az újabb említésre: a 'posse' birodalmában vagyunk. Itt megtörténhet, hogy összekapcsolódik, ami összeegyeztethetetlennek tűnt előbb.

Igen hasznos volna néhány olyan kísérletre utalnunk, amelyek során szakvezető tanáraink, KERTÉSZ JÓZSEFNÉ és PALOTÁSNÉ NAGY ÉVA tanulóikat arra kérték: írják le néhány mondatban, amire értik az egysorosokat, sőt rajzolják is le. (Szegecson a Madách Imre Általános Iskolában és a JGYTF II. Sz. Gyakorló Általános Iskolában, 1992 őszén.) A megoldások kiemelték a *Csukott kulcs*; *Lilomszörny* értelmezéseit. A didaktikai irányt más alkalommal kívánom tárgyalni.

Jelzem, hogy érdekes volna az egyszavas egysorosok és a többi egysoros összehasonlítása sajátos világuk szempontjából. Hasonlóan fontos lenne motívumaiknak más Weöres-szövegekhez viszonyítása. A paradox gondolkodás példái felől Hamvas Béla világa, a Tao, az indiai, egyiptomi, görög filozófusok aforizmái egyaránt szerepet játszhatnak.

5. A téma ilyen rövidségű felvillantása úgy summázható, hogy az egyszavas egysorosok nyelvi és szemiotikai megközelítéseiben releváns irányokat igyekeztünk megragadni. Ezek nyomán célszerű a tömör alkotásokat a legapróbb ízékig elemezni: feltárulnak azok a szabályok, amelyek szerint a költő — a nyelvtani szabályok megsértése árán is — költői műveket hozott létre.

Fontos lesz, mely szabályokat sért, s az is: miért úgy sért szabályt, ahogyan. Ha ugyanis ezekre a kérdésekre találjuk meg a választ, akkor FÓNAGY IVÁN véleménye szerint a nyelv és a gondolkodás, a nyelv és a kifejezés szemiotikájához érkezőnk. (L. Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. NytudInt. Bp., 1990.) Olyasformán, ahogyan SZATHMÁRI ISTVÁN elemezte ezt az egysorosot: „*A dal madárrá avat.*” (Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Bp., 1994. 24).<sup>1</sup>

NAGY L. JÁNOS

<sup>1</sup> Jegyezzük meg: az előadás elhangzása óta jelent meg a NytudÉrt. 143. sz. „Isméltések és értelmezések Weöres Sándor verseiben” című összefoglaló, benne újabb szempontokkal (is). Előkészületben (nyomdai fázisban) van nagyobb igényű egysoros-elemzés (Nemzeti Tk., szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN). — Mai szemmel kívánatos lenne még pl. prozódiai elemzés. Mutatványként: az itt tárgyalt 17 egyszavas egysoros csupa hosszú szótagból álló (*Aranyének, Égkő, Hóló, Jégfésű, Szélkristály*), rövid szótagot hosszúval folytató (*Királyország, Lilomszörny, Sugárpohely, Remetebál, Tojáséj, Veszéjjeles, Világhaj, Vizegő*) és hosszú szótagot röviddel folytató csoportokra tagolódik (*Álomajtó, Bimbósítés, Páratövis, Szárnyötét*). Külön is kiemelhető a choriambusos *Páratövis*.

## A régi magyar színésznők névhasználatáról

Az MNy. 1995. évi folyamának 3., szeptemberi számában DEBRECENI ANIKÓ és BALOGH LAJOS „Magyar asszonynevek a Kárpátalján” címen értekezvén, a két szerző néhány mondattal utalt arra, hogy az 1974-es családjogi törvény megengedte ötféle mód közül ma is a *Kis Péterné* típus a legelterjedtebb; a leánynév megőrzésére tett értelmiségi gyakorlatot pedig múlt századi színháztörténeti példával szemléltette: „Például Benke József színész lánya, Benke Judit *Laborfalvi Róza* néven ért el kiemelkedő sikereket a Nemzeti Színházban, és ezt a nevet akkor is megtartotta, miután Jókai Mór felesége lett.” (341.) A tendencia igaz, maga a példa azonban téves. Viszont — közfelfogást tükrözve — alkalmat ad arra, hogy a XIX. századi színésznői névhasználatról szóljunk, ami (ismerjük el) az első pillantásra valóban zűrzavarosan sokszínűnek, már-már áttekinthetetlennek látszik.

A székely nemes, *Laborfalvi Benke József* vándorszínész, majd miskolci tanár leányát *Judit* néven anyakönyvezték. A család nemesi előnevét választotta magának a színpadon: *Laborfalvi Róza*. Több hasonló esetről tudunk, főként a Székelyföldről: így lett *Kilényi Kocsis Dávid*-ből *Kilényi Dávid* színész-színigazgató, *Szóllósi Szabó Lajos*-ból *Szóllósi Lajos* táncos és koreográfus. Az utónév megváltoztatásának indokát nem ismerjük, mindazonáltal ez sem példa nélkül álló: *Szathmáry József*-ből nemcsak *Szigligeti* vált, hanem egyszersmind *Eduárd*, rövidebb alakjában: *Ede* is.

A fiatal leány 1833. október 27-én lépett először a világot jelentő deszkákra a budai Várszínházban, és erről — ritka eset korai színháztörténetünkben! — színlap és kritika is fennmaradt. Mindkettő *Laborfalvi Rozália* néven üdvözölte a tehetséges pályakezdőt. Neve később (1834. január 27. és június 17. között) a színlapokon és a kritikákban is *Laborfalvi Rózsi* változatban fordult elő, amit magyarázhat, hogy a két hasábra tördelt, kisalakú színlapokon az ő neve volt a leg-hosszabb, ezért azt sorozatosan egy betűhellyel előbbre szedték, mint a többiekét, ami krónikus helyhiányra utalt.

Amikor a fiatal színésznő 1834-ben Komlóssy Ferenc Dunántúli Színjátszó Társaságához szerződött, Győrött még *L. Rozália* alakban használta nevét; Kassán, téli állomáshelyükön viszont már *B. Róza* ~ *Benke Róza* ~ *Benke Rozália* alakváltozatokban szerepelt a színlapokon. Mindez kiváltotta a magyar színészettörténet első névhasználati vitáját. Jankó Mihály győri kritikus a Honművész 1834. december 4-i számában tette szóvá a változtatást: „... Rozália Győrött mint *L. Rozália* lépett-fel, a' kassai hosszú ut pedig őt *B. Rozáliára* változtatá. Bár mi csekélységnek nézzék is ezt a' kassai bíráló urak, de én az igazgatóságnak illetően tettét soha el nem nézhetném, minekutána általa hirlapjainkat hozza zavarodásba.” Válasz nem született, intézkedés nem történt. A budai Várszínház társulatához visszatérő színésznő fellépéseit 1835 júniusában és júliusának elején — mintegy azonosítva őt eddigi neveivel — *Laborfalvi Benke Róza* néven jegyezték, július közepétől pedig véglegessé vált (13 esztendőre) a *Laborfalvi Róza*.

A művésznő 1848. július 29-én lett Jókai Mór író felesége. Addigi művésznevét még négy-szer használta. 1848. szeptember 5-től azonban következetesen *Jókainé* néven lépett föl. *Jókainé asszony*-t ünnepelte a Nemzeti Színház közönsége 1883. november 30-án is, a „félszázados művészi pályájának ünnepére” előadott Coriolanus Volumnia-szerepében. Ezen az általánosnak tekinthető névhasználaton b e l ü l alkalmilag más változatok is előfordultak. Marastoni József sokszorosított rajzán (1863), amelyen civil mellképét nyolc jelmezes ábrázolat övezi, az aláírás hasonmásában *Jókay Róza* olvasható (vö. Művészet Magyarországon 1830—1870. Bp., 1981. 2: 383; katalógus, 288. tétel); a legkorábbi színészi névtárban a Nemzeti nyugdíjaisai között mint *Jókainé Róza* szerepel (A magyar színészet országos névtára, összeáll. LENHARDT E[DE]. Vác, 1872.); művészi megtiszteltetésének fennmaradt emléktárgyain pedig van *Jókai Mórné* (1855), *Jókainé Laborfalvy Róza* (1883, 1884), *Jókay Mórné Laborfalvy Róza* is (vö. Három nemzedék

ereklyetárgyai a Magyar Nemzeti Múzeumban 1823—1875. Bp., 1988. NÉMETH ANNAMÁRIA műtárgyleírása, 130—1).

Neje névhasználatát illetően maga Jókai is megszólalt, és Kertbeny Károlyhoz intézett levelében (Pest, 1870. december 6.) az asszonynev felvételét az ország polgárosodásának — és saját írói hírnevének — kétségbevonhatatlan jeleként értékelte: „Auch die armen Comoedianten stehen schon nun auf gleicher Stufe mit den übrigen Menschenkindern und seit Laborfalvy Róza den Namen 'Jókaíné' führt, braucht sich Niemand Pseudonymen aufzunehmen um auf die Bühne zu treten wie bis dahin, um seine Familie nicht zu beschämen.” [„A szegény komédiások is egy fokon állnak már a többi emberfiával, és mióta Laborfalvy Róza a 'Jókaíné' nevet viseli, már senkinek sem kell — mint eddig — álnevet felvennie, ha a színpadra lép, hogy ne hozzon szégyent családjára.”] (Jókai Mór összes művei. Levelezés 2. 1860—1875. Kritikai kiadás, összegyűjt. és s. a. r. OLTVÁNYI AMBRUS, Bp., 1975. 332 és 775).

Noha Jókai romantikus, mítoszteremtő képzelete — mint látni fogjuk — ezúttal (is) túlzott, az 1790-ben megalakult magyar hivatásos színészet első évtizedeiben az asszonynev valóban védettséget jelentett a társadalmi megbecsülés igen alacsony fokán álló színésznők számára. Legkorábbi színházi almanachunk, az 1794-re Pesten kiadott Magyar Teátrumi Zseb-Könyvetske így rögzítette az előző évben, 1793-ban férjhez ment színésznök névváltozását: *Moór, mostanság Rehákne Ifj. Asz.; Termetzki, mostanság Ernyi Ifj. Asz.; Török, mostanság Várady Ifj. Asz.* A következő két zsebkönyv utónevüket is megadta, mégpedig a ma is elfogadott „a férj családneve + saját utónév” változatban: *Rehák Anna Ifj. Asz.; Ernyi Frantiszka Ifj. Asz.; Várady Magdolna Ifj. Asz.* Ugyanezen okból a színésznők akkor is megtartották asszonynevüket, ha özvegyen maradtak vagy tartósan különéltek. Kántor Gerzson 1812-ben meghalt, *Kántorné* azonban 1812 és 1845 között változatlanul ezen a néven lépett föl; a férjétől évtizedeken távollévő *Déryné* szintén asszonyneven szerepelt.

Örökbefogadás, nevelőszülőkhöz kerülés vagy új házasság esetén — törvényi szabályozás a művésznevekre nem lévén — a magánélet fordulatai általában követhetők a névhasználatban is. A reformkor legnépszerűbb színésznője, akihez (többek között) Vörösmarty és Petőfi is írt verset, *Hivatal Anna*-ként látta meg a napvilágot (1814). Gyermekszínészként pusztá *Anikó* jelölte a színlapon, de szerepelt pályakezdését egyengető nagybátyja, a színigazgató Balog István családnevével is: *Balog Nina*. Házassága Lendvay Mártonnal 1832 és 1848 között tartott (*Lendvayné*, majd 1848-ban, a névírás demokratizmusa folytán: *Lendvainé*), utána férjhez ment Latkóczy Lajos festőművészhez. A közönség átszoktatása (*Lendvai-Latkócziné*) az 1848. június 19-i színlapon kezdődött. A folyamatot ezúttal a történelem tetőzte be: a színésznő ugyanis követte a forradalom kormányát Debrecenbe, s onnan visszatérve 1849-ben, ezentúl csak a *Latkócziné* nevet használta. Nyugdíjasként is, 1872-ben: *Latkóczy Anna*. Az alak rögzülését segíthette, hogy mostohafia, ifj. Lendvay Márton is megnősült, és 1855-től az ő felesége, Fánycy Ilka viselte immár a *Lendvayné* nevet.

Az énekesnők esetében sem volt másképp. A századközep népszerű szopránja, *Hollósy ~ Hollósi Kornélia* 1852-ben hagyta el Pestet, ahová — házassága, valamint külföldi sikerei után — 1855-ben szerződött vissza. Neve ekkor némi zavart okozott. 1855 áprilisában a színlap mint *Hollósyné assz.*-t hírelt, amit utóbb a leánynevet preferáló, de a férjzett állapotra is utaló, némi-leg groteszk *Hollósy L-né* követett. (A férjet Lonovics Józsefnek hívták.)

A leány- és asszonynev változataiban alighanem *Blaha Lujza*, „a nemzet csalogányá”-nak tisztelt énekes-színésznő a csúcstartó. Messzemenően egyetérthetünk emlékezései legutóbbi sajtó alá rendezőjével, CSILLAG ILONÁVAL: „Hősnőnk — családi körülményeiből eredően — zavarba ejtően sok névvel szerepel...” (Blaha Lujza naplója. Bp., 1987. 16—7.) *Reindl Ludoviká*-nak született 1850-ben. Apja, a bujdosó huszártiszt mint Várai Sándor vándorszínész rejtőzött: a kislányt *Várai Lujzá*-nak hívják. Nevelőapja 1857-től Kölesi Antal színházi festő: *Kölesi Lujza*. Első házassága Blaha János katonakarmesterrel négy évig tartott (1866—1870), de asszonynevét özve-

gyen is megtartotta. A *Blaháné ~ Blaháné Lujza* olvasható a Nemzeti Színház színlapjain, ahová 1871-ben szerződött Debrecenből. Az említett, 1872-es névkönyvben is: *Blaháné-K. Lujza*. 1875 és 1879 között második férje nevén szerepelt: *Soldosné*. Válásuk után azonban visszatért a *Blaháné Lujza ~ Blaha Lujza* alakban rögzült színpadi névhez, és ezt akkor is megőrizte, miután 1881-ben frigyre lépett báró Splényi Ödönnel, és a társadalmi nyilvánosság előtt, a társasági életben élt is ennek előnyeivel. Jól szemlélteti ezt egy ajándékba kapott ezüst babérkoszorú vésete: „*Blaha Lujza Splényi báróné* páratlan művészetének az Eleven ördög 25-ik előadása emlékére a hálás szerző<sub>[.]</sub> Konti József<sub>[.]</sub> Várszínház<sub>[.]</sub> március 19. 1885.” (A 100 éves Nemzeti Színház emlékkiállítás. Bp., 1937. 76. — A név kiemelése tőlünk. — K. F.) Pályájának író-tanúi — Bródy Sándortól és Mikszáth Kálmántól Ady Endrén át Juhász Gyuláig — szintén *Blaháné* vagy *Blaha Lujza* néven említették-ünnepelték.

Ami a leánynév művésznévként megőrzésének formáit illeti, ez a gyakorlat a XIX. század harmadik harmadában kezdett gyorsulón teret hódítani, összefüggésben a színész nő társadalmi szerepének megváltozásával: „... nem csal és nem hazudik annyit, mint a polgárosszony, mert nem kénytelen vele. Megkeresi a pénzt, nem függ a férjétől, és így nem hazudik neki: ha nagyon kényelmetlen neki, hát kidobhatja, hisz a botrány nem árt neki.” *Jászai Mari* véleménye kétségtől sarkított, ám a családi okok miatt felvett vagy névmagyarosítással szerzett leánykori művésznév megőrzésének büszkesége kétségtől ott munkált másokban is, például *Márkus Emiliában*. A „szőke csoda”, az első Tünde 1882 nyarán kötött házasságot Pulszky Károllyal, ami névhasználatában a férj családnevének betűrövidítésével jelentkezett: *P. Márkus Emília*. Birtokomban lévő autogramja szerint a közönség számára is így írta le nevét, sőt 1903-ban kötött második házasságában férje — egyébként magyarosított — *Andor* Oszkár nevét külön engedéllyel *Párdány*-ra változtatta, hogy a *P.*-t továbbra is használhassa (vö. CENNER MIHÁLY, *Márkus Emília*. Bp., 1961. Színháztörténeti Könyvtár 4. 17.)!

*Jászai Mari* nemcsak németes családnevének (*Krippel*) megváltoztatásában, hanem egész életvitelében hasonló tudatosságra törekedett. Nevét valószínűleg a német *Krippe* = *jászol* tükörfordításával nyerte, ám amikor az autodidakta színész nő hozzámment műveltnek számító pályatársához, Kassai Vidor „lélektani komikus”-hoz (1869), a *Kassainé* (színlapon) és a *Kassainé Jászai Mari* (zsebkönyvben) nevet használta. Pestre szerződve, férjétől a szó minden értelmében eltávolodva, majd elválva előbb *K. Jászay ~ Jászai Mari* lett (az első Mirigyként is, 1879-ben), hogy 1883-ban, Az ember tragédiája Évjátát már mint *Jászay Mari* játssza el. (Ő maga mindig *i*-vel írta nevét.)

A századvég nagy operettprimadonnáinak történetében több névhasználati tendencia kapcsolódott össze. *Petráss Ilka* — szemben Jókai büszke állításával — nem tarthatta meg nemesi családnevét, amikor 1875-ben színész nő lett belőle Kassán; apja választotta neki dicsőséget ígérő, beszélő nevét: *Pálmay Ilka*. Vidéki pályakezdőként — akkor még természetesen módon — felvette férje nevét, s lett belőle *Szigligetiné*. (Férje Sz. József volt, az író fia.) Második házasságát bécsi vendéglátéka idején kötötte Kinsky Jenő német birodalmi gróffal, ám amikor a mézeshetek után londoni szerződést írt alá: „Megint *Pálmay Ilka* lettem.” A londoni színházi sajtó ezen a művésznévén értékelte produkcióját, egy ízben azonban átkerült a társasági hírek rovatába: ekkor *Gróf Kinskyné Pálmay Ilka* énekelt egy estélyen, a szász-koburgi herceg jelenlétében. A Budapesten lebonyolított válóper alkalmával nem anyagi indokok mozgatták, hanem inkább a kiharcolt társadalmi rang megőrzésének vágya: „... meghagyták nekem a férjem nevét, amelyre tehát törvényes jogom van.” S valóban: asszonynevén jegyezte emlékiratait, amelyekből idéztünk (Bp., 1912.), és örözm autogramját, a papírlap egyik oldalán *Pálmay Ilka*, fonákján *Gróf Kinskyné* olvasható. *Küry Klára* apja előbb szintén megtagadta a családnév használatát leányától — aki az ígéretes *Hajnál Klára* nevet viselte átmenetileg Kolozsvárott —, utóbb azonban, a sikerek hatására örömmel adta mégis beleegyezését. *Küry Klára* és a XIX. század utolsó nagy primadonna-felfedezettje, *Fedák Sári* („Zsazsa”) már sohasem viselt asszonynevet a színpadon.

A sok egyéni változattal (és következetlen írásmóddal) tarkított tendencia élesebben rajzolódik ki, ha összevetjük a magyar színészet első, már többször idézett névtárát 1872-ből a „Színészek naptára és évkönyve az 1896-ik évré” (szerk. VADASS GYULA. Bp., 1896.) c. kiadvánnyal. Ez utóbbiban az asszonynev valamennyi elképzelhető változata megtalálható. A korszerűnek és egyre népszerűbbnek tekinthető *Sz. Prielle Kornélia, K. Hegyesi Mari* (Nemzeti Színház), *Sz. Bárdossy Ilona* (Magyar Királyi Operaház), *M. Csatai Zsófi* (Népszínház), *J. Pajor Ágnes* (Szeged) mellett még gyakori — kivált az idősebbek körében és vidéken — a férj családnevének *-né* képzős alakja + a teljes leánynév: *Szacsvayné Boér Emma, Vizváriné Szigeti Jolán* (Nemzeti Színház), *Maleczkyné Ellinger Jozefa* (Operaház), *Balláné Metzler Gizella* (Kecskemét). 1896-ban már kiveszőnek számított, jószerével a kisebb társulatokba és a két nagy állami színház kórusába, segédszíneszi személyzetébe szorult vissza az *Alszegehyné Fanni* (Operaház), *Milasinné Mari* (Szeged) változat. Kimondottan ritka a férj teljes nevének használata, ennek rendszeren sajátos oka van. Adorján Berta özvegyen jónak látta a *Paulay Edéné* oltalmába vonulni (Nemzeti Színház), és hasonló megfontolás vezethette a szintén özvegy *Lászy Vilmosnét* (Szeged), direktor-férje nevének megőrzésében.

Századunk, a magyar hivatásos színészet második évszázada már egyértelműen a művészeti nyilvánosság előtt megőrzött leánynév története a színpadon. De ez már egy másik história.

KERÉNYI FERENC

## SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

**Kantair.** 1. A régi magyar nyelv ismeretlen eredetű szavai között számon tartott *kantair* 'orvosság; varázsszer' körül több megoldatlan kérdés vár a nyelvtörténészre: a kutatás jelenlegi állása szerint az összetett szó mindkét tagjának az eredete ismeretlen (EWUng.; az *ír* minősítése a TESz.-ben még „Vitatott eredetű” volt), s nem ismerjük a szóösszetétel keletkezésének a körülményeit sem. Az biztosnak látszik, hogy az *ír* 'gyógyító, ritkábban rontó hatású' kenőcs vagy folyadék' már nyelvünk része volt, amikor hozzá előtagként az önállóan sehol nem mutatkozó s így jelentésére nézve is ismeretlen *kanta* szó csatlakozott. Levelek, periratok, orvosló könyvek a XIV. század óta dokumentált *ír* számos fájának nevét őrizték meg. Ezek gyakran minőségjelzős szószervezetek. Radvánszky Béla gyűjteményének mutatójában például a veres írtól a zöld írig a szer negyven változatának a nevével találkozunk (Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szerk. HOFFMANN GIZELLA. Bp., 1989. 595), a *kantair* azonban nincsen közöttük. Miféle írt jelzett hát ez a nyelvmélekekben ritkán szereplő szó? Főnévi adatát SZARVAS GÁBOR mindössze hat XVI—XVIII. századi, Erdély nyelvi hagyományaihoz kapcsolódó forrásban találta meg (a hetediket, Thaly Kálmán archaizáló versét, figyelmen kívül hagyhatjuk), s ezek száma azóta sem nőtt (Nyr. 1893: 146). A *kantair* származékai viszont az erdélyi népnyelvben máig kimutathatók (vö. 5.).

Az összetétel keletkezését csak a *kanta* előtag eredetének s jelentésének ismeretében tudjuk megmagyarázni. Dolgozatom kísérlet e kulcskérdés megoldására. Első lépésként meg kell néznünk, mit árulnak el gyéren csordogáló forrásaink a hajdani kantair anyagi tulajdonságairól.

2. S z ó t á r a k . — A kantair első nyelvi emlékei CALEPINUS szótárának 1585-i Lyonban kiadott tíznyelvű változatában, a mágikus jellegű gyógyítás és rontás latin terminológiájának értelmezései között jelennek meg. Ezen kívül SZENCI MOLNÁR és PÁRIZ PÁPAI latin—magyar (s magyar—latin) szótárában találjuk meg a *kantair*-t s származékait. CALEPINUS magyar tolmácsa SZILY KÁLMÁN kutatásai szerint Laskai (Csókás) Péter erdélyi református pap és legalább még két



ugyancsak erdélyi származású társa volt, akik 1581—1584 között, részben valószínűleg Wittenbergben végezték munkájukat: az 1578-i CALEPINUS nyomdai íveibe magyar értelmezések beírását (MNy. 1913: 49—57). Az 1585-i — a magyaron kívül újonnan felvett angol és lengyel értelmezéseket is tartalmazó — kiadásban a *kantair* szó két helyen is látható (magam a göttingai Egyetemi Könyvtár 1590-ben Bázalban megjelent példányát használtam, amely kiadás SZILY megállapítása szerint „a magyar nyelvet illetőleg csak szolgálai utánnomása a lyoninak” (Nyr. 1886: 314): „pharmacum 'Heilkraut, Heilmittel, Arznei; Gift, Zaubermittel; Farbe’ — Oruosság etető, *cantair*” (CAL. 798).

A magyar értelmezések a görög eredetű szó kiterjedt jelentéskörének részeihez kapcsolódnak, s nem egymás szinonimái. Világosan elkülönül a másik kettőtől a csak negatív tartalmú *étető* 'ételbe, italba kevert bájoló szer; mérgezett étel; mérég' (TESz.). Az orvosság szinte teljesen megfelel a *pharmacum*-nak. A szó Janus-arca kiviláglik az 1578-i CALEPINUSban már meglévő német nyelvű értelmezésből is: „Ein artzney sie seye gleich gut oder böß”. A *kantair* jelentéskörére, anyagi tulajdonságaira (összetevőire, megszokott halmazállapotára) magából a szóból nem tudunk következtetni. Segítségünkre vannak itt azonban az összetétel származékai: „saga — *Bw baioskantanes* [„Hiba *kanta* íres h.”: MELICH] kofa” (CAL. 937); „veneficus, -a -ördögös, *kanta iros*, *bwues baios*” (CAL. 1108). A *venefica* ártó praktikáit Bodó Mátyás Pozsonyban 1751-ben megjelent „Jurisprudencia criminalis” című jogi kézikönyve következőképpen ismerteti: „A *venefica* olyan ember, aki valamilyen anyagból — például fémekből, gyökerekből, halottakból, gyakran akasztott emberből, valamilyen váladékból — kivont varázsszerekkel, illetve mérgekkel veszedelmes betegségeket idéz elő. Kórságot küld valakire, hogy a test sorvadását és az életerő csökkenését idézze elő” (Bornemisza Anna megbüvöltetése. Szerk. HERNER JÁNOS. Budapest—Szeged, 1988. 50; a jelenség évszázadokon át lényegében változatlan volta megengedi a XVIII. századi műből vett idézetet). Hazai és külföldi boszorkánypercek irataiban gyakran esik szó a fentihez hasonló kivonatokról, zsírokról, kenőcsökről, rontó szerekről. Az erdélyi büvös-bájós kantaíros asszonyok is csak ilyen főzetekkel — kantaírokkal — üzhették boszorkányos mesteriségüket. SZENCI MOLNÁR — mint általában (vö. MA. „Praefatio ad lectorem”) — itt is CALEPINUST követi, PÁRIZ PÁPAI csak részben: „Pharmacum — Orvosság, Étető; Saga — Büvös-bájós, kanta íres asszony, Tudományos asszony. Item. Tzondera; Venefica — Ördögös, Kanta-íres boszorkány asszony; Veneficus — Kanta-íres, Ördögös, Büvös-bájós (PP. 439, 510, 600).

„*ligaturae* 'Amulett, Talisman; Band, Verband als Schutz- und Heilmittel' — Nyakra kötőzőt *kantair*” (CAL. 603). A szószerkezet a *kantair* fent tárgyalt káros használatával ellentétben a szer ember javát szolgáló funkciójára utal. A *ligaturae* a középkori latinságban a betegség, baj, rontás megelőzését, illetve elhárítását szolgáló amulettum egy válfajának, nyakban függő vagy valamely testrésze kötözött tárgynak, illetve szernek a neve volt: „*Ligaturae* ... Amuleta quedam ad arcendos et depellendos morbos, quae aut ad collum suspendebantur, aut circa alias corporis partes alligabantur” (DU CANGE, Glossarium mediae et infimae latinitatis. IV. Band. 1954<sup>2</sup>. 103).

A *ligaturae* magyar fordítójának döntése a 'nyakban függő amulett' értelmezés mellett bizonyára nem volt véletlen: a szócikkben az alapszó után közvetlenül latin értelmezésként *amuleta* áll (CAL. 603), ami nem kerülhetett el a feldolgozó figyelmét. A jóval a *pharmacum*, *saga* és *veneficus*, -a szócikkeket tartalmazó ívek munkába vétele előtt megirt értelmezés peregrinus szerzője a *kantair* szót itt az *orvosság* szinonimájaként használta. Erre a szótári munkálatok elején sorra került *amulettum* magyar és német értelmezéséből következtethetünk: „Etetés ellen való *oruosság*; Ein artzney wider gifft/oder ander ding so man böser zufall oder Kranckheiten halb an halb henckt” (CAL. 65). A régiek szóhasználatában az *amulett* mint a sokféle orvosságok egyike gyakori volt, erre a TESz.-ben is találunk példát: „A mi a nyavalyára tzélozó nyakba köthető orvosságokat, *amulettumokat*, illeti, erre sokan sokat ditsérnek”.

A *ligaturae* szócikkben szereplő *amulettum* — feltételezett — befolyása az idegen nyelvű értelmezőre nem volt egyébként általános: CALEPINUS lengyel munkatársa a fent második helyen

megadott értelmezési lehetőséget választotta: *Opassanie* (CAL. 603). A XVI. századi lengyel nyelv szótára ezt 'Obwódka, lamowanie' kommentárral közli (Słownik polszczyzny XVI wieku. Tom XXI. 1992. 465; vö. még PP. 347: *Ligatura, -ae* 'Kötés, Kötözés'; SZENCI MOLNÁR szótárában nincs meg a szó).

A kihaltnak még egyáltalán nem nevezhető hit szerint természetfeletti erővel rendelkező, „talizmánként viselt kis tárgy” (TESz.: *amulett*) közönséges neve helyett használt *kantair* szó egyedi, értelmezési tévedéssel magyarázható eset. Amint a *pharmacum* jelentéseinek vizsgálatából már kiderült, s további adatainkból is ki fog tűnni, a *kantair* valódi, lágy vagy folyékony halmazállapotú ír volt. A fenti szószerkezetben szereplő *kantair* adatot ezért figyelmen kívül kell hagynunk a szer anyagi tulajdonságainak kutatásánál.

3. A *kantair* COMENIUS „Janua linguae latinae reserata aurea” című tankönyve 1652-ben Sárospatakon készült magyar fordításában is megtalálható. A tudós pataki vendég műve LXXXI. Medicina fejezetének 795. pontjában a borbélyozókról és gyógyszerusokról írja: „Hi pharmaca, unguenta, syrupos, pastillos & trochiscos ... reponunt”, ami tolmácsainak szavaival így hangzik: „A patikárosok patikaszerszámokat, *kanta íreket*, orvosságokat készítenek” (SZARVAS i. m. 146). Tolmácsait maga COMENIUS nevezi meg a Janua záró soraiban: „Hogy a magyar szöveg mennyire helyes, azt nem vagyok képes megítélni; hadd ajánlja saját szorgalmatosságuk azokat a magyarázókat, akiket alkalmaztunk. Ez osztály tanítói sorából ... Kaposi Pált, Szántai Mihályt és Helembai Sámuel” (RÁ CZ LAJOS, Comenius Sárospatakon. Bp., 1931. 162). Comenius fordító-magyarázó kollégái származásuk vagy kapcsolataik révén jól ismerhették az erdélyi magyarság nyelvét s így a *kantair* szót: Kaposi Pál a Bihar megyei Gesztről származott, Franekerben 1656-ban megjelent művét Szatmár megye tanácsának ajánlotta (SZINNYEI, Mír.). Szántai Mihály református lelkészként Aranyosmeggyesen és Nagybányán is szolgált, művét 1676-ban Kolozsvárott adta ki (SZINNYEI, Mír.). Helembai Sámuelről Hont vármegyei származásán kívül mást nem tudtam meg.

A tankönyvbéli latin mondat csupán megközelítő tolmácsolásán nem rökönödünk meg, ha megismerjük azokat a nehézségeket, amelyekkel korabeli szótáríróink s fordítóink is ritka latin szavak magyarításakor küszködtek. A fenti comeniusi mondatban szereplő *pastillus* SZENCI MOLNÁR szótárában *Gömbölyeg orvosságos Cipóczka*, PÁRIZ PÁPAINÁL *Kenyér formátskára tsináltt kerek jó szagú orvosságotska*. Egyetlen szó ilyen cirkalmas tolmácsolása semmiképpen nem illett volna a tankönyvbe. A *kantair* ismerete viszont célszerű megoldásra adott alkalmat: a szó többes számú alakját feltehetően egyszerre az *unguentum* 'kenőcs, zsiradék' és a *syrupus* 'orvosi főzet' megfelelőjének szánták.

4. APÁCZAI CSERE JÁNOS 1652—53-ban Utrechtben megszüvegezett s 1653-ban ugyanott megjelent „Magyar Encyclopaedia”-jában a *kantair* többször szerepel (idézeteimet SZIGETI JÓZSEF Bukarestben 1977-ben megjelent kiadásából veszem). A mű XXV., a „nyavalya” meggyógyításáról szóló fejezetéből megtudjuk, hogy a „kézzel gyógyítás (borbélyozás) — chirurgia”, valamint a „beteg rendtartása — diaeta aegrorum” mellett az „orvosság (*kantair*) — pharmacum ... belekben adandó” alkalmazása az orvoslás gyakori módja (274). „Az orvosság természet szerint való, avagy mesterséggel csináltatott” (274), mely utóbbi alatt a patikárosok „egybeszerkesztett” porait értette APÁCZAI (vö. 275). „A belső rossz állapot” gyógyítása a diétán s a csak ritkábban helyén való borbélyozáson kívül „kantaíres” orvosságokkal történik (275); ez utóbbiak közül „Az italiakot nem hidegen, sem lagymadagon, hanem melegen kell beadni” (278). Az Encyclopaedia „csinálmányokról” szóló részében, az embernek használó dolgok között külön említi meg végül Apáczai a patikát, *kantair*t s a kenetet (328). Ebből talán arra következtethetünk, hogy 1648-ban kezdődő peregrinációja előtt főleg folyékony halmazállapotú („itali”, l. fent) *kantair*tal ismerkedett meg Erdélyben a fiatal tudós.

5. A *kantair* SZARVAS GÁBOR említette hatodik forrását (vö. I.), Verböczi „Magyar és Erdélyországnak törvény könyve” címe művét, nem volt alkalman tanulmányozni; a szó néhány, Szarvasnál már csak a későbbi feljegyzés miatt sem szereplő származéka bizonyára „kárpótol” ezért:

IPOLYI ARNOLD „Magyar Mythológiá”-jában (Pest, 1854.) az erdélyi Nagyajtai Cserei Mihály (1668—1756) egy munkájára hivatkozva írja: „*Kantérolás*; a szavat a »székely asszonyok törvényében« (kiad. Nagyajtai Csereitől 228) találom, magyarázva, hogy a kantérolás, kantérozás, szerelem itallal való bájolás; ily ital készítették, úgy mond, némely állatok részeiből, vagy bizonyos füvekből” (399). — 1890—1906 között feljegyzett székelyföldi tájszógyűjteményből közli az ÚMTsz.: *kantírol*, *kantérol* 'kuruzsol'; *kantírolás*, *kantérolás* 'kuruzslás' (3: 77). — SALAMON ANIKÓ, a fiatalon elhunyt erdélyi folklorista a hetvenes években a gyimesi csángóknál talált a *kantair* emlékére a nyolcvan éves Bece Tera elbeszéléseiben: „Azt mondták, hogy én *kantéros* vagyok, s hogy elveszem a tehénnek a zsírját, s hogy sok mindent tudok ...”; „Egy asszony kért tőlem, hogy adjak vaját, s nem vót... S az ember aszonta bosszúságból, hogy nem adtam, mert az én vajam *kántéros*. Kántérozás régebben, most úgy mondják, hogy meggurucsálja. Azt mondta a szemembe, hogy az enyémbe még a varasbékák zsírja is benne van” (SALAMON ANIKÓ, Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák. Bp., é. n., 106, 122 k. — a Szójegyzékben 260 k.: *gurucsál* 'boszorkányoskodik', *me ggurucsál* 'megront').

6. A 2—5. pontban tárgyalt nyelvtörténeti és nyelvjárási anyag alapján a következőket állapíthatjuk meg: a) A származékaiban a legújabb időkig élő *kantair* szó kizárólag az erdélyi magyarság szókincsének része volt s maradt. — b) A gyógyító vagy babonás célokra használt szer — amint arra az összetett szó második tagja is utal — valóságos, folyékony, illetve kenőcsszerű írvolt. — A fentiekből az is következik, hogy az összetétel *kanta* előtagjának esetleges idegen nyelvű forrását elsősorban a gyógyítás vagy kuruzslás fogalomkörének szavai között kereshetjük. A mongol nyelvek szókészletének egy alább bemutatandó tagja mind alaki, mind tartalmi szempontból alkalmas a *kanta* szóval történő egyeztetésre, és — ami nem kevésbé fontos — a mongol szó Erdélybe vezető útjára is van véleményem szerint kielégítő magyarázat.

7. A kérdéses szó adatai Kínában beszélt nyelvjárástól a Volga melletti mongolig találhatók: ordosz *xanda* 'substance obtenue par concentration, sirop' (A. MOSTAERT, Dictionnaire Ordos. Tome Premier. Peking, 1941. 333) — halha (újmongol köznyelv) *xand* [Pharmazie] 'Auszug, Extrakt; Tinktur' (SCHALONOW ZEBEK—JOHANNES SCHUBERT, Wörterbuch Mongolisch—Deutsch. Leipzig, 1984<sup>5</sup>. 210) — ojrát „*k'anda cai*” 'strong tea, chicory', „*šölöni k'anda*” 'strong broth' (JOHN R. KRUEGER, Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary. Part Three. Bloomington, 1984. 762) — öltö-kalmük *xandä* 'Saft, Syrup' (G. J. RAMSTEDT, Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki, 1935. 165) — kalmük *kandä* 'Sirup, Essenz', *k. isä* 'dicker Tee', *emin k.* 'dicke gekochte Arznei' [em 'Arznei', em dom 'Arznei und Zaubermittel'] (RAMSTEDT i. m. 221, 121); uig.[urisch] etc. *äm, im, jäm, em* 'Heilmittel, Quacksalberei' (RÄSÄNEN, Versuch 41).

Az adatszolgáltató nyelvek, illetve nyelvjárások területi szétszórtságából és az alakváltozatokból a szó régiségére következtethetünk. A kiinduló szóalak MOSTAERTnél *qanda* (uo.), RAMSTEDTnél *kanta*, *qanta* (i. m. 221). Ugyanő az öltö-kalmük adat kapcsán a mongol szó ősforrását a szanszkritban jelöli meg, és egyben keleti török nyelvekben található párhuzamokra s a perzsára mint közvetítő nyelvre mutat rá: „*kandu* << skrt., vgl. uig.[urisch] kir.[gisisch] *qant* < p.[ersisch] *qand* 'Zuckerand'” (i. m. 165). A szanszkritból a perzsán át törökké vált szó már egy őtörök nyelvemlékből is ismert: *qand* 'saxar' (Kutad u bilig XII. század vége—XIII. század eleje közötti kézirat: DrevnSl. 418), azonban az említett közép-ázsiai török nyelveken s a Szibériában honos szojton kívül a törökség más ágaiban — úgy látszik — nem vert gyökeret. A szojtot *xandy* 'nastojka, varen'e' mongol jövevény, amint azt a szó speciális jelentése (vö. a halha adatot!) s a két nyelv földrajzi helyzete is valószínűsíti. E megítélésben egyetérthetünk RÄSÄNENNEL; az általa

szintén a mongolból származtatott kazak *kant* 'Zucker, Zuckerkand' forrását illetően azonban már nem (RÁSÁNYI, Versuch 231): ezt a szót jelentése és egyszótagúsága feltétlenül a perzsa forráshoz köti (vö. még kir. [= kazak RÁSÁNYIÉ], uig. *kant* 'saxar, ledenece' — der Zucker, Zuckerkand'... kir. *ak kant* 'saxar rafinad' — der Rafinadezucker': W. RADLOFF, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Zweiter Band. 's-Gravenhage 1960<sup>2</sup>. 121).

A szanszkrit eredetű perzsa *kand* 'cukor' vándorlása a törökség keleti ágában megakadt, más útvonalon azonban eljutott Európába, s így a magyar nyelvbe is: szanszkrit *khaṇḍa* 'tört cukor' > perzsa m. f. > arab *qand* 'a cukornád megkeményedett leve' [a TESz.-ben tévesen 'levele'] > európai nyelvek (TESz.: *kandiscukor*). Az ősforrásnak tekinthető szanszkrit szó vándorlásának mindkét vonalán változásokon ment keresztül: a mongolban megmaradt a kétszótagúság; a szó jelentése a 'cukornádból való'-val szemben kiszélesedett, az 'édes ízű, többé-kevésbé sűrű folyadék'-ra azonban a 'szirup' stb. még utal; a perzsa-(keleti török)-arab ágban a szó a jelek szerint hamar egyszótagúvá vált, viszont megőrizte az eredeti jelentést. Ami dolgozatom tárgyát, a *kantair* szó előtagjának eredetét illeti, a fent felvázolt különbségek láttán — ha egyáltalán — csak mongol alapú magyarázat jöhet számításba.

8. Ez a magyarázat hang- és alaktani szempontból nem okoz nehézséget: a jövevényyszónak tekintett magyar *kanta* a mongol szó eredeti alakjával — a szó szoros értelmében — teljes összhangban áll (a közvetlen vagy közvetett átvétel kérdéséről l. lent). Tartalmi tekintetben a két szó kapcsolata valószínűsíthető, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a régi irak — folyadékok, kenetek — receptúrájában a rendkívül gyakran szereplő előírást: édesítő anyagot keverni az előállítandó szerbe. A Radvánszky-gyűjtemény Mutatójában a „cukkar”-tól a „nádméz”-ig többszáz ilyen receptre találunk utalást. A következő 1628-ból származó mutatóvány „sűrítetten” szemlélteti a kellemes ízű ingredienciák használatát: „Szaya fajas ellen. Mezet, nadmezet, czukkarum kandiát, liquericiát, glycerizát, az az edes gjukeret egj arant ualo mertekel fozz meg ...” (RADVÁNSZKY i. m. 215). A mongol *kanta* jelentésében is ott lappanghatott még az édesség képzete, amikor e szó az újszerű írféleséggel Erdélybe került, s megkülönböztető jelzőként az összetett szó előtagja lett. De milyen úton érkezhettek a jövevény ír az erdélyi magyarokhoz?

9. Közvetlen átvételt a mongoloktól történelmi ismereteink alapján kizártnak kell tartanunk. A jelenség — tárgy és szó — regionális, Erdélytől nyugatra ismeretlen volta a hajdani Kunországon át keletről vezető út feltevését javallja, s így Kumánia lakosainak közvetítő szerepét. A kun nyelvben számos mongol eredetű szó volt, egy részük a magyarban is meghonosodott (vö. például LIGETI LAJOS közlését: MNy. 1976: 17 k.). Ez történhetett a *kanta* szó esetében is. A tártárjárás után mongol befolyás alá került Kunország lakói változatlanul élénk erdélyi kapcsolataik révén könnyen válhattak a mongoloknál megismert gyógyító-varázsló szer s a szer megnevezésének közvetítőjévé. A kun szókinccsnek csak egy töredékét felölelő Codex Cumanicusban a *kanta* szó nem található. Közvetítők lehettek a román etnikumban felszívódott kunok is (vö. például MÁNDOKY ISTVÁN közlését: Keletkutatás 1975: 144 k.). Szófejtési javaslatom hiányzó láncszeme („missing link”-je) a számomra hozzáférhető román nyelvtörténeti s nyelvjárási szótárakban s egyéb művekben (ION POPINCEANU, Religion, Glaube und Aberglaube in der rumänischen Sprache. Nürnberg, 1964.; HEINZ F. WENDT, Die türkischen Elemente im Rumänischen. Berlin, 1960.; stb.) szintén nem került elő. A *kanta* szó Erdélybe keletről vezető útjáról így csak mint valószínű útról tudok számot adni.

FUTAKY ISTVÁN

**Kórogy.** 1. Földrajzi nevünk legrégebbi adata (*Couroug*) Anonymustól való (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1963. 1: 882). A név vallomását a helytörténet is (vö. D. BARTHA, Szókép. 104), az etimológia-kutatás is hasznosította (vö.: TESz.

2: 578; KISS LAJOS, FNESz. 353). A -gy denom. nom. képzőt sok, a *Kórógy*-hoz hasonló helynév őrzi, amelyek szintén közszókból lettek (vö. BENKŐ, Nyjtört. 51). „Legelevenebb növényi alapszóból alkotott helynevekben: *Szilvágy, Szilágy, Kórógy, Füzegy* stb.” (vö. D. BARTHA i. h.). Továbbá: „A helynevekben minden valószínűség szerint valamivel való ellátottság jelentéssel (vagyis nomen possessoris képzővel) szerepel: *Somogy* = 'somos' stb.” (uo.). Ezekre a megállapításokra mennek vissza a név etimológiai magyarázatai (vö. TESz. i. h.; KISS i. m. 353). A *Körös*-t nézve ('helynév Baranya megyében') az alapszó és a származtatás még félreérthetlenebb: „A *kóró* fn. származéka. Tkp. értelme 'olyan hely, ahol sok a kóró'.” (vö. KISS i. m. 354).

A *Kórógy*-nak korábban is, a múlt században is több alakváltozata élt. „Jelenben lágyítva *Kórogy* néven hivatik, de régen *Kóród*-nak is nevezetett.” (vö. PESTY FRIGYES, Bihar vármegye. Pest, 1864. Közzéteszi HOFFMANN ISTVÁN és KIS TAMÁS. Debrecen, 1996.). Ugyanígy GYÖRFFYNÉ is (vö. i. m. 1: 635, 882). A múlt században adatolt *Kórogy ~ Kórógy ~ Kóród* és a mai *Kórógy ~ Kóród* változatok (vö. KISS i. m. 354: *Kórógy* [Szlavónia]; *Kórógy-ér* [Csongrád], 646: *Tiszakóród*) is a *Couroug*-gyal vannak kapcsolatban, etimológiája pedig a *kóró* főnévből eredeztethető meggyőzően (vö.: TESz. 2: 578; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa 131, 143). Más kapcsolat, összefüggés nem bizonyítható. A *Couroug*-ra nézve például helytelen MADAY PÁLÉ: „nagyon hasonlít a *Körös* szó kiejtéséhez, különösen pl. ha a francia kiejtést használjuk.” (vö. *Körös Népe* 2: 12—4. [Békéscsaba, 1957.]). Igaz, téves következtetéséhez hozzátette, hogy „feltevésünket ... további kutatásokkal kell tisztáznunk.” Ugyancsak hibás egy másik, *Kóród*-dal kapcsolatos feltevés is: „ember név lehetett” (a berettyóújfalui főbíró és jegyző 1864. évi iratából, vö. PESTY i. m. 98). A határrész neve a Berettyóújfaluhoz csatolt pusztákat emlegetve négyféle-képpen fordul elő: *Kórógy ~ Kórogy ~ Kóród ~ Kóródi puszta* (i. m. 94, 98). Mind a négy alakváltozat ugyanazt a területet jelöli; az persze elképzelhető, hogy a *Kóródi puszta* a *Kórógy*-nak mint nagyobb területnek egy darabja lehetett. Olyan kapcsolatban például, hogy „a' Berettyó folyam mellett lapályos víz erekkel átjárt Sikságon” n e m r é t s é g i terület; vagy a hajdani l a k o t t r é s z t ő l („Falú volt, bizonyítja Telek nevű dőlője hol a' Falú állott.”) mindig el-különlő l a k a t l a n p u s z t a stb., de egyik változat sem egy valamikori tulajdonosra utal. Ahogy az más adatokban gyakran igaz.

2. Újabb történeti szóanyag nélkül a *Kórógy* és társai kérdésköréhez további értékelhető kiegészítések nem fűzhetők. Úgy látom viszont, hogy más megközelítéssel, például az alapszó vizsgálataival célszerű próbálkoznunk. Erről lesz szó az alábbi néhány bekezdésben.

A nyelvtörténetből tudjuk, hogy „számos földrajzi köznévknek [= a földrajzi névben szereplő közszónak] viszonylag pontosan kimutatható a területi elterjedtsége” (BENKŐ, Nyjtört. 51). Néhány sorral alább így folytatódik a gondolatsor: „A földrajzi nevek sajátos nyelvi jellege ugyanis lehetőséget ad arra, hogy egy-egy földrajzi köznévknek tulajdonnevekben megrögződött mai területi helyzetét akár több száz évvel ezelőtti állapottal vegyük azonosnak.” (uo.). Ezt kiinduló gondolatnak, a *kóró*-t pedig etimonnak elfogadva látok további lehetőséget a *Kórógy* történetének vizsgálatára.

a) Először azt vizsgálom meg, hogy a *Kórógy ~ Kóród* és *Körös*-előtagú földrajzi nevek milyen környezetben fordulnak elő. A volt sárréti, bihari (Berettyóújfaluhoz határában levő) *Kórógy* adatait gyűjtöttem ki a számbavételhez. A hajdani Berettyó sárréjének jellegzetes darabja ez a környék. HUSZÁR MÁTYÁS, a szabályozási munkák egyik tervezője, irányítója azt írta róla, hogy „állandó mocsár”, amelynek szélessége 22,76—30,34 km között változott. „hosszú szakaszokon teljesen elmocsarasodik, nád és más vízínövények olymértékben benővik, hogy sokhelyen a víz-folyás nem is látszik, csak sejteni lehet.” (HUSZÁR MÁTYÁS, A Körösvidékről. Pest, 1823.). A szabályozás előtt a Berettyó vize ezen a szakaszon lelassult és elterült, de a mocsarat az Ó-Berettyó sok kisebb folyója, ere is táplálta. A r é g i m e d r e k , f e n e k e k t é l e n m o s t i s j ó l l á t s z a n a k még, bár az erős mezőgazdasági gépek a partos részeket egyre job-

ban elsimitják. A lecsapolásig élő sekély vízű fenekék, laposok, erek, derekak elsősorban sás-, káka-, gyékénytermő területek voltak, a „fedőléknek való” erős, hosszúszerű nád, amelyről BERTALAN SZILÁGYI JÁNOS, bajomi lelkész írt, ugyancsak a múlt század húszas éveinek végén (vö. A Bihar vármegyei Sárrét le-írása. Bajom, 1827.), a rétség mélyebb vízű részein termett. Hasonló térszíneket és növényi társulásokat láthatunk most is a Csongrád megyei *Kórógy* és *Kórógy-ér* [‘a Kurcába torkolló csatorna’, vö. KISS, FNESz. 354] mentén is: széles meder közepén mélyebb ér (ma többnyire csatorna), lapos partján buja vízi növényzettel.

A közelebről vizsgált bihari *Kórógy* „Fekszik Bihar Megye Sárréti Járásának balparti oldalán a’ Berettyó folyam mellett lapályos víz erekkel átjárt Sikságon.” (Pesty i. m. 98). A rétségi határ a környéken mindenütt ilyen volt. Erre mutat, hogy az Ó-Berettyó menti Nagy-Sárréten több település határneveiben előfordul a *Körös-* előtag: Báránd, Csökmő (vö. PESTY i. m.), Dévaványa (vö. HUSZÁR i. m. térkép), Püspökladány (vö. KECSKÉS GYULA, Püspökladány tört. 285). Ugyanezen települések határának földrajzi neveiben más adatok is ránk maradtak: a *Körös-* előtagú területek különböző térszinformájára mutató nevek is; Berettyóújfalú: *Kóródi puszta*, Csökmő: *Körös derek*, *Köröszziget*, Püspökladány: *Körös-ér*, *Körösérhát*, *Körös-ér laposa* (vö. idézett művek). Ezek nagyon értékes kiegészítések, mert utalnak a terület vizes, mocsaras adottságára és a rétség különböző szárazulataira is. A csökmői *Körösderék* „nádas mocsáros térség” (PESTY i. m. 133), a bárándi *Körös ér* „Hajdan a’ Kálló kiöntései által vízzel borított” (uo. 72); a derekegyházi (Csongrád megye) *Kórógy-ér* környékén a „*Kórógy-háza* nevű tóban halásztak” (vö. A Körös—Tisza—Maros települései a középkorban. Szeged, 1996. Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ). A *Kórógy*, *Kóród*, valamint a *Körös-* előtagú határnevek múlt századi adatai is azt erősítik, hogy a *Kórógy* valóban „Jellegzetesen magyar víznév” (vö. KISS LAJOS: Nyr. 1996: 441), és azt is visszaigazolják, hogy „egy-egy földrajzi köznévek tulajdonnevekben megrögződött területi helyzetét” (BENKŐ) eredmény reményében vizsgálhatjuk.

b) Arra nézve is fontos a korábbi források tanúsága, hogy a *Körös-* előtag milyen növényektől ellepert területre utal. Milyen természeti környezet, növényzet vagy látvány idézhette a *k ó r ó s* képzetét?

A *kóró* ‘száraz, kemény növényi szár’ (vö. ÉKsz. 763). Az ÚMTsz. a nyelvjárásokból mellékjelentéssel értelmezi ugyanezt, többnyire a kukorica és magasabb szárú gyomnövények részeinek megnevezésével (vö. ÚMTsz. 3: 492—3). Esetünkben a vízi növények és növénytársulások körében kell keresnünk a *kórót*, a ‘száraz, kemény növényi szár’ jelentést itt is alapjelentésnek tekintve. Hogy a száraz területeken milyen sok *kórót* ismert a népnyelv, azt mutatja a népi gyógyászatban használt, többnyire magas szárú növények neve: *butykóró* ‘somkóró’, *cickányfarkkóró* ~ *cicfarkkóró*, *egérfarkkóró* ‘cickafark’, *garádicskóró* ‘varádics’, *gólyahúgykóró* ‘erdei mácsonya’, *kattankóró* ‘katáng’ stb. (vö. OLÁH ANDOR, Fűbe-fába az orvosság. A Békés megyei népi orvoslás. Békéscsaba. 1982. 2: 273—5). PESTYNél több olyan utalást találunk, amelyek arra mutatnak, hogy a sárréti magaslatoznak, szigeteknek, hátaknak is megvolt a maguk *körös* növénye. A csökmői *Köröszziget* nevét értelmezve írták, hogy „hajdanta csak borona tövis cserebokrokat nevelt, innen vehette nevezetét.” Az Értarcsa határáról szóló leírásban pedig az áll: „rósás tó. állóvíz. körülrósát termő bogács kóróiról.” (vö. PESTY i. m. 189). Ez utóbbinál valószínűleg a tüskés, hosszú, vékony ágú, ágas-bogas parlagi rózsára kell gondolnunk, amit szintén tövisborona készítésére használtak a környékbeliek. A bárándi „*kóró* termő szikes hajlásos legelő” (PESTY i. m. 72) pedig további kiegészítés arra nézve, hogy a rétségbeli szárazulatoknak gazdag *körös* állománya volt.

A rétségi magaslatok, szigetek, szikes legelők után az erek, fenekék, laposok *kóróit* is számba vesszük. Tudjuk, hogy a vizes hajlatokban, erekben, sekély vízű partmenti szakaszokon a gazok (‘takarmányozásra, legeltetésre alkalmatlan gyomnövények, savanyú fűvek’) mellett *k ó r ó s n ö v é n y e k* is élnek. (vö. Vörös Könyv. Ak. K., Bp., 1989. 114. Szerk. RAKONCZAY ZOLTÁN). Egyébként is, ha a vizsgált helynevek a Sárrét tipikus helyeire vezettek, akkor célszerű ezen a nyomon végigmennünk.

A szárazulatok és rétségi területek kórójának közös jegye a 'száraz, kemény növényi szár', amelyet most vízállásos, mocsaras élettérben kell keresnünk. A sárréti leírások — ha a hajdani növényvilágról szólnak egyáltalán — nádat és egyéb vízi növényeket emlegetnek, ahogy HUSZÁR MÁTYÁSnál is láthattuk. Ennek persze megvan a magyarázata. A környékbeli lakosság számára a legfontosabb rétségi haszonnövény a nád volt. „A férfiak nyáron télen takarnak mikor amaz kenyeret: úgy a nádvágás pénzt ad kezekbe.” — olvassuk BERTALAN SZILÁGYI JÁNOS írásában. Náddal fedték a házakat és számtalan egyébre használták: a szövöszék bordázatának, hármásával összekötözve szőlőkarónak, kerítésnek, a jószágnak és a pásztornak szárnyék készítéséhez, és ahogy SZÜCS SÁNDORTól tudjuk, még a koporsó feneke is nádból volt. Nem kell tehát bizonygatnunk, hogy a nád mennyire fontos volt a környéken, témánk szempontjából most mégis semleges, mert a nád n a k s z á r a v a n (a száraz szárát használták), n e m k ó r ó j a.

A korabeli leírásokból nekünk a BERTALAN SZILÁGYIÉ a legértékesebb, mert ő a nád mellett a rétség más vízi növényeiről is beszámolt: a vízi tökről 'sárga tavirózsa', a kolokányról, amelynek levelei alatt szívesen bogarásznak a vízi szárnyasok, a „gyilkos Tsomorikáról és Fodor Sásról”, amelyektől felfűvódik és elpusztul a szarvasmarha, valamint a vízpartok „szarvasmarhának való” füveiről, a sásról, fenyérről, tippanról ('nádtippan'). Ezek egyike sem magas szárú, kóróvá száradó növény. Az utóbbiakat a pásztoremberek rétszéli gazként tartották számon, gazdasági hasznuk nemigen volt.

A nád társulások növényei közül hosszabban időzött a k á k á n á l és a g y é k é n y - n é l. Bajomiként jól ismerte a gyékény két fajtáját, a lapos, „mindenkor alkalmasabb hati gyikinyt” és a gömbölyű szárú „mogyoró gyikinyt”. Ezeket a sárréti falvakban mindenütt használták valamire, a gyékény a nőknek adott munkát. A múlt század elején a nagy-sárréti gyékény-munkák központja Bajom, a mai Biharnagybajom volt. „...úgy lehet képzelni az egész Bajont, mintegy nagy Gyikint készítő Fábrikát.” — írta BERTALAN SZILÁGYI. (Az utolsó mester, az országosan elismert, 84 éves Máté Sándorné ma is ott él.)

Ha természetes környezetében vesszük szemügyre a gyékényt, azt látjuk, hogy „A náddal együtt gyakran tömegesen terem vizeinkben, mocsarakban...” (CSAPODY—HORÁNSZKY, Vadvirágok. Móra Könyvkiadó, 1972. 50). (Úgy pontos ez, hogy ahol a nád és káka, gyékény együtt él, a nádat a mély vízben, az utóbbiakat pedig a sekélyebb, part menti részekben látjuk.) A gyékény inkább a sással, kákával és a mocsári nőszírommal alkot telepet, közülük a gyékény a legmagasabb szárú; kórója csak a kákának, a nőszíromnak és a gyékénynek van. Mindez mai élettérben is jól megfigyelhető. Ereken, laposokban, kis csatornáknak sajátos társulása most is gyakori. Télen a nádat nagyobb összefüggő barna tömbnek látjuk, a gyékény és társulása ilyenkor nyújt igazi kórós látványt. Hengeres szárának tetején buzogány termése szétbomlik, kifakul, apró, könnyű pelyheit széttépi a szél. Az ereken, laposokban ilyenkor elszáradt sáslevelek és kákaszárok között sűrűbben-ritkábban található száraz nőszíromkóró, tépett buzogányú gyékény idézi elénk a r é t - s é g h a j d a n i k ó r ó s t e r ü l e t e i n e k k é p é t. Ezeket a részeket tavasszal is csak a fészkelő bibécek, vadkacsák keresik meg.

A táj képe évtizedekig nem sokat változott, a lecsapolással ugyan a tartós víz, a mocsár eltűnt a vidékről, de a hajlatok, fenekek még sokáig megmaradtak. Tavasszal a belvizek ezeket újra feltöltötték, a sekély vízben élő sás, káka, gyékény továbbéléséhez ez elegendő volt. Gyökérzetük is szívós, egy-két szárazabb nyarat könnyen átvészeltek.

A régi Sárrét, a rétség világát figyelembe véve úgy látom tehát, hogy a kórós területek látványát leginkább a sástól, kákától, gyékénytől ellepített területek téli képe idézi fel. Nem a nádasok, hanem a sekély vizű ereken, fenekekben, csatornáknak élő gyékénynek és társulások telepeinek téli, tavaszi képe mutat vissza több száz évre is a rétség kórós laposaira, a mai határrészekre. (A névátvitel szerepére a határrésznevek alakításában vö.: HOFFMANN ISTVÁN: MNyj. 1992: 18; JUHÁSZ DEZSŐ: NytudÉrt. 126. 24).

## ÉLŐ NYELV

### A magyar nyelvjárások és a suksükölés\*

1. Talán fölösleges hosszan bizonygatnom, hogy a magyar nyelv grammatikájával nyelvhe-lyességi szempontból foglalkozó írások egyik igen sokat tárgyalt jelensége a kijelentő és a felszó-lító módú igealakok felcserélése, az ún. suksükölés. A korábbi és a jelenkori nyelvművelő iroda-lom is elmarasztalja ezt a hibás használatot, a nyelvi műveletlenség, igénytelenség bélyegét ra-gaszolja mindazokra, akiknek a beszédében előfordul. A kérdés, hogy mikor került be a köznyelvbe, és milyen forrásból táplálkozik, nincs még teljes egészében tisztázva, noha az újabban megjelent cikkek különösebb bizonyító anyag nélkül, inkább csak általánosságban tesznek erre vonatkozó megjegyzéseket. KOVALOVSKY MIKLÓS nyelvtörténeti adatokra hivatkozva úgy véli, hogy a suk-sükölés viszonylag új, analógiás jelenség, amely a köznyelvben, közelebbről a budapesti lakosság nyelvében a századforduló táján tűnik föl. Gyors terjedését azzal magyarázza, hogy 1945 után megindult a falusi tömegek városba áramlása, és ennek egyik negatív nyelvi következménye a suksükölés gyakorisága a városi lakosság körében (KOVALOVSKY NyKk. 1: 616—8). Itt talán álljunk meg egy pillanatra, mert elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amely a témaválasztásomat is in-dokolja.

Nemcsak Kovalovszky, de sokan mások is hangot adtak annak a véleményüknek, hogy a köznyelvi beszélők körében terjedő suksükölés alapvetően a nyelvjárásokból táplálkozik. Erre utal LŐRINCZE LAJOSnak a Nyelvművelő kézikönyvben megjelent „Nyelvszokás és nyelvi norma” című szócikke, amelyben a suksükölésről írva megállapítja, hogy az „a nyelvjárást beszélők több-ségének beszédében általános” (LŐRINCZE: NyKk. 2: 377). KESZLER BORBÁLA egy német nyelven megjelent cikkében a magyar nyelv újabb kori grammatikai változásairól ír, és a magyart kevésbé ismerő olvasóinak elmagyarázza a suksükölés lényegét, tudniillik azt, hogy a beszélő — nem rit-kán nyelvjárási hatásra (nicht selten durch einen Dialekt beeinflusst) — felcseréli az igeragozás morfológiai eseteit. Még az is figyelemre méltó KESZLER cikkében, hogy meglehetősen optimistán vélekedik a jelenség visszahúzódsáról (zeigt sie ... doch eine abnehmende Tendenz), amelyet egy-részt a nyelvművelők kitartó tevékenységével, másrészt a társadalom egyértelmű elutasításával magyaráz (dankt der Ausdauer der ungarischen Sprachpfleger und infolge der Abneigung der Gesellschaft) (BORBÁLA KESZLER, Neuere grammatikalische Veränderungen im Ungarischen. In: Berliner Beiträge zur Hungarologie 5. Berlin—Budapest, 1990. 146—7).

Azt, hogy a suksükölés és általában a nem normatív nyelvi jelenségek az alsóbb néprétegek-ből, többek között a paraszti lakosság köréből szivódnak föl az értelmiség nyelvhasználatába, a legélesebben talán Kontra Miklós és Várad Tamás fogalmazta meg (KONTRA MIKLÓS—VÁRADI TAMÁS, Suksükölő értelmiség: Mozgó Világ 1991/2: szám. 61—70). Hiteles adatokra, a Magyar Közvélemény-kutató Intézet és az MTA Nyelvtudományi Intézetének közös 1988. évi vizsgálatára, a magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálatra hivatkoznak, amely szociológiai és nyelvi bontás-ban egyaránt jól értékelhető válaszokat tartalmaz a suksükölés és a szuksükölés társadalmi diszt-ribúcióját illetően. Táblázataik és statisztikai összesítései két téma köré csoportosulnak: egyrészt vizsgálják a jelenség helyességére, illetőleg helytelenségére vonatkozó értékítéleteket iskolai vég-zettség és az adatközlők lakóhelyének típusa szerint; másrészt viszont mondatkiegészítési felada-tok válaszait felhasználva magát a nyelvi produkciót értékelik ugyancsak a beszélők iskolai vég-

\* Előadásként elhangzott 1991. szeptember 20-án a Kolozsvárott rendezett IV. Élőnyelvi konferencián. Azóta jelent meg MURÁDIN LÁSZLÓnak „A »suksük nyelv« az erdélyi nyelvjárások-ban” című cikke (NyIrK. 1992: 53—63), amelyben a Romániai magyar nyelvjárások atlaszának e témakörbe tartozó adatait tette közzé. Értékelése lényegében megerősíti az általam írtakat, ő is elég erős suksükölést tapasztalt a moldvai csángó és a székely nyelvjárásokban.



zettsége és lakóhelyének típusa szerint. Terjedelmi korlátok most nem teszik lehetővé, hogy a tanulságos eredményeket részletesen elemezzem, csupán abból a társadalomtudományi magyarázatból elevenítek föl néhány gondolatot, amelyben a szerzők választ adnak a kérdésre: miért beszél sok művelt magyar műveletlen avagy nem sztenderd magyart. A magyarázatot társadalmunk II. világháború utáni történetével világítják meg. Utalnak a magyar társadalom háború utáni erőszakos átrendezésére, amelynek során munkás- és parasztkáderek esti vagy levelező tagozaton szerezték meg diplomájukat, és így értelmiségiekké váltak. Az olcsó diplomás, első generációs értelmiségiek és azok, akik a kommunista politikai és gazdasági elit tagjaivá váltak, megtartották eredeti beszédük nem sztenderd vonásait, nem változtatták meg a sztenderdtől elütő nyelvi jegyeiket, mert erre őket semmilyen társadalmi nyomás nem készítette. Ők képviselték a népet, egy népi demokráciában beszédük aligha lehetett nyílt kritika tárgya. (Ritkán ugyan, de néha azért ilyesmi is előfordult, például amikor Török Gábor nyíltan bírálta Kádár János nyelvi modorosságát. — B. L.)

2. A fentiek után joggal merül föl a kérdés, vajon valóban helytállóak-e azok a meglehetősen súlyos vádak, amelyek a magyar nyelvjárásokat, a nyelvjárást beszélőket érik a suksükölés és általában a normán kívüli nyelvi jelenségek terjesztését illetően. Azért is jogos ez a kérdés, mert számos más olyan véleményt is idézhetnénk, amelyek tendenciájukban, szemléletükben éppen az ellenkezőjét bizonyítják. A népi kultúrát és benne a népi nyelvet sokan olyan tiszta forrásnak tekintik, amely áthatja, táplálja az egész egyetemes magyar kultúrát. A zene, a szépirodalom, a képzőművészet, az építészet minden korban életető elemének tartotta ezt a tiszta forrást, de a magyar köznyelv gyarapításának, színesítésének is igen fontos bázisa volt a népi nyelv. Ennek egyik szembevető megnyilvánulása a XVIII. század végén és a XIX. század elején kibontakozott nyelvújítás, amelynek során többek között tájszavak köznyelvisítésével igyekeztek magasabb szintre emelni a magyar nyelvet, fölgyorsítva ezzel a sztenderdizáció folyamatát. Vajon napjainkra visszajára fordult ez a tendencia, mert éppen az ellenkezőjéről hallunk: a nyelvjárások fertőzik a köznyelvet?

Minden bizonnyal nyilvánvaló, hogy csak akkor tudunk érdemben válaszolni a fölvetett kérdésekre, ha alaposabban megismerjük nyelvjárásainkat, többek között azokat az újabb kori változásokat is, amelyek napjainkban mennek végbe a nyelvjárást beszélők körében. Mert vannak még hiányok, feltáratlan jelenségek, amelyekről csak nagy általánosságokban tudunk nyilatkozni, de részleteiket nem ismerjük, elterjedésükről nincsenek pontos ismereteink. Ez a megállapítás vonatkozik a suksükölésre is, és ha érdemben állást akarunk foglalni, hogy a tájnyelv milyen hatást gyakorol ebben a vonatkozásban a köznyelvre, akkor mindenképpen föl kell tárnunk a jelenség részletes nyelvjárási disztribúcióját, elterjedtségét.

Természetes, hogy a nemrég megjelent dialektológiai vonatkozású cikkek, tanulmányok is foglalkoznak a suksüköléssel, elsősorban az elterjedéséről tudósítanak egy-egy kisebb közösségben. Ezekből idézek most néhány gondolatot.

KISS JENŐ a Sopron megyei Mihályi község nyelvjárását vizsgálva azt tapasztalta, hogy ott a suksükölés az 1950-es években kezdett el terjedni. A hatvanas években gyorsan teret hódított. A társadalmi disztribúciót illetően: az idősök nyelvében ritka, a középkorúaknál már gyakoribb, a fiatalok nyelvében viszont a leggyakoribb. 1980-tól visszaszorulóban van, használata most a köznépmenedéknél a legerősebb (KISS JENŐ, A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. MNyTK. 190. sz.). KISS JENŐnek ez a közlése azért is figyelemre méltó, mert — amint majd később látni fogjuk — a nyugat-dunántúli nyelvjárásokban eredetileg nem volt suksükölés, tehát valószínűleg felülről jött hatásként (nem akarok gonosz lenni: gesunkenes Kulturgut-ként) terjedt el Mihályiban.

ANTALNÉ KOLLÁTH ANNA Vas megyében rumi általános iskolás diákoknak tett föl tesztkérdéseket, hogy bizonyos mondatokban melyik formát használnák: *elhalasztjuk* vagy *elhalasszuk*; *belátja* vagy *belássza*. Bár a vizsgált adatok száma meglehetősen kevés, azért a 45%-os, illetőleg a 25%-os suksükölés azt mutatja, hogy a jelenségnek van bázisa a falusi általános iskolás gyere-

kek körében is. Ő is utal arra, hogy a suksükölés a nyugati nyelvjárásokban nem gyakori jelenség, „tehát nem kimondottan a nyelvjárást beszélők nyelvhasználatában figyelhető meg, hanem — szinte még fokozottabb mértékben — a köznyelvet beszélőkében” (ANTALNÉ KOLLÁTH ANNA, Megjegyzések rumi általános iskolások nyelvhasználatáról. In: Nyelvtudomány. Magyar dialektológia. Szlavisztika. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. VI. kötet. Szombathely, 1990. 53—63).

Hasonlóan értékes megfigyeléseket olvashatunk a suksükölésről TUKACSNÉ KÁROLYI MARGIT (TUKACSNÉ KÁROLYI MARGIT, Alaktani jelenségek vizsgálata a hajdúhadházi beszédben. Kézirat. 11, 26) és P. LAKATOS ILONA (P. LAKATOS ILONA, Alaktani jelenségek a nyíregyházi beszélt nyelvben: Acta Academiae Nyíregyháziensis. Tomum 12/c. 1990. 36) tanulmányában. Az egyik tanítványom, TÖRÖK ILONA Kárpátalján, Feketepatakon és Verbőcön gyűjtött népnyelvi adatokat diplomadolgozatához, és ezt írta: „Mindkét nyelvjárásban igen kirívó az ún. suksükölés: *lássá, monthassátok, mozdassátok* stb.” (TÖRÖK ILONA, Népszokások Feketepatakon és Verbőcön. Egyetemi diplomamunka. Kézirat. 1991. 16). Ugyancsak 1991-ben Ungváron rendeztünk mesemondó versenyt általános iskolás diákoknak. A bíráló bizottság tagjaiként Balla Lászlóval megállapítottuk, hogy elég sok gyerek suksükölt a spontán szövegmondás során. A mintegy két kazettányi hanganyag még feldolgozásra vár, minden bizonnyal tanulságos lesz az elemzése a suksükölés kárpátaljai elterjedését illetően is.

3. Most a továbbiakban még mielőtt a saját statisztikai vizsgálatomra rátérnék, megemlítek néhány olyan alaktani jelenséget, amelyek potenciálisan csökkentik egyes területeken a suksükölés érvényesülését.

a) Somogy megyében, Baranyában és egyes palóc nyelvjárásokban a tárgyas igeragozás egyes szám 3., továbbá a többes szám 2. személyében veláris hangrendű szavakban is palatális toldalékokat használnak: *adi, hozi, láti; aditok, hozitok, látitok*. Mivel a suksükölés alapvetően a veláris hangrendű, *t* végű igéket érinti (kivételek a csukcsüközés: *elkészicsük*) egyes szám 3. és többes szám 1—3. személyben, az említett területeken ezek közül eleve kizárhatjuk az egyes 3. és a többes 2. személyt, ugyanis ott az archaikus nyelvjárás szerint nem lehet suksükölő alak, mert a toldalék palatális.

b) A középpalóc nyelvjárásokban kijelentő módban, többes szám 1. személyben nem *-juk/-jük*, hanem *-uk/-ük* az igei személyrag: *monduk, látuk, megvégyük; Hát | elő<sup>h</sup>ször | megvégyük á mágloudisznót* (Trizs, HAJDÚ MIHÁLY—KÁZMÉR MIKLÓS, Magyar nyelvjárási olvasókönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974. 139). Itt pedig a *j* hang (illetőleg felszólító módban a *j* morféma) hiánya miatt nem következhet be az asszimiláció, tehát a suksükölés sem.

c) Az asszimilációnak a palóc nyelvjárásokban más szerepe is van a suksükölés elkerülésében. Az *-ít* végű igék személyragos alakjaiban ugyanis a *tj* hangkapcsolat nem *tty*-vé, hanem *jj*-vé olvad össze: *taníjjuk, felújijjuk*. Ezek az alakok sem lehetnek suksükölők.

d) Különleges esetként kell számon tartanunk a jugoszláviai Bácskertes (Kupuszina) nyelvjárását, ahol a felszólító mód gyakran használatos kijelentő helyett, nemcsak *t* végű, veláris hangrendű igékben, hanem más hangtani környezetben is: *A páprikámágot is szépén | elvessék á feldre, | begereblézzék, | úpró istállótrágyát hintenek rá, | úszt éntézetik, mikor megnyl éty | tisz centi | másárá, | ákkor illessék á feldbe* (HAJDÚ—KÁZMÉR i. m. 132). Ehhez nem fűzök különösebb magyarázatot, csak annyit, hogy részletes vizsgálatot érdemelne ez a szokatlan alaktani jelenség.

4. Abból a célból, hogy ha nem is részletes, de valamiféle átfogó képet kapjunk a magyar nyelvjárások suksüköléséről, átolvastam és kicéduláztam a HAJDÚ MIHÁLY és KÁZMÉR MIKLÓS által közzétett nyelvjárási olvasókönyv szövegeit, statisztikai táblázatba foglaltam mind a pozitív, mind a negatív értékű adatokat. Hasonló módszerrel dolgoztam föl a Magyar nyelvjárások atlaszának 4 térképlapját, azokat, amelyek számba jöhetnek a suksükölés szempontjából: 486. *szoptatja*,

487. *ringatja*, 834. *adhatjuk*, 861. *tanítja*. A statisztikai eredményeket a mellékelt táblázatok tartalmazzák. Bár ezek az összesítések önmagukban is tanulságosak, ennek ellenére azért szöveges formában is utalni szeretnék néhány nyilvánvaló tényre, amelyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Mindenekelőtt az adatgyűjtésről, annak a módjáról és az ebből fakadó következtetlenségekről essék szó. A nyelvjárási hangfelvételek készítése során az adatközlők többnyire múltbeli eseményeket mondtak el, a kérdés megfogalmazása is így hangzott: hogyan zajlott le régen a disznóölés, milyen volt lány korában a lakodalom, volt-e katona stb. Ebből következően az esetek többségében a szövegek mondatainak igei állítmánya múlt időben áll, ez a tény pedig jelentősen leszűkíti a számkra értékelhető adatok mennyiségét. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy a viszonylag nagy terjedelmű könyvben mindössze csak 174 adatot tudtam elemezni.

A ritka előfordulásokból persze adódnak statisztikai anomáliák is. Ha például egy faluból csak egyetlen példaszó van, és az történetesen pozitív értékű a suksükölés szempontjából, akkor a táblázatban 100 %-os suksükölés jelenik meg, úgy, mintha ott rendkívül elterjedt lenne ez a stigmatizált alakitani jelenség. Én magam is jól látom, hogy a kevés adat erősen rontja a statisztikai értékelés hitelét, arra azonban mégis jó, hogy jelezze a fő irányokat: mely területeken lehet számolni a ritkább és mely területeken a gyakoribb előfordulással.

Igen fontosnak tűnik a jelenség nyelvjárási megítélését illetően az a tény, hogy az előfordulásoknak nemcsak területi, hanem igen erős személyi kötöttsége is van. Ha egy faluból több adatközlőtől jegyeztek le a szöveget az olvasókönyvben, nem biztos, hogy mindegyik suksüköl, lehetséges, hogy az egyik igen, a másik nem. Egyébként a spontán megfigyelések is azt igazolják, hogy az egy nyelvjárást beszélők körében nem törvényszerű mindenkinél a suksükölés, előfordulása nem az archaizmus mértékétől, hanem sokkal inkább az egyén erre való hajlandóságától függ.

Ami a területi elterjedést illeti, mindkét földolgozott forrás adatai egyértelműen bizonyítják a következőket: nincsen vagy egészen minimális a suksükölés a nyugati nyelvjárásterületen; legerősebb a romániai magyar nyelvjárásokban, azon belül is talán a székelység körében; a többi régióban kisebb-nagyobb mértékű, de általában közepes erősségű az előfordulása. A nyelvjárási olvasókönyvnek az egész nyelvterületre kiterjedő összesített átlagértéke, tehát a szövegbeli előfordulás 41%-os suksükölést mutat. A nyelvatlasz átlagszámai még ennél is alacsonyabbak: a *szop-tatja* és a *ringatja* 20%-os, az *adhatjuk* 14%-os negatív értéket ért el.

Úgy gondolom, a fentiek alapján korrekcióra szorul az a korábban idézett megállapítás, hogy a suksükölés „a nyelvjárást beszélők többségének beszédében általános”. Sem a szövegbeli gyakoriság, sem a nyelvatlasz kérdéseire adott válaszok nem utalnak a beszélők többségére, de az általánosságra sem. Érdemes még fölfigyelnünk arra is, hogy a HAJDÚ—KÁZMÉR-féle nyelvjárási olvasókönyv 54 településről közöl szövegeket, ebből 31-ben egyáltalán nincs suksükölés, tehát csak 23-ra korlátozódik az előfordulása. Ha százalékban akarjuk kifejezni a suksükölő és a nem suksükölő településeket, akkor is nagyjából a nyelvi adatokkal megegyező arányt kapjuk: 43% igen, 57% nem.

5. Végzetül nem kerülhetjük ki azt a kérdést, hogy vajon nyelvjárási jelenség-e a suksükölés vagy nem az. Erre még az itt közölt vázlatos statisztikai elemzés után is meglehetősen nehéz válaszolni. Több jel mutat arra, hogy nem az. Nyugat-Dunántúlon semmiképpen sem az. Az egyénhez való kötődése szintén a nyelvjárásiassága ellen vall, hiszen nemigen tudunk olyan nyelvjárási jelenségekről, amelyek ne lennének normatív értékűek egy-egy közösségen belül. Ha normatív értékű lenne a nyelvjárásban, mindenki használná az archaikus beszélők körében. Egy bizonyos gyakoriságon túl viszont már tényleg általános érvényűvé válhat, például a székelyeknél minden bizonnyal nem tűnik a helyi normán kívül levőnek.

A válaszadást segítheti a történeti háttér földelítése is. Csak egy adat erre vonatkozólag: E. ABAFFY ERZSÉBET a korai ómagyar korban nem talált rá példát, a Halotti beszéd sem suksükölő. „A kijelentő mód jelen idejében a határozott ragozás később alakuló  $t + j$  kapcsolatai a korai óma-

gyarban még feltehetően *tj*-nek hangzottak: HB.: *Latiatuc, zocoztia, mulchoitia...*” (E. ABAFFY: TNyt. 1: 142).

Köznyelvi terjedését illetően én óvatosabb lennék a nyelvjárások elmarasztalásában. A tájnyelv hatása a sztenderd magyar köznyelvre fokozatosan csökken, hiszen a nyelvjárások visszaszorulóban vannak. Miért pont ez az egy jelenség lenne az, amelyben a hatás egyre erősödő mértékben érvényesül? Azt meg különösen nehéz elképzelni, hogy a leginkább suksükölő székely nyelvjárás hat a magyarországi sztenderdre. Amint láttuk, terjed Nyugat-Dunántúlon is. Oda honnan került? Előbb föl a köznyelvbe, aztán újra le a nyelvjárásokba? Meg kellene vizsgálni belső rendszertani összefüggéseket, az analógia szerepét, a szociolektusok közül az alsóbb néprétegek nyelvhasználatát. hátha előbbre jutunk az okok földterítésében.

### I. táblázat

A HAJDÚ—KÁZMÉR Nyelvjárási olvasókönyv adatai

A település neve	<i>suksük, szukszük, csukcsük</i>	A köznyelvi normával megegyező vagy egyéb nyj.-i alak (pl. <i>tanéti</i> )	<i>suksük, szukszük, csukcsük</i> %
1.	2.	3.	4.
Hegykö (Győr-Sopron m.)	—	2	—
Velem (Vas m.)	—	2	—
Csőnge (Vas m.)	—	2	—
Rábagyarmat (Vas m.)	—	1	—
Ságod (Zala m.)	—	3	—
Szenta (Somogy m.)	—	1	—
Réte (Csehszlovákia)	1	—	100%
Alsócsitár (Csehszlovákia)	—	1	—
Lipót (Győr-Sopron m.)	—	4	—
Patak (Nógrád m.)	—	1	—
Bana (Komárom m.)	1	4	20%
Úny (Komárom m.)	—	3	—
Somlóvásárhely (Veszprém m.)	1	3	25%
Szentgál (Veszprém m.)	—	1	—
Bugyi (Pest m.)	2	—	100%
Badacsonytördemic (Veszprém m.)	—	2	—
Okorág (Baranya m.)	—	1	—
Szeremle (Bács-Kiskun m.)	2	—	100%
Bácskertes (Jugoszlávia)	1	1	50%
Kórógy (Jugoszlávia)	1	1	50%
Csucsom (Csehszlovákia)	—	2	—
Trizs (BAZ. m.)	1	1	50%
Krasznokvajda (BAZ. m.)	1	2	33%
Balaton (Heves m.)	—	9	—
Hévízgyörk (Pest m.)	—	6	—
Dormánd (Heves m.)	—	1	—
Tiszacsege (Hajdú-Bihar m.)	10	1	91%
Jászládány (Szolnok m.)	2	4	66%

A település neve	<i>suksük, szukszük, csukcsük</i>	A köznyelvi normával megegyező vagy egyéb nyj.-i alak (pl. <i>tanéti</i> )	<i>suksük, szukszük, csukcsük</i> %
1.	2.	3.	4.
Kisújszállás (Szolnok m.)	—	6	—
Izsák (Bács-Kiskun m.)	2	4	33%
Tizsakécske (Bács-Kiskun m.)	—	1	—
Déaványa (Békés m.)	—	1	—
Békés (Békés m.)	—	2	—
Mélykút (Bács-Kiskun m.)	—	1	—
Algyő (Csongrád m.)	3	—	100%
Magyarittele (Jugoszlávia)	3	4	43%
Székelykeve (Jugoszlávia)	1	—	100%
Magyarböd (Csehszlovákia)	—	1	—
Pusztafalu (BAZ. m.)	—	1	—
Homok (Szovjetunió)	—	1	—
Jánd (Szabolcs-Szatmár m.)	7	2	77%
Gacsály (Szabolcs-Szatmár m.)	—	3	—
Hosszúpályi (Hajdú-Bihar m.)	—	4	—
Biharugra (Békés m.)	9	—	100%
Visk (Szovjetunió)	—	1	—
Misztótfalu (Románia)	—	6	—
Ördögösfüzes (Románia)	—	1	—
Alsójára (Románia)	—	3	—
Halmágy (Románia)	1	—	100%
Gyergyócsomafalva (Románia)	6	—	100%
Gyimesfelsőlok (Románia)	10	—	100%
Szabófalva (Románia)	3	—	100%
Uzon (Románia)	2	1	66%
Felsőtorja (Románia)	2	—	100%
Összesen:	72	102	41%

## 2. táblázat

A Magyar nyelvjárások atlaszának adatai

Az MNyA. mezője	<i>suksük, szukszük, csukcsük</i>				A köznyelvi normával megegyező vagy egyéb nyj.-i alak (pl. <i>tanéti</i> )				<i>suksük, szukszük, csukcsük</i> %			
	486.	487.	834.	861.	486.	487.	834.	861.	486.	487.	834.	861.
	<i>szop- tatja</i>	<i>ringatja</i>	<i>adhat- juk</i>	<i>tanítja</i>	<i>szop- tatja</i>	<i>ringatja</i>	<i>adhat- juk</i>	<i>tanítja</i>	<i>szop- tatja</i>	<i>ringatja</i>	<i>adhat- juk</i>	<i>tanítja</i>
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
A	1	1	—	3	13	10	40	46	7%	9%	—	6%
B	—	1	11	4	18	12	44	64	—	8%	20%	6%
C	1	3	4	3	13	10	27	32	7%	23%	15%	9%

Az MNyA. mezője	<i>suksük, szukszük, csukcsük</i>				A köznyelvi normával meg- egyező vagy egyéb nyj.-i alak (pl. <i>tanéti</i> )				<i>suksük, szukszük, csukcsük</i> %			
	486. <i>szop- tatja</i>	487. <i>ringatja</i>	834. <i>adhat- juk</i>	861. <i>tanítja</i>	486. <i>szop- tatja</i>	487. <i>ringatja</i>	834. <i>adhat- juk</i>	861. <i>tanítja</i>	486. <i>szop- tatja</i>	487. <i>ringatja</i>	834. <i>adhat- juk</i>	861. <i>tanítja</i>
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
D	1	1	11	—	23	20	38	59	4%	5%	22%	—
E	1	1	8	7	11	13	20	30	8%	7%	29%	19%
F	6	3	15	5	16	14	15	32	27%	18%	50%	16%
G	1	1	11	1	12	8	4	25	8%	11%	73%	4%
H	1	—	1	—	7	4	12	16	13%	—	8%	—
J	4	2	13	6	13	11	25	41	24%	15%	34%	13%
K	1	2	11	3	9	9	11	26	10%	18%	50%	10%
L	7	6	20	8	14	11	5	30	33%	35%	80%	27%
M	2	2	13	10	11	11	11	26	15%	15%	54%	28%
N	1	1	—	2	8	9	11	15	11%	10%	—	13%
O	1	1	16	2	10	9	14	27	9%	10%	53%	7%
P	3	4	6	10	9	6	8	23	25%	40%	43%	30%
Au	2	1	2	1	2	—	3	3	50%	100%	40%	25%
Cssz	6	6	10	7	25	28	22	44	19%	18%	31%	13%
Szu	2	2	3	4	3	2	4	7	40%	50%	43%	36%
Ju	7	6	10	7	6	7	3	15	54%	46%	77%	32%
Ro	12	6	10	13	14	1	18	19	46%	88%	36%	41%
Össz.:	60	50	181	96	237	195	349	580	20%	20%	34%	14%

BALOGH LAJOS

## NYELVMŰVELÉS

### Proverbiumok a reklám nyelvében

Reklámszakemberek gyakran használnak szólásokat, közmondásokat, szállóigéket és idézeteket szlogenjeikben, mivel ezek — ismertségük folytán — bizalmat keltenek a reklámozott áru iránt és segítségükkel a reklámszöveg jobban — azaz könnyebben és tartósabban — megmarad a potenciális vevő emlékezetében. Az állandósult szó szerkezetekről általánosságban elmondható, hogy gyakran szolgálnak reklámszövegek kiindulópontjául és többnyire módosított, elferdített alakban jelennek meg bennük. Játékos felhasználási módok ezek, melyek éppen azért hatásosak, mert eltérnek a normatív használatától, ezáltal figyelemfelkeltőek. Nem kodifikált használati változatokról van itt szó, hanem alkalmi, ún. okkasionális variánsokról. Írásomban ezeket a modifikációs eljárásokat — közülük a legkedveltebbeket és leggyakoribbakat — fogom az írott reklámból vett példákkal szemléltetni.

1. Munkámban állandósult szókapcsolatokat — összefoglaló néven *proverbiumokat* — vizsgálom (a szokványos kifejezőmódok — pl. *részemről a szerencse; kényeret keres*

stb. — kivételével). A proverbium elnevezést átfogó kategóriaként használok, melybe nemcsak a szorosabb értelemben vett frazeologizmusok (szólások) tartoznak bele, hanem a mondat értékű állandósult kapcsolatok, így a közmondások (parómiások) és a szállóigék is.

2. Először a közmondásokat veszem szemügyre. Ezek — mint a proverbiumok általában — többféle szempontból vizsgálhatók. Elemezhetjük nyelvtani felépítésüket, szövegbe ágyazódásukat vagy szerepüket, funkciójukat a nyelvhasználatban. Érdeklődésem középpontjában itt a közmondások szövegváltozatai állnak, ez azonban nyilvánvaló összefüggésben van a közmondások vizsgálatának pragmatikai szintjével is. Ezen a nyelvi jel és a használója közötti kapcsolatot értjük, ami jelenti egyfelől a jelhasználó viszonyát a jelhez, másfelől a jel visszahatását használójára (vö. SZEMERKÉNYI ÁGNES, „Közmondás nem hazug szólás”. A proverbiumok használatának lehetőségei. Bp., 1994. 84). Ez a pragmatikai viszony korunkban meglehetősen újszerű képet mutat, s mivel ebben látom a modifikációk végső okát, illetve lehetőségét, néhány gondolat erejéig kitérek a közmondások mai nyelvhasználatban betöltött szerepére.

A közmondások a különböző korokban és kultúrákban más és más szerepet tölthettek be. Csak egy példát említve: a XVI. században Magyarországon a közmondás valódi virágkorát élte — a reformátorok valláserkölcsei tárgyú írásai a közmondások gazdag tárházát nyújtják, ezekkel próbálták ugyanis az embereket erényre, erkölcsre nevelni. — Ha azonban a mai nyelvhasználatban nézzük a közmondások szerepét, merőben más képet kapunk: a közmondások általános érvényű igazságtartalmát ma igen gyakran megkérdőjelezzük, sok közmondást már inkább közhelyként értékelünk. Mint LUTZ MACKENSEN megállapítja (*Gutes Deutsch in Schrift und Rede*. München, 1979. 87): „Die meisten Sprichwörter verkünden Binsenwahrheiten, die noch dazu anfechtbar sind. Mächte sich einer daran, eine Ethik der Sprichwörter zu schreiben, aus seinem Buche sähe das etwas dümmliche Spießergesicht des ewigen Besserwissers auf den Leser” [A legtöbb közmondás közhelyet tartalmaz, amely ráadásul támadható. Ha valaki arra vállalkozna, hogy megírja a közmondások etikáját, könyvéből az örökösen okoskodó, kicsit ostoba nyárspolgár tekintene az olvasóra]. (A közmondások igazságértékének viszonylagosságát egyébként az egymásnak ellentmondó változatok is példázzák, pl.: *Ruha teszi az embert; Nem a ruha teszi az embert.*) Nyilvánvalóan a közmondások igazságtartalmához való kritikusabb viszonyulás következménye, hogy sok közmondásnak elferdített változatai keletkeznek. Az elferdítéseknek többféle módja lehetséges, ezek közül több nyelvben, így a németben is, a legerjedtebbek az ún. *wellerizmusok*, melyek karikírozzák és ironikusan megkérdőjelezik a közmondás jelentését, pl.: „*Aller Anfang ist schwer*”, *sagte der Dieb und stahl zuerst einen Amboß* [„*Minden kezdet nehéz*”, *mondta a tolvaj és először egy üllőt lopott*]. Mint a példából is látjuk, a wellerizmusok (általában három részből állnak: az első rész a közmondást tartalmazza, a második megnevezi a beszélőt, akinek a szájába adjuk a közmondást, a harmadik pedig csattanóként megadja a szituációt, amelyben a közlés elhangzott. (A wellerizmusokat SZEMERKÉNYI — Közmondás és szólás (proverbium). Magyar Néprajz V., Népköltészet. Bp., 1988. 231 — az epikus proverbiumok közé sorolja. Ugyanő megemlíti még a *szólásidézet* terminust is, de — a nemzetközi szakirodalom gyakorlatára hivatkozva — ő is inkább a wellerizmus elnevezést javasolja. Az elnevezés Charles Dickens „Pickwick Papers” c. regényének egyik alakjára, Samuel Wellerre utal, aki sok ilyen kifejezéssel élt.)

Jóllehet a magyarban ritka ez a „műfaj”, azért itt is találunk olyan szituatív „vicceket”, amelyek valójában wellerizmusok, pl.: „*Száguldás az élet*”, *mondta a csiga és bedőlt a kanyarban*; „*Rövid leszek*”, *mondta a kigyó és felmászott a sinre*. A következő példa O. NAGY GÁBOR gyűjteményében is (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976. 282) megtalálható ugyanebben a formában: „*Ez a hét is jól kezdődik*”, *mondta a cigány, mikor akasztani vitték*. — A reklámyelvben wellerizmusra nem akadtam.

A közhelyszerű igazságok helyett új életigazságok születnek, gyakran a már meglévő közmondások elferdítésével, paródiájával. (A közmondás-persziflázsok — a német szakirodalomban

*Antispruchwort* — keletkezési okairól vö. MIEDER, WOLFGANG, *Antispruchwörter*. Wiesbaden, 1985a. X; MIEDER, *Spruchwort, Redensart, Zitat. Tradierte Formelsprache der Moderne*. Bern/Frankfurt am Main/New York, 1985b. 54.) HERNÁDI MIKLÓS szerint (Köz helyszótár. Bp., 1976. 14) az elferdítés visszasugárzik az eredeti közmondásra, „jelentékeny kárt téve benne, [...] a szokásmondások [...] súlyukat veszítik, amint kifacsarásuk gyakorlattá válik”. Itt csak néhány példát idézek: *Addig nyújtózkodj, amíg kinyúlsz!; Aki árt mond, mondjon bért is!; Amit ma megvehetsz, ne halaszd holnapra!; Jobb ma egy veréb, mint holnap egy se*. Kedvelt elferdítési mód két vagy több közmondás kontaminációja is, pl. *Vak tyúk is talál szemet szemért; Ajándék lónak túros a háta* (vö.: DÖMÖTÖR ÁKOS, *Közmondás-paródiák*: Nyr. 1989: 128; HADROVICS LÁSZLÓ, *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Bp., 1995. 258 k.; HERNÁDI i. m.: 15; SZATHMÁRI ISTVÁN, *Újabb szólásainkról*: MNy. 1996: 461). Az ilyen közmondás-persziflázásoknak csak akkor van igazi kommunikatív erejük, csak akkor értjük meg a bennük rejlő humort, szatírárt, ha az alapul szolgáló eredeti közmondást ismerjük.

A) Mint láttuk, a közmondások ma nemcsak kodifikált formájukban, hanem persziflázokban is élnek, igazságértékük sokszor vitatott. A reklám nyelvének a közmondások mégis gyakori elemei. Felvetődik tehát a kérdés, vajon milyen funkciót hivatottak betölteni a közmondások a reklámyelvben.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a reklámszöveg-írók nem (csak) azért építenek be szövegeikbe előszeretettel közmondásokat, mert azok általános igazságtartalmára építenek. A közmondásoknak itt — mint a bevezetőben már utaltunk rá — az a feladatuk, hogy a kijelentésnek különös nyomatékot kölcsönözzenek, és ismerős hangzásuk alapján pozitív érzéseket keltsenek a vevőben (vö. BEYER, HORST—BEYER, ANNELIES, *Spruchwörterlexikon. Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus den deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Leipzig, 1987. 5). — SZEMERKÉNYI (1994: 102 kk.) is arra az eredményre jut vizsgálataiban, hogy az emberek nem feltétlenül tartják igaznak a közmondásokat, sőt sokszor épp ellenkezőleg, vagy az adott helyzettől függően értékelik őket, illetve közönyöseks is lehetnek velük szemben. Ugyanakkor (102) azt is megjegyzi, hogy a közmondás „már eleve bizonyos pozitív tartalommal illeszkedik be tudatunkba”. A reklám minden bizonnyal erre épít, amikor közmondásokat alkalmaz. Egyes vélemények szerint tehát a közmondás — noha kétségtelenül vesztett útmutató-funkciójából — ma is befolyásolhatja az embereket döntéseikben (vö. még DETJE, FRANK, *Die Bedeutung der Sprichwörter für das menschliche Handeln. PROVERBIUM, Yearbook of International Proverb Scholarship*. Bd. 12. 1995. 97 kk.). — A másik ok, amiért közmondásokat szívesen alkalmaznak reklámszövegekben, formai: a reklámszlogen akkor jó, ha rövid idő alatt rögzül a vevő tudatában, majd hosszú ideig hat, szállóigeként közszájon forog. Ezért a jó reklámszövegnek egyszerűnek, rövidnek és jóhangzásúnak kell lennie (vö. pl. HARTWIG, HEINZ, *Wirksames Werbetexten*. München, 1985. 204 k.). Mindezek a stílusvonások a közmondásnak is ismérvei, ennek köszönhető tehát, hogy gyakran szolgálnak reklámszlogenek alapjául, mégpedig vagy eredeti, vagy pedig — és ez a gyakoribb eset — modifikált alakban. Mindez vonatkozik a szállóigék reklámokban való felhasználására is. (A modifikációs eljárásoknak igen gazdag a szakirodalma, itt csak két munkát említenék: BURGER, HARALD — BUHOFER, ANNELIES — SIALM, AMBROS, *Handbuch der Praseologie*. Berlin/New York, 1982. 67 kk.; DITTGEN, ANDREA MARIA, *Regeln für Abweichungen. Funktionale sprachspielerische Abweichungen in Zeitungüberschriften, Werbeschlagzeilen, Werbeslogans, Wandsprüchen und Titeln*. Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris, 1989. 121 kk.)

B) Most pedig lássuk, milyen modifikációs típusokat lehet kimutatni! — Az egyik legkedveltebb eljárás az ún. *l e x i k a i s z u b s z t i t ú c i ó*, azaz lexémák kicserélése. A nyelvi játék azon alapul, hogy a közmondás szövege a módosítás ellenére is felismerhető. HESSKY REGINA szerint (*Grundfragen der Phraseologie*. In: ÁGEL VILMOS — HESSKY REGINA (szerk.): *Offene Fragen — offene Antworten in der Sprachgermanistik*. Tübingen, 1992. 90) a modifikációkra általában a következő megállapítás érvényes: „Die von den Sprachteilhabern mitgedachte oder



„mitverspürte” Festigkeit sowie das Erkennen der Abweichung von der erwarteten, festgeprägten, usuellen Form — letztlich eine Abweichung von der Sprachnorm — zusammen führen zu der intendierten Wirkung” [A nyelvhasználók által gondolt és érzékelt rögzítettség, valamint az elvárt, a rögzített, a szokásos formától — azaz végül is a nyelvi normától — való eltérésnek a felismerése együtt vezetnek a szándékolt hatáshoz]. ANDREA HEMMI („Es muß wirksam werben, wer nicht will verderben.” Kontrastive Analyse von Phraseologismen in Anzeigen-, Radio- und Fernsehwerbung. Bern/Berlin/Frankfurt am Main/New York/Paris/Wien, 1994. 50) ugyanakkor arra az eredményre jut, hogy a frazeológiai jelentésnek nem kell minden esetben felidéződnie; részben csak egy meghat. ismert érzés felkeltése a cél. Ez vonatkozik pl. a következő két magyar reklámszlogenre is:

- *Háziasszonyt tűzhelyéről...* (June gáztűzhely);
- *Megbízhatók, tehát nagyok* (Rolitron Informatika);
- (vö. *Madarat tolláról, embert barátjáról; Gondolkodom, tehát vagyok*).

De lássunk néhány példát a lexikai szubsztitúcióra:

- *Aki nyel, az nyer.* (Borsodi sör);
- *Összetartásban az egészség.* (Remia-élelmiszerek: margarin, salátaöntet stb.).

Egyszerre több szó is felcserélődhet a közmondásban, de még az azonos párhuzamos szintaktikai felépítés és a ritmus is elegendő az eredeti közmondás felidézéséhez:

- *A nyár elszáll, a meleg megmarad.* (TOTALGAZ).

A következő példában csupán két hangot cserél fel a reklámszöveg írója. A hangzásbeli módosulással egy új szó keletkezik, s az eredeti és az új szó közötti összecsengéssel a szlogen igen eredeti:

- *Számosnak áll a világ.* (Pepsi nyereményakció).

A lexikai szubsztitúció kedvelt fajtájában a kihagyott szó helyett a márkanév kerül a közmondásba, pl.:

- *Mindenhol jó, de legjobb a Top Joy!* (gyümölcslel.).

C) A lexikai szubsztitúció gyakran kombinálódik más modifikációs eljárásokkal, például rövidítés:

- *Jobb ma egy Sophie, mint holnap.* (Sopianae cigaretta).

Ugyanígy a következő példában:

- *Csoda 12 napig* (WESTEL 900 kártya és ERICSSON GH-198 mobiltelefon).

A reklámszlogen meghazudtolja ismert közmondásunkat: *Minden csoda három napig tart.*

A következő példában az alapul szolgáló közmondás egész főmondata hiányzik. Noha állg. maradt meg valami a közmondásból, mégis felidéződik az olvasóban a kiinduló alak (vö. *Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra.*):

- *Amit ma megnézhet...* (a TV3 műsorajánlata).

D) A rövidítés ellentéte, a betoldás (vagy hozzátoldás, kiegészítés) is kedvelt modifikációs eljárás. A betoldott szó — ugyanúgy, mint a lexikai szubsztitúciónál — gyakran éppen a termék neve, pl.:

- *Kicsi a bors, de erős! ... olyan, mint az apróhirdetés!* (Magyar Bazar hirdetések).

E) A következő modifikációs eljárás az ortográfiai játék, pl.:

- *Minden jó, hajó a vége!* (Kaiser sör nyereményakció).

Az írásképpel való játék természetesen nem öncél, a reklámszövegből ugyanis kiderül, hogy itt valóban akkor jó a vége mindennek, ha a söröskupakban egy *hajót* ábrázoló képet találunk, akkor ugyanis megnyertük a nyereményakció fődíját, egy *hajó*utat. Az ortográfiai módosítás grafikai kiemeléssel is párosul: a két egybeírt szó pírossal és nagyobb betűvel van szedve.

3. Az elferdített szállóigék és idézetek a közmondásokhoz hasonló funkciót hivatottak betölteni: az a feladatuk, hogy az ismerős hangzás segítségével bizalmat keltsenek. Mivel a reklám a társadalom széles rétegeinek szól, közérthetőnek kell lennie, ezért csak a legismertebb szállóigék

felhasználására vállalkoznak a reklámszakemberek, véleményem szerint túlságosan leszűkítve a felhasznált szállóigék körét. Sok reklámszöveg-író lebecsüli a nagyközönség irodalmi műveltségét. Ezért pl. Hamlet híres monológját — melyet nyilvánvalóan mindenki ismer — számtalan „kicsavart” és „kifacsart” formában találjuk meg a magyar és a külföldi reklámban egyaránt. MIEDER szerint (1985b. 125) ezek Shakespeare „legszállóbb igéi” [„die geflügeltesten Worte”] (vö. még BEBERMEYER, GUSTAV—BEBERMEYER, RENATE, *Abgewandelte Formeln — sprachlicher Ausdruck unserer Zeit: Muttersprache 1977/87: 1—42*):

— *Enni vagy nem enni... Ez nem kérdés!* (Plussz Komfort pH pezsgőtabletta).

Julius Caesar szavai is kedveltek a reklámban, pl.:

— *A kocka el van vetve.* (kedvezményes vásárlási akció kockadobással).

— *A kockázat el van vetve.* (MEHIB = Magyar Exporthitel Biztosító Rt.).

A szlogen egyrészt a játékos nyelvi megoldás miatt eredeti: nem pusztán lexikai szubsztitúcióról van szó, hanem a *kocka* és a *kockázat* összecsengése is igen hatásos. Másrészt pedig — mivel a szállóigét általában nagy, sorsdöntő elhatározások meghozatalakor használjuk — a szállóige komoly, drámai hangulata — ha paradox módon is — valamelyest átsugárzik a szlogenre is. — A következő reklámszlogen egy bibliai szállóige elferdítése („*ki szelet vet, vihart arat*”; vö. Hóseás Könyve 8. szakasz 7. vers). A szlogen nem csupán a lexikai szubsztitúció miatt „ügyes”, hanem a *vet* és a *vett* összecsengése miatt is:

— *Ki Selexet vett, sikert arat.* (Selex fénymásoló).

A) Az idézetek lehetnek irodalmi alkotások (versek, regények stb.) vagy filmek címei is, pl.:

— „*Szeptember végén...*” | *...a természetes vitaminforrások mind leérték már.* | *Ilyenkor jöhet a Plussz!* (Plussz pezsgőtabletta).

— *Kincs, ami van* (CIB Bank — Kincsem kötvény). (Vö. *Kincs, ami nincs* — filmcím.)

— *Van, aki könnyen szereti.* (Sopianae Lights). (Vö. *Van, aki forrón szereti* — filmcím. Ennek „fokozása”: *Van, aki még könnyebben szereti.* — Sopianae Extra Lights.)

Slágerszövegek az alapjai a következő két (nyelvileg nem éppen kifogástalan) reklámszlogennek:

— *Ha cipőm beszélni tudna...* (Reno cipőbolt).

— *Menni kéne...* (Reno cipőbolt).

B) A következő példában az egész reklámszöveg egy szállóigévé lett filmcímre épül:

### *La dolce Visa*

Budapest Bank Visa Electron kártya. Annak, aki *édesen szereti az életet*, és a bankkártyák *krémjéből* akar választani. Annak, aki egy fejlett szolgáltatásokat és nagyfokú biztonságot nyújtó bankra bízna pénzét. Annak, aki nagy vásárlásokra készül..., és annak, aki kisebbekre.

Aki bankkártyája előnyeit nemcsak itthon, de a világ bármely részén szeretné élvezni. Annak pedig, aki még nem döntött, azt tanácsoljuk: ne *habozzon* tovább! Látogasson el a Budapest Bank fiókjaiba és *kóstoljon bele* a Budapest Bank Visa Electron kártya nyújtotta kényelem *édes ízébe!*

A reklámszövegbe ágyazott elferdített szállóigének feltehetően olyan asszociációkat kellene keltenie az olvasóban, hogy a reklámozott Visa-kártyával lehet csak igazán élvezni az életet. A reklámszöveg felett levő kép teljes összhangban van a szöveggel: egy Visa-kártyát ábrázol, amin az „édes élet” jelképeként egy nagy adag tejszínhab látható, ami a kártyára festett földieprekhez első látásra még illik is. A szövegben — csak általam — kiemelt részek mind többjelentésűek, tehát az egész szöveg a szavak konkrét és átvitt jelentésének kettősségével játszik, s ezek a poliszematikus elemek mind visszacsatolnak a címként álló szállóigéhez. Bár a párhuzamot következetesen végigviszi, mégis „túlcukrozottnak” tűnik, ezáltal mesterkéltnek hat a szöveg.

4. A felsorolt példáknál sokkal eredetibbek azok a reklámszlogenek, amelyekben csak valamilyen utalás történik a proverbiumra. Nagyobb az olvasóban a felfedezés, a ráismerés öröme, ha

szellemi képességei és ismeretei — legalább valamicskét — igénybe vannak véve, ezért ha nem is kifejezetten igényesnek, de legalábbis leleményesnek — olykor még viccesnek is — tarthatók azok a reklámszövegek, amelyekben irodalmi vagy más kulturális előismeretünkre épít a szövegíró, pl.:  
— *A távolságot, mint notebookot megkapod...* (PORTOCOM CD Multimédia mobil számítógépek).

(József Attila Altatójából vett elferdített idézetek többször megtalálhatók a HVG cikkeinek címeiben is, pl.: *Hol hasad tovább?* — a paksi atomerőmű radioaktív hulladékának elhelyezéséről; *Az idén már nem apad tovább* — az állampapírok hozamcsökkenéséről. A HVG szerkesztősége bizonyára igényes és művelt olvasótáborral számol, ezért alkalmaz címeiben olyan gyakran irodalmi idézeteket, regények stb. címeit, pl.: *Hektárt csepegtettél...* — a Pilisi Tájvédelmi Körzet egy részének építési teleké nyilvánításáról (Kölcsey: Himnusz); *Különös házastárs* — a néhai szak-szervezeti üdülőket üzemeltető Hunguest-csoport privatizációjáról (Mikszáth: Különös házasság) stb.)

5. Az irodalmi idézetek mellett kedveltek a reklámszövegekben a mesékből vett elferdített idézetek is, pl.:

— „*Bölcs vagy, bölcs vagy, de a 0660 Hangújság százszor többet tud nálad!*” (WESTEL).  
(Vö. a Hófehérke c. meséből: *Szép vagy, szép vagy, de Hófehérke százszor szebb nálad!* A szöveg melletti kép — kapcsolódva a meséhez — egy tükör előtt ülő baglyot ábrázol.) (Egy másik esetben Hófehérke meséje újságcikk címéül szolgál — a példa ismét a HVG-ből —: *Trükköm, trükköm...* — az 1995-ös pártpenzmozgásokról.)

Mondókák elferdített változatai is lehetnek reklámszövegek, pl.:

— *Ez elment külföldre... ez szeretett volna hazatelefonálni... de ennek nem volt aprója a telefonhoz. Ez elhúzta hívókártyáját... ez pedig boldogan fizetett itthon, forintban.* (MATÁV).  
(Vö. *Ez elment vadászni, ez meglötte...*)

Végül pedig egy reklámból vett idézet lexikai szubsztitúcióval:

— *Ez itt a lekvár helye!* (Hecsedli lekvár).

6. A reklámszövegekben a közmondások, a szállóigék és az idézetek mellett sok szólást is találunk. Különösen kedveltek a reklámszövegekben azok a frazeologizmusok, amelyeknek idiomatikus jelentésük mellett literális (l. lentebb) jelentésük is van. Mint ismeretes, az idiómák demotiváció következtében jönnek létre azáltal, hogy a kifejezés szó szerinti jelentésétől elvonatkoztatunk. Így születik tehát a frazeologikus jelentés, amely a komponensek jelentéseinek összegével már nem egyenlő. Megkülönböztetünk azonban egy ezzel ellentétes szemantikai folyamatot, melyet remotivációnak nevezünk. Ennek lényege abban áll, hogy megpróbáljuk a frazeologizmus jelentését a komponensekből kikövetkeztetni. A remotivációra különösen alkalmasak azok a frazeológiai egységek, amelyek szabad szókapcsolatként is szerepelhetnek, így ugyanis a frazeologizmus komponenseinek szóértéke könnyen visszaállítható. Ilyen esetben beszélünk „fordított metaforizálásról” (vö. BURGER, HARALD, *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen, 1973. 29: „umgekehrte Metaphorisierung”). A frazémák szó szerinti, azaz a komponensek jelentéseinek összegéből adódó értelmét **l i t e r á l i s j e l e n t é s** nek nevezzük (a latin *litera* ’betű’ szóból), azt a folyamatot pedig, amelyben az idiomatikus frazeológiai egység szó szerinti jelentése aktualizálódik, **l i t e r a l i z á c i ó** nak (vö. pl. KOLLER, WERNER, *Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommensanalysen, Sprachspiel*. Tübingen, 1977. 12 k.). Literalizáció történhet modifikáció segítségével, azaz a formai oldal valamilyen megváltoztatásával — l. az előbbieken felsorolt modifikációs eljárásokat —, de anélkül is. Az első esetben szintagma-intern, a másodikban szintagma-extern nyelvi játékról van szó (vö.: SCHWEIZER, BLANCHE-MARIE, *Sprachspiel mit Idiomen. Eine Untersuchung am Prosawerk von Günter Grass*. Zürich, 1978. 11 k.; BURGER — BUHOFER — STALM i. m. 69 k.).

A) Az idiómák poliszémiáját, illetve literalizációját sok reklámszöveg kihasználja, a példák tanúsága szerint leginkább a frazéma formai oldalának módosítása nélkül. Sokszor nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a két jelentéssik közül melyik (a szó szerinti vagy a metaforikus) aktualizálódik először a recipiens tudatában, de ez a reklámszöveg technikája szempontjából valójában irreleváns is. Amin ugyanis ezek a szövegek nyugszanak, az a két jelentésszint összjátéka, pl.:

— *Csak bírja cérnával!* (Singer varrógép).

A következő példában a literalizáció egy különleges esetét látjuk, mivel itt nem a proverbszerűen alapjául szolgáló kép felidézéséről van szó. A nyelvi játék lényege itt egy a népetimológiára emlékeztető, tulajdonképpen helytelen remotiváció, ugyanis nem poliszémiával, hanem homonímiával állunk szemben (vö. *íz<sup>1</sup>* mint 'a nyelven keltett érzet', ill. 'valaminek a kellemes volta, jellege' és *íz<sup>2</sup>* mint 'a végtagnak külön mozgatható része'):

— *Minden ízében Sopianae.* (Sopianae Extra Lights cigaretta).

A literalizálható proverbiumokról általában elmondható, hogy ha széles körben elterjedt, gyakran használt szerkezetekről van szó, akkor ezeket olyankor is idiomatikus jelentésükben fogjuk fel — legalábbis először —, ha valójában éppen a szó szerinti értelmezés lett volna a helyes. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a literalizáció a konnotáció megváltozásával is együtt járhat. Ilyen esetekben általában a negatív konnotáció pozitívba fordulásáról van szó, pl. a következő szokványos kifejezésmódokban is: *Már csak ez hiányzott.* — BB lakossági bankszámla; *Ezt megnézheti!* — Suzuki.)

B) A következő három példában maga a reklámozott termék, ill. a neve literalizálja a szólást:

— *Rama megéri a pénzét.* (Rama margarin).

— *Világos, mint a nap — Borsodi.* (Borsodi világos sör).

— *Tésztafőző kocka... és a tészta sikere nem forog kockán.* (Knorr).

C) A literalizáció legegyszerűbb fajtájában a szöveg a frazeologikus jelentést közvetíti, a szöveget kísérő képen pedig a szó szerinti ábrázolást látjuk, pl.:

— *Az Üze-neT üzleti E-mail hálózattal az Ön keze messzire elérhet.*

A szöveget két kép kíséri: az egyikben egy férfi Budapesten „belenyúl” a számítógépbe, a másikon ugyanez a kéz Győrött kiadja az üzenetet a másik számítógépből, azaz: *messzire elér a keze.*

— *Színre léptünk.* (Festékszaküzlet).

A szlogen alatt egy színskála látható. A nyelvi játék itt a következőképpen magyarázható: a *színre lép* szólásban a *szín* eredetileg a *játékszínre*, a *szín*padra vonatkozott. A reklámszlogenben szereplő *szín* a fénysugarak visszaverődésén alapuló, látással érzékelhető tulajdonságot jelenti, az előbbi *színnel* tehát csak alakilag van kapcsolatban, annak homonim párja (vö. 6. A) *Minden ízében Sopianae*).

7. Összegzésül elmondható, hogy a példák tanúsága szerint a proverbiumok közül a közmondások és a szállóigék, valamint az idézetek gyakran játékosan elferdített változatban, a szólások pedig inkább literalizált jelentésben szerepelnek a mai magyar reklám nyelvében. Hatásuk egyrészt azon alapul, hogy a proverbiumok ismertségük alapján könnyen felidézhetők a tudatban, tehát a befogadó számára segítséget jelentenek a megértésben, ugyanakkor a normától való eltérés, a nyelvi játék felismerése szórakoztatja az olvasót. Másrészt pedig mint a nyelv „előregyártott elemei” könnyen beépíthetők a szövegbe, tehát a reklámszakembereknek segítséget nyújthatnak szlogenjeik írásakor. Harmadsorban pedig az esetleges rím vagy ritmus segítségével a reklámszövegek jobban az emlékezetbe vésődnek.

## S Z E M L E

## Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. Register.

Erarbeitet im Institut für Sprachwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Herausgeber LORÁND BENKŐ. Redakteure KÁROLY GERSTNER und LÁSZLÓ HORVÁTH.

Die wissenschaftlich-technische Redaktion besorgten ANTÓNIA S. HÁMORI, ANDREA KACSKOVICS REMÉNYI, KATALIN CZ. PAPP, ÉVA F. PÉTERFY, GÁBOR ZAICZ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. 159 l.

Még a betűrendes etimológiai szótárak is rászorulnak arra, hogy a címszóval bevezetett szócikkekben szereplő régi nyelvi és nyelvjárási változatok, elhomályosult származékok, tulajdonnevek, idegen nyelvi adatok, magyarázatul felhozott analógiák, származásbeli elhárítások stb. könnyű, gyors és biztos feltalálását nyelvek szerinti mutatókkal, szükség esetén külön mutatókötettel tegyék lehetővé. Önálló szómutató-kötettel egészült ki 1981-ben a MSzFgrE., 1984-ben a TESz., 1991-ben pedig az EUW. Az idegen nyelvek effajta segédkönyvei közül kiemelkedik a PETAR SKOK horvát—szerb etimológiai szótárának negyedik köteteként 1974-ben megjelent index 839 lap terjedelemben.

Az EUW.-nak most közzétett mutatója természetesen módon éppúgy felhasználja a TESz. mutatójának tapasztalatait, ahogyan maga az EUW. is a TESz.-re épül, arra támaszkodik, azt fejleszti tovább. Az EUW. mutatókötetének törzsanyagát kitevő Wörterverzeichnis (13—131) szerkezetileg majdhogynem párdarabja a TESz. Szómutatójának (35—493), és nyelvenként betűrendbe rakva mutatja be az EUW. két kötetének szócikkében „elrejtett” szóanyagot kezdve a magyar nyelvi szavakkal s befejezve három sumér szóval. De jelentős különbség is van a két szómutató felépítése között: a TESz. mutatója a címszóra utal vissza, az EUW. mutatója viszont oldalszámmal adja meg a locust. Kövér betűtípus jelöli, ha alcímszóval van dolgunk. S ez lényegesen megkönnyíti a keresést.

Am az EUW. mutatókötete nem zárul le a Wörterverzeichnis-szel, hanem olyan hosszabb-rövidebb fejezetekkel folytatódik, amelyeknek nincs párhuzamos megfelelőjük a TESz. mutatójában, tehát újításnak számítanak. Ilyen mindenekelőtt a Verzeichnis der etymologischen Zusammenhänge (133—153), amely magára vállalja és egy helyre összpontosítja az egész EUW. utalórendszerét, s jó szolgálatot tesz az etimológiai összefüggések, az egyes szavak és szócsaládok tág származásbeli kapcsolatai iránt érdeklődőknek. A vizsgálódást érdemes magának a szócikknek (pl. a *fa* szócikkének) az olvasásával kezdeni, s utána fellapozni a mutatót és megkeresni benne a *fa* keresőszót: „*fa* bodzfa, *bór-*, *csalfa*, *ebfa*, *édes-*, *fa-*, *fakó*, *faré*, *fejfa*, *fű-fa*, *fűzapoéta*, *gyufa*, *hétzilvafás*, *isten-*, *karácsonyfa*, *kínafa*, *kisafa*, *kutya-*, *láncfa*, *macska*<sup>1</sup>, *majom-*, *nótafa*, *parafa*, *piszkafa*, *sámfa*, *strájf*a, *szarufa*, *szolgafa*, *tiszafa*, *törzs-*, *uborkafa*”. Külön figyelmet érdemelnek a kurzív szedésű szók, mivel ezek a maguk betűrendi helyén keresőszóként szerepelve további szókhoz vezetnek el. Így kerekedik ki apránként a *fa* teljes etimológiai horizontja. (Az etimológiai összefüggések újszerű feltárásához és jelzéséhez l. különösen HORVÁTH LÁSZLÓ: *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolcziensis* 6 [1996]: 41—8.)

Az Ergänzungen zum Quellenverzeichnis des EUW. (155—6) kiegészíti a szótár forrásjegyzékét, a Berichtigungen (157) pedig helyreigazítja a szócikkekben felfedezett hibákat. Itt ad számot a szerkesztőség arról, hogy a DHA. rövidítésű oklevélkiadványt imprimálás előtti korrektúrapéldány alapján használták, ezért az EUW.-ban megadott oldalszámok nem (mindig) egyeznek meg a nyomtatásban napvilágot látott DHA. oldalszámaival. Megjegyezni kívánom, hogy némi filosz-furfanggal mégiscsak hozzá lehet jutni a helyes oldalszámhoz. Minthogy a DHA. okleveleinek szövegéből személy- és helynevek, különféle földrajzi megjelölések, határfák nevei kerültek át az EUW.-ba, az adatok ellenőrzését elvégezhetjük a DHA.-hoz készült megbízható Index nominum (473—515) segítségével. Ennek szorgalmas olvasásával akár tovább is lehetne bővíteni

az EWUng. hibajegyzékét. Töröltetni lehetne például a tévesen a *kőrös* fanév szócikkébe sorolt *Kýris* 'Kőrös' [1086: EWUng. 820; vö. DHA. 252, 492] folyónevet, amelynek teljesen más az etimológiája, s amely — nem lévén genetikai kapcsolatban semmilyen köznevünkkel — nem magyar köznevek, hanem földrajzi nevek etimológiai szótárába való. (L. FNESz.<sup>4</sup> 1: 795.)

A kötetet statisztikai kimutatás (159) zárja le. Az EWUng.-ban 9 855 önálló szócikk, 4 197 alcímű, 50 899 alakváltozat, 32 500 jelentés, 7 300 származék és 364 megszilárdult ragos alakulat található. A szótári adatok együttes mennyisége 105 115.

Hasznos, némely részében újszerű könyvet állítottak össze a mutatókötet munkatársai. Ott a helye gyakran forgatott munkaeszközeink sorában.

KISS LAJOS

### Kiss Lajos három könyve nagy magyar szlavistákról

Kniezsa István. Bp., 1994. 144 l. + 1 fénykép. — Melich János. Bp., 1995. 95 l. + 1 fénykép. — Asbóth Oszkár. Bp., 1996. 176 l. + 1 fénykép. — Mindhárom könyv „A múlt magyar tudósai” sorozat tagja. Akadémiai Kiadó.

1. Van-e szükség az új ezredév küszöbén a jövőt ostromló, magát állandóan modernként elismertetni igyekvő tudományunknak rendszeres történelmi visszapillantásokra? Bár hallani olyan hangokat, amelyek a tudománytörténetet és minden a nemzettudat ápolását (is) szolgáló kutatás jelentőségét alábecsülni igyekeznek, szerencsére a Magyar Tudományos Akadémia felelős vezetői eddig gondot fordítottak arra, hogy „A múlt magyar tudósai” című sorozat még e nehéz gazdasági, történelmi körülmények közepette se haljon el. Ezúttal Kiss Lajos szakavatott pályaképeiben a magyar szlavisztika legkiemelkedőbb alakjai kerültek sorra: Kniezsa István, Melich János, Asbóth Oszkár.

Amikor a magyarországi szlavisztika tudománytörténetét vizsgáljuk, nem szabad megfeledkezni arról a közismert tényről, hogy ez a stúdium nem csupán egyike a számos nyelvészeti (és művelődéstörténeti) tudományagnak, amely a hungarológiát segíti, hanem ezek között — az aralízistikát leszámítva — a legfontosabb. A magyarság és a szláv népek több mint ezerégszáz éves együttélése és az érintkező nyelvek szókincsében is tükröződő kölcsönös, mély hatások indokolják e kitérítetett figyelmet. Ebből a történelmi tényből fakad a magyarországi szlavisztika „hungarocentrizmusa”, amelyet semmiképpen sem szabad negatív előjellel emlegetnünk, olyan gyermekbetegségként számon tartanunk, amely csak kortünet és feltétlenül meghaladandó. Kétségtelen, hogy a kutatási irányok fejlődése és nagymértékű differenciálódása következtében a hungarológiai problematika részaránya az idő előrehaladtával csökken, de biztos remélhetjük, hogy a hazai szlavisztika mindig kitermeli majd azokat a magas fokon képzett szakembereket, akik az interetnikus kapcsolatokat tekintik kutatásuk fő terepének, és a magyar szempontokat kiemelten kezelik.

A történelem alakulása nem csupán a magyarság és szlávtság együttélését determinálta erősen, hanem az ezzel foglalkozó tudományok és tudósok sorsát is számottevően befolyásolta. Az adott korszak történelmi, társadalmi, tudománypolitikai konstellációinak figyelembevétele nélkül e pályaképek sem értékelhetők kielégítően. (Nagyon tanulságos például Asbóthnak és Melichnek az akadémikusok sorából való kizárása — ellenkező politikai erők hatásaképpen, majd kései, egyidejű rehabilitálásuk története.) Kiss Lajos is jól tudja, hogy a pályaképek egyben kordokumentumok is, ezért a nyelvtudomány körét messze meghaladó filológiai kutatómunkával igyekszik beágyazni az emberi, tudósi élettörténeteket a mindenkori hazai viszonyokba. E könyvek számomra azért is érdekesítő olvasmányok, mert számos érzékletes és hiteles pillanatfelvétel van bennük

sajátos korjellemzőkről: kultúrpolitikáról, akadémiai, egyetemi, könyvtári, emberi viszonyokról (a nemzetközi, személyes kapcsolatokon át egészen a nyelvészek híres asztaltársaságáig, a Kruzsokig).

Ámbár a kötetek a fordított időrend szerint születtek meg, a recenzensnek már módjában áll a történetiség elvéhez igazodva észrevételeit a ma felé közelítve megtenni.

Azt, hogy a három könyvecske közül először a Kniezsáról szóló készült el, természetesnek tarthatjuk. Kiss Lajos Hadrovics és Kniezsa tanítványa volt, Kniezsa életpályája második szakaszának közvetlen tanúja, kollegiális résztvevője. Kniezsa halála után Kiss Lajos írta az első részletes pályarajzot és értékelést róla (Bp., 1968.), így magától értetődik, hogy „A múlt magyar tudósai” sorozat számára szintén ő készíthetett összefoglalást. — Melich János 1963-ban, 92 éves korában hunyt el, a szerző tehát még őt is személyesen ismerte, s amint Kiss Lajos közléséből tudom, utoljára kilencvenedik születésnapján otthonában köszöntötte az agg tudóst. Melich pályájának virágkora jórészt a két világháború közötti időre esik, így életének, munkásságának személyes mozzanatai már inkább csak kutatói módszerekkel voltak hozzáférhetőek. Mindez azonban e második könyv életszerűségét egy cseppet sem csorbította, mivel idevágó dokumentumok felkutatásával és pályatársak megidézésével, megszólaltatásával sikerült az időbeli távolságot áthidalni. Különösen érdekesek a jeles nyelvészek személyes kapcsolataira rávilágító mozzanatok. Korunk embere némi irigykedéssel vegyes nosztalgiával olvassa például a Kruzsok körül kerengő történeteket, legendákat, amelyek arról is tanúskodnak, hogy a kedvezőtlenebb külső körülmények ellenére a múlt szereplői mennyivel könnyebben legyőzték személyes elszigeteltségüket. Szemvedélyesebben vitatkoztak, mint mi, több sebet is osztottak, de nyílt sisakkal küzdöttek. És le tudtak ülni beszélgetni a fehér asztal mellé. Emberszabásúbb mikrovilágot alakítottak ki maguk körül.

**2. A z A s b ó t h - k ö n y v .** — Mindhárom könyv felépítése azonos. A szerkezeti, megközelítésbeli azonosság a fő fejezetek címeiben is megnyilvánul: „Életútja; Életműve; Jelentősége; Bibliográfia”. Asbóthról eddig nem állt rendelkezésünkre részletes pályarajz és értékelés. Kiss Lajos műve tehát hézagpótló munka.

A szakmai köztudat elsősorban mint harcos, elfogultságtól sem mentes vitatkozót tartotta számon Asbóthot, s ez az egyoldalú, már-már közhelyszerű beállítás kétségtelenül a differenciált tudományos mérlegelés és a méltányosság ellenében hatott. (Abból, hogy a három könyvecske közül épp az Asbóthról szóló sikerült a leghosszabbra — jóllehet úttörő szlavistánk jelentősége, illetve életművének arányai elmaradnak Melichétől és Kniezsától —, nem kell messzemenő következtetéseket levonni. Egy könyv ívszáma gyakran a kiadóval folytatott egyezkedés sikerétől vagy egyéb külső tényezőktől is függ.)

Asbóth Oszkár abból a kiterjedt rokonságú Asbóth-familiából származik, amely számos kiválósággal gazdagította Magyarország szellemi elitjét. A nyelvészi pályát választó filológus a fővárosban kezdte meg egyetemi tanulmányait indogermanisztika szakon. E tudományterület leghíresebb központjai, professzorai Németországban voltak, ezért Asbóth ott folytatta a tanulást, és ott is kapott diplomát. Járt Lipcsében, Berlinben, Göttingában, ahol 1875-ben latin tárgyú értekezésével bölcsészdoktori oklevelet szerzett. A nyelvek iránti érdeklődése már ekkor megmutakozott: a korábbi német, latin, román nyelvismerete mellé az egyetemi évek alatt tanulta a szanszkritot, de foglalkozott prákrit, zend és cigány nyelvi tanulmányokkal is. Később „Grúzul csak azért tanult meg néhány hónap alatt, hogy szakmai fölénybe kerüljön Munkácsi Bernáttal szemben az »Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben« bírálatakor” — írja Kiss Lajos (a kötet hátsó fedelén). A szláv nyelvekre is önszorgalomból vetette magát. Már berlini egyetemi éve alatt felmerült annak a lehetősége, hogy a szlavisztika irányában képzni tovább magát, és Vatroslav Jagić mellett tölt el egy évet, de akkor ebből még csak annyi valósult meg, hogy megismerkedett a Jagićtól szerkesztett híres folyóirattal, az Archiv für slavische Philologie-val, amelyben később maga is publikált. A nagy horvát szlavista élete végéig példaképe maradt, s bár nem hallgatta előadásait, műveiből sokat tanulva Jagić-tanítványnak tekintette magát.

Asbóth egyetemi pályafutása 1880-ban kezdődött, amikor a szláv nyelvek és irodalmak magántanára lett. Egy év múlva a szláv tanszék helyettes tanára, 1885-ben rendkívüli, 1892-ben nyilvános rendes tanára. A tudományos kutatás mellett ekkor mindenekelőtt a gyakorlati nyelvoktatás volt a tanszék feladata. Asbóth nem idegenkedett az ilyen kihívásoktól sem: jól sikerült orosz nyelvi tankönyvet írt, amelyet németre és finnre is lefordítottak. Nyelvtudásának fejlesztésére többször utazott Oroszországba, s egyik útjáról orosz nyelvű naplót vezetett. Szerencsére ez a kézirat elkerülte a pusztulást, így az utókor rendkívül érdekes életrajzi és országismereti részletekkel ismerkedhet meg. Kiss Lajos külön fejezetet szentel ennek a mozzanatnak, láthatóan nagy élvezettel és bőséggel idézve a naplóból.

Asbóth négy évtizeden keresztül volt a budapesti egyetem szláv tanszékének a tanára, megindította és magas színvonalon szerkesztette a Nyelvtudomány c. folyóiratot. Széles körű munkásságának elismeréseként 1892-ben az Akadémia levelező tagjai sorába választotta; a rendes tagságot 1907-ben nyerte el. Neve nemzetközileg is ismert volt, ezt jelzi a szentpétervári Császári Tudományos Akadémia, a zágrábi Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia, valamint a helsinki Finnugor Társaság levelező tagsága. Mindenekelőtt szakmai tekintélye, emberi hitele, szabadelvű nézetei miatt esett rá a választás 1919 februárjában, amikor új dékánt állítottak a budapesti bölcsészkar élére, és ő lett a tavasszal alakult Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Kutatók Szövetségének elnöke. S bár tevékenysége e rövid, de nehéz időszak alatt is pozitívan értékelhető, a politikai megtorlás nem maradt el. A tudós szlavistát felelősségre vonták, meghurcolták, és 1919 decemberében törölték az Akadémia tagjainak sorából. Asbóth Simonyihoz hasonlóan lelkileg teljesen összetörve hamarosan meghalt. „Sötét árnyékként borul Asbóth Oszkár emlékére a tragikus vég, amely az 1919-ben igaztalanul ellene indított hajszának volt a következménye. Jóvátenni a jóvátehetlent nem lehet. Halála után 69 évvel kései elégtételi gesztusként a Magyar Tudományos Akadémia rehabilitálta és ezáltal a maga részéről megkövette a meghurcolt tudóst. A késő utókorak mulhatatlan kötelessége, hogy továbbra se feledkezzék el Asbóth Oszkár életútjának, munkásságának, meghurcoltatásának és rehabilitálásának tanulságairól” — írja a szerző (166).

Életművének tárgyalását a következő fejezetcímek jelzik: „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”; „Speciális szlavisztikai kérdések”; „Etimológiai vizsgálatok”; „Nyelvészeti kritika”; „Orosz nyelvkönyv magyarul, németül és finnül”; „Szerkesztői tevékenység”; „A tudós és az ember”. — Asbóth első nagy tanulmányát 1884-ben publikálta „Szlávság a magyar keresztény terminológiában” címmel. Ennek a ténynek önmagán túlmutató jelentősége van, hiszen jelzi, hogy a nagy magyar szlavisták munkásságában — mint Melich, Kniezsa, Hadrovics életműve is jelzi — mindig kiemelt jelentősége volt a hungarológiai tematikának. Sőt, ha utódját, Melichet tekintjük, feltűnik az a szoros kapcsolat is, ami a korai magyar szókincs, különösképpen a szláv eredetű egyházi terminológia elsődrendű kutatási területként való kezelésében mutatkozik (vö. MELICH, Szláv jövevényszavaink. I. 1. Az óbolgár nyelvmemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp., 1903.; I. 2. A magyar nyelv keresztény terminológiája. Bp., 1905.). Feltehetőleg jelentős részben a korai szláv egyházi hatás tüzetesebb vizsgálatából eredeztethető az a helyesírás-történeti érdeklődés is, amely mindhárom tárgyalt szlavistánknál kimutatható, és csúcspontját Kniezsa István monográfiáiban éri el (vö. főleg KNEZSA, A magyar helyesírás története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952.).

Egymás (és mások) eredményeinek feldolgozása, túlhaladása természetesen erős kritikai tevékenységgel járt együtt. E téren elődeink aligha ismertek „szakmai szolidaritást”. Ha valaki azt gondolná, hogy az elmúlt korok magyar szlavistái elnézőbbek voltak a „céhbeli” kollégáikkal szemben, nagyon tévedne. De igaz ez a megállapítás a „külföldi—magyar”, „idősebb—fiatalabb tudós” viszonylatokra is. Mindenekelőtt persze a leghíresebb vitaközönál, Asbóthnál figyelhető meg, aki késhegyig menő vitát folytatott — többek között — a nála fiatalabb, de eredményekben messzebb jutó szlavista kollégájával, Melich Jánossal. (De a példaképnek tekintett nagy Jagic sem kerülhetett el alkalomadtán a bíráló megjegyzéseket.) Asbóth 102 lapos nagy tanulmányban kriti-



zálta például Melich „Szláv jövevényszavaink” című monográfiáját. „A kötet első részéről leszedte a keresztvizet” — írja Kiss Lajos (Asbóth 83), a szakmai szempontok értékelése után utalva a vita hangnemére is: „Ma már szinte értetlenül csóváljuk a fejünket azoknak a vaskos gorombaságoknak az olvasásakor, amelyeket Asbóth vitairatában megenged magának Melich Jánossal szemben” (84). (A gorombaságokból szedett kis csokrot az olvasó megtalálhatja a könyv 84—5. lapján.) — E vita előkerül a következő könyvecske megfelelő fejezetében is, így az Asbóth-monográfia idevágó zárómondata („Igaz, Melich sem maradt e téren adósa Asbóthnak”) után megismerhetjük Melich egyik ominózus reagálását is: „[Asbóth] irodalmi működését tizenöt esztendő óta túlnyomó részben nekem köszönheti, mert csak olyankor ír, ha én valamely kérdést felvetvén, világosságot gyujtok agyában” (Melich 79—80).

Asbóth legismertebb „áldozata”, mint tudjuk, Munkácsi Bernát volt, aki „Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben” című könyve megírása után oly kimerítő és lesújtó bírálatot kapott, hogy több kötetesre tervezett munkáját kedveszegetten torzóban hagyta. Kiss Lajos — bár elítéli a személyeskedésre átcsapó, agresszív vitastílust, Asbóth mentességére is talál érveket: „Asbóth Oszkár elsősorban etimológiai természetű kérdéseket boncolgatott. Nagy tudású, széles látókörű, rendkívül éles kritikai érzékkel rendelkező tudós volt, s a kutatás akkori stádiumában éppen ilyen erős kritikájú rendszerezőre volt szükség, aki biztos kézzel választja el a helyeset a selejttől, amiben az etimológiák terén mindig is bővelkedtünk” (111). Nagyon tanulságosak és ma is megszívlelendők Asbóth 1901-ben leírt sorai: „akik azt hiszik, hogy mindent e világon, ha törik szakad, meg kell magyarázni, akiket az a gondolat bánt, hogy a tudomány ezer meg ezer kérdésre nem ad feleletet, ... neki az én fejtegetéseim nem szólnak. Mert én bizony azok közé tartozom, akik azt tartják, jobb semmi magyarázat, mint rossz magyarázat” (111—2).

3. A M e l i c h - k ö n y v . — Amint fentebb kiderült, Melich sem tartotta magát talos kora nyelvészeti vitáitól, de munkásságát sokkal inkább az építkezés, mint a — jó értelemben vett — rombolás (kritikai működés) jellemezte. A róla szóló monográfia hátlapján Kiss Lajos a következő tömör és találó jellemzést adja: „A Simonyi Zsigmondot követő nemzedéknek Melich János volt a legtermékenyebb, legnagyobb hatású magyar nyelvtörténész. Tudományos életműve szinte áttekinthetetlenül gazdag. Közleményeinek száma megközelíti az 1100-at. S ez a csaknem 1100 munka a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak szinte valamennyi területét felölelte és megtermékenyítette. Bármivel kezdett is foglalkozni, olyan szuggesztív erővel tette, hogy mások is kedvet kaptak hozzá, és eredményekben gazdag irodalom keletkezett. Ezzel szemben a nyelvtudománynak azok a területei, amelyek Melich Jánost kevésbé vonzották, a többiekhez viszonyítva meglehetősen parlagon maradtak.”

E szerteágazó munkásság ismertetése természetesen más tárgyalásmódot kíván meg, mint például Asbóth esetében. Ott egy-egy szó etimológiai taglalása is oldalakat foglal el, teret kínálva a mikrofilológiai kitérőkre (l. pl. a *zabla*, *lencse*, *szerencse* példáját: Asbóth 112—7). Melich hatalmas életművében csak a nagyobb vonulatok és főbb eredmények bemutatására nyílt mód. Ezeket a következő fejezetcímek jelzik: „Nyelvemlékeink és régi szótáraink világában”; „Német, latin és ófrancia jövevényszavaink vizsgálata”; „Szláv jövevényszavaink I/1., 2.”; „A tulajdonnevek vizsgálata alá vétele”; „Anonymus bővületében”; „A honfoglalás kori Magyarország”; „A Magyar Etimológiai Szótár”. A pályarajzot itt is általánosabb kérdések taglalása zárja: nézetei a nyelvről és a nyelvtudományról; tudósi és emberi habitusának, valamint tudománytörténeti jelentőségének összességére.

A rövid életrajzi összeállításból megtudhatjuk, hogy a 92 évet megélt tudós törekvő szarvasi földművescsaládból származott. A családtól, a szülőktől nemcsak ernyedetlen munkaszeretetet, munkabírást, rendezett életvitelt, nyíltságot, becsületességet és szókimondást örökölt (mintegy plebejus hagyományként), hanem kettős nyelvi, kulturális kötődést is: szlovákot és magyart. (Tudtommal e kettősséget soha nem konfliktusként élte meg, hanem egymást gazdagító erőként, amelyből

élete végéig emberként és tudósként egyaránt merített.) Melich tehát azon nagy szlavistáink sorából való, akik szláv anyanyelvre támaszkodhattak. Vagyis már pályája elején rendelkezett azon fontos követelmények egyikével, amelyeket Kniezsa István a szlavisták számára három pontban foglalt össze: 1. a szlavista alaposan ismerje a Cirill és Metód működéséig visszamenő óegyházi szláv (ószláv) nyelvet; 2. a szlavista tudjon olvasni minden szláv nyelven; 3. legyen teljesen otthon valamelyik szláv nyelvben úgy, hogy ne csak olvasson, hanem beszéljen és írjon is azon a nyelven, sőt legyen tájékozott a nyelvet beszélő nép szellemi és anyagi kultúrájában. (L. KISS, Kniezsa 30—2.)

Természetesen Melich mindhárom követelménynek messzemenően megfelelt, sőt nemcsak szlavista, hanem vérbeli *h u n g a r o l ó g u s* is volt. Kitűnően ismerte a magyar nyelv történetét (minden idők egyik legnagyobb nyelvtörténésze volt), magas fokon jártas volt a régi magyar irodalom, történelem, művelődéstörténet tudományában. (És még valami. A legnemesebb értelemben vett nemzeti elkötelezettség jellemezte: mélyen átérezte a tudós felelősségét egy olyan történelmi korszakban, amikor az országot, népet súlyos történelmi csapások érték. Tanulságos adalék ehhez a Sauvageot-val történt találkozásának leírása, kapcsolatuk alakulása, amelyet Kiss Lajos a francia tudós visszaemlékezései alapján rekonstruál: 81—4.)

Talán kevesen tudják, hogy Melich Szinnyei Józsefnek, a magyar nyelvtudomány és irodalomtörténet jeles professzorának felfedezettje volt. Szinnyei a múlt század utolsó évtizedében a kolozsvári egyetemen tanított, és hamar feltűnt neki a tehetséges és szorgalmas fiatalember. Szinnyei volt az, aki később a friss diplomás, Déván tanító Melichet levélben értesítette, hogy a bécsi Theresianumban, a Monarchia legelőkelőbb polgári nevelőintézetében magyar korrepetitort keresnek. Melich a felkínált lehetőséget boldogan elfogadta. Nemcsak a császárváros és a jobb fizetés kecsegtette, hanem az önképzés további lehetőségei is. Eljárt Jagić előadásaira, személyes barátságba került vele, és elmélyülhetett a szlavisztika tudományában. (A bécsi egyetem szláv taneszeke akkor a világ élvonalbeli tudományos intézményei közé tartozott.) Az olvasó elgondolkozhat rajta: Szinnyei pártfogása nélkül mi lett volna egy kisvárosi pedagógus sorsa a tudományos pályán... — Érdekes, hogy az 1943-ban elhunyt Szinnyei Józsefet épp Melich követte az MTA főkönyvtárnoki tisztében. (Vajon ki tette a személyi javaslatot?)

A Bécsből hazatérő Melich könyvtárosként folytatta pályafutását: a Fejérpataky László vezette intézménynek, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának lett a szlavista szakértője. (Később, 1920—21-ben a könyvtár igazgatói tisztét is ellátta.) — Még egy, könyvtárral kapcsolatos mozzanat. Melich János a jó filozofokra jellemzően a könyvek szerelmese volt. Hosszú élete során tekintélyes magánkönyvtárat gyűjtött, amelytől élete alkonyán meg kellett válnia. (A könyveket 1959-ben a debreceni egyetem vásárolta meg.) Kiss Lajos a következő sorokkal idézi fel e fájdalmas történetet: „A könyveknek Melich Jánostól való átvétele 1959 őszén három napon keresztül folyt. Amikor a teherautóra felrakták az utolsó könyvet, Melich János elvesztette erejét és összezsugorlott. Orvos hozta vissza az életbe. Bár, igazában véve, az a három esztendő, amely még megadatott Melich Jánosnak, nem annyira élet volt, hanem inkább tengődés, csendes elmúlás. Könyvei nélkül tétlenségre volt kárthatatva, s a tétlenség egyenlő volt számára az enyészettel.” (27.)

Az őt ért méltánytalanságok ellenére (l. pl. az Akadémiából való 1949. évi kizáratását) a nagy tudós gazdag életműve tudatában, nyugodt lelkiismerettel szállhatott a sírba. A „Szláv jövevényszavaink I/1—2.”, „A magyar szótárirodalom. I. A legrégebbi szójegyzékektől P. Páriz szótáráig”, „A magyar tárgyas igeragozás (Alaktani fejtegetés)”, „A honfoglaláskori Magyarország”, „Latinbetűs helyesírásunk eredete”, „Jelentéstani kérdések” stb. című monográfiák szerzője még sok száz cikkel, tanulmánnyal büszkélkedhetett, de legnagyobb tudósi teljesítményének talán mégis a hatalmas, torzóban maradt „Magyar Etymologiai Szótár” tekinthető, melyet professzortársával, a nem kevésbé jeles Gombocz Zoltánnal együtt írt. Már a közös alkotás idején is Melichre hárult a munka nagyobbik része, Gombocz 1935-ben bekövetkezett halála után pedig egészen 1944-ig egyedül vitte tovább a vállalkozást. A 17 füzet önmagában is hatalmas teljesítmény, de nemcsak — sőt nem elsősorban — arányaival, hanem magas színvonalával, megbízható etimológiáival, le-

nyűgöző filológiai apparátusával, példás szerkesztésével vívta ki a hazai és nemzetközi tudóstársadalom elismerését. Egyetlen felróható „negatívuma” a maximalizmus, amellyel a szókincs és a források lehetőleg teljes megragadására törekedett.

Ha Melich (és Gombocz) mást nem tett volna le a magyar nyelvészet asztalára, mint ezt a nagyszerű szótárat, akkor is a halhatatlanok közé emelkedett volna. De nem feledkezhetünk meg egyetemi professzorságáról, a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a szerkesztéséről, a Társaság titkári, alelnöki tisztségéről, az Akadémia I. Osztályának elnöki tisztről és számos külföldi tudós társaság, akadémia tagságáról, amelyek mind munkásságának elismerését jelzik. Mindezen elismerések közepette Melich megmaradt szerény és nagyvonalú embernek. Simonyi halála után neki ajánlották fel először a magyar nyelvészeti katedrát, de ő megelégedett a szerényebb presztízsű szláv tanszék vezetésével, Gombocz Zoltánnak engedvén át a megürült magyar nyelvészeti professzori helyet. — Melich az állatalanná vált Laziczius érdekében is sikerrel járt el. (vö. 29—32). Egyetemi tanárként sok kiváló tanítványt nevelt, köztük utódját, Kniezsa Istvánt is.

4. A K n i e z s a - k ö n y v . — Kiss Lajosnak Kniezsa István a mestere volt. Érthető, hogy ez a pályakép tartalmaz talán a legtöbb személyes mozzanatot. De ezek sehol sem zavaróak, nem veszélyeztetik Kniezsa tárgyilagos megítélését. Néha csupán a hangütésből, a sorokból áradó melegségből, a meg-megiramodó mondatokból érzékeljük a szerzőnek a témához való egyéni kötődését. Kiss Lajos rendkívül igényes, szigorú és fegyelmezett ember. Talán a hosszú évekig végzett szótárírói, etimológusi munka is ilyené faragta: a tömörség, szakszerűség és tárgyyszerűség magas fokra fejlesztője. Ilyennek látjuk tudománytörténeti munkáiban is. Harmadik könyvének bemutatásakor hadd idézzek tőle mégis egy barokkos körmondatot, melynek bő áradása a benne foglaltak fontosságát sejteti: „Ahol az elfogulatlan bíráló nem jelöli ki minden jelentős mű reális helyét a nyelvészeti munkaeszközök sorában; ahol túlsúlyra jutnak a semmitmondó, formális, tartalomjegyzékszerű ismertetések; ahol akadnak törleszkedő karrieristák, akik magánszorgalomból vagy rendelésre émylyító álkritikákat szállítanak; ahol korszakos jelentőségű munkák maradhatnak teljesen kritikai visszhang nélkül; ahol egy etikailag nem finnyás önadminisztráló akár tucatnyi »kritikát« is összeügyeskedhet könyvéről úgy, hogy felcsillantja a viszontszolgálat reményét; ahol szerephez juthat az »én dicsérem a te emberedet, te dicsérd az én emberemet« korrupt elve; ahol érett, nagy tudású és tapasztalatú kutatók nem tartják magukhoz méltónak recenziók írását, hanem a kritika művelését átengedik azoknak, akiknek sem elegendő tudásuk, sem bátorságuk sincs ahhoz, hogy súlyosan latba eső véleményt mondhasanak; ahol a karrierféltés erősebb lehet, mint a tudományos igazságra való törekvés; ahol a kritikust jobban befolyásolja a megbírálandó könyv szerzőjének napi árfolyama a politikai vagy tudományos tözsdén, mint maga a mű; — ott óhatatlanul torzulás áll be az értékek valós rendjében; ott rangja, beosztása szerint ítélik meg az embert, nem pedig teljesítménye szerint; ott nem az lesz a fontosabb, hogy m i t írt valaki, hanem hogy k i írta; ott a gyengébb minőségűek háttérbe szoríthatják az értékesebbeket; ott a szelekciót felválthatja a kontraszelekció.” (103—5.)

Kniezsa maga is a kritika mestere volt. Ebbéli tevékenységéről a könyv külön fejezete szól. Én különösen nagyra értékelem azokat a munkáit, amelyekkel szlovák és román nyelvészek, történészek valóságtól elrugaskodott, nacionalista ihlettségű településtörténeti kohlományait szedi ízekre. Már nem Asbóth stílusában, hanem a fölünyes tárgyi tudás és a kérlelhetetlenül szigorú módszertan pengéit forgatva.

Munkásságának főbb témaköreit a következő fejezetcímek jelzik: „A magyar helyesírás története”, „Helynévkutatás”, „A személynevek vizsgálata”, „Speciális szlavisztikai témák”, „Jövevényszó-vizsgálatok”, „A magyar nyelv szláv jövevényszavai I.”. A záró szakaszban a fenti művekhez hasonlóan szó esik kritikái tevékenységéről, nyelvészeti szemléletéről, tudósi-emberi alakjáról, jelentőségéről.

Bár a három professzor közül Kniezsa az, akinek kutató- és tudományszervezői munkájában a speciális szlavisztikai témák a budapesti egyetemen a leghaladottabb stádiumba kerültek, az utókor feltehetőleg mégsem ezek alapján fogja őt a legnagyobb nyelvészek közé emelni, hanem a hungarológiai vonatkozású alapműveiért. Ha a magyar helyesírás átfogó és tömör rajzát akarjuk megkapni, ma is az ő könyveihez fordulunk. Történeti helynévtipológiája az utólagos finomításokkal együtt kiállta az idő próbáját. Az ország XI. századi népiségtörténetét vizsgálva nyelvész és történész egyaránt az ő összefoglalásához folyamodik. A magyar nyelv szláv jövevényszavait tárgyaló munkája ma is példa értékű, még akkor is, ha az ilyen típusú munkák megjelenésük pillanatától kezdve a kritika tüzeit vonják magukra (ha nem ezt tennék, a feladatukat sem tudnák maradéktalanul betölteni). Idézek Kiss Lajos értékelő szavaiból: „Kniezsa munkájának fő erőssége nem annyira a részletek aprólékos kimunkálásában, mint inkább a lényeges mozzanatok megragadásában, a legfontosabb szótörténeti és szóföldrajzi adatok összeállításában, valamint a nyelvészeti és tárgyi érvek kritikai mérlegelésében van. [...] Anélkül, hogy ebből elméletet csinált volna, Kniezsa István gyümölcsözően alkalmazta az areális nyelvszemlélet elvét, és ragyogó gyakorlati példáját adta annak, hogyan kell Közép-Kelet-Európa tarkán változatos nyelveinek szókincsében a közös elemeket kimutatni. Műve a közös közép-kelet-európai szóképzési elemek valóságos enciklopédiája. [...] Kniezsa a legtöbbet nyújtotta, amit az úgynevezett szótárforgató etimologizálással [...] nyújtani lehet.” (94—5.) E munka továbbfejlesztésének útja a „forrásolvasó etimologizálás” (95), amely a művelődéstörténeti, történeti szóföldrajzi részletek megragadásához kellő háttérrel biztosít. (E továbbfejlesztés lehetőségeire a legszebb példákat épp Hadrovics László és Kiss Lajos tanulmányai adják.)

Kniezsa oktatói, tudományszervezői, szerkesztői, közéleti munkássága is illő méltatást kíván. E rövid recenzióknak természetesen ez nem lehet feladata. (Megtesszi helyette az ismertetett mű.) Csak jelzésszerűen említek néhány fontos adatot. Kniezsa István a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt (őt szerencsére nem zárták ki). Szerkesztette a magyarországi szlavisztika folyóiratát, a *Studia Slavica*-t (de más kiadványokat is). A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak volt titkára, alelnöke, majd elnöke. Életének hatvanhetedik évében, erejének teljében, hirtelen ragadta el a halál. — Pályájának olvasmányos, hiteles tükre ez a könyv.

5. Z á r ó g o n d o l a t o k . — A három könyv külön-külön is figyelemre méltó, de együtt, egymás után olvasva még többet nyújt: a magyar szlavisztika és hungarológia három nagy korszakát vázolja a legkiemelkedőbb tudósok pályáján keresztül. A tudománytörténészek számára megkerülhetetlen kézikönyvek ezek, de melegen ajánlhatók magyar és szláv szakos egyetemi, főiskolai hallgatóknak is. — Itt kívánom felhívni a figyelmet arra a három segédkönyvre, amely Kiss Lajos három pályarajzával párhuzamosan az ELTE Szláv Filológiai Tanszékének gondozásában, Kiss Lajos és Nyomárkay István szerkesztésében jelent meg (az írásokat válogatta és az előszót írta Kiss Lajos): „Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Kniezsa István válogatott írásaiból” (Bp., 1994.), „Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Melich János válogatott írásaiból” (Bp. 1995.), „Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Asbóth Oszkár válogatott írásaiból” (Bp., 1996.). (Az írások címei, a tartalomjegyzékek és az előszók németül is olvashatók.) A tematikus válogatások nagy szolgálatot tesznek a felsőoktatásnak és kutatásnak, könnyen elérhetővé téve sok ma már nehezen hozzáférhető értékes tanulmányt. Köszönet értük a töretlen lendülettel dolgozó 75 éves Kiss Lajosnak és az ugyancsak most jubiláló, 60 éves Nyomárkay Istvánnak!

JUHÁSZ DEZSÓ

## Kemény Gábor két munkájáról

Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1991. 128 lap. — Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képköltéséről és a nyelvi kép stilsztikájáról. Balassi Kiadó, Budapest, 1993. 253 lap.

1. Igazat kell adnunk PÉTER MIHÁLYnak, aki nemrégiben egy stilsztikai tanulmánygyűjteményről írott lektori véleményében így nyilatkozott: „... a nyelvészet és irodalomtudomány, szöveg- és retorika, esztétika és poétika határterületén elhelyezkedő stilsztika ma már korántsem tekinthető marginális helyzetűnek a hazai filológiában.” És természetesen még inkább így van ez a külföldi (német, francia, angol, amerikai stb.) nyelv- és irodalomtudományban. Messze túl vagyunk ugyanis azon a felfogáson, amely MICHEL ARRIVÉra hivatkozva (1969-ben írta le a *La langue française* című folyóiratban, hogy a stilsztika pedig halottnak tekinthető) már temette — vagy éppen eltemette — a stilsztikát (l. pl. VIGH ÁRPÁDNak „A stilsztika útjai és lehetőségei” című tanulmányát: *Helikon* 1988/3—4: 288—308). Sietek persze megjegyezni, hogy a *Helikon* idézett 1988. évi 3—4., stilsztikai számában közölt tizenhárom tanulmány — amely nyelvterületként mutatja be az utóbbi idők stilsztikai kutatásait — számomra akkor sem a „halált” jelezte, hanem a fellendülést, azt viszont elismerve, hogy ezek a kutatások gyakran nem a stilsztika, hanem például a poétika, a szemiotika, a szöveg- és pragmatika, a szociolingvisztika stb. címén és keretében folytak. A fellendülés — szerencsénkre — azóta is tart. Mégpedig két formában. Egyfelől részben vagy szinte teljesen új szemlélet és megközelítési módszer született és születik (ilyen pl. a szöveg- és pragmatikai, a beszéd-elméleti, a *discourse analysis*, a regiszterelméleti, a kognitív stb. eljárás- és eljárás-elméleti). Másfelől kiszélesedett a stilsztika területe olyan értelemben is, hogy az idevágó kutatás inter- és multidiszciplinárisá vált (azaz csak az új irodalomelméleti, esztétikai, poétikai, szemiotikai, retorikai, filozófiai, pszichológiai stb. eredményeknek a megfelelő felhasználásával lehet sikeres).

Talán nem tűnik szerénytelenségnek, ha ezúttal — az elmondottakat bizonyítandó — csak arra utalok, hogy az ELTE Mai magyar nyelvi tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport munkájaként, illetve az abban dolgozók műveként 1994-től öt olyan kötet látott napvilágot, amelyekre így vagy úgy jellemzőek az előbb említett sajátságok (SZATHMÁRI ISTVÁN, *Stílusról, stilsztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 102 l.; TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A stílus diszkurzív elmélete*: *Helikon* 1995/3: 219—405. l.; SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Hol tart ma a stilsztika? Stíluselméleti tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996. 400 l.; BENCZE LÓRÁNT, *Mikor Miért Minek Hogyan I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1—2*. Corvinus Kiadó, Bp., 1996. 463 l.; TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A magyar nyelv stilsztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996. 281 l.), és a hatodik sajtó alatt van (SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Stilsztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, kb. 30 ív).

Hadd tegyem továbbá az eddigiekhez hozzá, hogy számomra a fentieket igazolja Kemény Gábornak néhány évvel korábban napvilágot látott, itt ismertető két könyve, illetve egész idevágó munkássága. Kemény Gábor egyébként eddigi pályáját elsősorban a stilsztika elméleti és gyakorlati kérdéseinek, továbbá a Krúdy-stílus megragadásának és leírásának szentelte. Mindjárt utalhatok arra is, hogy Kemény jó stílus- és kritikai érzéke mellett jó filológus: mindig a nyelvi-stilsztikai adatokra épít; a szakirodalmat — mind a hazait, mind a külföldit, különösen a franciát — lehetőség szerint számba veszi (l. két ismertető munkájának igen gazdag bibliográfiáját: „Szindbád nyomában” 121—7; „Képekbe menekülő élet” 233—48); utánajár még a látszólag kevésbé jelentős kérdésnek is: szinte csodálja az ember, hogy például volt türelme és energiája Krúdy képeit aprólékosan elemezni, majd besorolni az egyes általa felállított, nemegyszer bonyolult típusokba; igyekszik Krúdynak csaknem valamennyi, stílusát kiváltó eszközt kiemelni,

majd az elmélet és a gyakorlat síkján rendszerezni; és fogalmazásában nem „sarkít”, a maga bonyolultságában mutatja be a stílusjelenségeket.

Hangsúlyozom azt is, hogy — *expressis verbis* talán be nem vallottan — Kemény lényegében a funkcionális stilisztikát követi: „a funkcionális adekvátság mérlegén” igyekszik lemérni a stilisztikai jelenségek „helyi-helyzeti értékét”, visszahelyezve őket „a műalkotás mikro- és a műfaj, illetőleg a korszak makrokontextusába” („Képekbe menekülő élet” 183). A funkcionális szemlélet érvényesül Kemény Gábornak úgyszólván minden vizsgálatában (I. pl. „Szindbád nyomában” 4—6, 13 kk.; „Képekbe menekülő élet” 76 kk., 153—66, 174 kk.). Általában a stilisztika-íllag releváns, struktúráképző tényezőket (stílusesszközöket és motívumokat) mindig kiemeli. A szerző eleget tesz a stilisztika említett kiszélesedésének is: alkalmazza az új megközelítési (szövegtani, pragmatikai stb.) módokat, és figyelembe veszi a stilisztika inter- és multidiszciplinárisává válását. Végül pedig él a kvantitatív-statisztikai módszerekkel is, ügyesen alkalmaz továbbá táblázatokat és ábrákat.

Az 1991-es és 1993-as kiadású könyvet — több oknál fogva egy kissé megkésve — azért tárgyalom együtt, mert mindkettő a szerző korábbi kutatásainak a folytatása, valamint mindkettő összegezés is, és középpontjukban egyaránt Krúdy stílusa áll.

2. Mit és hogyan tárgyal a szerző két munkájában? A „Szindbád nyomában” című könyv három fejezete közül az első a stíluselemzést, közelebbről a prózaelemzést járja körül, széles szakirodalom mérlegelésével és a szerző saját következtetéseire támaszkodva. Funkcionális szemléletének megfelelően a stílus lényegét az adekvátságban látja, azaz a stílusnak összhangban kell lennie „a tartalommal, a beszélnyellyel, a közlővel és a befogadóval, a közlés céljával és műfajával” (6). Ezt a szemléletet továbbvive a stíluselemzést — helyesen — a következőképpen képzei el: „... — az egyszerűtől, elemitől az összetettebb, bonyolultabb felé haladva — az egyes elemi stílusjelenségek (pl. szóképek, hasonlatok, komplex képek, jelzők, mondatformák) vizsgálata után olyan elemzésekre is sort kell keríteni, amelyek egy vagy több mű egészére, nyelvi-stilisztikai alkotóelemeinek rendszerszerű összefüggésére vonatkozó információkat hoznak felszínre” (14). A szerző többször utal a funkcionális stílusvizsgálatra, sőt stilisztikára is, de mintha nem tisztázódna teljes mértékben ennek a mostanában újjáéledő stilisztikai felfogásnak és rendszerezésnek a lényege. Ideiktatom a magam megfogalmazását: ez a stilisztikai irányzat — amely a funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatokból nőtt ki — vizsgálja a nyelvi-stiláris és nyelven kívüli (extralingvális) eszközöknek (a hangtani, szókincsbeli, alak- és mondattani, valamint szövegtani jelenségeknek, alakzatoknak stb., illetőleg a „látható nyelv” stb. körébe tartozóknak) a mondani-való kifejezésében, továbbá az alkotás egészében betöltött stiláris funkcióit; vizsgálja továbbá a közlésformák (stílusrétegek, stílusárnyalatok, szövegtípusok, illetve műfajok) jellegzetes nyelvi-stilisztikai jelenségeit, szerkesztési szabályait. És természetesen kialakított az említetteknek megfelelő stíluselemző módszert is.

A második fejezet egyáltalán nem könnyű kérdésre keresi a választ: milyen, illetve hogyan alakult ki Krúdy sajátosan egyéni stílusa? A szerző találóan jelöli meg azokat a hatásokat, azokat a jellemző jegyeket, amelyek a pályakezdéstől érvényesültek a Schöppflin Aladár által elnevezett „gordonka hang” megtalálásáig, illetve Krúdy utolsó írásáig: az almanach-szentalizmus hatása (a legkorábbi írások); Mikszáth anekdotázó stb. hatása (a század első évtizedében, az ún. dzsentrinovellákban); a Krúdy megálmodta Podolin, egyáltalán az emlékezés megjelenése írásiban; 1910 után a Szindbád-alteregő megteremtésével, a líraiság érvényesítésével stb. megkezdődik az érett Krúdy-stílus korszaka; ezt követi e stílus válsága (öncélú dekorativitás, modorosság); a „style flamboyant” (1918 körül), majd lehiggadás és klasszicizálódás (a húszas évek első felében); stiláris egyszerűsödés (a húszas évek második felében); a régi témák és stílusjegyek visszatérése (1931—1933 körül); a stílus felbomlása. Egyébként magam is SZABÓ ZOLTÁNNAL értek egyet (Nyr. 117: 95) a szerzővel ellentétben. Tudniillik szerintem sem állja meg a helyét Keménynek az

a megállapítása, amely szerint „Krúdy nem tartozott semmiféle irányzathoz” (58), Krúdy ugyanis elsősorban a szecesszió, azután az impresszionista és a szimbolista stílus képviselője volt (vö. pl. ESTERHÁZY PÉTER megjegyzését is: „Krúdy mondata szecessziós, régi és modern...” In: „Arra gondoltam, hogy le”. Anonymus Kiadó, Bp., 1996. 11). — Megjegyzem még a következőket. Tanulságos, ahogyan a szerző bemutatja Krúdy időkezelését (62—9, 71 stb.), továbbá a *lát és szem* motívum alakulását (73—5). Viszont többféle jelentése miatt helyes lett volna a többször előkerülő *stilizál* igét pontosan értelmezni.

A harmadik fejezet ezt a címet viseli: „Krúdy körül”, és nyilván az is feladata, hogy a könyv alcímének („Krúdy Gyula a kortársak között”) a valós vonatkozását erősítse. A korábbiakhoz hasonló elmélyült elemzést kapunk itt „Az eltévedt lovas” című Ady-vers szimbólumáról (89—95), Kosztolányi esztétikai nézeteiről (95—105), Tamási megújított szóképeiről (105—10), József Attila „tájleíró” verseiről (110—3) és Sarkadi „Oszlopos Simeon” c. drámájáról (113—20). Mindazonáltal nem volt igazán szerencsés az itteni közlésük, mert alig-alig vagy egyáltalán nem kapcsolódnak Krúdyhoz. Még két észrevétel: „Az eltévedt lovas” háromféle értelmezéséhez azért érdemes lett volna megjegyezni, hogy mindegyikre rányomta bélyegét az a kor, amelyben keletkeztek. Magam például legkevésbé az ’emberiség’ értelmezést tudom elfogadni. És bizony a kor, a körülmények tették Sarkadi hőseit is olyanná, és valójában a kor vitte a kiváló író is az öngyilkosságba.

3. Kemény Gábor másik munkájának, a „Képekbe menekülő élet”-nek az a tárgya, amit az alcím jelez: „Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilsztikájáról”, legfeljebb a sorrend lehetne fordított. Röviden megállapíthatjuk: a szerző itt a nyelvi képnek valóságos kismonográfiáját nyújtja, amelyben jó érzékkel mérlegeli az eddigi hazai és külföldi felfogásokat, majd a nyelvi képek rendszerezésére, valamint jellemzésére kínál egyfajta megoldást. Mindezt elsörendűen Krúdy képalkotásával illusztrálja, és — csak helyeselhetően — mintegy próbára teszi eljárás módját, hasonló módon megvizsgálván a „Körkép 88” című szépprózai antológia (Magvető Kiadó, Bp., 1988.) 27 különböző műfajú írásának képeit. Egyébként talán felesleges a képek fontosságát hangsúlyoznom. Az ókortól kezdve fő helyen tárgyalták a retorikák, a poétikák, majd a stilsztikák, sőt volt idő — nem is olyan régen — amikor a szépirodalom legfőbb kellékének tekintették. Igaz, utána olyan korszak következett, amikor a versek építkezésében a logika és a grammatika játszott a főszerepet, továbbá ma, az ún. posztmodernben sem a legkedvesebb stílus eszköz... Mindazonáltal napjainkban sok költő, író visszatér hozzájuk, Kiss Benedek költő például nemrégiben így nyilatkozott: „Eltűntek a képek, márpedig metafora nélkül nincs költészet.” (Magyar Nemzet 1996. nov. 30. 19.)

Ez a könyv is három részre oszlik. Az első (7—50) valójában a képelméletet tartalmazza: a nyelvi kép fogalma; a kép a közlemény, illetve az olvasó felől (a kép ismérvei és a befogadás mechanizmusa); képelemek és képtípusok. A nyelvi kép, kép meghatározása — mind ontológiai szempontból (23), mind ismeretelméleti tekintetben (50) — lényegében találó, de mintha a közvetlen képi jelleg (*kép* = ’látvány’, ’képmás’, l. ÉKsz.) kimaradt volna belőle, vagy nem hangsúlyozódik eléggé. Érdekes — és úgy látom — járható út a nyolc képtípus felvétele (25—30).

A második, legbővebb résznek (51—182) a tárgya: Krúdy képalkotása. Közlebből: a nyelvi kép szemantikája; Krúdy legfontosabb képi eszközei; Krúdy képeinek összefüggése a mű szerkezetével; erotika és gasztronómia Krúdy képeiben. Szintén érdekes és tanulságos ebben a részben, ahogyan a szerző a „lepke” motívumot, pontosabban a *lepke* szó kontextuális és írói jelentését bemutatja (62—4). Meggyőző továbbá, hogy Krúdy alapképtípusának a színekdochéét jelöli meg, ezek ugyanis valóban a legtöbbet árulják el az író valóságlátásáról. Újszerű a teljes metafora képi és grammatikai szerkezetének a feltérképezése (70—92), Krúdy hasonlatainak a minőségi és mennyiségi számbavétele (92—113) stb. Különösen hasznos kísérletnek tartom a képi funkciók, köztük a struktúraszervező szerepük kijelölését, számszerű bemutatását, illetve a kulcskép fogal-

mának a bevezetését (153—66). Végül hangsúlyozom: helyesen utal a szerző arra (182) — én is céloztam rá itteni bevezetőmben —, hogy komplex stilisztikára van szükség, tehát kívánatos, hogy a stilisztikai kutatások inter- és multidiszciplináris keretek között folyjanak.

Igen szerencsésnek mondható — mint már jeleztem —, hogy a szerző a harmadik részben (183—226) megvizsgálta az említett szépprózai antológia 27 szerzőjének (felsorolásukat l. a 227. lapon) az írásában található képeket, így rávilágítva arra is, hogy mennyiségben és minőségben milyen helyet foglalnak el a (nyelvi) képek a nyolcvanas évek szépirodalmában.

Kemény Gábor okfejtése két könyvében világosnak mondható, fogalmazásmódja változatos, a tudományos stílus követelményeit kielégíti. Talán a kelleténél néhol több a hosszú, nagyon összetett mondat és az idegen szó.

4. Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szerző két olyan könyvet tett le az asztalra, amelyek előbbre viszik mind az általános, mind a magyar stilisztikát, és természetesen a Krúdy-kutatást is. Kemény Gábor több helyütt kijelölte a további teendőket, de a két kötet ettől függetlenül is a kutatás feltétlen folytatására ösztönöz.

SZATHMÁRI ISTVÁN

### **Bokor József, Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen**

MNyTK. 203. sz. Budapest, 1995. 117 l.

Egy adott régió szókészlete kétféleképpen jellemezhető: azzal a többlettel, amivel az adott helyi nyelvjárás a köznyelvhez képest rendelkezik (hagyományosan ezt nevezzük tájszavaknak), és azzal a hiánnyal, amely a köznyelvi szavaknak az ismeretét, illetőleg a használatát a forma és a jelentés területén a köznyelvhez képest jellemzi. Nagyságát tekintve ez utóbbi a jelentősebb, mintegy 5—8-szorosa lehet a többletnek (régiónként, nemzedékenként, műveltségi megoszlás szerint stb. eltérően). Minthogy azonban sem összehasonlító anyaggyűjtés, sem erre épülő vizsgálatok mindmáig nem állnak rendelkezésre, a hiány bemutatása és az ebben a problematikában rejlő dialektológiai—szociolingvisztikai tanulságok levonása is várat magára. Dialektológiai szókészleteti vizsgálataink jelenleg tehát a helyi nyelvjárások tájszói többletét tanulmányozhatják, s ebbe a sorba előkelő helyen tartozik BOKOR JÓZSEF könyve.

Ebben a könyvben ugyanis a lényegről van szó: arról, hogyan definiáljuk a nyelvjárást (=dialektust). Ha megmaradunk a hagyományos felfogásnál, és csak a területiséget tekintjük releváns jellemzőnek, tanulmányozásunk szükségszerűen beszűkül, és eljutunk a könyv 18. lapján vázolt kutatási válságjelenségekhez. Csak a területiségnek, a szituációnak és az adatközlő társadalmi meghatározottságának (vö. 7) együttes figyelembevétele alapján tehetők érvényes kijelentések bármely régió adatközlőinek nyelvhasználatáról (és ekkor még nem szoltunk olyan másodlagosnak tűnő jelenségekről, mint pl. a szülőföldhöz való lojalitás kérdése vagy a megszólalás nyilvánossági foka — vö. 106, és MATTHEIER, Problematik und Soziologie der Dialekte. Einführung in die kommunikative Dialektologie des Deutschen. Heidelberg, 1980. 199). Ha viszont a KISS JENŐ névével hivatkozott kommunikatív dialektológia (9) kategóriáiban gondolkodunk, kutatási területünk nem szűkül, hanem átalakul. Ezt az átalakult szemléletmódot fogalmazza meg a szerző a könyv 28—9. lapjain azon tanulmányának eredményeként, mely a jelen dolgozat közvetlen előzménye volt.

„... egyfelől megbízható tények, adatok közlését, másfelől szabály- és törvényszerűségek feltárását, tendenciák nyomozását tekintem céloknak” — vallja Bokor József. „Állapotrajzra,



mozgásbemutatásra és változásvizsgálatra egyaránt vállalkozom oknyomozó jelleggel, számolva az elméletalkotás minden nehézségével” — folytatja (9). Az állapotrajz a nyelvjárási szókészlet tájszói részlegének a vizsgált szinkroniában való meglétét jelenti: mi az, ami ebből az egyes kutatópontokon megvan, akár mint normatív, akár mint archaikus, illetőleg neológ elem. A mozgásbemutatás a tájszók szociális érvényességét vizsgálja: hogyan jelennek meg a tájszók az egyes nemzedékek nyelvhasználatában. A változásvizsgálat az egyes szinkron metszetek tájszóanyagának összevetését jelenti: él-e a korábbi tájszó, s ha nem, mi van a helyén. Ezek a fő kérdések, melyekre a szerző választ keres.

A bevezetőt követő rész a vizsgálatokat tartalmazza. Mindhárom vizsgálati aspektus (állapotrajz, mozgásbemutatás, változásfeltárás) tartalmaz alapvizsgálatot. Ezt a szerző szülőfaluja, Sopronkövesd anyagán végzi el. A három időrétegben (1966—70, 1976—80, 1991—2) gyűjtött anyagot (anyagközlése nem teljes, hanem reprezentatív) Bokor József rendszerbe foglalva tárgyalja. Ez a rendszerben látás a dolgozat legfőbb érdeme és újdonsága egyaránt. Az állapotrajz (tehát az, ami van) bemutatásának alapja az egy adott szinkroniában élő és nem élő tájszók szembeállítás. A nem élön belül megkülönbözteti az ismert és ismeretlen lexémákat, az élő anyag pedig archaikus, normatív és neológ szavakra osztható. A normatív élő szó lehet tájszó, regionális szó és köznyelvi szó. A mozgásbemutatás lényegében a visszaszoruló (archaikus) és a terjedő (neológ) lexémák szembeállításán alapul. Azt vizsgálja, hogy a valódi és nem valódi archaizmusok, illetőleg neologizmusok csökkenő vagy növekvő társadalmi érvényűek-e az egyes nemzedékekben. Ha csökken a lexéma társadalmi érvénye, akkor lehet visszaszoruló, visszaszorult vagy kihalt, ha növekszik a társadalmi érvény, akkor terjedő (tájszokról beszélhetünk). A sopronkövesdi alapvizsgálat 1991—2 közötti anyagában például visszaszorulttá/kihalttá vált a három nemzedék viszonylatában az *áprendál* vagy a *zsimbólóg*, míg terjedő a *cserép*, a *kukacos*. A sopronkövesdi alapvizsgálatot mindkét vizsgálati módban kontroll, illetőleg kitekintő vizsgálatok egészítik ki. Ezek önállóan is, Sopronkövesd viszonylatában is értékelhetők. Így például megtudható, hogy Sopronhórpácson a regionális *kesztyű* alak már normatív, Sopronkövesden még neológ.

A változásfeltárás az állapotrajz rendszerét használja, tehát az élő és nem élő szembenálláson belül differenciálja az archaikus, normatív, neológ, elterjedt, illetőleg a kihalt és visszaszorult szavakat. Összehasonlítva az 1966—70 közötti és az 1991—2 közötti gyűjtések eredményét, megállapítható, hogy jelentős számú a nem élő, már visszaszorult, és az élő, de már visszaszorulóban levő lexémák mennyisége. Talán meglepő, de alig van nem élő, már kihalt lexéma; ennek okát a szerző részint abban látja, hogy az eltelt idő (20 év) alatt csak egy nemzedék távozott az élők sorából, két nemzedék viszont változatlanul él, másrészt az is oka a kevés kihalt szónak, hogy Bokor József nem kifejezetten a táji szakszókat, hanem inkább a spontán beszédben is gyakori tájszókat kérdezte, s ezek pusztulása kevésbé jellemző (88). Igen szemléletes a 92—94. lapok összehasonlító táblázata: az egymás mellé állított adatokból jól látható, hogyan szorította ki a *himpér*-t a *málno* s ezt a terjedő *málna*, az *eves*-t a *gennyes*, hogy még normatív a *gömböc*, de már terjedő a *préshurka*, hogy a visszaszoruló *szengyöri* és a terjedő *orgona* között hiányzik a normatív lexéma. S csak sajnálhatjuk, hogy a táblázat a teljesség igénye nélkül készült.

A könyv alapjául szolgáló nyelvi anyag gyűjtése 25 évig tartott és tíz magyarországi, egy burgenlandi és három Mura-vidéki kutatópontra terjedt ki. Eközben természetesen változtak az anyaggyűjtés szempontjai: a passzív megfigyeléstől az aktív direkt módszerig terjedtek (ez utóbbiban az adatközlő szinte már alkotó partnere a gyűjtőnek). Részben a gyűjtési szempontok változásának következménye, hogy a vizsgált szóanyag kutatópontonként (sőt Sopronkövesd esetében időretegenként is) eltérő. Ez megzavarhatja az olvasót, ugyanis hiányzik annak indoklása, hogy a „legalább 400 különféle lexémát” (30) milyen alapon választotta ki a szerző. Hiányzik ennek a 400 lexémának a tételes felsorolása is. Ha ez meglenne, nem kérdeznék az olvasó időnként, hogy miért éppen az a bizonyos lexéma szerepel egy adott helyen. Így például a 38. lapon levő *elkämpicszorodik* 'elszomorodik' (ÉKsz. 'nagyon elkedvetlenedik') szó kapcsán azt tudjuk meg, hogy egy

köznyelvi szó 1991—2-ben Sopronkövesden élő és normatív lexéma. Dehát ilyen ekkor és itt több (tíz)ezret lehetne találni! A szerző a 32. lapon elmondja, hogy az 1991—2-es gyűjtés szóanyaga az 1966—70 közötti normatív tájszóanyagból került ki. Ámde az itt felsorolt szóanyagban (32—5) nem szerepel az *elkámpicsorodik*. S ugyanígy, ezzel ellentétesen: míg az *ajak* élő és normatív az első időrétegben, addig sehol sem találom a harmadikban (pedig vele is lényeges dolog történt: visszaszorulóvá vált, vö. 109). Vannak tehát olyan szavak, amelyek sorsát nyomon követhetjük (pl. *dékongul*, *zsétér*: élő és normatív > nem élő; *ápréndál*, *áridál* ~ *léáridál*: élő és normatív > élő és archaikus; *gabórgya*, *gabáncul*: élő és normatív > élő és normatív), mások viszont a semmiből, előzmény nélkül bukkannak elő, így a fentebb említett *elkámpicsorodik* vagy a harmadik időrétegben nem élő lexémaként szereplő *csajvadik*, *elügyel*, *fénótás* stb. szavak. Mivel tehát a szerző nem azonos korpuszt alkalmaz, az egyes vizsgálatok anyaga nem, csak eredménye vehető össze. Sok esetben ugyanis nem derül ki, hogy egy köznyelvi szó minek a helyén jelenik meg: megtudjuk például, hogy Alsóőrben az *esztérgya* helyett a *csöpögő*-t használják (bár ezt sem az egymás mellé állított kérdésekből/adatokból, hanem a szerző közléséből — 64), ugyanakkor nem kapunk felvilágosítást arra nézve, hogy ugyanitt a *sétál* minek a helyén jelenik meg, mit szorít ki. Az már csak akadémikusok megjegyzés, hogy a *spékulál* 'gondolkodik, töpreng' miért valódi tájszó Sopronkövesden (34) és miért köznyelvi minősítésű az alsóőri anyagban (65).

Komoly probléma tájszóvizsgálatok esetében a viszonyítási alap (=köznyelv) s ami ennek megjelenítője, az ÉKsz. számos önellentmondása. Az ÉKsz. növényelnevezései között szerepel pl. a *bagolytűdő*. Az ÉKsz. *táj* jelzést ad neki, és ez azt jelenti, hogy tájszó, amely csak egy-két helyen ismeretes. Ezzel szemben az ÚMTsz. adatalja Hódmezővásárhelyről, Szentesről, Makóról, Tamás-hidáról, Szatmárnémetiből, Gyuláról, Halmágyból, Békésből, Debrecenből, Kiskunhalasról, Kiskunfélegyházáról, Gacsályból, Nagyváradról és Torda-Aranyos vármegyéből. Ugyancsak *táj* minősítést kapott az ÉKsz.-től a *finta*, amelyet az ÚMTsz. Esztergomból, Bodajkról, Peredről, Zselizből, Nagyszalontáról és Sümegről adatal, tehát a szó országszerte elterjedt. De hasonló probléma figyelhető meg a *dímatlan* esetében. Abszurd példa a *dödölle táj* adata, amelyet az ÚMTsz. mintegy 80 különböző helyről közöl. Ezekkel szemben a *dobosgém nép* megjelölést kapott, ám az ÚMTsz. szerint csupán Kisújszálláson és Túrkevéen ismeretes (ez lényegében egyetlen kisebb régió). Szintén problematikus az ÉKsz. *furmányos* II. 2. *táj* adata is. Itt ugyanis jelentésként a 'furfangos, ármányos' áll, ám az ÚMTsz. a *furmányos* melléknevet csak 'füvaros' jelentéssel ismeri. Ezek az anomáliák rávilágítanak egyrészt az ÉKsz. minősítéseinek problémájára, másrészt a tájszónak az értelmező szótárban betöltött/betöltendő szerepére. A minősítésekről: már RUCSICZKY ÉVA (MNY. 60: 111—4), majd IMRE SAMU (MNY. 61: 222) figyelmeztetett: az ÉKsz., illetőleg az ÉrtSz. minősítései nem tévedhetetlenek. A minősítéseknek ez a megkérdőjelezhetősége erősen kísért az ÉKsz.-be felvett tájszók (*táj*, ill. *nép*) esetében. Úgy gondolom, hogy az ÉKsz.-nek egy következő kiadásában a regionális szókészlet területén szembesíteni kell az ÉKsz. anyagát az ÚMTsz.-ével. Így elkerülhetők lesznek a fent említett tévedések. De vannak bőven olyan szavak, amelyek bátran köznyelvinek mondhatók, ám az ÉKsz. különböző okokból (túlzott prűderia, vagy hogy a szó a szaknyelvből került be és még nagyon új stb.) nem tartalmazza (pl. *beidegel*, *kivi*, *narkós*, *nyák* stb.). Ha következetesen kívánnánk viszonyulni az ÉKsz. ismert szempontjaihoz, ezeket mind szerepeltetni kellene egy tájszótárban. Mivel az ÉKsz. említett minősítési tévedései objektív tények, maga a viszonyítási alap válik kérdésessé, nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is. Mindezek alapján fokozottan előtérbe kerül az a kíváncsiság, hogy a gyűjtő/feldolgozó nyelvjárási kompetenciája határozza meg a lexémák besorolását is. Nem ütközhetünk meg tehát azon, hogy Bokor József a *kászli*-t (34) alaki tájszónak, Kiss Jenő valódi tájszónak minősíti, a *lajtérgyá*-t pedig pontosan fordítva: Bokor valódi, Kiss alaki tájszónak tartja (hasonló eltérés figyelhető meg pl. a *göthös*, *pörsedik* esetében is). Okkal veti fel a szerző az ÉKsz. minősítéseinek bizonytalanságát a *kákics* (59), a *stélázi* és a *szekérce* (61) szavak esetében, hiszen nyelvjárási kompetenciáját mintegy 25 esztendő munkássága igazolja.

A „Regionális lexikológiai vizsgálatok...” gondosan szerkesztett, logikus elrendezésű könyv. Alig találhatunk benne értelemzavaró gépelési, nyomdai hibát. Csupán a 16. lapnak a SzamSz.-ral foglalkozó bevezetéséből hiányzik egy (vagy több) sor.

BOKOR JÓZSEF könyve fontos lépcső azon az úton, amelyen a modern magyar nyelvjárásstudomány az utóbbi mintegy 20 évben elindult: a partikuláris tények egységben, rendszerben való vizsgálata, a rendszerszerű szemléletnek a változásvizsgálatban való megjelenése, s főként a lexikográfiából a lexikológia irányába való továbblépés a szerző dolgozatát napjaink dialektológiájának megkerülhetetlen alpművei közé sorolják.

HEGEDŰS ATTILA

## KÜLÖNFÉLÉK

### Adalék az I. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Kongresszus történetéhez

A magyar nyelvet kutató tudósok első nemzetközi kongresszusa megrendezésére harminc évvel ezelőtt, 1966. augusztus 24—28. között Debrecenben került sor (vö. A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia előadásai. Szerk. IMRE SAMU és SZATHMARI ISTVÁN. Bp., 1967. 1—589, NytudÉrt. 58. sz.).

A kongresszust két intézmény, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint a kongresszust Előkészítő Bizottság rendezte (i. m. 63).

Tamás Lajos egyetemi tanár (az MTA Nyelvtudományi Intézete igazgatója) Elnöki megnyitójában arra mutatott rá, hogy „...hazánk gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolatai a világgal eddig nem tapasztalt mértékben gyarapodnak, s a nemzetközi együttműködésnek egyre nagyobb távlatai nyílnak meg. Ezeket az örvendetes lehetőségeket a magyar nyelvtudomány művelőinek nem szabad kiaknázatlanul hagyniuk. Az a gondolat is felmerült bennünk, hogy a magyar nyelvtudománnyal foglalkozó tudósok munkáját az eddiginél jobban összehangoljuk, s ezért egy nemzetközi előkészítő bizottság kiküldését tervezzük, amelynek feladata ennek a kérdésnek a megvitatása lenne” (i. m. 8).

Bárczi Géza egyetemi tanár (ELTE BTK, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke) Elnöki zárszavában megemlítette, hogy „A kongresszus során számos értékes ötlet, elgondolás, terv bukkant fel. Ezek alapján a kongresszus elé néhány javaslatot óhajtanánk terjeszteni. Főlkérem Imre Samu kartársunkat [az MTA Nyelvtudományi Intézete tudományos titkárát], ismertesse e javaslatokat” (i. m. 62).

„Határozati javaslat. 1.—5. a)—d)” (l. i. m. 63).

A kongresszus plenáris záróülésén a résztvevők elfogadták és egyhangúan jóváhagyták a határozati javaslatot.

A fentieket a kongresszusról készített „Feljegyzés” másolati példánya alapján (abban az időben az MTA Nyelvtudományi Intézete igazgatóhelyettese voltam) az alábbiakkal szeretném kiegészíteni:

„A hazai magyar nyelvészet fokozatosan kiküszöböli bizonyos fokú befelé fordulását, a külvilágtól való részleges elzárkózását. E folyamat meggyorsításában a Kongresszusnak jelentős szerepe van. Eredménnyel jártak a Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Bizottság létrehozására irányuló előkészítő tárgyalásaink. A hazai és a külföldi résztvevők egyöntetű lelkesedéssel fogadták e gondolatot. A külföldiek közül Klara Majtinszkaja (SzU), Jean Perrot (Fr) és Wiliam Nemser (USA) a plenáris ülésen külön is hangsúlyozták a Bizottság létrehozásának szükségességét és fontosságát. Wolfgang Schlachter (NSZK), továbbá A. Penttilä (Finnország) és V. Skalička (Csehszlovákia) is

hangsúlyozta, hogy a külföldön élő hungarológus nyelvészek számára a magyarországi nyelvészekkel való együttműködés a létalapot jelenti.

A Bizottság tagjai: Bárcki Géza, Benkő Loránd, Imre Samu, Juhász József, Kálmán Béla, Király Péter, Lőrincze Lajos, Nyíri Antal, Tamás Lajos (Magyarország); Klara Majtinszkaja (SzU), Penavin Olga (Jugoszlávia), Vladimír Skalička (Csehszlovákia), Wolfgang Steinitz (NDK; felkérhető), Szabó T. Attila (Románia; felkérhető), George Cushing (Anglia; felkérhető), Lotz János (USA), Aarni Penttilä (Finnország), Jean Perrot (Franciaország), Wolfgang Schlachter (NSzK), Carlo Tagliavini (Olaszország; felkérhető), Bo Wickman (Svédország; felkérhető).

Felmerült az a gondolat is, hogy a hazai és a külföldi magyar nyelvészek, valamint általában a külföldi nyelvtudomány képviselőivel kiépítendő kapcsolatok rendszeresebbé tétele érdekében nem lenne-e célszerű, ha a Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Bizottság felvonná az érintkezést az UNESCO megfelelő szervével, a Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes-nel.

Kívánatosnak látszik jövőbeni kapcsolataink céltudatosabb kiépítése elsősorban azokkal a külföldön működő magyar nyelvészekkel, akik a magyar nyelvészet művelésében vagy a magyar nyelv oktatásában már eddig is jelentős eredményeket értek el. A kapcsolatoknak olyan tartalmat is kellene adnunk, hogy külföldi nyelvész kollégáink érezzék a fokozottabb megbecsülés jeleit. Ennek megnyilvánulási formája az eddigieken felül (egyetemi díszdoktorátus, akadémiai tiszteletbeli tagság) egy erre a célra létesítendő érdemrend adományozása is lehetne. (Megjegyezzük, hogy ilyen a lengyel „Polonia restituta”, a bolgár „Cirill-Metód érdemrend”, a csehszlovák „Medaile ČSR”).

Úgy gondoljuk, hogy Klara Majtinszkaja (SzU) és Lotz János (USA) már eddigi tudományos munkásságukkal, egyetemi oktatói tevékenységükkel és emberi magatartásukkal a legteljesebben rászolgáltak arra, hogy hazai szerveink részéről magasabb tudományos kitüntetésben részesüljenek. Javasoljuk, hogy Klara Majtinszkaja, a nyelvtudományok doktora az Eötvös Loránd Tudományegyetemtől díszdoktorátust, Lotz János professzor pedig, a Columbia University tanára a Magyar Tudományos Akadémiától tiszteletbeli tagságot nyerjen.

Összefoglalva úgy gondoljuk, hogy a magyar nyelvvtudósok első nemzetközi kongresszusa eredményes, jó munkát végzett, s ez a tanácskozás fontos határkö a magyar nyelvtudomány további fejlődése szempontjából.

Budapest, 1966. szeptember 21. Király Péter.”

KIRÁLY PÉTER

## NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

### Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából\*

Az Föll Pöresek Részéről, minthogy az Al Pöresek Sze- | mélyek Szerint megh jelenvén, az ellenek tett Pa | naszt, egy Részről tagadyák, más részről pedig | qualificályák, Kire nézve Rend Szerint kívánván | Punctumjait folytatnj és bizonyítanj, a menyiben | az első és második Punctumot tagadyák, annak | megh bizonyítására, hogy tudnya illik az föll | Pöresek okot az motskos Szokra nem adván, ha | nem az Al Pöresek jollehet Zsélerj Sorsban lévén | mindazonáltal az magok Szokot helytelen Indu- | latyokbul az Föll Pöres Asszonyt, ugy a mint | a Panaszban föll vagyon téve Rut undok mots- | kos Szokkal illeték. Disznonak névezték Szájára | undokoskodtak || undokoskodtak, annak megh bizonyítására | p ducály Inqvisitiót Sub LraB azon Inqvisitioban | nevezet első Bizony- | ságnak az első Harma- | dik és Öttödik Punctumra le tett hiteles Bizony- | ságában bizonyítatik.

\* L. MNy. 1997: 119—28.

A mi pedig mint azon | és több Punctumokat illetj Czéh Mester An- | drás névő betsületes Inást, Barbara és kata | névő, hasonló betsületes Leányzokat ha Szük- | séges a Törvény eleiben állítván Bizonyosság | tetelyre Submittalya nem külömben az 1729. | Esztendőbélj 28. Arlús Szerint fönt nevezet | Principálisainak a menyire Szükséghe léssen | mint az Al Pöreseknél érdemeseb EmberekK | Hitek le tételét offerálya, és így az<sup>1</sup> | Actióban | denotált Bestelenségeket bizonyítván az | 72. Titl: Trip: 3. Részében be foglaltaknak | (n) emenda vagy is Nyelvnek Büntetésében | mint föllebb ugy itt is kíványa convincáltatnj. | A mi az Arenda, Vass Fazek és Szál Vas iránt | az Törvény előtt tett Qualificatájoka [!] illetik | jollehet hogy megh valyák, hogy az Arendából | Señi Részt le nem tetek de azon ok hogy az | Föll Pöres ki adván rajtok Időnek előtte con- | seqventer hogy megh adnj nem tartoznának | az nem Stály, mert az ki mondásra és ki adásra | Zsélérek lévén, betsületes Gazdájokk, és Asszonyok- | nak, az fölleb irt, megh Bestelenítésekért valloban | okot || okot adtak, az Restantianak pedig megh fizetésé- | re minden Törvény es Igasságh őket kötelezj, a- | mi az Vas Fazékat és Szál Vasakat illetj, nem | elég az, hogy azt állítják megh alkudtak, | de mivel illendő Ideiben az Arát le nem tették | Idő közben rosz cselekedetik miatt, ki köllett nē- | kiek mennj, hogy Hatalmasághnak Büntetése | alatt Gazdájok és Asszonyok Hire nélkül az | Falat ki nem törhették és az Jozságot el nem | vihették bizonyos, mert az el adásnak, és vévés- | nek Terminusa effectusa és Véghe a megh adás | a nélkül az Contractus Señj, és ptestálván | az iránt is hogy az Asszony által világossan visz- | sza vitetett, Fözö Fazék iránt mint Sajatyá iránt | az Törvény előtt fönt nevezet Poszto Métő az | Asszonyt Tolvajságban arguálya annak is Bün- | tetést kívány reservály.<sup>2</sup> [!]. | Az Al Pöresek respiruimot kérnek, hogy Bizonyságokat | magoknak<sup>3</sup> Szerezhesse- nek és Inquisitiot perágálhassa- | nak. ||

## Deliberatū est.

Mint(hogy) a két Fél Consensusából p peragenda In- | quisitione ezen Dolognak Continucioja exten- | dáltatik ad Diem 16. Curreñ Mensis Marty | Anni labentis 1742. | Be következvén az Deliberative cfigált 16 dik | Marciusy Terminus | Az Föl Pörös Prokátora Kivánja az alpörösökött | admonealtotnyi hogy magokat oltalmazjak. | és reselval. ||

Az Al Pöres Feleséghe Személye Szerint compareál- | ván Submittalya az N: Tanáts Itéletére. |

Az Föll Pöres Reszérul, minthogy az Al Pöres Fél De- | liberaonak magát Submittalta; Arra való | nézve az Föll Pöres Reszérul az 72 Titl: I Tripar- | titum második részében föll jeczet Emendában | az Al Pöreseket az föllyeb Számlált Bestelen | Szok iránt Signanter az Poszto Metőt hogy az | Asszonyt Törvény előtt is, az Festök főző FazékK | el Lopojavá declárálta in Emenda az Feleségét | pedigh intuitu cmissorum mint az Föll Pöres Schnei- | der János Uram Reszére, mint pedig az Asszsl: Ré- | szére különböző Buntetésben az N: Magtus Sta- | tutuma Szerint kíványa convincáltatni, mind | pediglen az Sub. b. alatt pducált és be adot El- | lenchus [!] Szerint az Ház Bérben p rato temporis | nem külömben Vasnak Arában, Festök Fazék | Ususában és az (k)okozot költséghben az Tripar- | titum 2. Részében, 67. Titl:/ föll jeczet költség- | ben kíványa c vit convincáltatni és így tovább | is reservály ||

[A lap hátoldalán alul:]

Az Föll Pöresek Reszérul a mennyire az fölleb pnun- | tiált Deliberatio Szerint az Al Pöresek Törvényes- | sen convincáltattanak, anyibul illendő képen a | Sententiat köszöni kívánván hogy az Al Pöresek | az convincált Sumában Fundust mutassanak, ki- | ványa megh intetni az Al Pöreseket, hollot pedigh | Fundust nem mutatnának kíványa hogy az Exe- | cutiora az N: Város Hadnagya Szokás Szerint hozza | tartozzandoival ki küldetessenek, a mennyire | Ingo || Ingo Javait találhatnak Executioba veyék | hollot nem találának anyi éret, a menyire az Con- | victio exurgály

<sup>1</sup> Beszúrás.

<sup>2</sup> Az y-t egy másik kéz egy eredeti hasonló betű fölé írta.

<sup>3</sup> A magoknak javítva magokank-ból.

tehát az Tripartitumnak 3. Ré- | szében 28. Titl: Szerint, és az második<sup>4</sup> Reszének 68. | Titl: Szerint kíványa hogy Személyekben is ares- | táltassanak és Törvény Szerint büntetődjenek | a Processusnak és a Sententiának ki adásáért | illendő képen instály. |

Deliberat est

Az Execuóban végben vitelére az Város Had- | nagyja hozza tartozandioival [!] ki küldetik, | hollot elegendő Fundus nem találattnék Sze- | mélyekben leendo Arestai Resolváltatik a | Processus pedigh Sententiával ki adatik. ||

Deliberatû est

Az Parsek a Törvény előtt compareálván, | és magok Panaszokat pponálván, mint- | hogy azon Panaszbul ugy az Bizonyosa- | gok Vallásokbul világossan ki teczik, | hogy az Al Pöresek (Zselérek) Föll Pöresek- | nek + Zsellér rjei<sup>5</sup> levén nem considerálván azon Zseléry | Sorsokat Ruth Motskos és illetlen Szokkal | eö kglmeket afficiálván (J.) és így az által | Jó Híreket Neveket megh Sértették: | Mellyek minthogy nem illendők, ugy az | közönséghes Törvénybe is meghtiltat- | nanak; Hogy azért mások olyan Bo- | tránkozásra való Dolgot el ne kövessenek | ezen Privilegiált Varossa Statutumuma Szerint | mint a kettőt külömb külömb képen | 32. Forintban (convincaltatnak. A | mj az Arenda Restantiát<sup>6</sup> illeti mivel | az Föll Pores) ket<sup>7</sup> Rész az Törvénynek | egyike pedigh az Pöresekk obve- | niálandó + convincál tatnak.<sup>5</sup> A mj az Arenda Restantiat | illeti mivel az Föll Pöresek ki adtak | az Al Pöreseken (z) annak meghfizeté- | sétül absolváltattik,<sup>8</sup> ellemben hogy<sup>9</sup> az el | vitt Szál Vastul, 1 fr 10 k<sup>9</sup> Festök Fazék ususátul | Hetenként 5. k. in toto 50. k. Prokátor | nak tartásáért és Färodságáért 3. | fr fizessenek detérmináltatik .

ZELLIGER ERZSÉBET

## LEVÉLSZEKRÉNY

**Az Argumentum Kiadó írja:** Folyóiratunk ez évi 2. számában Kiss Lajos „Hegynevek a történelmi Magyarországon” című tanulmányának (154—68) ún. élőfejében a szerző neve helyett számítástechnikai hiba következtében a következő dolgozat (Német nyelvű magyar etimológiai szótár: 168—83) szerzőjének, Kiss Jenőnek a neve került. Ugyancsak a szám műszaki előállítására vezethető vissza az, hogy Elekfi László „Nagyszótári tervek és lehetőségek” című közleményének (183—99) az írásba ékelődő próbaszócikkei a 189—95. lapokon a szerkesztőség eredeti szándéka ellenére kellő elkülönítés, keretbe foglalás nélkül láttak napvilágot, megnehezítve ezzel az olvasó dolgát, aki így csak nehezen jön rá arra, hogy a tanulmány szövege a 188. lap után a 196.-on folytatódik. A jelzett két anomália semmiképp sem írandó a szerkesztőség rovására. Az első annál kevésbé, mert az imprimatúrában az élőfej még hibátlan volt, s csak a későbbi munkafázisban romlott el. A hibákért ez úton kérjük a szerzők elnézését. Mindenesetre az olvasó a helyes tartalomjegyzék és a tanulmányok ugyancsak hibátlan szerzői névalírásai alapján könnyedén megállapíthatja maga is, hogy az élőfejben csupán sajtóhibával áll szemben.

<sup>4</sup> A *d* betű javítva van.

<sup>5</sup> Lapszéli betoldás két sorba írva.

<sup>6</sup> A két szó között különírást jelentő javítás van.

<sup>7</sup> A *k n*-ből javítva.

<sup>8</sup> Az utolsó *t* olvasata bizonytalan, másodlagos betoldás.

<sup>9</sup> A sor fölé írt beszúrás.

## A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

—————	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára I. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.)

*A szerkesztőség*

### TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft; nyugdíjasoknak 200 Ft. egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekkszámlájára.

### A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220.– Ft.
140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246.– Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448.– Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380.– Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286.– Ft.

### A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995. 100.– Ft.
202. **Guttman Miklós:** A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. 1995. 200.– Ft.
203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200.– Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200.– Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300.– Ft.
207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8–11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200.– Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200.– Ft.
209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.). I–II. Szerk. **B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály.** 1997.

## A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVÉMLÉK-SOROZATA

### A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.  
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.  
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.  
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.  
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.  
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.  
I.ázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.  
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.  
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,- Ft.  
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.  
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.  
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

### A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).  
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.  
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.  
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.  
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.  
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.  
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg. 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.  
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.  
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.  
Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.  
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.  
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.  
Balogh Fiemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.  
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—II. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)  
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.





# MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

**XCIII.**

ÉVFOLYAM

**1997.**

**4. szám**

---

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG  
ARGUMENTUM KIADÓ  
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:  
**BENKŐ LORÁND**

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,  
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,  
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

**JUHÁSZ DEZSŐ**

## TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : Egy erdélyi tudós a magyar nyelvtudomány szolgálatában .....	385
<i>Kovács Sándor Iván</i> : Emlékezés az irodalomtörténet-író Szabó T. Attilára .....	392
<i>Benkő Samu</i> : A tudományszervező .....	398
<i>Balassa Iván</i> : Szabó T. Attila, a néprajzkutató .....	405
<i>Péntek János</i> : Szabó T. Attila, a kolozsvári egyetem tudós tanára .....	411
<i>Gósy Mária</i> : A mondatértés és a szövegértés összefüggései (óvodás és iskolás gyermekeknél) .....	414
<i>Fehértői Katalin</i> : Árpád-kori <i>Levente</i> és <i>Leue</i> , <i>Lewedi</i> személyneveink eredete .....	426
<b>K i s e b b k ö z l e m é n y e k.</b> <i>Ungváry Jenő</i> : „...qui Ungri vocantur”. — <i>Csepregi Márta</i> : Adalékok a szurguti osztják rokonságnevek kérdéséhez. ....	441
<b>S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k.</b> <i>Dienes Erzsébet</i> : A <i>haj</i> ~ <i>hég</i> és rokonsága. — <i>Forgács Erzsébet</i> : Német mintára keletkezett frazémák Heltai Gáspár műveiben. — <i>Kávási Sándor</i> : Lanka. ....	451
<b>N y e l v m ű v e l é s.</b> <i>Horváth László</i> : Hangrendi illeszkedés: Nyelvművelés és nyelvhasználat. ....	457
<b>É l ő n y e l v.</b> <i>Guttman Miklós</i> : Adalékok az ifjúság szókészletéhez empirikus vizsgálati tapasztalatok alapján. ....	473
<b>S z e m l e.</b> <i>A. Molnár Ferenc</i> : Balassa Iván, Szabó T. Attila (1906—1987), Erdély nagy nyelvtudósa. — <i>Fricsovszky Éva</i> : A szövegtani kutatás újabb eredményei Békési Imre emlékkönyvében. — <i>Fábián Pál</i> : Szathmári István, A magyar helyesírás alapjai. — <i>Kiss Jenő</i> : Journal of Sociolinguistics. — <i>Sárosi Zsófia</i> : Két bemutatkozó válogatás a magyar szociolingvisztikáról. — <i>Kiss Lajos</i> : Engel Pál, A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554—1579) .....	476
<b>K ü l ö n f é l é k.</b> <i>Benkő Loránd</i> : Emlékezés Pesty Frigyesre. — <i>Mizser Lajos</i> : Zemplén megyei tájnevek Pesty Frigyes Helynévtárából. — <i>Jean Perrot</i> : A készülő magyar—francia szótár kapcsán. — <i>Cz. Farkas Mária</i> : Sauvageot professzor könyvtára. — <i>Hexendorf Edit</i> : A Nagyszótár műhelyvitájához .....	488
<b>T á r s a s á g i ü g y e k.</b> <i>Szathmári István</i> : Végső búcsú Mollay Károlytól. — <i>Szathmári István</i> : Utolsó búcsú Vértes O. Andrástól. — <i>Deme László</i> : Végh József ravatalánál. — <i>V. Raisz Rózsa</i> : Bakos József .....	500
<b>N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k.</b> <i>Terbe Erika</i> : Gyulay Jánosné Lamberg Kunigunda levelei .....	508

## TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149. • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte a CompuScript KKT. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

F 8244 / 98

# MAGYAR NYELV

XCIII. ÉVF.

1997. DECEMBER

4. SZÁM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Szabó T. Attila halálának tízéves évfordulója alkalmából 1997. március 25-én tudományos emlékülést tartott. Az ülészak előadásait az elhangzás sorrendjében közöljük.

## Egy erdélyi tudós a magyar nyelvtudomány szolgálatában

1. Nem csodálkoznék, ha előadásom címének olvastán, hallatán többeknek is eszébe jutott volna, hogy egy ilyen ünnepi alkalomra, mint a mostani, hogy-hogy nem tudtam valamivel emelkedettebb, illőbb, de legalábbis stilizáltabb címet adni ennél a látszólag szürke, sablonos szóhalmaznál. Nos, talán tudtam volna. Mégis, szándékosan kerekítettem ilyenné az összeszótt szavak foglalatát, arra gondolva, hogy éppen a szavak és édes testvérük: a nevek iránt oly kivételes hajlandóságú, azok nyelvi és művelődési jelentőségét annyira érző és értő mestert ne csak egybeszerkesztett összességük jellemezze, hanem azok külön-külön, egyedi mivoltukban is tükröztessék azt, amit Szabó T. Attiláról itt, ezekben a — tudóshoz és művéhez mérten nagyon szűk idő és tér szabta — keretekben elmondani egyáltalán lehet.

2. Szabó T. Attila különböző megnyilatkozásaiban, emlékezéseiben többször visszatért arra, hogy bár tudós elődök és kortársak példája és hatása nagyonis szerepet játszott tudományos érdeklődése felkeltésében, tudósi pályára lépésében, nyelvesszé mégis elsősorban önerejéből, megannyi egyéni vergődéssel, egymagában, szinte autodidakta módon tudott csak válni. „...mivel különleges helyzetemben — mondja válogatott tanulmányainak előszavában (1: 13) — magam rendszeres nyelvtudományi képzésben az egyetemen nem részesültem, önképzéssel, ha úgy tetszik: műkedvelő módon magamnak kellett nagyon kemény munkával magamévá tennem már azokat az elemi magyar és általános nyelvtudományi ismereteket is, amelyeket ma minden egyetemen a hallgató, ha van benne kellő érdeklődés és belefelejtkező odaadás, a rendszeres előadások, a szeminaryumi munka, a terep- és másmilyen gyakorlatok során játszva sajátíthat el.” Ahhoz, hogy megérthessük indulásának ezeket a nehézségeit, ahogy ő kifejezi, a „lassan, bizonytalanul gyüldögélő ismeretek kezdeti hiányosságai miatt magára hagyatott egyedülvalóságát” (uo.), ismerni kell azt a helyzetet, amelybe Trianon után az erdélyi magyar nyelvtudomány és benne a nyelvtudományi képzés került.

Hiszen ne feledjük, hogy a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen a századelő évtizedeiben egy Zolnay Gyula, utána pedig egy Gombocz Zoltán képviselte és tanította a magyar nyelvtudományt. Gombocz kényszerű távozása után nem jött semmi és senki; aki egyáltalán jöhetett volna, Csűry Bálint, mint a kolozsvári református kollégium tudós tanára az egyetemen kívülre szorult, majd elfogadva a felajánlott debreceni magyar

nyelvészeti katedrát, eltávozott Erdélyből. Persze az ifjú gimnazistára, majd a teológiai tanulmányok és az irodalmi érdeklődés között megoszló figyelme fiatal Attilára nem volt hatás nélküli gimnáziumi tanárának, majd atyai pártfogolójának, buzdítójának, Csűrnyek a befolyása: a népnyelv iránt felkelt érdeklődésének szálai nyilvánvalóan ide vezetnek vissza. Mint ahogy nagyon is erős, fontos hatást gyakorolt rá a tőle rajongásig szeretett, mesterként tisztelt Kelemen Lajos is, aki az erdélyi történelem, művelődés iránti vonzódást oltotta lelkébe, s amellet a helynevek világának kapuját is kinyitotta számára. És nyelvesszé fejlődésében semmiképpen nem hanyagolható el annak a pártfogó felkarolásnak a jelentősége sem, amelyet Pais Dezső távolról is folyamatos buzdításai és publikálási segítségnyújtása jelentettek számára.

Mégis, mindemellett azt az egyedi, magános küzdelmet, ami Szabó T. Attilát nyelvtudóssá érlelte, lényegében önmagának kellett megvívnia. És a királyi Románia két évtizedének viszonyai között úgy, olyan hittel, elszántsággal, akaraterővel, eredményességgel vívta meg, hogy amikor 1940-ben a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem újra visszaállt, és a magyar nyelvészeti katedrát be kellett tölteni, e feladatra nála alkalmasabb, elhivatottabb személyt súlyos méltánytalanság lett volna keresgélni. Nagy dolog ez, és Szabó T. Attilának a megelőző viszonyok közepette is kiemelkedő nyelvtudósi elismerésére világos fényt vet, hogy a többi kolozsvári nyelvészeti katedrara ugyanakkor „anyaországi” professzorokat kellett, lehetett kinevezni; elég, ha e vonatkozásban Mészöly Gedeonra, Kniezsa Istvánra, Tamás Lajosra, Zolnay Bélára utalok.

Szabó T. Attila azonban az adott miliőben nemcsak elsősorban a maga erejéből, egyedi jelenségként formálódott nyelvtudóssá, hanem bizton lehet állítani, hogy lényegében egyszemélyes megteremtője, kibontakoztatója volt a későbbi—mai erdélyi magyar nyelvtudományunknak is. Ennek a tevékenységének kétségkívül alapozó s egyúttal virágzó korszaka az 1940-et követő négy éves időszak, amikor Szabó T. Attila működése az egyetemen elfoglalt helyzete, valamint kitűnő tudományszervező képességei révén igazán kibontakozhatott; de alapozó és ösztönző szerepe még ez után, fokozatosan viszszaeső pozíciói közepette is sokáig kihatott, nem is szólva nyelvtudósi tekintélyéről, amely a körülmények rosszabbodása ellenére a szélesebb erdélyi tudományos közvéleményben is csak tovább növekedett. Tanítványnevelő és szervező munkálkodásának ezek a mozzanatai azonban már olyan témák felé vezetnek, amelyek külön megvilágítást érdemelnek, és ünnepi ülésünk további előadóinak tiszte róluk szólani. Én szubjektív megjegyzésként csupán arra utalok, hogy mint egykori tanítványa és felcseperedni kezdő sűvölvény munkatársa feledhetetlen emlékeként raktároztam el magamban azt a pezsdítő, mozgósító szerepet, amiben őt e tevékenységében megnyilvánulni észlelhettem. A lényeg mindenesetre az, hogy ahogyan ő lett és volt a maga személyében és működésében, az kivételes, meghatározó, egyedi jelentőségű nyelvtudományunk történetében.

3. Az ő tudósi és ettől elválaszthatatlan személyi alkotásából, vonásaiból sok mindent ki lehetne emelni. Hogy én e viszonylatban elsőként utolérhetetlenül benne élő és belőle kisugárzó erdélyiségét, soha sem hivaikodó, de annál mélyebben gyökerező transzszilvánizmusát említem, annak az az oka, hogy ezt munkássága egészének és ebben persze nyelvtudományi központúságának egyik rá legjellemzőbb, legalapvetőbb vonásaként tekintem és értékelem. Nem arról van itt elsősorban szó, hogy szinte megszámlálhatatlan sokaságú közleményeiben az erdélyi témák dominálnak, hiszen ez sok minden ok miatt magától értetődő. Hanem főként arról, hogy írásaiból mennyire meghatározó módon csendül ki az erdélyi múltnak, történelemnek, szellemi és anyagi művelődésnek nemcsak a tökéletes ismerete, de rajongó, olthatatlan szeretete, milyen fényesen világít a szülőföld, az erdélyi nép, az erdélyi tájak értékeinek, varázsának, hangulatának tükröztetési szándéka.

Erről a lélek mélyéről fakadó belső ösztönzésről és ennek tudatosan megvalósító szándékáról vallomásszerűen szól válogatott tanulmányainak előszavában, emígyen: „...engem kora-kezdettől tudatos, célkitűzésszerű határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebről a mindenkori közvetlen földrajzi-társadalmi környezet jelenségei érdekelték és érdekelnek szenvedélyesen ma is ... egész munkásságom folyamán szinte kirekesztőleg csak olyan kérdések foglalkoztattak, amelyeknek megoldása egyben szűkebb földrajzi-nyelvi környezetem népi-társadalmi múltjának és jelenének felderítése felé is újabb meg újabb lépések megtételét jelentette” (i. h. 12). Az erdélyi tudományosság-  
nak, illetőleg a tudomány ottani viszonyokra szabott „erdélyiségének” a maga nyelvtudományi munkásságára is kötelező, sőt éppen annak kereteit, kapcsolatait, tematikáját szélesítő, kiterjedtebb perspektívába állító követelményét tudománytörténeti megvilágításba helyezi, és egyúttal tudománypolitikai éleslátással fogalmazza meg: „Az erdélyi magyarság minden tudományművelőjének a továbbiakban egyszerre több ember munkáját kellett végeznie, és többféle, sokszor a szakterületétől távolabb eső feladatot kellett vállalnia. Az erdélyi tudományosságnak állandóan ügyelnie kellett arra a gyakorlati és egyben művelődéspolitikai követelményre, hogy meggyőzze az erdélyi magyarságot arról, hogy a tudás emeli fel és tartja meg a közösséget...” (Vál. tanulmányok 6: 466). A kisebbségi sorsú társadalmi-népi közösség erősítésének feladatán túl az erdélyi tudományosságnak a nyelvtudományban is érvényesülni szükséges komplexitás-igénye fogalmazódik meg e sorokban. A kisebbségi lét kényszerítő körülményei persze csak fokozták egyszerre ösztönös és tudatos erdélyiségének a nyelvészeti munkásság kereteiben való kibontakoztatását és e munkásságra oly meghatározó módon rávetülését: „ittén [Erdélyben] a magyar nyelvvel való foglalkozás, tudományos foglalkozás és gyakorlati foglalkozás elsőrendű kisebbségi érdek; ez is belejátszott abba — mondja Magyar Nyelvbéli visszaemlékezéseiben —, hogy én nem az irodalomtörténettel, hanem a nyelvészettel foglalkoztam” (MNy. 1988: 258).

Tudatos erdélyisége nemcsak tudományos törekvéseinek eszmei alapjaiban nyilvánult meg, hanem olyan külsőségekben is — ha szabad egyáltalán a nyelvhasználatot így minősíteni és a mondanivaló tartalmától elválasztani —, mint kifejezési formáinak, nyelvezetének, stílusának jellegzetes vonásai. Írásaiban éppen úgy, mint előszóbeli beszédmódjában a legsajátabb, legízesebb, nyilván tudatosan is ilyennek akart erdélyi nyelviséget állította elénk, egy kissé talán már nem is a jelenkort, inkább — kitűnő nyelvtörténeti érzékkel és finom ízléssel — elmúlt idők legjobb erdélyi nyelvi tradícióit is megelevenítve. Nem nehéz nyomozni az ő nagyon sajátos erdélyizmusainak forrásait. Egyfelől maga többször is nyomatékosan szól arról a családi-környezeti nyelvi hagyományról, amelyet édesanyja oltott bele, valamint gyermekkorának dési magyar nyelvhasználata mélyített tovább időtállóvá. A mai hazai magyar nyelvi valósággal való szembeállítás meg a szülői felelősségre utalás és ifjúságunk számára okulás végett sem lesz talán haszontalan, ha ide vágó megjegyzéseiből legalább egy kis részletet idézek: „Nem kell külön hangsúlyoznom — mondta egy interjúban —, hogy a tanítónő édesanya milyen előnyt jelentett számomra nyelvi indulásomban, nevelésemben is. Édesanyám mintaszerűen tiszta, idegenszerűségtől mentes magyar nyelvet beszélt, s ezt kötelességként oltotta bele gyermekeibe is. Emellett rendkívül szemérmes volt; közönséges szót sohasem hallottam szájából. Férfi létemre ma is viszolygok, mikor társaságban még a nők is — régen csak csiszlik-szájból hallott — trágár szavakat vegyitenek beszédjükbe — a szent természetesség nevében. Ha nyelvi purizmus jellemez engem, akkor ezt a szülői házból hoztam magammal örökölt és örökös nyelvi igényként, az anyanyelv szépségének és erejének tudatával együtt... Az anyanyelv tudatosodása, a nyelv megszeretése — folytatja — a családban kezdődik, és igazában a továbbiakban is ott történik... Az édesanya nyelvi gondossága egy életre meg-

határozhatja gyermeke ízlését, fogékonyságát, nyelvi igényességét.” (Vál. tanulmányok 5: 563.) Érdemes felfigyelni arra is, milyen nagy nyomatékkal emelte ki ifjúkori nyelvi élményei közül a dési elemi iskolai környezetet, emléket állítva „rendkívül szép beszédű tanítóinak” (MNy. 1988: 267). — Patinás erdélyi nyelvhasználatra fentmaradásának, részben talán tudattalanul is belé ivódásának másik fontos forrását nyilvánvalóan annak a töméntelen mennyiségű régi erdélyi nyelvi anyagnak az ismeretében kell keresnünk, mellyel levéltári kutatásaiban nap mint nap szembesült, amelynek tulajdonképpen a bővületében élt.

Mindenesetre úgy vélem, Szabó T. Attila veretes erdélyi nyelvisége a magyar tudományos próza történetének különlegesen érdekes és értékes színtöltője; tüzetesebb tanulmányozása, feldolgozása érdemes feladatot jelenthetne.

4. Szabó T. Attila és a levéltár... A téma máris átvezet a tudósi alkat, a tudós személyiség kérdéskörébe. Mert mik voltak tudósi alkatának, magatartásának alighanem legjellemzőbb vonásai, melyek figyelembe vétele nélkül az ő pályája saját maga számára nyilván elképzelhetetlen, mások számára lemérhetetlen és megérthetetlen volna? A minden viszontagsággal megbirkózni akaró és tudó munkaszeretet, az olthatatlan kutatási, anyaggyűjtési vágy, az ebben megtalált gyönyörűség és kiált szenvedély, és az ettől kapott élmények halmaza. Ezeket pedig minden más előtt és fölött a levéltári kutatás adta meg számára. „Életem java része — emlékezik vissza — a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjében telt el. A levéltárakban a múlt népi-emberi életével és belőle különlegesen éppen a nyelv történeti változásaival foglalkozva naponta érintkeztem és érintkezem ma is szellemi síkon a letűnt korok nemzedékeinek végtelen sorával. Mint szeszélyes gyorsasággal kerengő forgószínpad... közönsége, a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékeztette merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába leselkedik bele úgy, hogy körülötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámitó, veretes nyelvi gazdagságában suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha — »van füle a hallásra«.” (Vál. tanulmányok 1: 15.) Aki közelebről ismerte őt, az tudja, mennyire mindennapi kenyér, életem volt minde a számára: a levéltári gyűjtőmunkát 19 éves korában kezdte el és folytatta haláláig. Nincs benne semmi túlzás, hogy egyéb sokrétű napi tevékenysége után a levéltár volt az enyhely a számára, s félig tréfás megjegyzése erről nagyon is találó: „előadásaim után rendszerint a levéltárba siettem, és ott pihentem ki az előadás fáradalmait” (MNy. 1988: 266). És milyen jellemző, szinte árulkodó a más magyar levéltárakban fellelhető, számára nem elérhető nyelvi anyag utáni sóvárgása: „erdélyi vonatkozásban meglehetősen sokat gyűjtöttem össze, de mi van a dunántúli levéltárakban! Van olyan dunántúli levéltár, ahol egy félmillió misszilis levél van. Hát abban mi van, milyen nyelvi anyag van! És a kassai levéltárban vagy a debreceni levéltárban.” (uo. 263.)

Maga is jól látta, hogy évtizedeken át, folyamatosan tartó levéltári gyűjtő tevékenységének az eredményeire épült föl lényegében nyelvtudományi munkásságának java része. Nem csupán a páratlan „Erdélyi magyar szótörténeti tár” óriási méretű anyaga vagy még kiadatlan, hatalmas erdélyi történeti helynévgyűjteménye, hanem nagy és kis tanulmányai százakban sorakozó halmazának legjelentősebb része is. Akik a nyelvészeti munka anyaggyűjtő, filológiai velejárait, sőt jórészt szükséges előzményeit, vagy akár a jövő kutatásai számára egyszerűen csak összehordott nyelvi gyűjtemények tudományos értékeit hajlamosak alábecsülni vagy éppen lenézni, jól tennék, ha Szabó T. Attila tudományos életművét alaposabban megismernék. Az ő számára minden kis, első pillantásra talán semmitmondónak, jelentéktelennek tűnő adat meglelése továbbgondolásra késztetett, nyelvtudományi megállapításokat szült. Visszaemlékezéseiben így vall erről: „egész életemben azt tűztem ki feladatnak, hogy eredeti anyag alapján mondjak lehetőleg elfogad-

ható véleményt valamely nyelvi kérdéstről. De érdekes, ha valaki megfigyeli a cikkeimet, az azt hiszem, igazat ad nekem abban a vélekedésemben, hogy — a cikkeimen talán látszik is — nekem minden kérdés élmény volt. Én tulajdonképpen egy nyelvi élményemet írtam le, egy nyelvi élményből fakadó véleményemet írtam meg arról az egészen szürke kérdéstről, amivel éppen foglalkoztam.” (MNy. 1988: 259.) Valóban, „szürke kérdéseket” rejtő, tőle kibányászott adatokból bomlottak ki igen sokszor nagyonis messze, a nyelven gyakorta jóval túl is, a mögé is mutató nyelvészeti vagy nyelvészeti kiindulású gondolatai. Szinte soha nem másoktól összehordott vagy éppen ismételtén újrakérődzött anyagot dolgozott föl, hanem azt a tőle nyelvészeti hitvallásként is megfogalmazott tételt valószínűsítette meg: „Csak eredeti anyag alapján lehet mondani eredeti véleményt” (uo. 260).

Gyűjtési szenvedélyén túlmenően tudósi habitusának további velejáró vonása volt, hogy tudta: az eredeti forrásokból gyűjtött nyelvi anyag is holt tőke marad a jövő kutatása számára mindaddig, amíg publikussá nem tétetik. Hitt benne, hogy a céltudatos akaratnak, elszántságnak, kitartásnak akár a legreménytelenebbnek látszó publikációs viszonyok közepette is megteremhet a gyümölcse. Kell-e erre jobb példa, mint ahogyan nagy szótári vállalkozásába személyes körülményei, lehetőségei szűkösségének ismeretében belevágott, és ahogyan azt haláláig vezérelte? Ennek a feladatvállalásának élete utolsó szakaszában erején felül, hihetetlen szívós, kitartó, áldozatos munkával való megvalósítása az emberi akaraterő és a tudósi elhivatottság csodálatos példája volt.

De persze mennyivel több volt ő, mint szenvedélyes gyűjtő és szakszerűen feldolgozó közreadó! Tudósi génjeibe volt beleágyazva az a felfogása is, hogy eredményesen, hatásosan működő nyelvész nem lehet az, aki csak gyűjti magába a mégoly értékes, eredeti ismereteket, ha nincs készsége a leszűrhető eredmények továbbadására. Hat évtizedes nyelvtudományi munkássága igen sokfelé szétszórt eredményeinek az ismert hét kötetben (Válogatott tanulmányok, cikkek I—VI. Bukarest, Kriterion, 1971—85.; VII. Budapest, Európa, 1988.) is csak válogatottan élénk tárulása a tanúsága megszerzett tudása közlési vágyának. Tudta azt ő jól maga is — hiszen szerénysége nagyon messze járt minden önteltségtől —, hogy ezek a nyúlfarknyi cikkekcskéktől a nagy tanulmányokig terjedő közlemények sem tematikájuk súlyára, sem problémafölvetésük teljességére, sem kidolgozottságukra nézve nem mindig képviselnek egyenletes szintet; az észrevételeket publikussá tenni akaró tudósi törekvése azonban folyamatosan áttörte még az esetleg fölmerülő önkételyeket is. De így teljes a tudósi életmű: hiszen nagyívű felismerésein kívül akár a legapróbb meglátásaiban is mindig benne rejtezett a továbbvívés lehetősége, sok-sok kis adalékával is mind egy-egy építőkövét tudta lerakni tudományunknak. Ebben a vonásában: az ismereteket, tudományos élményeket másokkal megosztani kívánó közlési vágyában és cselekvésében nyelvtudományunk történetében Szabó T. Attila talán a melíchi és paisi vonulatnak a folytatójaként volna leginkább számon tartható.

De abban már kevésbé áll a hasonlósága velük — és ez nem föltétlenül az ő hátrányára szól —, hogy józan mérséklettel fogta vissza ott a fantázia szárnyalását, ahol a magyarázatokban, következtetésekben az adatok nyújtotta lehetőségek annak határát szabták. „Nem a »képelet-eresztő nyelvész típusa« vagyok” — idézte magáról éppen Pais Dezső róla szóló véleményét. „Ellenkezőleg: mindig arra törekedtem — folytatta —, hogy a történeti és a jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybehordva, magukból az adalékokból kerekedjék ki a magyarázat, a megfejtés, és ne a feltett, kikövetkeztetett nyelvi adatok ingoványából vezessen csuszamlós csapásokon át a bizonytalanságok kusza bozótjába az út” (Vál. tanulmányok I: 11).

5. „Két világháború, kétszeri uralomváltás, ezek mind, mind nagy megrendülést jelentettek az életemben” — vall tudósi pályájáról (MNy. 1988: 260). Még a királyi Ro-

mánia idején is, különösen pedig 1940 és 1944 között megvolt a lehetősége a magyarországi nyelvészekkel való, személyes érintkezésben is bőven realizálódó kapcsolattartásra, ez után azonban hosszú időn keresztül csak levelezésre szorítkozhatott. Még ottani, belső viszonylatokban is megnyilvánuló tudományos elszigeteltségére apró, de jellemző mozzanatként említhetem, hogy amikor 1952-ben Lőrincze Lajossal Bukarestben tárgyaltunk a magyar nyelvátlasz romániai gyűjtőmunkájának megszervezéséről, ő, az első magyar regionális nyelvátlasz megjelentetője, az ottani magyar nyelvjárásgyűjtés kezdeményezője és doyenje nem vehetett részt az oda lejövő kolozsvári magyar nyelvészek küldött-ségében. Szerencsére, tudományos elzártága kifelé és befelé saját alkotó munkájának folyamatát sohasem törte meg.

És ami nem kevésbé lényeges: mégis, minden nehézség ellenére bizvást lehet mondani, hogy Szabó T. Attila soha, a legnehezebb időkben sem szakadt ki az egyetemes magyar nyelvtudomány vérkeringéséből: nemcsak az itt, Magyarországon folyamatosan megjelentetett cikkeinek meg a magyarországi nyelvészeti eredmények ottani ismertetésének külsőségei jelzik ezt, hanem nyelvészeti munkásságának egész vonulata. Nyelvi ideálja mindig is az egységes, ozthatatlan magyar nyelv volt és maradt, az ahhoz kötődő érzelmekkel és tudományos tradíciókkal.

Mint ahogy előbb már érintett transzszilvanizmusa sem viselte magán soha a provincializmus jegyeit: nyelvészeti szemléletében, módszerében az úgynevezett „budapesti nyelvtörténeti iskola” legjobb hagyományait követve, e nyelvszemléletet nemcsak továbbvitte, hanem a maga tudós egyénisége megtartásának, kibontakoztatásának velejáróival tovább is fejlesztette, színesítette. Ez a tényező is közrejátszott abban, hogy egész munkássága szervesen illik bele a magyar történeti nyelvészet fejlődésmenetébe, s személye a magyar nyelvtudomány legnagyobb alakjai között tartandó számon.

6. Hogy nyelvtudósi pályáján a konkrét témákra, részletekre nézve mit adott Szabó T. Attila az egyetemes magyar — és benne persze az erdélyi magyar — nyelvtudománynak, arról hatalmas méretű és sokban korszakos jelentőségű munkásságát tekintve itt, most nemcsak tételesen sorolva nem lehet szólni, de még a csomópontokat taglalni is reménytelen volna. Mindamelllett néhány összegező gondolat az eddig mondottak után sem hiányozhat e megemlékezésből.

Mint előadásom bevezetésében már utaltam rá: az ő nyelvi érdeklődésének és tevékenységének központjában a szavak és a nevek álltak. Nyilvánvaló, de számos ízben maga is kifejtette: elsősorban levéltári kutatómunkája során érzett rá, hogy a szavak és nevek nem föltétlenül hangalakjukban, morfológiájukban hordják elsődleges nyelvtudományi jelentőségüket — noha persze ezek is alapvető jellemzőik —, hanem tartalmukban, amely viszont messzebb és sokféle irányba vezet a pusztán közlésben való felhasználásuk kérdéseinél és így egy leszűkített értelmű nyelvészeti szemléletnél. Ezek a nyelvi elemek a múlt feltárásának fő forrásai, mégpedig nem csupán az egzakt nyelvi formákban kifejeződő múlté, hanem mindazé, ami e mögött van a fogalmi tartalmak: az anyagi és szellemi kultúra, a történelem, a gondolkodásmód stb. megismerési lehetőségeiben. E fel-fogása tekintetében Szabó T. Attila munkássága megintcsak a melichi—paisi nyelvtudomány-történeti vonulathoz látszik igen közel esni.

Ennek a szói—névi szemlélet-központúságnak több olyan részterülete van, melyben munkássága alapvető tudománytörténeti jelentőségű mind a kezdeményezést, mind az újszerű megvalósítást illetően. Nem lehet vitás, hogy életének főművévé „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-a vált, még akkor is, ha ennek az alapjaiban egyszemélyes tudományos termékének továbbvitelét életének hirtelen vége szakadása és gyűjtött anyagának hatalmas mérete már csak volt munkatársai, tanítványai feladatává tette. E mű nemcsak az er-



délyi művelődés történetének komplex tudományos értékű kincsestára, hanem mint nyelvészeti alkotás is páratlan magyar és alighanem világviszonylatban is. Szóanyagában, annak példatárában már eddig megjelent nyolc kötetével is a legnagyobb publikussá lett magyar szótári vállalkozás, még úgy is, ha tudjuk: gyűjtött anyagának — melyet ő maga utólag körülbelül 4 millió adatra becsült — jelentékeny része terjedelmi okokból kimaradt belőle. Az pedig, hogy szótárában a szavak nemcsak pontosan kronologizálva, hanem gondosan lokalizálva, kontextusukban, sőt szélesebb frazeológiai egységekbe ágyazottan, továbbá szemantikai nüanszok sokszínűségében jelenik meg, mindezek komplexitásában kétségkívül úttörő értékű a szótárírás történetében.

Bár szótárát óriási hittel és energiával istápolta, időben aligha haladt volna úgy előre e munkálattal, ha egy rokon munkaterületen, a helynévkutatásban, amely hozzá pályája kezdetétől fogva szakmai-érzelmi vonatkozásban a legközelebb állt, gyűjtő, szervező, publikáló, tanítványnevelő tevékenysége külső körülmények miatt nem szenvedett volna törést. Minden magyar névkutató tudja, hogy a magyar helynévkutatás történetében az ő föllépése (l. „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere” című tanulmányát 1933-ból) korszakalkotó, elhatároló jelentőségű mind a történeti és jelenkori gyűjtés, mind a közreadás elveinek, módszereinek ésszerű és korszerű kidolgozása tekintetében. Élén a „Kalotaszeg helynevei” (Kolozsvár, 1943.) impozáns kötetével, a kiadványok egész sorában nyújtott nemcsak kezdeményező, de máig tartóan ható, érvényesülő konkrét mintákat is e kutatási területen. A második világháború után azonban a helynévkutatás egy ideig még nálunk is, Erdélyben pedig hosszú időre tabu-témává vált, s Szabó T. Attilának ez a szívéhez annyira hozzánőtt, az erdélyi földhöz, múlthoz számára oly szorosan hozzákötő munkássága a továbbiakban jórészt már csak a „levéltárak mélyén” való gyűjtögetésben folytatódhatott. Ám a hosszú évtizedek szorgos gyűjtőmunkája nem veszett kárba: szógyűjtésével szinte vetekedő méretű, óriási tudományos és történelmi értékű helynévgyűjteménye teljes épségben vár itthoni végső rendezésre, szerkesztésre, majd remélhető kiadásra.

Csúry Bálintnak és a finn nyelvjáráskutatásnak az ösztönző hatása mellett az új nyelvi anyag becsét felismerő ítélete és persze ebben is hallatlan gyűjtő szenvedélye áll a háttérben annak, hogy lényegében Szabó T. Attila tekinthető az újabkori erdélyi magyar nyelvjáráskutatás atyjának, megint nemcsak tanítványnevelő és szervező munkája révén, hanem személyes részvételével, példamutatásával, a zord gyűjtési körülményeket — melyek például akkoriban Moldvában különösen fennálltak — hallatlan áldozatvállalással, fáradságtűrővel, rá jellemző akaraterővel legyőzve. Az erdélyi magyar nyelvtudományban iskolateremtő szerepe e téren is elvitathatatlan.

Az a nagy szolgálat, amit ő gyűjtőmunkájával a magyar nyelvtudomány javára kifejtett, természetesen csak az egyik oldala tudósi tevékenységének. A nyelv különféle dolgairól a tanulmányok hosszú sorában megformált véleménye — nagy gyűjteményei anyagához szorosan vagy lazábban kapcsolódva — számos tematikai területre kiterjedt. Magától értetődő, hogy munkásságában a nyelvtörténeti témák állnak az élen; „éppen a történeti folyamatoknak a vizsgálata, ez az érdekes a nyelvtudományban” — vallja (MNY. 1988: 264) és vallotta mindig következetes meggyőződéssel. Ezekben az elemző, értékelő írásaiban a résztémák töméntelen sorozata, ága-boga jelenik meg, mindig a hozzá illő filológiai alapozással, és a nyelvi jelenségek lényege, mondanivalója iránti nagy fogékonysággal. Minden további ide vágó részletbe bocsátkozás helyett hadd emeljek ki nyelvtörténeti meglátásai közül csupán egyet, „A magyar *e* és *ä*-féle hangok történetéhez” című tanulmányát (MNY. 1960: 10—20), melyet én a nyílt *e* korai problematikája s ezen túl egész magánhangzó-rendszerünk fejlődéstörténete szempontjából alapvető jelentőségű kérdésfelvetésnek tartok.

De munkássága tematikai szélességének további példáiként ott vannak helynévi kutatásaiból kinövő, igen szép településtörténeti tanulmányai, köztük kedves városainak, Déznek és Kolozsvárnak a kismonográfiái, élénk bizonyosságként annak, hogy milyen jól látta, értette a helynévanyag ilyen irányú hasznosításának távlatait. Vagy említhetném kifejezetten tudománytörténeti értekezéseinek sorozatát, melyek közül szívéhez nyilván „A magyar helynévkutatás a XIX. században” (Kolozsvár, 1944.) című és tárgyú állt a legközelebb. És bár izig-vérig nyelvtörténész volt, éppen ezért figyelte és értette is a jelenkor nyelvi folyamatait, mint erről számos, részben nyelvművelő jellegű írásában tanúságot is tett.

E tematikai skála futó felsorolását ezzel befejezni nem, csak abbahagyni lehet. A lényeges mindenestre az, hogy Szabó T. Attila hatalmas méretű, széles tematikai keretű, nagy tudósi elhivatottságú, egy életet a nyelvészet művelésére áldozó munkásságával a magyar tudománynak történetileg is, a jelenben is annyira fontos őrhelyén — gyakorta nehéz körülmények közepette, jórészt a maga erejére támaszkodva — nemcsak művelte, hanem szolgált is a magyar tudományt.

7. Temetésén, 1987. március 7-én a Magyar Tudományos Akadémia egyszemélyes képviselőjében arra volt módom, hogy Szabó T. Attilának, Akadémiánk tiszteleti tagjának sírjára — az egyetemes magyar tudomány hálás végtisztesség-tevéseként — búcsúszavak nélkül csupán koszorút helyezhettem. Emiatt is különös öröm számomra, hogy most, akkori személyes adósságom pótlását szavakba is foglalhattam, s a kiváló nyelvtudós, az igaz ember, az egykori tanító-nevelő mester, majd atyai jó barát emléke előtt e méltó körben tisztelegtem.

BENKŐ LORÁND

## Emlékezés az irodalomtörténet-író Szabó T. Attilára

Benkő Loránd professzornak tett ígéretem, hogy tudniillik nemcsak az irodalomtörténet-író, hanem a művelődéstörténész Szabó T. Attilát is méltatni fogom a mai alkalommal, könnyelműségnek bizonyult. Több idő s alaposabb tájékozódás kellene hozzá, hogy ebbéli munkálkodásának akár csak témáit is felsoroljam, teszem azt, az ex librisek történetétől a diákénelégig.<sup>1</sup>

Amit a művelődéstörténészre vesztegetnék, hadd hasznosítsam azt az irodalomtörténet-íróról való többetmondáshoz. Így kell tennem (és majd csak előadásom végén tudok elhelyezni egy kis művelődéstörténeti dugárut), hiszen még a nyelv és az irodalom tudósa is nehezen választható ketté. Szabó T. Attila ugyanis irodalomtörténeti pályakezdése után más képletet mutat, mint Mészöly Gedeon vagy Pais Dezső, akik Tinódi-, Zrínyi- és Kemény-tanulmányaik megjelenését követően mindjárt a nyelvtudomány felé fordultak.

Szabó T. Attila szintén irodalomtörténettel kezdett foglalkozni (az Új Magyar Irodalmi Lexikon ezekről a műveiről említést sem tesz!), de nyelvtudósi ambícióiért sem hagyta oda, hanem művelte mindig. A két testvértudomány az ő munkásságában oly szorosán összefonódott, hogy amikor szét akarták választani, tiltakozóan emelte fel szavát. „Irodalmon kívül?” — kérdezte 1970-ben, mert az Igaz Szó kritikusa „Haja, haja, virá-

<sup>1</sup> A hivatkozások Szabó T. Attila „Válogatott tanulmányai” I—VI. kötetére utalnak (1970—1985).

gom” című antológiájáról szólva úgy minősítette: ő, „a legnyelvészebb nyelvész, eretnek-ségben: irodalmiságban találatott”. Perbe is szállt a bóknaak szánt kinyilatkoztatás mélyén meghúzódó „tévhitelémmel”, amely „az irodalmiságot és a nyelvészséget egymást kizáró kategóriaként állítja egymással szembe”. Szokatlan erővel felelte a minősítőnek: értelmes nyelvész „nem von esztelenül maga elé mesterséges válaszfalat az irodalmárok kizárólagos birodalmának védelmezett területei felé”, hiszen ez által „önmagát fosztaná meg [...] a legtöbb gyönyörűséget kiváltó nyelvész-foglalatoságtól: az irodalmi nyelv vizsgálatának lehetőségétől”. Hozzáteszi még, „telivér filológus volta kizárólagosságába vetett hittel”, hogy „Bármilyen mértékig is divat a nyelvészeket »mint olyanokat« testületileg az *irodalmon kívül* rekesztendő véglények csoportjába sorolni, akkorá bávataságot talán mégsem ajánlatos feltenni róluk, hogy a gyermek- és ifjúkor forró nyelvi élményei nem sodorták volna oda őket egyszer s mindenkorra a magyar irodalom örök élvezői sorába”. (5: 215—26.)

1929 és 1941 között „szinte kizárólagosan foglalkozott” irodalomtudománnyal. Három füzetben jelentette meg „Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink” bibliográfiáját. Stoll Béla húsz évvel későbbi vállalkozása (1963), a még címével is az erdélyi elődöt követő „A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840)” Szabó T. Attila alapvetése nélkül nem teremthette volna meg a lehetőségét a XVII. századi Régi Magyar Költők Tára eddig 16 kötetben megjelent sorozatának.

Az énekeskönyv-kéziratokat és a szövegek alakulását kutató Szabó T. Attila dolgozatait a megbízhatóság példáiként tartjuk számon. Eredményei a legjobb értelemben köz-helyesültek.

Most látom, hogy amit én „A lírikus Zrínyi” című könyvemben (1985) mint konszenzussá lett megállapítást vettem alapul egy „nagy régiségre valló” népdal és Zrínyi 1642 táján keletkezett „A vadász és Echó”-ja összefüggését szemléltetve, az Szabó T. Attila régen kifejtett álláspontjára épül. Nem kevesebbről van szó, mint hogy Zrínyinek ezek a sorai:

Ha kérdik, élek-é,  
mondjad, hogy én élek;  
Ha kérdik, kicsoda,  
mondjad, hogy van oda —

egy élő népdallá lett régi rabéneket visszhangoznak.  
Moldvai változatát idézem:

Ha kérdik, hol vagyok,  
Mondjad, hogy rab vagyok,  
Tatár városában  
Térdig vasban vagyok.

A „Magyar népdalok” ORTUTAY—KATONA-féle kiadása (1970), ahonnan a szövegeket és a kronológiára vonatkozó véleményt vettem, két Szabó T. Attila-dolgozatot követ (Egy törökkori dallamunkról, 1930/1979; Egy állítólagos Kemény-ének, 1945; lásd 5: 187—95). Nem kevesebbről van szó, mint hogy Zrínyi már 1642-ben ismeri és imitálja azt a rabének-népdalt, ami Szabó T. Attila szerint „a XVII. század közepén ismeretes volt”. Kár, hogy könyvemen dolgozva nem néztem a körmére ORTUTAY—KATONÁnak, mert akkor kiderül: ők pedig Szabó T. Attilát „imitálják”. Az is kár persze, hogy Szabó T. Attilának meg a Zrínyi-locusról nem volt tudomása. Örvendetes, hogy rá emlékező konferenciánk most szembesítheti az egybehangzó véleményeket.

Szabó T. Attila virágének- és ballada-felfogásának történeti alapú szakszerűsége ugyancsak több írásával s általa szerkesztett kötetekkel dokumentálható. De kiemelhetem „társtudományi” munkásságából legkülönfélébb adat- és anyagközléseit (pl. Dávid Ferenc tragikus sorsának történetéhez: 4: 570—2) vagy az irodalomtörténeti szakbírálókat is (pl. Mikes Kelemen összes művei: 5: 252—9). Az utóbbi arra példa, miként lehet kritikai tapintattal szóvá tenni a filológusi bőbeszédűséget, egyszersmind megkövetelni a forrásközlési maximumot. Szabó T. Attila szóvá teszi tehát HOPP LAJOS szőzaporaságát, és megjegyzi a még oly kitűnő Mikes-kritikai kiadás-köteteiről: „Valamelyest csak azon sajnálkozhatunk, hogy a kiadás nem jelzi a kéziratbeli sorvégeket, holott Mikes helyesírásának teljes ismerete szempontjából egyáltalán nem lényegtelen a tőle alkalmazott szóválasztó jel...” Maga Szabó T. Attila mindig függőleges sorválasztó vonalakat használ, ha szövegeket közöl, még Arany János-levelek esetében is (5: 202—7).

Ő („a telivér filológus” — ahogy magát meghatározta) úgy szerette volna lezárni a Mikes-kritikai kiadás sorozatát, hogy annak egy pótkötete hasonmásban közreadja az összes fennmaradt kéziratot. Arany János „Kapcsos könyv”-ének is ezért üdvözölte elismeréssel hasonmás kiadását (6: 216—20). Mutatis mutandis: a „Kapcsos könyv”-et is kéziratossá énekeskönyvnek tekintette, s az ilyen típusú források és kiadásuk iránt a vérbeli levéltári kutató vonzalmával viseltetett.

Az irodalomtörténet-írásban és a levéltári bűváratokban Szabó T. Attilának két mestere volt: Kristóf György (1878—1965), a Trianon utáni kolozsvári irodalomtörténet-szi katedra mindenese és Kelemen Lajos (1877—1963), az Erdélyi Nemzeti Múzeum rendkívül sokoldalú levéltárosa. Mindkettőjükéről többször is megemlékezett (Néma halotti beszéd Kristóf György ravatalánál: 3: 493—7; Kristóf György születése százados évfordulóján: 4: 622—3; Kelemen Lajos, az ember és a tudós: 4: 613—21; Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai: 5: 208—14). A „pozitivistának címkézett” Kristóf professzort a tanítványtól a kollégáig vezető hosszú úton tanulta meg mind jobban becsülni. A legendák övezte Kelemen Lajost, a legszolgálatkészebb, legönzetlenebb, legtevénytisztelőbb Mestert iskolateremtő személyiségként állította az utókor elé.

Amit Kristóf Györgytől s Kelemen Lajostól, meg a maga próbáiból és eredményeiből tanult, azt szintetizálja egy nekem különösen kedves Szabó T. Attila-tanulmány. „Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában” — mondja a titokzatos cím, és csak a szövegből derül ki: a „hangalakjára nézve egyik legigénytelenebb külsejű és egyben legönállótlanabb szavunkról, „az -e ~ -é simuló kötőszócskáról” szól. A „Nem érzed-é? a lanyha szelletet?”, a „Vagy pusztában elhangzik-e?” hatalmas példatárát kapjuk Madáchtól s Aranytól Babitsig, Szabó Lőrincig, Dsidától s Áprilytól Tózsérig, Kányádiig, természetesen a nyelvi, stilisztikai, ritmikai, hangulati sokféleségek megkülönböztetésével és tipológiájával. Ha van Szabó T. Attila-tanulmány, ami „a legtöbb gyönyörűséget kiváltó nyelvész-foglatatosság: az irodalmi nyelv vizsgálatának” vallomása, ez a dolgozat az.

A nyelvtudós-irodalomtörténész Szabó T. Attilát mestereinek XIX. század végi nemzedékéből erősen vonzotta még György Lajos (1890—1950), a magyar anekdota történetének és egyetemes kapcsolatainak legkiválóbb magyar kutatója. „Világjáró anekdoták” című válogatásáról (1938, hasonmás: 1996) szakszerű, meleg hangú és a György kutatói módszere iránt személyes vonzalmát is feltűntető bírálatot írt (5: 236—8). Íme: „az anekdotakutatás magyar szaktudósának legújabb könyvében” a „gondos tárgy történeti jegyzetek pompásan tájékoztatnak bennünket az egyes anekdoták szellemrokonságáról”, mert „az anekdota-vándorlás útját” GYÖRGY LAJOS „hihetetlen türelemmel és a módszeres vizsgálat tökéletes elhíhetőségével” követi. „Mennyi olyan részlettanulmány megjelenése előzte meg ezt az összefogó, évezredek szellemét tükrözőtető könyvet, mennyi türelemre, mennyi tudásvágyra volt szükség ahhoz, amíg az összegabalyodó hatásszálak

kiválogatása és rendszerezése ilyen könnyed és az avatatlan olvasó számára is élvezetes olvasmányt nyújtó alakban lehetséges volt. Csak a tudományos munka »pepecselő«, »bogarászó« módszereinek ismerője tudja igazán értékelni azt az eredményt, amelyeket György Lajos könyve jelent.” Ritka-korai álorcás ars poeticája ez Szabó T. Attilának! Mintha a maga tudományos munkamódszerét, a népszerűsítés feladatát is vállaló ama kritériumokat írta körül, amelyek szem előtt tartásával saját életművét is építette.

(Szabó T. Attila mesterei közül egyiket sem ismerhettem, de ide tartozik a mesterek egyikéről szóló alábbi történet.

1970. április 13-án, ahogy az „Ivának kis kolozsvári emlékül Ali” dedikáció a dátumot megőrizte, kaptam — mert elkértem valamiért cserébe — egy könyvet Lászlóffy Aladártól. 1970 tavaszán Kolozsvárott Nyíró József egykori kerti lakában találkoztunk, ahol akkori műzsájával, a szép lábbeliesztéta, azaz cipőtervező mérnökknővel meghúzta magát. — Aladár — fordultam a „Szigetvár lakatja” költőjéhez —, hoztam neked valamit: egyik virtuális ösödöt ábrázolja a XVII. századból, örmény származású erdélyi főnemes. — Ha Barcsay Ákos fejedelem XVII. századi rézmetszetű arcképét hoztad — válaszolt Aladár —, azt kapod meg érte könyvtáramból, amit csak kérsz. Természetesen ezt a Barcsay-metszetet vittem Aladárnak. Így került hozzám viszonzásul György Lajos „A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai” című könyvének (Bp., 1934.) úgynevezett kézipéldánya, amit 1961-ben 35 lejre áraztak a kolozsvári főtéri antikváriumban, ahol talán már nincsenek meg azok a trükkös tükrök, amelyek akkoriban a potenciális könyvlopókat tartották szemmel. Nos, azért kézipéldány, mert György Lajos kétszeresére növelte könyvének terjedelmét a nyomtatott lapok közé köttetett üresekkel, amelyekre élete végéig több száz kiegészítő adatot vezetett rá kézirással.)

Legemlékezetesebb irodalmi arcképe Szabó T. Attilának — mert ilyeneket is írt — a Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozásairól szóló esszé. 1941-ben maga is szereplője volt a historikus és a regényíró kolozsvári beszélgetésének. Én ugyancsak első kézből hallottam Móriczknak egyik ilyen kolozsvári látogatásáról. Herepei János, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum egykori igazgatója, az akkor már hófehér, hosszú szakállú, istenes vénember mondta el nekem boldogult szegedi filozopter koromban, hogy ő annak volt tanúja: az Erdély-trilógiájához anyagot gyűjtő Móricz Zsigmond hiteles XVII. századi kutyaneveket kért Kelemen Lajostól. És a levéltár minden titkának tudója szempillantás alatt Móricz elé öntötte egy katalógusdoboz-bőségszaru XVII. századi kutyanevécduláit.

Én a XVII. századi magyar szakácskönyvek (a csáktornyai udvar Zrínyi-szakácskönyve és a Tótfalusi kiadta kolozsvári Szakácsmesterség...) szövegkiadása ügyében kértem hasonló segítséget Kolozsvárott Szabó T. Attilától. Ez 1980 szeptemberében történt, amikor három napig lakoztam Erdély fővárosában, és reggelenként — Mikes Kelemenrel szólva — „a gyomros matéria” ügyében jártam a piacot. Többnyire a lacikonyhakkal szembeni magyar kofasoron mentem végig, és elcsodálkoztam, hogy öreg szülék mennyi jóillatú fűszermagvacskát: csombort, köményt, kaprot, ánzist árulnak kis fakupákban; hogy befőttesüvegekben nem pióca ázik, hanem fekete tárkony; hogy a kis szeletenként becsomagolt lépesmézet asztma ellen árulják, hogy a sárgarépát itt *murok*-nak nevezik (vö. Benkő Samu: *Murokország*. 1971.). A kolozsvári gasztronómiai tanulmányút délben a Deák Ferenc utcai *Káposztás* étteremben (a Verzáriában) folytatódott, amely mellett tudvalevően ott a *Paszulyos*: az egyikben csak káposztából, a másikban csak babból készült ételeket kapni. (Vajon floreálnak-e még?) Így megerősödvén tapasztalatokban, kerültem Szabó T. Attila szeme elé. Beköszöntöm a csáktornyai és a kolozsvári XVII. századi szakácskönyvek egyazon legelső receptjeit idézte: „Az káposztás húson

kezdem el, úgymint Magyar- és Horvátország címerén” — „Káposzta kolozsvári módon”!

Szabó T. Attila lehűtötte lelkes érdeklődésem tüzét.

— Én eddig annyi mindennel foglalkoztam, de ebből a régi magyar szakácsnyelv valamiképpen kimaradt. Nézd meg ellenben Hutást (R. HUTÁS MAGDOLNA, Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben, 1958.). Tudhatod, ez „a legrégebbi”, az erdélyi „Szakácstudomány”, amit még RADVÁNSZKY adott ki 1893-ban.

RADVÁNSZKY a bibliám volt, de R. HUTÁS „Szakácstudomány”-kommentárjait akkor még nem ismertem. Faggatni is kezdtem felvilágosítót:

— És mi a véleménye professzor úrnak R. Hutásról?

— Nézd, ha jól tudom, a dolgozat Pais Dezsőnél készült. Rossz tehát nem lehet. De valahogy absztrakt. Mintha a hölgy nem tudna vagy nem szeretne főzni. Mintha nem volna magyarázataiban tapasztalat.

Amikor megírtam az 1981-ben megjelent Zrínyi- és Tótfalusi-szakácskönyv bevezető tanulmányát, belekerült ez az „absztrakt” minősítés, mert a magam véleményét is fedte: R. HUTÁS MAGDOLNA dolgozata „színvonalas, sokoldalú feldolgozás”, magyarázatai azonban „kissé sterilek, absztraktak, mintha a tudós szerző nem engedte volna szóhoz jutni a gyakorló háziasszonyt”. (Szakácsmesterségek könyvecskéje. KIRÁLY ERZSÉBETTEL, Bp., Magvető, 1981. 28.) R. Hutás Magdolna öt évig nyugodt volt, mert csak 1986-ban jutott kezéhez szövegkiadásunk. Akkor aztán írógépet ragadott és hosszú levélben adta okát sértődésének. Nem állottam nyilvánosságra hozni pajzsos-dárdás kritikái megjegyzéseit tanulmányom második, bővített kiadásában. Most csak néhány mondatát idézem: „Nem fogom fel bíráltnak, sőt dicséretnek könyvelem el azt a megjegyzését, hogy a szóértelmezések (jelentések?) »sterilek«. Valóban azok. A szó használati értékét kerestem. [...] Nem végeztem gasztronómiai kutatást, művelődéstörténeti eszközeim sem voltak, [...]. Az ötvenes években egyébként sem foglalkoztak művelődéstörténettel.” (Szakácsmesterségek és utazásnak könyvecskéi. Bp., Szépirodalmi, 1988. 208—9.)

Jól tudjuk: egy kivétel bizonyosan volt, Szabó T. Attila, aki világlejében, amaz ötvenes években is művelője a művelődéstörténetnek. Hogy befejezésül mégis megidézsem a művelődéstörténet kutatóját, csupán arra a tényre utalok: Apáczai Csere János után az Erdélyi Szótörténeti Tár — a maga módján — a második erdélyi enciklopédia. A művelődés történetének, az erdélyi mezőgazdasági és étkezési kultúrának is enciklopédiája. Amikor a kolozsvári Káposztás étterem egyik étlapját a budapesti Vendéglátóipari Múzeum (név szerint Gundel Imre étlaptörténész) megbízásából felvittem a Fortuna utcai kis múzeumba, diadalmasan olvastuk le róla 1980 szeptemberének kínálatát: kolozsvári káposzta, tejfölös káposztaleves, káposztaleves füstölt kolbásszal, lucskos káposzta sertéshússal, töltött káposzta sertéshússal, sertéshús káposztával, sertéssült párolt káposztával, rántott sertéskaraj párolt káposztával, marhasült párolt káposztával, *káposztáskocka*. (A káposztáskockát szövegemben kurvizáltam, mert úgy tudom: Benkő Loránd a bőrkés túróstésztával együtt ezt is igen szereti.)

Csak Bethlen Miklós és Mikes Kelemen káposztarajongása, meg az Erdélyi Szótörténeti Tár kilenc hasábra rúgó káposzta megdicsőítő adatai (6: 131—5) homályosították el emlékéit a kolozsvári Káposztás étteremnek, ahol minden fogás mellé még egy kis csupor tejfelt is felszolgáltak. Hadd nyissam hát ki a Tár 6. kötetét a *káposztás* szókapcsolatoknál. Itt még nem szerepelnek Heltai Gáspár Krónikájának *olajos* és *szalonnás káposzta*-adatai (1575), mert majd az önálló szócikkeknel kerül sor rájuk. Heltai anekdotáiból ismeretes, mennyire szerette Mátyás király az olajos és a szalonnás káposztát: „Annakutána Szebenbe is úgy oroszodott be, és a fekete apácák mellett ment be egy szegény özvegyasszonnak házába. [...] Addig még az asszon borért méne, feladá egy kis

csuporból az olajos káposztát a tűznél, és mind megövé azt. És egy arany forintot tón a csupornak a fenekére és elszekék onnét, méglen a szegén asszon megjöve az borral. Azt mondotta, hogy soha éltében jobb ízű ételt nem ött az olajos káposztánál az özvegyaszszonnál; és az szalonnás káposztánál, melyet ött vala Domine Valentinnél estve, mikoron Moldvából kiszaladott a havason által.” (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. 1963.<sup>2</sup> 425.)

Ha az Erdélyi Szótörténeti Tár kötetei még nem is értek az *olajos és szalonnás káposzta* címszavakhoz, a tekintetben eligazít a szótár, hogy az *olajos káposzta* böjtben fogyasztható eledel volt. Szabó T. Attila ezt az 1595. július 19-i adatot idézi: „Mert hogy az oláhság böjtelt, főzettem olajos káposztát nekik”, és ezt teszi hozzá: „Valószínűleg a rákövetkező Illés nap miatt” (SzT. 6: 132). Ez is megerősíti, hogy mind a csáktornyai, mind a kolozsvári szakácskönyvben mennyire tradicionális szerkezeti választóvonal a böjt. Pedig az egyik a katolikus Horvátországban, a másik a protestáns Tótfalusi kolozsvári officinájában készült. Tudvalévő, hogy a régiségben a szigorú böjti előírások elsősorban a katolikusokra vonatkoztak. „A protestáns egyházakban csak nagypénteken szokásos a böjt, Jézus Krisztus szenvedése és halála emlékére, a többi böjt megtartása általában egyéni elhatározáson múlik.” Ezt a 4. köteténél elakadt Magyar Nagylexikonban olvasom. De hozzátéhetem a magam emlékeit is. Partiumi nagyszüleim a bihari falvak református népének szokása szerint kizárólag nagypénteken böjtöltek. (Édesanyám szerint ilyenkor szilvacibere, zsírtalan mákostészta, pattogatott kukorica volt az ebéd.) A buzgó református Tótfalusi Kis Miklós a „Szakácsmesterségnek könyvecskéje” 1695. évi második kiadásában érintetlenül hagyta a *Húsevő napokra való főtt ételek és Böjti eledelek* felosztást. Az áruai hasznából élő kolozsvári nyomdászmasternek esze ágában sem volt lemondani katolikus vásárlóiról. Nem bántotta a hagyományos szakácskönyvszerkezetet, nem avatkozott bele a *húsevő és böjtös* különbségtételbe: a *Böjti eledelek* című fejezet ötvennyolc receptet kínál.

Vajon közöttük van-e Mátyás király két kedves káposztás étele, az olajos és a szalonnás káposzta?

Az „Új káposzta” egyszerű receptje éppen ráillik a szebeni özvegyasszony olajos káposztájára: „A szép új fejeskáposztát megtisztogatván hasogasd meg, tedd egy üstbe, melegen vízzel fonnyaszd meg; onnat kiszedvén tedd fel vízzel, főzd meg jól; mikor megfő, vagy ecettel vagy borkővel savanyítsd meg, olajozd meg jól, és melegen add fel.” (1981. évi kiad., 368.) Ezt a „feladás” előtti melegítést végezte el felséges kezével maga az éhes Mátyás király.

A szalonnás káposzta a Tótfalusi-szakácskönyvben az „Új káposztát szalonnával”: „A nyers új káposztát hasábonként kell metélni, megfonnyasztván szép szalonnával, berbécs-, vagy tehénhússal tedd fel, elsőbben a húst, szalonnát megfőzvént tedd a káposztához, savanyítsd meg vagy ecettel vagy borkővel...” (Id. kiad., 281.)

Szabó T. Attila XVI. századi böjt-adatát csak egy évszázaddal kell korábbra visszavetíteniünk, hogy Hunyadi Mátyásra alkalmazhassuk. Száz év alatt, akár visszafelé, akár előre mérjük az időt, nem változnak sokat a szakácskönyvek, különösen akkor nem, ha máig népszerű ételekről van szó. A kolozsvári „Tejfeles káposzta” receptje mellett ott is az értékmérő, a mindmáig érvényes megjegyzés: „Kedves étke a magyaroknak.”

Mátyás király tehát Domine Valentinnél biztosan nem böjtnapon torkoskodott a szalonnás káposztában, de alighanem böjt volt, amikor a szebeni özvegyasszonynál „feladás egy kis csuporból az olajos káposztát a tűznél”.

Különbféle tudományszakok ilyen egybefonódó tanulságait kínálja a nyelvész, az irodalomtörténet-író, a művelődéstörténész Szabó T. Attila életműve.

Ha már Benkő Loránddal kezdtem, véle is fejezem be írásomat. Ismeretes, hogy Erdély művelődéstörténetébe a sok ágat hajtott, az egymással nem mindig rokon Benkő dinasztianak hány híres képviselője írta be a nevét. Egyikőjük, a György Lajossal egyidős, a GULYÁS-féle írói életrajzokban is szereplő (2: 1142—3) árkosi Benkő Gyula tanárom volt a XVI. századi alapítású mezőtúri református gimnáziumban. (1919-től Nagyenyeden tanított, 1925-ben került az alföldi iskolavárosba; Áprily Lajos barátai közé tartozott, a költő neki ajánlotta a „Pisztrángok kará”-t.) A sokoldalú, szuggesztív, merészen szabálytalan Benkő tanár úrtól óráin és a kirándulásokon több művelődéstörténetet tanultunk, mint földrajzot és biológiát. Tőle hallottam például peregrinációról, a kabóca klasszikus irodalmi ábrázolásairól, a sétatálcák stílustipológiájáról, a vallási toleranciáról — és a böjti szokásokról. A böjt megtartását Benkő tanár úr a szabad akarat körébe utalta. Ha már most Benkő Loránd július 20-án, Illés próféta névünnepe (amikor a XVI. században az erdélyi jobbágyokat olajos káposztán böjtöltették) valahol *bőrkés* tőröstészta rendel, ő se érezzen lelkiismeretfurdalást. Ha mégis elfogná, gondoljon a kolozsvári Tótfalusi-szakácskönyv pragmatizmusára.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

## A tudományszervező

Hosszan tartó vajúdas után döntött arról, hogy életútját a szépirodalom vagy a tudományok irányába tájolja be. Erről később sem beszélt szívesen, s nyomtatásban megjelent munkái felsorolásakor szemérmesen mellőzte az első, nevével megjelent könyvet, mely Shakespeare Hamletjét és Byron, Milton, Shelley, Rabindranath Tagore, Whitman, Wilde és Wordsworth verseit tolmácsoló műfordításait tartalmazta. Amikor aztán elhessegeti magától a szépirodalmi álmokat, még mindig nem tudja, hogy történeti, irodalomtörténeti, szociológiai-szociográfiai vagy éppen nyelvtudományi vizsgálódásokra összpontosítsa idővel legendássá váló munkaerejét. De már ebben a tétovázónak tűnő útkeresésben feltűnik az a közszolgálatra vállalkozó tettekkészsége, mely a különböző tudományos kutatási területeken nem csupán egyéni teljesítményeket igényel, hanem határozottan megfogalmazott célok elérésére irányuló közösségi összefogást. Ő, aki később oly gyakran dicséri a levéltárban, könyvtárban töltött órák „gyönyörű unalmát”, s aki élete utolsó évtizedeit egy tömbház apró szobájában gondosan válogatott kézikönyvek, nagy célulahegyek társaságában hajnaltól késő estig tartó magános munkával morzsolta le, éppen a magános munka sugallatára vállalt magára tudományszervező feladatokat.

Tudományos munkálkodása kezdeteiről szólva Szabó T. Attila ismételten leírta, milyen elhatározó szerepe volt annak, hogy mint teológust, professzora, Tavasz Sándor — aki a két világháború közötti időben az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek is egyik vezető személyisége volt — beajánlotta Kelemen Lajosnak, az Egyesület féltett írásos kincseit gondviselő levéltárosnak a figyelmébe. Abban az időben Kelemen Lajos az egyháztörténész idősebb Nagy Géza kérésére éppen az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött legfontosabb publikálatlan református egyháztörténeti iratokat válogatta és készítette elő kinyomtatásra, és ezek másolását bízta a nála munkára jelentkező teológusra. Ugyanakkor hamar megkedvelte a kutatómunkába nagy kedvvel bekapcsolódó fiatalembert, magával vitte azokra a vidéki, elsősorban kalotaszegi kirándulásokra, melyeknek célja egy-egy műemlék (templom, kastély, udvarház) felkeresése, illetőleg a parókiákon és vidéki családok birtokában lévő levéltáraknak legalább futó szemléje. Ez az egyházak múltjával, azok emlékeivel való ismerkedési folyamat készítette arra Szabó T. Attilát, hogy



1932-ben papírra vesse első tudományszervezési, mi több, tudománypolitikai írását. A kiadásra váró egyháztörténeti kútfők tömegeinek közelebbi megismerése, a vidéki levéltári anyag gyarló kezelése és a felkészült kutatók hiánya ösztönzi arra, hogy megírja „Az erdélyi református történetírás kérdései” című tanulmányát, mely a Református Szemle hasábjain jelent meg (1932: 108—10).

Benne elpanaszolja, hogy a magyar tudományos kutatás általában gyenge lábón áll Erdélyben. Még „az élet reális viszonylataival jobban összekapcsolódó orvostudomány” mutat némi eredményeket, de már a történettudományban nagy lemaradás tapasztalható. Különösen aggasztónak találja az egyháztörténeti kutatás helyzetét. Szomorúan állapítja meg, hogy „nemsokára nem lesz Erdélyben egyetlen református egyháztörténetíró (ha jelenleg is egyáltalán talán egyet kivéve van!), akit hivatásszerűen a református és különlegesen erdélyi református egyháztörténelem hiteles emlékeinek vizsgálatával, azok összegyűjtésével, megőrzésével és forráskiadásával megbízni lehetne. Ez a helyzet minél előbb haladunk években, annál szomorúbbá és lehangolóbbá komorul.” A panaszt az a sajátos körülmény is nyomatékosítja, hogy „Erdélyben, ha a helyzet változatlan marad, a politikai történetírás szerepkörének egy része is az egyház által támogatott munkásokra vár”. Az erdélyi történetkutatás egészének gondjait sorjázó tanulmány a jövőre tekintve rendszeres adatfeltárást, forráspublikálást és szintetizálásra vállalkozó tanulmányokat egyaránt sürget. A kis és nagy egyházi közösségek — az egyházközösségek, az esperesek vezette egyházmegyék és a püspöki irányítás alatt álló egyházkerületek — jól szerkesztett forráskiadványokban tehetnék közzé azt a kútfő-kincset, mely a történelem mostoha körülményei közepette még mindig bőségesnek mondható mennyiségben fennmaradt. Megállapítja, hogy „laikus féltudósok és bölcselkedők körében divatos” a forrásfeltárás és az adatközlés lebecsülése, ám ezzel a vélekedéssel tudatosan szembe kell szállni. „Adatok, kritikával használható pozitívumok nélkül történetírás nincs” — írja. „Nincs részletkutatás nélkül sokszempontú átfogás sem.”

Az íráshoz a Református Szemle akkori szerkesztője, Vásárhelyi János püspökhe lyettes hosszabb megjegyzést fűzött; dicsér és elmarasztal: „Ezt a cikket egy ifjú lelkész tanár testvérünk írta. Közreadtuk, mivel a cikk azon nemes törekvésével, mellyel egyházunk történelmével való gondosabb és szakszerűbb, programszerű és rendszeres foglalkozásra hívja fel a figyelmet, teljesen egyetértünk. Azonban a cikknek egyéb megállapításaira tennünk kell egy pár szerény, de komoly megjegyzést. Nem helyeselhetjük azt a fölényes, minden eddigi munkát leértékelő, szigorú hangot, mellyel beszél erről a kérdéstről a cikk írója. Vagy nem ismeri kellően a dolgokat vagy elfogult.” A továbbiakban Vásárhelyi felsorol néhány egyháztörténeti írást közéztevő erdélyi református papot és tanárt, bizonyítani akarván, hogy nem olyan szomorú a helyzet, mint ahogy a cikkíró felvázolja. Sajnos az idő nem igazolta Vásárhelyi János derűlátását. Nemcsak a harmincas években hagyatkozott az erdélyi református egyháztörténetírás egyetlen professzor, a már említett idősebb Nagy Géza műhelyébe, hanem később tanítványának utódja, Juhász István is évtizedekig magánosan művelte ezt a tudományterületet.

Második alkalommal is saját egyháza keretein belül vet fel tudományszervezési kérdést Szabó T. Attila. Dimitrie Gusti iskolateremtő román szociológus monografikus módszere, a „szociológiai paralelizmus törvényéről” kimunkált elmélete, nemkülönben egy-egy román falu állapotát bemutató kiadványai nagy népszerűségnek örvendtek a két világháború közötti években felnőtt romániai magyar értelmiség körében. Különösen két fiatal értelmiségi csoportosulás, az 1930-ban indult kolozsvári főiskolai lap, az Erdélyi Fialatok és az 1935-től megjelenő Hitel körül szervezkedő tollforgatók fedeznek fel Gusti tudományos munkásságában és intézete kutatási gyakorlatában olyan példát, melynek követése hasznára lehet az erdélyi magyarságnak is. Szabó T. Attilát mindkét erdélyi

ifjúsági csoportosuláshoz — Jancsó Béláékhoz és Venczel Józsefékhez — baráti kapcsolatok fűzték, s noha mozgalmi munkára soha nem volt érkezése, Gusti munkásságának értékelésében és tudományos példamutatásának követésében egyetértett velük.

Amikor az Erdélyi Református Egyházkerület a lelkészképzést négy évről ötre emeli, és elsősorban korszerű pásztorációs ismeretekkel kívánja felvértezni a falvak eljövendő lelki gondozóit, Szabó T. Attila „A lelkészképzés betetőzéséhez” címmel tesz közzé cikket a Református Szemlében (1935: 430—2). Ebben az írásban a papok historiográfiai és szociológiai felkészítését sürgeti. Fontos társadalmi követelménynek tartja, hogy a jövő papjai teológiai felkészülésük kiteljesítéseként megismerjék „azokat a módokat, amelyek a falu történeti és jelenkori ismeretére rávezetnek”. Ami a történeti múltat illeti, készüljenek fel egyházközségük műemlékei, művészeti (kegyszerek, templomi bútorok stb.) és levéltári értékei szakszerű gondviselésére, a jelenkor tekintetében pedig gazdasági, népegészségügyi, népmozgalmi ismeretek birtokában tudjanak eligazításra készen részt venni a reájuk bízott közösség mindennapi életében. Őv attól, hogy ez a felkészítés nehogy valamilyen elméletieskedés irányába terelje a fiatal papok érdeklődését, és javasolja, hogy a hasznos gyakorlatiasság legyen az elérendő cél. És ebben az összefüggésben utal Gusti professzor falukutatói eredményeinek a tanulmányozására és követésére. Ezt írja: „nem meddő falu-szemináriumok rendezésére gondolok, hanem valami olyanszerű tudományos falu-megismerési módszer gyakorlati szemléltetésére, amilyent — persze sokkal nagyobb anyagi berendezkedéssel — a volt román közoktatásügyi miniszter, Gusti végez az ókirályság falvaiban.” Míg 1935-ben csak saját egyháza — melynek különben felszentelt lelképásztora — papképzésének korszerűsítését szorgalmazza, négy év múlva, 1939-ben már az erdélyi történelmi egyházak püspökeit keresi fel egy terjedelmes emlékirattal, melyben a tanító- és lelkészképzés megújítására tesz javaslatot. Abból indul ki, hogy a felekezeti tanítóképzőkben és a teológiai akadémiákon tanuló fiatalok többsége erdélyi falvakban éli majd le életét, következésképpen eredményes munkát csak akkor végezhet, „ha előbb alaposan megismerkedik azzal a közösséggel, melynek vezetőjéül Isten rendelte”. Ehhez az szükséges, hogy az egyházi nevelőintézetek módszeresen készítsék fel az ifjúságot a társadalom, közelebbről a falusi közösség állapotának a tanulmányozására. „A társadalom tárgyilagos tanulmányozása — olvassuk az emlékiratban — megismerteti a falusi társadalom hibáit és erényeit, tehát azokat a vonásokat, melyeket irtogatni, illetőleg fejleszteni kell. A néprajzi jelenségek (település, építkezés, gazdasági élet, faragás, háziipar, szellemi élet, népdal, népnyelv) ismerete pedig megmutatja azt a szellemi és anyagi műveltség-kincset, amelyet az a nép termelt, illetőleg külső hatásokra elfogadott, de többé-kevésbé a maga lelkéhez, viszonyaihoz hasonlított.” Részletes tantervet dolgoz ki, hogy a hitvallásos tanítóképzőkben és a teológiai intézetekben milyen előadások, szemináriumok és terepgyakorlatok keretében oktassák a népismereteket. Tisztelettel felkéri az erdélyi római katolikus, a református és az unitárius püspököket, hogy szakembereik bevonásával az évek óta rendszeresen összeülő felekezetek között értekezleten tárgyalják meg a tennivalók részleteit, és közös elhatározással szabják meg az utat, mely elvezethet „a népi-nemzeti öntudatosodást olyannyira éhező magyarság” vezetésére rendelt ifjak korszerű felkészítéséhez.

Szabó T. Attila sokkal inkább a tettek embere volt, semhogy megelégedett volna elképzelései papírra vetésével. Gyakorlatiasságra törekvésében hamarosan találkoznia kellett azzal a mindig közösségben gondolkozó erdélyi férfival, aki a Trianoni békeszerződés megkötése után „Kiáltó Szó”-ban ébresztette Erdély magyarságát letargikus tespedéséből. Kós Károlyról van szó, aki sokféle foglalatossága közepette mint a kalotaszegi egyházmegye főgondnoka a sajátos kis erdélyi tájegység északnyugati csücskében, Bábony-

ban mintagazdaságot, s mellette téli mezőgazdasági tanfolyamközpontot szervezett. Magának az új telep felépítésének, a téglarakásnak is volt tudománypolitikai célzata.

Az eddigiek hallatán talán felvethető a kérdés, hogy a fiatal pap-tanár szemhatára vajon túlterjed-e a kisebbségi élet szűkös nevelési lehetőségein, és nem túlzás-e tudományszervezésnek minősíteni azt, amibe rendre belefog?

Nos éppen a bábonyi vállalkozás a bizonyosság rá, hogy Szabó T. Attila kezdeményezései már korán határozott célú, jól megfontolt erdélyi magyar művelődéspolitikai és ezen belül egyre pontosabban körülírt tudományszervezési koncepció szolgálatába állanak. S hogy mennyire nem csupán egyéni leleményről van szó, hanem nemzedéki feladatvállalásról, azt a bábonyi kísérlet mezőgazdasági irányítója, Kós Balázs fogalmazta meg: „Másfelé mezőgazdasági főiskolák mellett alakult intézmények és tudós vezetők kutatják és mérik fel a falvak mezőgazdasági helyzetét. Nekünk nincsenek ilyen intézményeink, s alig remélhetjük, hogy lesznek: magunknak kell tehát megpróbálnunk, kezdetlegesen, tétovázva, vergődve a tudományosságra való törekvés és a kezdetleges lehetőségek között, ahogy lehet.” (KÓS BALÁZS, Egy falu mezőgazdasági rajza: Hitel 1936: 297—300.)

Bábonyba — Sztána érintésével (ebben is van jelkép!) — 1936 nyarán 23 kolozsvári diák (volt köztük bölcsező, teológus, orvostanhallgató, képzőművészeti főiskolás) érkezett, hogy részt vegyenek a telep építési munkálataiban, a soros mezőgazdasági tenivalókban (aratás, hordás, cséplés ideje volt), és ráadásul megismerkedjenek a falutalnmányozás gyakorlati módszereivel.

Az egykori jobbágyfaluban (ahol „nyomor nincs csak szegénység; passzív, hallgató szegénység”) Szabó T. Attila szakmai csoportokba osztotta be a tábori életet vállaló egyetemi hallgatókat. Az egyik csoport a település-kép megrajzolását kapta feladatul: felmérték az egyes telkeket külön-külön, a készített vázlatokba berajzolták a ház és melléképületek elhelyezkedését, és lejegyezték az egyes épületek legapróbb méreteit is. A ház berendezését éppen úgy számba vették, mint az állatállományt, a gyümölcsfákat és a kertben termesztett zöldségfélét. A szántóföldek terményeit külön tartották nyilván, figyelve az agrotechnikai eljárásokra éppen úgy, mint a föld hozamára. Az orvostanhallgatók az egészségügyi viszonyokat tanulmányozták, kikérdezték a ház lakóit testi állapotukról, a panaszosokat megvizsgálták, s mint a beszámolóban olvassuk, „ahol szükségesnek látták, nagyon szerény orvosságot is adogattak: egy-egy aspirint, valami olcsó kenőcsöt, holmi szemvizet, stb. Szóval azt, ami éppen szegénységükből telt!” A statisztikusok csoportja az egyházi és állami anyakönyvek alapján a XIX. század elejétől fogva a népmozgalmi változásokat vette számba. Természetesen a nyelvtudományi búvárlat is illő helyet követelt magának: „A magyar népi szókinccs, a hang-, alak- és mondattani sajátosságok megfigyelését, egyszóval a népnyelv minél behatóbb tanulmányozását is, mint a munkatábor egyik legfontosabb feladatát végeztük. Sajnos román nyelvészünk nem volt, és így meg kellett elégednünk azzal, hogy a helység román nyelvjárását csak a magyar és román szókinccs egymásra hatásának viszonylatában, tehát csak egyetlen szempontból tanulmányoztuk.” (SZABÓ T. ATTILA, Az első munkatábor: Hitel 1937: 56—7.)

A bábonyi munkatáborról írt beszámoló tudományszervezési summázattal végződik: „Bármilyen kicsi elvégzett munka több, mint egy nagyszerűen kigondolt és részleteiben is kidolgozott, de csak elméletnek maradó terv. A tett több, mint a róla szóló bármilyen ékes beszéd. Valamikor el kellett kezdeni a munkát, valakinek, valamilyen csoportnak — ha botorkálva is — el kellett indulnia a töretlen úton.” A tábor résztvevői dacolva a rendkívül súlyos közállapotokkal általános kisebbségi magatartáspéldát állítottak az alkotást vállaló erdélyi magyar értelmiségiek elé: „Tőlük ugyanis megtanulhatja minden kisebbségi sorsban élő magyar, hogy az elvégzendő munka értéke nem az anyagi

eszközök nagyságától függ, hanem mindenekelőtt a személyes nekiszánás, a lelki odaadás, az önkéntes szolgálat komolyságától.” (I. m. 65.)

Az erdélyi magyar tudományosság intézményi letéteményesének Szabó T. Attila diákkorától az Erdélyi Múzeum-Egyesületet tekintette. Ennek Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályában foglalta össze 1938-ban az erdélyi honismereti kutatások múltját, jellemezte a harmincas évek új törekvéseit, és fejtegette jövőbe tekintő elképzeléseit. A történelmi áttekintés után tér rá a kisebbségi sorsot élő értelmiségnek a társadalmi valóság megismerésére irányuló érdeklődésére, és megállapítja, hogy az ifjúság tájékozódásában nagy szerepe volt Szabó Dezső „falu-becsülésének”. De a hüvös, kritikus szemléletű Szabó T. Attila nem lesz szeretett iskolájában, a Kolozsvári Református Kollégiumban oly büszkén emlegetett egykori tanítványnak, „Az elsodort falu” írójának a rajongója, hanem józan mérlegelés után, a tőle származó irodalmi, közéleti hajtóerő funkcióját — méltányolva és bírálva — így jellemzi: „mint ahogy Szabó Dezső lelki alkatában és paraszt-szemléletében is van valami mélyen romantikus szertelenség, úgy a mi szellemiségünknek falu felé fordulását is bizonyos, a való helyzetet nem ismerő, gyermekes tájékozatlanság indítja meg.” (SZABÓ T. ATTILA, A transzylvan magyar társadalomkutatás: Hítel 1938: 1—22.) A romantikus falukutatásról bőven van kritikai mondandója: „jellemző, hogy mikor a harmincas évek körüli időben a falu-tanulmányozás divatos eszméje nyugati és keleti irányból tör be közénk [itt a magyar falukutató irodalomra és Gusti professzor iskolájára utal], a kérdésnek egyetlen szakembere sincs. A különböző ifjúsági egyesületek, melyek kb. 1928 óta foglalkoznak ezzel a kérdéssel, a tennivalók iránt érdeklődők tájékoztatására a »vak vezet világtalant«-elv halk mormolása közben írókat és újságírókat tudnak csak előadókul megnyerni. Általános, érthető, de kóros jelenség ez.” (I. m. 15.)

Fő panasa az, hogy nincsenek kutatásban jártas, felkészült szakemberek, s még ennél is kínosabb fogyatéknak véli „tudománypolitikánk tökéletes hiányát”. Márpedig az „egységes szellemi irányítású társadalomkutatás” megindulásának elengedhetetlen feltétele a tennivalók módszeres felmérése és hozzá a szükséges intézményes háttér biztosítása. Megállapítja, hogy szakosodott intézmények nélkül, az egyéni kezdeményezések is gyámolatlanságukban előbb-utóbb elsorvadnak. Helyzetjellemezése napjainkra is érvényes felismeréseket tartalmaz:

„A tudományos munkára feltétlenül születni kell. E hajlomot fel nem ébreszthetjük olyanban, akiben e munkára való készség szellemi és lelki feltételei nincsenek meg. De az is kétségtelen, hogy e hajlam csak a lehetőséget adja meg. A tudományos munkára való hajlammal rendelkező lehet kellő irányítással tudományos munkával foglalkozó is. E nélkül azonban alig. A személyi kiválasztódás és a tudománypolitika kérdése tehát egymással összefüggő, egymást feltételező szellemi követelmény. Teljes tudatában vagyok annak, hogy az első követelménynek, a tudománypolitikának egységes megoldása jelenlegi helyzetünkben milyen nehéz, szinte-szinte azt mondhatnám, milyen lehetetlen kérdés. Mégis e nélkül nem látom lehetőségét a transzylvan társadalomkutatás igazi megvalósulásának sem.” (I. m. 22.)

Erdély magyar egyetemének visszaállítása és az Erdélyi Tudományos Intézet megszervezése teremtett új helyzetet az erdélyi magyar tudománypolitikában.

A kezdeményező, az irányító: Teleki Pál. Közismert, hogy a magyar miniszterelnök milyen keserű szájjal tér haza a második bécsi döntőbíráskodás után, és milyen nagy elszánással összpontosította figyelmét az erdélyi magyar kultúra régi és új szálláshelyei hatékony működésének a biztosítására. Többször is megfordul Kolozsváron, a helyszínen tájékozódik a szervezés eredményeiről, a tennivalókról; gyors és hatékony intézkedéseket sürget. Szabó T. Attila rendszeres meghívottja azoknak a szükkörű értekezleteknek, ahol

az egyetem, a felállítandó Erdélyi Tudományos Intézet, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Székely Nemzeti Múzeum feladatait körvonalazták, és a közöttük kialakítandó munkamegosztásra tettek javaslatot. — Azokban a nehéz években, amikor az erdélyi magyarság valamennyi tudományos intézményét elorozták, baráti beszélgetésekben Szabó T. Attila gyakran terelte a szót arra, hogy Teleki Pál figyelme mi mindenre kiterjedt az erdélyi tudománypolitika szőnyegen lévő kérdéseinek tárgyalásakor. Ragaszkodott hozzá például, hogy az Erdélyi Tudományos Intézetben rendszeres kutatások induljanak meg a nép-egészségügy és a szövetkezetek fejlesztése érdekében. Javasolta, hogy régészek, történészek, nyelvészek, néprajzosok vizsgálják meg olyan kisebb tájegységek múltját és jelenét, ahol a magyar—román együttélés történeti tapasztalataiból szűrhetők le tudományos tanulságok. Amikor az akkori katonai közigazgatás képviselőjeként egy tábornok is részt vett a megbeszélésekben és sokallta a tudományra előirányzott összegeket, a miniszterelnök azt kérdezte tőle, hogy a szóban forgó összeggel milyen katonai felszerelési eszközöket lehet beszerezni. A tábornoknak arra a válaszára, hogy azzal egy Göring-ágyút lehet venni, Teleki kézlegyintve felelt: az kevésbé növelné meg egy esetleges háborúban győzelmi esélyeinket, de időtálló tudományos kiadványok évtizedekre mértékű szolgáltatásnak Erdély szellemi életében. Hogy a tragikus sorsú miniszterelnöknek mennyire igaza volt, elég ROSKA MÁRTON „Erdély régészeti repertórium”, BALOGH JOLÁN „Az erdélyi renaissance”, SZABÓ T. ATTILA „Kalotaszeg helynevei” vagy JAKÓ ZSIGMOND „A gyalui vártartomány urbáriumai” mára klasszikus értéküként emlegetett könyvére gondolnunk.

Ugyancsak az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványaként jelent meg 1941-ben az „Erdély magyar egyeteme” című díszes kötet, melynek szerkesztésében, megírásában és közreadásában Szabó T. Attila oroszlánrészt vállalt. Itt megjelent tanulmányaiban mind a múltat, mind a jelent illetően számos tudománypolitikai és szervezési kérdést érint, különös hangsúlyt helyezve a történelmileg kialakult kötelező értékrendre és a tudományművelés személyi feltételeinek folyamatos biztosítására.

Ugyancsak a tudományos haladás személyi feltételeivel foglalkozik abban az 1942. február 2-án kelt terjedelmes beadványában, melyet Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett. Ezt abból az alkalomból szerkesztette, hogy a miniszter értekezletre hívta össze a kolozsvári egyetem ügyében legérdekeltebb személyiségeket, köztük Szabó T. Attilát, és ő célszerűnek tartotta, hogy a felvetett kérdésekre vonatkozó gondolatait „maradandó formában írásban is rögzítse”. Mondandójának elvi alapvetéseként arra emlékeztet, hogy „mikor nemrégiben a kolozsvári egyetemről írt ismeretes munka címének meghatározásáról esett szó, azért került e munka címlapjára az *Erdély magyar egyeteme* cím, és azért ágyazták be a munka tanulmányírói olyan mélyen Erdély magyar történetébe ennek az egyetemnek történetét, hogy a cím és a címben adott gondolat mintegy irányt szabjon az egyetemnek, vezérlő gondolata legyen ezután munkájának is. *Erdélyi ez az egyetem, azaz egy bizonyos földrajzi tájba helyeztet, de ugyanakkor a magyar művelődésnek legkeletibb képviselője és terjesztője. Ez egyetem szervezésében és fejlesztésében tehát az egyetemes magyar műveltségi érdekeknek kell érvényesülniök úgy, hogy a helyi, erdélyi érdekek is szem előtt tartassanak.*”

A továbbiakban a memorandum szerzője ismerteti azt a versenyhelyeztet, mely a huszadik században a magyar—román viszonylatban az egyetemszervezést és annak szellemiségét jellemezte. Megállapítja, hogy: „A román egyetem már megszervezése első pillanatában is elsősorban román nemzeti egyetem volt, a románság legnyugatibb szellemi végvára.” Ebből a szempontból a leglátványosabb intézkedésnek azt tartja, hogy az I. Ferdinándról elnevezett tudományegyetemen a nemzeti műveltség szempontjából legjelentősebb fakultás, a bölcsészeti kar tanszékeinek számát a korábbi magyar egyeteméhez viszonyítva egyharmadával emelték. Hangsúlyozza, hogy 1919 után a román egye-

temalapítók „elsősorban a nemzeti irodalom és a nyelv, meg a történeti jellegű tanszékek szervezését látták jelentősnek”. A Ferenc József és az I. Ferdinánd Egyetemnek a magyar, illetőleg a román nemzeti kultúra gazdagítását célzó szervezeti felépítésének összehasonlítása után a mérleg nyelvének magyar érdekű visszabilenésére sürgős intézkedéseket kér a minisztertől: „felelősségem teljes tudatában szükségesnek látom, hogy szerveztesék az egyetem bölcsészeti karán 1. egy népvándorlaskori és magyar régészeti (László Gyula dr.), 2. egy társadalomtudományi (Venczel József dr.) és 3. egy magyar nyelvjáráskutatási tanszék; ugyanakkor az egyik világtörténelmi tanszék alakíttassék át magyar településtörténeti tanszékké (Szabó István dr.). A középkor tanszékre feltétlenül olyan neveztessek ki, aki Erdély középkori és újabbkori oklevelei kiadatlan tömegének kiadására alkalmas (Fekete Nagy Antal dr.).”

A szóba hozott nevek jól jelzik, hogy Szabó T. Attila a negyvenes években mennyire tájékozott volt az Erdélyre figyelmező magyar tudományosság személyi feltételeiről, és milyen pontosan tudta azt is, hogy tudományetikai mérlegelés alapján kik azok, akikre a kolozsvári magyar egyetem számíthat. A kérdés ilyen irányú megközelítése azért is időszerű volt, mert az erdélyieknek tapasztalniuk kellett a hűtlenség egynemű megnyilvánulását. Szabó professzor ide vonatkozó panaszát idéztem 1992-ben elhangzott akadémiai székfoglaló előadásomban. Mivel nemrégiben a Bolyai Tudományegyetemre emlékezve egyik, 1948-ban kényszerűségből Budapestre visszatért egyetemi tanár sérelmezte az általam idézett szöveg tartalmát, kötelességemnek tartom, hogy most egész terjedelmében idézzem a jeles tudós 1942-ben megfogalmazott keserű hangú bírálatát. Az 1940—1942 közötti időszak kolozsvári egyetemi (főleg bölcsészkar) tapasztalatait összegezve ezt írta Hóman Bálintnak: „Aki egy kissé gondolkodik, az erdélyi táj és az erdélyi élet kérdésein komolyan töpreng, megdöbbenve látja azt, hogy már két év alatt is milyen sok változás történt karunk összetételében azért, mert az ide kinevezett tanárok nem tudták és nem akarták belátni, hogy milyen jelentős szerepet tölt be a kolozsvári egyetem. Mihelyt alkalma nyílt valamelyiküknek, távozott, sokszor már azért, mert a pesti egyetem vagy legalább a fővároshoz néhány órával közelebb eső egyetem tanszékére hívták meg. Hogy ez milyen egészségtelen légkört teremt, hogy mennyire leverőleg hat azokra, akik Erdély földjén nőttek fel és életcéljuknak Erdély tudományos szolgálatát tartják, azt itt felesleges hangsúlyozni. Az ideig-óráig itt élő egyetemi tanár nem tud tudományos kutatótérvet kialakítani, tanítványi csoportot nevelni, egyszerűen nem tudja betölteni azt a feladatát, amelyre a legmagasabb kegy ide rendelte. Sajnos e tényt csak megállapítani tudom, de e nemzeti életünk szempontjából káros szellem hamari megváltoztatásának módját nem látom. Távlabbi célként az lebeghetne előttünk, hogy Nagyméltóságod, mint a nemzeti műveltség legmagasabb öre tudatos nevelési tervvel a kolozsvári egyetem tanárai közé minél több olyanakkal bekerülését tegeye lehetővé, akit az itt nevelkedés ezer szála elválaszthatatlanabban köt ide, mint azt, aki élete derekán vagy éppen végén nem tud belehelyezkedni a neki szokatlan környezetbe és nem tud kialakítani olyan tudományos munkatervet, mely elsősorban e táj, e város különleges kérdéseit ölelje fel.”

A rövidített formában idézett szöveg után említett előadásomban ezt mondtam: „Az Erdély iránti hűségről majd két év múlva, 1944-ben nagyszerű tanúbizonyosságot tesz néhány anyaországi professzor.” (Magyar Tudomány 1993/2: 222—31.) Tehát semmiképpen nem a Bolyai Tudományegyetemről kurtán-furcsán eltávolított anyaországi tanárok hűségét vontam kétségbe.

Szétfeszítené ennek az előadásnak a kereteit és külön értekezés tárgya lehetne Szabó T. Attila folyóiratszerkesztői munkásságának a méltatása, hiszen 1940 és 1947 között mint az Erdélyi Múzeum című folyóirat szellemi gazdája, ezen a munkaterületen is fontos tudományszervezési feladatok ellátására vállalkozott. Egyetlen mozzanatot kívánok ki

emelni: az erdélyi magyar tudományos termés feletti állandó öröködést, a bibliográfiai nyilvántartáson túl a megjelent művek rendszeres szemlészését és a kritikai megmérettetés szorgalmazását. Individualizmusra hajló korunkban, amikor jeles szakembereink a legtöbbször egy-egy tiszteletkőr lerovására korlátozzák jelenlétüket a folyóiratok szemle rovatában azzal, hogy recenziót, könyvbírálatot írnak, Szabó T. Attila évtizedeken keresztül (azután is, hogy folyóirata megszűnt) rendszeresen hozzászólt egy-egy tudományos munkához, s a nyelvtudományi művek mellett szívesen helyezte górcső alá a történeti forráskiadványokat, a néprajzi és művészettörténeti munkákat, és önzetlen segítőkészségére jellemzően nem sajnálta az időt, hogy segítségére legyen Kallós Zoltánnak nagyszerrű balladagyűjtése sajtó alá rendezésében.

Tudományszervezői foglalatosságában az utolsó nagyobb horderejű tettének azt az 1948. május 7-én keltezett beadványát tartom, melyben a Bolyai Tudományegyetem rektorától kér támogatást a romániai magyar néprajzi kutatásokhoz. Programja — többek között — két nagy mű elkészítését célozza meg: a romániai magyar nyelvjárások atlaszát és a moldvai csángó nyelvjárás atlaszát. A Magyar Nyelvtudományi Társaság jóvoltából az utóbbi években megjelent nyelvatlasköteteket jóleső érzéssel nyugtázva nem feledkezhetünk meg arról, hogy velük olyan termés szökkent szárba, melynek magvetője Szabó T. Attila volt.

Befejezésül legyen szabad néhány pillanatig hangosan gondolkodnom. Szabó T. Attiláról való megemlékezésünk méltatlan lenne hozzá, ha csupa lírai sóhajokba fulladna. Ő igazán szerette a lírát — a maga helyén, a költészetben. A tudományban különösen nem kedvelte. Egész tudományszervezői munkássága a cselekedetekre, a tettekre összpontosult, arra ösztöklét. Elkézdett munkái között bőven vannak olyanok, melyek további tetteket, maiakat és holnapiakat igényelnek. Kettőt említek. Közös erkölcsi felelősség hárul mindnyájunkra: a Magyar Tudományos Akadémiára, a Magyar Nyelvtudományi Társaságra, a kolozsvári és a budapesti magyar nyelvtudományi tanszékekre, az Országos Széchényi Könyvtárra és természetesen az Erdélyi Múzeum-Egyesületre. Be kell fejeznünk az eddig nyolc kötetet megért Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztését és kiadását, továbbá el kell kezdenünk másik nagy gyűjteménye, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött Erdélyi helynévtörténeti adattár hatalmas cédulaanyagának sajtó alá rendezését és mielőbbi kiadását.

Ha ezeket elvégeztük, elmondhatjuk, hogy méltóan sáfarkodtunk Szabó T. Attila reánk hagyott örökségével.

BENKŐ SAMU

## Szabó T. Attila, a néprajzkutató

Ha felidézem régi kedves embereimet, akkor első pillanatban mindig ugyanaz a kép tűnik fel és csak azután következnek más emlékek. Ez a helyzet Szabó T. Attilával is. 1941 tavaszán egy napon megkérdezte, nem lenne-e kedvem elsétálni Kajántóra (Kolozs megye), mert néhány dolgot ellenőriznie kell. A faluban felkerestük a református papot, majd néhány embert kérdezett ki bizonyos hangtani kérdésekkel kapcsolatban, és nem soká indultunk haza, Kolozsvárra. A szép napsütésben egy kert végében letelepedtünk, élveztük az összekapaszkodva körbe táncoló kislányok vidám nótáját, meg a kertekből felénk szálló füstölő gaz, levél fanyar illatát. Attila nagy lendülettel mondta el a Borsavölgyi kutatás tervét, melyben a régészet, a történet, a néprajz és a néprajzkutatás egyaránt szerepelt. Nagyon büszke vagyok rá, hogy elindításában, megszervezésében famu-

lusaként részt vehettem. Ez a kép merül fel bennem elsőként, amikor valaki Szabó T. Attila nevét kiejti.

Nemcsak kiváló gyűjtő és feldolgozó a néprajz területén, hanem annak módszertani kérdései is érdekelték, és ezzel kapcsolatban is kifejtette véleményét. Az 1933—1937 között megjelent „Magyarság néprajza” alapművet a Pásztortűz című folyóiratban ismertette (VálTan. 4: 385—391) és a következőket állapította meg: „A néprajz célja ugyanis az, hogy az egyes népeknek, illetőleg az emberiség egyetemének birtokában lévő tárgyi és szellemi műveltségjavak keletkezését és eredetét világítsa meg.” A néprajztudomány, mely a művelődéstörténethez áll legközelebb, a mából indul ki, és visszafele haladva az őstörténetig is eljuthat. Ez a felfogás lényegében megegyezett a kor vezető néprajztudósainak véleményével.

Mivel életének kezdeti szakaszában nagyon sokat járt az erdélyi falvakban mint helynévkutató, a határokat is megismerte, ezért a történeti adatokat mindenképpen igyekezett a mával összekötni. Ezt nemcsak a nyelvtudományban, hanem a néprajzban is hirdette, számos tanulmányában példaértékűen megvalósította. Megállapítása napjainkig érvényes: „Úgy látom, hogy egyes néprajzi kérdések megoldatlansága, sőt részben megoldhatatlansága is azzal magyarázható, hogy a néprajz mindeztideig (1940) nem fordított tervszerűen és módszeresen gondot a levéltárakban felhalmozódott, néprajzi szempontból is rendkívül értékes adatokra” (VálTan. 4: 305). Györffy István (1884—1939) volt az, aki a levéltárakból előbányászott adatokat a néprajzi kutatás szolgálatába állította. Századunk közepétől kezdve a történeti irányzat a néprajzban is megerősödött, és ez a tény, valamint a nyelvtudomány, elsősorban az etimológiai kutatások, a nyelvjárási atlaszok, számos kérdés megoldását elősegítették.

A történeti irányzat néprajzban való megerősödéséhez nagyszerű példát mutattak Szabó T. Attila ilyen irányú dolgozatai. Levéltári adatai már az 1930-as évekre annyira felszaporodtak, hogy 1939-ben HERPEI JÁNossal (1891—1970) a fatemplomokról és a haranglábakról egy önálló füzetet adott ki, majd még ugyanebben az évben, de már egyedül, a székelykapuk és a fazarak történeti adatait gyűjtötte csokorba. VARGHA LÁSZLÓ (1904—1984) a magyar népi építészet kutatásának meghatározó egyénisége az Ethnographia (1940: 378) hasábjain így értékelte ezt a munkát: „Több, mint másfélszáz olyan községből sorolnak fel faépítésre vonatkozó adatokat, melyekből az eddigi irodalom jóformán egyet sem ismer. Különösen Kolozs, Maros-Torda és Szolnok-Doboka megyéből kapunk igen sok adatot.” Végül a következőket állapítja meg: „A levéltári kutatómunka — az eddigiekből világosan láthatjuk — a más nemű kutatások között felmerülő s néprajztudomány aránylag könnyen megmenthető értékes adatok gazdag eredményeit adja, egyben a levéltárakból menthető néprajzi-történeti anyag érdekes és szinte kimeríthetetlen bőségét is jelzi. (Vö. Zoltai L. és Györffy I. ilyen irányú munkásságával.)” Ebből világosan látszik, hogy Szabó T. Attila közvetlenül is hatott a magyar néprajz történeti irányának megerősödésére.

Két történeti alapokra épülő tanulmánya a magyar néprajztudomány számára különösen értékes, hiszen két általánosan ismert és a magyar-székely népművészetben kiemelkedő szerepet játszó tárgyról és annak eredetéről tudunk meg lényegesen többet. „A festékes és társai” c. tanulmányát én rendezhettem sajtó alá (Ethn. 1956: 99—109), melyben a köznyelvben *székelyszőnyeg*-nek nevezett, többnyire geometrikus díszítésű gyapjúszőttest mutatja be a XVII. század első éveitől kezdve (az SzT.-ben XVI. század végi adat is található). E szőnyegfajta *kecse* és *kilin* neve is előfordul a székely nyelvjáráásokban. Ezek oszmán-török eredetűek, és egyben arra is bizonyítékkal szolgálnak, hogy ez a nagy múltú népművészeti alkotás, mely a románoknál ugyancsak ismert, milyen irányból jutott el Erdélybe. A festékest régebben két-három színnel élénkítették. A tarká-



vá válás a XIX. század második felében indult meg. Ettől kezdve a növényi festékek háttérbe szorultak és helyüket a gyáriak foglalták el. Itt-ott a sárga szín is megjelent, ami román hatásnak tudható be.

„A galambúgos nagykapu az erdélyi régiségben” (Ethn. 1977: 302—28) egy olyan kérdésben alapvető tanulmány, melyről korábban már nagyon sokat írtak néprajzkutatók, történészek egyaránt. Bizonyos történeti kérdésekre, többek között az elterjedésre csak Szabó T. Attila tanulmánya ad megnyugtató választ. A felsorakoztatott hatalmas adatmennyiséget elemezve megállapítja: „A 120 település közül huszonegynehány pont minősíthető székely jellegűnek, a többi település a vármegyei magyarság területére esik. Már e települési számokban mutatkozó arányeltolódás miatt sem ajánlatos tehát az itt vizsgált kapufajtát székelynek minősíteni.” Ez a kaputípus előfordul a románoknál és a szászoknál egyaránt, tehát nemcsak földrajzi, hanem etnikai értelemben is nagyobb területet foglal el, mint azt korábban gondoltuk. A kapuk faragására a XVII. század végétől kezdve sorakoztat fel adatokat, a festésre az első feljegyzés 1732-ből található. A több színnel történő festés azonban csak a XVIII. század végén, a XIX. század első felében indul meg. Végül az eredettel kapcsolatban fenntartja korábbi véleményét: „...a régi galambúgos nagykapunak ugyan nem a távoli külföldi és viszonylag ritka hazai vár-, illetőleg huszárvárkapuk lehettek közvetlen mintái, hanem az inkább jóval gyakoribb udvarházkapuk, emezeknek és a középkori várak kapuinak kapcsolatát, és így a galambúgos nagykapunak közvetett úton emezektől való függését azonban — szerintem — nem ajánlatos véglegesen a számon nem tartandó vélekedések sorába utasítani.” Ez a tanulmánya számomra azért is különösen kedves, mert az *Ethnographia* 1977/2—3. összevont számában írta, mely 60. születésnapomra jelent meg.

A népek, kultúrák közötti kölcsönhatásról kifejtett nézetei a néprajz művelőire ösztönzően hatottak. Lássunk ezzel kapcsolatban is két példát. PALOTAY GERTRÚD, a széles látókörű, európai műveltségű textilkutató alapvető munkája (Oszmán-török elemek a magyar hímzésben. Bp., 1940.) néhány megjegyzésre ösztönözte. Ez azért is fontos, mert Erdélyben mutatható ki, különösen a XVII. században, a legerősebb török hatása, és később is itt maradt meg legtöbb emléke. Ha nem is mutatható ki a XVI. századból évszámmal jelölt hímzés, de mindenképpen számolhatunk vele. Szabó T. Attila ezzel kapcsolatban a következőket állapította meg: „Tudatosan kell mindig hatásról és nem kölcsönzésről beszélnünk. Itt ugyanis nem a török hímzéseknek és általában szöttes-neműeknek szolgai átvételéről, másolásáról van szó, hanem egy, már a török hatás koráig kialakult hímzés-hagyományokkal vagy legalábbis biztos művészi ízléssel rendelkező nép hímzésmintáinak és módjainak külső hatásra történt meggazdagodásáról” (VálTan. 4: 293).

Az azonos hatások másképpen jelentkeznek a különböző etnikumoknál. Jó példa erre a szlovák (tót) kézimunkák erdélyi divatja a XVIII—XIX. században. A vándor árusok csipkéit, hímzéseit még a csángóknál is felfedezte. Ezeknek nemcsak a magyar hímzésre tett hatását elemzi, hanem a további kutatás lehetőségeit is megcsillantja. „A három erdélyi népre tett kölcsönhatás kérdését bonyolultnak sejteti az a meggondolás, hogy a szlovák kézimunka ugyan hathatott külön-külön a magyarra, a románra, a szászra, de az ily módon kialakult és mindegyik nép egyéni ízlése szerint formálódott magyar, román, szász tótos kézimunka egymásra való kölcsönhatása és esetleges sokszoros viszonzhatása nagyon érdekes hímzés-változatokat, csipkefajtákat eredményezhetett” (VálTan. 4: 290).

Viszonylag kevesebben tudják, hogy Szabó T. Attila az erdélyi, főleg a mezőszéki hímzések, szöttesek gyűjtője és legjobb szakértője volt, aki hatalmas gyűjteményét az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Tudományos feldolgozás vonatkozásában is rendkívül sokat tett ezen a területen is. A múzeumok kezdeti korszakukban, de még ké-

sőbb is kereskedőktől vásároltak, akik az adott tárgy készítési és használati helyéről éppen úgy nem jegyezték fel semmit, mint annak koráról. A múzeumok leltárkönyveiben gyakran találunk ilyen bejegyzéseket: Magyarország, Erdély, Mezőség, Kalotaszeg, Székelyföld. Ezzel szemben a Szabó T. Attila által gyűjtött tárgyak minden szükséges adattal rendelkeztek. Gyűjteményének nagyságára jellemző, hogy míg a budapesti Néprajzi Múzeum a Szolnok-Doboka megyei Pujról, Vicéről, Feketelakról, Szépkényerűszentmártonból 19 darabbal rendelkezett, addig „Ugyane négy községből Szabó T. Attila gyűjteményében kb. 40 drb. helyszínen gyűjtött hímzés található” (NéprÉrt. 1941: 12).

A hímzéseket nemcsak összegyűjtötte és rendszerezte, hanem munkatársai segítségével fel is dolgozta. Ebben egyik segítőtje Haáz Ferenc (1913—1945), aki Székelyudvarhelyt nevelkedett, a Kolozsvári Egyetemen néprajz szakot végzett, majd Viski Károly (1882—1945) mellett tanársegédként működött. A másik munkatársa Palotay Gertrúd (1901—1951), aki az erdélyi hímzéseket is nagyon alaposan ismerte. Először hárman a budapesti Néprajzi Múzeum erdélyi vászonhímzés gyűjteményét dolgozták fel. Számos tárgy készítési helyét, idejét tudták pontosan meghatározni, elsősorban Szabó T. Attila gyűjteményének segítségével. Ezzel egy olyan korábban ismert, de csak ritkán alkalmazott múzeumi azonosítási rendszert élesztettek fel, melyet a múzeológusok azóta is gyakorolnak. A számbavételkor kiderült, hogy a Néprajzi Múzeum legtöbb erdélyi hímzése Kalotaszegről származik (432), ehhez képest a sokkal nagyobb területű Székelyföldről még felényit sem leltároztak be (173). A pontosan nehezen körülhatárolható Mezőségről a hímzések száma még kevesebb, hiszen itt a magyarság legtöbb helyen szórványban él. Innen és a kapcsolódó területekről származó és a Néprajzi Múzeumban őrzött hímzések meghatározását, értékelését 1941-ben adta közre a Palotay Gertrúd—Szabó T. Attila szerzőpáros (NéprÉrt. 33.). Ezután fogtak hozzá az elsősorban Szabó T. Attila helyismeretére támaszkodó gyűjtemény feldolgozásához. Ennek eredménye az Erdélyi Múzeum 1942—1943. évfolyamában több részletben látott napvilágot. Összesen 136 mezősegi hímzés bemutatását és feldolgozását végezték el, és ennek eredményeként a korábban alig ismert terület magyar varrottasainak jellegzetességeit sokkal pontosabban tudták meghatározni.

A feldolgozás eredményeként nagyon fontos általános megállapításokat is megfogalmaztak. A települések közötti házasodással a hímzéminták is vándoroltak, cserék jöttek létre. Azt is felismerték, hogy a járulékos és térkitöltő elemek gyakrabban változnak, mint a jellegzetes főminták. „Ebből azt a tanulságot is levonhatjuk — állapították meg a szerzők —, hogy a régebbi kutatások irányával szemben nemcsak a díszek formai elemzése a fontos — mert ugyanaz az elem sok hímzsfajtában is előfordul —, hanem e közös elemek alkalmazási módjának helyi mikéntje, valamint az arányok, az elemek és hímzések egymás közötti viszonya s az alakulásmenet folyamán megnyilatkozó törekvések vizsgálata is. Mindezek sokkal inkább jellemzik egy-egy vidék sajátos hímzőmodorát, mint maguk a felhasznált díszítő-elemek” (Erdélyi Múzeum 1943: 447—8). Ez az idézet is mutatja, hogy a feldolgozást milyen új, majd a szakma által értékelt és továbbfejlesztett módszerrel végezték.

A néprajz és szociológia már kora ifjúságában érdekelte, ezért vett részt azon a táborozáson, melyet Kós Károly védnökségével Venczel József (1913—1972) vezetett Kalotaszegen, az Almás-patak völgyében Bábony (Kolozs m.) magyar—román vegyes lakosságú faluban. Itt elsősorban Dimitrie Gusti román szociológus módszerével dolgoztak, melyet Szabó T. Attila is megismert és helyesnek tartott. Bábonyban hosszabb időt töltött, különféle néprajzi adatokat jegyzett fel, és ezeket közre is adta. A terepgyűjtés néprajzi gyakorlatát itt sajátította el, ami azért is könnyű volt számára, hiszen a helynévfeljegyzések során már hasonló tapasztalatokat szerzett.

„Bábony története és települése” című tanulmányában (Erdélyi Múzeum 1939.) megírta a vegyes lakosságú falu történetét, de sok néprajzi adatot is felhasznált. Foglalkozott a temetővel is, és megragadta érdeklődését a „kopjafás-zászlós” temetkezés néhány emléke. A kérdéshez többször is visszatért, mert útjai nyomán Kalotaszeg más településein, a szolnok-dobokai Domokos és Magyarláros temetőiben éppenúgy talált szépen faragott gombfákat, mint a Székelyföldön, Kis-Küküllő vagy Alsó-Fehér megyében. A bemutatáson túl általánosabb megállapításokig is eljutott. „A kopjafa története jó példa arra, hogy a népelet minden szokása, mint az emberi élet annyi más jelensége folytonosan változik, módosul. A népi szokások bizonyos körülmények, meghatározott életviszonyok között keletkeznek. Természetes hát, hogy ha e körülmények és viszonyok megváltoznak, átalakul maga a szokás is: bizonyos elemek kihullnak belőle, és esetleg új vonások járulnak hozzá. A szokás kezdete, virágzási kora és utolsó életrezdülése között az út évszázadokig, nem ritkán évezredekig tart” (VálTan. 4: 340). Ehhez a végkövetkeztetéshez csak úgy juthatott el, ha azt számos megfigyelésből vonta le.

A mesterségek, iparok történeti kérdései is foglalkoztatták. Különösen a fazekasokról és készítményeiről írt több alkalommal is. Megírta a dési fazekas céh történetét, melynek írásos emlékeit egészében megismerhette. Kalotaszeg fazekasságához nemcsak adatokat sorolt fel, hanem a történeti források segítségével bírálta, illetve kiegészítette azokat a megállapításokat, melyeket a fazekasság néprajzi kutatói történeti megvilágítás nélkül a XIX. század előtti tárgyak hiányában tettek (VálTan. 4: 315—8). A győri kancsók és más edények kérdése, származása, sok vitára adott alkalmat. A levéltári források alapján valószínűsíteni tudta, hogy azok a Duna melléki Győrből származtak. Ezt a megállapítását az is támogatta, hogy például Kolozsvár és Torda tanácsa azok árusítását tiltotta. A szegedi fazekasok készítményei Belső-Erdélybe is eljutottak, amit számos XVIII. századi levéltári adattal tudott bizonyítani (VálTan. 4: 325).

Nehéz megállapítani, hogy Szabó T. Attila érdeklődése vagy a források egyoldalúsága miatt-e, de a népi anyagi kultúra erőteljesebben szerepel munkásságában, mint a szellemi műveltség. Bár az énekköltészet, az irodalom működésének korai szakaszában nagy szerepet játszott, de e területhez csak egyszer-egyszer tért vissza. Ilyen eset, amikor megírta: „Az erdélyi, bukovinai és a moldvai magyar népballadagyűjtés történetéhez” című alapvető tanulmányát (VálTan. 5: 442—91). Ennek azonban története van. Tudomására jutott, hogy KALLÓS ZOLTÁN balladagyűjtését, saját anyagából történt válogatását a helyi szakemberek nem javasolják kiadásra. Mint minden igazságtalanság, ez is mélységesen felháborította, különösen amikor a gyűjteményt elolvasta. Mindjárt érezte, hogy itt valami nagyszerű felfedezésről van szó, melyet mindenképpen meg kell jelentetni. Ezért vállalta el a kötet gondozását. Ehhez azonban úgy érezte, hogy a korábbi gyűjtéseket egészében meg kell ismernie, mert csak úgy tud igazán állást foglalni. Kallós munkásságát így méltatta: „A hazai [ti. erdélyi, B. I.] gyűjtőterület földrajzi kitérítésénél is kiemelkedőbb jelentőségű magának a Kallós gyűjtötte ballada anyagának elémítő gazdagsága... Nincs nemcsak hazai, hanem egyetlen más magyar ballada kiadvány sem, amely egyszerre ennyi és ilyen terjedelmes ballada- és balladás énekváltozattal gyarapította volna a hazai balladavilágra vonatkozó ismereteinket, mint ahánnyal e kiadványban találkozunk” (VálTan. 5: 479).

Hogy milyen hallatlan mély ismerettel, érzéssel állt e könyv mellé, azt VARGYAS LAJOSnak, a magyar népballada-kutatás legnagyobb egyéniségének alábbi sorai igazolják: „Aki ilyen sok szempontból tud meglepő, tanulságos és nagy jelentőségű anyagot összeválogatni..., azt valami egészen külön helyre kell tennünk a magyar népdalgyűjtés történetében. Bartók és Kodály gyűjtései óta ilyen nagy jelentőségű fölfedezés még nem történt a magyar népdal területén” (Ethn. 1971: 443). A könyv nagyszerűségét mi sem

bizonyítja jobban, mint az, hogy Bukarestben és Budapesten négy kiadást ért meg. Ebből a pesti Helikon Kiadó egymaga hatvanezret jelentetett meg, és ezt a hatalmas számú könyvet rövid idő alatt elkapkodták.

A néprajzot ilyen módon is segítette, támogatta Szabó T. Attila, aki minden jó ügynek szószólója volt. Mindebből szinte következik, hogy amikor megjelent GYÖRFFY ISTVÁNNak „A néphagyomány és nemzeti művelődés” című munkája 1939-ben, Tavaszky Sándor felkérésére ezzel kapcsolatos véleményét így fogalmazta meg: „Nemcsak egyénien nemzeti érdek tehát a népiség érvényesítése, hanem egyetemes emberi kötelesség is. Az emberi műveltség egyetemes mezején külön hely csak a saját népi értékeit megbeccsülő, ápoló nemzetnek van, a többi beolvad a mező fakó egyhangúságába. Minden önérzetes népnek arra kell törekednie, hogy a maga külön színeivel, egyéni vonásaival tarkítsa az emberi műveltség egyetemes képét. E törekvés előfeltétele azonban az, hogy magunk elismerjük a népiség jelentőségét nemzeti műveltségünk szempontjából. Népünk jelentős részének műveltségkincse kér érvényesülést úgy, hogy maga nélkülözhetetlen gyökeret, állandóan működő újító erőt akar jelenteni egy gazdagabb, egyénibb és emberibb műveltség kialakításában” (VálTan. 6: 39). Mindez a Bartók—Kodály—Györffy által képviselt elv, mely szerint a népi műveltség kimagasló eredményeit be kell emelni nemzeti kultúránkba. Itt kapcsolódott a mindennapi élethez, mert látta — különösen kisebbségi körülmények között — a népzene, a népi tánc, a népművészet magyarságot megtartó erejét. Mindezeknek az iskoláskönyvektől kezdve helyet kíván biztosítani, és legfontosabbnak tartja az ifjúság megnyerését.

Bármennyire vázlatos is áttekintésem Szabó T. Attila néprajzi munkálkodásáról, mégis meg kell említenem az Erdélyi magyar szótörténeti tár történeti-néprajzi jelentőségét. Erre ő maga hatalmaz fel, amikor az első kötet bevezetőjében (12) ezeket írja: „A nyelvtudomány érdeklődési körén túl azonban történeti anyagot szándékozik nyújtani [ti. a Tár, B. I.], szállítani minden olyan tudomány számára, amely történetiség igényével vizsgálja az érdeklődési körébe került kérdéseket. Különös figyelemre méltó nyelvi és szokásismereti anyagot szolgáltat a Tár a történettudomány, valamint a történeti néprajz [kiemelés tőlem, B. I.] művelői számára.”

Bár a Tár egy-egy fogalomkörét korábban is ismerhettem, hiszen a munkámhoz szükséges szavakat (pl. *kukorica, eke*; általában: mezőgazdasági eszközök stb.) rendre megkaptam tőle, mégis mikor az első kötetet kezembe vettem, valósággal beleszédültem a lehetőségekbe. Ekkor fogalmazódott meg bennem: A jövőben nem lehet néprajzi kérdéshez nyúlni, amíg a Tár megfelelő címszavát meg nem nézi az ember, hiszen azok ismereteinket a messze múltban kitágítják. Véleményemet az első kötet ismertetésekor így fogalmaztam meg: „A hatalmas kötet két őszinte kívánságot ébreszt bennünk. Az egyik az, hogy az elkövetkezendő kötetek minél hamarabb lássanak napvilágot. A másik már inkább jámbor óhaj. Milyen jó lenne, ha a magyarországi levéltárak, az erdélyieknél semmivel sem szegényebb kincsesbányájából egy ilyen hatalmas kiadványsorozat készülne, és jutna el az olvasó kezébe. Ehhez azonban egy olyan tudós egyéniségre lenne szükségünk, mint Szabó T. Attila, de ilyen a mi századunkban aligha akad több” (Ethn. 1975: 657). Mindezt 1975-ben írtam. Tíz éve, hogy eltemettük Szabó T. Attilát. A Tár a nyolcadik kötetnél jár, ami elsősorban a tanítvány Benkő Lorándnak köszönhető. Századunk végén meg lehet állapítani, hogy országhatárainkon belül egy hasonló Tár elkészítése fel sem merült, mert olyan önzetlen tudós, mint ő volt, nem akadt több századunkban. (Részleteket, irodalmat l. BALASSA IVÁN, Szabó T. Attila. Erdély nagy nyelvtudósa. Püski Kiadó, Bp., 1996.)

## **Szabó T. Attila, a kolozsvári egyetem tudós tanára**

Bár harmincegy éven át tanára, professzora volt a kolozsvári egyetemnek, mégsem érzem sem illőnek, sem találónak Szabó T. Attilára a „tanár a katedrán” megjelölést. A katedra láthatóan sem a maga tárgyi valóságában nem vonzotta; az a kissé színészi szerep, amelyet nagyobb közönség előtt a tanárnak el kell játszania, sem az egyetemi tanszékként értelmezett katedra, amely pályája középső időszakától kezdve, de Kolozsváron az elmúlt ötödfél évtizedben végig, túlságosan exponált volt, etnikailag, politikailag vagy ideológiailag túlságosan is a figyelem középpontjában állt, vagy éppen a viták, a retorziók tárgya és színtere volt, így a szakmai munka lényege: a kutatás és az oktatás háttérbe szorult. Márpedig Szabó T. Attila elsősorban tudós volt, mindenekelőtt a levéltári munka és az e forrásból merített nyelvi anyag kötötte le, aztán a néprajzi gyűjtés terepmunkája, nagy munkálatok tervezése és kivitelezése.

A változó körülmények és a tanítványoktól egyre inkább eltávolodó életkor egyaránt csillapíthatja a tanár pedagógiai lelkesedését. Bizonyára teljesen más volt a Professzor is a negyvenes évek legelején, a friss egyetemi státusz presztízsével, a szakmai elismerés fénykörében, lelkes tanítványok körében, akikkel — mint Balassa Iván és mások beszámolóiból tudjuk, és fényképfelvételeken is látjuk — együtt végezte a terepmunkát; és más volt húsz esztendővel később, a megélt csalódások után, a férfikor teljében, amikor mi lettünk tanítványai az egyetemen. Számára ekkor már jóval sürgetőbbek voltak a körvonalazódó vagy megvalósuló tudományos tervek. Az egyetemi oktatásból kevésbé lehetett már vonzó az akkor még viszonylag népes évfolyamok nyelvtörténeti alapképzése, legfeljebb egy-egy tudományos diákköri dolgozat irányítása, és egyre inkább az igényesebb doktori disszertációkon dolgozó fiatal egyetemi kollégák szakmailag izgalmasabb és felelősebb beavatása a tudományos kutatásba jelentett számára örömet.

Köztudomású, hogy a két világháború közötti román egyetem egyetlen magyar professzora irodalomtörténész volt. A nyelvészeti képzés hiányát a húszas évek végén Csúry Bálint nem hivatalosan szervezett szemináriumai pótolták, és ezeken Szabó T. Attila hallgatóként vett részt, egy évtizeddel később pedig Márton Gyulának nemzedékét már ő vatta be a magyar hangtanba, a névtani és a nyelvjárástani kutatásokba. 1940 októbertől az új státusban oktatásbeli és tudományszervezési feladatai hirtelen megsokasodtak. Ekkor és a háború utáni időszakban is az ötvenes évek elejéig gyakorlatilag minden magyar nyelvészeti tárgyat neki kellett előadnia. Az 1945 és 1950 közötti időszak lehetett a legnehezebb, amikor magyar állampolgárként már csak Sz. Kispál Magdolna őrizte meg oktatói státusát a finnugor nyelvészet és a finn nyelv tanáraként. 1948-ban Szabó T. Attilának kell átvezetnie a tanszéket az új, szovjet típusú rendszerbe, amelyben az adminisztrációs és nevelői feladatok gyarapodnak a szakmai igényesség és teljesítmény rovására. Erre az időre hazakerül a háborúból, illetőleg a fogságból Gálffy Mózes és Márton Gyula, a frissen végzett évfolyamokból kinevezik az első gyakornokokat, tanársegédeket (Szabó Zoltánt, Vámszer Mártát), az oktatás terhei fokozatosan megoszlanak a gyarapodó tanszéken, de egyre ijesztőbbé válik az ideológiai nyomás és a kiszámíthatatlan politikai hisztéria. Amikor 1952-ben két évre eltávolítják az egyetemről, a sors iróniájaként vele egyszerre olyan „hithű” ideológusoknak is távozniuk kell, mint Csehi Gyulának vagy az 1952-ig rektori tisztséget is betöltő Nagy Istvánnak. Ez volt az az időszak, amikor a hatalom megtervezett stratégiája szerint évente változó hullámban egymást számolta föl az erdélyi magyar értelmiség: előbb a baloldaliak a nemzetieket, aztán a polgáriakat, majd a népieket (az MNSZ-t), végül az internacionalista baloldalt a nacionalista baloldal. A hosszú bebörtönzések, halálos kényszermunkák, öngyilkosságok időszakában erről a Szabó

T. Attilát ért sértő, méltánytalan epizodról — nem a kort vagy az egyetemet felmentő szándékkal — mégis csak ez mondható: a sors különös kegye, hogy csak ennyi érte el a történelem viharából.

Ekkor Márton Gyula vette át a tanszék irányítását és a nyelvjárastan oktatását, és 1954-től, amikor újból visszakerült a tanszékre, a nyelvtörténetet adta elő, érzékelhető különös vonzalommal a levéltári búvárkodásával összefüggő írástörténet és hangtörténet, valamint a szakmai szvenvedélyként ekkor sem titkolt szó- és névtörténet iránt. Speciális kollégiumai voltak igazán vonzóak és élvezetesek: a saját anyagát bőven hasznosító nyelvjárástörténeti és helynévtörténeti kollégiuma. Publikációi gazdag jegyzékéből is kikövetkeztethető, hogy más huszadik századi vezető magyar nyelvészektől eltérően nem kedvelte különösképpen a tankönyv, a jegyzet, a kézikönyv műfaját. Kimondatlanul is ahhoz az elvhez tartotta magát, hogy az egyetemi tanár maga legyen a kimeríthetetlen és kiapadhatatlan kútfő. Egyetlen kétkötetes nyelvtörténeti jegyzete jelent meg 1962-ben (Magyar történeti nyelvtan I—II. Történeti hang- és alaktan. 164 l. — III. A magyar szókincs története. 168 l.), nem szívesen hivatkozott rá, érezhetően inkább tanszéki kötelezettségének tett vele eleget.

Egyébként minden kurzusát leírta, sőt szinte minden mondatát leírta annak is, amit tanszéki értekezleten vagy más alkalommal el szándékozott mondani. Szinte hivalkodóan volt konzervatív, például abban, hogy legszívesebben pennával írta céduláit és egyetemi jegyzeteit is. A töltőtollat vagy a golyóstollat már nem szívesen használta, írógéppel sem írt soha.

1954, majd 1959 után, a közös egyetemen, amely egyre dominánsabban vált románá, tisztán adminisztrációs, protokoll jellegű feladatokat már nem kellett ellátnia. Ez nem mellőzés volt, hanem inkább egyfajta mentesítés a személyiségének járó tisztelet alapján. (A máig élő tisztelet jele, hogy arcképe ma is ott áll a kari tanácsterem falán, a legnevesebb professzorok arcképcsarnokában.) Tisztán szakmai és személyes kapcsolatot tartott fenn a bölcsészkar mindenkori vezetőivel, valamint neves kolozsvári román történészekkel és nyelvészekkel: Emil Petrovici-csal, Ștefan Pașcăval, Romulus Todorannal, David Prodannal és másokkal. Másodállásban intézeti témavezető is volt 1968-ig, az RMNyA. munkálatait irányította. Erről rendszeresen beszámolt a Nyelvtudományi Intézet ülésein, az akadémiai folyóiratban, majd a kötetben is közölt beszámolókat rendre az említett román kollégáknak dedikálta.

Az egyetemen hivatalos tervmunkaként „A magyar nyelv feudalizmuskori román kölcsönszavai” című témát irányította. Publikációi között szép számmal vannak olyanok, amelyek a régi nyelv román elemeivel foglalkoznak, amelyek tehát ennek a nagyobb munkálatnak a résztermékei. Az egyetemi ülészakokon is tartott előadásokat ebből a témából, illetőleg a tervmunka előrehaladásáról. A munka adattári része jelentős mértékben egybeesett a Szótörténeti Tárral, annak anyagából való, ez is oka volt annak, hogy érezhetően maga Szabó T. Attila is a Szótörténeti Tárat tartotta sürgősebbnek és fontosabbnak, így a román nyelvi hatást tárgyaló monográfia kiadására mindmáig nem került sor. Nem állítható, hogy fölöslegessé vagy túlhaladottá vált volna a témában bekövetkezett örvendetes előrehaladás miatt, kétségtelen azonban, hogy a téma korábbi politikai konjunktúrája, túlméretezettsége és egyoldalúsága miatt sem a kiadók, sem a szerzők nem érezték fontosnak a publikálást.

A Szabó T. Attilához hasonló tudós- és tanáregyéniségek életművének és hatásának a mérlegelésekor és méltatásakor érezzük igazán, mennyire nem olcsó hivalkodás az a csak újabban terjedő szokás, hogy a szakmai életrajzokba, életmű-bibliográfiákba nem csupán a publikációk kerülnek be, hanem a nagyobb szabású munkálatok szakmai irányítása is, valamint a tanítványok szakdolgozatainak, doktori dolgozatainak irányítása.

Iskolateremtésnek szokás ezt nevezni méltán, a szakmai-szellemi örökség gyarapításának és átörökítésének mondanám én, amely úgy él tovább a tanítványok további nemzedékeiben, mint az élet gyermekeinkben és unokáinkban. Ezek a szellemi kapcsolatok a szakmai rokonság és örökség szálaiként a Csúry, majd a Szabó T. Attila, a Márton Gyula és a többi mestereink tanítványait szinte családi kötelékbe vonják.

Szabó T. Attilának voltak vele csaknem egykorú tanítványai is, aztán következett a fiatalabb tanítványok újabb és újabb nemzedéke. A hetvenes évek elején kezdte publikálni a Kriterion Kiadó a nyelvészeti monográfiák sorozatát, amelynek java része eredetileg doktori disszertáció volt. A dialektológiai témákat Márton Gyula irányította, a nyelvtörténeteket és a névtaniakat Szabó T. Attila. 1977-ben jelent meg ebben a sorozatban B. GERGELY PIROSKÁNAK „A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere”, 1980-ban J. LÖRINCZI RÉKÁNAK „A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai”, 1983-ban KÓSA FERENCNEK „Apor Péter helyesírása és nyelvének állapota” című munkája. Ezeket mind Szabó T. Attila irányította aspiránsvezetőként, és még sok más értekezést is, amelyek teljes jegyzéke közvetve szintén hozzátartozik az életműhöz.

Az 1940—44-es rövid időszakot kivéve Kolozsváron soha nem volt lehetőség a szakterületeknek és szakmai kompetenciáknak az anyaországéhoz hasonló megosztására. Így mindenkire a szokásosnál nagyobb teher hárult, szinte mindenkinek olyan széles szakterületeket kellett átfognia mind az oktatásban, mind a doktori témák irányításában, hogy az méltán kelthetett gyanút a kívülálló szakmabeliekben, és méltán tette képtessé az erdélyi polihisztorok minden szerepét. A helyzet kényszere eredményezte azt is, hogy miközben az egyetemi tanszék szinte kizárólag csak dialektológiai és nyelvtörténeti témákat kutatott, az oktatásban minden szaktárgyat ellátott, távolról sem azonos színvonalon. Az oktatás bizonyára megsínylette ezt. A szakirányításban is voltak és vannak hasonló kényszerek. Hosszú ideig csak Márton Gyula és Szabó T. Attila irányíthatott kandidátusi, majd doktori témákat. Ha nem lett volna kellő nyitottság és rugalmasság az irányítóknak, egyáltalán nem bontakozhatott volna ki a kolozsvári iskola harmadik, modernebb szakterülete: a stílustörténet, az irodalmi nyelv története. A tanszéken az ilyen jellegű kutatásokat még Szabédi László kezdeményezte, majd Szabó Zoltán irányította, a modern nyelvészet újabb elméleteit is ő közvetítette. Hosszú ideig hivatalosan ezeknek a témáknak is Szabó T. Attila volt a doktori irányítója. És ez soha nem volt formális, adminisztratív hozzájárulás az ő részéről. Minden dolgozatot elolvasott, véleményezett, fontos észrevételeket tett mind a tanszéki megbeszéléseken, mind a védés alkalmával. Joggal érezte károsnak a román nyelvű szakvéleményezést hungarológiai témákról, ezt szóvá is tette, és részben neki köszönhető, hogy a védések már akkor részben kétnyelvűek voltak. És talán az is, hogy Romániában soha föl sem merült, hogy román nyelven kérjék a doktori értekezések benyújtását. (Mint ismeretes, a többi utódállamban még ma is szinte elképzelhetetlen magyar nyelvű doktori értekezés benyújtása és megvédése.)

Idősebb korában, nyugdíjazása után is ezek az alkalmak jelentették számára a katedrát, az oktatást. Márton Gyula hirtelen halála után az ő irányító feladatait is átvette. Magam is abban a helyzetben voltam, hogy közvetlenül a védés előtt, miután Márton Gyula már hivatalos irányító szakvéleményét is megírta dolgozatomról, hirtelen bekövetkezett halála után Szabó T. Attilának kellett átvennie és felolvasnia Márton Gyula értékelését.

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár nem volt ugyan tanszéki tervmunka, de a szerkesztők népes csoportja a tanítványokból és a tanszéki munkatársakból verbuválódott. A szakmai megbeszélések színhelye máig is a tanszék; Vámszer Márta, a mostani főszerkesztő, szintén a Professzor tanítványa.

Az Egyetem Kelet-Európában már rég nem az az intézmény, amely közvetlenül igényli és hagyja érvényesülni a tudós személyiségét. A centralizálás, a tanrendek egységesítése, a kontraszelekció a bürokratikus intézményt tette mindenhatóvá a személyiségek ellenében. A kor viszontagságai és az emberi gyarlóságok mellett ez volt a fő oka, hogy Szabó T. Attila és a hozzá hasonló tudós egyéniségek lelkiileg nem kötődtek igazán ehhez az egyetemhez, csak a tanítványokhoz és a tanári hivatáshoz.

PÉNTEK JÁNOS

## A mondatértés és a szövegértés összefüggései (óvodás és iskolás gyermekeknél)

1. Bevezetés. — A beszédmegértés folyamatának különböző szintjei vannak, amelyek az aktuális értési feladatnak megfelelően különféleképpen aktivizálódnak. Elnagyolt megközelítésben mondhatjuk azt, hogy minél kevesebb a dekódolandó nyelvi információ, annál nagyobb mértékben aktivizálódnak a folyamat ún. alsóbb szintjei (vö. GÓSY, Beszédeszlelés. MTA Nyelvtud. Int., Bp., 1989.); és minél több a dekódolandó nyelvi információ, annál nagyobb mértékben kerül át a hangsúly az ún. felsőbb szintek működésére. Ha egyetlen egyszótagú szó hangzik el, például a *szár*, akkor elsősorban az akusztikai, fonetikai és fonémaszintek működési eredményén alapszik a biztos azonosítás. Ez fogja azt eredményezni, hogy a hallgató valóban a *szár* szót érti és nem a hozzá hasonló, de egy jegyben különböző hangsorok egyikét. Ez az egy jegynyi eltérés az akusztikai elemzés során gyakran minimális különbséget jelent, amelynek következtében azonban a fonetikai szinten, illetőleg a fonémaszinten már beszédhangnyi a differencia.

Hosszabb időtartamú nyelvi információ (pl. mondat vagy mondatok sorozata) esetén is különbözőképpen vesznek részt a megértési folyamatban az egyes szintek. Mit értünk ezen? Ha a dekódolandó egység egyetlen mondat — például *Ma szép idő van.* —, akkor a megértési folyamat csaknem párhuzamosan zajlik az ún. alsóbb és felsőbb szinteken, hiszen a szemantikai és szintaktikai elemzések közel egyidejűleg zajlanak az akusztikai, fonetikai és fonológiai elemzésekkel. Az elhangzott közlés megértése akkor következik be, ha a mondat szemantikai és szintaktikai elemzése sikeresen befejeződött. A folyamat legfelső szintjének, az asszociációs szintnek a működése a példamondat esetében a megértéshez lényegében nem szükséges, hacsak a hallgató nem vizsgálja egyúttal a közlés igazságértékét is (valóban szép-e az idő). Természetesen már az egyszerűbb szerkezetű közlések többségénél is aktivizálódik az asszociációs szint; a már ismert információt is feldolgozzuk az aktuális közlés szemantikájának feldolgozásakor. Fokozottan van szükség azonban az asszociációs szint működésére a mondatok, szövegek megértéséhez: a szövegen belüli összefüggéseket csak ennek a szintnek a jó működése alapján ismerhetjük fel.

Az asszociációs szint jó működése biztosíthatja a végső megértést akkor is, ha a hallgató mondatértése tökéletlen. Mind az anyanyelv-elsajátítási folyamat, mind az idegen nyelv-tanulás számos adatot szolgáltat ennek alátámasztására. A kisgyermek, beszédmegértésének fejlődése során, az ún. kulcsszó-stratégia időszakában a hozzá intézett közléseket mintegy kikövetkezteti az azonosított szavak alapján (GÓSY, A beszédmegértés kezdetei: NyK. 1984.). Ha ezek a szavak a kulcsszavak, akkor a szövegértés jó lesz annak ellenére, hogy a mondatértés tökéletlen. Idegen nyelvi szöveg hallgatásakor gyakran előfordul — a hallgató idegen nyelvi tudásának függvényében —, hogy a bizonytalan mondatfel-



ismerés és szóértés ellenére a szövegértés jó lesz. Mindkét esetben az asszociációs szint működése biztosítja a szövegkohézió felismerését.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló az, hogy a beszédmegértési folyamat működhet hibátlanul mondatok dekódolásakor és a szövegértés mégis hibás lehet; másfelől lehet tökéletes folyamatműködés a szöveg dekódolásakor, pedig a mondatértés bizonytalan. Mindez tehát azt jelenti, hogy a különféle időtartamú és különböző összefüggéseket tartalmazó nyelvi információ feldolgozása a beszédmegértés folyamán eltérő lehet. Az egyik jó működéséből nem következtethetünk a másik jó működésére.

Az aktív anyanyelv-elsajátítás időszakában a gyermek éppen azokat a stratégiákat tanulja, gyakorolja, amelyek az egyes részfolyamatok, majd a teljes mechanizmus biztos és korrekt működtetéséhez szükségesek (PLÉH CSABA—B. MACWHINNEY, Formai és szemantikai tényezők egyszerű magyar mondatok megértésében és a megértés fejlődésében: *Pszichológia* 1985: 321—78). Az írott nyelv felismerése, megértése (olvasástechnika, olvasásértés) és a tanulás maga is a nyelvi folyamatok jó működésén alapszanak. Elvárható tehát, hogy az iskolakezdés idejére a gyermek nagy biztonsággal legyen képes használni azokat a stratégiákat, amelyekre tanulmányai során szüksége lesz (GÖSY, A beszédészlelés és a beszédmegértés zavarai és terápiája. Bárcki Gusztáv Gyógyeped. Főisk. Bp., 1995.). Ha a mondatértés életkori szintű, de a szövegértés nem, akkor általában csak a harmadik vagy felsőbb osztályban derülnek ki a gyermek olvasásértési nehézségei; ha ellenben a szövegértés jó, de a mondatértés nem, akkor már korábban jelentkezhetnek a gondok, elsősorban a szöveges matematika feladatok értelmezésében, a definíciók megtanulásában. Mindkét probléma — ha nincs időben korrekció — a későbbi, ún. tanulási problémák forrása. A beszédmegértési nehézségek nemegyszer együttjárnak a beszédészlelési (és egyéb) problémákkal, ezért az írott nyelv elsajátításában többféle zavart is okozhatnak. A legfeltűnőbb és mindjárt a kezdetekben jelentkezik az olvasástechnikai gond, azaz az írott nyelv dekódolásának nehézsége.

A mindennapi kommunikáció során a kisgyermek beszédmegértési nehézségei vagy zavarai sokszor rejtve maradnak, hiszen a beszédhelyzet s az egyértelműen azonosítható paralingvisztikai tényezők a jó intellektusú gyermeket átsegítik a pillanatnyi nehézségeken. A probléma „rejtőzködéséhez” az is hozzájárul, hogy a felnőtt környezet a beszédmegértési nehézséget figyelemzavarnak, játékoságnak értelmezi. Az iskolai kudarcok ezért sokszor „váratlanok”, „magyarázhatatlanok” és számos pszichoszomatikus következményhez vezetnek.

Kísérletünk során megnéztük, hogy milyen azoknak a normál populációból kikerülő első és második osztályos tanulóknak a mondatértése és szövegértése, akiknek nyilvánvaló olvasástanulási nehézségük van. Összehasonlításként megvizsgáltuk a hatéves, beiskolázott nagycsoportos óvodások beszédmegértési teljesítményét is. Célunk az volt, hogy választ kapjunk a következő kérdésekre:

1. A hatéves gyermekek beszédmegértési folyamatának sajátosságai előjelezhetik-e az olvasástanulás (esetleges) kudarcát?

2. Milyen az olvasási nehézséggel küzdők mondat- és szövegértése?

3. Milyen összefüggést találunk a mondat- és a szövegértési eredmények között?

**2. Anyag és módszer.** — 1. A szövegértés vizsgálatára a GMP-tesztcsoomag (GÖSY, A beszédészlelés és a beszédmegértés vizsgálata. Logo-Press, Bp., 1989. 12. teszt) férfi hanggal magnetofonkazettára rögzített meseszövegét használtuk fel (a tesztcsoomag sztenderdizált értékeket ad az egyes életkori csoportokra vonatkozóan 3 és 7 éves kor között). A szöveg szókincse és szintaktikája megfelel a hatéves gyermek anyanyelv-elsajátítási szintjének, azaz elvárható a mese jó feldolgozása, megértése és értel-

mezése. Az elhangzás tempója: 10,2 hang/s átlagosan, vagyis az átlagos köznyelvi magyar beszédtempónál kissé lassúbb. A mese hallgatása normál figyelmet és emlékezeti kapacitást igényel, az elhangzás ideje: 1 perc 15 másodperc.

Megértést ellenőrző kérdéseket tettünk fel a gyermeknek a mese elhangzását követően azonnal. Összesen 10 kérdésre vártunk választ, amelyek egyfelől a szöveg részleteire, másfelől az egyes történések összefüggéseire vonatkoztak. Egy kérdés az ok-okozati összefüggés felismerésének próbája volt. A szövegértés sztenderd teljesítmény-értéke 6 éves korban: 70—80%, 7 éves korban: 90—100%, 8 éves korban: 100%.

2. A mondatértés vizsgálatára a GMP-diagnosztika (GÓSY: Nikol. Bp., 1995. 16. teszt) sztenderdizált tesztjét használtuk. Ez 10—10 nyelvtanilag egyszerű, illetőleg összetett mondatot tartalmaz. A kiindulás az volt, hogy a 10 alapmondat reprezentálja az adott nyelvelsajátítási szakaszban általánosan a legkésőbbben és/vagy a gyermek nyelvhasználatában általánosan ritkábban előforduló: a) szófajú szavakat, b) morfológiai formákat, c) szintaktikai szerkezeteket. Valamennyi mondatnak meg kellett felelnie az egyszerűen ábrázolhatóság feltételének, valamint annak is, hogy létezzen a mondat szemantikai ellentettje (a gyermek számára), és az is ábrázolható legyen. A két ábrázolás között a szemantikai eltérést egyetlen vizuálisan detektálható különbség tartalmazta. Mindezek alapján a teszt a következő „mondatpárból” áll (a teszteléskor használt véletlenszerű sorrendben). (Az első mondatot kell a gyermeknek megértenie, ez hangzik el, a zárójelben lévő mondat az ábrázolt szemantikai variáció.)

1. *Az egérke majdnem eléri a sajtot. (Az egérke eléri a sajtot.)*
2. *A maci és a nyuszi fára másztak és az egyikük leesett. (Egyikük sem esett le.)*
3. *A macska az asztal mögül húzza az egeret. (Az egér az asztal alatt van.)*
4. *A kislánynak oda kell adnia a könyvet a kisfiúnak. (A kisfiúnak oda kell adnia a könyvet a kislánynak.)*
5. *Mielőtt a maci evett, ivott egy kicsit. (Mielőtt a maci ivott, evett egy kicsit.)*
6. *Az asztalról leeső gyertyáról beszélnek. (Az asztalon fekszik a gyertya.)*
7. *Nem a nyuszi vette föl a kockás nadrágot. (A nyuszi vette föl a kockás nadrágot.)*
8. *A medve szalad, nehogy megcsípjék a méhek. (A medve szalad, pedig nem kergetik a méhek.)*
9. *Mivel nagyon esett a hó, a kislány mégse ment el szánkózni. (Nagyon esett a hó, és a kislány elment szánkózni.)*

10. *A kislány megette volna a tortát, ha elérte volna a tálat. (A kislány eszi a tortát.)*

Az adott mondatok olyan módosítószót, illetve névmást tartalmaznak, amelyek ismerete hatéves korban már elvárható (*majdnem, egyikük*). A *honnan* kérdésre „felelő” névutó 3 és 4 éves kor között az utolsóként elsajátított szófaji kategória tagja. Megjelenik a jelen idejű melléknévi igenév. A tagadó szerkezet nem az állítmányt, hanem az alanyt érinti, illetőleg alárendelt mondatok mellékmondatában fordul elő: az egyik esetben a tagadó kötőszó, a másikban a mondatkezdő tagadó struktúra „nehezíti” a megértést. Az időviszonyok helyes felismerése a ritka kötőszó megjelenésével nehezedik. A részeshatározói szerkezet és a *kell* ige vonzata homoním formát eredményez: mindkettő pontos értése szükséges a mondat jó felismeréséhez. A múlt idejű feltételes szerkezet használata elvárt a hatévesek nyelvében.

A mondatpárokat ábrázoltuk (A/5-ös méretű, festett rajzokon), s könyvszerűen összefűztük őket úgy, hogy könnyen lapozhatók legyenek. A rajzok csupán egyetlen — a szemantikai különbséget reprezentáló — elemben különböztek.

A gyermeknek minden esetben egyszerre két rajzot mutattunk (előzőleg a feladatot elmagyaráztuk). Majd a kísérletvezető normál hangerővel és tempóban elmondta a tesztmondatot (egyszer). A gyermeknek az elhangzott mondatot ábrázoló képet kellett meg-

mutatnia. (A mondat elhangzása előtt hagyunk időt a két rajz megnézésére, átlagosan 3 mp-et.) A kísérletvezető a tesztapon jelölte a gyermek választását, illetőleg minden egyéb (verbális és nem verbális) reakcióját. A mondatértési teszt sztenderd értéke 6 éveseknél: 80—100%, 7 éves kortól: 100%.

**3. Kísérleti személyek.** — A kísérletben 100 (heterogén szociális környezetű) nagycsoportos óvodás vett részt; közülük 60 budapesti (a X., XII. és XXII. kerület óvodáiból) és 40 vidéki gyermek (Somogy és Tolna megyéből) volt. Az MTA Fonetikai Laboratóriumában 1994-ben olvasási nehézség miatt vizsgált (ugyancsak heterogén szociális környezetű) 60 első és második osztályos (különböző iskolákból, nagyobb részük budapesti, kisebb részük vidéki; heterogén szociális környezetű tanulók) mondat- és szövegértési teljesítményét dolgoztuk fel. (Minden korcsoportban a gyermekek mintegy felénél a szövegértéssel kezdődött a kísérlet, míg a másik felénél a mondatértéssel.) A gyermekek életkori megoszlását az 1. táblázat szemlélteti:

1. táblázat

A kísérletben részt vevő óvodások életkori megoszlása

Életkor (év; hó)	A gyermekek száma		
	lány	fiú	összesen
6;0 — 6;3	21	18	39
6;4 — 6;7	18	19	37
6;8 — 6;11	10	14	24
7;2 — 8;1 (I. o.)	9	21	30
7;8 — 9;1 (II. o.)	9	21	30

#### 4. Eredmények

##### 1. Mondatértés

A hatévesek adatai azt mutatják, hogy a gyermekek mondatértése jobb, mint a szövegértésük, azaz a mondatértési teljesítmény jobban megfelel az életkorukban elvártaknak, mint a szövegértés szintje. A mondatértésre kapott adatokat a 2. táblázatban összegeztük.

2. táblázat

Hatéves óvodások helyes mondatértésének adatai

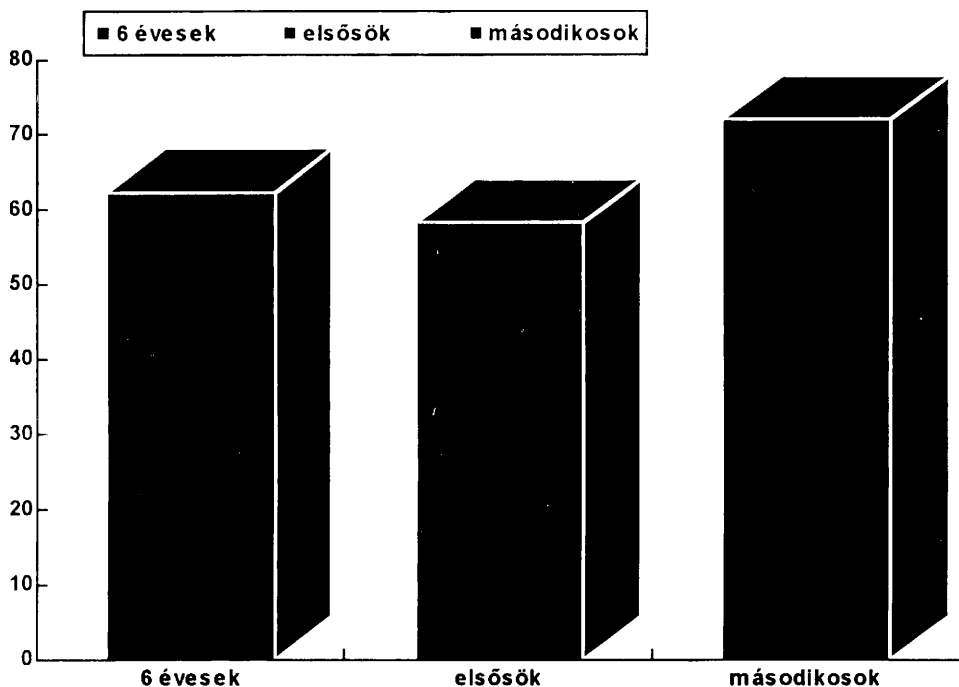
Életkori csoportok	Helyes mondatértés (%)			
	átlag		szórás	
	lány	fiú	lány	fiú
6;0 — 6;3	82,38	71,66	50—100	40—100
6;4 — 6;7	85	80,52	50—100	50—100
6;8 — 6;11	78	80,71	50—90	40—100
Összesen	79,71	75,63	40—100	

Ha a kapott eredményeket a hatéves korban elvárt sztenderd értékhez (80—100%) hasonlítjuk, akkor azt látjuk, hogy a vizsgált hatévesek megközelítik a minimális teljesítményt, a 80%-ot. Az egyes korcsoportok átlagát, illetve szórásstartományát elemezve

látszik, hogy az életkori különbségek nem jelentkeznek szignifikáns tényezőként. Az életkorban elvárt teljesítményt — átlagosan — a 6;0 és 6;7 év közötti lányok, valamint a 6;4 és 6;11 év közötti fiúk érték el. A „legidősebb” lányok elmaradnak ettől a teljesítménytől, és nagyobb mértékben alulteljesítenek a legfiatalabb fiúk. A nemi különbségre tekintet nélkül nincs szignifikáns különbség az egyes korcsoportok mondatértési teljesítménye között (1. ábra).

1. ábra

A három kísérleti csoport mondatértési teljesítménye



Az első és második osztályosok mondatértési eredményeit a 3. táblázat tartalmazza. Mivel a vizsgálatkor valamennyi iskolás gyermek betöltötte a hetedik életévét, az elvárt teljesítmény a teszt sztenderd értéke szerint 100%, vagyis hibátlan megoldás.

3. táblázat

Iskolások mondatértési eredményei

Osztályfok	Helyes azonosítás (%)			
	átlag		szórás	
	lány	fiú	lány	fiú
elsősök	78	85,5	30—100	40—100
másodikosok	87,7	87,6	50—100	50—100

Az első osztályosok átlagos mondatértése 83%, a második osztályosoké 87,65%, az életkori és az osztályfok különbség ellenére nincs közöttük szignifikáns különbség. Ez azt jelenti, hogy a másodikosok közel 9 éves adatközlői nem érik el a hatéves óvodások szintjét. A gyermekek teljesítménye jelentősen elmarad az életkorukban elvárt értéktől, azaz a mondatértésük kifejezetten bizonytalan, sokat tévednek. A hatévesekhez képest ugyan látható a fejlődés, de az nem megfelelő mértékű.

## 2. Szövegértés

A hatévesek szövegértésére kapott eredményeket a 4. táblázatban foglaltuk össze.

### 4. táblázat

Hatévesek helyes szövegértésének adatai

Életkori csoportok	Helyes szövegértés (%)			
	átlag		szórás	
	lány	fiú	lány	fiú
6;0 — 6;3	60	55,55	20—90	10—90
6;4 — 6;7	52,77	65,26	10—90	30—100
6;8 — 6;11	71	69,28	40—90	40—100
Összesen	61,25	63,36	10—90	10—100

A szövegértés sztenderd magyar átlaga hatéves korban 70—100%. A kísérletben részt vevő hatéves óvodások többsége nem éri el ezt az alsó szintet, az adatok szignifikáns eltérést mutatnak (átlag: 62,3%, szórás: 10—100%;  $p < 0,01$ ). A „legidősebb” hatévesek csoportjában a lányok teljesítménye eléri a sztenderd érték alsó határát, a fiúk pedig megközelítik azt. A fejlődés folyamatosnak mondható a fiúk esetében, nem folyamatos a lányok esetében: a 6;4—6;7 évesek teljesítménye lényegesen gyengébb a fiatalabb és az idősebb csoportnál. A nemi különbségre tekintet nélkül az adatok nagyjából lineáris változást-fejlődést mutatnak (2. ábra).

Az iskolások szövegértési teljesítmény-mutatói részben hasonlóak az óvodásokéhoz, részben eltérnek attól. Az első osztályosok átlageredménye 58,3% — szemben az életkori szerint elvárt 100%-kal ( $p < 0,0001$ ); a másodikosoké 72% átlagosan, ez a hatéves sztenderd értékkel azonos (vö. 5. táblázat).

### 5. táblázat

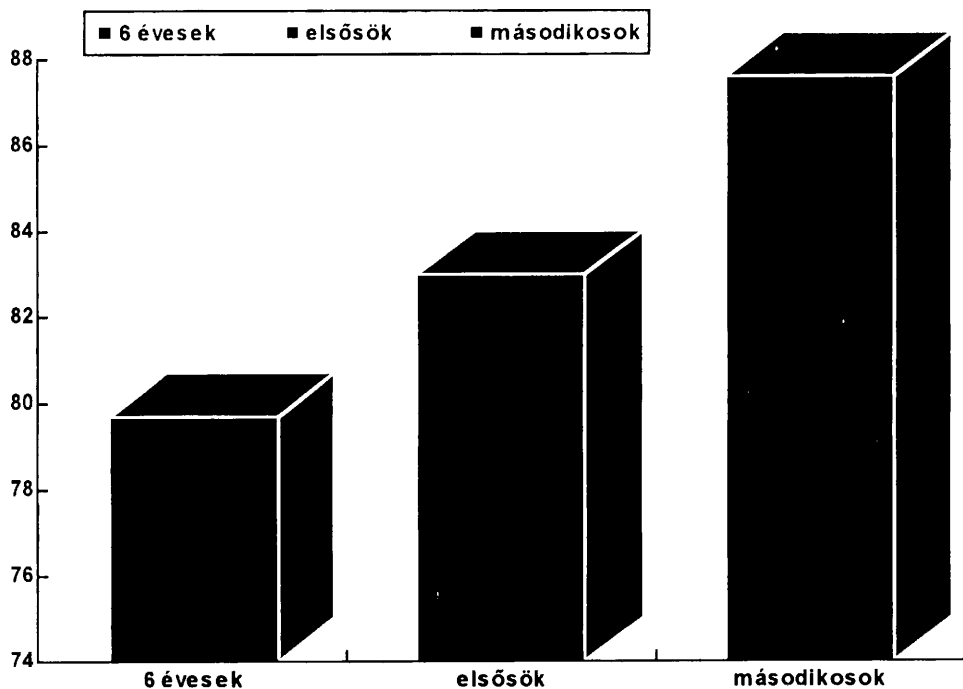
Iskolások szövegértési adatai

Osztályfok	Helyes szövegértés (%)			
	átlag		szórás	
	lány	fiú	lány	fiú
elsősök	65	58,5	10—100	0—100
másodikosok	72,2	71,9	20—100	30—100

Az első osztályosok 58,3%-ban értették meg az elhangzott szöveget, a másodikosok pedig 72%-ban; tekintettel az alkalmazott módszerre, ez azt jelenti, hogy a hatévesekhez képest az elsősök nagyjából ugyanannyi kérdésre tudtak jó választ adni, a másodikosok

2. ábra

A három kísérleti csoport szövegértési teljesítménye



pedig átlagosan egy kérdéssel többet válaszoltak meg jól. Ez azt jelenti, hogy a gyermekek közötti egy, két, illetve közel három év életkori különbség gyakorlatilag nem jelentkezik a beszédértési folyamatban. Más megfogalmazásban, a hatéves korban elért beszédértési folyamatok működése nem változik a gyermekek egy részénél, a fejlődés mintegy stagnál, s döntően ez eredményezi az olvasási (és tanulási) nehézségeket.

Mind a mondatértés, mind a szövegértés adatai azt mutatják, hogy a szórásstartomány meglehetősen nagy mindhárom életkori csoportban; ez arra utal, hogy a jó teljesítményt elérő gyermekek mellett jelentős számban találhatóak igen gyengék, s ennek következtében a kapott átlagadatok nem érik el vagy csak megközelítik a sztenderd életkori értékeket. Elemeztük, hogy a gyermekek milyen arányban milyen teljesítményt értek el a két tesztben, nem választva szét a lányok és a fiúk eredményét. A 6. táblázat a mondatértés adatait tartalmazza.

A gyermekek többsége 80%, illetve annál magasabb százalékban helyesen azonosította a mondatokat: a hatévesek 71,6%-a, az iskolásoknak pedig 79,9%-a. Jól látható a „javulási” tendencia: a 90—100%-os helyes megoldást minél idősebbek életkorban, annál nagyobb arányban érik el. A hatévesek 29,12%-ánál a helyes mondatértés komoly nehézségekbe ütközik. Az iskolásoknál a sztenderd értékhez viszonyítva, a 90%-os teljesítményt bizonytalan mondatértésnek, a 80%-os, illetőleg az az alatti eredményt pedig már mondatértési nehézségnek kell tekintenünk, így a zavart mutató gyermekek aránya első osztályban: 43,2%, második osztályban: 23,3%. Tekintettel arra, hogy a gyermekek bináris döntési feladatot kaptak, az 50%-os teljesítmény matematikailag a véletlen találattal azonosítható (TARNÓCZY 1964.). Azok tehát, akik csupán ezen a szinten vagy ez

alatt voltak képesek a mondatértésre, még inkább rizikó-gyermekek a beszédmegértési működés szempontjából. Arányuk a hatéveseknél 10,5%, az elsősöknél 6,6%, a másodikosoknál ennyire gyenge eredményt nem tapasztaltunk.

6. táblázat

Hatéves gyermekek aránya és a mondatértési teljesítmény

Helyes mondatértés (%)	Gyermekek aránya (%)		
	hatévesek	elsősök	másodikosok
100	12,75	30	33,3
90	30,3	26,6	33,3
80	28,6	23,3	13,3
70	9,3	10	16,6
60	10,55	3,3	6,6
50	9,2	—	—
40	1,3	3,3	—
0	—	3,3	—

Megnéztük, melyek azok a szemantikai és szintaktikai szerkezetek, amelyek azonosítása nehéz a gyermekek számára. A 7. táblázat a tesztmondatokat és a helyes azonosítás átlagát tartalmazza mindhárom korcsoportban.

7. táblázat

A tesztmondatok helyes azonosítása

Mondat	Helyes azonosítás (%)		
	6 évesek	I. o.	II. o.
<i>Mivel nagyon esett a hó, a kislány mégse ment el szánkózni.</i>	97	96,6	96,6
<i>A macska az asztal mögül húzza az egeret.</i>	90	90	100
<i>A macska és a nyuszi fára másztak és az egyikük leesett.</i>	90	96,6	100
<i>A medve szalad, nehogy megcsípjék a méhek.</i>	90	93,3	93,3
<i>Az asztalról leeső gyertyáról beszélnek.</i>	89	93,3	100
<i>A kislány megette volna a tortát, ha elérte volna a tálat.</i>	88	86,6	96,6
<i>Nem a nyuszi vette fel a kockás nadrágot.</i>	87	86,6	80
<i>Az egérke majdnem eléri a sajtot.</i>	5	70	83,3
<i>A kislánynak oda kell adnia a könyvet a kislánynak.</i>	54	73,3	73,3
<i>Mielőtt a maci ivott, evett egy kicsit.</i>	9	50	53,3

Az adatok kijelölik azokat a szerkezeteket, amelyeknek a megértése a gyermekek számára nehézséget okoz. Ebben nincs lényeges különbség a három csoport között, csupán az egyes mondatok helyes azonosításában találunk „találati” eltéréseket. Az előidejűség, illetőleg a tesztmondatban használt struktúra a gyermekek mindössze 39%-ának tette

lehetővé a helyes azonosítást 6 éves korban, de alig több a véletlen találatnál az iskolások eredménye. Mindez a bizonytalan irányfelismeréssel is kapcsolatban van, ami a második osztályosok esetében már komoly zavarra utal. Az óvodások még nagyon bizonytalanok a hasonló szerkezetek elkülönítésében, illetőleg azonosításában. A részeshatározói szerkezet és a vonzatos szintaktikai szerkezet homonim struktúrája nagyarányú téves azonosításhoz vezetett (6 évesek: 54%); szignifikáns különbséget kaptunk e tekintetben az óvodások és az iskolások eredménye között. Nem tételeztük fel a *majdnem* határozószó megértésének ilyen arányú bizonytalanságát (25%, 30%, ill. közel 17% a téves felismerés). A 8. táblázatban a szövegértés tekintetében összegeztük a helyes teljesítményt elérő gyermekek arányát.

8. táblázat

A gyermekek aránya és a szövegértési teljesítmény

Helyes szövegértés (%)	Gyermekek aránya (%)		
	hatévesek	elsősök	másodikosok
100	2,7	10	13,3
90	5,75	10	23,3
80	21	6,6	13,3
70	21	23,3	20
60	17	10	6,6
50	4,7	10	6,6
40	11,95	6,6	10
30	8,7	6,6	3,3
20	4,6	6,6	3,3
10	1,3	6,6	—
0	—	3,3	—

A kísérletben részt vevő óvodásoknak csupán a fele volt képes a szövegértési feladat elvárt megoldására. Megdöbbentő az 50%-osnál is gyengébben teljesítők aránya: 26,55%, azaz a hatévesek mintegy egyharmada. Ez azt jelenti, hogy ezek a gyermekek egy elhangzó mesének a felét sem tudják feldolgozni, csupán egy-egy részlet megértésére képesek. Minthogy az adatközlő iskolások valamennyien olvasási zavarral küzdenek, feltételeztük, hogy a beszédmegértési teljesítményük igen gyenge. Az átlagadatok megerősítik a hipotézist: az elsősöknek 20%-a, a másodikosoknak mindössze 13,3%-a (!) értette meg az elhangzott mesét, a többieknél kisebb-nagyobb mértékű zavart, feldolgozási hibát találtunk. 50%-os — ami a négyévesek sztenderd szintje — és annál gyengébb eredményt kaptunk az óvodások 31,25%-ánál, az elsősök 39,7%-ánál és a másodikosok 23,2%-ánál. Ezeknek a gyermekeknek kivétel nélkül komoly tanulási nehézségeik lesznek, hiszen sem az elhangzott, sem — az olvasási nehézség miatt — a leírt szöveget nem tudják megfelelően feldolgozni. A 9. táblázatban az egyes kérdésekre kapott helyes válaszok átlagát összegeztük.

Mindössze 4 olyan kérdés akadt, amelyekre az óvodás gyermekek megfelelő arányban adtak helyes választ: valamennyi a mese részleteinek megértését célzó kérdés volt; de egyetlen egy sem, amelyre az iskolás gyermekek tökéletesen válaszoltak volna. Az egyetlen olyan — ok-okozati összefüggés megértésére irányuló — kérdés megválaszolása, amelyre nem volt közvetlen válasz a szövegben, mindössze 53%-os helyes választ eredményezett az óvodásoknál, 76,6%-osat az elsősöknél és 63,3%-osat a másodikosoknál.



A meseszöveg első mondataiban szereplő részletinformációra a gyermekek csak kevésbé tudtak jól válaszolni (Mit főztek a kutyák?); mindhárom csoport eredménye 50% körüli érték.

### 9. táblázat

A szövegértést ellenőrző kérdések helyes válaszainak aránya

Ellenőrző kérdések	Helyes válasz (%)		
	óvodások	I. o.	II. o.
<i>Hová szaladt a macska?</i>	92	83,3	93,3
<i>Miért küldték a macskát?</i>	85	66,6	83,3
<i>Honnan tudták a kutyák, hogy hazudott a macska?</i>	80	60	86,6
<i>Hol vásárolt a macska tejfölt?</i>	73	70	76,6
<i>Miért akartak a kutyák tejfölt tenni az ételbe?</i>	61	36,6	70
<i>Miért ette meg a macska a tejfölt?</i>	59	56,6	73,3
<i>Mit mondott a macska, miért nincs tejföl?</i>	55	60	66,6
<i>Miért hazudott a macska?</i>	53	76,6	63,3
<i>Mit főztek a kutyák?</i>	50	46,6	53,3
<i>Miért sütöttek, főztek a kutyák?</i>	15	26,6	53,3

5. A mondatértés és a szövegértés összefüggései. — A kísérleti adatokból egyértelműen látszik, hogy a vizsgált gyermekek mondatértése lényegesen jobban működik, mint a szövegértésük. A beszédmegértési folyamat ismeretében ez az alábbiakra enged következtetni: a) a kísérletben szereplő gyermekeknél elsősorban az asszociációs szint működésének gyengébbnek kell lennie az elvárnál, b) a szövegösszefüggés nem segíti, hanem gyengíti a gyermek teljesítményét, hiszen a szöveg mondatainak megértésében is sok a tévedés, c) mind szintaktikai, mind szemantikai tényezők gátolják a szövegértést (hasonlóan a mondatértéshez).

Elemztük, hogy milyen összefüggést látunk az egyes gyermek mondat- és szövegértése között. Várhatóan, vannak gyermekek, akik a kétféle tesztben hasonlóan jó vagy hasonlóan gyenge teljesítményt értek el. A megértési mechanizmus működése szempontjából ezek az eredmények a kevésbé érdekesek, hiszen kvázi-egyértelmű magyarázat áll a háterükben. Számos olyan esetet találtunk azonban, ahol a mondat- és a szövegértés között különbség, nemegyszer nagymértékű eltérés adódott.

A mindkét tesztben életkori teljesítményt nyújtó hatévesek aránya 40%, az első osztályosoké már csak 13,3%, a másodikosoké pedig mindössze 6,6%. Az életkori szintű mondatértés mellett gyenge szövegértést mutat a hatévesek 30%-a, az elsősök 16,6% és a másodikosok 26,6%-a. Életkori szövegértés mellett gyengébb mondatértést tapasztalunk a hatévesek 12%-ánál, az elsősök és a másodikosok 6,6%-ánál. Legnagyobb arányban mindkét tesztben életkori szint alatt teljesítettek az iskolások: az elsősök 63,3%-a, a másodikosok 60%-a; az óvodások aránya itt szignifikánsan jobb: 18%-uk gyengébb mind a mondat-, mind a szövegértésben az elvárnál.

A gyenge szövegértés szemléltetését a következő módon tesszük: a kérdésekre adott válaszaik alapján rekonstruáltuk a „megértett” szöveget (nem tartalomelmondásról van tehát szó!). A dőlten szedett mondatok a helyes megértést jelzik.

a) M. R. (fiú), 6;0. — Szövegértés: 20%, mondatértés: 40%.

„A kutyák hamit főztek. *A macskát tejfölről küldték.* Azért akartak tejfölt tenni az ételbe, mert nem volt hamik. *A macska a boltban vásárolt tejfölt.* Azért ette meg, mert

meg akarta enni. A macska azt mondta a kutyáknak, hogy azért nincs tejföl, mert elvetették. Azért hazudott, mert becsapta. A kutyák onnan tudták meg, mert okos volt a kutya.” (Több válasz nincs.)

b) P. R. (lány), 6;0. — Szövegértés: 30%, mondatértés: 90%.

„A kutyák tésztát és tejfölt főztek. *A macskát tejfölért küldték.* Azért akartak a kutyák tejfölt tenni az ételbe, mert tejfölstészta volt. A macska a közértben vásárolta a tejfölt. *A macska azt mondta, hogy a bácsi nem adott tejfölt. A kutyák észrevették, hogy tejfölcs a macska bajsza. A macska a fára szaladt.* A kutyák azért főztek, hogy ehessenek valamit.”

c) K. M. (fiú), első osztályos. — Szövegértés: 10%, mondatértés: 90%.

„A kutyák tejfölt főztek. Azért küldték a macskát, hogy megegye. Azért akartak a kutyák tejfölt tenni az ételbe, mert éhesek. *A macska azért ette meg a tejfölt, mert éhes volt.* A kutyák azért főztek, mert éhesek.” (Több válasz nincs.)

d) T. L. (fiú), második osztályos. — Szövegértés: 20%, mondatértés: 90%.

„A kutyák azért küldték a macskát, mert szégyelltek odamenni. *Azért akartak tejfölt beletenni, hogy finomabb legyen.* A macska a piacon vásárolta a tejfölt. Azért ette meg, mert ízlett neki. A kutyáknak azt mondta, azért nincs tejföl, mert megitta (!). *A macska a fára szaladt a kutyák elől.* A kutyák észrevették, hogy fehér a bajsza. A kutyák azért főztek, hogy lekergessék a mackót a fáról (!).”

A mese kérdéseire adott válaszok alapján azt látjuk, hogy a gyermekek egy részének bár a szövegértése gyenge, de a mondatértési biztonság és a fantázia egyfajta szövegkohéziót teremt a számukra, amit értelmezni is képesek. Ilyenkor sokszor valamennyi kérdésre válaszol a gyermek, csak többnyire téves válaszokat ad.

**6. Következtetések.** — Az eredmények alapján a bevezetésben feltett három kérdés mindegyikére egyértelmű válasz fogalmazható meg.

1. A kísérletben részt vevő hatéves gyermekek mondat- és szövegértésében jelentős individuális különbségek vannak: a gyermekek nagyobb része (40%) megfelel az életkorban elvárt szintnek, míg 17%-uk mindkét tesztben alulteljesített. Több mint kétszer annyi gyermeknek volt életkori szintű mondatértése és az alatti szövegértése (30%), s csak 12%-ban tapasztaltunk jobb szövegértést és szint alatti mondatértést. Az olvasási nehézséggel küzdő gyermekeknél változik a kép: lényegesen csökken az elfogadható teljesítményt nyújtók aránya (mindkét tesztet figyelembe véve az elsősök 13,3%-a, a másodikosoknak csupán 6,6%-a). A mondatértés az iskolás gyermekeknél is jobb eredményt mutat, mint a szövegértés.

A lányok és a fiúk csaknem fele-fele arányban szerepeltek a hatévesek csoportjában, így elemeztük a nemek közti teljesítménykülönbséget is. Ha mindkét teszt eredményeit figyelembe vesszük, kimondható, hogy nincs szignifikáns különbség a fiúk és lányok között, bár valamivel több az életkori szintet hozó lány, mint fiú. Ugyanakkor a legjobb teljesítményt nyújtó gyermekek fiúk. A mindkét tesztben életkori szint alatt teljesítőknél a fordítottját tapasztaltuk: szignifikáns különbség van a lányok és fiúk között, a fiúk teljesítménye gyengébb. Tulajdonképpen ez utóbbi jelentkezik az olvasási kudarcokat megélt iskolás csoportokban, ahol 70%-os a fiúgyermekek megjelenése.

2. A sztenderd értékekhez viszonyítva azt látjuk, hogy a hatéves gyermekeknek a fele sem éri el az iskolakezdéshez szükséges beszédmegértési szintet. Ennek a „következményeit” látjuk az olvasástechnikai és olvasásértési nehézségeket mutató első és második osztályos gyermekeknél. Azok az óvodások, akiknek vagy a mondat- vagy a szövegértése megfelel az életkorukban elvárt teljesítménynek, nagy valószínűséggel „behózzák” a lemaradásukat. Az a 17%-nyi hatéves azonban, akik mindkét területen gyenge eredményt

értek el, egészen biztosan tanulási problémákkal fognak küszködni. Az általunk tesztelt 30 első és 30 második osztályos nagy valószínűséggel ebből a „17%-nyi” gyermekből kerül ki.

3. Talán a legizgalmasabb kérdés a mondat- és a szövegértési adatok összefüggése. A vizsgált 100 óvodás gyermekből 57-et találtunk, akiknél a kétféle dekódolásban lényeges eltérést nem találtunk: vagy mindkettő jól, vagy mindkettő gyengén működött. A gyermekek közel 50%-ánál azonban kisebb-nagyobb mértékű eltérést tapasztaltunk. Megnéztük, milyen arányban mekkora a különbség a kétféle működésben nyújtott teljesítményükben. A legtöbben 10—20%-os eltérést mutatnak, összesen 55 gyermek. 30—40%-os különbséget 24 gyermeknél láttunk, ennél nagyobb eltérést pedig 12 hatéves esetében. Az olvasási nehézséggel küzdő iskolások mondat- és szövegértési különbségeit a 10. táblázat mutatja.

10. táblázat

A két teszt eredményének különbsége

Mondat- és szövegértési különbség (%)	Gyermekek száma		Aránya (%)	
	I. o.	II. o.	I. o.	II. o.
0	3	8	12	28,5
10—20	7	13	28	46,4
30—40	7	3	28	10,7
50—	8	5	32	17,8

Már a 30—40%-nyi különbség is relatíve nagy a beszédmegértési folyamat működése szempontjából; csaknem hihetetlen ugyanakkor az 50%-os és annál nagyobb eltérés. Találtunk olyan iskolást, akinek 20%-os a szöveg- és 80%-os a mondatértése vagy 70%-os a szöveg- és 0%-os a mondatértése. Az adatok azt mutatják, hogy egy-egynél jóval több gyermekről van szó, arányuk nemkívánatosan nagy. Minthogy a nagyobb különbségek már nem tesznek lehetővé jó működést mindkét területen, feltételezzük, hogy a 40%-os és annál nagyobb arányú különbség egyértelműen a feldolgozó mechanizmus hibájára utal, függetlenül attól, hogy adott esetben valahol még (éppen) jó az elért eredmény.

Adataink egyértelműen igazolják a beszédmegértési mechanizmus azon működési sajátosságát, hogy az egyes szintek relatív önállósággal aktivizálódnak. Ez eredményezi azt, hogy jó mondatértés mellett lehet gyenge szövegértés és fordítva, gyenge mondatértés mellett jó szövegértés. Mindez egyúttal azt is megerősíti, hogy a beszédmegértési mechanizmus — a szokásosan két, az ún. alsó és felső szintekre elkülönített részén túl — további két, relatíve önálló részre különíthető el a felsőbb szinteken. Az egyik az időben korlátozott szintaktikai és szemantikai feldolgozás szintjei: az asszociációs szint lehetséges, de nem szükségszerű részvételével; a másik pedig az időben csak pszichés tényezők által (pl. figyelem) korlátozott dekódolás, amelyben a vezérlést az asszociációs működések végzik, a szintaktikai és szemantikai működések részleges felhasználása alapján.

Mind az óvodások, de különösen az iskolások beszédmegértési eredményei feltétlenül felvetik a korrekció, mind a célzott pedagógiai, mind az esetleges gyógypedagógiai ellátás szükségességét.

GÓSY MÁRIA

## Árpád-kori *Levente* és *Leue*, *Lewedi* személyneveink eredete

1. GOMBOCZ ZOLTÁN nyolcvan évvel ezelőtt alkotta meg Árpád-kori *Levente* személynevünk etimológiáját. Névmagyarázatának teóriáját nemcsak elfogadták, hanem azóta oly mértékben beivódott nyelvészeink és történészeink tudatába, hogy meghatározta az utóbbi évtizedek őstörténeti kutatásait is. Vazul fia *Levente* herceg és a vele egyeredetűnek tartott Árpád fia *Liüntika* és *Levedi* vajda névvel foglalkozó dolgozatok átnézése közben azonban nyilvánvalóvá vált számomra, hogy e nevek magyarázatához csupán ötletmorzsák és bizonyíthatatlan feltevésekből levont hibás következtetések szolgáltatták az alapot. A nemzedékeken át hatni tudó és tankönyvi tétellé híresült GOMBOCZ-féle teória megszületésének körülményeit és továbbélésének történetét tudománytörténeti jelentősége miatt is érdemes áttekinteni.

Aki az Árpád-kori *Levente* szn. eredetét behatóan kívánja kutatni, ismernie kell *Levente* herceg feltételezett életútját. Tanulmányok, kézikönyvek tucatjai foglalkoztak I. István király unokatestvérének, Vazulnak életével, sorsával és fiainak: *Levente*, Béla és András hercegeknek XI. századi történetével, szerepével. E helyen igen röviden összefoglalom a legfontosabb történeti tényeket, kiemelve a *Levente* név eredetének hihető magyarázatát is alátámasztó adatokat.

Géza fejedelem öccsének, Mihálynak két fia volt: Vazul és (Szár) László. A *Vazul-Vászoly* (*Vaszilij*) és *László* (*Vladiszláv*) szláv eredetű nevek arra utalnak, hogy „anyjuk egy szomszédos szláv fejedelem leánya” volt (HÓMAN B.). Amikor I. István fia, Imre meghalt (1031), a király nem unokatestvérét, nagybátyjának fiát, Vazult, hanem Pétert, nővérének fiát jelölte utódjául. Ezért a trónra inkább jogosult Vazul fellázadt, és merényletet kísérelt meg a király ellen, aki ezért őt megvakíttatta és gyermekeit száműzte.

A történetet elsőként leíró, az eseményekkel egykorúnak mondható Altaichi Évkönyv sem a megvakított apa, sem a száműzött gyermekek nevét nem említi: „Stephanus bonae memoriae rex... filium fratris sui dignorem in regno, quia hoc non consensit, cecavit et parvulos eiusdem exilio relegavit” (GOMBOS, Cat. 1: 93.; vö. VÁCZY PÉTER: LevKözl. 1940—41: 312).

Vazul gyermekeinek nevééről és további sorsáról a XIII—XIV. századi krónikákból értesülünk, illetőleg történészeinknek a krónikák ellentmondásos adatainak feldolgozásából. Eszerint Vazul kiskorú gyermekeit („parvulos”) Csehországba menekítették, onnan Lengyelországba. Az egyik fiú, Béla Lengyelországban maradt, megkeresztelkedett, a keresztségben felvette az *Adalbert* nevet, és elvette feleségül a lengyel fejedelem *Richeza* nevű leányát. A másik két fiú továbbment Oroszországba, és viszontagságos útjuk után Kievbe érkeztek. A két fiú közül az egyik megkeresztelkedett és a keresztségben nyerte el az *András* nevet, majd feleségül vette *Anasztázia* kievi hercegnőt. 1046-ban a Péter ellen fellázadt magyar urak hazahívták Andrást és Leventét, akik jelentősebb számú, orosz zsoldosokból álló katonaság kíséretében érkeztek Magyarországra. Pétert letaszították a trónról, és András lett a király. Leventéről az utókor annyit jegyzett fel, hogy nem sokkal később, még 1046 őszén vagy 1047 tavaszán meghalt. Élete végéig pogány maradt, és pogány módra temették el (TÓTH S. L.: Acta HistSzeg. 82 [1985.]: 31—6; KRISTÓ GY.—MAKK F., Az Árpád-ház uralkodói. 1996.; MAKK F.: ActaHistSzeg. 90 [1990.]: 24).

A krónikák szövegéből nem derül ki, hogy Vazul fiai a szülői házban milyen néven éltek. Csak annyit lehet tudni, hogy amikor Vazul a merényletet elkövette, mindhárom fia pogány lehetett, mert Béla lengyel, András orosz földön keresztelkedett meg. Mivel *Levente* élete végéig megőrizte pogányságát és „pogány” nevét, ezért kideríthetetlen, mikor

kapta a herceg a *Levente* nevet. Talán a szülői házban, ahol apai nagyanyja szláv hercegnő, nagynénje orosz hercegnő volt? Vagy talán száműzetése idején, valamelyik szláv nyelvű befogadó környezetében, esetleg Csehországban, vagy inkább Lengyelországban, ahol tovább tartózkodott?

A magyar krónikák *Levente*, Béla és András hercegek szülőinek Szár Lászlót és orosz hercegnő-feleségét tartották, nem pedig Vazult és ágyasát, egy Tátony nembeli, nem nemes nőt. VÁCZI PÉTER forráskritikai tanulmányában azonban bebizonyította, hogy a három hercegnek — a Krónikák tendenciózus beállításával szemben — Vazul volt az apja (i. m.; vö. GERICS J.: TörtSz. 1966: 1—22). E kérdés nyelvészeti oldalról csak azért érdemel figyelmet, mert GOMBOCZ ZOLTÁN *Levente* c. cikkében elfogadta a Krónikák beállítását a hercegek származásáról.

Noha Anonymusnál nem fordul elő *Levente* tulajdonnév, gesztairónk Szár László fiaként csupán András királyt említi, mégis PAIS DEZSŐ már 1926-ban szükségesnek tartotta megemlíteni a GOMBOCZ-féle *Levente* névmagyarázatot. A „Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről” (Bp.) című művének jegyzetében, a tulajdonnevek magyarázataiban Szár Lászlóról ezt írta: „I. András, I. Béla meg az ősi magyar nevet viselő *Levente* am. 'levő-ke, lényecske' apja...” (138). Ez a szöveg került be a SRH. Anonymus-jegyzetébe is: „*Levente* (id est Hungarice *Levő-ke* 'existens quidam parvus')” (1: 56), valamint az 1975-ben kiadott „Anonymus, Gesta Hungarorum” című hasonmás kiadás jegyzetébe is.

A kétes hitelű magyar—lengyel krónika *Leventét* Szent István fiaként említi (SRH. 2: 315, 317, 319; vö. TÓTH S. i. m. 34 j.).

Mivel GOMBOCZ ZOLTÁN a *létigéből* magyarázta Vazul fia *Levente* herceg nevét és Árpád fia *Liüntika* nevét, majd JAKUBOVICH EMIL—GOMBOCZ nyomdokát követve — ugyanebből az igéből, tőből vezette le a *Levedianak* nevet adó *Levedi* vajda nevét, ezért e magyarázat (teória) követhetősége érdekében az 1994-ben megjelent — és természetesen e teóriát tolmácsoló — Korai Magyar Történeti Lexikon *Levedi* és *Liüntika* rövid szócikkeiből idézem a bennünket — jelen alkalommal — érdeklő legfontosabb adatokat.

„**Levedi.** Magyar fejedelem. VII. Konstantinos az egyetlen szerző, aki ~ről szól. Szerinte a magyarok első vajdája és vezére volt, akinek neve → *Levedia* űrzi, s akinek az ideje alatt a magyarok → Etelközbe költöztek. Neve finnugor eredetű, a magyar létige (*lész*) folyamatos melléknévi igenevéhez *-di* képző járult. Tekintették ~t a 7. sz. (Dümmerth D.), a 8. sz. (Deér J.), a 9. sz. eleje (Bartha A.), a 9. sz. közepe (J. B. Bury, Kristó Gy., Benkő L.) és a 9. sz. vége (Czeglédy K., Györffy Gy.) történeti szereplőjének...”

*Levedi*, azaz *Lebediasz* Konst. Porph. művében többször előfordul, a szerző négször nevezi *Lebediaszt* a magyarok vajdájának. Egyesek szerint Konst. művének *Levedire* vonatkozó része szláv forrásokon alapszik (vö. MORAVCSIK, BizForr. 42).

„**Liüntika** → Árpád (nagy-)fejedelem fia, nevét egyedül VII. Konstantinos császár műve őrizte meg. Ugyanakkor a DAI [De administrando imperio] egy másik helye Árpád négy fiát említi, de ~ nincs közöttük. Nevének magyar alakja *Levente*. Az egyik felfogás (GYÖRFFY GY.) úgy véli, hogy ~ Árpád legidősebb fia volt, s mint trónörökös a kabar törzsek vezetőjeként vett részt a 894. évi magyar—bolgár háborúban, majd a 10. sz. elején herceggént az elfoglalt Morvaó.-ot kormányozta. Nyelvészeti kutatások szerint a finnugor eredetű nevet viselő ~ és Árpád egy másik fia, a török nevű → *Tarkatzus* személye azonos. Ezt is figyelembe véve újabb vélemény (Kristó Gy.) szerint nem igazolható, hogy ~ (*Tarkatzus*) részt vett volna a magyar—bolgár háborúban, viszont Árpád halála u. — mint legidősebb Árpád-fiú — 900 tájától a 920-as évek elejéig (nagy-)fejedelemként ~ volt a magyar törzsszövetség vezetője.”

Konsztantinosz Árpád fiát, Liüntikát és a vele kapcsolatos eseményeket csak egyszer említi. Sem a honfoglalásunkat megelőző időket megörökítő perzsa, arab, görög és latin nyelvű forrásokban, sem a hazai latin nyelvű emlékeinkben, krónikákban nem fordul elő olyan névalak, mely az egyszer leírt *Liüntiká*-ra hasonlítana. Tehát klasszikus hapax legomenon.

Hogyan jöhetett létre a *Liüntika* névalak? Az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt kap Konst. Porph. hitelességének megkérdőjelezése, felmerül tendenciózus, politikai szempontú beállítottsága, ellentmondásos fogalmazása (HARMATTA JÁNOS). Kérdés: egyáltalán volt-e Árpádnak *Liüntika* nevű fia? Ha igen, Konstantinos kitől hallhatta a nevet? Kik voltak az informátorai? Az információ közvetítését nehezíthette, hogy a magyar főemberek nem tudtak görögül, és tolmácsot kellett igénybe venniük, a tolmácsolás már a nevek hangalakjában is okozhatott módosulást, „még inkább kell félreértés lehetőségével számolni az előadás tartalmában” (GYÖRFFY). „A bizánci források nem-görög névalakjainál pedig számításba kell vennünk azt is, hogy a bizánci íródeáknak a nyelvük hangrendszeréből hiányzó hangok írásos visszaadása nem mindig sikerülhetett. Így bizony nem csodálni való, hogy a bizánci forrásokban előforduló barbár személynevek magyarázata tekintetében még a legtekintélyesebb tudósok is helyel-közzel bizony alaposan melléfogtak” (MOÓR ELEMÉR: NévtVizsg. 116.; és l. a több évtizede tartó vitát a törzsnevek eredetéről).

A *Liüntika* névalakot tehát igen nagy fenntartással kell értékelnünk és értelmeznünk. Egyébként is: egyszer előforduló névalakból nemcsak kockázatos levonni nyelvészeti következtetést, hanem véleményem szerint nem is tanácsos.

MORAVCSIK GYULÁnak hetven évvel ezelőtt megfogalmazott, kételkedéssel egybekötött elvárása, kívánsága ma sem vesztett időszerűségéből: „Hogy a hiteles Liuntika (Liundik[a]?) összefügg-e a régi magyar *Leventa* személynévvel vagy más rejlik benne, annak eldöntése magyar nyelvészeinkre vár” (MNY. 1926: 83).

Nem foglalkozom a krónikáinkból ismert Álmos atyja *Előd* (*Eleud*) mondai személlyel, akit korábban történészeink Konstantinos *Levedi* vajdájával azonosítottak. Noha a két személyi történeti szerepe hasonló, az *Eleud* és *Lebediasz* személynevek nyelvészeti összehasonlításának nincs értelme, hiszen „a két név azonossága hangtanilag nem bizonyítható”<sup>1</sup> (GYÖRFFY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok. Bp., 1993. 45; vö. Korai Magyar Történeti Lexikon).

2. A Vazul fia *Levente* herceg nevét megörökítő krónikák egy XI. sz. végi vagy XI—XII. sz. fordulóján készült ún. ősgesta szövegéből merítettek (vö. Korai Magyar Történeti Lexikon). Azaz még az ősgesta írója sem volt kortársa *Levente* hercegnek, nevének ejtését másoktól, később hallhatta. A név legkorábban leírt alakja *Levente* herceg halála

<sup>1</sup> Kéziratom leadása után jelent meg GYÖRFFY gondolatokat ébresztő tanulmánya, melyben (többek között) a nagy történészlelődek nyomán kinyilvánította, hogy ő is azonosnak tartja a görög forrás *Lebediasz* vajdáját a latin gesta *Eleud*-jével, és megfjéti a két név azonos (török) eredetét (MNY. 1996: 462—7). GYÖRFFY névmagyarázataihoz nem tudok hozzászólni, de úgy vélem, hogy lebecsülnénk Anonymus és a krónikáiróink névalkotó fantáziáját, ha a nem ritka Árpád-kori *Eld*, *Eldi*, *Elid*, *Elud*, *Eleed* (l. Árpád-kori kis személynévtár) nevek alapján, ismerve koruk *elō*-köznevet is, nem tudták volna megalkotni az *Eleud* 'Előd' személynevet. És például az 1244-ben, örökös nélkül elhalt Leustach atyja *Eleud* (Sztp., KritJ. 1: 229) Anonymus kortársa lehetett. BENKŐ Anonymus „beszélő nevei” között sorolja fel a mindig hangsúlyosan apa mivoltában feltűnő *Eleud*-öt (Anonymus élő nyelvi forrásai: A honfoglalásról sok szemmel. A honfoglaláskor írott forrásai. Bp., 1996. 240). MELICH szerint: „azok a magyarázatok, amelyek *Levediasz* nevét a magy. *Elōddel* azonosítják, ... értéktelenek” (HonfMg. 11).

után mintegy 240 évvel, 1285 k. készült Kézai Krónikában található: *Luenta, Leventa, Lewenta* (SRH. 1: 173, 177); a XIV. sz.-i Krónikakompozícióban: *Leuente, Leuente, Lewente, Leuenta, Luenta*, (SRH. 1: 321, 334, 336, 337, 365).

A Mügeln Krónika egyszer *Lawenten* alakban jegyezte a nevet: „pey den czeyten Andree, Belee und *Lawenten* Sarladislay sune” (SRH. 2: 132).

Mügeln Henrik (+1369 u.) a Vazul (Szár László) fiaira vonatkozó adatokat, a hercegek nevét feltehetően magyar forrásból, egy 1200 körüli gesta-másolatból merítette (vö. GYÖRFFY, Krónikáink. 1993. 200). Az is lehet, hogy csehországi tartózkodása idején, a királyi udvarban hallotta a herceg nevét (vö. Korai Magyar Történeti Lexikon 470), és a közismert morvaországi *Laventenburg* helynév hatására írta le egyszer Levente herceg nevét *Lawente(n)* alakban. Mindenesetre a Mügeln-féle *Lawenten* név tökéletesen megegyezik a Délkelet-Morvaországban 1054-ben feljegyzett *Lauentenburch* német *Laventenburg* → *Lundenburg* (ma Břeclav) földrajzi név előtagjával, ez pedig egy szláv *Lovęta* személynévből származhat (I. KISS LAJOS: Soprsz. 1990: 375). A szláv *Lovęta* szn. a *lovъ* 'venatio, vadászat' tő szláv *-ęta* személynév képzős alakja. A lengyel nyelvben megmaradt személynév orrhangzós változatára az ólengyel személynévszótárban van példa: „*Łowęta*: 1136: Sirdnici cum his possessoribus ... Mesec, Mantina, *Louanta*” (TASZYCZKI 3: 336; SVOBODA 166). A cseh nyelvben az orrhangzó nem maradt meg, ezért ugyanebből a tőből a cseh *Lovata* személynév alakult: „1295: *Louata* de Checzelicz; 1298: *Lowata* canonicus” (GEBAUER 2: 271; vö. MIKL., PON. 284; SVOBODA 164).

Az orrhangzó nélküli cseh *Lovata* szn. a székelyföldi *Lövete* helynévben maradt fenn (FNESz.).

MELICH JÁNOS szerint a „szláv nyelvekben ... az *ęta* közönséges férfineveket alkotó képző, melynek délszláv alakja az *-eta*” (SzlávJöv. 99, 103, 159). KNEZSA ISTVÁN „Magyarország népei a XI.-ik században” c. munkájában a pusztá szláv eredetű személynévből, de magyar névadáson alapult helynevek között felsorolta azokat is, melyeknél az alapjukat képező szláv személynevekben megőrződött az orrhangú magánhangzó, vagyis e helynevek a X—XI. sz. határán keletkezettek. Pl. a *Berente* hn. < szl. *Boreta* szn., *Döbrönte* hn. < szl. *Dobřeta* szn., *Galánta* hn. < szl. *Goleta* szn., *Malonta* hn. < szl. *Maleta* szn., *Pacsinta* hn. < szl. *Pačęta* szn., *Pankota* hn. < szl. *Pqkota* szn., *Visonta* hn. < szl. *Vyšęta* szn. (SzentIstván-Eml. 2: 372). Így vélekedik MEZŐ ANDRÁS is, amikor a *Malonta* hn.-ről megállapítja, hogy benne „megőrződött szláv orrhangú magánhangzó nagy régiségre vall: azt bizonyítja, hogy a magyarság legkésőbb a XI., de inkább már a X. század végéig átvette ezt a nevet” (SzabSzatm. 67, 73).

Az idézett Árpád-kori személynévi eredetű helyneveink alakulása igazolhatja Vazul fia *Levente* herceg nevének egy szláv orrhangzós *Louanta* előzményét. A mély hangrendű *Louanta* személynévből hangrendi átcsapással jött létre a magas hangrendű *Levente*. „A veláris hangrendből a palatálisba való átcsapásra, amely különben csak magyar sajátosság lehet”, klasszikus példa a *köszméte* < szl. *\*kosmata* (KNEZSA, SzlJsz. 287, 854; vö. *kecele* 'miseruha', *pecér* 'vadászoktatók gondozója' stb.; TESz.; EWUng.; KISS LAJOS: NytudÉrt. 139. sz. 15—6).

A X—XI. században átvett *Louanta* (>*Levente*) személynevet ismerhették a magyar királyi udvarban is, ezért a szláv eredetű nevet viselő apa és nagybácsi után a nagymama, aki „egy szláv fejedelem leánya volt”, adhatott az unokájának szláv eredetű nevet. Másrészt viszont, mivel az orrhangzós *Louanta* az ólengyel személynevek között megtalálható, ezért *Levente* herceg lengyelországi tartózkodása idején, lengyel környezetétől is kaphatta a „pogány” *Louanta* 'vadász' nevet.

Az Árpád-kori *Levente* kérdéskörnek azonban van még egy, ez ideig feltáratlan mozzanata is: GOMBOCZ ZOLTÁN még úgy tudta, hogy Vazul fia *Levente* „herceg nevét

nem számítva a *Leventa* v. \**Leventi* egyébként sem mint személynév, sem mint helynév nem fordul elő” (1. alább). Azóta kiderült, hogy voltak a *Leventé*-hez hasonló vagy azzal megegyező Árpád-kori nevek. GYÖRFFY egy 1297-ben kelt oklevélben, a kiadója által hibásan olvasott Dél-Abaújvár megyei birtokosok nevében előforduló *Duente* alakot *Luente* helynévvel azonosított: „Tenger, Anthonio et Joseph filiis Hucha de *Luente*” (HOKl. 157). Ez megegyezik a krónikákban leírt *Luenta*, *Leuenta* > *Levente* herceg nevének alakjával. GYÖRFFY feltevése az, hogy az Abaúj megyei *Luente* föld „Árpád fia *Levente* [!?] szálláshelye volt”, míg a morvaországi *Lauentenburch*-hoz esetleg egy morva hercegnővel való házassága révén juthatott (Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1993. 232).

A másik *Levente* adatot Gombocz ismerhette volna, ugyanis a Történelmi Tár 1896. évfolyamában közölték. A Szentmiklósi és Óvári gróf Pongrácz család levéltárának oklevélkivonatai között egy év nélküli oklevélben J. turóci prépost IV. László királynak jelentti, hogy parancsára a nyomozást megtartotta a rábízott ügyben, és a következőket tudta meg. Bobróc falut maga a király adta Bogomer liptói főispánnak cserébe az ő Lypche, Cymela és *Leuente* nevű földjeiért: „villa Bobrouch in concambium quarumdam terrarum comitis Bogomerii de Lyptou, Lypche, Cymela et *Leuente* vocatarum eidem comiti Bogomerio per vestram excellenciam collata sit”. Később a lengyel herceg összes hadával rárontott Bogomer falvaira, nagy kárt okozott neki, Moys árvavári várnagy Bogomer Nadast nevű faluját pusztította el, és egyháza papját megölte (TörtTár. 1896: 506). Az oklevél „Moys castellanum de Arva” adata 1279—90 évszámmal GYÖRFFY Történeti földrajza 1: 195. lapján Árvavár alatt megtalálható. (DL. 94 406) Az oklevél kikeresését és elolvasását, a *Leuente* adat helyes olvasatának ellenőrzését KOVÁCS ZSUZSA főlevéltárosnak ezúton is köszönöm.

Ha ezek után figyelembe vesszük a honfoglalást követő magyar—lengyel kapcsolatokat, Liptó megye földrajzi fekvését, azt, hogy földje Lengyelországgal határos volt, majd „az 1265-i liptói privilégiumban olvassuk, hogy bárki a liptói népek közül, aki Lengyelországból vagy máshonnan jobbágyot vagy zsellért hoz át magának, sem maga, sem jobbágya nem tartozik ezért fizetni a királynak vagy az ispánnak” (GYÖRFFY, TörtFöldr. 1: 193), akkor elfogadható magyarázat az, hogy a Liptói *Leuente* nevű föld névadója egy lengyelországi vagy lengyel eredetű nevet viselő személy lehetett.

Nagy kérdés, kik lehettek a XIII. sz. végi oklevelekben felbukkanó, személynévi eredetű földrajzi nevek névadói. Egyelőre — míg újabb adatok elő nem kerülnek — nem lehet tudni, de Árpád fia Liüntika a nyelvi és történeti bizonyíthatatlanság miatt aligha. A két földrajzi név Vazul fiával sem kapcsolható össze, hiszen ismeretes, hogy *Levente* herceg 1046-ban, hazajövele után rövidesen, néhány hónap múlva meghalt, már csak ezért sem birtokolhatott az ország északi részén, főleg nem Liptó megyében. Másrészt *Levente* herceg „dédapja, Taksony dunai partvonalát és szállásait, melyeket előtte és utána hercegek birtokoltak”, kapta meg (Magyarország története I. Bp., 1983. 848). Számos pusztá személynévből alakult helyneveink, földrajzi neveink névadóját nem ismerjük, ezek közé tartozik az Abaúj megyei *Luente* és a Liptó megyei *Leuente* is.

E kérdéskörhöz tartozhat a XIV. századi Krónikakompozícióban Árpád genealógiájának fantázián nyugvó névsora is. Ebben *Levente* Kölcse fia, Lél apja volt: „Leel qui fuit *Leuentha*, qui fuit Kulche”, és a Szkítiából Pannóniába vándorolt nemes urak között is előfordul egy *Leuentha* nevű (SRH. 1: 284—5, 294; 2: 31, 61). Azaz *Levente* a magyar nemzetségek tagjai által is viselt (*Lel*, *Kulche*, *Chanad*, *Chaba*, *Torda*, *Opus*, *Buken*, *Bolug*, *Ompud*, *Bestur*, *Kadar* stb.) vagy a korszakban ismert úgynevezett „dívatos” nevek (*Bor*, *Dama*, *Miske*, *Mike*, *Othmar* stb.) között tűnik fel (vö.: KARÁCSONYI, MagyNemz.: GYÖRFFY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1993. 97—124).



Az előkerült Abauj és Liptó megyei *Luenta*, *Leunte* földrajzi nevek és a krónikák idézett adatai arra utalnak, hogy a XIII—XIV. században ismert név lehetett a *Leventa* ~ *Levente*. Sőt a Krónikakompozíció kitalált Árpád-genealógiájában előforduló *Levente* még a Kézai-féle Vazul fia *Levente* nevének hitelességét is megkérdőjelezheti. Talán csak nem a herceg nevét is Kézai találta ki vagy nevezte el az ismeretlen nevű harmadik testvért *Leventé*-nek?

*Levente* herceg nevének, illetőleg a személynévből alakult *Levente* földrajzi neveknek nyelvészeti (de történeti tényekkel is alátámasztott) magyarázata nem igényel semmiféle bűvészmutatványt, nincs szükség feltevésekre, csillagos alakokra. Egyszerű és világos, számos hozzá hasonló szláv eredetű és képzésű személynév maradt fenn helyneveinkben a XI. századtól, alaki analógiái egész sorozatban tanúsítják a helyes etimont (l. 1211: *Zemete*: PRT. 10: 506).

A biztosnak tekinthető szláv (lengyel) eredet azonban tökéletesen megsemmisíti nemcsak a *Levente*, hanem a *Liüntika* és *Lewedi* nevek korábbi nyelvészeti magyarázatát, és történéseinknek az eddigi etimon alapján kialakított különféle teóriáit is erősen megkérdőjelezi.

A továbbiakban bemutatom az évtizedek során kialakított GOMBOCZ—JAKUBOVICH—PAIS—BÁRCZI-féle teória egyes állomásait, a *Levente*—*Liüntika*—*Lewedi* nevek összekapcsolásának, a létigéből való levezetésnek megszületését és az abban rejlő elentmondásokat.

3. Az OklSz. a *levente* köszónál a 'pugil, athleta, heros, held' jelentést a NySz.-ből idézte, majd a Kézai-Krónikából megadta a három herceg, „Andreas, Bela et *Leuenta*” nevét. Maga a NySz. az újkori *levente* szóra Zrínyi korából vette példáit. GOMBOCZ ZOLTÁNT talán a homonimákat egybemosó OklSz.-beli szócikk készítette arra, hogy 1916-ban megírja *Levente* c. cikkét (MNY. 1916: 305—10). Ebben kifejtette, hogy az Árpád-kori személynévek nincs semmi köze az újabb, XVI. századtól adathozható *levente* 'katona, hős' közsavunkhoz, amelyet a szerb-horvátból vettünk át. A *levente* közszó egyébként a török nyelvből elterjedet vándorszó (TESz., EWUng.).

A cikk további részében GOMBOCZ az Árpád-kori *Levente* név eredetével foglalkozott. GOMBOCZ *Levente* herceget Szár László fiaként ismerte, és nevét a Kézai-Krónika, Vita S. Gerardi, Képes Krónika, Budai Krónika, Pozsonyi Krónika alapján *Leuenta*, *Leuentha*, *Levente* alakban idézte. A Kézainál előforduló *Luenta*, *Luenta* a Műgeln Krónika *Lawenten* alakokat nem említette, feltehetően azért, mert a *lenni* igéből való levezetésébe nem illettek.

GOMBOCZ fejtegetését így kezdte: „Már Melich SzlJöv. II. 396. megállapította, hogy *Leventa*—*Levente* fejlődéssorral van dolgunk” (i. h. 309).

Rendkívül sajnálatos, egyben jellemző is, hogy MELICH gondolatsorából, meghatározó állításából GOMBOCZ a lényegyet, azt, hogy a *Levente* jövevénynév, figyelmen kívül hagyta. MELICH ugyanis ezt írta: „A magyar nyelvbe átkerült vegyeshangrendű két- és háromtagú szavak először változatlanul megmaradtak, s később történt meg bennük a magánhangzóilleszkedés. A magyarban legelőször *megya* (*mega*), *dinnya* (*dinna*), *Vénnya* (*Ueihna*), *Kinessa*, *Leventa*, *Verőcze* (*Vereuca*), *szerecsa*, *Attila* stb. volt, s ebből csak később lett *megye*, *dinnye*, *Vinnye*, *Kenessé*, *Levente*, *Verőcze*, *szerecsé*, *Etele* stb.” MELICH tehát a jövevény, szláv eredetű (*Attila* — *Etele* esetében német) közsavak és tulajdonnevek között említette a *Leventa*—*Levente* személynévet. GOMBOCZ ezt a körülményt nem vizsgálta, nem érdekelte, vajon MELICH a jövevény *Leventa*—*Levente* nevet honnan származtatta, hanem így folytatta: „*Leventa* viszont nyilván ugyanolyan kicsinyítőképzős alak, mint *Fehéra*, *Pénteka* ... képzőtlen alakja tővégi hangzóval \**Leventi*

volna.” GOMBOCZ így előbb nyilatkozott a név állítólagos *-a*, *-e* képzőjéről, mielőtt kide-  
rítette volna, hogy mi is a név eredete.

GYÓNI MÁTYÁS is elfogadta GOMBOCZ fejtegetését, de a MELICH-re vonatkozó hi-  
vatkozásában „csúsztatott”, mert nem MELICH, hanem GOMBOCZ állapította meg az állí-  
tólagos *-a*, *-e* kicsinyítő képzőt a *Leventa*—*Levente* névben és a név \**Leventi* tövét  
(A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp., 1943. 82).

GOMBOCZ cikkének lábjegyzetében szónak tette, hogy „a herceg nevét nem számítva  
a *Leventa* v. \**Leventi* egyébként sem mint személynév, sem mint helynév nem fordul  
elő”. Mégis itt említette meg JERNEY nyomán az 1138/1329-ből származó *Lewedi* sze-  
mélynevet, azt, melyet talán egy eredetűnek lehet tekinteni a *Levente* személynévvel. Így  
voltaképpen GOMBOCZ lábjegyzete, a *Lewedi* név felvetése vezette el JAKUBOVICHOT  
*Lebediasz* vajda nevének „megfejtéséhez” (l. alább).

GOMBOCZ így folytatta: „A *Leventa* személynévet történészeink JERNEY óta ... egy-  
nek tartják — és tegyük mindjárt hozzá, joggal — Árpád fejedelem egyik fiának nevével,  
a ki Constantinus császár szerint a bolgár hadjáratot vezette ... a fejedelemfi neve  
*Liuntika*... Magyar alakja, feltéve persze, hogy a szöveg hagyomány nem romlott, *Liunti*,  
vagy ... *Liünti* lehetett. Ezek után a *Liünti* s a feltehető képzőtlen *Leventi* személynévek  
azonosságában csakugyan nincs okunk kételkedni” (i. m. 309).

GOMBOCZ véleményével szemben okkal kételkedem a *Levente* és *Liüntika* nevek  
azonosságában, és elképzelhetőnek tartok szövegromlást stb., amint azt már fentebb ki-  
fejtettem. Árpád fia *Liüntika* bizonytalan történetét és Vazul — GOMBOCZ szerint Szár  
László — fia *Levente* herceg történetét GOMBOCZ jól ismerte, ezért sajnálatos, hogy  
a név megfejtéséhez a történeti háttérnek és MELICH lényegbevágó megjegyzésének fi-  
gyelmen kívül hagyásával látott hozzá.

Cikkében GOMBOCZ ismételten leszögezte, hogy a korábbi, téves, közszóból való  
magyarázat nem állja meg a helyét: „Az Árpád-kori személynévnek semmi köze újabb  
*levente* szavunkhoz. Mi hát a *Levente* személynév eredete? Egy ötletet vetek fel ...  
Legrégibb személynéveink közt kétségkívül vannak török eredetűek... de vannak eredeti  
magyar, finnugor eredetűek is: *Lél*, *Keve*, *Emese* stb. Azt hiszem, ebbe az utóbbi cso-  
portba tartozik a *Levente* is. A MTsz. szerint majdnem egész Dunántúl él a *lende* szó  
'rokon, atyafi, ivadék' jelentéssel. ... SZILY KÁLMÁN ... kimutatta, hogy ez a *lende* erede-  
tileg a. m. *leendő* ... 'futurus'... Azt hiszem, noha véleményemet egyelőre bő-  
vebben igazolni nem tudom, hogy a *Liünti* ~ \**Leventi* személynévben is a *lenni* ige  
valamilyen származéka lappang s jelentése 'atyafi, ivadék' lehetett” (i. m. 310; kiemelés  
tőlem: F. K.).

Tehát a *Levente*—*Liüntika* névpáros mai napig érvényes etimológiája a kö-  
vetkezőképpen született meg: GOMBOCZ ismerte a *lende* 'rokon, atyafi, ivadék' tájszót,  
amely talán a *lenni* ige *leendő* alakjának rövidült változata. Ezért [?] a *Liüntika*—*Le-  
vente* név is a *lenni* igéből származik.

Nem hinném, hogy manapság bárki elő merne állni ilyen súlyú bizonyítással egy új  
etimon felállításában.

Valószínűleg GOMBOCZ is érezte, hogy magyarázatát meg kellene még támogatni,  
ezért egy évvel később néhány sor megjegyzést fűzött előző nagy cikkéhez, majd további  
tájszavakat: a *lente* 'rokon, retyerutya' (Baranya m.), *léhende* 'holmi, ingóság' (Szatmár  
m.), melyek véleménye szerint mind egy töből valók. Végül közölte, hogy „sok valószí-  
nűséggel ide vonhatjuk a régi magyar *Lende* személynévet is ... annál is inkább, mert egy  
adatunk van a *Lente* változatra is: 1287: quandam ancillam *Lente* vocatam” (MNy. 1917: 237).

Vizsgáljuk meg a GOMBOCZ által bizonyítékként idézett tájszavakat és tulajdonne-  
veket. A *lende* szóra, mely alapjául szolgált a *Levente* név magyarázatához, legkorábbi

adatunk 1834-ből származik, a *lesz* jövő idejű melléknévi igenevéből alakult 'kisgyermek, utód, apró gyümölcs', 'rokonság, nemzetség' jelentéssel (TESz.), *lente* 'hozzátartozója, rokona vkinek' stb. (vö. ÚMTsz. 3: 809). A *léhende* 'holmi, ingóság' nem a *lende-lente* tájszó változata, hanem inkább a német eredetű *léhen* szó 2., 'katonák pénzbeli vagy természetbeni ellátmánya zsoldfizetés előtt' jelentéséből alakulhatott (vö. TESz.).

GOMBOCZ a *Levente*—*Liüntika* névpárhoz és a *lende* ~ *lente* tájszavakhoz vonta, azaz a *lenni* igéből magyarázta az 1275: „Dionisius filius *Lende* de Chu” névalakulat apanevét is. *Lende* és fiai, rokona László fia *Luger* (< ném. *Luger* személynév: FÖRSTEMANN 851), valamint *Rogierius*, *Godyn* (*Godinus*) Esztergom megye gazdagabb német és vallon polgárai közül valók voltak (vö.: GYÖRFFY, TörtFöldr. 2: 230—1; AnjOkl. 7: 178, 275). A XIII—XIV. századi *Lende* személynévnek nincs semmi köze a múlt században feljegyzett *lende* tájszóhoz. Az Árpád-kori *Lende* személynév német eredetű. Vagy a német *Lend*, *Linde* személynév (FÖRSTEMANN 1059) átvétele, vagy a német *Lende* helynév (BACH, DtNam. II/1: 290) mint származásra utaló név vált személynévvé. Az Árpád-korban van példa arra, hogy puszta helynévből alakult személynév: 1211: „filius *Neugrad*, Illie cum filio suo Varous” (PRT. 10: 515), és később a XIV. századi „dictus”-os nevek is alakultak puszta helynévből (vö. FEHÉRTÓI: NytudÉrt. 68. sz. 43).

GOMBOCZ utolsó bizonyítéka a *Levente* személynév magyarázatához az 1287-ből származó *Lente* ancilla neve mint a *Lende* férfinév változata, vagyis hasonló módon alakult, mint a *lende* ~ *lente* tájszó-páros. WERTNER a *Lente* ancilla nevével tartalmazó oklevél közlését (CD. V/3: 382) hibásnak találta, mert a Pozsony megyéből való oklevél nem Alkai, hanem Ilkai (= Jókai) Miklós *Lente* nevű ancillájáról szól (Nyr. 1916: 363). Ezt tudva az is kétséges, hogy FEJÉR a szolganő nevével helyesen írta le. BERRÁR JOLÁN gyűjtésében nincs *Lente* női név, csak *Lence* nevű ancilla (MNYTK. 80. sz. 22). A XIII. századi *Lente* (?) női név aligha kapcsolható össze a *lende* ~ *lente* 'rokon, pereputty' stb. újkori tájszavunkkal, feltehetően idegen, talán német eredetű személynév. — Ha mégis megkockáztatnánk a feltevést, hogy az Árpád-kori *Lende*, *Lente* személynevek és az újkori *lende* ~ *lente* tájszavak azonos eredetűek, miért lenne ez bizonyíték a IX. századi etelközi *Liüntika* és a XI—XII. századi *Leventa* ~ *Levente* — GOMBOCZ feltevése szerint a „*Liünti*—*Leventi* névpáros” — *Létingéből* való magyarázatához?

Az 1916—17-ben megszületett GOMBOCZ-féle *Levente*—*Liüntika* magyarázat-teóriát PAIS DEZSŐ harminc éven át (1921—1958) igyekezett (nem kis fantáziával) elfogadhatóvá tenni, de kísérletei nem jártak sikerrel, amint alább szó lesz róla. Előbb azonban lássuk JAKUBOVICH EMIL *Levedi* etimonját!

4. JAKUBOVICH — érezhetően a GOMBOCZ-féle *Levente* magyarázattól és a GOMBOCZ lábjegyzetében említett *Lewedi* szolganévtől ötletet kapva írta meg egy évvel később (1918-ban) „*Lél* és *Lebedias*” című dolgozatát. Mintha nem akart volna lemaradni, mintha túl akarta volna szárnyalni GOMBOCZot, kijelentette: „Árpád-kori személyneveink ... vagy tiszta magyarok, ... vagy pedig török átvételek... Hogy a törökön kívül más nyelvből is volnának honfoglaláskori vagy honfoglalás előtti személyneveink, arról mindeideig semmit sem tudunk. A személynevek tehát eddig vagy magyarok, vagy török eredetűek” (MNY. 1918: 225). (Szinte csodálkozik az ember, hogyan tudta ezeket a szavakat leírni JAKUBOVICH jó tíz évvel a „Szláv jövevényszavaink” megjelenése után, hiszen ebben MELICH több mint száz lapon magyarázza a korai Árpád-kor szláv, német és latin eredetű személyneveit.) JAKUBOVICH így folytatja: „Tudjuk jól, hogy a törökben eredeti török szó *l*-lel nem kezdődhetik... Nem marad más hátra, mint *Lél*-nek is, *λεβεδιας*-nak is az eredetét a magyar nyelvben keresni” (i. h.). JAKUBOVICH először sok példával igyekszik bizonyítani, hogy a *Lél* és alakváltozatai (*Lele*, *Lelek*, *Lehel*, *Lelu*, *Leel*, *Lela*,

*Leled, Lelye*) a magyar *lélek* 'animus, spiritus' közszóból származnak. (A névnek lehet — a névadás szempontjából — valószínűbb magyarázata is; a felsorolt alakváltozatok összevethetők az ócseh *Lel, Lela, Lelek, Lelata* személynevekkel, l. SVOBODA 95, 136, 194; vö. FNESz. *Balatonlelle* és DömAd.: *Lila*; 1166—68: *Lilata* személynév: Chartae antiquissimae Hungariae. Comp. G. GYÖRFFY. Bp., 1994. 71).

JAKUBOVICH röviden foglalkozott a *Lebedias* névvel. Idézte a konstantinói *λεβηδιας* alakot, melyről megjegyezte, hogy az *-ας* benne görög nominatívusi végződés, és a görög *β*-t *v*-nek kell [?] olvasnunk. Tehát a név latin betűkkel leírva: *Levedi*. Továbbá, mivel a régi magyarok közt voltak *Nemvaló* és *Balmaz* (= nemlevő) nevű emberek, és mivel GOMBOCZ a *Lende, Levente* neveket „a *lenni* igéből származtatja... Azt hiszem ezek alapján [?], hogy a *Levedi* is a *lenni* igének származéka... Hogy a *Levedi* személynév emlékeinkben előfordul, arra idézem a dömösi prépostság ... alapítólevelét, mely szerint ... egy szolga viselte e nevet... Embel, *Lewedi*, Arugdi, Lusadi... Íme tehát a *λεβηδιας*—*Levedi* név ugyanannak a magyar igének, a *lē* : *lesz*-nek a származéka, a melynek a régi magyar *Levente* is” (i. m. 229—30; kiemelés tőlem: F. K.).

JAKUBOVICH (meglehetősen alacsony színvonalú) névmagyarázata után kitűnik, hogy sem GOMBOCZ, sem JAKUBOVICH nem szólt arról, hogy e nevek tulajdonképpen milyen módon alakultak a *lesz* igéből. A nyitva hagyott (de egyáltalán nem elhanyagolható) kérdésre PAIS jónak látta, hogy a választ megkeresse és megadja.

5. PAIS DEZSŐ 1921-ben, klasszikus munkájában, a „Régi személyneveink jelentéstana” című művében (MNy. 1921: 158—60, MNyTK. 115. sz. 6—7) foglalkozott először a *Levente* és *Levedi* etimonokkal. Elfogadta a „JERNEY óta” érvényben lévő nézetet a *Liüntika* és a „későbbi” *Levente* nevek azonosságáról, és meghajolt GOMBOCZ ötlete, e nevek létigéhez kapcsolása előtt. A GOMBOCZTól idézett *lende* ~ *lente* tájszavakról és az Árpád-kori *Lende* és *Lente* személynevekről nem nyilatkozott, nyilván a *Levente* magyarázata során nem tudta őket értékesíteni. Ezért, mint írta, más megoldást ajánlott.

A „*Liünti* ~ *Leventa* ~ *Levente* névpáros” *-nti* és *-nta/-nte* végződéséről azt állította, hogy ezek *-n* + *-ti*, illetőleg *-n* + *-t* + *-a/-e* képzőbokok, majd alkotott egy nomen-tövet, úgy, hogy a *lev-*, *liü-* [?] részt kinevezte a létige névszói változatának, amire példának a *hisz* ige *hív*, *hű* névszói változatait említette. Így a teoretikusan megalkotott nomen-tővel és az ugyancsak teoretikusan létrehozott denominális képzőkkel megszületett a GOMBOCZ—PAIS-féle *Levente*—*Liünti* névpáros etimonja. E szép, tudományosnak látszó, ám egészében fantázián nyugvó magyarázatot a gyakorlat nem igazolja, mert a létigének nincs *liü* névszói változata, és olyan névszói változata sincs, mely *-nti*, *-nta/-nte* képzőbokkal alakult volna, mert hiszen ilyen nomen-képzőbokok a magyarban nem voltak és ma sem léteznek.

A PAIS-alkotta magyar *-nti*, *-nta/-nte* képzőbokok értékeléséhez segítségül hívom BÁRCZINAK a „magyar” *-da* képzőhöz fűzött megjegyzését: Feltehető-e egyáltalán — írja BÁRCZI NÉMETH GYULA egyik teóriáját értékelve — egy olyan „képzőbokok, melyre az adatokat a magyar régiségben ugyancsak keresni kell?... A végzet azonban úgy akarja, hogy az ilyen elhullajtott föltevések, ha beleillenek valamely tetszetős teóriába, hamarosan a valóság mezét öltik fel magukra, zavaros származásuk emléke elhomályosul, s csakhamar tulajdon apjuk fejére nőnek” (MNy. 1942: 283).

A *Loventa* → *Leventa* → *Levente* személynévben a *-nta*, *-nte* végződés nem más, mint a lengyel nyelvben megmaradó, ősi szláv orrhangzós *-ęta* személynévképző, mely a magyar írásbeliségben *-nta/-nte* alakot öltött (vö.: MELICH i. m., KNIEZSA i. m.). Ezt a képzőt nem ismerte fel GOMBOCZ, JAKUBOVICH és PAIS, mert figyelmen kívül hagyták MELICH megállapítását a *Leventa*—*Levente* szláv eredetéről.

PAIS a *Levente*—*Liünti* névpáros eredetének megkonstruálása után hasonlóan járt el a *Levedi* névvel: „*Lebediasz* nevének magyar formájául JAKUBOVICHcsal ... a dömösi összeírásban előforduló *Lewedi* olv. *Lëvëdi*-t jelölhetjük meg és ezt a *Liünti*-vel és *Lëvënté*-vel együtt a *lëv*- igére vezethetjük vissza, még pedig véleményem szerint mint a *lëv*- igenévszónak *-di* (~ *-ti*) képzős származékát. A *lëv*- tőnek *-e* képzős származékát örizte meg a ... dömösi összeírásban ... említett *Leue* olv. *Lëve* libertinus neve. Az a *Hiuedi* olv. *Hivedi* név, a mit ugyanezen összeírás ... idéz, *Lëvëdi*-nek megfelelő alakulat a *hiüj* ~ *hív* igenévszóból.” Lábjegyzetben: „a *liüj* ~ *lëv* és *hiüj* ~ *hív* tövek mint igenévszók közvetlenül veszik fel a *-d* vagy *-n* képzőket...” (MNYTK. 115. sz. 6—7).

Eltelkintve a hibás kiindulástól, a létigéből való magyarázattól, a létigének nem volt *liü*- töve. A „*liü*” egy tökéletesen bizonytalan írású és etimológiájú *Liüntika* személynévben fedezhető csak fel, mely névnek semmi köze a *Levente* személynévhez és a létigéhez. MELICH JÁNOS 1931-ben kinyilvánította, hogy Pais hatására gondolta „talán” etimológikus eredetűnek a *Liünti* névben az *iü* írásmódot (MNY. 1931: 93). Továbbá a *Lewedi* névvel párhuzamba állított *Hiuedi* névnek semmi köze a *hisz* igéhez, mert az az *Iwedi* név „*h*-s” változata. A névkezdő magánhangzó előtt gyakran előforduló *h*-ra számos példánk van az Árpád-korból: *Iuad*—*Hyuad*, *Iuan*—*Hyuan*, *Isov*—*Hisou*, *Abraham*—*Habraham*, *Omodoi*—*Homodoy*, *Orod*—*Horrod*, *Vnoca*—*Hunoca*, *Ayanduk*—*Hayanduk*, *Erney*—*Herney* (*banus*), *Joanchi*—*Hioanci*, *Eberhardus*—*Heberhardus* (vö. KNIEZSA, A magyar helyesírás a tatárjárásig. MNYTK. 25. sz. 4, 6, 11).

Később PAIS rájött, hogy a *Liüntika* névben magyarázta meg a név végén a *-k*-t. Ezért 1933-ban egy *\*liü* 'lesz, levő' igenévszóhoz megkonstruálta az *-n* + *-t* + *-k* képzőbokrót. Így már megfelelőnek vélte az etimont, mert hiszen a „rokon” *Leuenta* > *Levente* névben is *-n* + *-t* képző van, „csak a végén nem *-k*, hanem *-á* > *-a*, illetőleg *-é* > *-e* kicsinyítő képző van” (MNY. 1933: 42).

BÁRCZI 1947-ben a „Régi magyar nyelvjárások” című monográfiájában a honfoglalás előtti nyelvjárási viszonyokat is tárgyalta, és ebben a magánhangzók nyiltabbá válását vizsgálta. Az *i* > *e* hangfejlődésre egyik példája a konstantinosi *Lebediasz* volt „a vele azonos tövű” *Liüntikával* szemben.

Majd a magyar *ü* hangot a *Liüntika* névben fedezte fel, bár, amint írta, az „*ü* etimológiai előzménye bizonytalan” (A magyar nyelv múltja és jelene. Bp., 1980. 311, 318, 321).

Feltehetően BÁRCZI hatására PAIS 1953-ban előadta, hogy a *Liüntika* és *Levedi* személynevek kétféle ősi nyelvjárási típusba tartoznak. Az Árpád-kori *Levente* herceg neve a *Levedi*-féle nyelvjárási, vagyis az *e*-zö és *v*-zö formát mutatja, és ebbe a típusba tartozik a DömAd.-beli *Lewedi* és *Leue* név is. A *Liüntik*-féle *-i*-zö, illetőleg *j*-zö, azaz „hiátusozó” nyomaival „az ún. *i*-zö nyelvjárások *liszek*, *lígy*, *lígyen* formáiban találkozunk” (MNY. 1953: 292—3).

A *Levente*, *Liüntika*, *Levedi* névvel kapcsolatos nyelvjárástörténeti megállapítások is vakvágányra futottak az elhibázott indítás miatt. Mert ha elfogadnánk a GOMBOCZ—PAIS-féle teóriát, akkor el kellene hinnünk, hogy a magyar létige legkorábban a VII., VIII. vagy IX. században (a 10 kötetes Magyarország története fogalmazásában) a „dél-orsz szteppéken” élő (vö. TÓTH S. LÁSZLÓ: ActaHistSzeg. 93: 4, 5) *Lebediasz* vajda nevében fordul elő, majd a IX. században Etelközben alakul ki a létige egy másik nyelvjárási változata a *Liüntika* személynévben, végül a XI. században a létige a *Levente* személynévben fedezhető fel, ami nem lenne más, mint a *Liüntiká*-tól eltérő, de a *Lebediasz*-hoz és a DömAd.-beli *Lewedi*-hez hasonló nyelvjárási forma.

6. BÁRCZI GÉZA 1954-ben a PAIS-koncepció egyik elemét megcáfolta úgy, hogy kétségsbe vonta a *Liünti*—*Levedi* nevekben a *liü*—*lëvë*- igei-névszói tövek létezését, ille-

tőleg azt a föltevést, hogy ilyen tövek ilyen képzőkkel éltek névként a honfoglalást megelőző században. Véleménye szerint ilyen „önmagukban nem lehetetlen, de mégsem bizonyítható föltevésekhez, ... csak akkor kell folyamodnunk, ha más magyarázat nem kívánkozik” (kiemelés tőlem, F. K.). E mindnyájunk számára megszívlelendő szavak után BÁRCZI más megoldást ajánlott. Az *sz-szel* bővülő *v*-töví vagy tiszta *v*-töví igék (*hisz, tesz, vesz, tövik*) melléknévi igenevei analógiájára a *lesz* ige jelen idejű melléknévi igeneve BÁRCZI szerint „föltehetőleg a *liü ~ lëü* volt s ennek teljes, magánhangzós töve *liüe- ~ lëue* → *live ~ leve-*”. A *Liüntiká*-ban a *liü-*, a *Lebediasz*-ban a „*lève-* töváltozat rejlik, ugyanúgy, mint a *tü*-ben a *tövik* ige *tiü* participiuma (SzófSz.)” (MNy. 1954: 377—8).

A látszólag kifogástalan hangtani levezetéssel létrehozott újabb teória is — BÁRCZI szép fogalmazásával élve — „önmagukban nem lehetetlen, de mégsem bizonyítható” föltevéseken alapul. BÁRCZI ugyanis szándékosan (véletlenről vagy feledékenységről BÁRCZI esetében szó sem lehet) nem említette meg a *Levente* személynevet, melynek eredetét melléknévi igenévi tövel + *-nta/-nte* „magyar képzővel” nem lehet megmagyarázni, ilyen névalakulatra nincs példa a magyar nyelvben. De ha GOMBOCZ az etimontéória kiindulási pontját, a *Levente* személynevet egynek tekintette a *Liüntiká*-val, JAKUBOVICH eredet szerint hozzájuk kapcsolta a *Levedi* személynevet, PAIS mindhármat a *lesz* igéből magyarázta, akkor logikus, hogy a BÁRCZI-féle melléknévi igenévi koncepcióban is helyet kellett volna kapnia a *Leventé*-nek. Ez azonban elmaradt.

PAIS nem engedett, hiszen saját teóriáját, főleg a *Levente* magyarázatát csak úgy tudta megvédeni, ha a BÁRCZI-féle melléknévi igenévből való levezetést nem fogadja el. Ezért 1956-ban Bulcsú című tanulmányában kijelentette: „nem azonosíthatjuk a *Lève*di név *Lève-* részét a mai *lëvő* igenévvvel, mivel abban a nyelvtörténeti korban ez az igenév *lèveγ(ü)*, illetőleg ragozott-képzett formában *lèveγe-* alakban lehetett volna meg, tehát *-di* kicsinyítő képzővel: *Lèveγdi* alakban, amit Konstantinosnál nyilván *λεβεγγεδι*-nek vagy *λεβεγγεδι*-nek találnánk meg” (MNy. 1956: 140). Amint az alábbiakban kiderül, PAISnak igaza volt, mert a *Levedi* név *Leve-* részét nem lehet a mai *lëvő* igenévvvel azonosítani. (Egyébként Bárczinak a feltételezett melléknévi-igenévi teóriája sok téves Árpád-kori névmagyarázatban köszön ma vissza!)

PAIS végül a történészeknek tett nagy szívességet, amikor bámulatra méltó fantáziával megoldotta az egyszer említett Árpád fia Liüntika személye-neve körüli bonyodalmat. PAIS szerette és szívesen alkalmazta magyarázataiban a török—magyar névpárokot, így találta meg a képzeletbeli „Levőke”, azaz Liüntika török párját is. 1958-ban, az első Névtudományi Konferencián tartott „Árpád-kori személyneveink vizsgálatához” című előadásában kifejtette, hogy az Árpád nemzetségéhez tartozó „*Liüntik* és *Tarkacs(u)* nemcsak személyében egy, hanem a két név is összefügg: ami az egyik magyarul, a másik az törökül. A török *tara* igének a ’szétnyeg, kiterjed, szétszóródik, sokasodik’ jelentésen kívül a keleti nyelvjárásokban kimutatható ’valamiből kijön, előjön’ és ’leszármazik, keletkezik’ értelme... Ez igéből való *-qač* képzős ... névszói származék lehetett *Tarqač*” (NévtVizsg. 95). Ezzel minden akadály elhárult Liüntika és Tarkacsu azonosságának történelmi teóriája elől. — Újabban RÓNA-TAS ANDRÁS teljességgel megalapozatlannak tartja, hogy Árpád négy fia közül egy „két nevet viselt volna, s az egyik helyen az egyik, a másik helyen a másik névalak került lejegyzésre” (A honfoglaló magyar nép. Bp., 1996. 271).

Végre, 1980-ban Balázs János a *Levedi* név eddigi magyarázatait főleg a névadás indítéka, a nevek eddig feltett jelentései alapján nem fogadta el: „nehéz elképzelni, hogy nomádkori őseink bárkit is egy ’lëvő’ jelentésű igenévvvel, illetőleg ennek kicsinyítőképzős alakjával nevezhettek. Mert ha elfogadjuk, hogy, mint Pais ezt ismételt és meggyő-

zően kifejtette, az ómagyar korban valóban járatosak voltak a 'nem élő' vagy 'nincs életben' jelentésű óvónevek, akkor nehéz megértenünk, hogy vajon hogyan keletkezhettek olyan nevek, amelyek, ennek éppen ellenkezőjére utalva, azt jelölték, hogy viselőjük levőben, vagyis fejlődőben van... Szerfelett nehéz ugyanis elképzelni, hogy elődeink valaha is ilyen filozofikus nevet adtak volna vezetőiknek. Miért *levő* az, aki már megszületett? Vagy ezt a nevet még születése előtt kapta? Érdekes, hogy ezekre a nehézségekre eddig e név megfejtői nem gondoltak. Pedig számolniuk kellett volna a fenti magyarázat jelentéstani buktatóival is."

BALÁZS JÁNOS a honfoglalás előtti *Levedi* vajda, *Liüntika*, valamint a DömAd. *Lewedi* és *Leue* szolganeveit egyaránt a *lő* (szintén finnugor eredetű) igénk kétszótagú, feltett [!] \**lewe-* tövéből magyarázta. „Ebből a töből keletkezhetett egy melléknévi igenévi \**leweü(e)* alak, melynek jelentése 'lövő' volt... a IX. században ... í-ző nyelvjárásban [?] \**liü-* alakja is létrejöhetett.” Ugyanebből az igéből lehet a *Lövő*, *Lőd*, *Lóvér*, *Level* helyneveket is megmagyarázni. Tehát a *Levedi*, *Liüntika*, *Leue* nem óvónevek voltak, ami egyébként is elképzelhetetlen BALÁZS szerint, „hanem az illetők harci feladataira utalt” (Magyar deákság. Bp., 1980. 245—50).

Noha BALÁZS JÁNOSnak abban igaza volt, hogy a személyneveket nem lehet a magyar létigével összekapcsolni, teóriája mégsem fogadható el, mert elődeihez hasonlóan feltevésekkel, a *lövő* ige kitalált töveivel kísérte meg a nevek eredetét levezetni. Az egész kérdéskörre jellemzően BALÁZS koncepciójába sem fért bele a *Levente* személynév magyarázata, fejtegetésében meg sem említette.

Négy évvel később BENKŐ LORÁND egy östörténeti kérdésekkel foglalkozó tanulmányában *Levedi* vajda nevének magyarázata során a BÁRCZI-féle teóriát rehabilitálta, BALÁZS jelentéstani kifogásait nem említette: „az már régóta tisztázott, hogy a [*Levedi*] név a magyar létigével függ össze (l. elsőként JAKUBOVICH ...). Ehhez itt csupán annyit kell megjegyezni, hogy a *-d* (R. *-di*) névképző előtt álló alapszó nem a *lesz* feltett, de nem igazolható nomenverbum jellegű töve (vö. PAIS ...), hanem a *lész* régi *lëß*, tövéghangzóval *lëßß* folyamatos melléknévi igeneve, a később *vő*, *tő* (*kesztyű*), *hű*, *tű* igenevek ősmagyar megfelelőinek szakaszott mása (l. BÁRCZI ...) ... Hogy az etimon biztos, azt az Árpád-kori személynév-rendszer alakja és jelentésbeli analógiái egész sorozatban tanúsítják, de megvan tökéletes mása is a DömAd.-ban: *Lewedi*; vö. még uo.: *Leue*, 1237—40: *Leue* stb.” (MNY. 1984: 391)

LIGETI LAJOSsal egyetértve: „A bizonyítandóval való bizonyítás nem tartozik az érvelés legsikeresebb módszerei közé” (MNY. 1985: 18). Véleményem szerint még senki nem bizonyította be azt, hogy az Árpád-kori *Lewedi* és *Leue* személynevek a létigéből származnak.

JAKUBOVICH sem tisztázott semmit, hiszen csak elhitte (!) GOMBOCZnak, hogy az Árpád-kori *Levente* a létigéből származik, és ezért azt hitte (!), hogy a DömAd. *Lewedi* személyneve és *Lebediasz* vajda neve is a létigéből alakult. BÁRCZI nem fogadta el magyarázatként PAIS teóriáját: a létige nomenverbum jellegű tövét, de a *Liünti*, *Lewedi* és *Leue* nevekkel kapcsolatosan ő is csak a feltevés szintjén tartotta „könnyen elfogadhatónak” a *lesz* folyamatos melléknévi igenevét, a *Levente* személynévben nem. Ezek után nagy kérdés, hogy melyik teóriába fér bele az Árpád-kori *Levente* magyarázata, hiszen GOMBOCZ, JAKUBOVICH, PAIS a *Levente*, *Liüntika*, *Levedi* (*Lebediasz*) neveket egyaránt a létigéből magyarázta.

Világos, hogy GOMBOCZ ötlete, a kiindulási pont elhibázott volt: az Árpád-kori *Levente* nem finnugor eredetű név, a létigéből való magyarázat fikció. Véleményem szerint a Vazul fia *Levente* herceg neve és Árpád fia *Liüntika* neve nem kapcsolható össze, a két

név nyelvészeti (és történeti) összemosása a „névtani romantika” tárgykörébe tartozik (vö. FEHÉRTŐI: MNy. 1992: 42—56).

7. A GOMBOCZtól kiinduló és félrevezető nyelvészeti magyarázat következményeként Árpád fia *Liüntiká*-t történészeink *Levente* néven említik. Néhány példa a sok közül: „A bizánciak Árpád fia *Levente* (görög átírásban [?]: *Liüntika*) vezetésével erős magyar sereget hajóztak át a Dunán” (BÓNA ISTVÁN, Erdély rövid története. Bp., 1989. 102). Előfordul, hogy egy bekezdésben Árpád fia egyszer *Liüntika*, néhány sorral lentebb *Levente*: „Árpádnak volt egy *Liüntika* nevű fia, aki a 895. évi magyar—bolgár háború idején a magyarok feje (görög szóval: arkhónja) volt... *Levente* fiatalon, alkalmasint a 895. évi magyar—bolgár háborúban életét vesztette. A kutatók egy ... csoportja *Leventét* Tarkacsuval azonosította” (KRISTÓ GYULA: ActaHistSzeg. 84: 12). — A magyar eredetűnek vélt *Levente* névhez való indokolatlan ragaszkodást látok abban, hogy például a Történettudományi Intézetben készült „Magyarország története” 10 kötetes mű 1. kötetében (Bp., 1984.) a konstantinosi (Árpád fia) *Liüntika* név elő sem fordul. A szerző következetesen Árpád fia *Leventé*-t említ. GYÖRFFY szerint is Árpád öt fia közül a legidősebb *Levente* volt (MTud. 1993: 140).

Névtani, névadástörténeti vonatkozása miatt említem meg KRISTÓ feltevését, mely szerint: mivel az Árpád-korban a fejedelemsők nevét az utódok szívesen adták fiaiknak, ezért a pogánykori ős nevét viselte Vászoly fia *Levente* is: „Egészen nyilvánvaló, hogy e *Levente* Árpád fiától *Leventétől* [?] nyerhette nevét (Konsztantinosznál a név *Liüntika* alakban szerepel)” (Honfoglaló fejedelmek. Árpád és Kurszán. Szeged, 1993. 50; ActaHistSzeg. 102: 16.; kiemelés tőlem, F. K.). Valóban, az Árpád-házi királyok között és egy-egy nemzetségen belül többször előfordul azonos név a leszármazottak körében. De a *Levente* és *Liüntika* név azonossága — enyhén szólva is — kérdéses, továbbá semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy *Levente* herceg a szülői házban kapta volna nevét. Így nem „egészen nyilvánvaló” a névadás indítéka, az állítólagos ősre való emlékezés: inkább fikció, mint az egész „*Levente*—*Liüntika* névpáros”.

Árpád fia *Liüntika* személyének kérdése történészek részéről, nevének eredete (hapax legomenon) nyelvészek részéről egyelőre megoldatlan. A *Liüntika* személye körüli viták összefoglalását elolvashatjuk MAKK FERENCnek „Kiknek az élén állott *Levente*? [?!] (Egy konsztantinoszi hely értelmezéséhez) című tanulmányában (ActaHistSzeg. 82: 3—8).

*Lebediasz* vajda nevének GOMBOCZ—JAKUBOVICH—PAIS-féle etimonjától eltérőt először GYÓNI ismertetett. E szerint G. ILJINSZKIJ orosz tudós történészi és nyelvészeti megfontolások alapján a nevet a *Lebediasz* vajdával egy időben élt *Obadjah* kazár kagán nevéből vezette le (GYÓNI i. m. 80). Legutóbb KIRÁLY PÉTER „*Levedia*—*Etelköz* a szlavisztikai irodalom tükrében” című tanulmányában részletesen ismertette a *Lebedia* földrajzi név eredetére vonatkozó orosz, cseh, német véleményeket. Eszerint a *Lebedia* — a görög  $\beta$ -t *b*-nek is lehet olvasni — az orosz *lebed* 'hattyú' jelentésű szóból alakult. Az etimon valószínűségét számos azonos eredetű oroszországi földrajzi név és a VIII—IX. századi magyarok közeli kapcsolata az orosz szlávokkal hitelesítheti. ŠUŠARIN V. P. szovjet történész ennek ellenére 1961-ben „a magyar szakemberek álláspontját” fogadta el, miszerint a *Lebediasz* név a *lesz* igéből képzett *Levedi* személynév görögösített alakjával azonos (MNy. 1984: 431—3).

Történészeink is a magyar szakemberek, GOMBOCZ és JAKUBOVICH magyarázatának hatására tartják finnugor eredetűnek *Lebediasz* vajda nevét. Így látja KRISTÓ is: „nem hihetünk ugyan abban, hogy egy-egy név eredete minden esetben csalhatatlan bizonyossággal rámutat viselőjének (vagy netán egy, a szóban forgó személy által vezetett egész



törzsnek) az etnikumára, de *Levedi* nevének finnugor jellege jól reprezentálja, hogy a vezetése alatt létrejött törzsszövetségnek alkotóeleme volt a finnugor nyelvű magyarság is” (*Levedi* törzsszövetségtől Szent István államáig. Bp., 1980. 35—6; kiemelés tőlem: F. K.). Megoldásra váró feladat az Etelközben élt magyarság egyik vezére, *Lebediasz* vajda nevének megfejtése.

8. Az Árpád-kori *Leue*, *Lewedi* személyneveknek sem a magyar létigéhez, sem a szláv eredetű *Levente* személynévhez nincs közük. A DömAd. nevei az Árpád-korban és a XIV—XVI. században előforduló *Leu*, *Lev*, *Leua*, *Leuas*, *Leues*, *Lewethke*, *Lewo* személynevekkel, továbbá a *Lewedin*, *Lewdia*, *Lewedye* földrajzi nevekkel együtt a közönséges és igen kedvelt szláv *Leu*, *Lev*, *Lew* (vö. latin *Leo*) személynév átvételei. A szláv személynév képzett alakja például az ócseh *Leua* (SVOBODA 33), és ebből a szláv eredetű személynévből alakult *Léva* helynévünk is (FNESz.; vö. MELICH, SzJJSz. 1: 189—90). Az ólengyel *Leo*, *Lew*, *Lev* személynév képzett alakjai: *Lewko* alias *Lewa*, *Nocolaus Lewe*, *Lewe kursner*, *Henricus Lewe*, *Lewk*, *Lewek*, *Lewka*, *Lewko*, *Lewo*, *Leuos* (TASZICZKY 3: 253—5). A szláv *levь* ’sinister’ többől magyarázott *Lev*, *Levas*, *Leua*, *Léva* személynevek átvétele is lehetséges egyes esetekben (MIKLOSICH, PON. 285). A német jövevénynevek nagy száma miatt szóba jöhet a német *Leue* ’Löwe’ (FLEISCHER 151), *Leuo* (FÖRSTEMANN 1053) meghonosodása is (vö. 1293, 1330: *Lewe* szn.: BRECHENMACHER 2: 182). — Az Árpád-kori *Leue*, *Leva*, *Leuas*, *Lewo* személynevek azonos alakúak az ócseh és ólengyel nevekkel, ezért készen, szláv képzővel ellátva is átvehettük ezeket.

A DömAd. *Lewedi* szolganeve kiemelt figyelmet érdemel, mert GOMBOCZ, JAKUBOVICH, PAIS, BÁRCZI, BALÁZS azonosnak tartotta *Lebediasz*—*Levedi* vajda névvel, és általános hiedelem szerint is a vajda nevében „a *-d* képző mutatja magyar voltát!” (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Bp., 1977. 27).

Egy személynév *-d(i)* végződése nem lehet döntő érv az alapnév magyar (finnugor) eredete mellett, mert ismeretes, hogy például némely jövevénynév *-d(i)* végződése etimologikus: DömAd.: *Tunguldi* hn. < német *Thingold* szn., *Gudi* szn. < szl. *Gudimir* szn., 1211: *Cumpurd* szn. < német *Kompold*, *Kompolt* szn., 1237—40: *Zubud* szn. < szl. *Zbud* (vö.: FNESz.; GYÖRFFY, TörtFöldr. 2: 558; *Zubogy* hn.) stb.

Számos példánk van a szóvégi *-t* ~ *-d* váltakozására: 1113: *Vvederat*, *Dobret* ~ *Wedrad*, *Debred* (DHA. 393), *Cehti* ~ *Cehudi*, *Scemet* ~ *Scemet* ~ *Scemed(us)*, *Sulgad*, *Zolgat* ~ *Zolcad*, *Apati* ~ *Apadi* stb. (vö. FEHÉRTÓI, Árpád-kori kis személynévtár).

A névvégi *-t* > *-d* zöngésülés eredménye lehet — a fentiekén kívül — a szláv *-t* képzős jövevénynevek Árpád-kori *-d* végződése: ócseh *Bojat(a)* > 1211: *Boyad*, *Bogut* > 1211: *Bugud* (vö. 1086: *Boguta*: DHA. 255), *Bohut* > VR. *Buchud*, *Borat* > 1211: *Borid* (vö. VR. *Borathe*), *Milut* > 1210: *Milud* (PRT. 1: 618), *Moguta* > 1211: *Mogud*, *Mocud*, *Pechut* > 1096: *Pecud(i)* (DHA. 254), 1211: *Pehid* (vö. SVOBODA 164—6); szerb-horvát *Bušat* (< *Budimir*) > DömAd.: *Busad(i)*, *Ivet(a)* > DömAd.: *Iwed(i)*, *Mogut* > 1211: *Mogud* (vö. MARETIK 95, 105, 131) stb.

Az Árpád-kori kis személynévtárban a 600-nál több *-d*-re (+ véghangzóra) végződő név nagy hányada *-d* képzős alakulat. Ha mármost igaz lenne a hiedelem, hogy a *Lewedi* névben a *-d* képző igazolhatja a név magyar (finnugor) voltát, akkor például a *Michudi*, *Mihaldi*, *Surandi*, *Tencudi*, *Tusedi* stb. Árpád-kori személynevek, nemkülönben a Hidegkút faluban élő *Lewedi* szolgatársai: *Bandi*, *Suuledi*, *Fiegdi*, *Beledy*, *Naiadi*, *Resedi*, *Aruhdi*, *Lusadi* nevei is magyar (finnugor) eredetűek?

A DömAd. *Lewedi* szolganeve sem finnugor eredetű, hanem a szláv eredetű *Leue* névhez járult egy (? *-t* >) *-d* képző. Jó példaként ide kívánczik 1313-ból, a Bereg me-

gyei Brodból származó *Leue* unokája *Leuetke* neve (l. alább). Az Árpád-kori nevek *-d* végződése, illetőleg az Árpád-kori *-d* képző véleményem szerint további tüzetes vizsgálatot igényel.

A továbbiakban idézem az eddig összegyűjtött személy- és földrajzi neveket: 1138/1329: „hec sunt nomina servorum ... In uilla Hedekcut ... Cehti, Naiadi, Resedi, Embel, *Lewedi*, Aruhdi, Lusadi”; „hec sunt nomina liberorum ... In villa Huru: *Leue*, Nicolaus, Fabianus, Behi, Benedic” (MNY. 1936: 131, 204); 1237—40: „In villa Samard sunt due mansiones de genere cellariorum, quorum nomina hec sunt: *Leue* et Tyze cum germanis et filiis” (PRT. 1: 784; *Tyze* < német *Tietze*, *Titze*: FÖRSTEMANN 1416); 1266/1290—300: „*Lewe* iob. castri Albensis” (GYÖRFFY 2: 149); 1264/1270: „*Lve* [!] cum duobus filiis suis Fudur scilicet et Stephanus”; 1270: „*Leue* cum duobus filiis”; 1313: „*Leue* fia Fudur fia *Leuetke* a Bereg megyei Brod-ból”; „*Leuetke* királyi serviens” (HazOkm. 7: 98, 125; AnjOkl. 3: 266; GYÖRFFY 1: 524, 536 — *Fudur* < orosz *Fedor* < görög *Theodorus*: KNEZSA: AECO. 1: 134). IV. Béla leánya, Anna és férje Razlaus halicsi herceg a Bereg megyei Bród és Pázmány birtokosai voltak, majd IV. Béla másik leánya, Konstancia férjének *Leo* orosz hercegnek kezén volt a beregi uradalom: 1299: „Greg. c. de Bereg, officialis *Leu* ducis Ruteneorum” (GYÖRFFY 1: 524, 531, 536). 1211: „rei testes Jacobus Budensis Ecclesie prepositus ... decanus Moyses, *Leo* sacerdos, Teka sacerdos...” (PRT. 1: 621); 1258: „Abraam et *Lew* filiorum Michaelis ... de Scepus” (CDES. 2: 418); 1298: „magistro *Lew*” (Hokm. 8: 380); 1310: „Stephanus dictus *Lew* serviens comitis Aba” (RDES. 1: 321; vö. AnjOkl. 2: 364). Szepes megye: *Levkfalva*, *Lewkfalva*, ma *Levkóc* (Cs. 1: 262): 1315: „Detrici comitis filii quondam *Leuk*”; 1318: „Vernero filio Thome de villa *Levk*”; „Wylam et Detrico filiis *Levk* de villa [*Levk*]”; 1320: „Rescriptum Detrici et Wylam filiorum *Levk*” (RDES. 2: 41, 169, 267); 1274: „*Leuka* f. Lathamas! iob. exercituum noster [regine] de v. Chw!” (GYÖRFFY 2: 230); 1323: „Anda, Johannes et Martinus filii *Lew* de Petrouych Sgra” (RDES. 2: 419; vö. AnjOkl. 7: 149). 1318: „Dyonisius dictus *Lewo* castellanus de Zucchan” (RDES. 2: 153). — 1213/1550: „per pristaldum nomine *Levam*” (VR. 177); 1234/1550: „Eccy comes filius Eccy emisset terram nomine Camana a *Leua* filio Cusy” (VR. 298, Emplén m.); 1221: „iobagiones ... *Leua*, Pous, Tumpud” (PRT. 1: 661); 1281: „*Lewa*, Dyonisius et Geregen de Palast”; „Germanum filium *Lewa* ... de Palast”; 1282: „curiam filiorum *Lewa* iuxta fluvium Lyptova” (GYÖRFFY 2: 226, 228).

1271: „*Levas* comes de Sarov officialis domini Philippi Strigoniensi Ecclesie archiepiscopi” (ÁÚO. 8: 352); 1272: „*Lewas* cum filio suo Dyonisio de Saroy” (GYÖRFFY 1: 471); 1304: „comes Dyonisius frater *Leuas* de Fegyuernek” (RDES. 1: 141; vö. GYÖRFFY 3: 194); 1327: *Lewasteluk*, *Lewaspatak* (Nógrád m., AnjOkl. 11: 34, 206). 1389: „Kystapolchan birtok határain belül fekvő és az opuliai herceg által egykor *Lewesnek* nevezett birtok” (Bars m., ZsigmOkl. 1: 49, 123, 332, II/1: 519).

Valkó megyében: 1309-ben *Leue*-i Benedek jobbágjai (AnjOkl. 2: 329); 1487: „castellanum *Lewe*”; 1450: „oppidum *Lewe*”; 1461: „*Leve*-i család”; 1484: „Marót várhoz tartozott *Lewedyn* falu” (CSÁNKI 2: 272, 284, 329, 330). Talán ide tartozik a Krassó-Szörény megyében, Lugostól északkeletre 1506—29 között *Lewdya*, *Lewedye* település (ENGEL PÁL, A temesvári és moldvai szandzsák törökkori települései 1554—1579. Szeged, 1996. 84). A földrajzi név alakulására vö. a Krassó megyei *Thalmadya*, *Monyorowdia* (PESTI, Krassó m. 3: 509, 510).

A DömAd.: *Leweme* szolganeve (MNY. 1936: 204) felbontható *Lewe* + *me* végződésre és így összevethető a DömAd. *Geme*, 1202—3/1500 k.: *Gima* (l. FEHÉRTÓI, Árpád-kori kis személynévtár), 1208: „ad villa *Bogma*” (Vas m., Sztpt. KritJ. 1: 76); 1226/1229: „*Bethme* somogyi várjobbág” (PRT. 1: 676), 1257: „*Vzma* gerzencei várjobbág” (Sztpt.

KritJ. 1: 352), +1246/XIX. sz.: „*Bohma filium Gyurk, cuius attavum similiter Bohma nomine*” (CDES. 2: 1285/1296: „*Elie filio Boma*” (HazOkm. 8: 243, GYÖRFFY 1: 468) név-alakulatokkal.

Feltétlenül utalnunk kell még azokra a középkori személynevekre, *dictus*-os nevekre, családnévekre és helynevekre, melyek következetesen *Leue*, *Lewe* alakban fordulnak elő, de az OklSz., KÁZMÉR, CsnSz. a *lövő* foglalkozásnévhez sorolja őket, illetőleg az okmánytárak mutatójában *Lövő* alatt található meg. Véleményem szerint eldönthetetlen, hogy a *Leue*, *Lewe* alakú nevek a szláv eredetű *Lewe*, a német eredetű *Leue*, vagy a magyar *Lövő* nevekkal azonosak. Ilyenek: 1386: „*Petrus dictus Leue*” (ZichyOkm. 4: 323), 1405, 1413: „*Dwb-i Lewe (dictus) Jakab fiai*” (ZsigmOkl. II/1: 429, 4: 199); 1401: *Lewe-i* Grebys fiai megszerzik a Trencsén megyei Mylohow egy részét (FEKETE NAGY, Trencsén m. 293).

Vas megyében 1295-ben volt terra *Leue* (UrkBurg. 2: 295, ZalaOkm. 1: 111). 1391-ben a hn. „*Lew et alia Lew*” (ZsigmOkl. 1: 421), eszerint a *Lew* 'Leo' szn. lehetett a hn. alapja. 1393-ban ismét „*utraque Lewe*” (ZsigmOkl. 1: 317), és 1414-ben említik a Vas m.-i *Lewey* Balázst: „*Blasius dictus de Lewey*” (ZsigmOkl. 4: 564). A hn. ma Alsó-, Felső *Lövő*. — Zala megyében, 1413-ban *Leue* hn. (ZsigmOkl. 4: 198). — Pozsony megyében 1413-ban *Lewee* hn. (ZsigmOkl. 4: 92). — Szabolcs megyében 1412-ben *Lewe-i* György, 1413-ban: *Lewe-i* Péter, *Lewe-i* László fia Kelemen (ZsigmOkl. 4: 405, 247, 334).

Mindezen példák alapján feltehető, hogy néhány helynév korábbi *Lewe*, *Leue* szláv eredetű személynévből alakult, és idők múltával, amikor a személynév már nem volt élő, jelentése elhomályosult, népetimológiával megértelmesítették, és a nevek *Lövő* alakot vettek fel. Talán ezért gondolt BALÁZS JÁNOS a *Lewedi*, *Leue* nevek magyarázatában a *lő* ige melléknévi igenévi alakjára.

FEHÉRTÓI KATALIN

## KISEBB KÖZLEMÉNYEK

### „... qui Ungri vocantur”

Hincmarus reimsi érsek (806—882) 861-től haláláig vezette az *Annales Bertiniani* néven ismert évkönyvet. A 862. évi események között Német Lajos szlávok (Winedi) elleni hadjáratának elbeszélése után a következőket írja: „*Dani magnam regni eius partem cede et igni vastantes praedantur. Sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur.*” (Ann. Bertiniani 60. *Eius, eiusdem* = *Hludowici regis Germaniae*. Mivel a legújabb kiadás (F. GRAT et alii) magyarországi közönyvtárban nincs meg, az összes idézetet az MGH. SRG.-ben megjelent kiadásból hozom [Rec. G. WAITZ, Hannoverae, 1883.] Az MHK. [301] a brüsszeli királyi könyvtár Cod. 6448 alapján a következő textust hozza: *Dani magnam eius regni partem etc.* GOMBOSNÁL [1, 111] a szöveg hibás: *Dani magnam partem regni Hludowici regis Germaniae caede etc.* F. GRAT, J. VIELLIARD és S. CLÉMENTET kiadásában [*Annales de Saint-Bertin*. Paris, 1964. 93] a főszövegben *regnum eius depopulantur* szerepel. MÁTYÁS FLÓRIÁN, aki 1898-ban részletesen foglalkozott a fenti szöveg történelmi vonatkozásaival [Chronologiai bírálat egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban: Akadémiai Értesítő 1898: 382—87], arra a meggyőződésre jutott, hogy az idézett két mondat interpoláció. Tudomásom szerint ő az egyetlen kutató, aki kétségbe vonta az *Annales Bertiniani* 862. évi, dánokra és ungrokra vonatkozó adatainak hitelességét. KARÁCSONYI BÉLA és SZEGFÜ LÁSZLÓ „elírás”-nak [?] tartja [BMÖKF. 1: 2, 179].

Az irodalomra l. még A. POTTHAST, *Repertorium* 2: 255—6; A. P. KAZHDAN, *The Oxford Dictionary of Byzantium* 103.)

MATYÁS FLÓRIÁN fordításában (i. m. 383) a két mondat így hangzik: „A dánok öldökléssel és gyújtogatással rabolják (Német-Lajos) országa nagy részét. De még azon népek által elébb nem tapasztalt ellenségek is, kik ungri-nak nevezetnek, pusztítják országát.” TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ legújabb fordítása (HKÍF. 184): „A dánok királysága nagy részét mészárlással és tűzzel pusztítva rabolják; de azon népek előtt korábban ismeretlen ellenségek is, akiket magyaroknak neveznek, ugyanannak királyságát pusztítják.”

Az utóbbi mondat a magyar történetírás egyik sarokkövévé vált, hiszen az *Ungri* népnév itt szerepel először nyugati forrásban Árpád népére vonatkozóan. Így a 862-es év a magyar történelem konkrét adatokban oly szegény korai korszakának fix pontja lett. Az értelmezéssel sem volt különösebb probléma: ha Ungri, akkor magyarok; ha magyarok, akkor kalandozás (a Kárpát-medencében vagy attól nyugatra). Hogy mit kerestek itt a magyarok harminc évvel a honfoglalás előtt, arra is születtek bizonyíthatatlan feltevések; ezek közül a legnépszerűbb az, hogy Karlmann fogadta volna fel őket az apja, Német Lajos elleni harcai során (Mo. történeti kronológiája 1: 66). PERTZnek, a szöveg MGH.-beli kiadásának jegyzetéből némi csodálkozás is kihallik (MGH. SS 1: 458, 28. jegyzet): „memoratu dignum, hoc iam anno 862 Ungros Germaniam invasisse.” A szövegben természetesen sem Karlmannról, sem a Kárpát-medencéről nincsen szó.

A *qui Ungri vocantur* mellékmondatot ismereteim szerint mindenki a *hostes ... inexpertire*, a főmondat alanyára vonatkoztatta. Ezzel persze az a probléma keletkezett, hogy idegen testté vált a szövegben az *illis populis*. Hiszen ha az ismeretlen ellenség az *Ungri*, akkor az *illis populis* vajon mit jelent? Milyen népekről van szó? A dánokról? Vagy a dánok által zaklatottakról? Netán a birodalom összes népéről? Nyilvánvaló, hogy csak erőltetett magyarázatok lehetett erre adni. Egyúttal azt is meg kell gondolni, hogy — amennyiben a szöveg nem romlott, vagy nem interpolációval van dolgunk — e textus írója nem rejtvényt akart feladni az utókornak, amikor így fogalmazott, hanem egy tudomására jutott hírt szándékozott közölni. És ezt meg is tette. A két mondat ugyanis párhuzamos felépítésű: az egyikben a dánok által okozott pusztításokról szól Hincmarus, a másikban egy ismeretlen ellenség dúlásáról. A dánokról mindenki tudta, hogy hol szoktak támadni. Tegyük fel, hogy az ismeretlen ellenség az Ungri. Vajon hol támadtak? A Német Lajos birodalmát övező több ezer kilométeres határ mely részén? Egy ilyen információ nem információ. Nevezetes mondatunk így sem logikailag, sem tartalmilag nincs rendben. Mellékmondatunk azonban — és ez még senkinek sem tűnt föl — vonatkozhat egy másik hímnemű, többes számú főnévre is, a *populis*-ra, annál is inkább, mert ott áll előtte nyomatéku az *illis* utalószó. Dolgozatomban tehát a következő kérdésekre keresem a választ: 1. A vonatkozó mellékmondat a *hostes*-re vagy pedig a *populis*-ra vonatkozik-e? — 2. Hogyan illeszkedik ez az adat az adott történelmi környezetbe?

1. Hincmarus az *ille* névmást négyféle szerepben használja: a) Önálló (főnévi névmási) használat, visszafelé mutat, soha nem követi vonatkozó mellékmondat. — b) Önálló (főnévi névmási) használat, előre mutat, mindig követi vonatkozó mellékmondat. — c) Jelzői (melléknévi névmási) használat, visszafelé mutat, soha nem követi vonatkozó mellékmondat. — d) Jelzői (melléknévi névmási) használat, előre mutat, mindig követi vonatkozó mellékmondat.

a) Önálló használat, visszafelé mutat, soha nem követi vonatkozó mellékmondat. — Ebben a szerepben az *ille* semmiben sem különbözik az *is* névmástól (vö. K. LANGOSCH, *Lateinisches Mittelalter. Einleitung in Sprache und Literatur*. Darmstadt, 1983. 56). Az *ille* effajta használata oly gyakori, hogy egy példán kívül nem is foglalkozom vele tovább. A 869. év egyik eseményének leírását idézem, ahol is a szaracénok foglyul ejtenek egy püspököt, és megkötözve a hajóikra viszik. Ezután tárgyalások folynak a váltságdíjról, ám közben a püspök

meghal: „Interea *idem episcopus* in navibus moritur 13. Kalendas Octobris. Sarraceni autem ingeniose accelerantes de redemptione *illius*, quasi non possent ibi amplius immorari, si *illum* vellent recipere, redemptores *illius* redemptionem pro *eo* dare accelerant; quod et factum est. Et Sarraceni, suscepta omni redemptione, miserunt *eundem episcopum* sedere in cathedra, indutum vestimentis sacerdotalibus cum quibus captus fuerat, et velut pro honore deportaverunt *eum* in terram a navibus. Redemptores autem *illius* volentes cum *eo* colloqui et congratulari *ei*, invenerunt *eum* mortuum.” (106.) — Az *ille* további használatát a példák teljes körű felsorolásával a következő táblázatokban adom.

b) Önálló használat, előre mutat, mindig követi vonatkozó mellékmondat

quibus et <i>illi</i> iunguntur, <i>qui</i> in Hispania fuerunt (57)
ad <i>illorum</i> instinctum et votum, <i>quibus</i> conspiratus favere dinoscitur (68)
praecedebant regem et <i>illos</i> , <i>qui</i> cum eo erant (85)
praeter <i>illa</i> , <i>quae</i> in placito data sunt (106)
necesse fuit etiam <i>illa</i> , de <i>quibus</i> ab episcopis iudicatus non fuerat, in medium revocare (122)
legatos autem de <i>illis</i> , <i>qui</i> Behim dicuntur ... in carcerem misit (124)
mandans <i>illis</i> , <i>qui</i> cum eo erant, ut (148)
<i>Illi</i> autem, <i>qui</i> cum filio regis erant (148)
<i>illi</i> , <i>qui</i> cum regis filio erant (148)
Karlomannus ... eos adgressus est, et magnam partem de his, qui praedam ducebant, occisis, et partim in Axona necati sunt; maxime autem ex <i>illis</i> , <i>qui</i> Remum adierunt, volentibus ad socios suos redire, praedam excussit (154)
<i>illi</i> , <i>qui</i> erant cum Karlomanno (154)

c) Jelző, visszafelé mutat, soha nem követi vonatkozó mellékmondat

mancipium ... ad primum initium, quo levigam imprimens traxit, <i>vestimentum</i> sanguineum est effectum ... usque quo <i>illud vestimentum</i> totum reiacenti sanguine est infectum (59)
Hludowicus ... rixam contra patrem suum movit, concitato Restitio Winido, ut usque ad <i>Baiowariam</i> praedatum veniat, quatenus, in <i>illis partibus</i> occupato patre vel eius fidelibus, ipse liberius quod coepit prosequi posset. (84)
<i>Quotquot</i> igitur fuerunt intra decem comitatus, adunaverunt se circa palatium eius. Ille vero ... profectus est contra omnem illam multitudinem (85)
Quae divisio ... ad hunc finem ex Karoli mandato pervenit, ut in <i>illud regnum</i> , quod inter eos secundum sacramenta praestita dividendum erat, pacifice convenirent, et ... <i>illud regnum</i> dividerent (109)
Liutbertus episcopus ... coepit magnis vocibus patria lingua 'vae' clamare; et sic continuis vocibus 'vae' <i>illud</i> clamavit (123)
pater eius ... disposuit <i>illum Romam dirigere</i> , sed quibusdam intervenientibus causis <i>iter illud</i> dimisit (123)
Hludowicus imperator Italiae in <i>Capua</i> residens ... iuraverat, quod nunquam de <i>illis partibus</i> rediturus esset (123)
Ad quod <i>placitum</i> cum Karolus pergeret, ventris solutione detentus, ad <i>illum placitum</i> ... pervenire non potuit (126)
Undecimo Kalendas Iulii ... in <i>illa die</i> (128—9)

<i>Decima Kalendas praefati mensis ... in die illa</i> (129)
<i>Quinta Nonas Iulii ... in die illa</i> (129)
<i>4. Nonas eiusdem mensis ... in illa die</i> (130)
<i>6. Idus Iulii ... in die illa</i> (130)
<i>5. Idus Iulii ... in illa die</i> (130)
Hludowicus ... decem homines ... ad iudicium misit ... ut Deus <i>in illo iudicio</i> declararet (132)
<i>imperator ... fugam arripuit, et papa Iohannes versus Romam concite festinavit ... Karlomannus ... et ipse fugam arripuit ... sicque Deus more misericordiae suae conventum illum</i> dissolvit (136)
<i>Karolus ... in vilissimo tugurio mortuus est ... illud corpus ... terrae mandaverunt</i> (137)
Quando Hludowicus rex ... fuit coronatus in Compendio, hoc petierunt <i>episcopi ... Hludowicus talem promissionem fecit illis episcopis</i> (138)
Hludowicus rex ... perrexit <i>ultra Sequanas ... quia Imino ... multas depraedationes circumcirca in illis regionibus</i> exercebat (140)
Interea papa Iohannes generalem <i>synodum ... agens</i> (141) ... Sicque <i>synodus illa soluta est</i> (144)
dixit papa Iohannes, ut Hedenuulfus ... <i>sedem suam</i> teneret ... Et cum Hedenuulfus apud eundem papam peteret, ut eum <i>ab illa sede</i> absolveret (144)
<i>De regno autem Italiae ... omnes sciant, quia partem nostram de illo regno et requisivimus et requirimus et Domino auxiliante requiremus</i> (145)
<i>res ecclesiarum ... in cuiuscumque regno illae res</i> consistunt (146—7)
filium et aequivocum suum Hludowicum ... <i>Augustidunum</i> misit ... Illi autem, qui cum filio regis erant ... mandaverunt primoribus, qui <i>in illis partibus</i> erant (147—8)
ut ei offerrent <i>partem</i> de regno Hlotharii iunioris, quam Karolus contra fratrem suum Hludowicum, ipsius Hludowici patrem, acceperat, ut, accepta <i>illa portione</i> regni, in regnum suum rediret (149)
nuntiatum est ei ... fratrem suum Karlomannum paralisi percussum et iam morti vicinum suumque filium de concubina nomine Arnulfum <i>partem</i> regni illius occupasse, et ideo <i>in illa parte</i> festinus pergeret; sicut et fecit. Sopita vero, sicut potuit, <i>in illis partibus</i> commotione, reversus est ad uxorem suam (149)
Interea Boso (comes Viennensis) ... <i>episcopis illarum partium</i> persuasit, ut eum in regem ungerent et coronarent (150)
nuntiatum est eis, quod Nortmanni, qui erant <i>in Ligeri</i> , terreno itinere <i>terras illas</i> depraedabant; et statim moti <i>in illas partes ...</i> (150)
Hludowicus ... <i>castellum</i> materia lignea ... in loco qui dicitur Stromus clausit ... invenire non potuit, cui <i>illud castellum</i> ad custodiendum committere posset (152)

## d) Jelző, előre mutat, mindig követi vonatkozó mellékmondattal

Quae divisio ... ad hunc finem ex Karoli mandato pervenit, ut <i>in illud regnum, quod</i> inter eos secundum sacramenta praestita dividendum erat, pacifice convenirent (109)
venit ad Karolum, filium eius diabolus ... et dixit illi, quod pater eius, qui illum causa Karlomanni fratris sui perdere moliebatur, Deum offensum haberet et regnum in brevi amitteret, et eidem Karolo Deus <i>illud regnum</i> habendum dispositum haberet, <i>quod</i> in proximo optineret. (122)

*Illi vero, tam episcopi quam et alii, qui trans Sequanam sunt de Neustria, tributum illis Nortmannis, qui in Ligeri erant, secundum quod sibi ab eis fuit impositum, undecumque valuerunt, reddere procuraverunt. (135)*

*usque ad illud placitum, quo simul [ut] conveniamus statutum habemus, talis enim amicitia inter nos manebit ... (145)*

*Venientes autem primores partis illius regni, quae ipsi Hludowico in locarium data fuerat (152)*

A példák alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le a *Sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur* mondat struktúrájára vonatkozólag: 1. Vizsgált mondatunk nem tartozhat sem az a) sem a b) csoportba, hiszen az *ille* mondatunkban jelző. — 2. A c) csoportba csak abban az esetben tartozhat, ha a mellékmondat a *hostes*-re vonatkozik. Ekkor viszont az előzményekben meg kell keresnünk, hogy mire mutat az *ille*. Ez vagy az előző mondat alanya, a *Dani* lehet, vagy pedig a szövegből kikövetkeztethetően azok a népek, akiket a dánok zaklattak. — 3. A d) csoportba csak akkor tartozhat, ha a mellékmondat az *illis populis*-ra vonatkozik. — A fentiekből tehát arra az eredményre jutunk, hogy tisztán a Hincmarus-féle mondatépités alapján mindkét lehetőséggel számolnunk kell: a *qui Ungri vocantur* vonatkozhat akár a *hostes*-re, akár a *populis*-ra.

2. Ha ezek után tartalmilag vizsgáljuk meg a kérdést, könnyen dönthetünk. Semmi realitása nincsen ugyanis annak, hogy 862-ben a dánok szomszédságában vagy közelében tételezzünk fel kalandozó ungrokat. Itt újra meg kell említenem Mátyás Flóriánt, aki fentebb idézett cikkében tökéletes következetességgel ismerte fel azt, hogy ha az ismeretlen ellenség az *Ungri* (ő ezt így értelmezte), akkor az *illis populis* csakis északi népek lehetnek (szerinte a megtámadottak); ez volt a fő érve adatunk hitelessége ellen. Nem vette észre ugyanakkor, hogy van még egy lehetőség a szöveg értelmezésére, mégpedig az, hogy Német Lajos területét egy olyan ellenség is dúlta, amelyik addig ismeretlen volt az Ungri nevű népek számára. Ebből az is következik, hogy az itt említett ungrok 862-ben Német Lajos területén éltek!

Fentebb már utaltam rá, hogy értéke csak akkor van ennek a hírnek, ha az olvasó tudja, hogy mely területre vonatkozik. A dánoknál kézenfekvő, hogy hol pusztították a király területét, a megtámadott népeket felesleges volt megnevezni. Nem így áll a helyzet azonban akkor, ha meg van ugyan nevezve a támadó, de az olvasónak még elképzelése sincsen arról, hogy melyik égtáj felől jött a támadás. Nyilvánvaló tehát, hogy Hincmarus a második mondatban, ahol az ellenséget nem tudja megnevezni, az *Ungri* népnévvel azt a földrajzi területet kívánta meghatározni, ahol az ismeretlen ellenség dúlta az országot. De vajon tudhatta-e egyáltalán Hincmarus és a kortárs olvasó, hogy merrefelé lakoztak ezek az ungrok? Minden bizonnyal. Elég itt arra a 860-as, Német Lajos kancelláriáján készült és eredetiben fönmaradt oklevélre utalnom, amelyik a *Uungariorum marcha* hegynevet a mai Burgenland területén említi. (Az adat értékelésére, a wanger-ungar népnévre lásd OLAJOS TERÉZ, Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarokri etnikum történetéhez. AntTan. XVI [1969]: 87—90.) Nem elhanyagolható körülmény azonban az sem, hogy a frank birodalom területén nagy számban éltek Ungarus, Hungarius, Wanger stb. nevet viselő emberek, akik túlnyomó többsége ráadásul egyházi személy volt, és akik nevüket minden valószínűség szerint származásuk után kapták (KIRÁLY PÉTER, A VIII—IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek: MNy. 1987: 162—80, 314—31.). Ilyen volt az a *Hungarius Traiectensis episcopus* is, aki Hincmarusnak kar- és kortársa, olyannyira, hogy éppen 862-ben az Aachenbe összehívott zsinat egyik résztvevője. (MGH. SS 1: 458, 29. jegyzet; J. F. BÖHMÉR, Regesta imperii I/2<sup>2</sup>, 534, Nr. 1296a. KIRÁLY PÉTER i. m. két másik adatot hoz ugyanerre a püspökre.)

3. A fenti elemzés után számomra egyértelmű, hogy a *qui Ungri vocantur* mellékmondat csakis az *illis populis*-ra vonatkozhat, ismétlem, ha nem interpolációról vagy szövegromlásról van szó. Tehát a dolgozat elején idézett textus fordításának így kell hangzania: „A dánok az ő országa nagy részét öldökléssel és tüzzel pusztítva zsákmányolják. De olyan ellenség is dúlja az ő országát, amelyik ezelőtt azon népek számára, akiket ungroknak neveznek, ismeretlen volt.”

Legutóbb HANSGERD GÖCKENJAN foglalkozott az Annales Bertiniani idézett passzusával (A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról. In: A honfoglalásról sok szemmel II. A honfoglaláskor írott forrásai. Bp., 1996. 131—41). Egy inkább parafrázisnak nevezhető fordítás után („A királyságot a Frank Birodalom népei körében eddig ismeretlen ellenség pusztítja, akiket magyaroknak neveznek” i. m. 132) Caesarius Heisterbacensist (1180 körül—1240) hozza fel példaként arra, hogy még a késő középkorban is fellelhető az a hagyomány, hogy „új, idegen népek éppen olyan gyorsan lépnek színre, mint amilyen gyorsan megint eltűnnek” (i. m. 133). Több más, néven nevezett nép között lezajlott XIII. század eleji háborúskodás említése után a latinul író szerző a mongolok első európai feltűnését így adja elő: „Quaedam etiam gens anno praeterito intravit regna Rutenorum, et totam ibidem gentem delevit; de qua nobis non constat, quae sit, unde veniat, vel quo tendat.” (Caesarii Heisterbacensis Dialogus miraculorum. Recognovit Josephus Strange. Coloniae, Bonnae et Bruxellis, 1851. 2: 250—1.) „Egy bizonyos nép is az elmúlt évben behatolt az oroszok birodalmába, és az egész ottani népet kiirtotta; arról (a bizonyos népről) egyáltalán nem tudjuk, hogy miféle, honnan jön, vagy merre tart.” Íme egy kései példa arra, hogy a kortárs szerző hogyan rögzíti egy ismeretlen népnek egy ismert terület elleni támadását. A GÖCKENJAN által felhozott párhuzam tehát szintén az én értelmezésemet támogatja.

4. Ha következtetéseim helytállóak, akkor bizony szegényebbek lettünk egy 862-es, keletről indított és a Kárpát-medencében vagy környékén lezajlottnak tartott, valójában azonban kizárólag Német Lajos országának északi részére lokalizálható magyar kalandozással. Nyereségünk viszont az, hogy közvetett adataink után immár van közvetlen adatunk is arra, hogy — értelmezésem szerint — az említett évben keleti frank fennhatóság alatt élt egy *Ungri*-nak nevezett nép. Mindezek fényében pedig újra kellene gondolnunk azt a kérdést is, hogy vajon tényleg tudatlansággal, későbbi időkben Pannóniában élt nép nevének az előtte ott lakott népre való átvitelével magyarázandó-e minden olyan adat, amely már korábbi időkre vonatkozóan (*h)ung(a)r(i)i* nevű népről tudósít.

UNGVÁRY JENŐ

### Adalékok a szurguti osztják rokonságnevek kérdéséhez\*

Negyven évvel ezelőtt, 1956. május 7-én WOLFGANG STEINITZ előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályán. Ez az előadás, mely sokáig csak magyarul volt olvasható (A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. In: I. O. K. 1957: 321—34) mérföldkő volt az osztják rokonságnevkutatás történetében. A dolgozat német változata csak a szerző halála után látott napvilágot (Das System der finnisch-ugrischen Verwandtschaftstermini. Bearb. und hrsg. von GÜNTER GUHR und GERT SAUER. In: Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 1972: 1—26; Facsimile: Ostjakologische Arbeiten IV. Bp., 1980. 354—79). Munkájában STEINITZ meglévő hagyományra épített, s maga is hagyományt teremtett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódom én is jelen tanulmányommal.

Az osztják rokonságnevek vizsgálatának alapjait K. F. KARJALAINEN teremtette meg alapos anyaggyűjtésével és klasszikussá vált művével (Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten benennt:

\* A Nyelvtudományi Társaságban 1996. október 29-én elhangzott előadás összefoglalása.



FUF. 1912/13: 207—95.). A nyelvjárási szótárak közül is máig az övé szolgál a legrészletesebb információkkal a rokonságnevek terén (Ostjakisches Wörterbuch I—II. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. TOIVONEN. Helsinki, 1948.). A többi esetleg részleteiben kiegészíti azt (H. PAASONEN, Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Zusammengestellt, neu transkribiert und herausgegeben von K. DONNER. Helsinki, 1926.; W. STEINITZ, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin 1966—1991.; Терешкин, Н. И.; Словар восточнохантаьских диалектов. Ленинград, 1981.). Egyes kutatók KARJALAINEN anyagára építenek (HARVA, U., Der Bau des Verwandtschaftsnamensystems bei den Finno-Ugriern: FUF. 1939: 91—120). Mások, akiknek volt alkalmuk önállóan is gyűjteni, saját anyagukat vetik össze KARJALAINENÉval. Így tett STEINITZ is, majd utána VÁVRA KLÁRA, N. LUKINA és N. KOSKAREVA (Вавра, К., Семантический анализ терминов родства угорских языков: СФУ. 1966: 217—26; Лукина, Н. В., Терминология родства хантов р. Аган. In: Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Томск, 1973. 158—60.; УО., Изменения в терминологии родства васюганских хантов: СФУ. 271—5.; УО., Терминология родства и свойства васюганско-ваховских хантов. In: Из истории Сибири. Томск, 1976. Вып. 19: 163—89; Кошкарёва Н. Б. Терминология родства и свойства хантыйского языка (на материале казымского диалекта). In: Языки народов Сибири. Новосибирск, 1991. 108—24.).

Eddig a kazimí nyelvjárás rokonságnévrendszert kutatták a legrészletesebben és a legtöbbben: W. STEINITZ, K. VÁVRA és N. KOSKAREVA tanulmányai e nyelvjárásra épülnek. A keleti osztjások között N. LUKINA gyűjtött és közölt adatokat, előbb Tromagan mellékfolyójának, az Agannak a mentéről (1973) majd a Vah és a Vaszjugan vidékéről (1975, 1976). Én is a szurguti területen, a Tromagan folyó vidékén folytatok néhány éve nyelvi gyűjtőmunkát, s 1996 nyarán egyebek között a rokonságneveket is tanulmányoztam. Az alábbiakban vázlatosan bemutatom a szurguti rendszert, összehasonlítom a kazimival és kiegészítem néhány olyan néprajzi, folklorisztikai adalékkal, mely újdonság lehet a téma iránt érdeklődők számára.

Az osztják rokonságnévrendszer európaítól eltérő sajátosságait STEINITZnek sikerült máig érvényes módon tisztáznia. Ő mutatott rá arra, hogy az osztjások a következő szempontok szerint különböztetik meg rokonaikat: 1. férfi- és nőrokonok, 2. idősebb és fiatalabb rokonok, 3. egyenesági és oldalági rokonok, 4. saját nemzetségszembe és más nemzetségre tartozó rokonok, 5. közvetlen és távolabbi házassági rokonok. Ezt a rendszert finomította VÁVRA KLÁRA említett tanulmányában, melyben a rokoni viszonyok jelölésére a nemzetközi gyakorlatban elterjedt szimbólumokat használta.

Jelentéstanai szempontból az osztják rokonságneveket két csoportra lehet osztani: egy kisebb csoportnak pontszerű, csak egy biológiai viszonyra vonatkozó jelentése van, a többi jelentése viszont csoportos, többféle rokoni viszonyt fejez ki. Az előbbi csoport egybeesik az egyenesági rokonok szemantikai körével.

### 1. Egyenesági rokonok (pontoszerű jelentés)

	FÉRFI	NŐ	
'apai nagyapa'	<i>teti (tēt'teti)</i>	<i>tet'aŋki</i>	'apai nagyanya'
'anyai nagyapa'	<i>aŋki tet'i (aj tēt'i)</i>	<i>aŋkaŋki</i>	'anyai nagyanya'
'apa (3. szem.)'	<i>jəy</i>	<i>ə</i>	'anya (3. szem.)'
'apa' (megszólításban)	<i>a'i</i>	<i>aŋki</i>	'anya' (megszólításban)
'fiú'	<i>pāy</i>	<i>āwi</i>	'lány'
'gyerek'		<i>moŋ</i>	'gyerek'
'unoka'		<i>moŋmoŋ</i>	'unoka'
'fiamfia'	<i>pāyampāy</i>	<i>āwamāwi</i>	'lányomlánya'
'lányomfia'	<i>āwampāy</i>	<i>pāyamāwi</i>	'fiamlánya'

A többi rokonsági viszony jelölésekor a legfontosabb kritérium az, hogy az illető rokonom a saját nemzetségembe tartozik-e vagy nem. A nemzetséghez tartozás férfiágon öröklődik. A nemzetségben a kiscsaládon belüli viszonyoknak (édestestvérek egymás között) nincs kitéüntetett szerepe az egyéb viszonyokkal szemben, ezért lehet például ugyanazzal a szóval (*jeji*) megnevezni a bátyámat, apai nagybátyámat és apám fiútestvérei révén szerzett unokatestvéreimet.

## 2. Oldalági, azonos nemzetségbeli rokonok (csoportos jelentés)

	FÉRFI	NŐ	
'nagyapám fivére'	<i>iki</i>	<i>imi</i>	'nagyapám nővére'
'szüleim bátyja'		<i>t'et' opi</i>	'szüleim nővére'
'bátyám'	<i>jeji</i>	<i>opi</i>	'néném'
'apám öccse'			'apám húga'
'unokabátyám'			'unokanővérem'
(apám fiútestvérei révén)			(apám fiútestvérei révén)
		EGO	
'öcsém', 'unokaöcsém'	<i>māhi</i>	<i>həŋi</i>	'húgom', 'unokahúgom'
(apám fiútestvérei révén)			(apám fiútestvérei révén)
testvéreim gyerekei		<i>kā ləγ</i>	
apám és nagyapám			
fiútestvéreitől származó	<i>jəŋpāγ</i>	<i>jəŋwī</i>	
rokonaim			

Az *iki* és *imi* jelentése jóval szélesebb körű: jelenthet bármilyen idősebb férfi- vagy nőrokont, egyszerűen idősebb férfit vagy nőt, valamint férjet és feleséget is.

A szurguti rendszer eddig majdnem teljesen egyezik a STEINITZ által bemutatott kazimi adatokkal. A szavak etimológiailag összefüggenek a *həŋi* és a *māhi* kivételével (vö. Kaz. *apəl-ne, apsi*). Egy jelentésváltozásról számolhatunk be: STEINITZ rendszerében a Szurg. *kā ləγ* etimológiai megfelelője, a nemek szempontjából is megkülönböztetett Kaz. *χīl-ne* és *χīli* jelentése lehet 'unoka' és 'unokaöcs', ill. 'unokahúg', viszont a Tromagan vidékén a *kā ləγ* szó egyenesági lezármazást már nem jelent, hanem nemi megkülönböztetés nélkül csak a testvéreim gyerekeit jelöli. Ennek a ténynek folklorisztikai vonatkozása is van. Az obi-ugor folklórban széltében elterjedt egy mesehős neve, Kaz. *imi-χīli*, Serk. *imə χitə*, Szurg. *imi-kā ləγ* stb. A név fordítása mindig gondot okozott. Egyesek 'asszony unokája', mások 'asszony unokaöccse' névvel fordították (vö. STEINITZ, W., Ostjakologische Arbeiten II. Bp., 1976. 249–50). A szurgutiak egyértelműen 'asszony unokaöccse'-ként értelmezik a kifejezést. Különbséget lehet látni a mesetípusban is. Nyugaton az asszony-unokája varázserejű tréfamester, aki mindenkinek túljár az eszén, s mint ilyen, rokona a vogul *ekwa piγriš* 'asszony fiacskája' alaknak, és vannak a szamojéd folklórban is megfelelői. A Tromagan vidékén pedig az általam gyűjtött, még kéziratban lévő mesékben *imi-kā ləγ* árva fiúcska, akinek családját kiirtották, s aki felcseperedve nagynénje tiltása ellenére megkeresi szülei gyilkosait, és bosszút áll rajtuk. A mesék végén *imi-kā ləγ* Világügyelő férfívá változik, de ez előfordul az északi osztják mesékben is. A szurguti területen a ravasz tréfacsináló szerepét az *iməŋən ikəŋən pāγ* 'anyó-apó fia' nevű hős tölti be.

Mivel a nők férjhez menvén egy másik nemzetség számára szülnék gyerekeket, ezért anyám testvérei és apám lánytestvérei révén szerzett rokonaimat már más néven nevezem.

## 3. Más nemzetségbeli rokonok, unokatestvérek anyai ágon

	FÉRFI	NŐ	
'anyám testvérenek, apám hugának a fia'	<i>lāw</i>	<i>ā l' l'</i>	'anyám testvérenek, apám hugának a lánya'
'anyám <i>māhi</i> -ja' 'lánytestvérek fiai, anyai ágon rokonok'	<i>t'əkə</i> <i>əspəγ</i>	<i>ajəŋki</i> <i>əsāwi</i>	'anyám <i>nəŋi</i> -je' 'lánytestvérek lányai, anyai ágon rokonok'

A házassági rokonokat, sógorokat és sógornőket is ezek a szavak jelölik:

'férjem öccse'	<i>lāw</i>	<i>ā l' l'</i>	'férjem húga'
'anyám hógának férje'	<i>jəγləŋ</i>	<i>ajəŋki</i>	'anyám húga'
' <i>opi</i> , <i>nəŋi</i> férje' lánytestvére'	<i>ki li</i>		'feleségem
'nagynéném férje'	<i>tətopiki</i> <i>ķānəm iki</i>	<i>t'əkopi</i> <i>ķānəm imi</i>	' <i>t'əkə</i> felesége'
	'távolabbi házassági rokonok'		

A levírátus és a sororatus emlékét őrzi, hogy a mostohaapa és -anya jelölésére is a fenti kifejezések alkalmasak. STEINITZ ezt a viszonyt nevezi potenciális rokonságnak.

'mostohaapa'	<i>jəγləŋ</i>	<i>ajəŋki</i>	'mostohaanya'
'mostohalány'	<i>āwi ləŋ</i>	<i>pāγləŋ</i>	'mostohafiú'
	'feleségem nővérenek gyerekei'		

Ebben a jelentéskörben még szembetűnőbb a lexikai különbség a kazimi és a szurguti nyelvjárás között. A szurgutival azonos funkcióban szerepelnek a következő kazimi szavak:

Szurg.		Kaz.
<i>lāw</i>	~	<i>лe-χo</i>
<i>ā l' l'</i>	~	<i>or'-ne</i>
<i>t'əkə</i>	~	<i>wɔrti</i>
<i>ajəŋki</i>	~	<i>nij</i>

A *lāw* és a *лe-χo* egymással etimológiai kapcsolatban is lehet, legalábbis a STEINITZ-szótár (DEWOS.) egy szócikkben szerepelteti őket. Hasonlóképpen összefüggenek az *ā l' l'*, *or'-ne*, *wɔrti* kifejezések. Ez utóbbiak, mint azt többen kimutatták, a magyar *ara* szónak is etimológiai megfelelői. GULYA JÁNOS (MNY. 1968: 402—7) az anyaági rokonság számontartásának bizonyítékát látja az *ara* szóban, KORENCHY ÉVA (NyK. 1970: 423—30) megkockáztatja a szó iráni eredetének magyarázatát is. A jelentéstani összefüggésekre meggyőzően világít rá SÁRKÁNY MIHÁLY legújabb tanulmánya, mely szerint az *ara* szó ugyanúgy a kereszt unokatestvér (ellenkező nemű szülők, egyik anyja, másik apja révén unokatestvérek) jelölésére szolgált, mint osztják etimológiai megfelelői (Rokonsági rendszerünk alakulásának néhány kérdése. In: A honfoglalás és a néprajz. Bp., megjelenés előtt.).

## 4. Közvetlen házassági rokonok

	FÉRFI	NŐ	
'házastársam apja'	<i>op</i>	<i>õntəp</i>	'házastársam anyja'
'házastársam bátyja'			
'lányom férje'	<i>wõŋ</i>	<i>mãñ</i>	'fiam felesége'
'lánytestvérem férje'		<i>añəki</i>	'öcsém felesége'
			'bátyám felesége, ángy'

E táblázat láttán megérthetjük, hogy miért beszélhet egy-egy mesehős arról, hogy hét apósa van, vagy miért lehetnek egy fiatal legénynek is vejei.

A házasságon alapuló, közvetlen rokoni viszonyokat jelölő szavaknak mindegyike finnugor eredetű, etimológiai megfelelőseik megtalálhatók a legtöbb rokon nyelvben. A hangalak és jelentés szoros, évezredek óta megőrződött összetartozását a rokonsági viszonyokhoz fűződő szigorú szabályok is fenntarthatták. A szurguti területen máig él az a hagyomány, hogy a *mãñ* eltakarja az arcát *op*-rokonai elől, ugyanígy az *õntəp* is *wõŋ*-nevű rokonai elől.

Az *op* és a *meñ* nem beszélhet egymással közvetlenül, 2. személyben, hanem csak 3. személyben. Ez egyfajta magázódás, mely csak ebben a viszonyban létezik. Hatása a mai nyelvben is érzékelhető, például abban, hogy bár ma az igéknek csak 2. személyben van imperativusa, az após mondhatja menyének: *mant čajat pãnijat* 'nekem teát töltsön'. A *-jat* végződés a századeleji feljegyzésekben (MSFOu. 128 [1964]: 270—1, JSFOu. 66/2 [1965]: 90) még a felszólító paradigma része, ma már csak szórványosan, megőrzött régiségként fordul elő.

A férfiak között is vannak tilalmak: az *op* és a *wõŋ* rokonok egymás társaságában nem vehetnek le, nem végezhetik a szükségüket és nem káromkodhatnak. A hagyományos kultúrájú (halász—vadász—réntartó) osztályok máig betartják ezeket a szabályokat, az úgynevezett civilizált környezetben (faluban, városban) viszont már csak szórványosan élnek e viselkedési norma szerint.

A rokonok közti szemérmes viselkedés jelölésére szolgáló szócsalád szótóve a *jim* 'Tabu, das nicht Gestattete, etwas, das man wegen sozialer oder religiöser Gebote meiden muß wovor man sich hüten muß' (DEWOS. 371). Ebből a szóból képződik a *jiməŋ* 'szent' melléknév, és a *jiməA-* 'die Anstands- oder Taburegeln in Bezug auf Heiratsverwandte befolgen, ... z. B. das Gesicht bedecken' ige. A szócsaládot részletesen tárgyalják a nyelvjárási szótárak (PD. 293—6, KT. 170—1, DEWOS. 371—4, Slov. 74). Nem említik viszont a *jiməAət sirpi* kifejezést, mely a tabuszabályok alá eső rokoni kapcsolatnak a jelzője. A szó szerkezet a *jiməA-* ige folyamatos melléknévi igenévi és a *sir* 'rokonsági ág' melléknévképzős alakjából áll. Ezzel a kifejezéssel folklógyűjtéseim során 1996 nyarán találkoztam. Az egyik Jávorenékben a Világügyelő férfi apósával együtt indul, hogy elejtse a hatlábú égi jávorszarvast. Az énekben az após állandó jelzője: *jiməAətan sirpi upəm iki* 'szemérmes rokonságú apósom-bátya'.

Egy másik énekben az asszonyt halála után próbának vetik alá, többek között üstben főzik e szavak kíséretében:

*nũŋ liAəŋ tőrəm wãAəta Aətə*  
*jiməAət sirpi lãw Aənat*

*əjka wõAəŋ kũntə*  
*əj hãwi-łõw əj pãlka tõi kũfəA*

'te eleven világon élted idején  
szemérmes rokonságú kereszt  
unokatestvéreiddel -sógoraiddal  
ha együtt éltél,  
húsod-csontod egyik fele ott marad' (tkp.  
egy hús-csont egy feled ott marad)

Ez utóbbi idézet a házasságon kívüli, de rokonságon belüli nemi kapcsolat tilalmát sejteti.

Nem lenne teljes a mai viszonyokról vázolt kép, ha nem számolnánk be az orosz hatásról. Az orosz jövevényszavak a rokonságnevek körében is megjelennek. Anyanyelvüket aktívan használó családokban lehet hallani az orosz eredetű *mama* 'anya', *papa* 'apa', *babuska* 'nagymama' szavakat.

CSEPREGI MÁRTA

## SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

**A haj ~ héj és rokonsága. (Adatok a konkrét → absztrakt jelentésfejlődés folyamatához).**\* 1968-ban jelent meg FABRICIUS-KOVÁCS FERENC „A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája” című tanulmánya (Ny tudÉrt. 61. sz.). A Függelékben kiemeli KONTRA GYÖRGY és KÁROLY SÁNDOR szakmai közreműködését. — A munka számos példával szemlélteti a jelentésváltozásnak egyik menetét: azt, hogy egy szócsaládon belül az absztrakt jelentés mindig egy konkrét, érzékleti, vagyis az eredeti jelentésre vezethető vissza. Ugyanis a nyelv az értelmi tevékenység s a lelki élet mozzanatainak kifejezésére az anyagi világra vonatkozó jelölőket használja fel: „az érzékelés alapján végbemenő gondolkodás szubjektív »kép«-ek formájában tükrözi a valóságot. Gondolkodásunk alján mindig ezek a bizonyos 'kép'-ek vannak tehát, s e 'kép'-ek még a legabsztraktabb gondolatok mélyén is mindig megkereshetők” (i. m. 4—7). Ez a törvényszerűség kimutatható bármely nyelv szóanyagának vizsgálatakor.

A szerző rámutat a következőkre is: a nyelvtudomány régóta számon tartja a jelentésváltozásnak ezt az igen gyakori típusát; ennek ellenére „sem az általános nyelvészeti munkák, sem pedig az idevonatkozó tanulmányok ilyen szemszögből nem tárgyalták az értelmi tevékenység — s egyáltalán: a lelki élet — terminológiáját, nem illesztették bele ezeknek az összefüggéseknek a hálózatába” (i. m. 6). A szerző hangsúlyozza: a jelentéstani vizsgálatok esetében tanácsos fokozott mértékig szem előtt tartani a konkrét → absztrakt jelentésváltozást. Ehhez segítő eszközként hasznos eljárás mód „a nyelvelmékek és az egyéb írásos források alapján az egyes szavak jelentésfejlődésének végigkövetése” (i. m. 66).

Ezen módszertani eljárás célravezető voltát a szakirodalom számos eredménye igazolja napjainkig — akár csupán az elmúlt negyed század alatt is. Ugyanakkor nyilvánvaló: a konkrét → absztrakt jelentésváltozás tényét és folyamatát, valamint a nyelvelmékek adatainak tanulságait a következőkben az eddigieknél is fokozottabb mértékben kell figyelembe venni; elsősorban azon szavak, szócsoportok esetében, amelyeknek jelentése vagy jelentésbeli összefüggése kérdéses, illetőleg bizonytalan.

Ilyen többek között a *haj* ~ *héj* szócsoportba tartozható néhány szavunk is. A szerteágazó kérdéskörből ez alkalommal négy területet érintek vázlatosan.

1. A TESz. a *héj* szóról, amelynek elsődleges jelentése: 'felületi réteg, kéreg', ezt írja: „A magyarban az eredetibb alakot a R. és N. *haj* örzi.” „Egyes alakváltozatok egyezése az adatok hovárosorolását bizonytalanná teszi” (2: 85). Ugyanitt csupán feltevések tekintik azt, hogy a *héj* ~ *haj* szócsoport a *hiü* ~ *hiu* 'üres' jelentésű névszóval közös eredetű; megállapítva, hogy ez a lehetőség további vizsgálatot kíván (2: 85, 122).

Mindehhez a következőket fűzöm hozzá: A szakirodalom etimológiai fejtegetései és vitái nem tartoznak ide. Utalnom kell azonban arra, hogy a *haj* ~ *héj*, illetőleg *hiü* ~ *hiu* szavak közötti hangtani és jelentéstani összefüggéseket a nyelvtörténeti és a nyelvjárási adatokkal alátámasztva NYÍRI ANTAL 1969-ben megjelent — a TESz. által is idézett — tanulmánya már részletezően fel-

\* Előadásként elhangzott A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán, Egerben (1994 augusztusában).

tárta a konkrét → absztrakt jelentésváltozás szempontjai szerint (A 'tectum; Dach' fogalma neveinek eredete és története nyelvünkben: MNY. 1969: 1—14).

A nyelvemlékek alapján még néhány fontos jelentéstani összefüggésre kívánok utalni. — A Huszita Bibliától SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótáráig azt igazolják az adatok, hogy a *haj* ~ *héj* és a *hé* ~ *hi*, *hiu* ~ *héju* szavak egymásnak alakváltozatai. A szócsoport jelentésváltozatai, illetőleg jelentésváltozásai a főbb jelentéseket tekintve a konkrét jelentéstől az elvontig mutatnak a következőképpen: 'fakéreg' > 'felületi réteg' > 'háztető' > 'tető alatti üresség, padlás' > 'valami nélkül való' > 'hiábavaló, felesleges' > 'kérdő, dicsekvő' > 'ostoba, oktalan, bolond'. Mind az alak- és jelentésváltozatok, mind pedig a megegyezések világosan mutatják, hogy a TESz. által *hiu* címszó alatt külön szócsoportként tárgyalt 'padlástér, padlás', valamint 'üreg, hézag' jelentésű szavak (2: 122) sem jelentés, sem eredet, sem pedig hangalak szempontjából nem választhatók el a *héj* ~ *haj* 'felületi réteg, kéreg' (2: 84—5), illetőleg a *hiú* ~ *hiu* 'üres, üresség' jelentésű szócsoport tagjaitól (2: 93, 122—3). A *haj* ~ *héj* ~ *hé* ~ *hij* ~ *hi* ~ *hiu* ~ *hiju* ~ *héju* és különféle szuffixumos alakjaik egyaránt jelentik a régi és a népnyelvben mind az 'üres, üresség', mind a 'házpadlás', illetőleg 'felületi réteg, kéreg' és 'háztető' fogalmát.

2. A következő kérdés a *hiba* szó hovatarozása. — A TESz. igen szemléletes példát idéz a szó jelentésére nézve: *Heyaba valo: wres: hiba* (2: 107). A *heiaba-n*, *hiaba-n* 'haszontalanul, ok nélkül' jelentésű csoport szavait a TESz. is a *hiú* ~ *hiu* ~ *hi* 'üres, üresség' szóból származtatja — helyesen (2: 106—7). A *hiba* szót azonban a TESz. már szláv eredetűnek ítéli; magyarázat nélkül tévesnek minősítve a *hiú*, *hiába* tövekből való származtatást (2: 108), s figyelmen kívül hagyva a világos hangtani és jelentéstani összefüggéseket.

MÉSZÖLY GEDEON a TESz. által is idézett munkájában részletesen megvilágította a nyelvemlékek és a népnyelv adatai alapján a *hévon* ~ *hívon* ~ *hévan* ~ *hívan* 'üresen' szó jelentésváltozatait és jelentésváltozásait a konkrét → absztrakt fejlődés menetében (NyelvtörtFejt. 14: 29—37). Ebben a *hiba* szóról a következő összegezést olvashatjuk: A *hi-ba* „ragos alakból úgy lett az -s képzős *hibás*, mint az -n ragos *hiján*-ból a *hijános* ~ *hiányos*. A *hibás* szónak éppúgy megvan a 'defectuosus, Fehler habend' jelentése, mint a *hiányos*-nak, és a *hiba* főnevet 'defectus', 'Mangel' jelentéssel éppúgy elvonták a *hibás* melléknévből, mint a 'defectus', 'Mangel' jelentésű *hiány* szót a *hiányos* melléknévből. Hogy a *hiba* csakugyan az 'üres' jelentésű *hó* ~ *hi* szóból eredt, azt bizonyítja az is, hogy a *hibáz*-, *hibázik*-nak megvan a '*hija* van' vagy mai irodalmi nyelvszokás szerint '*hiányzik*' jelentése (i. m. 32)."

Mindehhez adatkiegészítésként hozzáteszem: SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótárában a *hiba* jelentése azonos a *hija vminek*, illetve a *hia vminek* kifejezésekkel ('defectus'). BALLAGI MÓR szótárának adataiban is összekapcsolódik a két szó jelentése: a *hiány* jelentése: *hiba*; *hiányos* = *amiben hiba van*; *hiba* = *hiány valamiben*; *hibázik* = *hiányzik* (563—4). Az Új magyar tájszótár szerint is a *hiba* egyik jelentése: *hiány*, illetőleg *hija van vminek* (2: 942).

3. A következő kérdés a *hit* 'esztelen, balga' szó eredete. A TESz.-ben a *hiú* szó átvitt értelmű jelentései között — helyesen — szerepel a 'balga' jelentés is (2: 122). A *hit* (~ *hijt* ~ *hét* ~ *hejt* 'esztelen, balga') tövű szavakról azonban már ezt olvashatjuk: „Bizonytalan eredetű... Talán származékszó: a *hiú*, R., N. *hiu* ~ *hi*, *hé* 'üres, üresség' szónak a változatából jöhetett létre... az 'üres fejű' és a 'hiábavalóságokkal foglalkozó' árnyalat egyaránt lehetett közvetítő a 'balga' felé" (2: 120—1).

Hogy ezt a származtatást nem feltételezésként, hanem tényként kell értékelnünk, annak igazolói ismét a nyelvemlékek adatai. Az ÉrdyK.-ben a *hejt* szinonimája számos esetben a *bolond* és a *balgatag* (*hejt* // *aag*, *bolondság*; *hejt*, *balgatag* stb.). Az 'esztől, értelemtől, lélektől való megfosztottság; a lélektől való megüresedés; az értelem hiánya' jelentését a kódex következő adata jól megvilágítja: *hejt* // *agos kówek* — vagyis: *kőből faragott bálványok*, azaz 'tartalmatlan, élet nélküli, lélek nélküli tárgyak' (200/b). SZENCZI, illetve CALEPINUS szótárának adatai is világossá teszik a jelentésszöveggést a következőképpen: *Főnek meghiulása* 'üresedése' = eszelős-

ség; *Hiúlt fejd*, *Feje heiult* 'üresedett' = bolondoskodó. (CAL. 798) A kifejezés szinonimái a XVI—XVII. század nyelvi adatai szerint többek között ezek: *nem teljes eszű, okos elme nélkül való, esztelen, értetlen, balgatatag, fúrt agyú, eszelős, kába, dühös bolond*. A szónak az 'üres, üresség' jelentésű *hé ~ hi, hiu ~ héju* szócsaládba való tartozásához kétség sem férhet; ezt a konkrét 'üres'-től az absztrakt 'bolond' jelentésig a szinonimák és alakváltozatok igazolják. — A szó jelentéséről MÉSZÖLY idézett munkájában többek között ezeket olvashatjuk: „...a *hévság* < *héjtság* a régi nyelvben annyi, mint *héuságos* < *héjúságos*; ...a *héjánosság*, *héjábanvalóság* és *héjtság* rokonjelentésűek a XVI-ik században; ...Az első alakban az *-n* helyhatározó rag van, a másodikban a *-ban* helyhatározó rag; e functio-analogiák szerint tehát a *héjtság* > *hévság* 'stultitia' szóban a helyhatározó *-t* van” (i. m. 36).

4. A következő kérdés a *hiú*, illetőleg a *hivalkodó*, *hivalkodik* szavak mai jelentéséhez kapcsolódik. A két szónak a XVII. század elejéig számos jelentésárnyalata van. A TESz. szerint a 'tetszelgő, tetszeni vágyó, kérkedő, tetszeleg' jelentések csupán a XVIII. századtól mutathatók ki (2: 122, 124). Kódexeink azonban azt igazolják: a szónak ez az absztrakt jelentése már megvolt a korábbi századok nyelvhasználatában is. A *hiú* szó mellett például az ÉrdyK.-ben és a NagyszK.-ben gyakran megjelenik szinonimaként a konkrét értelmű *üres* szó; ilyenkor a *hiú* (~ *hew* ~ *hiw*) szó már elsősorban az absztrakt jelentést hordozza. — A *hiú*, *hew dicsőség*, *dicsekedés* tartalma mint a *kevélység*, *magahányás*, *felfuvalkodás* szinonimája gyakran táru fel előttünk részletező és szemléletes képekben; minden esetben az *alázatosság* ellentétéként. Jelentésük a mai értelmű: 'kérdés, hivalkodás, tetszeni vágyás'. — Egy példa az ÉrdyK.-ből: az ember „ennen magát alázatosságban tartsa, és minden jóra méltatlannak aloha; és se hatalmasságában ne bízzék, se bölcsességében, se életének szentségében. Miként némely *kevélyek* dicseködnek ez világ szerént ő hatalmasságokban; némelyek ő életeknek szentségeken, miként az képutalók; némelyek ő bölcsességökben, miként a *hév dicsőség szeretők*” (109/b). — Hasonló tartalmúak a NagyszK. és a VirgK. következő leírásai: „Az alázatosság ... az elmét *hévságtól megüríti*; ... semmit olyat ne tégy..., kiből *hiv dicsőségöt* várnál, se intésödbe, se szódba, se beszédödbe, ... mert ez mind bín és *hévság*” (NagyszK. 262). „...ha titeket az kilső ruhának gyönyörködtet kívánsága, ... és atyátok házát mindenestül el nem feledtetek, felmagasztatván magatokat szüleiteknek méltóságokból, az testnek származásából avagy ez világnak *hívságiból*” (VirgK. 147).

A szócsoport tanulságait a Müncheni Kódextól a XVII. század szótáryagáig külön dolgozatban kívánom majd összegezni. A már összegyűjtött anyag példái világosan mutatják a konkrét → absztrakt jelentésfejlődés menetét. Éppúgy, ahogyan — szótáraink tanulságai szerint — a három gyakori latin megfelelő jelentései is mutatják az *üres*, *tétlen*, *hiábavaló*, *hiú*, *felfuvalkodott*, *öntelt*, *dicsekvő* jelentésárnyalatokat (ti. a *vacuus*, a *vanus* és az *inanis*).

A jelentésváltozások természetszerűen együtt jártak a hangalak- és a szófajtváltozásokkal; ugyanakkor azonban az egyes alak- és jelentésváltozatok folyamatosan egymás mellett is jelen voltak a nyelvhasználatban — ugyanabban az írott szövegben.

A téma vázlatos összegezésének befejezéséként idézem BENKŐ LORÁND megszívlelendő útmutatását: „...látszólag kidolgozott, megoldott kérdésekben is időről-időre szükség van újra való mérlegre tevésre, újabb nézőpontokhoz való igazításra, nem is szólva arról, hogy a tudomány számára ab ovo nincsenek lezárt tézisek” (MNy. 1977: 131).

Nem lehet kétségs, hogy a nyelvészeti szakirodalom még megoldatlan alaktani vagy jelentéstanai kérdéseinek tisztázásához egyik célravezető eszközünk: nyelvemléceink anyagainak az eddigieknél alaposabb feltárása. (Vö. DIENES, A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről. Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Bp., 1990. 51—69.)

Az egyes szavak jelentésfejlődésének nyomon követését azonban napjainkban nagy mértékben megnehezíti az a tény, hogy a nyelvemlécek szótárszerű feldolgozása — kevés kivételtől eltekintve — mindeddig még nem történt meg.

**Német mintára keletkezett frazémák Heltai Gáspár műveiben.** Heltai Gáspárnak, a XVI. sz.-i magyar reformáció egyik legjelentősebb író-prédikátorának művei rendkívül gazdagok szólásokban és közmondásokban. Ennek egyrészt az az oka, hogy a reformáció a közmondások aranykorának tekinthető, de legalább ennyire szerepe van ebben Heltai színes, élvezetes stílusának is.

Ismeretes, hogy Heltai szász származású volt, és a magyar nyelvet csak felnőtt fejjel sajátította el. Ezzel magyarázható, hogy nyelvhasználatában olykor megfigyelhető a német nyelv interferenciális hatása: szóhasználatában, a vonatokban, az alanyi és a tárgyas ragozás helytelen használatában (vö. VELCSOV MARTONNÉ, Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben: *Néprajz és Nyelvtudomány* 1977—1978: 47—70). Kézenfekvőnek tűnik tehát a feltételezés, hogy a német nyelv hatása Heltai szólás- és közmondáshasználatában is kimutatható. — Egy nagyobb munkámban — más aspektusból — foglalkoztam Heltai szólásaival és közmondásaival, és a vizsgálathoz összeállítottam egy szólás- és közmondásszótárt, melyhez Heltai öt művét használtam fel. A feldolgozott művek a következők: 1. A bölcs Esopusnak és másoknak oktató beszédei... [röv. Fabulák] (Bp., 1958.); 2. Háló (Bp., 1979.); 3. A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus (Bp., 1980.); 4. Ponciánus császár históriája (Bp., 1980.) és 5. Krónika az magyaroknak dolgairól [röv. Krónika] (Bp., 1981.). Ennek a szótárnak az anyagát vizsgáltam meg most azzal a szándékkal, hogy előbbi feltevésemet igazoljam, azaz megpróbáljam a Heltai-féle szólásokban és közmondásokban a német nyelv hatását kimutatni. Eredményeim a következőkben foglalhatók össze:

1. Az öt műben 79 közmondást találtam (98 előfordulásban), ezek közül mindössze egy olyan adat említhető meg, amelyben talán a német nyelv hatásáról van szó: „Azért szokták mondani közbeszéddel: *Mikor barátjára az embernek szüksége vagyon, akkor ötven is reáfér egy fontnyi mértékre.*” = ’mikor az embernek segítségre van szüksége, barátaira nemigen számíthat’ (Fabulák 104). Az sem zárható ki, hogy a közmondás a magyarban keletkezett, szerintem azonban valószínűbb, hogy a következő német közmondás mintájára született: *Freunde in der Not gehen hundert/tausend auf ein Lot* = ’in Notzeiten hat man wenige oder gar keine Freunde’ (vö. *Der Duden*: in 12 Bänden. Bd. 11 — Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Szerk. G. DROSDOWSKI — W. SCHOLZE-STUBENRECHT, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 1992. 220, a továbbiakban *Duden* 1992.). A források tanúsága szerint a német közmondás már a középfelnémetben használatos volt, tehát Heltai is ismerhette. Ez annál is inkább feltételezhető, mert a közmondás Sebastian Brantnál is adatható („*Narrenschiff*” 10,32 — vö. RÖHRICH, LUTZ: *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Freiburg/Basel/Wien, 1991. 976), aki Heltaira egyébként is hatással volt. Tudjuk ugyanis, hogy Heltai a fabulák írásakor nem a latin szöveget, hanem az esopusi meséknek Stainhövel-féle, a XVI. sz. elején Sebastian Brant által újabb mesékkel kibővített német változatát használta fel (vö. KLANICZAY TIBOR szerk., *A magyar irodalom története*. Bp., 1964. I: 366).

2. A vizsgált művekben 217 szólásra akadtam (333 alkalmazott változatban), amelyekből az alábbi kettőben mutatható ki a német interferenciális hatása: „Olly nagy vala ez okaért Mátyás király birodalma, hogy egyfelől, tudnia illik dél felől, határa vala az olasz tenger, északra vala a lengyel tenger, napkelet felé kedig a Pontus tenger, napnyugat felé kedig az sváboknak országa. Annyira terjesztötte vala ki Mátyás király az ő királyi birodalmot, és szinte akkoron *vala* Magyarország az ő virágába és szinte *a spiccen*. Eszt írhatom kedig Magyarországnak földéről, hogy nem enged semmi földnek mind e széles világon, akar az ő jó egét nézzed, akar az ő népeit, akar az ő termő és gyümölcses völtát, akar az ő barmaid és vadait, akar az ő bányáit és érceit, akar aranyat, ezüstöt, ...” = ’a csúcson volt, fejlődése tetőfokán’ (Krónika 30). A szólást O. NAGY GÁBOR gyűjteményében is megtaláljuk (*Magyar szólások és közmondások*. Bp., 1976. 601): *A spiccen van*



[*A spiccre jutott*] = 'a legnagyobb szükségben, végső veszélyben van'. A szólás (*Szintén ott vagy az spitzen*) BARANYAI DECSI JÁNOSnál is (Adagiorvm Graecolatino vngaricorvm. Bp., 1598/1978. 138/2702.) negatív jelentésben szerepel, azaz szükségre, veszélyre, válságra utal, legalábbis erre következtethetünk a latin megfelelőből: *Periculum prorae selis*. (A NySz. 2: 1602 ugyancsak BARANYAI DECSI adatát hozza, de a latin megfelelőt — feltehetően annak nehéz értelmezhetősége miatt — megkérdőjelezi. A NySz. uo. idézi BARANYAI DECSI — i. m. 3/29 — egy másik adatát is: *Res ad triarios rediit: Szintén az spitzre iutottunk*. A latin megfelelő jelentése megintcsak hasonló: 'a legnehezebbre v. legvégsőre jutottunk'. A latin szólás magyarázata az, hogy a triariusok, a római csatarend harmadik sorában álló katonák (a hastatusok és princepsok után) a legvénebb és legtapasztaltabb vitézek voltak, tehát ha már nekik is be kellett avatkozniuk egy küzdelem eldöntésébe, akkor valóban komoly volt a veszély — vö. FINÁLY HENRIK, A latin nyelv szótára. Bp., 1884/1991. 2018 is.

A fentebb Heltaitól idézett szövegösszefüggésből azonban éppen az ellenkező jelentés adódik. A Heltai-féle szerkezet jelentésében interferenciális hatást mutat, mivel a német mintát követi: *Spitze* — „(bes. Sport) *vordere, führende Position* (bes. in Bezug auf Leistung, Erfolg, Qualität): Die Spitze nehmen, halten, abgeben; an der S. liegen, stehen; \***an der Spitze von etw. stehen** (die höchste Position in einem bestimmten Bereich innehaben): an der S. des Staates stehen; (ugs.) *höchste Güte, Qualität* (in Bezug auf besonders hervorragende, Begeisterung od. Bewunderung hervorrufende Leistungen): jmd., etw. ist [absolute, einsame] S.” (Duden Deutsches Universalwörterbuch. Szerk. GÜNTHER DROSDOWSKI, Mannheim/Wien/Zürich, 1989. 1435 k.). JACOB és WILHELM GRIMM szótárában (Deutsches Wörterbuch. München, 1905/1984. 16: 2562 kk.) sem akadtam olyan adatra, amely a szólás negatív konnotációjára utalna.

3. A harmadik adat a legérdekesebb és legtanulságosabb, ezért ezt részletesebben tárgyalom: „Mikoron a prokurátor Hispalisba ment volna, beadá leveleit a szent Vadászoknak széki előtt, és az ő principálisnak marháját visszakévanja vala. A szent Atyák *a hosszú padra kezdék vonni a dolgot*, és meghagyják neki, hogy szószólót keresne magának, és írásba foglalná minden dolgát és kívánságát. [...] Mikoron a prokurátor négy egész holnapig ott hejába veszedett volna, úgy adának azután választ néki, művelhogy hazamenne Angliába, és erősb leveleket hozna... [...] És mikoron azokat beadta volna a szent szék elejbe, a szent Atyák elhalaszták a dolgot. Ez ok alatt, hogy mostan a szent széknek egyéb nagy dolgai volnának. Efféle válaszokkal feltarták a prokurátort, annyira, hogy esmét négy egész holnapig ott mulata hejába.” = 'akadékoskodnak, megnyújtják a dolog elintézésének idejét, elhalasztják a döntést' (Háló 234).

Magyar szólásgyűjteményekben az idézett szólásnak: *hosszú padra vonja a dolgot*, nem akadtam nyomára, német gyűjteményekben viszont adatolható (sőt a mai német nyelvben is használatos), ezért feltételezhetően tükörfordítással van dolgunk. A német minta így hangzik: *etwas auf die lange Bank schieben* (ugs.) = 'etwas nicht gleich erledigen, aufschieben' (vö. Duden 1992: 82).

A szólás eredete nincs egyértelműen tisztázva, ám annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a középkori joggyakorlatból ered. Vitatott azonban, mit jelentett eredetileg a *Bank* 'pad' szó. Erre vonatkozóan három magyarázat is létezik. Mivel mindegyik nagyon érdekes, röviden összefoglalom őket.

Az egyik elképzelés szerint a *Bank* a német *Truhe* 'láda' szinonimájaként szerepel a szólásban, és bírósági akták megőrzésére szolgáló alkalmatosságot jelentett. A kifejezés eszerint tehát onnan ered, hogy a bíróságokon korábban az aktákat nem szekrényekben, hanem hosszú, padhoz hasonló ládákon (*Truhe*, ill. *Bank*) tárolták. Azok az akták, amelyek ide kerültek, sokáig érintetlenül ott hevertek, míg azokat, amelyek a bíró asztalán maradtak, gyorsabban elintézték. (Csak ezt a magyarázatot találjuk KRÜGER-LORENZENÉL: *Deutsche Redensarten und was dahinter steckt*. Düsseldorf/Wien, 1988. 32, ugyanígy a Duden 1992: 82 is.) Ezt az eredetmagyarázatot jónéhány adat megerősíti, ezek közül most csak egyet idézek: „Aber wir legen die sache in die langen truhen,

schertzen mit Gottes wort wie die katz mit der mauß, als lyge nichts darahn, wann wir ein mal darzu thund”. Sebastian Franck, akitől az adat származik (Von dem greulichen laster der trunkenheit. 1528. — vö. RÖHRICH, LUTZ, Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg/Basel/Wien, 1988. 94), Heltainak kortársa volt, sőt írásait Heltai ismerte is, hiszen Dialógusának éppen Sebastian Franck német nyelvű traktátusa volt a forrása. Elképzelhető tehát, hogy Heltai az ő hatására „magyarította” az idézett szólást.

Egy másik magyarázat szerint elképzelhető azonban az is, hogy a *Bank* nem a *Truhe* rokon értelmű megfelelőjeként szerepel a szólásban, hanem ülőalkalmatosságot jelent, azaz a bírósági tárgyalóteremben lévő padra vonatkozik, amelyen — meghatározott rend szerint — az ülnökök foglaltak helyet (vö. RÖHRICH 1991: 140 kk.). Az okfejtés így hangzik: A római jog szerint napfelkelte előtt nem volt szabad a tárgyalást elkezdni, naplemente után pedig nem volt szabad folytatni, azaz naplementéig ideális esetben meg kellett volna hozni az ítéletet. Ha a bíróság addig nem jutott eredményre, akkor a pert el kellett napolni, úgyhogy a bírósági eljárás sokszor igencsak elhúzódott. Az eljárás menetét az is lassította, hogy minden egyes ülnök véleményét meg kellett hallgatni, sőt még a többi jelenlévő is megkérdőjelezte az ülnökök ítéletét. A parasztnoknál szokásszámba ment, hogy kétszer eredmény nélkül üléseztek és csak a harmadik tárgyalás után hozták meg ítéletüket.

Ha valamilyen ok miatt nem sikerült ítéletet hozni, a bíró összehívhatta még egyszer ugyanazokat az ülnököket, de azt is megtehetette, hogy több ülnököt rendelt a tárgyalásra, ami azt eredményezte, hogy az ülnöki pad is hosszabb lett. E szerint a vélemény szerint tehát a szólásban a *hosszú pad* az ülnökök padját jelentette, és arra utalt, hogy a bírósági eljárás állandó meghosszabbításával, elhalasztgatásával, az ügynek másik bíróság elé terjesztésével az a bizonyos pad is egyre hosszabb lett. A szólás idővel általánosabb jelentést kapott: ’egy folyamatot hosszúra nyújtani, a döntést halasztgatni’. Ezt az eredetmagyarázatot próbálja RÖHRICH (1991: 141) a következő adattal alátámasztani: „doch damit *meine Sache nicht in die lange Bank komme, sondern in kurzer verhör abgehandelt werde*”. (A. Gryphius 1663: Senyanne 2, I Teutsche Gedichte I [1698], 859.) A példa azonban véleményem szerint ugyanúgy erősíthetné az első eredetmagyarázatot is. (A Grimm-szótár szintén az ülnökök padjával — *Gerichtsbank, Dingbank, Schöffbenk* — hozza összefüggésbe a szólást, de nem magyarázza részletesebben a keletkezés útját — vö. GRIMM, JACOB — GRIMM, WILHELM, Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1854. 1108.)

Végül a harmadik — véleményem szerint a legkevésbé hihető — elképzelésnek az a lényege, hogy a szólásban eredetileg nem *Bank*, hanem *Bahn* szerepelt ’Weg durch die Instanzen’ [bírósági fellebbezési út] jelentésben (vö. MÜLLER, KLAUS, Lexikon der Redensarten. München, 1994. 45). A *Bahn* és a *Bank* keveredését, illetve a *Bahn* kiszorítását azzal magyarázzák, hogy a bírói padot vagy az ülnökök padját könnyebb képszerűen felidézni. Ezt a véleményt például III. Johann püspök 1499-ből származó soraival támasztják alá, amelyekben a püspök azon félelmének ad hangot, hogy ügye *„alsdann gantz uff die lange Bahn gesetzet würde”* (idézi MÜLLER: uo.).

A szólás eredetere vonatkozóan tehát annyit mondhatunk, hogy mindegyik eredetmagyarázat megfelelő szövegrészekkel adathozható, illetve sokszor ezek értékelése is kétséges, ezért nem dönthető el egyértelműen, melyik a helyes. Én is csak bemutatásukra vállalkozhattam. Heltai sok olyan szólást és közmondást használ, amelyek a mai magyar nyelvben már nem használatosak. Korabeli (magyar és német) nyelvi kompetencia híján nyilvánvalóan nehéz teljes bizonyossággal megállapítani azt, hogy ezekből melyek azok, amelyek eredetileg magyar frazémák voltak, csak kivesztek nyelvünkől, és melyek azok, amelyek korabeli német nyelvi hatás termékei. Annyi mindenetre bizonyosnak látszik, hogy Heltai szólás- és közmondáshasználatában a német nyelv hatása kimutatható ugyan, azonban az adatok csekély száma miatt semmiképpen sem tekinthető jellemzőnek.

**Lanka.** Szláv eredetű, legvalószínűbben még a X. század vége előtt 'folyó menti rét, szántó' jelentéssel átvett *lanka* szavunk (TESz. 2: 718) a szatmáriak beszédében ma egyértelműen gyümölcsöst jelöl. Így szótározza CSÜRY BÁLINT is (SzamSz. 2: 9). Vannak azonban nyomok, melyeknek alapján azt gyaníthatjuk, hogy a XVIII. század vége táján még nem általában gyümölcsöst, hanem 'szilvás'-t vagy 'szilvás'-t is jelentett, ha másutt nem is, a megye hegyvidéki részén, de Szinérváralján és környékén feltétlenül. Ezt támogatja az a bejegyzés is, amit Szatmár vármegye 1797. évi jegyzőkönyvében a 135. szám alatt olvashatunk: „Szinyér Váraljai adót fizető Balog János keservesen panasolja: hogy jöllehet Gáspár László Úr által elvett Borának árában Törvényes executionál [= végzésnél — K. S.] fogvást, bizonyos *Lanka* vagyis Szilvás adattatott légyen az esedezőnek birtokába, mellyel ő meg is elégedett; mégis mindazáltal ezen Törvényes általadással nem gondolván Gáspár István Úr, akkor vette ki kezéből s birtokából a Szilvást, mikor már kiirtogatta [= megritkította — K. S.] és hasznát vehette volna, esedezvéen egyszersmind okozott kárának megtérítése felől parantsolni.”

A *lanka* vagy *szilvás* tehát az idézett sorok szerint is fontos és különös értéket képviselő tulajdonság volt, melynek elvesztését vagy elvételét fájdalmas érvágásként élték meg a régi Szatmárban, és vármegyéig, talán még tovább is elmentek, és mint nagy sérelmet keservesen panasztolták, ha a sértettek (mint jelen esetünkben) jobbágyok voltak. Erről, tudniillik a lankák hasznos voltáról győz meg Félegyházi és Zalárdi Jakkó László 1831. február 18-án kelt végrendelete is, melyben 50 kapás avasújvárosi (Szatmár vm.) szöllejét, valamint az alatta elterülő kaszálókát és szilvást azzal a megjegyzéssel hagyományozza hűgának, Jakkó Annának (Peley Jánosné, majd Polyák Lászlónénak) és maradékainak, hogy „kevés fáradsággal több hasznot hajtanak, mint adórjányi [Szatmár vm. — K. S.] szántó és kaszálló földjeim egy ötöd része sok fáradsággal” (MARKÓ ÁRPAD, Egy elfelejtett magyar író-katona. Bp., 1960. 49). — *Lanka* szavunk 'szilvás' jelentésének felbukkanása így korántsem csak a szótörténet számára nyereség, hanem arra is módot nyújt, hogy helyesen értelmezhesük a lankák gazdasági szerepét, és hogy több más jelenségre is megfelelő magyarázatot adhassunk. (Arra például, hogy miért építettek e vidéken a kúriális telkekre „pálinkaházat”, mai fogalmaink szerint szeszfordét, ahogy ez Jakkó László testvéreihez írott leveléből is kiderül: MARKÓ i. m. 32.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

## NYELVMŰVELÉS

### Hangrendi illeszkedés: nyelvművelés és nyelvhasználat

1. A hangrendi illeszkedés nyelvünk legjellemzőbb vonásai közé tartozik. Kérdésköre — különösen a vegyes hangrendű szavak toldalékolásának problémája — évszázadok óta foglalkoztatja nyelvészeinket, és a külföldi kutatók figyelmét is felkeltette. Magától értetődik, hogy viszonylag nagy teret kapott a hagyományos és modern leíró nyelvtani szintézisekben (DEME LÁSZLÓ: MMNyR. 1: 96—8; NÁDASDY ÁDÁM—SIPTÁR PÉTER: StrNyt. 2: 94—152), és rövidebb-hosszabb tanulmányok egész sorát szentelték neki. Az utóbbiak közül SZABÓ SÁNDOR körültekintő elemzését (Nyr. 1912: 201—8) szeretném kiemelni, továbbá SZÉPE GYÖRGY összefoglaló munkáját (NyudÉrt. 17. sz. 1958. 105—29), amely gazdag nyelvtörténeti példaanyagot és statisztikát alapul. Elméleti szempontból érdekesek ANTAL LÁSZLÓ (MNy. 1991: 59—64) és CSERESNYÉSI LÁSZLÓ (MNy. 1993: 401—12) fejtegetései. SIPTÁR PÉTER nemcsak a strukturális nyelvtan fejezetírójaként járult hozzá az illeszkedés alaposabb megismeréséhez, hanem azzal is, hogy áttekintést nyújtott azokról a modern elképzelésekről, amelyek a közelmúlt külföldi szakirodalmában a magyar magánhangzó-harmóniával kapcsolatban megjelentek (MNy. 1984: 228—38).

Témánkat tekintve az összefoglaló nyelvtanokéval vetekszik ELEKFI LÁSZLÓ Magyar ragozási szótárának (= RagSz., 1994.) jelentősége. Ehhez kapcsolódva meg kell említenem egy szótárszerű munkát is: PAPP FERENC „A magyar főnév paradigmatis rendszere” című könyvében (Bp., 1975.) külön fejezetet (165—86) szentel a hangrendi illeszkedésnek az ÉrtSz. alapján készített statisztikára építve.

Ha a normát és a nyelvhasználatot középpontba állítva kívánjuk vizsgálni a vegyes hangrendű szavak toldalékolását, akkor a Nyelvművelő kézikönyv (= NymKk., 1980—1985.) és az ennek nyomán készült Nyelvművelő kézisztár (= NymKsz., 1996.) a legfontosabb forrásunk.

Az 1980-as és 90-es években többen is teszteken alapuló statisztikák segítségével próbálták ellenőrizni, mennyire érvényesek és hatásosak a nyelvhasználati gyakorlatban a normatív nyelvtanok, szótárak, kézikönyvek megállapításai. Részben ilyen céllal, részben új vizsgálati szempontok és módszerek alkalmazására szövetkezett KONTRA MIKLÓS és CATHERINE RINGEN (UAJb. 1986: 1—14), majd társszerzőként JOSEPH P. STEMBERGER is csatlakozott hozzájuk (NyK. 1989: 128—42). Tanulmányaikban igen fontos szerepet kapott az a kérdés, mekkora hatást gyakorol a kontextus a hangrendi illeszkedésre. Ugyanerre kereste a választ LACZKÓ MÁRIA tesztje (Nyr. 1991: 237—41). GÓSY MÁRIA a gyermeknyelvi magánhangzó-harmónia jobb megismerése érdekében készített felmérést, nagy figyelmet fordítva a toldalékok funkciójára is (Nyr. 1992: 424—36). — E vázlatos áttekintés lezárásául még két kérdőíves statisztikai vizsgálatot említek. Az egyik (az utóbbi évtized kutatásainak előhírnökeként) G. VARGA GYÖRGYI könyve a budapesti köznyelv alakváltozatairól (Bp., 1968.), pontosabban ennek a hangrendi illeszkedésre vonatkozó részlete (244—6). A másik pedig 1994 őszén végzett kísérletem a vegyes hangrendű keresztnévek toldalékolásának megfigyelésére, melynek eredményei megjelentek a Magyar Nyelvőrben (1997: 139—57).

2. Közismert tény, minden magyar anyanyelvű beszélő számára természetes, hogy a mély hangrendű szavakhoz a többváltozatú toldalékoknak a veláris, a magas hangrendűekhez pedig a palatális variánsa kapcsolódik. (A *cél*, *hid*-féle szavak nyelvtörténeti gyökerű problémájára most nem térek ki.) Jóval bonyolultabbak a vegyes hangrendű szavak toldalékolásának szabályai. A műfaji, szemléleti és módszerbeli különbségek ellenére a szakirodalom a lényegre nézve egységesen határozza meg őket: 1. ha a tő utolsó szótagjának magánhangzója mély, akkor a toldaléké is az (*amőbá-ról*, *béklyó-tól*); 2. ha az utolsó szótagban ajakkerekítéssel képzett magas magánhangzó van, akkor palatális a toldalék (*sofőr-ből*, *valkűr-nek*); 3. ingadozás akkor fordulhat elő, ha az utolsó szótag(ok)ban illabiális palatális(ok) áll(nak). Mindezek miatt az *i*, *í*, *é*, *e* magánhangzókat az illeszkedést tekintve semlegesnek vagy közömbösnek szokták nevezni. Arról is meglehetősen egybehangzó véleményeket olvashatunk, hogy semlegességük mértéke lényegesen eltér egymásétól. A legsemlegesebb az *i* és az *í*, vagyis ezek akadályozzák a legkevésbé, hogy az előttük álló veláris magánhangzóhoz igazodjék a toldalék. Az *e* után viszont olyan gyakori a palatális toldalékolás, hogy a kutatók nagy része ezt a magánhangzót inkább az igazán semlegesek és a „valódi” palatálisok határán helyezi el. Az *é* a semlegességet tekintve az *i*, *í*-hez áll közelebb, mint az *e*-hez, az írásban jelöletlen és sokak fonémakészletéből hiányzó *ë* pedig PAPP FERENC szerint (i. m. 171—2) az *é* és az *e* között foglal helyet a skálán. — Az illeszkedést az is befolyásolja, hogy egy szóban a mély magánhangzó(ka)t hány semleges követi: minél több van az utóbbiból, annál messzebb kerül a veláris magánhangzó a tő végétől, tehát annál kevésbé képes hatni a toldalékra.

A továbbiakban a vegyes hangrendű szavak típusai közül a 3. számút, vagyis az ingadozó toldalékolásra esélyt adókéét vesszük közelebből szemügyre. Az eddig írtakhoz rögtön hozzá kell fűznöm, hogy az ingadozás esélye az altípusok függvényében igen különböző. Az *i*, *í* és az *é* semlegességére gondolva ez tökéletesen érthető is, hiszen (a kétszótagú lexémák körében maradvá) a „mély mgh. + semleges mgh.” struktúra erősen korlátozza, sőt elvileg jóformán kizárja a palatális toldalékolást. Különösen igaz ez a „mély mgh. + *i* vagy *í*” felépítésű altípusra, melyben a mindig mély toldalékkal járó *kocsi*, *papír*-féle szavakéval szemben eltörlül az *abszint*, *kurzív*-féle ingado-

zők száma. Mivel az *é* az *i*, *i*-nél kevésbé semleges, a „mély mgh. + *e*” hangszerkezet már nagyobb esélyt ad az ingadozásra. Az ingadozó toldalékolású kétszótagú lexémák között az *e* nem egyértelműen semleges természetéből adódóan nagy többségben vannak a „mély mgh. + *e*” felépítésűek. — Az ÉrtSz. alapján ingadozónak minősülő lexémák listáját PAPP FERENC (i. m. 167) állította össze, ebben szerepelnek egy-, két- és többszótagúak is.

Bár az illeszkedést természetesen főleg a tő magánhangzóinak minősége, száma és sorrendje határozza meg, szerepet játszanak vagy játszhatnak benne más tényezők is: a toldalék fajtája; a kontextus; a lexéma eredete, meghonosodásának ideje és mértéke, nyelvrétegbeli helye stb. Éppen ezért a nyelvművelés igen nehéz helyzetben van, ha tanácsokat kíván megfogalmazni a hangrendi illeszkedés bonyolultabb eseteivel kapcsolatban.

3. A Nyelvművelő kézikönyvben (2: 77—83) ELEKFI LÁSZLÓ gondosan, árnyaltan és az adott keretekhez mérve részletesen elemzi a magánhangzó-illeszkedés kérdéskörét. Vajon érvényesek-e és érvényesülnek-e a NymKk. (és más nyelvművelő írások) megállapításai, illetve ajánlásai a nyelvhasználatban? Nem vitás, hogy erre a kérdésre leginkább beszélt és írott nyelvi szövegmin-tákon alapuló statisztikai vizsgálattal adhatnánk választ. Érdemes azonban figyelembe venni PAPP FERENC adatát (i. m. 185): az ÉrtSz. alapján feldolgozott 35 ezres főnévkészletnek mindössze 0,5%-a ingadozott a hangrendi illeszkedésben. Ez arra mutat, hogy az ingadozó toldalékolású lexémák viselkedéséről csak igen nagy korpusz szolgálhatna elég információval, így inkább a kérdőíves felmérés útját választottam.

A teszt összeállításakor arra törekedtem, hogy olyan lexémák szerepeljenek benne, amelyeknek a magánhangzó-szerkezete elvben lehetővé teszi mind a mély, mind a magas toldalék használatát, és amelyek megvannak a NymKk.-ben is. A kísérlet résztvevőinek feladata az volt, hogy az alapalakban mondatba foglalt tesztszót lássák el a mondatot értelmessé tevő toldalékkal. Arra is ügyeltem, hogy a kérdőív egésze a toldalékok szempontjából változatos legyen. Igaz, ezzel és a sok lexéma szerepeltetésével lemondtam arról, hogy a toldalékok fajtáinak az illeszkedésre kifejtett hatását tanulmányozhassam. (Erre kevés lexémának és sok toldaléknak a kombinálása volna alkalmas; l. pl. GÖSY: i. h. 431—2.) — A toldalékolandó töveket egyik mondatban sem előzik meg olyan szavak, amelyeknek a ragozása befolyásolhatja a tesztszóhoz kapcsolt végződés illeszkedését, azaz óvakodtam az „*Abban a farmerBAN, ebben a farmerBEN*” típusú szerkezetektől (vö.: KONTRA—RINGEN: i. h. 11—2; KONTRA—RINGEN—STEMBERGER: i. h. 130—9; LACZKÓ: i. h. 237—41).

A kérdőív 50 mondatból állt: 1. Nincs finomabb a zsenge karalábé...! 2. Mondd meg konkrét..., miről van szó! 3. Egy bohém... nem is várhattunk mást. 4. Összetévesztetted a nokedlit a hokedli... 5. Az athéni... bátor harcosok voltak. 6. De pocsék... érzem magam! 7. Az Újpest újra legyőzte a Honvéd... 8. Képes lennél te is ekkora bukfenc...? 9. Ne higgyünk mindig a barométer...? 10. Erika szeme még Ábelé... is kékebb. 11. Kalmárné... a harmadik lánya tegnap ment férjhez. 12. A szamójéd... északon élnek. 13. Anna, a másik a te fotel...! 14. Többen is rálöttek a parlament... 15. A kislány Tamperé... utazott. 16. Ott áll a kosztüm... nő. 17. Övé volt a világ legszebb kolibri... 18. Péter sportol, a nővére balett... 19. Ne vedd el a ceruzát Ábel...! 20. A kereskedő Mannheim... keresztül utazott keletre. 21. A férfi... hatalmas bajusza volt. 22. Az osztálytársak Noémi... gyülekeztek. 23. Ne menj közel a kráter...! 24. József... biztosan tanár lesz. 25. Hallottál már Heiné...? 26. Kati folyton padlót viksz... 27. Erre az időre a gazdag velencei férfi a dózsé... a helyébe lépett. 28. A vasdarab közeledett a mágnes... 29. A tanár állandóan Turgenyev... mesélt nekünk. 30. A cukrászda az Ofotért... szemben van. 31. Bárcsak minél hamar... odaérnénk! 32. Az akarattól független folyamatot vegetatív... nevezzük. 33. Itt áll Európa legszebb parlament... 34. Gyere velünk Athén...! 35. Szerintem a te farmer... a legszebb. 36. Találkoztam a pantomim... barátnőddel. 37. Gondold meg, ez nem válhat hidrogén...! 38. Október... gyakran hüvös az idő. 39. Melyik úr érkezett Magyarországra Szaloniki...? 40. Az előfutamban Sík... volt a legjobb az

ideje. 41. Ez sokkal negatív... tulajdonság! 42. Rebeka szívesen klarinét... 43. A mosónő a szuteren... lakott. 44. Eszter kitűnő fogalmazást írt Karinthy... 45. A honvéd... sebesülten szállították a kórházba. 46. Elégedett lehetsz a csütörtöki kabaré... 47. Adjál az oxigén... hidrogén! 48. Dél-Amerikában szinte magam is argentin... váltam. 49. Ne gúnyolódj Ábelék...! 50. Ki ért itt norvég...?

Az eddigiiek alapján néhány tesztszó szerepeltetése meglepetést kelthet, indoklásra szorul. Erre az eredmények bemutatásakor keríték sort.

Az 1994 őszién végzett kísérlet alanyai diákok voltak: a legfiatalabb 10, a legidősebb 26 éves. A felmérés megszervezéséért öt oktatónak tartozom köszönettel: a budapesti Szilágyi Erzsébet Gimnáziumban Liszka Gábornak, az ELTE Bölcsészettudományi Karán Gerstner Károlynak, Haader Leának és Reményi Andreának, a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán és annak Apáczai Csere János Gyakorlóiskolájában pedig Rátonyi Mariannának.

Adatközlőimet — tanulmányaik helyszíne, életkoruk és nemük szerint — tíz csoportba soroltam: 1. és 2. cs.: Budapest, Szilágyi Gimnázium, I. osztály, 10—11 évesek, 8 lány + 8 fiú; 3. és 4. cs.: Budapest, Szilágyi Gimnázium, IV. osztály (az iskola a felmérés idején tért át a 4 + 8 osztályos rendszerre), 17—18 évesek, 12 lány + 6 fiú; 5. és 6. cs.: Budapest, ELTE BTK, magyar szak, 18—26 évesek, 60 lány + 16 fiú; 7. és 8. cs.: Nyíregyháza, Apáczai Gyakorlóiskola, 7. osztály, 12—13 évesek, 5 lány + 16 fiú; 9. és 10. cs.: Nyíregyháza, BGYTF, magyar szak, 21—26 évesek, 18 lány + 2 fiú. — Összesen tehát 151 diák vett részt a kísérletben. Közülük 110 tanult Budapesten, 41 Nyíregyházán. (A Budapesten tanuló adatközlők két ifjabb korosztályában majdnem mindenki a fővárosban született; az egyetemisták kétharmada szintén budapesti születésű, a többiek között akad képviselője az ország minden tájának. A nyíregyházi diákok csaknem valamennyien a keleti országrészbe valók.) Az adatközlők között 103 lányt és 48 fiút találhatunk. — Az összehasonlíthatóságra tekintettel a továbbiakban a Szilágyi Gimnázium 10—11 éves diákjait és a nyíregyházi 7. osztályosokat egyaránt tanulókként emlegetem, gimnazistáknak pedig a budapesti IV. osztályosokat nevezem. Eszerint a kísérlet résztvevőiből 37-en tanulók, 18-an gimnazisták, 96-an pedig egyetemisták vagy főiskolások.

Az arányok elárulják, hogy alapmintának a budapesti egyetemisták két csoportját (5. és 6.) tekintettem. Azért jutott nekik kiemelt szerep, mert nyelvhasználatuk mint magyar szakos (leendő) értelmiségieké fontos adalék a nyelvi norma állapotának és változásának tanulmányozásához. — A többi csoport segítségével, eredményeiknek az alapmintával való összevetésével azt kívántam megfigyelni, hogy a magánhangzó-illeszkedés függ-e életkori és regionális tényezőktől.

**4.** A válaszok értékelésekor a (ritkán előforduló) vagylagos megoldások közül mindig csak az első helyen álló változatot vettem figyelembe. (Úgy tapasztaltam, ilyenkor egyáltalán nem volt automatikus a mély/magas sorrend alkalmazása!)

Az 1. táblázat a tesztszavak betűrendjében haladva összegzi a budapesti egyetemisták eredményeit. A zárójelbe tett sorszámok azt jelzik, hogy a kérdőívnek melyik mondatában szerepel az adott lexéma vagy szóalak. — A „várt” jelzésű oszlopok közül az első a toldalékpáré: a tesztmondat megszerkesztésekor arra számítottam, hogy az adatközlők ennek veláris vagy palatális változatát illesztik a vizsgált szóhoz. A másik két rovat a várt mély, illetve magas toldalékot tartalmazó válaszok számát adja meg. („Várt”-nak tekintem a szórványosan felbukkanó *klarinétoz*, *klarinétozna*, *klarinétezett*-féle alakokat is, hiszen a várt képző van meg bennük; az ikesség, a mód- és időhasználat itt lényegtelen.) — A „más” jelzésű oszlopokban a várt toldalékpártól eltérő megoldások számát tüntetem fel. Az efféle válaszok egyik típusa elárulja az illeszkedés irányát, mivel a tesztszóhoz fűzött toldaléknak van palatális, illetve veláris párja (l. az itteni „mély”, ill. „magas” jelzésű rovatokat). A másik típusból, a semleges válaszokból nem derül ki az illeszkedés iránya: ide tartoznak a nem illeszkedő (pár nélküli) toldalékok (ilyen az egyetemisták válaszaiban nem fordul elő, más adatközlőknél viszont igen), valamint természetesen ide sorolandó a válaszhiány is.

## 1. táblázat

Szó	Várt			Más		
	rappár	mély	magas	mély	magas	semleges
Ábel (19.)	-tól/-től	7	69	—	—	—
Ábelé (10.)	-nál/-nél	29	46	—	—	1
Ábelék (49.)	-on/-en	13	22	17	23	1
argentin (48.)	-vá/-vé	59	17	—	—	—
Athén (34.)	-ba/-be	54	22	—	—	—
athéni (5.)	-ak/-ek	55	21	—	—	—
balett (18.)	-ozik/-ezik	60	15	1	—	—
barométer (9.)	-nak/-nek	—	75	—	1	—
bohém (3.)	-tól/-től	60	14	2	—	—
bukfenc (8.)	-ra/-re	—	75	—	1	—
dózse (27.)	-nak/-nek	56	15	2	—	3
farmer (35.)	-od/-ed	29	47	—	—	—
férfi (21.)	-nak/-nek	29	47	—	—	—
fotel (13.)	-od/-ed	34	42	—	—	—
hamar (31.)	-abb/-ébb	76	—	—	—	—
Heine (25.)	-ról/-ről	2	74	—	—	—
hidrogén (37.)	-vá/-vé	4	71	—	1	—
hokedli (4.)	-val/-vel	18	58	—	—	—
honvéd (45.)	-ot/-et	36	37	1	2	—
Honvéd (7.)	-ot/-et	52	24	—	—	—
József (24.)	-ból/-ből	3	68	1	2	2
kabaré (46.)	-val/-vel	75	1	—	—	—
Kalmárné (11.)	-nak/-nek	54	22	—	—	—
karalábé (1.)	-nál/-nél	75	—	1	—	—
Karinthy (44.)	-ról/-ről	65	11	—	—	—
klarinet (42.)	-ozik/-ezik	72	4	—	—	—
kolibri (17.)	-ja/-je	16	60	—	—	—
konkrét (2.)	-an/-en	74	—	2	—	—
kosztüm (16.)	-os/-ös	—	70	—	6	—
kráter (23.)	-hoz/-hez	6	70	—	—	—
mágnes (28.)	-hoz/-hez	2	74	—	—	—
Mannheim (20.)	-on/-en	7	68	—	1	—
negatív (41.)	-abb/-ebb	76	—	—	—	—
Noémi (22.)	-nál/-nél	29	44	—	3	—
norvég (50.)	-ul/-ül	51	23	1	1	—
Ofotéri (30.)	-val/-vel	34	42	—	—	—
október (38.)	-ban/-ben	—	74	—	2	—
oxigén (47.)	-hoz/-hez	7	65	—	4	—
pantomim (36.)	-os/-es	35	32	7	2	—
parlament (33.)	-ja/-je	—	76	—	—	—
parlament (14.)	-ra/-re	—	75	—	—	1
pocsék (6.)	-ul/-ül	75	—	—	—	1
Sík (40.)	-nak/-nek	68	7	—	—	1
Szaloniki (39.)	-ból/-ből	8	67	—	1	—
szamójéd (12.)	-ok/-ek	44	31	—	1	—
szuterén (43.)	-ban/-ben	7	58	1	9	1
Tampere (15.)	-ba/-be	1	62	—	12	1
Turgenyev (29.)	-ról/-ről	1	74	—	1	—
vegetatív (32.)	-nak/-nek	76	—	—	—	—
viksz (26.)	-ol/-el	14	58	1	2	1
összesen:	3800	1648	2027	37	75	13
%		43,37	53,34	0,97	1,97	0,34

A táblázat alsó soraiból kiderül, hogy az egyetemistáktól kapott 3800 válasznak összesen 3,28%-a tartalmaz a várt toldalékpártól különböző megoldást. Ízelítőül egy-két példát említek az ilyenekből.

A legfeltűnőbb az *Ábelék* esete, ugyanis a 49. mondatban kaptam a legtöbb váratlan választ. A *gúnyolódik* vonzataként a 60 egyetemista lány közül 11 a *-val*, 15 pedig a *-vel* ragos formát használta, és (egy válaszhány mellett) akadt példa a *-nál*, a *-nél* és a *-ról* végződés alkalmazására is. Az egyetemista fiúk 16 főből álló csoportjában még népszerűbbnek bizonyult az *Ábelékkal* és *Ábelékkal* megoldás (4, ill. 7 ilyen válasz). Természetesen nem azt tartom meglepőnek, hogy a *gúnyolódik* vonzataként a várt *-on/-en* mellett a *-val/-vel* ragos forma is felbukkant, hanem az utóbbinak az előfordulási arányát: ez az *-on/-en* 47%-ával szemben 49%! Úgy vélem, ez a grammatikai vonatkozású részlet figyelemre méltó mellékterméke hangrendi vizsgálatomnak. — A *karalábé* esetében éppen az okozott meglepetést, hogy a hasonlításra a *-nál* helyett csak egy (miskolci születésű) lány használta a *-tól* ragot.

A *Tampere* városnevet a fiúk nagy többsége a várt *-be* raggal, egyikük pedig ennek veláris párjával látta el. Érdekes (és — idegen helynévről lévén szó — nemigen helyeselhető), hogy 8 lány a *Tamperére* alakot használta; a *Tamperével*, illetve *Tamperékkal* megoldást adó lányok feltehetőleg nem hallottak még a finn városról.

A *szuterén* szó háttérbe szorulása, a fiatalok számára kevésbé ismert volta indokolhatja, hogy néhányan a várt *-ban/-ben* helyett *-en* és *-nál/-nél* végződést illesztettek hozzá. — A *pantomimos* vagy *-es* helyetti *-ban* és *-vel* igen furcsa, az *-on* már elfogadhatóbb, az *-ozó/-ező* pedig grammatikailag határozottan jó megoldás. — A 16. mondatban néhányan nem *kosztümös*-t, hanem *kosztümben*-t írtak, ez figyelmetlenségre vall.

A *József* esetében a két semleges válasz, vagyis a válasz hiánya is jól magyarázható, hiszen a mondat kiegészítés nélkül is tökéletes. Érdekes, váratlan megoldásként itt két lány az *-ünk* személyjelet, egy fiú pedig a *-ka* képzőt alkalmazta.

Kiegészítésül, afféle függelékként itt mondom el, hogy természetesen nemcsak az egyetemisták mellőzték olykor-olykor a várt toldalékpárt, hanem más adatközlők is. A csoportok sorszámozása szerint haladva így alakult a nem várt megoldások százalékos részesedése: 1. 19; 2. 21,25; 3. 3,33; 4. 3,67; 5. 3,1; 6. 4; 7. 5,6; 8. 10; 9. 2,89; 10. 4%. A legtöbb meglepetéssel tehát a budapesti tanulók szolgáltak, míg a nyíregyházi főiskolás lányok még az egyetemistáknál is „előírásszerűbb” válaszokat adtak. — Kommentár nélkül közlök egy kis válogatást azokból a váratlan megoldásokból, amelyek nem az egyetemistáktól származnak; zárójelben az adatközlő csoportjának sorszámát is feltüntettem: „Az athénik bátor harcosok voltak” (1.); „Péter sportol, a nővére balettrel jár” (9.); „Képes lennél te is ekkora bukfenecezni?” (1., 8.); „Szerintem a te farmerem a legszebb” (10.); „Az Újpest újra legyőzte a Honvédeket” (1., 2.); „Ésster kitűnő fogalmazást írt Karinthynek” (1.); „Ott áll a kosztümön a nő” (2.); „A vasdarab közeledett a mágnes felé” (1., 2., 8.); „Ki ért itt norvégiában?” (2.); „Melyik úr érkezett Magyarországra Szalonikivics?” (1.); „A szamojédék északon élnek” (8.); „A tanár állandóan Turgenyevül mesélt nekünk” (1.).

5. Mivel a nem várt megoldások nagy része ugyanúgy megmutatja a hangrendi illeszkedés irányát, mint a várt toldalékpár variánsai, az ilyen válaszok számát összeadhatjuk a várakozásnak megfelelőkével: így megtudhatjuk, hogy egy-egy tesztszót összesen hányan láttak el veláris, illetve palatális végződéssel. Ennek alapján természetesen meghatározhatjuk a mély, illetve a magas magánhangzójú toldalékokat használók százalékos részesedését is. E számítás eredményét mutatja be a 2. táblázat.

A százalékszámítást a semleges válaszok kirekesztésével végeztem (ezek számát 1. az 1. táblázatban). Ha ilyen nem akadt, akkor mind a 76 egyetemista adatközlőm megoldását figyelembe vehettem. Ha viszont egy vagy több semleges választ is kaptam, akkor ezek számát a 76-ból kivon-



tam: például a *dózse* esetében  $76 - 3 = 73$  megoldás alapján számítottam ki a veláris és palatális toldalékok arányát.

A 2. táblázatban a tesztszavak skálaszerű elhelyezésével szemléltetem illeszkedésbeli viselkedésük különbségeit. Ezért kerültek az alsó sorokba a mindig mély, a felsőkbe pedig a mindig magas toldalékkal ellátottak, és ezért indul két irányból a százalékarányok szerinti sorszámozás.

A táblázat a kísérlet eredményei mellett három (a nyelvművelés és a norma szempontjából igen fontos) kézikönyvnek, illetve szótárnak az álláspontját is tükrözi. Hogy a későbbiekben a lap-számokra utalást a legszükségesebb esetekre korlátozhassam, itt mondom el, hogy a NymKk. és a NymKsz. véleményét az összefoglaló *magánhangzó-illeszkedés* szócikk alapján (NymKk. 2: 77—83, NymKsz. 358—9) és persze az adott lexéma szócikkét figyelembe véve próbáltam egy szimbólumba vagy jelkombinációba sűríteni. A RagSz. esetében természetesen maga a szócikk az irányadó. — A V a veláris, a P a palatális, a V/P az ingadozó toldalékolást szimbolizálja. Kerek zárójelbe a ritkább, kevésbé jellemző változat szimbóluma került. A többi jelkombinációt könnyebb és célszerűbb lesz az egyes tesztszavak viselkedését elemezve megmagyarázni; általánosságban csak annyit jegyzek meg, hogy a felkiáltójel a kiemelt szerepre, a kérdőjel és a szögletes zárójel pedig az információ közvettségére utal.

A kísérlet eredményei azt mutatják, hogy a vizsgált szavak 80%-ában legalább kétharmados a főlényben lévő illeszkedési irány adatainak a részesedése. — Vajon mennyire véletlenszerű, statisztikailag mennyire számottevő a skála két szakasza (vagyis a veláris és a palatális többséggel toldalékolt szavak) közötti különbség?

Ennek megállapítására két irányból tettem próbát: egyfelől a veláris többséggel toldalékoltak szakaszát záró *pantomim*-ot hasonlítottam össze a skálán fölülte található szavakkal, másfelől a palatális többségűek sorában utolsó *honvéd*-et az alsó szakaszhoz tartozókkal. Az eltéréseket  $p < 0,05$  esetén tekintettem szignifikánsnak; ez azt jelenti: 5%-nál kisebb az esélye annak, hogy a mért eredmény pusztán a véletlennek a számlájára írható (a számítás módjához vö. pl. KONTRA: MNy. 1994: 334—7). A *pantomim* esetében kiderült, hogy viselkedése az illeszkedés szempontjából már az *Ábelé* szóalakétól is szignifikánsan különbözik, sőt az *Ábelék* alakkal való összevetésben is csak egy hajszál hiányzik ehhez. A *honvéd* esetében mért arány a *szamojéd* eredményétől még nem tér el statisztikailag számottevően, a *norvég* és *Honvéd* (!) szavakétól viszont már igen. Felmérésem alapján tehát a 40 és 60% közötti eredmények tanúskodnak az illeszkedés erős ingadozásáról, azaz csupán öt-hat tesztszóval kapcsolatban tapasztalhatjuk ezt. E sávon kívül a mély, illetve a magas toldalékolás határozottan dominánsnak tekinthető.

A skála a lényegét tekintve igazolja a szakirodalomból ismert  $i, i > é > e$  semlegességi sorrendet. (A *dózse*, *Heine*, *Tampere* szavakat — ezt a táblázatbeli formájukkal is jelzem — toldalékolási tövük szerint az  $é$  végűek közé sorolom!)

Két olyan lexéma van a tesztben, amelynek  $i$  az utolsó magánhangzója (*negatív*, *vegetatív*); mindkettőhöz mindig mély végződés járul. Ahol  $i$  áll az utolsó szótagban, ott bonyolultabb a kép: a palatális illeszkedés akkor kerülhet főlénybe, ha az utolsó előtti magánhangzó nem veláris (pl. *hokedli*, *Noémi*, *kolibri*); de ilyenkor is vannak példák arra, hogy a mély magánhangzójú toldalék a gyakoribb (*argentín*, *athéni*, *Karinthy*). — A skálának majdnem teljes terjedelmében szétszóródva helyezkednek el azok a szavak, amelyek végső magánhangzója az  $é$ . Ha előtte  $e$  vagy  $i$  áll, az a palatális iránynak kedvez (pl. *szuterén*, *oxigén*), ha viszont mély magánhangzó, az a velárisnak (*kabaré*, *bohém*); mindkét altípusban akad ellenpélda is (*klarinét*, ill. *hidrogén*). — Az utolsó szótagjukban  $e$ -t tartalmazó lexémákból csak a *balett* került a többnyire velárisan toldalékoltak közé, és csupán a *fotel* az erősen ingadozó zónájába. Elvileg gyanakodhatnánk arra, hogy  $e$  két szó az  $é$ -zõ ejtés (l. RagSz.) miatt kap gyakran mély toldalékot, de ennek a feltevésnek ellentmond az, hogy a dominánsan palatális toldalékolású lexémák nagy részétől sem idegen az utolsó szótagi  $é$ . (Az  $é$ -zés jelentőségét nyilvánvalóan csökkenti, hogy az egyetemisták többsége budapesti születésű.)

2. táblázat

A szavak skálája	%		NymKk.	RagSz.	NymKsz.
	mély	magas			
1. <i>barométer</i>	—	100,00	P	P	—
<i>bukfenc</i>	—	100,00	P	P	—
<i>kosztium</i>	—	100,00	P	P	—
<i>október</i>	—	100,00	P (V)	P	—
<i>parlament</i>	—	100,00	P	P	—
<i>parlamentér</i>	—	100,00	P	P	—
7. <i>Turgenyev</i>	1,32	98,68	P	—	—
8. <i>Tamperé-</i>	1,33	98,67	V!/P	—	—
9. <i>Heiné-</i>	2,63	97,37	P (V)	—	—
<i>mágnés</i>	2,63	97,37	P	P	—
11. <i>hidrogén</i>	5,26	94,74	V!/P!	V/P	P (V)
12. <i>József</i>	5,41	94,59	P	—	—
13. <i>kráter</i>	7,89	92,11	P (V)	P (V)	—
14. <i>Ábel</i>	9,21	90,79	P (V)	—	—
<i>Mannheim</i>	9,21	90,79	V/P	—	—
<i>oxigén</i>	9,21	90,79	P (V)	P (V)	P (V)
17. <i>Szaloniki</i>	10,53	89,47	V	—	—
18. <i>szuterén</i>	10,67	89,33	P (V)	P (V)	V/P
19. <i>viksz (!)</i>	20,00	80,00	P (V)	P (V)	P (V)
20. <i>kolibri</i>	21,05	78,95	V!/P	V/P	—
21. <i>hokedli</i>	23,68	76,32	V/P	V/P	V/P
22. <i>farmer</i>	38,16	61,84	P (V)	P (V)	V!/P
<i>férfi</i>	38,16	61,84	V!/P	V (P)	V!/P
<i>Noémi</i>	38,16	61,84	V!/P	—	—
25. <i>Ábelé</i>	38,67	61,33	[P?]	—	—
26. <i>Ábelék</i>	40,00	60,00	P	—	—
27. <i>fotel</i>	44,74	55,26	V/P	P (V)	V!/P
<i>Ofotért</i>	44,74	55,26	V/P	—	—
29. <i>honvéd</i>	48,68	51,32	P (V)	P	P (V)
21. <i>pantomim</i>	55,26	44,74	V	V	V (P)
20. <i>szamojéd</i>	57,89	42,11	V!/P	V/P!	—
<i>norvég</i>	68,42	31,58	V!/P	V (P!)	V (P)
18. <i>Honvéd</i>	68,42	31,58	V	—	V (P)
<i>Kalmárné</i>	71,05	28,95	V	—	[V?]
16. <i>Athén</i>	71,05	28,95	V	—	—
15. <i>athéni</i>	72,37	27,63	V	—	—
14. <i>argentín</i>	77,63	22,37	V/P!	V/P	—
13. <i>dózsé-</i>	79,45	20,55	V	V	—
12. <i>balett</i>	80,26	19,74	V/P	V (!)/P (!)	V!/P
11. <i>bohém</i>	81,58	18,42	V!/P	P (V)	—
10. <i>Karinty</i>	85,53	14,47	V	—	—
9. <i>Sík</i>	90,67	9,33	P	[V?]	[V?]
8. <i>klarinét</i>	94,74	5,26	V	V	—
7. <i>kabaré</i>	98,68	1,32	V	V	—
<i>vegetatív</i>	100,00	—	V!/P	V	—
<i>pocsék</i>	100,00	—	V	V	—
<i>negatív</i>	100,00	—	V (P)	V (P)	V (?)
<i>konkrét</i>	100,00	—	V!/P	V/P	V!/P
<i>karalábé</i>	100,00	—	V	V	—
1. <i>hamar (!)</i>	100,00	—	V (P)	V (P)	V (P)

6. Az általános áttekintés után nézzük meg közelebbről az egyes tesztszavakkal kapcsolatos eredményeket! Értékelésükkor összevettem őket a nyelvművelő kiadványok álláspontjával, emellett — ahol erre lehetőség nyílik — a bevezetőmben említett tesztek adataival is.

A kivétel nélkül velárisan toldalékolott lexémák közül a *hamar* szerepeltetése magyarázatra szorul, hiszen egyértelműen mély hangrendje semmi esélyt sem ad az illeszkedés ingadozására. Azért került be mégis a tesztbe, mert kíváncsi voltam középfokjeles alakjának a viselkedésére. (A szó melletti zárójeles felkiáltójel arra hívja fel a figyelmet, hogy az esetleges ingadozás nem magát a lexémát, csak annak egyik toldalékolott formáját érintheti.) — G. VARGA GYÖRGYI száz adatközlője közül (szociológiailag heterogén minta) szóbeli kikérdezéskor 77% használta a *hamarabb*, 20% a *hamarább*, 3% pedig az elhasonult *hamarébb* változatot; míg tíz írásbeli válaszadójából nyolc a *hamarabb*, kettő a *hamarább* mellett döntött (Alakvált. 52, 102, 228). A NymKk., a RagSz. és a NymKsz. a *hamarébb*-ot ugyancsak (nem helytelen) mellékváriánsként közli. Majdnem minden egyetemista adatközlőm a *hamarabb* formát használta, csak egy fiú alkalmazta az *á-s* változatot. (Az 1. táblázatban egyszerűsítésre törekedve vontam össze az *a-s* és *á-s* variánsokat.)

A *karalábé* és a *pocsék* megítélése a kézikönyvekben és az egyetemisták tesztlapjain tökéletesen egyforma.

A konkrét esetében az egyetemisták megoldásai egységesek, nyoma sincs a forrásainkban jelzett ingadozásnak. Egyébként a NymKk. és a NymKsz. a mély változatot ajánlja.

A *negatív* melléknév palatális toldalékolása a NymKk. és a RagSz. szerint ritka, az előbbi helyteleníti is. Egyetlen egyetemista sem alkalmazta. A NymKsz. rovatában a zárójeles kérdőjel arra utal, hogy a szótárból csak a *negatív* főnév illeszkedését ismerhetjük meg.

A *vegetatív*-ra vonatkozó eredmény a RagSz.-t igazolja. A NymKk. a mély változatot pártolva ingadozást jelez.

A *kabaré* és a *klarinét* szórványos palatális toldalékolása nem cáfolja a NymKk. és a RagSz. egységes véleményét.

A *Sík* családnévhez kapcsolható végződésekről a RagSz. és a NymKsz. csak közvetett információval szolgál. (Erre utal a rovatukban látható jelkombináció.) E szótárakból ugyanis csupán az derül ki, hogy a *sík* közszóhoz mély toldalékok járulnak (a tö eredetileg veláris magánhangzójához vö. EWUng.); ebből a családnév hasonló természetére lehet következtetni. A NymKk. azonban cáfolja ezt a feltételezést: „A tőhangzójukban magas, de toldalékukban mély hangú, tehát ilyen helyzetben vegyes hangrendű (*híd* típusú) szavak tulajdonnévként teljesen magas hangrendűek: *beszéltem Síkkel* (pedig: *a hengert metsszük egy síkkal*)” (2: 82). — A *Sík* tulajdonnév éppen azért vettem be a kérdőívbe, hogy a NymKk. idézett véleményét szembesítsem adatközlőim nyelvhasználatával. Az eredmény erősen ellentmond a kézikönyvnek; inkább azt valószínűsíti, hogy a családnévnek mégiscsak a közszó az illeszkedési mintája.

A *Karinthy* családnévhez és a *dózse* (*dózsé*-) szóhoz tartozó megoldások lényegében megfelelnek a NymKk. ajánlásának, bár legalább az utóbbi esetében a kézikönyv és a RagSz. ritka jelenségként a palatális illeszkedést is feltűntethette volna.

A *bohém*-ra nézve a NymKk. (az ingadozás megállapításával együtt) kissé helyesebbnek tartja a mély toldalékolást, a RagSz. viszont a palatális illeszkedést rögzíti főváltozatként. Meglepő és elgondolkasztató tehát, hogy az egyetemistáknak több mint 80%-a a mély variánst részesítette előnyben. (Ha magát az irányt nem is, az arányt esetleg a *-tól* rag természete is befolyásolhatta; l. Nyr.-beli vizsgálatomat a vegyes hangrendű keresztnevekről).

A *balett* toldalékolását a NymKk. ingadozónak mondja. Inkább a veláris változatot ajánlva ugyanezt vallja a NymKsz. A RagSz. is megállapítja az ingadozást, de úgy tűnik, hogy a szó ragozását tekintve kissé a palatális illeszkedést preferálja, a tesztbeli *-ozik/-ezik* képzős származékkal kapcsolatban viszont a velárisat. Mindezek alapján nagyjából egyszültyben lévő (40 és 60% közötti) arányokra számítottam, így felmérésem eredménye váratlanul ért.

Meglepőnek tartom valamelyest azt is, hogy az *argentín*-t az egyetemisták háromnegyede veláris raggal látta el. A RagSz. és a NymKk. ingadozó illeszkedést állapít meg, sőt az utóbbi a palatális irányt minősíti szabályosabbnak.

Az *Athén* eredménye sokkal inkább megfelel a „papírfornának”, de arra mutat, hogy a NymKk. mellékváltozatként megemlíthette volna a palatális illeszkedést is. Telitalálat viszont az az észrevétel a kézikönyvben, hogy a hangrendi illeszkedés szempontjából az *athéni* származék azonosan viselkedik alapszavával.

A NymKk. szerint „a *-né* képző sem bontja meg a mély hangrendet: *Kalmárné*-hoz” (2: 78). Ugyanez a NymKsz. véleménye is, de más példát hoz (358; a 2. táblázatomban megfelelő rovatában a jelkombináció ezt érzékelteti).

A 2. táblázat alsó és felső szakaszának összevetésekor szoltam már róla, hogy a *Honvéd* egyesületnév az illeszkedés tekintetében szignifikánsan különbözik a *honvéd* köznévtől. A NymKk. és a NymKsz. találoán indokolja ezt: a tulajdonnév összetett volta már elhomályosult; a köznévé jobban érezhető még, így természetes az utótag szerinti illeszkedés. Az egyetemisták megoldásai alapján azt mondhatjuk, hogy a NymKsz.-ban árnyaltabb a *Honvéd* minősítése a NymKk.-belinél, ugyanis a szótár mellékváltozatként a magas toldalékolást is megadja. A *honvéd* köznévvvel kapcsolatban pedig a RagSz.-ból hiányolom a veláris mellékvariánst.

A *norvég* teszteredménye összhangban van mindhárom könyv véleményével. A háromféle jelkombináció ugyanis csak nézőpontbeli és árnyalatnyi különbségeket fejez ki: a NymKsz. megállapítja a veláris toldalékok fölényét, a NymKk. kívánatosnak tartja azt, a RagSz. pedig a toldalék fajtájától teszi függővé (a kérdőívbeli esetben az *-ul* változatot előtérbe helyezve).

A *szamojéd* mély és magas toldalékai egyetemista adatközlőim válaszaiban nagyjából olyan arányban jelentkeznek, mint KONTRA és RINGEN felmérésében (UAJb. 1986: 5, 8). A GÖSY MÁRIA által vizsgált gyermekcsoportokban és felnőtt kontrollcsoportban a *szamojédról* forma részesevé a *szamojédról*-lel szemben ennél nagyobb (60 és 73% közötti), bár GÖSY szerint ezt maga a rag is okozhatja (Nyr. 1992: 429—34). A NymKk. a mély toldalékolást ajánlja. A RagSz. ingadozóként jellemzi a szót; érdekessége, hogy a melléknévi végződések közül a mélyeket, a főnéviek közül a magasakat említi első helyen. (A kérdőívemben a szó főnévként szerepel.)

A *pantomim* a NymKk. és a RagSz. szerint velárisan toldalékolandó. A NymKsz. ritka mellékváltozatként a palatális illeszkedést is megengedi. Az utóbbi véleményt támasztják alá a KONTRA—RINGEN szerzőpárosnak (UAJb. 1986: 5, 8) és GÖSY MÁRIÁNAK (Nyr. 1992: 433—4) a teszteredményei: ezekben a velárisok aránya 79—100%. Mindezt és a szó hangszerkezetét figyelembe véve rendkívül meglepő, hogy egyetemista adatközlőim válaszaik erős ingadozásról tanúskodnak. Úgy tűnik, a *pantomim* palatális toldalékolása csak a budapesti bölcsészlányok körében ennyire népszerű, ugyanis az egyetemista fiúknak csak a 25%-a alkalmazta.

Az *Ofofért* toldalékainak illeszkedését a NymKk. — a felmérés bizonyossága szerint helyesen — nem kívánja szabályozni.

GÖSY MÁRIA kísérletének eredményei azt mutatják, hogy a *fofel* mély és magas toldalékolásának aránya az életkortól és a ragoktól függően igen változatosan alakul (Nyr. 1992: 429—34). Számunkra most elsősorban az az érdekes, hogy az ő felnőtt adatközlői gyakrabban választották a palatális irányt, mint az én vizsgálatomban egyetemista résztvevői. Az utóbbiak válaszaik — a NymKk. állítását igazolva — erős ingadozásról tájékoztatnak. A veláris toldalékolást javasolva ezt teszi a NymKsz. is. A RagSz. viszont csak mellékvariánsként említi a mély toldalékokat; úgy tűnik, az egyenrangúság megállapítása szerencsésebb megoldás volna.

Az *Ábelé* és *Ábelék* szóalakok azért kerültek a kérdőívbe, mert kíváncsi voltam rá, igaza van-e a NymKk.-nek abban, hogy toldalékolásuk iránya ugyanolyan, amilyen az alapszavukra jellemző (2: 82). Igaz, az idézett helyen a két szóalak közül csak az *Ábelék* szerepel példaként, de (*é* hangzós toldalékról lévén szó) a kézikönyv véleménye az *Ábelé* formára is vonatkozik. (A 2. táblázatomban megfelelő sorában ezt a közvetettséget érzékelteti a jelkombináció.) — Az *Ábel* : *Ábelé*, *Ábelék* össze-

függésben az egyetemisták válaszai az illeszkedés irányát illetően nem cáfolják a NymKk. állítását, de az arányokra nézve megkérdőjelezzik. (Szemben az *Athén* : *athéni* párról mondottakkal!) Az *Ábel* keresztnévet tekintve a könyvbéli minősítés és a teszteredmény tökéletesen egybevág; úgy látszik azonban, hogy az *é* magánhangzós relatív tövek nagyobb teret engednek a mély toldalékoknak, mint az utolsó szótagjában *e*-s abszolút tő.

A NymKk. tanácsa ellenére a *Noémi* keresztnévhez az egyetemisták többsége palatális végződést csatolt.

A *férfi* a *férj* és *fi(ú)* elemekből jött létre (l. pl. TESz., EWUng.), így toldalékolását eredetileg a veláris utótag határozta meg. Az összetétel elhomályosulásának egyik bizonyítékaként a TESz. éppen a palatális illeszkedés fokozatos terhődítését említi. Ezt a tendenciát a NymKk. és a NymKsz. is észleli, de mindkettő a hagyományos mély toldalékolást ajánlja; a RagSz. pedig csak mellékvaltozatként közöl palatális végződést. — A G. VARGA GYÖRGYI alapvizsgálatát kiegészítő kérdőív (igaz, kevés adatközlőt faggatva) a *férfi*-t három raggal is kombinálja: a szóbeli és írásbeli válaszokban meglehetősen nagy a magas magánhangzójú variánsok fölénye (Alakvált. 244). KONTRA, RINGEN és STEMBERGER tesztjében a szó három raggal társítva és háromféle kontextusban szerepel; számunkra most a semleges kontextus és az összesített eredmény a lényeges: a ragok szerint változó mértékben mindkettő palatális túlsúlyt mutat (NyK. 1989: 133). LACZKÓ MÁRIA a *férfinak/férfinek* pár tagjainak részesedését vizsgálta háromfajta szövegkörnyezetben: ő a semleges kontextusban és az összeredményt tekintve is a mély variáns enyhe fölényét állapította meg (Nyr. 1991: 239). Egyetemista adatközlőim ugyanebből a párból választhattak: ők (LACZKÓ szociológiailag heterogén csoportjával ellentétben) szignifikáns, de nem elsőprő különbséggel a magas magánhangzójú változatot részesítették előnyben. — Mindez úgy summázható, hogy a *férfi* hangrendi viselkedése erősen függ a kontextus jellegétől és a toldalék fajtájától, sőt talán szociolingvisztikai tényezőktől is. Amennyire a tarka képből megállapítható, a nyelvhasználat inkább ellenkezik a nyelvművelő kiadványok ajánlásával, mintsem követné azt.

A 'nadrágfajta' jelentésű *farmer*-t LACZKÓ MÁRIA a *-ban/-ben* raggal vizsgálta, én pedig az egyes szám 2. személyű birtokos személyjellel. Eredményünk éppen úgy tér el, mint a *férfi* esetében: LACZKÓ adatközlői a semleges kontextusban és az összesítést tekintve valamivel gyakrabban választották a mély variánst a magasnál (i. h.), míg a kísérletemben részt vevő egyetemisták a palatális változatot kedvelik jobban. A NymKk. és a RagSz. rögzítette állapotnak az utóbbi arány felel meg; a NymKsz. az *e* magánhangzó túlzott gyakoriságának enyhítése érdekében a mély illeszkedést támogatja.

A *hokedli*-t és a *kolibri*-t az egyetemisták háromnegyede magas hangú végződéssel egészítette ki. A kézikönyvek szerint ennél nagyobb az ingadozás, sőt a NymKk. a *kolibri* mély toldalékolását javasolja.

A szavak skáláján a *viksz* mellett azért áll felkiáltójel, mert a kézikönyvek állásfoglalása nem magára a főnévre, hanem a kérdőívben szereplő *vikszel/vikszol* kettősségre vonatkozik. A megoldások igazolják a *vikszol* „ritkább, népies” minősítését.

A *szuterén* és az *oxigén* teszteredménye majdnem tökéletesen egybecseng a kézikönyvek véleményével; a kivétel csupán az, hogy az előbbi esetben a NymKsz. erősebb ingadozást sejtet. A *Szalomiki* — két skálászomszédjával szemben — az egyetemisták válaszaiban homlokegyenest más illeszkedési arányt képvisel, mint amilyenre a NymKk. alapján következtethetnénk.

A *Mannheim* és *Heine* (*Heiné*-) nevek azért kaptak helyet a kérdőívben, hogy megfigyelhesük, hogyan hat a kiejtés az illeszkedésre. A NymKk. szerint a vagylagos [mánhajm/mánhejm] ejtés ingadozó toldalékoláshoz, a [hejne] túlsúlya a [hájne] ejtéshez képest viszont a palatális irány fölényéhez vezet. Az utóbbi megállapítás igazát az egyetemisták eredménye is bizonyítja, ugyanakkor válaszaikból kitűnik a [mánhejm] dominanciája.

A *kráter* és a *mágnes* illeszkedési arányai az egyetemisták válaszaiban hasonlóak egymáshoz. A NymKk. és a RagSz. is csak annyi különbséget tesz köztük, hogy az előbbivel kapcsolatban

a mély mellékvariánsokat is említi. A *mágnes* magas todalékaival szemben KONTRA és RINGEN vizsgálatában is alig akadtak ellenpéldák (UAJb. 1986: 5).

A *József* és *Turgenyev* neveket az egyetemisták a NymKk.-nek megfelelően todalékolták.

A *hidrogén* végződéseinek problémája a NymKk. szerint meglehetősen bonyolult. Forrásunk — nyilván a magánhangzók sorrendjére tekintettel — a mély todalékoltást tartja helyesebbnek. Ugyanakkor megjegyzi: az *oxigén* hatására, továbbá azért, mert az önállóan is élő *gén* elem miatt a nyelvérzék a *hidrogén*-t akár összetett szónak is felfoghatja (így végződéseit az utótaghoz igazíthatja), igen gyakori a magas todalékoltás is. A RagSz. ingadozó illeszkedést mutat be, a NymKsz. pedig úgy ítéli meg, hogy a magas hangú változatok kezdik kiszorítani a mélyeket. — Az egyetemisták teszteredménye az utóbbi véleményt támasztja alá, sőt egészen szórványosnak mutatja a veláris todalékoltást. Ugyanezt tapasztalta KONTRA és RINGEN is (UAJb. 1986: 8). GÓSY MÁRIA eredményei arról tanúskodnak, hogy az öt- és hatévesek körében még a *hidrogén* mély todalékai a gyakoribbak, a kilencévesek döntései a ragfajta függvényében alakulnak, míg a felnőtteket szintén befolyásolja a rag, de ők már nagy többséggel a palatális variánsokat választják (Nyr. 1992: 429—30, 433—4).

„A finn *e* betű a magyar zárt *ē* hangnak felel meg [...], ezért nem töri meg a mély hangrendet. Helyesebb tehát a *Tamperéban* [...] alak, mint a *Tamperében*” — írja a NymKk. (2: 82). Csakhogy a budapesti egyetemisták között nagyon sok a nyílt *e*-ző, és az is kérdéses, hányan ismerik a finn kiejtés idézett szabályát (e problémákhoz vö. SZABÓ: Nyr. 1912: 204—6). Szerintem nem csodálkozhatunk azon, hogy adatközlőimnek csak elhanyagolható kisebbsége kapcsolt veláris végződést a *Tampere* (*Tamperé*-) városnévhez.

A kizárólag palatálisan todalékolt tesztszavak bizonyoságul szolgálnak a NymKk. és a RagSz. megállapításaihoz. Az *október* sem igazi kivétel, hiszen a feltüntetett veláris mellékvariáns a NymKk. szerint a köznyelvre nem jellemző, tájnyelvi színezetű.

A *kosztüm* próbaképpen került a kérdőívbe: kíváncsi voltam, hogy a labiális magas magánhangzó után kivétel nélküli-e a palatális illeszkedés. Az egyetemisták megoldásai megfelelnek a szakirodalom álláspontjának és várakozásomnak.

A *barométer*-t a nyelvérzék összetett szóként értékeli, így egészen természetes a *méter* szerinti palatális todalékoltás.

A *parlament*, *parlament*, *bukfenc* lexémák szerepeltetése és eredménye nem szorul magyarázatra.

7. Miatán végigjártuk a tesztszavak skáláját, érdemes megnéznünk, hogy az összképet tekintve mennyire tükrözi az egyetemisták nyelvhasználata a kézikönyvek megállapításait és javaslatait. A kérdést persze más irányból is megfogalmazhatjuk: a kísérleti eredmények közül mely részletek mutatnak arra, hogy célszerű volna finomítani vagy akár határozottabban módosítani a nyelvművelés és a szótárak állásfoglalását?

A 3. táblázat összefoglaló képet próbál adni arról, mennyire fedt egymást a kézikönyvek véleménye és az egyetemisták eredménye. Nem valamiféle szerénykedés diktálja, hogy próbálkozásról beszéljek: az egyezés, illetve különbség mértékének megállapítása cseppet sem könnyű, és aligha lehet mentes a szubjektivitástól.

A NymKk., a RagSz. és a NymKsz. álláspontját minden egyes szóra nézve összehasonlítottam az egyetemisták eredményével. A vizsgált összefüggéseket négy kategóriába osztottam. Az egyik pólusra azok az esetek kerültek, amelyekben (lényegében) teljes az összhang a könyv és a teszteredmény között; a másikra azok, amelyek erős szembenállásról tanúskodnak. A középben elhelyezkedő két kategóriába pedig aszerint soroltam az egyes eseteket, hogy a könyvnek és a teszteredménynek bonyolultabb, nem egyértelmű viszonyában a hasonlóság vagy az eltérés látszik lényegesebbnek; az osztályozásban itt a legnagyobb a szubjektivitás veszélye. — Igen hosszan lehetne és kellene taglalnom, hogyan kategorizáltam az eltérések fajtája és mértéke szerint a teszt-

szavak viselkedését, ez azonban szétfeszítené írásom kereteit. Megelégszem tehát azzal, hogy típusonként két példát említsek a NymKk. és a kísérleti eredmény összevetése alapján; az egyik példa mindig a skála alsó szakaszáról, a másik a felsőről való: „(teljesen) megegyeznek”: *kabaré, mágnés*; „közel állnak”: *negatív, honvéd*; „inkább eltérnek”: *phantomim, kolibri*; „erősen különböznek”: *Sík, Szaloniki*.

3. táblázat

Könyv	Skálaszakasz	Összevetés az egyetemisták eredményével (%-ban)			
		(teljesen) megegyeznek	közel állnak	inkább eltérnek	erősen különböznek
	felső	55	10	21	14
NymKk.	egész	<b>44</b>	<b>20</b>	<b>26</b>	<b>10</b>
	alsó	29	33	33	5
	felső	67	6	11	17
RagSz.	egész	<b>53</b>	<b>12</b>	<b>18</b>	<b>18</b>
	alsó	38	19	25	19
	felső	22	22	11	44
NymKsz.	egész	<b>33</b>	<b>28</b>	<b>11</b>	<b>28</b>
	alsó	44	33	11	11

A táblázat a négy kategória előfordulási arányait mutatja be. Mivel az adatok nemcsak a mért eredménytől, hanem mérlegelésemről is függenek, a százalékkértékeket kerekítettem. (Ebből adódnak a 99, ill. 101%-os sorösszegek.) — Azt is fontos szempontnak tartom, hogy a 2. táblázat skálájának alsó és felső szakaszán, azaz a kísérletben veláris, illetve palatális többséggel toldalékolt tesztszavakra nézve egyformán érvényesül-e a nyelvhasználatban a kézikönyvek véleménye vagy tanácsa. Ezért döntöttem úgy, hogy nemcsak a skála egészére vonatkozó arányokat, hanem a két szakaszra érvényes részarányokat is feltüntettem.

Az összehasonlítás a NymKk.-vel kapcsolatban a legteljesebb, hiszen ennek a skála mind az 50 szaváról van véleménye. (A RagSz.-nak 34-ről, a NymKsz.-nak 18-ról.)

A könnyebben megítélhető eseteket, vagyis a két szélső kategóriát vizsgálva kitéjük, hogy az egyezés majdnem mindenütt nagyobb a különbségnél. Egyetlen kivétel akad: a NymKsz. véleménye a felső szakaszhoz tartozó szavakról. Ez az ellentmondás éppen kivételessége miatt feltűnő, és arra figyelmeztethet, hogy a kézisztár talán túlbecsüli a veláris illeszkedés szerepét, vagy a nyelvhasználat szembeszállva próbálja előtérbe helyezni a mély toldalékokat. A skála alsó szakaszát tekintve viszont — különösen akkor, ha az egyezések mellett az egymáshoz aránylag közel álló véleményekkel és eredményekkel is számolunk — szinte semmi sem zavarja a NymKsz. és az egyetemisták megoldásainak összhangját.

Érdekes, hogy a NymKk.-nek és a teszteredménynek nagyobb mértékű egyezése és különbsége egyaránt a felső szakaszon figyelhető meg. Ez a kettősség arra vall: elég sok olyan szó jutott ide, melynek megítélése a hangrendi illeszkedés szempontjából a nyelvművelő számára gyakorlati vizsgálat nélkül is viszonylag könnyű. Másfelől arra mutat: a problematikusabb, ingadozó sejtető esetekben a NymKk. — a nyelv változatosabb hangzásának védelmében — a mély illeszkedést támogatja, az egyetemisták viszont szívesebben választják a magas magánhangzójú végződéseket. — A NymKk. és a teszteredmény közötti árnyalatnyi, fokozatbeli, élesnek nem nevezhető eltérések inkább a skála alsó szakaszát jellemzik.

Az egyetemisták válaszai a legnagyobb arányban a RagSz. megoldásaival egyeznek meg. Ez nem is meglepő, hiszen ennek a szótárnak elsősorban tényrögzítő, tájékoztató funkciója van; a tanácsadásra, az olvasók direkter befolyásolására is vállalkozó nyelvművelő kiadványok gyakrabban kerülhetnek összeütközésbe a nyelvhasználattal. Éppen ezért váratlan jelenség, hogy a skála egészét tekintve a teszteredményhez képest éles különbséggel a legritkábban nem a RagSz.-ban, hanem a NymKk.-ben találkozunk.

A 3. táblázat adatait úgy is csoportosíthatjuk, hogy egyesítjük az első és a második, illetve a harmadik és a negyedik kategóriát. Így láthatóvá válik: a NymKk., a RagSz. és a NymKsz. közös abban, hogy (az egész skálát tekintve) a teszteredménnyel való egyezés és hasonlóság körülbelül kétszer akkora bennük, mint az eredménnyel többé-kevésbé szemben álló vélemények részesedése.

8. Az egyetemisták nyelvhasználatát összevethetjük a kísérlet többi résztvevőjének megoldásaival, és persze azt is megvizsgálhatjuk, mely pontokon mond ellent egymásnak az egyetemista lányok és fiúk (az 5. és 6. csoport) eredménye.

Nem szólok azokról az esetekről, amelyekben a csoporteredmény az egyetemisták összeredményével lényegében egybehangzóan, de aránybeli eltéréssel tanúskodik a veláris vagy a palatális illeszkedés fölényéről. Mondandómat tehát azokra a tesztszavakra korlátozom, melyek todalékolásában egy vagy több csoport „szembeszáll” az egyetemisták összeredményével; szembeszállásnak tekintem a döntetlent, azaz a mély és magas todalékok egyensúlyát is.

Az alapvizsgálatának ellentmondó csoporteredményekről a 4. táblázat ad képet. A tesztszavak skálája, sorszámozása a 2. táblázat rendjét követi. A felkiáltójelek — döntetlen esetén zárójelben — az eltérés helyére hívják fel a figyelmet.

Az 50 tesztszóból 24-gyel kapcsolatban fordul elő az alapvizsgálatával ellentétes eredmény. A 4. táblázatban ugyanannyi szó jut a skála alsó szakaszára, mint a felsőre; csakhogy az eltérések száma a két szakaszon egészen más: az alsón 16, a felsőn 34. Ebből arra következtethetünk, hogy az adatközlői csoportok véleménye inkább olyan esetekben nem egyezik az egyetemisták összeredményével, amikor az utóbbiak a palatális változatra voksoltak. — Mivel az 50 vizsgált szóhoz tíz-tíz csoporteredmény tartozik, ezekből 500 született. Az összesen 50 eltérés ennek csak 10%-a, vagyis a teljes vizsgálatot tekintve az adatközlői csoportok döntései 90%-ban egységesnek mondhatók. (Az 50 esetből minden másodikban van egyensúlyban a mély és a magas magánhangzójú todalékok száma.)

Az adatközlői csoportok közül a legtöbb eltérést a 10., vagyis a nyíregyházi főiskolás fiúké produkálta; ez a „csoport” azonban csak két főből áll, így érthető, hogy viszonylag gyakori a döntetlen. Rajtuk kívül a budapesti tanulók két csoportja és a nyíregyházi hetedikes fiúké tért el az esetek 10%-ánál gyakrabban az egyetemisták összesített eredményétől. — Az alapvizsgálat során tapasztalt tendenciának a legritkábban az érettségi előtt álló gimnazista lányoknak és (természetesen) az egyetemista lányoknak a döntései mondanak ellent; jellemző, hogy minden eltérésük az illeszkedés szempontjából erősen ingadozó lexémával kapcsolatos. Mindebből az is kiderül, hogy az alapvizsgálatban a *pantomim* és a *honvéd* ügyében az egyetemista fiúké volt a döntő szó. Egyébként az ő csoportjuk eredménye háromszor tér el az összesítettől; leginkább az kelthet feltűnést, hogy többségük a *Noémi* veláris todalékolását választotta.

A 4. táblázat azt is elárulja, hogy a legtöbb tesztszó megítélése legfőljebb két-három csoportban különbözik az egyetemisták összeredményétől. Ennél több eltérést csak a *honvéd*, az *Ofofórt* és a *Noémi* sorában láthatunk. Nyilván nem véletlen, hogy a 2. táblázat szerint az első kettő az erősen ingadozó illeszkedésű szavak zónájába tartozik, sőt a harmadik is közel áll ehhez.

A csoporteredmények köréből még számos érdekességet említhetnék, de remélem, a 4. táblázat önmagáért beszél, így további magyarázatokra nincs szükség.



4. táblázat

A szavak skálája	A csoportok sorszámai										Összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
17. <i>Szaloniki</i>	!										1
19. <i>viksz</i>	!							!		(!)	3
20. <i>kolibri</i>	!	!									2
21. <i>hokedli</i>	(!)										1
22. <i>farmer</i>				!				(!)		(!)	3
<i>férfi</i>								!		(!)	2
<i>Noémi</i>	(!)	(!)		(!)		!		(!)			5
25. <i>Ábelé</i>	!						!				2
26. <i>Ábelék</i>							!		(!)		2
27. <i>fotel</i>									!	(!)	2
<i>Ofotért</i>		!		!		(!)			!	(!)	5
29. <i>honvéd</i>		!	!	(!)	(!)		!			(!)	6
21. <i>pantomim</i>					(!)						1
20. <i>szamojéd</i>	!		(!)								2
<i>norvég</i>						(!)				(!)	2
18. <i>Honvéd</i>							!				1
<i>Kalmárné</i>	(!)	!								(!)	3
16. <i>Athén</i>										!	1
15. <i>athéni</i>										!	1
14. <i>argentín</i>								(!)			1
13. <i>dózsé-</i>		(!)									1
12. <i>balett</i>								!			1
10. <i>Karinthy</i>								!			1
9. <i>Sík</i>										(!)	1
összesen	8	6	2	4	2	3	4	7	3	11	50

9. Az 5. táblázat az iskolatípusok, a nemek és a tanulmányok helyszínei szerint összegzi az adatközlői csoportok eredményeit. — A fejléc alatti sorban a felkiáltójel arra utal, hogy a 10—11 éves budapesti tanulók valójában nem általános iskolába, hanem gimnáziumba járnak. Az alsó harmadban a „Budapesten (2)” jelölés azt érzékelteti, hogy ebben a sorban csak két, a nyíregyháziakkal összehasonlítható korosztály (a tanulók és az egyetemisták) eredményeit vettem figyelembe, míg a fölötte lévő sorban az érettségi előtt álló gimnazistákét is.

A mély és a magas magánhangzójú toldalékok arányát tekintve egyik vizsgálati szempontból sincsenek szignifikáns különbségek az adatközlői kategóriák között. A semleges válaszok a 10—13 éves tanulóakra, a fiúkra és a budapestiekre jellemzőbbek.

Ami az egyes adatközlőket illeti, csak a szélsőséges teljesítményekről szólok néhány szót. — Veláris toldalékkal a legkevesebb tesztszót (9-et) egy 11 éves budapesti fiú látta el. Mivel azonban tőle kaptam a legtöbb semleges választ is (23-at), külön vizsgáltam azoknak az eredményét, akik legfőljebb egy-két semleges választ adtak. Közülük a legritkábban (12-szer) egy 24 éves budapesti egyetemista lány használt mély toldalékot; egyben ő a palatális illeszkedés rekordere is (37 ilyen megoldással). A veláris válaszok csúcseredményét (32) budapestiek érték el: egy 18 éves gimnazista lány, egy 19 éves egyetemista lány és egy 11 éves fiú. Azt mondhatjuk, hogy ugyanennek a fiúnak van lényegében a legkevesebb palatális megoldása (17); ugyanis egy vele egyidős buda-

pesti lánytól, aki még nála is ritkábban (15-ször) döntött a magas toldalék mellett, túl sok (14) semleges választ kaptam.

5. táblázat

Összesített eredmények	%		
	mély	magas	semleges
általános iskola (!)	44,32	52,38	3,30
gimnázium	44,78	54,89	0,33
felsőoktatás	44,71	54,96	0,33
lányok	44,54	54,68	0,78
fiúk	44,79	53,54	1,67
Budapesten	44,29	54,45	1,25
Budapesten (2)	44,20	54,37	1,43
Nyíregyházán	45,51	53,95	0,54

10. 1958-ban megjelent tanulmányában (NytudÉrt. 17. sz. 105—29) SZÉPE GYÖRGY akkor beszél „hangrendi” illeszkedésről, ha az úgynevezett semleges magánhangzók valóban semlegesként viselkednek, vagyis a toldalék a tö veláris magánhangzójához igazodik; „szóvégi” illeszkedésről pedig akkor, ha a toldalék milyensége a tö utolsó magánhangzójától függ. Miután utalt arra (i. h. 110), hogy SIMONYI ZSIGMOND már 1879-ben felhívta a figyelmet a magas toldalékok terjedésére, SZÉPE ezt írja: „Mivel a »hangrendi« illeszkedés — habár korlátozva — ma is érvényben van, úgy is megfogalmazhatjuk a szabályt, hogy a mai magyar nyelvben egymás mellett, egyszerre működik a hangrendi és a szóvégi illeszkedés. A főszabály azonban — úgy gondolom — ma már inkább a szóvégi illeszkedés” (i. h. 128). — DEME is megállapítja, hogy „A köznyelvi kiejtés némileg a magas hangrendűvé válás felé törekszik”, de így folytatja: „Nyelvművelésünk azonban — tekintettel az *e* hangnak már amúgy is eléggé gyakori voltára — e fejlődési folyamatot igyekszik megállítani, sőt ahol lehet, még az utolsó szótagjukban *e* hangot tartalmazó szavakat is inkább a mély hangrendű toldalékok felvétele felé irányítani” (MMNyR. 1: 98). A DEME által megfogalmazott nyelvművelési elvről ezt olvashatjuk KONTRA, RINGEN és STEMBERGER tanulmányában: „Az is lehetséges, hogy a velarizáló szabály a *sláger*-féle szavakon egyáltalán nem működne, ha a nyelvművelők nem a veláris toldalékok használatát támogatnák [...] A nyelvművelésnek ebben a tekintetben nincs jelentős hatása, de valamelyest hozzájárulhatott ahhoz, hogy a beszélők ezekre a szavakra (alacsony szinten) alkalmazzák a velarizáló szabályt” (NyK. 1989: 139). — Végül álljon itt PAPP FERENC megállapítása 1975-ben megjelent könyvéből: „a magas hangrendűség terjedése ezek szerint objektív, dinamikus folyamat, melyet alkalmasint még tekintélyes szubjektív beavatkozás sem tud megváltoztatni” (Paradigm. 182).

Mindezt azért idéztem, mert a hangrendi illeszkedéssel kapcsolatban ma is az a nyelvművelés legfőbb kérdése: szabad-e és érdemes-e fékezni a palatális toldalékolás terjedését, s ha igen, milyen esetekben és milyen mértékben?

Vizsgálódásom eredményei arra mutatnak, hogy a közelmúlt és napjaink nyelvművelése a korábbinál árnyaltabban próbál meg válaszolni a kérdésre, bár — legalábbis a diákok megoldásait figyelembe véve — talán több szóval kapcsolatban is belenyugodhatna, hogy valószínűleg hiábavaló a veláris toldalékolás támogatása. A nyelvművelők ítélete persze erősen függ saját nyelvhasználatuktól is: nyilvánvaló például, hogy az *e*-zök könnyebben elfogadják a magas magánhangzójú toldalékok térhódítását, mint az *é*-zök (vö. SZABÓ SÁNDOR: Nyr. 1912: 205—6).

Remélem, kísérletemmel sikerült felhívnom a figyelmet a hangrendi illeszkedés kérdéskörének néhány jelenségére és kutatásra érdemes részletére. Jól tudom azonban, hogy a nyelvművelés és a nyelvhasználat tüzetesebb összevetésére csak nagyobb létszámú, nyelvészeti szempontból változatos összetételű adatközlői csoportok segítségével és gazdagabb szempontrendszer alkalmazva kerülhetne sor. A nyelvhasználatról igazán hiteles képet — bár utaltam a módszerrel kapcsolatos nehézségekre — véleményem szerint csak igen nagy terjedelmű, sokféle műfajt képviselő beszélt és írott nyelvi korpusz adhatna.

HORVÁTH LÁSZLÓ

## É L Ő N Y E L V

### Adalékok az ifjúság szóképzéséhez empirikus vizsgálati tapasztalatok alapján\*

A hazai élőnyelvi kutatások témái között évtizedek óta fontos helyet foglal el az ifjúság nyelvének vizsgálata. A vizsgálatok feltárják azokat a sajátosságokat, amelyek elsődlegesen a szóképzés vonatkozásában jellemzik az ifjúság nyelvét, mint rétegnyelvet.

Magam is immár másfél évtizede végzek empirikus vizsgálatokat a tíz-tizenévesek körében a nyelvi sajátosságok feltárása érdekében hazai és szlovéniai kutatópontokon a magyar anyanyelvűek körében. A szlovéniai vizsgálataimat egyetemi hallgatói korosztállyal bővítettem. Elemzéseim a szóképzési terület mellett a hangtani, alaktani, jelentéstani, mondattani területekre is kiterjedtek. Most a szóképzés területére, ezen belül is néhány speciális szóképzési réteg elemzéséhez kapcsolódó tapasztalataimról kívánok beszélni.

A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókinccse néhány évtizeddel ezelőtt az élő beszélt nyelvet használó falusi, paraszti lakosság nyelvének nélkülözhetetlen részét képezte. A gazdálkodási forma mindenki által ismert megszűnése után a szóképzés pusztulása is megindult. Ma már azt is mondhatjuk, hogy rendkívüli módon felgyorsult. Ezt igazolják VARGA JÓZSEFNÉ Osli községben, KÉNER ISTVÁNNÉ Lónyán végzett vizsgálatai (MNyj. 24. és 26—27. kötet), akiknek elemzései sarkalltak arra, hogy két Vas megyei kutatóponton, Náraiban és Jákon magam is megvizsgáljam a paraszti szóképzés pusztulásának jellemzőit. Az ifjúság körében a témához kapcsolódó szavak közül Náraiban 31% aktív, 13% passzív, 56% kihalt, Jákon 20% aktív, közel 12% passzív, 68% kihalt. Ezek a statisztikai adatok azt igazolják, hogy a mai fiatalok hiába élnek együtt szülőföldjükön nagyszüleikkel, a paraszti gazdálkodás szerszámaival, eszközeivel, munkamódszereivel, számukra a mai technika világa a döntő hatású, nem a hagyományörzés. A hazai gazdasági és ezzel összefüggő nyelvi változás volt az irányadó évtizedeken keresztül. A rendszerváltás, s az újra induló egyéni, esetleg farmgazdálkodás befolyásolhatja ezt a nyelvi folyamatot. A szóképzési egységek, a szavak ismeretlensége az ifjúság körében párosul a frazeológia ismeretlenségével is. Pl. *A szegény ember disznájának, meg az urak hálálának igen nagy hire van. Korán dicsért epergyének nem köll nagy kosarat vinni. A világos, ritka felhőnek, meg a mosolygós menyecskének nem szabad hinni.* Néhány helyi szólás, a sok közül, ma már teljesen ismeretlen a fiatalok körében.

A nyelvi hagyományörzés a szlovéniai Szentlászlón (Motvarjevci) a hazaitól eltérő tanulságokat mutat. PENAVIN OLGA gyűjtőmunkája nyomán 248 szóképzési egységet mutat be Szentlászlóból a Nyelvőr 1961. évi évfolyamában (460—3). Több mint húsz évvel később 1993—94-ben végzett vizsgálataimban — amelyek elsődlegesen a változások mennyiségi és minőségi tényezőit

\* Az OTKA T 006632. sz. pályázatának támogatásával készült. Előadásaként elhangzott a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán, 1994. augusztus 24-én Egerben.

kutatták — megállapítottam, hogy a 248 szóból 38 az ismeretlen szavak száma, amely 15%, tehát a kérdezett szavak 85%-a ma is él a fiatalok nyelvében, nemcsak ismerik, hanem használják is ezeket mindennapi kommunikációjukban. Azonban változás itt is van. A változás nem a pusztulás, kiavulás elsődlegesen, hanem az archaikus és a köznyelviesedő adatok egymás mellett élnek, pl.: *ácsmadár — harkály, befödöz — betakar, hiél — padlás, kóstokaesku — dohányzacsku, szácsfa — fűzfa, tikmony — tojás* stb. A szópárok jól bizonyítják, hogy a nyelvjárási szavak részben megőrzik a terület nyelvi sajátosságait, de az eredetileg gyűjtött adatokhoz képest végbement változások a köznyelviesedés irányába mutatnak. Több köznyelviesedett alak is él a tájnyelvi adatok mellett.

Tudomásul kell vennünk a nyelvi archaizmusok kiavulását a paraszti szókészlet körében az ifjúság nyelvében. A pusztulásnak az oktatás közvetlenül is érzékeli kárát valamennyi iskolatípusban az irodalmi alkotások, versek, prózai művek tanításakor. Arany, Petőfi, Ady, József Attila — hogy csak a legnagyobbakat említssem a sor folytatása nélkül — műveinek jelentős része kötődik a paraszti szókészlethez témájuk, nyelvi „építőköveik” alapján. A mai generációk anyanyelvi nyelvismeretének hiányosságai a paraszti szókincs területén olyan méreteket öltöttek, hogy az alkotások megértésének nehézsége megnehezíti a mű esztétikumának, az irodalmi mű szépségének befogadását.

A magyar nyelv szókészletének másik fontos rétegét képezik a hangutánzó igék. A hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza (MNYTK. 182. sz. 1987., társszerző KÖBÖLKUTI KATALIN) muravidéki 15 kutatópontján tapasztalhattam, hogy a fiatalok körében a magyar hangutánzó igék elevenen, több alakváltozatban is élnek. Az anyanyelvi adatok elsődlegessége általános, azonban az általános érvényű, köznyelvi hangutánzó igék esetében megjelennek a szlovén megfelelőik is. Ilyenek pl.: *kotkodácsul : kotkodaka, kukorékol : kikirika, nyávog : mijavka, fűtyül : žvižga, ugat : laja, tutul : tuli* stb. A kétnyelvűségnek egészséges megvalósulását tapasztalhatjuk e rétegben, hiszen a többségi nemzet nyelve nem gyengíti az anyanyelvet, amint azt a más szókészleti rétegekben, valamint a különböző nyelvi szinteken sajnos erőteljes hatásként megfigyelhetünk. A hangutánzó igék között sok archaikusnak tekinthető, csak az adott tájegységhez kötődő, tehát a köznyelvben nem ismert és nem használt alakok élnek az ifjúság nyelvében, pl. *béj, böcörög, csácsorog, csatarász, dáberikul, ginyul, hákkog, kadanász, kotácsul, tottorikul* stb.

A magyar nyelv nyugati határa mentén jelentős német nyelvi hatás érvényesült. Számos német eredetű szó került a nyelvbe a történelmi évszázadok során, s ezek jelentős része napjainkban is megtalálható a beszélők nyelvében. A magyarba bekerült német szókészleti egységek egy része tájszóvá vált, amelyeket a beszélők mindennapi kommunikációjában rendszeresen használtak. Erre vonatkozóan l.: IMRE SAMU, A felsőöri nyelvjárás (NytudÉrt. 72. sz. 1971.); KISS JENŐ, A mihályi nyelvjárás német (bajor—osztrák) eredetű tájszavai (Nyelvjárási tanulmányok. MNYTK. 159. sz. 1981.), SZABÓ JÓZSEF, A nagykönyi nyelvjárás (Szekszárd, 1986.) és mások munkái részletesen szólnak.

Szülőfalumban, Náraiban végzett tájszógyűjtéséből kiválasztott 80 német eredetű lexéma állapotának vizsgálatát végeztem el három különböző korosztályban, így az ifjúság körében is (GUTTMANN MIKLÓS, A német eredetű tájszavak állapota Náraiban. II. Dialektológiai Szimpozion, Veszprém, 1990. 79—88). Az adatok tanúsága szerint a német eredetű tájszavak közel 50%-át a fiatal generációhoz tartozó beszélők ismerik és használják beszédükben, tehát napjainkban is eleven jellemzője a nyelvhatáron élő fiatalok nyelvének. A változás, a kiavulás ténye nem vitatható, azonban ez a mozgás korántsem megy gyorsan végbe annak ellenére sem, hogy a fiatalok városi munkahelyeken dolgoznak. A lakóhely, a család nyelvi környezete tovább élteti a tájszavak jelentős részét.

A kiavulás, a pusztulás azokat a lexémákat érinti elsődlegesen, amelyek ma már nem használt tárgyak, eszközök, munkafolyamatok stb. jelölésére szolgáltak. Így a hagyományos paraszti gazdálkodás hajdani szókészletéhez tartozó szavak, pl. *futrás, komét, pétili, prigli, slájfér, srót, srecili* stb.; a hajdani lakáskultúra tárgyai, pl. *supédli, kэфéránc*. A meglevő, napjainkban is használt

eszközök, tárgyak megnevezésére a tájszó helyett a köznyelvi kerül előtérbe a nyelvhasználatban, de nyelvi tudatukban a régi is megmarad. Így a *ciha* — *huzat*, *rádli* — *tészta*, *vágó*, *perepli* — *esernyő*, *sérhokli* — *tűzpiszkáló*, *slájër* — *fányol*, *srót* — *dara* stb. — A fiatalok ma már nem használják a hajdan általános *tislër*, *méhánikus*, *srótos* alakokat, helyettük a köznyelvi *asztalos*, *műszerész*, *darálós* az általános.

A köznyelvi esemény nem minden esetben történik közvetlenül, hanem valamilyen közbülső lexéma beiktatásával. A *csipkebogyó* megnevezésére a legidősebbek általánosan használják a *hëcsëdli* — *hëcsli* alakváltozatokat, a középső nemzedék a *csitkënye* — *csicskënye* változatokat, amelyek ismerete és használata ma is általános, de a fiatalok nyelvében a köznyelvi szó egyre gyakrabban előfordul.

Az ifjúság nyelvének, a szóismeret változatosságának, gazdagságának formálásában döntő szerepe van a nyelvi környezetnek, különösen a családnak. Megtanulják a fiatalok azokat a lexémákat is, amelyeket csak az idősebbek ismertek és használtak, azonban a kiavulás mégis bekövetkezik, mert a társadalmi környezet nem motiválja a szóhasználatot, ugyanis a jel és jelölt viszonyára nincs szükség, így a tájnyelvi hangsor elveszíti szerepét, regionalitása, hangzása, stilisztikai hatása miatt is.

Azoknak a szavaknak a használata marad általános, amelyek a tágabb nyelvi környezetben, így a munkahelyen, a városban, a helyi sajtóban, tömegkommunikációban is megfigyelhető, pl. *csëkdëli*, *dëkkul*, *kiszli*, *krobót*, *platni* stb.

Az ifjúság nyelvében tehát élnek az említett német eredetű lexémák, differenciáltabbá téve a nyelvhasználatot, s egyúttal a területi szókészleti sajátosságok létét igazolják. Az egységesülés irányába történő nyelvi változás a szókészlet területén is együtt jár a differenciálódás folyamatával is, amelyben fontos szerepet játszik a nyelvhatárokon érzékelhető nyelvi kontaktus, a kontaktusban megfigyelhető, különböző nyelvi szintekhez köthető sajátosságok.

Az elmúlt években a nyugati nyelvjárás területén, több hazai és szlovéniai kutatóponton végeztem élőnyelvi adatgyűjtő és elemző munkát tíz-tizenégy és húsz évesek körében. A vizsgálat néhány szókészleti tanulságát kiemelve megállapítható, hogy a korosztály az iskolai oktatás feladatánál, céljánál megfelelően a köznyelvi szókészletet használja, ami teljesen természetes. Emellett azonban az ifjúság nyelvét jellemző diáknyelvi szavak, frazeológiai egységek mint neologizmusok élnek a beszédben — a hazai és szlovéniai adatközlőim nyelvében egyaránt. Mivel a jelenségre sok nyelvi adatot olvashatunk a szakirodalomban, most példák sorolásától eltekintek. A korosztály nyelvét a tájszóhasználat is jellemzi. Alaki, jelentésbeli és valódi tájszók egyaránt megtalálhatók adatközlőim nyelvében. Néhány példa: *buborcsek* 'bördaganat', *facsari* 'kedvetlen', *nyihos* 'tüzes', *velëncse* 'szőlővenyige', *stóc* 'rakás, farakás', *krëdënc* 'konyhaszekrény', *farkapënz* 'borraivaló', *ragadvány* 'kátángkóró', *prësurka* 'disznósajt' stb.

A szlovéniai magyarok körében a tájszóhasználat még gazdagabb képet mutat, amelynek okait most nem részletezhetem. Pl.: *A moszigálót is fëlvittük a hëgyre. Barátaimmal sürven kilátogatunk az erdőbe. Tëgnap mostam haját, ezért máma igën szüntös. A moszigáló, sürven, szüntös szavak a köznyelvben nem fordulnak elő. Azt azonban meg kell említenem, hogy az eddig felsorolt jellemzőkön túl a kétnyelvűség körülményei között élők nyelvében, a mindennapok nyelvhasználatában megjelennek a többségi nemzet nyelvének szókészleti egységei is, s ennek következtében gyakran létrejön egy keveréknyelv, amely ugyan az adott közösségben betölti a gondolatcsere, a kommunikáció funkcióját, de a szóhasználat, sokszor a grammatikai szerkesztés tekintetében is vegyes. Pl. *Már négy izpitöt megcsináltam. Irénke letipkálta a feladatlapokat. Egész nap két alak zsicázta a lányokat.* (*izpit* 'vizsga', *tipkati* 'gépelni', *zicati* 'hódítani, udvarolni').*

Empirikus vizsgálati tapasztalataim alapján úgy látom, hogy az ifjúság nyelvének szókészleti jellemzőihez — egyebek mellett — hozzátartoznak azok a területek is, amelyeket érintettem, tehát a paraszti gazdálkodás, a hangutánzás, a német eredetű tájszavak, a kétnyelvűség körülményeiből fakadó sajátosságok. Ezeket a szókészleti rétegeket együttesen meghatározzák a nyelvészeti és szociolingvisztikai

és a területiségi tényezők is. Az ifjúság szókészletének ilyen szempontok alapján is történő vizsgálatával — ismereteim szerint — a kutatások kevésbé foglalkoznak, pedig a szaktudományi vizsgálatok tanulságai az alkalmazott nyelvészet, az irodalmi és anyanyelvi nevelés gyakorlatát gazdagíthatnák, hatékonyságát is növelhetnék.

GUTTMANN MIKLÓS

## S Z E M L E

### Balassa Iván, Szabó T. Attila (1906—1987) Erdély nagy nyelvtudósa

Püski, Budapest, 1996. 160 lap

Mivel folyóiratunk e száma Szabó T. Attiláról tanulmányokat, méltatásokat közöl, s mivel az ismertető könyvről B. GERGELY PIROSKA, Szabó T. Attila tanítványa a *Nyr.*-ben (1997: 121—5) már hosszabban szólt, itt én csak rövidebben írnék róla.

A könyv szerzője, BALASSA IVÁN a debreceni egyetemen végzett és doktorált 1940-ben. Ezután Csúry Bálint ajánlására díjas gyakornoknak Szabó T. Attila mellé került, akit ekkor neveztek ki a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének tanárává. Balassa Iván egy év múlva, igaz, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumhoz ment át, majd pedig, amikor Észak-Erdélyt újra Romániához csatolták, visszajött Magyarországra, de Szabó T. Attilával folyamatosan levelezett, tartotta a kapcsolatot. (Az erdélyi tudományos élet akkori megújulásáról, kimagasló teljesítményéről legutóbb I. pl. FARAGÓ JÓZSEF, *Volt egyszer egy Erdélyi Tudományos Intézet: Helikon <Kolozsvár> 1997. ápr. 25. 3—4.* — Az Intézet magyar nyelvészeti szakosztályát, majd 1944—1945-ben az egész Intézetet Szabó T. Attila vezette.) Könyve írásakor, amely tisztelgés is a szeretett Professzor előtt, Balassa újra át tanulmányozta Szabó T. Attila munkásságának, életének dokumentumait. Sok adatot kérdezett, gyűjtött a családtagoktól, munkatársaktól, ismerősöktől is. A könyv szövegét pedig előzetesen többekkel elolvastatta, ellenőriztette. Így munkája a részleteket tekintve is igen jó kalauz Szabó T. Attila pályájához, az erdélyi magyar tudományos élet vonatkozó részéhez. (Természetesen erdélyi kollégáink alkalom adtán mindezt még tovább bővíthetik, árnyalhatják.)

Balassa Iván nyelvészként indult, s noha érdeklődése nemsokára elsősorban a néprajz felé fordult, kapcsolata a nyelvészettel mindmáig megmaradt, a kisebbségbe került magyarság kultúrájával pedig tüzetesen foglalkozott, foglalkozik. Így nem érezzük hiányát, hogy nem nyelvész ír Szabó T. Attiláról, annál kevésbé, mert Szabó T. Attila a nyelvészetten kívül számos tudományágat, a néprajzot is művelte.

Tekintettel e szám tartalmára is, úgy gondolom, Szabó T. Attila (nyelvészeti) munkásságát a *MNy.* olvasói előtt nem szükséges bővebben bemutatni. A könyv megteszi ezt, s az erdélyi kézíratos énekeskönyvekről 1926-ban írt tanulmánytól kezdve kiadványok, könyvek, cikkek sokaságát áttekintve jutunk el a magyar lexikográfia monumentális alkotásáig, a ma a 8. kötetnél és az *M* betűnél tartó Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárig. Szabó T. Attila, tudjuk, hosszú évtizedek alatt ennek maga gyűjtötte az anyagát, az első kötetet (A—C, Bukarest, 1975.) pedig egyedül is szerkesztette. Később ebben egy kolozsvári nyelvészekből, részben tanítványaiból álló munkaközösség segítette, amely a Mester halála után is folytatta a munkát. Az *SzT.* a régi (erdélyi) magyar nyelvenek s az ottani magyarok, németek, románok és a többi nép együttélésének egyedülálló dokumentuma. Olvasmánynak is érdekes, s már eddig is számos tudományág hasznosította, a jövőben pedig erre még inkább meglesz a lehetőség (a történelemre vonatkozóan I. pl. HORVÁTH MÁRIA: Benkő-

Eml. Bp., 1981. 97—104). Ha van postumus Herder-díj, vagy munkaközösség is megkaphatja, Szabó T. Attila, illetve az SzT. áldozatkész munkaközössége méltó lenne rá.

„A múlt magyar tudósai” című sorozatban már több nyelvészről készült kismonográfia. Balassa Iván könyve nem e sorozatban jelent meg, s így nem korlátozták annak kötetmei. Terjedelme bővebb lehetett, stílusa oldottabb, a szélesebb olvasóközönséghez is szóló, s ugyancsak megemlítendő az érdekes, gazdag képanyag: Szabó T. Attila munka közben, kollégái, családja körében, kiránduláson; gimnazistaként és idős emberként. Az egyik belső előlapon egy 1940-ben készült képen nyílt tekintetű és mintha a közelebbi dolgoknál távolabbra is néző fiatalemberként lát-nánk. Erre felel a hátlap belső borítóján egy bájos fiatal nő képe: „Dr. Csáti Éva, Szabó T. Attiláné 1939-ben, házasságkötésük idején”. Maga Szabó T. Attila nyilatkozza, s a könyvből szintén kiderül, milyen sokat jelentett számára a gondoskodó, megértő, segítő családi háttér. S a gyökerek, így az öt gyermekét özvegyen nevelő, az anyanyelv igényes használatát átplántáló tanítónő édesanya.

A könyv tartalmára konkrétan rátérve, az az Előszó után az erdélyi magyar nyelvtudomány történetéről ad rövid áttekintést. Utána Szabó T. Attila életútját mutatja be (13—47). Legrészletesebben Szabó T. Attila tudományos munkásságát, életművét tárgyalja a következő területek szerint: tudománytörténet; irodalom, irodalomtörténet, képzőművészet; néprajz; nyelvművelés; hely- és személynévtörténet; nyelvjáráskutatás és nyelvatlasz; nyelvtörténet és szófejtés; az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (47—108). Ezután Balassa Szabó T. Attila egyéniségéről ír (Az ember, a tudós, a professzor), végül pedig a kolozsvári magyar nyelvészeti iskoláról, amelyről leginkább Szabó T. Attila tevékenységének köszönhetően beszélhetünk. A könyvet Szabó T. szaktudományi és tudományos népszerűsítő közleményeinek könyvszerkesztése zárja, amit orvos felesége, SZ. CSÁTI ÉVA állított össze, és egy, a Szabó T. Attiláról szóló írásokból válogatott bibliográfia (Készült KISS ANDRÁS és SZABÓ T. E. ATTILA gyűjtése alapján is).

Balassa Iván könyvét, Szabó T. Attila válogatott tanulmányainak és cikkeinek hét kötetét — az utolsót már tavaly elhunyt Ádám fia rendezte sajtó alá — lapozgatva, nem állhatom meg, hogy ne írjak szerzőjük nyelvéről. Arról a stílusról, amely — megfelelő helyen — olyan pompázatos és veretes. Csüry Bálintra emlékezve így üzen Debrecenbe: „Ne vétsék szerénytelenség számba, ha hivatkozom arra, hogy magam a Kolozsvári Református Kollégiumban 1922—1924 között már középiskolásként tanítványa voltam a most ünnepeltnek...”. Munkamódszerét pedig eképp jellemzi: „...mindig arra törekedtem és törekszem, hogy a történeti és jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybeahordva, magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat, a megfejtés, és ne a feltett, kikövetkeztetett nyelvi adatok ingoványából vezessen csuszamlós csapásokon át a bizonytalanságok kusza bozótjába az út” (L. BALASSA i. m. 17, 28).

Tennék még néhány kisebb megjegyzést, apró korrekciót is, amelyeket egy föltehető második kiadás szintén hasznosíthat. A magyar nyelvjárások román eredetű kölcsönszavainak feldolgozásához megemlítendő még: ZSEMLYEI JÁNOS, A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai (Bukarest, 1979., vö. BALASSA i. m. 94). Az SzT.-nek a hangalakot tükröztető, csak a paleográfiai változatokat egységesítő betűhű átírási módszerének bemutatásába pontatlan fogalmazás csúszott be: „a gyűjtő csak az azonos hangokat, pl. sz, s, z egységesítette” (102). Az 1987-es év egy finn bibliográfiai adata javítandó: Elámäntyö Erdlyn (☉: Erdélyn) murteiden prissa (☉: parissa). Eripainos (☉: Klny.). Akad egy-két sajtóhiba is, így Sajnovics Demonstratio-jának teljes címében: Lapporum (☉: Laponum vö. 10). S a bibliográfiához fölhívnám még a figyelmet a MNyj., igaz késvé, 1990-ben megjelent XXVIII—XXIX. kötetére, amelyben a következő írások találhatóak: Szabó T. Attila levele [1986. febr. 12., a Csüry-centenáriumra], Uő.: Életutamról, munkásságomról; SEBESTYÉN ÁRPÁD, Szabó T. Attila a Kossuth Egyetem díszdoktora, Uő.: Végso út a Házsongárdba (Szabó T. Attila írásai időközben másutt is megjelentek). Ezenkívül a Szabó T. Attilával foglalkozó írások könyvszerkesztésében legalábbis egy-két kevésbé ismert periodikának jó lett volna megadni a megjelenési helyét. Például a jegyzékben két különböző — úgy tűnik, romániai

— Új Élet cím is van, s megjegyzendő, hogy Magyarországon szintén van ilyen című lap. Látható, hogy apró igazításokról van szó, amelyek nem érintik a könyv és szerzője érdemét.

Összefoglalásképp azt mondhatom, Balassa Iván szép és sokoldalú könyvével jó szolgálatot tett a magyar (nyelv)tudománynak, s a kisebbségben élő magyarság tudományos, kulturális életének az ügyét is segítette. Köszönet érte.

A. MOLNÁR FERENC

## **A szövegtani kutatás újabb eredményei Békési Imre emlékkönyvében**

Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése. Szerk.: R. MOLNÁR EMMA,  
GALGÓCZI LÁSZLÓ, NAGY L. JÁNOS. JGYTF Kiadó. Szeged, 1996. 406 l.

„Absztrakció és valóság” címmel jelent meg a 60 éves Békési Imre professzort köszöntő tanulmánygyűjtemény. Méltán ünneplik őt kollégái, barátai, tanítványai: Békési jelentősége a magyar nyelvtudomány számára felbecsülhetetlen. DEME LÁSZLÓ nyomdokain haladva egy újfajta gondolkodásmódot teremtett meg; kutatásaival és az általa szervezett iskola eredményeivel nagy szerepe volt a magyar szövegtani vizsgálatok megindulásában, s ennek a területnek a javára kutat következetesen azóta is. Iskolateremtő, tudományszervező tevékenysége talán éppen azért ilyen sikeres, mert egyszerre tud tudósként és oktatóként, elméletalkotóként és mégis a gyakorlati problémákat szem előtt tartva vizsgálni egy-egy nyelvi, nyelvészeti jelenséget.

A Békési Imre tiszteletére összeállított kötetet Szeged polgármesterének köszöntőjét követően MÁTÉ JAKAB írása nyitja, amely Békési eddigi tudományos és oktatási munkásságáról ad áttekintést. Ezt követik a tanulmányok (szám szerint 45), s a könyvet Békési-bibliográfia zárja.

A csaknem félszáz magvas tanulmányt még vázlatosan is lehetetlen volna ismertetni. Hadd szóljunk azonban néhány szót azokról a cikkekről, melyek szövegtani tárgykörben születtek, azt a tudományterületet gazdagítják tehát, amelynek BÉKÉSI IMRE az egyik legkiemelkedőbb képviselője.

Mindenekelőtt DEME LÁSZLÓ írásáról kell szólnunk, hiszen ő volt az, aki még a szövegnyelvészeti kutatások megindulása előtt felismerte ezek fontosságát, s akinek kutatásai, ösztönzése az ifjú Békési Imre figyelmét is erre a tudományterületre irányította. Békési mestere egy „tudománytörténeti relikviát” küldött egykori tanítványa köszöntésére, egy még a magyar szövegtani kutatások megindulásakor íródott cikket, amelyben Deme a rádiós híradások szövegalkotási jellemzőit vizsgálja. A mondatosság/érthetőség, a szövegtagoltság, a telítettség (az egy-egy mondategységre eső szómenyiség) és a zsúfoltság (az egy-egy önálló mondat szintű részbe vagy tömbbe szerkesztett szómenyiség) jó mutatói a rádióhíreknek. A vizsgálat célja természetesen az volt, hogy az esetleges hibákból okulva a rádióhírek szövegét a mondatosságra (és érthetőségre) figyelve szerkesszék (és olvassák). Ezt a Deme által mikrokonstrukcionális irányban keresett utat — mint arra írását ajánló soraiiban maga a szerző is utal — Békési későbbi vizsgálatai a logikoszemantikus oldalon folytatták s vitték sikerre.

Békési Imrének fontos szerepe volt annak a tudományos műhelynek a létrehozásában, amely ma is működik Szegeden, s melynek tagjai a máig egyedülálló szövegtani periodikának, a Szemiotikai szövegtannak szerkesztői, szerzői.

PETŐFI S. JÁNOS professzor nemcsak a kutatásokban és a periodika szerkesztésében társa Békési Imrének, hanem Benkes Zsuzsával, Bácsi Jánossal, Vass Lászlóval együtt tanára a JGYTF Magyar Nyelvi Tanszéke által 5 éve elindított intenzív nyári tanfolyamoknak is. Nem meglepő tehát, hogy Petőfi S. Jánosnak mostani, a tömbösödéstről szóló írása közvetlenül is kapcsolódik Békési



kési korábbi kutatásaihoz. Petőfi S. számos újabb kérdés felvetésével serkenti az elemi jelentésszerkezetekkel kapcsolatos tömbösödére irányuló kutatásokat, mindvégig azt tarva szem előtt, akár szintetikus, akár analitikus, akár kreatív-produktív elemzési módszert használ, hogy ezek a szerkezetek a jóval összetettebb jelentésszerkezetek vizsgálatához is mintául szolgálhassanak. Ezt az elsősorban elméleti irányultságot jól kiegészíti BENKES ZSUZSA gyakorlati megközelítése. Benkes olyan — a *(de (mert))* jelentésszerkezettel mint konstrukciótípussal kapcsolatos — kreatív-produktív gyakorlatokat mutat be, amelyeket középiskolai nyelvtanórán végeztetett 15 éves tanulókkal. Az ilyen gyakorlatok nemcsak a kutató számára hoznak eredményt, hanem a tanár számára is támpontot adnak arról, hogy a tanulóknak milyen gondjaik vannak a kötőszavak használatával, a különböző típusú tömbök létrehozásával kapcsolatban, illetve vannak-e egyéb — pl. szófajtani, mondattani, helyesírási, nyelvhelyességi — hiányosságaik, amelyeket a későbbiekben pótolni kell. VASS LÁSZLÓ tanulmánya egy szemiotikai szövegtani megalapozottságú szövegnyelvészet kidolgozásához nyújt tervezetet, azaz a szövegnyelvészet helyét próbálja meg kijelölni a szemiotikai textológia, azaz egy átfogó, a nem nyelvi tényezőket is szem előtt tartó szövegtan keretében. Rendszerezésének továbbgondolásához a szakirodalom újrafeldolgozása mellett egy „inter- és transzdiszciplináris” kutatócsoport munkája is segítséget nyújthat.

KOCSÁNY PIROSKA cikke Békési Imre vizsgálataihoz kapcsolódva megszorító és kiegészítő értelmű mellérendeléseket elemez, példái aforizmák. ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, a kötet főszerkesztője azt vizsgálja ezúttal, hogy mi biztosítja a kohéziót, hogyan tölthet be egy integráló mondat szövegösszetartó szerepet, s mindez miképp modellálható. A Pázmány Pétertől vett szövegrészen végzett vizsgálatait olyan hálódiaagramon ábrázolja, mely vizuálisan jól megjeleníti a kohéziót, annak struktúráját, s jól szemlélteti az integráló mondatot is.

A szövegek szerveződését többen, több szempontból is vizsgálják a kötetben. DÁNIEL ÁGNES francia szövegek magyar fordításában keresi a szövegszerveződési sajátosságok megjeleníthetőségét. Két francia író két-két regényét 4 fordító magyar szövegével összevetve azt keresi, melyik fordítás hogyan képezi le a két íróra jellemző szövegszerveződési sajátosságokat. A fordítástechnikai kérdések közül azokra helyezi a hangsúlyt, amelyeknek szövegtani jelentőségük van. TÖRÖK GÁBOR egy adott bibliai szövegrész különböző fordításaival azt adatozza, hogy a fordítás egyúttal mindig értelmezés is. Ahhoz természetesen, hogy valamely fordítást nyelvészeti szempontból is megítélhessünk, a fordítás folyamán a fordító által elvégzett műveletek rendszeres leírását kellene adnunk. Erre tesz kísérletet KLAUDY KINGA „Egy átváltási tipológia körvonalai” című cikkében.

A szövegtan gyakorlati felhasználhatóságának a fordításon kívüli másik fontos területe az iskolai oktatás. Ennek jelentőségére ZSOLNAI JÓZSEF „Anyanyelv-pedagógia és kommunikációkutatás” című cikkében hívja fel a figyelmet. FORGÁCS TAMÁS a Békési Imre által kidolgozott, tartalmi-logikai struktúrárt leíró szövegvizsgálati módszert alkalmazva, Vörösmarty Szózatját elemezve demonstrálja a szövegnyelvészeti és az irodalmi műelemzés összekapcsolásának lehetőségét, s az ilyen jellegű szövegvizsgálatnak az iskolai órákon való felhasználhatóságát. HONFFY PÁL arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen a jó tankönyvszöveg. S miközben megválaszolja a kérdést, sajnos bőven van idéznivalója annak illusztrálására, milyen a rossz.

Ahogy az irodalmi elemzésben is szerepet kaphatnak a szövegnyelvészeti módszerek, gyakran irodalmi művek adják a korpuszt szövegtani vizsgálatokhoz.

Cs. JÓNÁS ERZSÉBET Spiró György két drámájában végzi el a dialógusok szövegszerkezeti vizsgálatát. Szövegszerkezeti vizsgálatokat végez V. Raisz Rózsa is, Márai Sándornak egy rövid írásán. SZIKORÁNÉ KOVÁCS ESZTER Juhász Gyula-, József Attila-, Nagy László-verseken mutatja be, hogy a költemény befogadásakor milyen nyelvészeti ismeretek mozgósítandók. FEHÉR ERZSÉBET Petőcz András egyik vizuális költeményének elemzésekor a moduláris szövegvizsgálat felismeréseit hasznosítja. WACHA IMRE Cs. Szabó Lászlónak egy önvallomásszerű írásából vett részlettel mutatja be a szövegen kívülre mutató „inter- vagy szupratextuális” utalások értelmezhetőségét.

SZABÓ ZOLTÁNNak a szövegtani és a stilisztikai kérdések összefonódását példázó írása a „Stílusirányzati sajátosságok lineáris szövegszerkezetekben” címet viseli. Szabó a szövegtani szakirodalomban használt linearitás-fogalmat a stílustörténet számára teszi használhatóvá. Ha szövegtani és stilisztikai kérdések együttes vizsgálatáról szólunk, ki kell emelnünk Szathmári István eddigi kutatásait. Mostani írásában e két tudományterület eredményeinek mozgósításával azt fejti fel, mitől olyan „varázsosak” Móra Ferenc írásai.

A szövegvizsgálatok természetesen a lehető legszélesebb korpuszt próbálják hasznosítani. Igen tanulságosak a régi magyar nyelvemlékek szövegtani vizsgálatai. KESZLER BORBÁLA a magyar kéziratos emlékek szövegtagolását kutatja. Hangsúlyoznunk kell ennek a munkának úttörő jelentőségét, hiszen a bekezdések jelölési módjainak számbavétele és elemzése új szövegtani szempontokat adhat a nyelvemlékek tanulmányozásához. HANGAY ZOLTÁN az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XVI. századi adatainak alkalmazza a Békési-féle szövegszerkezeti alapvizsgálatokat.

Szövegtipológiai kérdésekkel foglalkozik EÖRY VILMA és TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmánya. Tolcsvai az európai szakirodalom eredményeit összegezve bemutatja a két fő szövegtipológiai megközelítési módot. Az egyik nyelvészeti és nyelvészeti pragmatikai elvek alapján szövegtípuskritériumokat állít fel, és ezekkel jellemzi az egyes szövegtípusokat. A másik egy rugalmasabb szövegfajta-modellt ad. Ez utóbbi modell árnyalására tesz kísérletet, újabb szempontok bevonásával. Eöry Vilma „A szövegszerkezeti alapegységek és a szövegtipológia” című cikkében azt mutatja be, hogy Békési Imre empirikus és elméleti-kísérleti vizsgálatai hogyan nyújthatnak segítséget egy magyar szövegtipológia kidolgozásához. A kérdést gyakorlati oldalról közelíti meg PÉTER MIHÁLY, aki Puskin Jevgenyij Anyegin című verses regényét elemezve arra a következtetésre jut, hogy Puskinnak ebben a művében olyan szövegszerkezeti modellt sikerült megalkotnia, amely a leginkább elősegítette a verses regény belső ellentmondásosságának feloldását.

BALÁZS GÉZA a magyar szöveg sajátosságait próbálja összegyűjteni. A kérdés sikerebb megválaszolásához a folklórlingvisztikai kutatások bevonását, ezeknek a szövegtani kutatásokkal való összekapcsolását javasolja, s példákat is hoz az ilyen jellegű vizsgálatokra.

Több tanulmány vet fel pragmatikai kérdéseket. KABÁN ANNAMÁRIA a szöveg pragmatikai vizsgálatára összpontosító szövegelméletek egy részét foglalja össze tanulmányában, NAGY J. JÓZSEF beagyzásokra hoz példát, s ezeket vizsgálja kisiskolás gyermekek élőbeszédében, H. TÓTH IMRE a „a szöveg a szövegben” jelenséget elemzi, NYIRKOS ISTVÁN pedig a makroszintagmák egy típusát, az indulat-, akarat- és vágykifejező tagolatlan mondatokat vizsgálva jut pragmatikai következtetésekhez.

Rendkívül színes, számos részterületet felölelő, gazdag eredményeket felmutató tehát ez a gyűjtemény, pedig csak a szövegtani témájú írásokról tettünk említést. Névtani, szociolingvisztikai, nyelvtörténeti, nyelvjárástani, jelentéstani, szó szerkezetetani, s még sorolhatnánk, hányféle cikk (közöttük egy német és egy angol nyelvű) gazdagítja ezt a vastag, szép kiállítású könyvet, hogy szeretettel és tisztelettel köszöntse Békési Imrét, hiszen az absztrakció mellett a valóságról sem feledkezhetünk meg sohasem.

FRICSOVSZKY ÉVA

## Szathmári István, A magyar helyesírás alapjai

Nemzeti Tankönyvkiadó. A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak című könyv tematikus füzetei 6. Budapest, 1995. 96 l.

A Magyar Nyelv XCI. évfolyamában (481—8) A. JÁSZÓ ANNÁTÓL tüzetes ismertetés jelent meg SZENDE ALADÁRnak a középiskolák számára írt kitűnő tankönyvéről (Bp., 1993.), ennek módszertani útmutatójáról (1994.), valamint az ezeket kísérő tematikus füzetek közül KISS JENŐ

szociolingvisztikai (1994.), SZATHMÁRI ISTVÁN stilisztikai (1994.), HAJDÚ MIHÁLY névtani (1994.) és TOLCSVAI NAGY GÁBOR szövegnyelvi (1994.) munkájáról. SZATHMÁRI ISTVÁNNak a magyar helyesírásról szóló műve, amely szintén szerves darabja a tankönyvet kísérő sorozatnak, 1995-ben került a magyartanárok kezébe.

A „Bevezetés” (7—10) tisztázza az alapviszonyokat, vagyis a beszéd és az írás kapcsolatát; természetesen itt találjuk a mű céljának megjelölését is ekképpen: „helyesírásunk máig tartó logikus és következetes fejlődésének és így kialakult mai rendszerének a bemutatásával érthetőbbé, tudatosabbá és egyben szilárdabbá [óhajtom tenni] elsősorban a tanulók helyesírási gyakorlatát”.

„A helyesírás általános kérdései” c. fejezet (11—22) olyan alapvető kérdéseket tisztáz, mint: mit értünk helyesírásról? mi a helyesírási szabályok szerepe? milyen nyelvi egységek írásmódját lehet szabályba foglalni? kik és mikor alkották a „helyesírás” szót? stb. — E hasznos tudnivalóknál fontosabbnak tartom „A helyesírás jelentősége” c. alfejezetet, amelynek anyaga messze túlmutat a kötelező iskolai penzumon. Ebben fejti ki ugyanis Szathmári, hogy a helyesírás egysége minden nép, minden nemzet számára az összetartozás látható jele és jelképe. Itt olvashatunk arról is, hogy a nemzeti irodalmi nyelvi norma meg a helyesírás szervesen összefügg egymással. Ezeket a lapokon találja meg a szerző a módját annak is, hogy a magyar nyelvi sztenderd kifejlődésének és megszilárdulásának történetét is vázolja. — „A helyesírás és a norma” c. rövid, de lényeges rész az 1970-es évek fontos felismerésének, a „helyesírási szinteknek” a tudatosításával viszi tovább az eddigi gondolatsort, megnevezve az egyes szinteket reprezentáló alpműveket is.

„A magyar helyesírás jellemzése” c. fejezet (23—42) három kérdéskört tárgyal. — Először megvilágítja, mit értünk helyesírásunk betűíró, hangjellelő és értelemtükröző jellegén. (Az utóbbiról különösen fontos volt szólni: az AkH. 1984. mutat ugyanis rá először helyesírásunknak erre a fontos vonására.) — Ezek után helyesírásunk történetének tömör áttekintését olvashatjuk. Külön köszönöm a szerzőnek, hogy a rendkívüli helyszűke ellenére is ráirányította a figyelmet a szaknyelvi helyesírási szabályzatok új műfajára. Meggyőződésem ugyanis, hogy az igazán lényeges és fontos helyesírási egyenetlenségek nem a köznyelvet rögzítő írásgyakorlatot jellemezték, hanem egyrészt a köznyelvi helyesírás és a szaknyelvi helyesírások, másrészt az egyes szakmai helyesírási gyakorlatok között voltak. Azért csak „voltak”, mert (miként erre a szerző is felhívja a figyelmet) az Akadémianak sikerült számos összehangolt szakmai helyesírási szabályzat révén az ingadozásokat, ellentmondásokat jelentősen csökkenteni (vö. 38—9). — A fejezet végén helyesírásunk nyelvkövető jellegének bemutatása modern gondolatnak lényeglátó kifejtése.

A könyvnek legnagyobb terjedelmű fejezete (az egész munkának csaknem a fele: 43—82) „A magyar helyesírás szabályai” címet kapta a szerzőtől. Nyilván nem véletlenül: ebben a részben ismerteti ugyanis Szathmári most érvényes (ugyaneczen című) helyesírási szabályzatunk rendelkezéseit. A tárgyalás a szabályzat rendjét követi, igen bölcsen: így a legkönnyebb mondanivalóját az alpműhöz kapcsolni.

Szathmári István kommentárjainak, útbaigazításainak személyes ízük, hangulatuk van. Ez minden bizonnyal abból fakad, hogy a szerző hosszú évtizedeken át tagja volt a Helyesírási Bizottságnak, egyik szerkesztője a méltán nevezetes Helyesírási tanácsadó szótárnak, részt vett a 11. kiadás kidolgozásának munkájában is. Ezeknek a közvetlen tapasztalatoknak, személyes élményeknek az ereje és melege teszi sorait feltétlenül hitelessé.

A szabályokhoz, szabálycsoportokhoz Szathmári nem egyforma mértékkel fűzi a magyarázatokat, és igaza van: egyes kérdések tekintetében elegendő a rövid megvilágítás is, más ügyek viszont bővebb tárgyalást igényelnek. Helyesen teszi például a szerző azt, hogy az *ly* meg a zárt *ë* körüli vitákkal részletesen foglalkozik, még nyelvatlaszunk *folyik* és *lélek* lapjával is szemlélteti a két szó ejtészváltozatainak elterjedtségét. Ezek az ügyek ugyanis, bár nyugvópontra jutottak a viták, ma is erősen foglalkoztatják a közvéleményt.

Az efféle kivételek azonban sehol sem jelentik fontos témakörök háttérbe szorulását; elegendő tér jut a különírásnak és egybefírásnak (táblázattal is szemléltetve a szabályokat); pontosan megtárgyalatnak a tulajdonnévi kategóriák, az írásjelek stb.

Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásának egyik fontos újítása volt, hogy (leginkább beljebbezett passzusai révén) nyelvhasználati-stilisztikai tanácsokat is beépített a rendszerébe. Szathmári ezekre a maguk helyén mindig felhívja a figyelmet, de van könyvének egy „Helyesírásunk és a stílus. Helyesírásunk és a szépirodalom” című külön fejezete is (83—7). Ez ugyan csak néhány oldal, ám Szathmárinak így is sikerül bemutatnia és ezzel bizonyítania, hogy helyesírási rendszerünk szigorúnak látszó szabályai hajlékonyan tudnak alkalmazkodni a stílus követelményeihez is.

A helyesírási ügyekben való eligazodást a könyv végén egy tüzetes „Bibliográfia” segíti (89—95).

„Helyesírásunk várható jövőjét” illetően (88) a szerző bizakodó. Úgy véli, hogy a helyesírásunk múltjára és jelenére jellemző szerves fejlődés a jövő évezredben sem fog megszakadni. Nagy értékű kis könyvével SZATHMÁRI ISTVÁN sokat tett ezért a célért.

FÁBIÁN PÁL

## Journal of Sociolinguistics

Volume 1., Number 1. Edited by ALLAN BELL and NIKOLAS COUPLAND.

Published by Blackwell Publishers Ltd. 1997. 172 l.

A Magyar Nyelv 1990-ben adott hírt egy nemzetközi szociolingvisztikai évkönyvnek, az angol, francia és német nyelvű Sociolinguistica-nak az indulásáról (232—4). Az évkönyv rendszeresen megjelenő, időszerű témaköröket elemző s európai országokénti friss bibliográfiát is közlő kötetei az ismert és elismert tudományos orgánumok közé emelték a Sociolinguistica-t. A nyelvhasználat és a társadalom összefüggését elvszerűen vizsgáló nyelvtudományi ágazat térhódításának újabb bizonyosságaként 1997 februárjában — a Sociolinguistica első kötetének közzététele után tiz esztendővel — Angliában megjelent a címmel írt új szociolingvisztikai folyóiratnak az első száma. Rövid híradásunkban erre kívánjuk fölhlívni a magyar olvasók figyelmét.

A Journal of Sociolinguistics — kiadóinak a szándéka szerint — a nyelv és a társadalom témakörében folytatott kutatások integráló fóruma kíván lenni. A szerkesztők a nyelvhasználatot a társadalmi cselekvés részének, egyik központi aspektusának tekintik. Elvárásuk, hogy a szerzők szociológiailag értelmezhető nyelvi adatokkal dolgozzanak. Szorgalmazzák szociológusok és nyelvészek együttműködését, s hogy a szerzők a társadalomelméleti kutatások új eredményeit is igyekezzenek alkalmazni szociolingvisztikai vizsgálataikban. Nyitni kívánnak a kognitív nyelvészet, a nyelvfilozófia és az irodalomelmélet irányába. Törekvéseik közé tartozik a szociolingvisztikai elméleti kutatások előmozdítása is.

A szociolingvisztikát szélesen értelmezik, s valamennyi területéről várnak elemzéseket. A nyelvi tervezés, a többnyelvűség, a nyelvmegőrzés és a nyelvcsera, a nyelvi attitűd, a nyelvi nevelés mint vizsgálati lehetőség s ajánlott publikációs témakör külön meg van említve. A társadalmi konfliktusok egy részének megértése és magyarázata szociolingvisztikai megközelítést kíván, ezért a nyelvhasználatnak a nem, a faj, az életkor, a társadalmi osztályok szerinti tagolódása, nemkülönben az intézmények kommunikációs szervezete (beleértve a tömegtájékoztatási eszközöket is) megkülönböztetett figyelmet kap majd a folyóiratban.

A Journal of Sociolinguistics nemzetközi jellegét azzal is jelzik, hogy a szerkesztőbizottság tagjai a világ minden tájáról verbuválódtak. Negyvenhat név szerepel, olyan ismert nevek, mint például D. Hymes, W. Labov, P. Trudgill, J. Fishman, J. és L. Milroy, J. Cheshire. A magyar szo-

ciolingvisztika Kontra Miklós személyében van képviselve. A közlés kizárólagos nyelve az angol. De a bevezető szerint bátorítják a nem angol nyelvű közösségek és nyelvi adatok vizsgálatán alapuló tanulmányok írását és közzétételét, különösen akkor, ha azok az angol központú szociolingvisztikai modellek és hipotézisek alkalmazhatóságának a korlátait is mutatják, illetőleg igazolják. A bizottság tagjai tudatában vannak annak, hogy az eltérő nyelvtudományi hagyományok, publikációs stílusok és szokások, a különböző tudományos-kulturális kontextusok nehezítik a tudományos véleménycserét és értéktételeket. Ezért is törekszenek arra, hogy széles olvasóközönség számára maximálisan hozzáférhető legyen a folyóirat.

A beküldött cikkeket két függetlennek tartott szakértő lektorálja, s lehetőség szerint biztositják a névtelenséget. Az ismertetendő művek közül a nyelv-, illetőleg beszélőközösségek, valamint a nyelvek és kultúrák szélesebb tartományát átfogók elsőbbséget élveznek majd. A folyóirat mintegy kétharmada tanulmányokat tartalmaz, egyharmada pedig recenziókat, illetőleg rövid ismertetéseket, valamint dialógus-rovatában az azonos számban megjelent tanulmányokhoz és recenziókhöz fűzött elméleti vagy módszertani természetű kritikái észrevételeket és viszont-észrevételeket, továbbá a beküldött kiadványok listáját. A tanulmányok közlésmódja megegyezik a nemzetközi folyóiratok nagy részében követettel: rövid, tézisszerű összefoglalás s a kulcsszavak megnevezése után következnek a tanulmányok. Egy-egy évfolyam három számból áll, s ha marad a számonkénti 170 oldal, akkor a folyóirat a Magyar Nyelvel nagyjából megegyező lapszámú lesz.

Az első szám négy tanulmányának fő témái ezek: nyelvi elkülönülés és nyelvi kontaktus: USA; nyilvános diskurzus, nyelv és identitás: Hong Kong és Japán; váltás a nyelvi közösségből a kulturálisba: USA; a nem-kötöttségű variáció és a nyelvi változás egymásrahatása: Új-Zéland.

Hogy milyen folyóirat lesz a *Journal of Sociolinguistics*, kiderül. Az azonban az első szám ismeretében is bizonyos, hogy eggyel több azoknak a tudományos orgánumoknak a száma, amelyeknek nekünk is figyelemmel kell kísérnünk.

KISS JENŐ

## Két bemutatkozó válogatás a magyar szociolingvisztikáról

1. *International Journal of the Sociology of Language* 111. sz. *Hungarian Sociolinguistics*.

Edited by MIKLÓS KONTRA and CSABA PLÉH. Mouton de Gruyter, Berlin — New York, 1995. 115 l.

— 2. *Acta Linguistica Hungarica. An International Journal of Linguistics* Volume 43, Numbers 3—4. Managing editor: FERENC KIEFER. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995/1996. 150 l.

1. A magyarországi szociolingvisztikai kutatások, a hatvanas, hetvenes évek elszört, egyéni próbálkozásai után az 1980-as évek második felében indultak meg nagyobb lendülettel, immár szervezeten, intézményes keretek között, jelentős anyagi és szellemi háttérrel. A kissé megkésett, de szerencsére nem elkésett lehetőség az azóta eltelt időszakban megjelent nagyszámú szociolingvisztikai témájú publikáció tanúsága szerint nem maradt kihasználatlanul. Nyilvánvalóan ezt a tényt ismerte el a tekintélyes nemzetközi folyóirat, az *International Journal of the Sociology of Language*, amikor 1995-ben egy teljes számot szentelt a magyar szociolingvisztikának.

Az, hogy Magyarországon csak viszonylag rövid ideje folynak a nyugat-európai, amerikai mintákhoz hasonló, modern szociolingvisztikai vizsgálatok, természetesen nemcsak látványos eredményeket, hanem fogyatékoságokat, hiányokat is jelent. A valóságghú képhez, melyet egy ilyen reprezentatív kiadványnak tükröznie kell, ez utóbbiak is hozzá tartoznak. A szerkesztők, KONTRA MIKLÓS és PLÉH CSABA, ennek tudatában és vállalásával állították össze a kötetet.

A kiadvány megjelenésének idején két kutatási terület bizonyult „sikerágszat”-nak. Az egyik a nyelvi rétegződés és a nyelvi attitűdök vizsgálata (ezt a kötetben KASSAI ILONA, KONTRA MIKLÓS,

PLÉH CSABA és TERESTYÉNI TAMÁS írásai reprezentálják), a másik az elsődleges nyelvi szocializációé. Ez utóbbi tárgyban nincs tanulmány a kötetben, bár a téma egyik legkiválóbb kutatója, RÉGER ZITA jelen van a szerzők között. Az ő írása azonban SUSAN GALÉVAL együtt egy harmadik területhez, a kétnyelvűséghez kapcsolódik.

Az első tanulmány, KONTRA MIKLÓSÉ, a folyó kutatásokról szól. A MTA Nyelvtudományi Intézete a Közvéleménykutató Intézet szociológiai kutatási programjához csatlakozva 1987-ben két projektet indított el: a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatot és a Budapesti Szociolingvisztikai Interjút. A közös vállalkozás egyik legnagyobb előnye, hogy a nagy mennyiségű, kérdőívvel és magnetofonnal összegyűjtött nyelvi anyag mellett a kutatók rendelkezésére állnak az adatközlő személyére, társadalmi, szociokulturális helyzetére vonatkozó információk is. Ennek jelentőségét szükségtelen hangsúlyozni.

Épp ezért indokolt az is, hogy az IJSL.-kötetben szerepeljen egy „tisztán” szociológiai írás, ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT tanulmánya a tudástípusokról és az ezekhez kapcsolódó interaktív habitusokról. A szerzők által meghatározott és a nyolcvanas évekre jellemző három tudástípust veszi alapul TERESTYÉNI TAMÁS, amikor elemzésében a magyar köszönési formáknak az egyes típusokra jellemző gyakoriságát vizsgálja. (Mivel nyilvánvalóan a nyelvészeti tanulmány épül rá a szociológiaira, tehát ez utóbbi ismerete szükséges az előbbi teljes értelmezhetőségéhez, nem világos, hogy a kötetben miért éppen fordított a sorrend...)

KONTRA MIKLÓS tanulmányának azt a megállapítását, mely szerint a magyar társadalomnak valamennyi, iskolázottság szerint kialakult rétegében jellemző a nyelvi heterogenitás, alátámasztja KASSAI ILONA és PLÉH CSABA egy-egy (magyarul korábban már részben vagy egészében olvasható) tanulmánya is. Az -e kérdőszó mondatbeli lehetséges helyeit (Kassai), illetve a stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikáját (Pléh) elemezve a kutatók természetesen más fontos, azóta is érvényes konklúzióig is eljutnak.

A két utolsó tanulmány témájában is, jellegében is eltér a többitől. Az eddig ismertettek a mai magyar társadalom nyelvi rétegzettségét vizsgálták konkrét nyelvi változók segítségével. RÉGER ZITA és SUSAN GAL írásai a kétnyelvűség problémáihoz vezetnek el az olvasót, nem a nyelvi tények statisztikus feldolgozásával, hanem inkább az egész kérdéskör társadalmi, történelmi vonatkozásainak taglalásával. Az egyik írás megismertet a honi cigány nyelvi kutatások múltjával, jelenével és a cigány nyelvvel kapcsolatos ellentétes fölfogásokkal (Réger); a másik pedig rövid beszámolót ad egy magyarországi német anyanyelvű község nyelvi attitűdjéről és annak kulturális, társadalmi háttéréről (Gal).

A szerkesztői előszó a magyarországi szociolingvisztika egyik nagy fogyatékoságaként emlegeti a mikroszociolingvisztika csaknem teljes hiányát, indokolva ezzel azt is, miért nem szerepel ilyen jellegű tanulmány a kötetben. Úgy tűnik, a helyzet e tekintetben azóta sem változott lényegesen. PLÉH CSABA írja: „A hazai szociolingvisztika [...] a magyar társadalomtudományok egyik jellegzetes gyermekbetegségében szenved. A hiányzó »reprezentatív« adatokat gyűjtve irányelve az extenzív munkára helyezi a hangsúlyt, az intenzív helyett. Olyan ez, mint a korai iparosítás: a fontos a sok embertől beszerezhető nagyszámú adat s az ehhez kapcsolódó taxonómia.” (MNY. 1997: 83.)

A másik, igen kevésbé felderített terepként a kétnyelvűség témakörét jelölték meg az akkori szerkesztők. Azóta ez a tudományterület látványos fejlődésnek indult: sorra jelennek meg a bilingvizmus különféle aspektusairól szóló tanulmányok, monográfiák, a hazai és a határainkon túl élő kutatók élénk érdeklődését bizonyítva.

2. Az IJSL. magyar vonatkozású számának megjelenése után alig egy évvel egy másik idegen nyelvű szakfolyóiratnak, az Acta Linguistica Hungaricának egy teljes számát töltötték meg az (egy kivételével) kétnyelvűséggel foglalkozó tanulmányok (a kötetet KONTRA MIKLÓS szerkesztette).

Az egy kivétel VÁRADI TAMÁSNAK a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú anyaga alapján ké-

szült elemzése a *-bVn* változóról. Az inessivusi *-ban/-ben -n*-jének elmaradása a beszédben terjedő jelenség; Várad sok szempontot figyelembe vevő, alapos tanulmánya érdekes összefüggésekre irányítja a figyelmet.

A további írások (ide értve a könyvismertetések is) témája a kétnyelvűség.

BORBÉLY ANNA a magyarországi románok között végzett attitűdvizsgálatot. Eredményei, következtetései különösen tanulságosak és elgondolkodtatóak SUSAN GAL hasonló célú, de német anyanyelvűek körében folytatott és az IJSL-ben közölt megfigyeléseinek olvasta után.

A kódváltás a hazai kétnyelvűségi szakirodalomból jól ismert fogalom. JULIET LANGMAN tanulmánya egy nálunk eddig talán kevésbé ismert és tárgyalt oldaláról közelíti meg ezt a fogalmat. Magyarországra bevándorolt és magyarul felnőttként tanuló kínaiaknak kínaiul nem tudó partnerekkel történő kommunikációs stratégiáit vizsgálja. Megválaszolandó kérdése egyebek mellett az, hogy milyen kapcsolat van a kommunikációs és a nyelvelsajátítási stratégiák között, illetve hogy mennyire eredményes eszköz a kommunikációban és az idegennyelv-elsajátításban a kódváltás.

KONTRA MIKLÓS írása már a határon túlra és a nyelvpolitika kérdései felé visz. A szlovákiai magyar kisebbséget sújtó szlovák nyelvtörvényt és az amerikai, az Egyesült Államokban sok vitát kiváltó „English Only” mozgalmat állítja párhuzamba.

A kárpátaljai magyar helységnevekkel kapcsolatos nyelvtervezési kérdéseket taglalja BEREGSZÁSZI ANIKÓ, és adatokkal érzékelteti, hogy toleránsabb törvények esetén sem megy a megvalósulás gyorsan és zökkenőmentesen.

Az amerikai magyarok nyelvhasználatának egy eddig kevésbé tárgyalt sajátosságát tárja fel FENYVESI ANNA minden részletre kiterjedő elemzése. A pennsylvaniai McKeesportban élő magyarok anyanyelvében mutatkozó morfológiai változások egy része (nevezetesen az esetjelölő toldalékok felcserélése és elhagyása) valamennyi flektáló és agglutináló jellegű „bevándorló nyelv”-ben bekövetkezik. A vizsgált beszélőközösség nyelvhasználatában ezen kívül még két változást észlelt a szerző: a helyhatározóragok rendszerének leegyszerűsödését és a *-ban/-ben*, valamint az *-on/-en/-ön* helyhatározóragoknak a sztenderd magyartól eltérő tetszés szerinti használatát (pl. *Clevelandban* és *Clevelandon* stb.).

Az utolsó tanulmányban BARTHA CSILLA a detroiti magyarok nyelvcserejének társadalmi és nyelvi sajátosságait elemzi három szinten: a történelmi és társadalmi összefüggéseken, a beszélőközösségén és az egyén szintjén.

Milyen végül is a kép, mely az ismertetett két kötet alapján a külföldi olvasóban kialakulhat a magyar szociolingvisztikáról? Ha már korábban amúgy is esett szó gyermekbetegségekről, akkor maradjunk meg ennél a fogalomkörnél. Talán mondhatjuk, hogy — már csak „életkorát” tekintve is — nálunk e tudomány kamaszkorát éli, annak minden szépségével és ellentmondásával. Ebbe a viharos időszakba sok minden befér: a kiemelkedő és kevésbé sikerült teljesítmények egyenetlensége, az ideál lázas keresése és a korábbi példaképek heves elutasítása, a csapathoz tartozás öröme és a kívülrekesztettség érzésének keserősége, a minden új iránti fogékonyság és ugyanakkor a sokszor indokolatlan türelmetlenség, jóindulat és dacos szembenállás. Egyben azért biztosak lehetünk: az eddigi eredményekből is látszik, hogy tehetséges ez a kamasz tudomány, és sikeresen meg fogja vívni a maga külső és belső harcait — melyek nélkül nincs felnőtté válás...

SÁROSI ZSÓFIA

## Engel Pál, A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554—1579)

(Dél-alföldi évszázadok 8.) Szeged, 1996. 188 lap + térképmelléklet

A Maros, Tisza és Duna által határolt nagy területű országrésznek a középkorban nem volt külön elnevezése, de újabban szokásos *Temesköz*-ként emlegetni, noha korábban ezen inkább csak a két Temes folyó (egykor a Bégát a Temes folyó ágának tekintették és ugyancsak *Temes*-nek hívták, l. a róla nevet kapott *Temesvár*-t), valamint a Borza (Berzava) folyó közötti sík tájat értették. A török kiűzése után a vidék a *Bánát*, majd *Bánság* nevet kapta. Magában foglalja a középkori Temes, Krassó, Keve és Torontál megyét, valamint Csanád és Arad megyének a Marostól délre fekvő részét. E térség történeti földrajzáról mindeddig PESTY FRIGYES, CSÁNKI DEZSŐ és MILLEKER BÓDOG, továbbá — Arad, Csanád, Keve és Krassó megye Árpád-kori földrajzát illetően — GYÖRFFY GYÖRGY munkái alapján tájékozódhattunk. Új könyvében Engel Pál aprólékos vizsgálat alá vette az 1552-től 1718-ig az oszmán birodalom alá tartozó Temesvár székhelyű tartomány (vilajet) két kerületének (szandzsákjának) 1554., 1566/69. és 1579. évi adóösszeírásait (deftereit), amelyek összesen több mint 1 100 helység (város, falu, puszta) adatait tartalmazzák. A két szandzsák, név szerint a temesvári és a moldovai (l. *Ómoldova* 'helység Oravicabányától délre, az Al-Duna mellett') a Maros és az Al-Duna között terült el, magában foglalva a középkori Krassó megyét, Temes és Keve megyék felét, Arad megye délnyugati darabját és Csanád megye néhány Maros menti helységét. A két szandzsák együtt az egész — tágan értelmezett — Temesköznek mintegy 56%-át tette ki.

Ennek a több megyényi területnek a XV. és XVIII. század közötti településviszonyairól mindeddig keveset tudtunk. Ugyanis az itteni középkori levéltárak anyagából csupán annyi maradt meg, amennyit a tulajdonosok időben biztosabb helyre menekítettek; az oklevelek zöme megsemmisült a török pusztítások idején. E veszteséget nem lehet pótolni. De a török hódoltság végére a hosszan tartó háborúk, főleg a tizenöt éves háború (1591—1606) és a felszabadító háború (1683—1699) következtében nagyrészt elenyésztek, elnéptelenedtek, elpusztásodtak maguk a települések is. S ez a pusztulás már Temesvárnak 1552. évi eleste előtt megkezdődött, a hódoltság csak betörtte. Először 1375-ben jártak erre török seregek, s a rigómezei csata (1389) után a betörések rendszeressé váltak. A táj etnikuma apránként kicserélődött. A magyar lakosság rohamosan fogyott. Ha tehette, elvándorolt az ország nyugodtabb vidékeire. Helyébe főleg szerbek költöztek az Al-Dunán túlról. A beköltözők gyakran megtartották a régi magyar helyneveket, a maguk nyelve szerint formálva át őket. Néhány régi település nevet cserélt, de, mint már korábban, új települések is keletkeztek szerb vagy román lakossággal.

Egyetlen forráscsoport oszthatja el a temesvári és a moldovai szandzsák topográfiai viszonyait takaró sűrű homályt, mégpedig a XVI. századi török összeírások. Ezek az adóösszeírások a két szandzsákot abban az állapotukban mutatják be, amelyben a török hódoltság kezdetén voltak. De ez az állapot még minden bizonnyal sok mindent megőrzött a Zsigmond halála (1437) körüli idők helynévkincséből. A későbbi, 1450 utáni levéltári anyag nagyon szegényes, a Temesköz déli felére pedig úgyszólván teljesen hiányzik. Ezért jogos a remény, hogy éppen a defterek segítenek hozzá bennünket ahhoz, hogy jóval többet tudjunk a hódoltság előtti korról is, mint azelőtt.

Noha a középkorkutató Engel Pálnak nincs oszmanisztikai szakképesítése, mégis vállalkozott a temesvári és moldovai defterek topográfiai célú feldolgozására annyi előkészülettel, hogy elsajátította a feladathoz szükséges paleográfiai rutint és minimális török nyelvi ismeretet. Abból indult ki, hogy a defterek helyneveinek helyes elolvasásához mindenképpel a szóba jövő helynévanyagot kell ismernie: a középkori okleveleket, a XVIII—XIX. századi térképeket és egyéb fellel-



hető forrásokat. S mindezeket a forrásokat Engel Pál valóban fölényesen ismeri és mesterien hasznosítja.

A magyar oszmanisztika szakemberei eddig olyan defterek feldolgozásával foglalkoztak, amelyeknek helynévanyaga túlnyomórészt magyar. Ezért a kutatók a nevek elolvasásában a magyar fonetika szabályaihoz igazodtak. Ezt az eljárást a temesvári és moldovai szandzsák esetében Engel Pál nem tartotta követhetőnek, mert itt a helynevek szerbek vagy románok, s a magyar eredetűek is többnyire elszerbesített alakban fordulnak elő. Ezért azokat a helyneveket is szerb, illetőleg román alakban közli, ahol a betűkép alapján elvileg magyar kiejtés is lehetséges volna.

Engel Pál könyvének érdemi része egy lexikonszerű adattár, amely betűrendben felsorolja a három török nyelvű adóösszeírásban számba vett topográfiai (történeti földrajzi) egységeket (városokat, falvakat, pusztákat, kolostorokat, földeket) mindazokkal az adatokkal együtt, amelyek azonosításuk és lokalizálásuk szempontjából fontosak. Az adattárat kitűnő térképmelléklet egészíti ki azoknak a helységeknek a feltüntetésével, amelyeknek fekvését legalább hozzávetőleg meg lehet állapítani.

A lexikonszerű adattár néhány cikkéhez megjegyzést fűzök. Zárójelbe tett számmal utalok a recenzeált mű megfelelő oldalára.

A defterekben ugyanaz a helység egyszer *Alibunari*, másszor *Moksandi* (*Moqšandi*) néven szerepel (21). A török korban tehát a korábban többnyire *x*-szel (*Maxonda*) írott helynév biztosan *kš*-sel hangzott. De előzőleg hangozhatott *ksz*-szel is, hiszen az újabb *kš* ejtés szerb ajkon keletkezett torzulásnak is tulajdonítható. L. régi szerb-horvát *Mokšandija* 'a Focșani város környéki román föld, Oláhország' (HASz. 6: 909). A kérdéshez l. tölem: MNy. 1990: 221—2.

A XVI. században az obszerváns ferenceseknek a népies magyar neve *cseribarát* volt. Ma már egyészesnek tekinthető az a felfogás, hogy a *cseribarát* elnevezés a Temes megyei Cseriben megtelepedett obszervánsok 1366 táján épült kolostorával függ össze. Ám Cseri (neve) nem élte túl a török kor végét, s az sem tisztázódott, hol is feküdt voltaképpen e helység. Temesrékas közelében keresték, tőle délnyugat vagy dél-délnyugat felé. A szerző (13, 41) pontosabban megállapította Cseri mezőváros helyét: Temesrékastól dél-délnyugatra, Iklód, Temesújlak és Temesfalva között feküdt, a mai Törökszákos (Sacoșu Turcesc) helyén. (A *cseribarát* főnév eredetmagyarázatához l. tölem: Nyr. 1977: 228—31.)

A Temes megyei *Facsád* < *Facset* (< román *făget* 'bükkerdő, bükkös') 1529 előtt nem szerepel a forrásokban. A szerző (14, 52) szórványadatok alapján valószínűsíti, hogy nevet cserélt helységgel van dolgunk, amely azonos az *Endrőd* nevű, 1550-ben szem elől tűnt mezővárossal.

A Lugostól nyugatra fekvő Zsábár (154) helységet a szerző a középkori Hollód községgel azonosítja, s nevének magyarázatát egy szerb *žabar* 'holló' főnévben véli megtalálni. A szerb *žaba* 'béka' származékként keletkezett *žabar*-nak 'békavadász; síksági, völgyi lakos; barna rétihéja' a közkeletű jelentése. MIROSLAV HIRTZ nagy szerb-horvát madárnévszótára a *žabar*-t csupán 'barna rétihéja' jelentésben tartja nyilván. A hollóra nem is jellemző a békaevés. Növényi eledelen kívül rovarokkal, madarakkal és kisebb emlősökkel táplálkozik. A többfelé is használatos szerb-horvát *Žabar*, *Žabare*, *Žabari* helységnév mocsaras, posványos, tehát békában gazdag helyek lakosaira utal, olyanokra tehát, akiket békászoknak, békafogdosóknak is szoktak csúfolni. (Ezzel függ össze az is, hogy az olaszoknak *žabar* a gúnynevük.) A Temes—Temesina (Cserna Bara) köze, ahol az egykori Hollód helyén a mai Zsábár fekszik, hangos lehetett egykor a békabrekegéstől. Ez motiválhatta a szerb névadást.

A lexikonszerű adattárat követő táblázatban a települések nevei nem betűrendben, hanem a defterek eredeti sorrendjében következnek, s ezáltal megkönnyítik a forrásokkal való egybevetést. A mai magyar, román, szerb névalakok szerinti eligazodást külön-külön névmutatók tehetnék volna kényelmessé. Ám ilyenek nem készültek.

Új könyvében a szerző számos eddig nem (vagy nem biztosan) azonosított középkori mezővárosra, uradalmi központra, egyházi helyre derít fényt, de ezeken túl olyan falvakra is, amelyek

ma is megvannak és van középkori előzményük. Mindezzel nagy úrt tölt ki a Temesközre vonatkozó ismereteinkben. Történeti földrajzi szakirodalmunk jelentős gyarapodását köszönhetjük neki. Teljesítményét a történészekon kívül a nyelvészek is joggal értékelhetik magasra.

KISS LAJOS

## KÜLÖNFÉLÉK

### Emlékezés Pesty Frigyesre\*

Már több mint egy évszázada halott a múlt század magyar névtudományának Révész Imre és Jankó János mellett, sőt talán előtt legnevezetesebb alakja, Pesty Frigyes. Nem tudósnak indult, hivatali működése az állami, gazdasági élet különböző posztjaira vezérelte. De hogy tudóssá lett, annak bizonyosága nemcsak ránk maradt jeles alkotásainak egész sora, hanem az az elismerés is, amely a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé emelte (1859: levelező, 1877: rendes tag).

Tudományos érdeklődését, szervező és alkotó munkájának tematikáját személyes tulajdonságai mellett alkalmasint születésének ideje és helye (1823., Temesvár) is meghatározta. A magyar nemzet történetének egyik virágkorába, a reformkorba „született bele”, ennek az időszaknak a tudat- és érzelemlilága: a nemzeti múlt iránti érdeklődése, fogékonysága, megismerési vágya és a nemzeti haladásnak a tudomány révén való elősegítési törekvése nem volt független az akkori korszellemtől, az akkori fiatal magyar értelmiség vágyaitól és cselekedeteitől. Innen fakadó eszméi vezették el a szabadságharcba, amelyben részvételéért fogságot is megszenvedett. A születési hely és ottani életének élményei is befolyásolták a tudomány felé vezető útját és annak közelebbi irányait. Nemcsak azzal, hogy Temesvár, Magyarországnak akkor egyik legjelentősebb, a polgári fejlődés útján leginkább megindult városa megfelelő miliőt nyújtott szellemi fejlődéséhez. Hanem azzal is, hogy a soknemzetiségű vidék népeinek együttélése, a városnak és földrajzi környezetének a múltba vesző magyar történeti hagyományai megragadták érdeklődését és tágitották történeti látásmódját. Semmiképpen nem véletlen, hogy Erdély és a Délvidék múltjának kutatása oly jelentős nyomokat hagyott Pesty tudományos munkásságában. Innen fakad legnagyobb szabású, három kötetes művének (*A szörényi bánóság és Szörény vármegye története. 1877—8.*) a tematikája, két-kötetes munkájának (*Eltűnt régi vármegyék. 1880.*), valamint egy másik jelentős monográfiájának (*A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században, 1882.*) a délvidéki problematikát kiemelten kezelő tartalma. S aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a Temesvár vidéki táj helynevei és a bennük felfedezett történeti tanulságok terelték rá elsősorban a figyelmét a helynevek gyűjtésének szorgalmazására és múltbéli vallomásának kutatására; ezt a genius loci tanúsíthatja későbbi helynévmagyarozatai tekintélyes részének az erdélyi és a délvidéki tájakhoz kötődése.

Mint történettudós az akkori idők mércéjével mérve kétségkívül jeles adatgyűjtő és feldolgozó munkát végzett; fentebb már említett művein kívül a középkori magyar, illetőleg magyar vonatkozású történeti problematikát még több más művel is gyarapította, például a bajvívások történetéről, Brankovics György birtokviszonyairól stb. írt monográfiáival és igen számos egyéb tanulmánnyal. A Századok megindításának kezdeményezése körüli buzgalma a történettudományban még külön is kiemeli személyiségét. Legnagyobb tudománytörténeti érdeme, illetőleg a magyar nyelv- és névtudományban neve fentmaradásának legfontosabb záloga mégis az a tudományában, tudomány-szervezésében végzett tevékenysége, amelyet saját korában kétségkívül páratlan helynévgyűjtő akciója és eredményeképpen a nevével fémjelzett hatalmas méretű helynévgyűjtemény képvisel.

\* Emléktáblájának állítása és emlékkiállításának megrendezése alkalmából, 1997. szeptember 15.

A helynevekben rejlő komplex tudományos értékekre irányuló figyelmének első, már mindjárt mély megértést és átgondoltságot tanúsító jele az az 1857-ben megjelent tanulmánya, melyben kifejti a helynevek gyűjtésének és magyarázatának négyféle irányú: a nyelvészet, a történettudomány, a nemzeti öntudat és a honismeret számára való fontosságát. Ebbéli felismerése nagy szerencsére nem maradt meg csupán az elvi fejtegetés szintjén, hanem már a gyakorlati cselekvésre elszánás csírája is benne foglaltatott. Alighanem köztisztviselői hivatali jártassága és ismeretköre adta számára azt a tudománytörténeti jelentőségű ötletet, hogy a közigazgatási apparátus felhasználásával országos méretű helynévgyűjtő mozgalmat kezdeményezzen. 1863-ban indította el akcióját azokkal a jól megokolt és gyakorlati teendőket megjelölő javaslataival, amelyekkel egyfelől a budai helytartótanácshoz, másfelől az erdélyi fő kormányzékhez fordult. Érdekes és jellemző — és a ma hivatali viszonyaival való összehasonlítás számára is tanulságot elgondolkoztató lehet —, hogy e hivatalok nem söpörték félre a feladatkörükbe nem éppen illő javaslatokat, hanem kiadva véleményezésre a Magyar Tudományos Akadémiának, illetőleg az Erdélyi Múzeum Egyesületnek, azok pártfogó véleményezése után elrendelték Magyarországnak nemcsak minden vármegyéjében, hanem azok minden helységében is az ott található helynevek összeírását. Pesty természetesen folytonos buzdítással, valamint az összeírás szempontjait, kívánalmait tartalmazó utasításaival (sok ezer nyomtatvány készült el belőlük és küldetett szét hivatali úton!) szervezte, szorgalmazta, segítette a gyűjtést, befejezésekor, 1864-ben már mint pest-budai főhivatalnok is.

Az egybegyűlt hatalmas anyag a dolog természeténél fogva nem egyenletes. Az összeírók sok helyütt nagyon lelkiismeretesen, a kiküldött utasításoknak megfelelően látták el feladatukat, helységük névanyagáról részletes, pontos tájékoztatást adva. Más helyeken félreértették a feladatot, elnagyolták vagy éppen elhanyagolták a munkát, bár a beérkező anyagot ellenőrző Pesty buzdításaira nemegyszer pótolták is a mulasztásokat. És persze a jónak és gyengének vehető közlések között a minőségi skála sokféle színe megtalálható még. A végeredmény 69 nagyméretű kötet, amelyet máig a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában őriznek.

Mindenesetre a gyűjtemény egészének tudományos, még inkább tudománytörténeti értéke igen nagy. Ma már, közel másfél évszázados mivoltában történeti jellegűnek, egy adott kor szinkron állapotát felmérésének tekinthető, jobb részleteiben megfelelő történeti összehasonlítási alapként szolgálhat jelenkori gyűjtések anyagához mérve. Megőrzött természetesen igen sok olyan névadatot, amely azóta az idő múlása, a viszonyok változása következtében ma már helyszínen ismeretlen. Általában becsek az összeíróknak a nevekhez fűzött megjegyzései, magyarázatai. Ezek ugyan még a tudomány akkori színvonalán is járatlan, laikus, jószándékúan is tudálékos gyűjtők miatt a névadási háttér fejtegetéseire nézve legtöbbször nem helytállóak, de a nevekre vonatkozó helyi adottságok és a hozzájuk kapcsolódó helyi tudat feltárása szempontjából, illetőleg a naiv népetimológia vizsgálatára nézve lényeges ismeretanyagot nyújtanak. Ebből a szempontból mind nyelvészeti-névtani, mind néprajzi vonatkozásokban kitűnő forrásul szolgálhatnak. A szorosabban vett névtani problematikán kívül az egyes közlésekben nagyon sok olyan adat, megjegyzés található, amely az illető helység akkori viszonyaira többféle vonatkozásban is képet ad, s ezáltal becsek alapokat szolgáltat, egyrészt helytörténeti, másrészt kortörténeti szempontú tanulmányozásra.

Az egészében nagy tudományos értékű gyűjtemény jelentős része még kihasználatlan archívális anyag. Már Pesty Frigyesnek szándéka volt adalékainak hasznosítása, de a hatalmas adatmennyiség miatt egyfelől csak szemelgethetett bennük, másfelől magyarázatai csak az adott kor névtani szintjét tükrözheték. Ebbéli „feldolgozó” munkájának terméke az 1888-ban megjelent „Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben” című műve, amely névmagyarázatain túlmenően azzal a tudománytörténeti érdekességgel bír, hogy először kísérli meg benne a helynevek névadási-jelentéstani osztályozását, az egyes csoportokat viszonylag bő példanyaggal szemléltetve. Névmagyarázatai közlését — még ha gyűjteménye óriási adattömegéből továbbra is csak cseppeket merithetve — nyilván folytatta volna, ha halála közbe nem szól.

A hatalmas gyűjteményből — különösen az utóbbi évtizedekben — sokan merítettek. Egyes részeket önállóan is kiadtak, másokat az újabb gyűjtésű, megyei, járási egybeállításokba illesztettek be a jelenkori anyag történeti háttéréül, ismét másokat alkalmilag használtak fel a helynévkutatók. Mindez — lehet mondani — még mindig csak jóval kisebb hányada az archivális anyagnak, melynek zöme további hasznosításra vár. Korát megelőző kezdeményezése és az utókor számára megőrzött hagyatéka mindenesetre Pesty Frigyes nevét fogalommá tette a magyar névkutatás történetében.

BENKŐ LORÁND

## Zemplén megyei tájnevek Pesty Frigyes Helynévtárából

Újabb adalékokkal szeretnék hozzájárulni a magyar(országi) tájnevek kutatásához. Elolvastam mikrofilmről, és lejegyeztem Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárából Zemplén megye leírását. Összesen 408 helység küldte vissza az íveket — igen változó terjedelemben és minőségben. Zemplén az ország 10. legnagyobb megyéje volt, Trianon után területének csak 28%-a maradt az anyaországban. Mivel nemcsak odaát, hanem Magyarországon is változtak a helységek elnevezései (pl. községösszevonások, 1898—1910 között a szláv nevek tekintélyes részét magyarral cserélték fel stb.), a könnyebb lokalizáció kedvéért megadom a változatokat is. A leírók eléggé következetlenül cserélték fel, keverték a járás, illetve a kerület elnevezést, de két — tájnévi eredetű — járással kivételt tettek: *Bodrogközi* és *Hegyaljai* járás. Miként előző cikkemben (MNY. 1996: 486—71), itt is támaszkodom JUHASZ DEZSŐ „A magyar tájnévadás” (NyttudÉrt. 126. szám, a továbbiakban: J.), illetőleg KÓSA LÁSZLÓ—FILEP ANTAL „A magyar nép táji-történeti tagolódása” (Bp., 1983.) című könyvére, rövidítve: K-F.

A kérdésre többnyire a Pesty-féle első pontban feleltek a válaszadók. Voltak olyan lejegyzők, akik le is írták, hogy nincs a tájnak külön elnevezése. Pl. Lyubise (Szerelmes; Lubiša): „Zemplén Megye Homonnai Kerület, a terület politikai felosztásán kívül más elnevezéssel nem bír”. Nagybári (Vefká Barai): „...a környék külön elnevezéssel nem bír”.

Összesen 48 helység jegyzője (bírája, lelkésze) tartotta fontosnak a tájnév lejegyzését, illetőleg magyarázatát (11,76%).

**Bodrogköz** (J. 64, K-F. 72): Királyhelmece (Královský Chlmece): „Az egész Csaptól kezdve, egy oldalról a Latorcza, Bodrog, más oldalról a Tisza folyam által befoglalt, 2 várost és 48 falút számláló délkeleti fekvésű félsziget — *Bodrog köz* név alatt ismeretes”. Szentés [Plešany]: „...több községekkel együtt *Bodrog köz* név alatt fordul elő, mi onnan vette eredetét, mivel *Bodrog* Tisza és Latorcza folyók között fekszik”. Kisgéres (Malý Horeš): „N. Géres, K. Helmece, Perbenyik, Semjén és Kis Rozvány helységekkel határos az úgy nevezett *Bodrog köz*”. Különbözőbb részletek nélkül ír róla: Cséke (1951-től Lácacséke), Kaponya (Kapoňa), Semjén. A királyhelmecei adat megegyezik J. legkorábbi adataival.

**Harangod vidék(e)** (J. 78, K-F. 106, mindkettő *Harangod* a.): Sajóhidvég: „Fekszik jelenleg a *Harangodon* a *Hernád* folyó balpartján...” *Hernádnémeti*: „Határának Kelet felőli Körül belől 1/3-ada tartozik a *Harangod vidék*hez — melynek Megyaszó Város — Csillag puszta — Új világ puszta — Harkály — Szada falvak — 's a t —”. „E’ község néhány községgel, 's több apróbb majorsági tanyákkal, és az innen 1 órányira nyugot éjszagnak fekvő csillag nevű korcsma 's majorsággal — melyen a *Miskólcz Ujhelyi országút* keresztül megyen — *Harangod vidék*nek is nevezetik”. Szerencs: „Zemplén Megye Hegyaljai Járás, — Szerencsi kerület, mely *Harangod vidék*ének is nevezetik a kerület közepén át kigyózzó *Harangod vizéről*”. Taktaharkány: „Van 7. halom — u. m. Föld halom, Bogárhoz halom, Jajhalom, Kigyos halom, Rátz halom, Boros halom, Határ halom, ezekről az a megjegyzés: a *Kurutz világ* idejében Strása domboknak hanyattak és

azon harangok használtattak idejébeni hir jel végett, és erről neveztetett a *Harangod vidéke*...” Ez a magyarázat nem a nyelv-, hanem a néprajztudományhoz tartozik. Tiszalúc: „...fekszik a Tiszán inneni kerületben, Zemplén Megyében, — hegyaljai járásban, Gesztelyi főszolgabírói kerületben a *harangodi rónán*...” Idetartozása meglehetősen kétes. A változatok tehát: *Harangod*, *Harangod vidék*, *Harangod vidéke*. E két utóbbi — azt hiszem — jobban kiemeli a tájnévi jelleget, mint az egyszerű *Harangod*.

**Hegyalja** (J. *Hegyalja*<sup>5</sup> 79—80, K-F. 112—3. *Tokaj Hegyalja* a.): Tállya: „Tállya mező város fekszik Zemplén megyében a’ Tiszán inneni kerület a’ *tokaj hegyaljai* bor termő vidékhez [ti. tartozik, M. L.] melly S. a Ujhelyig terjed, kezdődik Sátor hegyen és Sátor hegyen végződik.” — Tolcsva: „Ezen vidék ország szerte *hegyalja* név alatt ösmeretes, S. a Ujhelytől Szántóig magában foglal 11. várost ’s több falvakat.” Részletezés nélkül említi még: Arbonya-Zsadány (1949-től: Sárzasadány), Bodrogkeresztúr, Bodrogsára (1949-től: Sárzasadány), Erdőbénye, Makkoshotyka, Olaszi Liszka (Olaszliszka), Ond, Trauconfalva (a század elejétől: Hercegkút). Miként a Bodrogközben, úgy itt is a többség feleslegesnek érezte a táj külön megjelölését, hiszen azt egyszer már leírta a járás nevében.

**Hernád melléke** (J. 80, K-F. —): Hernádkak: „A község tartozik Zemplén Megyéhez, Hegyaljai Járáshoz, Gesztelyi Szolga Birói kerülethez, táj elnevezésénél fogva *Hernád mellékének* is nevezetetik.”

**Krajnya** (J. —, K-F. —): Brezovec (Brezóc; Brezovec): „Egyébként az egész terület — miután Galicziával határos — *Krajnya* név alatt ösmeretes.” Dara: „...a Vidék *Krajnya* név alatt is isméretes, minthogy Magyar Ország szélén a’ Kárpátok hegy lánca alatt fekszik (: *Krajnya* magyarázható *Kráj* orosz szó mely végét határt jelent”. Ladomér (Ladimirov): „Zemplén megye, Sztakcsini szolgabírói járásban az ugynevezett *Krajnyán* [ti. fekszik, M. L.], — ez utóbbi szó végvidéket jelent.” A brezoveci adatot ismétli Kálnarosztoka (Kálná Roztoka), a darait — sok ékezethibával, pedig ugyanazon kéz írta valamennyit — Kolbaszó (Végaszó; Kolbasov), Mihályó (Kismihály; Michailov), Nagypolena (Nagypolány; Vel’ká Polena), Oroszpaták (Ruský Potok), Oroszruszka (Zemplénoroszi; Ruské), Osztroznica (Szedreske; Ostrožnica), Priszlop (Kispereszlő; Príslop), Runyina (Juhászlak; Runina), Szmolnyik (Újszomolnok; Smolník), Topolovka (Topolóka; Topolovka), Ublja (Ugar; Ubl’ja), Ulics (Utcás; Ulič), Ulicskriwa (Görbeszeg; Uličské Krivé), Zuella (Zellő; Zvala). Az elnevezés — úgy látszik — az egész Sztakcsini járásra (kerületre) vonatkozott, alig van olyan helység, amelyik nem említi a *Krajnya* nevet, köztük a járási székhely Sztakcsin (Takcsány; Stakčín) sem. Abban igazuk van a lejegyzőknek, hogy e tájnévben az orosz (értsd: ruszin, M. L.) *kraj* az alapszó. Jelen esetben melléknévképzővel nőnemű alakban áll. A *Krajnya* tájnév jelentéstepadással keletkezett, nyilván az *oblaszty* ’terület’ elvonásával. Mivel a lejegyzők következetesen *ny*-nyel írják, a *krajina* szóval csak etimológiailag függ össze — már ami az alapszót illeti. Egyébként ha le kellene fordítani, a ladoméri lejegyzőnek van igaza, de a félreértések elkerülése végett jelzősen, valahogy így: *Zempléni végvidék* vagy *határvidék*.

**Laborc-vidék** (J. —, K-F. —): Roskóc (Roškovce): „Roskócz falu Zemplén megyében Mezőlaborczi szbiri Járásban *Laborc vidéknek* éjszaki részén egy debraban (értsd: hegyszoros, M. L.) fekszik.” Szukó (Sukov): „Szukó falu fekszik Zemplén Megyében Mező laborczi Kerületben *Laborc vidéknek* Nyugat éjszaki részén egy Kis hegyekkel körülvett völgyben.” Az elnevezés eredetével kapcsolatban legfeljebb az vitatható, hogy *Mezőlaborc* város környékéről van-e szó vagy a *Laborc* folyó mentéről.

**Sárköz** (J. Sárköz<sup>3</sup>. K-F. —): Márk (Markovce): „Márk helysége Zemplén megye Deregnői kerületben fekszik, ezen falvak csoportozata az egész Deregnői kerület 21 községét s a Nagy Mihályi kerület helységére vevé öszvesen mint egy 30 község *Sárköz* hely el nevezéssel bir azon oknál fogva, miután a régi időkben míg a’ közlekedésbe annyira szükségelt országos utvonalok nem léteztek, kivált tavaszi és őszi nedves időjárásakor vajmi nehéz volt a’ kimenetel e’ tájról, — a feneketlen sár dágványokat okozta leginkább a’ keleti oldalon szintén délre lefolyó Ondava és

Tapoly most már szabályozott vizek folyása, — mely a' Sárköz déli részén össze folyva ki áradtukkal egy kis tengert képeznek, — 's ezen árvíz vonal választja el a' Bodrogköztől Sárközt — hol az Ung és Latorcza összefolyva végre a Bodrogot a' már részben szabályozott Ondava és Tapoly folyók egyesülése által." Márk községre hivatkozva említi még: Hegyi (Zemplínske Kopčany), Kistráska (Malé Raškovce), Málca (Malčice), Nagyráska (Veľké Raškovce) és Nézpest (Mészpest; Kucany). J. 20 helységet említ Dankó Imre tanulmányára hivatkozva, de úgy látszik, a múlt század közepén (amikor még a folyószabályozások csak megkezdődtek, de nem fejeződtek be) a Sárrett nagyobb volt még 10 község területével.

**Taktaköz** (J. 102, K-F. 183): Taktaharkány: „Ezen Helységnek folyó vize az Takta, mely Tisza Ladánynál veszi eredetét, és Tisza Lutznál ismet az egész *Takta Köz* be folyása után a'Tiszában vissza esik..." (vö. MNy. 1996: 471).

JUHÁSZ DEZSŐ a következőket írja: „...sok esetben nem dönthető el: alkalmi megjelöléssel vagy megállapodott tulajdonnévvel van-e dolgunk” (i. m. 11). Zemplénben ilyen probléma nem volt. Az efféle megjelöléseket, mint pl. „fekszik a Kárpátok (Beszkidék) hegy láncza alatt”, „a Bodrog, Ondava, Tapoly [írva még: Toplya], Ronyva [írva még: Ronygyva] stb. folyó mentén” (mentibe, mellett) stb. nem tekintetem tájnévnek.

MIZSER LAJOS

## A készülő magyar—francia szótár kapcsán\*

THOMAS SZENDE cikkének (Szélfegyzetek a készülő magyar—francia szótárhoz: MNy. 1997/3.) megjelenésekor a benne foglalt információk nem elhanyagolható része már nem felelt meg a valóságnak, ezért érzem szükségesnek, hogy a Magyar Nyelv olvasóihoz forduljak.

1. 1991-ben a Sorbonne Nouvelle (Paris III) egyetemen működő Egyetemközi Hungarológiai Központ (CIEH) igazgatójaként a Központ egyik fő feladatákként határoztam meg egy új kétnyelvű szótár kidolgozását, amelynek magyar—francia része Párizsban készül el. Az egyetem egyetértésével sikerült a minisztériumnál elérnem egy magyar vendégoktatói állás létrehozását. Az állást betöltő tanár fő feladata, hogy a lexikográfiai műhely koordinátoraként közreműködjek az általam irányított szótárprogram munkálataiban.

Thomas Szende 1991 és 1994 között három évig, azaz az állás ideiglenes jellegéből adódó maximális ideig töltötte be ezt a funkciót. Az állást 1994-től haláláig Ginter Károly töltötte be, jelenleg pedig Szabó Dávid a lexikográfiai műhely munkálatainak felelőse. 1994-től 1996-ig, már az INALCO oktatójaként, Thomas Szende továbbra is részt vett munkánkban, de 1996 ősze óta már nem tagja munkacsoportunknak.<sup>1</sup> A magyar—francia szótár szerkesztésében részt vevő munkatársak névsora sem felel meg teljesen a jelenlegi helyzetnek, és a szótár elkészültéig természetesen még változhat is.

2. Amikor e sorokat írom, 1997 októberének elején, sajnos még semmi biztosat nem mondhatunk a szótár majd megjelenítő magyar, ill. Franciaországban terjesztő francia kiadó kilétét illetően.

3. Jelenlegi terveink szerint az új magyar—francia szótár 1999 júniusára lesz leadható állapotban, és megjelenése 2000-re várható.

JEAN PERROT<sup>2</sup>

\* Megjegyzések Thomas Szende cikkéhez (MNy. 1997: 311—22), a dolgok jelenlegi állásáról.

<sup>1</sup> Thomas Szende kéziratát a szerkesztőség 1996 tavaszán kapta. A Magyar Nyelvhez érkezett cikkek közlésének átfutási ideje — a cikkek nagy száma miatt — általában 1-2 év. — A szerkesztőség.

<sup>2</sup> A közlemény szerzője a magyar—francia szótárprogram vezetője (Egyetemközi Hungarológiai Központ, Párizs).

## Sauvageot professzor könyvtára (Születésének századik évfordulója alkalmából)

„...itt van a magyar nyelv. Szép nyelv, évszázadok munkájának gyümölcse, kitünő kifejezőeszköze egy olyan nemzetnek, melyről szinte semmit sem tudunk, és mely azért kiált, hogy ismerjék és elismerjék.” (A. Sauvageot: Magyarországi életutam. Bp., 1988. 248.) Aurélien Sauvageot szavai ezek, azé a francia nyelvészé, aki ebben az évben lenne száz éves, és akit Szathmári István a nyolcvan éves Sauvageot professzort köszöntő cikkében (MNy. 1978: 250—2) úgy mutat be, mint „...akinél jobban — a külföldi, nem magyar anyanyelvű tudósokat véve figyelembe — talán senki sem ismeri és szereti a magyar nyelvet, nyelvtudományunkat, irodalmunkat, múltunkat és jelenünket, és akinél többet szinte senki sem tett a magyar nyelv történetének, jellegzetességeinek, továbbá a magyar irodalomnak a külföldiek előtt való megismertetése érdekében.”

Antoin Meillet, a nagy francia nyelvész irányítja A. Sauvageot figyelmét a finnugor nyelvekre, köztük a magyarra mint olyan nyelvre, amelynek eredete és szerkezete eltér a körülötte levő indoeurópai nyelvektől, és amely még kutatásra váró feladat a franciák számára a század elején. Azért esett Sauvageot-ra a választás, mivel Konstantinápolyban született, ahol apja akkor dolgozott, és ott gyerekként megtanult egy keleti nyelvet. Meillet úgy gondolta, hogy ez nagy segítségére lesz majd a finnugor nyelvek tanulásában. Azt a feladatot adja tanítványának, hogy menjen Magyarországra, tanulja meg a nyelvet és írja meg doktori értekezését.

A Meillet által kijelölt program valóra vált. Sauvageot 1923-tól 1931-ig Budapesten az Eötvös Kollégium francia lektora, miközben tanulja a magyar nyelvet, és Gombocz Zoltán irányítása alatt elkészíti doktori munkáját az ural-altáji szókészletről, hogy megszerezze a szükséges képesítést ahhoz, hogy elfoglalhassa állását a finnugor tanszéken, amit Párizsban az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján 1931-ben hoznak létre, és ahol nyugdíjba vonulásáig tanít. Nyugdíjas éveit Aix-en-Provence-ban töltötte, egy délfraancia (Párizshoz mérve) kis városban. Az egész életében fáradszaktalanul dolgozó professzor megtalálta itt azt a nyugalmat, amit ez a szép provanszi város híres platánjaival, kútjaival és arisztokratikus légkörével nyújtani tudott. Azonban a legnagyobb vonzerő mégis az volt számára, hogy az egyetemen működő nyelvészeti csoport, a Cercle Linguistique d'Aix munkájába bekapcsolódhatott, ám továbbra is figyelemmel kísérte mindazt, ami Párizsban, volt tanszékén, valamint a finnugor nyelvek életében történt. Könyvek, cikkek, levelek érkeztek Aix-en-Provence-i otthonába a világ minden részéről.

Halála után gazdag könyvtára az Université de Provence tulajdonába került. A francia állam ösztöndíjasaként alkalmam volt Sauvageot professzor magyar nyelvészeti és finnugrisztikai, valamint magyar irodalmi vonatkozású könyveit a helyszínen tanulmányozni. (A könyvek száma ezer körül van, pontos katalógus még nem készült róluk.) A professzor nyelvészettel foglalkozó könyvei az Általános Nyelvészeti Tanszékre kerültek. Ennek a tanszéknek a keretén belül folyik magyaroktatás az egyetemen. Itt egy külön, Sauvageot nevét viselő könyvtárszoba ad helyet a könyvgyűjteménynek. Aki ide belép, az joggal gondolhatná, hogy valamelyik magyarországi magyar nyelvészeti tanszék könyvtárában jár, olyan gazdag könyvkinálat található itt. A magyar nyelvészet több mint fél évszázadát öleli át a tudós gyűjteménye. Itt találjuk Sauvageot professzor első magyar nyelvkönyveit is.

Visszaemlékezéseiben gyakran utalt arra, hogy Szinnyei József német nyelvű grammatikái vezették be a magyar nyelv rejtelmeibe. Egyrészt mert jól tudott németül, hiszen germanistának készült, amíg Meillet el nem térítette erről a pályáról. Másrészt ebben az időben nem voltak még francia nyelvű, nyelvészeti igénnyel írt magyar nyelvtankönyvek és szótárak. Ezt a hiányt később maga Sauvageot pótolta. Itt található Szinnyei József 1912-ben kiadott Ungarische Sprachlehre és az 1923-ban megjelent „Die Herkunft der Ungarn ihre Sprache und Urkulture” című munkái.

A nyelvész másik tanítómestere Gombocz Zoltán volt, akiről mindig tisztelettel és hálával emlékezett meg. Előadásait is könyvtárában őrizte nyomatos kiadásban, amit „Magyar történeti

nyelvtan” címen a Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete adott ki. Itt a második kiadás található meg 1925, ill. 1926-ból, három füzetecke „II. Hangtan”, „III. Alaktan”, „IV. Jelentés-tan”, valamint az 1949-ben megjelent „Syntaxis” (Pázmány Péter Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézete, Bp.).

Ami ezt a könyvtárat külön értékessé teszi az az, hogy a könyvek nagy részét szerzőjük dedikálta Sauvageot professzornak. A húszas évektől kezdődően, a Budapesten eltöltött időszak alatt személyes ismeretséget kötött a kor jelentős nyelvészeivel, hiszen Budapest az első világháború sorscsapásai ellenére is olyan szellemi központ volt, ahol messziről jött diákok, tudósok és értelmiségiek gyűltek össze tapasztalatot cserélni magyar kollégáikkal. Az Eötvös Kollégium is mintha csak találkahelye lett volna a nyelvészeknek és nyelvészpalántáknak. Itt együtt tanított Pais Dezsővel és Zsirai Miklóssal. Bekapcsolódott az Erzsébet Királyné Szállodában tartott nyelvészeti összejövetelek, a Kruszok munkájába is. Itt ismerte meg Szinyei Józsefet, Melich Jánost és még számos nyelvészt, akikhez szoros barátság fűzte. Ezek az emberek segítettek neki elindulni a számára kijelölt úton. Rajtuk keresztül megismerte, hogy mi foglalkoztatta nyelvészeinket, akik mindenbe beavatták magyarországi tartózkodása alatt és a későbbiekben is. Tanúja volt például annak, hogy milyen izgalommal próbálták megfejteni az akkor felfedezett nyelvemléket, az Ómagyar Mária-siralmat. Könyvtárában őrizte Jakubovich Emil és Pais Dezső „Ó-magyar olvasókönyv”-ét (Danubia, Pécs, 1929.), és még számos Pais Dezső munkát. „A magyarok elődeiről és a honfoglalásról” című könyv első lapján pedig a következő sorok olvashatók: „Aurélien Sauvageot barátomnak 30 év után történt kedves együttlétünk öröme, emlékeztetőül: 1964. április 22. Pais Dezső.” A Magyar Nyelv XXXIV. számában a „Melyik nép nevezte el Pestet *Pest*-nek?” című írás különnyomatán találjuk ezeket a szavakat: „Szíves üdvözlettel, Melich János.” Számos Melich János munka van még összegyűjtve itt, többek között az emlékkönyv is, ami a nyelvész 70. születésnapjára készült.

Balassa József, aki a szótárkészítésben segítségére volt, rendszerint megajándékozta nyelvész barátját megjelent munkáival. Ezt bizonyítja az az 1937-ből való levelezőlap is, amin ez áll: „Kedves Barátom! Tegnap postára adtam most megjelent könyvem: A magyar nyelv életrajza. Szíves figyelmebe ajánlom. Balassa József.”

A turkológus Németh Gyula és felesége, a finnugrista N. Sebestyén Irén munkái a régi jó barátrához szóló ajánlásokkal találhatók még itt nagy számban. Velük is magyarországi tartózkodása alatt kötött barátságot. Magyarországi tanítványai (Gáldi László, Jankovich Ferenc, Ligeti Lajos, Kálmán Béla) is elküldték munkájukat az egykori tanárnak.

A későbbi nyelvészemzedékkel is kapcsolatban állt. Ezt bizonyítja, hogy Lőrincze Lajos „Édes anyanyelvünk” című könyvében a következő ajánlás áll: „Sauvageot professzor úrnak tisztelettel, Lőrincze Lajos Budapest, 1964. április 20.” Megemlíteném még Szathmári Istvánnak számos, dedikációval ellátott munkáját. A „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” című könyvben az ajánlás dátuma: „Aix-en-Provence, 1970. XI. 10.”, ami azt mutatja, hogy még nyugdíjas éveiben is felkeresték nyelvészeink. — További dedikációk származnak a következő nyelvészekről: Balassa László, Bereczki Gábor, Büky Béla, Décsy Gyula, Dombrovskzy József, Eckhardt Sándor, Erdődy József, Lavotha Ödön, Mikó Pálné, Nyíri Antal, Nyirkos István, Papp István, Szabolcsi Miklós, Telegdi Zsigmond, Vértes Edit, Zolnai Béla.

Vannak nyelvészeink, akiknek munkái nagy számban szerepelnek ebben a könyvtárban, így például Bárczi Géza, Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Tompa József.

A nyelvészeti folyóiratok sem hiányoznak Sauvageot professzor gyűjteményéből. A Magyar Nyelv 1967-től, a Magyar Nyelvőr 1958-tól egészen haláláig, 1988-ig összegyűjtött számai azt bizonyítják, hogy állandó figyelemmel kísérte, hogy mi történik a magyar nyelv életében. Számos irodalmi folyóirat is található itt (pl.: Élet és irodalom, Tiszatáj, Kortárs, Új Írás stb.), amelyek azt mutatják, hogy sokszor a nyelvész és a szótáríró szemével olvasta ezeket a folyóiratokat, mivel egy-egy cikkben szereplő, számára feltehetően új szavak, kifejezések alá vannak húzva, néhol fölé



írva a francia megfelelőjük. Ilyet találtam például az Élet és irodalom egyik 1980-as számában megjelölve: *les ôlencse, csôves, dzsekis*.

Érdekes adalék annak bizonyítására, hogy Sauvageot professzor valóban nyelvünk kiváló ismerője volt az, hogy „A magyar nyelv értelmező szótára” 1959-es kiadásában a *biszereg* szót kiegészíti saját feljegyzésével, a *biszserelés* szóval, utalva Móricz Zsigmond „Még új a szerelem” című könyvében a 311. lapra.

Sauvageot professzor nyelvész létére nagy elhivatottságot érzett a magyar irodalom iránt. Könyvtárának csaknem felét szépirodalmi könyvek alkották. Ezek a könyvek az egyetem központi könyvtárába kerültek. Szinte nincs a magyar irodalomnak olyan jelentős írója vagy költője, akinek a műve ne lenne megtalálható itt. Ami külön értékessé teszi ezeket a könyveket — hasonlóan a nyelvészeti munkákhoz — az, hogy a szerzők Sauvageot professzornak dedikálták műveiket. Ott találhatjuk Babits Mihály, Illyés Gyula, Kosztolányi Dezső, Mécs László, Móricz Zsigmond, Németh László, Radnóti Miklós, Tersánszky J. Jenő és még számos irodalmár kézírását. A legkorábbi dátum 1925, amikor Kosztolányi Dezső dedikálta Sauvageot professzornak Pacsirta című írását. De egészen a nyolcvanas évek végéig nyomon követhető ez az irodalmi kapocs. Ha e gazdag gyűjteményt végignézzük, akkor Ady Endre nevével találkozunk a legtöbbit. Mint tudjuk, Aurélien Sauvageot nagy csodálója volt Ady költészetének; ezt a könyvek száma is bizonyítja. Számos verseskötet és tanulmány található, köztük a Benedek Marcell dedikálta „Ady breviárium”. Hasonlóan a másik irodalmi kedvenc, Móricz Zsigmond írásai is nagy számban megtalálhatók. A „Rózsa Sándor” és a „Pillangó” című regények lapjain aláhúzott szavak, kifejezések arról tanúskodnak, hogy a nyelvész milyen érdeklődéssel próbálta megfejteni Móricz népies nyelvét.

Sauvageot professzor könyvtárának fontos részét képezik azok a munkák, amelyeket franciaországi tanítványai készítettek. Nekik adta tovább mindazt a tudást és élményt, aminek ő birtokában volt. Nem véletlen, hogy közülük kerültek ki irodalmunk neves francia fordítói, Armand Robin vagy Jean-Luc Moreau, aki egyben tanári munkájának is folytatója, vagy a kiváló nyelvész, Jean Perrot, akinek irányítása alatt folyik az új magyar—francia, francia—magyar szótár készítése, vagy a nemrég elhunyt tanítvány, majd kolléga, Gergely János, nyelvész és muzikológus. Sorolhatnánk azokat a tanítványokat, akiket ő indított el azon az úton, amelyen ő járt, és akiknek munkáját élete végéig nyomon követte.

Sauvageot professzor könyvtárának leltára akkor teljes, ha megemlítjük azokat a munkákat, amelyeket ő írt: a magyar nyelvet, valamint Magyarországot bemutató könyveit, nyelvészeti és irodalmi tanulmányait, fordításait, szótárát, számtalan recenzióját.

Miközben élete során azon dolgozott, hogy megismerje és megismertesse nyelvünket és kultúránkat, ő maga is része lett annak. Abban a hitben élt, hogy a magyar nyelvért és kultúráért végzett munkának van értelme. Kiemelkedő szerepe volt abban, hogy a magyarság és a magyar nyelv Franciaországban is kutatásra és oktatásra méltó tárgy legyen. Születésének századik évfordulóján hálával emlékezünk rá.

CZ. FARKAS MÁRIA

## A Nagyszótár műhelyvitájához

Szakterületemről visszavonulva is igyekszem figyelemmel kísérni volt munkatársaimnak és az utánunk következő fiatalabbaknak a munkáját. Érdeklődéssel olvastam ELEKFI LÁSZLÓNAK „Nagyszótári tervek és lehetőségek” című írásából a kezdő részt, amely a MNy. XCIII. évfolyamában jelent meg (183—99). A dolgozatban több helyen szerepel az én nevem is, minthogy 1979-től fogva tizenhat éven át voltam felelős a régi cédulagyűjtemény anyagának rendezéséért, két osztályon, négy osztályvezető beosztottjaként, 1985 óta más szótári munkálatoknál vállalt feladatok

végzésével párhuzamosan. Amíg Imre Samu élt, a legtöbb feladatot és a leghasznosabb segítséget közvetlenül tőle kaptam. Mondanivalómnak közlését nem azért kérem, hogy sokoldalú és töretlen munkakedvű kollégámnak, Elekfi Lászlónak erőnyeit dicsérjem. Bíráló jellegű észrevételeimből szeretnék valamit közölni.

1. Enyhén szólva furcsának találok, hogy a **II. rész A)** fejezetében (184—8) az 1993. évi „Lexikográfiai szeminárium”-nak nevezett munkahelyi előadások, megbeszélések keretében tárgyalt témákról való ismertetések úgy jelentek meg a folyóiratban, hogy az egyes előadóknak nem adtak módot az ő mondanivalójukat ismertető szöveg megtekintésére.<sup>1</sup> A munkálatoknak a MNy. folyóiratban való ismertetése a szakemberek szélesebb körének tájékoztatására szolgál, és az olvasóktól nem lehet elvárni, hogy a 19 előadásnak szerkesztésre előkészített anyagát a Nyelvtudományi Intézetben áttanulmányozzák, annak alapján tisztázva, ki mikor milyen feladatot kapott és azt hogyan teljesítette. Nem mindegy, hogy ki milyen megfogalmazásban hol közöl valamit, milyen tevékenységet hogyan értékel.

2. A 10. pont alatt (186) található ez a közlés, illetőleg értékelés (nem tudom eldönteni, hogy CSENGERY KINGA vagy ELEKFI LÁSZLÓ fogalmazta-e): „Az 1986-ban irodalomtörténészek által összeállított forrásjegyzékeket is megelőzte két sikertelen kísérlet: HEXENDORF EDITÉ és TUSKE MARGITÉ”. — Az igaz, hogy 1984 őszén kaptam egy feladatot Imre Samutól, amely kapcsolódott a tervezett gépi adatrögzítésű anyagnak egy forrásjegyzékéhez. Ezt valamivel — talán jóval — korábban SZILÁGYI FERENC készítette. Imre Samu a szerény anyagi lehetőségekre gondolva a számítógépes munka várható megindulásának közeledésekor azt kérte tőlem, hogy a Szilágyi-féle forrásjegyzéket alakítsam át rövidebbre, a forrásoknak és a belőlük feldolgozandó részleteknek, adatoknak mintegy az egyharmadára, a szerzők jelentőségének és a szövegek műfajának arányaira ügyelve. Más munkaköri feladataim mellett mindössze négy-öt hetet kaptam erre a munkára, amit éjt nappallá téve (családi segítséggel) végeztem el. A többezer mű kézbevitelére nem volt lehetőségem. Ismereteimnek és az otthonomban meglevő irodalomtörténeti szakmunkáknak a birtokában kénytelen voltam valamit produkálni az adott határidőre. Jelentős szerzők, művek ki nem maradtak. A közepes nagyságrendű szépirodalmi szerzők és alkotások közötti választás tekinthető esetlegesnek vagy önkényesnek, részben a rövidítendő forrásjegyzékre is visszavezethetőnek. A gyakorlati írásbeliség köréből való válogatásra, amelyet fontosabbnak tartottam volna, nem volt mód, megbízatásom nem a bővítési lehetőségre szólt. — Több hónappal később tudtam meg, hogy rajtam kívül akkortájt Tüske Margit is kapott valami feladatot, hogy Imre Samutól-e, vagy az osztályvezetőtől, azt nem tudom. Az ő munkájával kapcsolatban is a százalékarányok fontosságát hangsúlyozták. Hogy a Szilágyi Ferentől összeállított forrásjegyzéket, annak egy másik példányát használhatta volna, arról nincs értesülésem. — A későbbiekben az Irodalomtudományi Intézet munkatársai külön díjazott megbízás alapján, jóval hosszabb idő alatt megfélelőbb forrásjegyzéket készíthettek. Ez természetes. A munkában a másutt dolgozó Szilágyi Ferenc is részt vett. Nem tudom, tájékoztatták-e őt arról, hogy az általa korábban készített teljes forrásjegyzéknek az 1984-i „karcsúsítása” az én feladatom volt. Azt viszont joggal kifogásolhatná, hogy az általa összeállított anyagot bárki is az én munkám eredményének tartja. Én pedig nem is vállalhatnám a felelősséget azért a jegyzékért, amelynek anyagát nekem csupán csökkentenem kellett.

3. A 188. lap alján nincs jelezve, hogy a közlemény szövege majd a 196. oldalon fog folytatódni. Közben ugyanis hét alul, fölül, majd ismét alul számozott oldal van beiktatva, a nagyszótári osztály munkájának eredményét, állapotát, kérdéseit bemutató szemelvényként. Nagyon cél-

<sup>1</sup> Egy munkahelyi vita közlésébe — természetesen — a folyóiratnak nem lehet beleszólása, ez a közzétéví felelőssége. — A szerkesztőség.

szerűtlen, joggal kifogásolható, az olvasót megzavaró eljárás, amelyért feltehetőleg nem Elekfi László a felelős. [Megnyugtató lehet, hogy nem is a szerkesztőség, amint erről kéziratomból elküldése óta egy levélből, illetőleg a folyóirat következő számából értesülhettem: MNy. 1997: 384. lap, „Levélzsekrény” rovat, az Argumentum Kiadó közlése.]

4. Valamit az új nagyszótári munkával kapcsolatos szemelvényekről, részletekről (189—95) is mondanék.

a) A tervezett nagyszótár forrásai közé a felölelt időkorban megjelent valamennyi szótárt és lexikont is fel kell venni. A szótörténeti érdeklődésű kutatóknak, olvasóknak nagy segítséget jelentene, ha az eddig különböző kiadványokban közölt adatokat együtt találhatnák. — Vegyük csak példaként a VILLÓ ILDIKÓ által kidolgozott próbaszócikkek egyikét, a *bodega* címszó anyagának néhány más szótárban található anyaghoz való viszonyát. Az ÉrtSz.-ban a népnyelvinek, népiesnek minősített szóra pontos forrásjelzés nélkül egy Krúdy-adat van idézve, amelyet a cédulagyűjteményben évszámmal és pontos lelőhellyel remélhetőleg megtalálhatnánk, bár a szerzőt kedvelő munkatársak némelyike idézhetett a régi nagyszótári gyűjteményben nem szereplő példát is. A TESz., az ÚMTsz., és az EWUng. anyagában öt olyan adat van a próbaszócikkekben levő, Ágaitól idézett példán kívül, amely részben korábbi, részben későbbi. Összesen öt alakváltozat és két jelentés, amit eddig nyilvántarthatunk. Teljességre persze nem lehet igényünk, mert etimológiai szótáraink az alakokat és jelentéseket illetően is csak az első előfordulást közlik. — Miben áll akkor a várt Nagyszótárnak nagyszótár mivolta, ha egy adat van benne az eddig megjelent szótárak hét adatából és egy eddig nem szótározott adat Krúdytól, amely alakjában azonos azzal, jelentését tekintve nagyjából megfelel annak, ami Ágaitól van idézve? — A tervezett mű szócikkének készítője a lehető legjobb munkát végezheti, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a 7 több, mint a 2, a nem nagyszótárnak készült művek anyaga gazdagabb és változatosabb a próbaszócikkekben levőnél.

b) A tipográfiai változatok közül én a 3. mintát tartanám legjobbnak (az 1. a sok dőltbetűs idézet, a második a csupa nagybetűs címszó miatt kevésbé tetszik). De a címszó mellé alakváltozatot nem tennék. Viszont ha van szófaji minősítés, akkor az a több szófaji értékben szereplő szó esetében még fontosabb volna, tehát az *alantas* mellé kellene „mn és fn”. — Ügyelni kellene arra is, hogy a betűk, betűközök mérete megfelelő legyen. A minta alapján nehéz eldönteni, hogy a jelentések ritkított szedésűnek vannak-e tervezve az adatokhoz viszonyítva. — Apróságokban rengeteg a következetlenség. Például két helyen a jelentés után pont van a kettőspont helyett. Némelykor van pont a jelentés utolsó példája után, többször viszont nincs. A dátumot hol követi pont, hol nem. Többször van pont a rövidített szó után, máskor nincs. Néhol van pont a szerző neve vagy a cím után a forrásjelzésben, néhol nincs. Mikszáth neve Jókairól szóló művének esetében Mikszáth, mind a három „mintá”-ban, betűtípustól függetlenül is. — Tehát a gépi adatrögzítés nem eléggé következetes, nincs megfelelően szabályozva, nem mintaszerű.

c) Amit az *út* anyagából az archivális cédulagyűjteményből láthatunk, azt én nem tartom jónak. A többi tervezett jelentést nem ismerve is megállapíthatjuk, hogy ez a jelentésmegadás nem megfelelő. Az ÉrtSz.-ban I. alatt található körülírással szemben ez a megfogalmazás az épített útra szűkíti le a fogalmat, ugyanakkor az adatoknak egy hányadában nem dönthető el, hogy milyen útra, több esetben feltehető, sőt bizonyosra vehető, hogy nem épített útra vonatkoznak. A Petőfi-szótár finom megkülönböztetéseiben igazodik az ÉrtSz.-beli megoldásokhoz. Megjegyezhető, hogy az itt második helyen szereplő adat több másikkal együtt ugyanebből a kritikai kiadásból rövid *u*-val van idézve, persze a Petőfi-szótárban is lehet hiba, mint ahogy a szövegkörnyezetben szereplő egyik rövid *u*-s adat a *dejsz*-nél hosszú *ú*-val szerepel. Fontosabb azonban ennél, hogy sötét erdőben levő utakról van szó: éppen egy sárba ragadt szekér vezetője ad tanácsot János vitéznek, hogy merre menjen, és kevésbé valószínű, hogy az egyik erdei út posványos, a másik viszont épített út volna (János vitéz, 19. ének, 6—13. versszak). Aranynál „A nagyidai cigányok”-

ban az ágyúkat szállító szekerek mocsárban süllyednek el. Erősen kérdéses, hogy az út, ahol a föl-kavart por száll, kövezett, épített-e, úgyszintén az lehet-e, amelyik mellett pipacs és szarkaláb virágzik, amelyik Kosztolányi picike kertjében a gyümölcsfák alatt van, vagy hogy a nyomorúságos kis falukban, ahol Móricz Zsigmond kisgyermekkorát töltötte, láthatott-e épített utat. Milyenek azok a rossz utak, amelyekre a hősesében a házból nehéz kimenni? — Félreértés ne essék: én nem gondolom, hogy bármely korábbi szótár anyagának rendszerezéséhez ragaszkodni kellene. Sőt némi egyszerűsítés helyeselhető is volna, hiszen ha sok egy-egy jelentésen belül az árnyalatok száma, az az adatoknak ide vagy oda sorolását megnehezítheti, vitathatóvá teheti. De az egyszerűsítésnek nem szabad rontásnak lennie. Az ÉrtSz.-beli megoldáshoz viszonyítva én el tudnám fogadni a betűvel jelölt árnyalatok törlését, és az átvitt értelmű számozott szóhasználatok összevonását is. A nagyszótári anyagot használó kutató majd eldönti, hogy saját témaválasztásának megfelelően mit csinál az adatokkal. A nagyszótári megoldásnak abban sem kell sajátos többletet nyújtania, hogy például a többé-kevésbé állandósultnak is tekinthető szerkezeteket, az itt szereplő anyagot tekintve a jelzős szókapcsolatokat a determináns ábécérendjében felsorolja. Nem folytatom annak vitatását, hogy a példák egy része itt sem épített útra vonatkozik. Sokkal zavaróbb egy nyelvtörténész számára, hogy a jelzők ábécérendjéhez való igazodás az időrend teljes összezavarásával jár. Ami a Petőfi-szótár esetében az *árnyékos*-tól a *zöld*-ig terjedő jelzős kapcsolatok láttán kevésbé zavaró, mert ott az időkör szűkebb, az a két vagy két és fél évszázad tágas határain belül már elfogadhatatlan. Az, hogy a jelentéstani megoldás sem jó és az időrend szempontja sem érvényesül, az olvasónak az anyag áttekintését, értékelését megnehezíti. A magam részéről a nagyszótártól azt várnám, hogy egy nem túlzottan bonyolult szerkezetű szócikk egészében megfelelő helyre besorolva sokkal több példát találjak dátummal és pontos forrásjelzéssel, mint amennyit és ahogyan a XX. század közepén megjelent műben közölni lehetett. Másfélszeres terjedelemben gondolkodni nem szabad, ez alig jelentene valamicskével több lehetőséget, a dátumok és a forrásjelzések helyfoglalását is tekintve. Persze a kutatók a cédulagyűjteményt és a gépben rögzített anyagot is használhatják, forgathatják, csoportosíthatják tárgyválasztásaiknak megfelelően.

A szótári keretek között meg nem oldható lexikológiai feladatokat azonban a nagy terjedelmű szótár sem vállalhatja. Leginkább ezt próbáltam hangsúlyozni 1993. január 7-én tartott előadásomban, egy kicsit azt is megvallva, hogy a szótári munkálatokkal túlságosan elhalmozott kutató nem érezheti a lexikológiai vizsgálódások igazi örömeit.

\*

Az eredetileg ezzel zárt hozzászólásom elküldése óta Elekfi László írásának második fele is megjelent (MNy. 1997: 296—311). Pótlólag szeretnék ahhoz is néhány megjegyzést fűzni, illetőleg az I. I. alatti bevezetésre (183) is visszatérni, most már a kritika mellett némi önkritikát is gyakorolva. — Tehát:

5. Bevallom, a közlemény első felének olvasásakor leginkább azon tündöttem el, hogy milyen alkalom, milyen sürgető körülmény tette időszerűvé a nyomtatásra szerintem még nem eléggé érett kézirat közlését. Nem értettem, ki és mikor volt derűlátó bizonyos munkák folytatásának és lezárhatóságának kérdésében. Arra gondoltam, hogy a Magyar Nyelv olvasóinak körében keresik a szakembereket, akiktől hozzászólást, bírálatot, segítséget várnak a nagyszótári munkálatok folytatásának ügyében. Mindenesetre szükségesnek tartottam minél előbb tisztázni azt, amit Imre Samutól kapott feladatomról Elekfi László nem tudhatott, és az én megkérdezésem nélkül a valóság-nak meg nem felelő módon közölt. Ugyancsak feladatomnak tartottam véleményem elmondását arról, amit a régi cédulagyűjtemény továbbrendezésébe viszonylag későn bekapcsolódó munkatársunk az *út*-nak általa tervezett szócikkéből közölt.

Önkritikával azért tartozom, mert Elekfi írása második felének elején olvasom (296), hogy 1994. április 21-én volt egy tanácskozás, amelyen én is jelen voltam, észrevételeimet módomban lehetett volna akkor elmondani. Meg kell mondanom, hogy én erre a tanácskozásra nem emlékszem. Naptáraitam forgatva látom, hogy valamivel korábban szabadságon voltam, így előfordulhat, hogy távollétem miatt nem kaptam meg az anyagot. Talán letették asztalomra, de ott elkallódhatott. De ha esetleg csak a megbeszélés kezdetekor osztottak szét levonatokat, az nekem nem sokat ért, mert amit előre nem tanulmányozhatok nyugodt egyedülletben, arra nem tudok figyelni és azonnal reagálni. — Annyi bizonyos, hogy hosszú évtizedek tapasztalatai alapján a munkálatok szempontjából egy tanácskozást részemről nem tartok sorsdöntőnek, de hogy a nem tetsző dolgokról elhallgattam volna a véleményemet, az nem valószínű. Most is folytatom a bírálatot.

Az írásnak a **D)** részlete — hasonlóképpen az **A)**-hoz — azért kifogásolható, mert a hozzá szólók véleményét nem az ő megfogalmazásukban olvashatjuk, a négy írásbelileg nyilatkozó tekintélyes szakembertől kapott anyagról szintén csak ismertetést találunk. — Az **E)** pontban írottakról, a hozzászólások értékeléséből nem tűnik ki, hogy mikor, milyen körben, miként történt. Dátumként 1994. május 19.—június 13. van megadva, ami lehet Elekfi kartársunk felkészülési ideje, de nem tudjuk, ki milyen formában mit kapott válaszul. Vagy csak a Magyar Nyelv 1997-beli közleményéből értesülnek a résztvevők vagy az írásbeli hozzászólást küldő kollégák a közlemény szerzőjének állásfoglalásáról?

Az **F)** alatti „Újabb fejlemények” idején a régi cédulagyűjtemény további rendezésével foglalkozó munkatársak már nem dolgoztak a Nyelvtudományi Intézetben. Adottságaink nem egyformák. Én fiatalos lelkesedéssel végzem a szerintem hasznos, nekem örömet jelentő aprólékos munkát: az elem kerülő cédula anyagának kiegészítését, javítását, az adat jelentésének értékelését, jelezve az ezzel kapcsolatos lehetőségeket, kételyeket stb.; olyasmit, ami a különféle kollektív szótári munkálatok keretében tiltott tevékenység, de a mindenkori nyelvi tények és nyelvtörténeti változások tisztázásában szerepe van vagy lehet. Más embernek másféle adottságok, másféle szakmai tapasztalatok alapján más munkához van kedve és energiája. A szótárkészítéshez tartozó, különféle természetű munkák szükségét és fontosságát elismerem, tapasztalataim vannak a nem éppen nekem való teendőkkal és következményeikkel kapcsolatban is. Valóban szokás egy-egy szótári munkálat előkészítése, megtervezése időszakában próbaszócikkeket közzétenni, a munkatársak részére szerkesztői útmutatót készíteni, ami természetesen a szótár műfajának, jellegének, időkorának, forrásanyagának, munkaerő-igényének és egyebeknek az eldöntése után esedékes. Ennek az úgynevezett Nagyszótárnak a munkálatai még nincsenek olyan állapotban, hogy szerkesztési utasítás készítését időszerűnek tarthatnánk. Az igaz, hogy a hivatalos támogatást a nagyközönség számára hagyományos könyvkötetekben megjelentethető mű elkészítésére kapta az intézmény. De ez az intézmény egy bizonytalan jövőjű intézet, amelynek illetékes osztályán a váltakozó vezetők sok dologban nem értettek egyet, s ahol a nyelvész képzettségű, szótörténeti érdeklődésű fiatal munkatársak szinte teljességgel hiányoznak. Persze 2030 körül senkit nem vonhatnak felelősségre azért, hogy a pénznek milyen hányadát fordították gépekre, mennyit különféle alapképzettességű munkatársak foglalkoztatásra, mennyit a számítógépes adatrögzítésre, mennyit a régi cédulagyűjtemény gondozására. Az anyag akkor is hasznos, ha a szakembereknek cédulagyűjteményben vagy számítógép segítségével áll rendelkezésére. Én kezdetől fogva tapasztaltam, hogy a számítógépes adatrögzítést szorgalmazó vezetők nem gondoltak nyomtatott szótár majdani kiadására, a régi cédulagyűjteményt pedig nem értékelték megfelelően. Annak idején saját kis feladatköröm jövőjének bizonytalansága miatt kapcsolódtam be a német nyelvű magyar etimológiai szótár munkálataiba.

Anélkül, hogy tagadnám az archivális anyag további rendezésében 1985-től kezdődő időszakban tapasztalt törekvések jelentőségét, ismét elmondom, hogy az átmenetileg szünetelő rendezés munkálatai 1979-ben kezdődtek újra, részben váltakozó egyénnel és változó óraszámban 16 éven át folytak. A munkát azért próbáltam munkaórákban és nem években megtervezni, mert sem

az anyagi lehetőségeket, sem a foglalkoztatásra kipróbált munkatársak teljesítményét, annak minőségét előre látni nem lehetett. A Szentháromság utcai épület renoválásának lezárulása után bizonyos feltételek javultak, de voltak újabb hátrányok is. Együvé kerültünk olyan munkatársakkal, akik nem tartoztak munkacsoportunkhoz, nem dolgoztak szűkre szabott normák szerint. Átmene tileg voltak olyan adatrendezők, akik nem váltak be, egykönnyen rendbe nem tehető anyagot hagytak maguk után. — Nyugdíjba kerülve bizonyos óraszámra szóló szerződéseim idejét túllépve sem voltam képes minden beosztott munkatárssal megfelelően foglalkozni. Számos idegromboló költöztetés után a mélypont az volt, amikor a Színház utcai épület nedves pincéjében akarták a dobozos anyagot elhelyezni. Mégis elértük, hogy korántsem jó körülmények között, de egy ideig dolgozhattunk.

1995 nyarán a munka leállítása váratlanul történt, úgy annyira, hogy a csoport két tagja díjazás nélkül még több hetet dolgozott a folyamatban levő tisztázni valók rendbetételével, illetőleg annak érdekében, hogy a nagyszótári részleg maradó dolgozói, jövőbeli vezetői világosan láthassák, melyik betűvel milyen munka nincs elvégezve.

A legutóbbi időben dolgozó adatrendezők munkakedvéről, hozzáértéséről is lehet szólni.<sup>1</sup> A munkakedv és a hozzáértés relatív dolog. Mindannyian tudjuk, hogy egy évszázadon át folyó munka nem lehet egyenletes, az egy időben dolgozó munkatársak sem ítélnének meg mindent egyformán. Tapasztalataim alapján mondhatom: a régi gyűjtés hiányos, elhanyagolhatónak látszó cédulái is használhatóvá tehetőek, a kézbe vehető források adataival gyarapíthatók is. Például az a kifejezés, amely a Tzs. magyar—német részéből szerepel a régi gyűjteményben, a korábbi német—magyarban, ami nem szerepelt a régi gyűjtés forrásai között, többnyire megvan, vagy vannak mások, amelyek szintén méltók a nyilvántartásra. Amikor sok évtizeddel ezelőtt az volt a feladatom, hogy a gyűjtők munkáját ellenőriztem, láthattam, hogy aki a kiírandó adatokat kijelölte, nem mindig a legérdekesebbeket választotta. A régi gyűjtések szórványosságát látva úgy gondolom, hogy ha végleges döntés történik az időkört illetően, akkor a felvilágosodás korától máig terjedő korszak fontosabb forrásainak körét még bővíteni is lehetne. Olyan művekből is érdemes volna számítógépes módszerrel adatokat gyűjteni, amelyekből a forrásjegyzéket készítő irodalomtörténészek talán nem jelöltek ki részleteket.

Végso következtetésként újra hangsúlyozom, hogy a szerkesztői utasítás elkészítésénél időszerűbbnek tartom a szótörténeti, jelentéstani érdeklődés felébresztését az egyetemi hallgatókban, mert megfelelő szakmai utánpótlás biztosítása nélkül akkor sem lehetne mit kezdeni, ha több pénzünk és jobb helyünk volna a munkához.

HEXENDORF EDIT

## TÁRSASÁGI ÜGYEK

### Végso búcsú Mollay Károlytól

1. Szinte hihetetlen, hogy Mollay Károly, az eszményi tudós kutató, az eszményi tanár és az eszményi ember nincs többé... Míndig az egészség, az erő, a határozottság, a szilárdság, a biztonság megtestesítője volt. Nyolevanadik születésnapján, 1993-ban is — bár felmérte a múlt időt — sok mindent tervezett. „Én most is mindennap Sopronban vagyok, soproni házakkal, soproni emberekkel foglalkozom. Minden középkori soproni családot ismerem már, csak meg kell írni” — jelentette ki az ünnepi alkalommal vele beszélgető G. Szende Katalinnak. Majd így folytatta: „Mivel

<sup>1</sup> De akkor illik nevüket helyesen írni: a nyugdíjas tanárok közül kollégánónk vezetékeve *Áts* (Elekfinél az utolsó bekezdésben *Ács*, 311. lap).

az idő véges, az apróbb eredményeket máris publikálom... jelenleg az első telekkönyv (Grundbuch) kiadásán dolgozom, amelynek bevezetésében a városi topográfia alapjait is tisztázni szándékozom. Készen áll a külváros I. fertályának házankénti feldolgozása 1379-től 1534-ig, és szeretnék egy hosszabb tanulmányban foglalkozni a soproni harmincadhivatal működésével.” (SoprSz. 1993/4: 304—5.) Aztán három év múlva, 1996-ban, immár betegségtől gyötörtén is még megírta az „Anyanyelvi önéletrajzom” című tájékoztató vallomást az „Anyanyelvünk vonzásában. Nyelvtudósok, nyelvészek és nyelvművelők Győr-Moson-Sopron megyében” címmel, a Kazinczy-versenyek 32. országos döntőjére megjelentetett jubileumi kötet számára (szerkesztette HÉRICs LAJOSNÉ. Győr, 1997. 134—6). De a betegség, a halál erősebbnek bizonyult. 1997. április 3-án örökre eltávozott tőlünk. És megtért őseihez, a mindennél jobban szeretett Sopronba, amelyért egy életen át oly példamutatóan munkálkodott...

Nem lehettem ott a temetésén. Engedtesék hát meg, hogy — az általa is nagyra becsült Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is — itt, a Társaság folyóiratában vegyek búcsút tőle.

2. Mollay Károly hatalmas életművét áttekintendő elővettem könyvtáramból a „Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig” című, csaknem hatszázötven lapos munkát (Bp., 1982.). A belső címdoldalon ott olvasható: „Szathmári Istvánnak a régi barátsággal: Mollay Károly”, azokkal a gondosan, szépen, de határozottan megformált kalligrafikus betűkkel, amelyekben számomra szinte tükröződött szerzőjének egész egyénisége. Mindez sok közös emléket felidéz bennem. Az Idegen Nyelvek Főiskoláján létrejött barátságot: mennyit beszélgettünk akkor — a Mollay-családban is — vele és Krammer Jenővel az új intézménnyel kapcsolatos szakmai, módszertani és egyéb kérdésekről! Aztán a hetvenes években háromszor vettem részt vele és tanítványával, a korán elhunyt jó barátal: Juhász Jánossal a mannheimi „Institut für deutsche Sprache” Jahrestagungján. Itt láttam, hogy milyen tekintélye volt már abban az időben az egész világból összesereglett germanisták előtt. És hányszor ültünk egymás mellett az akkor még népes Kruzsokban, elbeszélgetvén családi, szakmai és igen gyakran tréfás, humoros dolgokról...

3. Mi jellemezte az eddig említetteken kívül Mollay Károlyt? Röviden: a szigorúság, következetesség — mind erkölcsi, mind szakmai és módszertani tekintetben. Erről tanúskodik — mint-hogy a szigorúság hallatlan szorgalommal is párosult benne — több mint négyszáz tételt tartalmazó szakirodalmi bibliográfiája (I. 1993-ig: SoprSz. 1993/4: 401—22) és az a tény, hogy erkölcsi és egyéb elveit soha, semmilyen körülmények között fel nem adta, ami miatt — enyhén szólva — nem kevés mellőztetésben volt része a nehéz időkben. — Filológus, sőt kitűnő filológus volta ellenére nem kevésbé jellemezte a talpraesettség, az életrevalóság, az adott helyzethez való alkalmazkodóképesség. Ezt fényesen igazolja három és fél évig tartó orosz hadifogságát bemutató naplója (Amikor a Kaukázusban orvos voltam. Hadifogságom emlékeiből: SopFüz. '93. 231—66): nemcsak derekasan helytállt bizonyos orvosi teendőket illetően, hanem megtanult oroszul, sajátos orosz olvasókönyvet és nyelvtant állított össze, színdarabot írt, amit egyébként elő is adtak; és így tovább. — Megemlítem még, hogy a derű, a humor sem állt távol Mollay tanár úrtól. Sok példát idézhetnék, éppen az említett naplóból, amely olyan érdekesen van megírva, hogy nem tudtam letenni, amíg végig el nem olvastam. Egy a példák közül: Ádámin szovjet őrnagy engedélyt szerez neki, hogy bármikor kimehessen a táborból, majd így szól: „»Felelősséget vállaltam Magáért! Ugye nem fog megszökni?«” „Mosolyogva ránéztem — írja a volt hadifogoly —: »Őrnagy úr [!]. Legyen nyugodt, nem fogok megszökni! Csak azért, mert innen nem lehet megszökni!«” (I. h. 241.) — Nem tagadható meg aztán Mollay Károlytól bizonyos művészeti hajlam sem. Középiskolás korában részt vett Horváth József rajztanár és festőművész rajziskolájának különóráin, és minden bizonnyal ennek eredményeként rajzolt és festett is, két — szerintem: kitűnő — rajzát közli a Soproni Szemle (1993/4: 301 és 303). És a Naplója több helyütt olyan hangulatos, szinte művé-

szen megrajzolt leírást tartalmaz, mint amilyent Kuncz Aladár „Fekete kolostor”-ában olvashatunk (l. pl. i. m. 237—8, 250, 255).

4. Milyen tényezők játszottak szerepet abban, hogy Mollay Károly a fentebb jelzett egyéniséggé fejlődött, és hogy minőségben és mennyiségben olyan jelentős életművet hagyott hátra?

Elsőként az ösöket, a szülőket és az iskolákat, egyáltalán a szülővárost, Sopront említhetjük. Apai ágon iparos, anyai ágon paraszti (poncihter) családból származott (a *Mollay* név eredetéről l. a fejtegetéseit: *SoprSz.* 1993/4: 296). A kemény munkát már otthon megszokhatta: édesapja ugyanis elesett az első világháború elején, így édesanyja gazdálkodóként egyedül nevelte fel őt és a bátyját. Mint megjegyzi, kétnyelvűként nőtt fel: otthon a soproni német nyelvjárást és irodalmi nyelvet, illetve a magyart beszélték. Mint maga írja, a reáliskolában kitűnő tanárai voltak. Különösen kiemelkedett a matematika- és a fizika-, valamint a rajztanára, ők szakkönyvekkel is ellátták az érdeklődő diákokat. Így érthető, hogy először matematikusnak, illetve művészettörténésznek készült. De végül is éppen matematikatanárának a javaslatára választotta érettségi után a nyelvszakot.

A tudósi, kutatói pályán az Eötvös Kollégium és az Egyetem indította el, ez a két intézmény nevelte sokoldalú, igazi filológussá. A soproni polgármester ajánlólevelével vették fel német—francia szakra, és Sopron város ösztöndíjával szerezte meg 1938-ban a bölcsészdoktori oklevelet. Itt dőlt el az is, hogy közelebbről germanisztikával és névtudománnyal fog foglalkozni. Schwartz Elemér professzor ugyanis megtudván, hogy a soproni német nyelvjárást is beszéli, magához vette, és így hozzá írta a szakdolgozatát a középkori német családnevekről. Majd 1938-ban doktorált német és francia filológiából.

Harmadik ható tényezőnként emelhetem ki azt, hogy Mollay Károly az egyetem elvégzése után is igen sok irányban tájékozódott, és — az akkori életkörülmények következtében is — sokféle intézményben tevékenykedett, amíg az ELTE Német tanszékén tudásának megfelelő rangot és működési területet vívott ki magának. Még egyetemi évei alatt érdeklődött a skandinavisztika iránt, s ennek eredménye lett, hogy olvasott svédül és norvégul. Az egyetem elvégzése után egy évet Bécsben töltött. Ezután a tanításnak és a kutatásnak szinte minden formájával megismerkedett. 1938-tól 1940-ig a Pázmány Péter Tudományegyetem díjtalan gyakornoka, majd díjtalan tanársegéde volt. Ezt követően tanított németet és franciát a salgótarjáni, a pestszentlőrinci és a budapesti Mátyás király gimnáziumban. Majd a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Osztályának munkatársa lett, az itteni működése alapozta meg helytörténeti kutatásait és forráskiadó tevékenységét. 1942-től kinevezték az Eötvös Kollégium főiskolai tanárának, majd 1944-ben már habilitált német nyelvtudományból (l. *Scarbantia, Ödenburg, Sopron. Siedlungsgeschichte und Namenkunde. Bp., 1944. 136 l.*). 1944 májusától következett a keleti front és a hadifogság keserves négy és fél esztendeje. Amint írja (*Anyanyelvi önéletrajzom 136*): német és latin nyelvtudásának, valamint gyors- és gépíráismeretének köszönhető, hogy előnyös beosztást kapott, és életben maradt. Ezenkívül — mint már utaltam rá — megtanult oroszul, amit egyetemi oktatóként és nyelvész kutatóként később nagyon jól hasznosított. A hadifogságból való visszatérés után — mivel az Eötvös Kollégiumot 1950-ben megszüntették — a Mester utcai női kereskedelmi szakiskolában tanított gyors- és gépírást. 1951-től 1955 júniusáig az Idegen Nyelvek Főiskoláján oktatott, és ezután került — immár végérvényesen — az ELTE Német tanszékére. 1960-ban — mivel a habilitációt nem ismerték el — megvédte kandidátusi értekezését „Sopron vármegye vázlatos történeté”-ről, majd 1975-ben akadémiai doktori disszertációját a már említett „Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig” című hatalmas munkájával. 1983-ig, nyugdíjba vonulásáig — pontosabban még azután is — tanított régi német irodalmat, német leíró nyelvészetet, nyelvtörténetet, írástörténetet és kéziratolvasást.

Végül minden bizonnyal ható tényezőként számolhatunk Mollay Károly kiterjedt külföldi kapcsolataival. Munkásságát határainkon túl is nagyra becsülték: több ízben tartott előadást az akkori NDK-ban és NSZK-ban, valamint Ausztriában; részt vett konferenciákon, kongresszusokon;



1962 óta vezette az MTA és az NDK Tudományos Akadémiája megbízásából a „Magyarországi korai újfelnémet szótár” munkálatait; tagja volt a „Verein für niederdeutsche Sprachforschung”-nak, a mannheimi „Institut für deutsche Sprache” Tudományos Tanácsának és vezetőségi tagja a Goethe Társaságnak.

5. Már az eddig mondottakból is egyenesen következik, hogy Mollay Károly számos tudományterületet művelt: a nyelvtudományon belül a névtant, a szótörténetet, a paleográfiát és forráskiadást; a történettudomány keretében a helytörténetet, a művelődéstörténetet (bevonva a néprajzot is), továbbá a germanisztikát illetően a német—magyar nyelvi érintkezések történetét, a német leíró nyelvtant, a német nyelv- és irodalomtörténetet.

Valójában két elindítója és — mondhatnánk — örök mozgatója, inspirálója volt Mollay tanár úr tudományos munkásságának: először is Sopron, ahol minden ház, minden kapu történelmet sugároz, és ahol páratlanul gazdag levéltár őrződött meg; másodsorban a főiskolai, majd egyetemi nyelvészeti és irodalomoktatás.

Ő maga mondta a nyolcvanadik születésnapján készített interjúban a következőket (SoprSz. 1993/4: 303): „Helytörténeti irányú kutatásaimat a középkori soproni családnevekről írott disszertációmmal indította el. Ahhoz ugyanis, hogy tisztázni tudjam, hogy egy név már családnév-e, ismerem kellett a család történetét. A családtörténet tisztázásához pedig egy csomó várostörténeti kérdést kellett megoldanom. Így aztán mind jobban belebonyolódtam...”. Mindez elvezette a korai újfelnémet paleográfia műveléséhez, régi kéziratok és nyomtatványok kritikai kiadásához és lefordításához, továbbá a hazai korai újfelnémet kancelláriai nyelv kutatásához, illetve a magyar nyelv német jövevényszavainak a vizsgálatához.

Csodálkozhatunk-e hát, hogy — mint már jeleztem — csaknem ötszázra rúg Mollay Károly könyveinek, jegyzeteinek, tanulmányainak, recenzióinak a száma? Közülük ezúttal csupán a legkiemelkedőbbeket sorolhatom fel.

Rendkívül jelentősek — röviden szólva — Mollay Károly forráskiadványai: a XV. századi német nyelvű Budai Jogkönyv (Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Bp. — Weimar, 1959. 239 l.); Kottaner Jánosné visszaemlékezései (A korona elrablása: Kottaner Jánosné emlékirata 1439—1440. Bp., 1978. 106 l.); Kottaner Jánosné egyébként egy soproni polgármester özvegye volt, aki a visegrádi várból ellopta a magyar koronát, hogy a megszületendő V. Lászlót meg lehessen koronázni); Lothringeni Károly hadinaplója Buda 1686-os visszafoglalásáról (Kriegstagebuch Karls von Lothringen über die Rückerobierung von Ofen 1686. Bp., 1986. 535 l.); Kempelen Farkas művének fordítása (Kempelen Farkas: Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépjének leírása. 1791. Bp., 1989. 354 l.); a Sopron város Történeti Forrásai sorozatban: Erstes Grundbuch 1480—1553 (Sopron, 1993. 235 l.), Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz 1520—1529 (Sopron, 1994. 99 l.), Hausarzt- und Essigbüchlein von Hans Seyfridt 1609—1633 (Sopron, 1995. 139 l.).

Hasonlóan fontosak szótörténeti kutatásai. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában több mint nyolcvan mintaszerűen megírt szócikke olvasható. És egész nyelvészeti tevékenységére mintegy a koronát tette fel a már említett „Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig” című munkája. Valóban kettős monográfia ez: egy tizenegy ives tanulmányból és a nyelvtörténeti összefüggéseket feltáró-bizonyító szócikkgyűjteményből áll. Joggal nevezi KISS JENŐ filológiai mesterműnek (MNy. 1984: 225, l. még uo. 222—5).

Külön kell szólnom Mollay Károlynak másfél száznál is több recenziójáról. Tájékozottságát, nyelvészeti műveltségét talán ezek jelzik legjobban. Ha széles szakterületéről — magyar, német, francia, olasz stb. nyelven — egy-egy jelentős mű napvilágot látott, szinte azonnal ismertette — mintegy külön műfajt teremtve —, elsősorban a Soproni Szemlében.

6. A kutatás módszertana Mollay tanár urat felettébb érdekelte. Minden kritikájában kitér a szerző által alkalmazott módszerre, és a névtan, a helytörténet, a szótani vizsgálatok stb. területén megjelent idevágó munkákról szinte kivétel nélkül és gyorsan beszámolt. Módszerének követendő erényei: mindig a nyelvi adatokra való támaszkodás, a források felkutatása és reális értékelése („forrásolvasó etimologizálás”: I. MNy. 1984: 223); a tárgy történeti, művelődéstörténeti és társadalomtörténeti vonatkozások meggondolt felhasználása; összefoglalva: a szó teljes értelmében komplex módszer alkalmazása, egészen a mikrofilológiáig. Egyetlen példa: *gesztenye* szavunk eredetét a tárgy történeti háttér alapos vizsgálatával (őshonos-e, milyen gyümölcsöt jelölt? stb.) állapítja meg: „Az őshonosság, valamint az alsó-ausztriai, a stájer és a nyugat-dunántúli gesztenyések összefüggése *gesztenye* szavunk középbajor származtatásának tárgy történeti alapja. Társadalomtörténeti háttere a középbajor nyelvjárású németiség betelepítése, amelyet oklevelesen 1217/1222-től igazolhatunk, a helynevek vallomása alapján azonban már a XII. század utolsó évtizedeitől kell számítanunk...” (NyttüÉrt. 40. sz. 254—5.) Eredzetétését a TESz. is elfogadta.

7. Mollay Károly ritka eredményességű tanár is volt. Mind szigorúsága, mind embersége szájról szájra járt a hallgatók között. Hiller István soproni könyvtáros — aki nekem is kedves tanítványom volt az Idegen Nyelvek Főiskoláján, és aki már sajnálatosan szintén nincs az élők sorában — így emlékezett Mollay tanár úrra 1983-ban: „Olyan fölényes biztonsággal lépett a katedrára, és úgy adta elő pl. a rendszeres német leíró nyelvtant, hogy mi, hallgatói valósággal csodáituk teljesítményét. Szigorúsága, határozottsága, következetessége és mély humanizmusa olyan tulajdonságai, melyeket az egykori tanítványok — ma többségükben magas beosztású vagy híres-neves emberek — szerte az országban és a határokon túl tisztelettel és szeretettel emlegetnek. A soproniakat külön is figyelte, de nem volt protekciójuk, legfeljebb annyi, hogy velük talán szigorúbb volt, mint a többiekkel, tőlük többet követelt. Akkor nem mindig értettük, ma hálásak vagyunk érte.” (SoprSz. 1983/4: 326.) Egy másik tanítványa, Kovács József László meg ezt írta róla tíz évvel később: „Bár az Eötvös Loránd Tudományegyetem Német tanszékén 1951-től »csak« óraadó, majd később docens volt, lebilincselő előadásait, tudományos ismereteit tisztelve mindnyájan professzor úrnak szólítottuk. Igényes nyelvtudós, alapos, szigorú, de emberséges vizsgáztató volt. Előadásai-ba gyakran beleszótt tudományterületéhez kapcsolódó vonatkozásokat... Így váltam paleográfiai speciálkollégiumának hallgatójává, jórészt tudományterületemhez — a XVI.—XVII. századi magyarországi német irodalom történetéhez — való kötődésemet is Neki köszönhetem.” (SoprSz. 1993/4: 294.) Ilyenformán nemcsak a német szakos tanárok nemzedékeit nevelte évtizedeken át, hanem valóságos iskolát teremtve számos hallgatóját elindította a tudományos pályán is, akikből később szintén kutatók váltak.

8. Mollay Károly egyik legrégebb és leghűségesebb tagja volt Társaságunknak, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is. Régóta választmányi tag volt, és két ízben látott el magasabb tisztséget: az ötvenes évek végén Kniezsa Istvánnak, majd 1986-tól 1990-ig Benkő Lorándnak az elnöksége alatt. Feladatát a tőle megszokott gondossággal végezte, főtítkári éves beszámolóját tárgyilagossággal, lényeglátás és világos fogalmazás jellemezte. És amint Kubinyi László híres karikatúrája mutatja, hűséges látogatója volt a Kruzsoknak is. A Társaság 1991-ben a Révai Miklós-, 1995-ben a Pais Dezső-díjjal tüntette ki.

9. Talán sikerült alátámasztanom azt, amit az immár szintén elhunyt felejthetetlen Hadrovics László mondott 1993-ban: Mollay Károly példakép lett, s hozzátehetném: az iskolateremtő, lelkiismeretes tudós példaképe, az igaz ember példaképe és az igaz barát példaképe. Mollay Károlyt nem feledjük, mert nem feledhetjük!

## Utolsó búcsú Vértés O. Andrástól\*

Kedves András Bátyám! Szomorú szívvel, megtört lélekkel állunk itt, hamvaidd előtt, mi, a Kruzsoknak, a magyar nyelvészek egy évszázadnál is idősebb asztaltársaságának még kitartó és élő tagjai. Üres volt a helyed az elmúlt hétfőn, nem tudtunk másról beszélni, csak Rólad. Pedig hogy szerettél jönni ezekre a találkozókra, még gyengébb állapotodban, még autó igénybevételével is! És hogy szerettük mi, amikor mindig derűs arccal, kedvesen megjelentél, és sajátos, csak Rád jellemző humorral elmondtál egy-egy történetet, többek között kedves tanáraidról: Gombocz Zoltánról, Melich Jánosról, Horváth Jánosról és másokról. Bizony sok minden eszembe jut most Veled kapcsolatban. Amikor 1951-ben Debrecenből felkerültem az Idegen Nyelvek Főiskolájára, és új pesti lakosként és főiskolai tanárként botladoztam a teendők rengetegében, Balázs János és Te mellém álltatok, kollégaszámba vettetek, sőt nagy kitüntetés ért: kedvesen megkértél, hogy az egy év múlva elkészült fonetikai jegyzetemet használhassák a Gyógypedagógiai Főiskolán, ahol Te tanítottad ezt a tárgyat. Aztán sokat tanultam Tőled stilisztikai vizsgálódásaim során is. Mindenekelőtt azt, hogy — mintegy a francia Charles Ballyt követve — milyen fontosak az érzelmek, milyen fontos a lelki háttér a beszélő és író ember számára, illetve a beszéd és az írásművek értelmezése közben (l. *Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása*. MNyTK. 179. sz. 1987.). A filológiai munkára is példát adottál. Két nagy műved és számos tanulmányod a tanú rá, hogy nyelvtudomány-történetet — és egyáltalán nyelvészeti kutatást — csak aprólékos utánajárással lehet művelni (l. *A gyermek nyelve*. 1983. — *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. 1980.). A hangstilisztikában szintén nem lehet boldogulni a Te szép dolgozatod nélkül (l. *Bevezetés a magyar hangstilisztikába*. NyudÉrt. 124. sz. 1987.).

De a legtöbb, amit kaptunk Tőled, és amit mindenkinek követni kellene: a tisztesség, az igazság harcos szeretete, a másokon való segítség igénye és a szépség, az esztétikum mindenkor lehetséges követelménye.

1951 óta hűséges tagja voltál Társaságunknak, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is. Mindig készséggel és mintaszerűen elvégezted a választmányi tagsággal és az egy-egy bizottsági elnökséggel járó feladatokat.

Példa leszel számunkra, amíg megleszünk! Isten adjon olyan békés nyugodalmat, amilyent Te képviseltél egész életedben!

SZATHMÁRI ISTVÁN

## Végh József ravatalánál\*\*

A család megtisztelő kérését teljesítve, s egyben a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségének megbízásából állok e koporsó előtt, hogy a pályatársak, tisztelők, barátok nevében búcsúszót mondjak, lehajtott fővel tudomásul véve a visszavonhatatlant.

Nyolcvanöt éves korában befejezte földi pályafutását „az Akadémia Nyelvtudományi Intézetéből doktor Végh József tanár”. Ezzel a maga választotta szerény címmel szóló évtizedeken át a telefonba, amikor felhívott valakit, hogy segítséget kérjen tőle, vagy segítséget adjon neki. A segítséget sohasem magának kérte, hanem valamelyik ügynek, amelyet képviselt, gondozott; és sosem a maga hasznáért adta, hanem azért, hogy egy ügyet szolgáljon vagy segítsen szolgálni vele. S ezek az ügyek mindig országosak voltak és nemzetiek.

\* Elhangzott a temetésén 1997. július 11-én.

\*\* Elhangzott a budapesti Farkasréti temetőben, 1997. július 24-én.

Soktagú békési család benjaminjaként került a debreceni egyetemre. Államfői gyűrűvel doktorált, s ott jegyezte el magát fiatalon, Csűry Bálint tanítványaként, a táj- és népkutatással. Már mint kezdő tanár sem csupán maga művelte a nyelvjárási és néprajzi búvárlatot, hanem arra nevelte középiskolás tanítványait is. Első volt az ilyen tárgyú diák munkák megjelentetésében, s első közt a hitelesen lejegyzett nyelvjárási szövegek közzétételében, majd a történeti nyelvjárásvizsgálattal kísérletezők között is.

Amikor a háború utáni történelmi fordulat messze űzte Debrecentől, a kényszerű erényre fordítva, ő készítette el az első korszerű regionális nyelvatlaszt. Ennek elméleti és módszertani részével nyerte el a — korábban megszerzett, de időközben érvényét veszített magántanári rangját pótló — kandidátusi fokozatot.

Pályája akkor zökkent vissza az egyenesbe, amikor A magyar nyelvjárások atlaszának munkatársaként Budapestre, az Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe kerülhetett. Vagy másfél évtizeden át járta az országot, mint az atlaszanyag gyűjtője, utána mint az ellenőrző-adatfeljegyző munkatársak lelkes segítője s közben a nyelvjárási hangarchívum felvételkészítője. Egészen a munkálatok befejezéséig hasznos tagja maradt az atlasz munkaközösségének.

De már eközben is talált időt újabb kezdeményezésekre. Érezve, látva, hogy a mezőgazdálkodás gyökeres átalakítása évek alatt évszázadok hagyományát merítheti feledésbe: országosnak szánt vállalkozást indított el a régi paraszti gazdálkodás emlékeinek gyűjtésére-gyűjtetésére; egyaránt hasznosítva benne nyelvjárásgyűjtői tapasztalatait és érvényesítve néprajzi érdeklődését, felkészültségét. A kibocsátott kérdőívanyagnak nem csupán az elképzelése, de jó részben a megalkotása is az ő nevéhez fűződik. Ez a mozgalom nem tudott országossá erősödni; de a keretében beérkezett regionális anyagok olyan emlékeket tettek rögzítetté és megmenthetővé, amelyeknek enélkül ma már talán nyomuk sem volna.

S felvette a küzdelmet a nagy átalakulásnak egy másik, nemkevésbé fenyegető következménye: a sokévszázados határrész- és dűlőnevek elpusztulása ellen is. A parcellák eltűnése, az egybeosztott nagy birtoktagok, művelési táblák megjelenése folytán használaton kívülre került s így gyors feledésre ítélt földrajzi nevek gyűjtése és kiadása országot átfogó ügy lett: a megyék és járássok nyugattól keletig sorra szervezték meg ennek a becses névanyagnak az összegyűjtését, elrendezését, megszerkesztését, majd kiadását. S a helyi gyűjtőmunka elindításában, segítésében, a közlés és szerkesztés elveinek kidolgozásában, de még a közzétételhez szükséges anyagiak megszerzésében is, oroszlanrész vállalt a fáradhatatlan kilincselő: „az Akadémia Nyelvtudományi Intézetéből doktor Végh József tanár”.

A sok közmunkában a maga előmenetelének szolgálatára kevés ideje maradt, s nem sok segítséget kapott. Közel volt a nyolcvanadik évéhez, amikor — kollégái, barátai unszolására — summázni kezdte élete munkáját egy tézises doktori védés biztatásával. Mégsem az lett belőle: idősen és fáradékonyan is visszatért a terepre, az Őrségbe, lelkesen hozta háza új anyagát, mellyel felfrissítette és megtoldotta korábbi eredményeit.

Élete alkotás és szervezés volt, s nemkevésbé küzdelem. Szakmán belül az általa képviselt ügyek becsületéért, szakmán kívül a rajtuk való közös munkálkodás lehetőségének megteremtéséért. Nagy érdemrendeket nem szerzett vele, de nagy érdemeket igen. Nevét kiadványok sora őrzi; emléket pedig mindazok, akik ismerhették. Munkás, hasznos és értelmes életének nyoma kitörölhetetlen a magyar nyelvtudományból.

Csak a testét temetjük. Amit ránk hagyott, az bennünk él, és az utódokra marad; s hatni fog akkor is még, ha őt magát talán el is felejtik már. Ez az igazi örök élet!

DEME LÁSZLÓ

**Bakos József**

1912—1997\*

Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola és Magyar Nyelvészeti Tanszéke nevében megrendülten veszek végső búcsút Bakos József nyugalmazott tanszékvezető főiskolai tanártól, intézményünknek évtizedeken át egyik legtektintélyesebb oktatójától. Személyemben egyben tanítványai is szólnak; elmondhatom, hogy személyiségének, sokszínű egyéniségének rájuk, ránk tett hatása hosszú idő elteltével sem múlt el.

Bakos József huszonhét éven keresztül volt az egri főiskola tanára, magyar nyelvészeti tanszékének vezetője. Ez már önmagában is elég volna ahhoz, hogy országosan ismert legyen, hiszen magyartanárok ezreit mondhatta tanítványának. Őt azonban az emberek nemcsak ilyen közvetlen, személyes kapcsolatból ismerték, mint a tanár és a tanítvány viszonya, hanem szaktudósként és közéleti emberként is. Szűkebb szakmai köröknek szóló nyelvészeti folyóiratok, pedagógiai folyóiratok mellett ismeretterjesztő kiadványok, napilapok munkatársa volt; hatásos előadó; Comenius-kutatóként pedig számon tartják munkásságát határainkon túl is, ahol foglalkoznak a nagy XVII. századi pedagógussal, filológussal.

Sokirányú műveltségének, tudományos érdeklődésének, az új iránti fogékonyságának kialakulásához jó indítást adtak a sárospataki diákevek: a régi református kollégiumi hagyományokat őrző gimnázium nagy tanáregyéniségeivel, majd az egyetem a régi magyar protestáns iskolavárosban, Debrecenben, itt a magyar nyelvtudománynak olyan kiválósága formálhatta, irányíthatta, mint Csúry Bálint professzor.

Már kezdő tanárként több tudományos értekezést tett közzé; a szakirodalom úttörő munkaként hivatkozott 1934-ben megjelent „Janus Pannonius és Martialis” című tanulmányára. Irodalom-, könyv-, könyvtár- és általában művelődéstörténeti érdeklődése mindvégig megmaradt. A Magyar Irodalmi Lexikon mint irodalom- és neveléstörténetet tartja számon.

Bakos József gimnáziumi tanári működése idején, Érsekújvárott kezdte és Sárospatakon folytatta néprajzkutató munkáját. Népdalokat is gyűjtött: mátyusföldi népdalgyűjteményét a Magyar Tudományos Akadémia adta ki, s néhány általa közreadott dal „A magyar népzene tára”-ban jelent meg. Innen eredt Kodály Zoltánnal való ismeretsége; büszkén őrizte századunk nagy magyar muzsikusának több hozzá írt levelét.

A hegyaljai, a bodrogközi néprajz kutatása vezette el a szókincs, a csoportnyelvi szókincs vizsgálatához. Majd a tanítás nyelvét tanulmányozta történeti vetületben. Sárospatakon kezdte Comenius-kutatásait is.

Pályájának kiteljesedése 1952-ben következett be, amikor — negyvenévesen — az egri pedagógiai főiskola tanszékvezető főiskolai tanárává hívta meg a magyar nyelvészeti tanszékre, olyan kiváló tudós utóda lehetett itt, mint Papp István professzor. A főiskolán nagy energiával dolgozott a nyelvészeti oktatás kidolgozásán, sok évig érvényben lévő jegyzeteket írt ennek érdekében. A hangzó beszéd művelésében végzett tevékenységének egyik szakmai elismerése volt, hogy 1965-ben az országos kiejtési konferenciát, melyen Kodály Zoltán is részt vett előadóként, Egerben rendezte meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság; a konferencia létrehozásában jelentős feladatot kapott Bakos József.

Korábban elkezdett kutatási témáit főiskolai oktatóként folytatta, évtizedekig foglalkozott a Comenius-filológia kérdéseivel. Comenius nyelvszemléletéről írt disszertációja alapján 1965-ben nyerte el a kandidátusi fokozatot. Ebben az időben még csak néhány főiskolai tanár mondhatta magának ezt a tudományos minősítést. Tagja volt a külföldi Comenius-társaságoknak, előadója

---

\* Elhangozott temetésén 1997. augusztus 7-én Egerben.

Comenius-kongresszusoknak. Publikált az Acta Comenianában, a Comenius-kutatás nemzetközi folyóiratában.

Bakos József akár nyelvészeti, akár pedagógiai témához nyúlt, mindig tágabb vonatkozásaiban szemlélte anyagát, ezért lehetett olyan eredményes az a munkássága, melyet a főiskola Actájának szerkesztésében fejtett ki éppen a főiskolai tudományos tevékenység koordinálásának legnehezebb, kezdeti időszakában. Későbbi témái: Gárdonyi nyelvének kutatása, a tanári beszéd, a beszédképzés vizsgálata. A Magyar Tudományos Akadémia beszédművelési bizottsága tagjainak sorába választotta. Szaktudományi tevékenysége mellett a nyelvi ismeretterjesztésnek egyik legaktívabb munkása volt: évtizedekig hetenként megjelentette nyelvművelő írásait a Heves Megyei Népiújságban.

Mint tanár a régi diáktörténetek erős tanárszemélyiségeire emlékeztetett. Előadói modora, hol kemény, hol derűs szigora, humorérzéke mindig hatott hallgatóira, emlékeztetéssé tette oktatómunkáját, nevelőtevékenységét. Az általa vezetett tanulmányi kirándulásokat is műveltsége, személyisége tette tanítványai számára élvezetessé és tanulságossá.

Akik közelebről ismertük, tudtuk, hogy milyen szeretettel és példás gondoskodással vette körül családját. Aktív, teljes életet élt, munkálkodásának csak ereje végső hanyatlása vetett véget. Emlékét családjá, a város, a főiskola, működésének színtere, szűkebb hazája, Sárospatak és Zemp-lén, művei és tanítványainak serege őrzi.

V. RAISZ RÓZSA

## NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

### Gyulay Jánosné Lamberg Kunigunda levelei

Az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén tovább folytatódnak a Régi Magyar Levéltár forráskiadási sorozat munkálatai (vö. MNy. 1989: 382—4, 507—11; 1990: 255—6). Az egyik következő kötet Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin magyar nyelvű missziliseit tárja az érdeklődő közönség elé. A gyűjtés során számos eddig kiadatlan levelet találtam, amely nyelvészeti, történeti vagy művelődéstörténeti érdekessége miatt számot tarthat az olvasó figyelmére, de nem illik bele a készülő kötetbe. A korábbi gyakorlatnak megfelelően (MNy. 1984: 366—9, 511—2, 1985: 255—6) ezek a levelek a Magyar Nyelv hasábjain kapnak nyilvánosságot.

A levelek átírásánál általában a „Középkori leveleink [1541-ig]” (szerk. HEGEDŰS ATTILA, PAPP LAJOS. Régi Magyar Levéltár 1. Bp., 1991. [1992.], [a továbbiakban KL.]) című kötet elveit követem, amely — mivel a kötet faksimilét is közöl a levelekről — több esetben is egyszerűsített átírást enged meg. Kivételt kellett tennem azonban a  $z \sim \mathfrak{z}$ ,  $s \sim \mathfrak{s}$ ,  $\delta$  betűknél, mivel az olvasó a folyóiratban nem veheti össze az átírást az eredeti kézirattal. E betűk használatát ezért az eredeti írásmódban közöltem. A tartalmi jegyzeteknél, ahol lehetséges volt, támaszkodtam a „Középkori leveleink [1541-ig]” c. kötet jegyzetapparátusára, valamint az általános genealógiai, földrajzi és történeti földrajzi munkákra.

A most ismertetendő levelek írója Gyulay Jánosné Lamberg Kunigunda, aki férje révén a Batthyány családdal állt rokonságban (NAGY 4: 491), valamint anyai ágon is kimutatható néhány halvány utalás Batthyány Ferencné Svetkovics Katalinhoz fűződő rokoni kapcsolatára (MHHD. 28: CLXXX-1). Kevés konkrét, évszámhoz köthető adatot ismerünk róla, csupán az 1561-ben Gyulay Jánossal kötött házasságát (IVÁNYI BÉLA, A körmendi levéltár Memorábiái. Körmendi Füzetek 2. Körmend, 1942. 113—5), és az 1572-ben bekövetkezett halálát (OL P 1314. no. 54434). A levelek 1562 és 1569 között íródtak, az Országos Levéltárban a P 1314. A hg. Batthyány család körmendi levéltára, Missiles. no. 17574—9 jelzetű anyagban található.

Az öt levelet nem egy kéz írta. Az írások összehasonlítása alapján három kezlet lehet elkülöníteni: az első a no. 17574, a második a no. 17577—8 és a harmadik a no. 17576 és a 17579 levelet írta. Arra a kérdésre, hogy a fej és a kéz, vagyis a levelek küldője és valódi írója mikor azonos, nem tudok választ adni. Nem ismerek olyan levelet, amelyről biztosan állítható lenne, hogy Gyulay Jánosné írta, és vélhetően a közölt levelek sem tőle származnak, mivel egyik levélen sem szerepel hitelesítésként a *manu propria* vagy az *mp* jelzés.

### Batthyány Kristófhoz

Vinice, 1562. augusztus 26.

Az első levél címzettje Batthyány Kristóf, Batthyány Ferenc horvát, dalmát, szlávón bán unokaöccse és fogadott fia († 1570). Ferdinánd király pohárnoka, 1549-től állandó tanácsos, 1554-től főpohárnok. Felesége Svetkovics Erzsébet, Batthyány Ferenc feleségének, Katalinnak a húga. Két fia volt, a korán meghalt Gáspár és Boldizsár, aki humanista műveltségével korának kiemelkedő főura lett (KL. 224).

A levél no. 17574. jelzetű, 21,5 x 32 cm-es papíron, egy fólió terjedelmű. Kívül vörös viaszpecsét töredéke található, a papír a pecsét helyén lyukas, valamint a bal felső sarokban, a margón, foltot hagyott a pecsétviasz.

Nag[ago]6 wram e6 att[am]f[ya], kez[en]etemnek e6 | zolgalatomnak a[ya]nla[ra] wthan, az the k: leweleet | megerttettem, melybe Jr e6 keer k: hog[ya] fegytetnem | az Jobag[ya]okkal Nem[ya] faath hordatn[ya] k:nek, | kwldeek azert az wdwarb[ya]rohez, e6 ew azt Monda | hog[ya] holnaph mynd az keet war<sup>1</sup> bel[ya] Jobag[ya]ok | el Jndwlnak az weeg warakath ereo[ly]ten[ya], am[ya]nt<sup>2</sup> az orzagh<sup>3</sup> wegezte, en myndenkor keez | wag[ya]ok the k: zolgalnom, am[ya]be zolgalhatok, | de kerem k: M[ya]nt Vramat att[am]anf[ya]t meg | Bocha[ra]on ennekem hog[ya] ez dologban mo[ra]tan the | k: kedw[ya]et nem thell[ya]e[ly]thetem, az meg mondoth | okaerth. e6 J[ra]ten tharchonmeg k: yo ege[ly]egben, | fok ezte[ny]dey[ly]glen, datum w[ya]nn[ya]czen, 26 Nap[ya]n | Augu[ra]tw[ra]nak, 1562,

Kwnigunda a<sup>2</sup> Lwmbergh

*Magnifico domino Joanni6 Gywla[ya] etc  
consor6*

C í m z é s a l e v é l k ü l s ő f e l é n:

Magnifico domino Christophero de | Batth[ya]n Pincernarum Regalium | Magistro etc domino et affini, Nobis obseruandissimo

J e g y z e t e k:

<sup>1</sup> Az említett két vár: Vinnice, Varasd megyében, Varasdtól nyugatra (ma Vinnica, Horvátország) található, illetve Trakostyán, amely szintén Varasd megyében, Varasdtól délnyugatra (ma Trakošćan, Horvátország) fekszik.

<sup>2</sup> Az *a* fölött egy hosszú vonás van.

<sup>3</sup> Az országgyűlés határozata szerint a végvárok birtokosai kötelesek gondoskodni a várak fenntartásáról (MOE. 4: 36).

### Svetkovics Katalinhoz

Trakostyán, 1567. március 8.

A levél no. 17576. jelzetű, 22 x 32,5 cm-es papíron, egy fólió terjedelmű, felzetes pecséttel. A hajtás mellett kiszakadt, lyukas a lap, bal oldalon ék alakú bevágás található.

A levél pontos adatot szolgáltat Gyulay János halálának időpontjáról, ami NAGY IVÁN és BUDAI genealógiájában tévesen van 1566-ra datálva.

Genero{a, Ac Magnifica domina, Materque Mihi | ob{eruande atque Charissima, Salutem et {eruciorum | Meorum, Commendationem, Engetthe e6 Attha wolna | Bathor az Kegyelme6, Mýndenhatho wrý{ten | hogý En Nag: Ma6 e6 Job hýrth Jrhatham | wolna, de az Mýnth az Ew zenth akarathya | annak Mýnd wgý Keljeth lenny, azerth E3t | Jrhathom Nag: hogý, az En zeruleme6 Ede6 wram<sup>1</sup> | az Elj Mwlth pentheken, Ebed wthan Eóth<sup>2</sup> e6 | hath [...] <sup>3</sup> keozben. Jthh Trako{týaný warwnkban | Meg[h]<sup>3</sup> [h]ala<sup>3</sup>, E6 az wrý{ten En thewlem Elj | wala3ztha, azerth az Mý zeruleme6 wrwnknak | Megh holth the{theth, themetthethýek, Elj wara{don<sup>4</sup> | az Jeowendew pentheken, az az E3 Ma{taný | honak [thý]zennýegýedýk<sup>3</sup> Napýan, Merth hogý | penýgl[...] <sup>3</sup> [...] <sup>3</sup> az En zeruleme6 Megh hooth<sup>5</sup> wrannak | Eltheb[e]ný<sup>6</sup> Mýnd En welem Egýethemben, Nag: | wolth Mýnden býzodalmwkn, azerth Nag: | kerem Mýnd zeruleme6 az3onýomath e6 Anyamath | hogý Nag: az Jeowendew cheotherteken, E{thwere<sup>6</sup> awagy | pentheken Jgený Regwelj lenne Jelený az Megh | Mondothe lený az En zeruleme6<sup>7</sup> Megh holth | wram the{tenek Elj themethe{fen, kýth Nag: | Megh zolgalok, Mýnth zeruleme6 az3onýomnak | e6 Anyámnak e6 az wrý{ten tharcha Megh | Nag: Mýnden Jowaýwal, Datum Ex Nostra | Trako{týan<sup>8</sup> 8<sup>9</sup> die Marcý Anno domini 1567<sup>10</sup> | Az Nag: zolgalo leanya

Lamberger Kwnýgwnda  
az Nehaý Gywlaý  
Jano{ne etc

Thowaba Nag: azoný6 kerem Mýnth zeruleme6 az3onýomath | e6 Anyamatth, az En zolgalatomerth hogý Nag: | E3eketh E3 leweleketh kewlde3neýe Elj az kyknek | zolnak<sup>11</sup>

C í m z é s a l e v é l k ü l s ő f e l é n :

Genero{[a]<sup>3</sup> [Ac]<sup>3</sup> Magnifice dominae | Chatherinae 6wethkowýcz, quondam | Magnifici domini francisci de batthyan etc | Relicta etc dominae ac Matrj Mihi | charissime atque ob{eruandissime

J e g y z e t e k :

<sup>1</sup> Gyulay János 1563-ban jelen van Miksa koronázásán, 1565-ben Erdődy Péter bánnal együtt verte meg a törököt Obreskónál. Igen fiatalon halt meg 1567-ben, örököszt nem hagyott. Vér szerinti rokonságban volt a Batthyány családdal [BUDAI FERENC polgári lexicon. 1—3. Pest, 1866<sup>2</sup>. 2: 97; NAGY 4: 491; Turul 28 [1910.]: 128]. Az iratok szerint Batthyány Ferenc volt a gyámja (P 1313. Memorabilia 320/d).

<sup>2</sup> Utána valami kihúzva.

<sup>3</sup> A hajtás mentén kilyukadt a papír.

<sup>4</sup> Varasd, Varasd megyében, Zágrábtól északkeletre (ma Varazdin, Horváthország) található.

<sup>5</sup> A második o nehezen olvasható, mert az előző sorból a *merth* tintafoltos *h*-ja belelóg a szóba.

<sup>6</sup> A szó jelölt, sor fölötti beszúrás.

<sup>7</sup> Utána *w* kihúzva.

<sup>8</sup> Trakostyán, Varasd megyében, Varasdtól délnyugatra (ma Trakošcan, Horvátország) található.

<sup>9</sup> A 8 tintafoltos.

<sup>10</sup> A 6 javított.

<sup>11</sup> A címzés oldalán folytatódik, kikezdéssel.



**Svetkovics Katalinhoz**

Újudvar, 1568. február 10.

A levél no. 17577 jelzetű, 21,5 x 31,5 cm-es vízjeles papíron, két fólió terjedelmű, címeres pecséttel. A hajtás mellett szakadozott a papír.

Az erősen jobbra dőlő írás sajátos betűje az *u*. A szövegben használt valamennyi *u* mellékjeles, de a félköríves mellékjele általában a következő betű fölé esik. Ez az eltolódás más mellékjeleinél is megfigyelhető.

Nagy[ago6 e6 enekem 3erelme6 a33oniom e6 aniam | Ereke walo 3olgalatomat irom .N.<sup>1</sup> mind 3erelme | a33oniomnak e6 aniamnak meg ertetem az adam | wram<sup>2</sup> leuelet e6 [uplikac3ioiat<sup>3</sup> meli [up | likacziora imar<sup>4</sup> [emi 3uksegemninch hogi im meg | 3or3otem az atia fiakal<sup>5</sup> kiben N iol t[udo[ a3ti6 | irhatom .N. hogi ez mai nap bochatom az atia | fiaknak trako[tiat kezek ben mert wmagok | kertek hogi trako[tiat agian kezek ben honap wgi | honap wtan winiczet azeleti6 irtam wala .N. | baraniai iano6 által egi leuelet de [emi wala3t | nem irt .N. reia nem t[udom ha meg atak N | vagi nem e3ei N aianlom ereke walo 3olgalatomat | i[ten tarcha meg N e3 leuel k[olt wy wdwar<sup>6</sup> | febrariu[na]k 10 napian 1568

N leania<sup>7</sup> k[unig[und gi[ulain etc  
im wala3t irtam adam wramnak kerem N | hogi kilgie nekj<sup>8</sup>

C í m z é s a l e v é l k ü l s ő f e l é n:

Genero[fe Ac Magnifice domine, domine | katherine S[ýw[ýkowitz condam magnifici domini francisci de Bathian Relicte etc | domine et Matri Nobis chari[ime

J e g y z e t e k:

<sup>1</sup> Az *N*-nél a tinta elmaszatólódott.

<sup>2</sup> Svetkovics Ádám Batthyányné Svetkovics Katalin testvére (P 1313. Törzslevéltár. Acta antiqua. 14. cs. alm. 5. lad. 4. A Svetkovics család hagyatéka).

<sup>3</sup> Utána *kit* kihúzza.

<sup>4</sup> Az *a* fölött egy vonás látható.

<sup>5</sup> A második *a* tintafoltos.

<sup>6</sup> Újudvar (lat. Nova Curia, horv. Novi Dvori, ném. Neuuhof) Zala megyében, Nagykanizsától északra található.

<sup>7</sup> Az *a* tintafoltos.

<sup>8</sup> Az aláírás alatt folytatódik.

**Svetkovics Katalinhoz**

Újudvar, 1569. április 7.

A levél no. 17578 jelzetű, 31,5 x 44 cm-es vízjeles papíron, két fólió (négy pagina) terjedelmű. Az utolsó levéloldalon hiányos a lap.

A levelet író kéz a no. 17577 misszilis kezével azonosítható, az írássajátságokkal kapcsolatos megjegyzéseket vö. az ott közöltekkel.

Nagy[ago6 e6 enekem 3erelme6 a33oniom e6 aniam | Ereke walo 3olgalatomat irom .N. mind 3erel | me6 a33oniomnak e6 aniamnak meg ertet[ az .N. leueleb[ul az .N. io ege[ eget kit 3iwem | 3erint erme[ti halok i[tenek hala eni6 io ege[ eg | ben wagiok toaba hol .N. ir enekem hogi .N. az | en leueletet bolti[ar wramal kezlete a3t en | nem banom e6 hogi mind .N. [mind bolti[ar | wramnak inkab alapi ga[par<sup>1</sup> teczik a3ti6 | ira .N. hogi immar en keztem e6 alapi kez[et | anira wagian az 3o hogi hatra nem mehetek | bene ha alapi akaria a3ert 3erelme6 a33oni | om e6 aniam

ne agia a3t a3 i[ten hogi en | az en 3omal ic3anam ha i[ten t[ul birt le3en | De hol .N. a3t iria hogi  
 ha alapi akaria a3on | enekem nagi chodam wacion e6 nem t[udom | mire welni mert en a3t t[utam  
 hogi a3 w[ | akaratia .N. nal e6 bolti[ar wrammal t[udwa | wacion a3 mind .N. a3 elebeni le[eleben  
 irta | wolt meli le[ul ho3 kepe[ti eni6 .nag. wgi | gielentetem wolt minden akaratomat a3ert | kerem  
 .N. a3 i[tenerti6 hogi .N. e3 dologban wgi | iarion e6 wgi wi[elie gondomat hogi ki ne ||  
 hirhegiek w[donék elete mert t[ugja .N. meli | gienge dolog efele mert ha wala hogi tertinik | hogi  
 weg ho3 nem mene nagi niomor[agomra | lene mert aho3 kepe[ti a3 toby6 kik wtanam | iarnak el  
 hadnanak a3t gondolwan hogi | walami gono3 woltomert nem wet el a3 hol | kedig .N. a3t iria hogi  
 t[udako3am felele e6 ha | mit halotam<sup>2</sup> wagi alapi felel wagi a3 ma[fik | felel .N. t[utara agiam a3ert  
 en .N. nak egik | felel fem t[udok [emiti6 irni mert [emit nem | halotam f[okepen alapi felel en [emit  
 nem t[udok | a3t [em t[udom hol wacion otfen bechbei wagi | ot hon mert en w[ felele meg [oha  
 [emi oli | hirt nem halotam ki engemet iletet wona | hanem a3 mit .N. irt a3ert ab[ul weltem hogi |  
 .N. mindenek wegere ment e6 en imar a3t<sup>3</sup> | weltem hogi minden b[ul telie6 wala3tom | le3en .N.  
 t[ul felele a3ert mo[ti6 kerem .N. | mind zerelme6 a33oniomat e6 aniamat | a3 en 3olgalatom ert  
 .N. wi[elie gongi[ati | bolti[ar wramat egietemben e6 menien rowid | nap wegere minden kepen .N.  
 hogi im | akaratia wacion ioie wagi gono6 hogi ha e3 | nem mene weg ho3 3erenchemot el ne  
 we3ten[ ]

hanem gongi[ati wi[elnem kegielmetekel egietemb[ ] hogi ma[lene i[ten akariatiab[ul iolehet  
 wona | tebeti6 mit irnom .N. nak eleg bo 3okal de | miert<sup>4</sup> hogi i[ten akaratia b[ul magami6 e3  
 inepekbe | .N. ho3 akarok menem akor magam zemeliem | 3erint mindenekrol beweben 3olok .N.<sup>5</sup>  
 | a3ert kerem .N. hogi akora bolti[ar wram | ati6 oda hiwa[fa e6 akor telie[ [e[gl]e<sup>6</sup> wege3[unk |  
 minden dolgaim rol e3el aianlom N erke | walo 3olgalatomat i[ten tarcha meg N. | minden iowal  
 kelt w[ wdwart | aprili[nek 7 napian 1569

.N. leania

k[unig[und gi[ulaine etc

#### C í m z é s a l e v é l k [ u l s [ o o l d a l [ n :

Genero[ce Ac Magnifice domine | Katherina S[ y w t h k o w i c h c o n d a m | m a g n i f i c i f r a n c i [ c i d e  
 bathian Relicte | etc domine et matri Nobis | chari[ime

#### J e g y z e t e k:

<sup>1</sup>Alapy G[asp[ar († 1584) Alapy J[anos kapit[any [s Zr[inyi Margit fia, horv[at b[an (Turul 12  
 [1894.]: 98; NAGY 1: 15—6).

<sup>2</sup>A *ha* r[esz tintafoltos.

<sup>3</sup>Az *a3* r[esz javitott, ut[ana *r[wl* kih[uzva.

<sup>4</sup>A *t* halv[anyan l[atszik, val[osz[in[uleg ut[olag[os javit[as.

<sup>5</sup>Az *N* elmaszatol[odott.

<sup>6</sup>A *g* tintafoltos.

TERBE [ERIKA

## A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

- dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
- kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
- félkövér betűtípus
- ritkított normál betűtípus
- ritkított dőlt betű

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kézíraturkra írják rá a postai címet és a telefonszámot is.

*A szerkesztőség*

### TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft; nyugdíjasoknak 200 Ft. egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.). vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekkszámlájára.

### A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

- 139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220.– Ft.
- 140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246.– Ft.
- 141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448.– Ft.
- 142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380.– Ft.
- 143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286.– Ft.

### A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200.– Ft.
- 204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600.– Ft.
- 205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200.– Ft.
- 206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300.– Ft.
- 207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8–11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200.– Ft.
- 208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szólónév. 1997. 200.– Ft.
- 209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.). I–II. Szerk. **B. Gergely Pirooska és Hajdú Mihály.** 1997. 1000.– Ft.
- 210. Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfőlegyháza és környéke. Közzétette **Fekete János.** 1997. 300.– Ft.

## A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

### A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.  
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.  
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.  
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.  
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.  
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.  
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.  
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.  
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,- Ft.  
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.  
Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.  
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

### A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).  
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.  
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.  
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.  
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.  
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.  
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.  
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.  
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.  
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.  
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.  
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.  
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.  
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—III. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996., 1997. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)  
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

1998-06-29

# MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ  
BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ  
JUHÁSZ DEZSŐ

XIII. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST  
1997



TARTALOM

Az Argumentum Kiadó írja .....	384
BALASSA IVÁN: Szabó T. Attila, a néprajzkutató .....	405
BALOGH LAJOS: A magyar nyelvjárások és a suksükölés .....	354
BÁN ERVIN: Nina Catach, La ponctuation .....	248
BÉKÉSI IMRE: Máté Jakab 70. születésnapjára .....	253
BENKŐ LORÁND: Penavin Olga köszöntése 115. — Anonymus beszélő személynevei 144. — Búcsú Hadrovics Lászlótól 257. — Egy erdélyi tudós a magyar nyelv szolgálatában 385. — Emlékezés Pesty Frigyesre .....	488
BENKŐ SAMU: A tudományszervező .....	398
H. BOTTYÁNFY ÉVA: A <i>bocsát</i> ige szinonimikája korai bibliafordításainkban .....	28
CSEPREGI MÁRTA: Adalékok a szurguti osztják rokonságnevek kérdéséhez .....	446
DEME LÁSZLÓ: A romániai magyar nyelvjárások atlasza I. kötetéről 235. — Végh József ravatalánál .....	505
DIENES ERZSÉBET: A <i>haj</i> ~ <i>héj</i> rokonsága .....	451
ELEKFI LÁSZLÓ: Mit tartalmaz a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” című gyűjtemény? 63. — Nagyszótári tervek és lehetőségek .....	183, 296
FÁBIÁN PÁL: Szathmári István, A magyar helyesírás alapjai .....	480
CZ. FARKAS MÁRIA: Sauvageot professzor könyvtára .....	498
FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori <i>Levente</i> és <i>Leue</i> , <i>Lewedi</i> személyneveink eredete . Felhívás .....	426 110
FERCSIK ERZSÉBET: Adamikné Jászó Anna—Hangay Zoltán: Nyelvi elemzések kézikönyve .....	95
FORGÁCS ERZSÉBET: Proverbiumok a reklám nyelvében 360. — Német mintára keletkezett frazémák Heltai Gáspár műveiben .....	454
FORGÁCS TAMÁS: Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni 72. — Észrevételek Hadrovics Lászlónak „A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága” című tanulmányával kapcsolatban .....	265
FRICSOVSZKY ÉVA: A szövegteni kutatás újabb eredményei Békési Imre emlékkönyvében .....	478
FUTAKY ISTVÁN: Kantaír .....	346
GÓSY MÁRIA: A mondatértés és a szövegértés összefüggései (óvodás és iskolás gyermekeknél) .....	414
GUTTMANN MIKLÓS: Adalékok az ifjúság szóképzéséhez empirikus vizsgálati tapasztalatok alapján .....	473
HARLIG, JEFFREY: Javaslatok egy új „általános” magyar szótárra .....	323
HEGEDŰS ATTILA: Bokor József, Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen .....	378
HEXENDORF EDIT: A Nagyszótár műhelyvitájához .....	495

HOFFMANN ISTVÁN: Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése .....	87
HONTI LÁSZLÓ: Lakó György tudományos pályafutása 1. — A szócsaládok minősítése az „Uralisches etymologisches Wörterbuch”-ban .....	336
HORVÁTH LÁSZLÓ: Hangrendi illeszkedés: nyelvművelés és nyelvhasználat .....	457
JUHÁSZ DEZSŐ: A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból 199. — Kiss Lajos három könyve nagy magyar szlavistákról .....	368
KABÁN ANNAMÁRIA: Negyvenéves az erdélyi magyar nyelvtudomány fóruma, a NyÍrK. ....	101
KÁVÁSSY SÁNDOR: Tehetség 74. — Lanka .....	457
KERÉNYI FERENC: A régi magyar színésznők névhasználatáról .....	343
KIEFER FERENC: Laziczius Gyula .....	281
KINCSES KOVÁCS ÉVA: A Nemzetközi Fonetikai Társaság 1995. évi stockholmi kongresszusa .....	108
KIRÁLY PÉTER: Adalék az I. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Kongresszus történetéhez .....	381
KISS JENŐ: Tudománymérés és nyelvtudomány 14. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság 92. közgyűlése 110. — Német nyelvű magyar etimológiai szótár 168. — Journal of Sociolinguistics .....	482
KISS LAJOS: A stájerországi Fürstenfeld magyar nevééről 74. — Hegynevek a történelmi Magyarországon 154. — Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. 367. — Engel Pál, A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554—1579) .....	486
KONTRA MIKLÓS: Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? .....	224
KÓSA LÁSZLÓ: Az őstörténet és a honfoglalás képének változása a néprajzi kutatásban .....	135
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Emlékezés az irodalomtörténet-író Szabó T. Attilára .....	392
KRISTÓ GYULA: A Kárpát-medence X. századi helyneveiről .....	129
LÉVAI BÉLA: Nyelves út, Nyelves-hegy, Nyelves-erdő .....	219
MARJANOVIĆ, STANISLAV: Búcsú Hadrovics Lászlótól .....	260
MIZSER LAJOS: Zemplén megyei tájnevek Pesty Frigyes helynévtárából .....	490
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Nyelvjárási szöveg Sorokpolányból .....	232
A. MOLNÁR FERENC: Még egyszer a Laskai Sorokról és annak Thewrewk-kódexbeli párhuzamos szövegről 68. — A Halotti Beszéd magyarázatához 207. — Balassa Iván, Szabó T. Attila (1906—1987), Erdély nagy nyelvtudósa .....	476
NAGY L. JÁNOS: Török Gábor nélkül 249. — Parafrazstikái megközelítések Weöres Sándor egysorosaiban .....	339
NÉMETH G. BÉLA: Búcsú Hadrovics Lászlótól .....	262
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Búcsú Hadrovics Lászlótól .....	264
PÉNTEK JÁNOS: Szabó T. Attila, a kolozsvári egyetem tudós tanára .....	411
PERROT, JEAN: A készülődő magyar—francia szótár kapcsán .....	492
PLÉH CSABA: Kiss Jenő, Társadalom és nyelvhasználat .....	84
PUSZTAI FERENC: A lexikográfia helye és helyzete .....	7
V. RAISZ RÓZSA: [Bakos József] .....	507
SÁROSI ZSÓFIA: Két bemutatkozó válogatás a magyar szociolingvisztikáról .....	483
SCHÜTZ ÖDÖN: Ligeti Lajos levele a Kruzsokról .....	105
SZABÓ JÓZSEF: A <i>saraboló</i> és néhány tautonimája a magyar nyelvjárásokban .....	80
SZABÓ ZOLTÁN: Lehetséges-e a szóképzés stílustörténeti megközelítése? 216. — Elena Dragoş, Elemente de sintaxă istorică românească .....	246



SZATHMÁRI ISTVÁN: Gergely Jánosra emlékezve 250. — B. Lőrinczy Éva köszönetése születésnapján 251. — Kemény Gábor két munkájáról 375. — Végső búcsú Mollay Károlytól 500. — Utolsó búcsú Vértes O. Andrástól .....	505
SZENDE, THOMAS: Széljegyzetek a készülő magyar—francia szótárhoz .....	311
SZÉPE GYÖRGY: Laziczius mint fonetikus .....	287
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Leíró jellegű vers szövegtani megközelítése .....	43
TERBE ERIKA: Gyulay Jánosné Lamberg Kunigunda levelei .....	508
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Szilágyi N. Sándor, Hogyan teremtsünk világot? .....	241
UNGVÁRY JENŐ: „... qui Ungri vocantur” .....	441
VASS LÁSZLÓ—BOLDIZSÁR KLÁRA: Istenes versek analitikus-kreatív megközelítéséhez .....	54
VÉRTES EDIT: Ugor örökségünkbe a <i>hét</i> vagy <i>?hét</i> sorolandó? 76. — Laziczius, a professzor, a tudós, az ember .....	293
WACHA BALÁZS: Túl a Kecegárdán .....	98
ZELLIGER ERZSÉBET: Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából .....	119, 382
ZILAHÍ LAJOS: Kórógy .....	350
ZOLTÁN ANDRÁS: Öböl .....	220
Élő nyelv .....	80, 224, 354, 473
Kisebb közlemények .....	63, 216, 336, 441
Különfélék .....	101, 381, 488
Levélszekrény .....	384
Nyelvtörténeti adatok .....	119, 382, 508
Szemle .....	84, 235, 367, 476
Szó- és szólásmagyarázatok .....	72, 219, 346, 451
Társasági ügyek .....	110, 249, 500

## SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Anonymus személynevei 144—54  
 Asbóth Oszkár 369—71
- Bakos József 507—8  
 Békési-émlékkönyv 478—80  
*bocsát* szinonimikája 28—43
- I. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti  
 Kongresszus 381—2  
 EWUng. Band III. Register 367—8
- földrajzi nevek 87—95  
 Fürstenfeld magyar neve 74—6
- Gergely János 250—1  
 Gyulay Jánosné levelei 508—12
- Hadrovics László 257—65  
 haj ~ héj 451—3  
 Halotti Beszéd 207—16  
 hangrendi illeszkedés 457—73  
 hegynevek 154—68  
 Heltai Gáspár frazémái 454—6  
 helyesírás 480—2  
 hét 76—9  
 Hol beszélnek szépen, illetve  
 csúnyán magyarul? 224—32  
 Huszita Biblia 265—81
- ifjúság szókészlete 473—6
- kantaír 346—50  
 Kárpát-medence X. századi  
 helynevei 129—35  
 Kemény Gábor Krúdy-könyvei  
 375—8  
 Kiss Jenő, Társadalom  
 és nyelvhasználat 84—7  
 Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi  
 fejlődése 87—95  
 Kiss Lajos szlavistákról írott könyvei  
 368—74  
 Kniezsa István 373—4
- kognitív nyelvészet 241—5  
 Kórógy 350—3  
 központozás 248—9  
 Krúdy stílusa 375—8  
 Krusok 105—8
- Lakó György 1—7  
 lanka 457  
 Laskai Sorok 68—71  
 Laziczius Gyula 281—96  
 Laziczius mint fonetikus 287—93  
 Levedi, Leve 426—41  
 Levente 426—41  
 lexikográfia 7—14  
 B. Lőrinczy Éva 251—3
- magyar—francia szótár 311—22,  
 492—5  
 Magyar Nyelvtudományi Társaság  
 közgyűlése 110—5  
 Máté Jakab 253—6  
 Melich János 371—3  
 Mollay Károly 500—4  
 mondatértés és szövegértés 414—25
- Nagyszótár 183—99, 296—311,  
 495—500  
 német nyelvű magyar etimológiai  
 szótár (EWUng.) 168—83  
 Nem jó urakkal egy tálból  
 cseresznyét enni 72—4  
 Nemzetközi Fonetikai Társaság  
 kongresszusa 108—9  
 Nyelv- és Irodalomtudományi  
 Közlemények 101—5  
 Nyelves út, Nyelves-hegy,  
 Nyelves-erdő 219—20  
 Nyelvi elemzések kézikönyve 95—7  
 nyelvjárási suksükölés 354—60  
 nyelvjárási szövegközlés 232—5  
 nyugati magyar nyelvterület  
 regionális lexikológiai  
 vizsgálata 378—81

öböl 220—4  
őstörténet és honfoglalás képe  
a néprajzi kutatásban 135—44

Penavin Olga 115—8  
Pesty Frigyes 488—90  
proverbiumok a reklám nyelvében  
360—6  
régfi felső-csallóközi szövegek 119—  
28, 382—4  
regionális lexikológiai vizsgálatok  
378—81  
régfi magyar színésznők névhaszná-  
lata 343—6  
reklámnyelv 360—6  
romániai magyar nyelvjárások atlasza  
199—207  
A romániai magyar nyelvjárások  
atlasza I. kötet 235—41  
román történeti mondattan 246—7

saraboló 80—3  
Sauvageot könyvtára 493—5  
sorokpolányi nyelvjárási szöveg  
232—5  
süksükölés 354—60  
Szabó T. Attila 385—414, 476—8  
Szilágyi N. Sándor, Hogyan  
teremtünk világot? 241—5  
szociolingvisztika 84—7, 482—5  
szócsaládok minősítése  
az „Uralisches etymologisches  
Wörterbuch”-ban 336—9

szóképzés 216—9  
Szókincsünk nyelvtani alakrendszere  
c. gyűjtemény 63—8  
szövegtani kutatások 478—80  
szurguti osztják rokonságnevek  
446—51

tehetség 74  
temesvári és moldvai szandzsák  
törökkori települései 486—8  
terminológiai konferencia 110  
XVI. századi levelek 508—12  
Török Gábor 249—50  
tudományérés és nyelvtudomány  
14—28  
Túl a Kecegdán 98—101

új „általános” magyar szótár 323—35  
Ungri 441—6

Végh József 505—6  
versek szövegtani elemzése 43—63  
Vértes O. András 505  
Weöres Sándor egysorosainak  
parafraztikai elemzése  
339—42

Zemplén megyei tájnevek Pesty Fri-  
gyes helynévtárából 490—2

KISS GABRIELLA

